ประวัติการของจอมพล
และมหาอำมาตย์เอก เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี
(เจิม แสง-ชูโต)

เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี

131 | ประวัติการของจอมพลและมหาอำมาตย์เอก | | 923.5593 ส855ป | 31011102249158

923.5593
ส855ป

THE LIBRARY
THE COLLEGE OF EDUCATION
BANGKOK, THAILAND

ประวัติการ

ของ

จอมพล และ มหาอำมาตย์เอก เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี

(เจิม แสง-ชูโต)

รวบรวมครั้งสุดท้ายเมื่อ

วันที่ ๑๘ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๐๔

A 16470 3

ปรารมภ์พจน์

หนังสือประวัติการของข้าพเจ้านี้ ได้แบ่งออกเป็น ๕ ภาค ภาคนี้เป็นภาคที่ ๑ (ตอนปราบฮ่อครั้งที่ ๑) ดำเนินเรื่องตั้งแต่อุปบัติมาจนถึงได้ทำราชการ และทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เป็นแม่ทัพใหญ่ฝ่ายเหนือไปปราบพวกฮ่อปรปักษ์ครั้งที่ ๑

ความประสงค์ที่ข้าพเจ้าจัดพิมพ์หนังสือนี้ขึ้นโดยด่วน ก็คือ เนื่องในวาระดิถีคล้ายวันเกิดของข้าพเจ้า ควรจักหาของชำร่วยบางอย่างแด่ยุรดาผู้ที่มาในงานนี้ ข้าพเจ้าก็ไม่เห็นอะไรที่จะดีไปกว่าหนังสือประวัติการของข้าพเจ้าซึ่งได้เรียบเรียงไว้แล้ว

ข้าพเจ้าหวังว่าหนังสือประวัติการนี้ คงจะเป็นประโยชน์แก่ท่านทั้งหลาย และกุลบุตรที่จะเกิดมาภายหน้าทราบพฤติการของราชการ ซึ่งดำเนินเมื่อครั้งสมัยนั้น

ภาค ๒,๓ และ ๔ จะได้จัดพิมพ์ต่อกันไปในโอกาสอันควร

จอมพลและมหาอำมาตย์เอก สฤษดิ์

วันที่ ๒๘ มีนาคม พุทธศักราช ๒๔๗๓

คำนำ

หนังสือฉบับนี้ เป็นประวัติและความจดจำของจอมพลและมหาอำมาตย์เอก เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสง—ซูโต) ตั้งแต่อุปบัติมาจนถึงได้ทำราชการสืบมา จนถึงเหตุการณ์ความเป็นไปของเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี ณ ปรัตยุบันนี้ ได้เรียบเรียงจากหลักฐานและตามหนังสือบอกทางราชการกับความจำของเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี ทั้งได้คัดลอกออกจากสมุดพก ไดเอรี (ความจดจำ) ส่วนตัวของเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี ตั้งแต่แรกเข้าทำราชการจนถึงที่สุด กับคัดข้อความต่าง ๆ ในจดหมายเหตุมาด้วย ตามซึ่งได้นำลงไว้ดังต่อไปนี้

ความเจตนาของเจ้าของสมุดนี้ มีความประสงค์อยากจะให้เป็นประโยชน์แก่กุลบุตรที่จะเกิดมาในภายหลัง จะได้รู้เรื่องประวัติของราชการซึ่งดำเนินเป็นสมัยเก่า สมัยกลาง สมัยใหม่ จึงได้อุตสาหะพากเพียรจนสมุดเล่มนี้สำเร็จได้ตามความประสงค์ แต่ในการที่ได้ออกไปปราบฮ่อมาถึง ๒ คราว และปราบเงี้ยวในมณฑลพายัพอีกครั้ง ๑ กับได้ปราบโจรผู้ร้าย ๔ คราว ถ้าท่านผู้หนึ่งผู้ใดยังไม่ทราบข้อความในเวลาโน้นก็จะเห็นไปว่าการปราบฮ่อและเงี้ยวไม่เป็นเหตุสำคัญ

อนึ่ง ในการที่ไปปราบฮ่อ ๒ คราวนี้ สมเด็จพระบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาบำราบปรปักษ์ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยในเวลานั้น ก็ได้ทรงร้องทุกข์แก่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว (พระรามาธิบดีที่ ๕) ว่าพระองค์ท่านหมดพระปัญญา ได้ปราบปรามพวกฮ่อมากว่า ๑๐ ปี ต้องเสียชีวิตของพลกนิกรและเงินแผ่นดินไปเป็นอันมากแล้ว การก็หาได้สงบราบคาบลงได้ไม่ จึงขอถวายการทัพนี้คืน พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงทรงรับว่า จะโปรดเกล้า ฯ เป็นพระธุระเป็นนายทัพจัดการทัพปราบฮ่อนี้ให้สำเร็จไปเอง จึงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ทรงจัดให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม (พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคมในเวลานี้) เป็นแม่ทัพใหญ่ฝ่ายใต้ ให้จอมพลเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (ซึ่งยังเป็นเจ้าหมื่นไวยวรนารถอยู่ในครั้งนั้น) เป็นแม่ทัพใหญ่ฝ่ายเหนือ กองทัพที่จัดขึ้นไปคราวนี้ การงานทั้งปวงในกองทัพก็เป็นไปตามพระกระแสพระบรมราชโองการที่ทรงจัดและทรงสั่งทั้งสิ้น และแม่ทัพทั้ง ๒ ฝ่ายจะจัดการงาน

สิ่งใด ก็ได้กราบบังคมทูลพระกรุณาให้ทรงทราบโดยตรงฉะเพาะพระองค์ก่อน แต่ส่วนกระทรวงมหาดไทยก็บอกมาแต่พอเป็นพิธีเท่านั้น ดังแจ้งอยู่ในลายพระราชหัตถ์ที่ได้นำลงไว้แล้ว

ในการทัพที่ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้แม่ทัพทั้ง ๒ ไปปราบช่อ จนได้กระทำการสำเร็จมาตามพระบรมราชประสงค์แล้วนี้ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ทรงสร้างเหรียญปราบช่อ ข้างหน้าเหรียญมีพระบรมรูป ข้างหลังมีคชาธารเหยียบย่ำพวกช่อ กับมีเข็มขาริกศักราชไว้เป็นที่ระลึกประดับพระเกียรติยศในการที่พระองค์ได้ทรงจัดราชการทัพทั้ง ๒ ทัพไปในการปราบช่อทั้ง ๒ คราวนั้น ดังพระองค์ได้ทรงเป็นจอมพลเองในการทัพจนสำเร็จนี้

ปรารภในการรวบรวม

ตามที่ ข้าพเจ้า และภรรยาได้รวบรวม หนังสือชีวิตประวัติของ ท่านจอมพล และมหาอำมาตย์เอก เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสง—ชูโต) จากเล่มหนึ่งและสองขึ้นเป็นเล่มเดียวกันก็เพราะเหตุว่า มีผู้หลักผู้ใหญ่ ญาติและมิตรถามหาถึงหนังสือชีวิตประวัติของท่านอยู่เสมอ จึงได้รวบรวมขึ้นใหม่ โดยให้คงไว้ทั้งสำนวน, อักษร, รูปภาพ ตามที่ท่านได้เขียนไว้เดิม ขณะที่ท่านมีชีวิตอยู่ ท่านได้นำทูลเกล้าถวายต่อพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทอดพระเนตรแล้ว และมีพระบรมราชานุญาตให้พิมพ์แจกได้ ท่านจึงได้พิมพ์แจกในคราวทำบุญคล้ายวันเกิดที่อำเภอศรีราชา จังหวัดชลบุรี เมื่อท่านมีอายุอันชราแล้ว

ตลอดชีวิตของท่าน ฯ เต็มไปด้วยการต่อสู้ที่เอาชีวิตเข้าเป็นเดิมพัน แต่อาศัยความซื่อสัตย์สุจริต, เสียสละ และ ความจงรักภักดีต่อองค์พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดชมหาราช บรมนาถบพิตร พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นที่ตั้ง จึงมีอายุยืนยาวมาได้จนถึง ๘๐ ปี ท่านเป็นข้าทหารหาญที่ไม่เคยทำความผิดหวังในพระราชประสงค์ เยี่ยงทหารแก้วคู่บารมีพระมหากษัตริย์ทั้งหลายในอดีต ลืมความเหน็จเนื่อย, ลืมความยากลำบาก, และลืมความน้อยเนื้อต่ำใจใด ๆ ทั้งสิ้น เมื่อเป็นพระราชประสงค์ เป็นผู้ที่เอาโนระศิระกรานโดยแท้

ท่านเป็น "**อภิชาตบุตร**" และเป็น "**อัจฉริยบุคคล**" ที่เกิดมาแล้วประกอบไปด้วยคุณงามความดีต่อชาติบ้านเมือง, ต่อองค์พระมหากษัตริย์ผู้เป็นนาย, ต่อผู้ใต้บังคับบัญชา, ต่อพี่น้องผู้มีสายโลหิตเดียวกัน, เป็นทั้งพี่และพ่อที่ดีของน้อง ๆ เมื่อสิ้นบุญบิดาแล้ว ได้อุปการะเลี้ยงดูน้อง ๆ ให้ได้รับการศึกษากันเป็นอย่างดี จนมีโอกาสได้รับราชการสนองพระเดชพระคุณต่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และมียศศักดิ์เป็นพระยากันทุกคน ด้วยความดีอันนี้คงเป็น "**ความดีที่ไม่ดับศูนย์**" จริงดังคำคำรัสของพระบรมศาสดา

ดังนั้น จึงขอให้ดวงวิญญาณแห่งความดีซึ่งเป็นมิ่งขวัญ และเป็นศิริมงคลที่เคารพสักการะของหลาน ๆ และเหลน ๆ ของท่าน จงได้โปรดรับทราบความกตัญญูกตเวทิคุณในการที่ข้าพเจ้าและภรรยาได้รวบรวมหนังสือชีวิตประวัติของท่านขึ้นอีกครั้งหนึ่ง เพื่อเทิดทูลเกียรติประวัติไว้ให้แก่อนุชนรุ่นหลังจะได้มีโอกาสพบเห็นเกียรติประวัติอันดีงามของท่าน และเพื่อการศึกษา จะได้เชื่อว่า "ความดีย่อมไม่ดับศูนย์" สืบต่อไปด้วยเถิด

ยงศิลป เรืองศุข

โขมพัตร (แสง-ชูโต) เรืองศุข

๘/๑ ถนนศรีเวียง บางรัก พระนคร

๒๘ มีนาคม ๒๕๐๔

สารบานเรื่อง

ปกรณ์ ๑ หน้า ๓ ว่าด้วยลำดับวงศ์เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี ตั้งแต่อุบัติจนเข้าทำราชการเป็นมหาดเล็กหลวง ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พระรามาธิบดีที่ ๔)

ปกรณ์ ๒ หน้า ๗ ว่าด้วย เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี ได้แต่งงาน กับภรรยาคนที่ ๑ จนถึงได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นหลวงศัลยุทธสรกรรนายกัมปะนีที่ ๖ (ผู้บังคับกองร้อยที่ ๖ กรมทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์)

ปกรณ์ ๓ หน้า ๑๖ ตามเสด็จพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พระรามาธิบดีที่ ๕) ไปประพาสต่างประเทศซึ่งเป็นครั้งแรก ในการที่เสด็จออกนอกพระราชอาณาเขตต์ จนถึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เป็นอุปทูตไปกับพระยาสมุทบุรานุรักษ์ (เนตร์) ซึ่งเป็นราชทูต แลตามเสด็จพระราชดำเนิรไปประพาสเมืองอินเดีย

ปกรณ์ ๔ หน้า ๑๙ พระยาสุรศักดิ์มนตรี (แสง แสง — ชูโต) ป่วยเป็นไข้ทรพิษถึงแก่อสัญกรรม จนถึงจัดการปลงศพ

ปกรณ์ ๕ หน้า ๒๗ ในเมื่อบิดาได้ถึงแก่อสัญกรรมแล้ว ได้ออกไปรับราชการอยู่ในกรมทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์

ปกรณ์ ๖ หน้า ๓๐ อุปสมบทเป็นพระภิกษุที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม

ปกรณ์ ๗ หน้า ๓๒ ลาสิกขาบทแล้วกลับเข้ามารับราชการตามเดิม และเป็นที่ปรึกษาราชการในกรมทหารมหาดเล็ก

ปกรณ์ ๘ หน้า ๓๔ ออกไปทำแผนที่ที่เมืองลพบุรีและไปราชการพิเศษณ ประเทศยุโรป

ปกรณ์ ๙ หน้า ๔๕ ออกไปรับราชการกรมทหารหน้ากับพระยานรรัตน์ และจัดการโรงครัวเลี้ยงทหาร

ปกรณ์ ๑๐ หน้า ๕๓ จัดการทหารหน้า เกลี้ยกล่อม ทหาร สมัคร เพราะกรมทหารหน้าไม่มีทหารพอรับราชการ กับสร้างโรงทหารพักที่สระปทุม และปลูกต้นประดู่ ๒ ฟากถนนที่สระปทุมวัน (ถนนพระรามที่ ๑)

ปกรณ์ ๑๑ หน้า ๕๗ เปลี่ยนเครื่องแต่งตัวทหารหน้า

ปกรณ์ ๑๒ หน้า ๖๒ สมเด็จ เจ้า พระยา บรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) กราบบังคมทูลพระกรุณาขอจัดบุตรหมู่ชักย์ใต้เป็นทหารเรือ

ปกรณ์ ๑๓ หน้า ๖๔ โต้เถียงกับพระยานรรัตน์ผู้บังคับการที่ ๑

ปกรณ์ ๑๔ หน้า ๖๖ ตบแต่งพระที่นั่งในพระบรมมหาราชวังและจัดการเนชั่นแนลเอ๊กซ์ซิบิเชน ในศตวรรษครบรอบ ๑๐๐ ปี พร้อมกับงานบรมราชาภิเษก ณ ท้องสนามหลวง และเป็นผู้บังคับการทหารหน้า

ปกรณ์ ๑๕ หน้า ๗๓ มีพระบรมราชานุญาตให้ กองทหารรักษา ตามท้องที่ในพระนครชั้นใน มิตุลาการชำระสิทธิ์ขาด และถวายพระพิพัฒน์สัตยาเป็นส่วนพิเศษ

ปกรณ์ ๑๖ หน้า ๗๖ ความเห็น เรื่องให้ทหาร ขึ้นไปรักษา ราชการ บนบรมบรรพต (ภูเขาทอง)

ปกรณ์ ๑๗ หน้า ๗๗ จัดตั้งโรงเรียนนักเรียนนายร้อยที่พระราชวังสราญรมย์ และได้ รับพระ ราชทาน เหรียญใน การ จัดการ ต่าง ๆ กับได้ จัด การพระราชอุทยานสราญรมย์กับให้นาย อาลยาร์สเตอร์ เป็นพนักงานดูแลพระราชอุทยานสราญรมย์

ปกรณ์ ๑๘ หน้า ๘๔ ตั้งกรมเด็กชา

ปกรณ์ ๑๙ หน้า ๘๕ จัดการซ่อม ถนนหลวง และใช้ เครื่องจักร ยกหินถนน ดังเช่นกรมสุขาภิบาลทำอยู่ในเวลานี้

ปกรณ์ ๒๐ หน้า ๘๗ จัดการซื้อม้าสำหรับทหาร และเกิดอุบัติเหตุตกม้าสลบไป พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินเยี่ยม

ปกรณ์ ๒๑ หน้า ๙๐ จัดตั้งโรงเรียนที่พระราชวังสวนอนันต์

ปกรณ์ ๒๒ หน้า ๙๒ ไปปราบผู้ร้ายที่เมืองสุพรรณบุรี จัดราชการอยู่เพียง ๓๐ วัน ก็สำเร็จหมดกลับ เข้ามากรุงเทพ ฯ ได้รับพระราชทานตราช้างเผือกชั้นที่ ๓ นิภาภรณ์ น.ช. จนพระยาสุนทรสงคราม (จัน แสง—ซูโต) ออกไปเป็นผู้ว่าราชการจังหวัดสุพรรณบุรี จนถึงเมียนข้าหลวงซึ่งฉ้อโกงรายฎร

ปกรณ์ ๒๓ หน้า ๑๐๔ เกิดอหิวาตกโรคขึ้น ทหารสมัครแตกหนี และสักตราจักรที่แขนทหารหน้าตามความสมัครทุก ๆ คน

ปกรณ์ ๒๔ หน้า ๑๑๑ สร้างโรงทหารหน้า

ปกรณ์ ๒๕ หน้า ๑๑๕ เข้าเป็นอังกี

ปกรณ์ ๒๖ หน้า ๑๑๘ ถูกหาว่าเป็นกบฏและวิวาทกับพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม (พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงประจักษ์ศิลปาคมในเวลาเดี๋ยวนี้)

ปกรณ์ ๒๗ หน้า ๑๒๒ เสด็จพระราชดำเนิร พระพุทธบาท เกิดเหตุทหารหน้า ยิงคนตาย เจ้าหมื่นศรีสรรักษ์ หม่อมราชวงศ์เล็ก ศิริวงศ์ ณ อยุธยา ถูกถอด และพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมีลายพระราชหัตถเลขามาถึง เจ้าหมื่นไวย ฯ กับทูลคัดค้านไม่ให้ลงพระราชอาชญา หม่อมราชวงศ์เล็ก ศิริวงศ์ ณ อยุธยา กับทรงกริ้วพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม

ปกรณ์ ๒๘ หน้า ๑๓๗ ทหารหน้ายกไปตั้งอยู่โรงทหารหน้าที่สร้างขึ้นใหม่ กับโปรดเกล้า ฯ ให้มีคาถาของโรงทหารหน้า กับเจ้าหมื่นไวยวรนารถ ขอให้

หลวงสิทธินายเวร (บุตร เพ็ญกุล) เป็นผู้ช่วยพระนายศิริสรรักษ์ หม่อมราชวงศ์เล็ก ศิริวงศ์ ณ อยุธยา

ปกรณ์ ๒๙ หน้า ๑๔๑ ข่วยทูลลาไปรักษาตัว และขุดคลองประเวศบุรีรมย์กับหลวงทวยหาญวิวาทกับเจ้าพระยามหินทร ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้หาตัวมาชำระความ

ปกรณ์ ๓๐ หน้า ๑๔๓ เริ่มทำการไฟฟ้าและขายที่ที่วัดละมุด ตำบลยางอ้อ

ปกรณ์ ๓๑ หน้า ๑๔๖ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าให้เป็นแม่ทัพใหญ่ฝ่ายเหนือไปปราบพวกฮ่อปรปักษ์ครั้งที่ ๑

ปกรณ์ ๓๒ หน้า ๓๘๐ ว่าด้วยตอนที่เป็นผู้ขัญชาการกรมยุทธภัณฑ์ และเปลี่ยนเครื่องแต่งตัวมหาดเล็กรักษาพระองค์กับทหารม้า

ปกรณ์ ๓๓ หน้า ๓๘๓ ว่าด้วยตอนที่เป็นแม่ทัพปราบฮ่อครั้งที่ ๒

ปกรณ์ ๓๔ หน้า ๖๒๒ ว่าด้วยตอนที่เป็นผู้ขัญชาการทหารบก

บัญชีรูป

	รูปที่	หน้า
พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว	พิเศษ ๑	ต้น
รูปจอมพลเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีแต่งครึ่งยศ พิมพ์สอดสี	๑	ต้น
รูปวันงานพิธีเปิดอนุสาวรีย์จอมพลเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี ณ ค่ายสุรศักดิ์มนตรี ลำปาง	พิเศษ ๒	ต้น
ประตูเมืองเก่าจังหวัดปราจีนบุรี	๒	๓๔
ตึกนายสำอาง อมาตยกุล ที่เมืองปราจีนบุรี	๓	๓๖
โรงงานเครื่องจักร สำหรับทำทองที่เมืองปราจีนบุรี ซึ่งนายสำอาง อมาตยกุล เป็นผู้จัดการ	๔	๓๘
ที่ทำการของนายสำอาง อมาตยกุล ที่ (เมือง) จังหวัดปราจีนบุรี เดี๋ยวนี้เป็นที่ทำการไปรษณีย์โทรเลข	๕	๔๖
เครื่องหาบมิหลังคา (โพล่)	๖	๑๕๖
รูปจอมพลเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี เมื่อครั้งยังดำรงยศเป็นเจ้าหมื่นไวยวรนารถ และนายพันเอกผู้บังคับการทหารหน้า ซึ่งเป็นแม่ทัพออกไปปราบฮ่อครั้งที่ ๑ อายุได้ ๓๓ ปีบริบูรณ์ รูปนี้ถ่ายเมื่อวันจันทร์ แรม ๑๐ เดือน ๑๑ ปีระกา สัปตศก จ.ศ. ๑๒๔๗ พ.ศ. ๒๔๒๘ ก่อนที่จะยกกองทัพไปปราบฮ่อวันหนึ่ง	๗	๑๘๘
รูปที่หน้าเมืองพิชัยและลำน้ำ เรือกองทัพได้พักจอดจัดการ ซึ่งจะได้ยกกองทัพขึ้นไปเมืองหลวงพระบาง (ครั้งที่ ๑)	๘	๑๙๐
ตั้งพักอยู่ที่เมืองพิชัย แม่ทัพและนายทหารรวม ๔๔ นายได้นำช้างชัยเฉลิมพลมาตั้งที่หน้าทำเนียบ (ครั้งที่ ๑)	๙	๑๙๖
ตัวอย่างแหย่งช้างที่ท่านแม่ทัพได้คิดทำขึ้นใหม่	๑๐	๒๐๒

ตัวอย่างแหย่งช้างที่ท่านแม่ทัพได้คิดทำขึ้นใหม่ที่เมืองแพร่ เมื่อ ร.ศ. ๑๒๑ ๑๑ ๒๐๒

รูปบานประตูโขลงพระแท่นศิลาอาศน์เดิม ถ่ายพร้อมกับโขลงเป็นฝีมือนายช่างโบราณได้แกะและสลักไว้ลึกถึง ๓ ชั้นเพลิงไหม้ บัดนี้ทำขึ้นใหม่แล้ว ๑๒ ๒๐๔

ช้างธงชัย ช้างบันใหญ่ และช้างเลื่อนบรรทุกของกำลังจัดการจะเดิรกองทัพยกจากเมืองพิชัย จัดเป็นกองหน้าและกองหลังตามแบบคำสั่งแม่ทัพที่เมืองพิชัย (ครั้งที่ ๑) ๑๓ ๒๐๖

ช้างบรรทุกบันใหญ่ ซึ่งแม่ทัพคิดขึ้นใหม่ จะได้เดิรกระบวนเข้ากองทัพไปทางเมืองน่าน ถึงเมืองหลวงพระบาง (ครั้งที่ ๑) ๑๔ ๒๐๖

เจ้าราชวงศ์เมืองนครน่าน ภายหลังได้เป็นพระเจ้าน่าน ๑๕ ๒๑๔

สะพานข้ามแม่น้ำเมืองน่าน และวัดนอกกำแพงเมืองน่าน ถ่ายเมื่อกองทัพยกขึ้นไป (ครั้งที่ ๑) ๑๖ ๒๑๔

ทหารกองทัพแห่เครื่องราชอิสริยาภรณ์มงกุฎสยามชั้นที่ ๑ ซึ่งโปรดเกล้า ฯ ให้พระยาศรีสหเทพ (อ่วม) กับท่านแม่ทัพนำไปพระราชทานแก่เจ้าอนันตวรฤทธิเดช เจ้านครน่าน ครั้งกองทัพยกไปตั้งอยู่ (ครั้งที่ ๑) ๑๗ ๒๑๖

รูปวัดช้างคำในเมืองน่าน ถ่ายเมื่อครั้งที่ ๑ กองทัพได้เข้าไปพักอยู่ในเมืองน่าน ๑๘ ๒๑๖

เป็นอุโบสถในกำแพงเมืองน่าน ถ่ายเมื่อกองทัพยกขึ้นไป (ครั้งที่ ๑) ๑๙ ๒๒๐

หอพระของเจ้านครน่าน เมืองน่าน ๒๐ ๒๒๐

รูปโรงไว้ช้างของเจ้านครเมืองน่าน ถ่ายเมื่อกองทัพยกไป (ครั้งที่ ๑) ๒๑ ๒๒๒

ยกกองทัพจากเมืองน่านไปเมืองหลวงพระบาง (ครั้งที่ ๑)	๒๒	๒๒๒
รูปปากช่องจะเข้าในลำน้ำอู แขวงเมืองหลวงพระบาง ถ่ายเมื่อกองทัพยกขึ้นไปถึงเมืองแถง	๒๓	๒๒๔
รูปถ้ำผาติ่งที่ปากน้ำอู แขวงเมืองหลวงพระบาง ถ่ายเมื่อกองทัพยกขึ้นไปปราบฮ่อ (ครั้งที่ ๑)	๒๔	๒๒๔
เจ้ามหินทรเทพนิภาธร เจ้านครหลวงพระบาง ซึ่งยกออกเป็นจางวาง ถ่ายที่เมืองหลวงพระบาง	๒๕	๒๒๖
เจ้าสักกรินทรฤทธิ์และชายา ซึ่งเป็นเจ้านครหลวงพระบาง	๒๖	๒๒๖
๑. เจ้าทองดีภรรยาเจ้าราชวงศ์เมืองหลวงพระบาง ต่อมาได้เป็นสาธุช้างท้าย ภรรยาเจ้าสักกรินทรฤทธิ์ เจ้านครเมืองหลวงพระบาง ๒. เจ้าขนภรรยาเจ้าราชสัมพันธวงศ์เมืองหลวงพระบาง ต่อมาได้เป็นสาธุเมืองหลวงพระบาง	๒๗	๒๒๖
รูปโขลถ์วัดพระบาง ที่ราษฎรและเจ้านายในเมืองหลวงพระบางนับถือและได้ถือน้ำกระทำสัตย์ที่โขลถ์นี้เรียกว่า วัดวิชุน	๒๘	๒๒๘
ทำเนียบของแม่ทัพขนเชาจอมศรี เมืองนครหลวงพระบาง (ครั้งที่ ๑)	๒๙	๒๒๘
รูปท่านแม่ทัพให้หมอควาญนำพลายน่านมาตรวจที่ทำเนียบบนเชาจอมศรี	๓๐	๒๓๐
ท่านแม่ทัพได้ขี่พลายน่านเป็นหมอควาญเองที่ทำเนียบเมืองหลวงพระบาง บนไหล่เขาจอมศรี	๓๑	๒๓๐
ราษฎรเอาเครื่องหม้อมาตั้งขาย เมื่อกองทัพยกขึ้นไปเมืองนครหลวงพระบาง (ครั้งที่ ๑)	๓๒	๒๓๒
รูปเมรุเจ้านายชั้นสูงในเมืองหลวงพระบาง แล้วทำเป็นรูปนกหัสดีลิงเมื่อจะเผาศพบุตรหลานต้องทำเป็นเหมือนลูกหนูจุด	๓๓	๒๓๒

ชายหญิงพวกข่าแจะในแขวงเมืองหัวพันห้าทั้งหก ถ่ายเมื่อกองทัพยกขึ้นไปเมืองซ่อน (ครั้งที่ ๑) ข่าทั้งหญิงและชายที่เข้านครหลวงพระบางเกณฑ์ให้มาเป็นพาหนะเข้าของส่งสะเบียงกองทัพ การเข้านั้นเอาตะกร้าอย่างที่ตั้งอยู่นั้นบรรทุของ และสะพายไปบนหลังอย่างแน๊ปแซ๊คทหาร ๓๔ ๒๓๖

กองทัพได้เดิรขึ้นบนเขาจะไปเมืองซ่อนเป็นเขาพืช เมื่อขึ้นตอนเช้าถึงกลางเขา ๕ โมงเย็น (๕ ล.ท.) ได้หยุดพักบนยอดเขา เวลาย่ำรุ่ง (๖ ก.ท.) ยกลงจากเขา เมื่อถึงเชิงเขาเป็นที่ราบ ก็พอเวลาย่ำค่ำหยุดพัก ๓๕ ๒๓๖

ลำน้ำคาน (ครั้งที่ ๑) ๓๖ ๒๓๖

รูปค่ายที่ตั้งฐานทัพอยู่ที่เมืองงอย ๓๗ ๒๔๔

ท้าวม่วยและบุตรภรรยากับญาติ ซึ่งหนีซ่องลงมาตั้งอยู่ที่เมืองงอย กองทัพได้ยกขึ้นไป (ครั้งที่ ๑) ๓๘ ๒๔๘

ถ่ายที่เมืองงอยซึ่งกองทัพยกขึ้นไปตั้งพักอยู่ในลำน้ำอู แขวงเมืองหลวงพระบาง (ครั้งที่ ๑) ๓๙ ๒๕๔

บ้านราษฎรที่สบทราง ซึ่งกองทัพเดิรผ่านขึ้นไปเมืองซ่อน และเป็นที่ไว้สะเบียงที่จะเดิรทางไปเมืองซ่อน ๔๐ ๒๕๔

เข้าเมืองซ่อนกับภรรยา ๔๑ ๒๕๖

หญิงชาวเมืองซ่อน ผู้นั่งเก้าอี้เป็นภรรยาพญาศรีสุมังเข้าเมืองซ่อน (ครั้งที่ ๑) ๔๒ ๒๖๐

หมอเทียนชี นายแพทย์ได้นำยาคินินไปแจ้งแก่แม่ทัพว่า ในเวลาขึ้นทหารก็ป่วยมากยาก็หมด เหลืออยู่อีกขวดเดียว เร่งเตือนให้ส่งขึ้นมาหลายฉบับแล้วก็ไม่ได้ขึ้นมา ท่านแม่ทัพและหมอมีความวิตกมาก ถ่ายที่เมืองซ่อน (ครั้งที่ ๑) ๔๓ ๒๖๖

ท่านแม่ทัพนายจ่ายวดปลัดทัพกับหมอเทียนซี้ (พระยาสารสินธ์) ปรับทุกข์กันด้วยเรื่องทหารป่วยและไม่มียาจะให้กิน ถ่ายที่เมืองซ่อน (ครั้งที่ ๑) ๔๔ ๒๖๖

รูปเมืองซ่อนตั้งอยู่ด้านหลังค่ายแม่ทัพ คนละฟากลำห้วย เมื่อ (ครั้งที่ ๑) ๔๕ ๒๘๘

รูปบ้านห้อมแขวงเมืองซ่อน ถ่ายเมื่อกองทัพยกขึ้นไปปราบจีนฮ่อ หัวพันห้าทั้งหกแขวงเมืองหลวงพระบาง (ครั้งที่ ๑) ๔๖ ๒๙๐

รูปพวกผู้ไทยแดงอยู่เมืองโสย ซึ่งไปเข้าร่วมคิดกับพวกฮ่อและช่วยพวกฮ่อเที่ยวทำการปล้นเมืองต่าง ๆ เรียกว่าเจ้อง เข้ามายอมรับผิดชอบต่อกองทัพถ่าย (ครั้งที่ ๑) ๔๗ ๒๙๒

กอยี่ ๔๘ ๒๙๒

รูปท้าวเพี้ยเมืองซ่อน คนกลางคือพญาศรีสุมัง เจ้าเมืองซ่อนในแขวงหัวพันห้าทั้งหก (ครั้งที่ ๑) ๔๙ ๓๐๐

บ้านซ่อนไทย แขวงเมืองซ่อนในหัวพันห้าทั้งหก ถ่ายเมื่อกองทัพยกขึ้นไปปราบจีนฮ่อ (ครั้งที่ ๑) ๕๐ ๓๒๔

รูปท่านแม่ทัพและรูปเจ้าราชวงศ์เมืองหลวงพระบาง ซึ่งภายหลังได้เป็นเจ้าสักกรินทรฤทธิ์ เจ้านครหลวงพระบาง เมื่อไปปราบฮ่อกลับลงมาถึงเมืองซ่อน จึงได้นำช้างชัยเฉลิมพล (ภายหลังเปลี่ยนเป็นช้างจุฑาธุชธิปไตย) มาปักไว้กลางเพื่อเป็นที่ระลึก (ครั้งที่ ๑) ๕๑ ๓๒๔

เจ้านายในเมืองนครหลวงพระบาง พร้อมด้วยแม่ทัพและนายทัพนายกองประชุมพร้อมกัน ณ ค่ายที่เมืองซ่อน เวลาเฉลิมพระชนมพรรษา (ครั้งที่ ๑) ท่านแม่ทัพกำลังคลี่แผนที่พระราชอาณาจักรออกตรวจตราดูอยู่ ๕๒ ๓๒๖

กำลังจัดแต่งที่ทำเนียบแม่ทัพที่เมืองซ่อน ด้านหลังใช้โคมกระดาษขาวและไข่โคเป็นเทียน (ครั้งที่ ๑) ๕๓ ๓๒๖

ทำเนียบแม่ทัพพักที่เมืองซ่อน ถ่ายเมื่อเฉลิมพระชนมพรรษา พวกราษฎรในเมืองพากันมาดูเมื่อกองทัพพัก (ครั้งที่ ๑) ๕๔ ๓๒๘

ถ่ายเมื่อเฉลิมพระชนมพรรษา และยิงสลุตถวายชัยมงคลที่เมืองซ่อน (ครั้งที่ ๑) ๕๕ ๓๓๐

ท้าวเพี้ยในหัวพันห้าทั้งหก ลงมาประชุมกระทำสัตย์ในการเฉลิมพระชนมพรรษา ในค่ายแม่ทัพที่เมืองซ่อน (ครั้งที่ ๑) ๕๖ ๓๓๐

พวกแม้วชายและหญิงในแขวงหัวพันห้าทั้งหก ถ่าย (ครั้งที่ ๑) เรียกว่า กิงตั้งแม้ว (แม้วกวางตุ้ง) พูดภาษาอย่างกวางตุ้ง กวางไซร แต่เพี้ยนกันมาก พวกนี้เดิรมาจากเมืองกวางตุ้งเที่ยวอยู่บนภูเขาทั่วไป ไม่ลงมาอยู่บนแผ่นดินซึ่งเป็นที่ลาด พวกนี้ทำปืนใช้เอง รางปืนประทับกับแกมใช้ชุดขุด บางทีก็ใช้หินเหล็กไฟ ดังมีตัวอย่างอยู่ ณ พิพิธภัณฑ์สถานแล้ว ๕๗ ๓๓๐

พวกแม้วชายและหญิงในแขวงหัวพันห้าทั้งหก (ครั้งที่ ๑) ๕๘ ๓๓๒

รูปท้าวเพี้ยเมืองหัวเมืองแขวงหัวพันทั้งหก ถ่ายเมื่อกองทัพยกขึ้นไปปราบจีนฮ่อ เมื่อเสร็จราชการตั้งจัดการอยู่ที่เมืองซ่อนใน (ครั้งที่ ๑) แผ่นที่ ๑ ๕๙ ๓๓๒

รูปท้าวเพี้ยเมืองสบแจด หัวพันห้าทั้งหก ซึ่งหนีฮ่อลงมาเมื่อกองทัพไก่ยกขึ้นไปปราบปรามพวกฮ่อเสร็จแล้ว กองทัพได้ตั้งจัดการอยู่ที่เมืองซ่อน พวกนี้พากันมาหาท่านแม่ทัพ ๖๐ ๓๓๔

รูปท้าวเพี้ยเมืองแวน ท้าวเมือง เจ้าเมืองแวนกับท้าวคำตันผู้ช่วยถ่ายในครั้งที่ ๑ ที่เมืองซ่อน ๖๑ ๓๓๔

รูปพวกคำล่า คำสาม เมืองไล และพวกฮ่อซึ่งจะเตรียมมารบเมื่อกองทัพจับตัวคำล่า คำสาม บางเบี่ยนได้ จึงฉายรูปพลรบของคำล่าคำสามไว้ ๖๒ ๓๓๖

รูปท้าวเพี้ยเมืองซำใต้ ในแขวงหัวพันห้าทั้งหก ถ่ายเมื่อเสร็จปราบจีนฮ่อที่เมืองซ่อน (ครั้งที่ ๑) ๖๓ ๓๓๖

รูปท้าวเพี้ยเมืองหัวเมืองแขวงหัวพันห้าทั้งหก ถ่ายที่เมืองซ่อน (ครั้งที่ ๑) เมื่อเสร็จราชการแล้ว ๖๔ ๓๓๖

ท้าวเพี้ย (ผู้ไทยแดง) กรมการเมืองพูนในแขวงหัวพันห้าทั้งหก ถ่าย (ครั้งที่ ๑) ๖๕ ๓๓๘

ท้าวเพี้ยกรมการเมืองสบแอดเชียงค้อในหัวพันห้าทั้งหก แขวงเมืองหลวงพระบาง ถ่ายเมื่อกองทัพยกขึ้นไปปราบฮ่อ เมื่อเสร็จราชการตั้งจัดการอยู่เมืองซ่อน (ครั้งที่ ๑) ๖๖ ๓๓๘

แก่งหลวงน้ำเซือง ทางจะไปเมืองแถง ๖๗ ๓๔๒

รูปพระเจดีย์ที่ท่าน แม่ทัพ ได้สร้าง เป็นที่ ระลึก บนเขา เมือง งอย ภายหลัง เมื่อ เมืองหลวงพระบาง ตกไปอยู่ ในความ ปกครอง ของ ฝรั่งเศส ฝรั่งเศสรื้อทำลายเสียหมดถ่าย (ครั้งที่ ๑) ๖๘ ๓๔๔

รูปเรือเมืองหลวงพระบาง ซึ่งเอาไม้พ่วงขนานเข้าสองลำต่างแพ จัดส่งกองทัพกลับ เมื่อครั้งที่ ๑ และครั้งที่ ๒ อย่างเดียวกัน ๖๙ ๓๔๔

ประตูสิทธิไชยทวาร เจ้านายท้าวพระยาในเมืองนครหลวงพระบางทำรับท่านแม่ทัพ เมื่อปราบปรามพวกฮ่อเรียบร้อยแล้ว กลับลงมาเมืองนครหลวงพระบาง (ครั้งที่ ๑) ๗๐ ๓๔๘

ปราสาททำด้วยขี้ผึ้ง เรียกว่าปราสาทผึ้ง เจ้าสักกรินทรฤทธิ์นำมาให้ท่านแม่ทัพเพื่อไปถวายพระสงฆ์ เช่นกับทอดผ้าป่า มีราษฎรแห่นำมา เป็นการครึกครื้นโดยความเคารพและอวยชัยในการที่ท่านจะกลับกรุงเทพ ฯ ด้วย ถ่ายเมื่อ (ครั้งที่ ๑) ๗๑ ๓๔๘

รูปโขลถ์วัดเชียงทอง แขวงหลวงพระบาง ถ่ายเมื่อกองทัพยกขึ้นไปจัดราชการ (ครั้งที่ ๑) ๗๒ ๓๕๐

เจ้านครหลวงพระบาง กับเจ้านายทั้งแม่ทัพและนายทัพนายกอง กับพวกราษฎรพากันไปไหว้พระธาตุที่สวนแถนคือ (สวนเมริ) ที่ว่าธาตุเมรินั้น เพราะเล่าลือกันว่านางเมรีคุนักผู้ใดไป ณ ที่นี้มักจะเป็นไข้ตายเสียโดยมาก เพราะที่นี่มีไข้มาเลเรียชุกชุม พระเจดีย์ที่ไปไหว้นี้เป็นพระเจดีย์เก่าแก่ แต่ได้ทรายข่าวว่าฝรั่งเศสได้รื้อทำลายเสียแล้ว ได้สิ่งของซึ่งเป็นโบราณวัตถุที่บรรจุในพระเจดีย์นี้เป็นอันมาก ๗๓ ๓๕๐

เจ้านครหลวงพระบาง กับเจ้านายในเมืองนครหลวงพระบาง ได้เชิญแม่ทัพและนายทัพนายกองไปดูพิธีการแข่งเรือหน้าน้ำเดือน ๑๒ ที่พลับพลาริมน้ำของเจ้านครเมืองหลวงพระบาง มีราษฎรพากันมาคอยดูแน่นทั้งสองฟากแม่น้ำโขง ๗๔ ๓๕๔

รูปเรือแข่งในลำแม่น้ำโขง เมืองนครหลวงพระบาง เป็นงานประจำปีทุกๆ ปี ถ่ายเมื่อกองทัพยกขึ้นไป (ครั้งที่ ๑) ๗๕ ๓๕๖

รูปน้ำตกตาดกวางซี เป็นน้ำตกลงมาประมาณ ๕๐๐ ฟีตเศษ อยู่ที่ใต้เมืองนครหลวงพระบาง (แผ่นที่ ๑) น้ำตกบนยอดเขา แผ่นที่ ๓ กะจกเสีย ๗๖ ๓๕๘

น้ำตกนี้ตกตรงยอดเขาลงมาสูง ๕๐๐ ฟีต และน้ำไหลมาเป็นชั้น ๆ เหมือนอย่างพุทองช้างที่ไทรโยค เป็นน้ำตกใหญ่ที่สุดในเขตต์เมืองนครหลวงพระบาง หรือเขตต์สยาม ไม่มีน้ำตกใดที่จะใหญ่เท่านี้ แม่ทัพและปลัดทัพนั่งฉายรูปอยู่หน้าน้ำตกไว้ได้ถึง ๓ แผ่นกะจก แผ่นนี้เป็นแผ่นที่ ๒ แผ่นที่ ๓ กะจกเสีย เวลาที่จะไปฉายรูป ณ ที่นั้นนั้น ต้องรับประทานยาควินินป้องกันไข้มาเลเรียเสียก่อน ๗๗ ๓๖๐

ประตูที่เมืองพิชัยทำรับกองทัพ เมื่อเสร็จจากการปราบฮ่อ ยกกลับมายังเมืองพิชัย (ครั้งที่ ๑) ๗๘ ๓๖๔

รูปแม่น้ำเมืองพิชัย ถ่ายเมื่อกองทัพยกกลับลงมาจากเมืองหลวงพระบาง (ครั้งที่ ๑)	๗๙	๓๖๖
พระพิชัยชุมพล มหาดไทย ที่เป็นผู้ลงเอาเงินกับเจ้าของช้างจนส่งสะเบียงและส่งยาไปไม่ทันกำหนด นายทหารและพลทหารต้องป่วยไข้ตายไปโดยมากเพราะคน ๆ นี้ กับเป็นพ่อตาพระยาราชฤทธานนท์ข้าหลวงประจำเมืองแพร่ที่พวกเงี้ยวฆ่าตาย	๘๐	๓๖๘
รูปนี้โรงทึมพระยาพิไชย (มิ่ง) เมืองพิชัย ซึ่งขึ้นไปเป็นข้าหลวงเมืองหลวงพระบาง ถึงแก่กรรมที่เมืองหลวงพระบาง	๘๑	๓๖๘
รูปนี้เรือที่ขึ้นไปรับกองทัพ เมื่อขากลับกรุงเทพฯ ที่หน้าเมืองพิชัย	๘๒	๓๖๘
รูปไปจับผู้ร้ายเมืองพนัศนิคม	๘๓	๔๘๐
ที่คุมขังนักโทษชลบุรี ๑๑๐ คน	๘๔	๕๒๔
นักโทษเมืองชลบุรี	๘๕	๕๘๘
แรกนาขวัญเมื่อเป็นเสนาบดีกระทรวงเกษตร	๘๖	๖๐๔

พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์
พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

สุรศักดิ์สดุดี

โคลงสี่สุภาพ

อ่านประวัติบุรุษหนึ่งไซร้
ว่าตลอดชีพเกรียงไกร
จงรักภักดี ใน
ปฏิบัติหน้าที่ก้าว
พยายามกอบกิจด้วย
วิวัฒน์สิ่งก้าวหน้าทวี
ทหารหน้าประดามี
คือเริ่มกลาโหมตั้ง
ทำงานมุ่งแต่ให้
ไป่นึกกริ่งคำคน
พลาดพลั้งเกือบเสียชนม์
หากพระจอมราชไท้
จมื่นไวยมหาดเล็กใกล้
ราชกิจตามบัญชา
แต่พูดแบบทหารวา—
จึ่งอริหาเรื่องเข้า
แม้นเจออุปสรรคล้วน
ก็อุตส่าห์มุ่งมั่นบัด
ดำหริเริ่มสารพัด
เพื่อฉลองบาททำนไท้
เตือนใจ เรานา
เกียรติกร้าว
จอมกษัตริย์
เกือบล้มจมหนาม
ความดี
ไป่ยั้ง
ชื่อก่อน โน้นนา
แต่นั้นนามขนาน
เห็นผล
ค่อนได้
เพราะว่า กบฏแฮ
ท่านรู้ใจไฉน
องค์มหา กษัตริย์เอย
อยู่เกล้า
จาบ่ เพราะฤา
เขตร้อนแรงเสมอ
คอยขัด งานแฮ
โปร่งได้
งานใหม่ ใหม่แฮ
ธ ราชเจ้าจอมสยาม

ยามเมื่อพวกอั้งยี่
ท่านคิดปราบพวกพาล
โดยใช้นโยบายชาญ
โดยไม่ใช้กำลังให้
แผนขยายก่อสร้างซึ่ง
คือกลาโหมมโหฬาร
แต่ก่อนถูกกล่าวขาน
มากกว่าทหารแต่ก่อ
เพื่อชาติเพื่อสาสน์ทั้ง
เพื่อเกียรติตระกูลยิน
ความชอบแก่แผ่นดิน
นามสุรศักดิ์มนตรีจ้า
ประวัติแสดงงานมากล้วน
ปราบฮ่อเหล่าปัจจา
เริ่มแรกเปลี่ยนถนนมา
ใช้รถบดถนนย้าย
จอมไผทดำหริตั้ง
สำหรับกุลบุตรเพียร
เริ่มที่สราญรมย์เวียง
จมื่นไวยวรนารถเข้า
ปีกแผ่นแต่ก่อ
คือแหล่งศึกษาอัน
นักเรียนคเด็จผัน
คือนักเรียนนายร้อย
ก่อการ วิวาทแฮ
วายได้
ฉลาดยิ่ง
เดือดร้อนคนหลาย
โรงทหาร ใหม่แฮ
แห่งนี้
ว่าใหญ่ เกินแฮ
จะยั้งอยู่เหลือ
บดินทร์ สูรย์แฮ
จบหล้า
มีมาก เหลือเอย
บรู้เสื่อมแสง
เหลือคณา
มิตรร้าย
เป็นแบบ ใหม่แฮ
จากล้าเป็นสมัย
โรงเรียน ทหารฤา
ผีกเผ้า
วิวัฒน์ เจริญเฮย
จัดตั้งวางแผน
ปัจจุบัน
เพริศพร้อย
เปลี่ยนชื่อ ใหม่แฮ
ชื่อนี้ลืมไฉน

จาระไนไป่หมดถ้วน กะทงความ
ชีวะประวัติท่านงาม อะเคื้อ
เรื่องราวบุรุษนาม สุรศักดิ์ นั้นอ
ควรแบบกุลบุตรเอื้อ อ่านแล้วประโยชน์หลาย
จมื่นไวยวรนารถนี้ นามประเทือง
เจ้าพระยาสุรศักดิ์เรือง ยศล้ำ
ปฏิบัติราชการเมือง ความชอบ มากแฮ
เกียรติประวัติท่านอยู่ค้ำ คู่ฟ้าดินกษัย.

โดย ถกล เรืองศุข

มหาวิทยาลัย ศรีนครินทรวิโรฒ

ลำดับชาติ

สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ สยามมกุฎราชกุมาร

เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ อัครราชกุมารี

เจ้าฟ้าพัชรกิติยาภา นเรนทิรา เสิรมลักษณ อัครราชกุมารี

สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี

(ในรัชกาลที่ ๑๐)

สมเด็จพระกนิษฐาธิราชเจ้า กรมสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี

พระองค์เจ้าพัชรกิติยาภา นเรนทิรา เสิรมลักษณ อัครราชกุมารี

พระองค์เจ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ อัครราชกุมารี

สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ สยามมกุฎราชกุมาร

(ในรัชกาลที่ ๑๐)

ขอมพล และมหาอำมาตย์เอก

เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี นฤบดีมหาสวามิภักดิ์

สัตยรักษเมตยาชวาศรัย ยุทธสมัยสมันตโกศล

อณิกมณฑลธุชสุปรีย์ เลนานีอุดมเดช

พิเศษสาธุคุณ สุนทรพจน์ อดุลยยศเสนาบดี

ศรีรัตนไตรวุฒิธาดา อภัยพิริยปรากรมพาหุ อัชนาม

ชาตะ : ๒๘ มีนาคม พ.ศ. ๒๓๕๔

อสัญกรรม : ๑ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๗๔

ภาพในงานพิธีเปิดอนุสาวรีย์

นับจากซ้ายไปขวา นายยงศิลป เรืองศุข นางโขมพัตร (แสง–ชูโต) เรืองศุข ฯ พณ ฯ พลเอก ถนอม กิตติขจร รองนายกรัฐมนตรี (ประธานในพิธีเปิดอนุสาวรีย์จอมพลเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี ณ ค่ายสุรศักดิ์มนตรี จังหวัดลำปาง เมื่อวันที่ ๒๘ มีนาคม พุทธศักราช ๒๕๐๔) คุณหญิงจงกล กิตติขจร พลโท ประพันธ์ กุลพิจิตร พลตรี สมัย แววประเสริฐ

วันที่ ๒๓ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๕๖

ถึง เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม)

ด้วยนามสกุลที่เจ้าพระยาสุรศักดิ์ และ พระยาสุรเสนา ขอให้ฉันตั้งให้นั้น ฉันได้ไตร่ตรองดูแล้ว เห็นว่า พวกที่นับว่าสืบสาโลหิตจากเจ้าคุณชูโตนั้นก็มีอยู่ด้วยกันหลายคน สมควรอยู่ที่จะตั้งขึ้นเป็นสกุล ๑ ต่างหากจากนามสกุลบุนนาคได้ แลมานึกว่าในสกุลที่แยกมานี้ก็มี พระยาสุรศักดิ์มนตรี (แสง) ผู้ ๑ ซึ่งนับว่าเป็นผู้ที่ได้รับราชการแผ่นดินในตำแหน่งน่าที่สำคัญ เป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยในทูลกระหม่อมของฉันเป็นอย่างยิ่ง ทั้งบุตร์พระยาสุรศักดิ์นั้น ก็ได้รับราชการในตำแหน่งน่าที่สำคัญมาทุกคน เป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยทูลกระหม่อม และเป็นที่ไว้วางใจแห่งตัวฉันเอง ก็ดูเป็นการสมควรอยู่ที่จะให้นามแห่งพระยาสุรศักดิ์ (แสง) นั้น มีอยู่เป็นส่วนหนึ่งแห่งนามสกุล เพื่อจะได้เป็นเครื่องเตือนใจให้บรรดาบุตร์หลานตั้งใจรักษาเกียรติยศแห่งสกุลไว้ให้เสมออย่างเดิม

เพราะฉนั้น ฉันขอให้นามสกุลของเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีว่า **แสง – ชูโต** เขียนเป็นตัวอักษรโรมันว่า "**Saeng – Xuto**" ขอให้สกุล แสง–ชูโต มีความเจริญรุ่งเรืองและมั่นคงอยู่ในกรุงสยามนี้ชั่วกัลปาวสาน.

วชิราวุธ ป.ร.

ปกรณ์ ๑

ลำดับวงศ์เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสง–ชูโต) ตั้งแต่กำเนิดตลอดเวลาเล่าเรียน จนบิดานำเข้าถวายตัวเป็นมหาดเล็กหลวงในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พระรามาธิบดีที่ ๔)

จอมพล และ มหาอำมาตย์เอก เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสง–ชูโต) เป็นบุตรชายที่ ๓ นับตามลำดับบุตรเป็นบุตรคนที่ ๔ ของพระยาสุรศักดิ์มนตรี (แสง แสง–ชูโต) ข้างวางมหาดเล็กในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พระรามาธิบดีที่ ๕) กับคุณหญิงเดิม บุนนาค พระยาสุรศักดิ์มนตรี (แสง แสง–ชูโต) เป็นบุตรชายคนที่ ๒ ของพระยาสุรเสนา (สวัสดิ์ ชูโต) กับคุณเปี่ยม บุนนาค พระยาสุรเสนา (สวัสดิ์ ชูโต) เป็นบุตรชายที่ ๔ ของพระยาสมบัติยาธิบาล (เสือ) กับคุณม่วง ชูโต คุณม่วง ชูโต เป็นบุตรีเจ้าคุณพระอัยกา ชูโต ซึ่งเป็นบุตรชายที่ ๓ ของพระอัยกาสมเด็จพระรูปคิริโสภาคมหานาคนารีนั้น คุณเปี่ยม บุนนาค มารดาพระยาสุรศักดิ์มนตรี (แสง แสง–ชูโต) เป็นบุตรคนใหญ่ของสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิษ บุนนาค) กับหม่อมปาน สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิษ บุนนาค) เป็นบุตรเจ้าพระยาอัครมหาเสนา (หม่อม บุนนาค) กับเจ้าคุณนวล (เจ้าคุณพระสัมพันธวงศ์เธอ พระอัยกา โต) ฝ่ายคุณเดิม บุนนาค มารดาเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสง–ชูโต) เป็นบุตรีคนใหญ่ของพระสุริยภักดี (สนิท บุนนาค) กับท่านเอี่ยม มารดา (ต่างวงศ์) พระสุริยภักดี (สนิท บุนนาค) เป็นบุตรชายคนใหญ่ของสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิไชยญาติ (ทัต บุนนาค) กับท่านผู้หญิงน้อย สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิไชยญาติ เป็นบุตรเจ้าพระยาอัครมหาเสนา (หม่อม บุนนาค) กับเจ้าคุณนวล (เจ้าคุณพระสัมพันธวงศ์เธอพระอัยกา โต) ท่านผู้หญิงน้อยเป็นบุตรีคนใหญ่ของพระยาสมบัติยาธิบาล (เสือ) กับคุณม่วง ชูโต

เพราะฉะนั้น จึงสรุปรวมความว่า สาโลหิตเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสง–ชูโต) สืบต่อเนื่องตระกูลมาแต่ตระกูลบุนนาคและชูโตร่วมกัน เป็นอันนับเนื่องอยู่ในราชินิกูลแห่งสมเด็จพระอมรินทรามาตย์ พระบรมราชชนนีสมเด็จพระพันปีหลวง ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลย (พระรามาธิบดีที่ ๒) โดยนับเนื่องด้วยเจ้าคุณนวลเป็นขนิษฐานารถสมเด็จพระอมรินทรมาตย์ และเจ้าคุณชูโตนั้น

จำเดิมต้นประวัติเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสง–ชูโต) เป็นบุตรที่ ๔ ของพระยาสุรศักดิ์มนตรี (แสง แสง–ชูโต) กับคุณเดิม บุนนาค ตั้งบ้านเรือนอยู่ในระหว่างที่บ้านสมเด็จเจ้าพระยามหาพิไชยญาติ (ทัต บุนนาค) ฟากฝั่งตะวันตกลำน้ำเจ้าพระยา จังหวัดธนบุรี เวลาที่เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสง–ชูโต) มาอุบัติในโลก พระยาสุรศักดิ์มนตรี (แสง แสง–ชูโต) ยังดำรงยศเป็นนายพิจารณ์สรรพกิจ หุ้มแพรมหาดเล็กเวรเดช เมื่อ ณ วันอาทิตย์ ขึ้น ๘ ค่ำ เดือน ๕ ปีชวดจัตวาศก จุลศักราช ๑๒๑๔ ตรงกับวันที่ ๒๘ มีนาคม พ.ศ. ๒๓๙๔ เวลา ๑ ยามกับ ๘ บาท ในสมัยรัชชกาลที่ ๔ เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสง–ชูโต) มีพี่น้องร่วมบิดามารดาเดียวกัน ๑๑ คน ถึงแก่กรรมเสียแต่เล็ก ๗ คน ยังแต่นายจัน แสง–ชูโต ผู้เป็นพี่คนที่ ๓ ภายหลังได้รับพระราชทานยศเป็นนายพิจิตร์สรรพการ หุ้มแพร แล้วเลื่อนเป็นหลวงอังคนิศรพลารักษ์ กรมทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์ แล้วเป็นพระยาสุนทรสงคราม ผู้ว่าราชการเมืองสุพรรณบุรี และน้องหญิงอีก ๒ คนคือ คุณสังวาลย์ และคุณหญิง (แสง ชูโต) รวมด้วยกัน ๔ คน ในขณะเมื่อเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสง–ชูโต) เกิดนั้น ได้มีตำหนิเป็นปานดำที่น่าอกเป็นปานดำดุจรอยเจิมด้วยเขม่าไฟ บิดามารดากับยายและวงศ์ญาติได้เห็นเป็นการประหลาด เป็นที่ชื่นชมยินดีทั่วกัน สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิไชยญาติ จึงได้ให้นามว่าเจิม ด้วยเหตุว่าเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (แสง แสง–ชูโต) กับคุณเดิม บุนนาค ได้มีบุตรชายคนหัวปีเกิดมาอายุยังไม่ทันถึงขวบก็ถึงแก่กรรม ภายหลังได้เกิดบุตรชายขึ้นอีกคนหนึ่ง สมเด็จเจ้าพระยามหาพิไชยญาติให้นามว่าเหลน เพราะเป็นเหลนคนใหญ่ของท่าน มีอายุได้ ๓ ขวบเศษ ก็ป่วยเป็นไข้ทรพิษถึงแก่กรรม เหลนผู้ถึงแก่กรรมคนนี้ ท่านเอี่ยมผู้เป็นยายได้อุปถัมภ์เลี้ยงดูมาตั้งแต่กำเนิด จึงได้มีความอาลัยรักเป็นอันมาก ขณะเมื่อเหลนถึงแก่กรรมนั้น ท่านเอี่ยมได้ร้องไห้ด้วยความโศกเศร้าเสียใจยิ่งนัก จึงได้ย่นเพ้อรำพันไปต่าง ๆ ในเวลาที่จะยกศพลงบรรจุหีบ ท่านเอี่ยม

จึงได้เอาเขม่าหม้อย้ายทาลงที่อกศพ และร้องไห้คร่ำครวญสั่งว่า "หลานจงกลับมาเกิดใหม่อีก อยู่เป็นเพื่อนยายอีกสักชาติหนึ่งเถิด ถ้าหลานจะกลับมาเกิดใหม่อีกแล้วให้มีรอยเขม่าหม้อหมายเจิมที่น่าอกมาให้ยายเห็นเป็นสำคัญว่าหลานรักของยายกลับมาเกิดจริง" อยู่มายิดามารดาเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสง-ชูโต) ได้มีบุตรชายอีกคนหนึ่งคือพระยาสุนทรสงคราม (ขัน แสง-ชูโต) แต่หาได้มีปานดำเป็นสำคัญที่น่าอกไม่ ต่อมาภายหลังยิดามารดาเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสง-ชูโต) ได้มีบุตรชายอีกคนหนึ่งคือเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสง-ชูโต) ผู้นี้ ได้มีตำหนิเป็นรอยเจิมเป็นปานดำที่น่าอกดุจเจิมด้วยรอยเขม่าไฟให้เป็นที่ปรากฏ ยิดามารดาและวงศ์ญาติจึงได้ให้นามว่า เจิม ตามเหตุนิมิตที่เป็นรอยปานดำเป็นรอยเจิมนั้น ปานดำยังเป็นรอยเจิมเท่านิ้วมือเป็นตำหนิ ซึ่งปรากฏอยู่ที่ตัวเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีจนทุกวันนี้

เมื่อนายเจิม แสง-ชูโต ยังเป็นเด็กอายุประมาณ ๕-๖ ขวบ สมเด็จเจ้าพระยายรมมหาพิไชยญาติ (สมเด็จองค์น้อย ทัต บุนนาค) ได้หาครูมาตั้งโรงเรียนสอนหนังสือบุตรหลานของท่านที่บ้าน นายเจิม แสง-ชูโต ก็ได้เล่าเรียนหนังสือที่เป็นวิชชาชั้นต้น ก ข นโม ณ ที่บ้านสมเด็จเจ้าพระยาองค์น้อยผู้เป็นทวด

ต่อมา นายเจิม แสง-ชูโต อายุได้ประมาณ ๘-๙ ขวบ ได้มีอุปนิสสัยน้ำใจอาจอาจอ่อนชอบคบเพื่อนฝูงมาแต่เล็ก จะไปไหนก็ชอบไปด้วยบริวารมาก ๆ ชอบเล่นความสนุกกับเพื่อนเด็กด้วยกันก็ชอบแต่เล่นอย่างวิธีนักรบ และชอบตบแต่งที่อยู่อาศัยโดยประดับประดาให้เป็นที่สะอาดตาเรียบร้อย ทั้งมีนิสสัยชอบทำการช่างต่าง ๆ ซึ่งเป็นการส่อให้เห็นอุปนิสสัยเดิมมาแล้วตั้งแต่ต้น ในระหว่างนี้ยิดามารดาได้สั่งสอนให้ นายเจิม แสง-ชูโต อยู่ในความประพฤติ ๓ ประการคือ

๑. ให้มีความซื่อสัตย์สุจริต รู้จักคุณยิดามารดาและญาติพี่น้อง ทั้งผู้มีคุณที่ได้อุปการมาแล้ว

๒. เมื่อได้ทำความผิดสิ่งไรให้พูดบอกโดยจริง ไม่ให้พูดปดหรือแก้ตัวด้วยความเท็จ

๓. ไม่ให้ประพฤติตนด้วยความข่มเหงและเบียดเบียนผู้ใดเป็นอันขาด

ความ ๓ ข้อนี้ ยิดามารดาได้พยายามสั่งสอนและทดลองนายเจิม แสง-ชูโต อยู่เนือง ๆ ต่อมานายเจิม แสง-ชูโต จึงได้มีนิสสัยคบเพื่อนด้วยความนิยมรักใคร่ของคนโดยมาก โดยมิได้มีการข่มเหงผู้ใดและมีน้ำใจเป็นใจเดียวด้วยความตรง

ต่อมานายเจิม แสง–ชูโต อายุได้ ๑๑ ขวบ คุณเดิม บุนนาค ผู้เป็นมารดาได้ถึงแก่กรรม บิดามีความทุกข์โศกเศร้าเสียใจเป็นอันมาก ด้วยความสงสารบุตรที่เป็นกำพร้ามารดา บิดาได้มีความอุตสาหะพยายามถนอมเลี้ยงรักษา นายเจิม แสง–ชูโต และพี่น้องต่อมา หาได้มีภรรยาใหม่ให้เป็นแม่เรือนอีกต่อไปไม่ ด้วยเกรงว่ามารดาเลี้ยงจะกระทำการข่มเหงบุตรเลี้ยงที่เป็นกำพร้าให้ได้รับความเดือดร้อน

ต่อมาเมื่อนายเจิม แสง–ชูโต มีอายุได้ ๑๒ ขวบ บิดาได้พาครอบครัวกลับมาอยู่บ้านเดิม คือที่บ้านพระยาสุรเสนา (สวัสดิ์ ชูโต) ผู้เป็นปู่ เมื่อภายหลังจัดการบ้านเรือนและครอบครัวเป็นปกติแล้วบิดาได้พานายเจิม แสง–ชูโต ไปฝากให้เป็นศิษย์ศึกษาวิชาหนังสือ ขอม ไทย อยู่กับพระเปรียญเอี่ยม คณะธรรมยุติกนิกายวัดพิชัยญาติการาม (ภายหลังพระเปรียญเอี่ยมผู้นี้ได้รับสมณศักดิ์เป็นพระราชาคณะ ตำแหน่งยศเป็นพระวิเชียรมุนี เจ้าอาวาสวัดพิชัยญาติการาม) เมื่อนายเจิม แสง–ชูโต มีอายุได้ ๑๓ ขวบแล้ว บิดาได้ทำการมงคลตัดจุกให้ตามประเพณี เมื่อนายเจิม แสง–ชูโต ตัดจุกแล้วได้บวชเป็นสามเณรอยู่ในสำนักพระวิเชียรมุนี ๑ พรรษา เมื่อสึกจากสามเณรแล้วอายุได้ ๑๔ ปี บิดาได้นำนายเจิม แสง–ชูโต ไปฝากให้สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) แต่เมื่อครั้งยังเป็นเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ที่สมุหพระกระลาโหม ให้อยู่รับใช้สอยท่าน เพื่อนายเจิม แสง–ชูโต จะได้รู้จักกิจการและขนบธรรมเนียมระเบียบประเพณีราชการเป็นต้น ในระหว่างเวลานี้สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ได้มีความเมตตากรุณาแก่นายเจิม แสง–ชูโต เป็นอันมาก ท่านจึงได้หาครูให้มาฝึกหัดวิชาคือขี่ม้า รำทวน และยิงปืน ยิงเข้า กับวิชาอื่นที่เป็นวิชาสำหรับลูกผู้ชายอันมีความนิยมกันในสมัยนั้น

ในกาลต่อมา บิดาได้นำนายเจิม แสง–ชูโต เข้าถวายตัวเป็นมหาดเล็กหลวงในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พระรามาธิบดีที่ ๔) ตามอย่างบุตรข้าราชการ นายเจิม แสง–ชูโต ได้เป็นมหาดเล็กวิเศษสังกัดขึ้นอยู่ในเวรฤทธิ์ ได้รับพระราชทานเบี้ยหวัดปีที่ ๑. ๓ ตำลึง ปีที่ ๒. ๕ ตำลึง ปีที่ ๓. ๗ ตำลึง มาได้ ๓ ปี ลุปีมะโรงสัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๒๓๐ ตรงกับ พ.ศ. ๒๔๑๑ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต อายุนายเจิม แสง–ชูโต ได้ ๑๗ ปี ยังคงรับใช้สอยอยู่ที่สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ต่อไป.

ปกรณ์ ๒

ตั้งแต่แต่งงานมีภรรยาคนที่ ๑ จนถึงบิดานายเจิม แสง–ชูโต ได้เลื่อนยศขึ้นเป็นพระยาสุรศักดิ์มนตรี และบิดาพานายเจิม แสง–ชูโต เข้าถวายตัวเป็นทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์ ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พระรามาธิบดีที่ ๕) เพื่อเป็นตัวอย่างครั้งแรกแก่ผู้ที่จะสมัครเข้ารับราชการฉลองพระเดชพระคุณ เป็นทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์ จนนายเจิม แสง–ชูโต ได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นหลวงศัลยุทธสรกรรนายกัมปนีที่ ๖ (ผู้บังคับกองร้อยที่ ๖ กรมทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์)

ฝ่ายพระยาสุรเสนา (สวัสดิ์ ชูโต) กับ (คุณเปี่ยม บุนนาค) ผู้เป็นปู่ย่า เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสง–ชูโต) ได้มีหลานสาวคนหนึ่งชื่อ ชิด เป็นบุตรนายเชียน สวัสดิ์ชูโต ซึ่งเป็นบุตรชายคนเล็กของท่าน และเป็นน้องชายคนเล็กของพระยาสุรศักดิ์มนตรี (แสง แสง–ชูโต) คุณเปี่ยม บุนนาค ได้อุปถัมภ์เลี้ยงดูชิดมาแต่เล็ก และมีความเมตตาปราณีห่วงใยด้วยชิดเป็นอันมาก เมื่อชิดมีอายุเจริญวัยขึ้นแล้ว คุณเปี่ยม บุนนาค ผู้เป็นย่า ป่วยมีอาการหนักจึงได้เรียก พระยาสุรศักดิ์มนตรี (แสง แสง-ชูโต) ผู้เป็นบุตรเข้าไปพูดปรารภห่วงใยว่า "ชิดหลานสาวได้มีอายุเจริญวัยขึ้นทุกวัน เมื่อถึงเวลาสมควรแล้วขอให้จัดการให้ชิดได้อยู่กินกับนายเจิม แสง–ชูโต เถิด"

เมื่อนายเจิม แสง–ชูโต อายุได้ ๑๘ ปี ได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นหลวงศัลยุทธสรกรร พระยาสุรศักดิ์มนตรี (แสง แสง–ชูโต) เห็นว่าถึงเวลาอันควรที่จะให้มีครอบครัวเคหะสถาน จึงได้เรียกตัวไปบอกตามถ้อยคำที่คุณย่าได้สั่งไว้ แล้วจึงได้จัดการแต่งงานวิวาหมงคล

ให้หลวงศัลยุทธสรกรร กับ ขิด อยู่กินเป็นสามีภรรยากัน หลวงศัลยุทธสรกรรกับขิดอยู่กินกันมาได้ประมาณ ๒ ปี แต่อัธยาศัยหาค่อยจะต้องกันไม่ จึงได้เริศร้างแยกกัน อยู่จนถึงขิดาถึงแก่กรรม แต่ถึงกันนั้นหลวงศัลยุทธสรกรรก็หาได้มีภรรยาใหม่อีกไม่ จนกว่า ๑๐ ปีภายหลังขิดถึงแก่กรรม เมื่อเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสง–ชูโต) เป็นหม้ายร้างภรรยามากว่า ๑๐ ปีแล้ว เวลานั้นยังเป็นตำแหน่งหมื่นไวยวรนารถ หัวหมื่นมหาดเล็กผู้ยังคับการกรมทหารน่าพักอาศัยรับราชการฉลองพระเดชพระคุณอยู่ที่ตึกแถวข้างสวนสราญรมย์ น่าพระที่นั่งสุทไธยสวรรย์ เมื่อปีมะเมีย จุลศักราช ๑๒๔๔ ตรงกับ พ.ศ. ๒๔๒๕ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ขอ ไร บุนนาค บุตรีเจ้าพระยาสุริวงศ์ไวยวัฒน์ (วอน บุนนาค) สมุหพระกระลาโหมพระราชทานให้เป็นภรรยา ได้อยู่กินกับไร บุนนาค ต่อมาไร บุนนาค ถึงแก่กรรม เมื่อไร บุนนาค ถึงแก่กรรมแล้ว ปีกุนจุลศักราช ๑๒๔๙ ตรงกับ พ.ศ. ๒๔๓๐ ดำรงตำแหน่งเป็นพระยาสุรศักดิ์มนตรี จึงได้สู่ขอเลี่ยม บุนนาค บุตรีเจ้าพระยาสุริวงศ์ไวยวัฒน์ (วอน บุนนาค) ซึ่งเป็นน้องสาวคนเล็กของไร บุนนาค มาเป็นภรรยา ได้อยู่กินกับเลี่ยม บุนนาค ต่อมาจนพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ เลื่อนตำแหน่งสถาปนาขึ้นเป็นเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี และได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ตั้งให้เลี่ยม บุนนาค เป็นท่านผู้หญิง มีบรรดาศักดิ์อย่างเช่นท่านผู้หญิงเจ้าพระยาตามราชประเพณี กับโปรดเกล้า ฯ พระราชทานเครื่องยศท่านผู้หญิงให้แก่เลี่ยม บุนนาค คือ ผ้าห่มกรองไหมทองปักดอกลายทอง หีบหมาก กะโถน กาน้ำ ทองคำ และพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ทุติยจุลจอมเกล้า สำหรับข้าราชการฝ่ายใน

พระยาสุรศักดิ์มนตรี (แสง แสง–ชูโต) บิดาเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสง–ชูโต) เมื่อได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นนายพิจารณ์สรรพกิจ หุ้มแพรมหาดเล็กเวรเดชแล้วภายหลังเลื่อนขึ้นเป็นนายจ่ารงค์แล้วเป็นหลวงสิทธินายเวรมหาดเล็ก (ในรัชชกาลที่ ๔) ภายหลังเลื่อนขึ้นเป็นหมื่นไวยวรนารถ หัวหมื่นมหาดเล็ก ครั้นต้นรัชชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พระรามาธิบดีที่ ๕) ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้หมื่นไวยวรนารถ หัวหมื่นมหาดเล็กขึ้นเป็นพระยาสุรศักดิ์มนตรี จางวางมหาดเล็ก ซึ่งเป็นจางวางมหาดเล็กคนแรกในรัชชกาลที่ ๕ และมีจางวางมหาดเล็กคนเดียวในเวลานั้น ต่อมาทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พระยา

สุรศักดิ์มนตรี (แสง/แสง–ชูโต) รับราชการเพิ่มหน้าที่ขึ้นอีกแผนกหนึ่งคือ เป็นกงษี ซื้อจ่ายของใช้ในราชการในการก่อสร้างทั่วไป และเป็นเจ้าพนักงานเร่งเงินภาษีอากรที่ค้างเก่า พระยาสุรศักดิ์มนตรี (แสง แสง–ชูโต) ได้ให้นายเจิม แสง–ชูโต ผู้เป็นบุตรเป็นผู้ช่วยราชการในส่วนนี้ด้วย ในส่วนราชการแผนกนี้ พระยาสุรศักดิ์มนตรี (แสง แสง–ชูโต) ดำริเห็นว่าผู้ที่ทำภาษีอากรมาแต่ก่อน ซึ่งเป็นลูกหนี้เงินหลวงค้างอยู่นั้น บางคนที่เก็บภาษีอากรได้แล้วคิดยักย้ายถ่ายเทเอาเงินนั้นไปหมุนเวียนใช้ทำประโยชน์ทางอื่น ปล่อยให้ตัวเป็นลูกหนี้พระราชทรัพย์ แต่โดยมากก็เพราะทำการภาษีอากรขาดทุนก็มี หรือหาเงินส่งหลวงไม่ได้ทันเวลา ครั้นจะเอาตัวมาเร่งรัดให้ส่งเงินหลวงตามอาชญาบางทีก็จะหาเงินส่งให้ไม่ได้ พระราชทรัพย์ของหลวงก็จะขาดตกศูนย์ไปเสียเปล่า เพราะฉะนั้นพระยาสุรศักดิ์มนตรี (แสง แสง–ชูโต) จึงได้ใช้ความผ่อนผันให้เจ้าภาษีนายอากรที่เป็นลูกหนี้เหล่านั้น ทำการค้าขายของส่งต่อกงษี เมื่อถึงคราวจ่ายเงินก็ให้หักผ่อนใช้เงินหลวง โดยไม่นานก็จะหักเงินใช้หนี้หลวงที่ค้างได้ครบ และทั้งจะไม่ต้องจ่ายเงินสดออกจากท้องพระคลังเพื่อซื้อจ่ายทั้งหมดด้วย เมื่อกระทำเช่นนี้ได้หักใช้หนี้คุ้มเงินสดไปได้หลายพันชั่ง และเจ้าภาษีนายอากรที่เป็นลูกหนี้หลวงรุงรังมาแต่ก่อน ก็ได้ทำการหักใช้หนี้เงินหลวงเปลื้องตัวเสร็จไปได้หลายราย

ลุยี่มะเมียโทศกจุลศักราช ๑๒๓๒ ตรงกับ พ.ศ. ๒๔๑๓ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พระรามาธิบดีที่ ๕) มีพระบรมราชประสงค์จะให้จัดคัดเลือกเอาบุตรหมู่มหาดเล็กมาฝึกหัดรับราชการเป็นพวกยอดีการ์ด (รักษาพระองค์) เป็นจำนวนคน ๔ โหล เพื่อยืนยามและใช้ชิดในท้องพระโรง ประดับพระเกียรติยศแทนทหารรักษาพระองค์ จึงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พระยามนตรีสุริวงศ์ (ชื่น บุนนาค) สร้างทำหอกด้ามเงินขึ้นสำหรับพวกยอดีการ์ดถือประจำราชการ ต่อมาพวกยอดีการ์ดที่มีจำนวน ๔ โหลนั้น ยังไม่พอแก่ราชการ (หอกด้ามเงินที่สร้างขึ้นสำหรับพวกยอดีการ์ดถือประจำราชการนั้น ภายหลังได้เอามารวมตั้งขึ้นเป็นกรมทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์แล้ว ได้โยกเอาไปใช้ราชการให้ข้าราชการในกรมพระตำรวจหลวงถือแห่นำเสด็จในเวลาแห่เต็มยศจนทุกวันนี้) จึงมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้า ฯ ให้พระยาสุรศักดิ์มนตรี (แสง แสง–ชูโต) จางวางมหาดเล็ก คิดจัดตั้งกองทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์

ขึ้นใหม่ โดยจะเกี่ยวรวบรวมเอาพวกมหาดเล็กที่เป็นบุตรหลานข้าราชการเข้ามาเป็นทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์

เมื่อพระยาสุรศักดิ์มนตรี (แสง แสง–ชูโต) ได้รับพระบรมราชโองการใส่เกล้า ฯ แล้ว มีความหวาดหวั่นอยู่ด้วยการที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้จัดทำขึ้นนั้นยังเป็นการใหม่ เกรงว่าจะเป็นการเข้าใจผิดคิดเห็นกันไปว่าเป็นความเดือดร้อน เพราะความนิยมฝังใจในสมัยนั้นถือกันว่าผู้ใดเป็นทหารแล้วมักจะเป็นคนเลวทราม ด้วยความสว่างในการที่เป็นนักรบเพื่อประโยชน์สำหรับป้องกันรักษาชาติภูมินั้น ยังไม่ได้เป็นความนิยมตามสมัย ถ้าจะไม่เป็นที่นิยมเกิดขึ้นแล้ว ผู้ที่เป็นบิดามารดา แห่งกุลบุตร ก็จะพากัน หาเลศนัย หลีกเลี่ยง ไม่ต้องให้ บุตรหลาน เข้าสมัคร รับราชการทหาร พระบรมราชโองการที่ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ แล้วก็จะเกิดเป็นอุปสรรคไม่สำเร็จตลอดไปได้

เมื่อพระยาสุรศักดิ์มนตรี (แสง แสง–ชูโต) ดำริเช่นนี้แล้ว จึงได้ตริตรองหาเลศนัยที่จะริเริ่มทำการนั้นให้สำเร็จ เมื่อคิดเห็นการโดยลุล่วงรอบคอบแล้ว พระยาสุรศักดิ์มนตรี (แสง แสง–ชูโต) จึงได้นำกระแสพระบรมราชโองการและความดำริของตน ไปกราบเรียนหารือต่อสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศริสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ผู้สำเร็จราชการแผ่นดินในเวลานั้น และกราบเรียนขอนายเจิม แสง–ชูโต บุตรที่ยังรับใช้สอยท่านอยู่นั้น เอาเข้าไปถวายตัวให้เป็นตัวอย่างทหารสมัครคนแรก เพื่อให้ข้าราชการทั้งปวงมีความนิยมตาม แล้วจะได้นำบุตรหลานเข้าสมัครถวายตัวเป็นทหาร สมตามพระบรมราชประสงค์ เมื่อสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศริสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ได้ทรายความดำริของพระยาสุรศักดิ์มนตรี (แสง แสง–ชูโต) โดยตลอดแล้ว จึงมีพระประสาทว่า "ตามความคิดของเจ้านั้นดีแล้ว ถ้าจะรอหลังคาผู้อื่นก็ต้องรอหลังคาของตนลงก่อน เจ้าจงนำตัวนายเจิม แสง–ชูโต ผู้บุตรเข้าไปถวายตัวสมัครเป็นทหารตามความดำรินั้นเถิด และไม่ใช่แต่เท่านั้น ถ้าเจ้าเห็นบุตรหลานคนใดในวงศ์ญาติของเรา สมควรจะนำเอาตัวเข้าไปถวายได้อีก ก็จงว่ากล่าวชักนำกันเข้าไปถวายตัวด้วยเถิด" ในเวลานั้น เจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี (ท้วม บุนนาค) เสนาบดีว่าการต่างประเทศกับเจ้าพระยาภูธราภัย ที่สมุหนายก ได้อยู่ในที่นั้นก็มีความเห็นพ้องด้วย

เมื่อพระยาสุรศักดิ์มนตรี (แสง แสง–ชูโต) ได้รับความเห็นชอบของสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) และข้าราชการผู้ใหญ่ด้วยแล้ว จึงได้นำตัวนายเจิม แสง–ชูโต เข้าไปถวายตัวสมัครเป็นทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์ก่อนผู้อื่น

รุ่งขึ้น เจ้าพระยาภูธราภัย สมุหนายก ได้ส่งตัวนายบุตร บุณยรัตพันธ์ ผู้เป็นบุตร กับเจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดีได้ส่งตัวนายทุ้ย บุนนาค ผู้บุตร และขุนนางผู้ใหญ่อื่น ๆ อีกหลายคนได้ส่งบุตรหลานไปมอบให้พระยาสุรศักดิ์มนตรี (แสง แสง–ชูโต) นำเข้าถวายตัวสมัครเป็นทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์ เมื่อข้าราชการผู้ใหญ่ได้พร้อมใจกันนำบุตรหลานส่งเข้าไปสมัครถวายตัวเป็นทหารเช่นนั้นแล้ว จึงได้เกิดเป็นความนิยมในหมู่ข้าราชการทั่วไป โดยถือว่าเป็นเกียรติยศในการที่บุตรหลานได้เข้าไปรับราชการใกล้ชิดพระองค์

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเมื่อทรงพระราชดำริเห็นว่า การเริ่มตั้งกรมมหาดเล็กรักษาพระองค์จะได้ดำเนินไปแล้ว จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาต ให้พระเจ้าน้องยาเธอหลายพระองค์ มีพระองค์เจ้าคัณางค์ยุคล (กรมหลวงพิชิตปรีชากร) พระองค์เจ้าศุขสวัสดิ์ (กรมหลวงอดิศรอุดมเดช) พระองค์เจ้าอุนากรรณอนันตไชย เป็นต้น และทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พระยาสุรศักดิ์มนตรี (แสง แสง–ชูโต) เลือกคัดเก็บเอาบรรดาราชวงศ์ที่มีอายุกำลังฉกรรจ์นั้น เข้ามารวบรวมฝึกหัดรับราชการอยู่ในกรมมหาดเล็กรักษาพระองค์ด้วย ในไม่ช้าเจ้านายข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยได้นำบุตรหลานเข้ามาสมัครถวายตัวเป็นทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์ในคราวนั้น เป็นจำนวนคนทั้งผู้ใหญ่เด็กเป็นคน ๑,๐๐๐ คนเศษ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ตั้งทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์ขึ้นเป็นกรมหนึ่ง โปรดเกล้า ฯ ให้พระยาสุรศักดิ์มนตรี (แสง แสง–ชูโต) เป็นผู้บังคับการคนแรกในกรมมหาดเล็กรักษาพระองค์ที่ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ตั้งขึ้นใหม่นั้น

พระยาสุรศักดิ์มนตรี (แสง แสง–ชูโต) เมื่อได้รับตำแหน่งเป็นผู้บังคับการกรมทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์แล้ว จึงได้เริ่มลงมือจัดการก่อสร้างโรงทหารและจัดการฝึกหัดทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์

พระยาสุรศักดิ์มนตรี (แสง แสง–ชูโต) ได้เลือกคัดจัดเอาขุนรัตน์รณยุทธ์ (ครูเล็ก) ซึ่งเป็นครูทหารหน้าอยู่แต่ก่อนมาเป็นครูฝึกหัดทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์คนแรก แล้วภาย

หลังได้จัดเอาหลวงวิชิตชาญศึก (ครูเริก) มาเป็นครูฝึกหัดด้วย ขุนรัตน์รณยุทธ์ภายหลังได้เลื่อนบรรดาศักดิ์ขึ้นเป็นหลวงรัตน์รณยุทธ์ แซดยุแตนท์ (ปลัดกรม)

ในเวลาชั้นต้นนั้น กรมมหาดเล็กรักษาพระองค์ยังหาได้จัดตั้งกองแบ่งออกเป็นหมู่หมวดกันไม่ เป็นแต่จัดตั้งเป็นแถวในเวลาฝึกหัดกับผลัดเปลี่ยนกันเข้ามาประจำเวรประจำราชการและฝึกหัด เข้าเวร ๗ วัน ออกเวร ๗ วัน พระยาสุรศักดิ์มนตรี (แสง แสง-ชูโต) ได้คิดร่างกฎข้อบังคับสำหรับกรมทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์ขึ้นเป็นกฎข้อบังคับ ๔๐ ข้อ นำขึ้นทูลเกล้า ฯ ถวายขอพระราชทานพระบรมราชานุญาต ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ใช้กฎข้อบังคับนั้นเป็นกฎข้อบังคับสำหรับกรมทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์ ต่อมาพระยาสุรศักดิ์มนตรี (แสง แสง-ชูโต) ได้นำความขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาขอพระบรมราชานุญาต จัดการตั้งแบ่งกองร้อยกรมทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์ขึ้นเป็น ๖ กองร้อย เรียกศัพท์ตามสมัยนั้นว่า กัมปนี ตามคำภาษาอังกฤษ

เมื่อราชการในกรมทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์ได้เริ่มต้นจะได้ตั้งลงเป็นระเบียบ และจะได้ดำเนินการต่อไปโดยเป็นหลักฐานแล้ว พระยาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงทรงรับตำแหน่งพิเศษด้วย พระองค์เป็น โคโลเนล (นายพันเอก) แล้วทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ออกหมายตั้งเพิ่มยศพระยาสุรศักดิ์มนตรี (แสง แสง-ชูโต) ขึ้นเป็นตำแหน่ง เล็ยเตอร์เนนท์ โคโลเนล (นายพันโท) ผู้บังคับการทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์ และโปรดเกล้า ฯ ให้เจ้าพระยาภาสกรวงศ์เมื่อยังเป็นนายราชาณัติยานุหาร เป็นแอดยุแตนท์ (ปลัดกรม) นายกัมปนีทั้ง ๖ กัมปนีรับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นตำแหน่งหลวงและตำแหน่งยศเป็น เอ็นไซน์ (นายร้อยตรี)

กัมปนีที่ ๑ นายทุ้ย ขุนนาค บุตรเจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี เป็นหลวงสาตราธิกรฤทธิ์ (คือพระยาราชานุประพันธ์ กระทรวงการต่างประเทศ)

กัมปนีที่ ๒ นายบุษย์ บุณยรัตพันธ์ บุตรเจ้าพระยาภูธราภัย สมุหนายกเป็นหลวงวิทยาธิกรศักดิ์ (คือพระยาอภัยรณฤทธิ์ จางวางกรมพระตำรวจ)

กัมปนีที่ ๓ นายเจ็ก จารุจินดา บุตรพระยาเพ็ชรพิไชย (จีน) เป็นหลวงสรจักรานุกิจ (คือพระยาเทพอรชุน)

กัมปนีที่ ๔ นายดั่น บุตรพระยาพิไชยสงคราม (อ่ำ) เป็นหลวงสรสิทธิยานุการ (คือพระยาศักดาพิเดชวรฤทธิ์ กระทรวงกระลาโหม)

กัมปนีที่ ๕ พระองค์เจ้าอุนากรรณอนันตไชย ว่าที่หลวงศิลปสารสราวุธ แล้วภายหลังนายเล็ก บุนนาค บุตรพระยาวงศาภูษิต ได้รับพระราชทานตำแหน่งแทน

กัมปนีที่ ๖ นายเจิม แสง–ชูโต บุตรพระยาสุรศักดิ์มนตรี (แสง แสง–ชูโต) เป็นหลวงศัลยุทธสรกรร (คือเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี) ดังแจ้งอยู่ในใบสัญญาบัตรดังต่อไปนี้

(สำเนา)

สมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์พระจุลจอมเกล้าเจ้ากรุงสยาม ซึ่งเป็นพระเจ้าแผ่นดินใหญ่ในรัชชกาลที่ ๕ ในบรมพระราชวงศ์ ซึ่งได้ประดิษฐานและดำรงกรุงรัตนโกสินทร์มหินรายุธยาบรมราชธานี มหานครใหญ่ในแผ่นดินสยาม โปรดเกล้า ฯ ให้นายเจิม บุตรพระยาสุรศักดิ์มนตรี เป็นหลวงศัลยุทธสรกรร ที่เอ็นไซน์ผู้ช่วยราชการกับตันเลบเตอร์เนนท์ ในกัมปนีที่ ๖ กรมทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์ ให้ถือศักดินา ๖๐๐ รับเงินเดือน ๆ ละ ๑๐/— ได้บังคับนอนคอมมิแชนออฟพีศเซอร์ และทหารเลวในกัมปนีนั้น และฟังบังคับโคโลเนลเลบเตอร์เนนท์ โคโลเนลเมเยอร์ ซึ่งได้บังคับทหารและผู้ที่มีตำแหน่งใหญ่กว่าในกรมนั้น แต่ที่เป็นยุติธรรมและชอบด้วยราชการ จงเว้นการควรเว้น หมั่นประพฤติการควรประพฤติ สมควรแก่ตำแหน่งทุกประการ จงมีศุขสวัสดิ์เจริญเทอญ

ตั้งมาแต่ ณ วัน ๓ ๕ ๑๑ ค่ำ ปีมะแม ตรีศก ศักราช ๑๒๓๓ ในรัชชกาลปรัตยุบันนี้

พระบรมนามาภิธัย จุฬาลงกรณ์

ในกัมปนีหนึ่งได้มีนายทหารรองเอ็นไซน์ (นายร้อยตรี) นายกัมปนีลงไปคือ เกาวริง (จ่านายสิบ) ซายัน (นายสิบเอก) คอร์ปอราล (นายสิบโท) แอคติงคอร์ราล (นายสิบตรี) ควบคุมกันต่อลงไปตามลำดับชั้น นายทหารเหล่านั้นเรียกกันตามภาษาอังกฤษว่าออฟ-พีศเซอร์

ในระหว่างเวลานั้นได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ จัดตั้งพระราชทานเงินเดือนเบี้ยเลี้ยงให้พระยาสุรศักดิ์มนตรี (แสง แสง—ชูโต) เล็ยเตอร์เนนท์โคโลเนลผู้บังคับการเดือนละ ๓๐ ตำลึง (๑๒๐ บาท) แอ็ดยุแตนท์ ๑ ชั่ง (๘๐ บาท) นายกัมปนีเดือนละ ๑๐ ตำลึง (๔๐ บาท) ตลอดลงมาจนถึงลูกแถวคนละ ๑๐ บาท

ต่อมาได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้จัดการสร้างโรงทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์ โปรดเกล้า ฯ ให้พระยานานาพิธภาษี (โต บุนนาค) เป็นแม่กองการก่อสร้าง พระยาสุรศักดิ์มนตรี (แสง แสง—ชูโต) เป็นกงสีซื้อจ่ายในการก่อสร้างนั้น การก่อสร้างได้จัดซ่อมแซมโรงละครเก่าหลังวัดพระศรีรัตนศาสดารามขึ้นใหม่แห่งหนึ่ง และสร้างตึกยาวแห่งหนึ่ง ตั้งแต่ประตูพิมานไชยศรี ตรงลงมาตามถนนจักรีรัถ ตลอดลงมาจนถึงโรงช้างหลังศาลาลูกขุน (คือที่กรมพระนิติศาสตร์ในเวลานี้) กับสร้างหอมิวเซียมเป็นที่ไว้ของประหลาดต่าง ๆ (ศาลาสหทัยสมาคม) สร้างตึกคลังสำหรับเก็บเครื่องยุทธภัณฑ์และโรงเลี้ยงอาหาร และโรงม้าเป็นต้น ในเวลานั้นพวกที่เข้ามาสมัครถวายตัวเป็นทหารมหาดเล็กเป็นคนหลายรุ่น ที่ยังเป็นรุ่นเด็กก็มีอยู่เป็นอันมาก ซึ่งจำเป็นจะต้องให้เล่าเรียนมีความรู้ในวิชชาชั้นประถมศึกษา ด้วยเหตุนี้พระยาสุรศักดิ์มนตรี (แสง แสง—ชูโต) จึงได้นำความกราบบังคมทูลพระกรุณา ขอพระราชทานตั้งโรงเรียนขึ้นเป็นศาสตร์ส่วนหนึ่งของกรมทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์ เมื่อทรงพระกรุณาโปรดเกล้าพระราชทานพระบรมราชานุญาตแล้ว พระยาสุรศักดิ์มนตรี (แสง แสง—ชูโต) ได้จัดตั้งโรงเรียนขึ้นเป็นชั้นแรก ที่ห้องตึกแถวด้านตะวันตกเป็นที่เรียนหนังสือไทย ที่ห้องแถวด้านตะวันออกเป็นที่เรียนหนังสืออังกฤษ จัดให้หลวงสารประเสริฐ (น้อย ปลดทูลฉลองกรมพระอาลักษณ์) เป็นครูสอนหนังสือไทย (ภายหลังได้เลื่อนบรรดาศักดิ์ขึ้นเป็นพระยาศรีสุนทรโวหาร เจ้ากรมพระอาลักษณ์) หลวงสารประเสริฐ ได้แต่งตำรารวบรวมทำเป็นแบบเรียนขึ้น ๕ เล่ม คือ หนังสือ

มูลยทยรรพกิจ, วานิต นิกร, อักษรประโยค, สังโยค พิธาร, และพิศาลการันต์ ฝ่ายครูภาษาอังกฤษนั้น นายแฟรนซิส, ยอร์ช, บีเตอร์สัน ชนชาติอังกฤษสอน

เมื่อการก่อสร้างโรงทหารแล้วเสร็จ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์ขึ้นโรงใหม่ทั้งนายและพล ได้โปรดเกล้า ฯ พระราชทานให้มีเครื่องใช้และเตียงนอนหมอนมุ้งพร้อมบริบูรณ์ กับทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พระยานรนารถภักดี (พระยาโชฎึกรัตนราชเศรษฐี เถียร โชติกเสถียร) รับหน้าที่เป็นผู้ทำโรงครัวเลี้ยงทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์ แล้วโปรดเกล้า ฯ ให้จัดตั้งโรงพิธีขึ้นที่สนามหญ้าหน้าโรงละครเก่า เพื่อทำพิธีตั้งนายทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์ ในการพิธีนั้นได้เสด็จพระราชดำเนินแห่ห้อมมาเป็นขบวน ทรงรถพระที่นั่งเหลืองเทียมม้าเทศ ๖ ม้ามาแต่ประตูพรหมโสภาพระบรมมหาราชวังชั้นใน มาประทับณ ที่โรงพิธี บนพระที่นั่งผู้ที่รับตำแหน่งได้แต่งตัวเต็มยศพร้อมกันเฝ้าทูลละอองธุลีพระยาท แต่หาได้สะพายกะบี่ไม่ มีรับสั่งให้หาตัวเข้าไปเฝ้าทูลละอองธุลีพระยาทตามลำดับชั้นต่อหน้าพระที่นั่งแล้วโปรดเกล้า ฯ เอาพระแสงขรรค์ไชยศรีพาดลงบนบ่าซ้ายขวาข้างละครั้ง มีพระบรมราชโองการพระราชทานยศและกะบี่สำหรับยศนั้น เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสง—ซูโต) ก็ได้รับพระราชทานยศเป็นเอ็นไซน์ด้วยผู้หนึ่งในครั้งนั้น ต่อมาโปรดเกล้า ฯ ให้จัดตั้งกองทหารช่างและกองทหารม้าขึ้น เป็นกองศาสตร์ในกรมทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์.

ปกรณ์ ๓

ตามเสด็จพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พระรามาธิบดีที่ ๕) ประพาสเมืองสิงคโปร์และเมืองชะวา (ซึ่งเป็นครั้งแรกเสด็จออกนอกพระราชอาณาเขตต์ไปยังต่างประเทศ) เมื่อเสด็จพระราชดำเนินกลับถึงกรุงเทพฯ แล้ว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้หลวงศัลยุทธสรกรรเป็นอุปทูตคุมสิ่งของออกไปพระราชทานเจ้าเมืองสิงคโปร์ และเจ้าเมืองบัตตาเวียประเทศชะวาพร้อมด้วยพระยาสมุทรบุรานุรักษ์ (เนตร์) ราชทูต แล้วภายหลังตามเสด็จพระราชดำเนินประพาสประเทศอินเดีย

ลุยี่มะเมียโทศกจุลศักราช ๑๒๓๒ ตรงกับ พ.ศ. ๒๔๑๓ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว มีพระบรมราชประสงค์จะได้ทอดพระเนตร์กิจการบ้านเมืองและขนบธรรมเนียมต่างประเทศ จึงเสด็จพระราชดำเนินทางชลมารคด้วยเรือยี่นพิทยำรณยุทธ์ เป็นเรือพระที่นั่งไปยังสิงคโปร์ และประเทศชะวา ซึ่งเป็นเมืองประเทศราชของประเทศอังกฤษและฮอแลนดา พระยาสุรศักดิ์มนตรี (แสง แสง—ชูโต) กับหลวงศัลยุทธสรกรรก็ได้โดยเสด็จพระราชดำเนินในคราวนั้นด้วย แต่หลวงศัลยุทธสรกรรหาได้ตามเสด็จในเรือพระที่นั่งด้วยไม่ ต้องคุมทหารไปในเรือยี่นสยามูปรัยดำม์ซึ่งเป็นเรือตามเสด็จในขบวน ได้เสด็จประพาสหัวเมืองทั้งสองนี้อยู่หลายราตรี จนเสร็จพระราชภาระแล้ว จึงเสด็จเข้าสู่กรุงเทพพระมหานคร ภายหลังทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระยาสมุทรบุรานุรักษ์ (เนตร์) เป็นราชทูต หลวงศัลยุทธสรกรรเป็นอุปทูต คุมรูปช้างหล่อด้วยทองเหลือง ๒ ช้าง กับเครื่องราชอิสริยาภรณ์ทรงยินดีไปพระราชทานผู้ว่าราชการเมืองทั้งสอง ที่ได้เสด็จพระราชดำเนินประพาสมาแล้ว (รูปช้างหล่อด้วยทองเหลือง ๒ ช้าง ยังได้ประดิษฐานเป็นอนุสาวรีย์อยู่ที่หน้าศาลเมืองสิงคโปร์ และที่หน้าเมืองบัตตาเวียอยู่ทุกวันนี้)

ครั้นเสร็จราชการกลับมาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทแล้ว รุ่งขึ้นปีมะแม ตรีศก จุลศักราช ๑๒๓๓ ตรงกับ พ.ศ. ๒๔๑๔ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสประเทศอินเดีย หลวงศัลยุทธสรกรรกับบิดาก็ได้ตามเสด็จในเรือพระที่นั่งด้วย ได้เสด็จประพาสหัวเมืองต่าง ๆ ในประเทศอินเดียคือ เมืองกัลกัตตา, บอมเบ, และหัวเมืองอื่น ๆ อีกเป็นอันมาก

วันหนึ่งเมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวประทับประพาสอยู่ที่เมืองลักเนาว์ ได้ทอดพระเนตรเห็นชื่อหลวงสรรพยุทธสรกรรเขียนไว้ที่หีบเสื้อผ้า จึงมีพระบรมราชโองการพระบรมราชกระแสว่า "ชื่อหลวงศัลยุทธสรกรรนั้นเป็นสำเนียงที่ชำกันไป เพราะฉะนั้นให้เปลี่ยนเป็นหลวงศัลยุทธวิจิกรร" ตั้งแต่โปรดเกล้า ฯ ดังนั้นแล้ว หลวงศัลยุทธสรกรรก็ได้เปลี่ยนชื่อใช้เป็นหลวงศัลยุทธวิจิกรรตั้งแต่นั้นมา

ในระหว่างที่เสด็จประทับอยู่ ณ เมืองบอมเบ เวลาบ่ายวันหนึ่งพระยาสุรศักดิ์มนตรี (แสง แสง—ซูโต) ได้ออกไปเดิรเที่ยวเล่นที่สวนดอกไม้ในเขตต์ที่ประทับนั้น จึงเรียกหลวงศัลยุทธวิจิกรรเข้าไปใกล้เอามือกอดคอเข้า แล้วก็พาเดิรไปในสวนดอกไม้ และพูดให้โอวาทสั่งสอนแก่หลวงศัลยุทธวิจิกรรว่า "ตั้งแต่เล็กที่มารดาเลี้ยงเข้ามา ถ้าพบอาหารที่ดี ถึงแม้จะมีราคาแพงเท่าใดก็สู้ซื้อเอามาให้เจ้ากินจนอิ่มหนำ เพื่อหมายจะให้เจ้าเคยบริโภคอาหารที่ดี ไม่เคยอดอยากมาแต่เดิมแล้ว เมื่อเติบโตขึ้นเจ้าจะได้ไม่เป็นคนละโมภอาหาร ความสังเกตของพ่อก็ไม่เห็นเจ้าเป็นคนละโมภอาหาร เพราะฉะนั้นความคิดของมารดาเจ้าก็ได้เป็นการสำเร็จแล้ว ครั้นมารดาเจ้าสิ้นบุญแล้ว พ่อเลี้ยงเจ้ามาเจ้าจะใช้สอยเงินทองของพ่อมากน้อยเท่าใด พ่อก็ตามใจมิได้ปรารถนาว่าให้เป็นที่เคืองใจเจ้าเลย เพื่อหมายว่าจะให้เจ้ารู้จักลาวมีลาวจน ด้วยได้เคยรู้สึกพบเห็นมาแล้ว เจ้าจะได้ไม่เป็นคนโลภเงินทองต่อไป ในภายหน้าซึ่งเป็นหลักสำคัญอย่างหนึ่งแก่ผู้ที่จะเป็นข้าราชการทำการฉลองพระเดชพระคุณต่อไป พ่อก็ได้ใช้สอยเจ้ามาโดยใกล้ชิดเงินทองก็มากแล้ว ตามความสังเกตดูก็ยังไม่เห็นมีด้วงแมลงอย่างไรเจ้ายังกระทำการรักษาตัวดีอยู่ในเรื่องการเงินทอง ที่เจ้ารักษาตัวด้วยเรื่องเงินทองเรียบร้อยมาได้ถึงเพียงนี้ ความคิดของพ่อที่ได้เจตนาไว้ก็ได้สำเร็จส่วนหนึ่งเหมือนกัน พ่อมีความยินดีเป็นอันมาก เพราะฉนั้น เจ้าจงตั้งใจทำราชการ

ฉลองพระเดชพระคุณพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวด้วยความซื่อตรงจงรักภักดิ์ให้เป็นการสำเร็จตลอดไปเถิด จะได้เป็นเกียรติยศแก่ชาติภูมิและวงศ์ตระกูลต่อไป"

เมื่อเสด็จประพาสอินเดียเสร็จแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จกลับคืนเข้าสู่กรุงเทพพระมหานคร

ปกรณ์ ๔

พระยาสุรศักดิ์มนตรี (แสง แสง–ชูโต) ป่วยถึงอสัญญกรรม และจัดการปลงศพ

ในเดือน ๕ ปีระกายังเบญจตัวาศก จุลศักราช ๑๒๓๕ ตรงกับ พ.ศ. ๒๔๑๖ พระยาสุรศักดิ์มนตรี (แสง แสง–ชูโต) ได้ป่วยเป็นโรคไข้หวัดใหญ่ มีอาการเป็นพิษร้อนกระสับกระส่ายมาก เมื่อพระยาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทในอาการป่วยของพระยาสุรศักดิ์มนตรีแล้ว ก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานให้หลวงสิทธิสารนายแพทย์หลวงมารักษาอาการไข้ค่อยทุเลาขึ้น แต่กลับกลายเป็นโรคที่ปอดอีก (โรคตามภาษาอังกฤษเรียกว่านิวโมเนีย) จึงโปรดเกล้า ฯ ให้หมอกาแวนแพทย์อังกฤษซึ่งรับราชการเป็นแพทย์หลวงประจำพระองค์มารักษา หลวงศัลยุทธวิธีกรรได้เรียกหมอเทียนซี ซึ่งเป็นหมอประจำกรมทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์ (เป็นหมอเรียนวิชชาแพทย์มาแต่ประเทศอเมริกาคือพระยาสารสินสวามิภักดิ์) มาเป็นผู้ช่วยหมอกาแวนด้วยอีกผู้หนึ่ง หมอกาแวนได้ประกอบยารักษาหลายขนาน อาการหาคลายไม่ มีแต่อาการทรงและทรุดหนักลงไปทุกที ให้มีแต่อาการหอบเป็นกำลังจนนั่งนอนไม่ถนัด และรับประทานอาหารไม่ได้ บุตรและภรรยาคนอื่น ๆ จะเข้าไปพยาบาลใกล้ชิดก็ไม่ค่อยถูกใจ ได้แต่หลวงศัลยุทธวิธีกรรผู้เดียวที่สำหรับประคองและพะยุงลุกนั่ง หลวงศัลยุทธวิธีกรรได้ตั้งใจพยาบาลอยู่ใกล้รับใช้ชิดฉลองคุณบิดาทั้งกลางวันกลางคืน ในเวลานั้นญาติพี่น้องเมื่อได้ข่าวอาการไข้ของพระยาสุรศักดิ์มนตรี (แสง แสง–ชูโต) แล้วได้พากันมาเยี่ยมเป็นอันมาก มีสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) เป็นต้น เมื่อญาติผู้ใหญ่คนใดเข้าไปเยี่ยมพระยาสุรศักดิ์มนตรี (แสง แสง–ชูโต) ก็ยอกลาและฝากบุตรหลาน แต่เมื่อพูดกับใคร ๆ ได้สักหน่อยหนึ่งแล้ว ก็ให้มีอาการหอบและกระสับกระส่าย เมื่อหลวงศัลยุทธวิธีกรรเห็นบิดามีอาการ

ป่วยหนักฉะนั้น ก็กะซิบพูดกับพี่น้องว่า "บิดาเราป่วยครั้งนี้มีอาการมากอยู่" พระยาสุรศักดิ์มนตรี (แสง แสง—ชูโต) นอนป่วยอยู่บนที่นอนได้ยินเสียงบุตรพูดกะซุบกะซิบกันจึงว่า "เจ้าอย่าพูดกะซิบกะซายกันเลย บิดามีอาการป่วยหนักก็ได้รู้สึกตัวดีแล้ว เมื่อเจ้าเห็นว่าพ่อจะไม่รอดแล้วก็พูดออกมาโดยตรงเถิด พ่อไม่ได้มีความวิตกกลัวเกรงต่อความตายหรอก เพราะพ่อรู้เป็นแน่แล้วว่า เกิดมาแล้วก็ต้องตาย ตามคำภิรโหราศาสตร์ที่พ่อได้เรียนรู้มาบ้าง ตามดวงชาตาของพ่อถึงฆาตจะขาดเพียงเท่านี้ แล้วก็พูดอธิบายถึงดวงชาตาด้วยเคราะห์โคจรมาประสพนั้น และพ่อได้มีความเชื่อในพระพุทธโอวาทด้วย ชาติ ชรา พยาธิ มรณ อยู่เสมอ"

เวลาหนึ่ง หมอกาแวนได้นำยาฝรั่งขนานหนึ่งมายอกว่า "อยากจะให้พระยาสุรศักดิ์มนตรี (แสง แสง—ชูโต) ทายาขนานนั้นลองดูที่ตรงปอด แต่ยานั้นเมื่อทาลงไปแล้วจะชักให้ผิวหนังพองดูดเป็นน้ำเหลืองออกมาบางทีก็จะสบายขึ้นได้ แต่เจ้าไข้จะทนได้หรือไม่" หมอเทียนชี้จึงให้ความเห็นว่า "อย่าลองเห็นจะดีกว่า ด้วยเจ้าไข้จะทนไม่ได้ก็จะเกิดเวทนาขึ้น" หลวงศัลยุทธวิธีกรรจึงว่า "ถ้าเช่นนั้นจะลองทาด้วยตนเองเสียก่อน ว่าพิษของยานั้นจะแรงสักเพียงไรก็คงจะรู้ได้" หมอกาแวนจึงให้หลวงศัลยุทธวิธีกรรทายานั้นดูที่แขน พิษของยานั้นปวดแสบปวดร้อนพองจนเป็นแผลเป็นที่แขน จึงเชื่อว่าถ้าแม้นจะให้บิดาทายานั้นก็คงจะเกิดเวทนา เมื่อพระยาสุรศักดิ์มนตรี (แสง แสง—ชูโต) แจ้งเหตุแล้วจึงว่า "ที่เจ้าได้แสดงความรักพ่อและทดลองทายาแทนพ่อจนเป็นรอยแผลที่แขนฉะนี้ จัดว่าเจ้าเป็นลูกดี เหมือนกับได้ประทับตราความกตัญญูต่อพ่อไว้ที่แขนของเจ้าดีกว่าที่เจ้าจะสักสิ่งไรไว้ให้เป็นรอยในตัวเจ้าทั้งหมด"

อาการไข้ของพระยาสุรศักดิ์มนตรี (แสง แสง—ชูโต) มีแต่ทรุดหนักลงทุกที วันหนึ่งหมอกาแวนมาตรวจดูอาการพระยาสุรศักดิ์มนตรี (แสง แสง—ชูโต) เห็นว่ามีอาการเพียบหนักมากจะไม่รอดแล้ว จึงได้บอกอาการถึงฆาตให้หลวงศัลยุทธวิธีกรร และวงศ์ญาติทราบว่า "คาดอาการอย่างช้าก็เพียงอีกสองวัน" หลวงศัลยุทธวิธีกรรเมื่อได้ทราบอาการคาดของหมอแล้วก็มีความตกใจ จึงสอบถามหมออื่น ๆ ประกอบอีกด้วย ก็คาดการต้องกัน เมื่ออาการบิดาเป็นเช่นนี้แล้ว หลวงศัลยุทธวิธีกรรจึงปรึกษาพี่น้องพร้อมกันทำเรื่องราวอาการป่วยหนักของบิดา ขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาให้ทรงทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท และส่งดอกไม้ธูปเทียนทูลลาเข้าไปทูลเกล้า ฯ ถวายแทนบิดา เมื่อได้ทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทในอาการป่วยหนักของพระยาสุรศักดิ์

THE LIBRARY
THE COLLEGE OF EDUCATION
BANGKOK, THAILAND

มนตรี (แสง แสง—ชูโต) ฉะนั้นแล้ว รุ่งขึ้น ณ วันพฤหัสบดีแรม ๔ ค่ำ เดือน ๖ ปีระกา จุลศักราช ๑๒๓๕ ตรงกับ พ.ศ. ๒๔๑๖ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ เสด็จพระราชดำเนินมาเยี่ยมอาการป่วยพระยาสุรศักดิ์มนตรี (แสง แสง—ชูโต) ณ ที่บ้าน พร้อมด้วยเสวกามาตย์ราชบริพาร เสด็จประทับ ณ พระเก้าอี้ตรงหน้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (แสง แสง—ชูโต) ที่ป่วยอยู่นั้น ครอบครัวและวงศ์ญาติก็ได้หมอบเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทอยู่ในที่นั้นพร้อมกัน พระยาสุรศักดิ์มนตรี (แสง แสง—ชูโต) จึงให้หลวงศัลยุทธวิธีกรรพะยุงลุกขึ้นนั่งกราบถวายบังคมทูลลา แล้วกราบบังคมทูลพระกรุณาต่อไปว่า "ข้าพระพุทธเจ้าได้เป็นข้าสวามิภักดิ์ ตั้งใจรับราชการฉลองพระเดชพระคุณมาโดยหวังจะทำราชการให้สำเร็จตามพระบรมราชประสงค์ทุกประการ ตามที่ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ใช้ข้าพระพุทธเจ้านั้น แต่การบางสิ่งยังหาทันจะสำเร็จไม่ ก็เผอิญมาป่วยหนักจะสิ้นชีวิตเสียในระหว่างดังนี้ ข้าพระพุทธเจ้ามีความเสียดายต่อการที่ยังไม่ทันได้ทำให้สำเร็จนั้นเป็นอันมาก ในการที่จำเป็นที่จะต้องกราบถวายบังคมลาในครั้งนี้ แต่การเร่งเงินภาษีอากรและการเป็นกงสีซื้อจ่ายของใช้ในราชการต่าง ๆ นั้น เงินพระราชทรัพย์ที่เกี่ยวข้องด้วยการเหล่านี้มิได้มีเกี่ยวข้องพัวพันแก่ข้าพระพุทธเจ้า แต่ว่ายังสิ่งนั้นยังหาได้ชำระสะสางให้เป็นการแล้วเสร็จไม่ ถ้าข้าพระพุทธเจ้ากราบถวายบังคมลาตายไปแล้ว แม้จะมีคดีเกิดขึ้นในเรื่องเหล่านี้ด้วยประการใด ขอพระราชทานอย่าให้เกี่ยวข้องแก่บุตรหลานของข้าพระพุทธเจ้าด้วยเลย และบุตรชายของข้าพระพุทธเจ้าทั้งสองที่ทรงพระกรุณาชุบเลี้ยงอยู่นี้ หลวงอังคนิสรพลารักษ์ผู้พี่นั้นเป็นคนเซื่อง ๆ ไม่สู้จะประเปรียวนัก แต่หลวงศัลยุทธวิธีกรรผู้น้องนั้น ข้าพระพุทธเจ้าได้สังเกตคุนิสสัยมาตั้งแต่เล็ก มีน้ำใจกล้าหาญดี และมีความกตัญญูรู้คุณผู้ที่เป็นเจ้าพระคุณ ถ้าเจ้านายจะทรงใช้ให้เข้าไปในปากเสือปากหมีประการใด ก็คงเอาชีวิตฉลองพระเดชพระคุณด้วยความจงรักภักดีและซื่อสัตย์ แต่อย่างไรก็ดีเป็นคนที่มีสันดานซื่อตรงด้วยกันทั้งสองคน ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานฉวายไว้ให้เป็นข้าในใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทแทนตัวข้าพระพุทธเจ้าสืบไป"

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงมีพระบรมราชโองการแก่พระยาสุรศักดิ์มนตรี (แสง แสง—ชูโต) ว่า "ตามที่พระยาสุรศักดิ์มนตรีมีความอุตส่าห์รับราชการด้วยความจงรักภักดีต่อตัวฉัน โดยได้ปฏิบัติราชการให้สำเร็จไปแล้วหลายอย่าง ฉันได้เห็นความดี

b. 113738

10304

ความชอบอยู่แล้ว ได้คิดจะปูนบำเหน็จรางวัลให้ แต่ยังหาทันจะได้ให้ไม่ด้วยไม่ได้นึกเลยว่าจะป่วยหนักมีอาการถึงเพียงนี้ อย่ามีความวิตกเรื่องลูกเต้าเลย จะรับเลี้ยงดูเอง จงอุตส่าห์ตั้งสติอารมณ์ให้ดีเถิด" เมื่อพระราชทานพระบรมราโชวาทฉะนี้แล้ว ก็เสด็จกลับคืนเข้าสู่พระบรมมหาราชวัง

ตั้งแต่นั้นต่อมา อาการพระยาสุรศักดิ์มนตรี (แสง แสง—ชูโต) ให้มีอาการร้อนจัดและหอบมากขึ้น หลวงศัลยุทธวิธีกรรจึงนำเอาถ้วยยาที่หมอประกอบนั้นเข้าไปให้รับประทาน พระยาสุรศักดิ์มนตรี (แสง แสง—ชูโต) จึงบอกว่า "ถ้าถึงที่ตายแล้วถึงจะมียาทิพย์หรือยาอย่างไรก็ไม่หาย จะเอามาให้พ่อกินทำไม ?" หลวงศัลยุทธวิธีกรรจึงกราบเรียนว่า "เพื่อบรรเทาโรค" พระยาสุรศักดิ์มนตรี (แสง แสง—ชูโต) จึงบอกว่า "ถ้าเจ้าจะให้พ่อมีความสบายใจแล้วก็ให้คนไปนิมนต์สมเด็จพระวันรัตน์ (ทับ) วัดโสมนัสวิหาร (เวลานั้นยังเป็นตำแหน่งเป็นพระพิมลธรรม) กับพระอมรภิรักขิตพระราชาคณะวัดบรมนิวาส (เวลานั้นยังเป็นตำแหน่งพระอริยมุนี) ซึ่งเคยเป็นที่เคารพนับถือให้ท่านมาแสดงธรรมให้พ่อฟังนั่นแหละจะเป็นการกระทำให้ใจของพ่อสบายได้" หลวงศัลยุทธวิธีกรรจึงให้คนไปนิมนต์พระราชาคณะทั้งสอง ให้มาแสดงธรรมให้ฟังตามความปรารถนา

ในเวลาเย็นวันเดียวกันนั้น พระยาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ (คือสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช) นำเครื่องราชอิสริยาภรณ์จุลสราภรณ์ตรามงกุฎสยามชั้นที่ ๒ มาพระราชทานพระยาสุรศักดิ์มนตรี (แสง แสง—ชูโต) พร้อมด้วยประกาศนียบัตรสำหรับดวงตรานั้น

ฝ่ายหมอกาแวนเมื่อได้เห็นพระยาสุรศักดิ์มนตรี (แสง แสง—ชูโต) มีอาการเหนื่อยหอบอ่อนเพลียมากลง จึงแนะนำแก่หลวงศัลยุทธวิธีกรรว่า "ควรจะให้รับประทานเหล้ายรันดีสักนิดหน่อย จะได้ช่วยทำให้ชีพจรเดินเร็วและแรงขึ้น" หลวงศัลยุทธวิธีกรรจึงนำความกราบเรียนให้บิดาทราบ พระยาสุรศักดิ์มนตรี (แสง แสง—ชูโต) ตอบว่า "ที่จะให้กินสุรานั้นเพื่อประโยชน์อะไร อย่างไรก็คงไม่หายขออย่าให้กินเลย" หลวงศัลยุทธวิธีกรรคิดเกรงว่าบิดาจะมีความห่วงใยเป็นกังวลอยู่ด้วยภรรยาและบุตรที่ยังเป็นเด็กเล็กอยู่ เพื่อจะให้บิดาหมดความวิตกเป็นกังวลในเรื่องนี้ จึงได้ปรึกษาตกลงพร้อมด้วยหลวงอังคนิสรพลารักษ์ผู้เป็นพี่และวงศ์ญาติ เห็นพร้อมกัน

แล้วจึงเขียน หนังสือลงในสมุดไทยด้วยเส้นดินสอไทยฉะบับหนึ่ง ริยนส่งให้ บิดามีใจความว่า กระผมสองคนพี่น้องจะให้ความสัตย์ไว้ต่อหน้าคุณพ่อ ด้วยกระผมตั้งใจจะทะนุบำรุงพี่น้องทั้งหลาย ให้มีความสุขต่อไปในเบื้องหน้า จะไม่ให้มีความแตกร้าวกัน บรรดาทรัพย์สมบัติทั้งหลายของคุณพ่อมีอยู่มากน้อยเท่าใด ถ้าเหลือจากทำบุญปลงศพแล้ว กระผมจะตั้งไว้เป็นของกลางเหมือนอย่างของสงฆ์ ถ้าพี่น้องคนใดขาดเหลือก็จะได้เกื้อกูลจนกว่าจะได้มีกำลังเท่านั้น อนึ่งมารดาของน้องทั้งปวง กระผมจะนับถือไว้เป็นผู้ใหญ่ และจะอุปถัมภ์ไปจนกว่าน้องทั้งปวงจะโตขึ้น เมื่อถึงเวลารับประทานจะได้เรียกพี่น้องมารับประทานพร้อมกัน เมื่อน้องทั้งปวงเติบโตขึ้นแล้วกระผมจะจัดการตบแต่งให้มีเหย้าเรือนตามสมควร บรรดาภรรยาน้อยของคุณพ่อถ้าผู้ใดจะสมัครมีสามีกระผมจะช่วยจัดการตบแต่งให้ ถ้าจะลากลับไปอยู่บ้านเดิมก็จะอนุญาตให้ไป คำที่กระผมกรายเรียนดังกล่าวมาแล้วนี้ ถ้าไม่จริง ขอให้กระผมเป็นอันตรายด้วยอาชญาจักรและให้มีความวิบัติไปต่าง ๆ หนังสือคำปฏิญญานี้กระผมจะได้ จดจารึกลงแผ่นกระดาษไว้ สำหรับเป็นบรรทัดฐานแห่งที่ประชุมพี่น้องต่อไป หนังสือฉะบับนี้ได้ทำไว้เมื่อ ณ วันพฤหัสบดีแรม ๔ ค่ำ เดือน ๖ ปีระกา เบญจศก จุลศักราช ๑๒๓๕ ตรงกับ พ.ศ. ๒๔๑๖"

พระยาสุรศักดิ์มนตรี (แสง แสง—ชูโต) เมื่อได้ทราบคำปฏิญญานี้แล้วก็เป็นที่ชอบใจจึงว่า "ที่เจ้าทำถ้อยคำปฏิญญาจะรับเลี้ยงดูน้องให้เป็นที่เปลื้องห่วงกังวลของพ่อ จะให้พ่อรักษาสติอารมณ์นั้น เจ้าคิดชอบแล้ว พ่อชอบใจมาก" ในเวลานั้นมีอาการหนักพูดหอบอยู่แล้วถึงดังนั้นก็ยังมีความอดทนสู้พยายามเรียกคนใช้ให้เอาดินสอมาให้ แล้วก็เขียนลงด้วยลายมือที่ในท้ายหนังสือนั้นว่า "ขอเจ้างมีความเจริญงมาก เขียนเมื่อชีวิตจวนจะดับศูนย์อยู่" หนังสือ ๒ บันทัดนั้นได้เป็นลายมือที่สุดของพระยาสุรศักดิ์มนตรี (แสง แสง—ชูโต) หลวงศัลยุทธวิธีกรรได้เอายึดทายกับกะดานทำเป็นกรอบกะจกไว้เป็นที่ระลึกจนบัดนี้

รุ่งขึ้น ณ วันศุกร์แรม ๕ ค่ำ เดือน ๖ ปีระกา เบญจศก จุลศักราช ๑๒๓๕ ตรงกับ พ.ศ. ๒๔๑๖ อาการป่วยของพระยาสุรศักดิ์มนตรี (แสง แสง—ชูโต) หนักทรุดลงมากให้มีอาการทุรนทุรายกะสับกระส่ายเป็นกำลัง จึงให้หลวงศัลยุทธวิธีกรรพะยุงลุกขึ้นนั่งและว่า "ร่างกายสกปรกนักให้ผลัดเปลี่ยนเครื่องแต่งตัวให้ใหม่" เมื่อผลัดเครื่องแต่งตัวแล้วได้เยี่ยมหน้าออกไปทางหน้าต่างพิศดูบ้านเรือนจนทั่วแล้วจึงบอกว่า เรือนหลังที่พ่ออยู่นี้กับเรือนหลังอื่น ๆ ปู่ของเจ้า

ได้สร้างขึ้นทำไว้แต่ก่อน แล้วพ่อได้สร้างทำเรือนหลังอื่น ๆ และทิมแถวรอบบ้านเพิ่มเติมขึ้นอีก ยู่และพ่อก็หาได้จากผลราชการโดยสุจริต ไม่เคยฉ้อโกงเขาเอามาสร้างบ้านเรือนและเลี้ยงดูลูกเมียเลย เจ้าจะปกครองพี่น้องและทำราชการฉลองพระเดชพระคุณต่อไป จงอุตส่าห์รักษาความสุจริตไว้ให้ได้เหมือนยู่และพ่อที่ได้เคยประพฤติมาแล้ว ถึงจะตกทุกข์ได้ยากประการใดผลสุจริตนั้นคงจะช่วยรักษาเจ้า" แล้วก็เล่าถึงขุนนางที่ประพฤติทุจริตและสุจริตมาแล้วได้รับผลเป็นประการใดในความประพฤติทุจริตและสุจริต ต่อไปก็อธิบายถึงนิสสัยน้ำใจเบ่าไพร่ทุกคนที่ได้เคยใช้มาแล้วว่าเป็นคนมีอุปนิสสัยอย่างใด ๆ "เมื่อเจ้าได้ปัฏญญาจะเป็นผู้ปกครองต่อไป ขอให้อยู่เป็นสุขเจริญยิ่งขึ้นไปเถิด การที่จ้าได้แสดงให้สิ้นอาลัยห่วงกังวลได้ทั้งนี้เป็นบุญคุณอยู่กับพ่อมาก พ่อจะได้ตั้งอารมณ์ลาเจ้าตายไปให้เป็นสุข"

ครั้นรุ่งขึ้น ณ วันเสาร์แรม ๖ ค่ำ เดือน ๖ ปีระกาเบญจศกจุลศักราช ๑๒๓๕ ตรงกับ พ.ศ. ๒๔๑๖ อาการพระยาสุรศักดิ์มนตรี (แสง แสง—ชูโต) เพียบหนักลง จึงเรียกหลวงศัลยุทธวิธีกรรเข้าไปสั่งว่า "พ่อได้ชักเกลาน้ำใจตั้งอารมณ์ไว้ โดยยบริสุทธิ์แล้ว ขออย่าให้ลูกเมียผู้ใดเข้ามาใกล้ให้เห็นหน้า และห้ามอย่าให้ผู้ใดร้องไห้หรือยอกหนทางพระพุทโธพระอรหังเหมือนอย่างเช่นคนอื่น อันซึ่งจะกระทำให้พ่อมีน้ำใจกะสับกะส่ายไม่เป็นอันจะตั้งสติอารมณ์ได้" หลวงศัลยุทธวิธีกรรได้จัดการยอกกล่าวห้ามปรามญาติพี่น้องทั้งปวงตามคำสั่งของยิดา ในเวลาย่าย ๑ นาฬิกา พระยาสุรศักดิ์มนตรี (แสง แสง—ชูโต) พูดกับหลวงศัลยุทธวิธีกรรว่า "พ่อจะตายเดี๋ยวนี้แล้ว เจ้าจงผลัดผ้านุ่งให้พ่อเสียใหม่และให้พะยุงตัวลูกขึ้นจะไปถ่ายอุจจาระ" หลวงศัลยุทธวิธีกรรก็เข้าไปประคองตัวพะยุงยิดาขึ้นนั่งยนเก้าอี้ยาวซึ่งเป็นที่นอนป่วยอยู่นั้น ในทันใดนั้นพระยาสุรศักดิ์มนตรี (แสง แสง—ชูโต) ก็แสดงอาการจะดับจิตร์ชักตาค้างหลวงศัลยุทธวิธีกรรก็กลับประคองให้นอนลง แต่พอถึงหมอนก็สิ้นชีพถึงแก่อสัญญกรรม พระยาสุรศักดิ์มนตรี (แสง แสง—ชูโต) อายุได้ ๔๖ ปี นับตั้งแต่วันป่วยจนถึงอสัญญกรรม ๑๘ วัน เมื่อถึงอสัญญกรรมอายน้ำศพแล้ว พระยาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานโกศไม้สิบสองให้บรรจุเป็นเกียรติยศ

ครอบครัวของพระยาสุรศักดิ์มนตรี (แสง แสง—ชูโต) ในเวลาที่ถึงอสัญญกรรมนั้นมีภรรยาน้อยที่มีบุตร ๗ คน ที่ไม่มีบุตร ๖ คนมีบุตรร่วมมารดากับมารดาเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี

(เจิม แสง—ชูโต) ชาย ๒ คนหญิง ๒ คน รวม ๔ คน มิบุตรด้วยภรรยาอื่น ๆ ชาย ๔ คน หญิง ๗ คน รวมบุตรพระยาสุรศักดิ์มนตรี (แสง แสง—ชูโต) ชาย ๖ คน หญิง ๙ คน รวมทั้งสิ้น ๑๕ คน ในเวลานั้นมีญาติชายหญิงที่มาอาศัย พึ่งบารมีอยู่ด้วยประมาณ ๓๐ คนเศษ ทาสชายหญิงที่เป็นมฤดกสืบต่อมาและหาเพิ่มเติมขึ้นใหม่ทั้งลูกทาสด้วยรวมด้วยกันประมาณ ๒๐๐ คนเศษ แต่มฤดกหาได้แบ่งเป็นส่วน ๆ ไม่ รวมกันไว้มอบให้หลวงอังคนิสรพลารักษ์พี่ชายใหญ่เป็นหัวหน้าปกครอง

ในเมื่อพระยาสุรศักดิ์มนตรี (แสง แสง—ชูโต) ถึงแก่อสัญญกรรมนั้นมีเงินติดเรือนอยู่ ๖ ชั่ง ภายหลังทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานอีก ๓ ชั่ง หลวงอังคนิสรพลารักษ์กับหลวงศัลยุทธวิธีกรรได้ช่วยกันจัดการศพแล้ว ต่อมาได้ช่วยกันรวบรวมสะสางบัญชีและกิจการเรื่องเงินกงษีที่พระยาสุรศักดิ์มนตรี (แสง แสง—ชูโต) ได้ตั้งไขฎีกาเบิกมาและยังเกี่ยวค้างอยู่นั้น พร้อมกับทำหนังสือขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาขอพระราชทานให้เจ้าพนักงานสอบสวนบัญชีเสียให้เสร็จ จะได้ปราศจากพันมลทินนิรโทษ เห็นความบริสุทธิ์ที่พระยาสุรศักดิ์มนตรี (แสง แสง—ชูโต) ได้รับราชการฉลองพระเดชพระคุณมาแล้วนั้น จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลากรมพระยำรายปรยักษ์ (กรมพระยาบำราบปรปักษ์) อธิบดีพระคลังมหาสมบัติ ทรงสอบสวนบัญชีรายการที่พระยาสุรศักดิ์มนตรี (แสง แสง—ชูโต) ได้ปฏิบัติราชการเกี่ยวข้องกับเงินหลวงมาแล้วนั้น เมื่อสมเด็จกรมพระยำรายปรยักษ์ (กรมพระยาบำราบปรปักษ์) ทรงสอบสวนบัญชีเสร็จแล้ว นำความขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาทรายใต้ฝ่าละอองธุลีพระยาทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานลายพระราชหัตถเลขามาถึงหลวงอังคนิสรพลารักษ์กับหลวงศัลยุทธวิธีกรรว่า "พระยาสุรศักดิ์มนตรี (แสง แสง—ชูโต) ทำการกงษีซื้อข่ายและเร่งเงินภาษีอากรต่าง ๆ มานั้นเจ้าพนักงานได้ตรวจสอบบัญชีเสร็จแล้ว พระยาสุรศักดิ์มนตรีได้ปฏิบัติราชการมาแล้วด้วยความเรียบร้อยดี หาได้เกี่ยวค้างเงินหลวงไม่ ชื่อเสียงของพระยาสุรศักดิ์มนตรีขาวเหมือนปีกนกยางแล้ว ข้ามีความยินดีด้วย" เมื่อหลวงอังคนิสรพลารักษ์กับหลวงศัลยุทธวิธีกรร

ได้รับพระราชทานลายพระราชหัตถ์เลขาเช่นนี้แล้ว ก็ปรากฏว่า พระยาสุรศักดิ์มนตรี (แสง แสง – ชูโต) เป็นผู้บริสุทธิ์มิได้เกี่ยวข้องเป็นหนี้เงินหลวง

ในการทำเมรุปลงศพพระยาสุรศักดิ์มนตรี (แสง แสง – ชูโต) สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) รับช่วยจัดการให้จึงได้สร้างเป็นเมรุสำล้างอย่างศพโกศชั้นทิวัต ประยุรวงศาวาศ ของสิ่งใดที่ขาดเหลือในการสร้างเมรุ และของไทยทานในการทำบุญศพหลวงอังคนิสรพลารักษ์กับหลวงศัลยุทธวิธีกรรได้จัดหาจนครบ ในเวลาที่ทำงานฌาปนกิจพระยาสุรศักดิ์มนตรีนั้น ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานเครื่องมหรสพฉลอง มีโขน, หนัง, หุ่น และเงินกัลปพฤกษ์ ตามอย่างเช่นศพโกศข้าราชการผู้ใหญ่ ครั้นถึงวันปลงศพได้สดับพระราชดำเนิรทางชลมารคมาพระราชทานเพลิงให้เป็นเกียรติยศ

เมื่อปลงศพและทำบุญเจ็ดวันตามประเพณีเสร็จแล้ว หลวงอังคนิสรพลารักษ์กับหลวงศัลยุทธวิธีกรรได้ปล่อยทาสให้เป็นไทยพ้นข้าตัวทั้งหมด ส่วนภรรยาน้อยของบิดาที่ไม่มีบุตรก็ยอมให้กลับคืนไปอยู่บ้านเดิม หรือจะไปมีสามีใหม่ได้ตามอำเภอใจ ของสิ่งใดที่บิดาตกแต่งให้ก็มิได้เรียกเอากลับคืน ครั้นแล้วจึงเก็บเอาหีบทองพงศาวดารที่บิดาได้รับพระราชทานเป็นความชอบพิเศษและเครื่องยศต่าง ๆ ที่ได้รับพระราชทานนั้นส่งคืนทูลเกล้า ฯ ถวาย และเวลานั้นพระยาสุรศักดิ์มนตรี (แสง แสง – ชูโต) ได้มีม้าอยู่สิบเก้าม้าก็ได้ส่งถวายเป็นราชภัทธยาใช้ราชการต่อไป

ปกรณ์ ๕

รับราชการอยู่ในกรมทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์ ในเมื่อบิดาถึงแก่อสัญญกรรมแล้ว

เมื่อพระยาสุรศักดิ์มนตรี (แสง แสง—ชูโต) เล็บเตอร์แนนท์โคโลเนล ผู้บังคับการกรมทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์ และขางวางมหาดเล็กถึงแก่อสัญญกรรมแล้ว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้นายราชาณัตยานุหาร แอดยุแตนท์ (ปลัดกรม) เลื่อนตำแหน่งขึ้นเป็นพระยาภาสกรวงศ์ ขางวางมหาดเล็กและเล็บเตอร์แนนท์โคโลเนล (นายพันโท) ผู้บังคับการกรมทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์แทนที่แล้ว หลวงศัลยุทธวิธีกรรก็ยังคงรับราชการฉลองพระเดชพระคุณในตำแหน่งนายกัมปนีที่ ๖ (ผู้บังคับกองร้อยที่ ๖) ต่อมาในเดือน ๔ ปีนั้นได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ตรามงกุฎสยามชั้นวิเศษราภรณ์ แก่หลวงศัลยุทธวิธีกรร ซึ่งแสดงความดีความชอบอยู่ในหนังสือประกาศนียบัตรนั้นแล้ว

(สำเนา)

สมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นพระเจ้าแผ่นดินในรัชชกาลที่ ๕ ในพระบรมราชวงศ์ซึ่งได้ประดิษฐาน และดำรงกรุงรัตนโกสินทรมหินทรา อยุธยาบรมราชธานีในประเทศบางกอกนี้ ขอแสดงความนี้มาให้ท่านทั้งหลายทั้งปวง หรือผู้หนึ่งผู้ใดซึ่งจะได้พบอ่านคำประกาศนี้ให้ทราบว่า หลวงศัลยุทธวิธีกรรได้รับราชการฉลองพระเดชพระคุณ เป็นทูตที่สองไปเมืองปัตตาเวียกับพระยาสมุทรบุรานุรักษ์ มี

ความชอบในราชการ พระราชทานเครื่องราชอิสริยยศมงกุฎสยามชั้นวิจิตราภรณ์ สำหรับติดแนบเสื้อชั้นนอกจงเจริญสรรพศิริสวัสดิ์พิพัฒนมงคลทฤฆชนมายุสุขสถาพรทุกประการ เทอญ

พระราชทานตั้งแต่วัน ๕ ๖ ๙ ปีระกา เบญจศก ศักราช ๑๒๓๕ เป็นปีที่ ๕ เป็นวันที่ ๑๗๓๕ ในรัชชกาลปัจจุบันนี้

(พระบรมนามาภิธัย) จุฬาลงกรณ์

ต่อมาทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้นายกัมปนีทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์เลื่อนยศขึ้นเป็นหมื่น คือ

หลวงสาตราธิกรฤทธิ์	นายกัมปนีที่ ๑ เป็น	หมื่นสรเดชรณชิต
หลวงวิทยาธิกรศักดิ์	,, ,, ๒ ,,	หมื่นสุรฤทธิ์พฤฒิไกร
หลวงสรจักรานุกิจ	,, ,, ๓ ,,	หมื่นวิชิตไชยศักดาวุฒิ
หลวงสรลิทธิยานุการ	,, ,, ๔ ,,	หมื่นวิไชยยุทธเดชาคนี

แต่กัมปนีที่ ๕ นั้นทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอพระองค์เจ้าสุขสวัสดิ์ (คือพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงอดิศรอุดมเดช) เป็นนายกัมปนีจึงไม่ได้พระราชทานบรรดาศักดิ์

หลวงศัลยุทธวิธีกรรม นายกัมปนีที่ ๖ เป็น หมื่นสราภัยสฤษดิการ ดังแจ้งอยู่ในสัญญาบัตร คือ

(สำเนา)

ให้หลวงศัลยุทธวิธีกรรม เป็นจมื่นสราภัยสฤดิการ เล็บเตอร์แนนท์ในกัมปนีที่ ๖ กะมทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์ ให้ถือศักดินา ๘๐๐ ไร่ รับเงินเดือน ๆ ละ ๑๖ ได้บังคับบัญชา นอนคอมิแชนออฟฟีเซอร์ และทหารเลวในกัมปนีนั้น และฟังบังคับบัญชาผู้ใหญ่ในกรมนั้น แต่ที่เป็นยุตติธรรมและชอบด้วยราชการจง เว้นการควรเว้น หมั่นประพฤติการควร

ประพฤติสมควรแก่ตำแหน่งทุกประการ ตามอย่างธรรมเนียมข้าราชการทั้งปวง ขอให้มีสุขสวัสดิ์เจริญเทอญ

ตั้งแต่วัน ๑ ๕ ๑๒ ค่ำปีระกาเบญจศก ศักราช ๑๒๓๕ เป็นวันที่ ๑๘๖๒ ในรัชชกาลปรัตยุบันนี้

(พระบรมนามาภิธัย) จุฬาลงกรณ์

ต่อมาได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เลื่อนยศฝ่ายทหารให้นายกัปตันเป็นกัปตัน (นายร้อยเอก) และพระราชทานเงินเดือนเป็นเดือนละ ๖๐ บาท

ต่อมาทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสุขสวัสดิ์ ๑ พระองค์เจ้ากาพย์กนกรัตน์ ๑ หม่อมสรเดชรณชิต ๑ หม่อมสราภัยสฤษดิการ ๑ ทั้ง ๔ นี้เข้าไปรับราชการฉลองพระเดชพระคุณในตำแหน่งราชแอดเดอแคมป์ (ราชองครักษ์) ซึ่งตำแหน่งนี้ได้ตั้งขึ้นเป็นพระเกียรติยศครั้งแรก ในหน้าที่นี้ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานเงินเดือนเพิ่มขึ้นเป็นเดือนละหนึ่งชั่ง (๘๐ บาท)

ปกรณ์ ๖
อุปสมบทเป็นนาคหลวง

เมื่ออายุครบ ๒๑ ปี ถึงเวลาที่ควรจะอุปสมบท สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) จะจัดการอุปสมบทให้พร้อมกันกับนายโต บุนนาค (เจ้าพระยาสุรวงศ์วัฒนศักดิ์) บุตรเจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน (วอน บุนนาค) แต่หม่อมสราภัยสฤษดิการ (เจิม แสง—ชูโต) เห็นว่ายังเป็นเหตุขัดข้องอยู่หลายประการ จึงอ้างเหตุขัดข้องที่บิดายังพึงถึงแก่อสัญญกรรมและทั้งยังติดราชการอยู่ด้วย การอุปสมบทจึงได้ล่วงตรอต่อมาจนอายุได้ ๒๕ ปี

เวลานั้นสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) จะอุปสมบทหลวงจักรยานานุพิจารณ์ (เหมา บุนนาค) หลานชายของท่านซึ่งเป็นบุตรเจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน (วอน บุนนาค) ท่านจึงมีพระประสาทสั่งให้หม่อมสราภัยสฤษดิการไปอุปสมบทเสียให้พร้อมกัน หม่อมสราภัย ฯ จึงคิดว่า "ถ้าแม้ว่าจะบวชพร้อมกับหลวงจักรยานานุพิจารณ์ (เหมา บุนนาค) ในคราวนี้ หลวงจักรยา ฯ ก็มีอายุอ่อนกว่าหม่อมสราภัย ฯ เป็นหลายปี เวลาที่จะเดินเข้าไปทำขวัญแลอุปสมบท จะให้เดินหลังหลวงจักรยา ฯ ก็รู้สึกตะขิดตะขวงในใจ ครั้นจะเดินหน้าหลวงจักรยา ฯ หรือหลวงจักรยา ฯ ก็เป็นหลานของสมเด็จเจ้าพระยา ก็จะไม่พ้นความติเตียนว่าอาศัยเขาบวช เมื่อคิดเห็นดังนี้แล้วจึงปฏิเสธไม่ยอมอุปสมบท" ครั้นพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทในประพฤติเหตุเช่นนั้นแล้ว จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ รับสั่งให้หาตัวหม่อมสราภัย ฯ เข้าไปเฝ้ามีพระดำรัสว่า "เวลานี้เจ้าก็มีอายุสมควรที่จะบวชแล้วข้าจะบวชให้เจ้าเอง เพื่อที่จะได้แทนคุณบิดาของเจ้าซึ่งข้ายังระลึกถึงอยู่" จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ท้าวราชกิจวรภัตร (แพ บุนนาค) ไปหาสมเด็จเจ้าพระยาเรียนให้ทราบความตามพระราชประสงค์ว่าจะทรงรับอุปสมบทหม่อมสราภัยสฤษดิการเป็นนาคหลวง เพราะได้ทรงรับความฝากฝังของบิดาหม่อมสราภัยสฤษดิการ

ไว้ สมเจ้าพระยาบรมมหาศริสุริยวงศ์ก็ต้องยอมอนุญาตตามพระบรมราชประสงค์ เมื่อพระยาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระยาทแล้ว จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้หมื่นสราภัยสฤษดิการ (เจิม แสง—ชูโต) อุปสมบทเป็นนาคหลวงที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม พระราชวรวงศ์เธอกรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์สถิตย์ ณ วัดบวรนิเวศน์วิหาร เป็นพระอุชฌาจารย์ พระพุทธวิริยากรณ์ (นิ่ม) เจ้าอาวาสวัดเครือวัลย์วิหารเป็นพระกรรมวาจาจารย์ พระวิเชียรมุนี เจ้าอาวาสวัดพิไชยญาติการามเป็นพระอนุสาวนาจารย์ พิธีทำขวัญนาคนั้นได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ทำในพระที่นั่งอมรินทร์วินิจฉัย การทำขวัญนาคในพระที่นั่งอมรินทร์วินิจฉัยแก่ผู้ที่มิใช่เป็นราชวงศ์นั้นยังไม่เคยมีแบบอย่างมาแต่ก่อน พระยาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ หารือกับพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยำราบปรปักษ์ (สมเด็จกรมพระยาบำราบปรปักษ์) ในเหตุการณ์เรื่องนี้สมเด็จกรมพระยำราบปรปักษ์ (กรมพระยาบำราบปรปักษ์) ได้กราบบังคมทูลพระกรุณาแก้ขึ้นว่าไม่เป็นการขัดข้อง เพราะหมื่นสราภัยสฤษดิการ (เจิม แสง—ชูโต) นี้ก็นับเนื่องอยู่ในราชินิกูลกับอ้างเหตุอื่น ๆ กราบบังคมทูลพระกรุณาด้วยอีกเป็นอันมาก อนึ่งในระหว่างที่ทำขวัญนาคนั้น ก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้หมื่นสราภัยสฤษดิการขึ้นเสลี่ยงงาและโปรยเงินเป็นทาน ๕ ตำลึง (๒๐ บาท) เป็นเกียรติยศ

ในขณะนั้นญาติที่มาช่วยในการอุปสมบทของพระหมื่นสราภัยสฤษดิการนั้น มีพี่น้องทางฝ่ายบิดาคนหนึ่ง ทางฝ่ายมารดาคนหนึ่ง ครั้นพระยาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงทอดพระเนตรเห็นการดังนั้นแล้ว จึงเสด็จเข้าไปข้างในหลังพระฉากมีพระดำรัสว่า "พระหมื่นสราภัย ฯ เป็นพระอักฎกไม่มีญาติ ขอให้ช่วยกันทำขวัญหาของมาถวายสักหน่อยเถิด"

เวลานั้นสมเด็จพระนางทั้ง ๒—๓ พระองค์ (คือสมเด็จพระมาตุฉาเจ้าและสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนารถ) กับพระนางเจ้าพระราชเทวี และพระอัครชายาเธอ (พระองค์เจ้าสายสวลีภิรมย์ กรมขุนสุธาสินีนารถ) กับพระยรมวงศานุวงศ์พระเจ้าน้องนางเธอและยรรดาเจ้าจอมฝ่ายในก็วุ่นวายขวักไขว่เครื่องไทยทานมาถวายพระหมื่นสราภัย ฯ ที่ยวชใหม่เป็นอันมาก

เมื่อหมื่นสราภัยสฤษดิการ (เจิม แสง—ชูโต) อุปสมบทแล้วได้ไปจำพรรษาอยู่ ณ วัดพิไชยญาติการาม ครั้นถวันไตรมาศออกพรรษาแล้ว ก็ลาสิกขาบทออกมารับราชการฉลองพระเดชพระคุณต่อไป

ปกรณ์ ๗
กลับออกมารับราชการเมื่อลาอุปสมบทแล้ว

เมื่อหม่อมสราภัยสฤษดิการ (เจิม แสง—ซูโต) ลาออกจากอุปสมบทแล้วได้กลับเข้ารับราชการในหน้าที่ราชองครักษ์ต่อมา ได้ขึ้นไปรับราชการพิเศษโดยโปรดเกล้า ฯ ให้เป็นนายช่างสร้างทำเครื่องประดับพระที่นั่งบางปะอิน และโปรดเกล้า ฯ ให้ช่วยกันกับนายอาลยาร์สเตอร์จัดการแสดงพิพิธภัณฑ์สถานในพระบรมมหาราชวัง (คือศาลาสหทัยสมาคมในเวลานี้)

ลุขีฉลู นพศก จุลศักราช ๑๒๓๙ ตรงกับ พ.ศ. ๒๔๒๐ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริจัดการกรมทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์ และเปลี่ยนแปลงข้อบังคับใหม่ทรงรับตำแหน่งเป็นโคโลเนลคอมมานดิงอินชีฟ (นายพันเอก ผู้บังคับการ) ด้วยพระองค์เอง และทรงตั้งผู้รับพระบรมราชโองการมาสั่งราชการ และนำสรรพราชการที่เกี่ยวแก่กรมทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์ขึ้นกราบบังคมทูล พระกรุณาให้ทรงทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท แต่ตำแหน่งผู้รับพระบรมราชโองการนี้หาได้เป็นตำแหน่งฉะเพาะตัวบุคคลไม่ เมื่อทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ผู้ใดก็แล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอพระองค์เจ้ากาพย์กนกรัตน์ เป็นผู้รับพระบรมราชโองการพระองค์แรก ในระหว่างเวลานี้พระองค์เจ้ากาพย์กนกรัตนได้ทรงเปลี่ยนการเลี้ยงอาหารทหาร โดยให้พระยาโชฎึกรัตนราชเศรษฐี (เสถียร โชติกเสถียร) ออกจากหน้าที่แม่ครัว ทรงจัดให้มิสเตอร์นือคนายโฮเต็ลมารับทำกับเข้าฝรั่งเลี้ยงนายทหารและพลทหารทั่วไป การต่อมานายทหารและพลทหารรับประทานกับเข้าฝรั่งไม่ได้ ได้ร้องขึ้นจึงจัดให้จีนจิ๋ว (หลวงราชโภคากร) มาทำการเลี้ยงอาหารแทน ในระหว่างนี้นั้น ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอพระองค์เจ้ากาพย์กนกรัตน ผู้รับพระบรมราชโองการออกไปราชการจัดซื้อม้าประเทศอินเดีย เข้ามาใช้ราชการใน กรมทหารมหาดเล็กรักษาพระ

องค์ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้หมื่นสราภัยสฤษดิการเป็นผู้รับพระราชโองการแทน ในเวลานั้นการเลี้ยงอาหารทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์ได้เป็นการเสื่อมทรามลงไปมาก ทั้งพระราชทรัพย์ก็เพิ่มเปลื้องขึ้นด้วย หมื่นสราภัยสฤษดิการจึงนำความขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทแล้ว จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พระยาโชฎึกรัตนราชเศรษฐี (เสถียรโชติกเสถียร) ที่เคยรับราชการฉลองพระเดชพระคุณเป็นผู้เลี้ยงทหารมหาดเล็กมาก่อนนั้น กลับมาเป็นแม่ครัวเลี้ยงทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์ต่อไป

หมื่นสราภัยสฤษดิการ เป็นผู้รับพระบรมราชโองการแทนพระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้ากาพย์กนกรัตน์มาได้ประมาณ ๖ เดือน จนพระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้ากาพย์กนกรัตน์เสร็จราชการซื้อม้าเสด็จกลับมาจากประเทศอินเดียแล้ว ก็ทรงเข้ารับตำแหน่งเป็นผู้รับพระบรมราชโองการตามเดิม พระยาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้หมื่นสราภัยสฤษดิการกับหมื่นวิชิตไชยศักดาวุธ เป็นที่ปรึกษาราชการในกรมทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์ช่วยพระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้ากาพย์กนกรัตน์ผู้รับพระบรมราชโองการทำการฉลองพระเดชพระคุณต่อไป

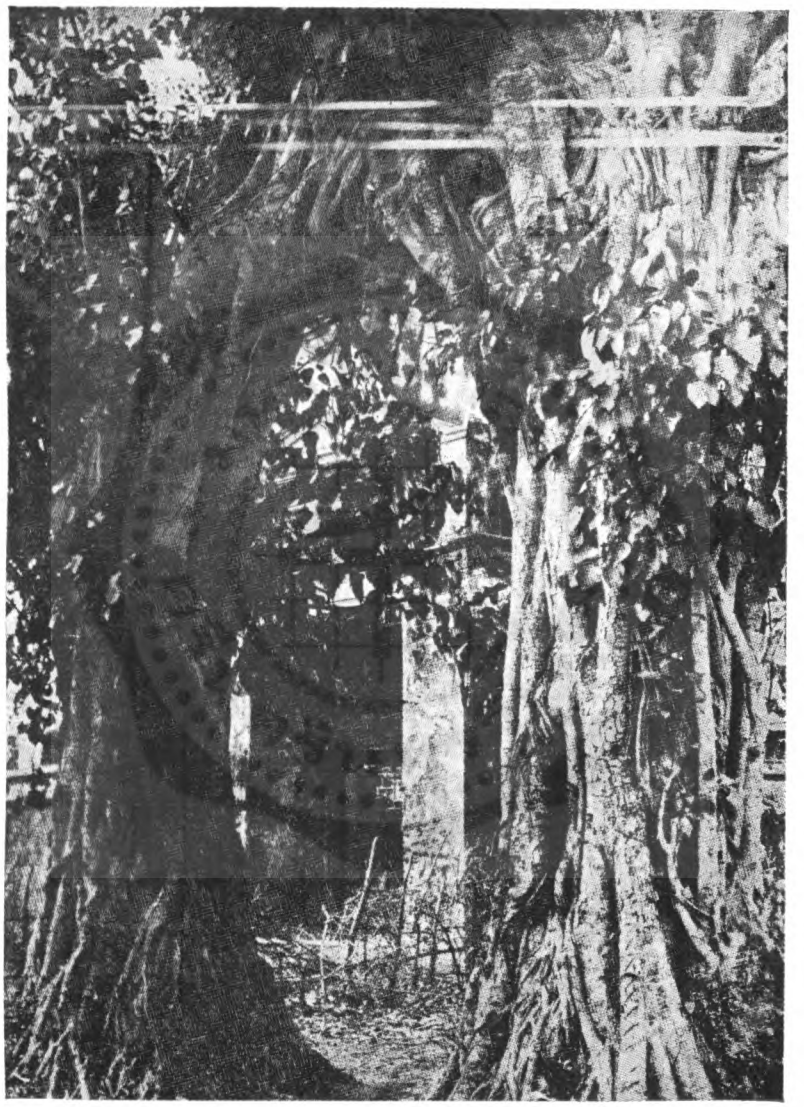
ปกรณ์ ๔

ไปราชการพิเศษ ณ ทวีปยุโรป

เมื่อก่อนหน้าที่จะฉลองพระราชวังบางปะอินและวัดนิเวศน์ธรรมประวัตินั้น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้เสด็จประพาสเมืองลพบุรีและได้เลยไปประพาสที่มะขามเฒ่า ออกแม่น้ำเจ้าพระยาเลยกลับกรุงเทพพระมหานคร

ครั้นกลับมาถึงกรุงเทพพระมหานครแล้ว จึงได้มีพระกระแสรับสั่งให้หาจมื่นสราภัยสฤษดิการเข้าไปเฝ้า และทรงมีพระราชปรารภว่า "เมื่อข้าได้เที่ยวตรวจดูเมืองลพบุรีแล้วได้เห็นในวังและพระที่นั่งและสถานที่อื่นอีกต่าง ๆ ได้สลักหักพังอยู่บนดินก็มี ที่รากหายลงไปอยู่ในดินก็มี และที่ทะเลชุบศรก็มีพระที่นั่งของพระนารายณ์สำหรับประทับ ทั้งที่ในวังเก่าของพระนารายณ์นั้น ทูลกระหม่อม (หมายความว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระรามาธิบดีที่ ๔) ได้ทรงสร้างวังที่ประทับไว้ ซึ่งข้าได้ขึ้นไปพักอยู่ในคราวนี้ เพราะฉะนั้นข้าอยากได้แผนที่ของเก่าในเมืองลพบุรีทั้งสิ้น เจ้าจะรับขึ้นไปทำการแผนที่ให้สำเร็จได้ไหม" เพราะพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงทราบว่า จมื่นสราภัยสฤษดิการ ได้เรียนทำแผนที่กับนายอาลยาร์สเตอร์มาก่อนแล้ว จมื่นสราภัยสฤษดิการ ก็รับอาสาว่าจะกระทำการฉลองพระเดชพระคุณได้ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้มีท้องตรากระทรวงมหาดไทย ถึงเจ้าเมืองกรมการให้เกณฑ์เลขมาช่วยจมื่นสราภัยสฤษดิการ ให้ถากถางในเขตต์กำแพงเมืองนั้น จะได้ทำแผนที่ได้สะดวกง่ายขึ้น จมื่นสราภัยจึงได้จัดนายทหารซึ่งอยู่ในความควบคุมของจมื่นสราภัย คือ ๑ นายอยู่ กอปอราล ภายหลังได้รับตำแหน่งเป็น (พระยาคัษกรปลาศ) ๒ นายชื่น เปซายันกัมปนีที่ ๖ ภายหลังได้รับบรรดาศักดิ์เป็น (หลวงวิเศษสุรการ) กับนายทหารมหาดเล็ก ซึ่งได้เคยใช้มาอีกหลาย

๒ ประตูเมืองเก่า จังหวัดปราจีนบุรี

นาย ยกกองขึ้นไปทำการที่เมืองลพบุรี จมื่นสรามภัยสฤษดิการได้เกณฑ์เลขมาให้ถากถางทั่วไปแล้วจึงได้ลงมือตรวจทำแผนที่แผนผังแต่ครั้งแผ่นดินพระนารายณ์ ต้องขุดดินลึกลงไปถึงราก เป็นต้นว่า ในพระราชวังของสมเด็จพระนารายณ์และบ้านเจ้าพระยาวิชาเยนทร์ กับในที่ทั้งปวง ทั้งได้หาตัวผู้เฒ่าผู้แก่ซึ่งอยู่ในเมืองลพบุรีนั้นว่า พระที่นั่งเหล่านั้น ๆ มีรูปเป็นอย่างไร ตั้งอยู่ที่ตรงไหน และมีอะไรบ้าง กับได้จดเป็นคำให้การมาทูลเกล้าถวายพร้อมกับแผนที่ด้วย ได้ทำแผนที่อยู่ถึงสามเดือนเศษจึงแล้วเสร็จ ในระหว่างซึ่งจมื่นสรามภัยสฤษดิการ ยังกำลังทำแผนที่อยู่นั้นก็ได้ค้นคว้าหาโบราณวัตถุ คือเสาหินและศิลาซึ่งจารึกอักษรโบราณต่าง ๆ ส่งลงมาให้ถวายประดับอยู่ที่วัดนิเวศน์ธรรมประวัติ ขณะที่ทำการฉลองพระราชวังบางปะอินอยู่นั้น พระปริชากลการ (สำอาง อมาตยกุล) ได้แต่งงานกับนางแฟนนี่อ็อกซ์โดยพละการ และพระปริชา ฯ ได้นำภรรยาไปโดยเรือยี่อชซึ่งพระปริชาได้สร้างขึ้นที่เมืองป่าจิ้น เรือนั้นยาวประมาณ ๑๕๐ ฟุต ชื่อเรือยัฆงค์ เพื่อพาภรรยาไปเสพมธุขันธ์รส (ฮันนิมูน) ระหว่างนั้นสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ผู้สำเร็จราชการแผ่นดินได้ขึ้นไปในงานฉลองพระราชวังนั้นด้วย เมื่อเห็นพระปริชา ฯ เอาเรือยี่อชซึ่งพาภรรยาไปนั้น ไปจอดอยู่นอกเกาะบางปะอิน สมเด็จเจ้าพระยาจึงขึ้นไปดูบนเรือยี่อชนั้นเพื่อเป็นการเยี่ยมเยียน ครั้นเสร็จการฉลองที่วังบางปะอินแล้ว พระยาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้เสด็จกลับลงมายังกรุงเทพพระมหานคร

ในระหว่างนั้นมีราษฎรจังหวัดป่าจิ้น ๓ ได้ทำฎีกาขึ้นทูลเกล้า ฯ ถวายหลายฉะบับ กล่าวโทษพระปริชาด้วยความอุกฉกรรจ์เป็นหลายราย

พระปริชา (สำอาง อมาตยกุล) คนนี้พระยาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ไว้วางพระราชหฤทัย ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ไปทำบ่อทองที่เมืองกระบินทร์ พระปริชาได้สร้างโรงงานใหญ่อยู่ที่หน้าเมืองป่าจิ้นข้าม กับได้ทำทางรถไฟขึ้นไปจากแม่น้ำเมืองป่าจิ้นจนถึงเมืองกระบินทร์ที่บ่อทอง เมื่อระเบิดที่บ่อทองเมืองกระบินทร์นั้น และขนหินส่งลงมา ณ โรงงานใหญ่ ทางแม่น้ำตั้งแต่เมืองป่าจิ้นไปจนถึงท่าเมืองกระบินทร์ มีหลักตออยู่ใต้น้ำกีดทางเรือขึ้นล่องเป็นอันมาก พระปริชาจึงให้เกณฑ์เลขหัวเมืองให้ดำลงไปขุดตอใต้น้ำนั้น ตามฎีกาที่ฟ้องว่าได้เอาถ่อง่ามค้ำคอคนที่ดำลงไปนั้น บางทีลงไปขาดใจตายในน้ำ และใช้อำนาจอันทารุณกรรมอย่างร้ายแรงเป็นหลายประการ

ห้องที่ขังคนโทษได้เอาไม้เสาทำคอกเหมือนคอกหมูอยู่ใต้ครัวไฟ คนโทษซึ่งอยู่ในที่ขัง ต้องลุยย่ำและนอนอยู่ในน้ำครำใต้ครัวไฟนั้น กับพระปริชาได้ใช้เงินของแผ่นดินไปหลายหมื่นชั่ง กับได้ส่งทองลิ่มที่ทำขึ้นได้นั้นเข้ามาถวายหลายลิ่ม แต่ทองที่ได้นั้นไม่เพียงพอแก่การโสหุ้ยในการที่ทำตามเหตุที่กล่าวนี้ พระปริชาจะรู้สึกตัวอย่างไรขึ้นมาจึงหนีเข้าไปติดพันกับยุตริ์นายน็อกซ์ ซึ่งเป็นกงสุลเยนเนอราลของอังกฤษในประเทศสยาม

ครั้นพระยาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ได้ทรงรับฎีกาซึ่งราษฎรเมืองปาจีนมาร้องทุกข์แล้ว ก็โปรดเกล้า ฯ พระราชทานฎีกานั้นลงมาให้คณะเคาน์ซิลลอร์ออฟสเตต ๆ ได้ตรวจฎีกาของราษฎรซึ่งมาร้องทุกข์นั้นแล้ว มีความเห็นเป็นเหตุการณ์ที่อุกฉกรรจ์ร้ายแรงมาก คณะเคาน์ซิลลอร์ออฟสเตตจึงให้มีจดหมายไปเอาตัวพระปริชา (สำอาง อมาตยกุล) เข้ามา ครั้นเอาตัวเข้ามาถึงยังกรุงเทพฯแล้ว ก็มีคำสั่งให้จำตรวนและเอาตัวเข้าคุมขังไว้ที่หลังทิมคายกระทรวงวัง และได้เบิกเอาตัวพระปริชากลการ (สำอาง อมาตยกุล) มาสอบถามปากคำตามคำหาของราษฎรอยู่ประมาณสองวัน

เวลานั้นสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศริสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ผู้สำเร็จราชการแผ่นดินได้นั่งอยู่ในที่ว่าการของท่าน นายน็อกซ์จึงขอเข้าไปพบเพื่อสนทนากับสมเด็จเจ้าพระยาด้วย สมเด็จเจ้าพระยาจึงกล่าวคำปฏิสันถารร้องเชิญว่า "เชิญท่านกงสุลเยนเนอราล นั่งซิ" นายน็อกซ์จึงพูดแชวะหาเหตุว่า "การที่ฉันเข้ามาหาท่านครั้งนี้ก็เพื่อมาหาด้วยกิจธุระส่วนตัว เพื่อมาถามถึงเรื่องนายสำอางบุตรเขยของฉัน ว่าท่านจับตัวมาไว้ด้วยเรื่องราวอะไรกัน เหตุใดท่านจึงเรียกฉันว่ากงสุลเยนเนอราล ๆ คำนี้หมายถึงยศของพระราชินีวิคตอเรียของฉัน ท่านกล่าวคำเช่นนี้เป็นคำหมิ่นประมาทมาก เพราะฉะนั้นท่านต้องขอขมาโทษต่อฉัน และปล่อยพระปริชา ฯ บุตรเขยของฉันให้พ้นโทษ ถ้าท่านมิยอมตามคำของฉัน ฉันก็จำจะต้องเรียกเรือรบเข้ามายอมยาร์ด และจับเอาตัวท่านไปเป็นจำนำอยู่ในเรือรบจนกว่าจะได้ส่งตัวบุตรเขยของฉันคืนมา" กับนายน็อกซ์ได้กล่าวหาเหตุชวนวิวาทต่าง ๆ ในระหว่างที่นายน็อกซ์ได้ยื่นคำเด็ดขาด (อัลติเมตัม) ในการที่จะเรียกเรือรบเข้ามายอมยาร์ดนั้น ในเวลานั้นสายโทรเลขในกรุงเทพพระมหานครยังหามีไม่ ในกรุงเทพ ฯ และเมืองสิงคโปร์นั้นมีเรือเมล์เดินอยู่เพียงลำเดียวเท่านั้น ชื่อยางกอก เรือเมล์ยางกอกนี้เป็นเรือเมล์

๓ ตึก นายสำอาง อมาตยกุล ที่เมืองปราจีนบุรี

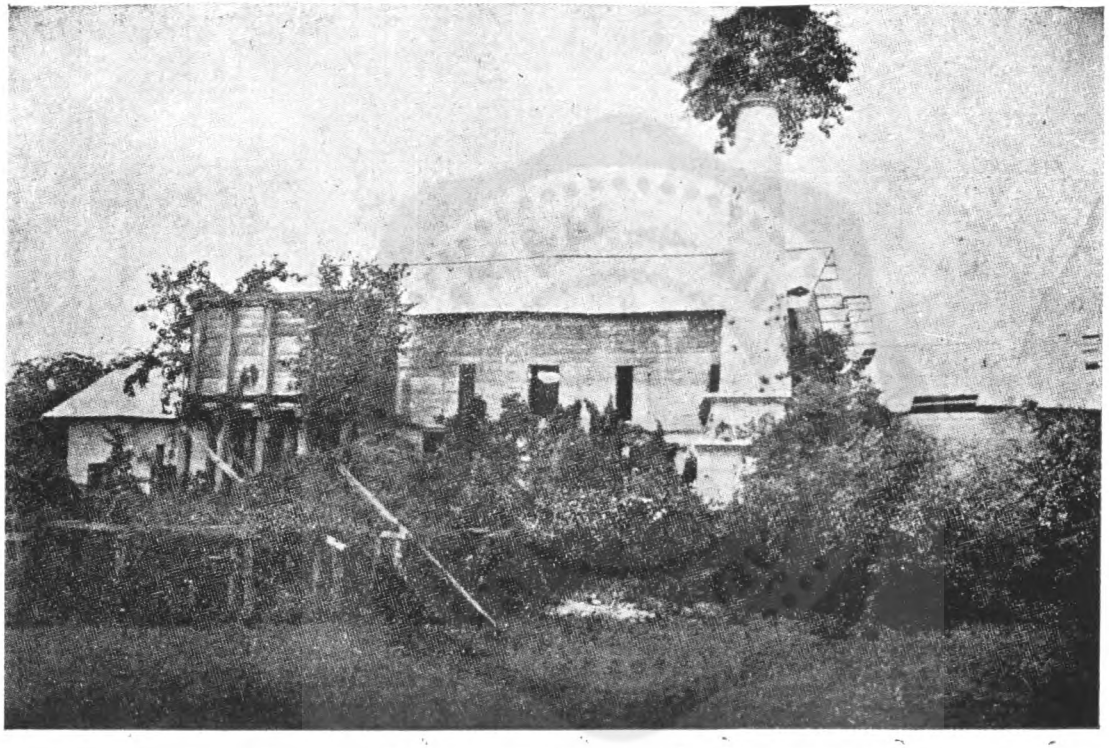
ซึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ได้ทรงใช้เป็นเรือพระที่นั่ง เมื่อคราวเสด็จประพาสเมืองอินเดีย นายน๊อกซ์ได้เขียนหนังสือคำสั่งฝากเรือเมล์ยางกอกนั้น ไปถึงเมืองสิงคโปร์ ๆ จึงส่งคำสั่งนั้นไปยังช่องกง การจึงได้ช้าอยู่ ในระหว่างนั้นประชาชนชาวราษฎรในพระนคร ก็เกิดข่วนขื่นหวาดกลัวบรรดาห้างร้านก็จำหน่ายสินค้าไม่ค่อยจะดี โรงสีไฟก็ปิดหมด เพราะฉะนั้นสมเด็จเจ้าพระยาจึงได้ถวายกิจการในความเรื่องนี้ ให้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเป็นพระราชภาระ แล้วสมเด็จเจ้าพระยาก็กราบถวายบังคมลาไปพักเสียที่บ้านของท่านที่ราชบุรี

ฝ่ายทางกรุงเทพ ฯ นี้ก็ได้ประชุมเคาน์ซิลลอร์ออฟสเตด หารือในการที่นายน๊อกซ์ได้มาท้าทายก่อการชวนวิวาท กับได้หารือนายอาลยาร์สเตอร์ ซึ่งเกี่ยวอยู่ในตำแหน่งที่ปรึกษาส่วนพระองค์ (แอดไวส์เซอร์ ส่วนพระองค์) ที่ปรึกษาทั้งหลายได้มีความเห็นพร้อมกันว่า "ในการที่นายน๊อกซ์ได้มาสำแดงอาการอาละวาดเกี่ยวกับแผ่นดินเช่นนี้ ควรจะต้องจัดราชทูตพิเศษให้ออกไปเจรจาการเมืองยังประเทศอังกฤษ ครั้นตกลงเห็นชอบพร้อมกันเช่นนี้แล้ว จึงนำข้อความซึ่งได้ปรึกษาตกลงกันนั้น ไปแจ้งให้สมเด็จเจ้าพระยาซึ่งอยู่ยังราชบุรีทราบ สมเด็จเจ้าพระยาจึงทำหนังสือขึ้นทูลเกล้า ฯ ถวาย พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวว่า "ต้องหาคนที่สมควร พระยาสุรวงศ์ (หมายความว่าเจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน) หรือก็พึ่งกลับมาจากราชการซึ่งเป็นทูตไปฟ้องเรื่องมองซิเออร์ โอบาเรต กงสุลที่เมืองฝรั่งเศส ผู้ที่จะเป็นทูตออกไปคราวนี้นั้น ท่านเห็นมีอยู่แต่พระยาภาสกรวงศ์ (ชุมพร บุนนาค) ผู้เดียว ซึ่งเป็นผู้รู้จักขนบธรรมเนียมฝรั่ง และทั้งรู้ภาษาอังกฤษด้วย" พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ก็ทรงพระอนุมัติเห็นชอบด้วยในความเห็นของสมเด็จเจ้าพระยานั้น แต่ทรงยอกออกไปว่า "ผู้ที่จะเป็นอุปทูตออกไปยังหามีตัวไม่ ทรงเห็นมีตัวผู้ที่จะเป็นอุปทูตออกไปกับพระยาภาสกรวงศ์ (ชุมพร บุนนาค) ได้อยู่สองคน คือพระยาประภาสกรวงศ์ (ชาย บุนนาค) กับพระอมรวิไสยสรเดช (โต บุนนาค) เท่านั้น" สมเด็จเจ้าพระยาก็ตอบคัดค้านเข้ามาว่า "คนทั้งสองนี้มีอัยาศัยไม่ถูกกันกับพระยาภาสกรวงศ์มาตั้งแต่เล็ก เพราะฉะนั้นท่านเห็นว่าจะออกไปรับราชการร่วมกันหาได้ไม่ ท่านเห็นมีอยู่แต่พันสราภัยสฤษดิการ ผู้เดียวที่เคยเป็นหมอเป็นความกับพระยาภาสกรวงศ์มาแต่เล็ก สมควรที่จะให้ออกไปเป็นอุปทูตกับพระยาภาสกรวงศ์ (ชุมพร บุนนาค) ไปรับราชการครั้งนี้ได้" ในครั้งนั้น พันสราภัยสฤษดิการ พึ่ง

กลับมาจากเมืองลพบุรี และได้นำแผนที่และคำให้การขึ้นทูลเกล้า ฯ ถวายได้เพียงสามวันเท่านั้น กับทั้งยังป่วยไข้อยู่ด้วย ก็มีพระบรมราชโองการให้เตรียมตัวจะให้เป็นอุปทูตไปกับพระยาภาสกรวงศ์ เครื่องแต่งตัวอย่างที่จะแต่งไปยุโรปก็ไม่มี ตัดเย็บก็มิทัน ในครั้งนั้นก่อนหน้าที่จะเกิดเหตุขึ้นกับนายน็อกซ์ กงสุลเยนเนอราลอังกฤษ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ได้กะให้พระยานพรัตน์ราชมานิต (โต) เป็นราชทูต นายจ่ายวด (พระยาฤทธิรงค์รณเฉท สุข ชูโต) เป็นอุปทูต จะตั้งสถานทูตขึ้นใหม่อยู่ในกรุงลอนดอนเป็นครั้งแรก ครั้นเมื่อเกิดการสำคัญเป็นพิเศษเรื่องนายน็อกซ์ขึ้นแล้ว การนั้นจึงได้สงบไป จมื่นสราภัย ฯ จึงได้เอาเสื้อสำหรับนายจ่ายวดซึ่งจะเป็นอุปทูตนั้นมาใช้ไปพลาง ๆ เสื้อนั้นไม่เหมาะกับตัวจมื่นสราภัยสฤษดิการเลย แขนเสื้อและกางเกงสั้นไปมากแต่ก็จำเป็นต้องใช้ไปพลาง ๆ ก่อน

ครั้นปีขาลเอกศก จุลศักราช ๑๒๔๐ พ.ศ. ๒๔๒๑ ในขณะเมื่อทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พระยาภาสกรวงศ์เป็นราชทูต (คือเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ ชุมพร บุนนาค) จมื่นสราภัยสฤษดิการ (คือเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี เจิม แสง-ชูโต) รับราชอำนาจเป็นราชทูตออกไปเจรจาการเมืองด้วยเรื่องนี้ ณ ประเทศอังกฤษนั้น พระยาภาสกรวงศ์ ราชทูตหนึ่ง จมื่นสราภัยสฤษดิการอุปทูตหนึ่ง ได้กราบถวายบังคมลาจะไปลงเรือเมล์ยางกอกออกจากกรุงเทพ ฯ เมื่อราชทูตและอุปทูตได้เข้าไปเฝ้ากราบถวายบังคมลา ณ ออฟพีค์ในบนพระที่นั่งจักรีมหาปราสาทนั้น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานน้ำพระมหาสังข์ และทรงเจิมและหลั่งน้ำพระมหาสังข์ และเอาใบมะตูมทัดหูให้ราชทูตและอุปทูตกับให้ทำพระราชพิธีตัดไม้ข่มนามด้วย กับโปรดเกล้า ฯ พระราชทานพรและพระบรมราโชวาท และทรงสั่งเสียกิจการเป็นอันมาก พระราชพิธีตัดไม้ข่มนามนี้เป็นพระราชพิธีใหญ่ ถ้าแม้จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ทรงใช้ให้ผู้ใดเป็นแม่ทัพออกไปแล้ว ก็ต้องใช้พระราชพิธีตัดไม้ข่มนามเป็นประเพณีดังนี้

ครั้นเมื่อทำพิธีเสร็จราชทูตและอุปทูตได้กราบถวายบังคมลาแล้ว พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นเทวงศ์วโรปการ ได้นำหนังสืออัครภิธานศัพท์ของหมอปลัดเล มาทรงแนะนำและตกลงกันว่าจะให้ใช้คำในสมุดนั้น เป็นโค๊ดในราชการคราวนี้ คือน่านั้นยันทัดนั้น ๆ เป็นคำใช้อย่างใดทุก ๆ หน้าไป สมุดโค๊ดซึ่งนำไปกับราชทูตในคราวโน้นนั้น ก็ยังคงตกค้างอยู่ที่สถานทูตใน

๔ โรงงานเครื่องจักรสำหรับทำทองที่เมืองปราจีนบุรี
ซึ่งนายสำอาง อมาตยกุล เป็นผู้จัดการ

กรุงลอนดอนจนกาละทุกวันนี้ ครั้นปีขาลเอกศก จุลศักราช ๑๒๔๐ พ.ศ. ๒๔๑๑ เมื่อราชทูตและอุปทูตลงเรือออกไปถึงเมืองสิงคโปร์แล้ว พระยาอัษฎงค์ (ตัน กิมเง็ง) ซึ่งเป็นกงสุลสยามประจำอยู่ ณ เมืองสิงคโปร์ ได้ลงมารับราชทูตและอุปทูตที่เรือเมล์บางกอก และได้นำไปพักที่บ้านของพระยาอัษฎงค์ แล้วพระยาอัษฎงค์จึงพาราชทูตกับอุปทูตไปหาเกาวนาสิงคโปร์ เกาวนาได้รับรองตามสมควร แล้วราชทูตก็ได้เล่าเรื่องราวซึ่งนายน๊อกซ์กงสุลเยนเนอราลในกรุงเทพ ฯ ทำการอาละวาดขึ้นกับรัฐบาล นายน๊อกซ์ได้เรียกเรือรบจะให้มายอมยาร์ต เกาวนาที่เมืองสิงคโปร์จึงได้ตอบราชทูตว่า "ขออย่าให้ท่านมีความวิตกไปเลย เพราะได้เคยมีเหตุมาครั้งหนึ่งแล้ว ที่กงสุลเมืองหนึ่งได้ใช้อำนาจเรียกเรือรบไปยอมยาร์ตเช่นนี้ ก็เป็นเหตุขึ้น ตั้งแต่นั้นมารัฐบาลอังกฤษได้บังคับว่ากงสุลที่ประจำอยู่ต่างประเทศนั้น ถ้าว่ากงสุลจะเรียกเรือรบให้มายอมยาร์ตคราวไร กัปตันในเรือรบจะต้องรับผิดชอบอย่าให้มีเหตุเกิดขึ้นดังที่เคยเป็นมาแล้ว เพราะฉะนั้นเกาวนาหวังใจว่าจะไม่เป็นเหตุขึ้นได้ เมื่อได้พูดโต้ตอบกันแล้วก็ลากลับมายังที่พัก เกาวนาได้มาเยี่ยมตอบตามธรรมเนียม ครั้นเกาวนาลากลับไปแล้ว ราชทูตอุปทูตกับกงสุลก็ได้หารือตกลงพร้อมกันว่าจะต้องมีโทรเลขไปถึงนายดี. เค. เมซัน (พระยาสยามธุระพาหะ) กงสุลสยามที่เมืองลอนดอนให้นำความไปยอกกับลอร์ดซ๊อลส์เบอร์รี่ เสนายดีในกรุงลอนดอน เรื่องราชทูตมาขอเจรจาการเมืองเป็นพิเศษ กับให้พระยาสยามธุระพาหะ ขอให้รัฐบาลอังกฤษระงับเหตุเรื่องนายน๊อกซ์โดยเรียกเรือรบกลับเสีย เพราะว่าราษฎรในกรุงสยามกำลังตื่นเต้นมากอยู่ รัฐบาลอังกฤษก็ยอมรับรองที่จะให้ทูตไปพูดการที่เกิดขึ้นนั้น และได้โทรเลขเรียกเรือรบกลับ กับราชทูตได้ให้พระยาอัษฎงค์ (ตัน กิมเง็ง) กงสุลเที่ยวหาข้างหมอความซึ่งมีชื่อเสียงในสิงคโปร์มาปรึกษาเรื่องความ หมอความก็ได้เรียบเรียงเรื่องซึ่งเกิดขึ้นกับนายน๊อกซ์เพื่อจะได้นำไปยื่นให้ต่อรัฐบาลอังกฤษ เมื่อได้จัดราชการที่เมืองสิงคโปร์เสร็จแล้ว ราชทูตและอุปทูตก็ลงเรือเมล์บริษัทปี, แอนด์โอ (อังกฤษ) ออกเดินทางจากสิงคโปร์ เมื่อกำลังเดินทางมานั้นเรือรบที่นายน๊อกซ์เรียกไปก็เข้ามาถึงกรุงเทพ ฯ และอยู่ไม่ช้านานเรือรบนั้นก็กลับ เมื่อพวกทูตเดินทางมาถึงโกลัมโบเกาะลังกาแล้ว ก็ได้เดินทางต่อไปผ่านเมืองเอเดน จนถึงคลองสุเอส, เมืองปอร์ตเสด ขึ้นจากท่าเรือไปด้วยทางรถไฟ ไปยังเมืองอะเล็กซันเดรียท่าเรือประเทศอียิปต์ เวลานั้นหม่อมเจ้าปฤษฎางค์ (พระองค์เจ้าปฤษฎางค์) เป็น

นักเรียนพึงจะสอบไล่วิชชาชีวิลอินยิเนียร์ได้ รัฐบาลมีคำสั่งให้หม่อมเจ้าปฤษฎางค์ (พระองค์เจ้าปฤษฎางค์) มาอยู่เป็นผู้ช่วยราชการทูตเพื่อเป็นล่ามด้วย หม่อมเจ้าปฤษฎางค์ได้มาพร้อมกับโกเลีย (คนแนะนำทางซึ่งพูดได้ทุกภาษา) ซึ่งพระยาสยามธุระพาหะ (นายดี. เค. เมซัน) ได้จัดให้มาคอยรับราชทูตและอุปทูตพร้อมกับหม่อมเจ้าปฤษฎางค์ หม่อมเจ้าปฤษฎางค์มาคอยรับเข้ากระบวนไปด้วยกับพวกราชทูตตั้งแต่ท่าเรือเมืองสุเอส ลงเรือข้ามทะเลเมดิเตอร์เรเนียนไปขึ้นเมืองเยนัวร์ท่าเรือประเทศอิตาลี แล้วขึ้นรถไฟไปยังเมืองปารีสประเทศฝรั่งเศส แล้วข้ามช่องทะเลไปยังเกาะอังกฤษ เมื่อถึงสถานีท่าที่ขึ้น พระยาสยามธุระพาหะ (นายดี. เค. เมซัน) ได้มาคอยรับอยู่ที่สถานี (สเตชั่น) ใหญ่นั้น และได้นำไปอาศัยที่โฮเต็ลอะเล็กซันดรา ตำบลไฮปาร์กคอร์เนอร์ ณ กรุงลอนดอนภาคตะวันตก พระยาสยามธุระพาหะ (นายดี. เค. เมซัน) กงสุลสยาม ณ กรุงลอนดอน ก็ได้มาปรึกษาหารือกับราชทูตในกิจการงานของรัฐบาลทั้งช่วยวิ่งเต้นในราชการด้วย พระยาสยามธุระพาหะ (นายดี. เค. เมซัน) มีสหายชื่อเซอร์วิลเลียมฮอลซ์ฟอรด เป็นปลัดทูลฉลองกระทรวงการต่างประเทศในกรุงอังกฤษในเวลานั้น (ภายหลังได้เลื่อนยศเป็นเสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศของอังกฤษ) เซอร์วิลเลียมฮอลซ์ฟอรดกับพระยาสยามธุระพาหะ ได้เป็นเพื่อนรักไว้วางใจปรึกษาหารือกันในกิจราชการอยู่เสมอ และได้ทำประโยชน์ให้กับรัฐบาลสยามเป็นอันมาก เมื่อราชทูตได้ไปถึงเมืองอังกฤษแล้ว ก็ได้ส่งหนังสือราชการไปยังหลอดซอลซ์เบอรี เสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศ ในไม่กี่วันนักหลอดซอสซ์เบอรี ก็ได้กำหนดเวลาให้ราชทูตและอุปทูตไปเฝ้าพระราชินีวิคตอร์เรีย เพื่อทูลถวายหนังสือสำคัญในการที่ได้เป็นราชทูตพิเศษมาในการสำคัญครั้งนี้ ที่วังออสบอร์นตำบลไอร์ออฟไวท์ เจ้าพนักงานได้มานำราชทูตและอุปทูตกับพระยาสยามธุระพาหะกงสุลสยามกับหม่อมเจ้าปฤษฎางค์ (พระองค์เจ้าปฤษฎางค์) ล่วงขึ้นรถไฟพิเศษไปเฝ้าพระราชินีวิคตอร์เรีย ในระหว่างที่ราชทูตไปนั้น เผอิญมีข่าวที่พวกแอนาคิส ทั้งหนังสือจะคอยพยายามทำร้ายพระราชินีวิคตอร์เรีย เพราะฉนั้น เจ้าพนักงานจึงต้องรักษาทางรถไฟถือธงเขียวธงแดงทั้งสองข้างทาง ครั้นถึงสถานีแล้วก็มีรถโถงใหญ่เทียมม้าสี่มาคอยรับราชทูตลงจากรถไฟไปถึงท่าเรือ และลงเรือสตีมลอนช์ไปเฝ้าพระราชินีวิคตอร์เรียยังวังออสบอร์น ณ เกาะไอร์ออฟไวท์นั้น เมื่อราชทูตและอุปทูตได้ถวายพระราชสาส์นแล้ว พระราชินีวิคตอร์เรียก็ได้ทรงปฏิสันฐานทักทายถึงข่าวคราวทุกข์สุขในเวลาเดินทางมา ครั้นถึงเวลาสมควรราชทูตและอุปทูตก็

ได้กราบถวายบังคมลากลับมายังที่พัก ในขณะซึ่งทูตยังพักคอยฟังข้อราชการอยู่นั้น เป็นเวลานานก็ยังเงียบไม่ได้ทราบข่าวคราว เพราะเป็นด้วยในระหว่างนั้นรัฐบาลอังกฤษก็กำลังยุ่งจัดการในทางโคโลนีอยู่ คือเมืองพะม่าและอ๊าฟกานิสถาน เกาะมาดาก๊าสกา กับทั้งได้ยกกองทัพใหญ่ไปปราบปรามพวกซูลูที่แอ๊ฟริกาด้วย ในระหว่างที่ราชทูตยังรอฟังราชการอยู่ นั้นพระยาภาสกรวงศ์ราชทูตได้รับลายพระราชหัตถ์เลขาหนึ่งฉะบับใจความว่า

"บัดนี้ท่านกาพย์ฯ ก็ตายไปเสียแล้ว เรามีความต้องการจะให้หมื่นสราภัยฯ เข้ามาเป็นผู้บังคับการทหารมหาดเล็กแทนท่านกาพย์ฯ ก่อนหน้าที่จะกลับเข้ามากรุงเทพฯ นั้น ขอให้พระยาภาสกรวงศ์จัดการขออนุญาตต่อรัฐบาลอังกฤษให้หมื่นสราภัยฯ ได้ไปดูกิจการทหารยกทหารเรือและโรงทำเครื่องอาวุธยุทธภัณฑ์เครื่องกะสุนดินปืนต่างๆ เป็นพิเศษด้วย" เมื่อพระยาภาสกรวงศ์ราชทูตได้ทราบข้อความตามลายพระราชหัตถ์นั้นแล้ว ก็ให้พระยาสยามธุระพาหะช่วยเป็นธุระไปขอตักเกท (ตั๋วอนุญาต) ต่อรัฐบาลอังกฤษมาให้ หมื่นสราภัยสฤษดิการก็ได้ตรวจดูตามโรงทหารต่างๆ และโรงที่ทำเครื่องยุทธภัณฑ์จนทั่วแล้ว พวกทูตก็ได้ออกจากประเทศอังกฤษลงเรือข้ามทะเลไปขึ้นบกโดยทางรถไฟไปยังกรุงเบอร์ลินนครหลวงประเทศเยอรมันนี เพื่อถวายพระราชสาส์นเจริญทางพระราชไมตรีต่อพระเจ้าราชาธิราชวิลเลียม และถวายของขวัญต่อพระเจ้าไกเซอร์ (ซึ่งเวลานั้นดำรงพระยศเป็นพระเจ้าหลานเธออยู่) แต่พระราชาธิราชวิลเลียมไม่เสด็จอยู่ในกรุงเบอร์ลิน ได้เสด็จไปซ้อมทหารทำการประลองยุทธอยู่เสียที่เมืองโค๊ปแลนด์ เจ้าพนักงานซึ่งได้พาราชทูตและอุปทูตไปเฝ้าทูลถวายของขวัญในการที่พระเจ้าไกเซอร์ได้อุปภิเษกสมรส กับพระมเหสี กับทั้งได้ถวายพระราชสาส์นต่อพระราชาธิราชวิลเลียม ณ เมืองโค๊ปแลนด์นั้นด้วย พระราชาธิราชวิลเลียมจึงได้พระราชทานดินเนอร์เลี้ยงเป็นเกียรติยศให้แก่คณะทูต เวลาที่เลี้ยงอาหารเสร็จแล้ว พระราชาธิราชวิลเลียมก็ได้พาราชทูตไปดูละครที่เมืองโค๊ปแลนด์ ทั้งพระราชทานตราเครื่องราชอิสริยาภรณ์ให้ตามชั้นผู้ใหญ่ผู้น้อยด้วย

ระหว่างที่ไปในพระนครต่างๆ เช่น อิตาลี, ฝรั่งเศส, เยอรมันนีนั้น หมื่นสราภัยสฤษดิการก็ได้ให้ราชทูตขออนุญาตเป็นพิเศษต่อรัฐบาลนั้นๆ ให้หมื่นสราภัยฯ ได้ตรวจดูการทหารและการโรงช่างแสงของประเทศนั้นๆ ด้วย เมื่อเสร็จราชการแล้ว ก็พากันกลับมายังเมืองซัมเบิก เที่ยวดู

การอยู่ที่นั่นหลายเวลา จึงเลยกลับมายังประเทศอังกฤษ พอดีเวลานั้นปรินซ์อิมบีเรียล พระโอรสของพระเจ้านโปเลียนที่ ๓ ได้เข้าเป็นนายทหารอยู่ในกองทัพของอังกฤษซึ่งได้ยกไปในการศึกซูลูนั้นด้วย พวกซูลูได้ช่วยกันต่อรบทำลายพระชนม์ชีพเสียด้วยหอก รัฐบาลอังกฤษเมื่อได้รับข่าวอันน่าเศร้าสลดใจเช่นนั้นแล้ว ก็จัดการนำพระศพมาฝังยังพระนครลอนดอน ในขณะนั้นเจ้านายอังกฤษและมาร์คมาชอรน ซึ่งเคยเป็นประธานาธิบดีของฝรั่งเศสเมื่อครั้งรบกับเยอรมันก็ลงเรือมาพร้อมกันกับคณะทูตด้วย ราชทูตกับอุปทูตจึงได้ไปในงานฝังศพนั้นด้วยเหมือนกัน

เมื่อพระยาสยามธุระพาหะ เห็นข่าวคราวหายเงียบไปจึงได้ไปขอความอนุเคราะห์ต่อสหายซึ่งเป็นคณะสภาคาบิเน็ตอังกฤษ ขอให้ช่วยตักเตือนหลอดซอลซ์เบอรี่ด้วย แล้วพระยาสยามธุระพาหะก็ได้ชักชวนราชทูตและอุปทูตให้ไปรู้จักกับสหายของเขาที่เป็นคณะสภาปาเลียเมนต์ เพื่อให้รู้จักไว้ ราชทูตและอุปทูตก็ได้ขอให้เขาช่วยตักเตือนคณะเสนาบดีที่ประชุมให้รู้ข่าวคราวเสียโดยเร็วด้วย ครั้นถึงเวลาประชุมคณะสภาปาเลียเมนต์ จึงได้ถามหลอดซอลซ์เบอรี่ว่า "กรุงสยามได้แต่งให้ราชทูตมาเจรจาการเมืองด้วยเรื่องอันใดกัน เห็นมาคอยอยู่นานแล้ว ขอให้บอกให้สภาปาเลียเมนต์รู้เรื่องด้วย" หลอดซอลซ์เบอรี่ก็ตอบว่า "เวลานี้กำลังต้องจัดกิจการมากมายอยู่ แล้วจึงจะแจ้งเรื่องให้ที่ประชุมปาเลียเมนต์ทราบ" ต่อมารัฐบาลก็ยอมว่าจะเรียกตัวนายน๊อกซ์ให้กลับมายังประเทศอังกฤษ ไม่ให้เกี่ยวข้องกับสยามอีกต่อไป

เมื่อเสร็จราชการเจรจาความเมือง จนนายน๊อกซ์ถูกเรียกกลับออกไปจากประเทศสยามแล้ว พวกทูตก็ทูลลาพระนางวิคตอร์เรีย กลับกรุงสยาม ได้ลงเรือที่เมืองเซ๊าท์แทมตันท่าเรือที่ประเทศอังกฤษ ข้ามอ่าวบิสเกมายังเมืองยิบรอลต้าหัวเมืองประเทศราชของอังกฤษ เพื่อดูการป้อมค่ายและการทหารที่เมืองนั้นด้วย ก่อนหน้าที่ทูตจะกลับเข้ามาถึงกรุงเทพฯ นั้น รัฐบาลสยามก็ได้นำตัวนายสำอาง (อมาตย์กุล) ไปประหารชีวิตเสีย ณ เมืองปราจีนตามความผิดเสร็จแล้ว ครั้นพวกทูตกลับเข้ามาถึงกรุงเทพพระมหานคร ก็เข้ามาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาททูลเล่าเหตุการณ์ถวายจนตลอด

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ได้มีพระราชหัตถ์เลขาส่งตราโปรตุเกตมาพระราชทาน ดังแจ้งอยู่ในใบประกาศนียบัตรนั้นแล้ว ตราโปรตุเกตที่ได้รับนั้นเพราะ จมื่นสราภัยได้ไปอยู่กับข้าราชการของรัฐบาลโปรตุเกต ซึ่งได้ส่งเข้ามาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท ณ ประเทศสยาม

(สำเนา)

ร, ที่ ๒๒๑/๔๑

ถึงจมื่นสราภัยสฤษดิการ ด้วยสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินโปร์ตุกอล ส่งเครื่องราชอิสริยยศชื่อนอซาซินเยอ ราดากงเซซางเดวิลลาวิซอซา ตำแหน่งที่ชิอัลเยมา ให้พระราชทานแก่จมื่นสราภัย ฯ นั้น เราได้ส่งเครื่องราชอิสริยยศออกมายังพระยาภาสกรวงศ์ ให้พระยาภาสกรวงศ์มอบให้จมื่นสราภัย ฯ แลอนุญาตให้ติดเครื่องราชอิสริยยศนั้นได้ ในที่ทั้งปวงทุกสถาน ให้จมื่นสราภัย ฯ รับเครื่องราชอิสริยยศไว้ประดับเป็นเกียรติยศเทอญ.

และขอให้มีความเจริญทุกประการ

เขียนที่พระที่นั่งบรมราชสถิตมโหฬาร กรุงเทพ ฯ

ณ วัน ๓ ๗ ๕ ค่ำ ปีเถาะ เอกศก ศักราช ๑๒๔๑

(พระบรมนามาภิธัย) จุฬาลงกรณ์

และทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ปูนบำเหน็จเลื่อนยรรคาศักดิ์ให้จมื่นสราภัยสฤษดิการ (เจิม แสง—ชูโต) เป็นเจ้าหมื่นไวยวรนารถหัวหมื่นมหาดเล็กเวรชวา ดังมีข้อความตามสัญญาบัตรนั้นแล้ว

(สำเนา)

ให้จมื่นสราภัยสฤษดิการ กัปตัน ในกรมทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์ เป็นเจ้าหมื่นไวยวรนารถ หัวหมื่นมหาดเล็กเวรฤทธิ์ ถือศักดินา ๑๐๐๐ ทำราชการตามตำแหน่งตั้งแต่บัดนี้ไป จงเว้นการควรเว้น หมั่นประพฤติการควรประพฤติ สมควรแก่ตำแหน่งทุกประการ ตามอย่างธรรมเนียมข้าราชการทั้งปวง ขอให้มีความสุขสวัสดิ์เจริญ เทอญ

ตั้งแต่วันที่ ๔ ๗ ๑ ค่ำ ปีเถาะ เอกศก ศักราช ๑๒๔๑

เป็นวันที่ ๔๐๒๗ ในรัชกาลปัจจุบันนี้

(พระบรมนามาภิธัย) จุฬาลงกรณ์ ปร.ส.

และพระราชทานเครื่องราชอิสสริยาภรณ์มัณฑนาภรณ์ มงกุฎสยามชั้นที่ ๓ ให้เป็นความชอบแจ้งอยู่ในประกาศนียบัตรนั้นแล้ว

(สำเนา)

สมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าแผ่นดินสยาม ซึ่งเป็นพระเจ้าแผ่นดินใหญ่ในรัชชกาลที่ ๕ ในพระบรมราชวงศ์ ซึ่งได้ประดิษฐานและดำรงกรุงรัตนโกสินทรมหินทรายุธยา ณ ประเทศบางกอกนี้ เป็นบรมราชธานีใหญ่ในแผ่นดินสยามทั้งฝ่ายเหนือฝ่ายใต้ และเป็นราชาธิราชของมลาวประเทศ มลายูประเทศ กะเหรี่ยงและอื่น ๆ และเป็นเจ้าของตราเครื่องราชอิสสริยยศมงกุฎสยาม ขอแสดงความเรื่องนี้แก่ท่านทั้งหลายทั้งปวง หรือผู้หนึ่งผู้ใดที่จะได้พบอ่านคำประกาศนี้ ให้ทราบทั่วกันว่า เจ้าหมื่นไวยวรนารถเมื่อ ยังรับราชการฉลอง พระเดชพระคุณในตำแหน่งที่จมื่นสราภัยสฤษดิการ ได้รับราชการเป็นที่สองพระยาภาสกรวงศ์ราชทูต ออกไปกรุงลอนดอน ได้ช่วยอุดหนุนให้พระยาภาสกรวงศ์ชี้แจงข้อราชการต่อคอเวอนแมนต์อังกฤษ ไม่เป็นทางมัวหมองแก่ทางพระราชไมตรี ทั้งไม่เป็นที่เสื่อมเสีย พระเกียรติยศ แล้วได้ไป แสดงทาง พระราชไมตรี กรุงเยอรมันพร้อมด้วยพระยาภาสกรวงศ์ เป็นพระเกียรติยศอันใหญ่ยิ่งเป็นความชอบในราชการแผ่นดิน พระราชทานเครื่องราชอิสสริยศมงกุฎสยามชั้น ๓ ชื่อมัณฑนาภรณ์เป็นเกียรติยศ จงเจริญทฤฆชนมายุ พรรณ สุข พล ปฏิภาน คุณสารสมบัติสรรพศิริสวัสดิ์พิพัฒนมงคล ทุกประการเทอญ

พระราชทาน ณ วัน ๖ ๑๑ ๔ ค่ำ ปีเถาะ เอกศก ศักราช ๑๒๔๑ เป็นวันที่ ๔๑๑๕ ในรัชชกาลปัตยุบันนี้

(พระบรมนามาภิธัย) จุฬาลงกรณ์ ปร.ส.

ปกรณ์ ๙

ออกไปรับราชการกรมทหารหน้า

สุยิ่มะโรงโทศกจุลศักราช ๑๔๒๑ พ.ศ. ๒๔๒๓ เมื่อได้เกิดอุปชั่ติพลวะเหตุเรือล่ม และสมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมาริรัตน์ กับสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรรณาภรณ์เพ็ชรรัตน์สิ้นพระชนม์ชีพ พระยามหามนตรี (อ่ำ) ผู้บังคับการกรมทหารหน้า คือพระยาพิไชยสงคราม (อ่ำ) ต้องโทษรับพระราชอาชญาแล้ว

ในระหว่างนั้น พระยาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระปริวิโยคมีความเศร้าโศกเป็นอันมาก จนไม่มีใครจะเข้ารอพระพักตร์ได้ และมีพระกระแสรับสั่งให้ยืดพระทวารกั้นเป็นพิเศษมิให้ข้าราชการฝ่ายในออกมาพลุกพล่านรยกวนได้ มีแต่เจ้าหมื่นไวยวรนารถและพวกมหาดเล็กคอยตั้งเครื่องอานรับใช้อยู่แต่เพียงหกเจ็ดคนเท่านั้น ขณะที่ทรงได้ยินเสียงกลองชะนะประโคมพระศพขึ้นครั้งไรก็ทรงพระกรรแสงพิลาปร่ำรำพันไปต่าง ๆ นา ๆ จนกะทั่งทรงประชวรพระวาโยไป เจ้าหมื่นไวยวรนารถก็เข้านวดฟั้นคั้นพระยาท และคอยเอาน้ำหอมกับทรงดมรอพระนาสิกไว้ให้คลายพระประชวร

ครั้นพระยาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงฟื้นคืนพระสติหายประชวรพระวาโยแล้ว ก็มีพระบรมราชกระแสรับสั่งแก่เจ้าหมื่นไวยวรนารถว่า

"พระนายไวย ข้าใช้เจ้าข้าก็ต้องเลี้ยงเจ้า ข้าจะให้เจ้าเป็นกงษีสิลา เพราะผู้ที่เป็นกงษีสิลานั้นเขาได้ค่าสิยลด" เจ้าหมื่นไวยวรนารถ จึงกราบบังคมทูลพระกรุณาว่า "จะขอรับฉลองพระเดชพระคุณเป็นแต่กงษีสิลา ส่วนค่าสิยลดนั้นไม่ขอรับพระราชทาน เพราะได้ทราบเกล้า ฯ ว่าราคาสิลานั้นเพียงแผ่นละหกสลึง (๑ บาท ๕๐ สตางค์) เท่านั้น ผู้ขายคิดค่าป่วยการและค่า

สิบลดเสร็จราคาตกอยู่ในแผ่นละสิบสลึง (๒ บาท ๕๐ สตางค์) ข้าพระพุทธเจ้าจะรับพระราชทานสิบลดก็มีความตะขิดตะขวงในใจหาอาจจะรับพระราชทานสิบลดนั้นได้ไม่"

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงมีพระบรมราชกระแสรับสั่งว่า "เงินค่าสิบลดนั้นไม่เป็นการผิดอะไรดอก เพราะใคร ๆ ที่เป็นกงสีเขาก็เคยได้กันมาทั้งนั้น ข้าเล็งเห็นแล้วข้าก็อยากจะให้เจ้าได้กับเขาบ้าง จะได้เป็นกำลังราชการต่อไป" เจ้าหมื่นไวยวรนารถจึงได้กราบบังคมทูลพระกรุณาว่า "เมื่อข้าพระพุทธเจ้าได้รับหน้าที่ฉลองพระเดชพระคุณในตำแหน่งองครักษ์นั้น ได้รับพระราชทานเงินเดือน ๆ ละ ๘๐ บาท ครั้นพระราชทานตำแหน่งให้เป็นหัวหมื่นมหาดเล็กขึ้นนี้ เงินที่ได้รับพระราชทานในหน้าที่ทหารก็หลุด ข้าพระพุทธเจ้าขอรับพระราชทานเป็นเงินเดือนตามตำแหน่งเดิมจะได้เป็นการตรงไปตรงมา"

ตั้งแต่นั้นมาเจ้าหมื่นไวยวรนารถก็ได้เป็นกงสีสิลา และได้รับเงินเดือนตามเดิมต่อไปครั้นอยู่ต่อมาพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พระยานรรัตน์ราชมานิต (โต) (เจ้าพระยานรรัตน์ราชมานิต) ขางวงมหาดเล็ก กับเจ้าหมื่นไวยวรนารถ (เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีเวลานี้) ออกไปช่วยกันจัดราชการกรมทหารหน้า โดยทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พระยานรรัตน์ราชมานิตเป็นผู้บังคับการที่ ๑ ให้เจ้าหมื่นไวยวรนารถเป็นผู้บังคับการที่ ๒

เวลาที่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พระยานรรัตน์ราชมานิตและเจ้าหมื่นไวยวรนารถออกไปรับราชการร่วมกันครั้งนั้นนั้น ก็ได้ทรงพระราชปรารภเป็นห่วงใยอยู่แล้ว ว่าจะทำการร่วมกันคงไม่ได้ เพราะพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทอยู่แล้วว่า พระยานรรัตน์ราชมานิตกับเจ้าหมื่นไวยวรนารถนั้น เป็นคนที่มีอุปนิสัยใจคอต่างกัน จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ท่านทั้งสองนี้ถวายคำสัตย์ปฏิญญาต่อหน้าพระที่นั่งว่า "จะไม่ก่อการวิวาทบาดหมางซึ่งกันและกัน"

พระยานรรัตน์ราชมานิต ได้กราบบังคมทูลพระกรุณาถวายความสัตย์ว่า "อย่างไร ๆ ก็ดี จะไม่ก่อการวิวาทกับเจ้าหมื่นไวยวรนารถให้เป็นที่ขุ่นเคืองใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทเลยเป็นอันขาด" ส่วนเจ้าหมื่นไวยวรนารถนั้น ก็ได้ทูลเกล้า ฯ ถวายคำปฏิญญาว่า "ถ้าแม้ว่ามีเรื่องอย่างไร ๆ ซึ่งเป็นการส่วนตัวของตัวเองแล้ว ถึงพระยานรรัตน์ราชมานิต จะกระทำแก่ตนสักเพียงไรก็ดี

๕ ที่ทำการของนายสำอาง อมาตยกุล ที่ (เมือง) จังหวัดปราจีนบุรี
เดี๋ยวนี้เป็นที่ทำการไปรษณีย์โทรเลข

เจ้าหมื่นไวยวรนารถก็จะสู้นิ่งอดทนมิให้มีเหตุเป็นที่ระคายเคืองใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทได้ เว้นไว้แต่จะมีเหตุเกิดขึ้นซึ่งเกี่ยวแก่ทางราชการเท่านั้น”

ครั้น ณ วันอังคารขึ้นสองค่ำเดือนแปดปีมะโรงโทศกจุลศักราช ๑๒๔๒ พ.ศ. ๒๔๒๓ พระยานรรัตน์ราชมานิตผู้บังคับการที่ ๑ กับเจ้าหมื่นไวยวรนารถผู้บังคับการที่ ๒ ปรึกษาข้อราชการแก่กันแล้ว จึงสั่งให้ประชุมพวกนายทหารผู้ใหญ่ผู้น้อยให้พร้อมหน้ากัน ณ ออฟฟิศโรงโขนเก่า ผู้บังคับการทั้ง ๒ จึงพูดจาปราศรัยให้พวกนายทหารเหล่านั้นทราบเรื่องพร้อมกันว่า

“ครั้งนี้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ข้าพเจ้าทั้งสองนี้ออกมาช่วยกันจัดราชการ ณ กรมทหารหน้า ถ้าแม้มีราชการสิ่งไรในกรมนี้ ซึ่งข้าพเจ้ายังมิได้รู้เห็นในข้อความแต่ต้นเดิมมาก็ดี เป็นการจำเป็นที่ข้าพเจ้าจะต้องฟอกถามซักไซ้ให้รู้เห็นเหตุผลต้นปลายเสียให้แน่แน่ก่อน” นายทหารผู้ใหญ่ผู้น้อยก็รับคำว่า “จะปฏิบัติราชการตามคำสั่งของผู้บังคับการทั้งสองทุกประการ”

ผู้บังคับการที่ ๑ และผู้บังคับการที่ ๒ จึงมีคำสั่งให้เสมียนของผู้บังคับการทั้งสองคนกำกับตรวจตราเครื่องอาวุธยุทธภัณฑ์ และเครื่องครุภัณฑ์กับเสื้อผ้าเครื่องแต่งตัวทหารทั้งปวงที่เป็นของหลวงซึ่งมีอยู่ในกรมทหารหน้านั้นว่ายังคงมีเหลืออยู่มากน้อยเท่าไร ให้ทำบัญชีไว้ให้มั่นคง เครื่องยุทธภัณฑ์และเครื่องครุภัณฑ์ต่าง ๆ ที่มีอยู่ในกรมทหารหน้าเวลานั้น มีแจ้งอยู่ในบัญชีที่ได้สำรวจไว้แล้วทั้งสิ้น

ครั้นเลิกการประชุมแล้ว ผู้บังคับการที่ ๒ จึงปรึกษากับผู้บังคับการที่ ๑ ว่า นายทหารผู้ใหญ่ผู้น้อยในกรมทหารหน้านี้ ที่ทรงพระกรุณาชุบเกล้า ฯ ตั้งขึ้นให้มียศถาบรรดาศักดิ์ตามคุณวุฒิวิชชาความรู้และคุณความดีความชอบในทางราชการก็มี ผู้ที่เดิรเหิรเสียเงินทองต่อเจ้าขุนมูลนายจนได้เข้ามาเป็นนายทหารก็มาก คนจำพวกนี้ปรารถนาจะหาผลประโยชน์ในอุบายฉ้อโกงเบียดบังต่อไปเท่านั้น เพื่อที่จะให้คุ้มทุนที่ได้เสียไปและคิดค้ากำไร หาคิดถึงความดีความชอบในทางราชการไม่ คิดแต่จะหาผลประโยชน์ส่วนตัวเท่านั้น จึงกระทำให้ราชการเสื่อมทรามไป พวกพลทหารก็ได้รับความเดือดร้อน นายทหารสองพวกนี้มีปะปนกันอยู่หารู้ว่าใครจะดีและชั่วไม่ เราควรจะเลือกคัดถอนคนที่ไม่เป็นประโยชน์ต่อราชการให้พักเป็นกองหนุนเสีย คนที่ดีมีประโยชน์

ต่อราชการแล้วก็ต้องช่วยอุดหนุนบำรุงขึ้นไว้ใช้ในราชการต่อไป การจึงจะดำเนินเรียบร้อยตลอดไปได้" ผู้ยังคับการที่ ๑ ก็เห็นชอบด้วยจะจัดการตามความเห็นของผู้ยังคับการที่ ๒ นั้น

ครั้น ณ วันขึ้น ๔, ๕, ๖, ค่ำ เดือน ๘ ปีมะโรง โทศก จุลศักราช ๑๒๔๒ ตรงกับ พ.ศ. ๒๔๒๓ ผู้ยังคับการที่ ๑ ป่วยมาออฟฟิศไม่ได้ จึงสั่งให้ผู้ยังคับการที่ ๒ เร่งจัดการต่อไปตามที่ได้ปรึกษาหารือกันไว้แล้ว เจ้าหมื่นไวยวรนารถผู้ยังคับการที่ ๒ จึงสั่งให้พวกนายทหารชั้นนายพัน, นายร้อย, นายสิบ, มาประชุมพร้อมกันที่ออฟฟิศโรงโขนเก่า และพูดชี้แจงให้ทราบทั่วกันว่า "การที่ข้าพเจ้าคิดจะจัดราชการกรมทหารหน้า ให้เป็นระเบียบเรียบร้อยขึ้นครั้งนี้นั้น ในชั้นต้นก็ต้องมีความร้อนใจแก่ท่านทั้งหลายอยู่บ้าง เพราะจำจะต้องสะสางฟอกซัก ขอท่านทั้งปวงอย่าได้มีความน้อยใจเลยจงเห็นแก่ราชการด้วยกันเถิด เมื่อราชการเป็นยุตติเรียบร้อยแล้ว เราท่านทั้งปวงก็จะได้รับความร่มเย็นจิตต์ใจทั่วกัน จะได้ตั้งหน้าฉลองพระเดชพระคุณในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวของเราให้เจริญยิ่ง ๆ ขึ้นต่อไป และข้าพเจ้าขออภัยโทษต่อท่านทั้งปวงด้วย เพราะเรายังไม่รู้จักกัน และจะมาอยู่ร่วมกันก็จำเป็นฟอกถามซักไซ้ให้รู้จักนิสสัยใจคอและกำลังราชการของกันและกันไว้ จะได้จัดการให้ถูกระเบียบตามหมวดตามกองของท่านนายทหารผู้ใหญ่ผู้น้อยให้เป็นลำดับกันลงไป ในการที่ได้รับราชการมาแต่แผ่นดินก่อนหรือแผ่นดินนี้ และมีความชอบใด ๆ ก็ขอแจ้งให้ทราบไว้ด้วย ข้าพเจ้าจะได้ช่วยทำนุบำรุงท่านทั้งหลายให้สมควรแก่คุณสมบัติของท่านตามความดีและความชอบในราชการ"

เมื่อนายทหารผู้ใหญ่ผู้น้อยได้ทราบความตามคำชี้แจง ของเจ้าหมื่นไวยวรนารถนั้นแล้ว ต่างชี้แจงแสดงเหตุผลความดีความชอบของตนว่า ได้ทำความดีความชอบมาอย่างนั้น ๆ เป็นลำดับทั่วกันไปทุก ๆ กัมปนี ต่อมาผู้ยังคับการที่ ๒ จึงสั่งให้สมิยนเขียนคำปฏิญญาสาบานตัวตามธรรมเนียม และแสดงสุนทรพจน์ว่า "ขอท่านทั้งหลายจงถวายความซื่อสัตย์กตัญญูกตเวทิ แด่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวของเราจงพร้อมกัน" แล้วพวกนายทหารมีนายพัน นายร้อย นายสิบทั้งหลาย ต่างก็ให้สัตย์สาบานตนฉะเพาะพระพักตร์พระไตรรัตน์ มีพระพุทธ, พระธรรม, พระสงฆ์เป็นอาทิ ในคำซึ่งกล่าวปฏิญญาสาบานตัวนั้น ห้ามมิให้ฉ้อราษฎร์และเบียดบังของหลวงเอาไว้ ถ้านายทหารใหญ่น้อยผู้ใดรู้ว่าใครฉ้อราษฎร์บังหลวงไว้แล้ว ก็ควรต้องแสดงความสุจริต มาร้อง

เรียนให้ผู้บังคับการทราบ หาสมควรที่จะนิ่งความและปกปิดผู้กระทำผิดไว้ไม่ จึงจะไม่เป็นคนที่ทนสาบาน สมควรจะไว้วางใจกันต่อไปได้

ตั้งแต่วันที่ได้ปฏิญญาสาบานตนมาแล้ว พวกนายทหารทั้งผู้ใหญ่ผู้น้อยซึ่งรู้ว่าผู้ใดกระทำการฉ้อโกงไว้ ก็ไม่อาจที่จะนิ่งปิดความไว้ได้ เพราะเกรงว่าจะเป็นคนทนสาบาน ต่างคนต่างก็พ้องร้องกันว่า ฉ้อราษฎร์บังหลวงไว้มากรายด้วยกัน ในขณะนั้นผู้บังคับการที่ ๒ ยังจัดออฟฟิศที่ว่าการใหม่ไม่ทัน เพราะออฟฟิศเก่าที่โรงไขนนั้นไม่เรียบร้อยจึงไปอาศัยหอบิลเลียดสำหรับสวนสราญรมย์ข้างวังสราญรมย์ อยู่ว่าราชการทหารหน้าต่อไป ผู้ใดพ้องร้องก็มายื่นเรื่องราวที่ออฟฟิศนั้น ครั้นต่อมาผู้บังคับการที่ ๒ ได้กราบบังคมทูลพระราชกรุณาขอพระราชทานห้องแถวหน้าพระที่นั่งสุทไธย-สวรรย์เป็นที่อยู่เพื่อที่จะให้ใกล้กับราชการ ครั้นถึง ณ วันพฤหัสบดีแรม ๓ ค่ำ เดือน ๘ ปีมะโรง โทศก จุลศักราช ๑๒๔๒ พ.ศ. ๒๔๒๓ เวลา ๔ ทุ่ม (๒๒ นาฬิกา) ผู้บังคับการที่ ๒ จึงยกออกมาอยู่ที่ห้องหน้าพระที่นั่งสุทไธยสวรรย์ นั้นพระยานรรัตน์ราชมานิตผู้บังคับการที่ ๑ ป่วยยังไม่หาย จึงได้มอบอำนาจความบังคับบัญชาสิทธิ์ขาดแห่งตน ให้ผู้บังคับการที่ ๒ ทำการแทนต่อไป “ขออย่าได้มีความรังเกียจอย่างหนึ่งอย่างใดเลย แม้มีเหตุการณ์เกิดขึ้นประการใด ผู้บังคับการที่ ๑ ก็จะรับรองความผิดชอบทั้งปวงเอง”

ผู้บังคับการที่ ๒ จึงให้เรียกตัวนายทหารที่ถูกพ้องมาชำระไต่สวนตามบัญชีหางว่าวทุก ๆ กรม และซักถามสอบบัญชีดูก็ได้ความชัดว่า นายกัปตันฉ้อตัวเลขและเงินหลวงไว้หลายราย ส่วนพวกนายทหารผู้กระทำความผิดนั้นมีความกลัวพระราชอาชญาต่างคนก็ยอมสารภาพโทษ และยอมคืนเงินที่ฉ้อโกงไว้นั้นทุก ๆ รายรวมพวกนายทหารที่ฉ้อเลขบังหลวง ๖ คน ชำระได้เงินคืนมาเข้าหลวงอีก ๑๙๓ ชั่ง ๑๗ บาท ผู้บังคับการที่ ๑, ๒ จึงเข้าชื่อกันทำเรื่องราวรายการที่ได้ชำระพวกนายทหาร นำขึ้นทูลเกล้า ฯ ถวายแด่ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ๆ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ มีลายพระหัตถ์ถึงผู้บังคับการที่ ๒ ให้ถอดนายทหารที่มีความผิดฉ้อเลขและฉ้อเงินหลวงนั้น ออกจากตำแหน่งยศทหารมิให้ผู้อื่นดูเยี่ยงอย่างอีกต่อไป แต่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ หาได้ลงพระอาชญาเฆี่ยนจำไม่ ส่วนเงิน ๑๙๓ ชั่ง ๑๗ บาท ที่ชำระคืนได้นั้น มีพระบรมราชานุญาตให้ผู้บังคับการทั้ง ๒ รับไว้จ่ายราชการในกรมทหารหน้าต่อไป

ครั้น ณ วันอังคาร ๘ ค่ำเดือน ๘ ปีมะโรง โทศก จุลศักราช ๑๒๔๒ ตรงกับ พ.ศ. ๒๔๒๓ นายทหารผู้ใหญ่ผู้น้อยหลายนาย ทำเรื่องราวมายื่นต่อผู้บังคับการทั้ง ๒ ให้นำความขึ้นกราบบังคมทูลใจความว่า นายอำมหามนตรินอกราชการตั้งฎีกาฉ้อ โดยเบิกเงินค่าเข้าและค่าฟืนแสมไปต้มเข้าต้มเลี้ยงทหารในเวลากลางคืนนั้น ตั้งแต่ปีจอฉอศกมาจนถึงปีมะโรงโทศก นายอำหาได้ต้มเข้าต้มเลี้ยงทหารเสมอทุกเดือนทุกปีตามบัญชีที่ได้เบิกเงินนั้นไม่ นายอำเบิกเงินและสิ่งของ ๆ หลวงเอาไปเป็นอาณาประโยชน์ส่วนตัวเองเสียหมด จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ มีลายพระราชหัตถ์เลขาสั่งมาให้ผู้บังคับการทั้ง ๒ ชำระ ผู้บังคับการที่ ๒ จึงเรียกเอาบัญชีรายจ่ายเงินคลังกรมทหารหน้าสำหรับเบิกเงินค่าเข้าต้มที่หลวงสารภัณฑ์วิสูตร์ (เพมาสเตอร์) มานั้นตรวจสอบดู และให้หาตัวนายทหารชั้นนายพัน, นายร้อย, นายสิบทุก ๆ กัมปนีมาถามดูว่า "ผู้ใดได้ให้ทหารไปเบิกเข้าต้มมารับประทานเวลากลางคืนบ้าง" นายทหารบางคนให้การว่า "ได้เบิกมารับประทานบ้างไม่ได้เบิกบ้าง เพราะไม่ได้รับคำสั่งของผู้บังคับการใหญ่ให้กัมปนีของตนไปเบิก" ผู้บังคับการที่ ๒ จึงสั่งให้คิดแยกแต่บัญชีตามจำนวนทหารทั้งนายและพลแห่งกัมปนีที่ได้ไปเบิกเข้าต้มมารับประทาน นับเป็นเวลากี่ปีกี่เดือนและคิดหักเงินตามข้อพิกัดอัตราหลวง ซึ่งมีกำหนดว่าชั้นนาย และพลรับเลี้ยงอาหารได้คนละเท่านั้น ๆ จึงให้รวมกันเข้าคิดเป็นเงิน ๕๔ ชั่ง ๑ สลึง ๑ เฟื้อง เมื่อคิดหักกับฎีกาที่นายอำเบิกไปแล้ว ยังคงเหลือเงินค้างที่นายอำได้ฉ้อไว้นั้นถึง ๓๘๔ ชั่ง ๑๐ ตำลึง ๑ บาท จึงให้เสมียนกำกับกันไปถามปากคำนายอำ ณ กองมหันตโทษ นายอำก็รับสารภาพว่า "ได้ฉ้อเงินหลวงจริงแต่ตัวเงินจำนวนนั้น นายอำได้ใช้สอยเป็นอาณาประโยชน์ส่วนตัวเสียสิ้นแล้ว หามีตัวเงินสดที่จะใช้ให้ได้ไม่ ขอเอาตึกและเรือนทั้งสิ้นตีราคา ๓๐๐ ชั่งใช้แทนเงินที่ได้ฉ้อโกงไวนั้น" เมื่อชำระได้ความเสร็จแล้ว ผู้บังคับการที่ ๒ จึงนำความที่ได้ชำระนายอำขึ้นทูลเกล้า ฯ ถวาย มีลายพระราชหัตถ์ตอบลงมาว่า "ให้เจ้าหมื่นไวยวรนารถรับเอาตึกและบ้านเรือนของนายอำไว้เป็นของหลวง แต่ยอมให้บุตรและภรรยาของนายอำอาศัยต่อไปก่อนเถิด"

ครั้นแล้วผู้บังคับการที่ ๒ ก็มายังออฟฟิศที่ว่าการ และผู้บังคับการที่ ๒ จึงปรึกษาหารือผู้บังคับการที่ ๑ ว่า "แต่ก่อนมาหาได้มีกฎข้อบังคับสำหรับทหารหน้าไว้ไม่ อนึ่งทหารหน้านี้ก็เป็นกรมใหญ่มีทหารหลายหมวดหลายกองรวมอยู่ในกรมนี้ ควรจะมีกฎข้อบังคับไว้สำหรับกรมทหาร

หน้า และสำหรับทหารฝ่ายนครบาลซึ่งเที่ยวลาดตระเวนและประจำยามรักษาตามถนนต่าง ๆ ในพระนครด้วย พวกนายและพลทหารจะได้รักษาการเป็นระเบียบได้ตามกฎข้อบังคับ เมื่อมีเหตุการณ์อันใดเกิดขึ้นก็จะได้ชำระตัดสินได้ง่าย ถ้าไม่มีกฎข้อบังคับไว้แล้วเปรียบเหมือนวังหรือบ้านปราศจากรั้วและกำแพง เราทั้งสองยากที่จะบังคับบัญชาและรักษาราชการให้เป็นที่เรียบร้อยได้ ผู้บังคับการที่ ๑ ก็เห็นชอบด้วยจึงมอบอำนาจให้ผู้บังคับการที่ ๒ เป็นธุระจัดทำกฎข้อบังคับตามที่ได้ตกลงหารือกันนั้นขึ้นไว้และสั่งว่า “ถ้าเห็นการสิ่งหนึ่งสิ่งใดทั่วไป ถ้าชอบด้วยราชการแล้วก็ให้ผู้บังคับการที่ ๒ รีบเร่งคิดอ่านจัดการไปเถิด อย่าต้องรอท่าให้เป็นการชักช้าเสียเวลาเลย” ผู้บังคับการที่ ๒ จึงได้คิดทำกฎข้อบังคับสำหรับกรมทหารหน้าและทหารฝ่ายนครบาลอันรักษาท้องที่ในพระนครนั้นขึ้น และนำความขึ้นกราบบังคมทูล ขอรับพระราชทานพระบรมราชานุญาตที่จะใช้กฎข้อบังคับสำหรับกรมทหารหน้าและทหารฝ่ายนครบาลทั่วไปนั้น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ตามความประสงค์ ผู้บังคับการที่ ๒ จึงได้ขอรับพระราชทานคนในกรมทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์มาช่วยราชการคือ

๑. หม่อมราชวงศ์ มุ้ย เปซายันกัมปนิ อินยิเนียร์
๒. นายชื่น ,, ,, ที่ ๖ (หลวงวิเศษสุรการ)
๓. นายอยู่ ซายัน ,, ที่ ๖ (พระยาคทัยกรปลาศ)
๔. นายเนตร์ยาเรียนออเดอริ่รุมคล๊าส ออฟพีศเซอร์กลาง (พระ)
๕. นายน่วม ชูโต ซายันกัมปนิที่ ๖ (พระยาผดุงพิพิธภัณฑ์)
๖. นายแช่ม โกโปราลกัมปนิที่ ๖
๗. นายเบ้า ทหารไปรเวส กัมปนิที่ ๖

คนเหล่านี้ได้มาช่วยราชการทหารหน้า มีคิดและทำบัญชีสำหรับเครื่องแต่งตัวทหารหน้าและเครื่องที่จะให้ทหารบริโภคกับทำแซงชั่นขอพระบรมราชานุญาต เพื่อซ่อมแซมโรงทหารทุก ๆ โรงกับขอให้มีโรงครัวไว้เลี้ยงทหาร กับได้เรียกเสมียนมาช่วยราชการอีกหลายนายรีบทำบัญชีทั้ง

กลางวันและกลางคืน ทำงานตั้งแต่ ๙ ก.ท. จนถึง ๑๑—๑๒ ล.ท. อยู่หลายวัน เมื่อเสร็จแล้ว ผู้ยังคับการที่ ๒ จึงทำบัญชีทุก ๆ เรื่องซึ่งทำไว้ขึ้นทูลเกล้า ฯ ถวายให้ทอดพระเนตร์

พระยาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว จึงมีพระบรมราชานุญาตลงพระบรมนามาภิธัยให้จัดทำซ่อมแซมได้ตามเรื่องราวที่ทูลเกล้า ฯ ถวายทุกสิ่งทุกประการ ตามที่กราบบังคมทูลขอพระมหากรุณาไปนั้น

ปกรณ์ ๑๐

จัดการทหารหน้า เกลี้ยกล่อมทหารสมัคร เพราะกรมทหารหน้าไม่มีตัวพอรับราชการ

เจ้าหมื่นไวยวรนารถผู้บังคับการที่ ๒ ได้ตรวจตราดูจำนวนพลทหารที่มีอยู่ทั้งสิ้น คือจำนวนเดิมมีอยู่เท่าใด หักที่หนีตายแล้วคงเหลือเท่าใด กรมทหารหน้ามีกรมขึ้นอยู่หลายกรมคือ

กรมทหารม้าเกราะทอง ๑ กรมทหารผีพาย ๑ กรมทหารล้อมวัง ๑ กรมทหารรักษาพระองค์ ๑ กรมทองปรายปลายหอก ๑ กรมเกณฑ์หัดอย่างยุโรป ๑ กรมทหารมหาดไทย ๑ และมีเลขเข้าตายนายตายสมทบเข้าอีกกองหนึ่งด้วย

กรมทหารเหล่านี้อยู่ในความบังคับบัญชาของกรมทหารหน้าทั้งสิ้น ทหารหน้านี้มีเวรเข้ารับราชการมีหน้าที่สำหรับรักษาพระนคร และแห่นำตามเสด็จจุกช่องล้อมวง และไปด้วยกับข้าหลวงออกไปประจำอยู่ตามหัวเมืองประเทศราช เมืองละสองโหลสามโหลจนถึงสี่โหลบ้าง ถ้ามีการเกณฑ์กองทัพเช่นครั้งเจ้าพระยาภูธราภัยหรือเจ้าพระยามหินทร์ศักดิ์ธำรง เป็นต้น ก็ได้จัดกองทหารหน้าให้ไปตั้งกองทัพ เป็นกองพันบ้าง กองร้อยบ้าง หน้าที่ของกรมทหารหน้ามีอยู่เช่นนี้ ตามยอดบัญชีที่ได้สำรวจดูแล้วนั้น ตั้งแต่ครั้งตั้งกรมทหารหน้ามาหลายแผ่นดินแล้ว มีจำนวนพลทหารตามยอดบัญชีเกือบ ๓๐,๐๐๐ คน จำหน่ายตาย, หนี, พิการ ตั้งแต่ต้นมาแล้วยังคงเหลือพลทหารอยู่น้อยนักหนา เพราะบุตรหมู่ที่เกิดใหม่ไม่ทันแก่ราชการ เดิมเมื่อพระยามหามนตรี (อ่ำ) เป็นผู้บังคับการทหารหน้าอยู่นั้น แม้นมีใครมีเงินเสียแล้วก็เป็นนายทหารได้ เรียกเอาตามยศดังนี้ นายร้อยเอก ๘๐๐ บาท นายร้อยโท ๖๐๐ บาท นายร้อยตรี ๔๐๐ บาท และนายทหารเหล่านั้นก็ช่วยทาสมาให้เป็นพลทหารอีกต่อหนึ่ง จำนวนพลทหารที่ได้รับราชการอยู่ในเวลา

นั้นมีประมาณ ๓๐๐ คนเศษ พลทหารพวกนี้เป็นทาสของนายทหารทั้งสิ้น เครื่องแบบที่แต่งตัวทั้งเสื้อและกางเกงเป็นสักหลาดสำรับหนึ่งจ่ายใช้ได้หนึ่งปี เงินเดือนได้รับเดือนละ ๑๐ บาท จ่ายเข้าจ่ายพื้นหลวง ให้ค่ากับเข้าอีกคนละ ๔ อัฐ นายทหารที่เป็นเจ้าเงินหักไว้เป็นส่วนตัว คงเหลือได้รับคนละ ๒ บาทบ้าง ๔ บาทบ้าง ครั้นผู้ยังคับการที่ ๒ ได้สำรวจเห็นการตลอดแล้ว จึงหาเงินมาช่วยถ่ายตัวพลทหารที่เป็นทาสออกเป็นไทย ส่วนนายทหารที่เป็นเจ้าเงินนั้นมีความละอาย ก็ยอมยกสารกรมธรรม์ให้โดยไม่คิดเอาค่าตัวก็มีมาก ตั้งแต่นั้นต่อมาพลทหารหน้าทั้งปวง ก็มีความเป็นไทยแก่ตัว ไม่ต้องเป็นทาสดังแต่ก่อนมา

ส่วนพวกนายทหารนั้น บางคนซึ่งยกขึ้นเป็นนายทหาร โดยที่ไม่รู้จักระเบียบการของทหารอย่างหนึ่งอย่างใดเลยก็มี ผู้ยังคับการที่ ๒ จึงยังคับให้พวกนายทหารทำประวัติคุณวุฒิความดีความชอบมาขึ้น แล้วก็เลือกคัดเอาแต่คนที่มีความรู้ ๆ จักระเบียบการทหารเข้ารับราชการประจำกอง ส่วนผู้ที่ไม่สมควรจะเป็นนายทหารนั้น ก็คัดออกให้เป็นกองหนุนเสีย

เมื่อจัดการชั้นต้นมาถึงเพียงนี้ ผู้ยังคับการที่ ๒ จึงได้ทำรายงานขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณา ด้วยเรื่องไม่มีพลทหารที่จะรับราชการเพียงพอ ทั้งเครื่องอาวุธยุทธภัณฑ์ก็ยังขาดตกบกพร่องอยู่มาก จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ตั้งให้มีกรรมการชำระเลขเจ้าตายนายตาย และเลขวังหน้าเร่งให้ส่งบุตรหมู่เข้ามารับราชการที่ชำระเลขนั้นได้ผลน้อยนัก ผู้ยังคับการที่ ๒ จึงมีความวิตกและมีความร้อนใจเป็นอันมาก โดยเกรงว่าถ้ามีการฉุกเฉินเกิดขึ้นในพระนครแล้ว ก็ไม่มีกำลังทหารเพียงพอที่จะระงับเหตุการณ์นั้นได้ แต่คิดขึ้นมาได้ว่า เวลานี้ชายฉกรรจ์ที่ยังไม่ได้สักท้องแขนหน้าแขน ซึ่งเจ้าหมู่ปิดบังไว้เป็นส่วนตัวมีอยู่มาก ส่วนกรมสัสดีก็ได้เร่งรัดระดมบุตรหมู่ที่แขนขาว เพื่อสักให้เข้ารับราชการทหารเวลานั้นบุตรหมู่แขนขาวมีความดิ้นรนที่จะหาหนทางให้รอดตัวพ้นจากเป็นเลขหมู่ตามบิดา เมื่อผู้ยังคับการที่ ๒ ทราบเหตุดังนี้ จึงได้จัดคนออกเที่ยวสืบสวนเกลี้ยกล่อมทั่วไปทุกจังหวัด เมื่อได้รับรายงานจากผู้ที่ออกไปเกลี้ยกล่อมว่า พลเมืองที่เป็นคนแขนขาวจะยอมสมัครเข้ารับราชการทหารเป็นทหารหน้าแล้ว เจ้าหมื่นไวยวรนารถผู้ยังคับการที่ ๒ จึงได้นำความขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาตามความเห็นนั้น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้หาตัวเจ้าพระยามหินทร์ศักดิ์ธำรง (เพ็ญ เพ็ญกุล) ซึ่งเป็นผู้ยังคับ

การในกรมพระสุรัสวดีมาทรงปรึกษาหารือ ถึงการที่จะประกาศให้คนแขนขาว เข้ามารับราชการเป็นทหารสมัครต่อไป เจ้าพระยามหินทร์ศักดิ์ธำรง รับกระแสพระบรมราชโองการแล้ว จึงทำเป็นประกาศใจความดำเนิรความตามกระแสพระบรมราชโองการมีอยู่ ๔ ประเภทคือ เมื่อคนแขนขาวเข้ามารับราชการเป็นทหารแล้ว จะโปรดพระราชทานเงินให้คนละ ๔ บาท ผ้า ๑ สำรับ และจะไม่สักหน้าแขนหรือท้องแขนตามหมู่ตามเหล่าของบิดา ให้รับราชการ ๕ ปี เมื่อพ้น ๕ ปี แล้วจะปลดให้เป็นกองหนุนชั้นที่ ๒ เมื่อถึงกำหนด ๕ ปีใหม่ ให้กลับเข้ามารับราชการอีกปีละ ๒ เดือน เมื่อพ้นรอบ ๕ ปีครั้งที่๒ แล้วปลดให้เป็นกองหนุนชั้นที่๓ เมื่ออายุครบ ๕๐ ปี แล้วทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ปลดปล่อยให้พ้นจากราชการทหาร เว้นแต่มีราชการฉุกเฉินเกิดขึ้นในบ้านเมืองก็จะเรียกเข้ารับราชการเป็นพิเศษชั่วครั้งชั่วคราว และเมื่อปลดจากหน้าที่ทหารแล้ว จะโปรดพระราชทานตราภูมิคุ้มห้ามสำหรับตัวทุก ๆ คน ประกาศฉะบับนี้เจ้าพระยามหินทร์ศักดิ์ธำรง เป็นผู้ลงนามรับพระบรมราชโองการ และประทับพระราชลัญจกรด้วย

ประกาศฉะบับนี้เจ้าหมื่นไวยวรนารถผู้บังคับการที่ ๒ ได้จัดให้นายทหารนำไปแจกทุก ๆ จังหวัด และให้เป็นผู้ชี้แจงแก่ประชาชนให้เข้าใจแจ่มแจ้งตามความประสงค์ของประกาศนี้ทุกประการ มิช้าก็มีคนแขนขาวตามจังหวัดต่าง ๆ เข้ามาสมัครเป็นทหารวันหนึ่ง ๆ เป็นอันมาก ได้ตั้งที่ทำการรับทหารสมัครอยู่ที่หอบิลเลียดข้างวังสราญรมย์ พลเมืองที่เข้ามาสมัครเวลานั้นมีมากอยู่สองจังหวัดคือ จังหวัดราชบุรี และเพชรบุรี ส่วนจังหวัดราชบุรีนั้นมีพวกเขมรและพวกลาวพวน ลาวเวียงจันทร์ เข้ามาสมัครมาก ส่วนจังหวัดเพชรบุรีนั้นมีพวกลาวสีไม้หรือลาวโซ่งเข้ามาสมัครหมดทั้งเมือง กรมทหารหน้ารับทหารสมัครอยู่ไม่กี่เดือน ก็มีจำนวนคนที่สมัครเข้ามาเป็นทหารกว่า ๕,๐๐๐ คน เมื่อผู้บังคับการที่ ๒ เห็นว่ามีคนพอแก่ความต้องการแล้ว จึงนำความขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาให้ทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท จึงโปรดเกล้าฯ ให้หยุดรับคนสมัครตั้งแต่นั้นมา พลทหารที่เข้ามาสมัครนั้นได้ให้วัดตัวสูง ต่ำ รอบอก เล็ก โต ชาติภูมิบ้านเมืองที่เกิด ทั้งตำหนิ รูปพรรณ ชื่อบิดามารดา จดทะเบียนไว้ทุกคน

เวลานั้นประจวบกับงานพระเมรุสมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ และการเนชั่นแนล-เอ็กส์ชิบิชั่น กับการสมโภชพระนครครบรอบสัตวรรษ (๑๐๐ ปี) ณ ท้องสนามหลวงด้วย ได้ใช้ทหารสมัครเป็นกำลังกระทำการโยธาต่าง ๆ ทุกสิ่งทุกอย่าง

เวลานั้นโรงทหารเก่าตามรอยนอกกำแพงพระบรมมหาราชวังตั้งแต่นอกกำแพงประตูวิเศษไชยศริมาจนถึงป้อมเผด็จดัษกร และตั้งแต่ประตูวิเศษไชยศริลงไปถึงป้อมมหาชื่อทางท่าพระ กับโรงทหารเก่าที่หน้าพระที่นั่งสุทไธยสวรรย์ ซึ่งให้กองทหารตับเพลิงอยู่แต่ก่อนนั้น รวมทั้งสามแห่งนี้ทำเป็นเพิงพลทหารไม่มีที่กำยังอาศัยชั่วแต่นอนได้เท่านั้น ก็หาพอที่จะให้พลทหารที่สมัครใหม่อยู่รวมกันได้ไม่ ทั้งไม่สมควรที่จะให้เป็นที่ทหารพักได้เสมอไป ครั้นทหารสมัครใหม่ไม่มีที่พักอาศัยเพียงพอกันดังนั้นแล้ว จึงต้องอนุญาตให้นายหมู่นายกองพาทหารที่เข้าสมัครใหม่เหล่านั้น คุมไปพักอาศัยอยู่ตามศาลาในพระอารามหลวงต่าง ๆ มีวัดพระเชตุพน, วัดราชบุรณะ เป็นต้น ครั้นแล้วจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ผู้บังคับการที่ ๒ ทำโรงทหารให้ทหารพักชั่วคราวขึ้นที่สระปทุมวัน โดยทำเป็นหลังคาจากอยู่ก่อน ทหารสมัครใหม่หลายกองก็รวยรวมกันอยู่ได้ในที่นั้น ทั้งอากาศก็ปลอดโปร่งดี และเป็นที่ใกล้ทุ่งนาด้วย กับทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พระยาฤทธิรงค์รณเฉท (สุข ชูโต) แต่ครั้งยังเป็นนายจ่ายวด ไปเป็นผู้บังคับการอยู่ที่นั่น กับให้ถอนทหารที่พักอาศัยอยู่ตามวัด เข้ายรรจุอยู่ที่นั้นได้ประมาณ ๑,๐๐๐ คนเศษ ส่วนพลทหารสมัครที่คงเหลือจากกองทหารที่ยกไปอยู่สระปทุมวันนั้น ก็จำต้องอาศัยอยู่ตามพระอารามต่อไปอีก

เมื่อได้จัดการสร้างโรงให้นายทหารหน้าพักอยู่ที่สระปทุมวันแล้ว เจ้าหมื่นไวยวรนารถจึงได้ให้ตอนกิ่งต้นประดู่ไว้เป็นอันมาก ครั้นเมื่อกิ่งประดู่ออกรากดีแล้ว จึงให้ไปปลูกไว้สองฟากถนนสระปทุมวัน (พระรามที่ ๑) เป็นครั้งแรกซึ่งในเวลานั้นยังไม่มีใครคิดปลูกต้นไม้ริมถนนเลย และต้นประดู่สองข้างทางนั้นยังมีอยู่จนทุกวันนี้

ปกรณ์ ๑๑

เปลี่ยนเครื่องแต่งตัวทหารหน้า

เครื่องแต่งตัวทหารหน้านั้นแต่เดิมเป็นสักหลาดสีดำ สำรับหนึ่งราคาอยู่ในราว๓๒บาทภายหลังผู้ยังคับการที่ ๒ ได้มาคิดให้ใช้เป็นผ้าลายสอง และให้ห้างคิดราคาต่ำที่สุดเพียงราคาสำรับหนึ่ง ๔ บาท ตัดเงินลงมาได้อีกมากจากเครื่องแต่งกายแบบเดิม เครื่องแต่งกายแบบใหม่นั้นใช้กางเกงผ้าลายสองเขียวคราม เสื้อตัดด้วยผ้าลายสองสีขาว มีเครื่องหมายทหารเป็นยันต์ที่ข้อมือ กางเกงตัดอย่างแบบทหารเรือ คือปลายขากว้างประสงค์ว่าเวลาทหารที่ต้องยกน้ำย่ำลุยโคลน ถลกกางเกงขึ้นมาก็ดูเรียบร้อย ส่วนพวกนายทหารนั้นใช้กางเกงขาวเสื้อขาวเมื่อแต่งเต็มยศกางเกงสักหลาดสีดำแถบทอง ใช้ปลอกหมายยศสวมที่ข้อมือและคอกับย่าตามชั้นยศนายทหาร

เงินเดือนทหารหน้าเดิมจ่ายคนหนึ่ง ๆ เดือนละ ๑๐ บาท เมื่อจัดเรียกทหารสมัครเข้าประจำการ พลทหารเมื่อแรกเข้าฝึกหัดชั้นต้นกะให้คนหนึ่ง ๆ เดือนละ ๒ บาท เมื่อฝึกหัดรู้จักระเบียบการของทหารแล้วเพิ่มให้อีกเดือนละ ๒ บาท เป็นเดือนละ ๔ บาท ส่วนนายทหารนั้นได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานเงินเดือนให้พระยานรรัตน์ผู้ยังคับการที่ ๑ เดือนละ ๑๖๐ บาท เจ้าหมื่นไวยวรนารถ ผู้ยังคับการที่ ๒ เดือนละ ๑๒๐ บาท นายทหารรองลงมามีดังนี้

หลวงทวยหาญ (กิม)	เดือนละ ๘๐ บาท
นายจ่ายวด	,, ๘๐ ,,
เจ้าหมื่นศรีสรรักษ์ (หม่อมราชวงศ์เล็ก ได้มาเป็นที่ ๒ ในภายหลัง)	,, ๘๐ ,,
กัปตันหรือนายร้อยเอก	,, ๔๘ ,,

ลุตเตอร์แนนท์หรือนายร้อยโท เดือนละ ๔๐ บาท

สับลุตเตอร์แนนท์หรือนายร้อยตรี ,, ๓๒ ,,

เดิมเมื่อยังไม่ได้จัดการเปลี่ยนแปลงนั้น พลทหารรับประทานข้าวแดง จ่ายให้คนละ ๑ ทะนานต่อ ๑ วัน จ่ายฟืนไม้แสมสำหรับให้หุงต้ม วันละ ๒ ตุ้น จ่ายเบี้ยเลี้ยงให้คนหนึ่งวันละ ๔ อัฐ (๖ สตางค์) ครั้นเมื่อผู้บังคับการที่ ๒ ออกมาจัดการจึงได้จัดเปลี่ยนแปลงใหม่ตามกล่าวนี้ ให้ทำเตาหุงเข้ากะทะโดยยาว ตั้งกะทะหุงเข้าได้หลายกะทะ เตานั้นก่อให้มีปล่อง ใช้แกลบแทนฟืน ได้ตัดรายจ่ายค่าฟืนออกเสีย และเพิ่มให้เป็นเบี้ยเลี้ยงวันละ ๘ อัฐ (๑๒ สตางค์) ค่าเบี้ยเลี้ยงที่จ่ายนี้ได้รวมให้หัวหน้าในกองนั้นทำครัวเลี้ยง ให้ทหารได้รับประทานพร้อมกัน ไม่ต้องให้พลทหารไปหุงหารับประทานเองดังแต่ก่อน กับตั้งให้มีเจ้าพนักงาน สำหรับตรวจตราอาหาร เมื่อกองใดทำอาหารใส่กะบะไว้แล้ว ให้ผู้ตรวจการยกมากองละหนึ่งกะบะทุก ๆ กอง ที่กะบะนั้น ๆ ให้จดนามกองไว้ทุกกะบะ ผู้บังคับการที่ ๒ เป็นผู้ตรวจตราอีกชั้นหนึ่ง เมื่อเห็นว่ากับเข้ากองใดไม่ดี ทหารจะรับประทานไม่ได้ ผู้บังคับการที่ ๒ ก็บังคับให้เปลี่ยนอาหารให้ดีขึ้น ได้ตรวจตราอย่างนี้ตลอดเวลาที่ผู้บังคับการที่ ๒ ได้บังคับบัญชาอยู่

ส่วนเบี้ยเลี้ยงนายทหารนั้น ได้รับคนหนึ่งวันละ ๒ สลึง (๕๐ สต.) ผู้บังคับการที่ ๒ ได้รวบรวมเบี้ยเลี้ยงนายทหารเหล่านั้น จัดตั้งให้มีครัวกลางขึ้น สำหรับให้ทำอาหารให้รับประทานพร้อมด้วยกัน เพราะได้ไปนอนประจำการอยู่ที่โรงทหารหน้าเสมอ ๆ

ในระหว่างที่จัดการทหารหน้า ปลดนายทหารที่ไม่เป็นประโยชน์ต่อราชการออกไปเป็นกองหนุนนั้น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ได้มีพระกระแสรับสั่งกับเจ้าหมื่นไวยวรนารถว่า "จะจัดหน้าที่ราชการในกรมทหารหน้าเป็นอย่างไร และจะตั้งแต่งให้มียศศักดิ์เป็นอย่างไรกัน เจ้าได้คิดแล้วหรือยัง" เจ้าหมื่นไวยวรนารถจึงได้กราบบังคมทูลพระกรุณาตามความเห็นว่า การที่จะโปรดเกล้า ฯ ให้ตั้งยศและตำแหน่งหน้าที่นั้นคิดด้วยเกล้า ฯ ว่า นายทหารที่จะคิดตั้งแต่งให้มียศและบรรดาศักดิ์หน้าที่ควรงดไว้ก่อน เพราะเห็นด้วยเกล้า ฯ ว่า ภาษาอังกฤษเป็นภาษากลาง เมื่อนามสิ่งใดที่ตั้งขึ้นควรกรมทหารยกต่อไปให้ใช้นามตามคำอังกฤษนั้น เป็นต้นว่า ชั้นนายพลให้ใช้นามเดิมนำหน้า และนามยศชั้นนายพลควรจะให้เรียกตามแบบอังกฤษ เช่นตั้งแต่เยนเนอราลจน

ถึงเมเยอร์เยนเนอราล ชั้นนายพันตั้งแต่โคโลแนลจนถึงเมเยอร์ ชั้นนายร้อยตั้งแต่กัปตันจนถึง สับลุตเตอร์แนนท์ เป็นต้นว่านายมา เมเยอร์เยนเนอราล นายมิ โคโลแนล นายคำ กัปตัน นายชาว ซายัน ในตอนต้นจัดดังนี้แล้ว เมื่อนายพล, นายพัน, นายร้อยเหล่านั้น ได้ทำราชการมีความประพฤติดีถูกต้องตามหน้าที่แล้ว จึงโปรดพระราชทานราชทินนามเป็นขุน, หลวง, พระ, พระยาผู้ที่ได้รับราชทินนามดังนี้ แล้วคงมีความยินดีเต็มเปี่ยม ราชทินนามนี้ก็จะเป็นการเชิดหน้าชูตาของผู้ที่จะได้รับ เหมือนครั้งแผ่นดินพระยาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้หวงบรรดาศักดิ์แม้ผู้ใดได้รับพระราชทินนามเป็นแต่เพียงหุ้มแพรหรือว่า ตำรวจเพียงนายเวรก็มียศศักดิ์อันสูง ส่วนเครื่องราชอิสริยาภรณ์นั้น เมื่อจะพระราชทานกับผู้ใดก็ต้องผู้นั้น ได้ทำความดีปรากฏแล้วจึงจะได้รับพระราชทานราคาของเครื่องราชอิสริยาภรณ์ก็จะมีค่าอันสูง ข้าราชการผู้ใดได้รับก็จะมีความยินดีเป็นอย่างยิ่ง ที่ตัวได้รับราชการฉลองพระเดชพระคุณมีความชอบมาเหมือนดังตราวิกตอเรียของประเทศอังกฤษ และตรากล้าหาญประเทศฝรั่งเศสมีตราลิยองออฟออนเนอร์ และตราดรัวเดอร์แกร์ ผู้ที่ได้รับตราของสองชาตินี้แล้วทำให้ตัวมีเกียรติยศสูง มีหน้ามีตากับคนทั่วไปดังนี้ เพราะฉะนั้น ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้า ฯ ว่าเครื่องราชอิสริยาภรณ์ควรจะพระราชทานแก่ผู้ที่ได้รับความชอบปรากฏทั่วไป และเมื่อได้รับพระราชทานแล้ว ก็จะเป็นหน้าเป็นตาปรากฏเป็นแบบแผนของคนภายหลังต่อไปด้วย” ครั้นพระยาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงทรายความตามคำที่เจ้าหมื่นไวยวรนารถได้กราบบังคมทูลพระกรุณาชี้แจงดังนี้แล้ว ในเวลานั้นก็ทรงเห็นชอบด้วยทุกประการ ทหารหน้าจึงได้ตั้งลงเป็นแบบนายพลทั้ง ๓ ชั้น ทหารหน้าจึงได้เรียกว่า เมเยอร์เยนเนอร์ราล ลุตเตอร์แนนท์, เยนเนอร์ราล และเยนเนอร์ราล ชั้นนายพันพีลด์ออฟพีศเซอร์ ให้เรียกโคโลแนล ลุตเตอร์แนนท์โคโลแนล กับเมเยอร์ชั้นนายร้อยกองมิสชั่นออฟพีศเซอร์ ให้เรียกกัปตัน รองลงมา ลุตเตอร์แนนท์ และสับลุตเตอร์แนนท์ ส่วนชั้นนายสิบนอนกองมิสชั่นออฟพีศเซอร์ ให้เรียกซายัน เมเยอร์และซายันแอ็ดติงกอปอราล ดังนี้ เอาภาษาอังกฤษในยุโรป, อเมริกา กับตามคอนติเนนต์ต่าง ๆ เขาก็ใช้เรียกศัพท์เดียวกันตามกล่าวนี้ จึงควรเอามาใช้เป็นภาษากลาง แม้ว่านายทหารไทยทั้งผู้ใหญ่ผู้น้อย เมื่อได้พบสังสรรค์กับนายทหารต่างประเทศ จะเรียกเยนเนอร์ราลหรือโคโลแนลหรือกัปตันเขาก็รู้จักยศศักดิ์ทันที ไม่ต้องแปลให้เป็นการเสียเวลา เพราะฉะนั้นเมื่อ

ทหารหน้าได้จัดกองทัพไปปราบข่อ ก็ได้ใช้แบบดังกล่าวนี้ทุกประการ จนเมื่อปีระกา สัปตศก จุลศักราช ๑๒๔๗ พ.ศ. ๒๔๒๘ เจ้าหมื่นไวยวรนารถได้คุมทัพปราบปรามข่อครั้งที่ ๑ อยู่ภายหลังจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้จัดตั้งกองทัพยก และเปลี่ยนนามนายทหารเป็น นายพล, นายพัน, นายร้อย, นายสิบและพลทหาร ตั้งแต่นั้นมา ได้ตั้งขุนหลวง, พระ พระยา เป็นลำดับมาจนบัดนี้

อนึ่ง เมื่อได้ตรวจจัดการปลดนายทหารออกเป็นกองหนุนนั้น ผู้ยังคัยการที่ ๒ ได้จัดการปลดกัปตันขุนศรีออกเป็นกองหนุน เพราะไม่มีความรู้ในส่วนกิจการทหารเลย แต่ขุนศรีคนนี้บิดาได้ทำราชการอยู่ในกรมพระสุรัสวดี ขึ้นกับเจ้าพระยามหินทร์ศักดิ์อำรง เมื่อหมื่นไวยวรนารถได้คัดออกเป็นกองหนุนแล้ว ขุนศรีก็ไปหาเจ้าพระยามหินทร์ศักดิ์อำรง เจ้าพระยามหินทร์ ฯ ได้อุดหนุนทำหนังสือขึ้นทูลเกล้า ฯ ถวายขอให้ ขุนศรีได้รับยศบรรดาศักดิ์ในกรมพระสุรัสวดีให้เป็นหลวงศรีกระดานพลแทนบิดา วันหนึ่งเจ้าหมื่นไวยวรนารถได้เข้าไปคอยเฝ้า ที่พระที่นั่งอมรินทร์ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวยังมิทันที่จะเสด็จออก เจ้าหมื่นไวยวรนารถได้เห็นพระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย) ถือพานถม มีสัญญาบัตรอยู่ในพานถมนั้นหลายใบ เจ้าหมื่นไวยวรนารถจึงเข้าไปหาพระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย) และถามว่า "สัญญาบัตรนั้นจะพระราชทานแก่ผู้ใด" พระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย) จึงส่งสัญญาบัตรนั้นมาให้เจ้าหมื่นไวยวรนารถตรวจดู เมื่อเจ้าหมื่นไวยวรนารถเห็นมีชื่อกัปตันขุนศรี ได้เลื่อนยรรดาศักดิ์ขึ้นเป็นหลวงศรีกระดานพลเช่นนั้นแล้ว ก็มีความตกใจเป็นอันมาก จึงรีบเข้าไปที่ห้องอาลักษณ์เขียนหนังสือชี้แจงเหตุผลความว่า "กัปตันขุนศรีคนนี้ข้าพระพุทธเจ้าได้คัดออกจากนายทหารหน้าให้เป็นกองหนุน มายังนี้จะได้โปรดเกล้า ฯ ให้ยรรดาศักดิ์เลื่อนขึ้นเป็นหลวงนั้น นายทหารที่ได้รับราชการสนองพระเดชพระคุณอยู่ในเวลานี้ยังใช้ชื่อเดิมอยู่ เจ้าพระราชทานยรรดาศักดิ์ให้กัปตันขุนศรี เป็นหลวงศรีกระดานพลแล้ว ผู้ที่ได้รับราชการฉลองพระเดชพระคุณจะรู้สึกอย่างไรบ้าง" เมื่อเขียนข้อความได้เท่านี้หมึกยังเขียกอยู่ ก็พอได้ยินเสียงพระทวารดังกร่าง พระเจ้าอยู่หัวเสด็จออก เจ้าหมื่นไวยวรนารถก็รีบเซ็นและซับหมึกในหนังสือนั้นแล้ว ก็วิ่งไปคอยเฝ้าอยู่ที่เชิงอัฒจรรย์ที่จะเสด็จลง เจ้าหมื่นไวยวรนารถก็รีบส่งหนังสือนั้นถวายให้ทอดพระเนตร์ก่อน พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทอดพระเนตร์หนังสือนั้นแล้ว

ก็เสด็จเลยไปที่แท่นออกขุนนาง และรับสั่งให้หาตัวพระยาศรีสุนทร ฯ ๆ ก็นำสัญญาบัตรนั้นขึ้นถวาย เมื่อได้ทอดพระเนตร์สัญญาบัตรที่จะตั้งกัปตันขุนศรีเย็นหลวงศรีชื่นแล้วก็ทรงพระพิโรธ มีพระราชดำรัสกับพระยาศรีสุนทร ฯ ว่า "ให้ต่อว่าไปที่เจ้าพระยามหินทร์ว่า เมื่อจะขอคนใดให้รับราชการในกรมพระสุรัสวดีแล้ว ต้องให้เลือกหาคนที่สมควรกับตำแหน่ง อ้ายกัปตันขุนศรีคนนี้ทหารหน้าเขาได้เลือกคัดออกเย็นกองหนุนแล้ว กลับมาขอจะให้เย็นหลวงเช่นนี้ไม่ชอบด้วยราชการ ให้พระยาศรีสุนทรต่อว่าไป ส่วนสัญญาบัตรนั้นให้ยกเสีย" ครั้นต่อมาเมื่อเจ้าพระยามหินทร์ ฯ ได้ทรายเรื่องแล้วได้มาพบกับเจ้าหมื่นไวยวรนารถ เจ้าพระยามหินทร์ ฯ จึงได้พูดกับเจ้าหมื่นไวยวรนารถว่า "คุณพระนายยังหนุ่มอยู่ จะทำราชการอย่างใดควรคิดให้รอบคอบเหมือนเรื่องขุนศรีนี้จนพระยาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้เซ็นพระนามาภิธัยและประทับพระราชลัญจกรลงในสัญญาบัตรแล้ว คุณพระนายยังสามารถเข้าไปขัดขวาง คุณพระนายทำดังนี้เหมือนพวกขันทีอย่างเจ๊ก" เจ้าหมื่นไวยวรนารถก็หวั่วเราะเสีย มิได้โต้ตอบประการใด

ปกรณ์ ๑๒

สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) กราบบังคมทูลขอจัดบุตรหมู่หัวเมืองปักษ์ใต้เป็นทหารเรือ

ในระหว่างที่กรมทหารหน้า รับทหารสมัครในชั้นต้นขึ้นใหม่ ๆ นั้น ขณะนั้นสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ออกไปตรวจราชการทางหัวเมืองฝ่ายตะวันตก ได้สั่งให้เจ้าเมืองกรมการแห่งหัวเมืองตะวันตก ทำทะเบียนสำมะโนครัวจดบัญชีชายฉกรรจ์บุตรหมู่เลขหัวเมืองนั้น ๆ แล้วมีพระประสาทสั่งให้ตั้งกองสักบุตรหมู่แขนขาวตามหมู่หมวดเดิม และคัดเลือกเอาชายฉกรรจ์พวกนี้ออกไว้เพื่อจะส่งเข้ามาเป็นพลทหารเรือ เพราะคนพวกนี้อยู่หัวเมืองปักษ์ใต้ฝ่ายทะเล อาจจะใช้การทางน้ำได้คล่องแคล่วดี พระยาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงมีพระราชกระแสปรึกษาหารือความข้อนี้กับเจ้าหมื่นไวยวรนารถ ๆ จึงกราบบังคมทูลพระกรุณาว่า "สมเด็จเจ้าพระยายังไม่ทราบเกล้า ฯ ว่าโปรดเกล้า ฯ ให้บุตรหมู่แขนขาวเข้ามาสมัครรับราชการทหารบกทั้งท่านก็ยังไม่ทราบเกล้า ฯ ว่า คนแขนขาวจังหวัดราชบุรีและเพชรบุรี เข้ามาสมัครทหารบกหมดแล้ว ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้า ฯ ว่า ควรจะพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ท่านจัดการได้ตามความประสงค์ ดังที่ท่านได้กราบทูลขอพระกรุณามานั้น" พระยาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ทรงเห็นชอบด้วยจึงมีพระราชหัตถ์ตอบสมเด็จเจ้าพระยาว่า "การดำริของเจ้าคุณนั้น เป็นการชอบด้วยราชการแล้ว ส่วนราชการทางกรุงเทพ ฯ ก็จะคิดจัดการทหารบกขึ้นตามแบบอย่างของเจ้าคุณต่อไป" สมเด็จเจ้าพระยาจึงทำหนังสือกราบบังคมทูลพระกรุณาว่า "ท่านเห็นชอบด้วยตามกระแสพระบรมราชโองการนั้นแล้ว ในครั้งนี้ควรจะทรงพระราชดำริ จัดการทหารบกอันเป็นกำลังของแผ่นดินให้เจริญยิ่งขึ้นเถิด"

ครั้นเมื่อสมเด็จเจ้าพระยา กลับเข้ามาจากหัวเมืองตะวันตกแล้ว ได้ทราบว่าเลขคงเมืองราชบุรีและเพ็ชรบุรีอพยพเข้ามาสมัครเป็นทหารยกทั้งสิ้น ท่านก็มีความวิตกเกรงว่าพ่อหมู่ที่เข้ามาสมัครเป็นทหารหน้านั้น ก็มีราชการที่จำเป็นต้องรักษาการ เมื่อไม่มีคนรักษาแล้วก็จะทรุดโทรมไปทุกอย่าง ท่านจึงได้นำความขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาแด่พระยาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวว่าเลขเมืองราชบุรี, และเพ็ชรบุรีเข้ามาสมัครเป็นทหารยกเสียหมดแล้ว ขุนหมื่นนาหลวงและพวกเด็กชาซึ่งรักษาพระราชวังบนเขามะไหย์สวรรย์ที่เมืองเพ็ชรบุรีนั้นไม่มีคนที่จะรักษาราชการ ถ้ามีราชการเกิดขึ้นก็จะหาตัวเลขรับราชการยาก ขอรับพระราชทานให้มีเลขอยู่คงเมืองตามเดิมดังที่ได้กราบบังคมทูลพระกรุณาชี้แจงมานั้น พระยาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ผู้บังคับการที่ ๒ ผันผ่อนส่งพ่อหมู่ ซึ่งเข้ามาสมัครเป็นทหารคืนไปให้ท่านเสียบ้าง คือพ่อหมู่นาหลวงพ่อหมู่เด็กชาที่รักษาพระราชวังบนเขามะไหย์สวรรย์เมืองเพ็ชรบุรีนั้น ให้กลับไปรักษาราชการอยู่ตามเดิม แล้วพระยาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว จึงมีพระราชกระแสรับสั่งแก่สมเด็จเจ้าพระยาว่า “การที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้กรมทหารหน้ารับทหารเข้าสมัครนั้น รับแต่คนข้อมือขาวที่สมัครแล้ว เพราะเจ้าขุนมูลนายไม่นำเอามาสักยิดบังเอาไว้หาผลประโยชน์ส่วนตัว แต่ถ้าผู้ใดเป็นเลขซึ่งขึ้นทะเบียนสักท้องมือหลังมือแล้ว ก็ไม่ต้องรับราชการเป็นทหารสมัคร” สมเด็จเจ้าพระยาเมื่อได้ทราบความตามพระกระแสดังนั้นแล้ว จึงได้กราบบังคมทูล ขอพระบรมราชานุญาตตั้งกองสักขึ้นที่เมืองราชบุรี ขอพระราชทานตั้งให้พระอมรวิไสยสรเดช (โต บุนนาค คือเจ้าพระยาสุริวงศ์วัฒนศักดิ์) เป็นแม่กองสักจะได้สักเลขบุตรหมู่ที่สมสักแล้วขึ้นทะเบียนรับราชการต่อไป

ปกรณ์ ๑๓

โต้เถียงกับพระยานรรัตน์ ผู้บังคับการที่ ๑

เมื่อพระยานรรัตน์ผู้บังคับการที่ ๑ กับเจ้าหมื่นไวยวรนารถ ผู้บังคับการที่ ๒ ออกมารับราชการร่วมกันไม่ทันนานเท่าใด ก็เกิดความระหองระแหงเกี่ยงแย่งกันขึ้นในหน้าที่ราชการ จนกระทำการร่วมหน้าที่กันไม่ได้ เพราะพระยานรรัตน์ผู้บังคับการที่ ๑ หาว่า "เงินที่พระราชทานให้กับทหารที่เข้ามาสมัครคนละ ๔ บาทนั้น ผู้บังคับการที่ ๒ และพวกนายทหารที่เป็นเจ้าพนักงานรักษาเงิน ยึดยังเอาไว้เป็นประโยชน์ส่วนตัว" จึงโปรดเกล้า ฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นเทวงศ์วโรปการ ๑ กรมหมื่นภูธเรศธำรงศักดิ์ ๑ กรมหมื่นพิชิตปรีชากร ๑ ออกมาไต่สวนเรื่องฉ้อเงินนี้ และผู้บังคับการที่ ๑ ยังหาเหตุมหาเนตร์ยุตรเขยพระยาเกษตร์รักษาข้าราชการในกรมพระราชวังบวรว่า จะเป็นผู้เข้ามาสอดแนมในกรมทหารหน้า โดยกล่าวเป็นนัยมิได้เยิดเผยเวลาเมื่อคณะกรรมการออกมาพร้อมกันยังที่ว่าการกรมทหารหน้า จึงเรียกเอาบัญชีรายรับทหารสมัครและบัญชีรายจ่ายเงินออกมาตรวจดู ยอดเงินที่ยังมีคงเหลืออยู่เท่าใด เจ้าหมื่นไวยวรนารถก็สั่งให้นายทหารที่รักษาเงิน เยิดหีบออกตรวจดูให้แน่แน่ถูกต้องตามบัญชีต่อหน้ากรรมการทั้งปวง จึงประจักษ์แจ้งว่าจำนวนเงินยังอยู่ครบถูกต้องตามบัญชี มิได้มีบกพร่องแต่อย่างหนึ่งอย่างใด ผู้บังคับการที่ ๒ มีความโกรธเหลือที่จะยับยั้งสติ เพราะรู้สึกว่าการทุกสิ่งทุกอย่างผู้บังคับการที่ ๒ ได้คิดขึ้นเองและได้จัดการตั้งแต่ต้นจนปลาย มีความเรียบร้อยตลอดมา พระยานรรัตน์ผู้บังคับการที่ ๑ มิได้คิดหรือจัดการสิ่งใดเลย มีแต่นามที่เซ็นว่าผู้บังคับการที่ ๑ เท่านั้น จึงระงับโทษะไว้มิอยู่ พลางชี้หน้าพระยานรรัตน์ผู้บังคับการที่ ๑ ต่อหน้ากรรมการว่า "การที่ผู้บังคับการที่ ๑ พ้องขึ้นนี้เป็นความเท็จ และแกล้งนำความเท็จขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาโดยหามีความสัตย์

สุจริตในใจไม่ การทั้งนี้ก็เพราะมีความริษยาพยาบาท" เมื่อพวกกรรมการเห็นเจ้าหมื่นไวยวรนารถผู้ยังคับการที่ ๒ กำลังมีโมโหและแค้นเคือง จึงพากันห้ามปรามไว้ ส่วนพระยานรรัตน์ผู้ยังคับการที่ ๑ นั้น ได้วิ่งหนีไปต่อหน้าต่อตาด้วยความกลัว

ฝ่ายพวกกรรมการก็พร้อมกันนำเรื่องราวขึ้นกราบบังคมทูลโดยดีหวังยกลบหัวแตกให้เรื่องราวยุติเลิกแล้วกันไปเสีย เมื่อก่อนหน้าที่พระยานรรัตน์จะกล่าวโทษผู้ยังคับการที่ ๒ และพวกนายทหารขึ้นก็เพราะขณะนั้น อหิวาตกโรคกำลังระบาด ทหารที่อยู่ตามวัดกำลังป่วนปั่นแตกตื่นเพราะกลัวโรคร้าย พระยานรรัตน์ผู้ยังคับการที่ ๑ ได้เที่ยวยุยงพวกพลทหารให้หลบหนีกลับบ้านเสีย พวกพลทหารก็พากันแตกตื่นหนีไปเป็นพวก ๆ เกือบหมด เมื่อผู้ยังคับการที่ ๒ ได้ทราบเหตุดังนั้นแล้วจึงได้ออกสืบสวนดูว่าเมื่อพระยานรรัตน์เที่ยวยุให้พวกทหารหนีนั้น ได้มีผู้ใดรู้เห็นเป็นพยานบ้าง ก็ได้พยานหลักฐานเป็นอันมาก ผู้ยังคับการที่ ๒ จึงให้จดถ้อยคำและนามพยานหลักฐานไว้ก่อน

ปกรณ์ ๑๔

ตบแต่งพระที่นั่งและการเนชั่นแนลเอกส์ฮิบิชั่น ในสัตวรรษครบรอบ ๑๐๐ ปี พร้อมกับงานบรมราชาภิเศก ณ ท้องสนามหลวง

ครั้นต่อมาทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เจ้าหมื่นไวยวรนารถจัดการตบแต่งพระที่นั่งจักริ-มหาปราสาท และพระที่นั่งต่าง ๆ ในพระบรมมหาราชวัง พระที่นั่งจักรีนี้ เดิมโปรดเกล้า ฯ ให้เจ้าพระยาภาณุวงศ์ (ทัม บุนนาค) เป็นแม่กองก่อสร้าง พระยาสุรศักดิ์ (แสง แสง—ชูโต) เป็นกงษีจ่ายเงิน เจ้าพระยาภาณุวงศ์ได้เรียกนายครูนิช ชาติอังกฤษ และพวกนายช่างต่าง ๆ เข้ามาพร้อมกัน ให้นายครูนิชเป็นนายช่างใหญ่ดูแลก่อสร้าง แต่ทำมาหลายปีแล้วก็ยังไม่เสร็จ เกรงว่าจะไม่ทันในงานสมโภชพระนคร ในคราวครบรอยสัตวรรษ (๑๐๐ ปี) พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้มอบพระที่นั่งจักรี ฯ ซึ่งยังทำไม่แล้วเสร็จนั้น ให้เจ้าหมื่นไวยวรนารถผู้บังคับการที่ ๒ กรมทหารหน้าทำต่อไป กะให้แล้วเสร็จทันในงานสมโภชพระนครนี้ เจ้าหมื่นไวยวรนารถจึงได้ให้นายช่างทำแผนที่พระที่นั่งทุก ๆ ห้อง และกำหนดเครื่องที่จะใช้ตบแต่งพระที่นั่งนั้น ส่งออกไปให้พระยาสยามธุระพาหะ (นาย ค.ิ.เค. เมซัน) กงสุลเยนเนอราลสยามที่กรุงลอนดอน ให้เรียกช่างต่าง ๆ มารับเหมาทำเครื่องตบแต่งพระที่นั่งซึ่งได้กะมาทุก ๆ อย่าง เมื่อนายช่างทำเสร็จแล้ว พระยาสยามธุระพาหะจึงได้ส่งของที่สั่งไปนั้นเข้ามายังกรุงเทพ ฯ เจ้าหมื่นไวยวรนารถก็ตบแต่งพระที่นั่งจักรี ฯ ซึ่งได้กะไว้ สำเร็จทันพระราชประสงค์ ในระหว่างที่จัดการพระที่นั่งจักริมหาปราสาทอยู่นั้น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พระยาวรรัตน์ราชมานิตผู้บังคับการที่ ๑ จัดสร้างพระตำหนักถวายสมเด็จพระนางเจ้าทั้งสองพระองค์

คือสมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชเทวี (สมเด็จพระมาตุจฉาเจ้าในเวลานี้) และสมเด็จพระราชินีนิพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี (สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนิพระพันปีหลวง) ในตำหนักเดียวกัน กับทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าหมื่นไวยวรนารถเป็นผู้ตบแต่งพระตำหนักและเก็บรักษาเครื่องแต่งพระองค์และพระราชทรัพย์ของสมเด็จพระนางเจ้าทั้งสองพระองค์ กับให้ทำบัญชีไว้ด้วย ทั้งให้จัดการตบแต่งประดับประดาพระตำหนักทูลกระหม่อมแก้ว (กรมพระยาสุคารัตนราชประยูร) และเป็นผู้รักษาความสะอาดของพระตำหนักทั้งสองนั้นเสมอมา ครั้น ณ วันศุกร์แรม ๓ ค่ำ เดือน ๕ ปีมะเมีย จัตวาศกจุลศักราช ๑๒๔๔ พ.ศ. ๒๔๒๕ เวลาบ่าย ๔ โมง (๔ ล.ท.) พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้พระราชทานเครื่องแขวนนาฬิกา มีพระบรมรูปและเธอมอมิเตอร์ (เครื่องวัดร้อนหนาว) บารอมิเตอร์ (เครื่องวัดสูงต่ำ) และเข็มทิศเครื่องวัดแผนที่ กับเมื่อวันจันทร์แรม ๗ ค่ำ เดือน ๕ ปีนี้ เวลาบ่าย ๒ โมง (๒ ล.ท.) ได้พระราชทานนาฬิกาพก หลังนาฬิกามีพระบรมนามาภิไธย จ.ป.ร. ลงยาพร้อมด้วยสายมีลูกขั้นเป็นเนรกันดี ให้แก่เจ้าหมื่นไวยวรนารถ เพื่อไว้เป็นที่ระลึกในการตบแต่งพระที่นั่งใหม่นี้

เวลานั้นมีการงานหลายอย่างที่ต้องรีบเร่งทำ เพื่อจะให้แล้วทันในงานคราวนี้ เป็นต้นว่าวัดพระศรีรัตนศาสดารามก็ทรุดโทรมไปแทบทุกแห่ง จำเป็นที่จะต้องซ่อมแซมขึ้นให้ทันงาน จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอและพระเจ้าน้องยาเธอทุกๆ พระองค์ เป็นนายด้านแบ่งหน้าที่เป็นส่วนๆ การเบิกจ่ายนั้นโปรดเกล้าฯ ให้พระยานรรัตน์ราชมานิต ผู้ยังคับการที่ ๑ กับเจ้าหมื่นไวยวรนารถผู้ยังคับการที่ ๒ เป็นกองมีเบิกจ่ายการเงินในท้องพระคลัง ในโดยลงลายนามของผู้ยังคับการที่ ๒ เบิกเงินต่อท้าวภัณฑสาร ถ้าท้าวภัณฑสารเห็นนามของผู้ยังคับการทั้งสองแล้วก็ให้จ่ายเงินให้ทันที หาต้องนำข้อความขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาเสียก่อนไม่ เมื่อเวลาที่เจ้านายซึ่งเป็นนายด้านทำฎีกาตั้งเบิกเงินมา เจ้าหมื่นไวยวรนารถก็ทำฎีกาเบิกเงินต่อพระครังใน เมื่อทำเสร็จแล้วก็ส่งไปให้พระยานรรัตน์ราชมานิตลงนามก่อน แล้วเจ้าหมื่นไวยวรนารถจึงลงนามต่อที่หลัง เมื่อท้าวภัณฑสารเห็นฎีกาเบิกเงินซึ่งลงนามผู้ยังคับการทั้งสองก็จ่ายให้ทันที ชั้นแรกพระยานรรัตน์ได้ลงนามด้วยลายมือตนเอง แต่ต่อๆ มาได้ให้เสมียนลงนามแทนตน เจ้าหมื่นไวยวรนารถได้เผลอตัวไม่ทันวิจารณ์ลายมือนั้นมานมนาน ครั้นต่อมาได้สังเกตลายมือที่พระยานรรัตน์

เซ็นนามเอง กับลายมือที่เสมียนเซ็นนั้นก็ผิดกัน เจ้าหมื่นไวยวรนารถจึงให้ยึดลายมือเซ็นนั้นไว้เป็นหลักฐาน

ครั้นเมื่อเกิดความผู้ยังคับการที่ ๑ พ้องร้องขึ้น กรรมการหาว่าเจ้าหมื่นไวยวรนารถลุอำนาจด้วยโทโส จึงให้ตัดสินตีหัวลยกลยหัวแตกไกล่เกลี่ยเพื่อมิให้เป็นที่แตกร้าวกันต่อไป เจ้าหมื่นไวยวรนารถจึงคิดว่า "ถ้าจะทำการร่วมกับผู้ยังคับการที่ ๑ ต่อไปก็คงไม่พ้นความผิด" จึงได้นำเอาลายมือของพระยานรรัตน์ และลายมือเสมียนที่สักหลังฎีกาเบิกเงินกับหลักฐานที่พระยานรรัตน์ยุยงให้ทหารสมัครหนีนั้น ขึ้นทูลเกล้า ฯ ถวายให้ทอดพระเนตร์ และได้กราบบังคมทูลพระกรุณาว่า "ข้อ ๑ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ข้าพระพุทธเจ้าทั้งสองเซ็นนามเบิกเงินจ่ายให้กับนายด้านในการซ่อมแซมวัดพระศรีรัตนศาสดาราม เมื่อลงนามข้าพระพุทธเจ้าทั้งสองแล้วก็ให้ท้าวภัณฑสารจ่ายเงินให้ทันที โดยมิต้องนำข้อความขึ้นกราบบังคมทูลขอพระกรุณาก่อน ครั้นพระยานรรัตน์หาได้เซ็นนามเองไม่ ให้เสมียนเซ็นนามแทน เมื่อเสมียนเซ็นนามพระยานรรัตน์ได้ดังนี้แล้ว มาตรว่าจะเซ็นนามข้าพระพุทธเจ้าซ้ำลงไปอีกชื่อหนึ่ง ก็จะเบิกเงินพระคลังในตามจำนวนมากและน้อยสำเร็จผลได้ เพราะฉะนั้นเงินที่ได้เบิก ๆ ไปแล้ว จะขาดตกบกพร่องไปด้วยประการใด ๆ พระราชอาชญาไม่พ้นเกล้า ฯ อนึ่ง ข้าพระพุทธเจ้าขอรับพระราชทานพระบรมราชานุญาตไม่ขอทำงานร่วมกับพระยานรรัตน์ ฯ ต่อไป ทั้งไม่ยอมรับผิดชอบในเงินที่เบิกจ่ายไปแล้วนั้นด้วย ข้อ ๒ พระยานรรัตน์ไม่เห็นแก่การแผ่นดิน คิดเห็นแต่ส่วนตัวเองมิได้รู้จักการผิดถูกประกอบด้วยความอคติเพ่งเล็งแต่จะให้ข้าพระพุทธเจ้าได้รับความผิด เพราะทหารที่เข้ามาสมัครนั้นเป็นความคิดของข้าพระพุทธเจ้าคิดรวบรวมเข้ามาเอง การที่พระยานรรัตน์แกล้งยุยงทหารให้หนีไปนี้ ถ้าทหารแตกไปหมด ข้าพระพุทธเจ้าก็คงไม่พ้นพระราชอาชญา"

เวลาที่ชำระความเรื่องนี้นั้น โจทก์จำเลยและคณะกรรมการก็อยู่พร้อมกันต่อหน้าพระที่นั่งพระยาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงทรงทอดพระเนตร์ตรวจตราหลักฐาน แล้วก็พระราชทานมาให้คณะกรรมการตรวจดู ก็ได้ความสมจริงดังคำที่เจ้าหมื่นไวยวรนารถกล่าวหาทุกประการ เวลานั้นพวกกรรมการต่างคนต่างก็นั่งนิ่งอึ้งกันไปหมด ส่วนพระยานรรัตน์นั้นสังเกตดูเหงื่อย้อยหน้าซีดตัวสั่นด้วยความเกรงกลัวพระราชอาชญา พระยาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว จึงมีพระราชดำรัสถามว่า

"พระยานรรัตน์จะรับจัดการทหารหน้าไปแต่ผู้เดียวจะได้หรือไม่เล่า ?" พระยานรรัตน์จึงกราบบังคมทูลตอบว่า"ข้าพระพุทธเจ้าจะรับราชการฉลองพระเดชพระคุณไปแต่คนเดียวนั้น พระราชอาชญาคงจะไม่พ้นเกล้า ฯ เห็นว่าจะรับราชการฉลองพระเดชพระคุณในหน้าที่นี้ต่อไปมิได้" พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว จึงผินพระพักตร์มีพระราชดำรัสถามเจ้าหมื่นไวยวรนารถว่า "ถ้าเช่นนั้นพระนายไวยจะรับทำการในหน้าที่นี้แต่ลำพังตนเองได้ไหมล่ะ ?" เจ้าหมื่นไวยวรนารถจึงได้กราบบังคมทูลตอบว่า "การในกรมทหารหน้าที่ได้จัดทำมาแล้วนั้น การงานทั้งปวงข้าพระพุทธเจ้าก็ได้คิดจัดขึ้นเองทั้งสิ้น พระยานรรัตน์ ฯ เป็นแต่เพียงเจ็ดเท่านั้น" พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงมีพระกระแสรับสั่งว่า "ถ้าเช่นนั้นก็ให้พระยานรรัตน์ออกเสียจากหน้าที่ผู้บังคับการทหารหน้า ให้พระนายไวยเป็นผู้บังคับการทหารหน้าแต่ผู้เดียว ส่วนหน้าที่เบิกเงินต่อพระคลังใน ๆ การซ่อมแซมวัดพระศรีรัตนศาสดาราามนั้น ก็ให้พระยานรรัตน์ออกเสียจากหน้าที่ผู้เซ็นนาม ไม่ต้องเกี่ยวข้องแก่การเบิกจ่ายเงินอีกต่อไป การที่จะตั้งฎีกาเบิกเงินก็ให้พระนายไวยลงนามเบิกแต่ผู้เดียวเถิด ข้าจะสั่งท้าวภัณฑสารให้เป็นการเด็ดขาด และจะให้เจ้าตรวจตราดูฎีกาที่ได้ตั้งเบิกจ่ายไปแล้วนั้น สอบสวนกันดูกับท้าวภัณฑสารให้เป็นการถูกต้องกันเสียด้วย"

ตั้งแต่นั้นต่อมาเจ้าหมื่นไวยวรนารถก็ได้เป็นผู้บังคับการทหารหน้าแต่ผู้เดียว

เมื่อเจ้าหมื่นไวยวรนารถได้รับความเหน็ดเหนื่อยมากเข้า ก็ได้เขียนข้อความรำพึงในใจไว้ในสมุดพก ดังได้คัดลงไว้ตามข้อความต่อไปนี้

วัน ๔ ๆ ๙ ค่ำ ปีมะเมีย จุลศักราช ๑๒๔๔ พ.ศ. ๒๔๒๕

"คนที่ทำราชการโดยแท้จริง ซึ่งกระทำให้คนอื่นที่โดยมาก เป็นที่รักชอบพอนั้นยากที่จะทำได้ ถ้าจะเอาแต่ราชการฝ่ายเดียวคนที่เป็นเพื่อนข้าราชการที่ทำพอประมาณก็เป็นที่แตกร้าวกันไปสิ้น ถ้าจะทำแต่อลุ่มอล่วย ถ้าแม้ราชการเสียไปตัวเราก็ต้องรับผิดคนเดียว ยิ่งคิดไปก็เป็นเครื่องร้อนใจ กับความยาปทั้งปวงตัวเราก็ต้องรับด้วยทั้งชาตินี้และชาติหน้า เหมือนกับตัวเราได้เป็นผู้บังคับการทหารนับด้วยพันคน บางทีทหารทำผิดตัวเราก็ต้องทำโทษ บางทีทหารหนีก็ต้องไปเกาะเอาตัวยิดามารดามาจำเร่งเอาตัวบุตร แต่คนพวกนั้นจะได้มีความผิดด้วยก็หาไม่ต้องมาทน

ความเวทนาด้วยบุตร ครั้นจะไม่ทำดังนั้นราชการก็คงเสีย ความยาปเหล่านี้เราก็ต้องเป็นผู้รับทั้งสิ้น

ยิ่งคิดก็ยิ่งเศร้าใจมาก ทั้งตัวก็มีความเหน็ดเหนื่อยมาก ครั้นจะละราชการทิ้งเสียหาความสุขในใจ พระเดชพระคุณท่านก็มีอยู่กับตัวเรา ครั้นทำไปยิ่งนานพระเดชพระคุณก็ยิ่งมากเข้าทุกที ไม่รู้ว่าจะคิดอย่างไรได้

ธรรมดาราชการทำดีนับด้วยพันครั้ง ถ้าทำผิดแต่สักครั้งเดียวลบล้างความดีที่ได้ทำมาแต่ก่อนทั้งสิ้น เพราะเหตุดังนี้ตัวเราจึงได้สละชีวิตและร่างกายและความสุขทั้งชาตินี้และชาติหน้าแล้วแต่จะเป็นไปตามบุญตามกรรม อุทิศถวายแด่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้งสิ้น ถ้าจะไม่ทรงพระกรุณาโปรดเราเวลาใด ตัวเราก็ไม่ทำราชการกับใครอีก คิดจะฝากตัวในศาสนาต่อไปการนี้ ถ้าคิดไปก็เห็นความสุขไปคนละอย่าง คนที่ทำราชการติคนที่ยวชว่าไม่มีความสุข คนที่ยวชติคนที่ทำราชการว่าเป็นทุกข์ แต่ส่วนตัวเราเห็นการยวชเป็นสุขแท้จริง แต่ตัวเรานั้นหาความสุขไม่ได้ ที่ทำราชการอยู่ทุกวันนี้ก็มิได้คิดถึงยศศักดิ์หรือทรัพย์คิดแต่ให้ราชการที่ตัวทำมีหน้าที่ดีขึ้นอีกเท่านั้น ตัวเรามีอายุได้ ๓๑ ปี บรรจบรอบ ๑๐๐ ปี ในปีนี้ ตัวเราได้รับราชการฉลองพระเดชพระคุณที่เป็นการใหญ่หลายสิบอย่าง ซึ่งผู้อื่นจะรับทำได้โดยยาก ตัวเราก็ได้ทำมาจนตลอดทุกสิ่งทุกอย่าง กระทั่งถึงวันที่ได้เขียนจดหมายนี้ เราก็ได้เป็นผู้รับแต่งพระที่นั่ง การนี้ก็เกือบจะสำเร็จอยู่แล้ว แต่เมื่อเวลาที่ทำการอยู่นั้น ฟังเสียงของคนทั่วไปกับสังเกตดูกิริยาคนที่ได้ทำกับตัวเรา ต่อหน้าทำดี ครั้นลับหลังแล้วก็ติเตียนด่าว่าทุกอย่าง การที่เราทำทุกวันนี้ก็ไม่ใช่เป็นประโยชน์อะไรแก่ตัวเราเลย เป็นราชการทั้งสิ้น เหมือนกับเรื่องประดับอาวุธที่ห้องโรงนั้น เดิมกรมหมื่นภูธเรศเป็นผู้แต่ง ครั้นต่อมาท่านวานให้เราเป็นผู้ประดับท่านได้ไปรับอาวุธมาให้กับเรา ของที่เรารับไว้นั้นก็มีไม่ถึง ๒๐ สิ่ง ครั้นตัวเราจะนิ่งเสียจะตบแต่งไปตามที่มีของๆ หรือก็ไม่พอ ตัวเราได้ทราบเป็นแน่ว่าอาวุธของหลวงยังมีอยู่มากมาย แต่ถ้าตัวเราเป็นผู้จัดการตบแต่ง ของก็คงจะมีอยู่เท่าที่ส่งมาเท่านั้น ประการหนึ่งถ้าเราจะแต่งไป พระองค์เจ้าสายซึ่งเป็นเจ้าของกรมแสงก็คงไม่ชอบ ด้วยแต่เดิมพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงกะไว้ ให้พระองค์เจ้าสายเป็นธุระแต่งเครื่องอาวุธ ครั้นต่อมาก็ทรงลืมเสียจึงรับสั่งให้กรมหมื่นภูธเรศเป็นผู้ตบแต่ง ครั้นพระ

องค์เจ้าสายทรายความดังนั้นแล้วก็อยากจะแต่งเอง เราจึงได้กราบบังคมทูล ขอให้พระองค์เจ้าสายเจ้าของอาวุธเป็นผู้แต่ง ครั้นเมื่อเวลาที่พระองค์เจ้าสายผู้เป็นเจ้าของอาวุธได้เป็นผู้รับแต่งสมความปรารถนาเดิมแล้วก็กลับมาพูดบ่นว่าตัวเราแกล้งให้พระองค์ท่านลำบาก ทูลอย่างไรก็เป็นดังนั้น ถ้าฟังเสียงดูก็ชอบกล ชอบก็ชอบแต่ด่าก็ด่าด้วยเห็นเป็นการสนุก ครั้นพระองค์เจ้าสายคิดแผนที่ซึ่งจะติดอาวุธ ไปเก็บเอาพระแสงทองคำประดับเพ็ชรก็มี พระแสงด้ามงาก็มี ซึ่งเป็นของน่าชมไม่สมควรจะติดกับฝาผนัง ตัวเราเห็นดังนั้นครั้นจะนิ่งเสียของก็จะเสีย ทั้งในที่ๆ นั้นก็ไม่ควรจะติดอาวุธด้วย เราจึงได้กราบบังคมทูลชี้แจงให้ทรงทราบ พระยาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงได้รับสั่งขอให้เอาพระแสงเหล่านั้นไปเก็บไว้ในตู้คอลเล็กชั่นในห้องซึ่งเป็นหน้าที่ของเรา การเป็นดังนี้เขาคงจะเห็นว่า เราจะแกล้งไม่ให้ของซึ่งเป็นหน้าที่ของเขางาม ความเกลียดชังของคนก็ต้องตกอยู่กับเราทั้งสิ้น คิดดูก็ชอบกลมาก

ตัวเราตั้งแต่เกิดมาจนจำความได้ บิดามารดาได้เลี้ยงเราสั่งสอนไม่ให้ประพฤติความชั่ว ตัวเราก็ได้รักษาความดีตลอดมาจนบิดามารดาสิ้นบุญไป เมื่อบิดาเราตายนั้นอายุเราได้ ๒๐ ปีเศษ เรากับพี่ชายของเราก็ได้อุตสาห์เลี้ยงดูพี่น้องมาจนเติบโต เวลานั้นญาติพี่น้องที่เป็นผู้ใหญ่หรือก็หาได้เป็นธุระอุดหนุนสิ่งไร ในราชการหรือส่วนตัวสักสิ่งหนึ่งก็ไม่มีเลย พระยาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเป็นพระราชธุระช่วยอุดหนุนตัวเราและพี่น้องของเราอยู่ จึงได้ตั้งตัวเลี้ยงพี่น้องมาได้ ครั้นต่อมาได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ เอาตัวเรามาบวชในพระพุทธศาสนา เมื่อเวลาหนึ่งที่บ้านมีผู้มาข่มเหง พระยาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ได้ทรงพระกรุณาเอาพี่น้องผู้หญิงของเราเข้าไปเลี้ยงไว้ในพระบรมมหาราชวังทั้งหมด กับพระราชทานเบี้ยหวัดให้ทุกคนๆ น้องๆ ผู้ชายและหลานของเราท่านก็ทรงพระกรุณาส่งไปเล่าเรียนวิชชาการในประเทศยุโรป ค่าที่ท่านทรงคิดถึงบิดาเราซึ่งได้ทำความดีความชอบไว้ เมื่อบิดาเรายังมีชีวิตอยู่ก็ได้เป็นผู้เร่งเงินหลวงที่เจ้าภาษีนายอากร เวลานั้นบิดาเราหาได้คิดหาผลประโยชน์ใส่ตัวไม่ มุ่งแต่ประโยชน์ราชการฝ่ายเดียว จนที่ต้องเร่งเงินนั้นได้เอาของกำนัลมาให้บิดาเราเป็นอันมาก บิดาเราก็ไม่ได้รับไว้ เวลานั้นถ้าเราไม่ฟังคำสอนบิดาเราแล้ว เราจะต้องการเงินสักเท่าใดก็คงได้ทั้งหมด ตัวเราก็ไม่ได้เอา รักษาชื่อเสียงของบิดามารดา จนกระทั่งบิดาตาย เมื่อบิดาเราตายแล้ว เรายังทำราชการอยู่ในกรมทหารมหาดเล็ก

เราได้ทำความดีไว้ ในกรมทหารนั้นก็มาก เราได้รักษาตัวตามคำของบิดา เราได้อุตส่าห์อดทนมาจนพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ เห็นว่าเราเป็นคนซื่อตรง จึงได้ทรงพระกรุณาใช้สอย ต่อมามีราชการสำคัญ เราต้องไปราชการกับพระยาภาส ฯ ถึงเมืองลอนดอนครั้นกลับมาแล้วโปรดเกล้า ฯ ให้เลื่อนยรรดาศักดิ์ขึ้นเป็นหัวหมื่นมหาดเล็ก และโปรดเกล้า ฯ ให้เราทำการเก็บของมีอำนาจอยู่บนพระที่นั่งและพระตำหนักต่าง ๆ และได้โปรดเกล้า ฯ ให้เราเป็นคนดูแลราชการในเรื่องสิลาของหลวง แล้วโปรดเกล้า ฯ ให้เราเป็นกงยิวัดพระศรีรัตนศาสดาราม กับการโยธาทั้งปวง เราก็ได้ตั้งใจฉลองพระเดชพระคุณโดยซื่อสัตย์สุจริต มิได้คิดหาความสุขใส่ตัว ครั้นต่อมาทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เราเป็นผู้บังคับการทหารหน้าโดยสิทธิ์ขาด เราก็ได้ทำราชการทุกสิ่ง มิได้ละทิ้งให้ราชการของท่านเสีย แต่ความสุขในตัวเรานั้นหามิได้เลย วันหนึ่ง ๒๔ ชั่วโมงเราก็ทำตลอดเว้นไว้แต่นอนหลับไปเท่านั้น เราได้ใช้เงินหลวงยี่หนึ่งกว่า หมื่นชั่ง ผลประโยชน์ที่เราได้ก็ ชั่วแต่เงินเดือน ที่พระราชทาน เท่านั้นความจนก็เบียดเบียฬเราเข้า มาทุกวันทุกเวลาอาหารที่จะเลี้ยงพี่น้องก็ไม่ค่อยจะพอกันรับประทาน ข้านก็มีไม่พอกันอยู่ ถึงตัวเราจะได้รับความลำยากถึงเพียงนี้ เราก็ยังมีสันดานอันซื่อตรงอยู่เสมอ ที่เราทนได้นั้นก็ เพราะเรามีความกตัญญูต่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และบิดามารดาของเราซึ่งเป็นผู้มีพระเดชพระคุณอันยิ่งใหญ่ ที่ตัวเราได้เขียนไว้เป็นแต่ย่อ ๆ ถ้าท่านผู้ใดได้พบอ่านเรื่องราวนี้แล้ว จงประพฤติตัวให้เหมือนกับข้าพเจ้า ก็คงจะมีประโยชน์ต่อมนุษย์ทั้งหลายโดยมาก”

(ลงนาม) เจ้าหมื่นไวยวรนารถ

ปกรณ์ ๑๕

มีพระบรมราชานุญาตให้กองทหารรักษาท้องที่ ในพระนครชั้นในมีตุลาการชำระสิทธิ์ขาดและถวายพระพิพัฒน์สัตยาเป็นส่วนพิเศษ

ในเมื่อได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ทหารออกรักษาท้องที่ในพระนครนั้น เจ้าหมื่นไวยวรนารถผู้ยังคับการ ได้ออกเที่ยวสำรวจตรวจตราดูตามข้อมต่าง ๆ รอบพระนคร เห็นข้อมนั้นชำรุดสลักหักพังทั้งสิ้นก็ไม่มี จึงมีความเห็นว่า ถ้าจะเอาข้อมนี้พักกองทหารที่จะรักษาท้องที่ในพระนครก็จะได้ประโยชน์ทั่วถึงดีขึ้น และอาจเห็นเหตุการณ์ได้ทั่วไป จึงได้นำความเห็นนี้ขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณา พระยาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เจ้าหมื่นไวยวรนารถผู้ยังคับการจัดการไปตามความประสงค์ได้ทุกอย่าง เจ้าหมื่นไวยวรนารถจึงให้จัดการซ่อมแซมข้อมรอบพระนครนั้นขึ้นให้ทหารพักอยู่ได้ เมื่อจัดการเรียบร้อยเสร็จแล้วจึงได้ทำกฎข้อบังคับสำหรับทหารที่จะรักษาท้องที่เพิ่มขึ้น และได้เอาทหารเข้ายรรจุไว้ตามข้อมรอบพระนครนั้น เมื่อจัดการเรียบร้อยดีแล้ว ก็มิได้มีโจรผู้ร้ายที่จะฉกชิงวิ่งราวอีกเลย ราษฎรที่อยู่ตามตึกตามร้านบ้านช่องก็ได้รับความร่มเย็นเป็นสุขทั่วกัน จนถึงกับกล้านอนเปิดประตูและหน้าต่างได้

เมื่อทหารได้ออกเที่ยวลาดตระเวรและรักษาท้องที่แล้ว จำเป็นจะต้องมีศาลโปริสภาสำหรับไต่สวนมูลคดีชั้นต้นขึ้นไว้ หมื่นไวยวรนารถผู้ยังคับการ ได้เห็นโรงพิมพ์ของหม่อมเจ้าโสภณสร้างขึ้นใหม่ แต่ยังมิได้ยกเครื่องพิมพ์มาตั้ง โรงพิมพ์นี้ตั้งอยู่ในระหว่างที่ซึ่งตั้งเป็นศาลานครบาลอยู่ในปรัตยุบันนี้ หมื่นไวยวรนารถผู้ยังคับการจึงได้ขอพระยามหานิเวศน์ (กระจ่าง บุรณศิริ) เมื่อครั้งยังดำรงยศเป็นหลวงฤทธินายเวรอยู่นั้นมาเป็นอธิบดี และขอขุนอาญาคดีมาเป็นผู้ช่วย

เมื่อกำลังจัดการกรมทหารหน้าขึ้นให้เป็นหลักฐานเพื่อให้เป็นกำลังของบ้านเมือง ช่วยราชการแผ่นดินให้เป็นที่มั่นคงถาวรต่อไป ในสมัยนั้นพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวยังหามีสมเด็จพระบรมราชโอรสาธิราช ที่จะสืบสันตติวงศ์โดยตรงต่อไปไม่ ครั้นอยู่มาสมเด็จพระนางเจ้า พระบรมราชเทวี (พระมาตุฉาเจ้าในเวลานี้) ได้ประสูตร์พระราชโอรสเป็นชาย พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงมีความยินดีเป็นอันมาก

ครั้นพระราชโอรสทรงเจริญพระชนม์พรรษาได้ประมาณ ๒—๓ พรรษา ในระหว่างนั้นยังมีข้ออุปสรรคขัดขวางอีกหลายประการ อนึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในขณะนี้ก็ยังมีความว้าเหว่พระราชหฤทัยด้วยราชการในอนาคต จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เจ้านาย และข้าราชการซึ่งไว้วางพระราชหฤทัยที่ได้ทรงเลือกคัดแล้ว กระทำการเป็นพิธีพิเศษในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม มีพราหมณ์แช่งน้ำและพระสงฆ์สวดพระพุทธมนต์ด้วย เมื่อพระสงฆ์และพราหมณ์กระทำกิจวิธีเสร็จแล้ว ก็ออกจากพระอุโบสถไป พระบรมวงศานุวงศ์ขุนนางฝ่ายทหารยกและพลเรือนซึ่งเป็นคนไว้วางพระราชหฤทัยเป็นพิเศษ ก็ได้ทำคำปฏิญญาถวายพระพิพัฒน์สัตยามีใจความว่า

"พวกข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลายนี้ จะขอร่วมใจกันเป็นน้ำหนึ่งใจเดียว ตั้งใจทำราชการฉลองพระเดชพระคุณของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ให้สำเร็จตามพระบรมราชประสงค์ทุกสิ่งทุกประการและจะตั้งใจช่วยกันทำนุบำรุงให้พระราชโอรสของพระเจ้าอยู่หัว ได้สืบสันตติวงศ์ต่อไปมาตราว่าจะมีผู้อื่นซึ่งมิใช่เป็นพระราชโอรสของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ขึ้นมาปกครองแผ่นดินและบ้านเมืองแล้ว พวกข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลายจะมิยอมทำราชการด้วยเป็นอันขาด พวกข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลายจะดำรงอยู่ในสัตย์สุจริต ไม่คิดหาผลประโยชน์ส่วนตัว เป็นต้นว่าเบี้ยหวัดและเงินเดือน นอกจากที่จะได้รับพระราชทานเป็นอันขาด ข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลายจะตั้งใจตั้งหน้าทำราชการฉลองพระเดชพระคุณ ตามที่ได้กระทำสัตย์ปฏิญญาและถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาไว้แล้วนี้ จะมีประพฤติตนให้ผิดแก่ความสัตย์สัญญาต่าง ๆ ซึ่งได้ถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาไว้ พวกข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลายได้เขียนชื่อลงลายมือตนเองไว้เป็นสำคัญ แต่วันอังคารแรม ๘ ค่ำเดือน ๘ ปีมะเส็ง ตรีศกจุลศักราช ๑๒๔๓ พ.ศ. ๒๔๒๔" เมื่อทำหนังสือคำปฏิญญาตนเสร็จแล้ว ต่างคนก็เซ็นนามของตนลงใน

หนังสือฉะบับนั้น นำขึ้นทูลเกล้า ฯ ถวาย และได้รับลายพระราชหัตถ์เลขาตอบมาในวันนั้นเอง ใจความในพระราชหัตถ์นั้นว่า

"เรามีความยินดีที่ได้รู้น้ำใจแห่งท่านทั้งหลาย ซึ่งประสงค์จะเป็นคนซื่อตรงต่อเรา ไม่หาผลประโยชน์ส่วนตัว ซึ่งย่อมเป็นที่ไว้วางใจได้ประการหนึ่ง กับอีกประการหนึ่งเราขอขอบใจที่พวกท่านทั้งหลาย มีความจงรักภักดีต่อเราตลอดถึงลูกด้วย" กับยังมีใจความในลายพระราชหัตถ์นั้น อีกยืดยาว ในสุดท้ายแห่งลายพระราชหัตถ์นั้นว่า **"เราขอบใจและอำนวยพรให้แก่ท่านทั้งปวง บรรดาที่ได้แสดงน้ำใจให้เราเห็นว่า เป็นผู้ที่ได้ดำรงคงสัตย์ทั้งนี้ ขอจงมีความเจริญอายุวรรณ สุข พละ ลาภยศ บริวาร ให้ประกอบด้วยสติปัญญา อุตสาหะ อาจหาญ ทำการทั้งปวงให้สำเร็จดังความประสงค์ ดำรงเกียรติยศให้ปรากฏสืบไป ทำราชการจนตลอดบุตรหลานในอนาคตแห่งราชตระกูลอันนี้เทอญ จดหมายมา ณ วันอังคาร แรม ๘ ค่ำ เดือน ๘ ปีมะเส็ง ตรีศก จุลศักราช ๑๒๔๓ พ.ศ. ๒๔๒๔"**

(ลงพระนามาภิธัย) จุฬาลงกรณ์

(การที่ได้คัดเอาความลับมาลงทั้งนี้ ก็เพราะได้ทำการฉลองพระเดชพระคุณแห่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พระรามาธิบดีที่ ๕) ได้เต็มตามพระบรมราชประสงค์แล้วทุกประการ)

ปกรณ์ ๑๖
ความเห็นเรื่องให้ทหารขึ้นไปรักษาการ บนบรมบรรพต (ภูเขาทอง)

เดิมบรมบรรพตมีแต่องค์พระเจดีย์ เจ้าหมื่นไวยวรนารถขึ้นไปสำรวจดูเห็นเป็นที่สูง เมื่อยืนขึ้นบนนั้นแล้วก็มองลงมาเห็นได้ตลอดทุกทิศทุกทาง และเห็นลำแม่น้ำที่อ้อม จึงคิดว่าบรมบรรพตนี้เป็นที่สำคัญ ถ้ามีอริราชศัตรูมองเห็นที่สูงผลุนผลันมาแย่งชิงเอาบรมบรรพตไว้เป็นหลักยกขึ้นใหญ่ขึ้นมาตั้งบนนั้นแล้ว ก็อาจทำลายเมืองได้สะดวก การปรายปรามก็จะลำบาก แต่ถ้าเป็นที่ต่ำถึงแม้ทะว่าพวกราชริปูจะเอาเรือรบเข้ามาก็หาอาจที่จะทำลายเมืองให้ทั่วถึงได้ไม่ เพราะเป็นที่ต่ำเต็มไปด้วยบ้านเรือน จึงทำความเห็นขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาขอจัดการเป็น ๒ อย่าง

อย่าง ๑ รื้อพระเจดีย์ออกและขุดสร้างป้อมเหล็ก มีปืนใหญ่อย่างสำคัญเอาขึ้นไว้ ถ้าแม้มีราชศัตรูนำเรือรบเข้ามาในปากน้ำเพื่อยอมยาร์ด ก็จะได้ใช้ปืนบนป้อมเหล็กนี้กำจัดเรือรบได้สะดวก

อีกอย่าง ๑ ถ้าจะไม่โปรดเกล้า ฯ ให้ทำป้อม ก็ขอรับพระราชทานให้ทำแต่เพิงพลรอบองค์พระเจดีย์และมีเสาธงคอยบอกเหตุ กับให้มีเครื่องโทรศัพท์อยู่บนนั้นด้วย

ในความคิดชั้นที่ ๒ นั้น พระยาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเห็นชอบด้วย จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เจ้าหมื่นไวยวรนารถผู้บังคับการทำตามความเห็นได้ เจ้าหมื่นไวยวรนารถผู้บังคับการก็ให้สร้างเพิงพลขึ้นรอบองค์พระเจดีย์กับให้มีเสาธงปักไว้ด้วย จัดทหารให้ขึ้นไปคอยเหตุการณ์ที่จะเกิดขึ้น และให้ทหารไปรักษาการที่เพิงพลนั้น ๔ โหล เป็นต้นว่าไฟไหม้ก็ให้บอกเหตุไปที่กรมทหารหน้า การที่จัดขึ้นนี้ ชั่วแต่เวลาที่เจ้าหมื่นไวยวรนารถยังเป็นผู้บังคับการทหารหน้าอยู่เท่านั้น

ปกรณ์ ๑๗

จัดตั้งโรงเรียน นักเรียนนายร้อยที่พระราชอุทยานสราญรมย์, จัดการตบแต่งพระราชอุทยานสราญรมย์, กับเป็นผู้รับผิดชอบรักษา การแสดงพิพิธภัณฑ์ (เนชั่นแนลเอ็กส์ฮิบิชั่น) ในรอบครบสัตวรรษ (๑๐๐ ปี)

เจ้าหมื่นไวยวรนารถผู้บังคับการ ได้กราบบังคมทูลพระกรุณาว่า "พลทหารสมัครก็ได้สมัครเข้ามารับราชการมากอยู่แล้ว นายทหารที่จะบังคับบัญชาก็ไม่ค่อยมีตัวพอ จะขอรับพระราชทานมหาดเล็กวิเศษ มาฝึกหัดเป็นนักเรียนนายร้อย ถึงแม้ว่าจะฝึกหัดก็คงง่ายเข้า เพราะว่าคนเหล่านี้ได้มีภูมิความรู้ รู้จักระเบียบวรรยาและขนบธรรมเนียมราชการอยู่บ้างแล้ว ทั้งเป็นบุตรข้าราชการชั้นสูง ๆ ก็มีด้วย" พระยาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ตามขอ ในขณะนั้นมีนักเรียนนายร้อยประมาณ ๔๐ คนเศษ เจ้าหมื่นไวยวรนารถผู้บังคับการจึงขอรับพระราชทานพระราชวังสราญรมย์ตั้งขึ้นเป็นโรงเรียนคาเด็ท สำหรับสอนหนังสือไทยและระเบียบการทหาร เจ้าหมื่นไวยวรนารถจึงให้นายเยรินี (พระสารสาสน์พลขันธ์) เป็นครูฝึกหัดระเบียบการทหารและสอนการทำแผนที่ ส่วนการอาณัติสัญญาณนั้น ให้นายโยเซฟ-ฟารันโด (อาร์คิเต็ก) เป็นผู้สอน ทั้งให้สอนภาษาอังกฤษอีกด้วย นักเรียนพวกนี้ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เป็นนักเรียนนายร้อยฉลองพระเดชพระคุณได้รับราชการในกรมมหาดเล็กก็มาก ทั้งได้ไปทำสงครามปราบปรามพวกฮ่อ ณ เมืองหลวงพระบางถึง ๒ คราว และที่ถึงแก่กรรมเสียในคราวสงครามนั้นก็หลายนาย

เมื่อได้จัดตั้งโรงเรียนรับบุตรหลานนายทหาร และข้าราชการพลเรือนให้เรียนหนังสือนั้น เจ้าหมื่นไวยวรนารถผู้ยังคับการได้จ้างให้นายโต (ยาเรียน) มาเป็นครูสอนหนังสือไทยให้แก่นักเรียน ในขณะนั้นมีนักเรียนประมาณ ๑๐๐ คนเศษ นักเรียนเหล่านั้นเมื่อสอบไล่ได้ก็ได้ออกทำราชการเป็นลำดับมา ทั้งกระทรวงต่าง ๆ ก็ได้ขอไปรับราชการทางฝ่ายพลเรือนก็หลายคน ดังปรากฏตัวอยู่ทุกวันนี้ เช่นพระยาศิริสุริยราชวรานุวัติ (ศุข) สมุหเทศาภิบาลมณฑลอุดร เป็นต้น กับคนอื่นอีกหลายท่าน เพราะฉะนั้นโรงเรียนนายร้อยจึงได้เป็นรากเง่าเค้ามูลมาจนกาลปรัตยุบันนี้

ในระหว่างที่เจ้าหมื่นไวยวรนารถ ขอพระราชทานจัดตั้งโรงเรียนนายร้อยขึ้นที่พระราชวังสราญรมย์แล้วนั้น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เจ้าหมื่นไวยวรนารถเป็นธุระดูแลจัดการตบแต่งพระราชอุทยานสราญรมย์อยู่นั้น จึงเห็นว่านายอาลยาร์สเตอร์ เป็นผู้ที่รอบรู้ในทางพฤกษศาสตร์ดีอยู่ ในเวลานี้ก็ไม่สู้จะมีกิจการอะไร ที่ต้องทำมากมายนัก เจ้าหมื่นไวยวรนารถจึงได้กราบบังคมทูลพระกรุณาขอให้นายอาลยาร์สเตอร์ เป็นเจ้าพนักงานดูแลปลูกต้นไม้ และตบแต่งพระราชอุทยานสราญรมย์นั้นด้วย พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ก็ทรงเห็นชอบด้วยตามความคิดของเจ้าหมื่นไวยวรนารถ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้นายอาลยาร์สเตอร์มาจัดกิจการในพระราชอุทยานสราญรมย์ นายอาลยาร์สเตอร์ก็ได้ดูแลจัดกิจการเพาะปลูกต้นไม้และตบแต่งพระราชอุทยานสราญรมย์ตลอดมา

ครั้นเมื่อพระยานรรัตน์ราชมานิตได้ออกจากหน้าที่ผู้ยังคับการทหารหน้า และนายด้านวัดพระศรีรัตนศาสดารามแล้ว เจ้าหมื่นไวยวรนารถผู้ยังคับการที่ ๒ ก็รับทำการแต่ผู้เดียว จนทำการวัดพระศรีรัตนศาสดารามแล้วเสร็จ สิ้นพระราชทรัพย์ในพระคลังในไป ๘๐๐,๐๐๐ บาทเศษ

เมื่อการฉลองวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ในปีมะเมีย จัตวาศก จุลศักราช ๑๒๔๔ พ.ศ. ๒๔๒๕ นั้น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานเหรียญที่ระลึกให้แก่นายด้านและนายกงษีที่จ่ายเงิน เหรียญนั้นทำเป็น ๓ ชะนิด ชั้นที่ ๑ เป็นทอง ชั้นที่ ๒ เป็นเงิน ชั้นที่ ๓ เป็นทองแดง แต่เจ้าหมื่นไวยวรนารถนั้นได้รับพระราชทานทั้ง ๓ ชะนิด ดังมีข้อความแจ้งอยู่ในใบประกาศนียบัตร ซึ่งได้คัดสำเนามาลงไว้ดังนี้แล้ว

สมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้ากรุงสยาม ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ในการซึ่ง เจ้าหมื่นไวยวรนารถ ได้รับทำการในการซึ่งทรงปฏิสังขรณ์วัดพระศรีรัตนศาสดาราม คือได้เป็นผู้จ่ายเงินให้นายด้านทั้งปวงเบิกไปทำการ แล้วสำเร็จตามพระบรมราชประสงค์ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานเหรียญทองคำเป็นที่ระลึก ในการที่ทรงปฏิสังขรณ์วัดพระศรีรัตนศาสดารามนี้ ได้เป็นที่ปรากฏการซึ่งตนได้ทำการฉลองพระเดชพระคุณสืบไป

พระราชทานแต่ ณ วันอังคาร เดือนหก ขึ้นค่ำหนึ่ง ปีมะเมีย จัตวาศกศักราช ๑๒๔๔ เป็นวันที่ ๔๘๐๗ ในรัชชกาลปรัตยุบันนี้

(พระบรมนามาภิธัย) สยามินทร์

สมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้ากรุงสยาม ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ในการซึ่งเจ้าหมื่นไวยวรนารถได้รับทำราชการในการซึ่งทรงปฏิสังขรณ์วัดพระศรีรัตนศาสดาราม คือได้เป็นผู้ควบคุมดูแลการงาน ตบแต่งและรักษาความสะอาดในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม แล้วสำเร็จตามพระราชประสงค์ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานเหรียญเงิน เป็นที่ระลึกในการที่ได้ทรงปฏิสังขรณ์ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ครั้งนี้ ได้เป็นที่ปรากฏการซึ่งตนได้ทำการฉลองพระเดชพระคุณสืบไป

พระราชทานมา ณ วันอังคาร เดือนหก ขึ้นค่ำหนึ่ง ปีมะเมีย จัตวาศกศักราช ๑๒๔๔ เป็นวันที่ ๔๘๐๗ ในรัชชกาลปรัตยุบันนี้

(พระบรมนามาภิธัย) สยามินทร์

สมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้ากรุงสยาม ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ในการซึ่ง เจ้าหมื่นไวยวรนารถได้รับทำการซึ่งทรงปฏิสังขรณ์วัดพระศรีรัตนศาสดาราม คือได้เป็นผู้ขนอิฐหักกากปูนและชำระปัดกวาดลานวัด แล้วสำเร็จตามพระ

บรมราชประสงค์ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานเหรียญทองแดง เป็นที่ระลึกในการที่ได้ทรงปฏิสังขรณ์วัดพระศรีรัตนศาสดารามครั้งนี้ ได้เป็นที่ปรากฏซึ่งตนได้ทำการฉลองพระเดชพระคุณสืบต่อไป

พระราชทานมาแต่ ณ วันอังคาร เดือนหก ขึ้นค่ำหนึ่ง ปีมะเมีย จัตวาศกศักราช ๑๒๔๔ เป็นวันที่ ๔๘๐๗ ในรัชชกาลปรัตยุบันนี้

(พระบรมนามาภิธัย) สยามินทร์

(ในการที่เจ้าหมื่นไวยวรนารถได้รับเหรียญที่ระลึกมากกว่าผู้อื่นดังนี้ ก็เพราะได้ทำราชการฉลองพระเดชพระคุณเป็นหลายหน้าที่)

ในระหว่างที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เจ้าหมื่นไวยวรนารถเป็นผู้จัดการตั้งพิพิธภัณฑ์เนชั่นแนลเอ็กส์ฮิบิชั่น ด้วยหลังคามุงจากฝาใช้ไม้สิงคโปร์ทำเป็นโรงรอบ ๔ ด้าน เต็มท้องสนามหลวงมีประตูสี่ประตู กลางมีโรงประชุมการเล่นมหรสพมีละคร เป็นต้น มีสนามหญ้าทำสวนดอกไม้ และโรงนั้นก็เป็นห้องประดับด้วยของที่เกิดขึ้นในเมืองไทยทุกอย่าง ส่วนตัวเจ้าหมื่นไวยวรนารถนั้นได้มีหน้าที่เป็นผู้ตบแต่งประดับประดาสถานที่ และรักษาเหตุการณ์ต่าง ๆ ในงานนั้น

ในระหว่างนั้นมีเสียงเล่าลือกันขึ้นว่า พวกจีนฮ้อรวบพากันมาจากเมืองจีน จะมาทำการจลาจลปล้นพิพิธภัณฑ์ทั้งจะเผาเสียด้วย ในระหว่างนั้นพระยานรรัตน์ได้ออกจากผู้ยังคับการทหารหน้าแล้ว แต่ยังเป็นผู้ยังคับการกองทหารคับเพลิงอยู่ เมื่อทราบเรื่องเช่นนั้นก็เข้าเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทกราบบังคมทูลพระกรุณาว่า "กองทหารคับเพลิงซึ่งอยู่ในบังคับบัญชาของข้าพระพุทธเจ้านั้น เมื่อมีเหตุการณ์เกิดขึ้นแล้วกองทหารคับเพลิงไม่เพียงพอที่จะระงับเหตุ เกรงว่าจะฉลองพระเดชพระคุณต่อไปมิได้ พระราชอาชญาไม่พ้นเกล้า ฯ ข้าพระพุทธเจ้า ขอคืนกองคับเพลิงโดยไม่ต้องบังคับบัญชาและรับผิดชอบต่อไป" พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่ จึงรับสั่งให้หาเจ้าหมื่นไวยวรนารถเข้าไปเฝ้า มีพระราชดำรัสว่า "บัดนี้พระยานรรัตน์เขามาขอคืนกรมทหารคับเพลิง ด้วย

เขาจะรับทำการต่อไปไม่ได้ อนึ่ง กองทหารดับเพลิงนี้เป็นกองสำคัญ ถ้าไม่จัดการให้มั่นคงแข็งแรงโดยจริงจังแล้ว เกรงว่าจะเกิดมีอันตรายขึ้นแก่โรงพิพิธภัณฑ์ เพราะโรงนี้ทำเป็นกำมะลอไม่มั่นคงแข็งแรง หลังคาหรือก็มุงด้วยจาก ถ้าเกิดไฟขึ้นทรัพย์สมบัติของแผ่นดิน เป็นต้นว่าเพ็ชรพลอย ทองคำที่เป็นเครื่องภาชนะและเครื่องประดับกาย เอาออกมาตั้งประกวดอยู่ ณ ที่นั้นก็จะเป็นอันตราย" เจ้าหมื่นไวยวรนารถจึงได้กราบบังคมทูลพระกรุณาว่า "ส่วนข้าพระพุทธเจ้าในเวลานี้ก็มีหน้าที่เป็นการใหญ่ ๆ ซึ่งต้องรับผิดชอบอยู่อีกหลายอย่างนัก เป็นต้นว่า การประดับประดาพระที่นั่งและพระตำหนักใหญ่น้อยอีกหลายแห่ง ทั้งต้องเป็นกรรมวิวัดพระศรีรัตนศาสดารามในการจ่ายเงินและเที่ยวตรวจการด้วย กับยังต้องตรวจตราการทหารที่รักษาอยู่ในพระนครทุกตรอกทุกถนน ทั้งเกี่ยวอยู่ในการนครบาลและยังมีการฝึกซ้อมทหารรายทหารม้า เพื่อจะได้แห่นำเสด็จเป็นกองหน้าในการเลียบพระนครครั้งนี้ด้วย เพราะฉะนั้นการที่ได้รับฉลองพระเดชพระคุณนี้ ก็เป็นภาระอันหนักเหลือย่ากว่าแรงอยู่แล้ว ครั้นจะรับฉลองพระเดชพระคุณในกองทหารดับเพลิงขึ้นอีก เกรงว่าถ้ามีเหตุการณ์เกิดขึ้น พระราชอาชญาจะไม่พ้นเกล้า ฯ" พระยาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงมีพระกระแสรับสั่งว่า "ข้าได้ปรึกษาพวกเจ้านายและนายอาลยาร์สเตอร์เขาดูแล้ว เขามีความเห็นตกลงพร้อมกันว่า กองทหารดับเพลิงนี้ต้องมอบให้เจ้ารับเอาไปยังดับญชา และรับผิดชอบจึงจะได้" เจ้าหมื่นไวยวรนารถจึงกราบบังคมทูลพระกรุณาว่า "ถ้าที่ประชุมเห็นพร้อมกันว่าไม่มีผู้อื่นจะทำได้แล้ว ข้าพระพุทธเจ้าก็จำเป็นต้องฉลองพระเดชพระคุณไปตามสติกำลัง" พระยาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงมีพระราชดำรัสว่า "ให้เจ้าจัดแจงการโดยกวดขัน ถ้าแม้ว่าเกิดไฟไหม้โรงพิพิธภัณฑ์ (เนชั่นแนลเอ็กส์ฮิบิชั่น) ขึ้นแล้ว หัวของเจ้าหัวเดียวไม่พอแก่ความผิดนะ"

เมื่อเจ้าหมื่นไวยวรนารถได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตมอบหน้าที่กองดับเพลิงแล้ว ก็ได้ยกไปตรวจตราดูที่กรมกองดับเพลิงแล้ว ก็ได้ออกไปตรวจตราดูที่กรมกองดับเพลิง ว่าจะมีสิ่งของเครื่องมือที่จะใช้อย่างใดบ้าง เห็นมีสูบน้ำด้วยมือมีสายพร้อมอยู่ ๔ เครื่อง และมีถังน้ำสังกะสี, มือเสือ, ถังผ้าใบกับโยทะกา เมื่อได้ตรวจตราดูตลอดแล้วก็มีความวิตก เพราะเห็นว่าเครื่องมือที่มีอยู่นั้นไม่พอที่จะใช้ แต่เจ้าหมื่นไวยวรนารถได้ทราบว่า พระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ามหามาลา

กรมสมเด็จพระยาบำราบปรปักษ์ แต่ครั้งยังดำรงพระยศเป็นกรมพระ ฯ ได้ทรงสั่งเครื่องสูบน้ำคับไฟใช้ด้วยสะดิม มีสายพร้อมอยู่เครื่องหนึ่ง เครื่องสูบน้ำนี้เก็บไว้ไม่ได้ใช้ ของสำหรับเครื่องก็หายไปบ้าง เจ้าหมื่นไวยวรนารถผู้ยังคับการ จึงได้ไปเฝ้ากรมสมเด็จ ฯ ขอรับพระราชทานยืมเครื่องสูบน้ำนี้ มาใช้รักษาการพิพิธภัณฑ์ (เนชั่นแนลเอ็กส์ชิบิชั่น) ชั่วคราว สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระบำราบปรปักษ์ก็ทรงโปรดประทานให้ยืมตามความประสงค์ ทั้งพระองค์ท่านก็เลยยกเครื่องสูบน้ำคับไฟนี้ ถวายให้ใช้ราชการเป็นสิทธิขาด

อนึ่ง เจ้าหมื่นไวยวรนารถได้ทราบว่า ที่ห้างยูเกอซิกมีเครื่องสูบน้ำสะดิมอยู่ ๑ เครื่อง จึงได้ไปตรวจดูเห็นเครื่องนั้นยังบริบูรณ์ดีอยู่ ก็ซื้อเอามาใช้ราชการได้ทันที เมื่อได้เครื่องสูบสะดิม ๒ เครื่องนี้มาแล้วจึงได้วางใจคลายความวิตก กับสั่งให้ขุดสระขึ้นอีก ๒ สระ ณ ท้องสนามหลวงในโรงพิพิธภัณฑ์ (เนชั่นแนลเอ็กส์ชิบิชั่น) เพื่อใช้น้ำเมื่อมีเหตุการณ์เกิดขึ้นโดยทันท่วงที เครื่องสูบสะดิม ๒ เครื่องนี้นั้น ขณะที่ได้เปิดการแสดงพิพิธภัณฑ์ก็ได้ให้ติดไฟมีสะดิมอยู่เสมอ ทั้งกลางวันและกลางคืน ใช้ทหารคับเพลิงคนเก่าให้กำกับอยู่ การรักษาโรงพิพิธภัณฑ์นั้น เจ้าหมื่นไวยวรนารถได้แบ่งหน้าที่ออกเป็น ๔ ด้าน ด้านที่หนึ่ง ซึ่งมีเครื่องอาภรณ์เพ็ชรนิลจินดา และของที่มีค่าต่าง ๆ อยู่นั้น เจ้าหมื่นไวยวรนารถผู้ยังคับการเป็นผู้ดูแลรับผิดชอบด้วยตนเอง ด้านที่ ๒ ซึ่งมีของต่าง ๆ ได้มอบให้พระยาฤทธิรงค์รณเฉท (สุข ชูโต) แต่ครั้งยังเป็นนายจ่ายวด เป็นผู้รับผิดชอบ ด้านที่ ๓ ให้พระยาพหลพลพยุหเสนา (กิ่ม) แต่ครั้งยังเป็นหลวงทวยหาญ เป็นผู้ดูแลรับผิดชอบ ด้านที่ ๔ ให้เจ้าหมื่นศรีสรรักษ์ (หม่อมราชวงศ์เล็ก ศิริวงศ์ ณ กรุงเทพ) เป็นผู้ดูแลรับผิดชอบ นายด้านทั้ง ๔ นายนี้ได้ผลัดเปลี่ยนกันดูแล รับราชการฉลองพระเดชพระคุณทั้งกลางวันและกลางคืน มิได้มีเหตุการณ์อย่างหนึ่งอย่างใดเกิดขึ้นจนเสร็จการ

เมื่อเสร็จการแล้วได้พระราชทานเหรียญทองคำแจกให้เป็นที่ระลึก จารึกในเหรียญนั้นว่า สำหรับพระราชทานผู้ช่วยในการเนชั่นแนลเอ็กส์ชิบิชั่น ณ ท้องสนามหลวง กรุงเทพ ฯ ๑๒๔๒ แก่ผู้ที่เป็นกรรมการและนายด้านทุก ๆ ด้าน เหรียญนี้มี ๓ ชั้น ชั้นที่ ๑ ทำด้วยทองคำ ชั้นที่ ๒ ทำด้วยเงิน ชั้นที่ ๓ ทำด้วยทองแดง กรรมการสำหรับเนชั่นแนลเอ็กส์ชิบิชั่นนั้น คือ

๑. เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง (เพ็ญ เพ็ญกุล)

๒. เจ้าพระยาศรีพิพัฒน์ (แพ บุนนาค)

๓. เจ้าพระยารัตนยดินทร์ (บุญรอด กลัยาณมิตร์)

๔. เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ (ชุมพร บุนนาค)

๕. เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสง–ชูโต) แต่ครั้งดำรงยศเป็นเจ้าหมื่นไวยวรนารถ กับยังมีผู้อื่นอีกหลายท่าน

ปกรณ์ ๑๔

ตั้งกรมเด็กชา

ขณะนั้นการงานที่เจ้าหมื่นไวยวรนารถได้ทำฉลองพระเดชพระคุณมีอยู่หลายหน้าที่นัก เช่น ตบแต่งรักษาพระที่นั่งและพระตำหนักอีกหลายแห่ง กับมีการอื่น ๆ ที่ต้องทำอีกหลายอย่าง เจ้าหมื่นไวยวรนารถจึงขอรับพระราชทานพระบรมราชานุญาตตั้งให้มีกรมเด็กชาขึ้น ได้เกณฑ์พวกบุตรหมู่ลาวสี่ไม้ที่เป็นพวกเด็กชาประจำวังเพชรบุรีพวกหนึ่ง บุตรหมู่พวกชาวที่พวกหนึ่ง กับบุตรหมู่มหาดเล็กและบุตรหมู่ทหารหน้าทุก ๆ กรม เลือกเอาแต่เพียงอายุ ๑๔–๑๕–๑๖ ปีเข้ามารับราชการเป็นพวกเด็กชา ใช้แบบเครื่องแต่งกายอย่างเสื้อของพวกลาวโซ่ง มีผ้าโพกศีรษะเป็นเกลียวใช้รัดประคดคาดเอวแต่งตัวคล้ายกับของครั้งอินเดียของพระราชินีวิกตอเรีย ได้ยกว่าที่นายร้อยเอกหม่อมราชวงศ์มุ้ย ให้เป็นผู้ควบคุมพวกเด็กชา และให้หม่อมราชวงศ์สะอาดกับหม่อมราชวงศ์เย็นมาเป็นผู้ช่วย มีจำนวนเด็กชาประมาณ ๒๐๐ คนเศษ มีหน้าที่ยืนรักษาพระทวารบนพระที่นั่งมหาจักรีเมื่อเวลามีงาน และมีหน้าที่รักษาความสะอาดปัดกวาดเช็ดล้างพระที่นั่งทุกองค์ ทั้งมีหน้าที่ใช้การโยธาในบรมมหาราชวังทุกอย่างด้วย ผู้ที่รับราชการในกรมเด็กชานี้ได้รับยศยรรดาศักดิ์สูงเป็นพระเป็นพระยาก็หลายคน เช่นเจ้าพระยาวรวงศ์พิพัฒน์ (ม.ร.ว. เย็น อิศรเสนา ณ กรุงเทพ) พระยาวิศนุกรรมศิลปสิทธิ์ (น้อย ศิลปี) พระยาราชัยสวรรย์ (พ้อน ศิลปี) เป็นต้น และยังมีผู้อื่นอีกหลายคน

ปกรณ์ ๑๙

จัดการซ่อมถนนหลวงและใช้เครื่องจักรบดหินถนน ดังเช่นกรมศุขาภิบาลกระทำอยู่ในเวลานี้

เดิมถนนหนทางในกรุงเทพพระมหานครได้ใช้อิฐหักกากปูนถมถนน เวลานั้นยังไม่สู้จะมีรถม้าสัญจรไปมามากนัก การคมนาคมและการโยธาทั้งปวงตกอยู่ในมือของเจ้าหมื่นไวยวรนารถผู้บังคับการทหารหน้าแต่ผู้เดียว เป็นต้นว่าทำวังสำหรับสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเจ้าฟ้าวชิรุณหิศประทับขึ้นที่สระปทุมวัน กับโปรดเกล้า ฯ ให้ทำวังพระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณฑ์ (กรมหลวงสวัสดิ์วัฒนวิสิษฐ์) ด้วย

การที่ทำนั้นได้ก่อสร้างวางรากทำพิธีวันเดียวกันกับทำโรงทหารหน้า พิธีที่ทำนั้นเอาหินยาวทั้งแท่งยาวประมาณ ๒ ศอกเศษ กว้าง ๑ ศอกเศษเจาะให้เป็นช่อง จึงเอาหีบทองแดงบรรจุแผนที่และรูปถ่ายรายการเอ๊สติเมตต่าง ๆ กับเอาทอง, เงิน, และอัฐทองแดงซึ่งใช้อยู่ในเวลานั้นบรรจุลงพร้อมทุกอย่าง ทั้งถ่ายเอาอากาศแห่งความร้อนในหีบนั้นออกหมดแล้ว ก็ปิดกรีหีบนั้นบรรจุลงในซอกหินที่ขุดไว้ เมื่อถึงกำหนดเวลาได้ฤกษ์แล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็เสด็จพระราชดำเนิรมาทรงก่อรากด้วยอิฐปิดทองและเงิน เพื่อเป็นปฐมฤกษ์ทั้งสองแห่ง กับในการนั้นได้โปรดเกล้า ฯ ให้สร้างทำพระที่นั่งและพระตำหนักฝ่ายในเพิ่มเติมขึ้นอีกหลายหลัง

เจ้าหมื่นไวยวรนารถผู้บังคับการเห็นว่า การซ่อมแซมถนนรอบพระนครต่อไปนั้น ถ้ามียวดยานสัญจรไปมามากขึ้นแล้ว ถนนโรยด้วยอิฐหักกากปูนจะทนทานลูกล้อรถไม่ได้ จึงสั่งรถยดถนนเข้ามาหนึ่งรถ พร้อมทั้งเครื่องย่อยหินที่สำหรับโรยถนน มีตะแกรงร่อนหินที่ย่อยแล้วแบ่งออกได้เป็นก้อนเล็กก้อนใหญ่ด้วย เพราะการซ่อมแซมถนนเช่นนี้ เจ้าหมื่นไวยวรนารถเคยไปเห็นที่กรุงลอนดอนว่าเขาได้ซ่อมทำกันมาอย่างไร จึงได้จดจำเอามาเป็นตัวอย่าง

เมื่อขณะที่กำลังเปิดการแสดงพิพิธภัณฑ์เนชั่นแนลเอ็กส์ฮิบิชั่นอยู่นั้น ผู้ยังคับการได้จัดให้พลทหารขนหินย่อยมาพร้อม จึงเชิญเสด็จพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวให้ทรงพระราชดำเนิรมาทอดพระเนตร์ ขณะเมื่อทรงประทับทอดพระเนตร์อยู่นั้น ขุนไวยวรนารถผู้ยังคับการจึงให้พลทหารเอาปิกซึ่งสำหรับสับฟันถนน สับฟันถนนเก่าเพียงครึ่งถนน แล้วก็ให้เอาหินหยาย ๆ เกลี่ยที่ถนนให้เสมอกันและเอาหินเล็กโรยทับ เมื่อเสร็จแล้วจึงให้รถยดถนนเดิรกลับไปกลับมาทับบนหินซึ่งโรยถนนไว้แล้วนั้นต่อหน้าพระที่นั่ง แล้วก็เอาน้ำสาดรดหินที่ละเอียดแล้วนั้นจนทั่ว ถนนก็กลับแข็งเรียบดังเก่าเป็นหินแผ่นเดียว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็มีความพอพระราชหฤทัยเป็นอันมาก เครื่องยดถนนนี้ผู้ยังคับการได้ใช้อยู่จนตลอดเวลาที่ต้องดูแลการ ทั้งได้มอบเครื่องยดถนนนี้ให้แก่เจ้าหน้าที่ซึ่งรับทำการยดถนนอยู่จนกาลบัดนี้

ปกรณ์ ๒๐

เรื่องจัดการซื้อม้าสำหรับทหาร และต้องอุบัติเหตุตกม้า

เจ้าหมื่นไวยวรนารถผู้ยังคับการเห็นว่า ม้าที่จะใช้ราชการในกรมทหารหน้านั้น มิไม่เพียงพอ จึงได้ขอพระบรมราชานุญาตให้นายหลุยเลียวโนแวนซ์ บุตรชายนางเลียวโนแวนซ์ ซึ่งได้เคยเป็นอาจารย์ถวายพระอักษรอังกฤษให้แก่พระยาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และภายหลังได้กราบถวายบังคมลากลับออกไปประเทศอเมริกาทั้งสองคน ครั้นเมื่อนายหลุยเลียวโนแวนซ์กลับเข้ามาประเทศสยามอีก ได้เข้าเฝ้าทูลละอองธุลีพระยาทของานทำ จึงโปรดเกล้า ฯ พระราชทานตัวนายหลุยเลียวโนแวนซ์ให้ผู้ยังคับการเอาไปไว้ใช้ราชการในกรมทหารหน้า ผู้ยังคับการเห็นว่านายหลุยเลียวโนแวนซ์ผู้นี้เป็นผู้ชำนาญในทางม้า จึงได้จัดใช้ออกไปเลือกซื้อม้ายังเกาะออสเตรเลีย นายหลุยเลียวโนแวนซ์ได้เลือกซื้อม้าเทศเข้ามาใช้ราชการในกรมทหารหน้าเป็นหลายอย่าง มีม้าที่เคยได้รับการฝึกหัดมาแล้วก็มี และม้าที่ยังไม่เคยฝึกหัดก็มี ส่วนม้าที่ได้ฝึกหัดมาแล้วนั้นเอาไว้สำหรับลากรถปืนใหญ่และสำหรับนายทหารขับขี่ ม้าเทศนั้นสำหรับเป็นม้าทหารหน้าขี่แห่นำขบวนเสด็จพระราชดำเนิน ในจำนวนม้าทั้งสิ้นมีจำนวน ๓๕๐ ม้าเศษนั้นหัดไว้สำหรับพลทหารขับขี่ ทั้งได้สั่งผู้ฝึกหัดม้า, อัศวแพทย์, ผู้ทำรองเท้าม้า, เข้ามาพร้อมกับม้าด้วย ภายหลังนายหลุยเลียวโนแวนซ์ได้รับยศเป็นกัปตันในกรมทหารม้าหน้า และผู้ยังคับการได้เรียกกัปตันบี้เลียนชนชาติอิตาเลียนเข้ามาช่วยเป็นครูฝึกหัดม้า เป็นแบบฉบับมาจนทุกวันนี้

ครั้น ณ วัน ๔ ขึ้น ๕ ค่ำ เดือน ๒ ปีมะเมียจัตวาศกจุลศักราช ๑๒๔๔ ตรงกับ พ.ศ. ๒๔๒๕ เวลา ๑ โมงเช้า (๗ ก.ท.) กัปตันหลุยเลียวโนแวนซ์ได้นำลูกม้าเทศซึ่งพ่อม้าได้เคยวิ่งแข่งชนะกว่า ๑,๐๐๐ ปอนด์ กัปตันหลุยเลียวโนแวนซ์ได้บอกว่า เขาได้ฝึกหัดลูกม้านี้ในโรงหัด

ม้าพอจะขี่ได้แล้ว ขอให้เจ้าหมื่นไวยวรนารถลองขี่ดู เจ้าหมื่นไวยรวรนารถได้ขี่ม้าเทศนั้น เพื่อจะไปตรวจการฝึกซ้อมทหาร แต่ม้านั้นเป็นม้าใหม่ พอเจ้าหมื่นไวยวรนารถขึ้นถึงหลังม้าแล้วม้าก็พาห้อไม่หยุด เจ้าหมื่นไวยวรนารถหาทันที่จะตั้งตัวได้ดีไม่ก็ต้องปล่อยให้ม้าพาวิ่งไปตามกำลังของมัน เวลานั้นม้าพาวิ่งมาเกือบจะถึงจำหล่อขวางถนนสำหรับห้ามคนในเวลาฝึกซ้อมทหาร มีช่องจะเพาะคนเดิรได้เท่านั้น (จำหล่อนั้นคือเป็นเครื่องกีดกั้นไม่ให้ใครบุกรุกเข้ามาได้ โดยง่าย ไม้ที่จำหล่อเสียมแหลมๆ ทั้งที่ข้างบนและข้างล่างและมีไม้พาดกลาง) ม้าก็วิ่งตรงมาถึงที่จำหล่อนั้น เจ้าหมื่นไวยวรนารถมีความตกใจ นึกว่าคอคงจะหักตายเป็นแน่ แต่ยังมีสติชักม้าให้ตรงกับช่องที่จะหลีกไป เผอิญม้าก็วิ่งลอดไปได้โดยไม่โดนสิ่งใดเลย ขณะนั้นม้าได้วิ่งห้อมาถึงหน้าโรงเอ็กส์ชิบิชั่น แล้วม้าก็ยิ่งวิ่งห้อใหญ่ เจ้าหมื่นไวยวรนารถเห็นว่าม้าวิ่งห้อเร็วนักรั้งไม่อยู่ น่ากลัวจะไปโดนสิ่งใด และถ้าข้ามสะพานเลี้ยวไปแล้วก็ลงจะเลยไปชนกำแพงวังหน้าเข้า ก็คงจะต้องคอหักตายทั้งคนและม้า เพราะเคยมีตัวอย่างมาแล้ว จึงได้รั้งบังเหียนไว้โดยแรงเพื่อจะให้ม้าหยุด ณ ทันใดนั้นม้าก็สะบัดหน้าขึ้นคอ เจ้าหมื่นไวยวรนารถยั้งตัวไม่ทันก็คะมำไปข้างหน้า แต่ทะว่ากอดคอม้าไว้ทัน ส่วนเท้านั้นไปยึดเท้าม้าเข้าม้าจึงเลยล้มทับลงมาขาหลังฉกทั้ง ๒ ข้าง เมื่อขณะที่เจ้าหมื่นไวยวรนารถตกม้าลงมานั้นไม่ได้สตินอนอยู่กับที่ทั้งม้าและคน จนกะทั่งกัปตันหลุยเลียวโนแวนซ์ขับรถด๊อกการ์ดตามมาเห็นเข้า ก็พะยุงยกตัวขึ้นพามาจนถึงบ้านเจ้าหมื่นไวยวรนารถจึงรู้สึกตัวว่ามีบาดแผลที่ศีรษะแง่ซ้ายแตกและบวมไปหมดทั้งศีรษะ มีอาการปวดเป็นกำลัง ที่แขนก็ถลอก ๒ แห่ง เนื้อปอกออกไปจนโลหิตออก ทั้งที่ข้อเท้าก็มีแผลและบวมเดิรไม่ได้ การที่ตกม้าคราวนี้ เจ้าหมื่นไวยวรนารถมีความวิตก เกรงว่าคงจะตายเพราะมีบาดแผลที่สำคัญหลายแห่ง เมื่อขณะที่เจ็บมากนั้นคนก็เล่าลือกันไปต่างๆ ว่าตายแล้วบ้าง เป็นบ้าไปบ้าง หมอเทียนชี (พระยาสารสินสวามิภักดิ์) นายแพทย์ทหารเป็นผู้รักษา หมอได้คอยเฝ้าดูอาการที่ป่วยและคอยปฏิบัติพยาบาลเองจนกะทั่งอาการป่วยนั้นค่อยทุเลาขึ้นทุกวัน ระหว่างที่เจ้าหมื่นไวยวรนารถป่วยอยู่นั้น ได้มีคนมาเยี่ยมเยียนมาก ทั้งเจ้าและขุนนางผู้ใหญ่ พระยาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระวิตกมาก ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ทรงถามอาการและข่าวคราวอยู่เสมอ ทั้งทรงเป็นพระธุระเอาพระทัยใส่มาก ด้วยเกรงว่าเจ้าหมื่นไวยวรนารถจะถึงแก่ความตาย ครั้นวันอังคารขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๒ ปีมะเมียจัตวาศก

จุลศักราช ๑๒๔๔ ตรงกับ พ.ศ. ๒๔๒๕ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชเทวี (สมเด็จพระมาตุจฉาเจ้า) กับเจ้าคุณจอมมารดาแพ (พระปรมยุรวงศ์) คุณจอมมารดาโหมดกับสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอและพระเจ้าลูกยาเธอหลายพระองค์ ได้เสด็จมาเยี่ยมเจ้าหมื่นไวยวรนารถจนถึงบ้าน พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้มีพระกระแสรับสั่งถามอาการของเจ้าหมื่นไวยวรนารถกับหมอเทียนฮี้ ๆ จึงกราบบังคมทูลพระกรุณาว่า "พ้นอันตรายแล้ว" เมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงทรายอาการตามคำที่หมอเทียนฮี้กราบบังคมทูลพระกรุณาแล้ว ก็มีพระกระแสรับสั่งปลอบโยนเอาอกเอาใจเจ้าหมื่นไวยวรนารถว่า "ขอให้เจ้ารีบรักษาตัวเสียให้หาย เร็ว ๆ เถิดข้าจะให้เจ้ามีเมีย เพราะเวลานี้สมเด็จเจ้าพระยาก็ถึงแก่พิลาลัยแล้ว ไม่มีผู้ใดขวาง ข้าจะพูดให้คุณสุรวงศ์ตกลงยอมให้บุตรสาว" เมื่อทรงเยี่ยมเสร็จแล้วก็เสด็จกลับ ครั้นเจ้าหมื่นไวยวรนารถหายป่วยแล้ว ตั้งแต่นั้นมาขุนเสีย คงอะไรไม่รู้จักกลิ่นจนตราบเท่าทุกวันนี้

ปกรณ์ ๒๑

จัดตั้งโรงเรียนหลวงที่พระราชวังสวนอนันต์

เมื่อขณะที่ได้ตั้งโรงเรียนมหาดเล็กขึ้นนั้น ได้ให้ พระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย) มาเป็นครูสอนภาษาไทย ให้นายบีเตอร์สันเป็นครูสอนภาษาอังกฤษ มีเจ้านายและบุตรข้าราชการมาเรียนอยู่ ณ โรงเรียนนี้หลายคน ครั้นต่อมาโรงเรียนนี้ก็โทรมลง พระยาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ มีความเห็นว่าโรงเรียนภาษาอังกฤษนี้ควรจะตั้งขึ้นให้เป็นหลักฐาน จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานพระราชวังสวนอนันต์ให้เป็นโรงเรียน ได้ว้างให้หมอแม็คฟาแลนด์ (บิดาพระอาจวิทยาคมยอร์ชแม็คฟาแลนด์) ซึ่งเป็นมิชชันนารีอยู่ที่เมืองเพ็ชรบุรี เป็นครูสอนภาษาอังกฤษ กับทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้มีคอมมิตีเป็นกรรมการจัดการโรงเรียนนี้หลายคนคือ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้าจาตุรนต์รัศมี กรมพระจักรพรรดิพงศ์ ๑ กรมหมื่นพิชิตปรีชากร ๑ พระยาอภัยรณฤทธิ์ (เวช) ๑ พระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย) ๑ เจ้าหมื่นไวยวรนารถ ๑ รวม ๕ คน ให้มีหน้าที่แบ่งปันกันเป็นส่วนไป ถ้าแม้กรรมการจะจัดการสิ่งใดแล้วก็ให้ประชุมเห็นชอบพร้อมกันเสียก่อนจึงจัดการทำไปได้ ชั้นแรกกรรมการก็จัดการกระตือรือร้นแข็งแรง ประชุมปรึกษาหารือบ่อย ๆ เพื่อจะจัดการให้เรียบร้อยตลอดไป แต่ต่อมามีช้าการงานทั้งปวงก็ทรุดโทรมลง เพราะพวกคอมมิตีซึ่งเป็นกรรมการพากันเฉื่อยชาไปไม่จัดการกระตือรือร้นตามเดิม ที่สุดการเบิกจ่ายเงินเดือนและเบี้ยเลี้ยงของครูและนักเรียนเจ้าพนักงานก็ไม่ใคร่จะเบิกมาจ่ายให้ หมอแม็คฟาแลนด์ก็มีความเดือดร้อน จึงทำหนังสือขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณา พระยาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ มีลายพระราชหัตถ์ให้เรียกพวกกรรมการมาปรึกษาหารือให้จัดการให้เสร็จ ครั้น ณ วันเสาร์แรม ๘ ค่ำ เดือน ๑๑ ปีมะเมียจัตวาศก จุลศักราช

๑๒๔๔ ตรงกับ พ.ศ. ๒๔๒๕ เจ้าหมื่นไวยวรนารถได้ไปประชุมที่วังทูลกระหม่อมพระองค์ใหญ่ (คือ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าจาตุรนต์รัศมี กรมพระจักรพรรดิพงศ์) ปรึกษาด้วยเรื่องที่จะจัดโรงเรียนที่สวนอนันต์ การประชุมนั้นเย็นเวลา ๓ ทุ่ม (๙ ล.ท.) ได้ปรึกษาหารือกิจการต่อกัน แต่ยังมิทันที่จะตกลงว่าจะจัดทำเย็นประการใด พูดโต้เถียงกันอยู่จนเวลา ๕ ทุ่มเศษ (๑๑ ล.ท.) เจ้าหมื่นไวยวรนารถเห็นว่า ถ้าไม่ตกลงกันให้เย็นที่เรียบร้อยก็คงจะเสียราชการทั้งกำหนดเวลาในพระราชหัตถ์เลขานั้นก็ยังมีเวลาเหลืออยู่เพียงเจ็ดวันเท่านั้น เจ้าหมื่นไวยวรนารถจึงได้รับกับพวกคอมมิตีว่า "จะขอรับจัดการตั้งโรงเรียนนี้ให้สำเร็จแต่ผู้เดียวเอง" สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมพระจักรพรรดิพงศ์ และท่านคอมมิตีเหล่านั้นก็เห็นชอบพร้อมกันตามคำชี้แจงของเจ้าหมื่นไวยวรนารถ ในการที่จะจัดการโรงเรียนอย่างไร ๆ ตั้งแต่นั้นมา เจ้าหมื่นไวยวรนารถก็ได้จัดการโรงเรียนแต่ผู้เดียว ตามความตกลงของพวกคอมมิตี คือให้จัดเอกเงินค่าใช้จ่ายของนักเรียนและครูกับจัดการให้เปิดโรงเรียนใหม่

ครั้นวันแรม ๑๔ ค่ำเดือนอ้าย ปีมะเมียจัตวาศก จุลศักราช ๑๒๔๔ ตรงกับ พ.ศ. ๒๔๒๕ หมอแม็คฟาแลนด์ซึ่งเป็นครู ก็มาหาเจ้าหมื่นไวยวรนารถแจ้งความว่า จะเปิดโรงเรียนที่พระราชวังสวนอนันต์ และจะเปลี่ยนระเบียบการเลี้ยง กับจะเรียกนักเรียนให้เข้ามาเรียนพร้อมกันกับอนึ่งเรื่องสารวัตรวาดูการนั้น เจ้าหมื่นไวยวรนารถจะยอมให้ครูแม็คฟาแลนด์หาเองกับครูแม็คฟาแลนด์ต้องรับผิดชอบในการที่จะรักษาเด็กด้วย

อนึ่งเจ๊กที่ทำการก็ต้องเรียกบัญชีที่พระอินทรเทพ กับตั้งบัญชีเบิกของโรงทำด้วยจากไว้สำหรับนักเรียนหัดกายกรรมให้มีกำลังด้วย

เมื่อได้จัดการและทำสถานที่สำหรับโรงเรียนให้เรียบร้อยเสร็จแล้ว ต่อมาเมื่อพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นดำรง (กรมพระยาดำรงฯ) ได้ทรงเป็นผู้จัดการกรมศึกษาธิการแล้ว เจ้าหมื่นไวยวรนารถจึงมอบหน้าที่การรับผิดชอบเรื่องโรงเรียนสวนอนันต์ถวายให้ทรงจัดการต่อไป

ปกรณ์ ๒๒

เรื่องที่ไปปราบผู้ร้ายเมืองสุพรรณบุรี

ครั้นเมื่อปีมะเมีย จัตวาศก จุลศักราช ๑๒๔๔ ตรงกับ พ.ศ. ๒๔๒๕ เมืองสุพรรณบุรีมีใบบอกทางราชการเข้ามายังกระทรวงมหาดไทยว่า ในเวลานี้เมืองสุพรรณบุรีเกิดโจรผู้ร้ายกำเริบซุกซุมขึ้นมาก มีเหตุอุกฉกรรจ์ฆ่ากันตายและเกิดการปล้นสะดมวันหนึ่ง ๆ หลาย ๆ ราย ทั้งในเวลานี้ผู้ว่าราชการเมือง (ผู้ว่าราชการจังหวัด) ก็ไม่มี มีแต่พระศรีราชรักษา ปลัดเมือง (ปลัดจังหวัด) ว่าราชการแทนอยู่ จะบังคับบัญชาการสิ่งใดก็ไม่ค่อยจะสำเร็จเด็ดขาด ทั้งกรมการก็ถูกลอบยิง ราษฎรได้รับความเดือดร้อนเข็ญอันมาก ในระหว่างนั้นพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ตั้งหลวงอังคนิศรพลารักษ์ (จัน แสง—ชูโต) รับราชการอยู่ในกรมทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์ ซึ่งเป็นพี่ชายของเจ้าหมื่นไวยวรนารถผู้บังคับการกรมทหารหน้า เป็นที่พระยาสุนทรสงครามผู้ว่าราชการเมืองสุพรรณบุรีขึ้นใหม่ ยังคงอยู่กรุงเทพ ฯ ยังมิทันที่จะออกไปว่าราชการที่เมืองสุพรรณบุรี ในระหว่างนั้นเจ้าหมื่นเสมอใจราช (จู โชติกเสถียร) ซึ่งเป็นข้าหลวงผูกปี้จีน ณ เมืองสุพรรณบุรีกลับเข้ามาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว จึงมีพระราชดำรัสถามถึงกิจการในเมืองสุพรรณบุรี ซึ่งเกิดการโจรผู้ร้ายซุกซุมตามเหตุการณ์ที่เป็นอยู่นั้น กับมีพระกระแสรับสั่งถามว่า "การที่ข้าตั้งให้พระยาสุนทรสงคราม (จัน แสง—ชูโต) เป็นผู้ว่าราชการเมืองสุพรรณบุรี เพื่อที่จะให้ออกไประงับเหตุการณ์โจรผู้ร้ายขึ้นใหม่นั้น มีเสียงมหาชนพูดจาว่ากล่าวกันอย่างไรบ้าง" เจ้าหมื่นเสมอใจราชจึงกราบบังคมทูลพระกรุณาว่า "ได้ทรายเรื่องตามเสียงกรมการโจษกันและพวกราษฎรพากันเล่าลือว่า ผู้ว่าราชการคน

ใหม่นี้เป็นพี่ชายของเจ้าหมื่นไวยวรนารถ ทั้งเจ้าหมื่นไวยวรนารถผู้นี้ก็เป็นผู้ที่โปรดปรานของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมีอำนาจราชศักดิ์มาก พวกเราต้องระมัดระวังตัวอย่าได้มีความประมาท"

ครั้นเมื่อทรงทรายประพฤติเหตุการณ์ดังนี้แล้ว จึงมีพระบรมราชโองการรับสั่งให้หาตัวเจ้าหมื่นไวยวรนารถ ผู้บังคับการทหารหน้าเข้ามาเฝ้า มีพระราชดำรัสเล่าเรื่องเมืองสุพรรณบุรีให้ฟังว่า "ยังนี้ เกิดโจรผู้ร้ายปล้นสะดมและเกิดเหตุอุกฉกรรจ์ฆ่ากันตายวันหนึ่ง ๆ หลายรายราษฎรเสียชีวิตด้วยการปล้นสะดมและทำร้ายร่างกายวันหนึ่ง ๆ ก็หลายคน ข้าได้ตั้งให้พี่ชายของเจ้าเป็นผู้ว่าราชการเมืองสุพรรณบุรี แต่ทะว่าจะออกไปในเวลานี้ยังไม่ได้ เพราะกำลังเกิดการวุ่นวายอยู่ เสมอใจมายอกกับข้าว่า พวกกรมการและราษฎรมันกลัวเจ้า เพราะฉะนั้นข้าเห็นว่าเจ้าต้องออกไปปราบปรามโจรผู้ร้ายให้สงบ และจัดการบ้านเมืองให้เรียบร้อยเสียก่อน แล้วจึงให้พี่ชายเจ้าออกไปว่าราชการ การที่จะให้เจ้าออกไปคราวนี้เจ้าต้องออกไปจัดการปราบปรามโจรผู้ร้ายให้เร็วที่สุด ข้ายอมอนุญาตให้เจ้าไปอยู่ได้ไม่เกิน ๑๕ วัน เจ้าต้องรีบกลับเข้ามาโดยเร็ว" เจ้าหมื่นไวยวรนารถ จึงกราบบังคมทูลพระกรุณาว่า "การที่พระราชทาน พระบรมราชานุญาตกำหนดเวลาให้นั้นน้อยนัก เกรงว่าจะทำการฉลองพระเดชพระคุณไปไม่ตลอด" จึงตกลงมีพระบรมราชานุญาตให้ไปจัดการให้สำเร็จได้ภายใน ๑ เดือน และมีพระราชดำรัสกะซิบบอกแก่เจ้าหมื่นไวยวรนารถว่า "ข้าฝันไปว่า ได้เห็นดวงดาวในท้องฟ้านภากาศร่วงหล่นลงมาเย็นอันมาก ข้าจึงมีความวิตกไม่รู้ว่าจะเกิดเหตุการณ์ขึ้นอย่างใด เพราะฉะนั้นข้าจึงไม่อยากให้เจ้าจากข้าไปนานนัก เจ้าทำการเสร็จแล้วจงรีบกลับมาเร็วที่สุด" เจ้าหมื่นไวยวรนารถก็กราบถวายบังคมลาออกมาสั่งให้เจ้าพนักงานในกรมทหารหน้าจัดเรือโยตสี่แจวเป็นเรือเร็ว ๑ ลำ เอานายทหารฝรั่งไปด้วย ๑ คนกับมีเรือเข็ดใหญ่เป็นเรือครัว ๑ ลำ มีทหารแจวเรือและนั่งไปในนั้นรวม ๑๒ คนด้วยกัน แต่หาได้แต่งตัวเครื่องแบบทหารไม่ ครั้น ณ วันพุธ แรม ๑๒ ค่ำ เดือน ๑๒ ปีมะเมีย จัตวาศก จุลศักราช ๑๒๔๔ ตรงกับ พ.ศ. ๒๔๒๕ เจ้าหมื่นไวยวรนารถได้รับตราพระราชสีห์ใหญ่จากกระทรวงมหาดไทย ดำเนินพระบรมราชโองการสำหรับว่างเมืองเสร็จแล้ว ก็ยังหารีบตรงไปว่างท้องตราต่อพระศรีราชรักษาปลัดเมืองทีเดียวไม่ เพราะเกรงว่าถ้าไปว่างท้องตราเสียก่อนแล้ว พวกโจรผู้ร้ายก็จะทราบระหัสเหตุเสียก่อน และจะพากันหลบหนีไปเสียสิ้นจะยากแก่ทางราชการในภายหลัง

จึงสั่งให้พลทหารที่แจวเรือนั้นแจวตัดลัดทางไปทางคลองสองพี่น้อง ให้ห่างไกลเมืองสุพรรณบุรีไปเพื่อหวังจะลอบสืบข่าวโจรผู้ร้ายเสียก่อนจึงจะจับตัวผู้ร้ายได้ง่ายขึ้น ครั้นแจวเรือไปถึงบ้านคลองสองพี่น้องในแดนเมืองสุพรรณบุรี เจ้าหมื่นไวยวรนารถจึงจัดแปลงเครื่องนุ่งห่มและทำท่าทางวางกิริยาให้เหมือนเป็นพวกเสมียนและทนาย หาได้แต่งตัวเป็นนายทหารและนายใหญ่ไม่ ทั้งพวกทหารที่ไปด้วยก็แต่งกายอย่างพวกพลเมือง แต่มีขันดาพและเครื่องแต่งกายทหารซ่อนอยู่ในเรือพรักพร้อม อนึ่งเจ้าหมื่นไวยวรนารถได้สั่งให้เตรียมเอาตรวนไปด้วย ๕๐ คู่ ด้วยหวังใจว่าเมื่อจับเอาตัวหัวหน้าโจรและพวกลูกสมุนของมันได้แล้วก็จะได้จำตรวนไปพลางก่อน ถ้าแม้ตรวนไม่เพียงพอจึงจะสั่งให้จัดการต่อไป

เมื่อไปอาศัยพักจอดเรือที่หน้าบ้านใด ๆ แม้มีพวกราษฎรชาวบ้านลงมาซักถามว่า "เรือนี้จะไปข้างไหน?" เจ้าหมื่นไวยวรนารถก็บอกว่า "นายท่านใช้ให้พาฝรั่งมาเที่ยวยิงนกเล่น และเที่ยวแวะหาซื้อของกินบ้าง" พวกชาวบ้านจึงมิได้มีความสงสัยโดยเชื่อว่าเป็นเรือฝรั่งมาเที่ยวยิงนกจริง เจ้าหมื่นไวยวรนารถ จึงทอดสนิทกับพวกพ่อค้าชาวบ้านทั้งทางบกทางเรือ และซักถามสืบเหตุการณ์สอบสวนดู กับเที่ยวได้สืบข่าวคราวตามวัดวาอารามด้วย ก็ได้ความตลอดว่า หัวหน้าผู้ร้ายชื่อนั้นๆ ตั้งเคหะสถานชุมนุมอยู่ที่ตำบลนั้น ๆ ครั้นแจวเรือออกมาจากคลองสองพี่น้องแล้ว ก็สืบข่าวระมาตลอดทางจนถึงเมืองสุพรรณบุรี แต่ยังไม่แวะเข้าวางตราพระราชสีห์ ให้แจวเรือเลยขึ้นไปสืบราชการเรื่องโจรผู้ร้ายจนถึงเขตต์ปลายน้ำเมืองสุพรรณบุรี ในระหว่างที่แจวเรือขึ้นไปนั้นเจ้าหมื่นไวยวรนารถเห็นคนป่วยล่องเรือลงมาจึงซักถามว่าเป็นอะไร ก็ได้ความว่าพวกองจ่ยและพวกราษฎรวิวาทกันใหญ่อยู่ที่ตำบลบ้านท่าช้างปลายน้ำสุพรรณ เจ้าหมื่นไวยวรนารถจึงให้หมอเทียนชี้ (พระยาสารสินสวามิภักดิ์) ซึ่งเป็นแพทย์ทหารไปด้วยนั้นจัดการพยาบาลรักษาคนป่วย แล้วให้รีบแจวขึ้นไปตำบลท่าช้าง เพื่อไประงับเหตุการณ์ เมื่อจับตัวผู้กระทำผิดได้แล้ว ก็ให้แจวเรือขึ้นไปเมืองสิงหบุรีและสรรคบุรีด้วย สืบสวนได้หลักฐานและความจริงทั้งหมดแล้ว จึงสั่งให้ลงมือจับหัวหน้าผู้ร้ายซึ่งเป็นตัวสำคัญ ๆ มา กับยังคับให้ส่งพวกลูกสมุนและพรรคพวกโดยสิ้นเชิงด้วย ขณะนั้นจับได้ตัวหัวหน้าผู้ร้ายและพรรคพวกประมาณ ๕๐ คนเศษ จึงสั่งให้เอาตรวน ๕๐ คู่ ซึ่งเตรียมไปด้วยนั้นจำไว้ทั้งหมดแล้วให้ทหารคุมเรือผู้ร้ายตามมาภายหลัง ส่วนตัวเจ้าหมื่นไวยวรนารถนั้น ล่องเรือ

ล่วงหน้าลงมาก่อน หยุดจอดพักที่หน้าวัดประตูศาลริมแม่น้ำ ซึ่งเป็นวัดสำหรับถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาในเมืองสุพรรณบุรีนี้ ขณะนั้นน้านองท่วมวัด หน้าวัดมีศาลาเล็กอยู่ ๒ หลัง เจ้าหมื่นไวยวรนารถจึงสั่งให้เทียบเรือและขึ้นพักอยู่ที่ศาลาหลังหนึ่ง ส่วนยนวัดนั้นยังมีศาลาการเปรียญใหญ่อยู่อีกหลังหนึ่ง แล้วจึงใช้ให้คนไปเชิญพระศรีราชรักษาปลัดเมืองซึ่งรั้งผู้ว่าราชการอยู่นั้น ให้มารับท้องตราพระราชสีห์ พระศรีราชรักษาเมื่อแรกมานั้นยังมิทันที่จะรู้จักตัวเจ้าหมื่นไวยวรนารถ ก็วางท่าขึ้นปึงปังขึงโสไว้พากภูมิอยู่ แต่ครั้นได้รับท้องตราอ่านดูทราบข้อความว่าเจ้าหมื่นไวยวรนารถผู้บังคับการทหารหน้า เป็นผู้เชิญท้องตราพระราชสีห์ออกมาวางเมืองโดยตนเอง จึงทราบเรื่องและรู้จักตัวก็เปลี่ยนกิริยาซึ่งไว้วางพากภูมิแสดงกิริยาอ่อนน้อมเคารพนบนอบยำเกรงโดยทันที ส่วนเจ้าหมื่นไวยวรนารถก็พูดจาปราศรัยต่อพระศรีราชรักษาเป็นอันดี เพื่อให้คุ้นเคยมิให้มีความกะดากกะเดื่องแล้วจึงแกล้งซักถามว่า “จะทำประการใดดีเล่าจึงจะจับตัวหัวหน้าผู้ร้ายได้?” พระศรีราชรักษาตอบว่า เมื่อมีท้องตราโปรดเกล้าฯ ให้ข้าหลวงออกมาชำระปราบปรามโจรผู้ร้ายครั้งแรกนั้น ชั้นต้น ๆ พวกผู้ร้ายก็สงบไปพักหนึ่งคราวหนึ่ง ถ้าแม้เห็นว่าข้าหลวงไม่ปลงใจเห็นต่อราชการ คิดหาแต่ผลประโยชน์ส่วนตัวเสียเองแล้ว พวกผู้ร้ายก็กลับกำเริบฮือกันขึ้นอีก เป็นอยู่ดังนี้เสมอมา อนึ่ง พระพิเรนทรเทพ (พระยาสีหราชฤทธิไกร ทองคำ) ข้าราชการในกรมพระตำรวจ ซึ่งโปรดเกล้าฯ ให้ออกมาเป็นข้าหลวงระงับเหตุการณ์และจับกุมผู้ร้าย เวลานี้ก็ยังอยู่ที่เมืองสุพรรณ แต่ก็ยังหาจับกุมโจรผู้ร้ายได้ไม่ ผู้ร้ายก็คงยังทำการปล้นสะดมและทำการอุกฉกรรจ์ลอบฆ่ากันตายอยู่เสมอแทยทุกวัน ๆ ละ ๒—๓ ราย เหลือสติกำลังที่จะปราบปรามได้ เจ้าหมื่นไวยวรนารถจึงบอกแก่ปลัดเมืองให้ทราบความว่า “ได้จับตัวหัวหน้าผู้ร้ายสำคัญทั้งพรรคพวกรวมได้ประมาณ ๕๐ คนเศษแล้ว สักประเดี๋ยวเรือก็ล่องลงมาถึงเมืองสุพรรณ ให้ปลัดเมืองรีบไปเรียกคนมาขัดแขงศาลานี้ให้มั่นคงยังจะได้คุมขังพวกผู้ร้ายไว้ที่ศาลานี้ไปพลางก่อน แล้วจึงจะจัดการชำระต่อไป” เมื่อพระศรีราชรักษาได้ทราบความที่เจ้าหมื่นไวยวรนารถบอกให้ฟัง ก็มีความฉงนสนเท่ห์ใจตกตะลึง และแสดงความเกรงกลัวเจ้าหมื่นไวยวรนารถยิ่งนัก จึงไปเรียกผู้คุมมาทำการขังศาลาให้แล้วเสร็จตามคำสั่ง ต่อมาประมาณครู่ใหญ่เรือเข็ดใหญ่ของทหารที่บรรทุกผู้ร้ายนั้นก็ล่องลงมาถึงหน้าวัด เจ้าหมื่นไวยวรนารถจึงสั่งให้คุมตัวพวกผู้ ร้ายขึ้นมาขังไว้ ยังศาลาก่อน และสั่งให้ขุนศาลตุลาการทำ บัญชีหางว่าว

สารบบความทั้งเก่าและใหม่มาเสนอให้สิ้นเชิงโดยเร็ว ฝ่ายพวกขุนศาลตุลาการผู้ทำสารบบความนั้น ได้ทำการแฉะช้าเฉื่อยชาอยู่ตามเดิม เจ้าหมื่นไวยวรนารถจึงมีคำสั่งให้พวกขุนศาลตุลาการเหล่านั้น ยกมาระดมกันทำสารบบความที่ศาลาวัด กับให้พวกนายทหารคอยกำกับพวกกรมการทำงานให้เต็มตามเวลา จะหลีกเลี่ยงบิดพริ้วไปมิได้ โดยให้ลงมือทำการตั้งแต่ ๑ โมงเช้า (๗ ก.ท.) เลิก ๕ โมงเย็น (๕ ล.ท.) ถ้าผู้ใดมาทำงาน ๒ โมงเช้า (๘ ก.ท.) สายไปก็ให้เลิกงานต่อย่ำค่ำ (๖ ล.ท.) ส่วนอาหารการกินให้จัดหาสำรับมารับประทาน ณ ที่ทำการนั้นเอง การที่บังคับให้ทำการเต็มเช่นนี้ ในชั่วเวลา ๓ วันเท่านั้น พวกขุนศาลตุลาการก็ทำงานแล้วเสร็จได้ และนำหางว่าวสารบบความมีจำนวนความ ๕๕๘ เรื่อง มายื่นตามสารบบความที่ค้างโรงศาลเมืองสุพรรณบุรีมีเท่านี้

ครั้นเจ้าหมื่นไวยวรนารถได้สารบบครบถ้วนโดยเรียบร้อยแล้ว จึงเอามาตรวจดูเห็นว่าจำจะต้องชำระความเก่ากวาดล้างให้หมดโรงศาลเสียก่อน ส่วนความเรื่องผู้ร้ายที่จับมาได้ในคราวนี้เป็นความใหม่ควรรอไว้ชำระให้เป็นลำดับกันไป เพื่อให้พวกเหล่าร้ายเห็นว่าข้าหลวงที่ออกมาใหม่คราวนี้ มีความตั้งใจชำระความโดยยุตติธรรมเที่ยงตรง อนึ่งพวกผู้ร้ายจะได้มีความยำเกรง ไม่อาจคิดคดโกงโดยตัดสินบาทคาดสินบนแก่พะยานให้เบิกความจริงเป็นความเท็จ เบิกความเท็จเป็นความจริง ทั้งพวกผู้ร้ายจะได้ให้การรับสารภาพตามความผิดของตนโดยสัตย์จริงด้วย การชำระจะได้เป็นการง่ายและแล้วเสร็จเร็วขึ้น เมื่อเจ้าหมื่นไวยวรนารถเห็นเหตุการณ์เช่นนี้ ก็เริ่มลงมือชำระความพร้อมด้วยขุนศาลตุลาการ เมื่อก่อนที่จะลงมือชำระความนั้น เจ้าหมื่นไวยวรนารถได้สืบความของคู่โจทก์จำเลยและหาสักขีพะยานหลักฐานไว้พร้อมมูลล่วงหน้าเสียก่อนแล้ว จึงประกาศให้คู่ความทั้งโจทก์และจำเลยทั้งปวงทราบความทั่วกันว่า "ในข้อความพิพาทกันนั้นได้ค้นคว้าสืบสวนหลักฐานมีพะยานแน่นอนแล้ว เพราะฉะนั้นข้างฝ่ายโจทก์ถ้าจะฟ้องร้องกล่าวหาแก่จำเลยแล้ว ก็จงกล่าวหาแต่สิ่งที่จริง อย่ากล่าวหาให้เกินแก่เหตุจนกลายเป็นความเท็จไป ถ้าจับได้ว่ากล่าวหาเป็นข้อเท็จ ก็จะลงโทษให้โดยผู้กล่าวความเท็จ ๓๐ ที ส่วนจำเลยนั้นก็จงให้ความไปตามความจริง อย่าให้แก้ความเป็นคำเท็จ ถ้าจับได้ว่าให้การเท็จโดยมิได้สารภาพตามความสัตย์แล้ว ก็จะให้ลงโทษโยย ๓๐ ที แต่ถ้าโจทก์หรือจำเลยก็ดีมิได้กล่าวเท็จทั้งสองฝ่ายแล้วจะมิต้อง

โทษและรับอาชญาเฆี่ยนตีเลย" ครั้นเมื่อประกาศข้อความดังนี้แล้ว เจ้าหมื่นไวยวรนารถจึงให้เบิกตัวคู่พิพาทในคดีเรื่อง ๑ เข้ามา เพื่อชำระให้เห็นตัวอย่างก่อน จึงให้กรมการอ่านฟ้องตามคำกล่าวหาของโจทก์ให้จำเลยฟัง "แล้วจึงซักถามจำเลยว่า การที่โจทก์กล่าวหานี้เป็นความจริงหรือไม่ ให้จำเลยให้การไปโดยความสัตย์ความจริง ถ้าจริงตามข้อหาของโจทก์แล้วก็จงรับสารภาพเสียเถิด" ชั้นแรกจำเลยให้การปฏิเสธ ไม่รับตามคำกล่าวหาของโจทก์ "กลับหาเหตุว่าโจทก์หาความใส่โดยไม่มีมูลแห่งความจริงเลย" เจ้าหมื่นไวยวรนารถจึงให้เรียกพะยานอันเป็นหลักฐานฝ่ายโจทก์ออกมาสาบานตน พะยานของโจทก์พวกนี้ล้วนแล้วแต่เป็นญาติพี่น้องของจำเลยทั้งสิ้น หาได้เป็นญาติมิตรแก่ฝ่ายโจทก์อย่างหนึ่งอย่างใดไม่ เมื่อพะยานสาบานตนแล้ว ก็มิอาจที่จะทนสาบานไปได้ ก็ต้องเบิกไปตามความสัตย์ความจริง ยืนยันสมจริงไปตามคำกล่าวของโจทก์ทั้งสิ้น เมื่อจำเลยได้ยินคำปรักปรำตนเช่นนั้น เห็นว่าความของตัวจะแพ้แก่คำพะยานแล้ว ก็ยอมรับสารภาพตามความผิดของตนตามที่โจทก์กล่าวหาทุก ๆ ข้อ เจ้าหมื่นไวยวรนารถจึงชี้แจงให้จำเลยรู้สึกความผิดของตนว่า "เมื่อก่อนน่าที่จะชำระความก็ได้ประกาศให้โจทก์และจำเลยทราบแล้วว่าไม่ให้กล่าวคำเท็จ ถ้าแม้นจับได้ว่าใครขืนกล่าวคำเท็จแล้ว ก็จะต้องได้รับอาชญาโยย ๓๐ ที จำเลยก็มิฟังยังขืนให้การเป็นเท็จอยู่ ครั้นเมื่อมีพะยิงพะยานหลักฐานมายืนยัน จำเลยเห็นว่าจะแพ้แก่ทัณฑ์บน จนแก่พะยานไม่มีทางที่จะให้การเท็จต่อไป จึงต้องสารภาพความผิด เพราะฉะนั้นการที่จำเลยรับสารภาพความผิดแล้วนั้นก็มิสามารถที่จะลบล้างความเท็จที่จำเลยให้การไว้ได้ไม่" จึงมีคำสั่งให้ทหารนำตัวจำเลยไปโยยเสีย ๓๐ ที ให้เป็นตัวอย่างตามคำที่ได้ประกาศไว้นั้น และส่งให้กรมการจดถ้อยคำของจำเลยที่ได้รับสารภาพโทษไว้ด้วย กับให้นำตัวจำเลยไปขังไว้ยังที่คุมขัง กับให้งดการชำระเสีย ๒ วัน โดยหวังว่าจะให้กิตติศัพท์นี้เล่าลือไปถึงคู่ความทั้งหลาย ซึ่งจะชำระพิจารณาต่อไป ฝ่ายพวกนักโทษที่ต้องคุมขังอยู่นั้นก็พูดจาบอกเล่ากันต่อ ๆ ไปว่า "บรรดาถ้อยความทุก ๆ เรื่อง เจ้าหมื่นไวยวรนารถได้สืบสวนความจริงไว้เสียก่อนหมดแล้ว ทั้งท่านมีพะยานหลักฐานไว้พร้อมมูลด้วย เพราะฉะนั้น พวกเราทั้งหลายที่จะต้องให้การควรต้องระมัดระวังตัว ให้การไปแต่ความสัตย์

ความจริง อย่าให้จับได้นะว่าให้การเป็นความเท็จ มิฉะนั้นจะต้องได้รับโทษถูกโบย ๓๐ ที ดังเรื่องความรายก่อนซึ่งเป็นตัวอย่างมาแล้วนั้น”

เมื่อเจ้าหมื่นไวยวรนารถได้จัดการชำระผู้ร้ายตามแบบวิธีที่ได้ดำริไว้แล้วนั้น เห็นว่าการชำระจะสำเร็จได้ง่ายขึ้นแล้ว จึงสั่งให้พระศิริราชรักษาปลัดเมือง (ปลัดจังหวัด) จัดกรมการและเสมียนซึ่งสำหรับจดถ้อยคำสำนวนความ มาคอยเตรียมจดคำให้การอยู่ ๗ คน และสั่งให้นำขัญชีหางว่าวของคู่ความทั้งโจทก์และจำเลยออกมาชำระซักฟอกไต่ถาม จำเลยผู้กระทำผิดก็ยอมรับสารภาพโทษผิดของตนตามความสัตย์จริงโดยซื่นตาซื่นใจ ทั้งความอาชญาและความแพ่งทุก ๆ เรื่อง ทั้งจำเลยได้ชี้พะยิงพะยานหลักฐานในการที่ตัวได้กระทำผิดนั้นให้ผู้ชำระคดีรู้เรื่องโดยละเอียด ไม่ทำให้เป็นการยุ่งยากขัดขวางแก่การชำระพิจารณาแต่อย่างหนึ่งอย่างใดเลย กรมการและเสมียนทั้ง ๗ คนได้จดถ้อยคำสำนวนความไว้ทุก ๆ เรื่อง วันหนึ่ง ๆ ชำระความแล้วเสร็จไปภายใน ๓๐ เรื่องเศษทุก ๆ วัน ความที่ได้ชำระพิจารณาในเวลานั้น แบ่งออกเป็น ๓ แผนก แผนก ๑ นั้นมีความอาชญาอุกฉกรรจ์ปล้นสดมฆ่าเจ้าทรัพย์ตาย ความอาชญาเหล่านี้ชำระได้ความจริงจำเลยสารภาพแล้ว แต่จะวางยทปรับที่หัวเมืองหาได้ไม่ จะต้องส่งตัวเข้ามากรุงเทพ ฯ ให้ลูกขุนวางยทปรับตามโทษานุโทษต่อไป แผนกที่ ๒ เป็นความแพ่งอาชญาและแพ่งมีเบี้ยทำขวัญและปรับไหมฝ่ายโจทก์และจำเลยยินยอมพร้อมกันตามความปรองดองเปรียบเทียบของผู้ชำระคดี โดยยอมเลิกแล้วต่อกันและยอมทำขวัญตามสมควร เมื่อชำระและยินยอมกันเสร็จแล้ว ก็มีคำสั่งให้เลิกแล้วต่อกันปล่อยตัวไป แผนก ๓ เป็นเรื่องความมะโนสาเร่ที่คั่งค้างอยู่ในโรงศาลหลายเจ้าเมือง โดยโจทก์และจำเลยล้มตายไปเสียบ้าง ไม่มีผู้ที่จะว่าความแทนหรือต่ออายุความ ก็สั่งให้ยกฟ้องปล่อยตัวให้พ้นข้อพิพาทไป

ต่อมาก็จับผู้ร้ายได้อีก ๒๐๐ คนเศษ รวมจำนวนผู้ร้ายที่จับมาได้คราวนี้ประมาณ ๓๐๐ คนเศษ ซึ่งเป็นความใหม่นั้น เมื่อได้ลงมือชำระแล้ว ผู้ที่มีความผิดแต่เล็กน้อยก็ให้ภาคทัณฑ์และให้ทำทัณฑ์บนไว้ แล้วก็ตัดสินให้ปล่อยตัวไปรวมประมาณ ๒๐๐ คนเศษ แต่ส่วนหัวหน้าผู้ร้ายตัวสำคัญและหัวหน้านักเลงโตซึ่งก่อการอาชญาให้เกิดเหตุอุกฉกรรจ์ยังคงเหลืออยู่ ๑๓๐ คนเศษ เจ้าหมื่นไวยวรนารถได้มีคำสั่งให้รอการลงอาชญาไว้ เพื่อที่จะได้คุมตัวกลับเข้ามายังกรุงเทพ ฯ พร้อมกับตัวของเจ้าหมื่นไวยวรนารถเอง

เจ้าหมื่นไวยวรนารถได้จัดการชำระความทั้งความเก่าและใหม่ กวาดล้างให้หายรกรุงรังโรงศาลไปได้ โดยวิธีดังกล่าวนี้ มิต้องใช้อย่างแบบจารีตนครบาลอย่างโบราณกาล ซึ่งผูกผู้ร้ายใส่คาเฆื่อน ๕ ที ถามและตบด้วยเกือกด้วยกะลา เพื่อเร่งให้ผู้ร้ายรับเป็นสัตย์เช่นนั้นเลย เป็นแต่ลงโทษผู้กล่าวความเท็จแต่เพียง ๒ รายเท่านั้น คือ ๑) จำเลยให้การเท็จในความเรื่องต้นแรกชำระจึงให้โบย ๓๐ ที เพื่อให้เป็นตัวอย่าง ๒) กรมการยื่นรายงานเท็จ แกล้งหาเหตุขับคนที่ไม่มีความผิดมาส่ง ชำระได้ส่วนได้ความจริงจึงให้ลงโทษโบย ๓๐ ที นอกจากนั้นมิต้องลงโทษโบยตีผู้ใดอีกเลย เพราะได้ชำระความแต่โดยละม่อม ถือเอาความยุติธรรมความตรงเป็นที่ตั้งเท่านั้น

ครั้นเจ้าหมื่นไวยวรนารถจัดการชำระผู้ร้ายเมืองสุพรรณเรียบร้อยลงแล้ว ก็รีบกลับเข้ามากรุงเทพฯ เข้าเฝ้าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว กราบบังคมทูลพระกรุณาให้ทรายเกล้าตามที่ได้จัดทำไปทุกๆ อย่าง และทูลเกล้าฯถวายรายงานให้ทรงทรายเหตุผลทุกประการในรายงานมีจำนวนย่อดังนี้ ชำระความเมืองสุพรรณบุรีมีความอาชญาความแพ่งทั้งเก่าและใหม่ ๕๕๘ เรื่อง ความในสารบบที่ชำระแล้วไป ๒๑๖ เรื่อง ความนอกสารบบอีก ๗๔ เรื่อง ความอุกฉกรรจ์ฆ่ากันตาย ปล้นสะดมฆ่าเจ้าทรัพย์ตาย ปล้นโคกระบือมี ๑๘๖ เรื่อง ได้ชำระแล้วไปแล้ว ๘๒ เรื่อง คนที่สารภาพรับเป็นสัตย์ ๕๗ คน รายหนึ่งๆ มีพะยานหลักฐาน ๑๐—๑๑ คน เรื่องราวถวายมา ณ วันเสาร์ขึ้น ๒ ค่ำ เดือน ๑๑ ปีมะเมียจัตวาศก จุลศักราช ๑๒๔๔ ตรงกับ พ.ศ. ๒๔๒๕

นับตั้งแต่เจ้าหมื่นไวยวรนารถออกไปชำระความจนถึงวันที่กลับเข้ามายังกรุงเทพฯ พอดีครบ ๓๐ วัน ตามกำหนดที่มีพระบรมราชานุญาตกะให้ไปนั้น

ครั้นอยู่มาตามหัวเมืองต่างๆ คือเมืองสุพรรณบุรี, นครชัยศรี, สาครบุรี, ราชบุรี, กาญจนบุรี, สิงหบุรี, สรรคบุรี, อ่างทอง (วิเศษไชยชาญ), กรุงเก่า (อยุธยา) รวม ๙ เมือง เจ้าเมืองกรมการได้มีใบบอกทางราชการเข้ามายังกระทรวงมหาดไทย รวมใจความในใบบอกทั้ง ๙ หัวเมืองบอกมาว่า การอุกฉกรรจ์ฆ่ากันตายและโจรผู้ร้ายปล้นสะดมในเมืองต่างๆ เหล่านี้สงบเงียบลงแล้วทั้งสิ้น กระทรวงมหาดไทยได้นำใบบอกเหล่านี้ขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาให้ทรายเกล้า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเมื่อทรงทรงทรายแล้วก็บรรเทาความที่ทรงพระปริวิตก

ในครั้งนั้นท้าวราชกิจวรภัต (แพ บุนนาค) ซึ่งเป็นผู้ที่ไม่ชอบอัธยาศัยกันกับเจ้าหมื่นไวยวรนารถ ได้ออกไปเยี่ยมสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ที่เมืองราชบุรี กลับเข้ามาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงมีพระราชดำรัสถามว่า "การที่พระนายไวยออกไปจัดการปราบปรามโจรผู้ร้ายที่เมืองสุพรรณนั้น สมเด็จเจ้าพระยาท่านว่าอย่างไรบ้าง" ท้าวราชกิจวรภัตจึงกราบบังคมทูลพระกรุณาว่า "สมเด็จเจ้าพระยาท่านชมเชยพระนายไวยอยู่ว่าจัดการถูกต้องมีความสามารถเพียงพอ จึงระงับผู้ร้ายไว้อยู่มือได้ กับทั้งผู้คนข่าวไพร่ของเกล้ากระหม่อมฉันซึ่งอยู่ที่เมืองสุพรรณบุรีเข้ามาเล่าให้ฟังว่า บัดนี้โจรผู้ร้ายและเหตุอุกฉกรรจ์ที่เมืองสุพรรณบุรีและเมืองต่าง ๆ ก็สงบเย็นปกติดีแล้ว พวกพลเมืองค่อยมีความสุขขึ้น โดยไม่ต้องรักษาตัวและทรัพย์สมบัติ" พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้หาตัวเจ้าหมื่นไวยวรนารถเข้ามาเฝ้า แล้วมีพระราชดำรัสว่า "การที่เจ้าออกไประงับโจรผู้ร้ายครั้งนี้นั้น หัวเมืองต่าง ๆ เขามีใบบอกเข้ามายังกระทรวงมหาดไทยทั้งท้าวราชกิจวรภัตซึ่งเป็นผู้ไม่ถูกกับเจ้า ออกไปหาสมเด็จเจ้าพระยากลับเข้ามา ข้าก็ลองซักถามข้อความดู ท้าวราชกิจก็ชมเชยเจ้าคิอยู่ จึงเห็นว่าเป็นพะยานอันดีที่เจ้าออกไปจัดการระงับโจรผู้ร้ายให้สงบลงได้ ข้าจำจะต้องให้รางวัลในความดีความชอบของเจ้า ซึ่งไปทำการเหน็ดเหนื่อยมา" เมื่อมีพระกระแสรับสั่งดังนั้นแล้ว จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ให้แก่เจ้าหมื่นไวยวรนารถ มีแจ้งอยู่ในประกาศนียบัตรตราว่า

(สำเนา)

สมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าแผ่นดินสยาม ทั้งฝ่ายเหนือฝ่ายใต้และดินแดนทั้งหลายที่ใกล้เคียง คือ ลาวเฉียง ลาวกาวมะลายูเกรี่ยงและอื่น ๆ ผู้เป็นเจ้าเป็นใหญ่ของเครื่องราชอิสริยาภรณ์ช้างเผือก

ขอประกาศแก่ท่านทั้งหลายทั้งปวง ผู้ซึ่งจะได้พบได้อ่านประกาศนี้ให้ทราบทั่วกันว่า เจ้าหมื่นไวยวรนารถได้เป็นข้าหลวงไประงับปราบโจรผู้ร้ายในเมืองสุพรรณบุรี โดยความอุตสาหะต่อราชการและกระทำให้โจรผู้ร้ายเบาบางไป สมควรที่จะได้รับเครื่องราชอิสริยาภรณ์ช้างเผือกได้

จึงมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้า ฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้เจ้าหมื่นไวยวรนารถ รับเครื่องราชอิสริยาภรณ์ช้างเผือกชั้นที่ ๓ ชื่อนิภาภรณ์ น.ช. เป็นเกียรติยศสืบไป จงมีความสุขสวัสดิ์ทุกประการ เทอญ

พระราชทานแต่ ณ วัน ๑ ๗ ๑ ปีมะเมียจัตวาศก จุลศักราช ๑๒๔๔ เป็นวันที่ ๕๑๕๐ ในรัชชกาลปัตยุบันนี้

(พระบรมนามาภิธัย) จุฬาลงกรณ์ ปร.ส.

เมื่อโจรผู้ร้ายที่เมืองสุพรรณบุรีสงบเรียบร้อยเป็นปกติดีแล้ว จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พระยาสุนทรสงคราม (ขัน แสง—ชูโต) ออกไปเป็นผู้ว่าราชการเมืองสุพรรณบุรีสืบไป แต่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ มีพระกระแสรับสั่งแก่เจ้าหมื่นไวยวรนารถว่า "เมืองสุพรรณบุรีนี้เจ้าได้เป็นผู้จัดการให้โจรผู้ร้ายสงบลงระเบียบเป็นปกติได้ เพราะฉะนั้น ข้ามอบให้อยู่ในความคุ้มครองอารักขาของเจ้า เหมือนดังกับเมืองสระบุรีขึ้นกับเจ้าพระยารัตนบดินทร์ (แต่ครั้งยังดำรงยศเป็นพระยาราชวรานุกูลอยู่) ให้เจ้ามีส่วนเกี่ยวข้องเป็นผู้คอยระงับเหตุการณ์ปรายปรามโจรผู้ร้าย ช่วยราชการของพี่ชายต่อไปด้วย"

ครั้นพระยาสุนทรสงคราม (ขัน แสง—ชูโต) ได้ออกไปว่าราชการเมืองสุพรรณบุรีแล้ว เจ้าหมื่นไวยวรนารถก็ได้ออกไปเยี่ยม และฟังข่าวคราวที่เมืองสุพรรณเสมอ ๆ มาประมาณปีเศษภายหลังเจ้าหมื่นไวยวรนารถได้ออกไปเยี่ยมพระยาสุนทรสงครามพี่ชายอีกนั้น ก็มีราษฎรทั้งชายหญิงโดยมากพากันมาร้องทุกข์ว่า กรมการกับนายอากรค่าน้ำ ได้เที่ยวกระโชกลงเอาเงินทองแก่ราษฎรและเอาตัวราษฎรมาสาบานตน กับซักถามถึงเรื่องเครื่องมือที่จับสัตว์น้ำหาเลี้ยงอาชีวะราษฎรบางคนก็มีแต่เบ็ดกับลอบและสุ่มข้าง กรมการและนายอากรค่าน้ำก็รวมเอาสิ่งของที่ไม่มีนั้นขึ้นมาเก็บเงินคิดเอาเกินในพิกัดท้องตรา กับอีกรายหนึ่งนั้นเป็นหญิงม่ายสามีตายและไม่มีบุตรทั้งไม่มีผู้ปกครองด้วย อยู่เป็นโสดโดยค้าขายหาเลี้ยงตนเอง นายอากรค่าน้ำได้เรียกตัวมาซักถามถึงเรื่องเครื่องมือที่จับสัตว์น้ำ หญิงม่ายนั้นก็ปฏิเสธบอกว่าไม่มีจนสักอย่างเดียว นายอากรค่าน้ำหาความว่า "อยู่ในพระราชอาณาจักรของท่านเปล่า ๆ โดยไม่ทำประโยชน์อะไรให้แก่แผ่นดิน

เลย ให้ปรับเอาเงินเสีย ๖ ตำลึง (๒๔ บาท)" ราษฎรที่พากันมาร้องทุกข์นี้ก็เพราะเหตุที่ได้รับความกดขี่ข่มเหงต่าง ๆ เมื่อเจ้าหมื่นไวยวรนารถได้ทรายเหตุการณ์เช่นนั้นแล้ว ก็มีความสังเวชพวกราษฎรว่าพวกราษฎรเหล่านี้เป็นชาวป่าชาวดงเง่าโง่นัก กรมการและนายอากรข่มเหงเอาเงินเช่นนี้ เมื่อระหว่างบ้านเมืองเกิดโจรผู้ร้ายขึ้นก็ต้องเสียเวลาออกมาระงับปราบปราม แต่พอเห็นบ้านเมืองปกติเรียบร้อยค่อยสงบเหตุการณ์ขึ้น ก็เที่ยวคิดหาผลประโยชน์ขูดรีดราษฎรให้ผิดกับท้องตราวายุภักษ์ จึงให้หาตัวมาสืบถามไต่สวนดู ก็ได้ความว่ากรมการและอากรค่าน้ำ ได้ประพฤติตัวสมจริงตามคำที่ราษฎรมาร้องฟ้องกล่าวโทษ เจ้าหมื่นไวยวรนารถจึงสั่งให้โบยกรมการและอากรค่าน้ำผู้ทำผิดท้องตราเสียคนละ ๓๐ ที นายอากรจึงกลับเข้ามากรุงเทพ ฯ ทำเรื่องราวฟ้องกล่าวโทษเจ้าหมื่นไวยวรนารถต่อสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ามหามาลากรม พระยำราย-ปรปักษ์ ซึ่งเวลานั้นยังดำรงพระยศเป็นกรมพระยำรายปรปักษ์อยู่ กรมสมเด็จยังมิทันที่จะได้ทรงทรายความเท็จและจริง ก็ทรงโกรธกริ้วเจ้าหมื่นไวยวรนารถเป็นอันมาก ถึงกับมีรับสั่งออกมาว่า "พระนายไวยทำการอุกอาจเช่นนี้ก็ให้เข้ามาเป็นกรมมหาดไทยเสียเองซิ" สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยำรายปรปักษ์ จึงทรงทำเรื่องราวลายพระหัตถ์กล่าวโทษเจ้าหมื่นไวยวรนารถนำขึ้นทูลเกล้า ฯ ถวาย ขณะนั้นเจ้าหมื่นไวยวรนารถได้กลับลงมาถึงกรุงเทพ ฯ แล้ว จึงเข้าไปในพระบรมมหาราชวัง ได้พบกับพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นเทวงศ์วโรปการ (กรมพระยาเทวงศ์วโรปการ) มีรับสั่งถามว่า "ออกไปสุพรรณไปทำเหตุอะไรมาอีกล่ะ เห็นกรมสมเด็จท่านทำหนังสือเข้ามาถวายกล่าวโทษต่อสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวแน่ะ" ทั้งพระยาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้มีลายพระราชหัตถ์ตอบไปที่กรมสมเด็จแล้วละ ทรงอนุญาตให้กรมสมเด็จลงพระอาชญาพระนายไวยได้ตามความพอพระทัยของท่าน" เมื่อเจ้าหมื่นไวยวรนารถได้ทรายความตามเรื่องกรมหมื่นเทวงศ์วโรปการทรงเล่าให้ฟังดังนั้นแล้ว ก็กราบทูลชี้แจงเหตุผลและเรื่องราวซึ่งได้กระทำไปให้ทรงทรายทุกประการ กรมหมื่นเทวงศ์จึงทรงแนะนำว่า "ให้ทำรายงานกราบทูลชี้แจงเหตุผลตามความที่เป็นจริง นำไปทูลถวายกรมสมเด็จให้ทรงทรายความจริงเสีย" เจ้าหมื่นไวยวรนารถจึงกลับมาทำรายงานชี้แจงเหตุผลเล่าความจริง แต่ต้นตามคำแนะนำของกรมหมื่นเทวงศ์วโรปการนำไปถวายสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยำรายปรปักษ์เพื่อให้ทรงทรายข้อความ

จริง เมื่อกรมสมเด็จทรงรับรายงานของเจ้าหมื่นไวยวรนารถมาทอดพระเนตร์ตลอดแล้ว ก็มีรับสั่งว่า “ฉันไม่รู้เรื่องราวตลอดเช่นนี้เลย อากรค่าน้ำทำเรื่องราวเข้ามาพ้องฉัน ๆ จึงนำเรื่องราวขึ้นกรายยังคมทูล ถ้าทรายเรื่องเสียเช่นนี้แล้ว พระนายไวยจะเฆี่ยนเจ้าเมืองเองก็ได้ ฉันคงจะไม่โกรธเจอเลยขนนิดเดียว”

เจ้าหมื่นไวยวรนารถจึงกรายทูลเล่าข้อความตามหัวเมือง “ถ้าข้าหลวงคนใดเชิญท้องตราออกไปแล้ว ก็มักพอใจที่จะไปทำการกดขี่กระโชกเอาเงินอยู่เนือง ๆ เพราะฉะนั้นราษฎรซึ่งได้รับความเดือดร้อนและคับแค้นใจ จึงได้พากันตั้งขึ้นเป็นก๊กเป็นเหล่าเที่ยวปล้นสะดมลักม้าโคกระบือขึ้นบ่อย ๆ” กรมสมเด็จจึงรับสั่งตอบว่า “การที่พระนายไวยกล่าวเช่นนี้ก็จริง ไม่เป็นแต่หัวเมืองขึ้นในกระทรวงมหาดไทยเท่านั้นดอกนะ ถึงหัวเมืองขึ้นของกระลาโหมก็เช่นเดียวกัน” (ซึ่งทรงรับสั่งเช่นนี้นั้นหมายความว่า เจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ซึ่งเป็นเสนาบดีกระทรวงกระลาโหม อยู่ในขณะนั้นเป็นบิดาภรรยาของเจ้าหมื่นไวยวรนารถ) และทรงโปรดให้มีท้องตราสั่งเจ้าเมืองและกรมการให้ส่งตัว ราษฎรที่เป็นโจทก์ เข้ามาสอบถาม ข้อความก็ได้ความสมจริงดังคำของเจ้าหมื่นไวยวรนารถที่ได้กรายทูลไว้ทุกประการ การที่กรมสมเด็จทรงกริ้วโกรธต่อเจ้าหมื่นไวยวรนารถนั้น ก็เป็นการยุติเลิกแล้วต่อกัน มิได้ทรงกริ้วกราดคาดโทษอีกต่อไป

ปกรณ์ ๒๓

เกิดอหิวาตกโรคทหารสมัครแตกหนี และสักตราจักรที่แขนทหารหน้า

ครั้นเมื่อฉลองพระนคร และทำการ พระศพสมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมาริรัตน์ และสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรรณาภรณ์เพ็ชรรัตน์เสร็จแล้ว ทหารซึ่งเรียกระดมเข้ามาอีก ๕,๐๐๐ คนเศษนั้นไม่มีที่พักอาศัย จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เอาทหารสมัครเข้าไปไว้ในสวนกุหลาบให้พักอยู่ในเพิงพลที่สำหรับเก็บปืนใหญ่ซึ่งอยู่ข้างกำแพงวังชั้นใน ได้ยกพื้นขึ้นยนหลังปืนใหญ่พอเป็นที่พักนอนของทหารได้ชั่วคราว เวลานั้นพวกทหารที่ยกเข้าไปอยู่ในสวนกุหลาบประมาณ ๑,๐๐๐ คนเศษ วันหนึ่งเจ้าหมื่นไวยวรนารถได้เข้าไปเยี่ยมทหารในสวนกุหลาบ และพักนอนอยู่เป็นเพื่อนทหารที่ยนพระตำหนักเดิมคืนหนึ่ง ในคืนวันนั้นเองเจ้าหมื่นไวยวรนารถก็เป็นอหิวาตกโรคขึ้นเป็นครั้งแรก แต่เมื่อได้รักษาหายแล้วเจ้าหมื่นไวยวรนารถได้เข้าไปเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท จึงมีพระกระแสรับสั่งเล่าให้เจ้าหมื่นไวยวรนารถฟังว่า "เมื่อคืนนี้ข้าฝันไปว่า ลูกยิ้นยั๊สตันที่บรรจุอยู่ในหีบได้เกิดระเบิดขึ้น ลูกยั๊สตันลั่นออกไปหมดหีบและทรงพระราชปรารภว่าการที่ข้าฝันไปทั้งนี้ไม่รู้ว่าจะได้กับเหตุอันใด"

ในการที่ทรงพระสุบินนี้อยู่ต่อมาไม่ถึง ๑๐ วัน พวกทหารที่เข้าไปอยู่ในสวนกุหลาบก็เกิดเป็นอหิวาตกโรคขึ้นทั่วไป โรคนั้นระบาดลุกลามแพร่หลายตามกองทหารสมัครทหารหน้า และพวกพลเมืองก็พากันเป็นโรคนี้มากขึ้น เหตุที่เกิดอหิวาตกโรคนี้เจ้าหมื่นไวยวรนารถผู้ยังคัยการได้สั่งให้สอยสวนดูก็ได้ความว่า เมื่อขณะที่ได้ทำงานพระเมรุนั้น ตามโรงครัวทุก ๆ แห่งได้เททิ้งของโสโครกลงไว้ จึงเป็นเหตุให้เกิดเชื้อโรคร้ายขึ้น ในเวลานั้นทหารสมัครตายลงหลายร้อยคน

คนที่ยังเหลืออยู่ก็มีความตื่นตกใจพากันแตกหนีกลับไปบ้านก็หลายพันคน จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้นายจ่ายวด (พระยาฤทธิรงค์รณเฉท) คุมพลทหารที่เหลืออยู่นั้น หลีกหนีโรคร้ายไปพักอยู่ที่ย้อมผีเสื้อสมุทรจังหวัดสมุทรปราการ

ณ เวลานั้นทหารสมัครยังคงเหลืออยู่น้อยเต็มที เพราะพากันหนีกลับไปอยู่บ้านเสียมาก ทั้งตายเสียก็มากด้วย พระยาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงทรายใต้ฝ่าละอองธุลีพระยาทแล้วก็ทรงพระปริวิตก จึงมีพระกระแสรับสั่งให้หาตัวเจ้าหมื่นไวยวรนารถเข้าไปเฝ้า แล้วมีพระราชดำรัสเล่าความทรงหารือตามที่ได้ทรงพระราชปรารภให้ฟังว่า "การที่ได้จัดตั้งกองทหารสมัครขึ้นนี้เป็นการใหม่ คนทั้งแผ่นดินตั้งตาคอยดูคอยฟังอยู่ทั้งนั้น ทั้งการที่ได้จัดทำไปแล้วนี้ ก็เพราะมีความประสงค์จะจัดกำลังของบ้านเมืองให้แข็งแรงกวดขันขึ้น ทั้งจะเปลี่ยนแปลงการทั้งปวงให้เจริญขึ้นสมกาลสมสมัยด้วย อนึ่งในเวลานี้เงินรายได้ของแผ่นดินที่จะเก็บเข้ายังท้องพระคลังมหาสมบัตินั้นในปีหนึ่งก็เก็บได้ไม่กี่ล้านยาท เพราะการภาษีอากรเบ็นต้นว่า ภาษีฝิ่น, ภาษีสุรา, ภาษีเข้า, ภาษีเบ็ดเสร็จ, ภาษีร้อยชักสามก็ตกอยู่ในเงื้อมมือของพวกเสนาบดีทั้งสิ้น การที่เราคิดหาทหารสมัครขึ้นนี้ก็เพื่อจะให้เป็นกำลังของแผ่นดิน จะได้คิดจัดการแบบอย่างราชการเสียใหม่ให้เป็นประเพณีและลงระเบียบเรียบร้อยต่อไป ถ้าการที่เราคิดนี้ไม่สำเร็จก็จะเป็นที่เสื่อมเสียเดชานุภาพของเรา จะทำไฉนดีจึงจะให้ทหารสมัครที่แตกตื่นหนีกลับคืนเข้ามาได้อย่างเดิม" เจ้าหมื่นไวยวรนารถจึงกราบบังคมทูลพระกรุณาว่า "จะขอรับพระเดชพระคุณออกไปรวบรวมกวาดต้อนพวกทหารสมัครที่แตกหลบหนีไปนั้น ให้กลับเข้ามารับราชการตามเดิมจงได้ เห็นจะไม่สู้เป็นการลำบากนัก" พระยาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำรัสตอบว่า "ในเวลานี้สมเด็จเจ้าพระยา ฯ กำลังพักอยู่ที่ราชบุรี ทั้งตัวเจ้าก็เป็นกำลังของข้าอยู่มาก ข้าได้ใช้เจ้าและวางใจในราชการได้ทั้งการทหารและราชการอื่น อนึ่งถ้าเจ้าออกไปแล้ว มีความขัดขวางต่อสมเด็จเจ้าพระยา ฯ ท่านขึ้นแต่อย่างหนึ่งอย่างใด แม้นว่าสมเด็จเจ้าพระยา ฯ จะเอาตัวเจ้าไปลงโทษตัดหัวเสียแล้วข้าก็จะช่วยอะไรเจ้าไม่ได้ ข้าจะพลอยได้รับความร้อนใจด้วย เพราะฉะนั้น ข้าจะยอมให้ตัวของเจ้าออกไปติดตามทหารสมัครเองนั้นไม่ได้ แต่ข้าจะจัดให้นายทหาร ๒ นายคือ หมื่นศิริสรรักษ์ (ม.ร.ว. เล็ก ศิริวงศ์ ณ อยุธยา)

กับนายจ่ายวด (พระยาฤทธิรงค์รณเฉท สุข ชูโต) ออกไปจัดการแทนตัวเจ้า เพราะพระนายศรีเล็กเขาก็มีญาติพี่น้องอยู่ที่ราชบุรีมาก ส่วนนายจ่ายวดนั้นให้ออกไปเป็นเพื่อนกันด้วยทั้งจะได้ปรึกษาหารือคอยตักเตือนช่วยแรงกัน ข้าเห็นว่าจะทำการสะดวกดีกว่าผู้อื่น ถ้ากวาดต้อนทหารสมัครเมืองราชบุรีเข้ามาได้ครบแล้ว ก็ให้ออกไปติดตามกวาดต้อนทหารสมัครเมืองเพชรบุรีส่งเข้ามาอีกต่อไป" เจ้าหมื่นไวยวรนารถก็เห็นด้วยตามพระกระแสรับสั่ง

ฝ่ายพระอมรวิไสยสรเดช (โต บุนนาค) แม่กองสัก ซึ่งสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ขอรับพระราชทานพระบรมราชานุญาตตั้งขึ้นที่เมืองราชบุรีนั้นเห็นว่าพวกทหารสมัครแตกหนีออกไปอยู่ตามภูมิลำเนาเดิม เห็นจะไม่สมัครเป็นทหารอีกกะมัง ถ้าเกลี้ยกล่อมให้เป็นเลขขึ้นทะเบียนใหม่เสียได้แล้ว จะได้เอาเลขไว้ใช้มากขึ้น จึงให้ออกหมายประกาศติดไว้ที่ศาลากลางมีความว่า "ทหารสมัครที่หนีกลับออกมาอยู่บ้าน ถ้าไม่อยากจะเป็นทหารต่อไปก็ให้เข้าหมู่นายหมวดนำตัวมาสัก แม่กองจะรับสักให้ตามความประสงค์" ความในประกาศนั้นยืดยาวลงนามอมรไสยสรเดชแม่กองสักเป็นสำคัญ การที่แม่กองสักได้ออกหมายประกาศเช่นนี้นั้นโดยมิทันจะคิดว่าเป็นการผิดขัดขวางต่อพระบรมราชโองการซึ่งโปรดเกล้า ฯ ให้ออกหมายประกาศไว้ที่กรมทหารหน้า เมื่อคราวเกลี้ยกล่อมให้คนมาสมัครเป็นทหารโดยว่าจะไม่ต้องสักท้องแขนหน้าแขนนั้น

ฝ่ายจมื่นศรีสรรักษ์ กับนายจ่ายวดผู้เป็นข้าหลวงออกไปต้อนทหารสมัครทั้ง ๒ นายนั้นครั้นออกไปถึงเมืองราชบุรีก็คิดอ่านข้องกันทหารสมัครที่หนีมา โดยเกรงว่าเจ้าหมู่กองสักจะนำตัวเข้าสักเสียตามหมู่เดิม ครั้นได้เห็นหมายประกาศของแม่กองสักยึดไว้ที่ศาลากลาง เป็นข้อขัดขวางต่อพระบรมราชโองการเช่นนั้น ก็ให้ลอกหมายประกาศของแม่กองสักส่งเข้ามายังเจ้าหมื่นไวยวรนารถที่กรุงเทพ ฯ

ครั้นสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ได้ทราบข่าวว่า ข้าหลวงลอกหมายประกาศของแม่กองสักส่งเข้ามากรุงเทพ ฯ โดยไม่ทราบว่าเรื่องราวอย่างใด ท่านจึงมีพระประสาทสั่งให้เรียกสำเนาของหมายประกาศนั้นเข้าไปตรวจดู ครั้นได้เห็นข้อความในหมายประกาศนั้นเป็นการต่อสู้ขัดขวางต่อพระบรมราชโองการจึงได้ทราบว่าแม่กองสักได้กระทำผิดขึ้น หาได้คิดที่จะปรึกษาหารือ

ท่านเสียก่อนไม่ ท่านก็มีความเสียใจเป็นอันมาก ในทันใดนั้นเองท่านก็มีพระประสาทให้ร่างใบยอกส่งตัวพระอมรวิไสยสรเดชแม่กองสักเข้ามาให้เจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ (วอน บุนนาค) ที่สมุหพระกระลาโหมยังกรุงเทพ ฯ ความในใบยอกนั้นว่า "พระอมรวิไสยสรเดช (โต บุนนาค) แม่กองสักได้ออกหมายประกาศขัดขืนพระบรมราชโองการเช่นนี้ มีความผิดเป็นข้อใหญ่ ให้เจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ที่สมุหพระกระลาโหม นำตัวพระอมรวิไสยสรเดชแม่กองสักเข้าถวายพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เพื่อจะได้ลงพระราชอาชญาที่ละเมิดพระบรมราชโองการตามพระราชกำหนดกฎหมาย" เจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์จึงทำหนังสือนำใบยอกของสมเด็จเจ้าพระยา ฯ ให้พระยานรินทร์ราชเสนี (ยิ้น) ผู้ช่วยสมุหพระกระลาโหมนำขึ้นทูลเกล้า ฯ ถวายพร้อมด้วยตัวพระอมรวิไสย ฯ

ในขณะนั้นเจ้าหมื่นไวยวรนารถได้เข้าเฝ้าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว นำหมายประกาศของพระอมรวิไสยสรเดชแม่กองสักขึ้นทูลเกล้า ฯ ถวายให้ทอดพระเนตรอยู่ก่อนแล้ว ครั้นทอดพระเนตรหมายประกาศจบลง กำลังมีพระราชกระแสกับเจ้าหมื่นไวยวรนารถถึงเรื่องข้อความในหมายประกาศนั้น ก็พอดีหม่อมเจ้าหญิงเข่งเข้ามากราบบังคมทูลพระกรุณาว่า "บัดนี้เจ้าคุณทหารให้พระยานรินทร์ราชเสนีนำหนังสือบอกของสมเด็จเจ้าพระยา ฯ กับนำตัวพระอมรวิไสย ฯ เข้ามาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทด้วย" พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้นำตัวเข้าเฝ้าข้างในจึงมีพระกระแสรับสั่งแก่เจ้าหมื่นไวยวรนารถว่า "เจ้าจงหลบเข้าไปแอบเสียที่ในออฟฟิศหลวงก่อน อย่าให้พระยานรินทร์ราชเสนีเห็นตัว" เจ้าหมื่นไวยวรนารถจึงหลบเข้าไปแอบฟังอยู่ที่ออฟฟิศใน ทันใดนั้นพระยานรินทร์ราชเสนีจึงได้นำตัวพระอมรวิไสยสรเดชแม่กองสักเข้าเฝ้าและทูลเกล้า ฯ ถวายหนังสือบอกของสมเด็จเจ้าพระยา ฯ พร้อมกันด้วย พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงรับหนังสือนั้นมาทอดพระเนตรเสร็จแล้ว จึงมีพระบรมราชกระแสรับสั่งแก่พระยานรินทร์ราชเสนีว่า "ความเรื่องนี้นั้นได้ทรงทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทแล้ว ทั้งได้ทอดพระเนตรหมายประกาศของแม่กองสักแล้วด้วย ซึ่งพระอมรวิไสยสรเดชทำการละเมิดหมิ่นพระบรมเดชานุภาพเช่นนี้ มีความผิดมาก แต่สมเด็จเจ้าพระยาได้เห็นว่า พระอมรวิไสย ฯ ทำการละเมิดมีความผิดโดยมิรู้จักแก่ราชการว่า เป็นการหมิ่นพระบรมเดชานุภาพ ทั้งท่านได้ส่งตัวพระอมรวิไสยสรเดช

มาให้ลงโทษตามพระราชกำหนดกฎหมายนั้น พระยาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเห็นแก่สมเด็จเจ้าพระยา ฯ และทั้งยังทรงพระกรุณาแก่ตัวพระอมรวิไสย ฯ อยู่ เพราะฉะนั้นจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ยกโทษภาคทัณฑ์พระอมรวิไสย ฯ ให้แก่สมเด็จเจ้าพระยาไว้ครั้งหนึ่งก่อน" และมีพระกระแสรับสั่งชี้แจงแสดงความผิดกับมีพระบรมราโชวาทแก่พระอมรวิไสย ฯ เป็นอันมาก แล้วก็เสด็จขึ้น พระยานรินทร์ราชเสนี กับพระอมรวิไสยสรเดชก็กลับออกจากที่เฝ้า พระยาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงมีพระราชดำรัสรับสั่งให้หาตัวเจ้าหมื่นไวยวรนารถขึ้นเฝ้า แล้วมีพระราชดำรัสเล่าความที่ได้ทรงกริ้วกราดและทั้งได้ทรงพระกรุณาพระราชทานโทษพระอมรวิไสยสรเดชให้แก่สมเด็จเจ้าพระยา ฯ กับมีพระบรมราโชวาทชี้แจงความผิดต่าง ๆ แล้วมีพระกระแสรับสั่งต่อไปว่า "ตั้งแต่นี้ก็เห็นจะไม่มีอุปสรรคขัดขวางอะไรอีกแล้ว เจ้าจงมีคำสั่งออกไปยังข้าหลวงทั้งสอง ให้ริบกวาดต้อนทหารสมัครเข้ามารับราชการเสียโดยเร็วเถิด" เจ้าหมื่นไวยวรนารถก็กรายถวายบังคมลาออกจากที่เฝ้า จึงมีคำสั่งเดือนไปที่ข้าหลวงทั้งสองนายตามพระบรมราชโองการว่า ให้ริบกวาดต้อนทหารสมัครเข้ามารับราชการตามเดิม แต่ยังมีอุปสรรคขัดข้องอยู่อีกประการหนึ่งซึ่งกระทำให้ข้าหลวงได้รับความลำบากมาก ก็เพราะในขณะนั้นทหารสมัครไม่มีเครื่องหมายในตัวแต่อย่างหนึ่งอย่างใดเลย นอกจากที่ได้จดตำหนิรูปพรรณไว้ในทะเบียนเก่าเท่านั้นเอง ข้าหลวงทั้งสองต้องใช้วิธีเรียกเอาตัวหัวหน้าผู้นำตัวทหารสมัครเข้ามาสมัครนั้น ให้ส่งตัวทหารสมัครให้แก่ข้าหลวงเสียอีกครั้งหนึ่ง จึงเป็นการสำเร็จผลสมดังความมุ่งหมาย เมื่อเกิดเป็นเหตุขึ้นอย่างนี้ ผู้บังคับการจึงมีความหนักใจขึ้น เพราะตามคำประกาศของพระบรมราชโองการมีใจความดำเนิรอยู่แล้วว่าจะไม่สักท้องแขนและหน้าแขนตามหมวดหมู่เดิม ผู้บังคับการมีความเห็นว่า ถ้ามีเครื่องหมายตามตัวดังเลขที่มีมาแต่ก่อนแล้วถึงแม้ทหารจะหนีไปอยู่ ณ ที่ใด ก็จะได้ติดตามตัวได้โดยง่าย จึงประชุมทหารผู้ใหญ่ ผู้น้อยมาแนะนำหารือว่า "พวกเราควรต้องสักเครื่องหมายอย่างใดอย่างหนึ่งขึ้นเพื่อให้รู้ว่าเป็นพวกเดียวกัน และพวกหัวหน้าก็ควรทำเครื่องหมายเพื่อเป็นตัวอย่างขึ้นก่อนคนด้วย ท่านทั้งปวงจะมีความเห็นเป็นประการใด?" นายทหารผู้ใหญ่ผู้น้อยนั้นก็พากันเห็นชอบด้วยตามความเห็นของผู้บังคับการ เจ้าหมื่นไวยวรนารถผู้บังคับการจึงให้ช่างแกะตราจักรกว้าง ๑ นิ้ว กลางมีที่ว่างไว้ สำหรับจะได้ลงเมืองของทหาร ตั้งแต่อักษร ก. เป็นต้นไป (ก. หมายความว่า

กรุงเทพ ฯ) เมื่อแกะตราเสร็จแล้ว จึงให้นายช่างสักเอาตราจักรนั้นแตะหมึกติดลงที่แขนขวาของเจ้าหมื่นไวยวรนารถ ห่างจากข้อศอกประมาณ ๔ นิ้ว แล้วก็สักลงเป็นคนที่ ๑ พระนายศรีสรรักษ์ (ม.ร.ว. เล็ก) สักเป็นคนที่ ๒ หลวงทวยหาญ (กิ่ม) ที่ ๓ นายจ่ายวด (สุข ชูโต) ที่ ๔ กับหม่อมเจ้าปฤษฎางค์ (พระองค์เจ้าปฤษฎางค์) นายเสน่ห์ (บุตร เพ็ญกุล) ซึ่งทำราชการเกี่ยวอยู่ในทหารหน้าด้วยนั้น ก็ขออนุญาตเอามาสักเป็นพวกเดียวกันด้วย และได้สักไปตามลำดับทั้ง ๒ คน ครั้นเจ้าหมื่นไวยวรนารถสักตราจักรลงบนแขนเสร็จแล้ว จึงประกาศให้นายทหารและพลทหารทราบว่า "การที่สักเครื่องหมายลงบนแขนเช่นนี้หมายความว่าเป็นพวกเดียวกัน ถ้านายทหารหรือพลทหารคนใดอยากจะ เป็นพวกเดียวกัน ก็ต้องมาขออนุญาตให้ สักตราจักรเสียให้เหมือนกัน" เมื่อประกาศเช่นนี้แล้วมีข้าพวกนายทหารชั้นผู้ใหญ่ผู้น้อยและพลทหารทุกกรมทุกกองทั่วไป ต่างคนต่างก็อยากเป็นพวกเดียวกัน ก็มาขออนุญาตสักตราจักรต่อผู้บังคับการ ผู้บังคับการก็อนุญาตให้สักได้ตามความประสงค์ ตั้งแต่นั้นมาการหนีหายก็มีน้อยลง และแม้ว่าพลทหารจะหนีไปอยู่ ณ ที่ใด ๆ หัวหน้ากรมและกองก็ไปติดตามตัวได้ง่ายขึ้น เพราะเห็นตราจักรที่แขนก็รู้ว่าเป็นทหารหน้าทันที ครั้นต่อมาเมื่อตั้งกรมยุทธนาธิการขึ้นแล้วจึงได้ให้สักตราจักรใหญ่จดทะเบียนละที่แขน มีตัวเลขตั้งแต่หมวด ๔,๕,๖, ตลอดไป กับมีอักษรเครื่องหมายให้รู้ว่าเป็นทหารบกด้วย

ส่วนพวกชายฉกรรจ์แขนขาวที่กรุงเทพ ฯ จะนิกชอบตราจักรที่พวกทหารสักขึ้นมาอย่างไรก็ไม่ทราบ ได้ไปเที่ยวข้างให้สักตราจักรเหมือนอย่างที่พวกทหารหน้า และไปเที่ยวทำการเกะกะเก่งกาจพลทหารนครบาลซึ่งรักษาท้องที่จับตัวได้ ได้นำตัวมาส่งที่กรมทหารหน้าหลายคน ผู้บังคับการจึงเลยให้รับเอาคนที่สักตราจักรนั้นขึ้นทะเบียนเป็นทหารรับราชการสืบไป

อนึ่งในระหว่างที่ทหารป่วยเป็นอหิวาตกโรคขึ้นมากมายนั้น เจ้าหมื่นไวยวรนารถได้จัดตั้งโรงพยาบาลขึ้นรักษาทหารที่ป่วยทั่วไปเป็นหลายแห่ง

ครั้นอหิวาตกโรคได้สงบลงแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานเหรียญเงินให้แก่เจ้าหมื่นไวยวรนารถเพื่อเป็นที่ระลึก ดังมีข้อความตามใบประกาศนียบัตรซึ่งได้คัดสำเนามาลงไว้ดังนี้

(สำเนา)

สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้ากรุงสยาม ทรงพระดำริว่าเจ้าหมื่นไวยวรนารถได้รับฉลองพระเดชพระคุณจัดการ ตั้งโรงรักษาคนเจ็บอหิวาตกโรค ณ กรุงเทพ ฯ ในเดือนแปด เดือนเก้า ปีมะเส็งตรีศก โดยมีน้ำใจจงรักภักดีต่อใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท และมีความเมตตาต่อชาติมนุษย์ด้วยกัน จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทาน เหรียญเงินมีรูปเทพยดาถือพวงมาลัยจารึกชื่อและบอกเหตุการณ์ให้เป็นที่ระลึก ในการที่ได้ทำครั้งนี้ ขอจงมีความสุขสวัสดิ์เจริญ เทอญ

พระราชทาน ณ วัน ๕ ฯ ๑๔ ๑๐ ค่ำ ปีมะเส็ง ตรีศก ศักราช ๑๒๔๓ เป็นปีที่ ๑๔ หรือวันที่ ๔๗๐๐ ในรัชชกาลปัตยุบันนี้

(พระบรมนามาภิธัย) สยามินทร์

ปกรณ์ ๒๔

สร้างโรงทหารหน้า (กระทรวงกระลาโหม)

เมื่อทหารสมัครกลับเข้ามารับราชการตามเดิมมีจำนวนมากมาย แต่ที่พักอาศัยจะควบคุมทหารให้อยู่ได้เป็นปกติเรียบร้อยนั้นหายาก เจ้าหมื่นไวยวรนารถผู้ยังคับการทหารหน้าจึงคิดเห็นว่าถ้าจะควบคุมและเลี้ยงดูทหารมากมายดังนี้ จำต้องทำที่อยู่ให้แข็งแรงมิดชิด พวกทหารจะได้อยู่ในความปกครองควบคุมให้เป็นระเบียบเรียบร้อยได้ จึงได้เที่ยวตรวจตราดูทำเลที่ทางว่า จะมีที่ใดซึ่งสมควรจะสร้างเป็นโรงทหารหน้าต่อไปได้บ้าง จึงเห็นที่ฉางหลวงเก่าสำหรับเก็บเข้า เมื่อขณะเกิดทัพศึกมีอยู่ ๗ ฉาง แต่ทว่าปรักหักพังทั้งไม้ก็ผุหมดแล้ว ฟืนก็หามีไม่ ต้นไม้และเถาวัลย์ขึ้นปกคลุมจนมิดฉางหมด ทั้งรอบบริเวณที่นั้นก็มีวังเจ้านายอยู่หลายกรม แต่วังเหล่านั้นก็ทรุดโทรมหมดแล้วทุก ๆ แห่ง ในเขตต์เหล่านี้มีบริเวณจดไปถึงศาลเจ้าหลักเมืองจนถึงสะพานช้างโรงสี (การที่เรียกสะพานช้างโรงสี ก็เพราะหมายความว่า ที่ตรงนั้นเป็นฉางหลวงสำหรับพระนคร และมีโรงสีเข้าอยู่ด้วย) ที่นี้ตั้งเป็นกรมยุทธนาธิการและที่ว่าการกระทรวงกลาโหมอยู่ในเวลานี้ เนื้อที่ทั้งหมดยาว ๕ เส้น กว้าง ๓ เส้น ๑๐ วา เห็นว่าเป็นที่เหมาะสำหรับจะตั้งเป็นโรงทหารหน้าได้ จึงได้ช่างถ่ายรูปฉายรูปฉางเข้าหลวงและที่วังทรุดโทรมทุก ๆ แห่ง กะสะเก็ดแผนที่ด้วยเส้นดินสอตามที่เจ้าหมื่นไวยวรนารถต้องการ และคิดว่าจะทำโรงทหารหน้าให้ทหารอยู่ได้ ๔ หมู่ เป็นกองทัพน้อย ๆ เพื่อจะได้รักษาความสงบในพระนคร จึงเรียกตัวนายกราซี่ ซึ่งเป็นนายช่างรับเหมาในการก่อสร้างทั้งปวงให้มาหา เจ้าหมื่นไวยวรนารถจึงชี้แจงให้นายกราซี่เข้าใจความประสงค์ทุกประการ และสั่งให้นายกราซี่ทำแปลนตึกมา ๒ ชะนิด แปลน ๑ เป็นตึก ๒ ชั้น อีกแปลน ๑ เป็นตึก ๓ ชั้น ทั้งให้กะงบประมาณการที่จะก่อรากทำให้แน่นหนาใช้เป็นตึกหลาย ๆ ชั้นได้ด้วย นายกราซี่ได้ทำแปลน
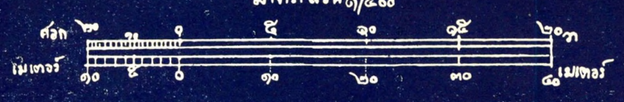
และเขียนรายการพร้อมทั้งงบประมาณการก่อสร้างมายื่นให้ผู้บังคับการตามคำสั่งทุกประการ เจ้าหมื่นไวยวรนารถได้นำแปลนตึก ๒ ชั้น พร้อมทั้งรูปฉายฉางเข้ากับราคางบประมาณของตึกนั้นประมาณ ๕,๐๐๐ ชั่ง (๔๐๐,๐๐๐ บาท) นำขึ้นทูลเกล้าถวายก่อน แลได้กราบบังคมทูลชี้แจงความตามเหตุที่จำเป็นทุก ๆ อย่าง เมื่อได้ทรงทอดพระเนตร์แบบแปลนนั้นตลอดแล้ว จึงมีพระกระแสรับสั่งแก่เจ้าหมื่นไวยวรนารถว่า "เวลานี้เงินของแผ่นดินก็ได้น้อย แต่ทว่าเป็นความจำเป็นจริง ๆ แล้ว ข้าก็จะยอมตามความคิดของเจ้า ให้เจ้าจัดแจงทำสัญญากับนายกราซี่เสีย เพื่อจะได้ลงมือทำที่เดียว แต่ข้าจะต้องเอารูปถ่ายฉางเข้าและวังเจ้านายที่ทรุดโทรมนี้ไว้ก่อน เพื่อจะได้ปรึกษาหารือกับกรมสมเด็จท่านดูด้วย ถ้าเผื่อว่าท่านทรงขัดขวางไม่ทรงยินยอมและเห็นชอบด้วยแล้ว ข้าจะได้เอารูปถ่ายนี้ถวายให้ทอดพระเนตร์ และทูลชี้แจงให้เข้าพระทัย"

อยู่มาอีกไม่กี่วันเจ้าหมื่นไวยวรนารถก็นำแปลนตึก ๓ ชั้นและงบประมาณเข้าไปอีก เพื่อจะทูลเกล้า ฯ ถวาย เมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทอดพระเนตร์เห็นเจ้าหมื่นไวยวรนารถถือแปลนเข้าไป ก็มีพระราชดำรัสรับสั่งถามว่า "นั่นเจ้าเอาแปลนอะไรมาอีกล่ะ ?" เจ้าหมื่นไวยวรนารถจึงคลี่เอาแปลนตึก ๓ ชั้น ให้ทอดพระเนตร์และกราบบังคมทูลพระกรุณาว่า ที่ซึ่งอยู่ในพระนครกว้างใหญ่เท่าที่กะมานี้หายาก เมื่อบ้านเมืองเจริญขึ้นแล้ว ที่ดินก็จะมีราคาสูงขึ้นอีกมาก ข้าพระพุทธเจ้ามีความเสียดายยิ่งนัก ทั้งที่นี้ก็เป็นที่ในกำแพงพระนครด้วย ข้าพระพุทธเจ้าจึงได้สั่งให้นายกราซี่เขียนแบบแปลนเป็นตึก ๓ ชั้นขึ้น หวังว่าจะบรรจุทหารให้มากขึ้นให้เต็มพร้อมมูลเป็นกองพลน้อย ๆ อยู่ในที่แห่งเดียวกัน อนึ่ง ในงบประมาณฉะบับแรกนั้นข้าพระพุทธเจ้าได้สั่งนายกราซี่กะงบประมาณในการก่อรากให้มั่นคงแข็งแรง ทานน้ำหนักตึกได้ตั้งแต่ ๓ ถึง ๔ ชั้น แม้นว่าถ้าจะเพิ่มเติมขึ้นอีกชั้นหนึ่ง เงินที่จะต้องเพิ่มขึ้นก็ไม่มากมายเท่าใดนัก ข้าพระพุทธเจ้ามีความเห็นว่าควรจะทำเป็นสามชั้นเสียทีเดียวจะดีกว่า" เมื่อเจ้าหมื่นไวยวรนารถได้กราบบังคมทูลชี้แจงเรื่องราวดังกล่าวนี้ ทั้งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงทอดพระเนตร์งบประมาณและแปลนที่ได้สะเก็ดมานั้นเสร็จแล้ว จึงมีพระราชดำรัสตอบว่า "ตามข้อความที่เจ้าชี้แจงมานั้น ข้าก็มีความเห็นชอบด้วยทุกประการ เพราะฉะนั้นข้าจำเป็นที่จะต้องช่วยเจ้าให้สำเร็จตามความคิดอันนี้ ดีละเป็นอันตกลงกันตามความคิดของเจ้าทุกประการ"

ชั้นล่าง

กระทรวงกระสาโหม

มาตรา ส่วน ๑/๕๐

ที่ซึ่งสร้างเป็นโรงทหารหน้านี้โดยกว้าง ๓ เส้น ๑๐ วา ยาว ๕ เส้น ทางข้างหน้ามีมุข ๓ ชั้น ๆ ล่างเป็นที่ฝึกหัดการฟันดาบ ชั้นกลางเป็นที่ประชุมนายทหาร ชั้นบนเป็นที่เก็บสรรพศัสตราวุธและทั้งเป็นพิพิธภัณฑ์สำหรับเครื่องทหารต่าง ๆ ด้วย และมีประตูใหญ่สองข้าง มีห้องทหารคอยเหตุและรักษายามทั้งสองข้าง ด้านหน้าชั้นล่างเป็นคลังเก็บเครื่องครุภัณฑ์และยุทธอาภรณ์ชั้นกลางเป็นที่ประชุมนายทหาร ชั้นบนเป็นห้องสำหรับนายทหารอยู่และแบ่งเป็นห้องสำหรับพลทหารในกองร้อยหนึ่งมีห้องสำหรับนายทหารอยู่ห้องหนึ่งทุก ๆ กองไป ด้านขวาชั้นล่างเก็บปืนใหญ่ ชั้นบนเป็นที่อยู่ของทหารปืนใหญ่ โรงช้างโรงช้างนั้นเดิมเป็นโรงม้าหลวงชั้นนอกชั้นเดียว ครั้นจะรื้อทำใหม่ทั้งหมด ก็จะเปลืองพระราชทรัพย์มากไป จึงให้แก้ไขโรงม้าเก่าให้เป็น ๒ ชั้นขึ้น ชั้นล่างให้ม้าอยู่ ชั้นบนให้ทหารม้าอาศัย โรงใหญ่ช้างขวาแบ่งเป็นห้องนายแพทย์ทหารและโรงพยาบาลทหาร ถัดโรงใหญ่นั้นเป็นโรงฝึกหัดม้า เพราะในเวลานั้นก็ได้สั่งม้าเทศ ซึ่งได้หัดแล้วบ้างยังบ้างเข้ามาจากเกาะออสเตรเลียมีจำนวน ๓๕๐ ม้าเศษ ทั้งมีนายอัศวแพทย์,ผู้ฝึกหัดม้าและช่างทำรองเท้าม้าเข้ามาอยู่ด้วยพร้อม โรงใหญ่ชั้นล่างทำเป็นโรงไว้ม้าและรถพระที่นั่ง สำหรับเมื่อมีการจะเสด็จพระราชดำเนินโดยด่วนในที่ใด ๆ ก็ทรงรถพระที่นั่งและม้าเทศเหล่านี้ ด้านซ้ายต่อจากโรงทหารใหญ่ถึงหอนาฬิกา ที่หอนั้นเป็นที่เก็บเครื่องสนามและเครื่องยุทธภัณฑ์ต่าง ๆ ชั้นล่างเป็นที่สำหรับสูบน้ำขึ้นบนถังสูงและเป็นโรงงานทหารช่างต่าง ๆ ที่หอนาฬิกาชั้น ๓ เป็นถังเหล็กใหญ่สำหรับเก็บน้ำใส และเปิดใช้น้ำนี้ได้ทั่วโรงทหารทั้ง ๓ ชั้น เพราะมีแป๊ปฝังอยู่ตามฝาผนังทั้ง ๓ ชั้น บันไดใหญ่ทุก ๆ บันไดทำห้องสำหรับถ่ายปัสสาวะบันไดละ ๒ ห้องทุก ๆ ชั้น และมีท่อน้ำไหลมาสำหรับชะล้างไม่ให้มีกลิ่นเหม็นด้วย ที่ตามมุมสนามหญ้าสำหรับฝึกหัดทหารนั้น มีที่สำหรับถ่ายปัสสาวะทุกสี่มุม ๆ หนึ่งมีที่ถ่ายสำหรับ ๔ คน กับตั้งโรงสูบน้ำขึ้นที่ท่าช้าง มีเครื่องสูบน้ำด้วยสะดีมประจำอยู่สองเครื่อง ถ้าถึงฤดูน้ำเค็มก็สูบน้ำขึ้น เวลาน้ำลงงวด น้ำที่สูบมานี้ไหลมาตามท่อต่าง ๆ ซึ่งมีขนาดกว้าง ๘ นิ้ว ริมถนนใหญ่รอบโรงทหารได้ปลูกกอไม้ไผ่สีสุกทั้ง ๓ ด้าน เพื่อบังกันแสงแดดที่จะส่องเข้ามาถึงเฉลียงรอบโรงทหารชั้นในกับบริเวณโรงทหารนั้นมีสระอาบน้ำสำหรับทหารอาบน้ำและหัดว่ายน้ำหนึ่งสระ ต่อสระมามีฉางสำหรับเก็บเข้าสารทำไว้เป็นห้อง ๆ เพื่อเข้า

สารเก่าแล้วก็ใช้ไปเสียก่อน เอาเข้าสารใหม่เพิ่มเติมเข้ามาเก็บไว้ ผลัดเปลี่ยนเวียนกันไปเช่นนี้เสมอ ฉางเข้านี้คิดทำขึ้นก็เพื่อที่จะทำไว้แทนฉางเข้าเก่าในพระนครซึ่งได้รื้อออกเสียนั้น ต่อห้องเก็บเข้าไปอีกหลังหนึ่งก็เป็นครัวใหญ่สำหรับทำอาหารเลี้ยงทหารทั่วไป ใต้ครัวลงไปอีกชุดเป็นบ่อลึกก่อเป็นสามห้อง ชั้นล่างเป็นโพรงเพื่อเก็บน้ำที่กรองใสแล้ว สำหรับสูบขึ้นถังดังกล่าวมาแล้ว ส่วนที่แบ่งเป็นสามห้องนั้นชั้นล่างที่สุดใช้อิฐย่อยก้อนเล็ก ๆ โรยรองเป็นพื้นเสียชั้นหนึ่งก่อนแล้วจึงเอาเศษผงถ่านย่อย ๆ โรยทับเป็นชั้นที่ ๒ ชั้นที่ ๓ ใช้เม็ดทรายหยายโรยทับถ่าน ชั้นที่ ๔ ใช้ทรายยางพูดอย่างเมล็ดละเอียดโรยทับไว้ข้างบนหนามาก เมื่อสูบน้ำขึ้นที่ท่าช้างแล้วน้ำก็ไหลผ่านมาในห้องกรองนี้ก่อนจนเป็นน้ำใส แล้วก็สูบขึ้นสู่ถังสูงนั้น สิ่งของที่กล่าวมาทั้งนี้ยังปรากฏอยู่ทั้งสิ้น ทั้งที่ท่าช้างก็ยังมีท่อโผล่อยู่ข้างสะพานจนทุกวันนี้ ชั้นที่ ๔ เป็นหอนาฬิกามีหน้าปัดนาฬิกาสองทาง การที่ทำนาฬิกาขึ้นนี้ เพราะมีความประสงค์จะให้เป็นการทานแก่มหาชน ซึ่งสัญจรไปมาให้รู้เวลาได้ทั่วถึงกัน ชั้นที่ห้าเป็นที่ทหารยามรักษาเหตุการณ์ กับมีเครื่องโทรศัพท์พร้อมทั้งเครื่องฉายไฟฟ้าอยู่บนนั้นด้วย

เดิมเมื่อโรงทหารหน้านี้ยังสร้างไม่แล้ว ที่ว่าการของกรมทหารหน้ายังตั้งอยู่ที่หอบิลเลียดณ วังสราญรมย์ กับโรงครัวที่เลี้ยงทหารซึ่งตั้งอยู่ริมถนนเฟื่องนครนั้นก็รวมอยู่ด้วย โรงครัวนั้นเวลานี้ก็ได้เปลี่ยนเป็นโรงเรียนนายร้อย ที่หน้าวัดราชประดิษฐ์นั้นได้ทำเป็นโรงใหญ่ สำหรับฝึกหัดกายกรรม ครั้นเมื่อกรมทหารหน้าได้ยกไปอยู่ที่กรมยุทธนาธิการซึ่งสร้างขึ้นใหม่นั้นแล้วก็ยังคงใช้โรงครัวเก่า เลี้ยงพลทหารหน้าต่อไปอีก พลทหารที่จะมารับประทานอาหารต้องเดินไกลผู้บังคับการจึงให้ทำเป็นสะพานหกข้ามมาจากยุทธนาธิการจนถึงโรงครัว เพื่อตัดทอนหนทางให้สั้นลง สะพานหกนี้ได้เปิดให้ทหารเดินแต่ขณะที่จะมารับประทานอาหารเท่านั้น สะพานนี้ได้ใช้มาจนหมดเวลาที่เจ้าหมื่นไวยวรนารถได้เป็นผู้บังคับการทหารหน้าอยู่เท่านั้น ครั้นเมื่อตั้งกรมยุทธนาการเป็นระเบียบเรียบร้อยดีแล้ว จึงได้รื้อโรงครัวนั้นสร้างเป็นโรงเรียนนายร้อยตลอดมาจนกาลปรัตยุบันนี้

ปกรณ์ ๒๕
เข้าสมัครเป็นอั้งยี่

ระหว่างนั้นในกรุงเทพพระมหานครและหัวเมือง (จังหวัด) ต่าง ๆ คือ เมืองราชบุรี, เพ็ชรบุรี, กาญจนบุรี, สมุทรสาคร ได้มีพวกจีนซ่องสุมชุมนุมกันเป็นอั้งยี่ขึ้น ทั้งอั้งยี่ในกรุงเทพ ฯ ก็กำเริบมากขึ้นหลายก๊กหลายเหล่า จะก่อเหตุการณ์จลาจลขึ้นในพระมหานคร กับพวกอั้งยี่ได้ทรงเจ้าพูดถึงกิจการบ้านเมืองต่าง ๆ ความทราบถึงพระกรรณพระยาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ๆ ก็ทรงพระปริวิตกเป็นอันมาก จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้หาตัวเจ้าหมื่นไวยวรนารถ ผู้บังคับการทหารหน้าเข้ามาเฝ้า และมีพระกระแสรับสั่งทรงหารือด้วยว่า “ เวลานี้มีพวกอั้งยี่ยกตัวเป็นหัวหน้าใหญ่ของชาติจีนต่าง ๆ เป็นต้นว่า ฮกเกี้ยน, แต้จิ๋ว, ไหหลำและพวกแคะ เมื่อรวบรวมคนเข้ามาได้มากแล้ว ก็ให้นามของกงษีเป็นชื่อต่าง ๆ หัวหน้าของอั้งยี่ทุก ๆ พวกขึ้นอยู่กับผู้มีอำนาจในบ้านเมือง โดยได้รับความอุปถัมภ์ เมื่อบ้านเมืองเกิดอุปสรรคขัดขวางขึ้นอย่างนี้แล้ว เจ้าจะคิดแก้ไขอย่างไรเล่า ? ” เจ้าหมื่นไวยวรนารถจึงได้กราบบังคมทูลพระกรุณาว่า “ ธรรมดาไฟป่าที่ลุกลามทั่วไปแล้วก็ต้องจุดป่ารับไฟป่าไว้จึงจะเอาชีวิตรอดได้ ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้า ฯ ว่า จีนหัวหน้าพวกไหหลำซึ่งตั้งกงษีอยู่ตลาดพลูนั้น ข้าพระพุทธเจ้าได้เคยรู้จักและเคยไต่ถามกิจการงานอยู่บ้าง จึงได้ทรายเกล้า ฯ ว่า พวกจีนซึ่งทำสวนพลูและจีนซึ่งอยู่ในฝั่งตะวันตกทั้งหมด (จังหวัดธนบุรี) ได้เข้าเป็นอั้งยี่มีประมาณ ๗๐,๐๐๐ คนเศษ ข้าพระพุทธเจ้าคิดด้วยเกล้า ฯ ว่า พวกอั้งยี่ราชบุรีซึ่งตั้งอยู่แม่น้ำราชบุรีและนครชัยศรีนั้นเป็นพวกแต้จิ๋วและฮกเกี้ยนโดยมาก แต่ส่วนพวกที่อยู่ตลาดพลูนั้นเป็นไหหลำ เป็นอีกกงษีหนึ่ง ถ้าทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ข้าพระพุทธเจ้าเข้าสะกัดขวางกลางรับเอาพวกนี้เข้ามาไว้เป็นพวกด้วยแล้ว พวกอื่น ๆ ก็หาอาจสามารถที่จะก่อการกำเริบขึ้นได้ไม่ ทั้ง

หัวหน้าใหญ่ที่ตลาดพลูนั้นก็อยากที่จะเข้ามาอาศัยความอารักขาปกครองของข้าพระพุทธเจ้าอยู่แล้วด้วย ถ้าจะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ข้าพระพุทธเจ้ารับเอาพวกอั้งยี่ตลาดพลูเข้ามาอยู่ในความปกครองของข้าพระพุทธเจ้าอยู่แล้ว ข้าพระพุทธเจ้าก็อาจจะรู้จำนวนและกิจการของพวกนั้นตลอดไปได้ ครั้งเมื่อรัชชกาลที่ ๔ และรัชชการปรัตยุบันนี้ติดต่อกัน เวลานั้นพวกอั้งยี่ก็ก่อการกำเริบทั่วไปเหมือนคราวนี้ สมเด็จเจ้าพระยาท่านก็ได้จัดให้มีกงสุลจีนตั้งขึ้นรับผิดชอบอยู่ทั่วไปมาครั้งหนึ่งแล้ว การที่จัดราชการไว้คราวนั้นก็เพียงแต่สงบไปชั่วคราวหนึ่ง มาครั้งนี้ถ้าจะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ข้าพระพุทธเจ้าไปเกี่ยวข้องกับพวกนี้ด้วยแล้ว ข้าพระพุทธเจ้าหวังด้วยเกล้า ฯ ว่า การที่อั้งยี่ก่อการกำเริบก็อาจจะสงบลงได้เป็นแน่" พระยาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเมื่อได้ฟังคำที่เจ้าหมื่นไวยวรนารถทูลชี้แจงฉะนั้นแล้ว ก็ทรงเห็นชอบด้วยตามความคิดนั้น จึงพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้จัดทำการได้ตามความคิด และความประสงค์ของเจ้าหมื่นไวยวรนารถทุกประการ

เจ้าหมื่นไวยวรนารถจึงได้นัดกับจีนซึ่งเป็นหัวหน้าอั้งยี่ให้รู้ตัวไว้ว่า "จะขอเข้าไปตรวจดูกงษีว่า การที่เข้าเป็นอั้งยี่นั้นทำกันเป็นอย่างไรบ้าง" เมื่อตกลงนัดเวลากันเสร็จแล้ว ครั้นเวลา ๑ ยาม (๔ ล.ท.) เจ้าหมื่นไวยวรนารถกับหลวงทวยหาญ (กิ่ม) และนายจ่ายวด (สุข ชูโต) ก็ลงเรือโป๊ะ ๔ แจว ๆ ไปจอดอยู่ที่คลองภาษีเจริญ และเดินฝ่าทุ่งนาเข้าไปจนถึงศาลเจ้าที่เรียกว่ากงษี ขณะนั้นได้พบคนที่มาทำพิธีเข้าอั้งยี่ด้วยประมาณ ๒๐๐ คนเศษ จีนซึ่งเป็นหัวหน้าอั้งยี่จึงได้ประกาศให้พวกอั้งยี่ทั้งหลายทราบว่า "ได้เชิญให้เจ้าหมื่นไวยวรนารถ ผู้ยังคับการทหารหน้าและหลวงทวยหาญกับนายจ่ายวดมาเพื่อยกขึ้นให้เป็นนายปกครองกงษีนี้ต่อไป ได้ยกให้เจ้าหมื่นไวยวรนารถเป็นหัวหน้าที่ ๑ หลวงทวยหาญเป็นที่ ๒ นายจ่ายวดเป็นที่ ๓" แล้วพวกอั้งยี่เหล่านั้นก็ได้พร้อมกันเลี้ยงโต๊ะ และกระทำสัตย์สาบานที่จะนับถือหัวหน้าทั้งสามตามที่ได้ออกนามมาแล้วนั้นว่าเป็นนายสำหรับบังคับบัญชาพวกอั้งยี่ทั้งปวงต่อไป จีนหัวหน้าอั้งยี่จึงได้มอบตราอาญาสิทธิ์ที่เป็นหัวหน้าใหญ่กับธงอาญาสิทธิ์ ๑ ธง และยื่นบัญชีรายนามคนที่สมัครเข้ามาเป็นอั้งยี่อยู่ในกงษีนั้นทั้งหมดด้วย กับได้ชี้แจงแสดงอาณัติสัญญาต่าง ๆ ให้ทราบว่า จะใช่คนที่เป็นพวกเดียวกันหรือไม่

เมื่อได้กระทำการสำเร็จแล้ว เจ้าหมื่นไวยวรนารถจึงได้นำตราและธงอาญาสิทธิ์กับบัญชีรายนามพวกอั้งยี่นั้นทูลเกล้า ฯ ถวายพระยาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ตั้งแต่นั้นต่อมาการอั้งยี่ทุกพวกทุก

เหล่าก็สงบลงทั่วไป เจ้าหมื่นไวยวรนารถจึงรำพึงในใจว่า “การที่ทำมาแล้วนี้เป็นการหมิ่นเหม่ต่ออันตรายนัก” เวลานั้นก็โปรดเกล้า ฯ ให้มีคอมมิตตี้จัดราชการในกระทรวงนครบาล มีเจ้านายหลายพระองค์ช่วยกันว่าราชการอยู่ เจ้าหมื่นไวยวรนารถจึงได้ไปเฝ้าพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นเทวงศ์วโรปการกราบทูลชี้แจงว่า “การที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ตั้งคอมมิตตี้จัดราชการไว้แทนเสนาบดีกระทรวงนครบาลนั้น ราชการไม่ใคร่จะได้ผล เกล้ากระหม่อมเห็นด้วยเกล้าว่า พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นภูธเรศร์ธำรงศักดิ์ซึ่งเป็นพี่ชายเรามีพระสติปัญญา และความสามารถอาที่จะจัดรักษาราชการฉลองพระเดชพระคุณในหน้าที่กระทรวงพระนครบาลได้ ควรจะโปรดเกล้า ฯ ให้เป็นตัวเสนาบดีเสียทีเดียว” พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นเทวงศ์วโรปการก็ทรงเห็นชอบด้วยในความคิดของเจ้าหมื่นไวยวรนารถนั้น จึงได้นำข้อความขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณา พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ทรงพระกรุณาเห็นพ้องด้วย จึงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ตั้งให้พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นภูธเรศร์ธำรงศักดิ์ เป็นเสนาบดีกระทรวงพระนครบาลรับราชการฉลองพระเดชพระคุณสืบไป

เมื่อเจ้าหมื่นไวยวรนารถได้คิดการสำเร็จดังนั้นแล้ว จึงนำเอาภาระอันหนักในเรื่องนั้นมอบถวายให้พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นภูธเรศร์ธำรงศักดิ์เสีย โดยได้เรียกตัวหัวหน้านั้นทั้งหลายมาบอกเล่าชี้แจงให้ฟัง กับทั้งได้นำตัวหัวหน้านั้นเหล่านั้นไปเฝ้าและมอบหมายตัว ให้พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นภูธเรศร์ธำรงศักดิ์ เสนาบดีกระทรวงพระนครบาลทรงรู้จักไว้ด้วย

ตั้งแต่นั้นต่อมา เจ้าหมื่นไวยวรนารถก็มิได้เกี่ยวข้องในการเป็นหัวหน้านั้นด้วยอีกจนตลอดมา

ปกรณ์ ๒๖

ถูกหาว่าเป็นกบฏ

อนึ่ง เมื่อเจ้าหมื่นไวยวรนารถ คิดจัดการรับทหารสมัครขึ้นแรก ๆ นั้น กับทั้งได้คิดจัดตั้งโรงเรียนสอนหนังสือไทยและสอนยุทธวิธีขึ้นที่พระราชวังสราญรมย์ โดยเก็บเอาบุตรหลานนายทหารและขุนนางข้าราชการที่ยังเป็นเด็กเข้ามาเล่าเรียนนั้น ก็มีนายทหารอิตาเลียนเข้ามากรุงเทพ ฯ ๒ คน คือนายยี.อิ. เยรินี (พระสารสาสน์พลขันธ์) คนหนึ่ง กับนายโยเซฟฟารันโด ผู้หนึ่ง ได้มาขอเข้าสมัครทำงาน เจ้าหมื่นไวยวรนารถผู้บังคับการจึงได้รับเอานายทหารอิตาเลียน ๒ นายนี้ไว้ ให้เป็นครูฝึกหัดนักเรียนและทหารหน้าตามแบบคอนติเนนแตลอย่างใหม่ ส่วนนายยี.อิ เยรินีนั้นให้เป็นครูนักเรียนคาเดทที่โรงเรียนนายร้อย โดยสอนนักเรียนชั้นใหญ่ ๆ ให้รู้จักยุทธวิธีการทหาร และเลื่อนยศให้นายร้อยตรีทั้งสองมียศของกรมทหารหน้าเป็นนายร้อยเอกขึ้น นายยี.อิ. เยรินีได้ตั้งใจสั่งสอนนักเรียนตามความรู้ของตนที่ได้ร่ำเรียนมาทุกอย่าง ทั้งที่โรงเรียนนั้นมีเครื่องตัวอย่างต่าง ๆ และเครื่องไฟฟ้า, เครื่องย้อมค่าย, เครื่องระเบิดในทางยก ซึ่งเจ้าหมื่นไวยวรนารถได้นำมาแต่ครั้งที่ได้ไปตรวจตราการทหารยก เรือของต่างประเทศ เพื่อประกอบในการสอนให้นักเรียนเห็นด้วยตา จะได้เรียนได้โดยง่ายและมีความชำนาญยิ่งขึ้นด้วย นายเยรินีได้มาขออนุญาตต่อผู้บังคับการว่า "การที่จะสอนศิษย์ให้รู้จักวิธีใช้ดินไดนาไมต์นั้น ตัวเขาเคยทำดินไดนาไมต์ได้เองด้วย จะขอจัดการทำดินไดนาไมต์ขึ้น เพื่อที่จะนำมาใช้เป็นแบบสั่งสอนนักเรียนคาเดททั้งปวงให้ทราบวิธีที่จะใช้ เจ้าหมื่นไวยวรนารถได้นำความขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาตามเหตุ และกราบบังคมทูลขอพระบรมราชานุญาตเพื่อให้นายเยรินีทำดินไดนาไมต์ขึ้นสำหรับสอนนักเรียน พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานพระบรมราชา

นุญาตให้นายเยรินิทำได้ตามความประสงค์ นายเยรินิจัดการทำดินไดนาไมต์อยู่หลายวัน แต่หาสำเร็จผลตามความประสงค์ได้ไม่

ครั้นกาลต่อมานายฟารันโดเพื่อนของนายเยรินิป่วย ขออนุญาตลาออกไปพักรักษาตัวอยู่ที่เมืองสิงคโปร์ นายยิ.อิ. เยรินิจึงขอลาออกไปส่งนายฟารันโดผู้สหาย ณ เมืองสิงคโปร์ และเมื่อเดินทางกลับเข้ามากรุงเทพฯ นั้น ได้นำเอาดินไดนาไมต์หนัก ๕๐ ปอนด์เข้ามาจากเมืองสิงคโปร์ด้วย ครั้นเข้ามาถึงกรุงเทพฯ กรมศุลกากรค้นพบดินนาไมต์นั้นเข้า จึงได้ยึดเอาไว้ และเจ้าพนักงานกรมศุลกากรได้มาถามผู้บังคับการกรมทหารหน้าว่า "นายเยรินิเป็นทหารหน้าใช่ไหม?" ผู้บังคับการจึงรับว่า "นายเยรินิเป็นนายร้อยเอกและเป็นครูอยู่ในกรมทหารหน้า" เจ้าพนักงานจึงซักถามต่อไปอีกว่า "การที่นายเยรินินำเอาดินไดนาไมต์เข้ามานี้ ผู้บังคับการได้สั่งให้เอาเข้ามาหรือ และทั้งได้ขอพระบรมราชานุญาตแล้วหรือยัง?" ผู้บังคับการก็เล่าเรื่องราวตามความจริงทุกอย่างให้เจ้าพนักงานผู้นั้นฟัง กับได้นำความขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาให้ทรงทราบความตามที่เป็นมาแล้ว เมื่อนายเยรินิรู้สึกตัวว่าตนได้กระทำความผิดขึ้น จึงทำหนังสือเล่าความตามข้อสัตย์จริงในใจยื่นต่อผู้บังคับการ ทั้งขอลาออกจากหน้าที่ครูผู้ฝึกหัดทหารด้วย เมื่อออกแล้วก็เที่ยวระเหระหนไปทำเหมืองแร่ และกลับมาทำงานแต่งหนังสือลงพิมพ์เป็นผู้ช่วยของหมอสมิท นายเยรินิเป็นผู้มีความรู้ชำนาญในการอักษรศาสตร์ทั้งภาษาไทยและภาษามคธ กับทั้งรอบรู้กิจการและตำราต่างๆ ในการทหารด้วย จึงได้แต่งหนังสือใช้ภาษาและคำพูดซึ่งเหน็บแนมก้าวร้าวโดยเฉียบแหลม ต่อมาพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นเทวงศ์วโรปการได้ทอดพระเนตรหนังสือพิมพ์ที่นายเยรินิแต่งนั้น จึงทรงหารือกับเจ้าหมื่นไวยวรนารถผู้บังคับการทหารหน้าว่า "นายเยรินิผู้นี้เป็นผู้มีความรู้ฉลาดในศาสตร์ต่างๆ ทั้งรู้กิจการในกรมทหารหน้ามากด้วย ไม่สมควรที่จะปล่อยให้ไปแต่งหนังสือพิมพ์เช่นนั้น ควรเรียกตัวให้กลับมาเป็นล่ามเลขเถิด" เจ้าหมื่นไวยวรนารถก็มีความเห็นพ้องด้วย จึงได้เรียกตัวนายเยรินิกลับมาเป็นล่ามรับราชการอยู่ในกระทรวงมหาดไทยต่อไป

เมื่อเกิดเหตุที่นายเยรินิได้นำดินไดนาไมต์เข้ามานั้น ความเรื่องนี้กลับกลายเป็นต้นเหตุสำคัญเกิดความใหญ่โตขึ้น เพราะพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม (พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม) ได้ทรงเป็นหัวหน้าหาเหตุขึ้น ด้วยทรงริษยาจะคิดทำลายเจ้า

หมื่นไวยวรนารถเสียให้ถึงแก่ความพินาศล่มจม โดยทรงหาความว่า "การที่เจ้าหมื่นไวยวรนารถได้สั่งดินไดนาไมต์เข้ามานั้นก็เพื่อจะคิดการเป็นกบฏต่อแผ่นดิน เดิรแต้มอย่างเจ้าพระยากระลาโหมสุริยวงศ์แย่งราชสมบัติครั้งพระราชพงศาวดารกรุงเก่า" ในระหว่างนั้นข้อความตามเสียงที่พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคมทรงยั้นขึ้นนั้น ก็ทำให้เกิดความสงสัยกระเทือนใจและดิ้นเต้นทั่วกัน ทั้งพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคมยังได้ทรงรับสั่งต่อหน้าที่ประชุมชุนนางและฉะเพาะพระพักตร์เจ้านายหลายพระองค์ว่า "อ้ายดินไดนาไมต์นี้ฤทธิ์มันร้ายกาจมากมายนัก การที่เจ้าหมื่นไวยวรนารถ สั่งเข้ามานี้ ก็เพราะจะคิดเป็นกบฏอย่าง เจ้าพระยา กระลาโหม สุริยวงศ์เท่านั้น" พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากรทรงได้ยินคำที่พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคมรับสั่งดังนั้น จึงทรงห้ามและรับสั่งคัดค้านว่า "กรมประจักษ์พูดอะไรเช่นนั้น เวลานี้พระนายไวยก็เป็นผู้ถืออาวุธของแผ่นดินอยู่ จะเป็นที่หม่นหมองในชื่อเสียงของเขาไป และคนอย่างพระนายไวยน่ะหรือที่จะขึ้นมาเป็นพระเจ้าแผ่นดิน" พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคมจึงมีรับสั่งตอบต่อไปว่า "ทำไมจะเป็นไปไม่ได้ อย่าว่าแต่พระนายไวยจะเป็นพระเจ้าแผ่นดินเลย คนเลวยิ่งกว่าพระนายไวยก็เป็นเจ้าแผ่นดินได้ เพราะเวลาที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและกรมพระราชวังบวร กับพระยรมวงศานุวงศ์และข้าราชการฝ่ายทหารพลเรือนมาถวายบังคมพระบรมรูปพร้อมกันแล้ว เอาดินไดนาไมต์มาซ่อนไว้ใต้ปราสาท ๕ ยอดก็จะระเบิดขึ้นพากันตายหมด ถ้าเป็นเช่นนั้นแล้ว เขาก็จะขึ้นเป็นเจ้าแผ่นดินได้" เมื่อพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากรและกรมหมื่นเทววงศ์วโรปการ กับกรมหมื่น ภูธเรศร์ธำรงศักดิ์ ซึ่งเป็นเพื่อนร่วมน้ำมิตรเมื่อครั้งถวายความสัตย์กับเจ้าหมื่นไวยวรนารถนั้น เมื่อได้ฟังถ้อยคำและเรื่องราวที่พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคมรับสั่งดังนี้แล้ว จึงเรียกตัวเจ้าหมื่นไวยวรนารถมาประชุมหารือกันว่า "การที่กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคมเที่ยวพูดเล่นโดยไม่มีมูล หาเหตุให้เจ้าหมื่นไวยวรนารถได้รับความหม่นหมองเช่นนั้นนั้น สมควรที่เจ้าหมื่นไวยวรนารถจะทำเรื่องราวขึ้นกราบบังคมทูลให้แตกหักและเข็ดหลายเสียบ้าง จะได้ไม่เป็นการหม่นหมองแก่ราชการที่เจ้าหมื่นไวยวรนารถได้กระทำมา" เจ้าหมื่นไวยวรนารถจึงทูลตอบพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากรว่า "ฝ่าบาทเป็นหมอความนี่ ฝ่าบาทควรจะแต่งเรื่องราวให้เกล้ากระหม่อมด้วยซิ" พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นเทววงศ์วโรปการ

และกรมหมื่นภูธเรศร์ธำรงศักดิ์ก็ทรงเห็นชอบด้วย จึงพากันเกณฑ์ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากร เป็นผู้แต่งหนังสือเล่าเรื่องที่พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคมเที่ยวรับสั่งหาเหตุต่อเจ้าหมื่นไวยวรนารถ ครั้นทรงแต่งเรื่องราวนั้นเสร็จ เจ้าหมื่นไวยวรนารถเป็นผู้เซ็นนามลง แล้วนำหนังสือนั้นขึ้นทูลเกล้า ฯ ถวายต่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงทอดพระเนตรเรื่องราวนั้นตลอดแล้ว ก็ทรงกริ้วโกรธเป็นอันมาก จึงมีลายพระราชหัตถ์ตอบเรื่องราวของเจ้าหมื่นไวยวรนารถเป็นพระราชกระทู้มาว่า "การที่พระนายไวยพูดมานั้น ข้าก็มีความเชื่อเจ้าแล้ว เพราะรู้ว่าเจ้าเป็นคนพูดจริง ทั้งข้าก็ไม่เคยขัดขืออะไรเจ้าได้ แต่ข้าอยากรู้ตัวว่าใครเป็นผู้มายุให้รำตำให้รั่ว เก็บความมายอกให้เจ้าทราย ขอให้เจ้าชี้ตัวคนมายอกให้ข้าทรายด้วย" ครั้นเจ้าหมื่นไวยวรนารถ ได้รับลายพระหัตถ์เลขาเช่นนี้แล้ว ก็นำลายพระราชหัตถ์นั้นมาถวายพระเจ้าน้องยาเธอทั้ง ๓ ทอดพระเนตร แล้วเจ้าหมื่นไวยวรนารถก็ทูลชี้แจงว่า "เราเห็นแดงแทงอกเช่นนี้แล้วยังกลับเป็นผิดไปได้ อย่าเช่นนั้นเลย เกล้ากระหม่อมจะรับความผิดเสียแต่ผู้เดียวเอง" พระเจ้าน้องยาเธอทั้ง ๓ ก็มิทรงยินยอม ต่างพระองค์ต่างเขียนลายพระหัตถ์รับสารภาพโทษ และทรงเล่าเรื่องที่ได้ยินพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคมรับสั่งอย่างนั้นเมื่อวันที่เท่านั้น ๆ ทั้งเจ้าหมื่นไวยวรนารถก็เขียนเรื่องราวเล่าเรื่องขึ้นอีกฉะบับหนึ่ง นำขึ้นทูลเกล้า ฯ ถวายพร้อมกันทั้งสี่ฉะบับด้วย เมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงทรายเรื่องราวแล้ว ก็ทรงกริ้วพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นพิชิตปรีชากรเป็นอันมาก ว่าเป็นผู้ยุแหย่ให้แตกร้าวกันขึ้น

ครั้นเจ้าพระยารัตนาธิเบศร์ซึ่งเป็นข้าหลวงใหญ่ประจำอยู่เมืองนครเชียงใหม่ (ภาคพายัพ) จะกลับเข้ามารับราชการในหน้าที่สมุหพระกระลาโหม เมื่อมีช่องทางดังนี้แล้ว จึงช่วยกันกราบบังคมทูลพระกรุณาแนะนำ ขอให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิชิตปรีชากรออกไปเป็นข้าหลวงต่างพระองค์แทนตัวเจ้าพระยารัตนาธิเบศร์สืบไป

ปกรณ์ ๒๗

เสด็จพระราชดำเนินประพาสพระพุทธบาท

ครั้นเดือน ๓ ปีมะแม เบญจศก จุลศักราช ๑๒๔๕ พ.ศ. ๒๔๒๖ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชปรารภว่าเป็นราชประเพณีของพระมหากษัตริย์สืบมา ที่จะต้องเสด็จพระราชดำเนินเป็นพยุหยาตราไปนมัสการพระพุทธบาท เพื่อทรงบำเพ็ญพระราชกุศลในวันเพ็ญมาฆมาส แต่ในระหว่างนั้นเสียงที่พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคมทรงปั้นเรื่องขึ้นเล่าลือนั้นเป็นที่กระเทือนพระราชหฤทัยอยู่แล้ว จึงมีพระบรมราชโองการสั่งแก่เจ้าหมื่นไวยวรนารถผู้บังคับการว่า "การที่จะเสด็จพระพุทธบาทคราวนี้นั้น ให้เจ้าหมื่นไวยวรนารถรักษาการอยู่ที่กรุงเทพ ฯ เถิด เพราะเจ้ามีหน้าที่ทางทะเล ส่วนการทหารหน้าที่จะตามเสด็จพระราชดำเนินในคราวนี้นั้น ให้เจ้าหมื่นไวยวรนารถจัดกองทหารมอบให้นายพันโทเจ้าหมื่นศรีสรรักษ์ (ม.ร.ว. เล็ก ศิริวงศ์ ณ อยุธยา) กับนายร้อยตรี (สุข ชูโต) ผู้ช่วยราชการกรมทหารหน้า คุมกองทหารขึ้นไปแทนตัวเจ้าก็ได้" เจ้าหมื่นไวยวรนารถผู้บังคับการจึงจัดกองทหารหน้า ๑ กองพัน พร้อมด้วยกองทหารม้านำ มอบให้เจ้าหมื่นศรีสรรักษ์คุมล่วงหน้าขึ้นไปคอยรับเสด็จพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว

ครั้นวัน ๔ ๑๐ ๓ ค่ำ ปีมะแมเบญจศก ๑๒๔๕ พ.ศ. ๒๔๒๖ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินออกจากกรุงเทพพระมหานครโดยเรือพระที่นั่งเวสาการี ใช้จักรขึ้นไปตามลำน้ำเจ้าพระยาประทับแรมอยู่ ณ พระราชวังบางปะอิน ครั้นวัน ๗ ๑๓ ๓ ค่ำ เสด็จพระราชดำเนินออกจากพระราชวังบางปะอินโดยเรือพระที่นั่งบัลลังก์นิกเหล็งมีเรือกลไฟจูง กับมีเรือขะบวนแห่นำและตามเสด็จ ถึงท่าเจ้าสนุกในวันนั้น ประทับแรมอยู่ ๑ ราตรี รุ่งขึ้นวันที่ ๑ ๑๔ ๓ ค่ำ เสด็จทาง

สถลมารคจากท่าเข้าสนุกโดยชะวนพยุหยาตรา มีชะวนแห่นำและตามเสด็จพระราชดำเนิร ครั้งถึงศาลเจ้าเขาตก ก็ทรงรำข้าวบนคอคชาธารเคารพเจ้าตามประเพณีแต่โบราณกาล แล้วจึงเสด็จพระราชดำเนิรต่อไปจนถึงบริเวณพระพุทธบาท ประทับแรมอยู่ ณ ที่นั้น

รุ่งขึ้น ณ วัน ๒ ๑๕ ๓ ค่ำ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนิรไปประพาสลำธารโคกและสิลาคาด ในเวลาค่ำวันนี้มีกำหนดจะเสด็จขึ้นไปบำเพ็ญพระราชกุศลบนมณฑปพระพุทธบาทแต่ยังหาทันเสด็จขึ้นไปไม่ ในวันนั้นเวลายามเศษ (๙ ล.ท.) ได้มีอ้ายผู้ร้ายวิกลจริตขึ้นไปบนยอดเขาโพธิ์ลังกาเนิรพระพุทธบาท เอาก้อนหินกว้างปาลงมาในค่ายหลวง และตกลงมาในหน้าที่กองทหารรักษาการ พวกทหารหน้าซึ่งรักษาหน้าที่จึงขึ้นไปไล่ตามจับตัวอ้ายคนร้ายนั้น อ้ายคนร้ายกลับต่อสู้และวิ่งหนีไป เมื่อพวกทหารขึ้นไปไล่ตามจับตัวกลับลงมาแล้ว ผู้ร้ายก็กลับขว้างปาก้อนสิลาลงมาอีก ทหารผู้รักษาหน้าที่จึงนำความไปเรียนต่อผู้บังคับกอง "ขออนุญาตยิงคนร้ายที่บังอาจขว้างปาลงมา" ผู้บังคับกองก็นำความเสนอเจ้าหมื่นศรีสรรรักษ์ผู้บังคับการ ๆ จึงสั่งอนุญาตให้ยิงอ้ายคนร้ายนั้น ทหารซึ่งรักษาหน้าที่จึงยิงขึ้นขึ้นไป ลูกขึ้นถูกคนร้ายซึ่งวิกลจริตตาย ๑ คน จับเป็นได้ ๒ คน ขณะที่ทหารยิงคนร้ายนั้น ลูกกะสุนขึ้นได้ปลิวไปกะทบหน้าผาสิลาเข้ากระดอนตกลงมาในค่ายหลวง จึงกระทำให้เกิดการโกลาหลตื่นตกใจกันทั่วไป โดยไม่ทราบว่าเกิดเรื่องราวขึ้นอย่างไรและเกิดเหตุการณ์มาทางไหนกัน กระทำให้เป็นการตื่นเต้นสมจริงดังมีผู้กล่าวหาว่าทหารหน้าจะเป็นกบฏ และทั้งเป็นการละเมิดล่วงพระราชอาชญาด้วย พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมีความตกพระทัยและทรงกริ้วเป็นอันมาก จึงโปรดเกล้า ฯ ให้มีตระลาการพิจารณาในเหตุที่ทหารซึ่งรักษาหน้าที่ยิงคนตาย สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาบำราบปรปักษ์ได้รับพระบรมราชโองการให้เป็นแม่กองชำระคดีเรื่องนี้ แต่ยังหาทันที่จะชำระคดีนั้นเสร็จไม่ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็เสด็จพระราชดำเนิรกลับมาประทับอยู่ ณ พระราชวังบางปะอินและโปรดเกล้า ฯ ให้พิจารณาคดีเรื่องนี้สืบไป คงได้ความจากพลทหารรักษาหน้าที่ ๓ คน คือนายแสง, นายเหลือ, นายขัน ให้การว่า "เมื่อห้ามคนร้ายไม่หยุดปาแล้วทั้งคนร้ายได้ต่อสู้ด้วย จึงได้ลงมือยิงคนร้าย" เมื่อได้ไต่ถามว่าใครเป็นผู้บังคับกอง และเป็นผู้ให้อนุญาตและสั่งให้ยิง ก็ได้ความว่าอยู่ในความปกครองของนายร้อยเอกน่วม ชูโต (พระยาผดุงพิพิธภัณฑ์)

กับนายร้อยโทหรุ่น และนายร้อยตรีเผื่อน ส่วนนายร้อยโทหรุ่นและนายร้อยตรีเผื่อนให้การรับว่าตนเป็นผู้สั่งให้ยิงเอง แต่นายร้อยเอกน่วมนั้นตระลาการชำระสืบพะยานไม่ได้ความว่าเป็นผู้ออกคำสั่งให้ยิง และทั้งนายร้อยเอกน่วมยังได้กล่าวคัดค้านห้ามไม่ให้เจ้าหมื่นศรีสรรักษ์ผู้บังคับการออกคำสั่งให้ยิงคนร้ายด้วย ทั้งนายร้อยโทหรุ่นและนายร้อยตรีเผื่อนก็หาได้ให้การซัดทอดถึงด้วยไม่ ตระลาการจึงตัดสินปล่อยตัวนายร้อยเอกน่วมให้ พ้นโทษออกจากที่คุมขังส่วนนายจ่ายวดนั้นได้ความว่านอนหลับอยู่จึงมิได้ทรายเรื่องด้วย อนึ่งที่ตระลาการชำระความนั้นได้ชำระฟอกซักเพื่อจะให้นายทหาร และพลทหารที่ยิงนั้นให้การซัดทอดเกี่ยวพันมาถึงเจ้าหมื่นไวยวรนารถซึ่งเป็นผู้บังคับการอยู่ที่กรุงเทพ ฯ แต่ก็หาเป็นไปเช่นนั้นได้ไม่ ตระลาการหาพะยิงพะยานหลักฐานไม่ได้เพียงพอ ในที่สุดก็ตัดสินลงโทษได้แต่นายร้อยโทหรุ่นนายร้อยตรีเผื่อนกับพลทหารซึ่งรักษาหน้าที่ ซึ่งเป็นผู้สั่งให้ยิงและเป็นผู้ยิงนั้น ลูกขุนปรึกษาวางยทพระอัยยการว่า เป็นผู้ได้กระทำการล่วงละเมิดพระราชอาชญามีความผิดเป็นมหันตโทษ ให้ลงพระราชอาชญาถอดนายร้อยโทหรุ่นนายร้อยตรีเผื่อนออกเสียจากยศนายทหาร กับให้ลงพระราชอาชญาคนทั้ง ๕ นั้น เฆี่ยนคนละ ๒ ยก และเอาตัวจำไว้ ณ กองมหันตโทษ ส่วนเจ้าหมื่นศรีสรรักษ์ (ม.ร.ว. เล็ก) ซึ่งเป็นผู้บังคับการคุมทหารหน้าชื่นมานั้นมีความประมาทต่อ ราชการมิได้ระวังตรวจตรารักษาหน้าที่ราชการโดยกวดขัน จนเป็นเหตุให้นายทหารและพลทหารกระทำความผิดล่วงละเมิดพระราชอาชญาขึ้น ให้ถอดเจ้าหมื่นศรีสรรักษ์ออกเสียจากยศบรรดาศักดิ์ทั้งตำแหน่งทหารและพลเรือน กับให้ส่งตัวลงมาจำขังไว้ที่ศาลาหน้าวัดพระศรีรัตนศาสดาราม

เมื่อเกิดเหตุทหารหน้ายิงคนตายขึ้นที่พระพุทธยาทแล้ว พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นเทวงศ์วโรปการได้ทรงใช้ให้พระยาราชภักดี (โค สุจริตกุล แต่ครั้งยังเป็นหลวงพิพิธ) ให้รีบเร่งมาทั้งกลางวันกลางคืน นำความมาบอกเตือนสติแก่เจ้าหมื่นไวยวรนารถผู้บังคับการทหารหน้า พระยาราชภักดีได้มาถึงกรุงเทพ ฯ แต่เวลา ๒ ก.ท. ขณะนั้นเจ้าหมื่นไวยวรนารถได้นอนอยู่ ณ ที่พักหน้าพระที่นั่งสุทไธยสวรรย์ พระยาราชภักดีได้มาปลุกเจ้าหมื่นไวยวรนารถให้ตื่นขึ้น แล้วเล่าความให้ฟังว่า "บัดนี้ที่พระพุทธยาทเกิดเหตุใหญ่ นายกรมกำลังเขียนพระอักษรเล่าความจะส่งมาให้คุณพระนายทรายก็พอดีพระยาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จออกมาเสีย และมีพระกระแสรับสั่ง

ประชดว่า พระนายไวยเขาคงรู้ความแล้ว เพื่อนฝูงเขาอยู่ที่นี่มาก เขาคงบอกกันลงไปเอง นายกรมตกพระทัยจึงได้ฉีกพระอักษรที่จะมีมาถึงคุณพระนายทิ้งเสีย และมีรับสั่งใช้ให้ผมมาเตือนสติคุณพระนายว่า เราเกิดมาเป็นลูกผู้ชายชีวิตและร่างกายเราก็ถวายไว้ ในใต้ฝ่าละอองธุลีพระยาทแล้ว ไม่ควรจะหวาดหวั่นควรจะทำตัวให้ปกติไว้ตามเดิม กับให้ระวังตัวเพราะมีคนสอดแนมอยู่ทุกทิศทุกทาง เจ้าหมื่นไวยวรนารถเมื่อได้ทราบความตามที่พระยาราชภักดีมาบอกแล้ว ก็สั่งพระยาราชภักดีให้กราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นเทวงศ์วโรปการว่า "การที่ได้ทรงพระเมตตาตักเตือนมานั้น เป็นพระเดชพระคุณหาที่สุดมิได้ เจ้าหมื่นไวยวรนารถจะได้ประพฤติตนตามที่ทรงตักเตือนมานั้นทุกประการ ขออย่าให้ทรงพระวิตกเลย" ในระหว่างนั้นพระยาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้เสด็จพระราชดำเนินกลับมาประทับอยู่ ณ พระราชวังบางปะอินแล้วในเวลาที่ประทับอยู่ ณ ที่นั้น พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม ซึ่งดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงวัง และเป็นผู้บังคับการทหารรักษาวังเวลานั้น ได้กราบบังคมทูลขึ้นไปว่า ที่กรุงเทพ ฯ กำลังเกิดอหิวาตกโรคชุกชุม ขออย่าเพ่อให้เสด็จกลับลงมากรุงเทพ ฯ พระยาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ทรงเชื่อฟังจึงยังมิได้เสด็จกลับลงมายังกรุงเทพพระมหานคร

ในเช้าวันรุ่งขึ้น พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคมได้ประชุมพวกข้าราชการที่เข้ามานอนประจำซองรักษาพระบรมมหาราชวังในขณะที่ไม่เสด็จประทับอยู่ในพระนคร พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม ได้รับสั่งต่อพวกขุนนางที่มาประชุมนั้นว่า "พระนายไวยผู้บังคับการกรมทหารหน้า จะก่อการเป็นกบฏต่อแผ่นดินแน่แล้ว จึงได้สั่งเอาดินไดนาไมท์เข้ามา ได้ให้คนเข้ามาสอดแนมดูก็มาบอกว่า พระนายไวยได้ประชุมนายทหารที่ ๆ พักตีกแถวหน้าพระที่นั่งสุทไธยสวรรย์ และได้กล่าวสุนทรพจน์ด้วยเรื่องดินไดนาไมท์ให้ทหารฟัง นายทหารที่ประชุมอยู่นั้นได้ถวายบังคมพระนายไวยและพูดตอบว่า ใต้เท้าจะคิดประการใดก็แล้วแต่ใต้เท้า พวกเกล้ากระผมจะรับฉลองพระเดชพระคุณทุก ๆ อย่าง" ในขณะที่รับสั่งเล่าเรื่องราวให้ข้าราชการฟังนั้น หลวงสารภัณฑ์พิสุทธิ์ (พระยานรนารถภักดี เอม ณ มหาชัย) ซึ่งเป็นเกียกกายกรมทหารหน้า กับหลวงบริคุตสารภัณฑ์ (พระครุฑรักษากัน) ซึ่งเป็นยกกระบัตรกรมทหารหน้า หลวงทั้งสองนี้เป็นข้าหลวงเดิมมีหน้าที่เป็นเจ้าพนักงานเบิกจ่ายเงิน และเป็นเจ้าพนักงานรักษาเครื่องอาวุธยุทธภัณฑ์อยู่ในกรมทหาร

หน้า พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคมรับสั่งให้หาเข้าไปอยู่ในที่ประชุมนั้นด้วย จึงผินพระพักตร์ถามหลวงทั้งสองว่า เขาล็อกกันเช่นนี้แหละ จริงหรือ หลวงทั้งสองจึงกราบทูลว่า "เรื่องนี้ไม่มีมูลแห่งความจริงเลย ในกรมทหารหน้ามิได้มีผู้ใดรู้เห็นและไม่ทราบเรื่องราวเช่นรับสั่งนี้ด้วย ทั้งข้าพระพุทธเจ้าทั้งสองก็ได้รับราชการตามหน้าที่อยู่ในกรมทหารหน้าทุกวัน ก็มิได้เห็นมีวี่แววอะไรเลย" เมื่อพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคมได้ยินคำที่หลวงทั้งสองทูลเช่นนี้แล้ว ก็ยังทรงรับสั่งยืนยันอยู่อีกว่า "เขาล็อกกันว่าเป็นกบฏแน่แล้ว" ในเช้าวันรุ่งขึ้นนั้นเองก็ได้เห็นพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม สั่งให้นำยื่นฮอสกิตขึ้นไว้บนข้อมทุกๆ ข้อม หนังปากกะบอกยื่นไปยังทางที่เจ้าหมื่นไวยวรนารถพักอยู่ เมื่อเจ้าหมื่นไวยวรนารถได้ทราบรหัสเหตุขึ้นเช่นนี้แล้ว "ก็เห็นเป็นว่าทางที่จะมีอันตรายและเกิดเป็นเหตุใหญ่ขึ้นได้" จึงได้พาตัวหลวงทั้งสองซึ่งเป็นผู้มาบอกเล่าเรื่องราวนั้น ไปหาท่านเจ้าพระยาพระมหินทรศักดิ์ธำรง (เพ็ญ เพ็ญกุล) ณ บ้านของท่านที่ตำบลท่าเตียน กราบเรียนข้อความตามเหตุที่เกิดขึ้นเพื่อให้ท่านประจักษ์พะยานไว้ว่า เจ้าหมื่นไวยวรนารถมิได้คิดกระทำการทรยศและทุจริตตามที่เขาได้กล่าวหาเช่นนั้น กับได้ให้หลวงสารภัณฑ์พิสุทธิ์กับหลวงบริคุตสารภัณฑ์ กราบเรียนเล่าข้อความตามที่พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคมรับสั่งให้หาตัวให้ไปประชุมนั้น และรับสั่งว่ากระไร เมื่อหลวงทั้งสองได้กราบเรียนเล่าข้อความตามที่ได้ยินได้ฟังมาให้ท่านทราบเสร็จแล้ว เจ้าหมื่นไวยวรนารถจึงได้กราบเรียนซ้ำอีกว่า "การที่เกิดเป็นเหตุขึ้นเช่นนี้ พวกทหารหน้าก็มีมากอยู่ ผมเกรงว่าจะเกิดการจลาจลขึ้นกลางพระนคร ทั้งตัวของเกล้ากระผมเองก็เป็นกำพร้า ไม่เห็นใครที่จะเป็นที่พึ่งซึ่งจะระงับเหตุการณ์ซึ่งกระทำให้ชื่อเสียงของเกล้ากระผมมัวหมองเช่นนี้ให้สงบลงได้ เห็นแต่ใต้เท้าซึ่งเป็นขุนนางผู้ใหญ่ต่างพระเนตรพระกรรณ ทั้งเป็นข้าหลวงเดิมของพระยาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวด้วย เกล้ากระผมขอเอาบารมีของใต้เท้าเป็นที่พึ่ง ช่วยคุ้มครองตัวเกล้ากระผม ช่วยโปรดระงับเหตุนี้ให้สงบด้วย" ท่านเจ้าพระยามหินทรธำรงศักดิ์จึงตอบว่า "เวลานี้ตัวของฉันหาเป็นใหญ่ไม่ พระยาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวไม่เสด็จประทับอยู่ในพระนคร ก็ได้ทรงมอบกิจการแผ่นดินไว้กับท่านเจ้าพระยาสุริวงศ์ไวยวัฒน์ ขอให้คุณพระนายไปหาท่าน ให้ท่านช่วยเห็นจะดีกว่า" เจ้าหมื่นไวยวรนารถจึงเรียนตอบว่า "เรื่องราวที่เกิดขึ้นทั้งนั้น เนื่องด้วยเหตุต่างๆ มาประกอบขึ้นด้วย เดิมเมื่ออายุ

ของเกล้ากระผมย่างเข้า ๒๐ ปีเศษ บิดาของเกล้ากระผมถึงแก่อสัญญกรรม พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ได้ทรงพระมหากรุณาชุบเกล้า เลี้ยงดูตลอดมายิ่งกว่าบิดามารดา ครั้นต่อมาได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ขอ ไร บุตรีท่านเจ้าพระยาสุริวงศ์ไวยวัฒน์ มาพระราชทานให้เป็นภรรยาของเกล้ากระผม เพราะเหตุที่ท่านเจ้าพระยาสุริวงศ์ไวยวัฒน์เป็นพ่อตาของเกล้ากระผม และดูแลกิจการแผ่นดินแทนพระเนตรพระกรรณอยู่ในขณะนั้น จึงเป็นเหตุให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคมทรงคิดการหาเหตุเกล้ากระผมได้ต่าง ๆ นา ๆ เพราะฉะนั้นเกล้ากระผมจะไม่ไปหาเจ้าพระยาสุริวงศ์ไวยวัฒน์เลย จะขอตายอยู่ในบ้านของใต้เท้า เพื่อให้เห็นความบริสุทธิ์ของเกล้ากระผม" เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงเมื่อได้ฟังเช่นนั้นแล้ว ท่านก็แนะนำว่า "ตัวของฉันเป็นผู้น้อยไม่พอกับเหตุ ทั้งเวลานี้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าจาตุรนต์รัศมี กรมพระจักรพรรดิพงษ์ ก็ประทับอยู่ที่วังของพระองค์ท่าน ควรคุณจะไปเฝ้าขอพระบารมีเป็นที่พึ่ง ฉันจะช่วยพาตัวคุณกับหลวงสารภัณฑ์พิสุทธิ์ หลวงบริคุตสารภัณฑ์ ไปเฝ้าให้พร้อมกัน" ทันใดนั้นท่านก็สั่งให้เรียกเรือโป๊ะสี่แจว พาตัวเจ้าหมื่นไวยวรนารถกับหลวงทั้งสองข้ามฟากไปเฝ้าสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้ากรมพระจักรพรรดิพงษ์ ณ วังปากคลองบางกอกใหญ่ฝั่งธนบุรีใต้ (ซึ่งเป็นโรงเรียนนายเรืออยู่เดี๋ยวนี้) กราบทูลเล่าข้อความตามประพฤติเหตุที่เป็นมา และกราบทูลขอพระบารมีเป็นที่พึ่งให้ช่วยทรงคุ้มครองและระงับเหตุการณ์ จนกว่าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะได้เสด็จคืนเข้าสู่พระนคร ครั้นสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมพระจักรพรรดิพงษ์ ทรงทราบเหตุและทรงไล่เลียงไต่ถามสอบสวนดูเสร็จแล้ว ก็ทรงกริ้วและทรงติเตียนผู้ที่คิดประทุษร้ายหาเหตุใส่เจ้าหมื่นไวยวรนารถเป็นอันมาก และทรงรับสั่งกับเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงกับเจ้าหมื่นไวยวรนารถว่า "พระองค์ท่านเองจะทำลายพระหัตถ์ตามเรื่องราวขึ้นทูลเกล้า ฯ ถวายและให้เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงกับเจ้าหมื่นไวยวรนารถทำเรื่องราวขึ้นทูลเกล้า ฯ ถวายพร้อมกับพระองค์ท่านด้วย ท่านจึงทรงพระอักษรรายงานหนึ่งฉบับพร้อมกับรายงานของเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง และเจ้าหมื่นไวยวรนาถคนละฉบับรวมกัน จัดเรือม่วงซึ่งเป็นเรือเร็วนำหนังสือขึ้นไปทูลเกล้า ฯ ถวายพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ณ พระราชวังบางปะอินเป็นการด่วน เมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงทรายรายงานทั้งสามฉบับแล้ว ก็ทรงกริ้วเจ้าหมื่นไวยวรนารถเป็นอันมาก และมีพระบรมราชโองการรับสั่งให้

หาพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นพิชิตปรีชากร กับกรมหมื่นเทวงศ์วโรปการเข้ามาเฝ้า ทรงฟ้องว่า "ฉันได้รับหนังสือของท่านกลางกับหนังสือเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง และพระนายไวยด้วยเรื่องกรมประจักษ์กับพระนายไวย แต่หนังสือพระนายไวยมันหาความฉันว่า เชื่อคนยุยงว่าพระนายไวยจะเป็นกบฏ ความจริงฉันไม่มีความสงสัยแต่อย่างหนึ่งอย่างใดเลย เพราะรู้ใจมันอยู่ แต่ถ้าฉันกลับลงไปบางกอกคราวนี้แล้ว ถ้าอ้ายพระนายไวยมันไม่เข้ามาหาฉันแล้ว มันกับฉันก็ขาดข้าขาดเจ้ากันเถิด" เมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงรับสั่งเช่นนี้แล้ว ก็โปรดเกล้าฯ มีลายพระหัตถ์เลขาตอบเรื่องราวของเจ้าหมื่นไวยวรนารถมา ดังได้คัดสำเนาลงไว้นี้

(สำเนา)

ที่ ๒๓๓

๔ ๑๖
วัน ๖ ฯ ๔ ค่ำ ปีมะแมเบญจศก ๔๕

ถึง เจ้าหมื่นไวยวรนารถ

ด้วยจดหมายลงวัน ๔ ฯ ๓ ค่ำ มาฉะบับหนึ่ง รุ่งขึ้นเวลากลาง ๑๔ คืนได้รับหนังสือท่านกลาง กับหนังสือเจ้าพระยามหินทร์ว่าด้วยเรื่องพระนายไวยไปพูดจาต่าง ๆ จึงเห็นว่าควรที่จะจดหมายมาให้พระนายไวยทราบตลอดเรื่องโดยสังเขป

ในเบื้องต้นนี้จะว่าด้วยถ้อยคำของพระนายไวยที่พูดมานั้น ดูประหนึ่งเป็นที่แน่แก่ใจว่า เราเห็นแล้วว่าพระนายไวยจะเป็นกบฏตามคำคนว่า พระนายไวยจึงมีความกลัวตาย เพราะจะคิดหลบหลีกต่อสู้ไม่ได้เพราะไม่คิดจะเป็นคนดังนั้น ถ้าเป็นความจริงว่าพระนายไวยเห็นดังนี้เป็นความผิดที่เดียว เรารู้ความชัดว่าคนทั้งปวงไม่รู้ความสัตย์อันใด ซึ่งพระนายไวยได้ผูกพันอยู่ แต่เรารู้ดีแล้วถึงจะมีคนมาพูดประการใด เราจะเฉยเสียว่าไม่เป็น เพราะมีความสัตย์ดังนั้นดังนี้ ก็เห็นหาต้องการไม่ แต่ส่วนตัวเราไม่ได้นึกสักขณะจิตหนึ่งเลย เป็นความจริง

แต่การที่เล่าลือกันอยู่นั้นเราก็รู้ชัดอยู่ว่า เป็นด้วยความอิจฉาพยาบาทกันส่วนหนึ่ง เพราะเราได้เคยจับได้ แลได้เห็นปรากฏว่าความอิจฉาพยาบาทกันมีกำลังกล้า จึงได้กล่าวไว้ในคำตัดสินเมื่อความไดนาไมต์นั้นแล้ว แต่ยังมีอีกอย่างหนึ่งที่เป็นการประกอบให้คนทั้งปวงคิด คือการที่พระนายไวยจะพูดการอันใดหาพูดให้เห็นว่าเป็นคำกลาง ที่จะให้เห็นว่าเป็นการหยั่งความรู้ความผิดความชอบไม่ เพราะพระนายไวยถือว่าจำเป็นที่จะต้องช่วยกัน หรือเพราะความเห็นไม่แน่แก่ใจว่าผิดและชอบนั้น จึงเป็นพะยานที่เขาจะยกมาพูดได้ ถ้าไม่มีสิ่งใดยกเป็นเหตุ แต่จะหาเหตุพูดไปเปล่า ๆ ก็จะจืด ๆ ไปได้มาก เพราะดังนั้นถ้าจะว่าในเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นทั้งเรื่องไดนาไมต์และเรื่องนี้ พระนายไวยต้องเห็นว่า ความผิดมีอยู่ในการนั้นจึงเป็นความชั้น และมิได้เป็นความผิดของพระนายไวย เป็นแต่พระนายไวยเป็นผู้ยังคับการเท่านั้น จะเสียก็เสียเพราะเลือกคนไม่ดีแลคำสั่งไม่รอบคอบ หรือสั่งเกินความที่สมควรไปเท่านั้น

การเรื่องไดนาไมต์นั้น อ้ายเยรินีไม่ยอกให้เรารู้ว่าจะเอาไดนาไมต์มา อ้ายเยรินีเป็นผู้ผิด พระนายไวยจึงต้องรับว่าผิด การที่เขาแกล้งให้เป็นถ้อยความอันใดมากขึ้นไปนั้น ต้องยกว่าเป็นการแกล้งกันส่วนหนึ่ง ความผิดจริงส่วนหนึ่ง ความแกล้งส่วนหนึ่ง ถ้าพูดอย่าให้ยกแต่ความแกล้งจนลืมคิดหรือรับว่าผิดแล้วก็เป็นการถูก

เรื่องความครั้งนี้เหมือนกัน ต้องเห็นว่าการที่ทหารทำนั้นเป็นการหมายอย่างเดียวที่จะรักษาเหตุการณ์จริงอยู่ ผู้ร้ายต่อสู้เอาหินปาจริงอยู่ ถ้าการที่เป็นสมกับการที่ทำก็ไม่มีผิดเลย แต่ต้องพิจารณาความกับการที่ทำให้เห็นอีกชั้นหนึ่งว่า เพราะมีอะไรเสียอยู่จึงมีความผิดไป ที่ทำถูกหมดจะกลับว่าให้เป็นผิดไปเพราะคนอิจฉาหรือเพราะความเคลือบแคลงสงสัยนั้น จะทำไปอย่างไรได้

การสิ่งใดที่ผิด การสิ่งนั้นเพราะเป็นความเสียอยู่ จึงว่าผิดคือการที่จะจับศัตรูก็ดี โดยจะมีอาวุธสู้ก็ดี ถ้าจับเป็นได้ดีกว่าตายเพราะจะได้รู้เหตุการณ์ที่คิดร้ายนั้นว่าเพราะเหตุอันใด ต่อเมื่อเห็นว่าจะจับโดยดีไม่ได้ เพราะต่อสู้กำลังกำกึ่งกัน ถ้าไม่ใช้อาวุธข้างหนึ่ง มันใช้อาวุธข้างหนึ่งมันจะทำร้ายต่อไปได้มาก จึงเป็นเวลาควรที่จะใช้อาวุธ นี่ผู้ร้ายก็คนเดียวไม่มีอาวุธใช้อาวุธ ทั้งผู้ร้ายนั้นก็ไม่ปรากฏว่าได้ทำอันตรายอันใดเหลือกำลัง ยิงให้ตายเสียเป็นช่องที่คนทั้งปวงจะเห็นว่าเป็นทหารเที่ยวแกล้งฆ่าคน ทหารรักษาเข้าแผ่นดิน คนไม่มีผิดตาย เพราะการรักษาเข้าแผ่นดิน เป็นการปรากฏไปเป็นการเสียเกียรติยศปรากฏไปต่างประเทศ ก็ทำให้เสียความเชื่อถือของประเทศทั้งปวง เห็นเป็นยาเขเรียนเป็นเซเว็ชคุร้ายเกินไป ทำให้เสียราชการที่จะให้เขาไม่เชื่อไม่ยอมให้มีอำนาจ เพราะมีอำนาจแล้วเหมือนบำรุงให้ทำความร้ายกาจไป เขาจะไม่เชื่อดังนี้การจะยากทุกอย่าง จึงนับว่าการเสียตลอดจนราชการ จึงต้องตัดสินว่าการที่ทำเป็นผิด เพราะทำการเกินเหตุ จะเห็นไปแต่การทหารธรรมเนียมทหารอย่างเดียวไม่ได้

อีกตอนหนึ่งกะสุนปืนตกในวังนั้นเล่า ถ้าจะพูดเห็นใจกันเสียว่าไม่ได้แกล้งจริง ๆ ก็เห็นได้ มิใช่จะไม่เห็นเมื่อใด เห็นชัด แต่จะว่าไม่ผิดว่าไม่ได้ เพราะเหตุว่าถ้าเป็นคนอื่นที่เคยหวาดหวั่นมาจะมายิงปืนตกในค่ายดังนี้ เราเข้าใจว่าพระนายไวยจะนึกสงสัยเหมือนที่เคยระแวงสงสัยมาเหมือนกัน ความเชื่อของตัวเชื่อแล้ว จะโกรธว่าคนอื่นเขาไม่เชื่อเหมือนตัวข้างไม่ได้ ต้องเอาคนอื่นยิงลองดูในใจก่อน เราจะสงสัยเหมือนกัน แต่ตัวเรารู้เหมือนกับใจของพระนายไวยเอง แต่ไม่สงสัย แต่จะว่า ว่าไม่ผิดว่าไม่ได้ เพราะเหตุว่าถ้ายกว่าไม่ผิดเสียครั้งหนึ่ง ถ้ามีผู้อื่นที่จะถือเอาเหตุอย่างนี้ทำอุบายข้างไม่มีที่กลัว เพราะไม่เคยมีผิดในการเรื่องนี้ ก็จำเป็นต้องรักษาสำหรับต่อไปข้างหน้า ถ้าทหารล้อมวังรักษา เห็นสัตว์ร้ายคือสุนัขวิ่งเข้ามา จะยิงโดยไม่ระวังถูกตัวเราเข้า จะว่าไม่ผิด

ดังนี้ ก็เป็นการยากที่จะรักษาชีวิต เพราะฉะนั้นจึงต้องว่าถึงจะไม่แกล้งยิงแต่ทำให้กะสุนตกในค่ายหลวงเป็นความผิด เป็นการรักษากฎหมายเก่าและเป็นการรักษาชีวิตเราด้วย เมื่อพิจารณาโดยความเที่ยงตรง ก็จะเห็นได้ว่าผิดมีระคนอยู่ในการที่ตั้งใจรักษาเป็นความผิดไป

ถ้าพระนายไวยพิจารณาให้เห็นผิดและชอบดังนี้ และละทิษฐิมานะซึ่งถือว่าทหารผิดเป็นการเสียเกียรติยศ ตัวจำเป็นต้องพูดแก้เสียพูดให้คนทั้งปวงเห็นว่ารู้ผิดและชอบอยู่ตามความเป็นจริง คนทั้งปวงจะไม่มีความรังเกียจสงสัย เว้นแต่จะแกล้งทำ ถ้าพูดดึงดันไปตามความทิษฐิคนที่สงสัยก็สงสัยร่ำไป จนคนกลาง ๆ ก็จะพลอยสงสัยหรือหมายว่าพูดซ่านไป

ซึ่งเราว่าดังนี้เป็นการเตือนสติ และเป็นคำตอบหนังสือที่มีมา คำที่พระนายไวยพูดอันใดใจหมายดี แต่มักไม่ถูกหูคน ถ้าพูดให้สมควรแก่การก็จะไม่มีความวุ่นวายอันใดไปได้นัก

การที่จะทำโทษทหารคราวนี้ ก็ได้ตริตรองหน้าหลังรอบคอบแล้วจึงได้ทำ คือจะกันไม่ให้คนว่าทหารหลวงแกล้งฆ่าคนตายไม่มีโทษ และยิงขึ้นกะสุนตกในค่ายหลวงเพราะการรักษาได้ไม่มีโทษ ซึ่งจะเป็นช่องเสียดังว่ามาแล้ว และระวังที่จะไม่ให้แรงเกินไป เพราะจะเป็นที่กลัวของทหารที่จะรักษาเกินไปด้วย ได้ชั่งแขวงตัดสินโดยละเอียด ถ้าเอาปัญญาที่เป็นกลางตริตรองจะเป็นการสมควรดีทุกประการ

การที่พระนายไวยจะขอให้ใครบังคับการทหารให้เป็นการกันความวุ่นวายนั้นก็ชอบกลอยู่ เพราะดูเป็นการสงสัยหรือแตกร้าวกันวุ่นดังนี้ ถ้าแก้หรือเพิ่มอันใดเสียเล็กน้อยจะเป็นการสมานเรียบร้อยไปได้บ้างดอกกะมัง แต่จะรอไว้ค่อยคิดจัดการที่กรุงเทพ ฯ

สยามินทร์

ครั้นเมื่อพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นเทวงศ์วโรปการ ได้ยินพระยาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว มีพระกระแสรับสั่งเป็นพระบรมราโชบาย เพื่อเป็นเชิงให้เจ้าหมื่นไวยวรนารถทรายเรื่องราวตามพระบรมราชประสงค์ แล้วจะได้ไม่มีความน้อยใจและหายความกะกากกะเดื่องเช่นนั้น พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นเทวงศ์วโรปการจึงมีลายพระหัตถ์มาถึงเจ้าหมื่นไวยวรนารถ ให้ทรายพระราชกระแส และจะได้กระทำตนให้ต้องตามพระราชประสงค์ ครั้นพระยาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินกลับกรุงเทพ ฯ เจ้าหมื่นไวยวรนารถจึงได้ลงไปเฝ้าคอย รับเสด็จอยู่ พร้อมกับเจ้าพนักงานเชิญเครื่องสูงตั้งหน้าแพลอย เมื่อพระยาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงทอดพระเนตรเห็นเจ้าหมื่นไวยวรนารถเข้าก็ทรงพระพักตร์ยิ้ม แต่มีพระกระแสรับสั่งว่า “ อ้อ! เจ้าก็มารับกับเขาด้วยหรือ ” เจ้าหมื่นไวยก็กราบถวายบังคมรับพระกระแสรับสั่ง ตั้งแต่นั้นมาการสัมพันธ์ในระหว่างพระยาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกับเจ้าหมื่นไวยวรนารถก็เรียบร้อยเป็นปกติดังเดิม

ต่อมาก็มีผู้ทูลยัตรสนเท่ห์มาถวาย กล่าวคำหยายคายต่อพระยาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว จึงโปรดเกล้า ฯ ให้อาลักษณ์สอบลายมือก็ได้ความว่าหนังสือนั้นเป็นลายมือของหม่อมราชวงศ์เล็ก กับทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ส่งยัตรสนเท่ห์นั้น ไปถวายสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยำรายปรยักษ์และพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นเทวงศ์วโรปการให้ตรวจลายมือดู พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นเทวงศ์วโรปการจึงรับสั่งให้หาตัวเจ้าหมื่นไวยวรนารถมาดูลายมือนั้น และทรงรับสั่งถามว่า “ ลายมือนี้เป็นลายมือของพระนายศรีหรือมิใช่? ” เมื่อเจ้าหมื่นไวยวรนารถรับยัตรสนเท่ห์นั้นมาตรวจดูแล้ว ก็เห็นตัวอักษรในหนังสือนั้นบางตัวก็เหมือนลายมือของหม่อมราชวงศ์เล็ก บางตัวก็ไม่เหมือน จึงกราบทูลว่า “ลายมือนี้มีบางตัวก็เหมือนลายมือหม่อมราชวงศ์เล็กอยู่บ้าง แต่มีบางตัวที่ไม่เหมือนก็มี แต่ขอให้ฝ่าพระยาททรงคิดดูว่า ผู้ที่เขียนยัตรสนเท่ห์กล่าวคำหยายคายต่อพระยาทสมเด็จพระ เจ้าอยู่หัวเช่นนี้ นั้นจะโง่พอถึงกับ กล้าสามารถเขียน ด้วยลายมือของตนเองทีเดียวหรือ ถึงเป็นตัวของเกล้ากระหม่อมก็ไม่เขียนด้วยลายมือตนเองเป็นแน่ทั้งหนังสือก็เป็นยัตรสนเท่ห์ใคร ๆ ก็อาจเขียนเลียนลายมือกันได้ ลายมือของใคร ๆ ถ้าเกล้ากระหม่อมอยากจะเขียนเลียนให้ตัวอักษรเหมือนบ้างและไม่เหมือนบ้างเช่นเหล่านี้แล้ว เกล้ากระหม่อมก็อาจจะเขียนได้

เหมือนกัน” พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นเทวังศ์วโรปการหานำความไปกราบบังคมทูลตามคำที่เจ้าหมื่นไวยวรนารถพูดไม่ ตัดเอาแต่ใจความสั้น ๆ ว่า “เจ้าหมื่นไวยวรนารถก็ว่า ๆ ลายมือในบัตรสนเท่ห์นี้เหมือนกับลายมือของพระนายศรี” พระยาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมีพระกระแสรับสั่งว่า “แต่เพื่อนของเขาเองยังเห็นแล้วว่าลายมือเหมือนกัน” จึงทรงมีความขัดเคืองและกริ้วมากขึ้น โปรดเกล้า ฯ จะให้ลงพระอาชญาหม่อมราชวงศ์เล็ก ได้เตรียมหลักคามาพร้อมแล้ว ครั้นเจ้าหมื่นไวยวรนารถได้ทราบเรื่องราวเข้าก็มีความตกใจเป็นอันมาก จึงเข้าไปยังออฟฟิศในริมเขียนเรื่องราวโดยเร็ว ยังมิทันหมึกจะแห้งสนิทดี ก็พอดีได้ยินเสียงพระทวารเปิด พระยาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกำลังกริ้วริมจะเสด็จออกข้าราชการ เจ้าหมื่นไวยวรนารถจึงริมเซ็นนามในเรื่องราวนั้น และมาคุกเข่าถวายบังคมขวางพระพักตร์อยู่ เมื่อพระยาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงรับเรื่องราวของเจ้าหมื่นไวยวรนารถแล้ว ก็ทรงกริ้วจนถึงแทบจะเตะเจ้าหมื่นไวยวรนารถที่กล้าไปทูลคัดค้าน แต่เจ้าหมื่นไวยวรนารถก็มิได้มีความย่อท้อยังสามารถเตือนพระสติชี้แจงเหตุผลให้ทรงทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระยาทว่า “หนังสือฉะบับนั้นก็เป็นบัตรสนเท่ห์ ทั้งผู้ที่กล่าวคำหยาบคายต่อพระเจ้าแผ่นดินจะเขียนหนังสือด้วยลายมือของตนเองก็ดูกะไรอยู่ และทั้งข้าพระพุทธเจ้าก็ได้ไปพบกับหม่อมราชวงศ์เล็กได้ซักไซ้ไล่เลียงเหตุผลและปลอบถามเพื่อค้นคว้าหาความจริงดูแล้ว หม่อมราชวงศ์เล็กก็ปฏิเสธหมดว่าไม่รู้ตัวเลยและไม่ได้เขียนบัตรสนเท่ห์ฉะบับนั้นด้วย ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้า ฯ ว่า ถ้าหม่อมราชวงศ์เล็กได้เขียนบัตรสนเท่ห์ฉะบับนั้นจริงแล้ว ก็คงไม่ปิดบังข้าพระพุทธเจ้า เพราะตั้งแต่คบค้ารู้จักกันมาก็ยังมิเคยที่จะขัดใจได้เลย เพราะฉะนั้นการที่จะยกเอาบัตรสนเท่ห์ขึ้นมาเป็นเหตุให้ลงพระอาชญาหม่อมราชวงศ์เล็กนั้นไม่เป็นการสมควร” พระยาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงฟังคำที่เจ้าหมื่นไวยวรนารถทูลชี้แจง ก็เฉลียวพระทัยทรงอ่อนไป การที่จะลงพระราชอาชญาหม่อมราชวงศ์เล็กนั้น ก็โปรดเกล้า ฯ ให้งดเสีย

ต่อมา เมื่อเจ้าหมื่นไวยวรนารถขึ้นไปตรวจตราพระที่นั่ง และปิดพระที่ของพระยาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ตามซึ่งเคยทำมาแต่กาลก่อน พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคมรับสั่งให้ทหารยามรักษาวังถือปืนสวมหอกปลายปืนคุมตัวเจ้าหมื่นไวยวรนารถเข้าไปปิดพระที่ถึง ๒ คน

เจ้าหมื่นไวยวรนารถครั้นเห็นเหตุเช่นนั้น ก็เกิดมีความน้อยใจและโกรธเคืองที่พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคมทรงพระทำการดูถูกตนเช่นนั้น จึงได้ทูลเชิญหม่อมเจ้าหญิงเข่งออกมาและชี้ให้ดูทหารซึ่งถือหอกปลายปืนคุมตัวอยู่นั้น กับทูลหม่อมเจ้าหญิงเข่งว่า "ถ้าแม้ยังมีความสงสัยเกล้ากระหม่อมว่ายังเป็นกบฏ ก็ไม่ควรจะใช้และให้เข้ามาใกล้ชิดพระองค์พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเช่นนี้" หม่อมเจ้าหญิงเข่งนำความขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณา ในทันใดนั้นพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงทราบเรื่องก็ทรงกริ้ว จึงรับสั่งให้หาตัวพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคมเข้ามาเฝ้า และมีพระกระแสรับสั่งว่า "ที่กรมประจักษ์ทำเช่นนี้ไม่เป็นการสมควร และขอให้รู้สึกว่าฉันไม่มีความสงสัยพระนายไวยว่าเป็นกบฏเลย ฉันยังจะเลี้ยงของฉันอยู่ ฉันไม่ได้คิดว่าจะฆ่าพระนายไวยซึ่งเป็นคนของฉันน่ะ" ตั้งแต่นั้นต่อมาเมื่อเจ้าหมื่นไวยวรนารถขึ้นไปตรวจการพระที่นั่งและยืดปูพระที่ตามหน้าที่ของตนแล้ว ก็มิได้มีทหารรักษาวังมาคุมตัวเหมือนแต่ก่อน ๆ เหตุการณ์จึงเป็นปกติตามเดิม

เมื่อเจ้าหมื่นไวยวรนารถเกิดความน้อยใจขึ้นมา ก็ได้จดความรำพึงในใจไว้ในสมุดพก ดังได้คัดลงไว้ดังต่อไปนี้

วันพุธ ขึ้น ๑๐ ค่ำ เดือน ๘ บุลศักราช ๑๒๔๖

เดิมเราได้เข้ารับราชการ ได้ตั้งใจไว้ว่า จะทำการสิ่งไรก็จะทำแต่สิ่งที่ถูก จะรักษากฎหมายให้ยิ่งกว่าชีวิตของเรา การสิ่งใดที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ทำแล้ว ตัวเราจะรักษาการนั้นให้ตลอดไม่ให้เสีย และจะไม่ทำการสิ่งใดให้เป็นที่ร้อนพระทัย มาเวลานี้เป็นเวลาของเราจะต้องลำบาก การที่ไม่ควรจะเป็นก็มาเป็นขึ้น ไม่ควรเกิดก็มาเกิดขึ้น แต่การที่เป็นไปดังนี้ก็เสียราชการไปทุกที การที่เกิดขึ้นครั้งนี้

๑. เรื่องดินไดนาไมต์ที่มิสเตอรเยรินีเอาเข้ามา ล็อกนี้ว่าเราจะคิดเป็นกบฏ

๒. เสด็จพระพุทธบาทไปเกิดความขึ้น ก็ล็อลงมาว่าเราเป็นกบฏ

๓. เรื่องที่ทำย้อม เจ้าพระยามหินทร์ฟ้องว่าเงินในงบประมาณกราชีตั้งมา ๕๐ ชั่งเศษทำเกินไปเป็น ๑๒๐ ชั่ง

๔. ไฟไหม้หลังโรงพิมพ์มีคนทูลว่า ทหารจะช่วยดับไฟก็ไม่มี

๕. เป็นความเรื่องนายสาย เราก็ไม่รู้เห็นด้วยต้องเป็นแพ้

วันพฤหัสบดี แรม ๗ ค่ำ เดือน ๑๐ จุลศักราช ๑๒๔๖

การที่เกิดขึ้นด้วยเรื่องดินปืนนั้น เป็นการลำบากติดเนื่องมาจน ณ วัน ๕ ๑๐ ค่ำ ปีวอกฉอศก จุลศักราช ๑๒๔๖ ที่ได้เขียนจดหมายนี้ตัวเรามีความเสียใจมาก ด้วยเราเป็นคนหาบิดามารดา และญาติที่จะสนับสนุนไม่ เราทำราชการโดยความซื่อสัตย์สุจริตหาได้คิดแก่ชีวิตและร่างกายไม่เลย สู้อดทนเอาน้ำลูบท้อง หาได้คิดสะสมประโยชน์เอาไว้เลี้ยงตัวเมื่ออับจนไม่ มาครั้งนี้คนพาลกำเริบมากขึ้นทำกับเราทุกสิ่งทุกอย่าง ยากที่เราจะดำรงตัวให้ทรงไว้ได้ ถ้าการยังเป็นอยู่เช่นนี้แล้ว ตัวเราคงจะรักษาชื่อและชีวิตไม่ได้เป็นแน่ ฉวยตัวเราเองพลาดพลั้งไปด้วยเหตุอย่างหนึ่งอย่างใด ชื่อปู่และบิดาก็จะต้องเสียไปด้วย

อีกประการหนึ่งที่ตัวเราได้ทำความดีไว้หลายสิ่ง หลายอย่างมาแล้ว ตัวเราก็ไม่วิเศษประหลาดอะไรเลย ถึงตัวเราจะทำราชการต่อไปจนแก่ก็คงจะเสมออยู่อย่างนี้เท่านั้นเอง

อีกประการหนึ่งตัวเราได้ตั้งใจไว้แต่ก่อนว่า จะรับราชการทหารอยู่เพียง ๕ ปีเท่านั้น มาเวลานี้ก็จะครบกำหนด ๕ ปีแล้วเราควรจะปลีกตัวเสีย

อีกประการหนึ่งครั้นขึ้นชื่อว่าเราเป็นกบฏ ตัวเรามีความวิตกอยู่อย่างเดียวเท่านั้น ด้วยแต่เดิมได้เป็นที่ไว้วางพระทัยให้เราทำการต่าง ๆ การที่ทำก็ยังหาสำเร็จตามพระราชประสงค์ไม่ มาครั้งนี้การที่ทำก็จะแล้วเสร็จ ถ้าการที่ทำแล้วเสร็จ พอได้ทอดพระเนตรแล้วตัวเราก็จะเลี่ยงออกจากราชการตามความคิดเดิม จะได้รักษาตัวอยู่เพียงให้เป็นที่สบายใจ

อีกประการหนึ่ง ตัวเราได้ตั้งใจไว้ว่า จะไม่เที่ยวประจบฝากตัวทำราชการกับท่านผู้ใดอีกต่อไป ที่สุดใครจะมาเป็นเจ้าแผ่นดินใหญ่จะมาหาตัวเราไปทำราชการ ตัวเราก็ไม่ทำอีกแล้ว เข็ดละ หาความสุขไปกว่าจะตายเท่านั้น

๑. ถ้าการโรงทหารเสร็จ ในหลวงเสด็จมาทอดพระเนตรแล้ว

๒. เราจะถวายบัญชีเงินบัญชีคน ล้างตัวให้ขาวปรากฏแก่ตาคนทั่วไป

๓. เราจะจัดการให้เป็นแบบอย่างในกรมทหารหน้าทุกสิ่งทุกอย่างให้พอเป็นแบบ

๔. การที่จัดนี้เห็นว่าการที่เราทำนั้นดีทั่วไปแล้ว เราจะทูลขอพระนายศรีเล็ก (เจ้าหมื่น-

ศิริสรรักษ์ หม่อมราชวงศ์เล็ก ศิริวงศ์ ณ อยุธยา) ออกจากโทษ จะได้ก็ได้ ไม่ได้ก็แล้วไป ด้วยได้ทำราชการมาด้วยกัน ตัวเราไม่เห็นเขามีความผิดเลย

๕. ถ้าการที่คิดนี้จะสำเร็จก็ดี แต่การที่จัดเป็นการดีแน่แล้ว เราก็จะหลีกเลี่ยงออกเสียจากราชการ

ปกรณ์ ๒๘

ทหารหน้ายกไปอยู่โรงทหารหน้าที่สร้างขึ้นใหม่

ต่อมาเมื่อโรงทหารหน้าได้สร้างทำเสร็จแล้ว เจ้าหมื่นไวยวรนารถจึงทำหนังสือขึ้นทูลเกล้า ฯ ถวายมีความว่า "จะโปรดเกล้า ฯ ให้นามโรงทหารหน้าจารึกไว้ที่หน้ามุขโรงทหารหน้าอย่างไร?" จึงมีลายพระราชหัตถ์เลขาตอบมาว่า "อย่าให้ชื่อพิศดารอย่างไรเลย ให้ใช้นามว่าโรงทหารหน้าเท่านั้น และให้มีศักราชที่สร้างขึ้นไว้ด้วย" นายช่างก็ขึ้นนามตามพระราชประสงค์ ต่อมาเมื่อตั้งเป็นกรมยุทธนาธิการขึ้น จึงพร้อมกันกราบบังคมทูลพระกรุณาขอให้เอานามโรงทหารหน้าออกเปลี่ยนเป็นกรมยุทธนาธิการ พระยาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวไม่ทรงโปรด มีพระกระแสรับสั่งว่า "การที่ให้ชื่อว่าโรงทหารหน้านั้นก็เพื่อเอาไว้เป็นที่ระลึกของกรมทหารหน้าเขา" ครั้นต่อมาเมื่อยกโรงทหารหน้าเป็นกระทรวงกระลาโหมขึ้นแล้ว จึงได้ถอนโรงทหารหน้าออก ใช้นามกระทรวงกระลาโหมแทนต่อมาจนทุกวันนี้ เมื่อขณะที่สร้างและตบแต่งโรงทหารหน้ากับให้ทหารยกขึ้นอยู่บนโรงทหารหน้านั้น พระยาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เจ้าหมื่นไวยวรนารถไปเฝ้าสมเด็จพระสังฆราช (สา) ณ วัดราชประดิษฐ์ นำกระแสพระราชดำริในการที่จะต้องพระประสงค์คาถาสำหรับประจำตรากรมทหารหน้า สมเด็จพระสังฆราช (สา วัดราชประดิษฐ์) จึงได้ทรงผูกคำคาถาให้เจ้าหมื่นไวยวรนารถนำมาให้ทรงเลือก ๔ บาท

พระยาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงเลือกคาถาบท "วิเชตวา พลาตา ภูปัรฐัชสา เทวุตโย" ให้เป็นตราสำหรับทหารหน้า ดังแจ้งอยู่ในยอดธงจุฑาจุฬ และตราต่าง ๆ ของทหารหน้านั้นแล้ว

เจ้าหมื่นไวยวรนารถได้จัดการตบแต่งโรงทหารหน้านั้น เป็นฐานทัพใหญ่สำหรับทหารที่ประจำอยู่ที่กรุงเทพฯ มีเหล่าทหารกับเครื่องประดับประดาและเครื่องใช้สำหรับสถานที่นั้นพร้อมมูล กำหนดว่าทำบุญแล้วจะยกเข้าไปอยู่ เจ้าหมื่นไวยวรนารถจึงได้กราบบังคมทูลพระกรุณาอัญเชิญพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวให้ทรงเบิดโรงทหารหน้าใหม่นั้น และทรงทอดพระเนตรทหารซึ่งจะขึ้นอยู่บนโรงทหารที่สร้างใหม่นั้น ให้เป็นมหาพิชัยฤกษ์ ครั้งนั้นกลิ่นไอที่เขาหาเหตุว่าเจ้าหมื่นไวยวรนารถเป็นกบฏยังไม่หมดซาก หัวหน้ากระทรวงวังได้มาจัดการยนโรงทหารหน้า ได้จัดเอาทหารมหาดเล็กสวมตาพปลายปืนให้ยืนรักษาประตูห้องทุกๆ ห้อง ทั้ง ๓ ชั้น แต่เจ้าหมื่นไวยวรนารถมีความรู้สึกตัวอยู่ก่อนแล้ว ว่าตัวยังมีผู้อิจฉาพยาบาทอยู่รอบด้าน เพราะฉะนั้นเมื่อเวลาที่จะเชิญเสด็จพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนิรทอดพระเนตรตามที่ต่างๆ บนโรงทหารหน้านั้น จึงได้ให้ทหารทั้งปวงเอาอาวุธใส่ราวไว้เสียตามห้องทุกๆ ชั้นหมด นายทหารและพลทหารทั้ง ๔ เหล่า คือ ทหารม้า, ทหารราบ, ทหารขึ้นใหญ่, ทหารช่าง แต่งตัวแต่เครื่องแบบ ไม่มีอาวุธ ลงมาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทอยู่พร้อมกันเต็มสนามหญ้าหน้าโรงทหารหน้านั้น

เมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้เสด็จพระราชดำเนิรมาถึง และได้ทรงกระทำพระราชพิธีเบิกโรงทหารหน้าเสร็จแล้ว เจ้าหมื่นไวยวรนารถผู้บังคับการทหารหน้า จึงได้จัดกองทหารทุกๆ เหล่า ทำการซ้อมวิธีประลองยุทธอย่างใหม่ถวายทอดพระเนตร ก็เป็นที่เพียงพอพระราชหฤทัยในการที่เจ้าหมื่นไวยวรนารถได้จัดทำไปแล้วนั้น

ครั้นต่อมาเมื่อได้รับชาวอิตาเลียน ๒ คนเข้ามาไว้เป็นทหารหน้าแล้ว ได้ให้เป็นครูฝึกหัดทหารหน้าที่เข้าสมัครใหม่ตามแบบคอนติเนนแตล เวลานั้นทหารทุกๆ เหล่าใช้คำบอกแถวเป็นภาษาอังกฤษ เจ้าหมื่นไวยวรนารถ ผู้บังคับการทหารหน้าเห็นว่า “คำบอกสำหรับทหารนั้นไม่ชัดเจน แม้นว่าคนอังกฤษเองจะมาฟังก็ไม่รู้เรื่อง ถึงคนไทยก็ฟังไม่ได้ความ” จึงได้ให้นายร้อยเอก (พระยาฤทธิรงค์รณเฉท สุข ชูโต) เป็นหัวหน้าประชุมนายทหารและครูทหาร จัดการเปลี่ยนแปลงคำบอกทหารนั้นให้เป็นภาษาไทย ได้ฝึกสอนแก้ไขกันมาจนกาลทุกวันนี้ ครั้นทหารสมัครเปลี่ยนคำบอกแถวเป็นภาษาไทยแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้เสด็จพระราชดำเนิรไปประพาสสระปทุมวัน ก็ได้ทรงทอดพระเนตรทหารที่ฝึกหัดใหม่ใช้คำบอกเป็นภาษาไทย

ทรงโปรดในการเปลี่ยนแปลงคำขอกแถวนั้น จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานเงินให้นายฟารันโด ครูผู้ฝึกหัดเป็นรางวัล ๓๐๐ บาท

เจ้าหมื่นไวยวรนารถจึงคิดว่า ได้ทำราชการฉลองพระเดชพระคุณสำเร็จผลมามากแล้ว ก็มีแต่คนริษยาพยาบาท จึงเกิดความเบื่อหน่ายในราชการ เห็นว่าถ้าแม้จะดำรงตำแหน่งเป็นผู้บังคับการทหารหน้าต่อไป ก็จะไม่เป็นทางสะดวกต่อราชการ เพราะศัตรูและพรรคพวกที่จะคิดทำลายมีมาก และมีชีวิตสูงขึ้นเสมอ ถ้าจะไม่คิดหาทางหลีกเลี่ยงออกจากหน้าที่นี้เสียแล้ว ก็จะมีเหตุกระทำให้ขุ่นเคืองพระราชหฤทัยไม่มีที่สิ้นสุด เจ้าหมื่นไวยวรนารถจึงทำหนังสือขึ้นทูลเกล้า ฯ ถวายกราบบังคมทูลพระกรุณาว่า “กรมทหารหน้าเป็นกรมใหญ่เปรียบเหมือนเป็นอาวุธและกำลังของประเทศ ซึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ไว้วางพระราชหฤทัย ตั้งให้ข้าพระพุทธเจ้าเป็นผู้บังคับการ จัดการทหารโดยเด็ดขาดนั้น ข้าพระพุทธเจ้าก็ได้ทูลขอหม่อมราชวงศ์เล็ก (หมื่นศรีสรรักษ์) ซึ่งเป็นพระญาติสนิทเป็นผู้ใกล้ชิดพระองค์ ให้มาเป็นผู้กำกับราชการเป็นพะยานของข้าพระพุทธเจ้า เพื่อข้าพระพุทธเจ้าจะได้ทำการใหญ่ฉลองพระเดชพระคุณต่อไป ครั้นบัดนี้เจ้าหมื่นศรีสรรักษ์ก็ต้องรับพระราชอาชญาถอดออกจากยศและตำแหน่งเสียแล้ว ข้าพระพุทธเจ้าจะรับราชการฉลองพระเดชพระคุณต่อไปแต่ผู้เดียว ก็เป็นที่เปล่าเปลี่ยว เกรงว่าจะทำการต่อไปไม่ตลอด ถ้าแม้นข้าพระพุทธเจ้าจะรับราชการในหน้าที่นี้ต่อไป ก็จะทำให้มีเหตุเป็นที่ขุ่นเคืองพระราชหฤทัยอยู่เนือง ๆ ข้าพระพุทธเจ้าขอรับพระราชทานตัวหลวงสิทธินายเวร (บุตร เพ็ญกุล) ซึ่งเป็นบุตรเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง มาช่วยราชการกับข้าพระพุทธเจ้า อนึ่งข้าพระพุทธเจ้าขอรับพระราชทานพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง มาเป็นผู้กำกับราชการและตรวจการทหารหน้าด้วย”

เมื่อได้ทำหนังสือขึ้นทูลเกล้า ฯ ถวายทรงทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทแล้ว ก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ตามความประสงค์ และโปรดเกล้า ฯ ให้ถอนทหารล้อมวังไปจากกรมทหารหน้า ให้ขึ้นอยู่ในกระทรวงวัง กับโปรดเกล้า ฯ ให้ถอนทหารรักษาพระองค์ แยกออกไปตั้งอยู่เป็นกรมหนึ่งต่างหาก ไม่ได้อยู่ในบังคับบัญชาของกรมทหารหน้าด้วย ระหว่างนั้นเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงก็ได้จัดข้าราชการในกรมพระสุรัสวดีมากำกับราชการในกรมทหารหน้าสืบไป

ส่วนเจ้าหมื่นไวยวรนารถนั้น ครั้นเมื่อไปตรวจการงานซึ่งเป็นหน้าที่หรือจะจัดการสิ่งใด ๆ ขึ้นก็ดี ได้นำตัวหลวงสิทธินายเวร (บุตร เพ็ญกุล) ให้ตามไปดูการต่าง ๆ ด้วยทุกครั้ง เพื่อจะให้ชำนาญในหน้าที่ทหารต่อไป จะได้เอาไว้สำหรับใช้ราชการแทนตัวของเจ้าหมื่นไวยวรนารถ

ปกรณ์ ๒๙

ขุดคลองประเวศบุรีรมย์

ครั้นอยู่ต่อมาเมื่อเจ้าหมื่นไวยวรนารถป่วย จึงเห็นโอกาสที่จะกราบถวายบังคมทูลลาหยุดพักราชการ ซึ่งเป็นผู้บังคับการกรมทหารหน้าเสียชั่วคราวได้ จึงกราบถวายบังคมลาออกไปเปลี่ยนอากาศเพื่อพักรักษาตัวอยู่ที่นาคลองประเวศบุรีรมย์ ตำบลศีรษะจระเข้ จังหวัดพระประแดง ถึงแม้ว่าเป็นเวลาที่ป่วยเช่นนั้น เจ้าหมื่นไวยวรนารถก็หาหยุดนิ่งอยู่เปล่าไม่ ได้ตรวจดูลำคลองประเวศบุรีรมย์ขุดคลองพระโขนง จนออกปากน้ำบางปะกง ในขณะนั้นตื้นมาก เรือแพจะเดินขึ้นล่องค้าขายไม่ค่อยสะดวก เมื่อเห็นเหตุการณ์เช่นนี้แล้ว เจ้าหมื่นไวยวรนารถจึงได้จัดการชักชวนกำนันผู้ใหญ่บ้านและราษฎรที่อยู่ในเขตต์แขวงเหล่านั้น ให้ป่าวร้องกันว่า ถ้าแม้ใครมีความยินดีก็ให้ระดมมาช่วยกันซ่อมคลองตามระยะที่ตื้นเขิน โดยใช้วิธีเอาความลุยย่ำโคลนไล่ให้ออกแม่น้ำ ส่วนอาหารการกินนั้นเจ้าหมื่นไวยวรนารถจะจัดหาเลี้ยงดูเอง พวกกำนันผู้ใหญ่บ้านและราษฎรก็พร้อมกันมีความยินดีเห็นชอบด้วย ใครมีความก็นำมาใช้ในการขุดคลองนี้ เจ้าหมื่นไวยวรนารถก็สั่งให้ทำอาหารลงเรือยี่กนิกใหญ่สองลำ ล่องตามไปเลี้ยงดูผู้ที่ทำงานนั้นให้อิ่มหนำสำราญ ในชั่ว ๓ วันคลองที่ตื้นเขินอยู่นั้นก็สำเร็จลงไปอีกได้หลายศอกด้วย ครั้นเมื่อการขุดคลองสำเร็จลงแล้ว เจ้าหมื่นไวยวรนารถจึงทำรายงานถวายพระราชกุศลส่งเข้ามาทูลเกล้า ฯ ถวาย พระยาทศสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้มีลายพระราชหัตถ์เลขาตอบ มีความพอพระราชหฤทัยในการสาธารณประโยชน์ที่ได้เกิดกระทำขึ้นนั้นด้วย

ฝ่ายหลวงทวยหาญ (พระยาพหลพลพยุหเสนา กิ่ม) ซึ่งดูแลราชการทหารแทนตัวเจ้าหมื่นไวยวรนารถขณะที่ป่วยอยู่นั้น ได้ไปฟังราชการของกรมทหารหน้าที่วังเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงผู้กำกับการทหารหน้า ขณะนั้นเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงได้พูดจาติเตียนทหารหน้าขึ้น

ว่า “อ้ายพวกทหารหน้าและมันเก่งมันโกงทั้งนั้น เปรียบเหมือนกันทำนบใหญ่เอาไว้ก็ยังมีช่องอยู่ น้ำมันยังไหลรั่วอยู่เสมอ ๆ” เมื่อหลวงทวยหาญได้ยินคำที่เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงพูดดูถูกทหารหน้าต่อหน้าตนเช่นนั้น ก็บรรดาลโทษะขึ้นมาริบพูดขัดออกไปว่า “ใต้เท้าเป็นผู้ใหญ่พูดอะไรเช่นนั้น ทหารหน้าทุก ๆ คนเป็นผู้ที่ซื่อสัตย์ไม่เคยคดโกงใครเลยสักคนเดียว อ้ายคนที่มันโกงนั่นแหละ คืออ้ายพวกสัสดี” ครั้นเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงได้ยินคำที่หลวงทวยหาญกล่าวปรามาทขึ้นเช่นนั้น ก็มีความโกรธเคืองยิ่งนักลุกขึ้นกำหมัดแต้แทบจะต่อย และร้องว่า “มึงของหองมาดูถูกกูจนถึงบ้านที่เดียวหรือ มึงเป็นอ้ายข้ากูก็เป็นอ้ายแย้เหมือนกันล่ะวะ” หลวงทวยหาญก็ผุดลุกขึ้นยืนเตรียมตัวจะสู้ เมื่อเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงเห็นท่าทางหลวงทวยหาญจะต่อสู้เอาจริงเอาจังเข้า ก็ระงับโทษะลงแล้วพูดว่า “กูเป็นผู้ใหญ่กูไม่สู้กับมึงให้เสียเกียรติยศละมึงกลับไปก่อนเถิด” ครั้นหลวงทวยหาญกลับไปแล้ว เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงก็ทำเรื่องราวที่หลวงทวยหาญหมิ่นประมาทล้างอำนาจนถึงจวนของท่านนั้น นำขึ้นทูลเกล้า ฯ ถวาย ครั้นพระยาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระยาทแล้ว จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เร็วเร็วนำลายพระราชหัตถ์ออกไปหาตัวเจ้าหมื่นไวยวรนารถให้เข้ามาเฝ้าทูลละอองธุลีพระยาท ในลายพระราชหัตถ์นั้นมีว่า **“ให้พระนายไวยมาชำระอ้ายกิ่มของเจ้า อ้ายกิ่มมันไปทำบ้าทะเลาะกับเจ้าพระยามหินทรเข้าแล้ว ให้เจ้าเข้ามาเป็นธุระจัดการระงับการวิวาทรายนี้ให้สงบลง”** ครั้นเจ้าหมื่นไวยวรนารถได้รับลายพระราชหัตถ์แล้วก็กลับเข้ามายังกรุงเทพ ฯ เมื่อเรียกตัวหลวงทวยหาญมาไล่เลี่ยง หลวงทวยหาญก็เล่าความที่เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงพูดจาดูหมิ่นทหารหน้าจึงเกิดเรื่องขึ้น ให้เจ้าหมื่นไวยวรนารถฟัง เจ้าหมื่นไวยวรนารถก็ทำเรื่องราวที่เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงกล่าวคำดูถูกทหารหน้าก่อน หลวงทวยหาญจึงได้กล้าดูถูกท่านขึ้นเพราะถือเกียรติยศของทหารหน้า ทั้งนี้เป็นความผิดของเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงเอง และเจ้าหมื่นไวยวรนารถจะจัดการห้ามหลวงทวยหาญมิให้เอะอะก่อการวิวาทต่อไป ความที่วิวาทกันนั้นก็สงบระงับไปได้สมดังพระราชประสงค์ เจ้าหมื่นไวยวรนารถก็กลับคงรับราชการเป็นผู้บังคับการกรมทหารหน้าตามหน้าที่สืบไป

ปกรณ์ ๓๐
เรื่องทำการไฟฟ้า

เจ้าหมื่นไวยวรนารถมาคิดเห็นว่า ระย้าแก้วใหญ่สามระย้าที่ท้องพระโรงกลางยนพระที่นั่งจักริมหาประสาทนั้น เดิมต้องใช้เทียนไขจุดหลายร้อยดวงเทียน ในขณะที่มีงาน และต้องเปลี่ยนในคืนหนึ่งตั้งสองหรือสามครั้ง จนกว่าจะสิ้นงาน และระย้าที่แห่งอื่น ๆ ที่ใช้เทียนทุก ๆ ห้อง การที่จุดนั้นต้องทำเป็นม้าสูงมีห่วงรูดให้ยืดสูงขึ้นไปได้ด้วย จะจุดกันแต่ละคราวเป็นการยากเหลือประมาณ และต้องระวังเปลี่ยนกันไม่หยุดหย่อน ครั้นต่อมาก็เลิกใช้เทียน เปลี่ยนเป็นใช้โคมน้ำมันก๊าศ การที่ใช้น้ำมันก๊าศถ้าตัดไส้ไม่ดีหรือไฟลุกขึ้น ก็เป็นการโกลาหลกันใหญ่โต ต้องมีถังปูนขาวเตรียมไว้คับทุก ๆ แห่ง ถ้าระย้าใหญ่ใช้ไฟฟ้าเสียได้แล้ว ก็จะเป็นการสะดวกและสว่างขึ้นมาก ทั้งไม่เป็นภาระอันหนักที่ต้องคอยระวังจุดกันย่อย ๆ ด้วย แต่ครั้นจะกราบบังคมทูลขอพระกรุณาที่จะให้ใช้ไฟฟ้า ก็เห็นว่าคงจะไม่สำเร็จ เพราะเมื่อเจ้าหมื่นไวยวรนารถกลับมาจากยุโรป ก็ได้กราบทูลพระกรุณาเล่าถวายให้ฟังว่า "ที่กรุงปาริสซึ่งเป็นเมืองหลวงของประเทศฝรั่งเศสนั้น เขาใช้ไฟฟ้ากันทั่วทั้งเมืองและเขาเย็นที่ไว้วางใจกันได้ด้วย อยากจะทำไฟฟ้าใช้ในเมืองไทยบ้าง" พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเคยมีพระบรมราชกระแสรับสั่งอยู่เสมอว่า "ไฟฟ้าหลังคาตัดข้าไม่เชื่อ" การที่จะให้ทำไฟฟ้าขึ้นใช้ให้สำเร็จ จำต้องลงทุนลงรอนของตนก่อน เจ้าหมื่นไวยวรนารถมีความกระหายที่จะจัดการไฟฟ้าขึ้นใช้ให้เป็นตัวอย่างในเมืองไทย จึงคิดว่าที่ดินตำบลวัดละมุดบางอ้อ ซึ่งเดิมเป็นที่สวนกาแฟหลวง แต่เจ้าพนักงานขายทอดตลาด พระยาสุรศักดิ์ (แสง แสง–ชูโต) บิดาของเจ้าหมื่นไวยวรนารถได้รับซื้อเอาไว้เป็นราคา ๑๘๐ ชั่ง (๑๔,๔๐๐ บาท) ภายหลังเมื่อพระยาสุรศักดิ์มนตรีถึงแก่อสัญญกรรมแล้วเจ้าหมื่นไวยวรนารถก็ได้ปกครองที่

นั้นต่อมา แต่เพราะมัววุ่นในราชการเสียจึงมิได้ไปดูแลเอาเป็นธุระแก่ที่นั้นเลย จนมีพวกแขกและชาวบ้านมาปลูกเรือนอยู่ในที่นั้นซ้ำเอาซุงมาจอดตลอดไปด้วย เจ้าหมื่นไวยวรนารถได้รับความร้อนใจอยู่เสมอในเรื่องที่ดินนี้ ทั้งตัวต้องติดราชการอยู่ไม่มีเวลาว่าง เห็นว่าจะปกครองที่นี้ไว้ไม่สำเร็จตลอดไปได้ จึงได้นำเอาหน้าโฉนดแปลงนั้นไปถวายพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นเทวงศ์วโรปการทูลเล่าความถวายและชี้แจงให้ทรงทราบว่า "เกล้ากระหม่อมมีที่อยู่แปลงหนึ่งนี้เป็นที่ดีมาก แต่ทว่าเกล้ากระหม่อมต้องการเงิน เพราะอยากจะเอาไปซื้อสิ่งของและใช้หนี้สินเขาด้วย เกล้ากระหม่อมจะขายให้เท่าทุนที่เจ้าคุณบิดาของเกล้ากระหม่อมซึ่งซื้อไว้เป็นเงิน ๑๘๐ ชั่งเท่านั้น ขอให้ฝ่าพระยาทช่วยกราบทูลสมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชเทวี (สมเด็จพระมาตุจฉาเจ้า) ให้ช่วยทรงรับซื้อไว้ด้วย" แล้วเจ้าหมื่นไวยวรนารถก็มอบหน้าโฉนดนั้นถวายพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นเทวงศ์วโรปการไว้ และเมื่อสมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชเทวีทรงรับซื้อและทรงมอบเงินมาให้แล้ว เจ้าหมื่นไวยวรนารถจึงได้เอาเงินจำนวนนั้น จัดให้นายมาโยลาซึ่งเป็นนายทหารอิตาเลียนที่เข้ามารับราชการเป็นครูฝึกหัดทหารหน้า ให้ออกไปตรวจตามห้างไฟฟ้าต่าง ๆ คือห้างปรู๊ซ ห้างแอดิซัน และห้างสวอนในประเทศอังกฤษทั้งสามแห่ง ถ้าเห็นว่าของที่ห้างไหนดีก็ให้ซื้อเข้ามาทีเดียว ก่อนหน้าที่นายมาโยลาจะออกไปนั้น เจ้าหมื่นไวยวรนารถได้ให้วัดที่ตามยาวตั้งแต่กรมหน้าถึงหน้าพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท สายไฟฟ้าที่จะใช้ข้ามถนนนั้นให้ใช้เป็นเคเบิลฝังใต้ดิน และให้มีเครื่องไดนาโมสองเครื่องเพื่อจะได้ผลัดเปลี่ยนกัน ทั้งให้ซื้อโคมไฟฉาย (เซิสไลต์) ขนาดใหญ่สำหรับตั้งยนหอนาฬิกาด้วยหนึ่งโคม และโคมสว่างซึ่งใช้ใส้กระโปรงสิลา (อ๊าร์คไลท์) ก็ให้จัดซื้อเข้ามาหลายดวงทั้งเครื่องหลอดแก้วและโคมต่าง ๆ ซึ่งสำหรับจะใช้ในกิ่งระย้าแก้ว กับทั้งให้ซื้อสายไฟฟ้าตามที่กะมาให้นั้นพร้อมเสร็จ ทั้งให้นายมาโยลาเรียนวิชชาสำหรับเข้ามาเป็นช่างไฟและช่างกลด้วย เมื่อนายมาโยลาจัดซื้อสิ่งของและทั้งเรียนการไฟฟ้าตามคำสั่งได้เสร็จแล้วก็กลับเข้ามากรุงเทพ ฯ เจ้าหมื่นไวยวรนารถจึงจัดให้นายเลียวนาดี ซึ่งเป็นนายช่างกลช่างเครื่องสำหรับทหารหน้า ให้จัดการตั้งเครื่องและติดสายไฟฟ้าขึ้นชุดเป็นตัวอย่างที่โรงทหารก่อน เมื่อคนทั้งปวงเห็นทั่วไปว่าไฟฟ้าใช้ได้ดีทั้งสว่างไสวมากมีความนิยมชมชื่นแล้ว เจ้าหมื่นไวยวรนารถก็คอยหาโอกาสจะกราบบังคมทูลพระกรุณาเพื่อนำเครื่องไฟฟ้าที่สั่งเข้ามาติดสายและใส่ไฟฟ้าที่ระย้าแก้วในพระที่นั่งจักรีเพื่อให้ใช้การได้ต่อไป

ส่วนเงินของเจ้าหมื่นไวยวรนารถที่ได้ขายที่ดินเอาเงินออกทุนทดรองไปก่อนในการสั่งซื้อเครื่องไฟฟ้าเข้ามานั้น ภายหลังก็เบิกกลับคืนมาได้ ขณะที่กำลังตระเตรียมจะขยายการจุดไฟฟ้าให้แพร่หลายไปนั้น ก็ยังเอิญต้องออกไปราชการ ปราบช่อเสีย อยู่มาภายหลังเมื่อได้จัดตั้งกรมยุทธนาธิการขึ้น กรมยุทธนาธิการก็มอบเครื่องไฟฟ้านี้ให้ไปให้กรมทหารเรือใช้ต่อไป ทั้งระหว่างที่เจ้าหมื่นไวยวรนารถไปราชการทัพอยู่นั้น นายเลียวนาดิก็ได้ยักเอาแบบแปลนและตำราจัดทำไฟฟ้าซึ่งห้างสามห้างในกรุงลอนดอนที่ได้ออกนามมาแล้ว ได้จัดส่งมาให้เจ้าหมื่นไวยวรนารถนั้นแล้ว นายเลียวนาดิจึงนำเอาแบบไฟฟ้านี้ไปแนะนำกับเจ้าพระองค์หนึ่งกับข้าราชการซึ่งมีชื่อหลายคน จัดตั้งขึ้นเป็นบริษัทไฟฟ้าที่วัดราชบุรณะ ทั้งนายเลียวนาดิก็ได้รับฟรีแชร์ตามความประสงค์ บริษัทนี้ได้ตั้งทำอยู่พักหนึ่งก็จะล้ม เพราะเกิดขาดทุนขึ้นโดยจัดการไม่ดี ภายหลังจึงเปลี่ยนมือให้นายเว็สเซนโซล์มชนชาติเดนหมาก เป็นผู้กระทำต่อไปเรียกว่า บริษัทไฟฟ้าสยามอยู่จนกาลทุกวันนี้

ส่วนที่สวนตำบลยางอ้อซึ่งเจ้าหมื่นไวยวรนารถได้ขายเสียถูก ๆ นั้น บัดนี้ได้มีราคาสูงมากได้มีผู้ซื้อไปแล้ว

ปกรณ์ ๓๑
ไปปราบฮ่อ

ลุขี้ระกาสัปตศก จุลศักราช ๑๒๔๗ พ.ศ. ๒๔๒๘ เมืองหลวงพระบางมีใบบอกลงมาว่าได้เกิดมีพวกฮ่องเหลืองก่อการกำเริบ คุมสมัครพรรคพวกเข้ามาตั้งอยู่ปลายเขตต์แดนพระราชอาณาจักร และยกกองทัพเข้ามาตีหัวเมืองต่าง ๆ ปลายเขตต์แดน เจ้าเมืองหลวงพระบางได้เกณฑ์เพี้ยพระยาลาวให้คุมพลขึ้นไปปรายปราม ๑,๔๐๐ คน ให้แบ่งเป็น ๒ กองยกแยกไปทางแม่น้ำอูและทางแม่น้ำเซือง ดังมีแจ้งอยู่ในราชกิจจานุเบกษาเล่มที่ ๑ ปีจอฉอศกจุลศักราช ๑๒๓๖ ตรงกับ พ.ศ. ๒๔๑๗ หน้า ๓๗

ครั้น ณ วัน ๓ ค่ำ ปีกุน สัปตศก จุลศักราช ๑๒๓๗ ตรงกับ พ.ศ. ๒๔๑๘ พระศรีเสนาข้าหลวงมีบอกลงมาว่า พวกฮ่อคุมเงี้ยว, พะม่า, เขิน มาตั้งอยู่เมืองเชียงแสน พระนรินทร์ราชเสนีกับหลวงเสนีพิทักษ์ ได้ปรึกษากับเจ้าเมืองเชียงใหม่ให้เกณฑ์กองทัพ ไปขับไล่ให้เมืองน่านเมืองเชียงรายเกณฑ์กองทัพยรรจพร้อมกัน เมืองน่านจัดให้พระมโนราชากับพระเมืองไชยคุมไพร่พล ๑๐๐ คน พร้อมสรรพด้วยเครื่องศัตราอาวุธยุทธภัณฑ์ สมทบกันกับกองทัพเชียงใหม่

ครั้น ณ วัน ๒ ๑๔ ๕ ค่ำ ปีกุนสัปตศกจุลศักราช ๑๒๓๗ ตรงกับ พ.ศ. ๒๔๑๘ พระยารัตนอาณาเขตต์มีหนังสือบอกเข้ามาว่า พวกพะม่า เงี้ยว, เขิน, ที่ตั้งอยู่เมืองเชียงแสนได้ผ่อนครอบครัวหนีไป ยังคงเหลืออยู่แต่ชายฉกรรจ์ กับเมืองหลวงพระบางมีหนังสือบอกมายังเมืองน่านว่า พวกฮ่องแดงได้ยกกองทัพมาตีเมืองพวนกับหัวเมืองขึ้นของเมืองหลวงพระบางอีก ๑๒ เมือง แตกเสียแล้ว กองทัพฮ่อตั้งมั่นอยู่ที่ทุ่งเชียงคำ เมืองหลวงพระบางขอให้กำลังเมืองน่าน ๓๓๐ คนให้ยกขึ้นไปช่วย และให้เมืองน่านเกณฑ์กองทัพไว้อีก ๓,๐๐๐ คน กับพระยาคำเขือนเพ็ชร์เจ้าเมืองเชียงของก็มี

หนังสือมายังเมืองน่านว่าคนเมืองเชียงของที่หนีไปอยู่เมืองพะม่าก่อนนั้น บัดนี้แสนพรมได้ควบคุมเข้ามาตั้งอยู่ในเมืองหลวงโปมะนีพวกหนึ่ง พระยาโปวายคุมมาตั้งอยู่เมืองสิงห์พวกหนึ่ง หัวเมืองและดินแดนเหล่านี้เป็นเขตต์ของเมืองน่าน ๆ จึงให้พระยานาขวาเจ้าเมืองภูคากับพระยาอินทวงศ์คุมไพร่พล ๓๐๐ คน ยกออกไปขับไล่ ทั้งพระยาพิไชย (ดิษ) กับกรมการก็มีบอกลงมาอีก ๓ ฉะบับ ๆ ๑ มีใจความว่า เมืองหลวงพระบางส่งหนังสือบอกมายังเมืองพิชัยว่า พวกข่อยกมาตีเมืองพวนเมืองเชียงขวาง กับเมืองเวียดนามแต่งให้ญวนเป็นแม่ทัพคุมคน ๑,๐๐๐ คนขึ้นมาช่วยเมืองเชียงขวาง พวกข่อได้ต่อตีกองทัพญวนแตกพ่ายไปสิ้น แม่ทัพข่อมีชื่อว่าเดพะวาควบคุมกำลังตั้งพวกพลอยู่ที่ทุ่งเชียงคำในเวลานี้ และกำหนดว่าจะยกกองทัพมาตีเมืองหนองคายและเมืองหลวงพระบางในเดือน ๘ นี้ ขอให้เจ้าเมืองพิชัยจัดกองทัพขึ้นไปช่วยป้องกันเมืองหลวงพระบางด้วย พระยาพิชัยได้เกณฑ์คน ๑,๕๕๐ คนให้เข้ากองทัพ ยกไปช่วยเมืองหลวงพระบาง กำหนดที่พระยาพิชัยกับกรมการจะยกขึ้นไปใน วัน ๕ ๗ ๖ ค่ำ กับได้แต่งให้เพี้ยพิมกับหลวงอนุชิตคุมไพร่ ๓๐ คนขึ้นไปกำกับด้วย ทั้งได้ให้เมืองปากเห็งสืบข้อราชการทางเมืองพวนอีกทางหนึ่งด้วย ดังมีข้อความแจ้งอยู่ในราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๒ หน้า ๒๒ ปีกุน สัปตศก จุลศักราช ๑๒๓๗ ตรงกับ พ.ศ. ๒๔๑๘ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้มีท้องตราพระราชสีห์ถึงพระยาพิชัย ซึ่งยกขึ้นไปช่วยเมืองหลวงพระบาง ให้สืบราชการดูให้แน่ว่าพวกข่อจะตีเมืองปลายเขตต์แดนหรือจะยกขึ้นมาถึงเมืองหลวงพระบางด้วย ถ้าได้ความแน่นอนแล้วจะได้จัดกองทัพกรุงเทพ ฯ ยกขึ้นไปช่วย ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้นายร้อยเอกหลวงยมราชวรานุรักษ์ขึ้นไปเกณฑ์กองทัพ ณ เมืองพิศณุโลก เมืองสวรรคโลก, เมืองสุโขทัย, เมืองพิชัยเตรียมล่วงหน้าไว้แล้ว ถ้ามีหนังสือพระยาพิชัยตอบลงมาเมื่อใด จะได้ให้ยกกองทัพไปช่วยได้ทันท่วงที อีกฉะบับหนึ่งถึงพระยามหาอำมาตยาธิบดี (ชื่น กลียาณมิตร์) ข้าหลวงซึ่งขึ้นไปเร่งส่วยอยู่ที่เมืองอุบลราชธานี ให้ยกกองทัพขึ้นไปตั้งรักษาอยู่ที่เมืองหนองคาย และให้เกณฑ์กองทัพเมืองนครราชสีมาให้พร้อมไว้ ถ้ามีราชการศึกมาให้พระยานครราชสีมาเป็นแม่ทัพยกไปบรรจบกับพระยามหาอำมาตยาธิบดีช่วยระวังทางหนองคาย กับโปรดเกล้า ฯ ให้ท่าเขมันสรยุทธยิ่งขึ้นไปสืบราชการ

ทางเมืองพิชัย ดังมีข้อความแจ้งอยู่ในหนังสือราชกิจานุเบกษา เล่ม ๒ หน้า ๘๓ ปีกุนสัปตศก จุลศักราช ๑๒๓๗ พ.ศ. ๒๔๑๘

พระยามหาอำมาตยาธิบดีข้าหลวงจึงมีหนังสือบอกลงมาว่าแม่ทัพช่อชื่อสันตะกอ ปลัดทัพชื่อกอเปา ๑ กอลาย ๑ กอเจือง ๑ รวม ๓ คนได้คุมไพร่พลประมาณ ๒,๐๐๐ คนเศษ ยกมาตีเมืองแถง ๑ เมืองอุไทยแถง ๑ เมืองสบแอดแถง ๑ เมืองทุ่งเชียงคำ ๑ เมืองเหล่านี้แตกแก่พวกช่อข้าศึก ครั้นเมื่อ ณ วัน ๗ ๑๘ ค่ำ ปีจอฉอศกอุปฮาดเมืองเชียงขวางกับพระพนมสารนรินทร์ยกทัพไปตีช่อทุ่งเชียงคำพวกช่อยิงถูกอุปฮาดเมืองเชียงขวางตาย พระพนมสารนรินทร์ถอยกลับมาอยู่เมืองเชียงขวาง ครั้น ณ วัน ๒ ค่ำปีจอฉอศกศักราช ๑๒๓๖ พ.ศ. ๒๔๑๗ องเดกแม่ทัพญวนคุมไพร่พลประมาณ ๒,๐๐๐ คนเศษมาบรรจบกับเจ้าเมืองเชียงขวาง และพระพนมสารนรินทร์ยกไปตีพวกช่อที่ทุ่งเชียงคำใหม่อีกครั้งหนึ่ง ช่อยิงถูกเจ้าเมืองเชียงขวางตายลงอีก พระพนมสาร-นรินทร์หนีมาอยู่บ้านลำพันแขวงเมืองโพนพิสัย ท้าวเพี้ยเมืองเชียงขวางยอมสามิภักดิ์แก่พวกช่อ ยอมรับเอาพวกช่อเข้ามาอยู่ในเมือง พวกช่อฆ่าชาวเมืองเชียงขวางเสียแล้วก็เก็บเอาทรัพย์สมบัติสิ่งของถอยหนีไป เพี้ยผงนายครัวจึงพาครอบครัวที่เหลือตายหนีพวกช่อเข้ามาสู่พระบรมโพธิสมภาร พระยามหาอำมาตย์ ฯ ไม่ไว้ใจในราชการ จึงแต่งให้หลวงเทเพนทร์ไปหาตัวพระพนมสารนรินทร์ที่เมืองโพนพิสัย .กับถือท้องตราขึ้นไปถึงพระยาประทุมเทวาธิบาลเจ้าเมืองหนองคายและพระพิสัย-สรเดชเจ้าเมืองโพนพิสัย ให้กำชับเจ้าเมืองและเจ้าอุปฮาดราชวงศ์ให้แต่งท้าวเพี้ยคุมไพร่ขึ้นไปรักษาเขตต์แดน ถ้าคนครัวเมืองเชียงขวางจะหนีเข้ามาทางแขวงเมืองใดก็ให้เจ้าเมืองและท้าวเพี้ยช่วยดูแลรักษากับจ่ายสะเบียงอาหารให้ ทั้งให้ทำบัญชีคนครัวทั้งนายและไพร่ไว้ด้วย กับให้พระพนม ฯ ถามเรื่องราวให้ได้ความ ถ้าได้ความประการใดจงบอกมาให้ทราบ

ใบบอกอีกฉบับหนึ่งมีบอกมาว่า เมื่อ ณ วัน ๑๕ ๑ ค่ำ ปีจอ ฉอศก จุลศักราช ๑๒๓๖ พ.ศ. ๒๔๑๗ พระยาประทุมเทวาธิบาลเจ้าเมืองหนองคาย แต่งให้หลวงปัญญาวงศาเพี้ยมหามนตรีคุมนายไพร่พลไปสืบราชการเมืองเชียงขวางได้ความว่าชะนะตะกอกรสิพิ ตะระกอกรลายพวกช่อยกทัพมาตีเวียงทุ่งเชียงคำ แต่ ณ วัน ๗ ๘ ค่ำปีระกาเบญจศก ชะนะตะกอกรแม่ทัพช่อต้องอาวุธ

ตายในที่รบ แล้วกอลาย, กอเปา, กอเจือง, ปลดทัพช่อ จับพวกเวียงทุ่งเชียงคำเอามาเป็นกำลัง ยกไปตีเมืองเชียงขวาง เมืองเชียงขวางแต่งกำลังออกต่อสู้ต้านทานและให้ไปขอกองทัพญวนมาช่วย กับมีข้อความเหมือนดังใบบอกของพระยามหาอำมาตย์ซึ่งบอกลงมาแล้วนั้น

พระยามหาอำมาตย์ไม่ไว้ใจต่อราชการ จึงจัดคนไปสืบราชการได้ความว่า ลายมุกเวียนกับและโสงหนีเวียงกับกรมการเมืองเชียงขวางพร้อมใจกันเอาเงินตรา ๕ ชั่ง (๔๐๐ บาท) ม้า ๘ ม้าให้แก่พวกช่อและรับพวกช่อเข้าเมือง พวกช่อเกณฑ์คนให้ตัดไม้กระชุตั้งค่ายแล้ว ก็ยกกองทัพไปตีเมืองหลวงพระบาง แต่ครอบครัวในเมืองเชียงขวางซึ่งไม่ยอมเข้ากับพวกช่อนั้น ได้พากันอพยพหลบหนีลงมาอยู่เมืองหนองคายบ้าง เมืองโพนพิสัยบ้าง ครั้น ณ วัน ๑ ๑๒ ๕ ค่ำ ปีจอฉอศก จุลศักราช ๑๒๓๖ พ.ศ. ๒๔๑๗ พระยามหาอำมาตย์แต่งให้นายและไพร่ ๕ คนไปสืบราชการทางบ้านทายิแดนต่อแดน พวกช่อจับเอาคนสอดแนมไปได้ ๒ คน หนีกลับมาได้ ๓ คน คนสอดแนมมาแจ้งความว่า พวกช่อยกกองทัพมาตั้งอยู่ที่นาแหนนาหลวง พระยามหาอำมาตย์ ฯ จึงแต่งให้เพี้ยเมืองคุมพวกนายไพร่ ๕๐๐ คนไปช่วยท้าวชมภู กับแต่งให้ท้าวเพี้ยคุมนายไพร่ ๒๐๐ คน ไปสืบราชการทางท่าเรือท่าโหม กับให้ช่วยเมืองโพนพิสัย และความในใบบอกนั้นว่า เมื่อได้ความประการใดจึงจะบอกมาต่อครั้งหลัง

ใบบอกอีกฉบับหนึ่งบอกมาว่า พระพิชัยสรเดชและอุปฮาดท้าวเพี้ยแจ้งความว่า พระพนม ฯ นอกราชการมีหนังสือถึงท้าวเพี้ยฉบับหนึ่งว่า เจ้าเมืองเชียงขวางให้เชิญพระพนมสารินทร์ขึ้นไปช่วยและปรึกษาราชการ ท้าวเพี้ยตอบหนังสือขึ้นไปว่า อย่าให้พระพนม ฯ ยกขึ้นไปเองเลย ให้แต่งแต่ท้าวเพี้ยขึ้นไปสืบราชการที่เมืองเชียงขวางเถิด พระพนม ฯ หาฟังคำห้ามไม่ ขึ้นพาเอาท้าวเพี้ยขึ้นไปหาเจ้าเมืองเชียงขวาง พระพิชัยสรเดชไม่ไว้ใจจึงแต่งให้ท้าวอินทร์โยธาเพี้ยหลวงผ่านชมภูกับขุนด่านนายและไพร่ ๘ คนขึ้นไปสืบราชการ ณ เมืองเชียงขวางและมีหนังสือบอกมามีข้อความตรงกันกับใบบอกของพระยามหาอำมาตย์ ฯ

ครั้น ณ วัน ๗ ๒ ๕ ค่ำ ปีกุน สัปตศก ท้าวเพี้ยซึ่งคุมไพร่ไปนั้นมีหนังสือถึงเพี้ยผงซึ่งเป็นนายครัวและเป็นเพี้ยเมืองเชียงขวาง พาครอบครัวอพยพเข้ามาสู่พระบรมโพธิสมภาร กำลังจะข้ามฟากก็ได้เห็นพวกช่อยกกองทัพจะมาตั้งอยู่ที่บ้านนาแหนนาหลวง พระพิชัยสรเดชได้แต่งให้

อุปราชเชียงเหนือกับท้าวเพี้ยคุมไพร่พลมีเครื่องศัตราวุธพร้อม ยกเพิ่มเติมไปช่วยรักษาระวังเขตต์แดนอีก ดังมีแจ้งอยู่ในหนังสือราชกิจจานุเบกษาเล่ม ๒ หน้า ๔๘ ปีระกา สัปตศก จุลศักราช ๑๒๓๗ พ.ศ. ๒๔๑๖ นั้น

และพระศรีเสนา ข้าหลวงก็มีหนังสือบอกลงมาอีกฉะบับ ๑ ว่า พระยาพิชัยยกกองทัพขึ้นไปถึงบ้านน้ำฮุง มีหนังสือนำหนังสือบอกเมืองหลวงพระบางฉะบับ ๑ หนังสือพระพลฉะบับ ๑ ซึ่งมีมาถึงเมืองพิชัย พระศรีเสนากับจ่าเขมันสรยุทธยิ่ง ได้ตรวจดูหนังสือบอกนั้น มีใจความต้องกันว่า พระพลกรมการเมืองพิชัยกับเจ้าสุริยและนายทัพนายกองเมืองน่าน ได้จัดกองทัพขึ้นไปรับกองทัพฮ่อ กองทัพฮ่อมีกำลังไพร่พลประมาณ ๒,๐๐๐ คนเศษ ยกมาตีเมืองแถง, เมืองอุไทย, เมืองสยแอด, เมืองเชียงค้อ, เมืองซำใต้, เมืองซำเหนือ, เมืองทุ่งเชียงคำ เมืองพวกนี้พวกฮ่อตีแตกแต่ ณ วัน ๑๘ ค่ำ ปีขาอฉอศกจุลศักราช ๑๒๓๖ พ.ศ. ๒๔๑๗ ใจความต้องกันกับใบบอกของพระยามหาอำมาตย์ ฯ

พระยาพิชัยสรเดชไม่ไว้ใจต่อราชการ จึงแต่งให้ท้าวฝ้าย, ท้าวสุริย, ท้าวเพี้ย ให้รีบมาแจ้งข้อราชการยังเมืองหลวงพระบาง ถึงเมืองหลวงพระบางณ วัน ๔ ๗ ๖ ค่ำ ปีกุน สัปตศก แจ้งความกับเจ้าเมืองหลวงพระบางและอุปราชว่า “จะขอยกกองทัพขึ้นไปฟังข้อราชการที่กองทัพพระยาเมืองชวาซึ่งยกไปตั้งอยู่ที่เมืองยู้” แต่เจ้าเมืองหลวงพระบางและอุปราชพูดว่า “ซึ่งกองทัพเมืองพิชัย เมืองน่านจะยกขึ้นไปนั้นยังไม่ควรก่อน เจ้านครหลวงพระบางจะแต่งให้เสนาบดีไปสืบข้อความให้แน่นอนเสียก่อน” กองทัพทั้ง ๒ จึงยังคงรอพักอยู่ที่เมืองหลวงพระบาง

ครั้น ณ วัน ๓ ๗ ๗ ค่ำ ปีกุนสัปตศก ท้าวคำเม้าแต่งให้ทิตย์คำสุก ๑ เชียงคำพัน ๑ นำข้อราชการมาแจ้งว่า เมื่อ ณ วัน ๒ ๖ ๖ ค่ำ ปีกุนสัปตศก ท้าวคำเม้ากับนายทัพนายกองทั้งปวงคุมกำลังกันเข้าตีค่ายฮ่อที่ตำบลบ้านโทก แขวงเมืองพวนแตกไป ๔ ค่าย ได้ฆ่าพวกฮ่อตาย ๔๙ คน จับเป็นได้ ๒ คน ได้ม้า ๒๓ ม้า และท้าวคำเม้าแต่งให้พวกลาวพวนไปสืบได้ข้อความว่าพวกฮ่อซึ่งหนีแตกพ่ายไปนั้น ได้ไปตั้งพักอยู่ที่ตำบลลาดฮ้าง มีนายและไพร่ประมาณ ๕๐ คน กับมีพวกลาวทรงดำเข้ากับพวกฮ่อประมาณ ๑,๐๐๐ คนเศษ ครั้น ณ วัน ๗ ๘ ๗ ค่ำ ปีกุนสัปตศก พระยา

เมืองซ้าย, พระยาเชียงเหนือ มีหนังสือยอกลงมายังเสนายคีเมืองหลวงพระยางว่า ณ วัน ๑๒ ๗ ค่ำปีกุนสัปตศก ท้าวคำเม้ากับสี่สองเมืองยกกองทัพเข้าไปตีพวกข่อซึ่งตั้งอยู่ที่บ้านนาตอ ท้าวคำเม้าถูกยิงตายในที่รบ ที่เมืองหลวงพระยางก็ขัดสนด้วยสะเบียงอาหาร ดังมีข้อราชการแจ้งมาในต้นหนังสือพระยาพิชัย พระพลและหนังสือเสนายคีเมืองหลวงพระยางนั้นแล้ว กับยอกลงมาว่า เมื่อ ณ วัน ๒๒ ๘ ค่ำปีกุนสัปตศก เจ้าอนันตวรฤทธิเดช เจ้านครเมืองน่าน แต่งให้พระยาวิเศษลาวถือหนังสือยอกศุภอักษรและแผนที่เมืองเชียงแสน ลงมายังเมืองพิชัยว่า เมืองเชียงใหม่, เมืองนครลำปาง, เมืองลำพูน, เมืองน่าน, เมืองแพร่, เมืองเชียงราย ได้ไปเกณฑ์คนประมาณ ๔,๐๐๐ คนเศษ รวมกันเข้าเป็นกองทัพยกขึ้นขับไล่ขู่ญญายินยอมพะม่า, เงี้ยว, เขินและพวกเมืองเชียงแสน พวกเหล่านี้พากันอพยพครอบครัวหนีไป กองทัพได้เผาบ้านเรือนที่ชุมนุมเสียสิ้นแล้ว ก็ยกกลับลงมาเมือง กับได้แต่งให้เจ้าสุริยบุตรเขยคุมคนประมาณ ๓,๐๐๐ คน พร้อมสรรพด้วยเครื่องศัตราวุธ ยกกองทัพขึ้นไปเมืองหลวงพระยาง แล้วได้เกณฑ์คนเมืองน่านเตรียมไว้อีก ๒,๐๐๐ คน ถ้าเมืองหลวงพระยางยอกมาว่า พวกข่อข้าศึกสู้รบมีกำลังแข็งแรงประการใดแล้ว เจ้านครเมืองน่านจะแต่งให้ท้าวพระยาคุมคน ๒,๐๐๐ คนนั้นขึ้นไปช่วย ดังมีข้อความแจ้งอยู่ในราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๒ หน้า ๑๕๐ ปีกุนสัปตศกจุลศักราช ๑๒๓๗ พ.ศ. ๒๔๑๘ นั้นแล้ว

พระศรีเสนากับกรมการเมืองพิชัยมียอกลงมาฉะบับ ๑ว่า ณ วัน ๗ ๕ ๘ ค่ำ ปีกุน สัปตศก หลวงวิจารณ์เชิญท้องตราพระราชสีห์ขึ้นไปกับพระศรีเสนากับกรมการเมืองพิชัยว่า ถ้าพระยาพิชัยมียอกลงมาว่า พวกข่อยังสู้รบติดพันอยู่กับเมืองหลวงพระยางแล้วกำหนด ณ วัน ๗ ๑๑ ค่ำ จะโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยามหินทรศักดิ์จำรงกับพระยาและพระหลวงในกรุงเทพ ยกขึ้นไปช่วยเมืองหลวงพระยาง จะให้กองทัพมาพักอยู่ที่เมืองพิชัย ให้พระศรีเสนาข้าหลวงกับพวกกรมการเบิกเงินหลวงสำหรับค่านาที่เมืองพิชัย เมืองอุตรดิฐ จำนวนปีจอ ฉกศก ต่อเสนาข้าหลวงให้สิ้นจำนวน เอาไว้จัดซื้อเข้ายรรจุฉางเมืองพิชัยให้พอจ่ายแก่ข้าหลวงซึ่งไปมาราชการทัพ และเลี้ยงกองทัพห้าหกพันในราว ๑ เดือนก่อน ถ้าเงินยังเหลืออยู่ก็ให้เก็บรักษาไว้ พระศรีเสนาจึงเรียกตัวขุนอินทร ซึ่งเป็นข้าหลวงเสนาเมืองพิชัย เบิกเงินค่านาจำนวนปีจอศกเป็นเงิน ๑๐๐ ชั่ง พระศรีเสนาให้กรมการตรวจดูเข้าคงฉางเมืองพิชัยมีเข้าคงฉางอยู่ ๑๒ เกวียน ทั้งฉางหรือก็เล็ก พระศรีเสนาและ

กรมการจึงได้จัดซื้อเสาและไม้ขอนสัก ไม้ไผ่ป่า แฝกสำหรับมุงแล้วทำฉางขึ้นใหม่อีกหลังหนึ่ง ยาว ๗ วา กว้าง ๔ ศอก สูง ๕ ศอกแบ่ง ๕ ห้อง บรรจุเข้าได้ ๗๐ เกวียน สิ้นเงิน ๑ ชั่ง รวมทั้งฉางเดิมด้วยบรรจุเข้าได้ ๑๐๐ เกวียน แล้วพระศรีเสนาจึงจัดซื้อเข้าเปลือกขึ้นฉางไว้ได้ ๑๐๐ เกวียน ดังมีข้อความแจ้งอยู่ในหนังสือราชกิจจานุเบกษาเล่ม ๒ หน้า ๒๕๑ ปีกุนสัปตศก จุลศักราช ๑๒๓๗ พ.ศ. ๒๔๑๘ แล้วนั้น

พระยามหาอำมาตย์ มีบอกลงมาฉะบับหนึ่งว่า เมื่อ ณ วัน ๓ ๑๑ ๗ ค่ำปีกุนสัปตศก เจ้าเมืองโพนพิสัยแต่งให้ท้าวเพี้ยไปลาดตระเวนปลายเขตต์แดน พบพวกคนครัวเมืองเชียงขวาง แตกเข้ามาทางเมืองโพนพิสัยกับหลวงเทเพนทร์ส่งบอกคำให้การพระพนมสารนรินทร์มาว่า เดิมโปรดเกล้า ฯ ให้ไปติดตามครัวตัวเลขเมืองเชียงขวาง ที่สมัครลงมาทำราชการกับพระพนมสารนรินทร์ เมื่อพระพนมสารนรินทร์ไปถึงบ้านพันลำ แขวงเมืองโพนพิสัย เจ้าเมืองเชียงขวางและกรมการส่งครัว ๕๗ คนมาให้ครั้น ณ วัน ๘ ๗ ค่ำปีกุนสัปตศก พระสุริยามาตย์ออกไปลาดตระเวณสืบราชการ เห็นกองทัพข่อตั้งอยู่ที่ริมแม่น้ำงึม เขตต์เมืองพวนและเมืองหนองคาย เห็นมีพวกลาวทรงคำประมาณ ๒,๐๐๐ คนเศษ แต่พวกข่อจะมีมากน้อยเท่าใดไม่เห็นดังมีแจ้งอยู่ในราชกิจจานุเบกษาเล่ม ๒ หน้า ๑๕๘ ปีกุนสัปตศกจุลศักราช ๑๒๓๗ พ.ศ. ๒๔๑๘ นั้นแล้ว

ขุนเพ็ชร์อินทราข้าหลวงกับปลัดและกรมการเมืองสระบุรีมีบอกลงมาว่า ซึ่งโปรดเกล้า ฯ มีตราพระราชสีห์ขึ้นไปว่า พระณรงค์วิชิตกับข้าราชการในพระยรมมหาราชวังและข้าราชการฝ่ายพระราชวังบวรรวม ๓ นาย กับขุนหมื่นทั้งนายและไพร่รวม ๑๒๒ คนคุมเครื่องศัสตราวุธมีปืนและกะสุนดินดำขึ้นมา ไปบรรจบเข้ากับกองทัพพระยามหาอำมาตย์ ณ เมืองหนองคาย ถ้าพระณรงค์วิชิตกับพวกนายและไพร่คุมของขึ้นไปถึงวันใด ให้ขุนเพ็ชร์อินทราจัดช้าง ม้า, และโคต่างสำหรับยบรรทุกปืนและกะสุนดินดำไปส่งกองทัพ ถ้าพระณรงค์วิชิตกับนายไพร่ขึ้นไปเมืองนครราชสีมาแล้วอย่าต้องให้การค้างช้าเสียเวลาราชการได้

ครั้น ณ วัน ๕ ๑๑ ๙ ค่ำปีกุนสัปตศก พระณรงค์วิชิตกับพวกไพร่พล ๑๒๒ คนคุมปืนและกะสุนดินดำขึ้นไปถึงเมืองสระบุรี ขุนเพ็ชร์อินทราข้าหลวงก็จ่ายสะเบียงอาหารให้ แต่หลวงศรี

ณรงค์กับขุนอนุชิตสงครามนั้น ได้ขึ้นไปถึงต่อวัน ๒ ๅ ๕ ค่ำ ขุนเพ็ชร์อินทราได้จ่ายสะเบียงอาหารกับช้างและโคต่างสำหรับให้บรรทุกยืนและกะสุนดินดำขึ้นไปส่งกองทัพ แต่ ณ วัน ๗ ๅ ๕ ค่ำ ปีกุน สัปตศก ทั้งเวลานี้เมืองสระบุรีนั้น พ.ณ. ๆ เกษตราธิบดีมีบัญชาให้ทำทำเนียบขึ้น ที่หาดพระยาทดมีโรงประชุมและฉางเข้า โรงยืนและโรงสำหรับคนพักไว้คอยรับเสด็จสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระบำราบปรปักษ์ ซึ่งจะเสด็จขึ้นไปเยือนจอมทัพ ดังแจ้งอยู่ในราชกิจจานุเบกษาเล่ม ๒ หน้า ๑๗๐ ปีกุน สัปตศก จุลศักราช ๑๒๓๗ พ.ศ. ๒๔๑๘ นั้นแล้ว

พระยานครราชสีมามีใบบอกลงวัน ๒ ๅ ๙ ค่ำ ปีกุนสัปตศกว่า ได้แต่งให้ขุนหาญหักศึกออกไปสืบราชการ ขุนหาญหักศึกได้นำหนังสือพระยาประทุมเทวาเจ้าเมืองหนองคายมาว่า พระพิทักษ์เจ้าเมืองหนองหารให้ท้าวไชยคุมไพร่ ๑๐๐ คนไปเข้ากองทัพเจ้าราชบุตร์เมืองหนองคาย เจ้าราชบุตร์เดิรกองทัพข้ามแม่น้ำโขง ไปถึงบ้านปากทางริมเมืองเวียงจันทร์ ณ วัน ๒ ๅ ๘ ค่ำได้พบกองทัพซ่อยกมาประมาณ ๒,๐๐๐ คนเศษ เจ้าราชบุตร์เห็นกำลังข้าศึกแข็งแรงมาก ก็ล่าถอยกลับข้ามแม่น้ำโขงมาเมืองหนองคาย พวกเมืองหนองคายเห็นเจ้าราชวงศ์เจ้าราชบุตร์กลับมาก็พากันแตกตื่นอพยพครอบครัวหนีเข้าป่าไปเป็นอันมาก เจ้าราชวงศ์เจ้าราชบุตร์เห็นดังนั้นจึงรีบคุมไพร่พลติดตามไปถึงบ้านห้วยหลวง ก็ให้สะกัดกั้นคนครัวไว้มิให้ระส่ำระสาย

ฝ่ายพระยาประทุมเทวา ซึ่งไปอยู่เมืองอุบลราชธานีกับพระยามหาอำมาตย์นั้น พระยามหาอำมาตย์เกณฑ์คนให้ ๕,๐๐๐ คน พระยาประทุมเทวาได้คุมไพร่พลยกไปถึงห้วยหลวง พบกับเจ้าราชวงศ์เจ้าราชบุตร์ จึงช่วยกันรวบรวมครอบครัว พระยานครราชสีมาจึงให้พระยาพรมภักดีกับพระพลคุมไพร่ ๕๐๐ คน สรรพด้วยเครื่องศัสตราวุธยกไปยังเมืองหนองคายแต่ ณ วัน ๕ ๆ ๔ ค่ำก่อน แล้วจึงได้เกณฑ์คนอีก ๕,๐๐๐ คนพร้อมด้วยเครื่องศัสตราวุธ กำหนดพระยานครราชสีมาจะยกตามไป ณ วัน ๑๔ ๆ ๙ ค่ำ ดังแจ้งอยู่ในราชกิจจานุเบกษาเล่ม ๒ หน้า ๑๘๒ ปีกุน สัปตศก จุลศักราช ๑๒๓๗ พ.ศ. ๒๔๘๑

พระยาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ผู้สำเร็จราชการแผ่นดินจัดกองทัพขึ้นไปปราบฮ่อ สมเด็จเจ้าพระยา ฯ จึงมีพระประสาทสั่งให้หมายกำหนดการยกทัพความว่า

"ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ว่า พระยานครราชสีมามีบอกลงมาว่า กองทัพข่อยกล่วงเข้ามายังเมืองเวียงจันทร์ โปรดเกล้า ฯ ให้เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง (เพ็ญ เพ็ญกุล) เป็นแม่ทัพหน้าสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยำรายปรยักษ์เป็นจอมทัพยกขึ้นไปเมืองหนองคายและทรงตรวจทั้ง ๒ กองทัพ กำหนดวัน ๔ ๗ ๑๐ ค่ำ ปีกุน สัปตศก จุลศักราช ๑๒๓๗ พ.ศ. ๒๔๑๘ เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงจะได้ยกกองทัพออกจากกรุงเทพ ฯ" ดังมีข้อความแจ้งอยู่ในหนังสือราชกิจานุเบกษา เล่ม ๒ หน้า ๑๘๕ ปีกุน สัปตศกนั้นแล้ว

พระสยามลาวะ ยกิปลัดเมืองสระบุริกับกรมการมีบอกลงมา ๒ ฉะบับ ฉะบับหนึ่งว่าเจ้าพระยาศรีพิพัฒน์รัตนราชโกษาธิบดี (แพ บุนนาค) เชิญท้องตราพระราชสีห์ขึ้นไปถึงเมืองสระบุรี ณ วัน ๔ ๑๒ ๑๐ ค่ำ เจ้าพระยาศรีพิพัฒน์ คิดว่าทำเนียบที่ท่าหาดพระยาทดนั้นเป็นที่คับแคบทั้งช้างม้าและโคต่างซึ่งจะเดินมารับของมาบรรทุกขึ้นและกะสุนดินดำนั้น ก็ติดขัดด้วยไร่นาของราษฎรสมควรที่จะให้กองทัพยกไปตั้งอยู่ที่วัดบ้านอ้อยช้างเหนือ ซึ่งเป็นที่กว้างดีกว่าหาดพระยาทด

จมื่นทิพย์เสนามีบอกลงมาว่า ได้ไปถึงเมืองชนบท ณ วัน ๑ ๖ ๙ ค่ำ เจ้าราชวงศ์มีหนังสือมาถึงเจ้าอุปฮาดเมืองชนบทว่า เจ้าราชวงศ์คุมไพร่ ๓๐๕ คนไปถึงบ้านเชียงชวาง แขวงเมืองหนองคาย พร้อมกับพระยาประทุมเทวาเจ้าเมืองหนองคาย ตั้งเกลี้ยกล่อมครอบครัวเมืองหนองคายให้กลับเข้าอยู่ในบ้านตามเดิม เจ้าราชวงศ์กับพระยาประทุมเทวาปรึกษาพร้อมกันว่าให้เจ้าเมืองมหาสารคามไปตั้งอยู่บ้านท่าบ่อ ให้เจ้าราชวงศ์ยกไปตั้งอยู่บ้านเวียงคุก ให้เจ้าเมืองขอนแก่นไปตั้งอยู่บ้านท่าเมืองหิน ให้เจ้าเมืองหนองคายตั้งอยู่ ณ เมืองหนองคาย ให้เจ้าเมืองหนองระหารไปตั้งอยู่ท่าหินงาม แต่กองทัพข่อนั้น ยังตั้งอยู่ที่เมืองเวียงจันทร์ พวกข่อมีหนังสือลงมาถึงเจ้าเมืองหนองคายกับเจ้าเมืองหนองระหาร, เจ้าเมืองสารคาม ให้เจ้าเมืองทั้ง ๓ ยอมอ่อนน้อมเสียกับข่อ แล้วข่อจะยกกองทัพไปรบกับทัพเมืองไทยและเมืองญวน เจ้าราชวงศ์ได้ถามพวกข่อที่ถือหนังสือมาว่ากองทัพของพวกข่อมีกำลังมากน้อยเท่าใด พวกข่อที่ถือหนังสือมานั้นแจ้งว่าพลข่อมีประมาณ ๓—๔ ร้อยคน แต่มีพวกลาวพวนลาวเวียงประมาณ ๑,๐๐๐ คนเศษ

อนึ่งตาแสงบ้านเกินลิงชันแขวงเมืองหนองคาย ซึ่งตกไปอยู่กับพวกข่อได้สั่งคนให้มาบอกกับพระยาปทุมเทวาว่า ให้พระยาประทุมเทวาไปพยกับตาแสงที่ฝั่งแม่น้ำโขง ตาแสงจะล่อให้พวกข่อลงแพมา ให้พระยาประทุมเทวาฆ่าเสียให้สิ้น

ครั้น ณ วัน ๘ ๕ ค่ำ พระยามหาอำมาตย์มีหนังสือมาเกณฑ์คนยังเมืองชนบทอีก ๕๐๐ คน รวมเป็น ๘๐๕ คน ดังมีข้อความแจ้งอยู่ในหนังสือราชกิจานุเบกษาเล่ม ๒ หน้า ๑๔๖ ปีกุน สัปตศก จุลศักราช ๑๒๓๗ พ.ศ. ๒๔๑๘

ครั้น ณ วัน ๖ ๓ ๑๐ ค่ำปีกุนสัปตศกจุลศักราช ๑๒๓๗ พ.ศ. ๒๔๑๘ เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง แม่ทัพหน้า กรายถวายบังคมลายกกองทัพไปเมืองหนองคาย พระยาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานเครื่องคาพและเสื้อหมวกสำหรับอิสสริยยศทั่วกัน แต่เจ้าพระยาพระมหินทรศักดิ์ธำรงนั้นได้รับพระราชทานสิ่งของเป็นพิเศษนอกจากเครื่องยศคือประคำทองยอดลงยาประดับเพ็ชร ๑ ระดึงทองคำ ๕ เม็ดกับสายสร้อยสายหนึ่ง แหวนนพเก้า ๑ วง นาฬิกาพกทองคำลงยาจารึกหลังตลับเป็นตัวอักษรพระบรมนามาภิไธยย่อ ๑ ตะกรุดทอง ๑ ดอกล่ามสายสร้อย ๑ สาย สร้อย ๒ กษัตริย์ ๑ ดังมีแจ้งอยู่ในหนังสือราชกิจานุเบกษาเล่ม ๒ หน้า ๒๑๔ ปีกุน สัปตศกจุลศักราช ๑๒๓๗ พ.ศ. ๒๔๑๘

ครั้น ณ วัน ๔ ๗ ๑๑ ค่ำปีกุนสัปตศกจุลศักราช ๑๒๓๗ พ.ศ. ๒๔๑๘ เจ้าพระยาภูธราภัยที่สมุหนายก แม่ทัพทางเมืองพิชัยพร้อมด้วยนายทัพนายกอง ได้กรายถวายบังคมลาไปทางราชการทัพทางเมืองพิชัย พระยาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานเครื่องอิสสริยยศโดยสมควรแก่ถานานุรูปทั่วกัน แต่เจ้าพระยาภูธราภัยนั้น ได้รับพระราชทานสิ่งของเป็นพิเศษ นอกจากเครื่องยศ คือ เสลี่ยงงา ๑ สัปทนโหมด ๑ สัปทนแพรย้อมจีฝั้ง ๑ คันฉิ่งปักแผ่ลวดเชิงชาย ๔ คัน แหวนมรกตทับทิมหนึ่งวง ซองบุหรี่ทองคำประดับเพ็ชร ๑ ซอง กองทัพได้ยกจากกรุงเทพ ฯ ลอดประตูป่าไปแต่ ณ วันอาทิตย์ ขึ้น ๑๑ ค่ำ เดือน ๑๑ ปีกุน สัปตศก จุลศักราช ๑๒๓๗ พ.ศ. ๒๔๑๘ กองทัพที่ยกไปคราวนี้เป็นทัพอย่างโบราณกาล คือพลรบนั้นเกณฑ์ราษฎรที่เป็นเลขทางฝ่ายเหนือทุก ๆ เมือง ผู้ที่ถูกเกณฑ์เข้าหมู่นายหมวดก็คุมตัวเลขมาเข้ากองทัพ เมื่อกองทัพทั้ง ๒ ฝ่ายยกไปนั้น เกณฑ์ทหารหน้าเป็นกองรักษาแม่ทัพไปประมาณกองละ

๒๐๐—๓๐๐ คน กับมีนายทหารหน้ากำกับไปด้วย เจ้าพระยาภูธราภัยได้ไปตั้งรวบรวมพลที่เกณฑ์อยู่ ณ หาดเมืองพิชัย ฝ่ายเจ้าพระยามหินทร ฯ ไปตั้งรวมกองทัพอยู่ที่หาดพระยาทดจังหวัดสระบุรี การส่งเสบียงอาหารและเครื่องอาวุธยุทธภัณฑ์ฝ่ายกองทัพเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงนั้น เจ้าพระยาศรีพิพัฒน์ (แพ บุนนาค) เป็นผู้จัดสะเบียงอาหารและเครื่องอาวุธกับพาหนะส่งที่หาดพระยาทด (แต่ส่วนกองทัพเจ้าพระยาภูธราภัยนั้นไม่ทรายเรื่องว่าใครเป็นผู้จัดส่งสะเบียงอาหาร และเครื่องศัตราอาวุธยุทธภัณฑ์)

กองทัพทั้ง ๒ ฝ่ายนี้ ต้องขึ้นไปรวมพลตั้งฐานทัพอยู่น่าเมืองพิชัยและหาดพระยาทดดังกล่าวแล้ว กับเร่งรัดไพร่หลวงที่เกณฑ์เข้ากองทัพอยู่หลายเดือน คนที่เกณฑ์มาเข้ากองทัพ ก็ยังมาหาพรักพร้อมกันได้ไม่ ที่หาดน่าเมืองพิชัยเป็นป่าพง คนที่เกณฑ์มาก็เที่ยวถ่ายอุจจาระทั่วไป ก็เกิดเป็นหนอนมีแมลงวันขึ้น ผู้ที่ไปในกองทัพนั้นเคยเล่าว่าเวลากลางวันแมลงวันบินกระหึ่มเหมือนฝูง เวลากลางคืนก็เที่ยวเกาะตามภูษาช้าง ที่ยุดด้วยผ้าสีต่าง ๆ จนดำมืดแลไม่เห็นผืนผ้า ในมีข้าพลทหารหัวเมืองที่เกณฑ์มา ก็เกิดลงท้องเป็นอหิวาตกโรคขึ้น มดหมอและหยูกยาก็ไม่มีเพียงพอที่จะรักษาก็พากันล้มตายลงไปเป็นอันมาก ขณะที่ตายลงในคราวแรกนั้น ได้นำศพไปขุดหลุมฝังไว้ตามพงหญ้าชายหาด ครั้นตายมากขึ้นแล้วก็นำศพคนที่ตายนั้น เอาไปทิ้งไว้ตามชายป่าอหิวาตกโรคก็ระบาดแพร่หลายมากขึ้น คนตายวันละหลาย ๆ สิบคน เวลานั้นที่เกณฑ์มาเข้ากองทัพ กองเจ้าพระยาภูธราภัยตั้งหมื่นคนยังหามาเข้ากองทัพครบจำนวนไม่ เจ้าพระยาภูธราภัยเห็นอหิวาตกโรคระบาดใหญ่โตมากมายขึ้นดังนั้น จึงริยกกองทัพออกเดินขึ้นไปยังท่าปากราย ขณะที่เดินกองทัพไปนั้นพลทหารที่เกณฑ์เข้ากองทัพ ได้ล้มตายตลอดทางไปจนถึงท่าปากราย เจ้าพระยาภูธราภัยจึงให้พระสุรินภักดี (เวก บุณยรัตพันธ์ เจ้าพระยาศรีธรรมาธิราช) เป็นแม่ทัพน่ายกขึ้นไปยังนครหลวงพระบางก่อน และให้เลยขึ้นไปปรายปรามพวกข่อที่เมืองหัวพันห้าทั้งหก และตำบลทุ่งเชียงคำแขวงเมืองพวนด้วย อหิวาตกโรคก็ระบาดไปเกิดขึ้นที่เมืองนครหลวงพระบางอีก พลเมืองนครหลวงพระบางได้ล้มตายเพราะโรคร้ายนี้หลายพันคน ธรรมเนียมของเมืองนครหลวงพระบาง ถ้าราษฎรพลเมืองตายก็เอาไม้ไผ่มาทำเป็นเฝือก ๗ ชั้นห่อศพโยนลงไปในแม่น้ำโขง ขณะที่เฝือกแตกแล้วศพก็ลอยเป็นแพ ๆ ไปติดตามแก่งในแม่น้ำโขง เป็นที่อุจาดตาและน่าสังเวชสลดใจมาก

๖ รูปโพล่สำหรับพลทหารทุกคนบรรจุเครื่องสำภาระสะเบียงอาหารไปในกองทัพ

เมื่อเกณฑ์คนหัวเมืองมาเข้ากองทัพนั้น เมื่อผู้ใดถูกเกณฑ์ก็ต้องหายสะเบียงอาหารของตนมาที่กองทัพ พลทหารทุกคนต้องมีโพล่สำหรับบรรจุเครื่องสัมภาระมากับโพล่ คานของโพล่นั้นทำด้วยไม้งอนเป็นคันกะสุนมีไม้ ๔ ขา เจาะติดกับคันโพล่ๆ นั้นมีกะชุสานเป็นตาชะลอมผูกติดเข้ากับคานและขาโพล่แน่นข้างละใบ กะชุนั้นกรุด้วยกายไผ่ข้างหนึ่ง สำหรับเก็บถุงเข้าสารและหม้อหม้อเข้าแกง อีกข้างหนึ่งเก็บเสื้อผ้าและผ้าห่มนอน ที่คันโพล่นั้นมีที่รับยืน ๒ ข้าง โพล่มีกระบอกสำหรับบรรจุน้ำดโต้และกะจ่าปักอยู่ในกระบอกอีกกระบอก ๑ เป็นกะติกน้ำใช้ไม้ไผ่ทั้งปล้องเจาะรูมีที่อุดและมีเชนงลูกยืนและดินยืนกับกลักพริกกะเกลือ และเสียมผูกติดห้อยอีรุงตุงนังอยู่กับคานโพล่นั้น ด้วยส่วนข้างบนคานโพล่นั้นมีกันยาเอาไม้ไผ่สานเป็นตาชะลอม แล้วกรุด้วยใบไม้คลุมปกเป็นหลังคาสำหรับกันแดดและฝน โพล่นี้กองทัพแต่โบราณพลทหารที่เข้ากองทัพต้องมีดังนี้ทุกคน เวลากองทัพยกออกเดินทาง เจ้าของโพล่ก็หาบไปเป็นแถวๆ ขณะที่หยุดพักก็นั่งอยู่ใต้โพล่กันแดดและฝน ดังมีรูปที่ได้ฉายไว้นี้ การเดินทัพของกองทัพทั้ง ๒ ฝ่ายนั้น ได้มีแจ้งอยู่ในหนังสือราชกิจจานุเบกษายี่กุนสัปตศกจุลศักราช ๑๒๔๗ พ.ศ. ๒๔๑๘ นั้นแล้ว (คำพังเพย)

การที่เกิดอหิวาตกโรคขึ้นเช่นนี้ แม่ทัพใหญ่ฝ่ายเหนือได้เคยสังเกตมาหลายคราวแล้ว ครั้งเจ้าพระยาภูธราภัยและคราวงานพระเมรุสมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ ก็ได้บังเกิดแมลงวันขึ้นก่อน เพราะเททิ้งสิ่งโสโครกลงไว้บนพื้นดิน เมื่อบังเกิดแมลงวันขึ้นแล้ว ภายหลังอหิวาตกโรคก็เกิดขึ้น อนึ่งเมื่อครั้งพระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นชุมพรเขตร์อุดมศักดิ์ (พระเจ้าพี่ยาเธอกรมหลวงชุมพรเขตร์อุดมศักดิ์ในเวลานี้) ได้เกณฑ์ทหารเรือมาที่ตำบลยางพระ เพื่อจะไปปราบปรามพวกเงี้ยวที่ย่อทอง หลังเมืองพนัสนิคมเมื่อ ร.ศ. ๑๒๑ พ.ศ. ๒๔๔๕ เมื่อทหารมามากเข้าก็เที่ยวถ่ายอุจจาระไว้บนพื้นดิน ก็บังเกิดแมลงวันและกลายเป็นอหิวาตกโรคขึ้นเช่นนี้เหมือนกัน อนึ่งในระหว่างที่เจ้าหมื่นไวยวรนารถแม่ทัพใหญ่ฝ่ายเหนือยกไปปราบปรามพวกเงี้ยวมณฑลพายัพ ได้ให้พระยาศรีสุรราชวรานุวัตร์ (โพ) ยกล่วงหน้าขึ้นไปก่อน ทหารเที่ยวถ่ายอุจจาระทำความโสโครกไว้บนพื้นดิน ก็บังเกิดมีแมลงวันขึ้นเป็นอันมาก ครั้นแม่ทัพยกกองทัพขึ้นไปถึงแล้ว ก็ต้องให้ขุดดินกลบที่โสโครกนั้น กับให้ทหารขุดหลุมเป็นรางสำหรับถ่ายอุจจาระ พอถ่ายเสร็จแล้วก็ให้เอาดิน

กลบหลุมเก่า และขุดหลุมใหม่สำหรับถ่ายอุจจาระต่อ ๆ ไปอีก แม่ทัพคอยระวังตรวจตรารักษาความสะอาดของพลทหารอยู่เสมอ ๆ อหิวาตกโรคก็หายังเกิดขึ้นได้ไม่

เพราะฉะนั้นถ้าผู้หนึ่งผู้ใด ได้เป็นแม่ทัพนายกอง ควบคุมคนมาก ๆ ยกขึ้นไป ณ ที่หนึ่งที่ใดแล้ว ขอให้ระวังรักษาความสะอาดให้จงมาก ก็จะปราศจากอันตรายในโรคร้ายนั้

พระยามหาอำมาตย์มีบอกลงมาถึงยังกรุงเทพฯ ณ วันอาทิตย์ขึ้น ๓ ค่ำ เดือน ๑๒ หนึ่ง ฉะบับมีความว่า ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ มีตราพระราชสีห์ขึ้นไป ให้เร่งตีกองทัพข่อให้แตกไปโดยเร็วนั้น เมื่อพระยามหาอำมาตย์ยกออกจากเมืองอุบลราชธานีแล้ว ฝนตกชุกมากจนหนทางเป็นหล่มเป็นโคลนไปทั้งนั้น ทั้งต้องข้ามห้วยข้ามคลองก็หลายแห่ง กองทัพจึงต้องเดินล่าช้าอยู่ เมื่อถึงเมืองหนองคายแล้ว เรือแพที่จะข้ามน้ำก็ไม่มี ต้องให้คนไปเอาเรือที่เมืองนครพนม เมืองมุกดาหาร ทั้งให้ไปลักตัดเอาเรือที่ค่ายพวกข่อมาได้ กับได้แต่งให้นายทัพนายกองยกแยกย้ายกันไปแล้ว ครั้น ณ วันพฤหัสบดีขึ้น ๑ ค่ำ เดือน ๑๑ พระยามหาอำมาตย์ได้ยกลงไปถึงหน้าค่ายพวกข่อ พวกข่อยิงปืนต่อสู้อยู่ประมาณ ๑๗—๑๘ นัดแล้ว ก็ยกถอยไป พระยามหาอำมาตย์จึงให้จอดเรือพาคนขึ้นยกไปยิงปืนสู้รบอยู่กับพวกข่อจนเวลา ๕ โมงเช้า (๑๑ ก.ท.) พวกข่อหนีเข้าค่ายแล้วก็ยกปืนขึ้นบนหลังคาโรงบ้าง บนหอคอยบ้าง ยิงกระหน่ำออกมา พระเจริญราชเดชเข้าเมืองมหาสารคามกับพระภักดียกกระบัตรเมืองนครราชสีมา คุมไพร่พลเข้าตีข่อที่บ้านศรีฐานแตก พวกข่อยกข้ามน้ำถอยมาเข้าค่ายวัดจันทร์ พระยานครราชสีมาคุมไพร่พลไปถึง เอาปืนยิงระดมเข้าไปพวกข่อต่อสู้อยู่จนบ่าย ๓ โมง (๓ ล.ท.) พระยามหาอำมาตย์กับนายทัพนายกองคุมไพร่พลตีหักค่ายข่อข้าศึกเข้าไปได้ เอาไฟเผาค่ายพวกข่อๆ ตายในที่รบบ้าง ตายในค่ายบ้าง กับจับได้ตัวนายชื่อกวานทรายซึ่งเป็นน้องชายลิวสิโก๋ ๑ และไพร่พลข่อ ๒๕ คน รวม ๒๖ คน ทั้งตัวนาย แต่ตัวลิวสิโก๋แม่ทัพที่ ๑ ลิสิโปแม่ทัพที่ ๒ ถูกปืนตายในที่รบทั้งสองคน พวกข่อพากันหนีเข้าไปอยู่ในโบสถ์วัดจันทร์ แล้วขึ้นหลังคาโบสถ์เอาปืนยิงลงมาถูกไพร่พลเมืองนครราชสีมาและพวกลาวตาย ๘ คน พอเวลาย่ำค่ำ (๖ ล.ท.) พระยามหาอำมาตย์ให้พระยานครราชสีมากับพวกนายทัพนายกองตั้งค่ายล้อมพวกข่อไว้ครั้นเวลา ๘ ทุ่ม (๒ ก.ท.) ฝนตกหนัก พวกข่อคุมพวกตีหักออกจากที่ล้อมหนีไปได้ พระยามหาอำมาตย์ให้พระยาประทุมเทวาและนายทัพนายกองคุมไพร่

พลยกติดตามไป ถ้าได้ความประการใดจึงจะบอกลงมาในภายหลัง ดังมีข้อความแจ้งอยู่ในหนังสือราชกิจจานุเบกษาเล่ม ๒ หน้า ๒๔๕ ปีกุนสัปตศก จุลศักราช ๑๒๓๗ พ.ศ. ๒๔๑๘ นั้นแล้ว

เจ้าพระยาภูธราภัยมีบอกลงมา ๒ ฉะบับ ๆ ๑ ว่ายกขึ้นไปถึงเมืองพิศณุโลกแล้วได้เบิกเงินค่านาข้าวซื้อเข้าส่งไปตามหัวเมืองรายทางและเมืองที่มีกองทัพยกล่วงไปตั้งอยู่นั้น และได้กำชับสั่งเจ้าเมืองกรมการซึ่งไปตั้งรักษาการอยู่ที่ตามหัวเมือง กับได้แต่งให้คนไปสืบราชการ ณ เมืองหนองคาย ครั้น ณ วันอังคารแรม ๑๒ ค่ำ เดือน ๑๑ ยกกองทัพออกจากเมืองพิศณุโลกไปยังเมืองพิชัย

ใบบอกฉะบับหนึ่งว่าขึ้นไปถึงเมืองพิชัย ณ วันพุธแรม ๑๓ ค่ำ เดือน ๑๑ เจ้าลาวประเทศราชแต่งให้พระยาลาวมาฟังราชการที่เมืองพิชัย พระชัยบูรณ์ปลัดนำหนังสือพระยานครราชสีมา ๒ ฉะบับ ๆ ๑ ว่า พวกข่อยกมาที่เมืองปากเหือง แม่ทัพใหญ่ข่อชื่อเจ้าพ้าหลวง ตั้งอยู่เมืองเชียงขวาง บุตรชายเจ้าพ้าหลวงเป็นแม่ทัพหน้ายกมาตั้งอยู่ที่เมืองเวียงจันทร์เก่า มีคน ๕๕๐ คน อีกฉะบับหนึ่งความว่า พระยามหาอำมาตย์คุมไพร่พลหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก ยกไปตีทัพข่อที่เมืองเวียงจันทน์เมื่อ ณ วันแรม ๑๕ ค่ำเดือน ๑๐ พวกข่อแตกหนีไป และเจ้าพระยาภูธราภัยมีหนังสือไปเร่งกองทัพหัวเมือง ให้ยกขึ้นไปเมืองพิชัยโดยเร็ว แล้วให้พระสุริยภักดีคุมนายทัพนายกองกับขุนหมื่นและไพร่พล ๒,๗๕๐ คน เชิญกระแสพระราชดำรัสขึ้นไปชี้แจงกับพระยาพิชัยและเจ้าเมืองนครหลวงพระบางกับให้สืบราชการทางเมืองหลวงพระบาง และเมืองหนองคายให้ได้ความว่าพวกข่อตั้งกองทัพอยู่ที่ตำบลใดแลมีคนเท่าใด ให้รายเรื่องมาแน่นอนด้วย และให้พระยาพระกฤษณ์กับพวกหลวงขุนหมื่นคุมพลนายและไพร่ ๑๐๐ คน ยกขึ้นไปตรวจทัพเมืองแก่นเท้า เมืองปากเหืองกับให้สืบสวนฟังราชการทาง เมืองหนองคายกำหนดที่พระสุริยภักดีกับพระยาพระกฤษณ์จะได้ยกออกจากเมืองพิชัย ณ วันพุธขึ้น ๑๓ ค่ำเดือน ๑๒ แต่เจ้าพระยาภูธราภัยจะพักอยู่จัดสะเบียงอาหารส่งไปขึ้นฉางเมืองน้ำปาดให้พอจ่ายในกองทัพ อนึ่งเวลานี้ทางที่จะเดินกองทัพน้ำยังไม่แห้ง ถ้าจัดการที่เมืองพิชัยเรียบร้อยแล้วเห็นว่าจะเดินกองทัพใหญ่ได้ เจ้าพระยาภูธราภัยจึงจะยกกองทัพไปทางเมืองน้ำปาด ไปตั้งรับอยู่ที่ปากรายก่อน กับมีข้อความอีกหลายประการ ดังแจ้งอยู่ในหนังสือราชกิจจานุเบกษาเล่ม ๒ หน้า ๒๖๕ ปีกุนสัปตศก จุลศักราช ๑๒๓๗ พ.ศ. ๒๔๑๘

พระยามหาอำมาตย์มิบอกลงมาอีกฉะบับหนึ่ง ถึงกรุงเทพ ฯ เมื่อวันเสาร์แรม ๑ ค่ำเดือน ๑๒ มีความว่า ได้แต่งให้พระยาเจริญราชเดชเจ้าเมืองมหาสารคามคุมไพร่พล ๒๐๐ คน กับให้พระพิทักษ์เขตต์ขันธ์เจ้าเมืองหนองหารคุมไพร่ ๒๐๐ คน เจ้าราชวงศ์เมืองขอนแก่นคุมไพร่ ๒๐๐ คน กับให้พวกนายทัพนายกองยกกองทัพแยกย้ายกันไปติดตามพวกข่อ พบข่อพวกละ ๒๐—๓๐ คน ได้ฆ่าตายเสียพวกละ ๗—๘ คน จับเป็นได้พวกละ ๒—๓ คน พวกข่อพากันแตกหนีเข้าป่าดงไป กับได้ให้พระยาประทุมเทวาเจ้าเมืองหนองคาย ๑ พระวิศโยดมเจ้าเมืองกระมุทธาสัย ๑ อุปฮาดเมืองหนองหาร ๑ คุมไพร่พล ๒๐๐ คน กับท้าวเพี้ยคุมไพร่พลพวกละ ๕๐—๖๐ คน ให้เที่ยวค้นตามป่าตามดงพบพวกข่อพวกละ ๒—๓ คน ต่างกองต่างก็เอาปืนยิงพวกข่อตายลงหลายสิบคน พวกข่อที่เหลือตายหนีไปประมาณ ๔๐ คนเศษ หนีไปอยู่ค่ายบ้านโพนท์นาเพร่าประมาณ ๑๐๐ คนเศษ เจ้าพรมเทวาเมืองอุบล พระยาชัยสุนทรเมืองกาฬสินธุ์ หลวงปลัด ๆ เมืองประโคนชัย กับนายไพร่ซึ่งให้ไปวกหลังสะกัดอยู่นั้น ได้รบกับพวกข่อที่ค่ายบ้านโพนท์นาเพร่าได้ ๒ วัน ครั้น ณ วันพฤหัสบดีขึ้น ๘ ค่ำ เดือน ๑๑ เวลาประมาณ ๒ ยามเศษ (๑๒ ส.ท. เศษ) พวกข่อแตกออกจากค่ายหนีไป พระยามหาอำมาตย์แต่งให้ผู้ว่าราชการเมืองและท้าวเพี้ยกรมการคุมไพร่พลไปตั้งสะกัดตามทางที่พวกข่อหนีไป นายทัพนายกองฆ่าพวกข่อตายบ้าง จับเป็นได้บ้างรวมประมาณ ๔๕๐ คนเศษ ส่วนที่จับเป็นได้ ไม่ถูกศัสตราวุธ ๑๒ คน ถูกอาวุธบาดเจ็บ ๔๐ คนรวม ๕๒ คน ทั้งเก็บได้เครื่องศัสตราวุธกับม้าใหญ่น้อยเป็นอันมาก ดังมีข้อความแจ้งอยู่ในราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๒ หน้า ๒๖๗ ปีกุนสัปตศก จุลศักราช ๑๒๓๗ พ.ศ. ๒๔๑๘ นั้นแล้ว

พระยามหาอำมาตย์มิบอกให้พระณรงค์วิชิตถือลงมากรุงเทพ ฯ เมื่อ ณ วันอังคารแรม ๙ ค่ำ เดือนอ้ายมีความว่า นายทัพนายกองที่คุมพลไปสะกัดทางที่พวกข่อหนีออกไปเมืองพวนกลับมาแจ้ง ข้อราชการว่า ข่อที่แตกหนีออกจากบ้านโพนท์นาเพร่านั้น กองทัพที่ออกไปสะกัดฆ่าตายบ้างและจับเป็นได้บ้าง หนีไปไม่ได้เลย

อนึ่ง กองทัพที่ยกไปสะกัดทางจับได้คนเมืองสบแอด, เมืองเชียงคัอ, กับเลขตำบลบ้านโฉมคี ซึ่งนายลิวสิโก๋นายข่อจับเอาไปไว้ใช้สรอยมาได้ ได้ถามปากคำดูพวกเหล่านั้นให้การต้องกันว่า ลิวสิโก๋เป็นนายใหญ่ที่ ๑ ของพวกข่อ ข่อซินซือเยียสบัโก และข่อซินซือเยียเลงโกเป่า ๒ คนนี้เป็นนายรอง ตั้งค่ายอยู่ที่วัดจันทน์ อีกกองหนึ่งนั้นข่อฟาลงโกเป็นนายใหญ่ตั้งอยู่ที่ค่ายบ้านศรีฐาน

อีกกองหนึ่งซ่อมกสิโกเป็นนายใหญ่ตั้งอยู่ที่ค่ายบ้านโพนท์นาเพร่า พวกนายทัพนายกองเหล่านั้นทราบข่าวว่าตายในที่รบหมดทั้งนั้น

ครั้น ณ วันศุกรแรม ๘ ค่ำ เดือน ๑๑ พระยาณรงค์วิชิตเชิญท้องตราพระราชสีห์กยับคุมขึ้นและกะสุนปืนสันทั้งดินดำซึ่งโปรดเกล้า ฯ พระราชทานขึ้นไปไว้สำหรับใช้ราชการ กับเมื่อ ณ วันพุธแรม ๓ ค่ำเดือน ๑๑ เพี้ยแก้วกับเพี้ยชานั้นซึ่งให้ไปสืบราชการทางเมืองพวนมาแจ้งว่าเห็นพวกซ่อตั้งค่ายอยู่ที่ลาดช้างประมาณ ๕๐ คน ที่เมืองขวาง ๒๐ คน บ้านแวน ๖๐ คน เมืองเถิน ๕๐ คน ลาดขวาง ๔๐ คน เมืองแสน ๓๐๐ คน ทุ่งเชียงคำ ๑๑๐ คน รวม ๗ ค่ายเป็นคนประมาณ ๖๗๐ คน พวกซ่อพูดกันว่าจะไปรบเมืองหลวงพระบาง พระยามหาอำมาตย์ได้มีหนังสือแจ้งข้อราชการไปถึงพระยาพิชัยที่เมืองหลวงพระบางแล้ว แต่พระณรงค์พิชัยป่วยเป็นไข้ไปรับราชการไม่ได้ พระยามหาอำมาตย์ให้คุมตัวซ่อซึ่งเป็นชะเลยกับอาวุธ, ธง, ม้า ที่ได้มาจากค่ายพวกซ่อลงมาด้วย ดังมีข้อความแจ้งอยู่ในราชกิจจานุเบกษาเล่ม ๒ หน้า ๓๓๐ ปีกุน สัปตศก จุลศักราช ๑๒๓๗ พ.ศ. ๒๔๑๘

พระศรีเสนาข้าหลวง พระปลัดกรมการเมืองพิชัย มียอกส่งต้นหนังสือเจ้าพระยาภูธราภัย ๑ หนังสือพระยาพิชัย ๑ คำให้การขุนศุภมาตรา เมืองตรอนตรีสินธุ์ ๑ รวม ๓ ฉะบับให้หลวงวิชิตภักดีเมืองพิชัย ถือหนังสือลงมายังกรุงเทพ ฯ แต่ ณ วันขึ้น ๔ ค่ำเดือนยี่ ใจความในหนังสือเจ้าพระยาภูธราภัยว่า ได้ยกขึ้นไปถึงเมืองน้ำปาด ณ วันอาทิตย์ขึ้น ๑๕ ค่ำเดือนอ้าย ขุนศุภมาตราเมืองตรอนตรีสินธุ์ถือหนังสือพระยาพิชัยลงมาว่า พระยาพิชัยพร้อมด้วยนายทัพนายกองยกกองทัพขึ้นไปถึงเมืองสุย เจ้าอุปราชเมืองหลวงพระบางขึ้นไปไม่ทันกำหนด พระยาพิชัยตั้งค่ายอยู่บ้านสะทูแขวงเมืองกัด พวกซ่อยกเข้าไปปล้นค่ายเวลากลางคืน พวกกองทัพได้สู้รบกับพวกซ่อ ซ่อถอยไป ครั้น ณ วันแรม ๕ ค่ำเดือน ๑๒ พวกซ่อยกมารบอีก ๒ วัน กองทัพยังรบสู้ติดพันกันอยู่พระยาพิชัยได้รักษาค่ายมั่นไว้ พวกเวียนคลัง, เวียนทราย, เวียนกลิ่ง, เวียนเพียง, ซึ่งหลบหนีอยู่ในป่านั้นออกมาเข้าหาพระยาพิชัย แต่เวียนแสง, เวียนกวาง, ทางเมืองเชียงขวางและทุ่งเชียงคำนั้นหาได้เข้ามาหาด้วยไม่ พระยาพิชัยขอให้เร่งกองทัพหัวเมืองยกขึ้นไปโดยเร็ว กับคำให้การของขุนศุภมาตรา ดังมีข้อความแจ้งอยู่ในหนังสือราชกิจจานุเบกษาเล่ม ๒ หน้า ๓๓๑ ปีกุน สัปตศก จุลศักราช ๑๒๓๗ พ.ศ. ๒๔๑๘ นั้นแล้ว

หนังสือบอกของเจ้าพระยามหินทรศักดิ์อำรงบอกลงมาว่า ณ วันศุกร ขึ้น ๖ ค่ำ เดือนอ้าย ได้มีหนังสือไปถึงพระยามหาอำมาตย์ และพระยาประทุมเทวาธิบาลเจ้าเมืองหนองคาย กับแต่งให้ขุนวิสูตร์เสนีและขุนพินิจนิกร กรมสัสดี กับนายทัดลาวเมืองหนองคายและไพร่รวม ๑๑ คน ถือหนังสือขึ้นไปสืบราชการเมืองหนองคาย กับให้ขุนสัตยากรกรมสัสดี และนายหนูกับอุปฮาดนอกราชการเมืองขอนแก่นกับไพร่รวม ๘ คน ถือหนังสือไปถึงพระนครศรีบริรักษ์เจ้าเมืองขอนแก่น กับบอกว่ามีหนังสือไปถึงนายทัพนายกองอีกหลายฉะบับหลายทาง ดังมีแจ้งอยู่ในหนังสือราชกิจจานุเบกษาเล่ม ๒ หน้า ๓๔๗ ปีกุน สัปตศก จุลศักราช ๑๒๓๗ พ.ศ. ๒๔๑๘ นั้นแล้ว

พระยาราชเสนา ช้าหลวง และพระยานครราชสีมา กับกรมการมีบอกลงมาว่า ณ วันอาทิตย์ ขึ้น ๘ ค่ำเดือนอ้าย พระณรงค์วิชิตคุมช่อ ๔๗ คนมาถึงเมืองขอนแก่น พวกช่อป่วยตาย ๔ คน กับได้จัดให้หลวงศรีณรงค์กับพวกไพร่ ๑๐๐ คนคุมตัวพวกช่อลงมาดังแจ้งอยู่ในราชกิจจานุเบกษาเล่ม ๒ หน้า ๓๔๘ ปีกุน สัปตศก จุลศักราช ๑๒๓๗ พ.ศ. ๒๔๑๘ นั้นแล้ว

คำให้การอ้ายขากุนญวน ๑ อ้ายอะเกาญวน ๑ อ้ายขาตุนจีน ๑ อ้ายขาลกจีน ๑ อ้ายแก้วลาว ๑ รวม ๕ คน ซึ่งกองทัพทางเมืองหนองคายจับตัวได้ และหาตัวมาให้สอบถามปากคำที่ทรงสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ผู้สำเร็จราชการแผ่นดินดังแจ้งอยู่ในหนังสือราชกิจจานุเบกษาเล่ม ๒ หน้า ๓๔๘, ๓๔๙, ๓๕๔, ๓๕๕, ๓๖๑, ๓๖๒, ๓๘๑ ปีกุน สัปตศก จุลศักราช ๑๒๓๗ พ.ศ. ๒๔๑๘ นั้นแล้ว

เจ้าพระยาภูธราภัยสมุหนายกแม่ทัพใหญ่มีบอกลงมาว่า สะเบียงอาหารในเมืองหลวงพระบางขัดสนนัก เจ้าพระยาภูธราภัยได้ให้กรมการเมืองน้ำปาดคุมโคต่างบรรทุกข้าวสารที่เมืองน้ำปาดขึ้นไปส่งเมืองวา ให้เมืองวาส่งต่อไปจนถึงบ้านปากราย หนทางไกลกันถึง ๕–๖ คืน เมื่อได้เข้าไปแล้วก็เอาข่ายเจือจานกันไป ครั้น ณ วัน พฤหัสบดีแรม ๑๑ ค่ำเดือนอ้ายได้รับบอกของพระสุริยภักดีบอกลงมาว่า ได้ขึ้นไปถึงเมืองหลวงพระบางแต่ ณ วันศุกรขึ้น ๑๓ ค่ำเดือนอ้าย จะรีบไปให้พร้อมกับพระยาพิชัย แต่ช้างซึ่งเมืองหลวงพระบางเกณฑ์ขึ้นไป บรรทุกสะเบียงอาหารส่งกองทัพนั้นยังไม่กลับลงมา พระสุริยภักดีได้ให้หลวงปลัดเมืองสิงหบุริกับหลวงคลังเมืองสวรรคโลกคุมไพร่ ๗๐ คนขึ้นไปสืบราชการยังกองทัพพระยาพิชัย และเร่งให้ช้างกลับลงมาด้วย ถ้าช้าง

กลับลงมาถึงแล้ว พระสุริยภักดีจะได้ยกขึ้นไปคิดราชการกับพระยาพิชัย ครั้น ณ วันเสาร์แรม ๑๓ ค่ำเดือนอ้าย เพี้ยพรมสุภาเมืองน้ำปาดถือหนังสือของพระยาพิชัยส่งต้นหนังสือของช่อลงมาด้วย กับพระยาพิชัยได้สู้รบกับช่อที่บ้านสุด รอคอยกองทัพเมืองหลวงพระยางกับกองทัพหัวเมืองอยู่ ๑๘ วันก็หาพร้อมกันได้ไม่ กวานหลวงแม่ทัพช่อมีหนังสือมาถึงพระยาพิชัยว่า เจ้าฟ้าอ้วงแต่งให้กวานหลวงมารักษาเมืองพวนหาได้ยกกองทัพมารบกวนเมืองหลวงพระยางไม่ ให้พระยาพิชัยถอยกองทัพกลับเสียเถิด และขอให้เป็นบ้านพี่เมืองน้องกัน พระยาพิชัยมีหนังสือตอบไปว่า จะยอกลงไปยังแม่ทัพใหญ่เมืองหลวงพระยางก่อน ครั้น ณ วันจันทร์ขึ้น ๙ ค่ำเดือนอ้าย กองทัพช่อถอยไปตั้งอยู่ที่ค่ายด้านหาดช้วง พระยาพิชัยถอยทัพมาตั้งอยู่ที่บ้านนาน้อยไกลกับกองทัพช่อหนทาง ๒ วัน หาได้รบพุ่งกันไม่ เจ้าพระยาภูธราภัยตอบไปว่า ที่พระยาพิชัยมีหนังสือไปถึงช่อและถอยทัพมา กับส่งครัวเมืองพวนเข้ามาไว้ ในแขวงเมืองหลวงพระยางโดยไม่เสียทีแก่ข้าศึกนั้นชอบแล้ว ให้พระยาพิชัยมีหนังสือไปถึงพวกช่อว่าเจ้าฟ้าอ้วงอยู่ที่ไหน จึงได้ให้กวานหลวงมารักษาเมืองพวน ๆ เป็นเมืองขึ้นแก่ญวนและเมืองหลวงพระยางทั้ง ๒ ฝ่าย หรือถือว่ามาเกียดกันเอาเมืองพวนซึ่งเป็นเขตต์ของญวนได้ ซึ่งจะมาชอบเป็นทางไมตรีก็ชอบ แต่ควรจะมีหนังสือมาว่ากล่าวแก่เจ้าเมืองหลวงพระยางเสียก่อน นี่ช่อกลับมีใจกำเริบยกมาฆ่าเจ้าเมืองเชียงขวางตาย ซ้ำยกมาตีเขตต์แดนเมืองหนองคายกรุงเทพ ฯ จึงได้จัดกองทัพออกมาสู้รบ จับพวกช่อได้ถึง ๔๐ คนเศษทั้งฆ่าตายเสียก็มาก กวานหลวงแม่ทัพรู้สึกตัวกลัวผีมือไทยข้างหรือไม่ ดังมีข้อความแจ้งอยู่ในราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๒ หน้า ๓๘๕ ปีกุน สัปตศก จุลศักราช ๑๒๓๗ พ.ศ. ๒๔๑๘ นั้นแล้ว

ใบบอกเจ้าพระยาภูธราภัย ที่สมุหนายกแม่ทัพใหญ่ ลงวันพุธแรม ๓ ค่ำ เดือนอ้าย ปีกุน สัปตศกอิกฉะบับหนึ่ง ใจความว่า ได้ยกกองทัพออกจากเมืองพิชัย ขึ้นไปถึงเมืองน้ำปาดแต่ ณ วันอาทิตย์ขึ้น ๑๐ ค่ำเดือนอ้าย กับขุนศุภมาตราเมืองตรอนถือหนังสือบอกของพระยาพิชัยลงมาใจความว่า ณ วันขึ้น ๘ ค่ำเดือน ๘ พระยาพิชัยและนายทัพนายกองได้ยกขึ้นไปเมืองสุย กองทัพเจ้าอุปฮาดเมืองหลวงพระยาง และหัวเมืองทั้งปวงยกขึ้นไปไม่ทันตามกำหนด พระยาพิชัยกับนายทัพนายกองยกไปตั้งค่ายอยู่บ้านสุดแขวงเมืองเวียนกัด กองทัพช่อยกเข้าตีปล้นค่ายในเวลากลางคืนได้สู้รบกัน พวกช่อล่าถอยไป ครั้น ณ วันเดือน ๑๒ พวกช่อยกออกมารบที่ทุ่งนาบ้านสุด ๒ วัน

นั้งไม่ถอยกลับไป พระยาพิชัยตั้งมั่นรักษาค่ายอยู่ พวกเวียนสุย, เวียนคลัง, เวียนทาย, เวียนกลิ่ง, เวียนเพียงซึ่งหลบหนีอยู่ในป่าออกมาหาพระยาพิชัย แต่เวียนแสง, เวียนกวานทางเมืองเชียงตุ่งเชียงคำนั้นหาเข้ามาด้วยไม่ ขอให้ยกกองทัพเมืองสวรรคโลก, เมืองสุโขทัย, เมืองหลวงพระยาง เมืองน่านรีบยกขึ้นไปช่วยโดยเร็ว เจ้าพระยาภูธราภัยมีหนังสือตอบไปว่า ให้พระยาพิชัยและนายทัพนายกองตั้งมั่นไว้และจงช่วยกันรักษาค่ายระมัดระวังหน้าหลังให้ดี กับมีหนังสือถึงพระสุริยภักดีและเจ้าเมืองหลวงพระยาง ให้เร่งยกกองทัพเข้าอุปฮากเมืองหลวงพระยางกับเจ้าอุปราชเมืองน่าน และให้ปลัดเมืองพิษณุโลกยกขึ้นไปบรรจบกับพระยาพิชัยที่เมืองสุยให้ทันท่วงทีด้วย แต่ทางเมืองปากเหืองนั้นพระยาพระกฤษณ์ให้พระยรินรักษ์ภักดีคุมไพร่ ๑๑๓ คน ข้ามแม่น้ำโขงไปตั้งอยู่ที่บ้านสามหมื่น แล้วแต่งคนออกไปสืบราชการทางเมืองสุยทางหนึ่ง ได้ให้พระยาสุรินทร์ราชเสนีคุมไพร่ ๒,๐๐๐ คนเศษข้ามแม่น้ำโขงไปทางเมืองแมด, เมืองกาสิอีกทางหนึ่งด้วย พระยาพระกฤษณ์คุมไพร่ ๖๐๐ คนยกไปทางหนึ่ง ถ้ากองทัพพร้อมแล้วเห็นทำการได้ ก็ให้พระยาพิชัยกำหนดนัดให้พร้อมกันยกเข้าระดมตีช่อให้เลิกถอยไปจนได้ อนึ่งสะเบียงอาหารที่เมืองหลวงพระยางก็กันดาร ได้ให้พระยาเมืองแพร่เป็นกองลำเลียงเกณฑ์ได้โคต่างมารับบรรทุกเข้าที่เมืองพิชัยไปขึ้นไว้ที่เมืองน้ำปากส่งไปขึ้นฉางที่เมืองชวา ให้พอจ่ายไพร่พลที่กองทัพ ดังมีแจ้งอยู่ในหนังสือราชกิจานุเบกษาเล่ม ๓ หน้า ๑๘ วันอาทิตย์แรม ๑ ค่ำเดือน ๕ ปีชวด อัฐศก ๑๒๓๘ พ.ศ. ๒๔๑๙ นั้นแล้ว

เจ้าพระยาภูธราภัยมีบอกลงมาว่า ขุนเทพอาญาเมืองพิชัยเชิญลายพระราชหัตถเลขาและกระแสพระราชดำรัสขึ้นไปถึงเจ้าพระยาภูธราภัย ณ วันอาทิตย์แรม ๑๐ ค่ำ เดือน ๔ ปีกุนสัปตศก จุลศักราช ๑๒๓๗ ว่าด้วยข้อราชการพิพาทางเมืองพวน พระยาอริยวงศากับพระยาอิศรเพ็ชรเกิดการวิวาทระยกันขึ้น พวกข่ากำเริบในเมืองหลวงพระยางเย็น ๓ ทางขึ้น ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ชี้แจงข้อราชการขึ้นไปนั้น เจ้าพระยาภูธราภัยได้มีหนังสือและคัดสำเนาท้องตรากับพระกระแสพระราชดำริส่งขึ้นไปให้พระยาสุรินทร์ราชเสนี พระสุริยภักดี ครั้น ณ วันศุกรแรม ๑๕ ค่ำเดือน ๔ ปีกุน สัปตศก พระยาสุรินทร์ราชเสนี เสนาบดีเมืองหลวงพระยางส่งต้นหนังสือยอกพระสุริยภักดีกับคำให้การของอ้ายสามมวยซึ่งแปลงเป็นช่อ และตัวอ้ายสามมวยกับยืนใหญ่

น้อย ๕ กระบอกลงมาถึงเจ้าพระยาภูธราภัย ดังแจ้งอยู่ในหนังสือราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๓ หน้า ๗๖ ปีชวด อัฐศก ๑๒๓๘ พ.ศ. ๒๔๑๙

พระยาสุรินทร์ราชเสนีมีบอกลงมาฉะบับหนึ่งว่า พระฤทธิสงครามกับหลวงนราฤทธิและนายไพร่ ๒๘๒ คน ยกไปจากเมืองหลวงพระบางเพื่อไปช่วยราชการทางเมืองพวน แต่ ณ วันพุธ แรม ๗ ค่ำเดือน ๓ ปีกุน สัปตศก จุลศักราช ๑๒๓๗ ครั้น ณ วันพุธ ขึ้น ๗ ค่ำ เดือน ๔ พระยากำแพงเพ็ชรมีหนังสือบอกมาถึงพระยาสุรินทร์ราชเสนีความว่า พระยาตินแก่นหนีพวกข่าลงมาที่บ้านปากเซือง แจ้งความว่าพวกข่ากำเริบรุกลามขึ้นที่บ้านสบหวิ ได้ยกกันมาประมาณ ๕๐๐–๖๐๐ คน เข้าล้อมพระยาตินแก่นเมืองหลวงพระบาง กับหลวงมหาดไทยเมืองอุตรดิตถ์และไพร่ลาว ๕๐๐ คนเศษซึ่งรักษาฉางเข้าอยู่ที่บ้านสบหวิ ได้สู้รบกันจนถึงใช้อาวุธสั้น พวกข่าเอาปืนและหน้าไม้ยิงถูกหลวงมหาดไทยเมืองอุตรดิตถ์กับนายบุญยังผู้บุตรกับไพร่พลอีก ๒ คนตายในที่รบ พวกไพร่พลถูกหน้าไม้บ่วยเจ็บอยู่หลายคน ดังมีแจ้งอยู่ในหนังสือราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๓ หน้า ๗๗ ปีชวด อัฐศก ๑๒๓๘ พ.ศ. ๒๔๑๙

พระยามหาอำมาตย์ข้าหลวงมีบอกลงมาว่า ได้รับท้องตราพระราชสีห์ ดำเนิรกระแสพระราชดำริทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ท้าวขันติกลับขึ้นไปปกครองญาติท้าวเพี้ยกรมการและราษฎรปกครองหัวเมืองเชียงขวางต่อไป พระยามหาอำมาตย์ได้ชี้แจงให้ท้าวขันติฟัง ตามกระแสพระบรมราชโองการแล้ว ท้าวขันติมีความยินดีเป็นที่สุด กับได้แจ้งความว่าต่อถึงฤดูแล้งจึงจะได้กราบถวายบังคมลาคุมครอบครัวยกขึ้นไป แต่ท้าวเพี้ยและพวกไพร่ซึ่งลงมายอมสวามิภักดิ์กับท้าวขันตินั้น มีความเต็มใจสมัครขึ้นไปกับท้าวขันติสักส่วนหนึ่ง แต่ที่ไม่ยอมสมัครขึ้นด้วยนั้นสัก๒ ส่วน

อนึ่งพระยามหาอำมาตย์ได้บอกกับท้าวขันติว่า เงินบรรณาการซึ่งเมืองเชียงขวางได้เคยส่งให้เมืองเดิกเง่ปีละ ๒๕ ชั่งนั้น ขอให้ท้าวขันติขึ้นเงินให้แก่เมืองหลวงพระบางให้เท่ากันบ้าง ท้าวขันติก็รับว่าจะขึ้นเงินบรรณาการให้แก่เมืองหลวงพระบางอีก ๑๐ ชั่ง เป็นปีละ ๒๕ ชั่งเท่ากันกับเมืองเดิกเง่ แต่ท้าวศรีสุวรรณและอาญาโถนั้น จะขอควบคุมท้าวเพี้ยและราษฎรซึ่งไม่สมัครไปนั้น อยู่ในเขตต์เมืองหนองคายและเมืองโพนพิสัย พระยามหาอำมาตย์ขอรับพระราชทานยกบ้านนาแหนแขวงเมืองโพนพิสัยฝั่งตะวันออกแห่งลำน้ำโขงขึ้นเป็นเมือง ให้ท้าวศรีสุวรรณและ

อาญาโถเป็นเจ้าเมืองและอุปราชอยู่ควบคุมครอบครัวและราษฎร ทำราชการฉลองพระเดชพระคุณขึ้นแก่กรุงเทพพระมหานครสืบไป ดังมีข้อความแจ้งอยู่ในหนังสือราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๗ หน้า ๓๖๑ ปีชวด อัฐศก จุลศักราช ๑๒๓๘ พ.ศ. ๒๔๑๙

พระยาพิชัยและพระสุริยภักดีกับพวกนายทัพนายกองมิบอกลงมาว่า ด้วยเรื่องที่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ท้าวขัติขึ้นไปเป็นเจ้าเมือง ๆ ขวางเพียแสนเวียนกวานกับไพร่พลมีความยินดีดังแจ้งอยู่ในหนังสือราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๓ หน้า ๓๐๗ ปีชวดอัฐศก ๑๒๓๘ พ.ศ. ๒๔๑๙

พระยาพิชัยกับพระสุริยภักดีบอกลงมาว่า พระยามหาเสนาและเพียศรีสองเมืองซึ่งให้เชิญตราขึ้นไปเมืองแง่อาน, เมืองสุย ได้มีหนังสือบอกมายังเมืองหลวงพระบางว่า เจ้าเมืองแง่อานแต่งให้กวานภูคนใหม่กับไพร่ญวน ๑๐ คน ขึ้นมาตรวจดูเมืองพวน ได้ยกมาตั้งพักอยู่ที่ทุ่งเชียงคำ กวานภูมาหาเพียศรีสองเมืองแล้ว กวานภูแต่งให้ ไพร่พล ๔ คน เพียศรีสองเมืองกับเวียนกวานเมืองสุย ๑๒ คน เชิญตราไปที่เมืองสุย เพียศรีสองเมืองพักอยู่ที่บ้านแสนแดนเมืองญวน ให้แต่งญวน ๔ คนกับเวียนกวานเชิญตราไปที่เมืองแง่อาน กับส่งต้นหนังสือกวานภูญวนมาถึงเมืองหลวงพระบาง ๒ ฉะบับ แปลได้ความคล้ายกันว่า เจ้าเมืองแง่อานไปทูลเจ้าเวียดนาม ๆ ให้กวานภูขึ้นมาตรวจคนเมืองพวน กวานภูไม่เห็นมีเจ้าเมือง และเวียนกวานตาแสงไพร่พลก็มีน้อย และเพียพลอาสาเพียหลวงซึ่งแต่งไปรวบรวมไพร่พลหัวพันห้าทั้งหกและคอยสะกัดตีทัพช่อ เมื่อกองทัพตั้งอยู่ที่ทุ่งเชียงคำ พาแสนจะกายเมืองหัว ท้าวพิมสารเมืองลาน ท้าวโพนทองเมืองเชียนมาเมืองหลวงพระบาง ได้ซักถามเพียพลอาสาและเพียหลวงให้การว่า พากันไปจากทุ่งเชียงคำเมืองเชียนได้ให้เพียหลวงกับไพร่ ๑๐ คนไปถึงเมืองสบแอด เมืองเชียงค้อ เพียคำ เพียสือแจ้งว่า พวกข่าในแขวงเมืองหัวพันห้าทั้งหกประมาณ ๒,๐๐๐ คนเศษยกขึ้นไปรบทัพช่อเมืองลา ดังมีข้อความแจ้งอยู่ในหนังสือราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๓ หน้า ๓๓๗ ปีชวด อัฐศก ๑๒๓๘ พ.ศ. ๒๔๑๙ แล้ว

พระสุริยภักดีและพระยาพิชัยมิบอกลงมา พร้อมกับศุภอักษรเจ้ามหินทรแทพนิพาธร กับส่งต้นหนังสือกวาน ภูมาจากเมืองพวน เป็นอักษรลาว ๒ ฉะบับได้ให้ล่ามในกรมท่าซ้ายแปลเป็นใจความว่าหนังสือญวนมาถึงเจ้านครเมืองหลวงพระบาง ด้วยเจ้าเวียดนามแต่งให้ข้าหลวงมาตรวจเมืองพวน และมีข้อความอีกหลายประการดังแจ้งอยู่ในหนังสือราชกิจจานุเบกษาเล่ม ๓ หน้า ๓๓๙ ปีชวด อัฐศก ๑๒๓๘ พ.ศ. ๒๔๑๙

เมื่อกองทัพเจ้าพระยาภูธราภัย ซึ่งตั้งพักอยู่ที่บ้านปากรายท่าเรือที่จะขึ้นไปเมืองหลวงพระบางริมฝั่งแม่น้ำโขง กับกองทัพเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงซึ่งยกไปตั้งพักชุมนุมทัพอยู่ที่หาดพระยาทด จังหวัดสระบุรี และยกขึ้นไปถึงเมืองนครราชสีมาแล้วนั้น ก็ได้มีท้องตราเรียกให้กลับกรุงเทพ ฯ ทั้ง ๒ กอง

การที่เก็บข้อความตามในหนังสือยอกและสาส์นตราต่าง ๆ ซึ่งกองทัพหัวเมืองและกองทัพกรุงเทพ ฯ ซึ่งยกไปปราบปรามพวกฮ่อ ในเมืองหัวพันห้าทั้งหกและเมืองสิบสองจุไทย กับทุ่งเชียงคำแขวงเมืองพวน ตามซึ่งลงไว้ในหนังสือราชกิจจานุเบกษาแต่เล่ม ๑ ปีจอฉอศก จุลศักราช ๑๒๓๖ พ.ศ. ๒๔๑๗ เล่ม ๒ ปีกุนสัปตศก จุลศักราช ๑๒๓๗ พ.ศ. ๒๔๑๘ เล่ม ๓ ปีชวด อัฐศก จุลศักราช ๑๒๓๘ พ.ศ. ๒๔๑๙ มีใจความเพียงเท่านี้ และต่อไปในระหว่างที่ท่านเจ้าพระยาภูธราภัยสมุหนายกกับเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงเป็นแม่ทัพยกขึ้นไปจนถึงยกกองทัพกลับกรุงเทพ ฯ ดังได้กล่าวมาแล้วนั้น ข่าวคราวทางราชการในหนังสือราชกิจจานุเบกษาปีต่อ ๆ มาหามีไม่และข้อความในใบบอกซ้ำกันอยู่ข้าง ก็เพราะหวังให้คนภายหลังรู้เรื่องฮ่อตั้งแต่ต้นได้ละเอียดว่าเป็นอย่างไรจนกะทั่งถึงเจ้าหมื่นไวยวรนารถได้ยกกองทัพขึ้นไปปราบปรามให้สงบเรียบร้อยลงได้นั้น

ครั้นต่อมา ณ ปีระกา สัปตศก จุลศักราช ๑๒๔๗ พ.ศ. ๒๔๒๘ ทางกรุงเทพ ฯ ได้รับหนังสือใบบอกของพระยาศิริสุริยราชวรานุวัตร์ (มิ่ง) ผู้ว่าราชการเมืองพิชัย ซึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เป็นข้าหลวงขึ้นไปกำกับราชการอยู่ที่เมืองหลวงพระบางยอกลงมาว่า พระยาพิชัยกับพวกนายทัพนายกองได้นำนายเยมซ์แม็คคาทิ (พระวิภาคภูวดล) ขึ้นไปตรวจทางทำแผนที่ได้ไปพบพวกฮ่อกับข่าเจืองควบคุมกันเข้าเป็นกองทัพ ยกมาตั้งอยู่ที่เมืองสบแอดกองหนึ่ง ครั้นพระยาพิชัยกับพวกนายทัพนายกองจะคุมกำลังเข้าตีสู้รบกับพวกฮ่อ ให้พวกฮ่อและข่าเจืองแตกพ่ายไป และขึ้นไปทำแผนที่ให้ถึงเมืองไล ก็ขัดสนด้วยสะเบียงอาหารจึงได้เลิกทัพกลับลงมายังเมืองหลวงพระบาง ครั้น ณ วันจันทร์แรม ๔ ค่ำเดือน ๗ ได้รับหนังสือยอกของพระยาสุโขไทย และยอกของเจ้าอุปฮาดเมืองหลวงพระบาง กับใบบอกของพระยาราชวรานุกูล (เจ้าพระยาศิริธรรมาธิราช เวก บุญยรัตพันธุ์) และพวกนายทัพนายกองทางทุ่งเชียงคำยอกลงมาว่า ได้สู้รบกับกองทัพพวกฮ่อติดพันกันอยู่ แต่พวกฮ่อหาได้เลิกถอยไปไม่ กองทัพขัดสนด้วยสะเบียงอาหาร

ไพร่พลได้รับความยอยซ้ำบ่วยไข้ล้มตายลงมาก พระยาราชวรานุกูลจะต้องเลิกกองทัพมาจาก
ทุ่งเชียงคำ

เมื่อความทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงมีพระบรมราช
โองการตำรัสเหนือเกล้าว่า "ซึ่งอ้ายย่อคุมกำลังกันขึ้นเป็นกองโจร ยกล่วงล้ำขึ้นมาเบียดเบียฬ
หัวเมืองลาวในพระราชอาณาเขตต์ ตั้งแต่ปีวอก ฉอศก จุลศักราช ๑๒๓๔ พ.ศ. ๒๕๑๔ กรุงเทพ ฯ
ก็ได้จัดให้หัวเมืองทางเหนือคุมกำลังและไพร่พลขึ้นไปช่วยเมืองลาวปรายปรามพวกโจรย่อ ได้เกณฑ์
คนพลเมืองฝ่ายเหนือมาเข้ากองทัพเป็นหลายหมื่น รบทัพกันมาเป็นเวลาหลายปี เสียชีวิตพลเมือง
และพระราชทรัพย์เป็นอันมาก ก็ยังหาสำเร็จเรียยร้อยกันได้ไม่ ครั้นปีระกา เบญจศก จุลศักราช
๑๒๓๕ พ.ศ. ๒๔๑๖ อ้ายย่อกลับคุมกำลังเลยเข้ามาตีถึงเมืองเวียงจันทร์ทางกรุงเทพ ฯ ก็ได้จัดให้
ทัพเสนาบดีขึ้นไปปรายปรามและจัดกิจการบ้านเมือง การนั้นก็ยังหาเรียบร้อยไปได้ ไม่ช้อมาก็ต้อง
มีข้าหลวงเป็นนายทัพนายกอง กะเกณฑ์ กำลังพาหนะ ขึ้นไปปรายอยู่เสมอมาถึง ๑๒—๑๓ ปีนี้แล้ว
พระยาพิชัยและพระยาราชวรานุกูลต่างคนต่างก็อ้างเหตุขัดข้องลงมาเช่นนี้ ทำอย่างไรหัวเมือง
ลาวฝ่ายเหนือจึงจะรายคายลงได้เล่า ทั้งเวลานี้หรือหัวเมืองญวนซึ่งมีเขตต์ติดต่อกับเมืองลาวฝ่าย
เหนือ ก็กำลังเกิดการจลาจลขึ้นป่วนด้วยฝรั่งเศสมารบกวน การที่เราจะปักปันเขตต์แดนทำแผนที
ก็ไม่สำเร็จลงได้เช่นนี้ จะทำกันประการใดต่อไปอีก ทรงเห็นว่ากองทัพพระยาพิชัยฝ่ายเหนือ
และกองทัพพระยาราชวรานุกูลทางฝ่ายใต้ ทัพทั้งสองกองนั้นนั้น ถ้าจะขืนยังคับบัญชาให้ทำการต่อไป
ก็คงจะติด ๆ ขัด ๆ เสียเวลาอยู่ดังนี้เรื่อยไป ควรจะเรียกตัวมาลงโทษบ้าง ให้ตำรวจคุมเครื่อง
พันธนาการขึ้นไปหาตัวให้กลับลงมา" ขณะที่มีพระกระแสรับสั่งอยู่นั้น ก็พอดีมีใบบอกของ
พระยาราชวรานุกูล บอกลงมาอีกว่า "พระยาราชวรานุกูลพร้อมด้วยพระยาพิชัยซึ่งตั้งล้อมค่าย
พวกย่ออยู่ที่ทุ่งเชียงคำนั้น ได้ระดมเข้าตีค่ายพวกย่อเป็นหลายครั้งก็ไม่แตก พลทหารได้รับความ
อดอยากด้วย สะเบียงอาหารไม่เพียงพอพากันล้มตายไปเป็นอันมาก ขณะที่พระยาราชวรานุกูล
ได้ยกทหารเข้าตีหักค่ายพวกย่อนั้น พวกย่อได้ยิงปืนต้านทาน กะสุนปืนไต้ปลิวมาถูกหน้าแข้ง
พระยาราชวรานุกูลกะดูกแตก ครั้น ณ วันเสาร์ขึ้น ๑ ค่ำเดือน ๗ ปีระกา สัปตศก จุลศักราช
๑๒๔๗ พ.ศ. ๒๔๒๘ พระยาราชวรานุกูลกับพระยาพิชัยจึงต้องเลิกกองทัพมาจากทุ่งเชียงคำ เมื่อ

พระยาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงทรายความตามใบบอกนั้นแล้ว การที่จะให้หาตัวพระยาราชวรานุกูลลงมาลงโทษ จึงยุติไป เป็นแต่เรียกกองทัพกลับลงมายังกรุงเทพ ฯ

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยำรายปรปักษ์เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย จึงกราบบังคมทูลพระกรุณาขึ้นว่า "ข้าราชการทัพครั้งนี้พระองค์ท่านก็ได้ตั้งพระทัยฉลองพระเดชพระคุณโดยแข็งแรง ได้จัดกองทัพใหญ่ขึ้นไปปราบปรามพวกข่อเป็นหลายคราว ทั้งนายทัพนายกองที่ขึ้นไปทำราชการฉลองพระเดชพระคุณนั้น ก็ได้ตั้งใจกระทำการโดยเต็มสติกำลังความสามารถ ได้เอาลูกปืนย่าเหลี่ยมเท่าผลส้มเกลี้ยงสูบเผาไฟจนแดงยิงเข้าไปในค่ายพวกข่อ เพื่อจะเผาค่าย เพราะค่ายพวกข่อทุ่งเชียงคำปลูกไม้ไผ่รอบค่าย ก็ไม่เป็นผลสำเร็จลุล่วงไปได้ จนถึงพระยาราชวรานุกูลแม่ทัพถูกอาวุธปืนของพวกข่อจนต้องเรียกตัวกลับ พระองค์ท่านมีความขัดสนจนปัญญา ไม่ทราบเกล้า ฯ ว่าจะทรงจัดการอย่างไร จึงจะให้เป็นผลสำเร็จลุล่วงไปได้ ราชการทัพครั้งนี้ต้องอาศัยพระบรมเดชานุภาพ จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ทรงจัดการประการใด ก็จะได้รับพระบารมีปกเกล้า ฯ พร้อมกันปฏิบัติราชการฉลองพระเดชพระคุณ ให้เป็นไปตามกระแสพระราชดำรินั้น"

พระยาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงมีพระราชดำรัสว่า "ถ้าท่านไม่มีทางที่จะทรงจัดการให้เป็นการลุล่วงสำเร็จได้แล้ว หม่อมฉันก็จะขอจัดกองทัพเป็นอย่างใหม่ ให้ยกขึ้นไปให้ทันในแล้งนี้ เพื่อปราบปรามพวกข่อให้สำเร็จจนได้ คือหม่อมฉันจะจัดกองทัพเป็น ๒ กอง คือกองทัพฝ่ายเหนือและกองทัพฝ่ายใต้ กองทัพฝ่ายเหนือนั้นหม่อมฉันจะให้พระนายไวย ฯ เป็นแม่ทัพ เพราะพระนายไวย ฯ คนนี้เป็นผู้ที่ชำนาญการทหารและการอาวุธ ทั้งเป็นผู้ที่เห็นแก่ราชการไม่ละทิ้งหน้าที่ และเป็นผู้ที่มีความซื่อตรงจงรักภักดี เสียแต่เป็นคนดุและเป็นคนใจเร็ว" (ตามที่มีพระกระแสรับสั่งโต้ตอบกับสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ามหามาลากรมพระยำรายปรปักษ์ ในที่ประชุมด้วยพระโอษฐ์นั้น ภายหลังได้จดคำโต้ตอบมีลายพระราชหัตถ์ไปถวายกรมสมเด็จฯ เป็นทางราชการคือลายพระหัตถ์โต้ตอบนั้น พระราชทานสำเนามาให้แก่เจ้าหมื่นไวยวรนารถดูด้วย)

"ส่วนแม่ทัพใหญ่ฝ่ายใต้นั้น หม่อมฉันจะให้กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคมเป็นแม่ทัพ และให้นายพันตรี พระอมรวิไสยสรเดช (เจ้าพระยาสุรวงษ์วัฒน์ศักดิ์ โต บุนนาค) ผู้ยังคุมกองปืนใหญ่กับ

นายทหารขึ้นใหญ่อีกหลายคนเข็นทัพหน้า กับนายร้อยโท หม่อมราชวงศ์ รุณ ฉัตรกุล ณ อยุธยา (เจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโยธินทร์เดชานุชิต) และนายร้อยโทพรตบุตรพระยาวิจิตรวาทการ (หลวงจำนงยุทธกิจ) ให้เป็นผู้ช่วยพระอมรวิไสยสรเดชด้วย กับให้พระยานครราชเสนี (กาจ สิงหเสนี) แต่ครั้งยังเป็นพระยาปลัดเมืองนครราชสีมาอยู่นั้นเป็นกองลำเลียงทัพหน้า ให้พระราชวรินทร์ (พระยาอภัยรณฤทธิ์ บุศย์ บุณยรัตพันธุ์) เจ้ากรมพระตำรวจเป็นนายทัพคุมทหารกองหนุนทัพหนุน ให้หมื่นไชยาภรณ์ (พระยาอนุชิตชาญไชย สาย สิงหเสนี) ปลัดกรมพระตำรวจเป็นกองลำเลียงทัพหนุน ยกไปพร้อมกับแม่ทัพใหญ่ฝ่ายใต้"

เมื่อขณะที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ทรงจัดกองทัพชุดใหม่ซึ่งจะให้ยกขึ้นไปปราบช่อคราวนั้นนั้น เจ้าหมื่นไวยวรนารถได้ทราบข่าวแล้ว จึงทำหนังสือความเห็นขึ้นทูลเกล้า ฯ ถวาย มีใจความว่า "ในการที่ทรงพระมหากรุณาโปรดเกล้า ฯ ทรงจัดให้ข้าพระพุทธเจ้าเป็นแม่ทัพไปปราบปรามช่อทางฝ่ายเหนือ และจะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม ทรงเป็นแม่ทัพใหญ่ไปปราบช่อทางเมืองพวนฝ่ายใต้นั้น ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้า ฯ ว่า ยังไม่สมควรที่จะให้พระเจ้าน้องยาเธอออกไปเป็นแม่ทัพปราบช่อ เพราะถ้าพวกราษฎรไม่รู้การต้นลึกหนักเบาจะสำคัญไปว่า กองทัพช่อมีมีกำลังใหญ่โตมากมายหนักหรือจนถึงต้องให้พระเจ้าน้องยาเธอเป็นแม่ทัพออกไป การปราบช่อเพียงเท่านี้ ข้าพระพุทธเจ้าขอรับพระราชทานเป็นแม่ทัพฉลองพระเดชพระคุณแต่ผู้เดียว ในการที่จะปราบปรามพวกช่อทางเมืองพวน และเมืองหัวพันห้าทั้งหก, สิบสองจุไทย ข้าพระพุทธเจ้าจะขอทำการให้สำเร็จ มิให้เป็นที่ขุ่นเคืองใต้ฝ่าละอองธุลีพระยาทเลย" เมื่อพระยาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงทราบ ความตามหนังสือตามที่เจ้าหมื่นไวยวรนารถทูลเกล้า ฯ ถวายนั้นแล้ว ก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ รับสั่งให้หาตัวเจ้าหมื่นไวยวรนารถขึ้นไปเฝ้าแล้วก็ทรงเปิดแผนที่ชี้แจงเหตุการณ์ตาม พระราชดำริที่มีพระราชประสงค์จะจัดกองทัพเป็นสองกองทัพตามเดิม และมีพระกระแสรับสั่งว่า "การที่เจ้ารับอาสาจะเป็นแม่ทัพออกไปปราบช่อแต่ผู้เดียวนั้น ข้าก็เชื่อสติปัญญาและความสามารถของเจ้า ว่าคงทำการให้สำเร็จได้ แต่ตามใบบอกซึ่งบอกข่าวคราวเข้ามาในเวลานี้ ว่าพวกช่อตั้งประจำอยู่ที่เมืองพวนพวกหนึ่ง ที่สบแอดเชียงคำในเมืองหัวพันห้าทั้งหกพวกหนึ่ง ตั้งอยู่ที่เมืองสิบสองจุไทยอีกพวกหนึ่ง แต่เวลา

นี้พวกฮ่อซึ่งตั้งอยู่ที่สบแอดเชียงค้อมีกำลังมากกว่าแห่งอื่น ได้ตั้งค่ายเป็นรกเป็นรากใหญ่โต ถ้าแม้เจ้าจะทำการคนเดียว ทางที่พวกฮ่อตั้งอยู่นั้นห่างไกลกันมากนัก ทั้งหนทางก็กันดารเป็นห้วยและเขาทั้งสิ้น ถ้าเจ้ากำลังทำการอยู่ทางหนึ่ง อีกทางหนึ่งพวกฮ่อก็จะกำเริบมากขึ้น แม้เจ้าจะยกออกไปปราบปรามให้ทันท่วงทีก็ยากอยู่" จึงทรงพระกรุณาชี้แจงลู่ทางในแผนที่ให้เจ้าหมื่นไวยวรนารถตรวจดู "แล้วทรงกะว่าให้เจ้าหมื่นไวยวรนารถทำการแต่ในเขตต์เมืองหัวพันห้าทั้งหกจนถึงเมืองสิบสองจุไทย ส่วนแม่ทัพใหญ่ฝ่ายใต้นั้น จะให้ทำการอยู่แต่ในเขตต์เมืองพวนตลอดลงไปทางตะวันออก เวลานี้พวกฮ่อตั้งมั่นอยู่ที่ทุ่งเชียงคำ เพราะเหตุฉะนี้แหละข้าจึงต้องให้แบ่งกองทัพออกเป็น ๒ กอง เมื่อกองทัพกองใดเหลือกำลังในการรบพุ่ง จะได้เรียกกองทัพอีกฝ่ายหนึ่ง ให้รีบส่งกำลังมาช่วยกันไม่ให้เสียราชการได้" เมื่อได้ทรงพระกรุณาชี้แจงเช่นนี้แล้ว เจ้าหมื่นไวยวรนารถก็ไม่มีถ้อยคำอันใดที่จะกราบบังคมทูลโต้แย้งในพระราชดำรินั้นได้ เป็นอันเห็นชอบด้วยตามพระบรมราชประสงค์ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงมีพระกระแสรับสั่งให้เจ้าหมื่นไวยวรนารถตระเตรียมทหาร ซึ่งได้ฝึกหัดไว้ชำนิชำนาญ และให้ทำบัญชีไปถวายสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยำราชปรปักษ์ ผู้สำเร็จราชการกระทรวงมหาดไทยให้ลงในตารางทัพด้วย และมีพระกระแสรับสั่งว่า "แล้วให้เจ้าไปเฝ้ากรมสมเด็จขอดูตารางทัพที่ท่านเสียด้วย"

จำนวนทหารที่ได้เข้ากะเข้าในตารางทัพมีดังนี้คือ

กองกลาง

นายพันเอก ๑ นายพันตรี ๒ นายทหารฝรั่งมียศเท่านายร้อยเอก ๓ นายแพทย์ใหญ่ ๑ ปลัดกอง ๑ นายเวร ๑ ยกกระบัตร ๑ เกียกกาย ๑ นายแพทย์รอง ๒ จ่านายสิบ ๒ นายสิบเอกแตรเดี่ยว ๑ นายสิบเอกประจำธง ๑ นายสิบเอกผู้ช่วย ๑๒ เสมียน ๔ พลแตรเดี่ยว ๔ นักเรียนนายร้อย ๒๐ นายสิบเอกในการครัว ๒ ทหารคนใช้และคนทำครัว ๓๐ คน

รวม ๙๑ คน

กองพลรบ

กองทหารราย ๔ กองร้อย มีนายร้อยเอกประจำกอง ๔ คน นายร้อยโท ๘ ในกองร้อย ๑ มีจ่านายสิบ ๑ นายสิบเอกเกียกกาย ๑ นายสิบเอก ๔ นายสิบโท ๔ พลแตรเดี่ยว ๔ พลทหาร ๑๐๐ คน

รวม ๔ กองร้อยทั้งนายและพล ๔๖๘ คน

กองทหารช่าง

นายร้อยเอก ๑ นายร้อยโท ๑ นายร้อยตรี ๑ นายสิบเอกเกียกกาย ๑ นายสิบเอก ๔ นายสิบโท ๔ พลทหารแตรเดี่ยว ๒ พลทหารช่าง ๑๒ คน

รวมทหารช่างทั้งนายและพล ๒๖ คน

กองทหารรักษากะสุนดินดำ

นายร้อยโท ๑ จ่านายสิบ ๑ นายสิบเอกเกียกกาย ๑ นายสิบเอก ๔ นายสิบโท ๒ พลทหารคุมกะสุนดินดำ ๒๐ คน

รวมทั้งนายและพล ๒๙ คน

รวมกองทหารหน้าทั้งนายและพลที่จะขึ้นไปราชการทัพด้วยแม่ทัพฝ่ายเหนือครั้งนี้ ๖๑๔ คน กับมีทหารปืนใหญ่ฝ่ายพระราชวังบวรสมทบขึ้นไปอีกด้วย มีปลัดกรมทหารปืนใหญ่ ๑ พลทหาร ๑๐๐ คน

คนหัวเมือง กระทรวงมหาดไทย เกณฑ์สมทบ ตามจำนวน ในสำเนา ท้องตรา มีจำนวน ไพร่ ๒๐๐ คน ๆ คุมโคต่าง ๕๐ คน ควานช้าง ๓๐๐ คน รวม ๕๕๐ คน

ข้าราชการในกระทรวงมหาดไทย พระอินทรแสนแสง (ปลัดเมืองกำแพง) กับขุนหมื่น ๒๕ คน

รวมคนทั้งสิ้นทั้งทหารและคนหัวเมืองที่ไปในกองทัพฝ่ายเหนือเป็นจำนวน ๑,๓๑๖ คน

อาวุธที่จ่ายประจำตัวชั้นนายทหาร, จ่านายสิบ, นายสิบเอกเกียกกายมีกระบี่ ๑ ปืนสั้น ๑ กะสุนปืนพร้อม

นายสิบและพลทหารจ่ายปืนชะไนเดอร์คนละ ๑ กะบอก กะสุนปืนคนละ ๖๐ นัด แต่นักเรียนนายร้อยนั้นจ่ายปืนต่าง ๆ คนละ ๑ กระบอก กะสุนปืนคนละ ๖๐ นัด

ปืนใหญ่ที่มีไปประจำทัพมีปืนครกทองเหลืองกะสุนแตก ๒ กะบอก มีเครื่องใช้สำหรับปืนพร้อมกับกะสุนลูกแตกกะบอกละ ๑๐๐ นัด (ปืนมอรตาร์) ปืนใหญ่ทองเหลืองรางล้อ (เฮาวิส-

เซอร์) อย่างสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) สั่งเข้ามามีเครื่องใช้พร้อมทั้งกะสุนประจำกะยอกละ ๑๐๐ นัด ๒ กะยอก กับยืนใหญ่ขนาดย่อมชื่ออาร์มสตรองสำหรับยิงลูกแตก และกรวดเหล็กสำหรับเผาค่าย (ยืนอาร์มสตรองนี้เจ้าหมื่นไวยวรนารถได้ซื้อมาจากห้างแรมเซ เพราะเห็นว่ายืน ๒ ชะนิดที่กล่าวมาแล้วนั้นเบายืนสนาม จะเอาไปใช้ในกองทัพเบื้นการลำบาก เห็นว่ายืนอาร์มสตรองนี้เบื้นยืนภูเขาบรรทุทางปากกะยอก ห้างแรมเซสั่งเข้ามาทิ้งไว้เพื่อขายให้แก่รัฐบาล ๒ กะยอกเท่านั้น มีลูกยั่สตันและกรวดสำหรับเผาค่ายและเครื่องพร้อม ห้างได้สั่งเข้ามาทิ้งไว้เบื้นเวลาหลายปีแล้ว เจ้าหมื่นไวยวรนารถจึงได้ไปถามราคาดู ห้างโก่งเบื้นราคาสูง แต่ต่อให้ลดราคาลงคงซื้อได้ยืนนั้นทั้ง ๒ กะยอก พร้อมด้วยเครื่องอะไหล่และลูกยั่สตันเบื้นราคา ๔๐๐ บาท และเครื่องกรวดนั้นก็ได้ตกลงซื้อเบื้นราคา ๑๐๐ บาทเศษ ของ ๒ สิ่งนี้เจ้าหมื่นไวยวรนารถได้นำไปใช้ในกองทัพด้วยทุกหนทุกแห่ง มีประโยชน์แก่กองทัพเบื้นอันมาก) กับกรมทหารเรือได้จัดยืนแก๊ตริงกันมีราง ๒ กะยอก พร้อมด้วยลูกยั่สตันและนายทหารเรือพลทหารเรือสำหรับประจำยืนขึ้นไปกับกองทัพ คือนายเรือตรี ๑ พลทหาร ๒๔ คนด้วย (แต่ยืนแก๊ตริงกันนี้นั้นเมื่อขณะที่กองทัพได้ยกขึ้นไปถึงเมืองนครหลวงพระบางแล้ว แม่ทัพเห็นว่าจะเอาไปด้วยในกองทัพก็เบื้นการลำบากมาก จึงได้มอบไว้ในเมืองนครหลวงพระบางเสีย)

อาวุธต่าง ๆ และกะสุนดินดำมีอะไหล่ประจำในกองทัพไปด้วยนั้น มีดังนี้

ยั่สตันบรรทุหีบ ๆ ละ ๕๐ นัด ๑๐๐ หีบ

หีบเครื่องมือทำกะสุนลูกแตกพร้อมทั้งชะนวนหีบละ ๑๖ กะสุน ๑๒ หีบ

หีบกะสุนแตกเล็ก ๒๐๐ กะสุน

หีบกะสุนไฟลองผ้าใยหีบละ ๘ กะสุน ๘ หีบ

ลองกระดาษหีบละ ๑๒ กะสุน ๔ หีบ

หีบกะสุนควัน ๑๒ กะสุน ๑ หีบ

ลูกยั่สตันยืนอย่างต่าง ๆ ๑,๒๐๐ นัด

ลูกยั่สตันยืนชะไนเดอร์ ๓๓,๐๐๐ นัด

กับมีกะสุนยืนและดินดำอะไหล่ขึ้นไปอีกด้วย

เครื่องประจำตัวทหารที่จะไปในกองทัพมี ปืนชะไนเดอร์คนละ ๑ กะบอก ดาพปลายปืน ๑ เล่ม หมวกเฮลเม็ต ๑ หมวก หมวกนอนสักหลาด ๑ หมวก เข็มขัดคันชีพพร้อม ๑ สำรับ เสื้อกางเกงผ้าสีน้ำเงิน ๑ สำรับ เสื้อกางเกงสักหลาดเชิด ๑ สำรับ เสื้อสักหลาดชั้นใน ๒ เสื้อ เครื่องสพายหลัง ๑ เครื่อง ผ้าห่มนอน ๑ ผืน ผ้ายี่โย้เช็ดหน้า ๑ ผืน กะโจมผ้าลายสอง ๑ กะโจม พลั่วเหล็กมีคมเลื่อยและมีดคนละพลั่ว และมีเครื่องใช้สำหรับตัวทหารพร้อมเพราะเวลานั้นกำลังเปลี่ยนระเบียบและจัดการทหารเป็นอย่างใหม่ทั้งสิ้น เครื่องเครานั้งปวงจึงได้มีพร้อมสรรพ

เมื่อขณะที่เจ้าหมื่นไวยวรนารถได้ทราบข่าวว่า จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ออกไปเป็นแม่ทัพปราบฮ่อแน่แล้ว ก็มารำพึงแต่ในใจว่า “ราชการในกรุงเทพ ฯ ทุกสิ่งทุกอย่างก็ได้ฉลองพระเดชพระคุณให้สำเร็จลุล่วงไปได้ทุก ๆ อย่างแล้ว จนถึงมีผู้หาเหตุใส่ให้ว่าเป็นกบฏ แต่การทัพศึกครั้งนี้ไม่มีผู้ใดที่จะทำการให้สำเร็จลุล่วงไปได้แล้ว เจ้าหมื่นไวยวรนารถก็คิดว่าจะตั้งหน้าตั้งตาออกไปทำการศึก ช่วยราชการแผ่นดิน ด้วยความกตัญญูซื่อสัตย์กตเวทิให้เป็นผลสำเร็จลุล่วงไปจนได้ จะได้เป็นเกียรติยศปรากฏชื่อเสียงสืบไป” จึงได้ไปเฝ้าสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยำรายปรชักษ์ เพื่อหวังจะดูตารางทัพที่ท่านจะทรงกะให้ ขณะที่เจ้าหมื่นไวยวรนารถไปเฝ้านั้น กรมสมเด็จยังไม่เสด็จออกจากข้างใน มีแต่พระยาศรีสหเทพ (พระยาราชวรานุกูล อ่วม) ซึ่งเป็นปลัดทูลฉลอง (เป็นพระกรขวาของกรมสมเด็จ) กับข้าราชการกระทรวงมหาดไทย นั่งคอยเฝ้าอยู่ที่ท้องพระโรงพร้อมกัน

พระยาศรีสหเทพได้นั่งวางภูมิไว้อำนาจอยู่ และหันมาถามหลวงทรเนนทร์ซึ่งเป็นผู้ไปสำรวจสัตว์พาหนะช้าง, ม้า, โคต่าง, ทางมณฑลพายัพว่า “มีจำนวนเท่าใด” และซักถามไปทุก ๆ หัวเมืองจนถึงเมืองเถิน หลวงทรเนนทร์จึงตอบว่า “ช้างเมืองเถินเวลานี้ไม่มีเลยจนเชือกเดียว” พระยาศรีสหเทพก็พูดว่า “จะให้เกณฑ์ช้างเมืองเถิน ๒๐ ช้าง” หลวงทรเนนทร์จึงตอบว่า “ผมก็ได้เรียนแล้วว่าช้างเมืองเถินไม่มี ใต้เท้าจะให้กระผมขึ้นช้างที่ไหนมาให้เล่าขอรับ” พระยาศรีสหเทพก็ตอบว่า “อ๋าย แกต้องหาให้ได้ซิ” แล้วก็จดลงในตารางทัพว่าให้เกณฑ์ช้างเมืองเถิน ๒๐ ช้าง โคต่าง ๖๐ โค และได้จดเกณฑ์ตามหัวเมืองประเทศราชระไปจนครบช้าง ๖๐ ช้าง โคต่าง ๖๐๐ ซึ่งจะเกณฑ์ไปกับกองทัพนั้น เมื่อเจ้าหมื่นไวยวรนารถได้เห็นพระยาศรีสหเทพ

แผลงฤทธิ์ไว้อำนาจต่อหน้าต่อตาเช่นนั้น จึงได้ขอดูตารางทัพซึ่งพระยาศรีสหเทพได้จดเกณฑ์สัตว์พาหนะ ก็เห็นจำนวนช้างและโคต่างซึ่งจดเกณฑ์ไว้ให้นั้นเท่ากันกับของพวกนายทัพหน้าและลูกกองของพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคมแม่ทัพใหญ่ฝ่ายใต้เท่านั้น จึงได้ร้องคัดค้านต่อพระยาศรีสหเทพว่า "ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ผมเป็นแม่ทัพใหญ่ฝ่ายเหนือ ทั้งคุมทหารกรุงเทพ ฯ มากกว่ากองทัพใหญ่ฝ่ายใต้ด้วย ทำไมเจ้าคุณจึงกะตารางทัพช้างและโคต่างให้ผมเท่ากับลูกกองของแม่ทัพฝ่ายใต้เล่า ? กับอีกข้อ ๑ เจ้าคุณได้ถามหลวงทรเนนทร์ซึ่งเป็นผู้ไปสำรวจสัตว์พาหนะมณฑลพายัพ หลวงทรเนนทร์ก็ได้บอกกับเจ้าคุณแล้วว่าช้างเมืองเถินไม่มี เจ้าคุณกลับจดบัญชีลงในตารางทัพว่าให้เกณฑ์ช้างเมืองเถิน ๒๐ เชือก ดังนี้ถ้าเกณฑ์สัตว์พาหนะได้ไม่พอแก่กิจการในกองทัพ ความผิดมิตกอยู่แก่ผมหรือ ?" พระยาศรีสหเทพก็หัวเราะตอบเสียงเย็นเชิงเยาะเย้ย เจ้าหมื่นไวยวรนารถจึงได้จดจำถ้อยคำที่พระยาศรีสหเทพกล่าว และตราหน้าผู้ที่นั่งอยู่ในที่นั้นจดจำไว้ในใจทุก ๆ คน ทันใดนั้นเองกรมสมเด็จก็เสด็จออก "มีรับสั่งให้พระยาศรีสหเทพนำตารางทัพมาตรวจดู" ขณะที่ทรงทอดพระเนตรตารางทัพอยู่นั้น เจ้าหมื่นไวยวรนารถก็คลานเข้าไปเฝ้าและกราบทูลขึ้นว่า "พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ข้าพระพุทธเจ้าเป็นแม่ทัพใหญ่ฝ่ายเหนือ เพราะฉะนั้นข้าพระพุทธเจ้าต้องมีอำนาจเต็มเท่ากับแม่ทัพใหญ่ฝ่ายใต้ กับข้าพระพุทธเจ้าได้เห็นตารางทัพฝ่ายเหนือจ่ายสัตว์พาหนะให้แก่ข้าพระพุทธเจ้าเท่ากับลูกกองของแม่ทัพใหญ่ฝ่ายใต้ กับอนึ่งข้าพระพุทธเจ้าได้ยินพระยาศรี ฯ ถามหลวงทรเนนทร์เมื่อตะกี้นี้ว่า ช้างเมืองเถินมีมากน้อยเท่าใด ? หลวงทรเนนทร์ตอบว่าช้างเมืองเถินไม่มีเลย พระยาศรี ฯ กลับจดบัญชีลงในตารางทัพให้เกณฑ์ช้าง ๒๐ เชือกเช่นนี้ จะโปรดเกล้า ฯ ให้ข้าพระพุทธเจ้าทำประการใดต่อไป" กรมสมเด็จเมื่อได้ทรงฟังคำที่เจ้าหมื่นไวยวรนารถทูลเช่นนั้น ก็ทรงกริ้วพระยาศรี ฯ และทรงรับสั่งว่า "พระยาศรี ฯ ทำผิดนี่ให้แก้ตารางทัพเสียใหม่ พระนายไวยเขาเป็นแม่ทัพใหญ่ฝ่ายเหนือ ต้องเกณฑ์กำลังสัตว์พาหนะช้างและโคต่างให้เขาเท่ากับกรมประจักษ์ซิจึงจะถูก"

ครั้นเจ้าหมื่นไวยวรนารถกลับจากเฝ้ากรมสมเด็จแล้ว จึงรู้สึกว่าการที่จะไปในการสงครามครั้งนี้ ถ้าไม่รบศึกภายในเสียให้แตกก่อนหน้าที่จะยกกองทัพไปแล้ว เมื่อมีอุปสรรคขัดข้องอยู่

เช่นนี้แล้ว ความผิดก็จะต้องตกอยู่แก่เจ้าหมื่นไวยวรนารถแต่ผู้เดียว ทั้งการที่ตั้งใจไว้โดยแน่แน่ว่าจะตั้งหน้าทำการแผ่นดินฉลองพระเดชพระคุณพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว โดยความซื่อสัตย์กตัญญูกตเวที ก็จะกลับกลายเป็นความเสียไป เจ้าหมื่นไวยวรนารถจึงทำเป็นเรื่องราวเป็นรายงานชี้แจงตามข้อความซึ่งได้โต้ตอบกันนั้นนำขึ้นทูลเกล้า ฯ ถวายในท้ายรายงานนั้นได้กราบบังคมทูลพระกรุณาว่า "การที่ข้าพระพุทธเจ้าจะขึ้นไปฉลองพระเดชพระคุณคราวครั้งนั้น ข้าพระพุทธเจ้ามิได้คิดแก่ชีวิตและร่างกาย ตั้งใจจะสละโลหิตทุกๆ หยดในกายตัวของข้าพระพุทธเจ้าเป็นราชพลีทำการฉลองพระเดชพระคุณให้ลุล่วงไปตามพระราชประสงค์ให้จงได้ แต่มาติดขัดด้วยกำลังพาหนะในชั้นต้นเสียแล้วเช่นนี้ กองทัพจะยกขึ้นไปถึงสนามรบได้อย่างไร ? เพราะฉะนั้นข้าพระพุทธเจ้าขอรับพระราชอาชญายอมตายเสียในกรุงเทพ ฯ ทีเดียวดีกว่าที่จะต้องรับพระราชอาชญาเมื่อยกกองทัพไปแล้ว"

ขณะนั้นพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้เสด็จไปประทับแรมอยู่ ณ พระราชวังบางปะอินเจ้าหมื่นไวยวรนารถจึงได้นำรายงานนั้นขึ้นไปถวายถึงบางปะอิน พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงมีพระกระแสรับสั่งให้หาตัวเจ้าหมื่นไวยวรนารถเข้าเฝ้าข้างในพระที่นั่งวโรภาศพิมาน ทรงมีพระกระแสรับสั่งว่า "ข้าจะจัดการเองอย่าให้เจ้ามีความวิตกไปเลย เมื่อเจ้าได้ยกกองทัพขึ้นไปถึงเมืองพิชัยแล้ว ถ้าไม่มีกำลังสัตว์พาหนะที่จะยกขึ้นไปได้ ความผิดไม่ต้องตกอยู่กับเจ้า ข้าจะสั่งการไปที่กรมสมเด็จ ฯ และให้พระยาศรีสหเทพล่วงหน้าขึ้นไปจัดการก่อนในวันพรุ่งนี้ เพื่อจะได้จัดกำลังพาหนะและสะเบียงอาหารไว้ให้พรักพร้อมให้ทันตามกำหนด เจ้าจงนำหนังสือของข้าไปถวายกรมสมเด็จ ฯ ต่อพระหัตถ์ท่านเอง แม้จะเป็นเวลาดึกดื่นสักเพียงไรก็ดี ให้เจ้านำไปถวายด้วยตนเองให้จงได้นะ"

เจ้าหมื่นไวยวรนารถได้เตรียมผ้าขาวเนื้อดีและน้ำอบเอาติดตัวไปด้วย จึงได้กราบบังคมทูลพระกรุณาว่า "การที่ข้าพระพุทธเจ้าจะต้องขึ้นไปทำการปราบชุมนุมฉลองพระเดชพระคุณคราวนั้น เป็นหนทางไกลกันดาร ทั้งจำเป็นที่จะต้องห่างไกลใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทไปด้วย อนึ่งราชการที่ข้าพระพุทธเจ้าจะต้องขึ้นไปครั้งนี้ แม้ว่าจะได้รบกับศัตรูก็ดีหรือไม่ได้รบก็ดี หนทางที่เดินกองทัพไปนั้น ก็มีแต่ห้วยเขา ประกอบไปด้วยเหตุอันตรายร้ายแรง เป็นเอนกประการ เป็น

ต้นว่า ไข้ป่าอันแรงร้ายและสรรพอันตรายทุก ๆ อย่างที่บังเกิดขึ้น แต่ข้าพระพุทธเจ้าได้ตั้งใจฉลองพระเดชพระคุณด้วยความกตัญญูกตเวทีและความจงรักภักดี มิได้คิดเห็นแก่ตนเองเลยจนสักนิดเดียว การที่จะต้องจำใจห่างไกลใต้ฝ่าละอองธุลีพระยาทไปราชการในครั้งนี้ ข้าพระพุทธเจ้าขอรับพระราชทานเครื่องยศถือไว้เป็นที่ระลึก และเป็นเครื่องรางของข้าพระพุทธเจ้าด้วย ข้าพระพุทธเจ้าได้เตรียมผ้า ชุบน้ำอบ มาเพื่อ ซับ พระยาทเอาไปเป็นที่ ระลึก ของข้า พระพุทธเจ้า ด้วย" พระยาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ก็ทรงยื่นพระยาทยุคลประทานมาให้เจ้าหมื่นไวยวรนารถทั้ง ๒ พระยาทเจ้าหมื่นไวยวรนารถจึงได้นำผ้าชุบน้ำอบไปนั้น เช็ดฝ่าพระยาททั้ง ๒ ข้าง แล้วก็กัมศิรษะยกเอาพระยาทยุคลของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ขึ้นทูลไว้เหนือเศียรเกล้าแห่งตน พระยาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมีพระราชกระแสรับสั่งว่า "ผ้าที่เจ้าเอาเช็ดพระยาทข้าไปนั้น ยังห่างกับตัวข้ามากนัก ข้าจะให้ผมของข้าเป็นที่ระลึกของเจ้า" จึงมีพระกระแสรับสั่งให้หาตัวพระองค์เจ้าหญิงเข่งเข้ามาเฝ้า ทรงใช้ให้ไปเชิญพระกรรชิดกรรไตรองค์น้อยขึ้นมาทูลเกล้า ฯ ถวาย แล้วก็ทรงตัดเส้นพระเกษาออก มีพระกระแสรับสั่งให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นดำรงเอาเส้นไหมมารัดเส้นพระเกษานั้นแล้ว จึงพระราชทานให้กับเจ้าหมื่นไวยวรนารถ กับได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานศิลพร และทรงแสดงพระกิริยาละห้อยละเหี่ยเสียดายเจ้าหมื่นไวยวรนารถ อันจำต้องไปราชการห่างไกลใต้ฝ่าละอองธุลีพระยาท จนน้ำพระเนตรคลอคลองพระนัยนา

ส่วนเจ้าหมื่นไวยวรนารถ เมื่อได้เห็นพระกิริยาซึ่งทรงแสดงพระเมตตาอาลัยต่อตนเช่นนั้น ใจคอก็ห่อเหี่ยวเศร้าสลดเป็นที่ยิ่ง แต่มีความมานะแข็งใจอดกลั้นน้ำตาไว้ไม่ให้ไหลปรากฏออกมาได้ แล้วก็กราบถวายบังคมลาเชิญลายพระราชหัตถเลขาลงมาถวายกรมสมเด็จที่กรุงเทพ ฯ ขณะที่มาถึงกรุงเทพ ฯ นั้นเป็นเวลา ๙ ล.ท. เศษ เวลานั้นกรมสมเด็จได้เสด็จไปประทับอยู่ข้างในเสียแล้ว เจ้าหมื่นไวยวรนารถจึงได้ชี้แจงเหตุการณ์ว่า "เป็นผู้เชิญลายพระราชหัตถเลขามาถวายฉะเพาะพระองค์กรมสมเด็จเป็นราชการด่วน" มหาดเล็กจะขอรับเอาลายพระราชหัตถ์เข้าไปถวาย เจ้าหมื่นไวยวรนารถก็ไม่ยินยอม ขอถวายต่อพระหัตถ์เอง จนกระทั่งกรมสมเด็จต้องเสด็จออกมารับลายพระราชหัตถ์นั้น เมื่อกรมสมเด็จทอดพระเนตรลายพระราชหัตถ์จบลงแล้ว ก็มีรับสั่งเชิง

ประชดว่า "โธ่! กองทัพย่อครั้งนี้น่ะเป็นการใหญ่เสียกว่าทัพเวียงจันทร์อีก ข้าเจ้าจะจัดให้พระยาศรีฯ ขึ้นไปก่อน ถ้าไม่เพียงพอข้าเจ้าจะขึ้นไปจัดกองทัพเอง" แล้วก็มีรับสั่งให้ไปตามตัวพระยาศรีสหเทพ ให้เข้ามาเฝ้าในเวลานั้น จึงรับสั่งพระยาศรีว่า "ได้มีลายพระราชหัตถเลขาโปรดเกล้าฯ ให้พระยาศรีฯ ล่วงหน้าขึ้นไปจัดการกำลังพาหนะและสะเบียงอาหาร ให้พระนายไวย จนกว่าจะยกกองทัพไปได้ เวลาย่ายพรุ่งนี้ให้มาลงเรือที่ท่าช้าง ไม่ต้องวุ่นวายหาสะเบียงอาหารอันใดดอก พระองค์ท่านจะจัดส่งเสบียงให้เสร็จและจะจัดหรือยืกนิกของพระองค์ท่านให้เรือสตีมลอนช์นกบินลากขึ้นไปส่ง" เมื่อทรงสั่งเสียราชการเสร็จแล้ว ก็ทรงรับสั่งกับเจ้าหมื่นไวยวรนารถ "จะทรงตอบลายพระราชหัตถ์ขึ้นไปเอง ให้พระนายไวยกลับไปก่อนเถิด"

ในวันรุ่งขึ้นแต่เวลาเช้า พระยาศรีสหเทพได้ไปหาเจ้าหมื่นไวยวรนารถที่บ้าน เพื่อปรึกษาหารือในการที่จะจัดสะเบียงอาหารขอความแนะนำของเจ้าหมื่นไวยวรนารถ "ว่าจะคิด และจัดการเป็นประการใดดี?" สังเกตดูกิริยาท่าทางที่วางหยิ่งและน้ำเสียงที่กำเริบนั้นสงบลงมาก เจ้าหมื่นไวยวรนารถก็ตอบแนะนำให้ตามความเห็น พระยาศรีสหเทพก็เห็นชอบด้วย เจ้าหมื่นไวยวรนารถจึงถามขึ้นว่า "การที่เจ้าคุณจะขึ้นไปราชการคราวนี้นั้น ได้ตระเตรียมสิ่งของไปใช้พร้อมแล้วหรือ?" พระยาศรีฯ ทำหน้าสลดตอบว่า "กระผมไม่ได้ตระเตรียมอะไรไว้เลย เพราะไม่รู้ตัวว่าจะต้องขึ้นไปโดยเร็วเช่นนี้" เจ้าหมื่นไวยวรนารถจึงตอบว่า "ถ้าเช่นนั้นเข้าของ ๆ ผมหาไว้มีอยู่ ผมจะให้เจ้าคุณเอาไปใช้" ว่าแล้วก็จัดกะเป๋าหนังใบใหญ่ ๑ กะเป๋าเครื่องแต่งตัว ๑ กะเป๋า ผ้าห่มสักหลาดกันหนาว ๑ ผืน กับเสื้อเชิ้ตสักหลาดอีก ๒ เสื้อ มอบให้กับพระยาศรี ทั้งพูดแนะนำว่า "การที่เจ้าคุณจะขึ้นไปทั้งนี้ต้องใช้เครื่องอบอุ่นให้มาก เพราะไข้ป่าชุกชุมนัก" พระยาศรีก็รับเอาสิ่งของเหล่านั้นด้วยความชื่นชมยินดี แล้วก็เคารพลาเจ้าหมื่นไวยวรนารถกลับไป (สิ่งของที่ให้พระยาศรีไปนั้น เจ้าหมื่นไวยวรนารถได้ตระเตรียมเอาไว้ เพื่อเป็นของแจกในที่จะเดินทัพ

เมื่อขณะที่เจ้าหมื่นไวยวรนารถรู้ตัวแน่แล้วว่า จะต้องเป็นแม่ทัพฝ่ายเหนือ จึงได้ตระเตรียมกองทัพที่จะยกขึ้นไป ได้เที่ยววิ่งเต้นหาเรือที่จะบรรทุกทหาร เที่ยวจ้างเรือใหญ่ ๆ ตามบ้านราษฎร และหาจ้างเรือไฟสำหรับจูงเรือใหญ่ขึ้นไปด้วย เพราะเรือไฟหลวงมีเหลืออยู่น้อยลำ โดยที่จัดจ่าย

ให้กองทัพฝ่ายใต้ซึ่งยกขึ้นไปก่อนนั้นเสียหลายลำแล้ว เรือพ่อค้าในท้องน้ำก็ไม่ค่อยมีกี่ลำนัก เจ้าหมื่นไวยวรนารถเที่ยวว่ิงเต้นหา จึงได้เรือมาพรักพร้อมบริบูรณ์แล้วก็สั่งให้ขนเข้าของเครื่องสรรพาวุธ กับสะเบียงอาหารเครื่องสันธาโภชน์ของกะป่อง บรรทุเรือเตรียมไว้พร้อมเสร็จทุกลำ

เจ้าหมื่นไวยวรนารถจึงให้ตามตัวหัวหน้าอั้งยี่มาปรึกษาในการที่จะขึ้นไปในราชการปราบย่อคราวนี้ หัวหน้าพวกอั้งยี่จึงได้แนะนำว่า "ธรรมดาจีนซึ่งเป็นอั้งยี่ก็ได้นับกันเป็นพี่น้องทั่วไปหมด มีลัทธิทำอย่างเดียวกัน เว้นแต่ใช้ยี่ห้อและนามผิดกันเท่านั้น เพราะเหตุดังนี้แหละ หัวหน้าอั้งยี่จะขอทำหนังสือในนามของกงยี่พูดเป็นกลาง ๆ และชี้แจงแนะนำในหน้าที่ของเจ้าหมื่นไวยวรนารถให้พวกย่อทราบ หัวหน้าอั้งยี่จึงทำหนังสือเกลี้ยกล่อม มอบให้เจ้าหมื่นไวยวรนารถหลายฉะบับกับสั่งความไว้ว่า แม้กองทัพมีความขัดสนอัตคัดลงด้วยประการใด ๆ ก็ให้ส่งหนังสือนี้ ให้ถึงหัวหน้าพวกย่อให้จงได้"

เจ้าหมื่นไวยวรนารถจึงมารำพึงในใจของตนเองว่า "การที่จะขึ้นไปราชการทัพครั้งนี้นั้น พระบรมราโชวาทหรือก็ไม่มีไว้ ทั้งพระบรมราชประสงค์จะให้เจ้าหมื่นไวยวรนารถทำการฉลองพระเดชพระคุณอย่างไร เพียงแค่ไหนชั้นใดก็ยังไม่ปรากฏ" เจ้าหมื่นไวยวรนารถจึงได้กราบบังคมทูลพระกรุณาว่า "การที่จะไปราชการฉลองพระเดชพระคุณคราวนี้นั้น ขอรับพระราชทานพระบรมราโชวาทไว้ด้วย เพื่อที่ข้าพระพุทธเจ้าจะได้ทำราชการฉลองพระเดชพระคุณให้ถูกต้องได้ตามพระราชประสงค์" พระยาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงมีพระกระแสรับสั่งตอบว่า "ครั้นข้าจะสั่งเจ้าหรือก็ยังไม่รู้เหตุรู้ผลที่จะสั่งการอะไรกับเจ้าจึงจะเป็นการรอบคอบได้ เพราะฉะนั้นเจ้าจะเป็นผู้ขึ้นไปทำการให้เจ้าเรียงข้อความเป็นคำถามข้ามาก่อน ตามความประสงค์ของเจ้าที่เจ้ามีความเห็นเป็นอย่างไร ข้าจะได้ชี้แจงตอบเจ้าเป็นข้อ ๆ ไป เจ้าหมื่นไวยวรนารถจึงได้ร่างความเห็นเป็นข้อ ๆ ขึ้นทูลเกล้า ฯ ถวายในทันใดนั้น เมื่อพระยาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงทอดพระเนตรข้อความนั้นแล้ว ก็มีพระกระแสรับสั่งว่า "เจ้าจะออกไปทำราชการและได้คิดการรอบคอบดีทั้งได้ยื่นความเห็นของเจ้ามาให้ข้าตอบ ข้าก็จะได้ตอบข้อความตามความเห็นของเจ้าให้เป็นข้อ ๆ ไปที่เจ้าทำการดังนี้ เป็นการถูกต้องดีแล้ว ควรจะเป็นแบบอย่างต่อไปภายหน้าได้"

พระบรมราโชวาทพระราชทานแด่

พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม กับเจ้าหมื่นไวยวรนารถ และแม่ทัพนายกอง ซึ่งขึ้นไปปราบปรามพวกฮ่อข้าศึกทั้งฝ่ายที่ขึ้นทางเมืองหนองคาย เรียกว่าฝ่ายใต้ ที่ขึ้นทางเมืองหลวงพระบางเรียกว่าฝ่ายเหนือเพื่อจะให้ทราบพระราชประสงค์เป็นเลา ๆ ในการที่จะได้จัดการทั้งปวงตลอดไป

ข้อ ๑ ซึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ยกกองทัพขึ้นไปเพื่อจะปราบปรามพวกฮ่อในเมืองพวน, เมืองหัวพันห้าทั้งหกครั้งนี้ ด้วยทรงพระมหากรุณาแก่อาณาประชาราษฎร อันเดือดร้อนอยู่ในพระราชอาณาเขตต์ ซึ่งพวกฮ่อมาย่ำยีตีปล้น เก็บทรัพย์สมบัติสะเบียงอาหารจุดเผาบ้านเรือนคุมตัวไปใช้สอยเป็นทาสเป็นชะเลยได้รับความลำบากต่าง ๆ ไม่เป็นอันที่จะทำมาหากินจึงได้คิดจะปราบปรามพวกฮ่อเสียให้ราบคาย เพื่อจะได้ให้ราษฎรทั้งปวงได้รับความอยู่เย็นเป็นสุข เพราะเหตุฉะนั้นให้แม่ทัพนายกองทั้งปวงกำชับห้ามปรามไพร่พลในกองทัพ อย่าให้เที่ยวข่มขี่ราษฎรทั้งปวงแย่งชิงสะเบียงอาหารต่าง ๆ เหมือนอย่างเช่นคำเล่าลือ ที่คนปกติมักจะเข้าใจว่าเป็นธรรมเนียมกองทัพแล้ว จะแย่งชิงหรือคุมเหงคะเนงร้ายผู้ใดแล้วไม่มีโทษ ในการซึ่งทรงพระมหากรุณาแก่ราษฎรจะให้อยู่เย็นเป็นสุขนั้น กลับเป็นความเดือดร้อนไปได้เป็นอันขาด

ข้อ ๒ มีพระราชประสงค์ที่จะทรงทราย ถิ่นฐานทั้งปวงอันเป็นพระราชอาณาเขตต์จะควรเป็นทางค้าท่าขายอย่างใด ซึ่งจะให้เจริญผลประโยชน์แก่บ้านเมืองเหล่านั้น และเป็นประโยชน์แก่คนทั้งปวงทั่วไป จึงโปรดให้มีกองแผนที่ขึ้นมาตรวจสอบถิ่นฐานทั้งปวงให้ได้ความชัดแจ้ง ให้แม่ทัพนายกองทั้งปวงช่วยกันอุดหนุนเจ้าพนักงานทำแผนที่ให้ได้ทำการตลอดไป และให้สอดส่องตรวจตราทางเข้าทางออกที่ต่อเขตต์แดน จะควรจัดการรักษาป้องกันบ้านเมืองเหล่านั้นให้อยู่เย็นเป็นสุขปราศจากโจรผู้ร้ายได้อย่างไร และมีโจรผู้ร้ายหรืออันตรายอันใดที่น่ากลัวจะเป็นเหตุการณ์ให้บ้านเมืองเหล่านั้นไม่เป็นสุข ควรจะปราบปรามจัดการแก้ไขเสีย ก็ให้ปราบปรามเสียให้สิ้นเสี้ยนหนามอย่าให้เป็นที่ขัดขวางแก่ประโยชน์บ้านเมืองอันเจริญขึ้นได้

ข้อ ๓ กองทัพซึ่งโปรดเกล้า ฯ ให้ยกแยกขึ้นไปเป็น ๒ กองนั้นเขตต์ไว้ว่ากองทัพฝ่ายใต้ให้ปราบปรามข้าศึกศัตรูและโจรผู้ร้ายในเขตต์แขวงเมืองพวน ตลอดลงมาจนหัวเมืองลาวฝ่าย

ตะวันออก กองทัพฝ่ายเหนือให้ปราบปรามข้าศึกศัตรูและโจรผู้ร้ายในหัวเมืองชั้นเมืองหลวงพระบางชั้นใน และเมืองหัวพันห้าทั้งหกตลอดจนถึงเมืองสิบสองจุไทย ถึงว่าขึ้นไว้แล้วดังนั้นก็ดีจะถือว่าต่างคนต่างทำเป็นละทัพคนละกองไม่เกี่ยวข้องกันนั้นไม่ได้ ต้องตั้งใจเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันว่าซึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ขึ้นไปปราบปราม ข้าศึกศัตรู และโจรผู้ร้ายเป็น สองฝ่ายดังนี้ เพราะเหตุที่พระราชอาณาเขตต์กว้างขวาง ครั้นจะให้ขึ้นไปแต่กองเดียว จะทำการไม่สำเร็จไปได้โดยเร็ว จึงให้ทำการฝ่ายใต้กองหนึ่ง ฝ่ายเหนือกองหนึ่งบรรจบเข้าหากันให้เรียบร้อยพร้อมกัน เพราะฉะนั้นห้ามเป็นอันขาดว่า อย่าให้แม่ทัพทั้ง ๒ ฝ่ายถือใจว่าเป็นการทำราชการประกวดกัน ใครจะดีกว่ากัน ใครจะเลวกว่ากัน เช่นกับเล่นโขนเล่นหนังประชันกันเป็นอันขาด การที่ไปทำควรช้าก็ต้องช้า ควรจะทำได้เร็วจึงทำเร็ว อย่าให้ถือเอาแต่การที่จะทำแล้วไปโดยเร็วเป็นประมาณ หรือถ้าจะทำการดีช้างฝ่ายกองตัว แต่จะไปเป็นความลำบากแก่กองอื่น มีทางที่จะหลีกเลี่ยงแก้ไขให้ได้ดีเพียงใด ก็ให้คิดอ่านแก้ไขจัดการนั้นอย่าให้เป็นความลำบากแก่กันทั้ง ๒ ฝ่ายจนสุดกำลังสุดปัญญา และให้กองทัพทั้ง ๒ ฝ่าย มีหนังสือส่งข่าวคราวไปมาถึงกัน ให้ทราบการที่กองของตัวได้ทำการอย่างไรตั้งอยู่ที่ตำบลใด อย่าให้กองทัพพลัดกันจนไม่รู้ว่ากองหนึ่งอยู่แห่งใดได้เป็นอันขาด เมื่อมีการจะทำจะต้องอาศัยกำลังกันช่วยแก้ไขก็ให้ขอร้องกัน และรีบไปช่วยให้ทันอย่าให้เสียท่วงที ถ้าการที่จะปราบปรามข้าศึกสัตรูเป็นการใหญ่ จำจะต้องทำพร้อมกันทั้ง ๒ กอง ก็ให้รวมกันเข้าทำการให้พร้อมเพรียง อย่าให้ถือเปรียบแก่งแย่งกันไป ให้ทำกิติศัพท์ ให้ปรากฏทั้ง ๒ กองว่ากองทัพที่ยกขึ้นไปทางเหนือกองหนึ่งใต้กองหนึ่งนั้น เพื่อจะช่วยกันปราบปรามพวกข่อ ตีกะทบยิบคั้นให้พวกข่อพ่ายแพ้จงได้ อย่าให้ทำการแก่งแย่งให้เป็นที่ข้าศึกศัตรูหมิ่นประมาท เพราะได้รู้กิติศัพท์กองทัพทั้ง ๒ กองว่าไม่เข้ากัน มีอุบายที่จะแก้ไขได้ต่าง ๆ ถ้ากองทัพทั้ง ๒ กองนี้กองใดกองหนึ่งทำการแก่งแย่ง ปรากฏเป็นการไม่สามัคคีปรองดองกัน ตามสมควรแก่ทางราชการก่อนแล้ว ถึงจะทำความดีความชอบสักเท่าใด ๆ ก็คงไม่พ้นความผิดเป็นแน่ อนึ่งอย่าให้ถือทิษฐิมานะในการซึ่งเห็นว่าเหลือกำลังกองตัวจะทำกองเดียว หรือจะทำไปได้กับเสียเท่ากัน จะต้องมีกำลังมากขึ้นอีกจึงจะเอาชัยชะนะได้ฝ่ายเดียว แต่ไม่ขอร้องให้ช่วยกัน เพราะจะชิงความชอบความดีจนเสียราชการไป ให้ละทิษฐิมานะอย่างนี้เสีย คิดมุ่งหมายเอาแต่ราชการที่จะสำเร็จไปได้โดยแน่นอนนั้นเป็นประมาณ

ข้อ ๔ เมื่อกองทัพยกขึ้นไปถึงเมืองพิชัย, เมืองพิษณุโลก การที่จะส่งกองทัพขึ้นไปให้ถึงเมืองหนองคายและเมืองพิชัยนั้น ได้มอบให้พระยาศรีสหเทพเป็นผู้จัดส่ง แต่เวลาที่จะยกจากที่ใด ตำบลใด เวลาใดนั้น ต้องแล้วแต่แม่ทัพจะเห็นสมควร ไม่ต้องมีคำสั่งขึ้นไปจากกรุงเทพฯ จำเดิมแต่ยกขึ้นไปจากกรุงเทพฯ ก็ต้องตั้งใจที่จะให้ขึ้นไปได้ถึงที่สนามรบ ทำการปรายปรามพวกข่อให้สำเร็จได้ก่อนเวลาฤดูฝน ซึ่งจะเป็นที่ลำบากแก่ไพร่พล และจะทำการไม่ถนัด ต้องถอยกองทัพกลับลงมาให้เสียเวลา เพราะฉะนั้นแม่ทัพต้องคิดผ่อนผันจัดการตามที่เห็นควรอย่างใด สุดแต่จะให้ได้ดังความหมายซึ่งกล่าวมาแล้วนั้น

ข้อ ๕ การสะเบียงอาหารนั้น ได้จัดส่งขึ้นไปแต่กรุงเทพฯ เท่าใด การที่จะขนลำเลียงขึ้นไปส่งอย่างใด แม่ทัพต้องตรวจตราคิดกะการให้ตลอดไป เข้าจะควรเกณฑ์เอาจากหัวเมืองใดเพิ่มเติมขึ้นอีกมากน้อยเท่าใดก็เกณฑ์ได้ทุกเมือง ตามอำนาจแม่ทัพ แต่เมืองน่านซึ่งเป็นเมืองประเทศราช อันเห็นว่าบางทีจะเป็นที่ขัดข้องอยู่บ้างนั้น ก็ได้ศุภอักษรให้จ่ายเข้าในฉาง และให้อนุญาตให้ราษฎรขายเข้าไปแต่ก่อนแล้ว และได้ข่าวว่าหัวเมืองฝ่ายเหนือเข้าแพงยิ่งนัก กลัวเข้าเมืองน่านจะไม่ปล่อยให้เข้าออกนั้น จึงได้มีท้องตรากำชับถึงพระยามนตรีสุริวงศ์ (ซื่น บุนนาค) ข้าหลวงสำหรับห้าหัวเมืองให้เป็นธุระดูที่จะให้ได้เข้าส่งไปบ้าง แต่จะเชื่อเอาว่าจะได้เป็นกำลังมากนั้นเห็นจะวางใจไม่ใคร่ได้ ให้แม่ทัพคิดกะสะเบียงอาหารและกำลังที่จะขนส่งขึ้นไป จนตลอดสมควรแล้วจึงยกขึ้นไปทำการ เมื่อการไม่เป็นไปได้ตลอด ก็คงจะพิจารณาได้ว่าจะเป็นเพราะเหตุที่จัดการไว้ไม่ทั่วถึง หรือจัดการไว้เรียบร้อยดีแล้ว แต่หากมีผู้ไม่กระทำตามคำสั่งก็คงได้ตัวผู้ซึ่งผิดนั้นทำโทษได้ตามอาญาแม่ทัพ เมื่อการที่จะกะเกณฑ์สะเบียงอาหารไปโดยอำนาจแม่ทัพไม่ตลอดเป็นการขัดข้องจริง หรือกองทัพจะต้องตั้งแรมขี้สะเบียงอาหารข้างฝ่ายเมืองเหนือขัดสนจะไม่พอเลี้ยงไพร่พล จะต้องอาศัยสะเบียงอาหารที่ส่งขึ้นไปจากกรุงเทพฯ และหัวเมืองชั้นในก็ให้มีบอกขัดข้องและขอร้องลงมาโดยเร็ว จะได้จัดการขึ้นไปให้ตลอด

ข้อ ๖ ไพร่พลจะเข้าไปในกองทัพไปต่อรบด้วยข้าศึกนั้น ถ้าเขาบางจะต้องรู้เรียกเพิ่มเติม ก็เรียกตามหัวเมืองทั้งปวงได้ตามอำนาจแม่ทัพ สุดแต่จะปรึกษาหารือกับข้าหลวง เห็นควรเกณฑ์เมืองใดเพิ่มเติมก็ให้เกณฑ์ได้

ข้อ ๗ การที่ต่อรบด้วยพวกช่อนั้น ถ้าได้ท่วงทีจะมีชัยชะนะแล้วไม่เป็นการจำเป็นที่จะป้องกันอันตรายที่เกิดขึ้นภายหน้าแล้ว ก็อย่าให้ประหารชีวิตคนซึ่งมิได้ต่อสู้ให้เป็นการเสียหายแก่บ้านเมืองและเป็นบาปว่าฆ่ามนุษย์ทั้งโชลงโดยไม่มีความกรุณา ถ้าขับได้เป็นมากเพียงใดก็ยิ่งเป็นการดี พวกช่อเองก็ดี หรือไพร่บ้านพลเมืองที่มีชื่อเป็นชาวต่าง ๆ คือข่าแจะและข่าเจืองไทยทูเป็นต้น ที่เป็นคนใจโลเลเข้าเป็นกำลังพวกช่อ ซึ่งจะทิ้งไว้ในเขตต์แขวงเหล่านั้น จะก่อเกิดความชั่วขึ้นอีกต่อไป ควรจะผ่อนเอาเข้ามาไว้ในพระราชอาณาเขตต์ชั้นในเข้ามา ก็ให้คิดการผ่อนผันเอาเข้ามาไว้ในที่ซึ่งจะเป็นที่ไว้ใจได้ และคิดอ่านป้องกันความลำบากของพวกนั้น ซึ่งแต่ก่อน ๆ มาเคยได้ความลำบาก ในเวลาต้อนครอบครัวอย่าให้เป็นความลำบากแก่คนพวกนั้นได้มากเพียงใดก็ขอให้คิดจัดการป้องกันจนสุดกำลังที่จะทำได้

ข้อ ๘ ถ้าช่อต่อสู้กำลังกองทัพไม่ได้ แตกหนีออกไปนอกพระราชอาณาเขตต์แล้ว อย่าให้ยกติดตามออกไป ให้ปรึกษาด้วยพระยาราชวรานุกูล พระยาพิชัยข้าหลวงคิดจัดตั้งด่านทางป้องกันรักษาบ้านเมือง จัดการให้ราษฎรตั้งทำมาหากินเป็นภูมิลำเนาขึ้น ควรจะช่วยข้าหลวงจัดการฝึกหัดทหารและโปลิศ (พลตำรวจพระนครบาล) รักษาบ้านเมืองประการใดก็ให้คิดช่วยกันจัดการขึ้นกองทัพนั้นจะควรตั้งทัพอยู่แห่งใดก็แล้วแต่จะปรึกษาเห็นชอบพร้อมกัน

ข้อ ๙ ถ้าพวกช่อจะยอมเข้าสามิภักดิ์โดยดี เป็นที่เชื่อได้ว่ามิใช่จะเป็นอุบายหลอกลวงพอให้ถึงฤดูฝนที่จะทำการต่อไปไม่ได้ก็ควรจะรับได้ แต่ซึ่งจะให้ช่อตั้งอยู่ในเขตต์แขวงเมืองพวนหรือเมืองหัวพันห้าทั้งหกอย่างก่อนนั้น ไม่แลเห็นว่าจะต้องอยู่เป็นไพร่บ้านพลเมืองปกติได้เพราะเหตุว่าพวกช่อนี้ไม่เคยทำการงานเลี้ยงชีวิตเหมือนราษฎรทั้งปวง คงจะก่อการจลาจลให้ต้องไปปราบปรามอีกร่ำไป จะต้องผ่อนเข้ามาไว้ในหัวเมืองชั้นใน อย่าให้คุมกันเป็นกำลังใหญ่โตจึงจะเป็นที่วางใจได้ ถ้าการที่จะให้เข้ามาอยู่ในหัวเมืองชั้นใน จะเป็นเหตุให้พวกช่อกลับใจไม่ยอมสามิภักดิ์ ก็ต้องต่อสู้ขับไล่ให้ออกจากพระราชอาณาเขตต์ไป หรือทำลายให้แตกไปเสียจนเชื่อว่าจะคุมกันไม่ติด เว้นไว้แต่จะมีเหตุการณ์อันใดที่จะเชื่อถือได้แน่ ว่าช่อจะไม่กลับมาหากินโดยเป็นโจรผู้ร้ายเช่นแต่ก่อนได้อีก เหมือนกับมีข้าหลวงตั้งอยู่บังคับบัญชาเห็นว่ากำลังอำนาจข้าหลวงพอจะกดพวกช่อนั้นไว้ได้ จึงจะยอมให้พวกช่อตั้งอยู่ในเมืองพวนได้

ข้อ ๑๐ ข้อซึ่งประมาณการไป ว่าจีนหรือฝรั่งเศสจะมาช่วยช่อ ซึ่งไม่แลเห็นว่าจะเป็นไปได้จริงนั้น จะเป็นขึ้นก็ต้องให้ไต่สวนดูให้แน่นอนก่อนจึงให้เชื่อ หาไม่จะถูกการล่อลวงให้เป็นการเสียกำลังลงเอง ถึงโดยว่าจีนหรือฝรั่งเศสจะช่วยช่อจริง ถ้ากำลังฝ่ายเราที่ยกขึ้นไปพอจะปราบปรามได้ ก็ให้ทำการให้เต็มมือ อย่าท้อใจว่าเป็นรบจีนหรือรบฝรั่งเศส เพราะเราทำการปราบปรามโจรผู้ร้ายศัตรูในแผ่นดินสยาม ไม่เป็นเหตุที่ชาติใดจะมาว่าได้โดยทางธรรม แต่ถ้าเห็นว่าเป็นการเหลือกำลังที่จะทำได้ เพราะมีชาติอื่นเข้าช่วยดังนั้น หรือกำลังช่อเองแข็งแรงเหลือกำลังที่จะปราบปรามได้ ก็ให้คิดการนัดหมายกันทั้ง ๒ กอง คิดตั้งรักษาไว้เพียงที่จะรักษาได้ แล้วเรียกกำลังหัวเมืองทั้งปวงตามอำนาจแม่ทัพที่จะทำได้ มาช่วยป้องกันรักษาหรือถ้าได้กำลังมากควรจะทำต่อไปได้ก็ให้ทำการต่อไป ถ้าขัดข้องก็ให้มีใบบอกหารือลงมายังกรุงเทพฯ อย่าเพ่อให้ถอยกองทัพลงมาเสียทีเดียว

ข้อ ๑๑ เมื่อเวลาไล่ช่อไปถึงปลายเขตต์แดน ถ้าฝ่ายฝรั่งเศสจะมาว่าด้วยเขตต์แดนประการใด ควรให้โต้ตอบได้ว่าการเรื่องนี้ที่กรุงเทพฯ ได้ปรึกษากับทูตเซาเดยาแฟ ฝรั่งเศสแล้วว่าเขตต์แดนข้างไหนใครว่าเพียงใดก็ให้ทำแผนที่ไว้ จะได้ปรึกษากันแบ่งปันให้ตกลงโดยทางไมตรีที่กรุงเทพฯ ไม่ควรจะแย่งชิงกัน ข้างไหนว่าเพียงใดจะเป็นที่เถียงกันมากน้อยเท่าใด ก็คงจะตกลงกันได้ภายหลัง ของใครว่าเพียงใดก็ให้รักษาไว้เพียงนั้นก่อน ที่ตำบลใดที่ขนายคายเกี่ยวกันคือฝ่ายเราว่าที่ของเรา แต่ฝ่ายฝรั่งเศสมารักษาอยู่ หรือฝ่ายฝรั่งเศสว่าที่ของฝรั่งเศส ฝ่ายเรารักษาอยู่ก็ให้ต่างคนต่างรักษาไว้โดยทางไมตรี เหมือนหนึ่งช่วยกันรักษาไปก่อนว่าจะตกลงแน่ว่าเพียงใด จึงถอนคนเข้ามาตามแดนที่ได้ตกลงกัน การข้อนี้เป็นแต่ว่าเผื่อไว้ แต่ไม่แลเห็นเลยว่าฝรั่งเศสจะขึ้นมาถึงเขตต์แดนเหล่านี้ ด้วยปราบปรามช่อในแผ่นดินดังเกี่ยหรือตองกินยังไม่ราบคาย และจะต้องไปขัดเขตต์แดนกับจีนอยู่ทางฝ่ายเหนือ ยังไม่แลเห็นว่าจะมาทำการกับไทยให้เป็นสองหน้าขึ้น

ข้อ ๑๒ กองทัพที่ยกไปครั้งนี้ เป็นสองกองตามที่หมายว่าช่อจะแยกกันอยู่เป็นสองตำบล ก็ถ้ากองทัพฝ่ายหนึ่งปราบปรามช่อแล้วสำเร็จได้โดยเร็วแต่ฝ่ายหนึ่งยังทำการไม่สำเร็จ เมื่อควรจะช่วยกันทำการซึ่งยังไม่สำเร็จนั้นก็ให้ช่วยกันทำให้สำเร็จ ถ้าหากว่าไม่ต้องช่วยเหลือกัน

กองซึ่งว่างเปล่าอยู่นั้น ให้ตรวจตราภูมิฐานบ้านเมือง จัดการให้ราษฎรได้ตั้งทำมาหากินอยู่เย็นเป็นสุข ช่วยพนักงานแผนที่ให้ได้ทำแผนที่ตลอดไปในเขตต์แดน ซึ่งได้ปรายปรามเรียบร้อยแล้ว ตามเวลาที่จะทำได้ ถ้าปรายปรามศัตรูรายคายแล้วพร้อมกันทั้ง ๒ กอง ก็ให้ช่วยข้าหลวงทั้งสองฝ่ายจัดการรักษาเขตต์แดนบ้านเมือง ให้เป็นการรู้ถึงกันเห็นชอบพร้อมกันตลอด อย่าให้เป็นฝ่ายหนึ่งจัดการอย่างหนึ่ง อีกฝ่ายหนึ่งจัดการอย่างหนึ่งได้

ข้อ ๑๓ ถ้ากองทัพฝ่ายหนึ่งปรายปรามช่อ ในเขตต์แดนของตัวเสร็จแล้ว ฝ่ายหนึ่งปรายปรามไม่สำเร็จไปได้ ห้ามอย่าให้กองทัพซึ่งทำการสำเร็จแล้วนั้น ถอยกลับลงมาก่อนเป็นอันขาด ควรจะตั้งมั่นจัดการบ้านเมืองอยู่ตำบลใดก็ให้ตั้งมั่นอยู่ฟังข่าวคราวกองหนึ่งขอให้ไปช่วย หรือเห็นเป็นการจำเป็นสมควรที่จะไปช่วยก็ให้ยกไปช่วยโดยทันที ต่อเมื่อใดปรายปรามศัตรูสงบเรียบร้อยแล้ว ทั้ง ๒ ฝ่ายปรึกษาพร้อมกัน เห็นควรว่าจะถอยกองทัพลงมาจึงให้ถอยพร้อมกัน ไม่ต้องมีใบบอกลงมากรุงเทพฯ ก่อนก็ได้

ข้อ ๑๔ นายทัพนายกองที่ขึ้นไปครั้งนี้ ให้คิดกำหนดเป็นที่หนึ่งที่สองที่จะยังคัยการไว้ให้ตลอด เมื่อมีอันตรายแก่ผู้ใดให้ยังคัยการแทนกันได้ให้ตลอด อย่าให้เป็นการยุ่งขึ้นได้ ในเวลาที่มีเหตุดังนั้นได้

ข้อ ๑๕ ราชการสำหรับพ้นบ้านเมือง คือถ้อยความ และจะมีผู้มายื่นเรื่องราวประการใด ไม่ต้องเป็นธุระเกี่ยวข้องแก่นายทัพนายกองทั้งปวง ให้มอบให้ข้าหลวงยังคัยบัญชา เว้นไว้แต่การที่จะเกี่ยวเนื่องด้วยเป็นกำลังกองทัพอย่างหนึ่งอย่างใด จึงให้แม่ทัพนายกองเป็นธุระด้วย

ข้อ ๑๖ กองทัพทั้ง ๒ ที่ยกขึ้นไปนี้ ให้คิดจัดการเดิรหนังสือบอกที่จะถึงกรุงเทพฯ ได้โดยเร็ว โดยทางใดนั้นให้ตลอดทางขึ้นไป ให้วางการไว้ให้เป็นที่มั่นคง อย่าให้หนังสือบอกลงมาติดค้างอยู่แห่งหนึ่งแห่งใดได้ และอย่าให้ละเลยการที่จะมีใบบอกลงมาถึงกรุงเทพฯ ให้บอกลงมาทุกคราว เหตุการณ์ที่มีขึ้นไปหรือถ้าไม่มีเหตุการณ์อันใด ก็ให้มีใบบอกลงมาอย่างช้าที่สุดเพียง ๑๕ วันครั้งหนึ่ง อย่าให้ขาดได้

ให้แม่ทัพนายกองซึ่งจะยังคับบัญชากองทัพใหญ่ หรือนายทัพนายกองที่จะแยกเป็นกองไปทางทิศหนึ่งทิศใด พิจารณาตริตรองพระบรมราโชวาทนี้ให้เข้าใจชัดเจนตามความหมายแห่งการกระแสพระราชดำริโดยละเอียด แล้วให้ประพฤติการผ่อนผันหันหาให้ถูกต้องตามพระบรมราโชวาท อย่าให้คลาดเคลื่อนไปได้ทุกประการ

พระราชทานแต่วันจันทร์ขึ้น ๓ ค่ำ เดือน ๑๒ ปีระกา สัปตศก ๑๒๔๗

ต่อมาพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จกลับลงมาประทับอยู่ที่กรุงเทพฯ วันหนึ่งเสด็จออกขุนนาง มีข้าราชการเข้าไปคอยเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทพร้อมหน้ากัน เจ้าหมื่นไวยวรนารถก็ได้เข้าไปคอยเฝ้าอยู่ด้วยเหมือนกัน เมื่อขณะที่เจ้าหมื่นไวยวรนารถย่างขึ้นไปยนพระที่นั่งจักรินั้น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวยังไม่เสด็จออก ได้มีข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยซึ่งมีความกรุณาต่อเจ้าหมื่นไวยวรนารถหลายคนต่างคนต่างก็มาแสดงความเสียใจด้วยเจ้าหมื่นไวยวรนารถในการที่จะต้องไปราชการทัพพร้อมกันกับพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม ซึ่งเป็นแม่ทัพใหญ่ฝ่ายใต้นั้น ท่านเหล่านั้นมีความวิตกด้วยเจ้าหมื่นไวยวรนารถเป็นอันมาก เพราะเห็นว่าเมื่อขณะที่อยู่ยังกรุงเทพฯ พระเจ้าน้องยาเธอพระองค์นั้นยังทรงคิดการที่จะทำลายล้างผลาญเจ้าหมื่นไวยวรนารถเสียให้แหลกลาญ ยิ่งนี้ยังจะต้องไปราชการทัพร่วมกันอีก ท่านเกรงว่าเจ้าหมื่นไวยวรนารถจะเป็นอันตราย พระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย) กับพระยาสมบัติยาภิบาลจึงเตือนเจ้าหมื่นไวยวรนารถว่า "ถ้าเจ้าหมื่นไวยวรนารถจะหาทางหลีกเลี่ยงอย่าไปร่วมทางกับพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคมได้จะเป็นการดี" เจ้าหมื่นไวยวรนารถจึงพูดตอบท่านว่า "กระผมจะหาทางหลีกเลี่ยงอย่างไรได้ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้กระผมไปทำการ ณ ที่ใดๆ กระผมผู้เป็นข้าทหารก็ต้องรับฉลองพระเดชพระคุณด้วยความยินดี ทั้งการที่กระผมจะต้องเป็นแม่ทัพใหญ่ยกไปทำการคราวนี้ ก็มีหน้าที่เสมอกัน กระผมไม่มีความวิตกแต่อย่างใดเลย กระผมก็มีอำนาจเสมอกับพระเจ้าน้องยาเธอพระองค์นั้น ถ้าท่านจะคิดประหารกระผม กระผมก็ต้องประหารท่านให้แหลกลงไปข้างเหมือนกัน" กำลังพูดกันอยู่นั้นก็พอดีเสด็จออก ไม่ทราบว่าใครนำเอาถ้อยคำที่เจ้าหมื่นไวยวรนารถได้กล่าวกับเพื่อนข้าราชการนั้น ขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณา พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงมีกระแสรับสั่งให้หาตัวเจ้าหมื่นไวยวรนารถ

ให้เข้าไปเฝ้าที่ตำหนักพระอรรคชายาเธอ (พระองค์เจ้าสายสวลีภิรมย์) เพราะขณะนั้นกำลังจัดการที่จะขึ้นพระตำหนักอยู่ พระยาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้มีพระกระแสรับสั่งให้เจ้าหมื่นไวยวรนารถเข้าไปเฝ้าฉะเพาะพระองค์ในห้องหนึ่ง แล้วมีพระราชดำรัสว่า "การที่ข้าจะให้เจ้าขึ้นไปราชการทัพพร้อมกับกรมประจักษ์ซึ่งจะยกขึ้นไปอีกฝ่ายหนึ่งในครั้งนี้นั้น เจ้ากับกรมประจักษ์ก็เป็นปรปักษ์ซึ่งกันและกันอยู่ จึงทำให้ข้ามีความวิตก แต่ข้าเห็นว่าในการซึ่งเขาหาเหตุว่า เจ้าเป็นกบฏนั้นไม่มีใครเขาเชื่อกันดอกน่ะ และผู้ที่กล่าวหาเจ้านั้นก็เป็นข้า เพราะด้วยอิจฉาเจ้า เพราะฉะนั้นแหละเจ้าก็อย่าถือคำพูดเหล่านั้นเก็บเอามาเป็นอารมณ์เลยนะ การที่ข้าต้องจัดกองทัพเป็น ๒ กองให้ขึ้นไปปราบฮ่อครั้งนี้นั้น ก็เพราะเป็นหน้าที่ของข้าโดยตรง ด้วยเหตุว่ากระทรวงมหาดไทยได้จัดกองทัพให้ขึ้นไปปราบฮ่อก็นมนานกว่า ๑๐ ปีมาแล้ว ถึงที่สุดกันคราวนี้ ทั้งกรมสมเด็จซึ่งท่านเป็นประธานในกระทรวงมหาดไทยก็ทรงหมดพระปัญญาและความสามารถที่จะทรงจัดกองทัพให้ไปทำการปราบฮ่อให้สำเร็จต่อไปได้ เพราะฉะนั้นจำเป็นที่ข้าจะต้องรับธุระจัดกองทัพขึ้นไปปราบฮ่อให้สำเร็จลุล่วงไปให้จงได้ ข้าจึงต้องจัดให้เจ้าเป็นแม่ทัพฝ่ายเหนือ และกรมประจักษ์เป็นแม่ทัพฝ่ายใต้ มีอำนาจรับผิดชอบคนละฝ่าย ถ้าแม้เจ้ายกกองทัพไปครั้งนี้ไปทำการให้เป็นเหตุกับกรมประจักษ์ขึ้นแล้ว ราชการก็คงต้องเสีย ทั้งข้าผู้เป็นหัวหน้าจัดการของเจ้าก็ต้องเสียไปด้วย เจ้าต้องคิดตริตรองเสียให้รอบคอบ ขออย่าทำให้เกิดเรื่องและเป็นเหตุขึ้นในราชการครั้งนี้ได้" เมื่อเจ้าหมื่นไวยวรนารถได้ฟังพระบรมราชการแสรับสั่งเช่นนั้นแล้ว ก็กรายถวายบังคมลงแทบฝ่าพระบาทแล้วกรายบังคมทูลพระกรุณาว่า "การที่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ข้าพระพุทธเจ้าขึ้นไปราชการครั้งนี้นั้น ข้าพระพุทธเจ้าขอรับใส่เกล้าใส่กระหม่อมด้วยความยินดี ตั้งใจฉลองพระเดชพระคุณให้สำเร็จผลลุล่วงไปตามพระบรมราชประสงค์ทุกสิ่งทุกประการ ข้าพระพุทธเจ้าขอรับพระราชทานถวายคำปฏิญญาณฉะเพาะพระพักตร์ใต้ฝ่าละอองธุลีพระยาทว่า การที่ข้าพระพุทธเจ้าจะรับฉลองพระเดชพระคุณคราวนี้ แม้จะมีพระราชประสงค์สิ่งใดและทรงพระราชดำริอย่างไร เมื่อทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ข้าพระพุทธเจ้ารับราชการฉลองพระเดชพระคุณแล้ว ข้าพระพุทธเจ้าจะขอรับใส่เกล้า ฯ ฉลองพระเดชพระคุณไปจนหมดสติกำลังให้เต็มตามพระราชประสงค์ทุกประการ ทั้งข้าพระพุทธเจ้าจะไม่ทำการเป็นส่วนตัวเลยเป็นอันขาด อนึ่งพระเจ้าน้องยาเธอพระองค์นี้ พระองค์เคยประพฤติพระองค์มุ่งร้ายหมายขวัญข้าพระพุทธเจ้า

เย็นลำคัยมาแล้ว การซึ่งจะไปร่วมราชการนั้นครั้งนี้ ข้าพระพุทธเจ้าจะตั้งใจอดทนต่อความร้ายกาจของพระเจ้าน้องยาเธอพระองค์นี้ที่จะทำแก่ข้าพระพุทธเจ้า ข้าพระพุทธเจ้าจะสงบอดใจเสีย มิทำการตอบแทนให้เป็นเหตุขึ้นให้เย็นที่เสื่อมเสียพระบรมเดชานุภาพของใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทเย็นอันขาด" เมื่อเจ้าหมื่นไวยวรนารถกรายบังคมทูลพระกรุณาถวายความสัตย์เช่นนี้แล้ว ก็กรายถวายบังคมลงแทบฝ่าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ๆ ก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานพร และพระราชทานพระบรมราโชวาทให้แก่เจ้าหมื่นไวยวรนารถเย็นอันมาก แล้วเจ้าหมื่นไวยวรนารถก็กรายถวายบังคมลากลับมาที่อยู่

เจ้าหมื่นไวยวรนารถ จึงมารำพึงแต่ในใจว่า "นายร้อยโทหรุ่นและนายร้อยตรีเผื่อนกับพลทหาร ๓ คนคือนายแสง, นายเหลือ, และนายข้อ, ที่ต้องรับพระราชอาชญาอยู่ในกองมหันตโทษเมื่อคราวครั้งเสด็จพระราชดำเนินประพาสพระพุทธบาทนานมาแล้ว บัดนี้มีโอกาสอันดีที่จะช่วยเหลือเพื่อนทหารร่วมกรมกันให้พ้นจากโทษได้ และจะได้เอาไปใช้ในราชการทัพด้วย" จึงได้นำความตามซึ่งคิดไว้นี้ไปหารือพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นเทวงศ์วโรปการว่า "เมื่อมีโอกาสเช่นนี้เกล้ากระหม่อมจะกรายบังคมทูลพระกรุณาขอเอานายทหารและพลทหาร ซึ่งต้องจำอยู่ในกองมหันตโทษไปราชการทัพด้วยนะพะย่ะค่ะ" พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นเทวงศ์วโรปการทำพระพักตร์นิ่วด้วยความกลัว แล้วทรงรับสั่งห้ามว่า "เฮ่ย! คุณละมันอย่างนี้และ อย่านะ อย่าไปขอเข้านะไม่ได้ทีเดียวพอจะนิ่ง ๆ ไปแล้วก็อย่าไปแหย่เข้าอีกเลยน่ะ" เจ้าหมื่นไวยวรนารถเมื่อได้ฟังคำคัดค้านเช่นนั้นแล้ว ก็ไม่กล้าที่จะไปกรายบังคมทูลพระกรุณาขอโทษนายทหารและพลทหารซึ่งต้องรับพระราชอาชญาอยู่นั้นด้วยตนเอง แต่ยังไม่หมดหวังที่จะคิดช่วยเหลือ จึงเรียกหลวงทวยหาญ (พระยาพหลพลพยุหเสนา กิม) มาถามว่า "อย่างไรพวกเราครั้งนี้มีโอกาสแล้ว แกจะกล้าช่วยขอโทษเพื่อนกันแทนตัวฉันที่จะได้ไหมล่ะ?" หลวงทวยหาญก็รับรองว่า "ได้ซิขอรับขอให้ใต้เท้าช่วยร่างเรื่องราวมาให้ ผมเถิดครับ" เจ้าหมื่นไวยวรนารถก็ตอบหลวงทวยหาญว่า "ฉันร่างให้แกไม่ได้ดอก เพราะถ้อยคำความพูดของฉัน พระยาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและใคร ๆ เขาก็จำสำนวนได้ทั้งนั้น แกไปร่างใช้คำพูดของแกตามความพอใจเองเถิด" แล้วเจ้าหมื่นไวยวรนารถก็ยอกใจความให้ หลวงทวยหาญ จึงไปเรียงเรื่องราวมาเย็นใจความ ๒—๓ บรรทัดว่า

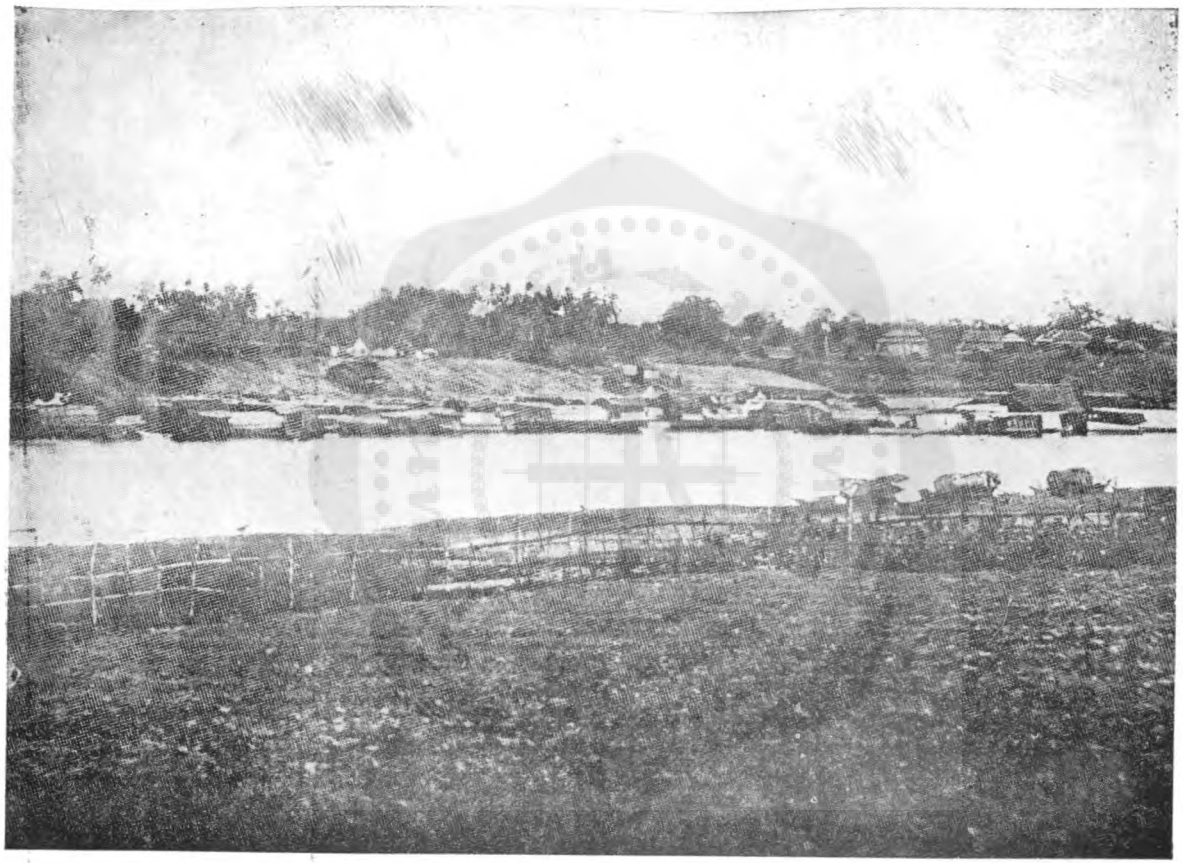
๗ รูปจอมพลเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี เมื่อครั้งยังดำรงยศเป็นเจ้าหมื่นไวยวรนารถ และ นายพันเอก ผู้บังคับการทหารหน้า ซึ่งเป็นแม่ทัพออกไปปราบฮ่อครั้งที่ ๑ อายุได้ ๓๓ ปีบริบูรณ์ รูปนี้ฉายเมื่อวันจันทร์แรม ๑๐ ค่ำ เดือน ๑๑ ปีระกา สัปตศก จ.ศ. ๑๒๔๗ พ.ศ. ๒๔๒๘ ก่อนหน้าที่จะยกกองทัพไปปราบฮ่อวันหนึ่ง

"หลวงทวยหาญขอรับพระราชทานอภัยโทษ นายร้อยโทหรุ่นนายร้อยตรีเผื่อน กับพลทหาร ๓ คน คือนายแสง, นายเหลือ, และนายข้อ ซึ่งต้องรับพระราชอาชญาอยู่ในกองมหันตโทษเพื่อเอาไปราชการทัพด้วย" ครั้นเซ็นนามแล้วก็นำเรื่องราวนั้นไปยื่นคอยเฝ้าอยู่ที่หน้าพระทวารท้องพระโรงหน้าพระที่นั่งจักรี พร้อมกับเจ้าหมื่นไวยวรนารถ พอพระทวารเปิด พระยาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนิรออกมาหลวงทวยหาญก็ถวายคำนับ แล้วก็ตรงเข้าไปคุกเข่ายื่นเรื่องราวถวายพระยาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ก็ทรงปฏิสันถารว่า "นี่เจ้าจะมาขอที่เป็นพระพหล หรือ?" หลวงทวยหาญกราบทูลปฏิเสธว่า "ไม่ใช่เรื่องนั้นหามิได้เป็นเรื่องอื่นต่างหาก" พระยาทสมเด็จพระ-เจ้าอยู่หัวจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ รับสั่งให้หาตัวพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นสมมตมาแล้วก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ รับสั่งว่า "นี่แน่กรมสมมตให้เลื่อนยศหลวงทวยหาญเป็นพระพหล" แล้วก็ทรงทอดพระเนตรเรื่องราวที่พระพหลยื่นขึ้นไปนั้นจบแล้วก็ทรงพระสรวล และทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ยกโทษให้นายและพลทหารเหล่านั้นให้ตามคำขอร้องขอของพระพหลนั้น

ครั้นถึง ณ วัน ๒ ๓ ๑๑ ค่ำพระมนตรีพจนกิจ (เหว่า) ได้นำแม่ทัพนายกองเข้าเฝ้ากราบถวายบังคม ลายนพระที่นั่งจักริมหาปราสาท พระมนตรีได้อ่านรายชื่อผู้ที่จะออกไปรับราชการทัพฉลองพระเดชพระคุณถวายในขณะนั้น พระยาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเมื่อได้ทรงสดับรายชื่อของนายทัพนายกองแล้ว ก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานน้ำพระมหาสังข์ขิณาวัต และทรงเจิมพระราชทานเข้าหมื่นไวยวรนารถผู้เป็นแม่ทัพ แล้วก็พระราชทานล็อกเก็ตทองคำลงยาตลอดยอด ยอดเป็นพระเกี้ยวมีรัศมีและมีห่วงร้อยสร้อยห้อยคอที่หลังตลับล็อกเก็ตนั้นฝังนิลน้ำขาวโตประมาณเท่าผลบัว บนหลังนิลจำหลักลายฝังทองเป็นอักษร จ,ป,ร, ไขว้ลงยา และในตลับล็อกเก็ตนั้นบรรจุ พระบรมฉายาลักษณ์กับเส้นพระเกษา ๑ ตาพญีปุ่นฝักสีแดงด้าม ถักลวดทองคำ ๑ พานทองกลมเล็กสำหรับรองหีบหมาก ๑ ประคำทองคำ ๑ สาย เสื้อยระยับที่เรียกว่าเสื้ออย่างน้อย ๒ เสื้อสัปทนสักราชแดง ๑ คัน เงินตราสำหรับทัพ ๕๐ ชั่ง ส่วนพระพหล (กิ่ม) กับนายท่ายวด (สุข ชูโต) ก็ได้รับพระราชทานโต๊ะทอง ประคำทอง และเสื้อยระยับเรียกว่าเสื้อน้อยคนละสำรับด้วย

ในเวลานั้นกองทหารที่จะขึ้นไปปราบฮ่อ ตั้งกองพันอยู่ที่หน้าพระที่นั่งจักรีพร้อมด้วยนายทัพนายกอง คอยเฝ้าทูลละอองธุลีพระยาทอยู่ในที่นั้น เวลานั้นธงสำหรับทัพยังไม่มี จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เอาธงตราแผ่นดินมาพระราชทานให้เป็นเกียรติยศสำหรับกองทัพ เพื่อให้ธงนี้ไปแทนต่างพระองค์ปราบปรามพวกอริราชข้าศึกมิตร ให้มีชัยชะนะกลับมาสำเร็จได้ตามพระบรมราชประสงค์ ธงนี้พื้นเป็นสีแดง กลางเป็นตราอาร์มแผ่นดิน รอบธงมีลายจักร ได้สั่งมาจากประเทศอ๊อสเตรีย แพรธงเป็นแพรลูกฟูกอย่างเหนียว ซึ่งเขาได้ใช้เป็นธงสำหรับกองทัพในยุโรปตราอาร์มที่เป็นตราแผ่นดินนั้นปักด้วยดิ้นและไหมทอง

ครั้น ณ วัน ๓ ๑๑ ๑๑ ค่ำ จะยาตรากองทัพออกจากกรุงเทพ ฯ พระมหานคร เวลานั้นขบวนทัพตั้งเรียงรายไปแต่หน้าบ้านเจ้าพระยามหินทรศักดิ์อำรง ฯ เป็นผู้รับรองเจ้านายและข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยที่มาส่ง ณ ที่นั้น เรือแม่ทัพจอดอยู่ที่หน้าบ้านของท่าน ในวันนั้นเองเจ้าหมื่นไวยวรนารถก็ได้ทำบุญสวดมนต์อยู่ที่บ้านศาลาแดง พอเสร็จการทำบุญแล้ว หลวงสิทธิ์ (บุตรเพ็ญกุล) นายเวรได้เอาเรือกลไฟชื่อประดับเพ็ชรมารับเจ้าหมื่นไวยวรนารถแม่ทัพ ไปส่งยังบ้านเจ้าพระยามหินทร์ เจ้าหมื่นไวยวรนารถแม่ทัพจึงได้ถวายบังคมลาเจ้านายและลาพวกพ้องผู้ใหญ่และญาติพี่น้องกับเพื่อนฝูงทั้งหลายลงเรือที่หน้าบ้านเจ้าพระยามหินทร์ พอได้ฤกษ์ให้เคลื่อนขบวนไป เวลาที่ยกกองทัพไปนั้น มีราษฎรมาคอยดูกองทัพเป็นอันมากจนแน่นไปหมด ครั้นถึงเวลาย่าย ๕ โมง (๕ ล.ท.) กองทัพได้ไปตั้งอยู่ที่วัดเฉลิมพระเกียรติ เมือง (จังหวัด) นนทบุรี เวลาค่ำพระยานนทบุรีศรีกระเษตราราม (พระยาไกรโกษา ทัดสิงหเสนี) ผู้ว่าราชการเมือง ได้มาต้อนรับกองทัพตามหน้าที่ และเชิญแม่ทัพนายกองไปรับประทานอาหารเย็นที่จวนผู้ว่าราชการรุ่งขึ้นเวลาเช้ากองทัพเดรขบวนออกจากเมืองนนทบุรี ได้มีพระสงฆ์มาสวดไชยยันโต ผู้ว่าราชการเมืองพร้อมด้วยกรมการและราษฎรได้พากันมาส่งกองทัพตามจารีต กองทัพได้รอนแรมไปตามระยะทาง เมื่อถึงบ้านเมืองใดก็ให้หยุดพักกองทัพ มีผู้ว่าการเมืองและกรมการมาต้อนรับและส่งกองทัพ และเมื่อผ่านวัดใดพระสงฆ์ในวัดนั้นก็ได้มาสวดไชยยันโตส่งทุกวัดไปตลอดทาง กะทั่งถึงเมืองพิษณุโลกได้พอกับกองทัพฝ่ายใต้ซึ่งยังตั้งรอกำลังรับสัตว์พาหนะอยู่ แม่ทัพและนายกองจึงได้พากันไปเฝ้าพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม ผู้เป็นแม่ทัพฝ่ายใต้ แล้วทูลลาไปนมัสการ

๙ รูปนี้ ที่หน้าเมืองพิชัยและลำน้ำ เรือกองทัพได้พักจอดจัดการซึ่งจะได้
ยกกองทัพขึ้นไปเมืองหลวงพระบาง (ครั้งที่ ๑)

พระพุทธชินราชตามประเพณีเสร็จแล้วได้เคลื่อนกองทัพเดิรต่อไป ครั้นถึงวัน ๒ ๑/๒ ๑๒ ค่ำ ปีระกา สัปตศก จุลศักราช ๑๒๔๗ พ.ศ. ๒๔๒๘ เวลาบ่าย ๒ โมงเศษ กองทัพได้ยกไปถึงเมืองพิชัยรวมเวลา ๒๑ วัน เมื่อกองทัพถึงเมืองพิชัยแล้ว เจ้าหมื่นไวยวรนารถแม่ทัพได้สั่งให้กองทัพยกขึ้นยก พักตามเพิงพลที่กรมการได้ทำไว้ ส่วนแม่ทัพนายกองอยู่ที่บนทำเนียบ เวลานั้นพระยาอุตรการโกศลเป็นผู้รั้งผู้ว่าราชการเมืองได้มาต้อนรับแม่ทัพตามธรรมเนียม ครั้น ณ วัน ๔ ๑/๑๑ ๑๒ ค่ำ ได้รับลายพระราชหัตถเลขากับพระยรมราโชวาท (ตามที่ลงไว้ในตอนต้นนั้นแล้ว) ซึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้นายจ่าห้าวยุทธการเชิญขึ้นไป พระราชทานลายพระหัตถเลขานั้นข้อความดังนี้

ร. ที่ ๘๘๔/๔๗

พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท

วัน ๒ ๗ ๑๒ ค่ำ ปีระกา สัปตศก ศักราช ๑๒๔๗

ถึงเจ้าหมื่นไวยวรนารถ ด้วยอินสตรักชั่นเราติดการกะฐินไม่มีโอกาสที่จะทำได้จนหมดกะฐิน ครั้นถึงวัน ๗ ๗ ๑๒ ค่ำเป็นวันว่างจึงรีบทำเสร็จในวันนั้น บัดนี้ได้มอบให้จ่าห้าวยุทธการถือขึ้นมา ให้พิจารณาดูให้ถ้วนถี่เถิด คำถามทั้งปวงแจ้งอยู่ในนั้นแล้วทั้งสิ้น

อนึ่งความประสงค์ที่เราให้จ่าห้าวขึ้นมาครั้งนี้ เพื่อจะให้ตรวจดูเรือกองทัพที่ขึ้นมาจะขัดข้องแห่งใดบ้าง เข้าสะเบียงที่ขึ้นมาจะค้างอยู่แห่งใด ควรจะเร่งรัดให้เจ้าเมืองกรมการรีบส่งประการใด ให้มีอำนาจเร่งรัดได้ด้วย และให้สำรวจเข้าซึ่งกรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคมได้สั่งให้ซื้อขึ้นฉางไว้ เมื่อได้ความให้บอกคุณสุริวงษ์ ซึ่งเราได้มีหนังสือขึ้นไปจัดการข้างบนตามที่ได้คัดสำเนามาด้วยแล้วนั้น

เข้าที่กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม ให้ซื้อขึ้นฉาง ตามหัวเมือง รายทางไว้นั้น เราได้ทูลสมเด็จเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าพ้ามหามาลากรมพระบำราบปรปักษ์ ให้มีตราบังคับให้ซื้อไว้ให้พอที่จะจ่ายกองทัพทั้ง ๒ กอง เมื่อควรจะเรียกสะเบียงตามหัวเมืองเหล่านี้ก็ให้เรียกเถิด

เรามีความวิตกด้วยน้ำน้อย เรือจะไปไม่พร้อมเพรียงได้ทั้งคนทั้งเข้า เมื่อจ่าห้าวยุทธการบอกขัดข้องประการใด จะจัดการต่อไปตามสมควร

(พระบรมนามาภิธัย) สยามินทร์

เมื่อได้ทรายความตามลายพระราชหัตถ์แล้ว จึงได้พร้อมกันแต่งหนังสือกรายบังคมทูลพระกรุณาส่งจากค่ายเมืองพิชัย ลงวันที่ ๔ ๑๑ ๑๒ ค่ำ ปีระกาสัปตศก จุลศักราช ๑๒๔๗ ความว่า "ได้รับพระราชทานลายพระหัตถเลขา ร. ที่ ๘๔๔/๔๗ ลงวัน ๒ ๓ ๑๒ ค่ำ ฉะบับหนึ่ง กับพระบรมราโชวาทแล้ว และมีความว่าจะประนีประนอมพร้อมกันปฏิบัติราชการฉลองพระเดชพระคุณให้เป็นไปตามพระบรมราชกระแสรับสั่งแห่งพระบรมราโชวาทของทุกประการ ทั้งได้กำลังปฤกษาหารือกับพระยาศรีสหเทพข้าหลวงในการที่จะจัดทอดสะเบียงตามระยะทางซ่องสุมเข้าและสะเบียงให้เพียงพอแก่ราชการ ดังมีแจ้งอยู่ในใบบอกที่ ๒/๔๗ ลงวัน ๒ ๔ ๑๒ ค่ำ ซึ่งได้ส่งไปยังเวรกรมมหาดไทยนั้น"

ครั้น ณ วัน ๒ ๑ ค่ำ ในระหว่างซึ่งยังพักอยู่ที่เมืองพิชัยนี้ ได้รับลายพระราชหัตถเลขามีข้อความตามสำเนาดังต่อไปนี้

ร. ที่ ๘๐๘/๔๗

พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท

วัน ๕ ๑๓ ๑๒ ปีระกา สัปตศก จุลศักราช ๑๒๔๗

ถึงเจ้าหมื่นไวยวรนารถ ด้วยเมื่อวันจะยกไปเป็นกำลังกะฐิน เราลืมของที่เตรียมไว้ว่า จะส่งไปให้วันยกทัพนั้นเสีย บัดนี้จึงได้ส่งซองบุหรี่ขึ้นมาให้ซองหนึ่ง ให้รับไว้เป็นสวัสดิมงคลเถิด

อนึ่งเราลืมบอกไปด้วย การที่ไปราชการครั้งนี้มีการอันใดที่เป็นการยาก จะรู้ร้อนเร็วหรือเป็นความคิดอันใด ซึ่งประมาณการว่าคนทั้งปวงจะเห็นว่าเป็นพ้นวิสัย แต่เป็นความคิดที่เห็นว่าดีแล้ว ให้มีหนังสือตรงลงมาถึงตัวเราหรือสวัสดิ์เราจะรีบตอบขึ้นไป ถ้าหนังสือเรายังคับหรืออนุญาตแล้วจะทำการนั้นไปก่อนรับตราทางราชการก็ได้ ตราคงจะเป็นอย่างนั้นเอง

เป็นแต่จะได้รับช้าไปเท่านั้น เพราะการที่จะแก้ไขให้เร็วได้นั้นเป็นอันสุดปัญญาแล้ว จึงต้องมามีครั้ง ๆ ราชการที่ไม่เป็นธรรมเนียมดีดังนี้ เพราะจะให้ได้ราชการเป็นประมาณไปพลาง ๆ กว่าจะได้แก้ไขให้ดีขึ้นได้

อนึ่งการที่จะส่งสะเบียงกองทัพเจ้านั้น เราให้มีตราส่งเครื่องราชอิสริยยศมหาสุราภรณ์ขึ้นไปให้พระยาศรีสหเทพนำขึ้นไปให้เจ้าน่านแล้ว ให้พระยาศรีสหเทพ เกณฑ์เมืองน่าน ขนสะเบียงจากเมืองพิชัย ไปลงท่านุ่น ล่องน้ำไปส่งถึงเมืองหลวงพระบาง เห็นว่ามอบการสะเบียงให้เมืองน่านดังนี้ จะเป็นการเบาแรงเมืองหลวงพระบางลง เจ้าน่านก็จะต้องร้อนใจมากด้วย พระยาศรีสหเทพนั้นจะให้วางการที่จะส่งสะเบียงขึ้นไปถึงเมืองหลวงพระบางแล้วจึงให้กลับลงมากรุงเทพ ฯ

(พระบรมนามาภิธัย) สยามินทร์

เมื่อได้รับลายพระราชหัตถ์แล้วจึงได้พร้อมกันมีหนังสือลงวัน ๖ ๑๔ ค่ำ ปีระกา สัปตศก กราบบังคมทูลพระกรุณามาแต่เมืองพิชัย ใจความว่าเมื่อวัน ๕ ๑๓ ๑๒ ค่ำ ปีระกา สัปตศก ได้รับลายพระราชหัตถเลขา ร. ที่ ๙๐๘/๔๗ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานซองยุหรี่หลังซองมีพระบรมฉายาลักษณ์ซองหนึ่ง และโปรดเกล้า ฯ ให้พระยาศรีสหเทพขึ้นไปจัดสะเบียงส่งกองทัพขนถึงเมืองหลวงพระบาง ดังแจ้งอยู่ในหนังสือกราบบังคมทูลพระกรุณานั้นแล้ว

ระหว่างเวลาที่กองทัพยังพักอยู่ที่เมืองพิชัยนั้น ก็ได้ฝึกซ้อมการรบอยู่ทุกวัน ครั้น ณ วัน ๑ ๑๔ ๑ ค่ำ ปีระกา สัปตศก จุลศักราช ๑๒๔๗ พ.ศ. ๒๔๒๘ เวลาเที่ยงวันแล้ว ๕ นาฬิ เจ้าหมื่นไวยวรนารถแม่ทัพใหญ่ฝ่ายเหนือจึงได้ประชุมนายทัพนายกองผู้ใหญ่ผู้น้อยพร้อมหน้ากัน ณ ทำเนียบหน้าเมืองพิชัย แม่ทัพจึงได้ประกาศชี้แจงให้นายทัพนายกองทั้งหลายทราบข้อความตามกระแสพระบรมราโชวาทซึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระราชทานในข้อที่ ๑๔ มีใจความว่า

"ตามยรรดาแม่ทัพนายกองซึ่งยกขึ้นไปครั้งนี้ ให้คิดกำหนดไว้เป็นที่ ๑ และที่ ๒ ซึ่งจะ

ได้บังคับการงานแทนกันตลอดไปได้ ในเวลาซึ่งผู้หนึ่งผู้ใดเป็นอันตรายไปนั้น อย่าให้เป็นการยุ่งขึ้น ฯลฯ" เจ้าหมื่นไวยวรนารถแม่ทัพจึงคิดจัดการเผื่อไว้ ณ เวลาเบื้องหน้าให้เรียบร้อยโดยไม่ประมาทต่อราชการ จึงมีคำสั่งให้จัดการโวตเขียนชื่อนายทัพนายกองลงในกระดาษ คือ

พีลออฟพีซเซอร์	พระพหลพลพยุหเสนา	๑	(พระยาพหล กิ่ม)
พีลออฟพีซเซอร์	นายจ่ายวด	๒	(พระยาฤทธิรงค์ สุข ซูโต)
แอดยุแตนต์	หลวงหัดถสารศุภกิจ	๓	(พระยาอาหารบริรักษ์ ภู่)
	หลวงภักรปลาศ	๔	(พระยาภักรปลาศ อยู่)
	หลวงอาจหาญณรงค์	๕	
	หลวงจำนงยุทธกิจ	๖	(พระยาเทพาธิบดี)
	หลวงวิชิตชาญศึก	๗	(ครูฤกษ์)

ซึ่งเห็นว่ามีสติปัญญาและน้ำใจมั่นคง ควรจะรักษาราชการได้ ถ้าแม่ทัพเป็นอันตรายไปแล้ว นายทหารทั้ง ๗ นายนี้ ควรจะเป็นผู้แทนบังคับราชการเป็นลำดับ ๆ ไปได้ จึงให้ตัดกระดาษฉะเพาะชื่อนายทหารนั้นวางเรียงไว้บนโต๊ะ และให้เอาหีบตั้งไว้ตรงกระดาษชื่อสำหรับให้นายทหารผู้จะเลือกชื่อใส่ลูกฉลากเป็นคะแนนลงหีบนั้นไว้ มิให้เห็นว่าจะทิ้งลงชื่อผู้ใด แล้วแม่ทัพจึงกล่าวสุนทรพจน์สั่งให้นายทหารผู้น้อยผู้ใหญ่ทั้งปวงยืนขึ้นพร้อมกัน ถือลูกคะแนนคนละลูกเดินเวียนไปใส่ลูกคะแนนต่างฉลากลงในหม้อสำหรับชื่อผู้ใดก็ตามแต่จะเห็นสมควรแก่ความเห็นของตัว ถ้าลูกฉลากคะแนนชื่อผู้ใดมากกว่าชื่อผู้อื่น ๆ ก็เป็นที่หมายว่าผู้นั้นเป็นผู้แทนแม่ทัพยังคับการตามลำดับที่จับฉลากได้เป็นหนที่ ๑ ที่ ๒ และที่ ๓—๔—๕—๖ เรียงกันไปดังนี้

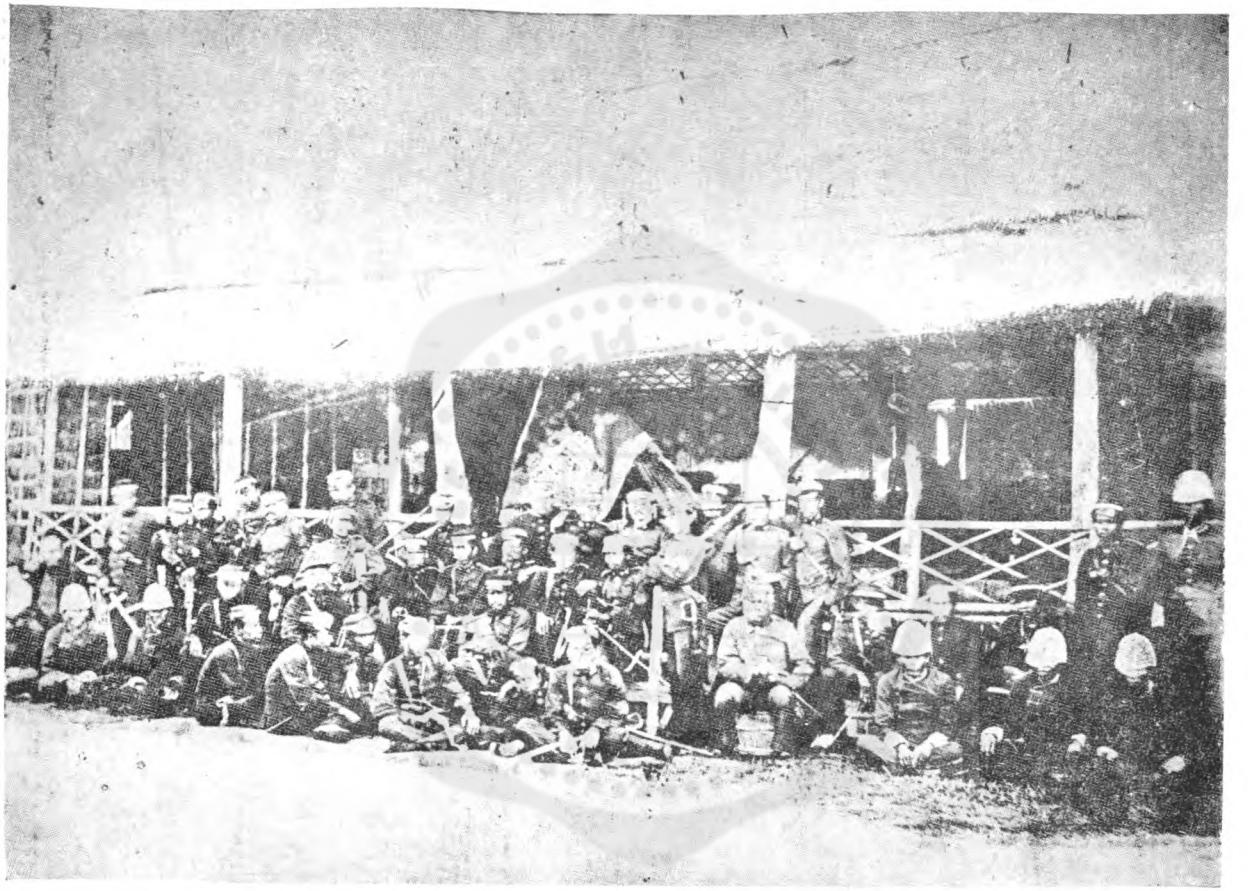
หนที่ ๑ ได้นายจ่ายวด เป็นผู้แทนแม่ทัพ
หนที่ ๒ ได้พระพหลพลพยุหเสนา เป็นผู้แทนนายจ่ายวด
หนที่ ๓ ได้หลวงหัดถสารศุภกิจ เป็นผู้แทนพระพหล
หนที่ ๔ ได้หลวงภักรปลาศ เป็นผู้แทนหลวงหัดถสาร
หนที่ ๕ ได้หลวงจำนงยุทธกิจ เป็นผู้แทนหลวงภักร
หนที่ ๖ ได้หลวงอาจหาญณรงค์ เป็นผู้แทนหลวงจำนง

หนที่ ๗ ได้แก่หลวงวิชิตชาญคึก เป็นผู้แทนหลวงอาจหาญณรงค์ ซึ่งมีชื่ออยู่ในท้ายบาญชีนั้น ให้นายทหารทั้งปวงรู้ทั่วกันว่า "ถ้าแม้ว่าแม่ทัพมีเหตุการณ์ในระหว่างราชการ จงปรองดองพร้อมใจกัน ยกนายจ่ายวดขึ้นเป็นผู้บังคับการแทนเป็นที่ ๑ ต่อไป ถ้านายจ่ายวดผู้แทนเป็นอันตรายอีก จงยอมพร้อมเพรียงกันยกพระพหลพลพยุหเสนาเป็นผู้แทนนายจ่ายวดบังคับการต่อไปตามลำดับที่จับฉลากได้ในหนที่ ๑ ที่ ๒ จนถึงที่ ๖ ให้เป็นการพร้อมเพรียงกันลงใจในราชการซึ่งได้สัวามิภักดิ์ต่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวโดยแท้จริง อย่าให้เป็นการถือเปรียบแก่งแย่งแก่กันให้เสียราชการได้เป็นอันขาด ให้นายทหารทั้งปวงพร้อมใจกันกระทำตามพระกระแสยรม-ราโชวาท และตามคำโวตเห็นของนายทัพนายกองซึ่งพร้อมใจกันเลือกไว้เป็นผู้บังคับกองต่อไปในระหว่างราชการนี้ ภายหน้ามีเหตุอันตรายเกิดขึ้น ให้นายทหารทั้งปวงกระทำตามที่ได้ตกลงกันไว้นี้ ให้เป็นการเรียบร้อยในระหว่างราชการ เมื่อส่งยอกลงไปกรุงเทพ ฯ แต่ยังมิได้มีตรายังคับโปรดเกล้า ฯ ขึ้นมานั้นให้สำเร็จตลอดไป ถ้าเมื่อได้รับตราโปรดเกล้า ฯ ขึ้นมาประการใด จึงให้ทำตามนั้น" คำปรึกษานี้ได้ทำกัน ณ ทำเนียบเมืองพิชัย

ต่อมา ณ วันอังคารแรม ๑ ค่ำเดือนอ้าย เจ้าหมื่นไวยวรนารถแม่ทัพได้จัดการทำพิธีสมโภชธงชัยยังทำเนียบ นิมนต์พระสงฆ์มาสวดพระพุทธมนต์ รุ่งขึ้นพระฉันแล้ว ได้ประชุมพร้อมกันที่สนามผีกหัด ได้เชิญธงชัยสำหรับทัพยกไว้กลางปรำ แล้วจึงได้อ่านประกาศขึ้น ดังต่อไปนี้

"เมื่อ ณ วันอาทิตย์แรม ๙ ค่ำเดือน ๑๑ ปีระกา สัปตศก จุลศักราช ๑๒๔๗ พ.ศ. ๒๔๒๘ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวผู้ทรงพระคุณธรรมอันมหาประเสริฐ ทรงพระมหากรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานธงชัยอันวิเศษสำคัญนี้ให้แก่กองทัพ และเป็นที่หมายความไว้พระราชหฤทัยในความซื่อสัตย์ สุจริตและความกล้าหาญของนายทหารและพลทหารทั้งปวงที่ได้ ทำราชการฉลองพระเดชพระคุณในบัดนี้ และต่อไปภายหน้า ให้นายทหารและทหารทั้งปวงจงรู้จักเกียรติยศ และอำนาจของธงชัยอันวิเศษสำคัญเป็นที่เฉลิมกองทัพนี้ให้ถูกต้องตามพระบรมราชประสงค์ ซึ่งทรงพระราชดำริมุ่งหมายจะให้นายทหารและพลทหารทั้งหลาย ที่มีความเคารพนับถือธงและตั้งใจรักษาธงชัยเป็นอันดีโดยกวดขันอย่างยิ่งที่สุด ให้คล้ายคลึงกับชนชาวชาติยุโรป อันนับถือและตั้งใจรักษาธงชัยยิ่งกว่าชีวิตตามแบบกฎหมายสำหรับทัพของชาวอารยประเทศยุโรปสืบ ๆ มา และเป็นแบบ

อย่างกฎหมายสำหรับทัพของชาวประเทศตะวันออก คือ ไทย, ลาว, ญวน, เขมร, พะม่า, และชาติอื่น ๆ ก็ย่อมหมายของชัยเป็นสิ่งสำคัญสำหรับกองทัพคล้าย ๆ กัน จึงทรงพระมหากรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้บรรจุเส้นพระเกษาลงไว้ในยอดของชัยนี้ ต่างพระองค์ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ประหนึ่งได้ทรงสถิตย์อยู่ ณ ยอดของชัยนี้เป็นนิตย์ให้นายทหารและพลทหารทั้งปวงเข้าใจทั่วกันว่า ของชัยอันวิเศษสำคัญนี้เป็นที่เฉลิมกองทัพ ต้องเป็นที่นับถือเป็นประธานของผู้เป็นทหาร ทหารทั้งหลายต้องบูชาเคารพของเป็นที่ยิ่ง ด้วยของนั้นเป็นสิ่งอันวิเศษยิ่งเป็นของสำคัญสำหรับกองทัพ เหมือนอย่างบูชา และเคารพนับถือพระบาทสมเด็จ พระเจ้าอยู่หัวแห่งเราให้เท่าเทียม เสมอกัน ในเวลารบทัพศึก ทหารต้องเพ่งต่อของของตัวเป็นที่ตั้ง ให้ผูกใจติดอยู่กับของและต้องรักษาของเป็นที่สุด มาทหมายที่จะเชิญของไปปราบศัตรูให้ชะนะ หรือถ้าชะนะศัตรูไม่ได้ ก็ต้องยอมพลีชีวิตรักษาของอย่าให้ ให้ของเป็นอันขาด ถ้ากองทัพกองหนึ่งกองใดรักษาของไม่ได้แล้ว ก็เป็นที่เสียเกียรติยศและเสียชื่อเสียงไปตลอดกัลปาวสานต์ชั่วฟ้าและดิน เพราะฉะนั้นให้นายทหารและพลทหารของรู้ชัดว่าของชัยเฉลิมทัพนี้เป็นสิ่งมิยศสูงสุด เป็นของแทนพระองค์พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทีเดียว ขณะเมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว จะทรงพระมหากรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานของชัยอันวิเศษสำคัญนี้แก่แม่ทัพ ก็ได้ทรงตั้งพระสัตยาทิษฐาน เสี่ยงเอาพระกฤษฎาธิการพระบารมีเป็นที่ตั้ง และทรงประสิทธิประสาทพระพรชัยมงคลอันประเสริฐแก่ของชัยนี้ ขอให้ของชัยมีอำนาจและเกียรติยศปรากฏแก่แม่ทัพและนายทัพนายกอง กับผู้ถือของและหมู่พลทั้งกองทัพให้หมู่ปรปักษ์ศัตรูครั่นคร้ามเกรงขามพ่ายแพ้แก่อำนาจพระบารมีซึ่งได้ทรงประสาทพระพรชัยมงคลมาในของชัยนี้ ให้มีความสวัสดิแคล้วคลาดศัตราวุธแก่ผู้เชิญของและทั่วทั้งกองทัพ และของชัยอันวิเศษสำคัญนี้ ได้บรรจุพระเหล็กไหลนภากาศองค์ ๑ และพระลำพูลดำองค์ ๑ และเครื่องปลุกเศกแล้ว ได้ประสิทธิ์ประกอบกันบรรจุลงไว้ที่ในยอด สำหรับคุ้มครองป้องกันผู้ถือของชัยนี้ ให้มีสง่าและอำนาจ ให้แคล้วคลาดศัตราวุธปืนทุกอันจะมาทั่วทิศานุทิศและเป็นเครื่องทำให้ ผู้เชิญของมีน้ำใจกล้าหาญมั่นคง จะได้ไม่มีความหวั่นไหวต่อโภยภัยของข้าศึกศัตรูซึ่งจะมีมาทุกทิศนั้น ให้นายทหารและพลทหารผู้หนึ่งผู้ใด ซึ่งจะได้เชิญของชัยอันวิเศษสำคัญนี้ ของตั้งใจเชื่อและถือมั่นในพระคุณพระไตรย์รัตนานุภาพและถือมั่นในพระเดชพระคุณของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นสมมุติเทพยดาและพระบรม-

๕ ตั้งพักอยู่ที่เมืองพิชัย แม่ทัพและนายทหาร ๔๔ นาย
ได้นำธงชัยเฉลิมพลมาตั้งที่หน้าทำเนียบ (ครั้งที่ ๑)

มหากษัตราธิราช มีพระกฤษฎาธิการอันใหญ่ยิ่ง ทรงพระฤทธิ์และอำนาจบรรดาลดลให้ผลคุ้มครองเห็นประจักษ์ได้ อย่าให้มีความหวั่นไหวครั่นคร้ามต่อโภยภัยของพวกคนักรทุกทิศทุกทาง จงตั้งน้ำจิตต์รักษาของชัยไว้ให้มั่นคง เป็นการอาษาสวามิภักดิ์เชิดชูพระเกียรติยศและพระฤทธิ์อำนาจ ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวแห่งเรา ซึ่งได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าพระราชทานของชัยนี้ ให้เป็นที่เฉลิมพระเกียรติยศแก่กองทัพเป็นพระเดชพระคุณปกเกล้า ฯ และอุ่นเกล้า ฯ ของเราท่านทั้งหลายหาที่สุดมิได้ และให้ตั้งใจรักษาของชัย ให้ชื่อชาติของของชัยได้ไชยชำนะแก่หมู่อริราชยั่งนึก สมดังพระบรมราชประสงค์ทุกประการ จะได้เป็นเกียรติยศแก่พวกเราท่านทั้งหลายจนสืบยุตรหลานเหลนต่อไป ในแผ่นดินไม่สิ้นสุด ให้ออฟฟีซเซอร์และนายทหารพลทหารทั้งหลายตั้งใจรักษาของชัยดังคำประกาศนี้ทุกประการเทอญ

ประกาศมา ณ วันอังคารแรม ๑ ค่ำเดือนอ้ายปีระกา สัปตศก ๑๒๔๗ (ตรงกับ พ.ศ. ๒๔๒๘)

ขณะซึ่งยัง พักจัดราชการอยู่ ณ เมืองพิชัย นั้นก็ ได้รับลาย พระราชหัตถเลขา ฉะบับหนึ่ง ความว่า

(สำเนา)

ร. ที่ ๕๙๐/๔๗

พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท

วัน ๒ ๆ ๑ ค่ำ ปีระกาสัปตศก ศักราช ๑๒๔๗

ถึง เจ้าหมื่นไวยวรนารถ ด้วยพระวิภาคภูวดล มีหนังสือมาถึงดิศวรกุมารลงวันขึ้น ๑๐ ค่ำฉะบับ ๑ ได้ให้ดิศวรกุมารตอบไปฉะบับ ๑ ครั้นภายหลังมีมาอีกฉะบับหนึ่งลงวัน ๔ ๆ ๑๒ ปีระกาสัปตศก ได้คัดสำเนาแต่ฉะเพาะข้อความที่ต้องการสอดมาในซองนี้ด้วยแล้ว พอได้รับหนังสือที่พระ-นายไวยมีลงมาถึงกรมหมื่นเทววงศ์วโรปการ คัดสำเนาใบบอกวางเวรฉะบับที่ ๒ ลงมาด้วย เห็นว่าการที่จะให้พระวิภาคขึ้นไปนั้นเป็นการตกลงจะได้ยกไปเสียในเดือน ๑๒ แรม ๑๓ ค่ำนี้แล้ว ถึงหนังสือฉะบับก่อนก็คงจะขึ้นไปถึงไม่ทัน แต่ข้อความที่พระวิภาคประสงค์นั้นจะขอให้มีคำสั่งไปให้พระยา

พิไชยกับเจ้าราชวงศ์เมืองหลวงพระบางขึ้นไปด้วย ข้อความที่ว่านั้นก็ดีเห็นจริงอยู่บ้างเหมือนหนึ่งว่าจะเป็นพระวิภาคกำหนดเขตต์แดนเองไป แต่เราไม่อาจที่จะสั่งไปตามความประสงค์ได้ ด้วยเห็นว่าพระยาพิไชยเป็นคนเคยไปทำการมาแต่ก่อนรู้เบาะแสตามบ้านเมืองเหล่านั้น จะได้เป็นกำลังพระนายไวยอยู่ ถ้าจะปล่อยให้ขึ้นไปเสียกับพระวิภาคภูวดล จะเสียประโยชน์ข้างฝ่ายกองทัพประการใดก็ ไม่ทราบจึงต้องขอมอบการอันนี้ให้แก่พระนายไวย เมื่อเห็นว่าควรจะปล่อยให้พระยาพิไชยเจ้าราชวงศ์ขึ้นไปกับพระวิภาคภูวดลก่อนก็ให้ปล่อยไปเมื่อเห็นว่าควรจะให้ไปด้วยในกองทัพ ก็ให้พูดจาชี้แจงการได้การเสียแต่พระวิภาคภูวดลให้ตกลงกัน

อีกประการหนึ่ง การที่พระวิภาคภูวดลจะขึ้นไปก่อนนั้น จะเป็นที่น่ากลัวอันตรายบ้างฤๅไม่น่ากลัว จะเป็นการมีคุณแก่กองทัพฤๅจะเป็นโทษแก่กองทัพ คือจะได้ไปสืบรู้เหตุการณ์ฤๅจะเป็นเหตุให้ฮ่อรู้ตัว และมีใจกำเริบประการใด ให้เจ้าหมื่นไวยวรนารถตริตรองการดูให้ถ้วนถี่ กรมแผนที่ซึ่งขึ้นไปทำการทางเมืองหลวงพระบางนี้ ตกอยู่ในน่าที่เจ้าหมื่นไวย-วรนารถเป็นผู้รับผิดชอบ มีอำนาจที่จะปรึกษาชี้แจงกับพระวิภาคภูวดลได้ตามความเห็น ซึ่งเห็นว่าเป็นคุณแก่ราชการ แลจะเป็นการพ้นอันตรายทั้งราชการแล้วตัวผู้ที่จะเซอรเว เพราะฉะนั้นจะสั่งการขึ้นไปแต่กรุงเทพ ฯ อย่างหนึ่งอย่างใด ก็เป็นทางไกลไม่ทันท่วงที ขอมอบการทั้งนี้ให้เจ้าหมื่นไวยตริตรองตามแต่อย่างไรจะดีที่สุดที่จะทำได้

(พระบรมนามาภิธัย) สยามินทร์

(สำเนา) คำแปล

ข้าพระพุทธเจ้าขอประทานถวายความเห็นที่จะว่าต่อไปนี้ว่า ข้าพระพุทธเจ้าจะได้รับประทานอนุญาตที่จะไปพร้อม ด้วยพระยาพิชัย และเจ้าราชวงศ์ เมืองหลวงพระบาง กับทหารหน้า

๔๐ คน จะออกจากหลวงพระบางโดยเร็ววันที่สุดที่จะไปได้ แล้วจะได้ตรงไปถึงเมืองแถงและเมืองไล ออกจากเมืองไลล่องลงไปลำน้ำแท้ ไปถึงที่ต่อเขตต์แดนผ่านทางเมืองโกรยไปถึงเชียงค้อในขณะนั้น พระนายไวยก็จะได้ยกไปทางเชียงค้อได้ เมื่อได้ตรวจตราเมืองเชียงค้อแล้วไม่ต้องรอคอยการที่กองทัพจะไปทำต่อไป ข้าพระพุทธเจ้า จะเดินต่อไปถึงเมืองซำใต้ และจากที่นั่นไปถึงเมืองแมมโม แล้วสำรวจทางต่อไปไซยบุรีทางแม่น้ำโขง

ถ้าในเวลานั้นเป็นการจำเป็นแล้ว ข้าพระพุทธเจ้าจะไปเมืองหนองคายและเข้าบรรจบกับกรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม หรือจะไปกับพระยาพิชัยทำการมากรุงเทพ ฯ ก็ได้

ถ้าพวกฮ่อจะเข้าก็ตกัน และถ้าเห็นว่าเป็นการเรี่ยวแรงเหลือกำลังแล้ว ก็ถอยกลับมาบรรจบกับพระนายไวยได้ ความสำคัญนั้นแต่เพียงจะให้กำหนดการว่าจะทำอย่างไรลงให้แน่ในเวลานี้เท่านั้น ข้าพระพุทธเจ้ารู้สึกตัวเหมือนลอยอยู่บนอากาศ และเป็นการไม่มีประโยชน์เลยที่เดียวในเวลานี้

ขอฝ่าพระยาทได้ทรงกรุณากราบบังคมทูลแด่พระยาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ให้ได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตในความเห็นอันนี้ และข้าพระพุทธเจ้าเห็นเป็นแน่ว่าคงจะเป็นการสำเร็จ

ที่ซึ่งจะพึงพบกับพวกฮ่อนั้นมีอยู่ ๒ แห่ง คือเมืองเชียงค้อกับห้วยทราย แต่ถึงอย่างนั้นแล้วก็ดี คงจะเป็นการดีที่เราไปพบมันก่อนนี้ มันรู้ว่าการที่เราจะไปทำนั้นไม่ใช่การรบพุ่งเป็นการสงบถ้ามันจะเข้าต่อสู้เราก็จะได้ลองดูกับมัน ถ้ามันแข็งแรงเหลือกำลังเราก็จะได้ถอยเสีย แต่ถ้ามันไม่เข้าต่อสู้แล้ว การก็คงจะสะดวกง่ายขึ้น ถ้าพวกฮ่อมันไม่ขัดขวางต่อสู้แล้ว ข้าพระพุทธเจ้าก็คงจะได้บอกรายงานริโปตไปยังพระนายไวย ซึ่งเป็นผู้จะได้ยกกองทัพไปจนกองหน้าของพระนายไวยจะไปพบกองหน้าของกรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคมไม่ว่าที่ใดตำบลใด โดยที่สุดจะพบกันที่หนองคายก็ได้ การนี้ไม่ใช่การที่เกี่ยวข้องกับการของตัวฉะเพาะตัว เป็นการที่เป็นเวลาสำคัญของบ้านเมืองมาถึงเข้าแล้ว และบรรดาการในตัวทั้งปวงนั้นจะต้องยกทิ้งเสีย และมิความคิดอย่างเดียวแต่ว่าการ ที่จะทำราชการฉลองพระเดชพระคุณในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว โดยสิ่งที่ตัวจะทำได้ให้ดีที่สุดนั้น เป็นต้นเหตุความมุ่งของชีวิตและใจของคนทั้งปวงจะพึงคิดกระทำอย่าง

เดียวเท่านั้น การเรื่องนี้ตามความคิดอันน้อยของข้าพระพุทธเจ้าเห็นว่าเป็นการที่เสียไปแล้วแก่บ้านเมืองทั่วไปเป็นอันมากยังเหลือการที่จะพึงกระทำอยู่แต่สิ่งเดียว และถ้าการนั้นจะเสียไปเสียแล้วคงเป็นการเสียแก้อีกไม่ได้เลย และจะไม่แลเห็นที่สุดของผลแห่งการเสียนั้นว่าจะหยุดเพียงใดได้ ข้าพระพุทธเจ้าหวังใจว่าการที่ข้าพระพุทธเจ้าได้กล่าวเช่นนี้คงจะไม่เป็นการขุ่นเคืองโดยบังอาจ คำที่กล่าวเหล่านี้เป็นความคิดอันได้ตรองโดยละเอียดของข้าพระพุทธเจ้าแต่ผู้เดียว ไม่มีผู้ใดภายนอกได้ช่วยคิดอ่าน และข้าพระพุทธเจ้าเห็นว่าเป็นพนักงานของข้าพระพุทธเจ้า และเป็นการยังคับในใจข้าพระพุทธเจ้าที่จะกราบทูลในความคิดของข้าพระพุทธเจ้า

ถ้าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระดำริเห็นชอบด้วยในความคิดอันนี้แล้ว ขอฝ่าพระบาทได้มีคำสั่ง (อินสตรักชั่น) แต่งให้คนถือขึ้นไปถึงข้าพระพุทธเจ้าอย่าได้ช้าเลย แล้วการทุกสิ่งจะได้ลงมือโดยแข็งแรง

(สำเนา) คำแปล

ในส่วนตัวของข้าพระพุทธเจ้านั้นก็เป็นการคงอยู่ ที่จะให้เป็นการแน่นอนในตัวข้าพระพุทธเจ้าว่า การทั้งปวงนั้นคงจะได้มากในเมื่อมีช่องโอกาสที่จะทำ

ในที่นี้ได้จัดการให้ทหารหมู่ใหญ่ยกไปทางเมืองน่าน และข้าพระพุทธเจ้าได้ตระเตรียมที่จะยกไปโดยเร็วที่สุดที่จะได้ช้างม้า แล้วจะได้ไปทางเมืองแพร่ถึงเมืองน่าน ซึ่งเป็นทางที่ยังไม่ได้ตรวจเซอรเว แล้วข้าพระพุทธเจ้าจะได้ไปถึงหลวงพระบาง นายเย็นกับนายใจจะได้ตรวจตราทางแต่เมืองแพร่ ซึ่งเป็นทางค้นลูกค้าเดิรทุกปี แล้วจะได้ไปเมืองเชียงของในแม่น้ำโขงตัดทางกลับมาเมืองนครลำปางแล้วมาเมืองแพร่ แล้วล่องตามลำแม่น้ำไปถึงเมืองสวรรคโลก และสุโขทัยกลับไปกรุงเทพฯ

แต่เมื่องหลวงพระบางไปนั้นข้าพระพุทธเจ้าได้พูดกับพระนายไวย แสดงความคิดเห็นของข้าพระพุทธเจ้าที่จะเดิรต่อไปเมืองไล แล้วล่องตามแม่น้ำแท้ไปถึงที่ต่อเขตต์แดนไปตัดวกเข้าที่ตำบลสบแอดเชียงคำ พระนายไวยได้เห็นชอบด้วยในความคิดข้าพระพุทธเจ้านี้ แล้วท่านจะให้ทหาร ๔๐ คน ไปกับข้าพระพุทธเจ้าด้วย ถ้าไปมากกว่านี้คงจะเพิ่มความลำยากขึ้นในเรื่อง

สะเบียงอาหารของพวกเซอรเวนั้น ในเวลานี้ยังไม่เป็นการตกลงว่าพระยาพิชัยกับเจ้าราชวงศ์จะได้ ไปด้วยกับข้าพระพุทธเจ้าหรือไม่นั้น ในหนังสือของข้าพระพุทธเจ้าลงวันแรม ๑๒ ค่ำ ข้าพระพุทธเจ้ากราบทูลขอคำสั่งฝ่าพระยาทฉะเพาะในเรื่องนี้มาแล้ว ข้าพระพุทธเจ้าขอประทานอินสตรักชั่นนี้เพราะจะได้เป็นการถูกต้องยิ่งขึ้น และที่ต่อเขตต์แดนนั้นคงจะมีเจ้าพนักงานที่สมควรอยู่ในที่นั้น ถ้าข้าพระพุทธเจ้าไปไม่มีอินสตรักชั่นติดไปด้วยแล้ว จะเป็นที่เขาพูดได้ว่าข้าพระพุทธเจ้าเป็นผู้ไปหมายเขตต์แดน ข้าพระพุทธเจ้าจะตรวจดูในเรื่องราว (History) ของที่เขตต์แดนทั้งปวงอีกทีหนึ่ง เพราะถ้าพวกเหล่านั้นได้ล่วงเข้ามาอยู่ในที่แผ่นดินก่อนแล้ว เขามีโอกาสท่าทางทุกอย่างหมดและเขาคงจะไม่ยอมถอยที่เขตต์แดนออกไปจนสักนิ้วหนึ่ง นอกจากที่จะใช้คำอันแรงคือ “รบกัน” ถ้าสิ่งหนึ่งสิ่งใดต้องยอมยกให้โดยง่ายแล้ว เขาคงจะขอเอามากขึ้นอีกโดยเร็วเป็นแน่

ถ้าข้าพระพุทธเจ้าพ้นรอดไปจากพวกฮ่อและความเจ็บไข้แล้ว คงจะเป็นเวลาดีของข้าพระพุทธเจ้าในเวลานั้น ที่การที่จะกำหนดเขตต์แดนในระหว่างฝรั่งเศสกับสยามนั้นจะได้กระทำแล้ว เราจะได้รู้จักที่แผ่นดินที่ตัวเราอยู่นั้นได้

ตามที่ข้าพระพุทธเจ้ากล่าวว่าจะยกโดยเร็วนั้น ข้าพระพุทธเจ้าจะได้ไปถึงสบแอดเชียงค้อก่อนพระนายไวย ข้าพระพุทธเจ้าคงจะสามารถที่จะช่วยโดยทางสงบเรียบร้อยได้ และในที่นั้นถ้าได้รีบยกข้ามน้ำโมโดยทันที สิ่งทั้งปวงก็คงจะเป็นการสำเร็จหมด แต่ข้าพระพุทธเจ้าขอฝ่าพระยาทได้โปรดช่วยข้าพระพุทธเจ้าที่ได้ให้พระยาพิชัยและเจ้าราชวงศ์มาด้วย พระยาพิชัยและเจ้าราชวงศ์นั้นจะเป็นที่ต้องการแต่ในการที่จะให้ตกลงในครั้งแรกสำหรับที่จะได้เดินทางเชียงค้อ แต่ไม่เป็นการจำเป็นที่ท่านทั้งสองนี้จะต้องคอยอยู่จนกองทัพได้ออกจากหลวงพระบาง

ข้าพระพุทธเจ้าจะเขียนกราบทูลมาอีกในเรื่องการที่เกี่ยวข้องกับออฟฟิศเป็นต้น และจะส่งหนังสือนั้นมาโดยเรือ ๑๐ แจว และเรือเข็ดมะรินี้

ข้าพระพุทธเจ้ามีเกียรติยศที่จะเป็นข้าอันเป็นผู้กระทำตามอย่างยิ่งของฝ่าพระยาท

(ลงชื่อ) เยมซ์ แมคคาที

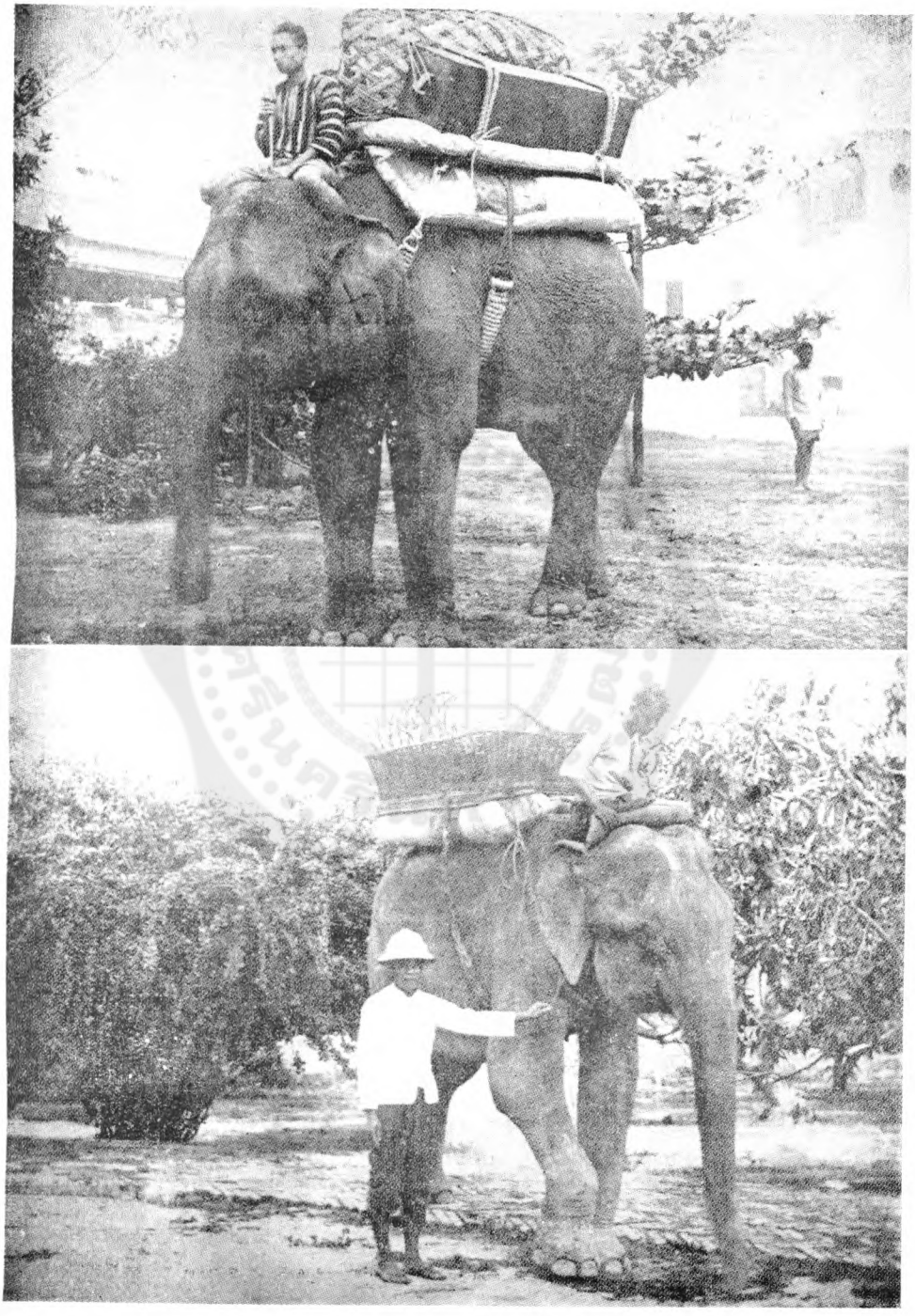
พระวิภาคภูวดล

และเมื่อขณะที่ยังพักอยู่ ณ เมืองพิชัยนั้น เจ้าหมื่นไวยวรนารถได้เอาแหย่งที่ใส่บนหลังช้างมาตรวจ เห็นมีไม้สี่อันเหมือนอย่างเสาเอาหนังพับเป็นชั้น ๆ คลุมหลังช้าง แล้วทำประทุนยกขึ้นไว้บนแหย่งเพื่อกันแดดและฝน ตั้งบนหนังปูหลังช้าง แหย่งนั้นถ้าจะบรรทุของมีน้ำหนัก ๕๐—๖๐ ชั่ง ช้างจึงทนเดินทางได้ตลอด ถ้าจะให้มีน้ำหนักยิ่งขึ้นไปหลังช้างก็บวมใช้บรรทุกของไม่ได้ต่อไป เมื่อเห็นดังนั้นเจ้าหมื่นไวยวรนารถแม่ทัพ จึงได้คิดประดิษฐ์แหย่งอย่างใหม่ขึ้น ที่ไม้แหย่งนั้นทำเป็นกะดานยาวใส่สองข้าง และเอาผ้าใบหุ้ม ยัดกายมะพร้าวที่เป็นฝอยเต็มเบาะนั้น ทำอย่างอานม้า เมื่อสำเร็จแล้ว ได้เอาเงิน ๕๐๐ชั่ง ขึ้นบรรทุกบนแหย่งนั้น กับคนอีก ๒ คนให้ช้างเดินไปมากว่าชั่วโมง แล้วยกแหย่งออกจากหลังช้างตรวจดูเห็นว่าหลังช้างไม่บวมไม่แตกไม่พอง คืออยู่เป็นปกติ เมื่อเวลาขับให้ช้างวิ่งและเดินก็ได้คล่องแคล่ว ไม่รู้สึกว่าช้างเดินได้รับความหนัก เมื่อเห็นดังนี้แล้วจึงให้ระดมทำแหย่งอย่างใหม่ เปลี่ยนแปลงแหย่งอย่างเก่าขึ้นเป็นอันมาก ทำเป็นสองอย่าง มีกูบอย่างหนึ่งแหย่งโถงอย่างหนึ่ง ส่วนช้างที่บรรทุกปืนใหญ่นั้น แต่ก่อนมาปืนกระบอกหนึ่ง ต้องใช้ช้างหลายเชือก แม่ทัพจึงได้ให้ทำเบาะอย่างที่อินเดียใช้กันเป็นเบาะโตเต็มหลังช้าง แหวะกลางมีช่องว่าง ไม่ให้กดกระดูกสันหลังช้าง การที่รัดเบาะใช้วิธีคล้ายรัดที่ม้า มีซองหางพานหน้าพร้อมกับได้ถอดรางปืนซึ่งติดกับตัวปืนวางลงตรงกลาง สองข้างบรรทุลูกล้อ ปืนใหญ่ที่บรรทุกบนหลังช้างนั้นมีสองอย่าง เรียกว่าปืนภูเขาชื่ออามสตรองอย่างหนึ่ง ชื่อปืนแก๊ตริงกันทหารเรือเป็นผู้คุมเอาไปใช้อย่างหนึ่ง อีกอย่างหนึ่งเป็นปืนทองเหลืองชื่อ เฮาสวิสเซอร์เหมือนอย่างปืนครกกลาย ๆ ได้เอาปืน ๓ อย่างบรรทุกบนหลังช้าง เห็นว่าใช้ได้แน่นหนาดี ส่วนหีบกะสุนดินดำได้บรรทุหลังเบาะบนหลังช้างก็ได้มากหีบ การบรรทุของบนหลังช้างได้ทดลองทุกอย่าง ใช้ได้ดี ได้ส่งแบบนี้มาเป็นตัวอย่างที่กรมยุทธนาธิการ และมีรูปถ่ายเมื่อช้างได้บรรทุกของเต็ม ขณะที่กองทัพยกออกเดิร ความคิดที่เปลี่ยนแหย่งนี้ ช้างตัวหนึ่งบรรทุกได้เท่ากับช้าง ๒ เชือกแต่โบราณกาลได้ใช้ตลอดมาจนกองทัพกลับกรุงเทพ พระมหานคร

อีกอย่างหนึ่งได้ทำเป็นเลื่อน มีลูกกรงรอบ มีคาน ๒ ข้างและมีประทุน สำหรับช้างลากเหมือนรถ ได้บรรทุกของบนเลื่อน ๆ ๑ บรรทุกของได้มากกว่าที่เคยบรรทุก ๕ หรือ ๖ ช้าง เวลา

๑๐ ตัวอย่างแหย่งช้าง ที่ท่านแม่ทัพได้คิดทำขึ้นใหม่

๑๑ ตัวอย่างแหย่งช้าง ท่านแม่ทัพได้ทำขึ้นที่เมืองแพร่ เมื่อ ร.ศ. ๑๒๑

ที่ลากลองใช้ก็ดีอยู่ แต่ครั้นลากไปได้สัก ๓—๔ วันก็ชำรุดเพราะไม้แคร่นั้นถูกดินหินทรายสึกไปหมด เป็นอันความคิดนี้ไม่สำเร็จ ดังแจ้งอยู่ในรูปที่ถ่ายไว้นั้นแล้ว

ในระหว่างนั้นแม่ทัพและนายทัพนายกองทั้งปวง ได้ขึ้นไปนมัสการพระแท่นศิลาอาสน์ แล้วเลยไปถึงเมืองลับแล พักอยู่ที่บ้านนายทองอิน ซึ่งเข้ามาฝากตัวอยู่กับแม่ทัพ นายทองอินเป็นผู้รับเลี้ยงดูอยู่ที่บ้านของเขา แม่ทัพได้พักนอนในบ้านนายทองอิน ๒ คืน ระหว่างที่พักอยู่ในบ้านนายทองอิน ๆ ได้พาแม่ทัพไปดูถิ่นฐานหมู่บ้านลับแลทุกแห่ง แม่ทัพจึงเห็นว่าทางตั้งแต่อุตรดิตถ์ถึงลับแลเป็นทางสั้นไม่ยาว ทางที่เดินอยู่ทุกวันนั้นคดเคี้ยวเป็นทางไกล แม่ทัพจึงได้ออกเงินส่วนตัวและเรี่ยไรนายทัพนายกอง ได้เงินหลายร้อยบาท ได้มอบเงินให้กับนายทองอินเป็นผู้จัดการตัดถนนตามความเห็นของเจ้าหมื่นไวยวรนารถแม่ทัพ ถนนนี้นายทองอินก็ได้จัดการตัดไปเสร็จแล้ว นายทองอินนี้ต่อมาได้เป็นนายอำเภอลับแล และต่อมาได้เป็นพระศรีพนมมาศ ทำการในตำแหน่งเกษตรมณฑลพิษณุโลกอยู่ในมณฑลนั้น

เมื่อแม่ทัพกลับมาถึงเมืองพิชัยแล้ว จีนพั้งชาวสวรรคโลกนำพระแก้วมรกต มีพระพุทธรูปขัดสมาธิเพชรหันหลังให้กัน ๔ องค์ กลางมีหลักเป็นดอกอุบล พระพุทธรูปนี้ผู้สร้างจะหมายความว่าพระพุทธเจ้าได้เกิดแล้วในโลก ๔ พระองค์ พระศรีอารย์ยังจะมาอีก คือดอกบัวนั้นยังไม่บาน รูปพระอย่างนี้ที่มณฑลพายัพและหลวงพระบางที่เป็นวัดเก่า ๆ ก็มีอยู่บ้าง และเมื่อแม่ทัพได้ไปเที่ยวที่เมืองกวางตุ้ง ได้ไปที่วัดใหญ่ ก็เห็นมีรูปพระหันหลังให้กันดังกล่าวมาแล้วนี้ แม่ทัพได้ซักถามผู้ที่เอาพระมาให้ว่าได้อย่างไร จีนพั้งได้เล่าเรื่องให้ฟังว่า เด็กเลี้ยงกระบือได้ไปพบที่พระเจดีย์วัดพระลือ เดิมเด็กนั้นเห็นแกนเหล็กพระเจดีย์ยังมีอยู่ เด็กนั้นจะต้องการแกนพระเจดีย์จึงได้ทำลายอิฐเอาแกนออก ที่ต้นแกนมีโพรง เด็กก็คุ้ยอิฐเข้าไปในโพรง จึงพบของต่าง ๆ มีพระอีกหลายอย่าง เด็กจึงเลือกเอาแต่พระแก้วมรกต เมื่อจีนพั้งได้ทรายแล้ว จึงให้เงินเด็กเป็นรางวัล ขอเอาพระแก้วมาไว้เป็นสิทธิ์ และที่นำพระแก้วมาให้แม่ทัพครั้งนี้ เพื่อจะให้แม่ทัพนำขึ้นถวายสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชสยามมกุฎราชกุมาร เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ ท่านแม่ทัพจึงได้นำพระแก้วมรกตนี้เป็นพระชัยศักดิ์สิทธิ์ยกไปปรายข่อจนสำเร็จ เมื่อกลับมาถึงกรุงเทพ ฯ แล้วเจ้าหมื่น-

ไวยวรนารถก็ ได้ให้ช่างเอาทองคำลงยาทำเป็นแท่นมีกลีบบัว แล้วนำขึ้นถวายตามความประสงค์ของเจ้าของ

ช้าง ๑๖๐ เชือกซึ่งกระทรวงมหาดไทยเกณฑ์มาเข้าตารางทัพที่เมืองพิชัยนั้น พระยาศรีสหเทพได้มาชี้แจงต่อแม่ทัพว่า ช้างเมืองพิชัย, เมืองกำแพงเพ็ชร, เมืองสวรรคโลกรวม ๓ เมือง เป็นจำนวนช้าง ๘๐ เชือกนั้น เป็นช้างหัวเมืองใกล้เคียง ขอให้บรรทุกไปส่งแต่เพียงท่าบ้านปากราย แล้วขอกลับลงมายังเมืองพิชัย เมื่อมีราชการฉุกเฉินขึ้นภายหลัง จะได้เอาไว้ใช้เป็นกำลังราชการต่อไป แต่ช้างเมืองแพร่ ๘๐ เชือกนั้น ให้เอาขึ้นไปรับราชการทัพในกองทัพจนตลอดเวลา ส่วนช้างที่ขาดจำนวนตารางทัพไปนั้น กองทัพจะได้รับช้างเมืองน่านตามเกณฑ์ ๑๐๐ ช้างเอาไปใช้ราชการกองทัพแทนช้าง ๓ หัวเมืองต่อไป

ฝ่ายพระวิภาคภูวดล (เยมส์ แมคคาที) เจ้าพนักงานทำแผนที่ได้มาขออนุญาตที่จะยกล่วงหน้าขึ้นไปก่อน แต่จะเดินไปตามทางที่กองทัพจะยกเดินไปนั้น เพื่อจะได้ตรวจสอบภูมิประเทศไว้ก่อน ในระหว่างที่กองทัพยังตั้งอยู่ ณ เมืองพิชัยได้รับท้องตราพระราชสีห์ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ไปจากกรุงเทพ ฯ ฉะบับหนึ่งใจความว่า ได้รับบอกกองทัพฉะบับหนึ่งว่า "เจ้าพระนครเมืองน่านมีศุภอักษรลงมาว่า เจ้านครหลวงพระบางและพระยาพิชัย (มิ่ง) ข้าหลวง ได้แต่งให้พระยาสุโขทัยกับเจ้าราชบุตรไปขอสะเบียงกับคน ๑,๐๐๐ คน เจ้านครน่านได้จัดเข้าส่งไปแล้ว ๗,๐๐๐ ถัง และจะให้พระยาสุโขทัยนำไปอีก ๗,๐๐๐ ถัง รวมเป็น ๑๔,๐๐๐ ถัง แต่คน ๑,๐๐๐ คนนั้นได้ตระเตรียมไว้พร้อมแล้ว กรุงเทพ ฯ พระมหานครได้มีท้องตราไปถึงเจ้านครน่านให้เตรียมไพร่พลไว้คอยกองทัพ ถ้าแม่ทัพจะเรียกคนเวลาใด ให้ได้คนพร้อมตามกำหนด กับให้เกณฑ์เข้าขึ้นฉางรวมไว้ และให้เมืองน่านเป็นหน้าที่ลำเลียงเข้าที่เมืองพิชัยขึ้นไปส่งกองทัพ ถ้าผู้คนช้างม้าโคต่างมาพร้อมแล้ว ให้กองทัพยกรีบเร่งขึ้นไปยังเมืองหลวงพระบาง" ตราพระราชสีห์อีกฉะบับหนึ่งมีความว่า "ตามบอกของพระยาศรีสหเทพด้วยเรื่องสะเบียงอาหารส่งกองทัพนั้น มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้า ฯ สั่งว่า ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้จัดเข้าส่งขึ้นมาเป็นจำนวนเข้าถึง ๑,๔๔๕ เกวียน เกินกำหนดที่พระยาศรีสหเทพได้กะไว้ใช้ในปีหนึ่งมากแล้ว คงจะพอเจือจานจ่ายในกองทัพจนกว่าจะเสร็จการ อย่าให้มีความวิตกในเรื่องสะเบียงอาหารที่จะจ่ายในกองทัพ ให้

๑๒ รูปบานประตูโบสถ์พระแท่นศิลาอาศน์เดิม ถ่ายพร้อมกับโบสถ์ เป็นฝีมือนายช่างโบราณ ได้แกะสลักไว้ลึกถึง ๓ ชั้น บัดนี้เพลิงไหม้ทำขึ้นใหม่แล้ว

คิดแต่ปรายปรามพวกข่อข้าศึกให้รายคายสมดังพระบรมราชประสงค์" อีกฉะบับหนึ่งมีความว่า "ถ้าแม่ทัพนายกองจะบังคับบัญชาการทัพประการใด ให้เจ้าเมืองกรมการท้าวเพี้ยเชื่อฟังคำบังคับบัญชาในการที่จะจัดราชการให้เรียบร้อย ตามพระกระแสพระบรมราโชวาทสำหรับกองทัพทุกประการ"

กองทัพได้ตั้งพักรอพาหนะอยู่ ณ เมืองพิชัยประมาณ ๒๐ วันแล้วก็ยังหามาพรักพร้อมพอกับจำนวนที่เกณฑ์ไม่ ได้ช้าง ๑๐๘ เชือก โคต่าง ๓๑๐ ตัว ม้า ๑๑ ม้าเท่านั้น แต่จะให้รอชักช้าไปก็จะเสียเวลาราชการ เพราะระยะทางยังไกลอยู่ จึงได้จัดสะเบียงแบ่งออกแต่พอควรส่วนหนึ่งก่อน ส่วนหนึ่งได้มอบให้ผู้รักษาราชการกรมภารเมืองพิชัยรักษาไว้ ให้ส่งไปกับกองลำเลียง

เมื่อจะยกออกจากเมืองพิชัยนั้น แม่ทัพได้เรียกผู้จะนำกองทัพให้ยื่นระยะทาง และได้จัดแบ่งกองทัพที่จะแยกเดิรกองทัพเป็น ๓ ทาง ดังจะแจ้งต่อไปนี้

ทางหนึ่งจะยกจากเมืองพิชัยไปพักเมืองฝางระยะทาง ๓ วัน จากเมืองฝางพักท่าแฝกระยะทาง ๔ วัน จากท่าแฝกพักเมืองน่านระยะทาง ๖ วัน จากเมืองน่านพักนาดินดำระยะทาง ๖ วัน จากนาดินดำพักบ้านนาแลระยะทาง ๖ วัน จากบ้านนาแลระยะทาง ๖ วันถึงเมืองหลวงพระบาง รวมวันที่กองทัพเดิรจากเมืองพิชัยถึงเมืองหลวงพระบางมีระยะทาง ๓๑ วัน แต่มรรคาในระหว่างนี้คับขันกันดารต้องข้ามห้วยละหารธารเขาไปเป็นหลายสิบตำบล แม่ทัพและนายทัพนายกองจะต้องคุมทหารกรุงเทพ ฯ และทหารหัวเมือง และขุนหมื่นไพร่พลเดิรไปตลอดตามระยะทางนี้จนถึงที่ข้ามเมืองหลวงพระบางทีเดียว

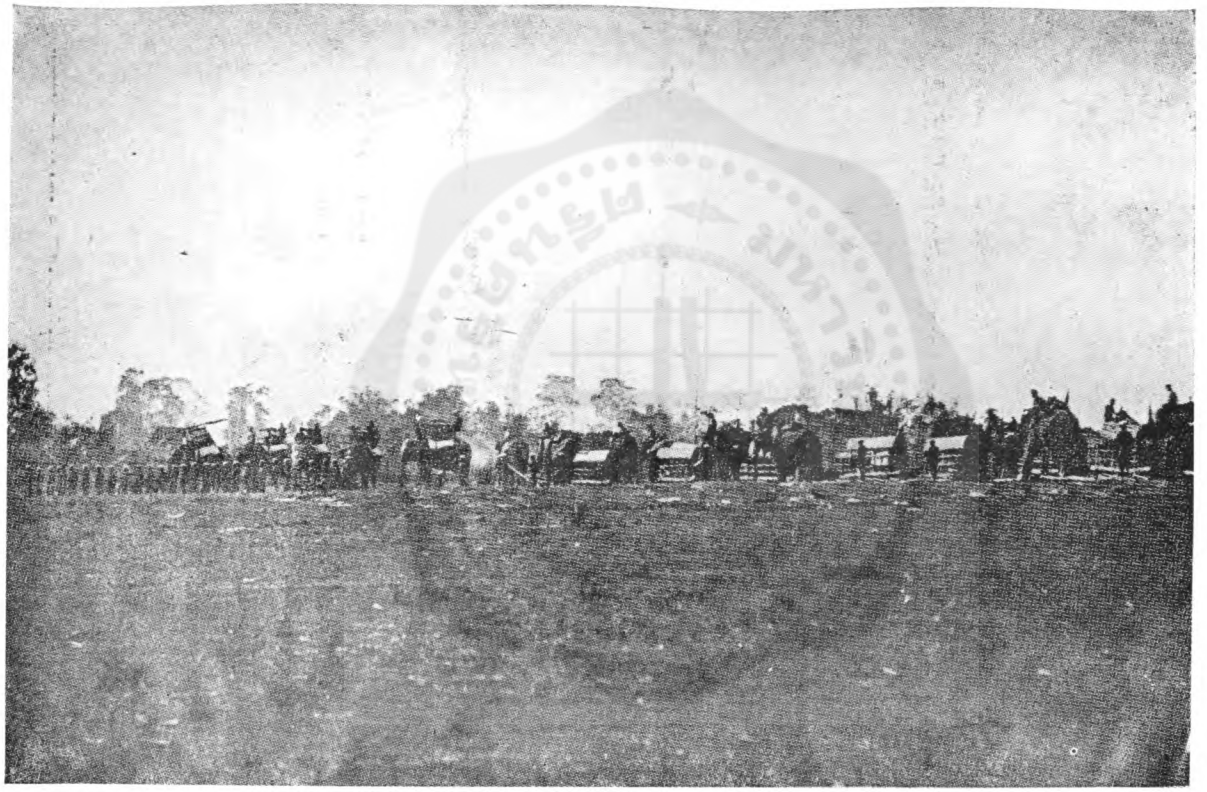
อีกทางหนึ่งจะได้จัดแบ่งเป็นเครื่องใช้สำหรับกองทัพ และสะเบียงที่จะได้เป็นกำลังต่อไปจากเมืองหลวงพระบางนั้น แต่งให้พระศรีพิไชยสงครามปลัดซ้ายกรมการเมืองพิชัย และนายทหารกรุงเทพ ฯ ให้คุมไปทางปากราย ลงบรรทุกเรือขึ้นไปส่งยังเมืองหลวงพระบาง อีกทางหนึ่งเมื่อยกไปถึงเมืองน่านแล้ว จะได้แต่งให้พระพลสงครามเมืองสวรรคโลก ซึ่งมาเข้าในกองทัพขุนหมื่นไพร่พลและนายทหารกองทหารปืนใหญ่ คุมปืนใหญ่และกะสุนดินดำแยกทางขึ้นลงท่านุ่น จัดลงบรรทุกเรือไปส่งยังเมืองหลวงพระบาง การที่แม่ทัพได้จัดแยกกันไปเป็น ๓ ทางดังนี้นั้น ได้ปรึกษาแก่นายทัพนายกองตกลงเห็นชอบพร้อมกันว่า "แม้ว่าจะจัดรวมกันไปโดยทางเรือทั้งอาวุธ

และสะเบียงและคนรวมกันทั้งสิ้น จำนวนเรือจะบรรทุกส่งกองทัพก็หามีพอไม่ ครั้นจะรวบรวมยกไปทางบกทั้งสิ้น อาวุธและกะสุนดินดำสะเบียงอาหารที่เตรียมไว้ต่อภายหน้าก็มีน้ำหนักมาก จะบรรทุกเดินทางบกเป็นที่ยากลำบากนัก จึงได้ตัดรอนผ่อนผันแบ่งแยกกันไป แต่ระยะทางทั้ง ๓ ทางนี้ แม่ทัพได้คิดกะประมาณเห็นว่า จะถึงทันกันได้พร้อมยังเมืองหลวงพระบางทั้งสิ้น"

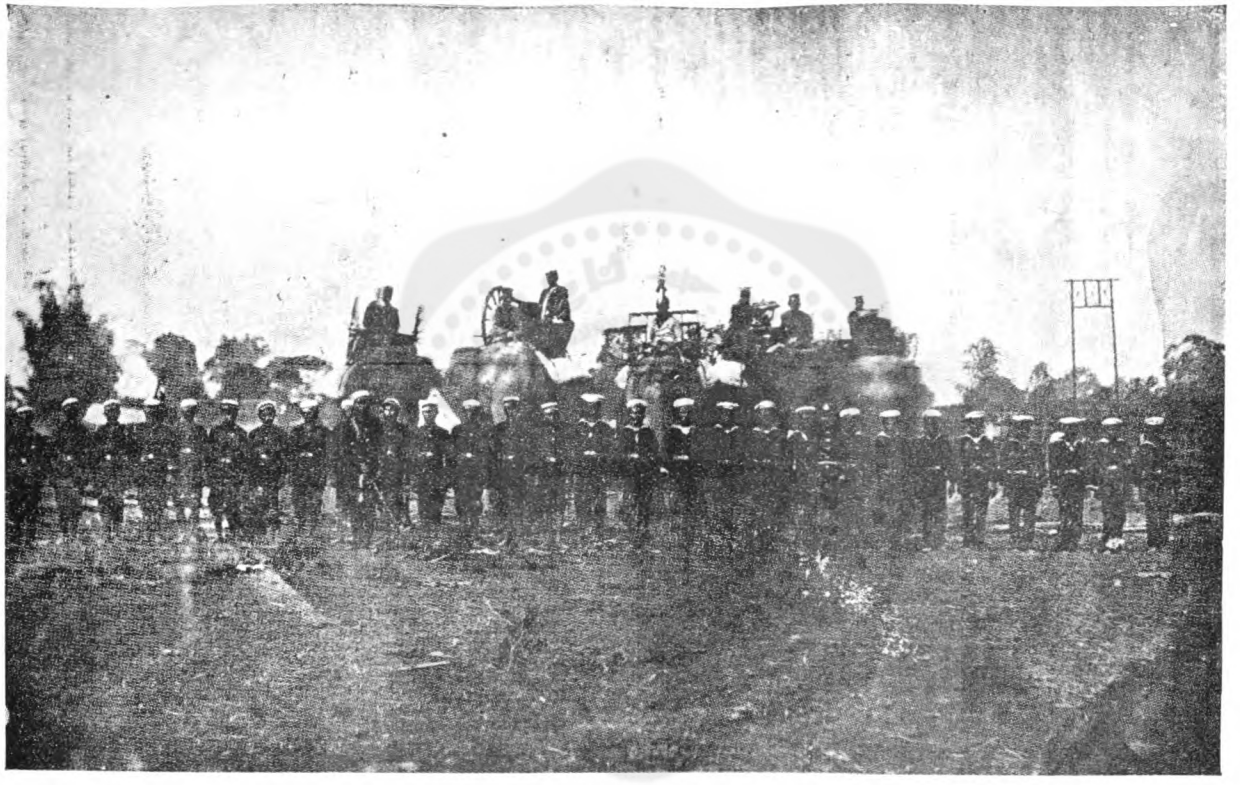
อนึ่งสะเบียงอาหารที่จะจ่ายให้แก่ไพร่พลในกองทัพตั้งแต่เมืองพิชัยเป็นระยะ ๆ ตลอดไปกว่าจะถึงเมืองหลวงพระบางนั้น พระยาศรีสหเทพรับจัดแจงส่งขึ้นไปรวบรวมไว้ทุก ๆ ตำบล ยังที่พักให้พอจ่ายกับจำนวนคนในกองทัพ มิให้เป็นที่ขัดขวางได้

เมื่อแม่ทัพและนายกองปรึกษาตกลงเห็นชอบพร้อมกันดังนี้แล้ว ก็ให้จัดและเตรียมการที่จะยกกองทัพขึ้นไปยังเมืองหลวงพระบางตามที่ได้ดำริเห็นชอบพร้อมกันนั้น คอยพาหนะมาถึงพรักพร้อมกันแล้วเมื่อใดก็จะรีบยกขึ้นไป ในเวลาเมื่อกองทัพฝ่ายเหนือยังตั้งพักรอพาหนะอยู่ ณ เมืองพิชัยนั้น แม่ทัพได้มีคำสั่งให้ข่าวร้องราษฎรให้นำบุตรมาปลูกฝีดาษ (ไข้ทรพิษ) รวมปลูกขึ้นงามบริบูรณ์ได้ ๒๕๐ คนเศษ ในเวลานั้นขุนทวีราชทรัพย์ (จีนช้าง) เจ้าภาษีฝิ่นในสิบหกหัวเมืองเหนือมีความภักดีต่อราชการ จัดโค ๕๒ โค ปลาหาง ๑๗ หาบ เนื้อเค็ม ๑๔ หาบ นำมาให้แม่ทัพ ๆ เห็นว่าขุนทวีราชทรัพย์มีความจงรักภักดีต่อราชการโดยแท้จริง เป็นความยินดีที่จะช่วยอุดหนุนในกำลังราชการกองทัพดังนี้ จึงได้รับสิ่งของ ๆ ขุนทวีราชทรัพย์เจ้าภาษีฝิ่นไปด้วยในกองทัพ

ครั้น ณ วันศุกรแรม ๑๑ ค่ำเดือนอ้ายปีระกา สัปตศก จุลศักราช ๑๒๔๗ พ.ศ. ๒๔๒๘ เวลาเช้า ๓ โมงเศษ (๙ ก.ท.) เจ้าหมื่นไวยวรนารถแม่ทัพพร้อมด้วยนายทัพนายกองทหารกรุงเทพ ฯ และหัวเมืองกับขุนหมื่นไพร่พลยกออกจากเมืองพิชัย กรมการได้ทำประตูป่า มีพระสงฆ์สวดไชยยันโตและประพรมน้ำพระพุทธมนต์และราษฎรตั้งเครื่องบูชา ผู้ว่าราชการเมืองและกรมการและพวกราษฎรมาส่งกองทัพเป็นอันมาก แม่ทัพจึงได้จัดกระบวนทัพออกจากประตูป่าเมืองพิชัย ให้นายจ่ายวดเป็นผู้ยังคับตรวจตรากองทัพหน้า นายร้อยเอกหลวงจำนงยุทธกิจคุมทหารกรุงเทพ ฯ ๑๐๐ คนเป็นกองทัพหน้า ถัดมาพระอินทรแสนแสง ปลัดเมืองกำแพงเพ็ชร คุมไพร่พลหัวเมือง ๑๐๐ คนเป็นผู้ช่วยกองหน้าด้วย สำหรับแผ้วถางหนทางที่รกเลี้ยวกีดขวางและทำทางให้กองทัพเดินสะดวก ถัดกองหน้าลงมาเป็นกองหนุน ๒ กอง คือ นายร้อยเอกหลวงอาจหาญณรงค์กับ

๑๓ ช้างธงชัย ช้างปืนใหญ่ และช้างเลื่อนบรรทุกของ กำลังจัดการจะเดิรกองทัพยกจากเมืองพิชัย จัดเป็นกองหน้าและกองหลังตามแบบคำสั่งแม่ทัพ ที่เมืองพิชัย (ครั้งที่ ๑)

๑๔ ช้างบรรทุกปืนใหญ่ ซึ่งแม่ทัพคิดขึ้นใหม่ จะได้เดิรกระบวนเข้ากองทัพ
ไปทางเมืองน่านถึงเมืองหลวงพระบาง (ครั้งที่ ๑)

นายร้อยเอกหลวงศัษกรปลาศ คุมทหารเป็นยี่กซ้ายขวาคอยรักษาแม่ทัพไปตลอดสองข้างทาง ถัดกองหนุนซึ่งเป็นยี่กซ้ายขวาก็ถึงช้างพระแก้วมรกตซึ่งเป็นพระชัยนำทัพ ถัดมาก็ถึงช้างองชัย แล้วก็ถึงช้างบรรทุกยืนมอร์ตาร์คู่ ๑ ต่อมาเป็นช้างเบาะซึ่งใช้ตามแบบอย่างอินเดีย พวกคาเด็คขี่นไปอยู่บนหลังช้าง ๆ ละ ๔ คน ต่อมาก็ถึงช้างแม่ทัพ ถัดลงมาก็ถึงช้างนายพันตรี พระพหลพลพยุหเสนา และพวกนายทัพนายกองเป็นลำดับกันลงมา แล้วก็ถึงช้างบรรทุกเครื่องกะสุนดินดำและสะเบียงอาหาร ถัดลงมาก็ถึงช้างบรรทุกคนป่วยเจ็บ แล้วก็ถึงกองพระพลเมืองสวรรคโลกซึ่งเป็นผู้คุมกองโคต่างบรรทุกสะเบียงอาหาร ส่วนนายร้อยเอกหลวงวิชิตนั้นให้เป็นกองหลัง และกองอื่น ๆ นอกจากที่ได้กล่าวมาแล้วนี้ ได้จัดเป็นลำดับไปทุก ๆ กองตามวิธีจัดทัพสรรพไปด้วยเครื่องสรรพศัสตราอาวุธสะเบียงอาหาร พลช้างม้าพลเดินท้าวเป็นกระบวนทัพ เดินทัพมาถึงบ้านนาคะนิงพักนอน ๑ คืน

รุ่งขึ้น ณ วันเสาร์แรม ๑๒ ค่ำเดือนอ้ายเวลาย่ำรุ่ง ๓๐ นาที ยกออกจากนาคะนิงเข้าป่าแดงเป็นที่แห้ง มีไม้ต่าง ๆ หลายพันธุ์ มีต้นเต็งรังและพลวงเป็นต้น ไม่มีใครมาตัดลงไปเป็นสินค้า ในป่าแดงนี้แผ่นดินสีขาวเป็นดินเหนียว ทางนี้ถ้าจะทำทางใหญ่เป็นทางรถไฟแล้วใช้ไม้ในป่านี้เป็นหมอนรองทางรถไฟก็ได้ ดูไม้ในป่านี้งามมาก ถ้าจะมีทางแล้ว ไม้ในป่านี้คงเป็นสินค้าได้มาก เวลาเช้า ๓ โมง ๑๐ นาที (๙.๑๐ ก.ท.) ถึงหนองต้นแขม ที่พักนี้ได้กะไว้มีหนองน้ำ ช้างได้อาศัยกินน้ำ เวลา ๓ โมง ๓๕ นาที (๙.๓๕ ก.ท.) ถึงป่าพง มีไม้ไผ่ตงอยู่ใต้ต้นไม้ใหญ่ ๓ โมง ๔๗ นาที (๙.๔๗ ก.ท.) ถึงป่าแดงเวลา ๕ โมงเช้า (๑๑ ก.ท.) ถึงบ้านน้ำอ่าง มีนาอยู่ประมาณ ๓๐๐ ไร่ มีวัดและบ้านเวลา ๕ โมง ๒๐ นาที (๑๑.๒๐ ก.ท.) ถึงทำเนียบกรมการทำรับที่บ้านน้ำอ่างไม่ได้พัก เลยข้ามแม่น้ำอ่างไปพักที่ดงยาง บ้านน้ำอ่างขึ้นกับเมืองตรอนศรีสินธุ์ มีราษฎรอยู่ประมาณ ๒๕ หลังคาเรือน พักนอนคืนหนึ่ง

ณ ที่นี้ได้รับบอกพระยาสุโขทัย ข้าหลวงประจำเมืองหลวงพระยางความว่า "พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร์ (มิ่ง) ผู้ว่าราชการเมืองพิชัยป่วยเป็นไข้ป่า"

รุ่งขึ้น ณ วันอาทิตย์แรม ๑๓ ค่ำเดือนอ้าย ออกจากบ้านน้ำอ่างเวลาเช้า ๑ โมง ๓๐ นาที (๗.๓๐ ก.ท.) ถึงบ้านหินกอง ออกจากบ้านหินกองถึงบ้านลับแล มีบ้านอยู่ประมาณ ๓๐๐ หลังคาเรือน เข้าปลาทำพอกิน เวลาเช้า ๒ โมง ๒๐ นาที (๘.๒๐ ก.ท.) ถึงบ้านน้ำพี้เวลาเช้า ๔ โมง

๓๐ นาฬิ (๑๐.๓๐ ก.ท.) ถึงบ้านน้ำพี้ได้รับยอกพระยาสุโขทัย ความว่า "พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร์ (มิ่ง) ถึงแก่กรรมเสียแล้ว" จึงให้หยุดกองทัพในที่นี้ แม่ทัพจึงทำหนังสือกราบบังคมทูลพระกรุณาลงมาว่า "พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร์ (มิ่ง) ถึงแก่อนิจกรรมเสียแล้ว ข้าพระพุทธเจ้ามีความเสียใจ เพราะได้ตั้งใจไว้ว่าจะไปพบกับพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร์ จะได้ปรึกษาหารือราชการทัพที่จะปราบปรามพวกข่อ ก็พอดีทราบเกล้า ฯ ว่า พระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร์ (มิ่ง) มาถึงอนิจกรรมเสียก่อนได้พบพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร์ (มิ่ง) ๆ คนนี้ได้ทำราชการฉลองพระเดชพระคุณตรากตรำปราบข่อมานมนาน ก็ยังไม่ได้รับความดีความชอบอันใด เห็นด้วยเกล้า ฯ ว่าควรจะทรงพระกรุณาให้เกียรติยศแก่บุตรหลานต่อไป เมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทแล้ว ก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานโกษฐ์ส่งขึ้นไปใส่ศพพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตร์ (มิ่ง) เอามาไว้ที่เมืองพิชัย เมื่อแม่ทัพกลับจากราชการทัพแล้วจึงได้ทำศพเป็นการใหญ่ แล้วจึงกลับกรุงเทพ ฯ

รุ่งขึ้น ณ วันจันทร์แรม ๑๔ ค่ำ เดือนอ้ายเวลาย่ำรุ่ง (๖ ก.ท.) ยกออกจากบ้านน้ำพี้ เดิรมาประมาณ ๒ ชั่วโมง ต้องขึ้นเนินลงเนินเข้าป่าเรียกว่าป่าแดงย้าง ป่าแพะย้าง ป่าพงย้าง หนทางเดิรไม่ใคร่ลำบาก น้ำตามธารพอมีบ้าง เวลา ๒ โมง ๔๐ นาฬิ (๘.๔๐ ก.ท.) ถึงป่าไม้บงเวลา ๓ โมง (๙ ก.ท.) ขึ้นยนเขา ทางยนเขานั้นฉะเพาะตัวช้างเดิรไป มีหิน ๒ ข้างทาง เขานั้นชื่อว่าเขาช้าง ได้ถามคนที่เคยมาบอกว่า "มีทางอื่นไม่ต้องขึ้นเขาแต่อ้อมมาก ไม้เสาต่าง ๆ ก็ต้องลากลงมาทางเขานี้เหมือนกัน" ช้างจะขึ้นจะลงช้าที่สุด เวลา ๔ โมง (๑๐ ก.ท.) ลงจากเขาลงเดิรที่ราบ ทางตั้งแต่มาจนถึงที่นี่ ถ้าจะทำทางรถไฟก็คงไม่เป็นการลำบาก ผลประโยชน์บ้านเมืองก็จะเกิดขึ้นอีกมาก เวลา ๔ โมง ๔๐ นาฬิ (๑๐.๔๐ ก.ท.) มาถึงที่หน้าเมืองฝาง มีบ้านอยู่รอยขอยนา เวลา ๕ โมง (๑๑ ก.ท.) มาถึงวัดดอย มีพระพุทธบาท ทำโบสถ์ขึ้นใหญ่มีพระสงฆ์ ๑๕ รูปมาประน้ำมนต์สวดไชยยันโตให้ นาที่เขานี้มีประมาณ ๒,๐๐๐ ไร่ และตรงหน้าช้างไปมีเขาเป็นพืดยาว ต่อไปมีนามีสวน มีบ้านราษฎรตั้งอยู่เรียงรายเป็นอันมากน่าเที่ยวเล่นกว่าที่เมืองพิชัย ถึงที่พักเวลาเที่ยงวันตรง เดิรทาง ๖ ชั่วโมง พักนอนที่เมืองฝาง ๒ คืน พักทหารช้างม้าโคต่าง

รุ่งขึ้น ณ วันพุธขึ้น ๒ ค่ำ เดือนยี่ เวลาย่ำรุ่งออกจากเมืองฝาง เวลา ๑ โมง ๑๕ นาฬิ

(๗.๑๕ ก.ท.) มาถึงเขาเชิญพระ ต้องเดินเลียบตามเนิน ๒ โมง ๑๕ นาที (๘.๑๕ ก.ท.) ถึงบ้านผาเต่ามีนาอยู่สัก ๑๐๐ ไร่ แต่ทำเข้าไม่ได้เลย ข้าที่นาเป็นข้าแดงทั้งสิ้น เวลา ๓ โมง ๑๕ นาที (๙.๑๕ ก.ท.) ถึงเขาปูนต้องเดินขึ้น ๆ ลง ๆ แลดูทางฟากแม่น้ำมีบ้าน ๓ โมง ๒๐ นาที ถึงที่พักบ้านผาเลือก เวลา ๔ โมงครึ่ง (๑๐.๓๐ ก.ท.) คิดตามระยะที่ช้างเดินมีบ้านราษฎรอยู่สัก ๕๐ หลังคาเรือน คนพวกนี้ไม่ต้องเสียส่วยสิ่งใด เป็นแต่คอยรับค่าน้ำคนหลวงขึ้นล่องมาพักนอนผาเลือกคืน ๑

รุ่งขึ้น ณ วันพฤหัสบดีขึ้น ๓ ค่ำ เดือนยี่ ออกจากผาเลือกเวลาย่ำรุ่ง (๖ ก.ท.) ทางจากผาเลือกต้องขึ้นตามเนินเขา และเดินตามทางขึ้น ๆ ลง ๆ ไม่มีที่รายถึง ๓ โมงเช้า (๙ ก.ท.) ขึ้นเขาสูงข้ามเขาหลายลูก ทางที่เดินไปนั้นเป็นน่ากลัว ทางกว้างพอช้างเดิน ข้างขวาเป็นเขา ข้างซ้ายเป็นลำธารน้ำ แลดูลึกมาก ทางที่ข้ามเขามานี้ จะทำทางรถไฟก็ไม่สู้ยาก เพราะเป็นเขามีดินมาก มีหินก็เป็นหินกาบอย่างอ่อน จะเจาะจะต่อยก็ง่าย น้ำที่ตามทางก็พอหาได้ ไม่ยากถ้าจะมีทางใหญ่แล้ว ธารน้ำมีอยู่มากคิดขุดขังน้ำไว้อย่าให้ไหลออกได้คงใช้ได้ตลอดปี อาหารของช้างและโคต่าง คือต้นไผ่ต้นซาง ช้างม้าโคต่างก็ชอบ แต่ทางที่มานี้มักเดินในลำธารโดยมาก ถ้าจะตัดเดินตามไหล่เขาก็ไม่ลำบาก เวลาเที่ยงวันแลเห็นเขาชาตุจอมดอย ข้างหน้ามีพระเจดีย์อยู่บนยอดเขา เชิงเขามีบ้านคนอยู่ เวลาเช้า ๕ โมง ๔๐ นาที (๑๑.๔๐ ก.ท.) ลงจากเขาเดินที่ราย มีไร่นาหมู่บ้านคนมาก ที่บ้านปลูกต้นหมาก, มะพร้าว และต้นไม้ต่าง ๆ ชื่อบ้านทุ่งนาเริน บ้านเรือนตั้งเป็นหย่อม ๆ มีสวนรอบบ้าน ต่อนั้นเป็นนาทั้งสิ้น ดูเป็นที่งามมาก แลดูตรงไปหน้าช้างมีเขาเป็นพืดยาวใหญ่ มีนาหลายพันไร่ สิ้นนาเข้าป่าแดงเวลาเที่ยงวัน ๒๐ นาที เวลาบ่าย ๑ โมง (๑ ล.ท.) ถึงวัดบ้านนาป่า แล้วข้ามแม่น้ำมาหยุดพักที่ทำเนียบ เวลาบ่ายโมงครึ่ง (๑.๓๐ ล.ท.) พระยานาป่าพาพวกราษฎรชาวบ้านเอาดอกไม้ธูปเทียนมาให้ ได้ถามถึงความสุขทุกข์ พระยานาป่าบอกว่า "อดอาหารมา ๓ ปีแล้ว ราษฎรต้องหาบุกหากลอยกินต่างอาหาร การที่เป็นดังนี้เพราะทางค้าขายพ่อค้าไปมาไม่ได้จึงเป็นดังนี้" ถ้ามีทางรถไฟขึ้นแล้ว ผลประโยชน์แผ่นดินก็จะมากขึ้น - ราษฎรก็จะได้รับความสุข คงไม่อดอยากอย่างนี้

รุ่งขึ้น ณ วันศุกรขึ้น ๔ ค่ำเดือนยี่ เวลา ๑๑ ทุ่มครึ่ง (๕.๓๐ ก.ท.) ออกจากบ้านนาปาแวะที่บ้านคลองจริม คลองนี้เรียกแม่จะริม ทางต้นน้ำมาจากเขาแปทับร่ม ได้มาพักที่บ้านพระยาขันธเสมา มาถึงที่พักตกห้วยไผ่ เดิรกับขี่ม้าถึงเวลา ๒ โมง ๓๐ นาที (๘.๓๐ ล.ท.) ทางที่มานั้นเดิรตามเนินเขาถึงบ้านจริม ได้แวะเข้าไปที่บ้านพระยาขันธเสมาเจ้าเมือง แม่ทัพได้ถามว่า "มีราษฎรอยู่เท่าใด" พระยาขันธเสมาบอกว่า "มีอยู่ประมาณ ๘๐ หลังคาเรือน" พ้นบ้านจริมมาต้องข้ามธารน้ำจริมมาเป็นหลายแห่ง น้ำมีเป็นห้วง เป็นน้ำลำธารใสสะอาด แล้วขึ้นเนินพื้นดินแดงเหมือนกับทุ่งนาคราชดูงามดีมาก ทางที่มานี้ถ้าจะทำทางรถไฟก็ได้โดยง่าย

รุ่งขึ้น วันเสาร์ขึ้น ๕ ค่ำเดือนยี่ เวลา ๑๑ ทุ่มครึ่ง (๕.๓๐ก.ท.) ออกจากที่พักห้วยไผ่ขึ้นเขามาหลายลูก เดิรขนเขามาจนถึงบ้านท่าแฝก เวลาบ่าย ๑ โมง (๑ ล.ท.) ข้ามแม่น้ำมาพักที่ทำเนียบท่าแฝก พักนอนอยู่ท่าแฝก

ระยะทางที่เดิรกองทัพนั้นต้องหยุดพักตามระยะ ถ้าไม่เดิรให้ถูกระยะก็จะได้รับความลำบากต่าง ๆ เพราะต้องเดิรไปในห้วยหลายสิบสาย จนบ่าวนายต้องพลัดกัน ระยะทางที่จะพักในห้วยนั้น เดิรกองทัพเป็นเวลา ๓ ชั่วโมงเท่านั้น ถึงศาลาป่าสักเป็นที่พักตั้งอยู่ขนสันเขาที่นั้นสูง น้ำอยู่ห่างไกล แม่ทัพเห็นว่าจะเสียเวลามาก จึงสั่งให้เป่าแตรสั่งกองทัพให้เดิรต่อไปอีก จนเวลาบ่าย ๕ โมงเศษ (๕ ล.ท. เศษ) ก็ยังไม่มีที่พัก แม่ทัพจึงได้เรียกผู้นำทางสอบถามว่า ที่พักข้างหน้าจะยังมีอีกหรือไม่ คนนำทางตอบว่า จะเดิรไปอย่างนี้สักวันกว่า ๆ ก็ยังจะไม่พ้นห้วย ๆ นี้มีเขาชัน ๒ ข้าง ช้างและคนจะขึ้นข่ายขึ้นไปไม่ได้ จำเป็นต้องสั่งกองทัพให้พักอยู่กลางห้วยนั้น พร้อมทั้งไพร่พลช้างม้าโคต่างและพลทหารด้วยกันหมด เวลานั้นไม่มีฝน ถ้าฝนตกลงมาก็จะได้รับความลำบากอย่างยิ่ง ทั้งไพร่พลช้างม้าจะต้องจมน้ำเป็นอันตรายอยู่ในห้วยนั้นทั้งสิ้น เวลา ๑๐ ทุ่ม (๔ ก.ท.) แม่ทัพได้สั่งให้เป่าแตรปลุกทหารตระเตรียมที่จะยกกองทัพต่อไป ในเวลาที่ทหารลุกขึ้นแล้ว ได้จุดคบมีแสงสว่างทั่วไปทั้งป่า เวลายรรทุกช้างโคต่าง คนเดิรสับสนไปมา น่ากลัวเป็นที่สุด ถ้าช้างตื่นสัก ๑ ตัว ก็จะพากันตื่นไปหมดทั้ง ๑๐๐ เชือก จะเหยียบกองทัพแหลกลานลง เพราะฉะนั้นเจ้าหมื่นไวยวรนารถผู้เป็นแม่ทัพ ขอเตือนว่าถ้าผู้ใดจะเดิรมาทางที่แม่ทัพเดิรกองทัพมานี้แล้ว ถ้ามีที่พักที่เขากะตามระยะทางให้ ก็อย่าได้ทิ้งเสียเลยเป็นอันขาด จะเป็นอย่างที่กองทัพถูกมาแล้ว ๓ คืน

รุ่งขึ้น ณ วันพุธขึ้น ๙ ค่ำเดือนยี่เวลา ๑๑ ทุ่มครึ่ง (๕.๓๐ ก.ท.) ยกจากท่าแฝกเดินมาขึ้นเขาข้างตามเชิงเขาข้าง ตามริมแม่น้ำข้าง แล้วถึงคลองห้วยตารีได้เดินตามลำห้วยมาพักอยู่ที่ศาลารีพักนอน ๑ คืน

รุ่งขึ้นเวลา ๑๑ ทุ่มครึ่ง (๕.๓๐ ก.ท.) ถึงบ้านศาลารีที่พักของเจ้าน่าน ที่เรียกว่าศาลาป่าสัก มาขึ้นเขา ๓๕ ลูก มาถึงห้วยข่าวนาย ออกจากห้วยข่าวนาย เดินตามธารมาหลายแห่ง หมดจากธารขึ้นเขาสูงลูกหนึ่ง ลงมาจากเขาข้ามธารอีก มาถึงหมู่บ้านหลายแห่ง จนถึงนาเมืองหิน มีนาหลายพันไร่ ทำข้าวได้เต็มที่ ได้พบแสนหลวงยอกความว่า "เจ้าน่านคอยเป็นธุระด้วยการบ้านเมือง ถ้าเห็นที่ใดควรจะทำไร่ทำนา ถ้ามีที่นาอยู่แล้วก็ยังคับให้ราษฎรทำเต็มที่เพราะเหตุนี้ราษฎรจึงไม่ค่อยอดอยาก" ที่เมืองหินนี้มีเขาล้อมรอบ ราษฎรตั้งบ้านเรือนอยู่ประมาณ ๔๐๐ หลังคาเรือน มาถึงที่พักเมืองหินเวลา ๔ โมงครึ่ง (๑๐.๓๐ ก.ท.) เมื่อมาถึงเจ้าเมืองหินออกมารับ และได้จัดที่รับแข็งแรง ได้พักนอนคืนหนึ่ง

รุ่งขึ้นวันเสาร์ขึ้น ๑๒ ค่ำเดือนยี่เวลาย่ำรุ่ง (๖ ก.ท.) ออกเดินทางมาแต่เมืองหินเป็นที่ราบเป็นเนินข้าง ห้วยข้างเล็กน้อย ต่อมาข้ามเขาไม่สู้สูงลูกหนึ่ง แล้วลงที่ราบลงจากที่ราบมาสักหน่อยถึงทุ่งนา มีบ้านเป็นหย่อม ๆ ที่บ้านนั้นปลูกหมากมะพร้าวและผลไม้ต่าง ๆ เวลาเช้า ๕ โมงครึ่ง (๑๑.๓๐ ก.ท.) ถึงที่พักเมืองศรีษะเกษ เจ้าเมืองกรมการพาลูกบ้านมาคอยรับที่ทำเนียบ ทำเนียบนั้นทำรับที่ตำหนักพระยาน่าน และทำที่ให้นายทัพนายกอง ทหารอยู่พร้อมเพรียงกัน การรับกองทัพครั้งนี้เหมือนกับเมืองหินทำรับเหมือนกัน เจ้าหมื่นไวยวรนารถแม่ทัพได้ให้รูปถ่ายของแม่ทัพและให้สิ่งของตอบแทนด้วย เวลากลางคืนเจ้าเมืองได้เอาคนมาขับร้องให้พวกเราดู เวลายาม ๑ เลิก เมืองนี้ใช้น้ำมาจากเขานานี้ทำใช้น้ำฝนไม่ใช้น้ำฝาย (น้ำฝายคือขีดทางทดน้ำให้เดินตามทางที่ทำเข้านาและสวนทั่วไป)

ครั้นรุ่งขึ้นวันอาทิตย์ ๑๓ ค่ำเดือนยี่เวลาย่ำรุ่ง ๕๐ นาที (๕.๕๐ ก.ท.) ยกเดินจากทำเนียบเมืองศรีษะเกษมาตามนามีหมอกลงมาก ๒ วันแล้ว และมองไม่ใคร่จะเห็นหน้ากันปรอทหนาวอยู่ใน ๕๘ ดีกรี พ้นจากนาต้องข้ามธารน้ำมาหลายแห่งแล้วเดินเลียบตามเนินเข้าข้างขวามือลงไปลึกประมาณ ๒๐ วา มีธารน้ำไหลเชี่ยว ทางที่เดินอยู่บนหลังช้างดูเป็นที่น่ากลัวมาก ถ้าช้างเดิน

พลาดก็ต้องตกเขา ๆ ชื่อดอนมนดอนใจ ลงจากเขาที่สูงลงที่ต่ำ ข้ามธารไม่มีน้ำ แล้วขึ้นเนินสูงเลียบไปตามไหล่เขาเป็นทางรายไป แล้วขึ้นเนินสูง แลดูข้างขวามีธารน้ำใหญ่ไหลเชี่ยว ลงจากเขาต้องเดิรในธารน้ำมีน้ำมาก ช้างได้อาศัยกินน้ำ น้ำลึกประมาณ ๑ ศอกกว้างประมาณ ๔ วา ทางคนเดิรเลียบตามไหล่เขา ไม่ต้องลุยน้ำเดิรฟากข้างซ้าย ข้ามธารแล้วขึ้นเขาห้วยที่ข้ามชื่อห้วยแหน มีคนทำไร่ยาสูบ ไร่ฝ้ายเดิรมาตามที่แง่เขาเป็นหิน อยู่ซ้ายมือไป ๒ ลูก ต่อเขามานี้มีไม้ยังไม้ซางอยู่ ๑ ข้างทาง ต้นไม้สดชื่นเพราะอยู่ใกล้ธารน้ำต่อมาขึ้นเนินสูงอีกแล้วเดิรในระหว่างเขาต่ำ ๆ ๒ ข้างทางมีรูปดังนี้

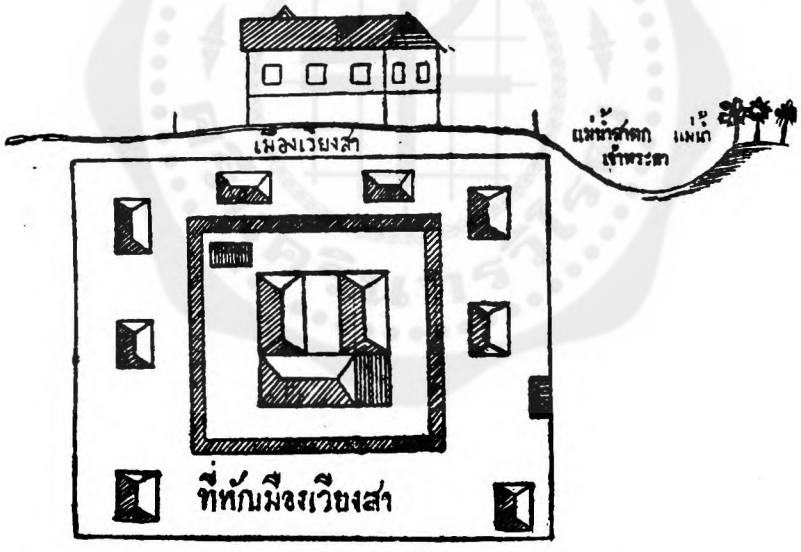
ดูไปข้างซ้ายมีเขาสูงอยู่หลายลูก ลงจากเขาข้ามธาร ธารมีน้ำใส ในลำธารมีไม้ไผ่ป่าเป็นกอเตี้ย ๆ ขึ้นจากลำธารมีเนินเป็นช่องน้ำเซาะขึ้นสูงถึงที่มีหลักเขตต์เมืองศรีษะเกษกับเมืองเวียงสาต่อกัน แล้วข้ามธาร ขึ้นเขาสูงชัน ข้ามเขา ๓ ลูกแล้วลงเขาชันเหมือนเมื่อขึ้นเขาที่ข้ามมาทุก ๆ แห่งเป็นเขาดินทั้งสิ้น ตรงหน้าที่เดิรลงมีเขาใหญ่สูงขวางหน้า แล้วลงมาเขาสูงอยู่ซ้ายมือไปลงที่รายแล้วข้ามธารอีก ธารมีน้ำใสมากเหมือนกับธารที่พ้นมาแล้ว ขึ้นจากธารถึงที่พักศาลาหลวงแหงตก เวลาเช้า ๕ โมง ๔๐ นาที (๑๑.๔๐ ก.ท.)

การที่จะเดิรกองทัพนั้นในพิชัยสงครามกำหนดว่า ผู้ใดจะเป็นแม่ทัพนายกอง ถ้าจะเดิรกองทัพวันหนึ่งอย่างมากเพียง ๕๐๐ เส้น การเดิรทัพมาครั้งนี้ตรวจดูก็เห็นชอบด้วยทุกอย่าง แต่ทางใดที่มีผักหญ้าน้ำบริบูรณ์ก็ต้องพักตามกำหนดที่เขาเดิรไปมากัน แต่ทางที่ได้มานี้ บางที่สั้นบ้าง บางทีก็ยาวบ้าง เดิรตามระยะไพร่พล ช้างม้าไม่ใคร่จะล้าและตก การที่เดิรวันละน้อยตามกำหนด แม่ทัพเห็นว่ามีคุณมากหลายอย่าง คือคนไม่ยอยช้ำป่วยเจ็บ ๑ ช้างม้าโคต่างไม่ล้า ๑ แต่เดิรไปหลายวันต้องหยุดพักทอดให้มีกำลังเสียวัน ๑ บ้างสองวันบ้างจึงจะไปทางไกลได้ ที่ได้จดไว้นี้ดังนี้เพราะได้ทราบว่าช้างที่ชักลากไม้ซุงนั้นใช้การ ๓ วันต้องหยุดพักวัน ๑ ช้างจึงจะทำงานได้ตลอดปี

รุ่งขึ้นวันจันทร์ขึ้น ๑๔ ค่ำเดือนยี่เวลาย่ำรุ่ง (๖ ก.ท.) ยกออกจากศาลาแหงตกเดิรลงจากหลวงแหงตกและขึ้นเขาต่อมาหลายลูกขึ้น ๆ ลง ๆ เขาสูงเป็นที่สุด

มาหยุดพักเขาเล็ก ๓ เขา มาวันนี้ต้องขึ้นยอดเขาสูงข้ามถึงยอดที่สุด ตามที่ได้เขียนลูกศร เขาที่เดินและขึ้นวันนี้ ถ้าจะทำทางใหญ่ก็ลำบาก ด้วยสูง ถ้าคิดหาทางตัดตามไหล่เขาก็คงได้ ทางที่เดินนี้หาได้มาทางเขาตะโรงไม่ ด้วยเขานั้นสูงเยี่ยมที่สุด ช้างม้าโคต่างเดินยากจึงต้องเดินทางโคต่าง แต่ถึงอย่างนั้นก็สูงที่สุดเหมือนกัน ลงจากเขามาถึงธารน้ำ มีน้ำหยดลงมาจากเขาไหลริน ๆ แม่ทัพและกองทัพได้หยุดรับประทานในที่นี้ หมดเขตต์เมืองศรีษะเกษเข้าเขตต์เมืองเวียงสา ตั้งแต่ออกจากที่พักเมืองเวียงสา ๒ ชั่วนาฬิกาคิดตามระยะคนเดิน ลงจากเขาแล้วเดินตามธารมีน้ำมาตลอดเวลาแล้วขึ้นเนินแล้วเดินตามธารยาวประมาณ ๘ เส้น ห้วยนี้เหมือนถนน

คนทำไว้เป็นที่ร่มรื่นเย็นตา ห้วยนี้ชื่อห้วยตากเกลือ ขึ้นจากห้วยเดินที่ราบ ต่อลงมาเดินในทางมีน้ำ น้ำนั้นมีพอช้างม้าโคต่างและคนอาศัยจะกินได้แต่ไม่มีมาก ขึ้นจากธารมาพักเหนื่อยอยู่ครู่หนึ่งออกเดินตามที่ราบเดินมาในป่าแพะ แดดร้อนมากด้วยต้นไม้ใหญ่ไม่มีใบ เดินต่อมาจนถึงนาชื่อทุ่งนาแขม มีบ้านราษฎรอยู่ประมาณ ๕๐ หลังคาเรือน หมดทุ่งนาถึงห้วยแม่สาคร ข้ามห้วยแล้ว

ถึงบ้านนาไผ่ มีราษฎรอยู่ประมาณ ๔๐ หลังคาเรือน มีวัดชื่อวัดบ้านไผ่ มีนามาก แล้วมาถึงป่าถึงนาถึงวัด เจ้าเมืองเวียงสามารับรอง พาขึ้นที่พักถึงที่พักเวลาย่าย ๒ โมง (๒ ล.ท.) ทางตั้งแต่เมืองศิรษะเกษถึงเมืองเวียงสามีเสือชุกชุม ได้พยรอยเดินไปตามทางใหม่ ๆ ได้ยินเสียงลิงค่างข่างชะนีตามทางที่มา

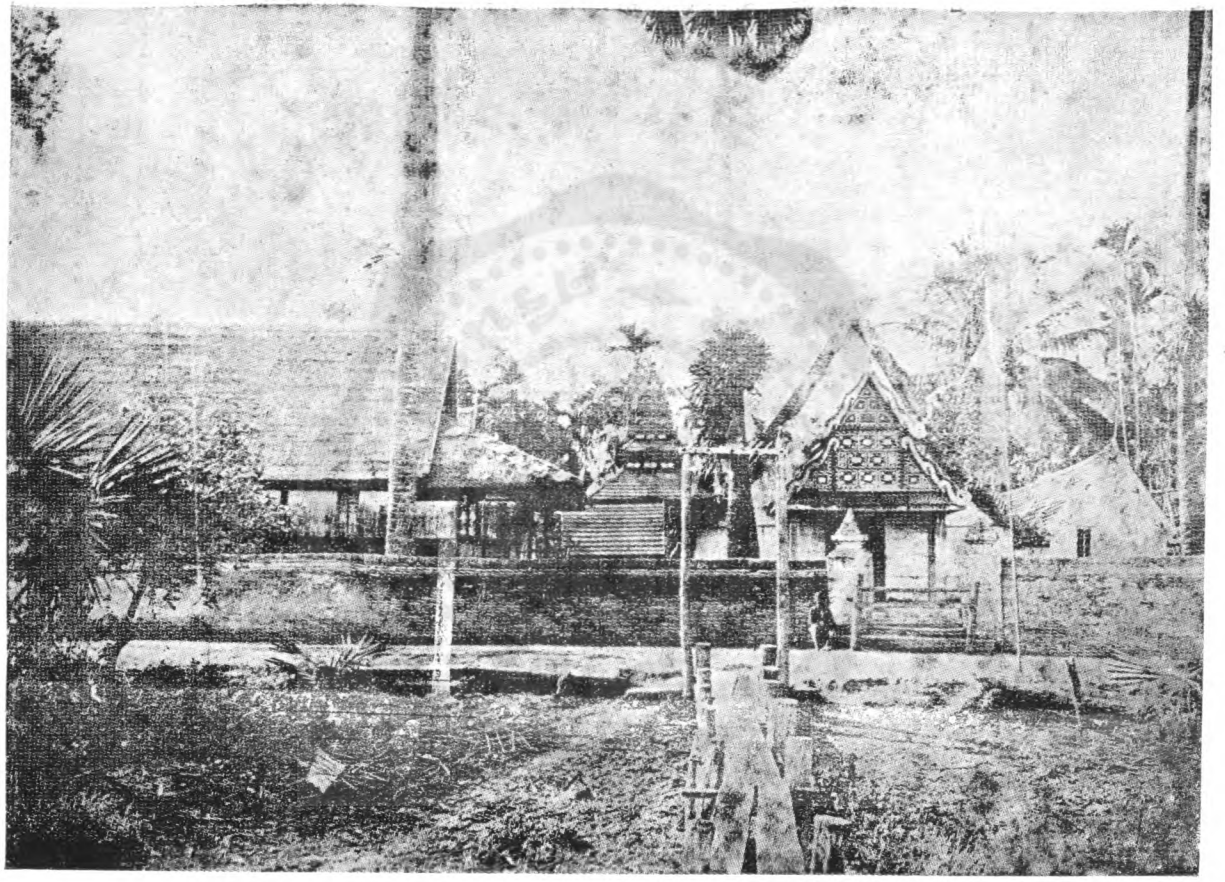
แม่น้ำสาตกแม่น้ำเจ้าพระยา เมืองเวียงสามีบ้านราษฎรอยู่ประมาณ ๗๐๐ หลังคาเรือน มีวัดอยู่ประมาณ ๒๕ วัด มีพระอย่างมากวัดละ ๑๘ รูป อย่างน้อยวัดละ ๓—๔ รูป หยุดพักอยู่ ๒ คืน

ครั้นวันพุธแรม ๑ ค่ำ เดือนยี่ ปีระกา สัปตศก จุลศักราช ๑๒๔๗ พ.ศ. ๒๔๒๘ กองทัพได้ยกไปถึงสยสมุนไกลักยังเมืองน่านระยะทางใน ๒๐๐ เส้นเศษ แม่ทัพจึงให้ตั้งกองทัพในที่นั้น รวบรวมจัดขบวนที่จะเข้าไปเมืองน่าน ณ ที่นี้เจ้าอนันตวรฤทธิเดช เจ้านครน่านแต่งให้เจ้าวังซ้ายและเจ้านายบุตรหลานพร้อมด้วยแสนท้าวพระยาลาวคุมช้างพลายใหญ่สูง ๕ ศอก ผูกเครื่องจำลองเขียนทอง ๓ เชือก กับพานทองใส่ดอกไม้ธูปเทียนพาน ๑ ออกมาต้อนรับแม่ทัพและแจ้งความว่า "เจ้านครน่านให้มารับและเชิญแม่ทัพให้นำกองทัพเข้าเมือง" แม่ทัพจึงให้เจ้านายบุตรหลานเจ้านครน่านกลับไปแจ้งความแก่เจ้านครน่านว่า "จะหยุดพักในที่นี้คืน ๑ ก่อน ต่อรุ่งขึ้นจึงจะยกเข้าไป เพราะผู้คนช้างม้าอิดโรยมาหลายเวลาแล้ว จะต้องจัดแจงให้เรียบร้อยเสียก่อนจึงจะยกเข้าไปได้"

รุ่งขึ้นวันพฤหัสบดีแรม ๒ ค่ำ เดือนยี่ ปีระกา สัปตศก จุลศักราช ๑๒๔๗ พ.ศ. ๒๔๒๘ เจ้านครน่านจึงแต่งให้แสนท้าวพระยาลาวคุมช้างพลายผูกจำลองเขียนทองออกมารับ ๓ เชือก จัดเป็นขบวนให้เจ้าวังซ้ายผู้หลานคุมออกมารับแม่ทัพและกองทัพด้วย เจ้าหมื่นไวยวรนารถแม่ทัพจึงได้จัดการเชิญพระแก้วมรกต ซึ่งเป็นพระชัยขึ้นประดิษฐานบนหลังช้าง เดินช้างนำทัพเข้าในเมืองเวลาเช้า ๓ โมงเศษ (๙ ก.ท.) พร้อมด้วยขบวนช้างที่เจ้านครน่านแต่งออกมารับนั้น แห่เป็นกองหน้าไป เวลาเช้า ๔ โมงเศษ (๑๐ ก.ท.) ถึงพร้อมกันยังที่พักซึ่งเจ้านครน่านแต่งไว้รับ ตั้งอยู่ตรงประตูกำแพงเวียงด้านตะวันออก ในเวลานั้นเจ้าอุปราชราชวงศ์และเจ้านายบุตรหลานพร้อมกันต้อนรับ และเชิญให้แม่ทัพและนายทัพนายกองขึ้นพักยังที่พักเสร็จแล้ว ก็ลากลับ

๑๕ เจ้าราชวงศ์เมืองน่าน ภายหลังได้เป็นพระเจ้าน่าน

๑๖ สะพานข้ามแม่น้ำเมืองน่าน และวัดนอกกำแพงเมืองน่าน
ถ่ายเมื่อกองทัพยกขึ้นไป (ครั้งที่ ๑)

ไป กับเจ้านครน่านได้จัดให้ขุนนางลาวเชิญดาพฝักทอง ๑๐ คู่ กับสัปทน ๒ คัน ฆ้อง ๒ คู่ กลองยาว ๘ คู่ แห่นำหน้ากองทัพเป็นเกียรติยศให้แก่แม่ทัพด้วย

เวลาย่าย ๓ โมงเศษ (๓ ล.ท.) เจ้านครน่านพร้อมด้วยอุปราชราชวงศ์เจ้านายบุตรหลานแต่งตัวเต็มยศตามเพศลาว มีขะบวนแห่นำหน้าถือมัดหวายกับกะบี่ยั้งทอง ซึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานสำหรับเจ้าประเทศราช เจ้านครน่านกั้นสัปทน ต่อมาเจ้าอุปราชราชวงศ์และบุตรหลานเดิรตามกันมาเป็นอันดับยศผู้ใหญ่น้อย ตรงมายังทำเนียบที่พักกองทัพเพื่อต้อนรับกองทัพตามประเพณี ฝ่ายกองทัพก็ได้จัดทหารกองเกียรติยศ ๑ โหล มีแตรเดี่ยว ๒ คัน คอยรับขะบวนเจ้านครน่านอยู่ที่ทำเนียบ เมื่อเจ้านครน่านมาถึงประตูทำเนียบแล้ว ก็สนทนาปราศัยไต่ถามทุกข์สุขตามที่เดิรทางมา และถามข้อราชการด้วย แล้วก็อวยชัยให้พรแก่กองทัพในการที่จะปราบศัตรูให้สำเร็จโดยพระบรมราชประสงค์ทุกประการ และเจ้านครน่านได้เชิญพระพุทธรูปศิลาศิริพลิ ๑ องค์ พระบรมธาตุ ๑ องค์ ให้แก่เจ้าหมื่นไวยวรนารถแม่ทัพ เพื่อเป็นพิชัยมงคลป้องกันอันตรายในการที่จะไปราชการทัพต่อไปนั้น กับให้ของทักถามแก่กองทัพ คือ ใบเมี่ยง ๖ กะยอก เข้าสารเข้าเจ้า ๔ ขัน หมากพลู ๒ ขัน แม่ทัพได้รับไว้และให้ของตอบแทนตามสมควร

ครั้นรุ่งขึ้นเจ้าหมื่นไวยวรนารถ และนายทัพนายกองพร้อมกันได้ ไปเยี่ยมตอบเจ้าอนันตวรฤทธิเดช เจ้านครน่าน กับเจ้าอุปราชราชวงศ์และเจ้านายเมืองน่าน ๆ ได้ต้อนรับเป็นอันดีมีสัมมาคารวะเรียบร้อยทุกคน

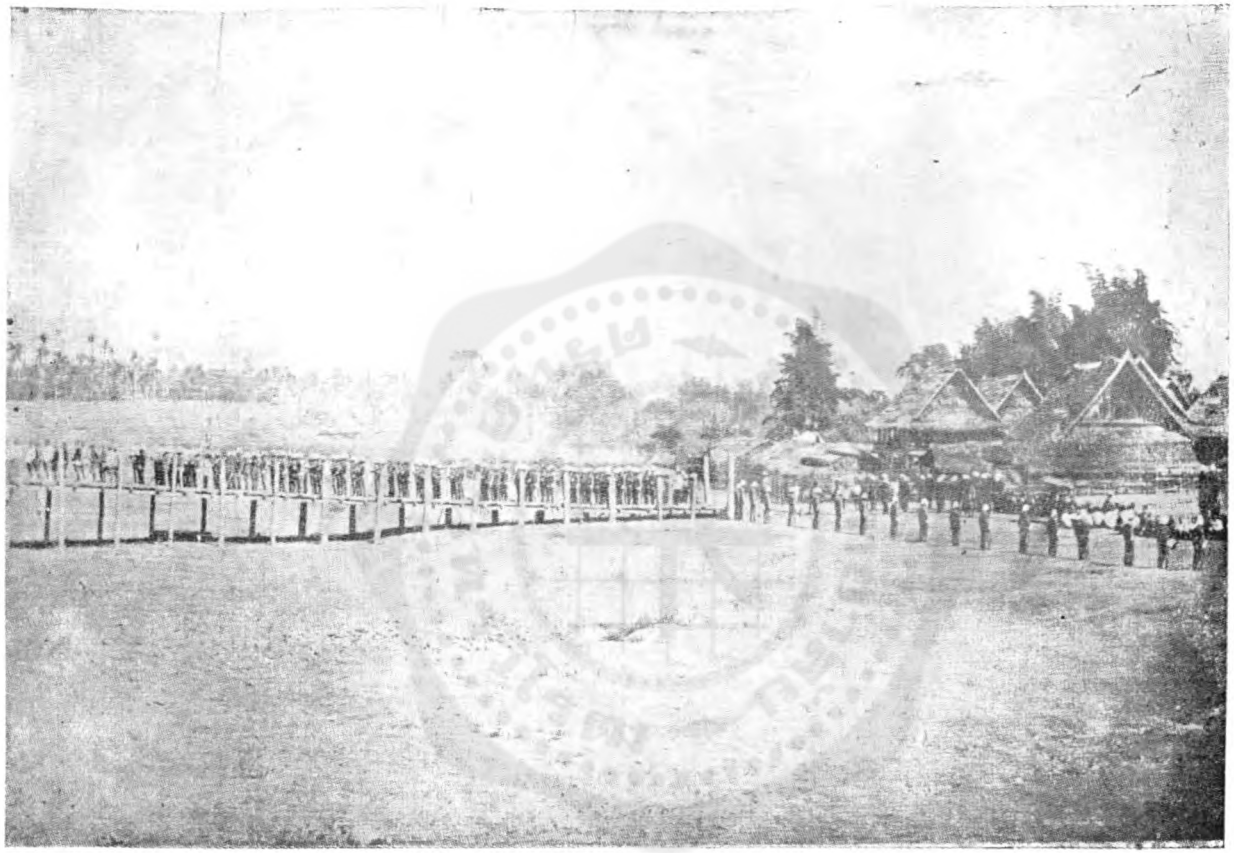
ต่อมาพระยาศิริสหเทพได้เชิญท้องตราและเครื่องราชอิสสริยาภรณ์ มหาสุราภรณ์มงกุฎสยาม ซึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานแก่เจ้านครน่านกับท้องตรา ๑ ฉะบับ เป็นท้องตรานำเครื่องราชอิสสริยาภรณ์ และโปรดเกล้า ฯ ให้เจ้านครน่านจัดกำลังส่งกองทัพที่จะยกขึ้นไปวันอาทิตย์แรม ๕ ค่ำ เดือนยี่ ปีระกา สัปตศก จุลศักราช ๑๒๔๗ พ.ศ. ๒๔๒๘ แม่ทัพได้จัดนายทหารและพลทหาร นายทัพนายกองพร้อมกันแห่นำหน้าไป แต่ทำเนียบพระยาศิริสหเทพจนถึงในในเวียงที่คุ้มเจ้านครน่าน ซึ่งจัดแจงรับตราเครื่องราชอิสสริยาภรณ์นั้น

ในระหว่างที่พักอยู่ เมืองน่านนั้น เจ้าราชวงศ์ได้มาเล่าเป็นนิทานให้แม่ทัพฟังว่า "แต่ครั้งกองทัพขึ้นไปตีเมืองเชียงตุง ได้มากะเกณฑ์กำลังที่เมืองน่านเข้ากองทัพ ยกไป ไม่ทันถึงเมือง

เชียงตุงก็ต้องกลับ ได้เล่าเรื่องราวละเอียดละออ" แม่ทัพก็เข้าใจได้ว่า "ที่เจ้านายเหล่านี้มาเล่าให้ฟังก็หมายความว่า กองทัพครั้งนี้ก็จะเป็นเช่นกองทัพเชียงตุง เพราะพวกข่อมีกำลังอยู่มาก" แม่ทัพจึงได้คิดจัดการเชิญเจ้านายบุตรหลานทั้งชายและหญิงมากินเลี้ยงทำโต๊ะยาว ศาลาที่เลี้ยงนั้นประดับไปด้วยใบไม้และธงเป็นเพดาน เครื่องที่ตั้งกลางโต๊ะใช้ลูกยีนชนิดต่าง ๆ ทำเป็นเชิงเทียน เอาไม้ไผ่ต่าง ๆ ทำเป็นขวดปักดอกไม้ ประดับประดาของป่าหรูหรา เมื่อเลี้ยงกันเลิกแล้วประมาณ ๔ ทุ่ม (๑๐ ล.ท.) แม่ทัพจึงได้เรียกทหารแตรมาสั่งให้เป่าแตรเตรียมรบ เมื่อเหล่าทหารได้ยินเสียงแตรแล้วก็จัดแจงเตรียมตัวพร้อมด้วยเครื่องรบ ยืนเข้าแถวอยู่พร้อมกัน เจ้านายบุตรหลานเหล่านั้นก็ตื่นตกใจ โดยไม่ทราบว่ามีเหตุอันใด แม่ทัพจึงได้เชิญเจ้านายเหล่านั้นออกไปข้างนอก จึงได้จุดคบเพลิงซึ่งได้เตรียมไว้แล้วนั้นขึ้นให้สว่างไสว และเป่าแตรให้ทหารเตรียมรบ ทำท่าทหารต่าง ๆ ให้ดู แม่ทัพจึงได้ชี้แจงให้เจ้านายเหล่านั้นฟังว่า "กองทัพครั้งนี้กับกองทัพเชียงตุงต่างกันอย่างไร เพราะฉะนั้นแม่ทัพหวังใจว่า จะยกออกไปปราบปรามพวกข่อให้ไปพ้นพระราชอาณาเขตต์ให้จงได้" เจ้านายเหล่านั้นก็มีความยินดี จึงกล่าวว่า "ถ้ามีกองทัพอย่างนี้จะไปกลัวเกรงอะไรกับพวกข่อ" ครั้นถึงเวลาอันสมควรแล้วต่างคนก็ลากลับ ตั้งแต่นั้นมาเจ้านายท้าวพระยาทั้งหญิงและชายที่มาเยี่ยมเยียนแม่ทัพ ก็มีความเคารพนับถืออย่างสูง เจ้านครน่านจึงพูดกับแม่ทัพว่า "จะจัดเจ้านายที่เป็นบุตรหลานคุมเป็นกำลัง มอบให้ไปช่วยแม่ทัพด้วย" แล้วจึงจัดให้เจ้าอินตะวงศา บุตรเขย และบุตรหลานอีกหลายคนให้ไปกับกองทัพ เพื่อจะให้รู้จักการงานในกระบวนรบอย่างใหม่ เจ้าหมื่นไวยวรนารถแม่ทัพก็ได้รับรองเป็นธุระที่จะให้ได้รับความสุขต่อไปในเวลาที่ไปในกองทัพ

ในระหว่างนั้นแม่ทัพก็ได้จัดให้หมอปลูกฝีดาษ (ไข้ทรพิษ) บรรดาเจ้านายบุตรหลานและราษฎรในเมืองน่านอยู่เสมอ เจ้านครน่านมีความยินดีเป็นอันมาก ได้จัดเลือกคนในเมืองน่านมาฝึกหัดที่จะปลูกฝีไว้สำหรับบ้านเมืองต่อไป ๑ คนด้วย

ครั้น ณ วันเสาร์แรม ๑๑ ค่ำ เดือนยี่ ปีระกา สัปตศก จุลศักราช ๑๒๔๗ พ.ศ. ๒๔๒๘ เจ้านครน่านได้ส่งช้างมาเข้ากองทัพ ๑๐๐ เชือก พร้อมด้วยหมอควาน แม่ทัพจึงให้เปลี่ยนช้างหัวเมืองชั้นในที่ได้บรรทุกกะสุนดินดำ สะเบียงอาหารมาในกองทัพพร้อมด้วยหมอควานรวมเป็นช้าง ๕๘ เชือก หมอควาน ๑๐๑ คนนั้น มอบให้พระพิชัยชุมพลมหาดไทยเมืองพิชัยคุมกลับไปยังเมือง

๑๗ ทหารกองทัพแห่เครื่องราชอิสริยาภรณ์มงกุฎสยามชั้นที่ ๑ ซึ่งโปรดเกล้า ฯ ให้พระยาศรีสหเทพ (อ่วม) กับท่านแม่ทัพ นำไปพระราชทานแก่เจ้าอนันตวรฤทธิเดช เจ้านครน่าน ครั้งกองทัพยกไปตั้งอยู่ (ครั้งที่ ๑)

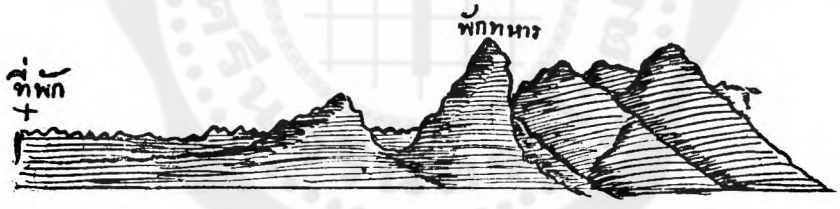

๑๘ รูปวัดช้างค้ำ ในเมืองน่านถ่ายเมื่อครั้งที่ ๑ กองทัพได้เข้าไปพักอยู่เมืองน่าน

พิชัยเสีย เพื่อจะได้ใช้ยรรทุกสะเบียงลำเลียงเข้ามาจากเมืองพิชัยขึ้นไปส่งยังฉางเมืองท่าแฝก ซึ่งพระยาสวรรคโลกได้มาตั้งฉางพักสะเบียงไว้สำหรับเมืองน่าน จะมารับสะเบียงส่งต่อไปถึงท่าปากเงย แล้วเมืองหลวงพระบางจะได้จัดเรือมารับลำเลียงแต่ปากเงยส่งต่อไปถึงเมืองงอย

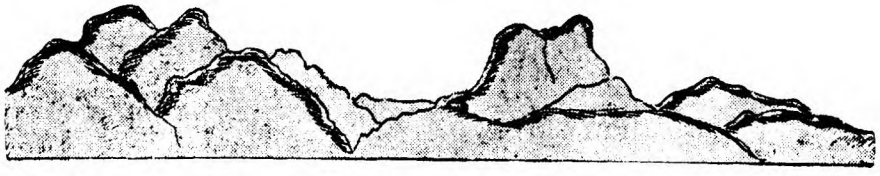
เมื่อเจ้าหมื่นไวยวรนารถแม่ทัพได้จัดสะเบียงอาหาร, พาหนะและกะระยะทางที่จะเดิรกองทัพต่อไปเสร็จแล้ว ครั้น ณ วันจันทร์แรม ๑๓ ค่ำ เดือนยี่ ปีระกา สัปตศก จุลศักราช ๑๒๔๗ พ.ศ. ๒๔๒๘ เวลาเช้า ๒ โมง (๘ ก.ท.) ก็ยกกองทัพออกจากเมืองน่านเดิรทางยกข้ามห้วยธารและเขาตลอดมา หาได้ลงทางท่านุ่นไม่ เวลาบ่าย ๑ โมงเศษถึงที่พักน้ำแค่นหยุดพัก ๑ คืน

รุ่งขึ้น ณ วันอังคารแรม ๔ ค่ำ เดือนยี่ เวลาย่ำรุ่ง (๖ ก.ท.) ยกออกจากที่พักน้ำแค่นบางสองสบห้วยนาเหลือง เดิรมาในที่ราบข้ามห้วยนาเหลือง เดิรมาตามลำห้วยขึ้นดอนและลงห้วย แล้วมาถึงเขาดินแดง ซึ่งสูงกว่าเขาที่มาแล้วทั้งสิ้น ขึ้นเขาไปพักเหนื่อยอยู่บนยอดเขา เดิรตามลำธารมีน้ำใสสะอาดตลอดมาน้ำดีมาก ต้องขึ้นเขาสูงมาหลายลูกหลายชั่วโมงถึงยอดสูงที่สุด ฝนตกพอเปียกทางลื่นมาก เวลาเที่ยงมาถึงห้วยน้ำ ปลายห้วยนี้เมื่อขึ้นเดือนยี่ เข้าน้อย

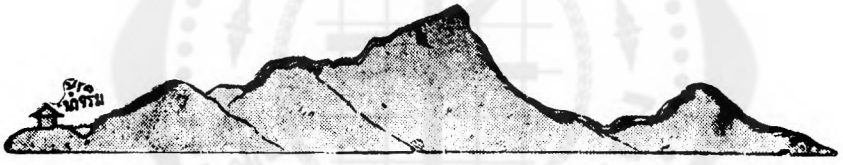

ขัติยวงศ์มาตามช้างด้วยกันกับข่าว ๓ คน มานอนอยู่ที่นี้ เสือมากัดคายเอาเข้าไป เข้าก็ต่อสู้กัดเอานัยน์ตาเสือบ้าง เสือปล่อย เวลานี้ยังเจ็บมากอยู่ แม่ทัพจึงให้หมอตรวดดูว่าอาการมาก ข้ามธารมาแล้วขึ้นเขาสูงอีก ๒ ลูก แล้วลงที่รายมาตามทุ่งนา ซึ่งทำตามลำรายถึงบ้านนาเตย มีบ้านราษฎรอยู่ประมาณ ๑๐ หลังคาเรือน พ้นจากนามาขึ้นเขาอีก เดิรมายนเขาชาด ฝนตกประปรายตลอดทาง มาถึงบ้านราษฎรแล้ว เข้าป่าแดงมาประมาณ ๑๕ เส้น จึงได้ถึงทำเนียบที่พัก เวลาบ่าย ๒ โมง (๒ ล.ท.) เมื่อมาได้ครึ่งทางเจ้าหนานพรหมกับหลวงนาจัดดอกไม้ธูปเทียนมาคอยรับกองทัพ นาตามทางที่มาได้เข้าบริบูรณ์ ด้วยใช้น้ำลำธาร

ที่ตั้งทำเนียบชื่อโป่งช้างขึ้นกับเมืองย่อหว้า เข้าเมืองเย็นแสนหลวงใจวุฒิ มีหมู่บ้านประมาณ ๒๐๐ หลังคาเรือน ใช้น้ำห้วย ต้นพงหญ้าน้ำบริบูรณ์

รุ่งขึ้นวันพุธแรม ๑๕ ค่ำ เดือนยี่ เวลาย่ำรุ่ง (๖ ก.ท.) ออกจากทำเนียบย่อหว้า เดินข้ามน้ำหว้า แล้วขึ้นที่ราบเดินข้ามเนินมา เขาน้อยขึ้นที่ราบแล้วถึงที่สูง ทางเดินสบายกว่าเวลาวานนี้ เวลาเช้า ๓ โมงครึ่ง (๙.๓๐ ก.ท.) หยุดพักที่หาดน้ำหว้า เมื่อเดินตามเขาได้ยินเสียงน้ำไหลลงแก่งดังซ่า ๆ ฟังสบายหู สูงดังกว่าน้ำตกคลองมะยมเกาะช้าง

เมื่อคืนนี้เวลา ๑๐ ทุ่ม (๔ ก.ท.) ฝนตกพอผ้าเปียกต้องข้ามน้ำหว้าขึ้นเขาเดินมาถึงน้ำพาง ข้ามน้ำพางลึกประมาณ ๑ ศอก กว้าง ๓ วา ต่อมาต้องข้ามลำห้วยน้ำพางหลายหน เดินมาตามทางได้ยินเสียงน้ำไหลเหมือนเสียงพายุใหญ่ น้ำใสสะอาดเย็นอย่างดีที่สุด ข้ามน้ำพางแล้วถึงทุ่งนา นาทำด้วยน้ำฝายได้เข้าเต็มที่ แล้วเดินเลียบน้ำแพะข้ามน้ำพาง มีเรือน ๒๐ หลังเศษ มาถึงเวลาเช้า ๔ โมง (๑๐ ก.ท.)

รุ่งขึ้น ณ วันพฤหัสบดีขึ้น ๑ ค่ำ เดือน ๓ ออกจากน้ำพางข้ามน้ำแพะมาหลายหน แล้วจึงขึ้นมาถึงที่พักน้ำลานเวลา ๒ โมง (๘ ก.ท.) หาได้ที่พักไม่ เลยเดินไปตามซอกเขา ย้านน้ำพางนี้เป็นด่านของเมืองน่าน ที่ทางเดินมีเป็นทางขับขันจะไปทางอื่น ๆ ไม่ได้ เพราะเขาสูงมาก ถ้าคนชาวเมืองน่านไม่มีหนังสือเดินทางก็ไม่ปล่อยให้ไป คนหลวงพระบางจะมาถ้าไม่มีหนังสือเดินทางก็ไม่ยอมให้เข้าเมืองเหมือนกัน เดินจากที่พักมาถึงห้วยฝายต้องเดินในลำห้วยลำยากมาก จะขี่ม้าก็ไม่ได้

ช้างก็ไม่ได้ มีหินแดงก้อนใหญ่ๆ เดิรในลำห้วยแล้วขึ้นเขาลงห้วย มาหยุดพักที่ห้วยน้ำพูน มีน้ำและหญ้าบริบูรณ์ ถึงเวลาเช้า ๕ โมงครึ่ง (๑๑.๓๐ ก.ท.) เวลาบ่าย ๕ โมง (๕ ล.ท.) ฝนตกมาตกไปจนถึง ๒ ยาม (๑๒ ล.ท.) กองทัพได้ความลำยากมาก

(๑)

รุ่งขึ้น ณ วันศุกรขึ้น ๒ ค่ำเดือน ๓ ออกจากที่พักบ้านน้ำพูนขึ้นเขาสูงแล้ว ถึงน้ำพร้าที่พักกลางป่าหาได้หยุดไม่ เลยไปฮารน้ำมีมากน้ำใสสะอาดไหลแรง มีเสียงเหมือนลมพายุใหญ่ ต้องเดิรลุยน้ำลึกประมาณ ๑ ศอกคับข้าง ๒ ศอกข้าง น้ำไหลเชี่ยว เดิรระยะทางประมาณ ๒ เส้น เลี้ยวขึ้นเขา เมื่อจะขึ้นเขานั้นยากมาก ด้วยมีหินก้อนใหญ่ๆอยู่ในน้ำลื่นมาก เขาลูกนี้ชันชันที่สุด ถึงยอดเขาต้องหยุดพักเหนื่อยด้วยเหนื่อยมาก แล้วเดิรต่อมาขึ้นเขาหลายสิบลูกจนถึงดอยโป่งอุ่น ถึงยอดสูงที่สุด มีแร่สารหนูสีเขียวเหมือนมรกต ดอยโป่งอุ่นขึ้นๆ ลงๆ มาถึงฮารน้ำโป่งอุ่นได้หยุด ฮารน้ำมีน้ำไหลมาโดยแรงมีเสียงเหมือนพายุฝน เจ้าหมื่นไวยวรนารถแม่ทัพได้มานั่งที่น้ำตกและเขียนระยะทางและสะเก็ตที่ต่างๆไว้ แล้วได้ขอแรงทหารขนหินก้อนมากองไว้เป็นที่ระลึกกองใหญ่ ข้ามห้วยเดิรมาในลำห้วย แล้วขึ้นเนินไปพักที่ทำเนียบดอยโป่งอุ่นเวลาเที่ยงวันครึ่ง

ตั้งแต่ออกจากเมืองน่านมาถึงวันนี้ ต้องขึ้นเขาตลอดมาทางเดิรยากเป็นที่สุด ต้องขึ้นเขาสูงที่สุด แล้วเดิรลงจากเขาเดิรในลำฮารแต่ขึ้นๆลงๆดังนี้ตลอดมา ขึ้นภูยนยอดแลดูไปเป็นเขา

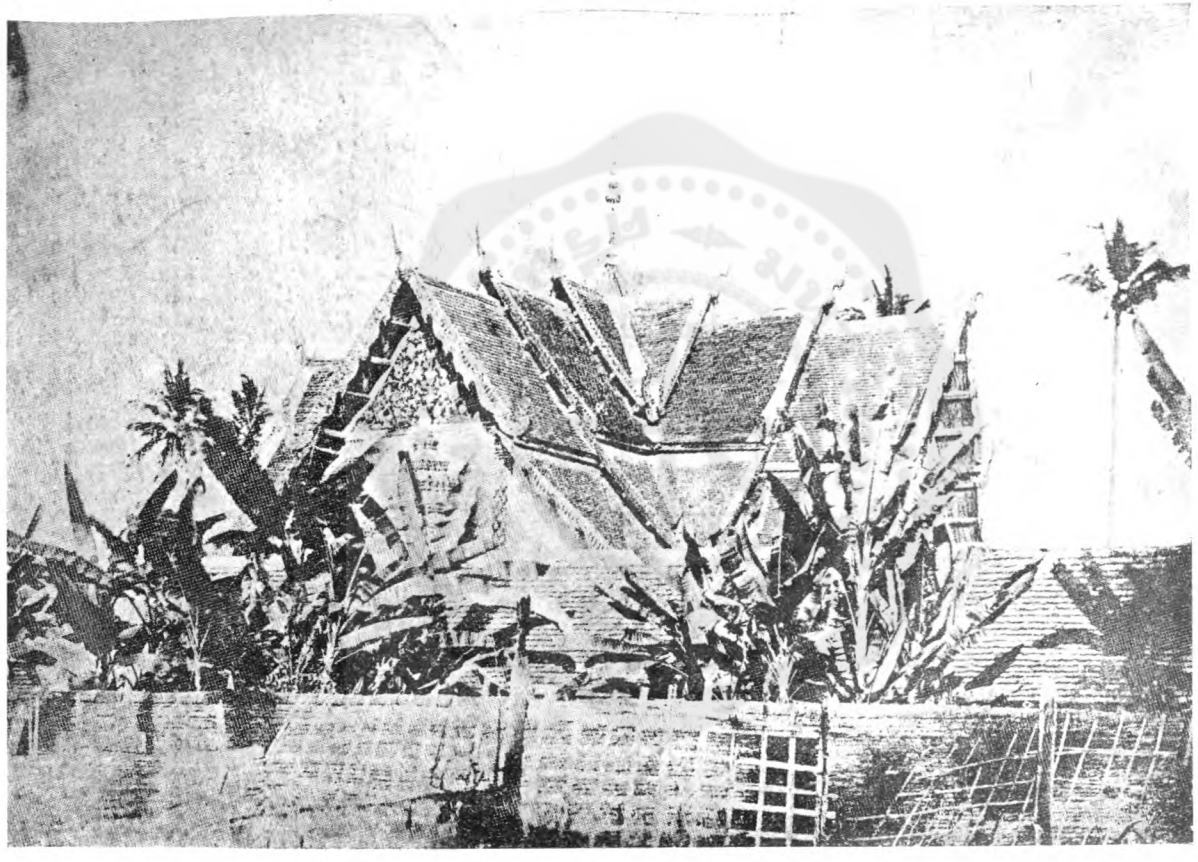
ไปทั้งสิ้นคุณจะคลื่นในมหาสมุทร จะมีที่ราบหาได้ โดยยากที่พักก็ต้องอยู่ตามเนินเขา

"ตั้งแต่เกิดมาเป็นตัวได้มารับความลำยากและเหนื่อยมากเป็นที่สุดครั้งนี้ เมื่อเวลาขึ้นเขานั้นเป็นเวลาที่หนาว ก็มีเหงื่อออกเหมือนอาบน้ำ แต่ถึงได้รับความเหน็ดเหนื่อยดังนี้ จิตต์ใจก็ยังไม่ท้อถอย ด้วยคิดถึงพระเดชพระคุณของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ความที่เหน็ดเหนื่อยก็ศูนย์หายไป ได้ตั้งใจที่จะให้สำเร็จราชการเป็นที่ตั้ง" (คำนี้เป็นปรารภของเจ้าหมื่นไวยวรนารถ ซึ่งได้เขียนไว้ในสมุดพกไดอะรีส่วนตัว)

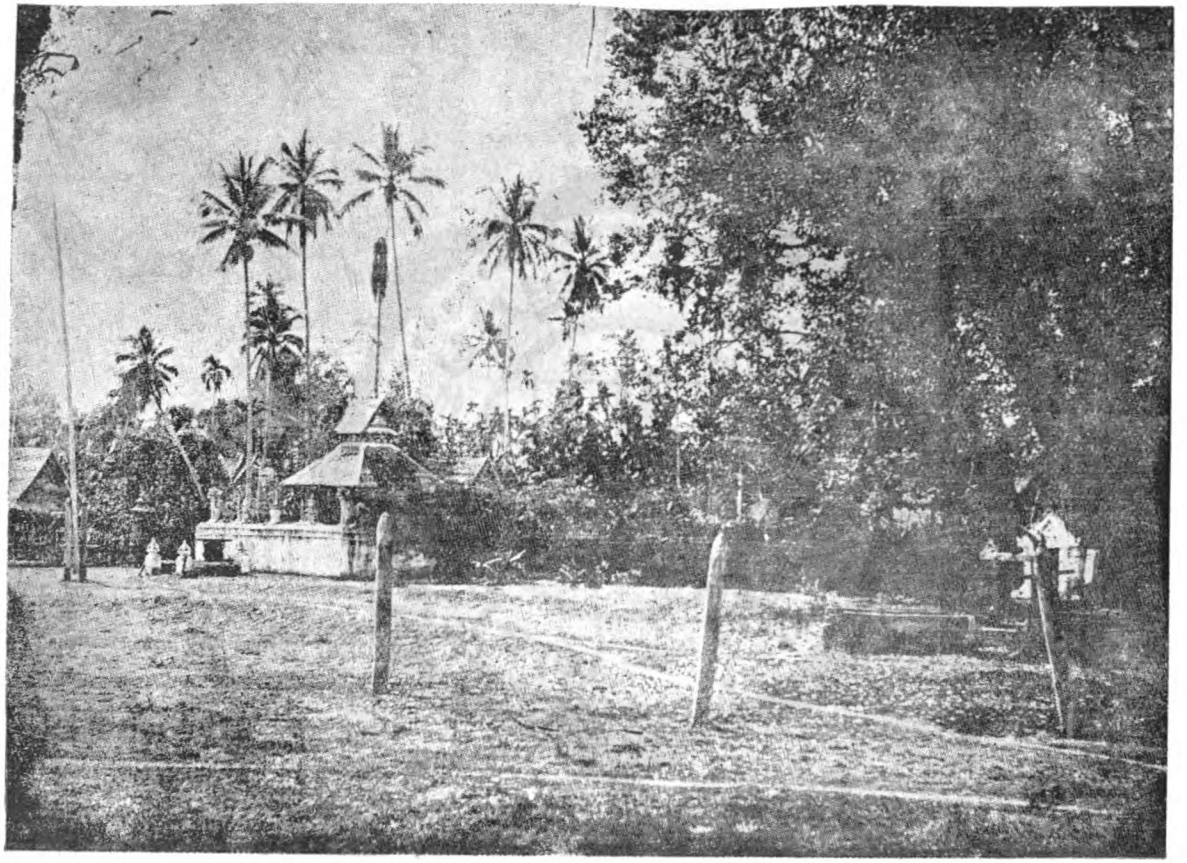
รุ่งขึ้น ณ วันเสาร์ ขึ้น ๓ ค่ำ เดือน ๓ เวลาย่ำรุ่งยกกองทัพออกจากดอยโป่งอุ่น ขึ้นเขาต่ำ ๆ แล้วลงเดินในธารขึ้น ๆ ลง ๆ จนถึงนาดินดำ ทางนี้เดินยากต้องลุยน้ำ ถ้าขึ้นเนินก็ชันสูง จะขี่ม้าหรือช้างโคต่างก็ขึ้นได้ โดยยากทางตอนนี้จัดว่าลำยากมาก ในทางที่เดินมานั้นมีต้นไม้ปกคลุมชิดมิดชิดไม่เห็นดวงอาทิตย์ มาถึงนาดินดำเวลาบ่าย ๑ โมง (๑ ล.ท.) คิดระยะที่ต้องเดินด้วยตนเองเป็นทาง ๖ ชั่วโมง หยุดพักนอนนาดินดำคืนหนึ่ง

ณ วันอาทิตย์เวลาย่ำรุ่ง (๖ ก.ท.) ออกจากนาดินดำเดินขึ้นเนินสูงแล้วลงจากเนินข้ามธารที่ราบ ขึ้น ๆ ลง ๆ ตลอดมา แต่ทางที่เดินวันนี้ดีกว่าทางที่เดินวานนี้มาก มีหนทางรายรื่นใต้ต้นยง แสงอาทิตย์ส่องแผ่นดินแห้งไม่เย็นย่ำทึบน้ำหญ้าบริบูรณ์ เดินมาในที่ราบหยุดย้างเดินย้างคิดเวลาเดินเต็มอยู่ใน ๗ ชั่วโมง ทางนี้เดินสบายมาจนถึงที่พักนาแวน ทางที่เดินถ้าไม่สังเกตคงคิดว่าเป็นแผ่นดินราบ แต่ความจริงนั้นเดินบนยอดเขาเป็นที่ลำลายใหญ่ จึงได้ขึ้นไม่สูงสูง และต้องข้ามธารใหญ่ ๆ มากเหมือนกับลำคลองใหญ่กว้างอยู่ใน ๑๒ วาบ้าง ๑๓ วาบ้าง มีน้ำลึก ๑ คืบบ้าง ๑ ศอกบ้าง ๒ ศอกบ้าง ที่ลึกกว่านี้ก็มี น้ำไหลลงเชี่ยวมาก เมื่อใกล้จะถึงที่พักมีต้นไม้เต็งรังมาก มาหยุดพักนอนคืนหนึ่ง

๑๙ รูปอุโบสถในกำแพงเมืองน่าน ถ่ายเมื่อกองทัพยกขึ้นไป (ครั้งที่ ๑)

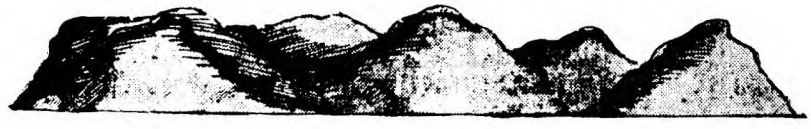
๒๐ หอพระ ของเจ้านครน่าน
เมืองน่าน

รุ่งขึ้น ณ วันจันทร์ขึ้น ๕ ค่ำ เดือน ๓ เวลา ๒ ทุ่ม (๘ ก.ท.) เจ้าราชภาคิไนยจัดให้เพี้ยคุมพลอาณาเขตต์นำเข้ามาส่งกองทัพที่นาแวน เข้าสาร ๖๗ ถัง เข้าขาว ๒ ถัง เป็ด ๔ ตัว ไก่ ๘ ตัว พริก ๒ ถัง กับเกลือด้วย ที่ได้รับเข้านี้เป็นบุญมาก ด้วยได้ตั้งใจว่าจะมารับข้าวที่นาคินคำ ค่ายทหาร มาถึงแล้วข้าวก็ไม่มีจะจ่าย ข้าวก็หมดลง "เดชะความซื่อสัตย์ที่ได้ตั้งใจมาฉลองพระเดชพระคุณโดยความสัตย์สุจริต จึงยังเอิญไม่อด" คนคุมหาบเข้ามา ๗๐ คน ช้างพัง ๒ ช้าง

"ตั้งแต่ยกออกจากกรุงเทพฯ จนถึงวันนี้ การสิ่งใดไม่ติดขัดเลยปลอดโปร่งมาได้เป็นการเรียบร้อย ทั้งนี้ก็ด้วยเดชะพระบารมีของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวปกเกล้าฯ"

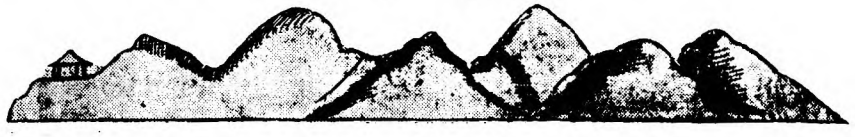

รุ่งขึ้น ณ วันอังคาร ขึ้น ๖ ค่ำ เดือน ๓ เวลาย่ำรุ่ง (๖ ก.ท.) ออกจากนาแวนเดินไปในที่ราบแล้วลงในลำธาร ขึ้นๆ ลงๆ มาหลายแห่ง เดินมาจนถึงเวลา ๔ โมงเช้า (๑๐ ก.ท.) ต้องข้ามลำธารขึ้นเขาลำบากเป็นอย่างยิ่ง ด้วยน้ำไหลเชี่ยวหินก้อนใหญ่ก็ลื่นมากถึงฝั่งก็ชัน หยุดพักรับประทานเข้าเวลา ๔ โมงครึ่ง (๑๐.๓๐ ก.ท.) เวลา ๕ โมง (๑๑ ก.ท.) ออกเดินได้ข้ามน้ำมาอีกหลายแห่ง จนถึงเวลาเที่ยงวันครึ่งมาข้ามน้ำซอง ขึ้นจากน้ำถึงโป่งซ่องเสือ ช้างป่าและสัตว์อื่นๆ มากินที่โป่งนี้ทุกวันมีรอยทั่วไป แล้วถึงที่พักทุ่งขามป้อม ได้ข้ามธารน้ำซื่อต่างๆ มาแต่นาแวน ๒๓ ลำธาร ทุ่งขามป้อมนี้มีห้วยใหญ่เหมือนแม่น้ำซื่อขามป้อม

รุ่งขึ้น ณ วันพุธ ขึ้น ๗ ค่ำ เดือน ๓ เวลาย่ำรุ่งแล้ว (๖ ก.ท.) ออกเดินแต่ที่พักทุ่งขามป้อม ขึ้นเดินขึ้นเนินแล้วลงในลำห้วยน้ำปุย ขึ้นจากห้วยเดินขึ้นเขาไม่สู้สูง แล้วข้ามน้ำปุยมาขึ้นเขาตั้งแต่ออกและขึ้นเขาข้ามธารมาได้ ๔ ธาร ถึงเวลา ๒ โมง ๑๐ นาที (๘.๑๐ ก.ท.) หยุดพักที่ดอยเลือก ๒ โมง ๔๕ นาที (๘.๔๕ ก.ท.) ออกเดินมาถึงเวลา ๔ โมง (๑๐ ก.ท.) ถึงนามน

เป็นที่ว่างไม่มีใครทำ มีที่กว้างใหญ่อยู่ ๒ ข้างทาง เวลาเช้า ๔ โมงครึ่ง (๑๐.๓๐ ก.ท.) ถึงบ้านนาแคม พระยาศรีสนไชยมารับ ที่พักทำใหญ่กว้างเป็นที่สบายมาก ที่นาแคมมีบ้านราษฎรอยู่ ๑๕ หลังคาเรือนมีธารน้ำจากธารรอด หยุดพักอยู่คืนหนึ่ง

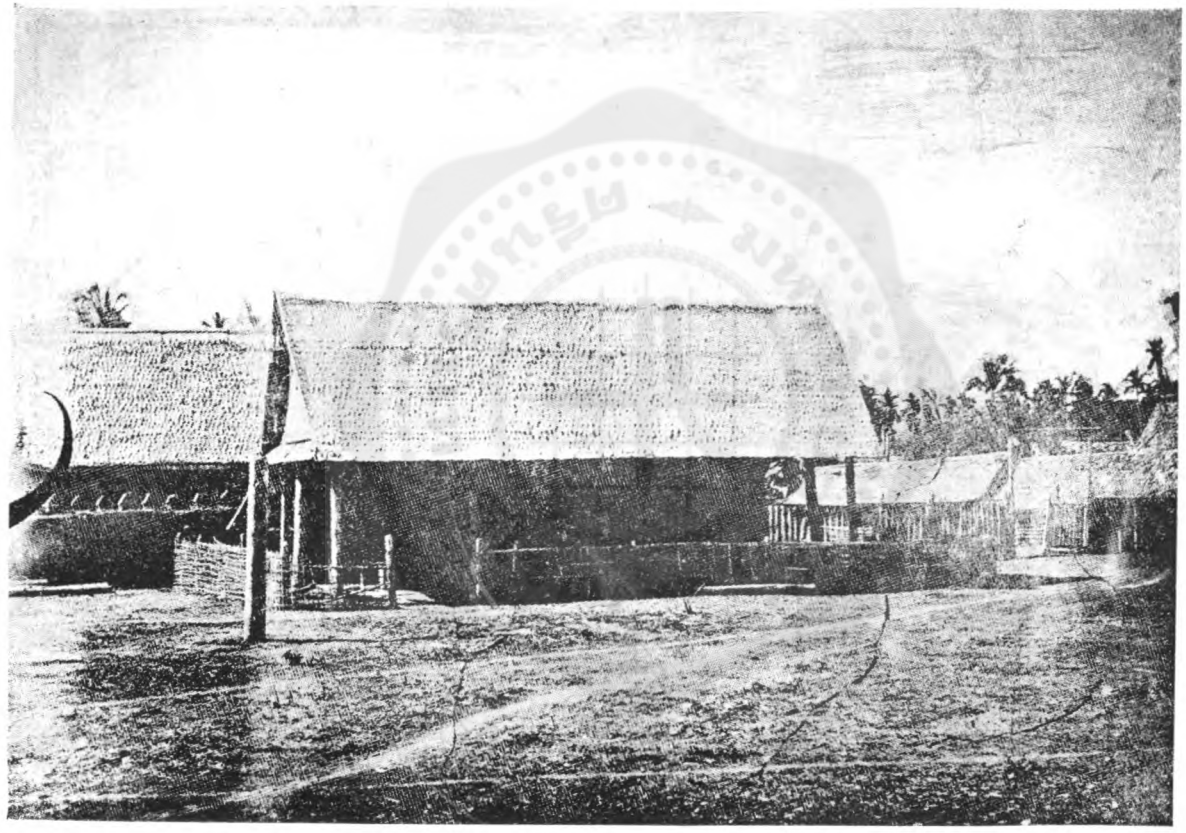
รุ่งขึ้น ณ วันพฤหัสบดี ขึ้น ๘ ค่ำ เดือน ๓ เวลาย่ำรุ่ง (๖ ก.ท.) ออกจากนาแคมเดินขึ้นเนินมาแล้วลงข้ามน้ำตามนา แล้วเดินตามนาหลวง ข้ามมาแล้วเดินเข้าป่านาหลวง มาถึงที่ยิงรอยเมืองมาถึงทุ่งผีหลอน หยุดพักเวลา ๒ โมง ๑๐ นาที (๘.๑๐ ก.ท.) ออกเดิน ๒ โมง ๔๓ นาที (๘.๔๓ ก.ท.) มาถึงน้ำบัว มีน้ำใสสะอาดทางที่มานี้เลียบนา ถึงคลองหัวเวลา ๕ โมง (๑๑ ก.ท.) ถึงคลองเตียนข้ามคลองเตียนมาถึงที่พัก ๆ ย่อมกว่าที่พักนาแคม มีบ้านราษฎรอยู่ประมาณ ๓๐ หลังคาเรือน ในตำบลนี้มีชื่อ ๒ ชื่อ ชื่อนาแปกเรียก นาเตียนก็เรียก

เวลา ๑๑ ทุ่ม (๕ ก.ท.) วันศุกร์ขึ้น ๙ ค่ำ เดือน ๓ ยกออกจากนาเตียนเดิรมา ข้ามเนินบ้าง ห้วยใหญ่บ้าง ข้ามเขาบ้าง ถึงเวลาเช้า ๕ โมงครึ่ง (๑๑.๓๐ ก.ท.) หยุดพักนอนกลางป่าคืนหนึ่ง ทางที่มานี้ไม่สู้ลำบากขึ้นเขาก็เป็นแต่ลาดขึ้นไปทีละน้อย ช้างม้าโคต่างเดิรมาได้สะดวก

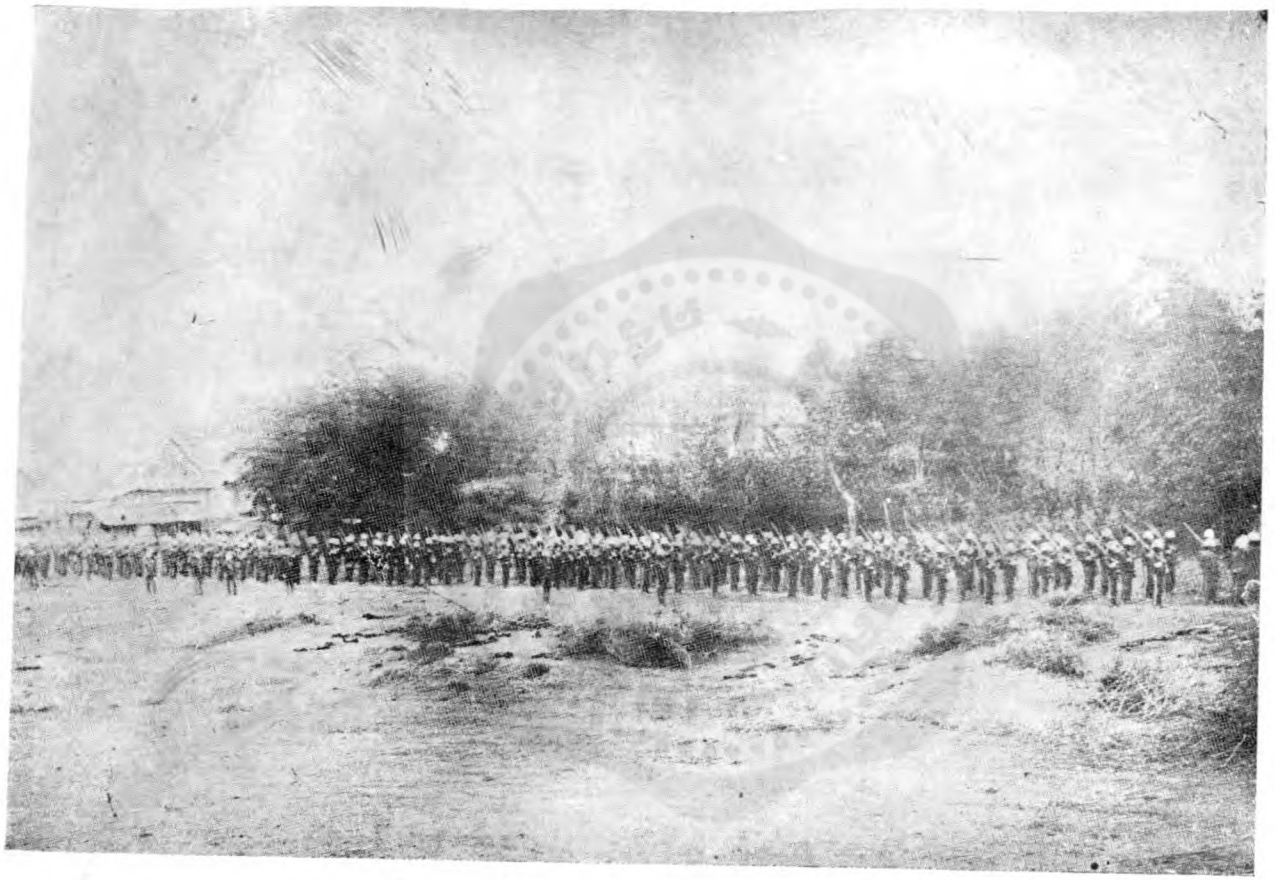
ครั้น ณ วันเสาร์ ขึ้น ๑๐ ค่ำ เดือน ๓ เวลาบ่าย ๔ โมงเศษ (๔ ล.ท.เศษ) ถึงเมืองไชยบุรีศรีน้ำฮุง ซึ่งเป็นเขตต์เมืองหลวงพระบาง ในที่นี้เจ้าราชภาคินัย (บุญคง) เมืองหลวงพระบางมาคอยรับกองทัพ และจ่ายสะเบียงสำหรับที่จะเดิรทางต่อไป ตำบลนี้มีบ้านเรือนประมาณ ๓๐๐ หลังคาเรือน เป็นที่บริบูรณ์ด้วยการนา กับเป็นที่มีแร่สุพรรณถันซึ่งส่งเป็นส่วยแก่เมืองหลวงพระบาง พักกองทัพอยู่ที่นี่คืนหนึ่ง

รุ่งขึ้น ณ วันอาทิตย์ ขึ้น ๑๑ ค่ำ เดือน ๓ เวลาย่ำรุ่ง (๖ ก.ท.) ยกออกจากที่พักเมืองไชยบุรีศรีน้ำฮุง เดิรมาตามหมู่บ้านแล้วข้ามแม่น้ำฮุงเดิรเลียบมาตามหมู่บ้าน ข้ามนาและข้าม

๒๑ รูปโรงไว้ช้างของเจ้านครเมืองน่าน ถ่ายเมื่อกองทัพยกไป (ครั้งที่ ๑)

๒๒ ยกกองทัพจากเมืองน่านไปเมืองหลวงพระบาง (ครั้งที่ ๑)

น้ำฮุงอีก ๒ แห่ง ลำน้ำฮุงนี้กว้างประมาณ ๓ เส้นย้าง ๔ เส้นย้าง มีน้ำที่ข้ามลึกประมาณ ๑ ศอกเศษ ในลำน้ำนี้มีหินกรวดก้อนใหญ่ๆ เดิรมาในนาแล้วเดิรมาในป่าละเมาะ แล้วข้ามห้วยโลงๆนี้มาแต่เขาขมิ้นเหมือนกัน แล้วขึ้นทุ่งนา มาถึงเวลา ๒ โมง (๘ ก.ท.) ได้หยุดพักทหาร ทางที่เดิรมานั้นมาในระหว่างเขาทั้ง ๒ ข้าง เขานั้นสูงมาก ข้างขวามือชื่อเขาขมิ้น ซ้ายมือชื่อเขาผาขาด ทางตั้งแต่ที่พักถึงที่หยุดพักทหารนี้ มีบ้านราษฎรตลอดทางมาเย็นหย่อมๆ เมืองน้ำฮุงนี้เย็นสว่ายส่งดินประสิวสุพรรณถัน ๆ นั้นเกิดที่คลองน้ำแพก ๒ โมงครึ่ง (๘.๓๐ ก.ท.) ออกเดิรทางข้ามนามาถึงป่าแดง แล้วขึ้นห้วยหลามีบ้านอยู่หมู่หนึ่ง มีวัด แล้วเข้าในป่าแดงมาอีก ข้ามห้วยน้ำหลามาอีก ๒ หน แล้วขึ้นเนินเล็กๆ เวลา ๓ โมงครึ่ง (๙.๓๐ ก.ท.) ถึงบ้านน้ำแลงมีบ้านอยู่หมู่หนึ่ง แล้วเข้าป่าข้ามน้ำแลงมาหลายหน แล้วมาถึงบ้านนาหลาๆนี้ดูงามมาก มีทุ่งนาใหญ่กว้าง เขาใหญ่ล้อมรอบ บ้านตั้งอยู่ตามลำน้ำหลา มีบ้านราษฎรอยู่ประมาณ ๖๐ หลังคาเรือน เขาทำที่พักรับ มาถึงที่พักเวลาเช้า ๔ โมง ๑๐ นาที (๑๐.๑๐ ก.ท.) พักรับประทานแล้วจะยกไปท่าแม่น้ำโขงทีเดียว ๔ โมง ๔๐ นาที (๑๐.๔๐ ก.ท.) ออกเดิรทางต้องข้ามน้ำหลา แล้วมาในลำห้วยน้ำหลาตลอดมา มีเขาอยู่ ๒ ข้างทาง ถึงเวลาเที่ยงวันหยุดพัก เที่ยงวัน ๑๐ นาทีออกเดิรขึ้นเขาต่ำๆ มา ๓ ลูก ข้ามห้วยกะสวยขึ้นหยุดพักยนเชิงเขากะสวยเวลาบ่าย ๑ โมง ๒๐ นาที เวลาบ่าย ๑ โมง ๓๐ นาที ออกเดิรต่อไปขึ้นเขาลงห้วยมาจนถึงเวลาบ่าย ๓ โมง ๑๐ นาที (๓.๑๐ ล.ท.) มาหยุดพักนอนที่ๆพักบ้านท่าเดื่อ ที่พักตั้งอยู่กลางหาดแม่น้ำโขง พักนอนอยู่คืนหนึ่ง

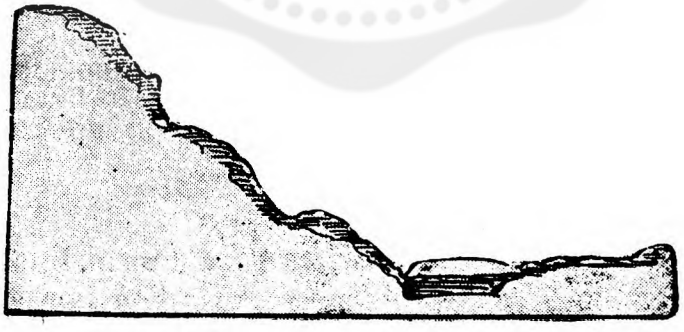
พระยาสุโขทัยได้จัดให้หลวงสง่างามเมือง กรมการเมืองพิชัยคุมเรือลงมารับ ๒๐ ลำ มีเรือเก๋งสำหรับแม่ทัพ ๑ ลำ แต่แม่ทัพหาได้ไปทางเรือไม่ ให้เรือบรรทุกของผ่อนจากตัวช้างๆ พอจะได้มีแรงเดิรต่อไปได้ตลอด

รุ่งขึ้น ณ วันจันทร์ ขึ้น ๑๒ ค่ำ เดือน ๓ เวลาย่ำรุ่ง (๖ ก.ท.) ยกออกจากบ้านท่าเดื่อเลียบมาตามลำแม่น้ำโขง และขึ้นเดิรยนตลิ่ง ทางที่เดิรเลียบมานี้มีดินแร่สีต่างๆ เป็นต้นว่าสีแดง สีเขียว สีเหลือง ดังที่ฝรั่งเอามาทำสีและปูนผิวสำหรับโยกบ้านเรือน แล้วขึ้นเนินลงจากเนินข้ามธาร แล้วขึ้นเนินอีก แล้วลงเดิรตามหาดริมแม่น้ำโขง มาถึงที่พักเมืองนานเวลาบ่าย ๑ โมง ๑๐ นาที (๑.๑๐ ล.ท.) หยุดพักนอน ๒ คืน ด้วยช้างม้า โคต่างที่มาอิดโรยเมื่อยล้ามาก

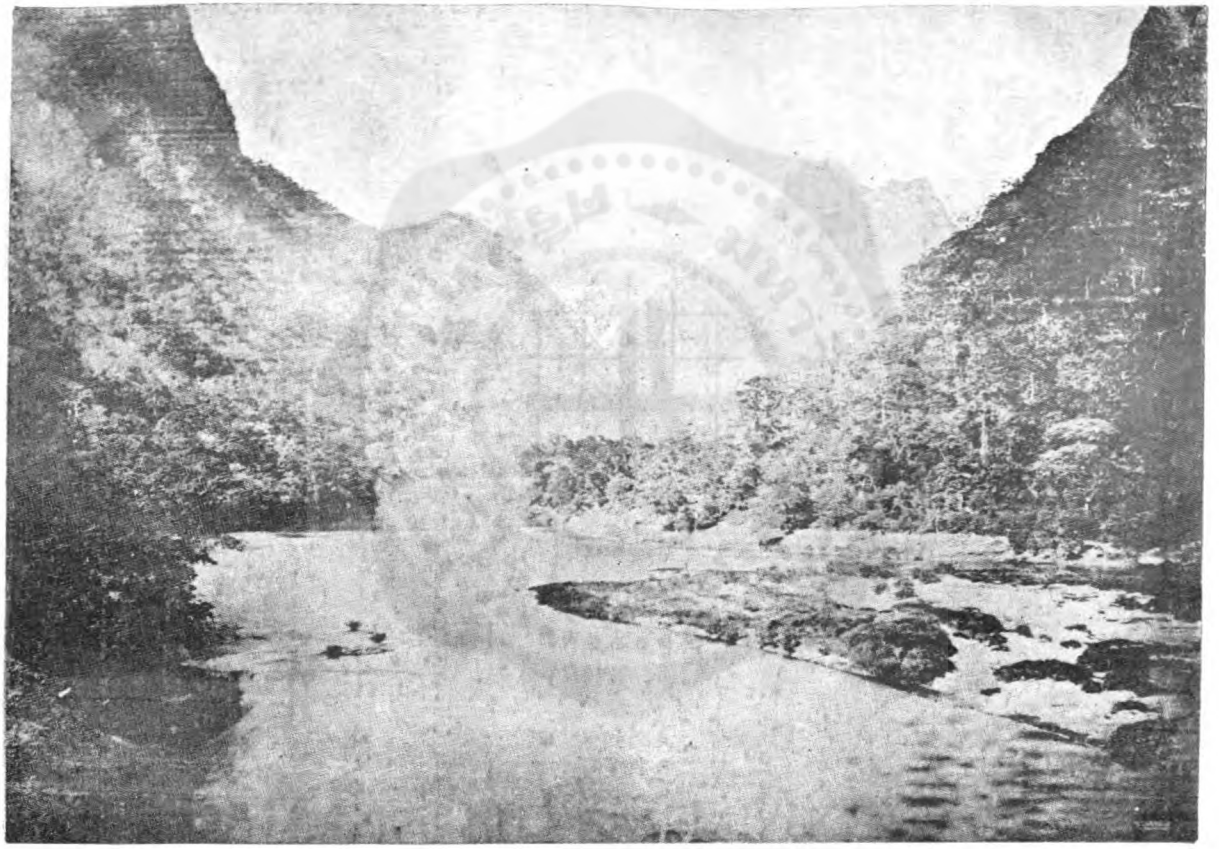
ที่เมืองนานนี้พวกชาวเมืองหลวงพระบางถือกันว่ามีเทพารักษ์ศักดิ์สิทธิ์ และเป็นประเพณีนับถือกันมาแต่โบราณกาล ถ้าเจ้านายจะไปจากเมืองหลวงพระบาง หรือแม่ทัพนายกอง หรือข้าน้ำคนหลวงจะไปจากเมืองหลวงพระบางก็ดี จะต้องเส้นบวงสรวงสังเวยเทพารักษ์เสียก่อนแล้วจึงจะมีความสวัสดีมีชัย เจ้านครหลวงพระบางจึงแต่งให้ท้าวเพี้ยพระยาลาวลงมาทำการเส้นสังเวยเทพารักษ์ และเชิญให้กองทัพกระทำการบวงสรวงด้วยตามประเพณี (การกระทำบวงสรวงกันที่เมืองนานนี้ เป็นความคิดอันดีของเมืองหลวงพระบาง ที่จะได้รู้จักชื่อคนที่ขึ้นล่องไปมา เพราะผู้ที่จะขึ้นหรือล่องไปเมืองหลวงพระบางแล้ว จะต้องส่งชื่อไปยังศาลเทพารักษ์ เพื่อให้เทพารักษ์รู้ด้วย และทั้งเป็นเมืองต้นทางที่จะลงแก่งใหญ่ เรือขึ้นล่องก็ต้องเอาคนเมืองนานนำร่องลงแก่งกับประเพณีเมืองนี้ถ้าแม้ราษฎรมีความสงสัยว่าจะมีผีป่อยแล้ว ก็นำเอาตัวมาส่งไว้ยังเมืองนานทั้งสิ้น

รุ่งขึ้น ณ วันพฤหัสบดีแรม ๑ ค่ำเดือน ๓ เวลาย่ำรุ่ง (๖ ก.ท.) แล้วยกออกจากเมืองนานเดินมาตามหาดแม่น้ำโขง แล้วขึ้นเดินขึ้นเขา แล้วลงเดินตามชายตลิ่ง มาถึงที่พักบ้านน้ำชาง เวลาเช้า ๔ โมง ๕ นาที (๑๐.๕ ก.ท.) เป็นที่พักกลางป่า ทางที่เดินมานั้นมีคนป่าแซะตั้งบ้านเรือนอยู่เป็นหมู่ ๆ ตามชายเขาข้าง หยุดพักนอนคืนหนึ่ง

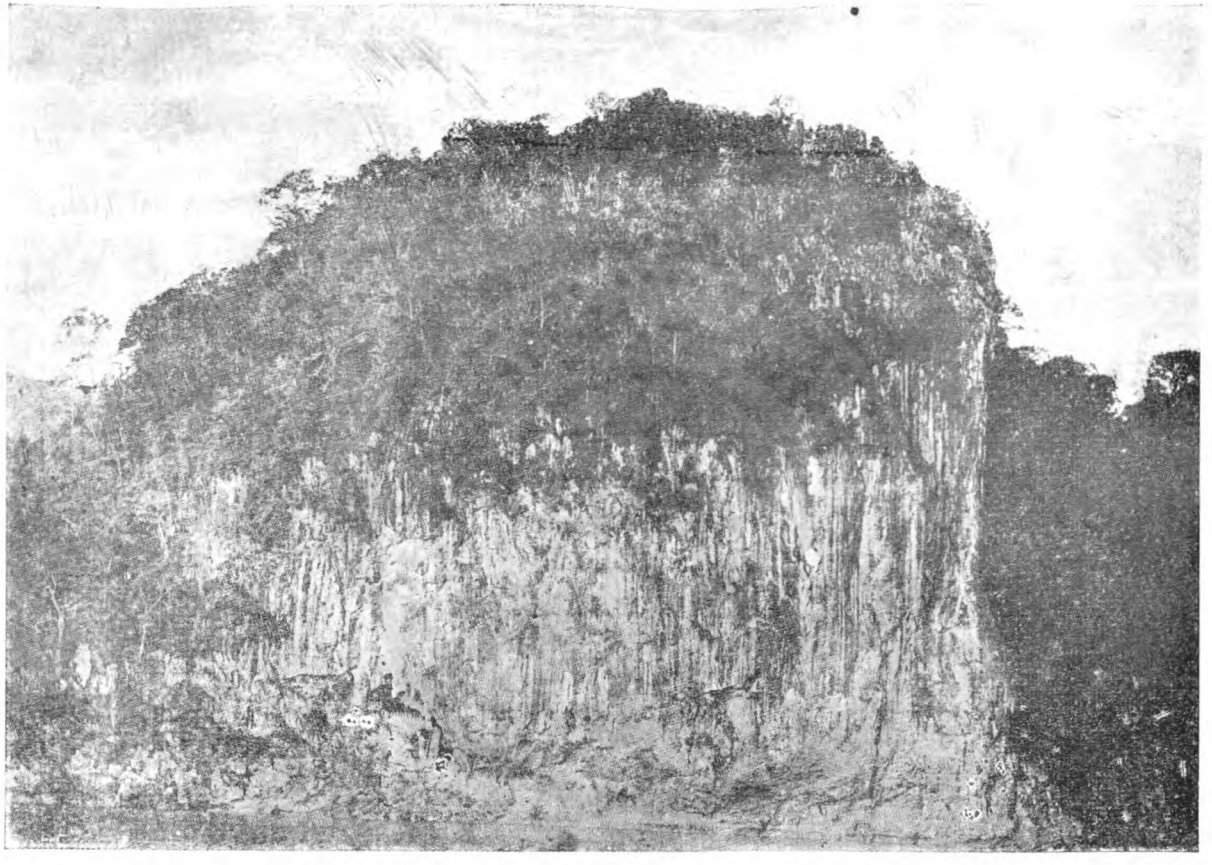
รุ่งขึ้น ณ วันศุกรแรม ๒ ค่ำ เดือน ๓ เวลา ๑๑ ทุ่ม ๕๐ นาที (๕.๕๐ ก.ท.) ออกจากที่พักขึ้นเดินขึ้นเขา ข้ามธารขึ้นเขามาหลายลูก ต่อมาได้ข้ามธารมาหลายแห่ง มาถึงบ้านน้ำซองที่พักเวลาเที่ยง คิดหักหยุดที่พักออกยังคงเดินทาง ๕ ชั่วโมง

รุ่งขึ้น ณ วันเสาร์แรม ๓ ค่ำเดือน ๓ เวลาย่ำรุ่ง (๖ ก.ท.) แล้วออกจากที่พักบ้านน้ำซองขึ้นเขามาหลายลูก เวลาเช้า ๔ โมง ๕๐ นาที (๑๐.๕๐ ก.ท.) ถึงที่พักบ้านท่าเลื่อน มีบ้านราษฎรอยู่ ๔๗ หลังคาเรือน

๒๓ รูปปากช่องจะเข้าในลำน้ำอู แขวงเมืองหลวงพระบาง ถ่ายเมื่อกองทัพยกขึ้นไปเมืองแถง

๒๔ รูปถ้ำผาติ่ง ที่ปากน้ำอู แขวงเมืองหลวงพระบาง ถ่ายเมื่อ
กองทัพยกขึ้นไปปราบฮ่อ (ครั้งที่ ๑)

เจ้าหมื่นไวยวรนารถแม่ทัพได้มีคำสั่งให้ผ่อนสิ่งของที่มีน้ำหนักมากลงบรรทุกเรือขึ้นไปยังเมืองหลวงพระบาง เพราะช้างที่บรรทุกของมานั้นยอยช้าอิดโรยมาก จึงผ่อนให้เดินไปแต่ลำลอง ด้วยยังจะต้องใช้ราชการต่อไปอีกมาก และทางเรือตั้งแต่ท่าเลื่อนจนถึงเมืองหลวงพระบางนั้น ไปได้สะดวกและถึงเร็วกว่าทางยกด้วย เมื่อจัดการเสร็จแล้ว รุ่งขึ้น ณ วันอาทิตย์แรม ๔ ค่ำเดือน ๓ เวลาย่ำรุ่ง (๖ ก.ท.) ยกจากที่นั้น เดินเป็นทางเรียบและทุ่งนาเสมอตลอดไป จนเวลา ๒ โมงเศษ (๘ ก.ท. เศษ) พบเจ้าราชวงศ์และเจ้าราชสัมพันธวงศ์นำดอกไม้ธูปเทียนและพิณพาทย์ฆ้องกลองมาคอยรับอยู่ กับแจ้งความว่า "เจ้านครหลวงพระบางให้มาเชิญแม่ทัพและนายทัพนายกองพร้อมกัน ให้ยกไปพร้อมด้วยกระบวนที่เจ้านครหลวงพระบางแต่งมารับนั้น" กองทัพได้ยกไปพร้อมกับกระบวนที่มารับนั้น ถึงยังทำเนียบที่พักบ้านเชียงแมนซึ่งตั้งอยู่ ณ ฟากฝั่งแม่น้ำโขงทางตะวันตกตรงหน้าเมืองหลวงพระบางข้าม ครั้นเวลาเที่ยงวันแล้ว เจ้าอุปราชและเจ้านายบุตรหลานกับพระยาสุโขทัย (ครุธ) ผู้แทนข้าหลวงกำกับเมืองหลวงพระบาง พร้อมกับจัดเรือมาคอยรับกองทัพที่จะข้ามไปทำเนียบฝั่งตะวันออก ซึ่งตั้งอยู่ในเมืองหลวงพระบาง แม่ทัพจึงขอให้เจ้านายเมืองหลวงพระบางกลับไปแจ้งความแก่เจ้านครเมืองหลวงพระบางว่า "จะขอพักอยู่ที่ท่าเชียงแมนนี้สักคืนหนึ่งก่อน เมื่อจัดกองทัพให้เป็นระเบียบเรียบร้อยแล้ว รุ่งขึ้นจึงจะยกกองทัพเข้าไปยังเมืองหลวงพระบาง"

ได้คัดนิราสหลวงพระบางซึ่งหลวงทวยหาญรักษา ได้เรียบเรียงขึ้นไว้มาลงดังต่อไปนี้

———มีทำเนียบเรียบรายอยู่ชายเนิน ก็หยุดเดินทัพประดาท่าเชียงแมน พร้อมเจ้านายฝ่ายมาลาเสนามาตย์ ประชาราษฎรแซ่ดูแห่แหน สล้างสลับคับคั่งประดังแดน ที่เชียงแมนหน้าเมืองเนืองคณา อุปราชราชวงศ์ดำรงรับ เชิญแม่ทัพสถิตยพลางทางหรรษา ให้หยุดยั้งฝั่งชลพลโยธา ดูประดาประดังเรียงพร้อมเพรียงรับ ท่านพระยาสุโขทัยดูใสสด ซึ่งรับยศข้าหลวงใหญ่ได้กำกับมาด้วยเจ้าลาวเรียงเคียงคำนับ ท่านแม่ทัพทักถามตามไมตรี กับฝรั่งตั้งแต่งตำแหน่งยศ เป็นผู้จดจัดแปลนทำแผนที่ เดิมชื่อเขาขานว่าแมกคาที ได้เป็นที่พระวิภาคภูวดล เขาล่วงหน้ามาตะยิ่งได้ถึงก่อน เข้ารับต้อนท่านแม่ทัพอยู่สัปสน เขียดหมวกรับคำนับพักตร์เหมือนชักยนตร์ แล้วต่างคน

จับกรจรพะยุง ขึ้นทำเนียบเทียบตั้งริมฝั่งโขง แลดูโล่งสิลาลานชานกุหนุง เห็นเรือนามตามริมฝั่ง คนนั่งมุง ข้างพายพุ้งน้ำฝอยริ้วถอยมา เรือลำทรงองค์ท้าวเจ้าเมืองหลวง ดูที่ท่วงท่าขันน่าหรรษา หัวท้ายสอดยอดสลูปรูปนาวา คล้ายชะล่าลำงอนเหมือนช้อนมุก มาดทั้งแท่งแต่งตกกระหนก กระหนาบ สีชาดฉาบชักสีทองให้ส่องสุก กรายนั้นหนาฝ่ามือเกินแม้นเฉินชุก โดนหินกุกกึกดังประทังทาน ผีพายแต่งเสื้อแดงดูเย็นหมู่มาตย์ ระดาดายดื่นแลกระแสสาน เสียงขานยาวกราวมาที่ท่าธาร ถึงขนานจอดท่าสาคะโร ครั้นพรั่งพร้อมน้อมคำนับจะรับข้าม ขึ้นสนามทำเนียบใหญ่ให้สุขโข ท่านขอพักผ่อนพลาท่าชโล รุ่งอโนทัยเช้าจะเข้าเมือง———

ครั้นรุ่งขึ้นวันจันทร์ แรม ๕ ค่ำเดือน ๓ ปีระกา สัปตศก จุลศักราช ๑๒๔๗ พ.ศ. ๒๔๒๘ เวลาเช้า ๓ โมงเศษ (๙ ก.ท. เศษ) เจ้านครหลวงพระบางจึงแต่งให้เจ้าอุปราชกับเจ้าราชวงศ์พร้อมด้วยพระยาสุโขทัยข้าหลวงจัดเรือเก๋งลำหนึ่ง ซึ่งเป็นเรือทรงของเจ้านครหลวงพระบาง เป็นเรือมาดตัวเรือยืดทองทึบหัวงอนท้ายงอน กับเรือที่จะบรรทุกไพร่พลทหารข้ามไปยังเมืองนครหลวงพระบางนั้น ๔๐ ลำ มีพิณพาทย์ฆ้องกลองมารับกองทัพข้ามลำแม่น้ำโขงไปถึงฝั่งฟากตะวันออกแล้ว เจ้าหมื่นไวยวรนารถแม่ทัพ ก็ได้จัดทหารกรุงเทพ ฯ และทหารหัวเมืองเดิรกระบวนทัพไปพร้อมกันเข้าไปในเมืองนครหลวงพระบาง ในระหว่าง ๒ ข้างทางที่เดิรกองทัพไปนั้น มีรายฎรชายหญิงมาคอยดูและมีดอกไม้ธูปเทียนมาบูชาด้วย จนเนืองแน่นตลอดไปถึงหน้าทำเนียบที่พัก ซึ่งอยู่ใกล้กับแม่น้ำคายฝ่ายทิศตะวันออกของเมืองนครหลวงพระบางนั้น

เมื่อแม่ทัพและนายกองได้ถึงพร้อมกันยังทำเนียบที่พักแล้ว เจ้านครหลวงพระบางพร้อมด้วยเจ้านายบุตรหลาน มาเยี่ยมเยียนกับทักถามข้อราชการและข่าวสุขทุกข์ ซึ่งได้เดิรกองทัพมาจนถึงเมืองนครหลวงพระบางนั้น ครั้นเวลาบ่าย ๒ โมง (๒ ล.ท.) ก็ลากลับไป

อนึ่งในการที่ต้อนรับเจ้านครหลวงพระบางนั้นเจ้าหมื่นไวยวรนารถได้จัดทหารการุด ๒๔ คน ทหารแตรเดี่ยว ๒ คน ตั้งแถวเป็นกองเกียรติยศ รับรองเจ้านครหลวงพระบางตามเกียรติศักดิ์ของเจ้าประเทศราชด้วย

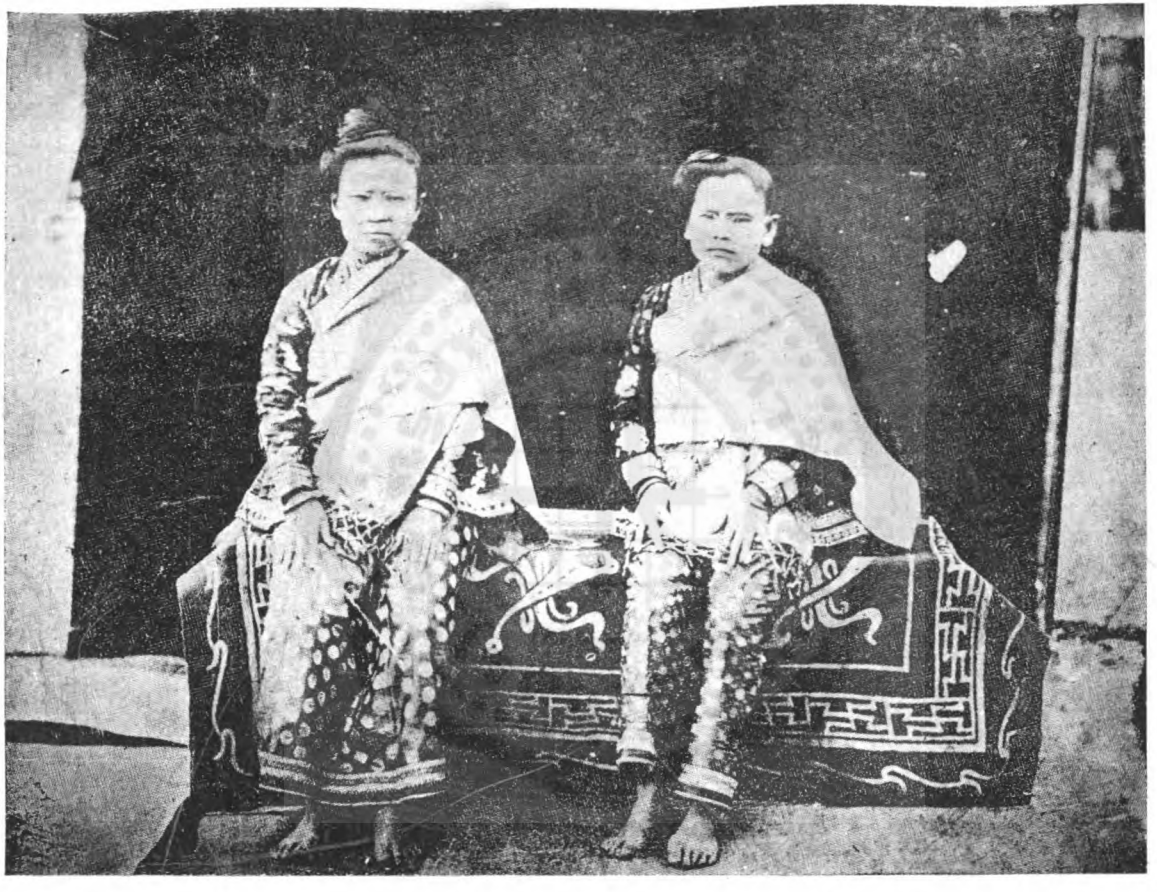
ในวันรุ่งขึ้นแม่ทัพและนายกอง ก็ได้พร้อมกันไปเยี่ยมเยียนตอบ เจ้านครหลวงพระบางและพวกเจ้านายลาวในเมืองนครหลวงพระบางตามอย่างตามธรรมเนียม ครั้นวันพุธแรม ๗ ค่ำเดือน ๓ ปีระกา สัปตศก จ.ศ. ๑๒๔๗ พ.ศ. ๒๔๒๘ ได้รับลายพระราชหัตถเลขามีใจความว่า

๒๕ เจ้ามหินทรเทพนิภาธร เจ้านครหลวงพระบาง ซึ่งยกออก
เป็นจางวาง ถ่ายที่เมืองหลวงพระบาง

๒๖ เจ้าสักกรินทรฤทธิ์และชายา ซึ่งเป็นเจ้านครหลวงพระบาง

๒๗ ๑. เจ้าทองดีภรรยาเจ้าราชวงศ์เมืองหลวงพระบาง ต่อมาได้เป็นสาธุข้างท้ายภรรยาเจ้าสักกรินทรฤทธิ์ เจ้านครเมืองหลวงพระบาง

๒. เจ้าขนภรรยาเจ้าราชสัมพันธวงศ์เมืองหลวงพระบาง ต่อมาได้เป็นธุเมืองหลวงพระบาง

(สำเนา)

ร,ที่, ๕๕/๔๗ พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท

วัน ๑๗ ๑ ค่ำ ปีระกา สัปตศก ศักราช ๑๒๔๗

ถึง เจ้าหมื่นไวยวรนารถ ด้วยได้รับหนังสือฉบับที่ ๑ ลงวันที่ ๕ ๑๒ ๑๒ ค่ำ ได้ทราบความแล้ว การซึ่งได้จัดไปแล้วทั้งปวงนั้นเราเห็นชอบด้วยทุกอย่าง แลมีความยินดีอยู่ว่า ซึ่งจัดให้พระยาศรีสิงหเทพขึ้นไปนั้นเป็นการถูกต้องที่เดียว การสะเบียงอาหารซึ่งได้มอบให้คุณสุรวงษ์เป็นผู้จัดการไปแต่ก่อน คุณสุรวงษ์กลับลงมาเสียกรุงเทพ ฯ ได้รับหนังสือแต่ที่จำห้ำวยุทธการถือขึ้นไปฉบับเดียว แต่เธอแจ้งความว่าได้จัดการไว้ถูกต้องกันกับที่มีคำสั่งขึ้นไป ภายหลังปฤกษากับเจ้าพระยาพลเทพทำหนังสือบังคับเจ้าพนักงานกรมนาให้จัดซื้อเข้าให้ได้ ๑,๖๐๐ เกวียน ได้คัดสำเนาส่งมาให้ดูด้วย เห็นว่าเข้าสะเบียงที่ส่งขึ้นไปนั้นคงจะพอเลี้ยงไพร่พลได้ตลอดบี วิตกอยู่แต่การที่จะลำเลียงส่งขึ้นไปจนถึงสบแอดเชียงค้อเป็นอย่างยิ่ง ด้วยระยะทางไกลกันดารยิ่งนัก ถึงโดยว่าจะได้สะเบียงเมืองน่านเพิ่มเติมขึ้นอีกก็ยังไม่เป็นที่วางใจว่าจะส่งขึ้นไปได้ถึงสบแอดเชียงค้อโดยสะดวก ต้องคิดอ่านวางการที่จะลำเลียงสะเบียงอาหารขึ้นไปให้มั่นคงแน่นอน จึงจะเป็นที่ไว้ใจได้

อนึ่งการซึ่งจะมีหนังสือราชการไปมาในระหว่างกองทัพต่อกองทัพ เราเห็นว่าถ้าลงชื่อแม่ทัพนายกองที่ ๑ ที่ ๒ ด้วย เหมือนอย่างหนังสือไปมาตามธรรมเนียมไทยอย่างเก่าก็ดีอยู่ โดยว่าผู้ใดจะมีราชการไปทางอื่นผู้ที่อยู่จะได้รับหนังสือได้ เป็นการเร็วก็จะได้ไม่เสียราชการ

อนึ่งได้เห็นในริโปตพระยาศรีสิงหเทพ พูดด้วยเรื่องเกณฑ์ช้างเมืองน่านเผื่อไว้อีก ๑๐๐ ช้าง ว่าได้ปฤกษากับเจ้าหมื่นไวย ๆ ว่าเป็นเมืองประเทศราช ควรจะกด เอาให้อยู่ในอำนาจกรุงเทพ ฯ เมืองประเทศราชไม่ต้องเสียภาษีอากรอันใดจึงควรเกณฑ์ให้เต็มมือคำที่ว่าอย่างนี้ก็เป็นความจริง

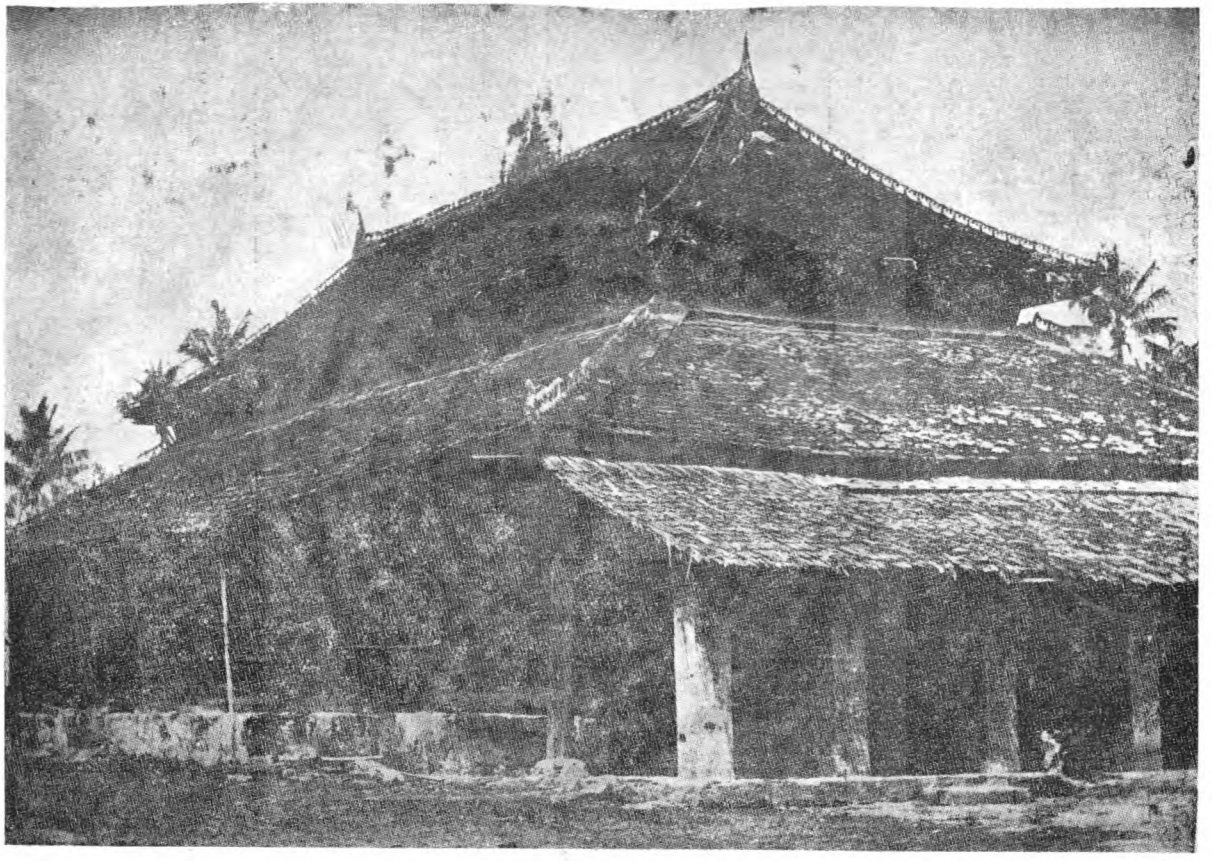
อยู่ แต่ต้องระมัดปากระมัดคำให้เป็นแต่นึกใจแลพูดกันเองเบา ๆ อย่าให้ไปเอ่ยโผงผางขึ้นให้เป็นการโด่งดัง ด้วยพวกลาวเหล่านี้ยังไม่ใคร่จะสิ้นเปรียวถ้าได้ตกใจขึ้นมาจะโดดดิ้นฤๅดื้อดึงไปก็จะต้องลงโทษกันลำบาก ฤๅจะเป็นเหตุให้มีผู้อื่น เข้ามาเกลี้ยกล่อมให้เชือนแชไปได้ เมือง ลาวของพม่าที่เกิดเป็นกบฏแขงเมืองขึ้น ก็เพราะความเดือดร้อนในการกะเกณฑ์บ้าง เพราะหลอก ๆ ขู่ ๆ ตกใจกันบ้างจะเล่นตรง ๆ นักไม่ได้ ต้องคิดอ่านหว่านล้อมให้ดี

ราชการในกรุงเทพ ฯ นี้ก็สงบเรียบร้อยดีอยู่ มีแต่ทูตฝรั่งเศสมีหนังสือมาเร่งรัดจะตั้งกงซุลฝรั่งเศสที่เมืองหลวงพระบางให้จงได้ ฝ่ายเราตอบว่า ยังไม่เห็นว่าคน ฝรั่งเศส มีประโยชน์อันใดใน เมืองหลวง พระบางที่กงซุลจะต้องไปรักษา เรายังไม่ยอมให้เอกสกวาเตอ ก็มีหนังสือตอบมาอีกว่าท่านเสนาบดีผู้ว่าการต่างประเทศให้ขอตั้งให้ได้ ฝ่ายเราก็ยังไม่ยอมว่าถ้าฝรั่งเศสจะชี้ให้เห็นได้ ว่าผลประโยชน์ อันใดของ ฝรั่งเศสมี ในเมืองหลวงพระบางจึงจะยอมแต่ เพื่อจะให้เป็นพะยานในทางไมตรี จึงได้มีคำสั่งให้ข้าหลวงสำหรับเมืองหลวงพระบางสืบสวนแล้วมีริโปตลงมา ว่าการค้าขายที่เมืองหลวงพระบางของคนในบังคับฝรั่งเศสมีอันใดบ้าง ตราบังคับเรื่องนี้ถ้ามีขึ้นไปแล้ว เจ้าหมื่นไวยอยู่ในเมืองหลวงพระบางให้ช่วยเป็นที่ปฤกษาหาฤๅพระยาพิชัย ในการที่จะมีใบบอกลงมาให้เป็นประโยชน์แก่ราชการด้วย

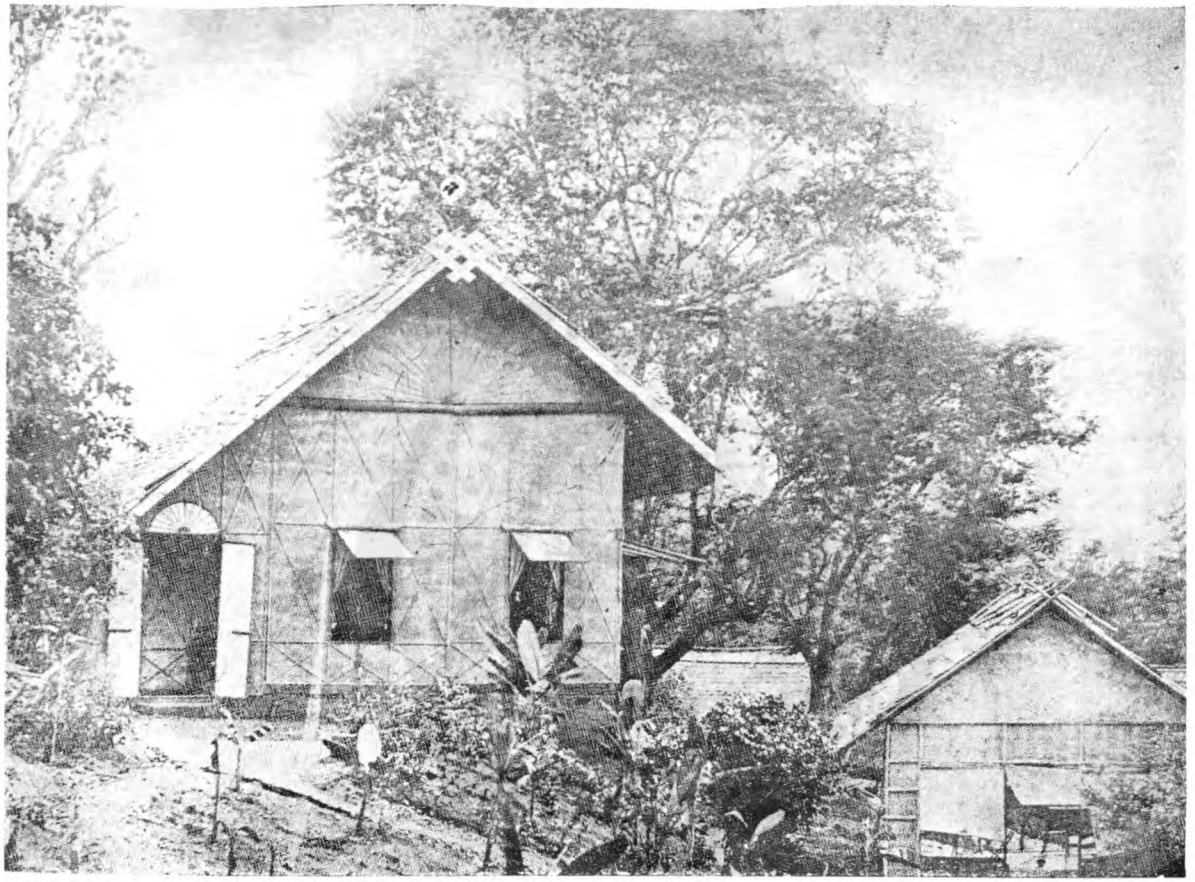
จนึ่งขอกำชับให้ระวังฝรั่งที่ไปด้วยให้มาก ปากมันยาวความคิดมันสูงอย่าให้ฉวยความลับเราได้อย่างหนึ่งอย่างใดเลยเป็นอันขาด

สยามินทร์

เจ้าหมื่นไวยวรนารถได้กำหนดการว่า จะยกกองทัพขึ้นไปขัดราชการอยู่ยังเมืองซ่อน ซึ่งเป็นเมืองหัวพันห้าทั้งหกเสียแต่ในเดือน ๔ ขึ้ระกา สัปตศก จุลศักราช ๑๒๔๗ พ.ศ. ๒๔๒๘ เพื่อให้ทันราชการก่อนฤดูฝน

๒๘ รูปโบสถ์วัดพระบาง ที่ราษฎรและเจ้านายในเมืองหลวงพระบางนับถือ และได้ถือน้ำกระทำสัตย์ที่โบสถ์นี้ เรียกว่า "วัดวิชุน"

๒๙ ทำเนียบของแม่ทัพบนเขาจอมศรี เมืองนครหลวงพระบาง (ครั้งที่ ๑)

"อนึ่งข้อราชการในเมืองหัวพันห้าทั้งหก ซึ่งเมืองหลวงพระบางได้แต่งให้ท้าวเพี้ย และกรมการออกไปสืบข้อราชการ และได้มีรายงานบอกมายังเมืองหลวงพระบางนั้น ตามข่าวคราวที่ผู้สอดแนมราชการได้บอกมานี้ ก็ยังไม่สู้จะเป็นการแน่นอนมั่นคงนักเพราะด้วยหนทางที่จะเดินไปจากเมืองหลวงพระบางจนถึงเมืองหัวพันห้าทั้งหกนั้น ก็เป็นทางกันดารและเป็นการยากลำบากซึ่งต้องข้ามห้วยละหารธารเขาเป็นหลายแห่งหลายตำบล กับถิ่นฐานที่จะพักอาศัยและเอาสะเบียงอาหารไว้ก็หามีไม่ เพราะเป็นบ้านเล็กเมืองน้อยปลายเขตต์แดน ทั้งผู้ที่จะเป็นหัวหน้าจัดราชการรวยรวมไพร่ บ้านพลเมืองให้ เป็นหมวดเป็นหมู่ก็หามี ไม่ ราษฎรในหัวเมืองนั้น ๆ จึงได้พากัน แตกฉานซ่านเซ็นไป หารวบรวมกันอยู่ตามภูมิลำเนาได้ไม่

พวกเพี้ยและกรมการในเมืองหลวงพระบาง ซึ่งไปสืบราชการนั้น จะพากันไปมากคนก็หาพากันไปตลอดได้ไม่ เพราะที่ทางคับขันกันดาร ไม่มีที่พักและไว้สะเบียงอาหาร ครั้นจะพากันไปน้อยตัวพอที่จะหายหามเอาสะเบียงอาหารไปรับประทานได้ หรือก็เกรงว่าจะเกิดมีเหตุคับขันอันตรายขึ้น การเป็นดังนี้ข้อความที่สืบได้มา จึงคลาดเคลื่อนหาตรงกับความจริงไม่ เพราะเป็นแต่ไปเที่ยวฟังข่าวคราวดู ได้เห็นผลประการใด ก็บอกข่าวพุ่ง ๆ มาเท่านั้น

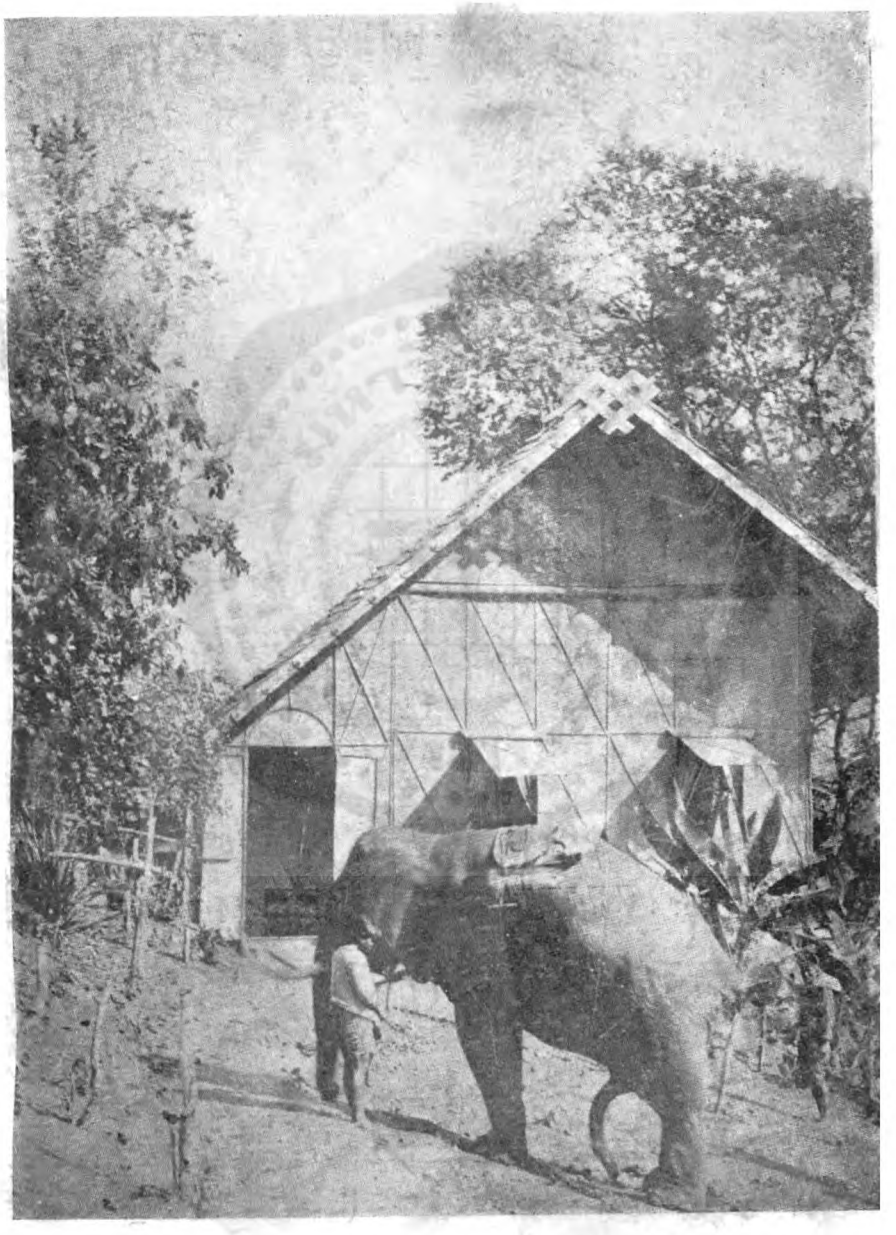
เจ้าหมื่นไวยวรนารถแม่ทัพ ได้เอารายงานแจ้งข้อราชการของผู้ที่ไปสอดแนม ซึ่งแจ้งความลงมานั้นมาสอบสวนตรวจตราเทียบเคียงและตริตรองดูก็เห็นว่าไม่เป็นการแน่นอนมั่นคง เป็นแต่บอกมาตามคำที่สืบได้มาจากคนบอกเล่าเท่านั้น เพราะข้อความบางข้อนั้นบางทีก็เกินไปกว่าเหตุและกำลังของภูมิประเทศ บางทีก็พอสมควรแก่เหตุและภูมิลำเนาบ้างก็มี การเป็นดังนี้แม่ทัพจึงได้ปรึกษาหารือเห็นพร้อมกันกับยรรดานายทัพนายกองว่า

"ตามข้อราชการซึ่งเมืองหลวงพระบางได้แต่งคนให้ไปสืบ ตามที่ได้แจ้งข้อความมาแล้วนั้น ยังหาเป็นการแน่นอนได้ไม่ แม่ทัพมีความเห็นว่าต่อเมื่อใดที่กองทัพได้ยกไปตั้งมั่นอยู่ยังเมืองซ่อนแล้วจะได้แต่งให้นายทัพนายกองแบ่งไพร่พลและทหารกรุงเทพฯ พอสมควร แยกกันไปสืบราชการเป็นกอง ๆ ให้ทุกแห่งทุกตำบล และให้จัดกิจการในตำบลที่พอจะทำนั้นให้สำเร็จแล้วไปเมื่อใด เมื่อนั้นและจึงจะได้ข้อความและหลักฐานแน่นอนมั่นคงได้"

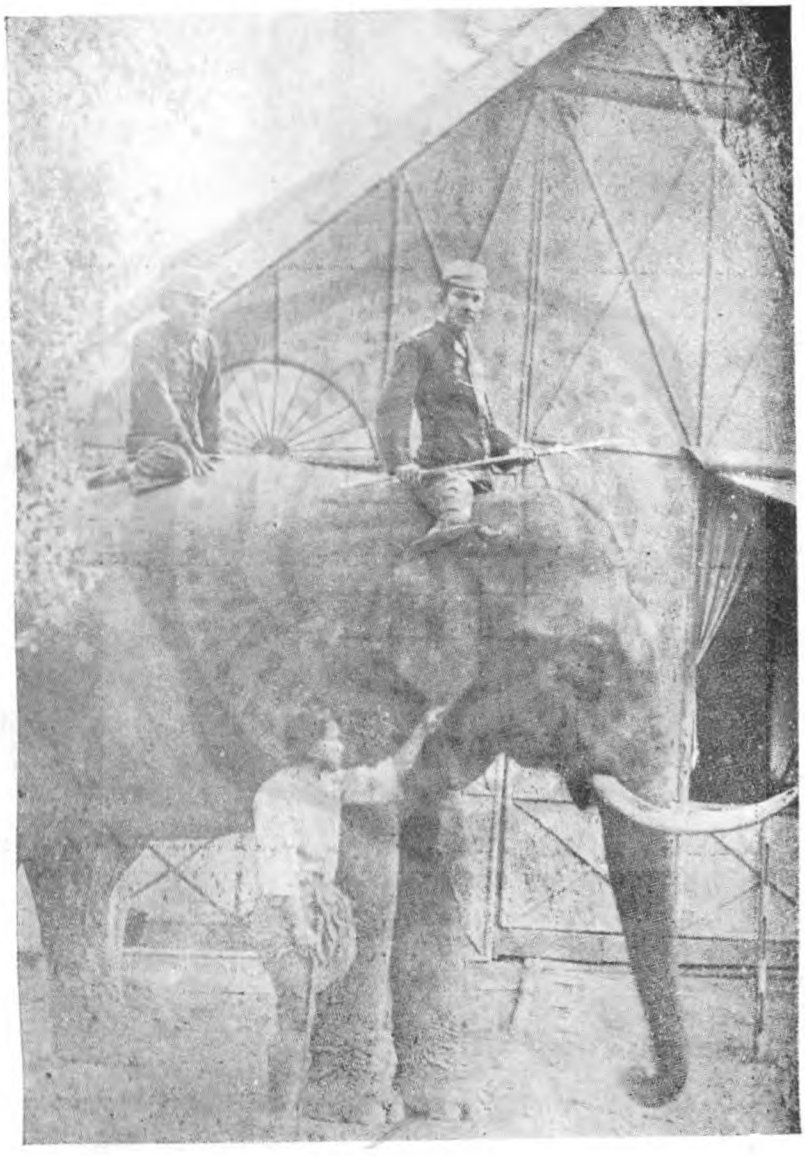
เมื่อได้ปรึกษาข้อราชการตกลงเห็นชอบพร้อมกันแล้ว แม่ทัพจึงได้เชิญพระยาศรีสหเทพข้าหลวงผู้จัดสะเบียงส่งกองทัพกับพระยาสุโขทัยผู้แทนข้าหลวงกำกับเมืองหลวงพระบาง และเจ้านครหลวงพระบางพร้อมด้วยอุปราชราชวงศ์ ให้มายังที่พักของแม่ทัพพร้อมกัน เพื่อปรึกษาหารือด้วยราชการทัพซึ่งจะยกขึ้นไปปราบปรามพวกฮ่อข้าศึก และจะจัดราชการซึ่งจะลำเลียงสะเบียงอาหารส่งขึ้นไปให้ถึงกองทัพได้ต่อไปนั้นว่าจะต้องทำกันเป็นอย่างไร ตกลงเห็นชอบพร้อมกันว่า ควรแบ่งให้เป็นพนักงานมีหน้าที่กันเป็นส่วน ๆ ไป พนักงานใดก็ทำหน้าที่ของตนไปตามซึ่งได้แบ่งปันกันไว้จะได้ ไม่เสียราชการได้ ข้อความตามที่ได้ตกลงกันแล้วนั้นดังนี้

ข้อ ๑ ได้ตกลงพร้อมกันว่า ถ้ากองทัพกรุงเทพ ฯ ในปีระกา สัปตศกนี้ควรจะตั้งมั่นอยู่เมืองงอยและเมืองซ่อนเป็นฐานทัพจัดราชการแบ่งพลทหารออกสืบราชการในเขตต์แขวงเมืองหัวพันห้าทั้งหกนั้นตามสมควรที่จะไปได้ ให้พอกับสะเบียงทุก ๆ ตำบลที่มีมากและน้อย มิให้เป็นการขัดขวางด้วยการสะเบียง ทั้งจะได้สืบข่าวคราวฮ่อซึ่งตั้งอยู่ในพระราชอาณาเขตต์ให้ ได้ทราบกำลัง และข้อราชการในเมืองหัวพันห้าทั้งหกให้แข็งขัด เพื่อจะได้ดำริตริตรองที่จะจัดราชการต่อไป ถ้ากำลังฮ่อมีน้อย ทหารซึ่งไปสืบข่าวคราวนั้นก็จะได้ต่อสู้ปราบปรามให้สำเร็จตลอดไปได้ ถ้าเห็นว่าในตำบลใดพวกฮ่อตั้งมีกำลังแข็งแรงกว่าทหารที่ไปสืบราชการ ก็จะได้รับทราบเหตุการณ์นั้น แล้วกลับลงมายังกองทัพที่ตั้งมั่นอยู่ยังเมืองซ่อน จะได้คิดส่งสะเบียงอาหารไปวางไว้ให้เป็นระยะ ๆ ในทางที่กองทัพจะยกเดินไป หรือควรจะเพิ่มเติมกำลังกองทัพขึ้นอย่างใดก็จะได้จัดการไปให้สำเร็จ ต่อเมื่อถึงฤดูแล้งปีขาล อุฐุศกแล้วจึงจะยกกองทัพใหญ่พร้อมกันขึ้นไปปราบปรามพวกฮ่อ จะได้ไม่เป็นการขัดขวาง เพราะใกล้กับความจริงมากกว่าที่จะคอยฟังข่าวคราวอยู่ยังหลวงพระบาง

อนึ่ง ในทุก ๆ ตำบลที่จะจัดทหารออกสืบตรวจข้อราชการนั้น จะไปพร้อมด้วยเจ้านายและเสนาบดีเมืองหลวงพระบาง กับเอากำลังไปแต่พอสมควร เพื่อจะได้เกลี้ยกล่อมไพร่บ้านพลเมืองในตำบลนั้น ๆ ที่แตกฉานซ่านเซ็นอยู่ตามป่าดงมารวบรวมให้คงเป็นปกติตามภูมิลำเนาเดิม หรือจะควรจัดการสถานใดให้เป็นการเรียบร้อยก็จะได้จัดขึ้นตามสมควรที่มีเวลาและกำลังที่พอจะจัดตั้งขึ้นได้ แต่จะต้องทำกับไพร่บ้านพลเมือง ดังข้อความต่อไปนี้

๓๐ ท่านแม่ทัพให้หมอควาญ นำพลายน่านมาตรวจ
ที่ทำเนียบบนเขาจอมศรี

๓๑ ท่านแม่ทัพได้ขี่พลายน่าน เป็นหมอควาญเอง ที่ทำเนียบ
เมืองหลวงพระบาง บนไหล่เขาจอมศรี

ประการหนึ่ง กองทัพซึ่งจะตั้งมั่นอยู่ยังเมืองซ่อนนั้น ก็เพราะส่งสะเบียงถึงได้สะดวก อย่างหนึ่ง กับอีกเมืองหลวงพระบางก็ได้ไปตั้งฉางลงไว้แล้ว ทั้งเป็นต้นทางของเมืองหัวพันห้าทั้งหก ที่จะแยกตัดทางมาจากทุ่งเชียงคำ และจะได้จัดส่งข่าวคราวของกองทัพฝ่ายใต้ได้ด้วย เมื่อว่ามีราชการก็จะได้ส่งข่าวสาร และอุดหนุนซึ่งกันและกันตามสมควร และเป็นการตั้งมั่นรักษาต้นทางที่จะแยกมานั้นด้วย กับกองทัพที่จะตั้งมั่นค้างฝนอยู่ที่เมืองซ่อนนี้ จะได้คิดจัดการทำนาทั้งเมืองงอยและเมืองซ่อนไว้เป็นสะเบียงทำการในฤดูแล้ง การนี้ได้เห็นสมควรตกลงพร้อมกันที่จะยกกองทัพขึ้นไปตั้งมั่นอยู่ยังเมืองงอยเมืองซ่อน กำหนดที่จะยกไปในวันอังคารขึ้น ๕ ค่ำ เดือน ๔ ปีระกา สัปตศก จะเร่งรีบขึ้นไปสืบข้อราชการในแขวงเมืองหัวพันห้าทั้งหกให้ทราบข่าวคราว หรือควรจะจัดการไปได้บ้าง ก็จะได้จัดให้ทันในฤดูแล้งปีระกา สัปตศกนี้

ข้อ ๒ นายทัพนายกองไพร่พลทหารกรุงเทพ ฯ นั้นรวมทั้งสิ้น ๗๑๗ คน กองเมืองกำแพงเพ็ชร ขุนหมื่นนายไพร่รวม ๑๐๔ คน กองเจ้าราชวงศ์เจ้าราชภาคิไนย์เมืองหลวงพระบางรวม ๔๐๐ คน หมอควานช้างเมืองน่านรวม ๒๙๐ คน หมอควานช้างเมืองแพร่รวม ๙๖ คน หมอควานช้างเมืองเถินรวม ๑๘ คน หมอควานช้างนครลำปางรวม ๔๓ คน หมอควานช้างเมืองหลวงพระบางรวม ๑๐๐ คน กองพระยาสุโขทัยขุนหมื่นนายไพร่รวม ๓๐ คน คนคุมโคต่างรวม ๔๐ คน รวมทั้งสิ้นในกองทัพเป็น ๑,๘๓๘ คน จำนวนช้างที่จะไปในกองทัพทั้งสิ้นช้าง ๑๓๐ เชือก โคต่าง ๔๐๐ โค

อนึ่งจำนวนขุนหมื่นนายไพร่เมืองพิชัย ได้ตรวจดูคงมีตัวเลขที่เกณฑ์มาอยู่เมืองหลวงพระบางนี้รวม ๒๙๕ คน กับคนเมืองสุโขทัยอีก ๓๒ คน รวมเป็น ๓๒๗ คนนี้เห็นว่าอิดโรยยอยซ้ำมา ๓ ปีแล้ว ยอมอนุญาตให้กลับไปบ้านเมืองทั้งสิ้น ครั้นจะให้คงอยู่ก็จะเปลืองสะเบียงอาหาร ไม่เป็นประโยชน์ในราชการสิ่งใด แต่คนซึ่งขึ้นไปรักษาฉางสะเบียงอยู่ที่เมืองซ่อนเมืองงอย จำหน่ายหางว่าวมาว่า ๙๖ คนนั้น เมื่อกองทัพยกไปถึงเมืองซ่อนจึงจะส่งให้กลับคืนไป อนึ่งคนเมืองสวรรคโลก ขุนหมื่นนายไพร่ ๙๙ คน ซึ่งเกณฑ์มาในกองทัพครั้งนี้ให้คงอยู่ที่เมืองหลวงพระบางไปก่อน เอาไว้เป็นพนักงานช่วยกำลังเมืองหลวงพระบางสีซ้อมเข้าสะเบียงที่จะลำเลียงส่งขึ้นไปยังเมืองงอยเมืองซ่อนให้ทันราชการ ฝ่ายคนเกณฑ์เมืองหลวงพระบางจะได้

ตั้งหน้าลำเลียงเข้าทางเรือเป็นพนักงานไปฝ่ายหนึ่งให้เต็มกำลัง การลำเลียงสะเบียงอาหารนั้นตก เป็นพนักงานเมืองหลวงพระบางที่จะให้ทันราชการลำเลียงสะเบียง ให้ถึงฉางเมืองงอยในปีระกา สัปตศกนี้ให้จงได้

อนึ่งกำลังพาหนะที่จะขัดขนสะเบียงต่อไปจากเมืองงอยเมืองซ่อน และส่งต่อไปนั้น เมื่อกองทัพยกขึ้นไปถึงแล้ว จึงจะได้ปรึกษาจัดการกับพระยาสุโขทัยและเจ้าราชวงศ์เจ้าราชภาคิไนย์เพิ่มกำลังจัดการต่อไปตามสมควรแก่ราชการ คนในกองทัพรวมพลทหารและคนซึ่งเหลืออยู่กับกองทัพ ๑,๘๓๘ คน หักทั้งที่ได้ยกคนเมืองพิชัยและคนเมืองสุโขทัย ซึ่งยอยซ้ำมาหลายปีแล้วให้คืนกลับไปยังบ้านเมือง กองทัพจะได้ยกไปตั้งมั่นยังเมืองซ่อนเป็นฐานทัพใหญ่ ในปีระกา สัปตศก คิดค่าสะเบียงที่จะจ่ายให้ทหารคนหนึ่งเข้าสารวันละทะนาน เป็นเข้าสารวันหนึ่ง ๙๑ ถัง ๑๘ ทะนาน คิดเดือนหนึ่งเป็นเข้าสาร ๒๗ เกวียน ๕๗ ถัง คิดปีหนึ่ง ๑๒ เดือน เป็นเข้าสาร ๓๓๐ เกวียน ๘๔ ถัง เข้าสารเพิ่มเติมกะประมาณในร้อยหนึ่งเติมสิบ ในปีหนึ่งจะต้องเพิ่มเข้าสารขึ้นอีก ๓๓ เกวียน ๘ ถัง ๘ ทะนาน รวมเป็นเข้าที่จะต้องจ่ายปีหนึ่ง ๑๒ เดือน รวมเป็นเข้า ๓๖๓ เกวียน ๙๒ ถัง ๘ ทะนาน แต่กะประมาณเผื่อไว้ ๒ ปีหรือ ๒๔ เดือน เป็นเข้า ๗๒๗ เกวียน ๘๔ ถัง ๑๖ ทะนาน เป็นกำหนดไว้ดังนี้ ถ้าคนคงจำนวนก็ไม่ต้องเรียกเพิ่มเติมขึ้นอีก จะจัดราชการตลอดไปได้แล้ว เป็นกำหนดสะเบียงส่งไปฉางพอ ๒๔ เดือน นับแต่เดือน ๔ ปีระกา สัปตศกนี้ไป ให้เข้าถึงเมืองงอยเสร็จตามที่ได้กะจำนวนไว้นั้น

ข้อ ๓ การสะเบียงกรุงเทพฯ ที่จัดส่งขึ้นมาถึงเมืองพิชัย พระยาศรีสหเทพข้าหลวงจัดการสะเบียงส่งกองทัพ จะบังคับให้เขาส่งขึ้นมาถึงเมืองหลวงพระบางและเมืองงอยให้เสร็จในเดือน ๕ ปีระกานี้เป็นเข้าสาร ๒๕๐ เกวียน มิให้ต่ำกว่ากำหนดนี้ เข้ากรุงเทพฯ ที่ฉางเมืองพิชัยจะส่งเติมมาอีกนั้น จะได้ส่งต่อไปกว่าจะสิ้นเขตต์ จำนวนเข้าที่กรุงเทพฯ จะได้เอามาเจือจานสะเบียงที่เมืองหลวงพระบางในปีหน้า ซึ่งจะทำการต่อไปนั้น

กับสะเบียงเมืองน่าน ๑๔,๐๐๐ ถังนั้น จะต้องส่งเป็นเข้าสารให้เสร็จถึงเมืองงอยในเดือน ๕ ปีระกา สัปตศกนี้ ให้ถึงฉางเมืองงอยด้วย การนี้พระยาศรีสหเทพจะต้องเป็นผู้บังคับจัดให้ทันตามกำหนดมิให้ล่วงพ้นค้างปีระกาสัปตศกนี้ไปได้เป็นอันขาด รวมเป็นเข้าสารที่พระยาศรีสหเทพจะรับ

๓๒ ราษฎรเอาเครื่องหม้อมาตั้งขาย เมื่อกองทัพยกขึ้นไป
เมืองนครหลวงพระบาง (ครั้งที่ ๑)

๓๓ รูปเมรุเจ้านายชั้นสูงในเมืองหลวงพระบาง แล้วทำเป็นรูปนกหัสดีลิง
เมื่อจะเผาศพบุตรหลานต้องทำเป็นเหมือนลูกหนูจุด

ส่งให้ทันเดือน ๕ ปีระกา สัปตศกนี้ ขึ้นฉางที่เมืองงอยเสร็จตามกำหนดมิให้ต่ำกว่า ๓๒,๐๐๐ ถัง เข้าสารรวมทั้งเข้ากรุงเทพฯ และเมืองน่านด้วย

ข้อ ๔ จำนวนเข้าคงฉางเมืองหลวงพระบาง ที่ได้ส่งขึ้นไปไว้ยังเมืองงอยแล้วเป็นเข้าสาร ๓,๙๘๒ ถัง ส่งไปยังเมืองซ่อนแล้วเป็นเข้าสาร ๙๔๓ ถัง รวมใน ๓ ตำบลที่เมืองหลวงพระบางได้ส่งไปยังฉางไว้แล้ว เป็นเข้าสาร ๖,๐๑๓ ถัง กับเข้าเปลือก ๔๘๘ ถัง ตามจำนวนซึ่งพระยาสุโขทัยได้ทำหางว่าวยื่นแต่ ณ วันจันทร์ แรม ๑๓ ค่ำ เดือน ๓ ปีระกา สัปตศกนั้น มีจำนวนที่ได้ส่งไปแล้วได้เท่านี้ แต่กะประมาณว่าจะจ่ายในกองทัพในเดือนเศษเท่านั้น ในเข้า ๓ ตำบลนี้ กองทัพจะยกไปตั้งที่เมืองงอยและเมืองซ่อน การสะเบียงก็จะขัดขวางอยู่ จะทำการที่จะลำเลียงส่งต่อขึ้นไปทุก ๆ ตำบลให้ทันในปีระกา สัปตศกนั้นก็จะยังหาสำเร็จตลอดได้ไม่ การสะเบียงต่อไปนี้ เจ้ามหินทรเทพ-นิภาธรและเจ้านครเมืองน่านกับเจ้าอุปราชและเจ้านายเมืองหลวงพระบาง จะพร้อมกันจัดเข้าซึ่งมีในอาณาเขตต์ของเมืองหลวงพระบางรับลำเลียงส่งกองทัพแต่เดือน ๔ ถึงเดือน ๕ ในปีระกา สัปตศกนี้ ให้ถึงขึ้นฉางเมืองงอยตำบลหนึ่ง และลำเลียงไปทางน้ำแซงวางให้ถึงหาดเฮาหรือสบซางอีกตำบลหนึ่ง รวมเป็นเข้าให้ทันตามกำหนดนี้เป็นเข้าสาร ๒๕,๐๐๐ ถัง จะไม่ให้ล่วงพ้นปีระกาสัปตศกนี้ขึ้นไปได้เป็นอันขาด กับจะหาเข้าเพิ่มเติมให้มีคงฉางเมืองหลวงพระบางไว้บ้าง สำหรับจะได้เจือจานจ่ายกองทัพต่อไปนั้น คิดเป็นเข้าสารให้ได้ ๑๕,๐๐๐ ถัง มีอยู่เสมอสำหรับฉางเมืองหลวงพระบาง เพื่อกองทัพจะขัดขวางเมื่อเวลาที่จะทำการต่อไปข้างหน้านั้นก็จะได้เจือจานกันเข้าที่กรุงเทพฯ ซึ่งจะส่งเพิ่มเติมมานั้น จ่ายให้พอกองทัพทำการในแล้งหน้าปีระกา สัปตศก ต่อนี้ไปมิให้เป็นที่ขัดขวางด้วยสะเบียงได้

ข้อ ๕ พระยาศรีสหเทพจะเป็นผู้ตรวจเร่งจัดการลำเลียงเข้าที่กรุงเทพฯ และเมืองน่าน และเข้าเมืองหลวงพระบาง ตามกำหนดที่จะส่งไปขึ้นฉางเมืองงอย และน้ำแซงส่งถึงหาดเฮาหรือสบซางให้ถึงพร้อมเสร็จ ตามซึ่งว่ามาในข้างต้นแล้วนั้นมิให้ขัดขวางด้วยการสะเบียง ให้กองทัพได้ตรวจจัดการในเมืองหัวพันห้าทั้งหกในปีระกาสัปตศกนี้จงได้ กรมการเมืองพิชัยนั้นผู้ใดสมควรจะเป็นผู้ตรวจจัดการเร่งจัดสะเบียงอาหาร วางการมอบการให้ตรวจตราในที่ใดตำบลใดนั้น พระยา

ศรีสหเทพจะเป็นผู้เลือกจัดมอบการวางการให้ถูกต้องสมควรแก่ราชการทุกประการ มิให้เป็นที่เสียราชการได้เป็นอันขาด

ข้อ ๖ กองทัพได้ยกไปตั้งมั่นอยู่เมืองงอยและเมืองซ่อนแล้วนั้น ฝ่ายพระยาศรีสหเทพ ข้าหลวงจัดส่งกองทัพ และเจ้ามหินทรเทพนิภาธร เจ้าอุปราชและเจ้านายในเมืองหลวงพระบางราชธานี จะได้จัดการลำเลียงสะเบียงส่งขึ้นไปขึ้นฉางที่เมืองงอยตำบลหนึ่ง ไปทางน้ำแซงส่งถึงหาดเฮาหรือสบซางตำบลหนึ่ง ให้ทันกำหนดและจำนวนเข้าสารที่จะส่งไป ดังแจ้งมาในข้อข้างต้นแล้วนั้น เป็นการลำเลียงทางเรือ ส่งถึงตามกำหนดและครบจำนวนแล้ว เป็นสิ้นราชการฝ่ายหนึ่งได้ ที่จะลำเลียงสะเบียงทางบกต่อขึ้นไปตั้งยุ้งฉางในเมืองหัวพันห้าทั้งหกจัดราชการนั้น เป็นตกลงอยู่ในพนักงานกองทัพ ข้าพระพุทธเจ้าและพระยาสุโขทัยข้าหลวง เจ้าราชวงศ์ เจ้าราชภาคิไนย์พร้อมกัน จะเป็นผู้ลำเลียงสะเบียงจากฉางที่ต้องลำเลียงฝ่ายเรือมาส่งขึ้นฉางไว้แล้วนั้น จัดการมิให้เสียราชการได้ การสะเบียงที่จะลำเลียงทางบกนี้ จะผ่อนผันจัดราชการได้สถานใดก็แล้วแต่จะจัดไปตามสมควร ถ้าผู้จัดการกองลำเลียงทางเรือได้ส่งเข้าครบตามกำหนดขึ้นฉางเสร็จทันตามกำหนดดังว่ามาในข้อ ๓—๔ นั้นแล้ว การสะเบียงจะขัดขวางที่จะลำเลียงต่อไปนั้น ผู้ลำเลียงทางเรือเป็นพ้นผิด ถ้าจะเสียราชการไปแต่อย่างใดอย่างหนึ่ง ความผิดเป็นตกอยู่กับกองทัพและผู้ลำเลียงทางบกทั้งสิ้น จะได้ตั้งหน้าฉลองพระเดชพระคุณ เป็นหน้าที่เพ่งเล็งต่อราชการมิให้ขัดขวาง ให้ลุล่วงสำเร็จราชการโดยพระบรมราชประสงค์ให้จงได้

ข้อ ๗ ราชการที่จะปรายปรามและจัดราชการในเมืองหัวพันห้าทั้งหกนั้น ถ้ามีความอุดหนุนผ่อนผันหันหาซึ่งกันและกัน การสะเบียงไม่ขัดขวางจัดการวางการเรียบร้อยตลอดไปแล้ว ข้าพระพุทธเจ้าและพระยาสุโขทัยข้าหลวง เจ้าราชวงศ์เจ้าราชภาคิไนย์เป็นคนคิดผ่อนผันจัดราชการและปรายปรามในเมืองหัวพันห้าทั้งหกให้เรียบร้อยในปีระกา สัปตศกนี้ หรือหากว่าจะสำเร็จด้วยประการใดให้จงได้ ตามพระบรมราโชวาทซึ่งโปรดเกล้า ฯ มาทุกประการ

ข้อ ๘ สะเบียงและเครื่องใช้กับยารักษาโรค เป็นต้นว่ายาควินินสำหรับกองทัพที่ตกค้างอยู่ที่เมืองพิชัยนั้น พระยาศรีสหเทพจะเร่งให้ส่งมายังเมืองหลวงพระบาง สำหรับจะได้เป็นกำลังแก่

กองทัพที่จะทำการต่อไปภายหน้า เมื่อถึงเมืองหลวงพระบางแล้ว เจ้านายในเมืองหลวงพระบางจะเร่งส่งขึ้นไปยังกองทัพโดยเร็ว

ข้อ ๙ กองทัพจะยกไปตั้งมั่นลงแล้วนั้น ไพร่พลทหารในกองทัพพอจะจัดราชการสำเร็จตลอดไปได้ ก็จะไม่ต้องเรียกคนเพิ่มเติมกว่าจำนวนนี้ขึ้นไป ถ้าเห็นว่าสมควรจะต้องเพิ่มกำลังขึ้นก็จะมีหนังสือแจ้งความมายังเมืองหลวงพระบางจัดการสะเบียงต่อไป กะประมาณให้พอกับการนั้นตามสมควรแก่กำลังบ้านเมือง จะจัดให้ตลอดไปได้ จะมิให้เหลือกำลังไปกว่าที่สมควรนั้น

ข้อ ๑๐ กำหนดกองทัพที่จะแยกยกจากเมืองหลวงพระบางไปเมืองงอย จะไปทางยกสะเบียงรายทางกว่าจะถึงเมืองงอยนั้น เมืองหลวงพระบางจะไปตั้งฉางคอยจ่ายสะเบียงอยู่ที่บ้านลาดถอนตำบลหนึ่ง มีสะเบียงที่จะจ่ายพอไพร่พลกินได้ ๗ วัน กองทัพจึงจะถึงเมืองงอยได้ แต่ช้างที่จะไปในกองทัพนั้นจะให้ไปแต่กำลังบรรทุกสิ่งของแต่เบา ๆ บ้างเล็กน้อยเพราะบอยซ้ำมา จะได้เอาไปใช้ลำเลียงสะเบียงจากเมืองงอยเอาไปฉางเมืองซ่อน ของที่มีน้ำหนักก็คือ ปืนใหญ่และกะสุนดินดำสะเบียงเครื่องใช้สำหรับกองทัพที่มีน้ำหนักนั้น จะให้พระยาสุโขทัยและเจ้าราชวงศ์บรรทุกเรือไปถึงเมืองงอย เพราะเป็นของมีน้ำหนัก จะได้ผ่อนกำลังช้างไว้ใช้การข้างหน้าต่อไป

ข้อ ๑๑ เมื่อกองทัพยกขึ้นไปตั้งมั่น มิได้ขัดด้วยสะเบียงอาหาร จัดราชการในเขตต์แขวงเมืองหัวพันห้าทั้งหกสำเร็จตลอดเป็นที่เรียบร้อยปกติราบคาย เกลี้ยกล่อมราษฎรไพร่บ้านพลเมืองให้ได้ตั้งทำมาหากินคงภูมิลำเนา หรือควรจะรวบรวมมาให้อยู่เป็นพวกกันแล้ว ในเดือน ๑๐ ปีขออัฐศก จะยกกองทัพขึ้นไปถึงเมืองแถง ตลอดขึ้นไปถึงเมืองสิบสองจุไทย ซึ่งเป็นแนวพระราชอาณาเขตต์ต่อไปในแลังหน้า พระยาศรีสหเทพข้าหลวงจัดการสะเบียงส่งกองทัพจะเร่งให้ส่งสะเบียงกรุงเทพ ฯ ซึ่งมาตั้งฉางอยู่เมืองพิชัยนั้นขึ้นมาให้ถึงเมืองหลวงพระบาง เจ้าอุปราชเจ้านายพร้อมกันจะจัดสะเบียงเตรียมไว้ที่จะลำเลียงส่งไปยังเมืองรายทางจนถึงเมืองแถง ให้ได้เข้าสารในเขตต์เมืองหลวงพระบางมิให้ต่ำกว่า ๒๐,๐๐๐ ถังเข้าสาร ส่วนกองทัพซึ่งตั้งจัดราชการอยู่เมืองหัวพันห้าทั้งหกเมื่อกำหนดจะยกกองทัพไปเมืองแถงเวลาเดือนใดเป็นแน่แล้ว ก็จะได้มีหนังสือกำหนดลงมายังเมืองหลวงพระบางให้ชัดแจ้ง จะได้จัดการขนสะเบียงขึ้นไปตั้งยุ้งฉางลำเลียงส่งให้ทันตามกำหนด มิให้เสียราชการได้เป็นอันขาด เมื่อตรวจการได้สำเร็จบริบูรณ์ในแนวเมืองสิบสองจุไทยแล้วนั้น จึงจะได้ยกกองทัพมายังเมืองหลวงพระบางราชธานี ในปลายปีขออัฐศกนั้น

อนึ่งกองทัพซึ่งจะยกขึ้นไปเมืองแถงนั้นต้องไปทางเรือพร้อมทั้งกองทัพ การเรือนั้นเจ้านายในเมืองหลวงพระบางจะจัดเรือให้จนพอกับที่จะบรรทุกไปได้ พร้อมด้วยคนสำหรับเรือนั้นด้วย ช้างนั้นเมื่อยกไปทางเรือแล้วก็จะส่งกลับทั้งสิ้น คนหมอควานช้างนั้นก็จะลดสะเบียงที่จะจ่ายลงได้หลายร้อยคน การนี้เมื่อขวนสิ้นฤดูฝนแล้ว เจ้านายเมืองหลวงพระบางจะตระเตรียมการนี้ไว้ให้เสร็จทุกอย่าง

ข้อ ๑๒ กองทัพเมื่อจัดการในเมืองหัวพันห้าทั้งหกเป็นการเรียบร้อยแล้วนั้น จะควรตั้งด่านทางและจัดการไพร่พลให้รักษาการอย่างใด จะควรใช้คนในที่ใดเมืองใด จะตั้งผลัดเปลี่ยนกันสถานใดและควรจะฝึกหัดเพลงอาวุธที่จะเป็นทหารนคราภิบาล ให้เป็นการมั่นคงขึ้นได้สถานใดนั้น จะได้ปรึกษาพร้อมกันกับพระยาสุโขทัยข้าหลวง และเจ้าราชวงศ์เจ้าราชภาคิไนย์จัดการให้เป็นการเรียบร้อยแต่สิ่งที่สมควรชอบด้วยราชการทุกสิ่งทุกประการ และจะบอกมายังเมืองหลวงพระบางให้ทรายในการที่จะจัดขึ้นนั้นทุกคราวด้วย

กำหนดในข้อ ๑๑—๑๒ นี้ เป็นการที่เตรียมเผื่อไว้ ถ้าเมื่อได้ไปตรวจการเห็นว่าจะควรเปลี่ยนแปลงไปจากกำหนดนี้ก็จะต้องเปลี่ยนแปลง จัดให้เป็นการควรที่ชอบด้วยราชการตามประเทศและเวลานั้น แต่จะได้มีบอกมาให้เมืองหลวงพระบางทราบด้วยเหมือนกันดังที่ว่ามาแล้วนั้น เผื่อว่าเจ้ามหินทรเทพนิภาธรเจ้านครเมืองหลวงพระบางและเจ้าอุปราช จะได้พร้อมกันปรึกษาตรวจในการที่จะจัดขึ้น ว่าจะเป็นการสมควรที่จะรักษาบ้านเมืองหรือไม่ หรือถ้าจะมีความเห็นอย่างไรบ้างก็ให้บอกไป กองทัพตรวจดูเห็นว่าเป็นการชอบแล้ว ก็จะได้คิดช่วยจัดการให้ตามความเห็นของเจ้านาย ที่จะรักษาอาณาเขตต์เมืองต่อไปนั้นตามสมควรที่ชอบด้วยราชการทุกสิ่งทุกประการ คำปรึกษาซึ่งได้เห็นพร้อมตกลงกันดังกล่าวมาในข้างต้น ๑๒ ข้อนี้ เป็นความตกลงพร้อมกันเห็นว่าสมควรชอบด้วยราชการ จำต้องผ่อนผันจัดการแบ่งการณ์ชอบแล้ว ได้ตั้งใจพร้อมกันจะรับฉลองพระเดชพระคุณตามคำตกลงนี้ทุกข้อทุกประการ เพ่งเล็งโดยความหมายพร้อมจะช่วยจัดราชการให้ลุล่วงตามสมควรที่ชอบด้วยราชการ โดยพระบรมราชประสงค์ให้จงได้ ได้ลงชื่อประทับตราตำแหน่งลงไว้ในท้ายคำปรึกษาเป็นสำคัญ

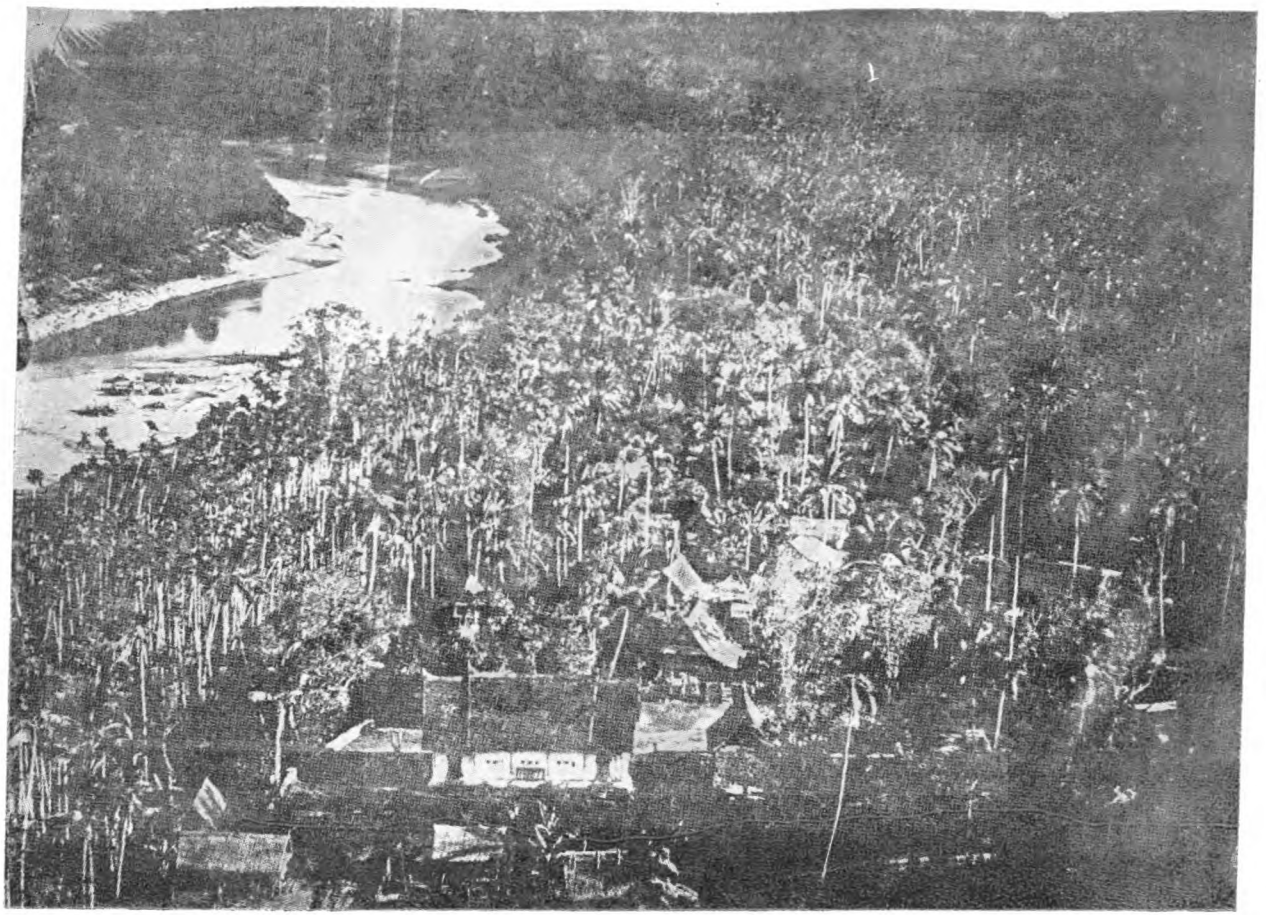
ณ วันพุธแรม ๑๓ ค่ำ เดือน ๓ ปีระกา สัปตศก

๓๔ ชายหญิงพวกข่าแจะ ในแขวงเมืองหัวพันทั้งหก ถ่ายเมื่อกองทัพยกขึ้นไปเมืองซ่อน (ครั้งที่ ๑) ข่าทั้งหญิงและชายที่เจ้านครหลวงพระบาง เกณฑ์ให้มาเป็นพาหนะเบี้ของส่งสะเบียงกองทัพ การเบี้นั้นเอาตะกร้าอย่างที่ตั้งอยู่บรรจุของ และสะพายไปบนหลังอย่างแบ็บแซ็คทหาร

๓๕ กองทัพได้เดิรขึ้นบนเขาจะไปเมืองซ่อน เป็นเขาพืชเมื่อขึ้นตอนเช้า ถึงกลางเขา ๕ โมงเย็น (๕ ล.ท.) ได้หยุดพักบนยอดเขา เวลาย่ำรุ่ง (๖ ก.ท.) ยกลงจากเขา เมื่อถึงเชิงเขาเป็นที่ราบก็พอเวลาค่ำ หยุดพัก

๓๖ ลำน้ำคาน (ครั้งที่ ๑)

และข้อความตามที่ตกลงกันนี้ ก็ได้ส่งมาทูลเกล้า ฯ ถวายเป็นทางราชการแล้ว

เมื่อได้ปรึกษาราชการตามที่ซึ่งได้กะเกณฑ์ท้าวพระยา แบ่งเป็นพนักงานรับราชการไปคนละหน้าที่ ๆ จัดการทอดสะเบียงอาหารเตรียมขึ้นยุ้งฉางเป็นตำบล ๆ ไปเสร็จแล้ว ครั้น ณ วันอังคารเดือน ๔ ขึ้น ๕ ค่ำ ปีระกา สัปตศก จุลศักราช ๑๒๔๗ พ.ศ. ๒๔๒๘ เวลาเช้า ๓ โมงเศษ (๙ ก.ท. เศษ) เป็นอุดมฤกษ์ เจ้าหมื่นไวยวรนารถแม่ทัพใหญ่ฝ่ายเหนือ ก็ยาตราทัพใหญ่พรักพร้อมด้วยนายทัพนายกองเจ้านายท้าวพระยาลาวในนครหลวงพระบาง ควบคุมทหารกรุงเทพ ฯ และทหารหัวเมืองและไพร่พลรวม ๒,๕๐๐ คนเศษ สรรพด้วยเครื่องศัสตราวุธและสะเบียงอาหารยกออกจากเมืองหลวงพระบางราชธานี ข้ามลำแม่น้ำคานแล้วก็เดินทางต่อไป กองทัพได้เดินกระบวนทัพข้ามห้วยละหารธารเขาไปหลายตำบล และหยุดพักผ่อนไพร่พลเป็นระยะ ๆ ทุก ๆ ตำบลซึ่งมีที่พักตลอดไป ครั้น ณ วันพฤหัสบดีเดือน ๔ ขึ้น ๑๔ ค่ำ ปีระกา สัปตศก จุลศักราช ๑๒๔๗ พ.ศ. ๒๔๒๘ เวลาบ่าย ๑ โมงเศษ (๑ ล.ท. เศษ) แม่ทัพและนายทัพนายกองพร้อมด้วยทหารและไพร่พลได้บรรลุถึงตำบลบ้านนาหลวงปากยากซึ่งใกล้กับฝั่งแม่น้ำอู ออกจากบ้านนาหลวงปากยากก็บรรลุถึงแท่นแย้ เมื่อกองทัพยกจากแท่นแย้เดินมาตามระยะทางที่จะไปเมืองงอยนั้น เจ้าหมื่นไวยวรนารถแม่ทัพแลไปทางขวามือ ก็มองเห็นหมู่บ้านมาตั้งขึ้นใหม่ ๆ หมู่หนึ่ง แฝกที่มุงหลังคายังสดใหม่เอี่ยมอยู่ เมื่อแม่ทัพสังเกตเห็นเช่นนั้นแล้ว จึงสั่งให้เข้าแตรยอกกองทัพพักลง ณ ที่นั้น แล้วแม่ทัพกับพวกนายทหาร ๒—๓ คนก็แวะเข้าไปในหมู่บ้านนั้น เพื่อสืบถามข้อความดู เห็นมีคนแก่กับเด็กเฝ้าบ้านอยู่เท่านั้น จึงได้เอาเงินแจกให้คนละเฟื้อง (๑๒ สตางค์) คนละสลึง (๒๕ ส.ต.) ปลอบโยนให้สงบเป็นปกติไม่มีข้อตกใจอะไรแล้ว แม่ทัพก็ซักถามเหตุการณ์ต่าง ๆ เพื่อฟังลาดเลาดู ตาแก่ก็เล่าให้ฟังว่า "มีคนหนีย่อลงมาจากเมืองสบแอดคน ๑ ชื่อท้าวพล ท้าวพลผู้นี้เป็นพ่อตาของกวานกอยี่นายช่อใหญ่ จะเกิดแตกร้าวอะไรกันขึ้นไม่ทราบจึงได้หนีมา พึ่งลงมาถึงได้ ๓ วันเข้านี่เอง"

เจ้าหมื่นไวยวรนารถแม่ทัพทราบความตามคำบอกเล่าของตาแก่นั้นแล้ว จึงตริตรองในใจว่า "การซึ่งยกกองทัพมาคราวนี้นั้นเปรียบเหมือนกับคนตาบอด ไม่ทราบกิจการแน่ชัดเจนแน่นอนอะไรแต่สักอย่างเดียว ได้ตรวจดูตามใบบอกของพระยาพิชัย (มิ่ง) หรือก็บอกไป

เสียทางหนึ่ง ครั้นเอาใบบอกฉะบับนั้นมาไต่สวนถามเจ้านครหลวงพระบางดู เจ้านครหลวงพระบางก็บอกไปเสียทางหนึ่งปฏิเสธบอกของพระยาพิชัย (มิ่ง) เสียทั้งสิ้นกับยังกล่าวว่า กองทัพของพวกอ่ายซึ่งตั้งอยู่ตำบลสบแอดเชียงค้อนั้น ตามคำที่บอกลงมานั้นก็เป็นแต่คำคนเล่าลือ ยังหามีกองทัพหรือคนราชการคนหนึ่งคนใดได้ขึ้นไปถึงหรือแม้แต่จะได้เห็นก็หาไม่ ไม่มีผู้ใดที่จะรู้จริงเห็นจริงได้สักคนเดียว เป็นแต่บอกลงมาเดา ๆ ตามเสียงที่ลือกันเท่านั้น อนึ่งแผนที่ประมาณซึ่งกรมแผนที่ให้มาสำหรับกองทัพหรือก็เล็กและแคบมาก จะถือเอาเป็นหลักในการเดินทัพก็หาได้ ไม่ทั้งเป็นแผนที่ประมาณด้วย" แม่ทัพจึงได้ให้ไปตามตัวท้าวพลคนเมืองสบแอดมาหาแล้วพูดจาซักถามด้วยโดยสุภาพ กับได้ให้เงินเป็นเครื่องย้อมน้ำใจบ้าง กับบอกแก่ท้าวพลว่า "กองทัพซึ่งยกมานี้เป็นกองทัพของพระเจ้าปราสาททอง ให้ยกขึ้นไปปราบอ่ายที่เมืองสบแอด" และพูดจาเป็นฉันท์กันเองต่อไปอีก เมื่อเห็นว่าท้าวพลไม่มีความตื่นตกใจอะไรแล้ว แม่ทัพจึงถามถึงเรื่องราวส่วนตัวของท้าวพล ว่าหนีอ่ายมาได้อย่างไร เพราะเหตุอะไร และอ่ายตั้งอยู่ที่ไหน" ท้าวพลก็โต้ตอบชี้แจง ให้แม่ทัพฟังโดยละเอียดแล้ว แม่ทัพก็ลาท้าวพลยกกองทัพเดินทางต่อไป แต่ท้าวพลนั้นหาได้รู้จักเจ้าหมื่นไวยวรนารถว่าเป็นแม่ทัพไม่

ครั้นเมื่อกองทัพมาถึงทำเนียบเมืองงอยแล้ว เจ้าราชวงศ์เมืองหลวงพระบางกับเจ้าราชภาคิไนย์ พระยาสุโขทัยข้าหลวงประจำเมืองหลวงพระบางกับท้าวเพี้ยและกรมการได้ออกมาคอยรับกองทัพอยู่พร้อมหน้ากันที่ทำเนียบเมืองงอย ทันใดนั้นแม่ทัพจึงมีคำสั่งให้เจ้าราชวงศ์รีบไปตามท้าวพลมาให้แม่ทัพโดยเร็ว

ขณะที่ท้าวพลเข้ามาแล้ว เมื่อมองเห็นเจ้านายลาวแสดงกิริยาเคารพนบนอบอ่อนน้อมต่อเจ้าหมื่นไวยวรนารถแม่ทัพ และจำได้ว่าคนที่แกพูดจาสนทนาด้วยนั้น คือตัวแม่ทัพใหญ่ แล้วก็แสดงกิริยางกงันตื่นตกใจกลัว แม่ทัพจึงพูดปลอบโยนท้าวพลว่า "อย่าตกอกตกใจไปเลย ไม่ทำอะไรแกดอก ขอให้เล่าเรื่องราวไปตามความตรงความจริงเถิด" แล้วแม่ทัพก็ซักถามให้จดถ้อยคำความบอกเล่าของท้าวพลไว้เป็นตอน ๆ ดังมีข้อความแจ้งอยู่ในใบบอกนั้นแล้ว

"ข้อ ๑ แม่ทัพได้ถามถึงระยะทางตั้งแต่เมืองงอยถึงเมืองซ่อน และเดินทางตั้งแต่เมืองซ่อนถึงเมืองสบแอดเชียงค้อ กับทางตั้งแต่เมืองซ่อนถึงเมืองโสย เมืองพูน เมืองแวน ระยะทางที่จะต้องเดินกี่เวลา และหนทางที่เดินไปนั้นจะมีความยากลำบากอย่างไรบ้าง ได้ซักถามข้อความในเรื่องหนทางและจดไว้โดยละเอียดละออแทบทุกอย่าง" ท้าวพลให้การว่า "ระหว่าง

เมืองต่อเมืองมีหนทางเป็น ๓ ทาง คือทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือเป็นทางเดินตลอดไปได้จนถึงเมืองสบแอด เป็นระยะทางเดินจากเมืองซ่อน ๘ วัน ทางตะวันออกเฉียงใต้เป็นทางเดินตลอดไปจนถึงเมืองแวน เมืองพูน เมืองโสย เป็นระยะทางเดิน ๑๐ วัน อีกทางหนึ่งตัดตรงลงไปยังทุ่งเชียงคำเป็นระยะทางเดิน ๑๐ วันเหมือนกัน"

"ข้อ ๒ ถามถึงพวกข่อที่ตั้งอยู่ที่เมืองสบแอดเชียงค้อว่า มีกำลังสักเท่าไร?" ท้าวพลให้การชี้แจงว่า "นายข่อที่เป็นหัวหน้านั้นชื่อกวานกอยี่ ได้ตั้งค่ายอยู่ที่สบแอดเชียงค้อ (คือมีน้ำแยกเป็น ๒ ทาง ทางหนึ่งเรียกว่าน้ำสบ อีกทางหนึ่งเรียกว่าน้ำแอด ค่ายข่อตั้งอยู่ที่สบน้ำนั้น โดยมีน้ำล้อมรอบ) มีค่ายอยู่ ๗ ค่าย และในค่ายนั้นมีฉางเข้าทุกแห่ง รวมเป็นเข้าประมาณ ๕๐ เกวียน ทั้งมีที่ทำกะสุนดินดำและกะสุนปืนด้วย กับมีครอบครัวและบุตรภรรยาของพวกข่ออยู่ในค่ายทั้ง ๗ แห่งนั้นเป็นอันมาก อนึ่งกำลังของข่อที่สบแอดเชียงค้อนั้น ยังคงเหลือพวกข่อและไทยทูอยู่ประมาณ ๒๐๐ คนเศษ เพราะขณะนี้พวกข่อได้แย่งกำลังออกไปช่วยเพื่อนกันที่เมืองโสย เมืองแวน เมืองพูนในเขตต์หัวเมืองพันห้าทั้งหกเสียหลายร้อยคน"

ข้อ ๓ แม่ทัพจึงถามว่า "กองทัพพระเจ้าปราสาททองให้ยกขึ้นมาปราบข่อที่เมืองพวนและทุ่งเชียงคำครานี้นั้น พวกข่อที่เมืองสบแอดเชียงค้อรู้ตัวหรือหาไม่?" ท้าวพลให้การตอบว่า "พวกข่อไม่รู้ตัวและไม่ทราบเรื่องราวเลยว่ามีกองทัพยกมา อนึ่งตัวของท้าวพลเองก็หาทราบเรื่องราวข่าวครานี้ว่ากองทัพไทยจะยกขึ้นมาปราบปรามพวกข่อในเมืองหัวพันห้าทั้งหกไม่"

เมื่อแม่ทัพได้ซักถามข้อความจากท้าวพล ทราบเรื่องราวตลอดแล้ว จึงประชุมปรึกษาหารือข้อราชการทัพกับเจ้าราชวงศ์เมืองหลวงพระบาง เจ้าราชภาคินัย พระยาสุโขทัย พระพหล (กิ่ม) กับนายท่ายวด (สุข ชูโต) และนายทหารผู้ใหญ่ผู้น้อยพร้อมกันว่า

"การที่เราได้ทราบเหตุข้อความตามที่ท้าวพลได้มาแจ้งให้ฟังดังนี้ ค่อยเปิดหูเปิดตาให้เห็นหนทางสว่างขึ้น แม่ทัพมีความเห็นว่า เวลานี้พวกข่อยังไม่รู้สึกตัวว่า กองทัพกรุงเทพฯ จะยกขึ้นมาปราบปราม จึงได้ยกไปช่วยข่อพวกกันที่เมืองโสย เมืองพูน เพราะฉะนั้นเมื่อมีโอกาสดีเช่นนี้แล้ว จะยกกองทัพใหญ่ขึ้นไปก็เป็นการไม่สมควร เพราะหนทางหรือก็กันดาร ทั้งจะต้องจัดสะเบียงอาหารรายทางขึ้นไป ถ้าข่อรู้ตัวเสียแล้วก็จะทำการยาก ควรเราจะจัดกำลังแต่ลำลองยกไปตีแย่งค่ายของพวกข่อเสียก่อน อย่าให้ทันพวกข่อรู้ตัว เมื่อได้ค่ายของพวกข่อที่ตำบล

สบแอดแล้ว เราก็จะได้เข้าปล้นอาหารมาเป็นกำลังและเป็นสะเบียงกรังสำหรับเก็บเอาไว้ใช้ราชการต่อไปด้วย จะได้ไม่ต้องบอกขอให้ส่งเข้าขึ้นมาจากกรุงเทพฯ ข้าพเจ้ามีความเห็นเช่นนี้ ท่านทั้งปวงจะมีความเห็นเป็นอย่างไรบ้างเล่า?" พวกที่อยู่ในที่ประชุมนั้นก็มีความเห็นชอบพร้อมกันในความเห็นของแม่ทัพ แม่ทัพจึงถามว่า "ถ้าเช่นนั้นใครจะรับอาสาไปทำการบ้าง" หลวงคัษกรปลาศและเจ้าราชภาคิไนย์จึงรับอาสาต่อแม่ทัพว่า "จะเลือกคัดกำลังทหารกองร้อย ๑ กับไพร่พลเจ้าราชภาคิไนย์ ยกรีบรุดเข้าไปแย่งค่ายของพวกข่อที่ตำบลสบแอดเชียงค้อให้จงได้" หลวงจำนงยุทธกิจกับเจ้าราชวงศ์เมืองหลวงพระบาง ก็รับอาสาว่า "จะยกขึ้นไปทางเมืองโสย, เมืองพูน เมืองแวน เพื่อไปต่อตีกับกองทัพข่อซึ่งยกไปจากสบแอด ไปช่วยตีเมืองโสย, เมืองแวน, เมืองพูนนั้นด้วย

เจ้าหมื่นไวยวรนารถแม่ทัพ จึงได้จัดการกะแบ่งกำลังกองทัพที่จะให้ยกขึ้นไปจัดให้พระยาสุโขทัยกับพระพหล (กิ่ม) ตั้งรักษาสะเบียงอาหารอยู่ที่เมืองงอยกองหนึ่ง ให้คอยระวังจัดส่งสะเบียงอาหารเพิ่มเติมอย่าให้ขาดได้ กับให้รีบส่งสะเบียงไว้ถึงท่าสบซางโดยเร็ว ถ้าลำเลียงสะเบียงส่งไปเสร็จแล้วก็ให้คุมกองทหารหัวเมืองตามขึ้นไปอีกกองหนึ่ง จัดให้หลวงคัษกรปลาศคัดเลือกพลทหารที่มีกำลังและฝีมือเต็มกองร้อย ๑ ให้ปลดเครื่องหลังสำหรับทหารออกหมด จ่ายปืนคันสำหรับทัวทหารให้คนละ ๒๐๐ นัด กับจ่ายเข้าและเครื่องสะเบียงกรังให้กินตั้งแต่เมืองงอยถึงเมืองซ่อน เมื่อถึงเมืองซ่อนแล้ว ให้รับสะเบียงที่เมืองซ่อนไปกินจนให้ไปถึงค่ายพวกข่อที่เมืองสบแอดเชียงค้อตามที่ได้กำหนดวันให้นั้น กับให้เจ้าราชภาคิไนย์คุมไพร่พลกำลังเมืองหลวงพระบาง เลือกเอาแต่คนที่แข็งแรง ให้สมทบกันเข้ากับกองหลวงคัษกรปลาศรีบยกขึ้นไปในวันรุ่งขึ้น อีกกองหนึ่งให้หลวงจำนงยุทธกิจเลือกคัดเอาทหารที่มีกำลังเต็มกองร้อยหนึ่งกับให้เจ้าราชวงศ์เมืองหลวงพระบางคุมไพร่พลเมืองหลวงพระบางสมทบกับหลวงจำนงยุทธกิจ ยกขึ้นไปทางเมืองโสย, เมืองพูน, เมืองแวน ไปตีค่ายพวกข่อสบแอดซึ่งยกขึ้นไปตีเมืองโสย, เมืองพูน, เมืองแวนนั้น แต่ให้เจ้าราชวงศ์เมืองหลวงพระบางคุมไพร่พลพักอยู่ที่บ้านสบซาง เพื่อรับส่งสะเบียงขึ้นไปยังเมืองซ่อนก่อน แล้วก็ให้คุมกองทหารหัวเมืองยกตามขึ้นไปสมทบกับกองทัพหลวงจำนงยุทธกิจต่อภายหลัง ส่วนแม่ทัพกับนายพันตรีนายจ่ายวดนั้นจะคุมกองทหารกรุงเทพฯ ยกขึ้นไปจัดราชการอยู่ที่เมืองซ่อน ทั้งจะได้คอยช่วยเพิ่มกำลังกองทัพทั้ง ๒ ที่ยกไปนั้นด้วย

เจ้าหมื่นไวยวรนารถแม่ทัพกะการคิดคาดคะเนว่า ถ้าแม้นหลวงศักดิ์ศรปลาศกับเจ้าราชภาคิไนย์ ยกไปตีค่ายข่อที่สบแอดได้ค่ายแล้ว กองทัพข่อซึ่งยกไปตีเมืองโสย เมืองพูน, เมืองแวน ทราบความก็จะแบ่งกำลังมาช่วยครอบครัว เป็นการพะว้าพะวังใจวุ่นอยู่ อนึ่งหลวงกำนงยุทธกิจกับเจ้าราชวงศ์ซึ่งให้ริบยกขึ้นไปตีข่อทางเมืองโสย, เมืองพูน, เมืองแวนนั้น ถ้าตีพวกข่อแตกได้แล้วข่อก็จะไม่มีที่ยึดและอาศัยเป็นที่มั่นได้ต่อไป

เมื่อเวลาที่จะยกกองทัพไปเมืองงอยนั้น นายทหารปืนใหญ่เป็นนายทหารอิตาลีชื่อนายบินซอนมา รับอาสาว่า "ปืนใหญ่ที่เอาขึ้นมานี้เขาจะเป็นผู้ฝึกหัดให้ทหารเข้าใจยิงใช้ศูนย์ได้" เพราะเมื่อแรกจะยกออกจากกรุงเทพฯ นั้น ได้รับปืนใหญ่มา ๒ อย่าง ๆ หนึ่งชื่ออามสตรองเป็นปืนภูเขา บรรจุทางปากกะบอก อีกอย่างหนึ่งเป็นปืนทองเหลืองชื่อเฮาวิสเซอร์ มีกระสุนดินดำพร้อมทั้ง ๒ อย่าง ตำราที่จะยิงก็หาไม่ได้ ซ้ำกระทรวงมหาดไทยเกณฑ์ให้ขุนสิงหนาทนายทหารปืนใหญ่กรมพระราชวังบวรคุมทหารกรมพระราชวังบวรมาสำหรับปืนด้วย แม่ทัพได้ถามขุนสิงหนาทว่า "เคยได้ยิงปืน ๒ ชะนิดนี้บ้างหรือไม่?" ขุนสิงหนาทตอบว่า "ยังไม่เคยได้ยิงเลย ทั้งทหารที่มากับขุนสิงหนาทก็เป็นแต่เลขกรมปืนใหญ่วังหน้าเท่านั้น" แม่ทัพจึงเอานายบินซอนมามาเป็นครูฝึกหัดยิงปืนใหญ่ ครั้นต่อมาเมื่อก่อนน่าที่กองทัพจะออกจากเมืองหลวงพระบาง นายบินซอนก็เกิดวิวาทขึ้นกับพวกนายทหาร ต้องส่งตัวนายบินซอนกลับมากรุงเทพฯ ขณะที่เจ้าหมื่นไวยวรนารถแม่ทัพยังคงพักอยู่ที่เมืองงอยนั้นจึงได้เอาปืนใหญ่ทั้ง ๒ อย่างมาตรวจตราดู เห็นลูกปืนใหญ่มีอยู่ ๓ ชะนิด ลูกแตกชะนิดหนึ่ง ลูกปรายชะนิดหนึ่ง ลูกธรรมดาชะนิดหนึ่ง จึงเอาชะนวนที่สำหรับให้แตกในอากาศได้นั้นมาตรวจดู กับให้ผ่าชะนวนออกเป็น ๒ ซีก จึงเห็นทางชะนวนเดินตามกำหนดให้แตกได้ แม่ทัพจึงขุดชะนวนดูก็เข้าใจได้ตลอด แต่ส่วนดินปืนที่จะบรรจุนั้นไม่รู้ว่ากำลังดินปืนจะต้องใช้หนักเท่าใด แม่ทัพจึงให้เอาถุงดินใส่ดินปืนหนักตั้งแต่ ๒๐ บาท และทวีขึ้นไปคราวละ ๒ บาท ที่เมืองงอยนั้นมีเนินดินเป็นเขามออยู่ริมน้ำอู และตรงไปตามแม่น้ำอูเป็นที่กว้างยาวกว่า ๕๐ เส้น แม่ทัพจึงให้วัดทางเป็นระยะตามศูนย์ตั้งแต่ ๑,๐๐๐ เลหลาเป็นตอน ๆ ไป และทำที่หมายเป็นเข้าไว้ทุกระยะ จึงให้เอาดินหนัก ๕ ตำลึงบรรจุลูกไม่แตกยิงไป

ดูกำลังแรงของลูกว่าจะไปไกลได้เพียงใด และได้เพิ่มดินปืนถึงที่หมายยกศูนย์แล้วยิงลูกก็ไปตกตามศูนย์ที่กะไว้ จึงเป็นอันทราบกำลังของดินปืนนั้นได้ ว่าควรจะใช้น้ำหนักเท่าใด แล้วก็เอาปืนชะนวนที่แตกอากาศลองยิงดูเจาะชะนวนตามต้องการแล้วยิงไปลูกก็แตกตามประสงค์ แม่ทัพจึงได้เรียกขุนสิงหนาทมาฝึกสอนให้ยิงปืนนั้นและให้ซ้อมทหารปืนใหญ่วังหน้าที่เกณฑ์มาให้ฝึกหัดยิงจนเคย แม่ทัพจึงมาคิดว่าการที่จะเอาปืนใหญ่ขึ้นไปกับกองทัพนั้นด้วย หนทางมีแต่ห้วยกับเขา ๆ นั้นก็สูงชันการขนทุกไปก็จะลำบาก จะต้องเสียพาหนะมาก ควรเอาไปแต่ปืนอามสตรอง ๒ กะบอกเท่านั้น ส่วนปืนที่ยังเหลืออยู่จะให้พักเอาไว้ยังเมืองงอยก่อน ต่อเมื่อมีเวลาจะใช้ได้ จึงจะให้ส่งไปคราวหลัง แต่ลูกปืน ๒ อย่างนั้นผิดกัน ปืนอามสตองลูกยาว ปืนเฮาวิสเซอร์ทองเหลืองลูกกลมแต่โต เวลานั้นแม่ทัพเอาเครื่องไฟฟ้าสำหรับจุดลูกแตกขึ้นไปด้วย ได้เอากะสุนปืนทั้ง ๒ อย่างขุดหลุมลึก เอาลวดไฟฟ้าล่ามลองจุดไฟฟ้าดู ลูกก็แตกใช้ได้ จึงเกิดมีความคิดขึ้นได้อีกอย่างหนึ่งว่า ลูกกะสุนปืนทั้ง ๒ อย่างที่เป็นลูกแตกมีฝาอุดเป็นทองเหลือง แม่ทัพจึงให้เจาะทองเหลืองเท่ากับรูชะนวนแก๊ป เอาลวดรัดแก๊ปติดกับลูกปืนแน่น เอาสายเชือกทำเป็นห่วงมีเข็มทำถุงแขวนกับต้นไม้ และกะตุกให้เข็มหลุดลูกปืนตกแก๊ปติดอยู่กับกิ่งไม้ ลูกปืนระเบิด และได้ทำลัทธิหลายอย่าง เป็นต้นว่าทาทองปรอนบ้าง ใส่กะบอกเกลือเก่า ๆ บ้าง แขวนกับต้นไม้บ้างมีสายทำด้วยไหมเป็นขดมีห่วงต่อให้ยาวได้ เมื่อศัตรูจะเดินทางไหนก็เอาแขวนขวางทางไว้ต่อสายให้ยาว และให้นักเรียนนายร้อยคาเด็ตนั้นเป็นพนักงานรักษาสายของลูกแตก ได้ฝึกสอนนักเรียนคาเด็ตให้ใช้วางลูกแตกและต่อสายได้คล่องแคล่วดี นักเรียนคาเด็ตคนหนึ่ง ๆ ให้เอาถุงลูกแตกไป ๒ ลูก ลูกแตกนี้ทำประโยชน์เมื่อรบซ่องเมืองสบแอดเชียงคัอ เมืองแวน, เมืองโสย, เมืองพูน, เมื่อเวลาที่ทหารเป็นไข้ทั้งกองทัพอ้ายซ่องได้ยกมาล้อม นายทหารได้เอาลูกแตกวางรายไว้รอบค่ายให้ทหารที่ป่วยเจ็บคอยระวัง เมื่อซ่องยกเข้ารบก็ให้ชักลูกแตกให้ระเบิดขึ้นเพื่อป้องกันค่าย เวลากลางคืนพวกซ่องได้มาขะโมยเอาไปได้หลายลูก มันได้เอาไปดึงชะนวนดูลูกแตกระเบิดออกถูกพวกซ่องตายลงหลายคน การที่กองทัพยกไปเมืองโสย, เมืองแวน, เมืองพูน, นั้นลูกแตกนี้ได้ทำประโยชน์ให้มาก ดังแจ้งอยู่ในใบบอกนั้นแล้ว เมื่อพวกซ่องทราบว่าทหารป่วยเจ็บทั้งสิ้นแล้วก็ได้พากันยกมาล้อมค่ายได้ถูกลูกแตกตายไปเป็นหลายคน ตั้งแต่นั้นต่อมาพวกซ่องก็เข็ดขยาด จึงตั้ง

ล้อมอยู่เป็นปกติจนกะทั่งนายช่อใหญ่ซึ่งองยามายอมสวามิภักดิ์แล้ว ทหารที่ป่วยไข้จึงได้รอดชีวิต ลูกแตกอย่างนี้ต่อมากรมยุทธนาธิการก็ได้สร้างขึ้นไว้ใช้เมื่อเวลากองทัพจะยกไป ณ ที่ใด ก็ได้จ่ายลูกแตกชะนิดนี้ให้ทุกคราว ลูกแตกชะนิดยาวช่อเรียกว่าหมากไฟ ชะนิดกลมเรียกว่าหมากโม้ ความคิดของแม่ทัพที่คิดทำลูกระเบิดขึ้นครั้งนั้น ได้ช่วยชีวิตพลทหารไว้เป็นอันมาก และได้ประหารชีวิตพวกช่อเสียก็มากด้วย

ตำราลูกแตก

ลูกแตกอย่างนี้ใช้ได้เหมือนกับมีขึ้นใหญ่ไปด้วยเหมือนกัน ใช้รักษาค่ายช่วยแรงคนได้ดีที่สุด จะเรียกลูกตอร์ปีโดยกก็ควรเรียก ลูกแตกนั้นมีสันฐานดังนี้ ใช้ได้เร็วกว่าขึ้นใหญ่มาก

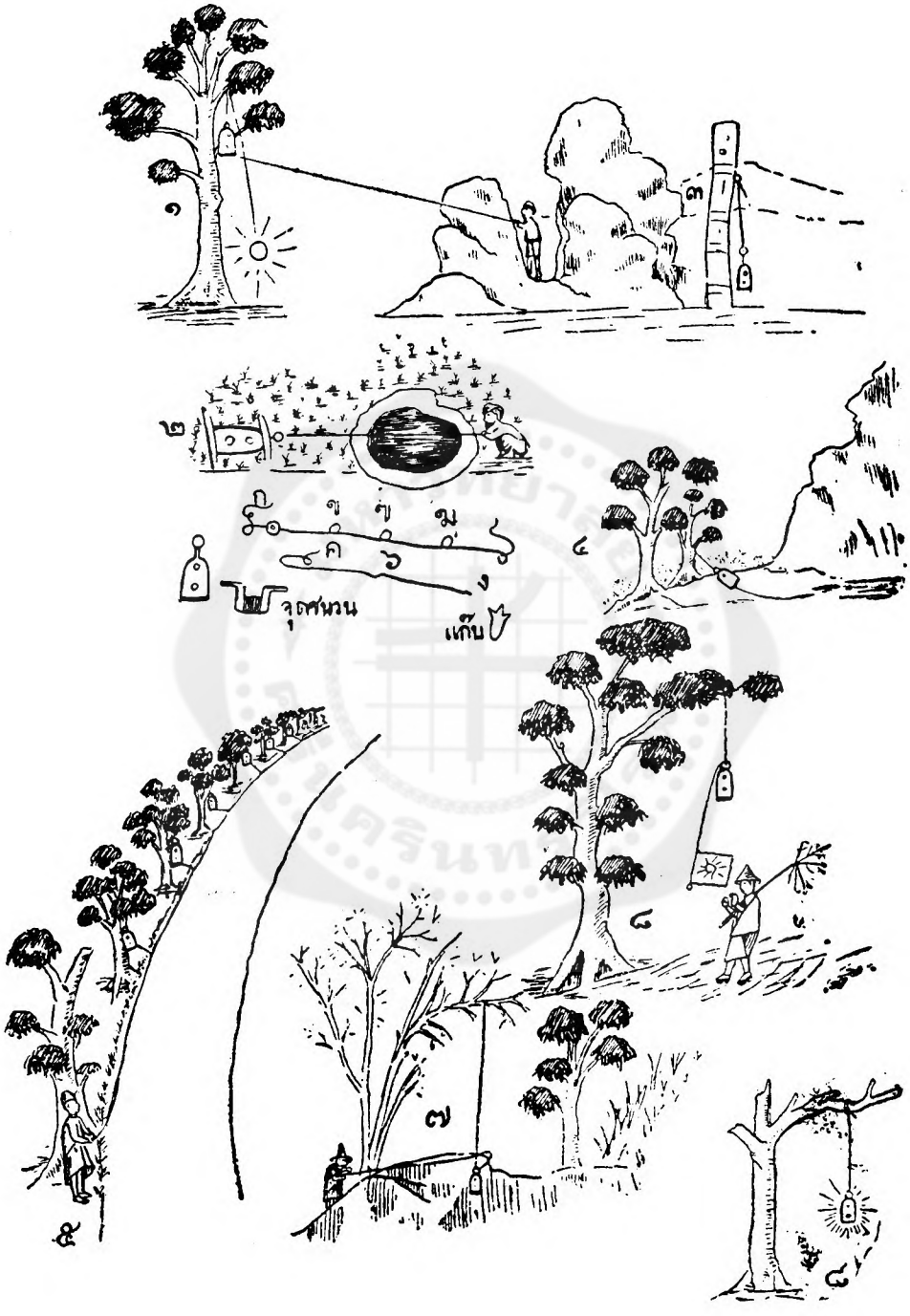
ตัวลูกแตก

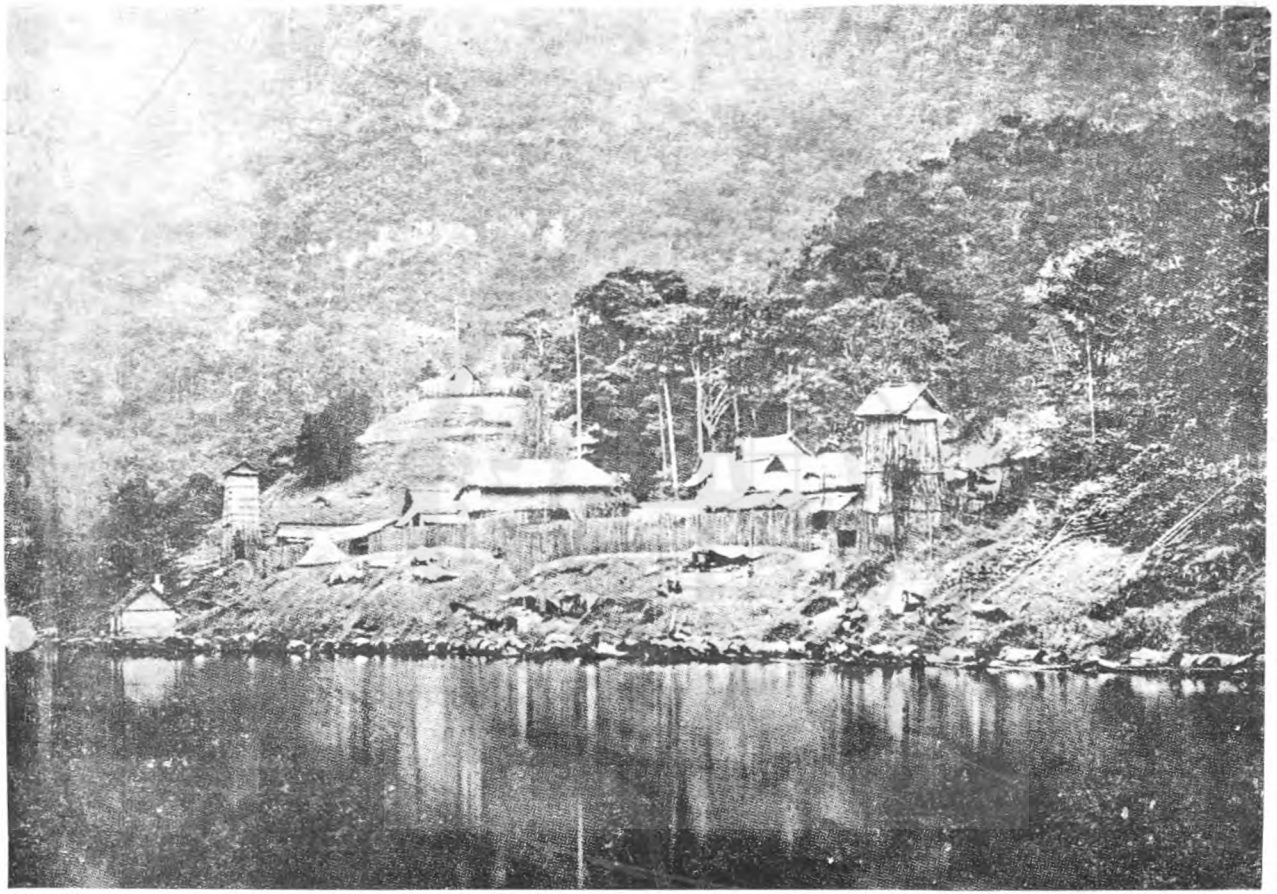

ที่บรรจุชะนวน แก๊ป

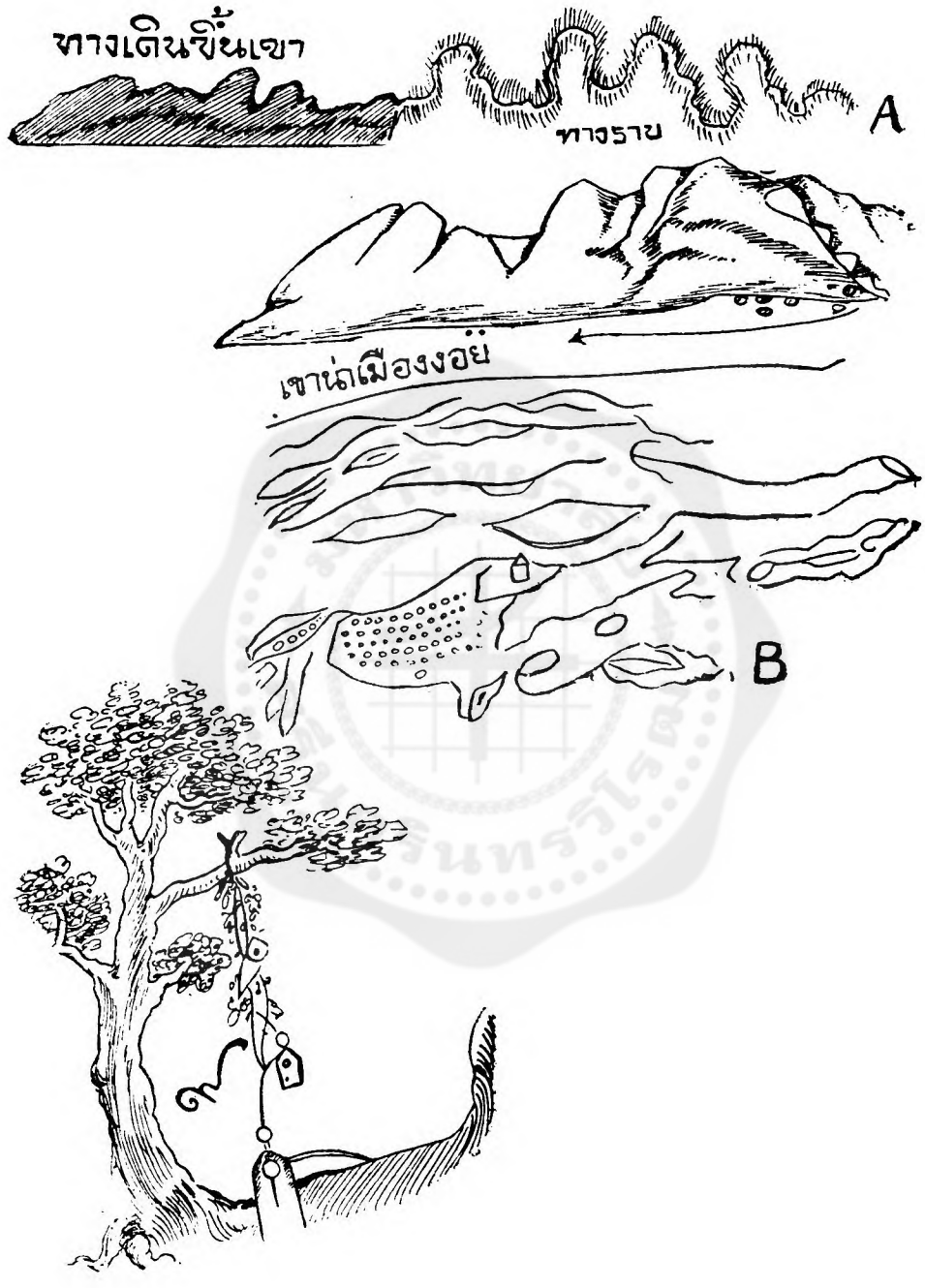
เมื่อได้ทดลองดูครั้งที่หนึ่ง ลูกแตกได้ตกกิ่งไม้ที่แม่ทัพแอบอยู่หักตกลงมา ลูกที่สองขุดหลุมเอาลูกแตกฝังลึกเข้าไปในดินอยู่ใน ๘ นิ้ว เมื่อขุดชะนวนแล้วจึงให้ขุดดินเอาลูกแตกนั้นมาตรวจดู ได้ลูกปรายของลูกแตกนั้นน่ากลัวมาก

แบบ ก, รั้วตาข่าด ฝังลูกแตกไว้ในดิน เชือกสายชะนวนผูกติดกับรั้วตาข่าด

๑
๒
๓
๔
๕
๖
๗
๘
๙
จุดหมาย
แก๊ส

๓๗ รูปค่ายที่ตั้งฐานทัพอยู่ที่เมืองงอย

ทางเดินขึ้นเขา
ทางราบ
A
เขาน่าเมืองงอย
B

แบบ ข, ลูกแตกฝังดิน ชะนวนผูกติดกับไม้หลัก ถ้าถอนหลักลูกก็แตก

แบบ ๑ ลูกแตกอย่างนี้ให้ผูกเยื่นชิงช้า แล้ววางลูกแตกบนนั้นให้ผูกเชือกกับชะนวนผูกกับกิ่งไม้ จะให้แตกสูงเท่าใดก็ให้เชือกยาวเท่านั้น ถ้าศัตรูมาจึงชักให้ลูกแตกตกระเบิดขึ้น (อย่างนี้ใช้ได้แต่ไม่สู้ดีนัก)

แบบ ๒ ลูกแตกชะนิดนี้ให้ขุดหลุม แล้วเอาเชือกติดกับชะนวนขึงให้ตึง เอาไม้ทำหลักอย่าให้เลื่อนได้ เอาเชือกขวางหลุมตอกหลัก แล้วเอาดินเกลี่ยหลุมเสีย ถ้าเดิรมาเหยียบหลุมถูกเชือกกระเทือนลูกก็แตกระเบิดขึ้น

แบบ ๓ อย่างลูกแตกที่ ๓ นี้เอาไม้ไผ่ยักลง จะเอาสูงเพียงใดแล้วแต่ใจชอบ ให้เอาเชือกชะนวนผูกติดกับไม้ไผ่ จะให้แตกสูงเท่าใด ก็ให้วัดเชือกที่ผูกชะนวนติดกับลูกสูงเท่านั้น แล้วให้ผูกสายกะตุกติดกลางไม้ไผ่ ถ้ามีศัตรูมาก็กะตุก ลูกก็แตกระเบิดออกดังตัวอย่างที่เขียนนี้

แบบ ๔ ลูกแตกชะนิดนี้ฝังดินเอาเชือกผูกชะนวนติดไว้กับหนามกิ่งไม้สะทางไว้ ถ้าคนเดิรเห็นหนามกิดทางต้องชักลากทิ้งลูกก็แตกระเบิดขึ้น

แบบ ๕ อีกอย่างหนึ่งแขวนลูกแตกแล้ว ให้ตัดเรียวหนามมาสะทางเสียแต่อย่าให้มากนัก แล้วเอาต้นเชือกตวังอผูกติดกับกิ่งไม้ขวางทางนั้น ถ้าอ้ายซ่อมาเห็นหนามกิดทาง คงต้องยกลากกิ่งไม้ทิ้งก่อน ด้วยเป็นธรรมเนียมของคนเดิรป่า ถ้าเห็นกิ่งไม้กิดทางก็ต้องหยิบทิ้ง ถ้าลากกิ่งไม้ถูกคงต้องตกแตกระเบิดขึ้น

ลูกแตกเหล่านี้แม่ทัพให้ชื่อว่า (อ้ายซ่อสยแอย) ได้ใช้ทดลองทุกอย่างแล้ว ใช้ได้เป็นอย่างดีทุกอย่าง

แบบ ๖ แบบอย่างที่ ๖ นี้ เมื่อเดิรไปตามทางพบปะศัตรูเข้าแล้ว กองหน้าต้องเข้าแตรบอก ทหารคุมลูกแตกต้องหาที่วางตามตัวอย่างที่ได้เขียนไว้นี้ ถ้าเห็นข้าศึกมามากก็ให้วางหลายลูกเหมือนตัว (ฆ) ดังนี้ แล้วให้เอาแบบตัว (ก) ตวัดกับกิ่งไม้ ให้เอาขอที่ทำไว้เกี่ยวพันแล้วรูดขออีกข้างหนึ่งต้องเกี่ยวกับชะนวนลูกแตกนั้น ให้เอาห่วงชะนวนแบบ (ค) สอดเข้าไปในห่วงเชือกตัว (ข) ตามแต่จะให้สูงต่ำตามควร แล้วเอาเข็มไม้ที่มีตัว (ค) ยักไว้เมื่อยังไม่ขัดเข็มนั้น ต้องให้คนถือต้นเชือกตัว (ง) ไว้ จึงเอาต้นเชือกไปหาที่กำบังตัวเสียก่อน เป็นต้นว่ามีต้นไม้ใหญ่หรือ

ก้อนหินก็ได้ จึงเอาเข็มสอดเข้ากับลูกแตก ถ้าวางไว้หลายลูกก็ให้ผูกกันต่อ ๆ ดังที่แบบมีตัว (ฆ) นั้น ให้ติดเนื่องเป็นสายเดียวกัน แล้วจึงขัดเข็มกล ให้ทหารมาขับเชือกที่มีตัว (ง) นั่งแอบอยู่อย่าให้ศัตรูแลเห็นตัวได้ คอยดูเหตุการณ์ถ้าอ้ายช่อยกเข้ามาตรงกับลูกแตกก็ให้ชักต้นเชือกตัว (ง) กะตุกขึ้น ลูกแตกนั้นก็จะตกแตกระเบิดขึ้น หรือไม่ฉะนั้นปักหลักขวางทางเชือกล่าม เห็นอ้ายช่อเดินมาใกล้ไม้ที่ปัก ก็ให้กะตุกเชือกให้หลุดตกลงมาจนได้ อ้ายช่อคงต้องแตกไปเป็นแน่ ลูกแตกอย่างนี้ถ้าคนมากคงต้องตายมากด้วยลูกแตก ๆ รอบตัว

แบบ ๗ ลูกแตกอย่างนี้ถ้ามีไม้ไผ่อยู่ริมทาง ให้เลือกลำแข็ง ๆ เหนี่ยวปลายลงมาผูกแล้วฝังลูกแตก ถ้ามีตอไม้เล็ก ๆ อยู่ริมทางก็ให้เอาเชือกผูกเข็นห่วงเกี่ยวกับห่วงสายแร้ว แล้วเอาไม้ปักไว้ให้คนคอยระวัง ถ้าเห็นช่อมาใกล้ ก็ชักให้ลูกแตกระเบิดขึ้น (ชะนิดนี้ใช้ได้แต่ไม่สู้ดี)

แบบ ๘ ชะนิดนี้เอาลูกชิดทองแขวนไว้ให้สูงประมาณ ๖ ศอก ให้แขวนไว้ตรงกลางทางเดิน แล้วเอาเข็มกลขัดไว้ เชือกเข็มนั้นทำเป็นจงยนตร์ผูกติดให้สูงพอมือหยิบกะชากได้ อ้ายช่อมาเห็นก็จะขยับลงกะชาก ลูกคงตกลงมาแตกระเบิดขึ้น

แบบ ๙ ลูกแตกอย่างนี้ขัดเหมือนแร้ว ถ้าเดินมาเหยียบไม้ลูกก็ตกแตกระเบิดขึ้นเอง

ลูกแตกอย่างนี้ได้มาคิดแตกฉานเจริญขึ้นที่เมืองงอย ด้วยยืนใหญ่หรือก็เอามาใช้ไม่ได้ เพราะหนทางเป็นที่คับขันมีแต่เขาและห้วยทั้งสิ้น ช้างบรรทุกยืนและโคต่างบรรทุกของหรือก็ไปไม่ได้ ต้องใช้พวกข่าแจะเข้าสะเบียงจึงไปได้ แต่การที่คิดแบบลูกแตกขึ้นคราวแรกนั้นยังใช้ไม่ได้ดีต่อเมื่อยกมาถึงเมืองซ่อนแล้วจึงได้แก้ไขเปลี่ยนแปลงวิธีอีก จึงใช้ได้ดีที่สุด ได้ทดลองดูทุกอย่างแล้วใช้เมื่อเวลาเดินทางเมื่อปะศัตรูมามาก ก็ใช้ได้ดีกว่ายืนใหญ่ ทำรั้วและที่ตั้งกันรับข้าศึก เมื่อเวลาจะถอยกองทัพก็ใช้ได้ดีรักษาค่ายเมื่อศัตรูมาล้อมจะยกเข้าตีก็ได้ดีเหมือนกัน ถึงมาตรว่ามีคนน้อยก็อาจรักษาค่ายไว้ได้ ลูกแตกอย่างนี้ใช้ได้หลายอย่าง ถ้าจะยกทัพไปทางป่าทางดงเช่นที่ไปนี้แล้ว เป็นการดีที่สุด การที่จะเอาไปในกองทัพก็ง่าย จะใช้ก็ได้รวดเร็วดังใจ ได้ทดลองดูตามหัวเมืองมีอิทธิฤทธิ์จนพวกหัวเมืองและราษฎรมีความกลัวเกรงมาก ทั้งเป็นสง่าแก่กองทัพด้วย กับปลุกใจของนายทัพนายกองให้เกิดความกล้าหาญขึ้นได้อย่างหนึ่ง นายทหารและพลทหารมีความกำเริบใจถึงกับอาสาว่าถ้ามีคน ๒๐ คนก็จะขอต่อสู้คน ๒๐๐ คนให้ได้ลูกแตกทำแล้วมีสัณฐานดังนี้

เมื่อเวลาที่ตั้งพักกองทัพอยู่ยังเมืองงอยนั้น แม่ทัพได้มีคำสั่งกับพระพหล ฯ และพระยาสุโขทัยข้าหลวงว่า ถ้าสะเบียงอาหารกะสุนดินดำส่งมาจากเมืองหลวงพระยาง ก็ให้รับไว้ และให้รีบจัดการส่งไปให้กองทัพตามที่แม่ทัพจะต้องการให้ทันตามคำสั่ง

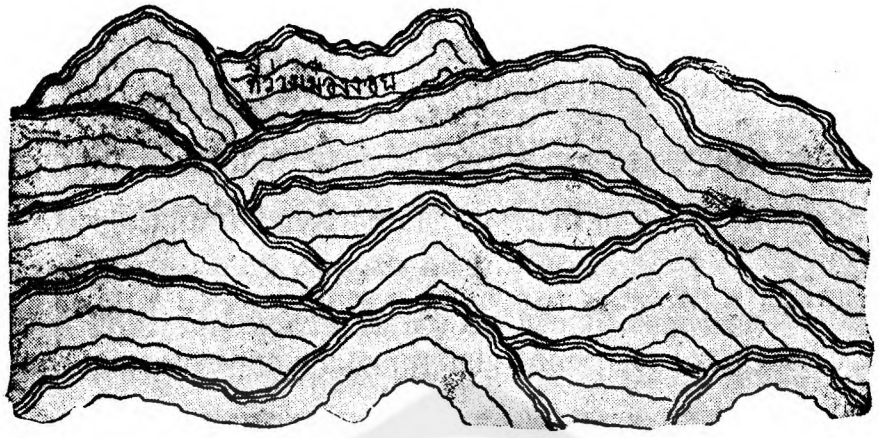
ส่วนเข้าและสะเบียงอาหารที่อื่น ๆ ก็ให้รีบลำเลียงส่งไปที่เมืองซ่อน และจัดวางให้เป็นระยะ ๆ ตลอดไป เพราะหนทางเมืองงอยถึงเมืองซ่อนนั้นกองทัพจะต้องใช้อยู่เสมอ

"ด้วยเดชะพระบารมีปกเกล้า ฯ และผลแห่งความกตัญญูกตเวทีของแม่ทัพและพวกนายทัพนายกอง จึงบันดาลดลให้มาพบท้าวพล ซึ่งได้มาชี้แจงลู่ทางเบิดหูเบิดตาให้สว่างไสวขึ้นเป็นผลอันดีที่กองทัพได้ไปกระทำการสำเร็จตามความปรารถนา ท้าวพลนี้ต่อมาได้ยกความชอบเลื่อนยศขึ้นให้เป็นผู้รักษาเมืองหัวพันห้าทั้งหก คือเมืองสบแอดเชียงค้อ ข้อความตามที่กล่าวมาแล้วนี้มีแจ้งอยู่ในใบบอกราชการนั้นแล้ว"

เมื่อเจ้าหมื่นไวยวรนารถแม่ทัพได้จัดการแบ่งแยกกองทัพตามข้อความที่กล่าวมาแล้วนั้น ทั้งได้พักผ่อนกำลังไพร่พลอยู่ที่เมืองงอยจนหายอิดโรยเมื่อยล้าแล้ว ลุวันอังคารแรม ๑๑ ค่ำ เดือน ๔ ปีระกา สัปตศก จุลศักราช ๑๒๔๗ พ.ศ. ๒๔๒๘ เวลาเช้า ๓ โมง ๔ นาที (๙.๐๔ ก.ท.) กองทัพใหญ่ก็ได้ยกออกจากเมืองงอย เดิรรอนแรมในทางธุรกันดารและหยุดพักไพร่พลมาตามระยะทาง เมื่อออกเดิรกองทัพมานั้นฝนตกมาก ครั้นไปได้สักหน่อยฝนก็หายมีแสงอาทิตย์ส่องสว่างเดิรทางไปประมาณ ๑๕ นาทีฝนก็กลับตกลงมาอีกพอผ้าเปียกและตกเรื่อยไปจนถึงเวลาเช้า ๔ โมง ๔๕ นาที (๑๐.๔๕ ก.ท.) ถึงที่บ้านนาต้องหยุดพักเพราะฝนยังไม่หาย ที่บ้านนี้มีบ้านเรือนราษฎรตั้งอยู่ ๑๓ หลังคาเรือนเป็นคนผู้ไทยบ้างพวกลาวบ้าง และตามเนินเขามีบ้านข่าแจะตั้งทำไร่อยู่หลายแห่ง ได้หยุดพักแรมที่บ้านนี้ ด้วยเป็นวันแรกที่ยกออกฝนก็ตก บ้านนานี้ใช้ลำน้ำงอยมีหญ้าน้ำให้ช้างกินบริบูรณ์ รูปที่เขียนนี้ยนเขาภูผ้าเขานี้สูงที่สุดประมาณ ๖๐๐๐—๗๐๐๐ พีต ตั้งแต่มายังไม่เคยได้ขึ้นเขาสูงเหมือนดังนี้

๓๘ ท้าวม่วย และบุตรภรรยากับญาติ ซึ่งหนีฮ่อลงมาตั้งอยู่เมืองงอย
กองทัพได้ยกขึ้นไป (ครั้งที่ ๑)

ณ วันพุธแรม ๑๒ ค่ำเดือน ๔ ปีระกา สัปตศก จุลศักราช ๑๒๔๗ พ.ศ. ๒๔๒๘ เวลาย่ำรุ่งแล้ว (๖ ก.ท.) ยกออกจากที่พักแรมบ้านนาเดิรผ่านวัดร้างบ้านร้างไป วัดร้างบ้านร้างนี้ได้ถามเขาบอกว่าร้างมาตั้งแต่ครั้งเจ้าเวียงจันทร์เป็นกบฏ เดิรไปถึงน้ำงอยต้องข้ามน้ำงอยแล้วขึ้นเขา ๆ นี้ลันเต็มที ขึ้นไปจนถึง ๒ ชั่วโมงยังไม่ถึงยอดถึงแล้วหยุดพัก เขานี้ชื่อภูกุด เวลา ๒ โมง ๕ นาที (๒.๕ ก.ท.) ออกเดิรไปถึงเขากิ่วเหี้ยหยุดพักรับประทานอาหาร เวลา ๓ โมง ๑๐ นาที (๙.๑๐ ก.ท.) ออกเดิรต่อไปขึ้นเขาชั้น ๆ ถึง ๑๕ ชั้นเดิรตามสันเขาหาได้ลงที่ราบไม่ เดิรไปจนถึงบ่าย ๑ โมง ๑๘ นาที (๑.๑๘ ล.ท.) ถึงสันเขาเรียกว่าย่ำเมี่ยงหยุดพักแรมคืนหนึ่ง

ณ วันพฤหัสบดีแรม ๑๓ ค่ำเดือน ๔ ปีระกา สัปตศก จุลศักราช ๑๒๔๗ พ.ศ. ๒๔๒๘ เวลาย่ำรุ่งแล้ว (๖ ก.ท.) ออกจากที่พักแรมย่ำเมี่ยงขึ้นเขาไปอีกขึ้นสูงขึ้นไปทุกที ๆ เวลาเช้า ๑ โมง (๗ ก.ท.) ถึงยอดเขาภูฟ้าได้หยุดพักถ่ายรูป เมื่อขึ้นอยู่บนยอดเขาแลไปทั้ง ๔ ทิศเห็นมีแต่ภูเขาดุจลูกคลื่นในทะเล ลงจากยอดเขาภูฟ้าต่ำลงเป็นชั้น ๆ ทางนี้ไม่มีน้ำบนเขามีแต่ป่าไม้ไผ่ไปจนถึงเวลาบ่าย ๒ โมง ๓๐ นาที (๒.๓๐ ล.ท.) ถึงที่ห้วยน้ำมี หยุดพักแรม ๑ คืน เขาที่อยู่ใกล้น้ำนี้ไม่มีไม้อื่น ๆ มีแต่ไม้ไผ่และหญ้าทั้งสิ้น

ณ วันศุกรแรม ๑๔ ค่ำเดือน ๔ ปีระกา สัปตศก จุลศักราช ๑๒๔๗ พ.ศ. ๒๔๒๘ เวลาย่ำรุ่ง ๑๕ นาที (๖.๑๕ ก.ท.) ยกจากห้วยน้ำมีเดิรขึ้นเขาสูงไปหลายลูก เวลาบ่าย ๒ โมง (๒ ล.ท.) ถึงที่กาสุมหยุดพักแรม ๑ คืน

ณ วันเสาร์แรม ๑๕ ค่ำเดือน ๔ ปีระกา สัปตศก จุลศักราช ๑๒๔๗ พ.ศ. ๒๔๒๘ เวลาย่ำรุ่ง ๒๐ นาฬิ (๖.๒๐ ก.ท.) ออกจากที่พักกาสุม เดิรไปในที่ราบข้ามจารน้ำห้วยรางไปหลายหนถึงทำเนียบที่พักแรมบ้านสยทรางเวลาเช้า ๒ โมง (๘ ก.ท.) ทำเนียบนี้ทำใหญ่โตพอกับกองทัพมีบ้านเรือนราษฎรตั้งอยู่ทั้งสิ้น ๒๗ หลังคาเรือน บ้านสยทรางนี้เป็นที่พักสะเบียง

ณ วันจันทร์ขึ้น ๒ ค่ำเดือน ๕ ปีขอ อัฐศก จุลศักราช ๑๒๔๘ พ.ศ. ๒๔๒๙ เวลาย่ำรุ่งแล้ว ๑๕ นาฬิ (๖.๑๕ ก.ท.) ออกจากทำเนียบที่พักแรมบ้านสยทรางเดิรเลียบห้วยแซงตลอดไปจนถึงกิวมะม่วงเวลา ๒ โมง ๕๕ นาฬิ (๘.๕๕ ก.ท.) หยุดพักรับประทานอาหารแล้วออกเดิรต่อไปถึงห้วยหวายเวลาบ่าย ๓ โมง (๓ ล.ท.) หยุดพักแรม คืน ๑

ณ วันอังคารขึ้น ๓ ค่ำเดือน ๕ ปีขอ อัฐศก จุลศักราช ๑๒๔๘ พ.ศ. ๒๔๒๙ เวลาย่ำรุ่งแล้ว (๖ ก.ท.) ได้รับลายพระหัตถเลขามีความว่า

(สำเนาลายพระราชหัตถเลขา)

ร,ที่ ๑๑๒๕/๔๗ ว,ว, ที่ ๖ พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท

วัน ๕ ๒ ๒ ค่ำปีรกา สัปตศก ศักราช ๑๒๔๗

ถึง เจ้าหมื่นไวยวรนารถ ด้วยได้รับหนังสือฉะบับที่ ๓ ลงวัน ๑๑๓ ๑ ค่ำปีรกา สัปตศก ในเวลาวันนี้ได้ทราบความแล้ว เรามีความเศร้าสลดใจในการที่พระยาพิไชยตายครั้งนี้ยิ่งนัก นับว่าเป็นการขาดทุนใหญ่ของบ้านเมือง ซึ่งจะหาผู้ที่มีสติปัญญาความคิดความชื่อตรง รอบรู้ในราชการ อดทนต่อความลำบากเหมือนพระยาพิไชยผู้นี้หายากยิ่งนัก ซึ่งมามีเหตุอันตรายแก่ผู้ที่เป็นกำลังราชการอันสำคัญเช่นนี้ เป็นเคราะห์ของเราและบ้านเมืองซึ่งจะเป็นแต่ต้องทดลองคนใช้ใหม่ร่ำไป ราชการทั้งปวงก็จะไม่เจริญตลอดไปได้โดยเร็วทันตามความประสงค์ แต่เมื่อการเป็นดังนี้แล้วก็เป็นอันจำจนจะแก้ไม่ได้ พระยาพิไชยตายครั้งนี้เป็นเวลากำลังอยู่ในราชการ จะคิดอ่าน

ปูนบำเหน็จรางวัลแก่บุตร์ภรรยาตามสมควรแก่ความชอบ ซึ่งจะได้คิดแล มีคำสั่งต่อไปภายหลัง

แต่ราชการในเมืองหลวงพระบางเป็นการสำคัญยิ่งนัก กองทัพที่ขึ้นไปครั้งนี้มีความมั่นหมายใจจะไม่ต้องขึ้นไปสืบสวนอันใดลำบาก เพราะพระยาพิไชยเป็นผู้รู้การในหัวเมืองแถบนั้นละเอียดแล้ว จะได้ตั้งหน้าไปคิดจัดการปราบปรามพวกฮ่อให้เรียบร้อยได้ทีเดียว บัดนี้ก็จะต้องขึ้นไปใต่สวนตั้งเรื่องไปใหม่ ในตำแหน่งข้าหลวงสำหรับเมืองหลวงพระบางนั้นเล่าจะหาผู้ใดเสมอพระยาพิไชยผู้นี้ก็ยากนัก ในขณะนี้เห็นอยู่ก็แต่พระยาสุโขทัย ดูก็มีน้ำใจรักราชการซื่อตรงเป็นผู้ใหญ่ได้อยู่ แต่น่าที่จะเป็นคนอ่อนบังคับการไม่สิทธิ์ขาดไปได้เหมือนพระยาพิไชย เห็นว่าจะต้องตั้งให้เป็นข้าหลวงกำกับเมืองหลวงพระบางไปพลางก่อน ยังมีความวิตกอยู่ด้วยเรื่องสะเบียงอาหารซึ่งจะลำเลียงส่งขึ้นไปแต่เมืองพิไชย เมืองพิศณุโลกย์ พระยาศรีสิงหเทพขึ้นไปเสียเมืองน่าน เมืองหลวงพระบางแล้วก็จะต้องกลับลงมารับราชการ ณ กรุงเทพ ฯ เวลามีราชการอันใด พระยาอุตรการโกศล พระพิไชยชุมพล พระยาพิศณุโลกย์ พระไชยบูรณ์ จะทำการไปไม่ตลอดก็จะเสียราชการ คิดจะจัดข้าหลวงขึ้นไปผู้หนึ่ง ให้ไปประจำอยู่เมืองพิไชย เวียนขึ้นเวียนลงกับเมืองพิศณุโลกย์ เหมือนอย่างพระยาศรีสิงหเทพ ตัวข้าหลวงนั้นก็ได้คิดไว้บ้างแล้ว แต่ยังไม่เป็นการสั่งแน่นอนด้วยพึ่งคิดวันนี้ จึงได้ร้อไว้ก่อนยังไม่บอกขึ้นมา

อนึ่ง เรื่องที่ฝ่ายฝรั่งเศสจะขอตั้งกงซุลเมืองหลวงพระบาง ซึ่งเราได้บอกมาในหนังสือฉบับ ร, ที่ $\frac{๘๘๘}{๔๗}$ ว,ว, ที่ ๔ และท้องตราซึ่งมีมาถึงพระยาพิไชยแล้วนั้น บัดนี้พระยาพิไชยตายเสียแล้ว ให้พระยาสุโขทัยลงชื่อในใบบอกแทนก็ได้ แต่การซึ่งโต้ตอบกันในระหว่างราชทูตฝรั่งเศสที่กรุงเทพ ฯ นี้ก็ยังเป็นยุติกันอยู่ เพียงว่าถ้าฝ่ายฝรั่งเศสจะยอมทำหนังสือ

สัญญาให้เหมือนอย่างเมืองเชียงใหม่ ฝ่ายเราก็จะยอมให้ตั้งกงซุล ด้วย เห็นว่าข้อซึ่งจะขัดขวางไม่ให้เขาตั้งนั้นไม่ได้แล้ว ถ้าได้ทำหนังสือสัญญา เหมือนเมืองเชียงใหม่ได้ ก็เหมือนให้ฝรั่งเศสออกปากรับในหนังสือสัญญา ว่าเมืองหลวงพระบางเป็นของเราฝ่ายเดียว ไม่เกี่ยวข้องกับญวนเหมือน อย่างเมืองพระตะบอง เมืองเสียมราฐ และกงซุลก็จะไม่มีอำนาจอะไรมาก เพราะไม่มีศาลชำระความได้เอง เราได้ส่งสำเนาหนังสือสัญญาเชียงใหม่ ขึ้นมาในห่อนี้ด้วย ๔ ฉะบับ เพื่อจะได้ตรวจให้เข้าใจ และแนะนำพระยา ศุโขทัย หรือผู้ใดผู้หนึ่ง ซึ่งจะอยู่รับราชการเป็นข้าหลวงให้เข้าใจรู้เค้าไว้ พลาง ๆ แต่ซึ่งจะกำหนดแน่ว่าฝรั่งเศสจะยอมทำสัญญาอย่างนี้นั้นก็ว่าไม่ ได้ด้วยมันอยากได้เป็นของมันใจจะขาดอยู่แล้ว ซึ่งมั่นหมายอยู่ว่าบางที จะสำเร็จได้บ้างนั้น เพราะเห็นการว่า ในเวลานี้ในที่ประชุมปฤกษาฝรั่งเศส พวกที่ไม่เห็นชอบ ในการที่จะ ปกครอง เมือง ตังเกี๋ย เถียงชนะ พวกที่ จะคิด ปกครองเมืองตังเกี๋ย คอเวอนแมนต์มีคำสั่งให้ถอนทหารจากเมืองตังเกี๋ย จะใช้ทางดิโปลมาติกต่อไป การที่จะรุกรันเร่งรัดเอาเมืองหลวงพระบางนั้น ก็จะอ่อนลง อีกประการหนึ่งความปรารถนาของฝรั่งเศสที่จะตั้งกงซุลเมือง หลวงพระบางครั้งนี้ก็ได้ความชัดว่า ปรารถนาจะทำแผนที่ตรวจผลประโยชน์ บ้านเมืองเสียก่อนเท่านั้น จึงได้กำหนดจะตั้งมองซิเออปาวีซึ่งเป็นผู้มา รับจ้างเราทำสายโทรเลขไปเมืองไซ่ง่อน ได้ทำแผนที่เมืองลาว เมืองเขมร ตอนล่างไว้ชัดเจนแล้ว ประสงค์จะให้ขึ้นไปอยู่เมืองหลวงพระบางทำแผนที่ สืบสวนและพอให้รู้เค้าทั่วถึงไป ยังไม่มีสัปเยกต์ฤาผลประโยชน์ของ ฝรั่งเศสที่จะต้องไปป้องกัน ฤาจะไปคิดจัดให้มีประโยชน์อย่างไรขึ้นใน เวลานี้ ถ้าจะยอมทำหนังสือสัญญาอย่างนี้เสียชั้นหนึ่ง เมื่อจะคิดเอาจริง ๆ จะเอาด้วยอุบายอย่างอื่นก็ได้มีถมไป เพราะดังนี้จึงเห็นว่าบางทีฝรั่งเศสจะ ยอมทำสัญญา ฝ่ายเราถึงจะรู้ว่าสัญญาจะไม่เป็นการมั่นคงตลอดไปในเวลาที่

ต้องการจะเอาให้ได้ ก็ยังเป็นการมีประโยชน์ดีกว่าไม่มี บัดนี้ทูตฝรั่งเศสได้มีโทรเลขขออำนาจออกไปยังคอเวอนแมนต์ เพื่อจะทำหนังสือสัญญานี้แล้วจะได้มิได้อย่างไรต่อไปจึงจะบอกมาให้รู้ภายหลัง

คนในกรมทหารหน้าซึ่งได้จัดให้ชำระเพิ่มเติมขึ้นใหม่ คือเลขพระยามณเฑียรบาลบัว ๖๐๐ เศษ เลขพระองค์เจ้าวรภักตร์ ๓๐๐ เศษ เลขส่วยว่านยาในกรมหมอวังหน้า ๔๐๐ เศษ คงจะได้ตัวคนจริงไม่ต่ำกว่าพันหนึ่งยกมาสักเป็นคนวังหลวงหมด แต่การเก่านั้นดูยังยุ่งเหยิงวุ่นวายกันอยู่ ให้ตรวจจำนวนคนที่รับราชการเมื่อใดจะครบ ๕ ปีเป็นพวก ๆ ก็ยังไม่ได้จำนวนคนว่าเท่าใด เพราะขุนบำรุงโยธาไปทำการวิวาทกับหลวงนายสิทธิ์เจ้าพระยามหินทรก็เฉ ๆ ไฉ ๆ ไป เราเห็นว่าถ้าไม่สางการเก่าเสียให้สอาดหมดจดรับคนใหม่เข้าไป ก็คงจะพากันยุ่งอีก ราชการทั้งปวงสงบเรียบร้อยดีอยู่

(พระบรมนามาภิธัย) สยามินทร์

ออกจากที่พักแรมห้วยหวาย ไปพักแรมสบสอคืนหนึ่ง

ณ วันพุธขึ้น ๔ ค่ำ ปีขอ อัฐศก จุลศักราช ๑๒๔๘ พ.ศ. ๒๔๒๙ ออกจากที่พักแรมสบสอเดินขึ้นเขาสูง ต้องขึ้นก้อนหินไปแล้วต้องทำบันไดไม้พาดขึ้นไปจึงขึ้นได้ เดินข้ามเขาไปจนถึงหาดท้าว เวลาบ่าย ๒ โมงครึ่ง (๒.๓๐ ล.ท.) หยุดพักแรมคืนหนึ่ง

ณ วันพฤหัสบดีขึ้น ๕ ค่ำ เดือน ๕ ปีขอ อัฐศก จุลศักราช ๑๒๔๘ พ.ศ. ๒๔๒๙ เวลาย่ำรุ่งแล้ว (๖ ก.ท.) ออกจากที่พักแรมหาดท้าว ไปขึ้นเขาสูงได้ลูกหนึ่ง ฝนก็ตกลงมาห่าใหญ่ ทางเดินยากเป็นที่สุด คนและม้าช้างโคต่างล้มลุกไปตามกัน เดินไปจนฝนหาย หยุดพักรับประทานอาหารแล้วออกเดินต่อไป ขึ้นเขาสูงทางเป็นโคลนมาก "ในระหว่างที่เดินทางมานั้น เราได้คิดถึงราชการต่าง ๆ ที่กรุงเทพฯ ยิ่งคิดไปก็ยิ่งเป็นการท้อถอยแก่ใจเรามาก เหมือนกับกรมทหารหน้าเป็นต้น ยากที่เราจะทำให้ดีได้ ด้วยเหตุหลายประการซึ่งเราได้คิดเห็น

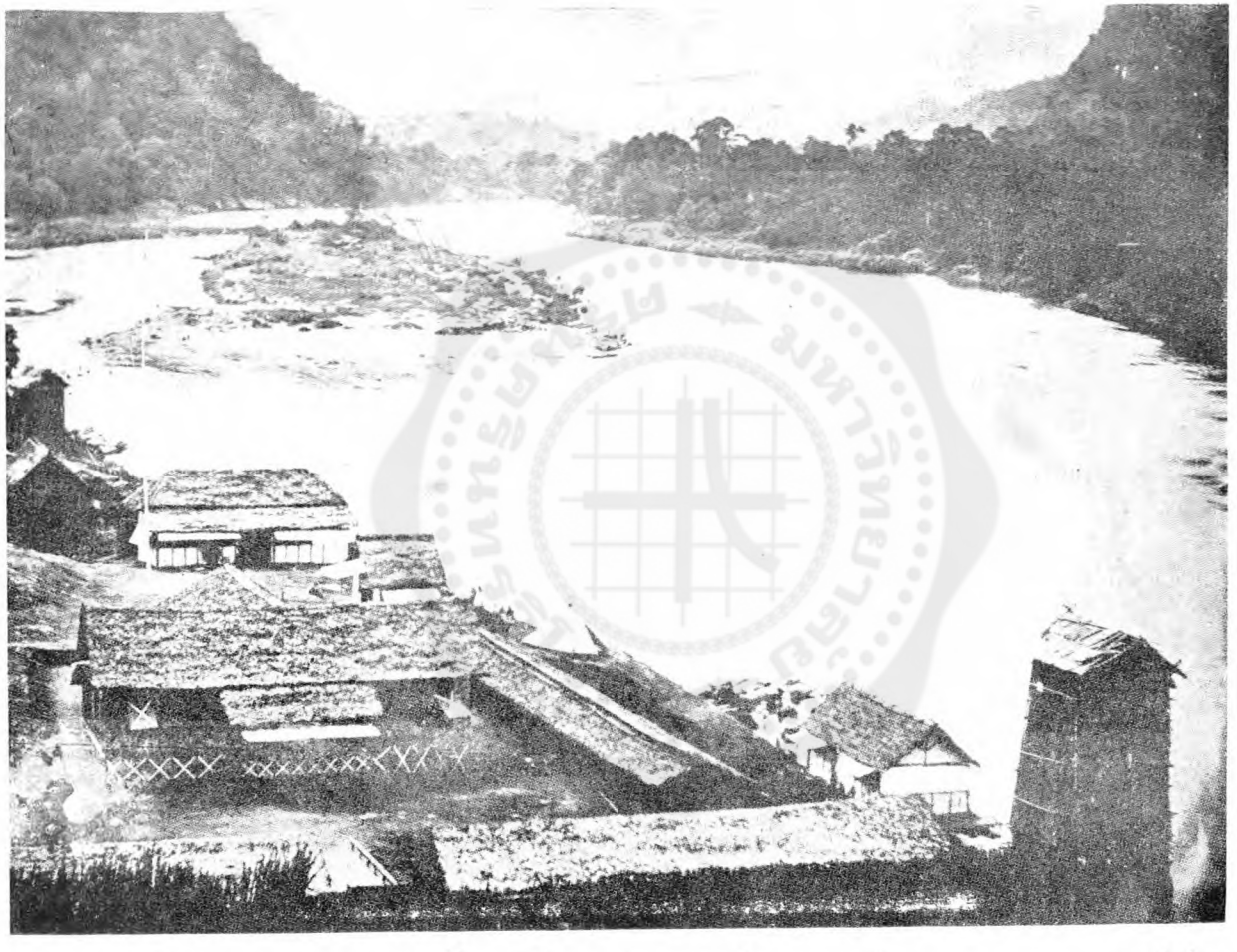
๑. การที่เราจะทำไม่ได้นั้น ด้วยตัวเราเข็ดคนที่มีอัธยาศัยจะทำสิ่งใดอยากจะให้ดี ไม่คิดถึงประโยชน์ส่วนตัว ครั้นประพฤติตัวดังนี้แล้วประโยชน์ที่ได้ก็หาพอเลี้ยงตัวไม่ ยิ่งทำไปตัวเราก็ยิ่งขัดสนลงไป จะยึดเอาสิ่งใดเป็นที่พึ่งก็ไม่แลเห็น ถ้าพลาดพลั้งลงไปก็คว้าน้ำเหลว

๒. การในกรมทหารหน้าเป็นการยาก เพราะแรกที่จะตั้งต้นขึ้นใหม่จะทำให้เป็นการดี ผลประโยชน์ที่ไม่ควรได้ก็ต้องตัดออก ครั้นไม่มีประโยชน์ดังนั้น ผลประโยชน์ที่ควรได้ก็ไม่พอประโยชน์ของเขา ต่างคนต่างก็คิดหาทางหลีกเลี่ยงเอาตัวรอด คนดีในกรมทหารก็มักไป ๆ เสีย กรมทหารเป็นกรมใหญ่ถ้าคนดีไม่มีทำแล้ว ตัวเราคนเดียวจะแยกของหนักไปได้ละหรือ?

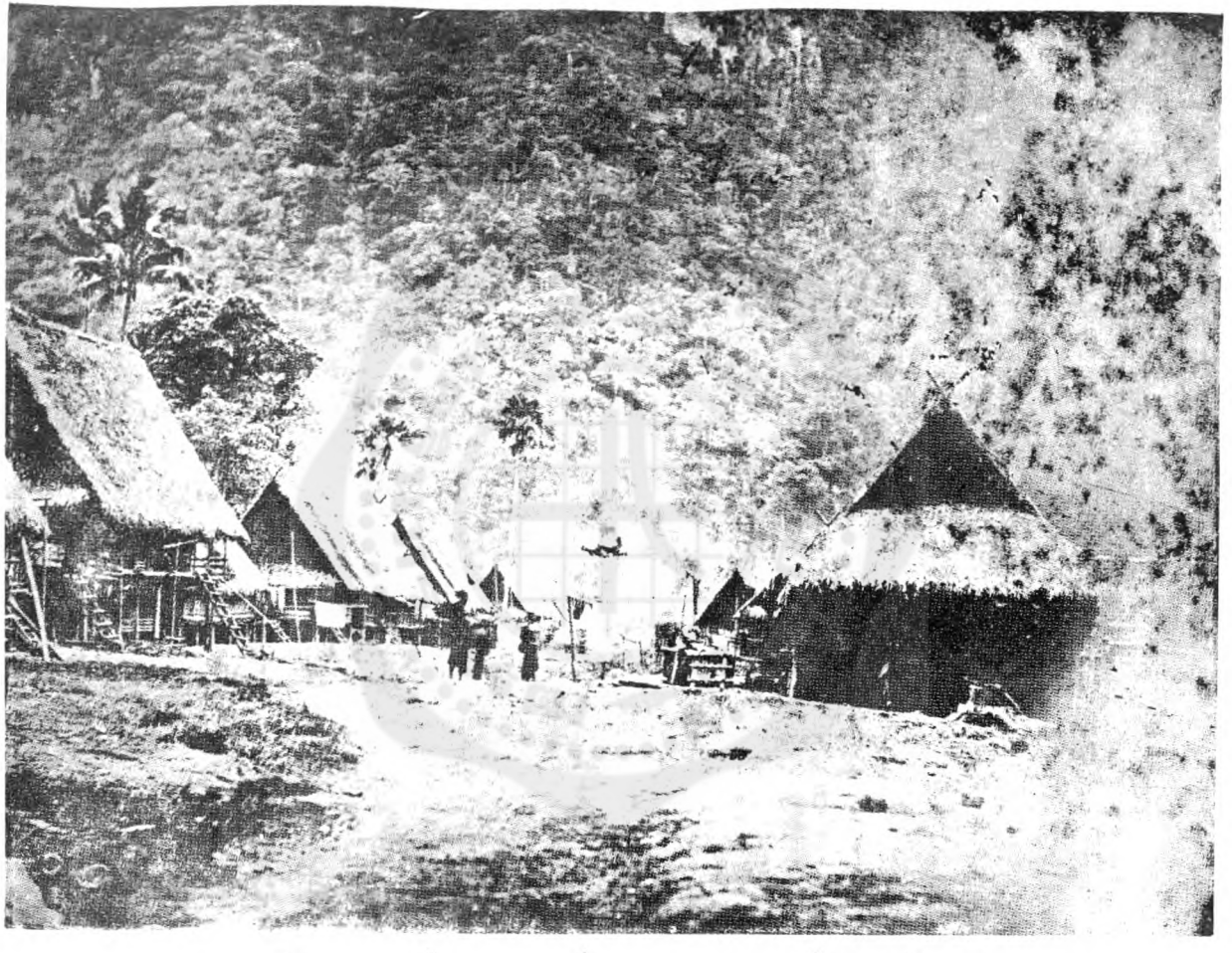
๓. ออฟพีเซอร์คนไหนพอมีสติปัญญาอยู่บ้าง ก็ไม่คิดจะทำราชการในกรมทหาร ต่างคนต่างก็หาช่องหาทางที่จะให้พ้นไป บางทีได้เลื่อนที่เป็นขุนนางขึ้นตัวเราเป็นหัวหน้าก็ไม่รู้ข้ามหัวเราไปเป็นมาดังนี้ทุกคราว อำนาจของกรมทหารหน้าก็หมดไป ๆ ความดีของผู้ที่ไปด้วยกับตัวเรา เราก็หาได้ยกย่องความดีของเขาไม่เหมือนเช่นกับหลวงพินิจเวชภัณฑ์ (กับตันน่วม ชูโต พระยาผดุง พิพิธภัณฑ์) ที่พระยาภาสกรวงศ์ขอไปช่วยราชการนั้น ผู้ที่เป็นหัวหน้าก็หมดไป อำนาจลงไปทุก ๆ คราว

๔. เมื่อครั้งจัดการให้กรมทหารหน้าจัดทหาร ๒๐๐ คน ไปกับพระวิภาคภูวดลทำแผนที่การที่จัดไปแล้ว ตัวเราคอยฟังข่าวคราวก็ยังหมด ตัวเราเป็นหัวหน้าก็ไม่ได้ยินไม่ได้ฟังเรื่องราวสิ่งใดหมดจนเสร็จราชการ การที่จัดไปคราวนี้ให้กัปตันหลุยเลียวโนแวนซ์เป็นผู้คุมทหารขึ้นไปกับพระวิภาคภูวดล ทั้งได้จัดให้ช่างถ่ายรูปไปด้วยกันกับกัปตันหลุยเลียวโนแวนซ์ เมื่อเวลากลับรายงานก็ไม่ได้รับ รูปที่ได้ให้ไปถ่ายก็ริบเอากระจกไว้เสียหมด ถึงที่สุดเข้าเราก็ได้ขอพระบรมราชานุญาตไล่กัปตันหลุยเลียวโนแวนซ์ออกจากราชการกรมทหารหน้า ทหาร ๒๐๐ คนที่ขึ้นไปกับพระวิภาคภูวดลด้วยนั้นตายลง ๖๐ คนเศษ ก็ไม่ได้ยินเสียง การเป็นดังนี้ตัวเราหรือจะทำการได้

๕. นายทหารที่ทำผิดไปจะหาคนมาเพิ่มเติมก็ไม่มี ถ้ามีราชการสิ่งใดก็ได้ยากกว่ากรมอื่น ๆ มาก การสิ่งใดที่ไม่หนักไม่ยากไม่ลำบากก็ไม่ตกมาถึงกรมทหารหน้า ที่สุดจนไปราชการทัพต้องอายเหงื่อต่างน้ำ ไม่รู้ว่าชีวิตจะเป็นอันตรายลงไปวันใด ดูเขาก็ไม่เห็นเป็นการประ-

๓๕ ถ่ายที่เมืองงอย ซึ่งกองทัพยกขึ้นไปตั้งพักอยู่ ในลำน้ำอูแขวงเมืองหลวงพระบาง (ครั้งที่ ๑)

๔๐ บ้านราษฎรที่สบทราง ซึ่งกองทัพเดิรผ่านขึ้นไปเมืองซ่อน
และเป็นที่ไว้สะเบียงที่จะเดิรทางไปเมืองซ่อน

หลาดเหมือนกับกรมทำแผนที่ที่ขึ้นมาทำการแผนที่ รัฐบาลต้องขึ้นเงินเดือนให้อีกเท่าตัว ส่วนทหารซึ่งไปทัพขึ้นให้แต่เพียงครึ่งเดียว การเป็นดังนี้ถ้าเราจะพูดไปก็ดูเป็นคนซึ่งเห็นแก่ประโยชน์ตัวมากไป ก็ต้องนิ่งแล้วแต่ผู้ที่จะจัดการ การไม่เสมอกันดังนี้แหละ อีกประการหนึ่งกรมอื่น ๆ ได้เงินเดือนมากกว่ากรมทหารหน้า เป็นต้นว่านายร้อยตรีได้รับเงินเดือนแต่เพียง ๒๘ บาท เราเป็นผู้บังคับการได้เงินเดือน ๆ ละ ๑๖๐ บาท ครั้นขึ้นมาเป็นแม่ทัพครั้นเขาก็เพิ่มขึ้นอีกครึ่งหนึ่ง การนี้ก็ยังหาเสมอกันไม่ เราจะเป็นผู้บังคับการต่อไปจะให้ทำอย่างไรที่หลุดมาเป็นแม่ทัพปรายข่อคราวนี้เราก็ยินดี เพราะพ้นภาระอันหนักมาเสียได้ ถึงจะตายเป็นอย่างไรก็ไม่วิตกด้วยเบื่อเต็มทีแล้ว”

(คำปรารภนี้ได้คัดออกมาจากสมุดพกซึ่งเจ้าหมื่นไวยวรนารถแม่ทัพได้เขียนไว้)

ครั้นถึงวันเสาร์ขึ้น ๗ ค่ำเดือน ๕ ปีขอ อัฐศก จุลศักราช ๑๒๔๘ พ.ศ ๒๔๒๙ กองทัพได้ยกมาถึงเมืองซ่อน ซึ่งเป็นหัวเมืองในหัวพันห้าทั้งหก แล้วกองทัพก็ได้ตั้งค่ายเป็นฐานทัพใหญ่อยู่ ณ เมืองซ่อนนั้น

คำปรารภในสมุดพกอีกฉบับหนึ่ง ดังได้คัดลงไว้ดังต่อไปนี้:—

“ตั้งแต่ออกจากเมืองงอยก็ถูกฝนตามทางจนถึงเมืองซ่อน ทางที่มาเดิรยากเป็นที่สุด ขึ้นเขาลงห้วย ลงจากเขาแต่ละที่หนทางลื่นเป็นอย่างยิ่ง

ผู้คน, ช้าง, ม้า และโคต่างก็ล้มลุกคลุกคลานมาตามทางช้างนั้นต้องเฉาะเขาเป็นขั้นบันไดให้ขึ้นลง ถึงดังนั้นช้างก็ยังตกเขาตายน่ากลัวเป็นที่สุด กำลังที่ฝนตกจะหยุดคอยให้ฝนหายหรือก็ไม่ได้ ด้วยอยู่บนยอดเขาไม่มีที่พักน้ำก็หามีไม่ ต้องเดิรตรำฝนมาตลอดจนถึงที่พัก เดิรทางมาตั้งแต่เมืองงอยจนถึงเมืองซ่อน ทหารป่วยเป็นไข้มาตามทางกว่าค่อน กองทหารคุมช้างตายตามทางก็คนหนึ่ง เป็นการลำบากยิ่งนัก ทั้งต้องจัดช้างและคนคอยให้ช่วยหามคนที่ป่วยไข้มาจนถึงเมืองซ่อน ครั้นถึงแล้วต้องรักษากันโดยกวดขัน อาการคนที่เป็นไข้ก็ค่อยทุเลาลงบ้าง ครั้นฝนตกลงมาคนที่ยังดีก็ป่วยลงอีก แต่มีอาการไม่ใคร่มาก แต่แรกที่จะป่วยนั้น ได้สังเกตดูอาการ เห็นเป็นด้วยอากาศไม่ปกติ กลางคืนมีความหนาวมาก กลางวันก็หนาวถ้าฝนจะตกก็หนาวปรอทถึง ๖๐ ดีกรี ถ้าฝนไม่ตกก็ร้อน แต่กลางคืนตามปกติหนาวอยู่ใน ๕๐ ดีกรีเศษ เป็นเพราะเหตุนี้จึงทำให้

คนป่วยเป็นไข้ เครื่องที่ทหารจะกันหนาวก็ไม่พอ ชั้นเดิมเป็นแต่ไข้หวัดก่อน ถ้าผู้ใดไม่รักษาตัว กระหายของแสลงก็เลยเป็นไข้พิษขึ้น ถ้าไข้กลับก็มักจะเป็นอันตราย ถ้าเป็นแต่ถูกหนาว คนที่หายแล้ว ๑๐—๑๑ วันก็มักกลับเป็นอีกไม่ใคร่จะหายขาด แต่อากาศนั้นไม่ดีเลย แม่ทัพได้ลองสังเกตตัวดูถ้าอากาศครึ้มฟ้ามัวฝนแล้ว คนที่ดีก็ให้ครั่นเนื้อครั่นตัวดูเหมือนจะเป็นไข้ กับให้ปวดศีรษะบ้าง เป็นอย่างนี้ทุกวัน น้ำและอาหารก็ไม่ดี คนมักเป็นยิดท้องไม่สบายให้ปวดท้อง ๆ ขึ้น ท้องเพ้อ แต่เหตุที่เป็นดังนี้เป็นด้วยพริก ถ้ารับประทานพริกมากวันใดก็เป็นวันนั้น ดูไม่เป็นปกติเลยแต่สักวันหนึ่ง ที่เมืองงอยก็เหมือนกัน นายพันตรีพระพหลมียอกมาว่า ทหารที่อยู่เมืองงอยก็ป่วยมาก คิดแบ่งออกเป็น ๔ ส่วนป่วยเสีย ๓ ส่วน เหลือคนดีอยู่ส่วน ๑ พวกออฟพีศเซอร์ป่วยทั้งสิ้น ยังดีอยู่แต่นายพันตรีพระพหลกับนายกราซีเท่านั้น นายร้อยเอกหลวงอาหาญรงค์กับนายพร้อมสับลุตเตอร์แนนก็ถึงแก่กรรมเสียแล้ว พลทหารก็ตายลงไปหลายคน ออฟพีศเซอร์ที่ป่วยมีอาการหนักก็อีกหลายคน แต่ยังหายอกอาการส่งมาไม่ ต้องให้พระพหลคุมทหารกลับมาอยู่เมืองนครหลวงพระยาง ทั้งกองนายร้อยเอกหลวงดัษกรที่ยกไปเมืองแอดก็บอกลงมาว่า ฝนตกทหารป่วยไปมากที่มีอาการมากตายไปแล้วก็มี มาราชการครั้งนี้เป็นการแสนลำยาก ทั้งกองทัพทั้งหมอก็ป่วยหมดทุกคนไม่เว้นตัว ยาที่จัดขึ้นมาครั้งยกออกจากเมืองพิชัยก็หมดลง เขาก็หาจัดส่งขึ้นมาให้กองทัพไม่ ต้องทนไปกว่าจะเสร็จราชการ แต่ในเดือน ๖ นี้ได้ถามคนในประเทศนี้เขาบอกว่า เดือน ๖ นี้ยังเป็นเดือนดีอยู่ต่อไปเดือน ๗—๘—๙ ความไข้จะมีมากขึ้นอีก เมื่อเวลาที่น้ำขังนายุงก็ชุมขึ้นชาวบ้านต้องนอนกลางวัน กลางคืนนอนไม่ได้ ความไข้ก็ร้ายมากเป็นกันชุกชุม แม่ทัพได้ตรวจดูคนที่ในเมืองหัวพันห้าทั้งหกและพวกข่าแจะนั้น หาได้พบปะชายหญิงที่ผมหงอกที่แก่มีอายุถึง ๖๐ ปีไม่ ได้ถามชาวเมืองดูเขาก็บอกว่าไม่มีเลยทั้งพวกข่าแจะและลาว ผู้ไทยหรือแม้ว คนที่อยู่ในประเทศนี้มีอายุอย่างมากเพียง ๕๐ เศษเท่านั้น เวลาที่ป่วยลงแล้วหยูกยาที่จะเยียวยารักษาโรคนั้นไม่มี เจ็บเองหายเอง ตายเอง และพื้นภูมิประเทศก็ไม่ดี ถ้าฤดูฝน ๆ ตกลงมากก็ตายชุกละมาก ๆ ดูเหมือนคนเกิดกับตายจะเท่ากันจึงไม่มีคนมาก พลเมืองมีอยู่เท่าใดก็มีอยู่เท่านั้น กองทัพที่ได้ยกขึ้นไปฉลองพระเดชพระคุณคราวนี้ การที่จะต่อสู้กับศัตรูหาใคร่จะวิตกไม่ วิตกอยู่แต่การไข้เจ็บเท่านั้น แม่ทัพได้ทอดชีวิตและร่างกายแล้ว ถึงจะตายก็ไม่มีความวิตก

๔๑ เจ้าเมืองซ่อน กับ ภรรยา

ขอแต่ให้ได้ฉลองพระเดชพระคุณแผ่นดิน ให้ปรากฏแก่คนเท่านั้น ไปราชการครั้งนี้ แม่ทัพคิดว่าถ้ารอดชีวิตกลับถึงกรุงเทพ ฯ ได้ก็ต้องนึกว่าเกิดใหม่ แม้ผู้ใดได้พบปะอ่านความจดจำฉะบับนี้ ถ้ามีราชการขึ้นไปทางนี้และต้องค้างฤดูฝนอยู่แล้ว ก็จงรักษาชีวิตให้จงมาก แม่ทัพมีความเศร้าสลดใจที่ได้ยินเสียงคนที่ป่วยอาเจียนและคร่างไม่หยุด เป็นที่น่าสังเวชใจเหลือกำลังต้องช่วยกันพยาบาลทั้งกลางวันกลางคืน"

ในระหว่างที่พักอยู่เมืองซ่อนนั้น แม่ทัพได้ตรวจตราดูภูมิประเทศให้เป็นที่เข้าใจตลอดเห็นที่รอบค่ายนั้นมีเขาเป็นพืชล้อมรอบ และมีทางแยกไปได้ ๓ ทาง ๆ นั้นต้องเลียบมาตามไหล่เขาเหมือนดังที่ท้าวพลได้ชี้แจงไว้ แม่ทัพเห็นที่ทางเป็นหลักฐานจึงได้จัดด่านทางให้คอยระวังเหตุการณ์ไว้ทั้ง ๓ ทาง แม้มีเหตุการณ์เกิดขึ้นในกองทัพหนึ่งกองทัพใดแล้ว ถ้าแม้นเป็นการหนักน่าก็จะได้เรียกกองทัพอื่น ๆ มาช่วยกันได้ทันท่วงที ทั้งแม่ทัพได้แจ้งความโดยแน่ชัดว่า มีพวกข่อตั้งค่ายอยู่ที่บ้านใดแขวงเมืองสยแอดหลายค่าย แต่ครอบครัวของพวกข่อนั้นตั้งบ้านเรือนอยู่ข้างในค่ายบ้านใดและในค่ายบ้านนาป่าแขวงเมืองสยแอดซึ่งเป็นที่ตั้งมั่น ระยะทางแต่สยแอดถึงค่ายข่อเมืองพูนประมาณ ๔๐๐ เส้นมีข่อและพวกผู้ไทยทุ้ตั้งอยู่ในค่าย ๓ ค่ายนั้นประมาณคนสัก ๘๐๐ คนเศษ ทั้งแม่ทัพได้ไล่เลียงฟอกซักผู้ซึ่งไปสืบราชการและคนซึ่งเคยไปมาในตำบลนั้น ดูเห็นข้อความถูกต้อง และตรงกันแม่ทัพจึงถือว่าหลักฐานเหล่านี้พอจะเป็นความแน่นอนเชื่อฟังได้

ในระหว่างที่กองทหาร ๒ กองได้รับอาสายกล่วงขึ้นไปตีค่ายพวกข่อแล้ว ได้มีพวกพลเมืองเมืองพูน ๑ เมืองโสย ๑ เมืองสยแอด ๑ รวม ๓ หัวเมืองเป็นครอบครัว ๙๕ ครัว รวมทั้งเด็กและผู้ใหญ่เป็นจำนวนคน ๑,๑๐๑ คน ได้พากันอพยพหลบหนีพวกข่อเข้ามาสวามิภักดิ์ต่อกองทัพที่เมืองซ่อน ท่านแม่ทัพจึงสั่งให้รับครอบครัวที่อพยพมานั้นไว้ กับให้เจ้าราชวงศ์เมืองหลวงพระบางจัดที่ทางให้คนพวกนั้นอาศัย

อนึ่งแม่ทัพเห็นว่า เวลานี้ก็จวนฤดูฝน ครอบครัวที่แตกหนีอพยพมาก็หามีถิ่นฐานไร่นาที่จะทำพอกินพอเลี้ยงชีวิตต่อไปไม่ จึงยกที่นาของราษฎรที่เมืองซ่อนซึ่งรกร้างกับพื้นที่ว่างเปล่าแบ่งเฉลี่ยปันให้แก่คนเหล่านั้นพร้อมทั้งเครื่องมือในการเพาะปลูก พอได้ทำนารับประทาน และโคซึ่งมี

ไปกับกองทัพซึ่งมิใช่โคเกณฑ์เป็นโคจัดซื้อไปเป็นอาหารสำหรับกองทัพก็ได้จ่ายให้ ใช้พอที่จะได้ไถและคราดในการทำนานั้น แล้วแม่ทัพจึงได้แจ้งความลงไปยังเจ้ามหินทรเทพนิพาธรเจ้านครเมืองหลวงพระบาง ขอให้ช่วยอนุเคราะห์แก่พวกครัวซึ่งแตกมานั้น ให้จัดหากระบือและเครื่องมือสำหรับการเพาะปลูกส่งขึ้นมาให้ เพื่อจะได้ทำการนาไว้เป็นกำลังข้างตามสมควร

เมื่อจัดการให้คนเหล่านั้นได้อยู่เป็นภูมิลำเนาหลักแหล่งตามปกติแล้ว แม่ทัพก็ได้ขอแรงพวกชายฉกรรจ์ในหมู่ครอยครัวนั้นให้ เป็นกองลำเลียงนำสะเบียงอาหารจาก เมืองซ่อน ขึ้นไปส่งให้แก่กองทัพที่ยกล่วงหน้าขึ้นไปตีค่ายพวกข่อนนั้น

ฝ่ายกองทัพหน้าหลวงคชักรปลาศ และเจ้าราชภาคิไนย์ เมืองหลวงพระบางซึ่งยกขึ้นไปทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ตรงไปค่ายข่อบ้านใดบ้านนาป่าแขวงเมืองสบแอดนั้น ครั้นวันจันทร์ เดือน ๕ ขึ้น ๙ ค่ำ ปีจอยังเป็นสัปตศก จุลศักราช ๑๒๔๗—๘ เวลาเช้า ๓ โมงเศษ (๙ ก.ท.) กองทัพได้ยกเข้าระดมตีค่ายของพวกข่อที่ตำบลบ้านใดแขวงเมืองสบแอดพร้อมกัน อ้ายข่อได้ออกต่อสู้เป็นสามารถ ลากเอาปืนใหญ่กะสุนโตเท่าผลส้มเกลี้ยงออกมาตั้งยิงต่อสู้ที่หน้าค่ายเอาดินดำและกะสุนบรรจุเสร็จแล้วก็จุดชะนวนยิงปืนนั้น กะบอกปืนทนกำลังดินดำและกะสุนปืนไม่ได้ ก็แตกทำลายลง เมื่อพวกอ้ายข่อเสียอาวุธสำคัญเช่นนั้นแล้ว ก็หนีกลับเข้าไปตั้งรับอยู่ในค่าย กองทัพได้ที ก็ไล่รุกบุกบัน ตีกะชั้น แย่งกองทหารชักเป็นปีกกาตี โอบเข้าไปจนถึงค่ายของพวกข่อได้ นายร้อยโทดวง ซูโต คุมนายทหารและพลทหารตอนหนึ่ง เข้าตีหักพังประตูค่ายพวกข่อทางด้านใต้ ส่วนนายร้อยเอกหลวงคชักรปลาศกับเจ้าราชภาคิไนย์และนายร้อยโทเจ็ก (หลวงฤทธิณรงค์รอญ) คุมนายทหารและพลทหารเป็นกองหนุน นายร้อยโทเอือน ซูโตคุมทหารอีกตอนหนึ่งเข้าพังประตูค่ายข่อทางทิศตะวันตก พระพิพิธณรงค์กรมการเมืองลับแลกับพระเจริญจตุรงค์กรมการเมืองพิชัยคุมไพร่พลหัวเมืองเป็นกองหนุนทหารพังประตูค่ายด้านใต้ตีหักเข้าไปเอาค่ายได้ อ้ายข่อแตกกระจัดกระจายพ่ายออกทางหลังค่ายทางทิศตะวันออก พวกทหารก็พังหักค่ายเข้าไปได้ทั้ง ๒ ทาง พวกอ้ายข่อก็มิได้ต่อสู้รีบทิ้งค่ายหนีไป กองทัพก็ไล่ติดตามรบและยิงปืนไป กะสุนปืนถูกอ้ายข่อตายลงในที่รบ ๒๓ คนและถูกกะสุนปืนบ่วยเจ็บไปเป็นอันมาก ก็พากันหนีแตกฉานเที่ยวสาดอยู่ตามป่าดง ขณะที่กำลังสู้รบกันอยู่นั้นกะสุนปืนถูกขาซ้ายของจินยี่ ข่อซึ่งเป็นนายข่อรักษาค่ายบ้านใดบ่วยลำบาก

อยู่หนีต่อไปไม่ได้ จำนายสิบถูปคุมพลทหาร ๔ คนตรงไปขับกุมตัวอ้ายจีนยี่มา อ้ายจีนยี่ก็ชักปืนสั้นออกมายิงตัวตายเสียเอง ทหารจึงตัดเอาศีรษะของอ้ายจีนยี่มาเสียบประจานไว้ยังหน้าค่าย กับขับไล่ครอบครัวของพวกฮ่อซึ่งยังหนีออกไปจากค่ายไม่ได้อีกด้วย มีภรรยาของกวานหลวงฮ่อ ๑ ภรรยากวานยี่ฮ่อ ๑ บุตรกวานหลวง ๑ กับครอบครัวทั้งชายและหญิงรวม ๓๒ คน ทั้งเก็บได้เครื่องศัสตราวุธคือปืนคายศิลา ๒๐ กะบอก ดาพและมีดต่าง ๆ ๓๒ เล่มสามง่าม ๒ เล่ม ดินดำ ๕ ถัง ตะกั่ว ๑๐ แท่ง หลอมเป็นกะสุนแล้ว ๑ แท่ง และยังมีแร่ตะกั่วซึ่งยังไม่ได้หลอมไม่ได้ถลุงอีกเป็นอันมาก ธงดำ ๑ ธง และธงต่าง ๆ ทั้งเล็กใหญ่ ๘ ธงกำยานประมาณ ๒ หาบหม้อทองแดงเล็กและใหญ่ ๒๐ หม้อฆ้องโหม่งเล็กและใหญ่ ๑๐ ฆ้อง กะทะเหล็กบ้างทองแดงบ้าง ๑๑ กะทะ กับเครื่องใช้และเครื่องมือสำหรับตีเหล็กซึ่งมีอยู่ในค่ายนั้นอีกหลายอย่างม้า ๓ ม้า โค ๖ โค กระบือ ๕ กระบือ เข้าเปลือกเต็มฉางหนึ่งประมาณ ๑,๔๐๐ ถังเข้าสารเป็นเข้าเก่า ๒๐๐ ถังเศษ เป็นเข้าเหนียว ๔๐๐ ถังเศษ กองทัพจึงได้ควบคุมครอบครัวพวกฮ่อ ยกเข้าตั้งมั่นอยู่ในค่ายบ้านใดแต่ในขณะนั้น

ครั้นรุ่งขึ้น ณ วันพุธขึ้น ๑๑ ค่ำเดือน ๕ ปีขอ อัฐศก จุลศักราช ๑๒๔๘ พ.ศ. ๒๔๒๙ นายบ้านและพลเมืองอันตั้งอยู่ในเมืองสบแอดซึ่งยอมเข้าทู้ฮ่อประมาณ ๔๐๐ คนเศษ ได้นำครอบครัวออกมาหากองทัพทั้งสิ้น และแจ้งความว่า การที่ยอมเข้าทู้ด้วยพวกฮ่อนั้นก็เพราะมีความเกรงกลัวพวกฮ่อ หาได้คิดเป็นกำลังของพวกฮ่อต่อสู้กับกองทัพไม่ กับแจ้งให้ทราบว่า เวลาค่ำนี้ประมาณ ๒ ยามเศษ (๑๒ ล.ท.) อ้ายฮ่อที่รักษาค่ายบ้านนาป่าซึ่งเป็นฮ่อแท้เพียง ๕๐ คนเศษ และมีผู้ไทยทู้อีกต่างหาก เมื่อกองทัพตีได้ค่ายบ้านใดแล้วคนที่เข้าทู้ก็เอาใจออกหากหนีไปทั้งสิ้น พวกอ้ายฮ่อเห็นว่าจะต่อสู้รักษาค่ายไว้มิได้ ก็ได้ทิ้งค่ายเสียหนีเข้าป่าเข้าดงไปแล้ว แต่สะเบียงอาหารในค่ายของพวกฮ่อนั้นยังมีบริบูรณ์เต็มฉางอยู่ เมื่อนายร้อยเอกหลวงดัษกรปลาศ (อยู่) กับเจ้าราชภาคิไนย์ (บุญคง) ได้ทราบข่าวเช่นนี้แล้วจึงคุมทหารไปยังค่ายฮ่อบ้านนาป่านั้น ระยะทางห่างจากค่ายบ้านใดประมาณ ๒๐๐ เส้นเศษ จึงเกณฑ์คนพลเมืองในตำบลนั้นให้ขนเข้าจากฉางของพวกฮ่อ บ้านนาป่าเอามาขนฉางที่บ้านใดทั้งสิ้น ให้ตรวจสอบดูได้จำนวนเข้าเปลือก ๓,๕๐๐ ถัง เข้าสาร ๗๐๐ ถัง กับนายบ้านที่ตำบลนั้นได้นำไปเอาเข้าที่พวกฮ่อตั้งฉางไว้ในป่า

เป็นเข้าเปลือก ๑,๔๐๐ ถัง เข้าสาร ๒๒๐ ถัง จำนวนเข้าทั้งหมดนี้ได้เกณฑ์คนขนมาขึ้นฉางไว้ค่ายบ้านใดถึง ๗ เวลาจึงได้แล้วเสร็จ รวมเข้าที่ได้จากพวกข่อทั้ง ๒ ค่าย เป็นเข้าเปลือก ๔,๙๐๐ ถัง เป็นเข้าสาร ๙๒๐ ถัง รวมทั้งสิ้น ๕,๘๒๐ ถัง ครั้น ณ วันพฤหัสบดีแรม ๓ ค่ำเดือน ๕ ปีขอ อัฐศก จุลศักราช ๑๒๔๘ พ.ศ. ๒๔๒๙ จึงได้มีใบบอกแจ้งความมาให้แม่ทัพทราบ

เมื่อแม่ทัพได้รับใบบอกรายงานของนายร้อยเอกคัษกรปลาศและเจ้าราชภาคินัย์แล้ว จึงได้มีคำสั่งให้หลวงคัษกรปลาศตั้งยุ้งฉางรักษาเข้าไว้ให้ดี

อนึ่งอ้ายพวกข่อซึ่งแตกฉานซ่านเซ็นอยู่ในป่าดงนั้น แม่ทัพก็ได้มีคำสั่งประกาศแก่ยรรดาประชาราษฎร์ไพร่บ้านพลเมืองทุก ๆ ตำบลให้ทราบความว่า "ในการซึ่งพระยาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้แม่ทัพยกกองทัพใหญ่ขึ้นมาปราบปรามพวกข่อ ซึ่งเที่ยวย่ำยีตีปล้นเขตต์แขวง เมืองสิบสองจุไทย เมืองหัวพันห้าทั้งหก และเมืองพวนใน พระราชอาณาเขตต์สยามมานมนานแล้ว กระทำให้ไพร่ฟ้าประชาราษฎร์ซึ่งเป็นข้าแผ่นดิน ได้รับความลำยากยากแค้นและเดือดร้อนทั่วไปนั้น ครั้นกองทัพได้ยกออกมาปราบปรามพวกข่อซึ่งเป็นศัตรูแล้ว อ้ายข่อต่อต้านทานกำลังกองทัพมิได้ก็แตกฉานหนีเข้าป่าเข้าดงไป ถึงขณะนี้ก็ยังคุมกันเข้าเป็นหมู่เป็นกองหาได้ไม่ เพราะฉะนั้นขอให้ไพร่บ้านพลเมืองมีความเจ็บร้อนต่อแผ่นดินด้วย จงช่วยกันสืบเสาะค้นคว้าหาตัวอ้ายพวกข่อคนร้ายเร่งจับเอาตัวมันมาลงโทษเสียให้สิ้นเชิง อย่าให้มีพืชพันธุ์หลงเหลืออยู่ได้ อีกยรรดาประชาชนจะได้มีความสุขทั่วกันไปในภายภาคหน้า ถ้าแม้มีผู้หนึ่งผู้ใดจับตัวอ้ายข่อมาส่งได้คนหนึ่งจะให้รางวัล ๒๐ รูเบี้ย ถ้าประหารอ้ายข่อด้วยตนเองนำศีรษะมาส่งให้กองทัพ ก็จะให้รางวัลศีรษะละ ๑๐ รูเบี้ย ถ้าคนที่เข้าพึ่งข่อโดยมิได้เข้าเพราะความกลัวเกรง เข้าพึ่งเพราะมีความยินดีที่จะกระทำโจรกรรม ยอมเข้ารับใช้การงานเป็นกำลังกับพวกอ้ายข่อด้วยนั้น ยังเป็นผู้ที่มีความผิดอยู่ แต่ถ้าผู้ใดได้จับตัวอ้ายข่อมาส่งให้กองทัพได้คนหนึ่งหรือได้แต่ศีรษะนำมาให้กองทัพก็จะยกโทษให้ทั้งครอบครัว ถ้ามาแจ้งความให้ทราบว่าพวกข่อคุมกันไปตั้งแอบแฝงอยู่ ณ ที่ใด แต่ยังมีความกลัวเกรงพวกข่ออยู่ยังไม่สามารถจะต่อสู้จับกุมด้วยตนเองได้ ก็ให้นำความมาแจ้งให้กองทัพทราบ จะได้ส่งทหารไปตามจับตัวมาให้จงได้ กับจะชุบเลี้ยงและให้รางวัลแก่ผู้ที่จับกุมหรือมาบอกข่าวคราวของพวกข่อตามสมควรแก่ความชอบ แต่ถ้าผู้ใดเย็นใจด้วยพวกข่อ

๔๒ หญิงชาวเมืองซ่อน ผู้นั่งเก้าอี้เป็นภรรยาพญาศรีสุมัง เจ้าเมืองซ่อน (ครั้งที่ ๑)

ยอมให้พวกข่อสำนักอาศัยแต่เพียงคืนหนึ่งขึ้นไปก็ดี หรือให้กำลังสะเบียงอาหารกำลังพาหนะแต่สิ่งหนึ่งสิ่งใดแก่พวกข่อและสมยอมยึดบังพวกข่อไว้แต่อย่างหนึ่งอย่างใดก็ดี ถ้าสืบได้ความเป็นสัตย์หรือมีผู้มายืนยันเป็นหลักฐาน สืบข้อความสมจริงแล้วก็จะลงโทษผู้นั้นเสียตามอาชญาศึกเท่ากันกับโทษผิดของพวกข่อ ขอให้พลเมืองทั่วไปจงมีความเจ็บร้อนต่อแผ่นดิน ช่วยกันสืบเสาะค้นคว้าเอาตัวอ้ายข่อปรปักษ์ให้สิ้นเชิงจงได้"

เมื่อแม่ทัพได้ออกประกาศเช่นนี้แล้ว ก็ให้เอาไปยึดไว้ทั่วทุกแห่งทุกตำบล แล้วแม่ทัพจึงแต่งให้กองทหารยกแยกย้ายกันไปเที่ยวติดตามสืบเสาะค้นคว้าหาตัวพวกข่ออยู่เสมอ และเกรงว่าพวกข่อคงจะแตกหนีไปทางเมืองพวน เพราะเห็นว่าจะแตกหนีข้ามแม่น้ำไปหาได้ไม่ ด้วยเป็นเขตต์แดนเมืองญวน เมื่อเห็นเหตุดังนี้แล้ว แม่ทัพจึงได้มีหนังสือแจ้งความตามที่คิดไว้ไปยังกองทัพทางฝ่ายใต้ เพื่อที่จะได้จัดการป้องกันพวกข่อซึ่งแตกหนีไปจากค่ายเมืองสบแอดทั้ง ๒ ตำบลนั้น โดยมิให้พวกข่อตั้งซ่องสุมรวมกำลังกันเข้าได้

อนึ่ง แม่ทัพเห็นว่าสะเบียงอาหารซึ่งตีได้จากค่ายของพวกข่อที่เมืองสบแอด และทั้งจะลำเลียงสะเบียงอาหารที่เมืองซ่อนส่งขึ้นไปเพิ่มเติมอีกนั้น ก็เห็นว่าคงจะจ่ายให้ไพร่พลรับประทานได้โดยเพียงพอ ไม่มีข้อขัดขวางแต่อย่างใดแล้ว แม่ทัพจึงกำหนดการที่จะยกทัพใหญ่ขึ้นไปจัดราชการ ณ เมืองสบแอด ในเดือน ๖ ปีขอ อัฐศก จุลศักราช ๑๒๔๘ พ.ศ. ๒๔๒๙ นี้ ถ้าแม้ว่ากองเจ้าราชวงศ์กับนายร้อยเอกหลวงจำนงยุทธกิจ (พระยาเทพาธิบดี อิ่ม) ที่ยกขึ้นไปตีค่ายข่อที่เมืองพูนนั้นจะยังทำการไม่สำเร็จได้แล้ว แม่ทัพก็จะยกทัพใหญ่ออกจากเมืองสบแอด ซึ่งเป็นระยะทาง ๑๐ เวลาจึงจะถึงเมืองพูน เมื่อถึงเมืองพูนแล้วจึงจะช่วยตีกระหนาบพร้อมกันกับกองเจ้าราชวงศ์และหลวงจำนงยุทธกิจ ขับคั้นอ้ายพวกข่อซึ่งตั้งอยู่ ณ เมืองพูนให้แตกฉานพินาศหมดสิ้นไป จึงจะสิ้นเสี้ยนหนามของแผ่นดินได้ จะต้องรีบจัดกิจการเสียให้เสร็จในปีขอนี้ให้จงได้ แต่ถ้ากองทัพของเจ้าราชวงศ์และนายร้อยเอกหลวงจำนงยุทธกิจทำการได้สำเร็จรายคายด้วยตนเองแล้ว แม่ทัพก็จะยกไปตั้งมั่นพักฤดูฝนอยู่ ณ เมืองสบแอดก่อน เพื่อจัดราชการตั้งด่านทางและรวบรวมไพร่บ้านพลเมืองให้ตั้งเป็นภูมิลำเนาได้ตามเดิม จะต้องจัดการเสียให้แล้วเสร็จเสียในฤดูฝนนี้ ต่อเมื่อถึงฤดูแล้งในปีนี้กองทัพจึงจะยกขึ้นไปเมืองพูน คิดจัดราชการบ้านเมืองในทุก ๆ ตำบลให้เรียบร้อย

บริบูรณ์ ตั้งเป็นภูมิลำเนาขึ้นอีกจนสิ้นเขตต์แขวงเมืองหัวพันห้าทั้งหก กับทั้งจะได้สืบเสาะเอาตัวอ้ายพวกข่อเสียให้สิ้นเชิงด้วยมิให้มีเหลือชื่อต่อไปได้ ถ้าจักราชการทางนี้เรียบร้อยรายคายเสร็จเมื่อใดแล้ว แม่ทัพจึงจะยกกองทัพบรรจบกับกองทัพทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ เดิรกองทัพปรายปรามให้ทั่วในเขตต์แขวงเมืองหัวพันห้าทั้งหกนั้น

ฝ่ายกองทัพเจ้าราชวงศ์กับนายร้อยเอกหลวงจำนงยุทธกิจ ซึ่งแม่ทัพได้แต่งให้ยกขึ้นไปทางทิศตะวันออกเฉียงใต้นั้น ได้พร้อมกันยกออกจากเมืองแวนแต่ ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๖ ขึ้น ๔ ค่ำ ปีขอ อัฐศก นุลศักราช ๑๒๔๘ พ.ศ. ๒๔๒๙ เดิรทาง ๒ เวลาถึงเมืองขาด ซึ่งเป็นเมืองขึ้นของเมืองโสย มีข่อกับพวกม้อยที่เข้าขึ้นตั้งอยู่ที่นั้นรวมข่อและคนขึ้นประมาณ ๔๐ คนเศษ นายร้อยตรีเพ็ชร์กับท้าวอ่อนหัวหน้าลือกรมการเมืองไชร์ซึ่งเป็นกองหน้า ได้ยกเข้าระดมตีค่ายอ้ายพวกข่อและพวกม้อย พวกข่อและม้อยก็แตกหนีทิ้งค่ายไปทหารก็ยกเข้าในค่ายได้ ได้เข้าเปลื้องในฉางประมาณ ๔๐๐ ถังเศษ พวกอ้ายข่อและพวกม้อยก็หนีไปตั้งรวบรวมกันอยู่ที่ช่องผาแคบ กองทัพหน้าได้ตั้งพักอยู่ที่เมืองขาดนั้นคืนหนึ่ง ครั้นรุ่งขึ้นเวลาเช้ากองทัพเจ้าราชวงศ์และนายร้อยเอกหลวงจำนงยุทธกิจก็ยกมาถึงพร้อมกัน จึงได้พากันยกติดตามอ้ายพวกข่อต่อไป อ้ายพวกข่อก็แตกเข้าไปตั้งอยู่ที่บ้านหอแขวงเมืองโสย ครั้นกองทัพยกมาถึงที่บ้านหอนั้น พวกอ้ายข่อก็ยกออกมาต่อสู้ ต่างฝ่ายก็ต่อรบและยิงปืนโต้ตอบกันไปมาอยู่ ขณะที่รบกันอยู่นั้นพวกอ้ายข่อได้ถูกกะสุนปืนตายอยู่ในที่รบ ๔ คน ก็พากันแตกหนีร่นยกไปตั้งอยู่ในเมืองโสย ครั้นกองทัพจะยกไล่ติดตามไปก็เห็นว่าเป็นเวลาขวนพลบค่ำเสียแล้วจึงได้ถอยทัพกลับมาตั้งมั่นอยู่ ณ เมืองขาด แล้วก็มีหนังสือรายงานแจ้งข้อความมายังกองทัพใหญ่ ณ เมืองซ่อนทุกประการ เมื่อแม่ทัพได้ทราบราชการแล้วจึงดำริเห็นว่า ทางที่จะเดิรต่อไปถึงเมืองโสยนั้นเป็นทางกันดาร เป็นเขาและห้วยทั้งสิ้นหามีบ้านเรือนไม่ งสะเบียงอาหารในตำบลนั้น ๆ ก็เป็นการขัดขวางหามีที่จะใช้จ่ายให้ไพร่พลได้เพียงพอไม่ กับขณะนี้หรือก็เป็นฤดูฝน ๆ ตกชุกลงมามากกระทำให้เกิดความไข้เจ็บเป็นที่ยากลำยากแก่ไพร่พล ครั้นจะเร่งให้กองทัพยกติดตามอ้ายพวกข่อต่อไปหรือ อ้ายข่อก็จะแตกร่นเข้าไปจนถึงเมืองพูนซึ่งเป็นที่ตั้งมั่นนั้นเสีย ทั้งการที่จะลำเลียงสะเบียงอาหารส่งก็เป็นการขัดขวางเพราะเป็นฤดูฝน เป็นการขัดขวางอยู่เช่นนี้ แม่ทัพจึงได้บรรดานายทัพนายกองพร้อมด้วยพระยาสุโขทัยข้าหลวงปรึกษา

ข้อราชการ มีความตกลงเห็นชอบพร้อมกันว่า "เวลานี้ก็ถึงฤดูฝน ๆ ตกชุกลงแล้ว ควรจะงดรอตั้งมั่นพักไพร่พลอยู่ก่อนเพราะกองทัพก็ได้ตั้งมั่นสะกัดต้นทางไว้ถึง ๓ ตำบล ต่อถึงเดือน ๑๑ ปีจอ อัฐศกเมื่อสิ้นฤดูฝนแล้ว จึงจะได้จัดราชการและตั้งด่านทางต่อไปถึงแม้ว่าอ้ายพวกข่อจะเที่ยวสาดแตกแยกย้ายกันอยู่ในตำบลใดตำบลหนึ่ง เมื่อได้ทราบข่าวแล้วก็จะได้แต่งทหารให้ออกเที่ยวปรายปรามแยกย้ายได้ถนัดไม่ขัดขวางทุกแห่งทุกตำบล

เมื่อได้ปรึกษาตกลงเห็นชอบพร้อมกันดังนี้แล้ว แม่ทัพจึงมีคำสั่งให้กองเจ้าราชวงศ์ถอยกลับมาตั้งมั่นบำรุงไพร่พลอยู่ ณ เมืองแวนนั้น

อนึ่ง พวกม้อยที่เข้าพึ่งข่อซึ่งตั้งอยู่ ณ เมืองขาด และในตำบลแขวงเมืองโสย ซึ่งมีใจยินดีเที่ยวทำการโจรกรรมเป็นกำลังของพวกข่อ มีอยู่หลายตำบล เมื่อกองทัพได้ยกไปถึงเมืองขาดแล้วนั้น กองทัพได้แต่งคนให้ออกเที่ยวเกลี้ยกล่อมเพื่อให้มาตั้งอยู่ตามภูมิลำเนาเดิมต่อไป พวกม้อยนั้นก็มีความขัดแข็งหายอมมาไม่ ยังเป็นกำลังช่วยพวกข่ออยู่เสมอ กองทัพจึงได้พร้อมกันยกไปล้อมจับตัวอ้ายพวกม้อยนั้น จำตรวนส่งตัวลงมายังเมืองแวน รวมชายและหญิง ๘๐ คนเศษ แม่ทัพได้แต่งให้เจ้าอินทวงศากับนายและไพร่รวม ๖๐ คนขึ้นไปคอยรับตัวพวกม้อยนั้น จำตรวนส่งตัวลงมายังเมืองซ่อน เพราะจะละทิ้งไว้หรือก็เป็นกำลังของพวกข่อ ชักนำพวกข่อให้เที่ยวทำการโจรกรรมเป็นแบบอย่างแก่ไพร่บ้านพลเมืองต่อไป แม่ทัพเห็นว่าถ้าจัดราชการเสร็จแล้ว พวกม้อยนี้จะปล่อยให้อยู่ตามเดิมหาได้ไม่ จะต้องกวาดต้อนเข้ามาอยู่ในเมืองชั้นในให้สิ้นเชิง จะได้ไม่เป็นกำลังของพวกข่อต่อไป

ฝ่ายกองทัพเจ้าราชภาคิไนย์กับนายร้อยเอกหลวงคัษกรปลาศ และนายร้อยโทดวง ชูโต และนายร้อยโทเจ็ก ซึ่งยกขึ้นไปตั้งมั่นอยู่ที่บ้านใดนั้น แจ้งข้อราชการมายังแม่ทัพ ณ ค่ายใหญ่เมืองซ่อนว่า "เมื่อวันอังคารขึ้น ๕ ค่ำ เดือน ๖ ปีจอ อัฐศก จุลศักราช ๑๒๔๘ พ.ศ. ๒๔๒๙ ท้าวฉิมนายบ้านห้วยสารนายมลงมาแจ้งความแก่นายร้อยโทดวง ชูโต ซึ่งคุมกองทหารขึ้นไปรักษาหมู่บ้านราษฎร ณ เมืองสยแอดว่า อ้ายข่อประมาณ ๗๐ คนเศษไปตั้งรวบรวมกันอยู่ที่บ้านห้วยสารนายมแขวงเมืองสยแอด กับสืบได้ความว่ารุ่งขึ้นอ้ายข่อจะไปตั้งอยู่ยังเมืองชุงแขวงสิบสองจุไทย ระยะทาง ๑๐ ชั่วโมงเศษ ทางที่มันจะเดินนั้นจะตัดลงทางห้วยแหลก ครั้นนายร้อยโทดวง

ชูโต ได้ทราบข้อความแล้ว จึงพร้อมด้วยนายร้อยตรีพลอย ๑ พระเจริญจตุรงค์กรมการเมืองพิชัย ๑ กับพลทหาร ๒๔ คน เร่งยกขึ้นไปคอยสะกัดตีอ้ายช่อที่ห้วยแหลก ระยะทางแต่เมืองสบแอดถึงห้วยแหลก ๓ ชั่วโมง ครั้นถึงกลางห้วยแหลกก็พอประจวบกับอ้ายช่อเดินสวนทางมาในลำห้วย กองทหารยิงปืนยิงอ้ายช่อ ๆ ก็แตกถอยกลับไป ทหารก็ไล่ติดตามต่อไปอีก อ้ายช่อขึ้นจากห้วยได้ก็หันกลับมาต่อสู้ยิงปืนโต้ตอบกันไปมา อ้ายช่อถูกกะสุนปืนตาย ๔ คน ที่บาดเจ็บไปหลายคน อ้ายช่อก็แตกกระจัดกระจายทิ้งสะเบียงอาหารหนีแตกฉานเข้าป่าเข้าดงไป ในเวลาเมื่อทหารได้ไล่ช่อไปนั้น พลทหารนายอ่อนถูกกะสุนปืนอ้ายช่อที่ไหล่ซ้ายแต่หาเป็นอันตรายไม่ เมื่ออ้ายช่อแตกฉานไปแล้ว ครั้นจะไล่ติดตามต่อไปก็เป็นเวลาเย็นจวนพลบค่ำ ทหารก็กลับมาตั้งรักษาอยู่ที่เมืองสบแอดนั้น ไพร่พลเมืองก็เป็นปกติเป็นการสงบเรียบร้อยดีอยู่"

ฝ่ายกองทัพเจ้าราชวงศ์กับนายร้อยเอกหลวงอำนวยยุทธกิจ ซึ่งตั้งมั่นรักษาอยู่ ณ เมืองแวนนั้น ขณะเมื่อเข้าตีค่ายที่เมืองงาด พวกอ้ายช่อแตกกระจัดกระจายไปสิ้นแล้ว ก็ถอยกองทัพมาตั้งอยู่ยังเมืองแวน แต่หาได้ทำลายค่ายอ้ายช่อเสียไม่ โดยหวังว่าจะให้อ้ายช่อกลับเข้ามาอยู่ในค่ายตามเดิม เพราะได้เอากะสุนปืนใหญ่บรรจุดินดำเอาแก๊ปชะนวนอัดไว้ที่กะสุนนั้นฝังไว้ริมทางเข้าออกมีสายใยเหนี่ยวรั้งดักให้กะทบสายชะนวนนั้น ทั้งห้อยแขวนไว้ข้างก็มี ทำไว้เหมือนเช่นกับดักสัตว์ป่าก็หลายตำบล แต่งคนค้อมมองคอยสืบราชการอยู่เสมอ ครั้นจัดเสร็จแล้วกองทัพจึงได้ทิ้งค่ายนั้นถอยมาตั้งอยู่ยังเมืองแวน

ในเมื่อกองทัพได้ยกถอยมาแล้วล่วงมาได้ ๗ เวลา ผู้ซึ่งคอยสืบราชการกลับมายังเมืองแวนแจ้งความว่า "เมื่อกองทัพได้ยกถอยมาแล้ว มีอ้ายช่อและพวกผู้ไทยทูประมาณ ๕๐ คน พากันกลับเข้ามายังค่ายซึ่งตั้งอยู่ ณ เมืองงาดนั้น อ้ายช่อและพวกผู้ไทยทูไปกระทบสายใยของกะสุนปืนใหญ่ที่กองทัพได้ดักเอาไว้นั้น ก็ล้มแตกออกถูกอ้ายช่อตาย ๓ คน ผู้ไทยทู ๒ คน ที่บาดเจ็บไปก็หลายคน อ้ายช่อมิอาจที่จะอยู่ในค่ายนั้นได้ ก็พากันกลับไปยังเมืองพูนทั้งสิ้น แล้วมันเก็บเอากระสุนลูกแตกซึ่งแขวนไว้ที่ตอไม้เอาไปด้วย ๑ กะสุน"

ครั้นรุ่งขึ้นท้าวทิพย์กรมการเมืองแวน ซึ่งขึ้นไปสืบราชการยังเมืองโสย เมืองพูน รวมนายไพร่ ๓ คน ได้กลับมาแจ้งข้อราชการยังค่ายเมืองแวนว่า "อ้ายพวกช่อได้เอากระสุนปืนซึ่ง

เก็บเอาไปจากเมืองจาดกะสุน ๑ นั้น เข้าไปยังค่ายของมันที่เมืองพูน พวกมันเรียกกันว่าลูกหมากโม้ อ้ายข่อจึงเอาขวานเข้าทุบต่อยกะสุนนั้นดู กะสุนนั้นก็ยังหาแตกไม่ แล้วมันจึงเอาเชือกร้อยห่วงแก๊บ แล้วดึงดูลูกแตกนั้นก็ระเบิดขึ้น ถูกพวกข่อตาย ๒ คน ป่วยเจ็บหลายคน ยังนั้นพวกอ้ายข่อมีความครั่นคร้ามกองทัพและกะสุนลูกแตกนั้นเป็นอันมาก เพราะไม่ทราบว่าพวกกองทัพจะเอาไปฝังไว้ที่ใดบ้าง ต่างก็พากันแยกย้ายอพยพไปเป็นพวกเป็นหมู่ๆ ละ ๓๐—๔๐ คน หาได้รวบรวมกันอยู่ไม่" พวกกองสืบจึงสืบได้ความว่า "พวกข่อจะพากันลัดตัดทางไปอยู่ท่าขวาแขวงเมืองสิบสองจุไทยริมฝั่งแม่น้ำแท้หรือน้ำดำ (แบล็กริเวอร์) ยังคงมีข่อเหลืออยู่ที่ค่ายเมืองพูนประมาณ ๓๐ คน กับทั้งที่เมืองโสยก็มีผู้ไทยทูตั้งรักษาอยู่ประมาณ ๓๐ คน รวมข่อและพวกผู้ไทยทูทั้ง ๒ ค่ายมีประมาณ ๖๐ คน อ้ายข่อและพวกผู้ไทยทูทั้ง ๒ ค่ายนี้ได้ยกออกเที่ยวย่ำยีปล้นพวกราษฎรพลเมืองเนืองๆ

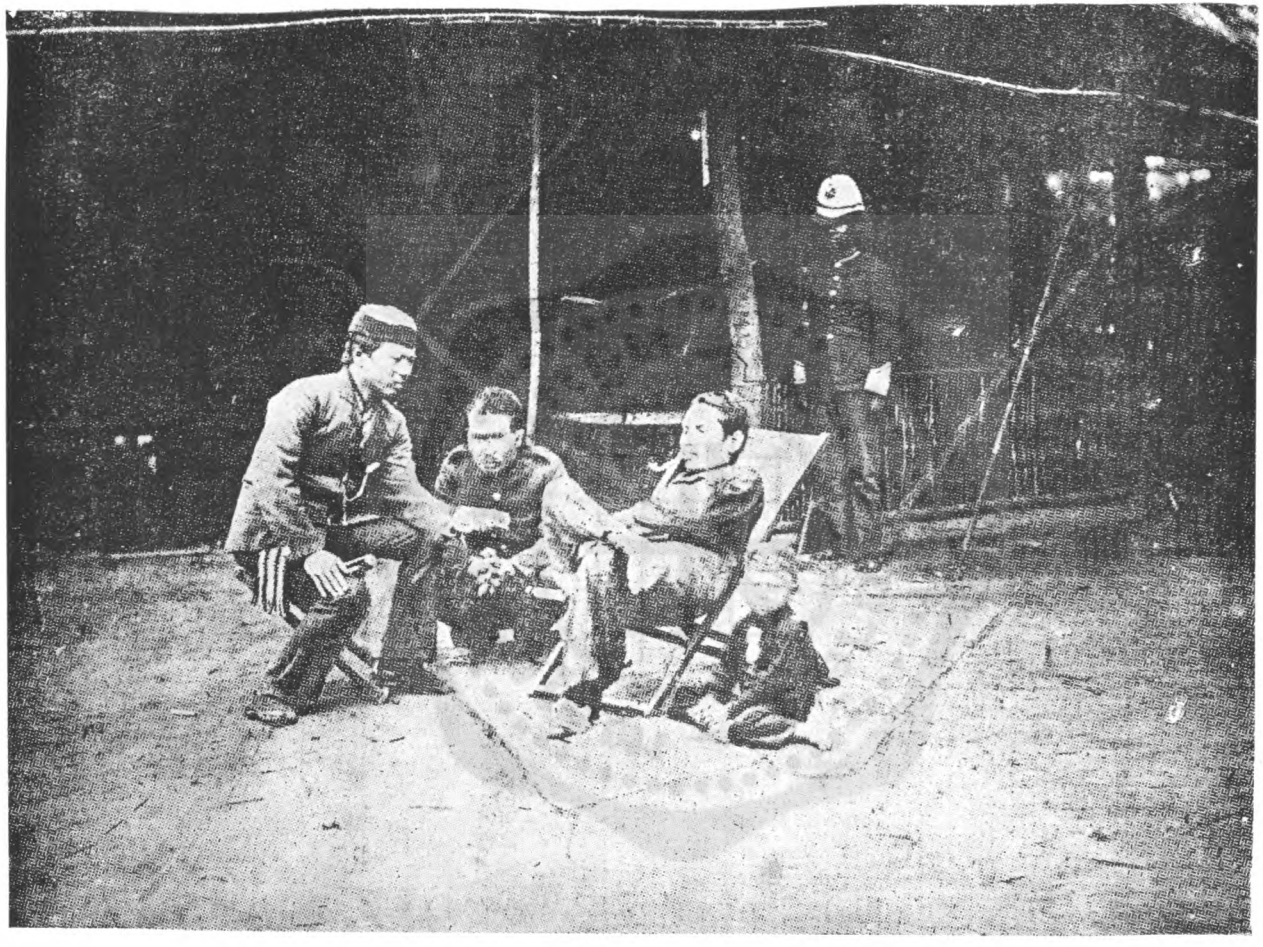
เจ้าราชวงศ์กับนายร้อยเอกหลงจำนงยุทธกิจจึงแจ้งข้อราชการไปยังกองทัพใหญ่ ณ เมืองซ่อน ให้แม่ทัพทราบความทุกประการ แม่ทัพจึงมีคำสั่งให้เจ้าราชวงศ์แต่งนายทหารคน ๑ คุมพลทหารพอสมควรให้เร่งยกขึ้นไปปราบปรามขับไล่พวกข่อ และให้ทำลายค่ายที่เมืองโสย เมืองพูนเสีย อย่าให้อ้ายข่อตั้งอยู่ได้ เมื่อสิ้นฤดูฝนแล้วจะได้จัดด่านทางรวบรวมให้คงเป็นภูมิลำเนาต่อไปตามเดิม เจ้าราชวงศ์ได้แต่งให้นายร้อยโทแขก ๑ ท้าวอ่อนกรมการเมืองไชร์คุมไพร่พลทหารกรุงเทพฯ และหัวเมืองรวมนายไพร่ ๑๓๐ คน ยกขึ้นไปตีและขับไล่พวกอ้ายข่อซึ่งยังมีเหลืออยู่ ณ เมืองโสยเมืองพูนตามคำสั่งของแม่ทัพ

อนึ่ง องพ้องจะลอเจ้าเมืองปุงและท้าวเพี้ยเมืองโสย ซึ่งแต่เดิมได้ยอมเข้าทูข่อ ไพร่บ้านพลเมืองก็เข้าเป็นกำลังของข่อเป็นอันมาก ครั้นพวกข่อเที่ยวแตกกระจัดกระจายไปแล้ว คนที่เข้าทูก็เอาใจออกหากหาติดตามไปด้วยไม่ ยังเที่ยวแตกฉานอยู่ตามป่าตามดง แม่ทัพจึงแต่งให้ท้าวเพี้ยกรมการออกเที่ยวเกลี้ยกล่อมคนที่เข้าทูข่อนั้น ให้กลับคงคืนมาอยู่ตามภูมิลำเนาเดิม พวกเหล่านั้นก็กลับคืนมาตั้งอยู่ตามภูมิลำเนาเดิมเสมอๆ ไป และยกเข้ามาตั้งอยู่ยังเมืองแวนก็หลายสิบครัวแล้ว แต่องพ้องจะลอเจ้าเมืองปุงและท้าวเพี้ยเมืองโสยนั้น จะเข้าหากองทัพก็ยังครั่นคร้ามอยู่ เพราะตนได้เป็นคนเข้ากับข่อมาช้านานแล้ว จึงแต่งให้ท้าวขุนในเมืองถือหนังสือ

มายังเจ้าราชวงศ์รับสารภาพและขอรับราชการตามเดิมต่อไป แม่ทัพได้มีคำสั่งให้เจ้าราชวงศ์ตอบไปตามธรรมเนียมของบ้านเมืองหลวงพระบางนั้น

ฝ่ายกองเจ้าราชภาคินัยกับนายร้อยเอกหลวงภักรปลาศและนายร้อยโทเจ็ก, นายร้อยโทควง—ชูโต ซึ่งตั้งอยู่ ณ ค่ายบ้านใดแขวงเมืองสบแอดและเมืองเชียงค้อนั้น ได้ตั้งรักษาต้นทางให้พวกราษฎรออกไปทำนาเป็นปกติดีอยู่ หาได้มีเหตุการณ์แต่สิ่งหนึ่งสิ่งใดไม่ แต่ไพร่พลในกองทัพซึ่งตั้งอยู่ในเมืองซ่อนกอง ๑ เมืองแวนกอง ๑ เมืองสบแอดกอง ๑ เมืองงอยกอง ๑ กับไพร่พลทหารที่ป่วยเจ็บให้ตั้งอยู่ ณ เมืองนครหลวงพระบางนั้น ครั้นถึงฤดูฝน ๆ ตกชุกลงมา เกิดความไข้ป่าทหารป่วยเจ็บเป็นอันมากทั้ง ๔ ตำบล แม่ทัพได้ให้แพทย์ตรวจอาการไข้นั้นดู ก็เห็นมีอาการเป็นเช่นเดียวกันทั้งสิ้น จะถือว่าที่แห่งใดไม่มีไข้ป่านั้นมิได้เลย มีอาการเป็นเช่นกันตลอด ๆ ไปทุกกองทัพ แม่ทัพมีความวิตกด้วยเรื่องไข้ป่านั้นเป็นที่ยิ่ง ได้สั่งให้นายแพทย์ทหารกำกับรักษาพยาบาลอยู่เสมอ การรักษาอาการไข้ที่เป็นอยู่นั้นจะให้หายเร็วก็มีแต่ยาคินินเท่านั้นซึ่งเป็นยาดีกว่ายาทั้งปวง แต่ยาคินินและยาต่าง ๆ นั้นก็ตกค้างอยู่ ณ เมืองพิชัย ๆ หาได้ส่งขึ้นมาถึงกองทัพไม่ ยาคินิน ๓๕๐ ขวดเศษ ซึ่งมีติดขึ้นไปกับกองทัพก็ได้จ่ายให้พลทหารและไพร่พลซึ่งป่วยรับประทานเสียมากแล้ว ความไข้ได้เกิดทวีมากขึ้น ทหารก็เจ็บป่วยเพิ่มหนักขึ้นเสมอ แม่ทัพได้มีหนังสือเร่งไปยังพระยาอุตรการโกศล ผู้รักษาเมืองพิชัย และพระพิชัยชุมพลมหาดไทยให้รีบเร่งส่งยาคินินขึ้นมา โดยเร็ว แต่มีหนังสือเร่งลงมาถึง ๔ ฉะบับแล้ว ก็ยังหาได้รับตอบและส่งยาขึ้นมาถึงกองทัพไม่ ตั้งแต่แม่ทัพได้ยกกองทัพออกจากเมืองพิชัยเดิรกองทัพมาจนถึงเมืองหัวพันห้าทั้งหกที่สุดพระราชอาณาเขตต์ฝ่ายทิศตะวันออกนี้ก็นับได้ถึง ๗ เดือนเศษแล้ว กรมการเมืองพิชัยก็หาส่งสิ่งของให้แก่กองทัพแล้วเสร็จตามข้อสัญญาที่ได้ตกลงกับพระยาศิริสหเทพ พร้อมด้วยเจ้านายเมืองหลวงพระบางไม่ ความไข้เจ็บก็ยิ่งทวีขึ้นทุกเวลา ยาที่จะจ่ายให้ทหารรับประทานก็ไม่มีเพียงพอ แม่ทัพมีความวิตกด้วยราชการครั้งนี้ยิ่งนัก ทั้งเห็นว่าเป็นทางที่จะทำให้เสียราชการต่อไปด้วย จึงได้มีบอกลงมายังกรุงเทพ พระมหานครขอให้รีบส่งยาคินินขึ้นไปยังกองทัพโดยเร็ว

เมื่อแม่ทัพมีความทุกข์ครั้งไร ก็ได้จดความรำพึงในใจไว้ ในสมุดพก ดังได้คัดมาลงไว้ดังต่อไปนี้—

๔๓ หมอเทียนฮี้นายแพทย์ ได้นำยาควินินไปแจ้งกับท่านแม่ทัพว่า ในเวลานี้ทหารก็ป่วยมาก ยาก็หมด เหลืออยู่อีกขวดเดียว เร่งเตือนให้ส่งขึ้นมาหลายฉะบับแล้วก็ไม่ได้ขึ้นมา ท่านแม่ทัพและหมอมีความวิตกมาก ถ่ายที่เมืองซ่อน (ครั้งที่ ๑)

๔๔ ท่านแม่ทัพ นายจ่ายวดปลัดทัพ กับ หมอเทียนฮี้ (พระยาสารสินธ์) ปรับทุกข์กันด้วยเรื่องทหารป่วย และไม่มียาจะให้กิน ถ่ายที่เมืองซ่อน (ครั้งที่ ๑)

"มาราชการทัพครั้งนี้เป็นการแผ่นดิน เราได้ตั้งใจอยู่ว่าเกิดมาเป็นคนควรจะต้องตั้งใจว่าทำการสิ่งใดที่เป็นประโยชน์แก่เพื่อนมนุษย์ได้แล้ว การสิ่งนั้นควรจะต้องทำ ราชการทัพครั้งนี้อ้ายซ่อมาเที่ยวรบกวนราษฎรซึ่งอยู่ในพระราชอาณาเขตต์ และเที่ยวรื้อทำลายวัดวาอารามเสียทุกแห่งหนกับเที่ยวขุดพระพุทธรูปพระเจดีย์ และเที่ยวจับราษฎรซึ่งหาความผิดมิได้ทั้งเด็กผู้ใหญ่ชายหญิงฆ่าเสียเป็นอันมาก พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เราเป็นแม่ทัพออกไปเที่ยวปราบปรามพวกอ้ายซ่อเหล่าร้ายให้ราบคาย

อีกประการหนึ่ง เวลานี้เป็นโอกาสที่จะจัดการอาณาเขตต์ ด้วยฝรั่งเศสมาทำสงครามกับญวน และจะแย่งเขตต์แดนกับจีน ถ้าเขามาแย่งเขตต์แดนเข้ามาใกล้เมืองหัวพันห้าทั้งหก เมืองสิบสองจุไทย ก็จะเลยเข้ามาเหยียบพระราชอาณาเขตต์ก็จะเคลมเอาเสียว่าเป็นอาณาเขตต์ของญวน เพราะเหตุนี้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกลัวจะไม่ทันท่วงที จึงโปรดเกล้า ฯ ให้รายกองทัพขึ้นไปปราบปรามพวกอ้ายซ่อในแลังนี้ระกานี้ เราก็ได้ตั้งใจที่จะให้สำเร็จตามพระราชประสงค์ ขึ้นไปถึงที่ใดอ้ายซ่อก็แตกไปทั้งสิ้น ครั้นฝนตกชุกลงมาไพร่พลทหารเจ็บป่วยลงมากแทบจะไม่มีคนที่ตายไปก็มาก ราชการที่จะปราบอ้ายซ่อก็ต้องงดไว้ทั้งสิ้น ต้องสงบรักษาไพร่พลอยู่จนแล้ง กองทัพที่ต้องมาหยุดคอยให้แล้งครั้งนี้ เป็นความลำบากยิ่งใหญ่เกือบจะรักษาตัวให้รอดจากความตายไม่ได้

กองทัพครั้งนี้เหมือนกับอยู่ในที่ล้อมของอ้ายซ่อ ตัวเราได้ยอมแล้วไม่มีห่วงใยสิ่งใด เมื่อจะตายไปเราก็ไม่เสียใจ หากว่าราชการครั้งนี้สำเร็จ แม้จะไม่มีบำเหน็จรางวัลอันใด เราก็ไม่มีความเสียใจ เราได้ตั้งใจอยู่ดังนี้เป็นอารมณ์ แต่เรามามีความวิตกอยู่ว่า ถ้าเราจะตายไปเสียก่อนการทัพยังไม่สำเร็จ คนที่มาด้วยกันจะมีความเหี่ยวแห้งใจมาก ลางทีราชการจะไม่ตลอดต่อไปได้ เรามีความวิตกอยู่ข้อเดียวเท่านี้

ทั้งในวันนี้นายเผื่อน เลขเตอร์แนนต์ถึงแก่กรรมลง ตัวเรามีความเสียดายและเวทนามาก ด้วยเป็นคนดีมีจิตต์หนักแน่นซื่อสัตย์กตัญญูด้วย ยังแต่ตัวเราละจะตายเมื่อไรก็ยังไม่ทราย ทั้งตัวเราก็ไม่ใคร่มีความสบายเลย ให้มีอาการครั่นเนื้อครั่นตัวอยู่เสมอเว้นแต่ยังไม่นอนเท่านั้น"

เขียนเมื่อวันเสาร์เดือน ๗ ขึ้น ๔ ค่ำ จุลศักราช ๑๒๔๘

"ราชการทัพครั้งนี้ เป็นเวลาที่จะได้ความลำบาก ด้วยความคิดเดิมเห็นว่าทหารหัวเมืองที่จะจัดเป็นกองทัพรบพวกซ่อนนั้นเราได้ทรายข่าวว่าสู้พวกซ่อไม่ได้ จึงได้ยกทหารกรุงเทพ ฯ ขึ้นมามีจำนวน ๖๐๐ คนเศษ คิดว่าจะขึ้นมาทำการให้ทันแล้งได้ตามพระราชประสงค์ ทหารกรุงเทพ ฯ ได้หักไว้ชำนาญคงจะทำการได้ตลอด ครั้นยกขึ้นมาถึงเมืองซ่อน ก็ได้ฟังการแล้วแยกออกตามสมควรยกไปตีเมืองสบแอด, เมืองโสย, เมืองพูน, ก็ได้เมืองสมความคิดทุกประการ ครั้นต่อมาฝนตกชุกลงมาคนที่เป็นทหารกรุงเทพ ฯ ก็เจ็บป่วยตายลงเป็นอันมาก เกือบจะไม่มีคนดี กองทัพที่ยกไปปราบปรามซ่อก็ต้องงดการได้แต่รักษาค่ายนิ่งไว้ ครั้นอ้ายซ่อทรายการจึงได้ยกมาตีค่ายบ้านใดพวกข่าเจืองที่เป็นกำลังของซ่อที่ตั้งอยู่ห้วยตะบวนก็กำเริบขึ้น ยกมาทำย่ำยีเที่ยวตีบ้านเล็กเมืองน้อยแขวงเมืองซ่อน ทหารกรุงเทพ ฯ ที่จะยกไปปราบปรามพวกข่าเจืองก็มีไม่เพียงพอ ต้องให้คนหัวเมืองยกออกไปขับไล่ กองทัพที่แยกกันออกไปทำการ มีเหตุขึ้นจะยกไปช่วยกำลังกันก็ไม่ได้ ด้วยไม่มีทหารพอก็ต้องรักษาค่ายนิ่งไว้ ถ้าไม่มีการไข้เจ็บ ราชการครั้งนี้ไม่เป็นการที่ยากแค้นเลย เหตุที่เป็นไปทั้งนี้เป็นความลำบากของราชการกับตัวเราเท่านั้น ถ้าจะมีราชการอีกต่อไปจะจัดการมาอย่างนี้ไม่ได้ ต้องจัดสะเบียงอาหารวางตามทางพร้อมแล้ว กองทัพก็ยกจากกรุงเทพ ฯ แต่เดือน ๑๐ ให้ขึ้นมาทำการได้ในเดือนอ้ายข้างขึ้น ยกกองทัพเร่งทำก รให้แล้วเสร็จ จนถึงเดือน ๓ เดือน ๔ ถอยกลับกรุงเทพ ฯ จึงจะได้ ถ้าการที่ทำยังไม่เสร็จก็ต้องทิ้งการไว้ทำการต่อไปในคราวแล้งหน้าจึงจะได้ ที่จะมาตั้งค้างฝนอยู่เหมือนครั้งนี้ไม่ได้เลยเป็นอันขาด ที่เห็นกันว่าเกณฑ์คนหัวเมืองมาดีไม่ป่วยไข้ การนี้ไม่จริง คนหัวเมืองที่เกณฑ์มาหรือคนที่เมืองหลวงพระบางและเมืองต่าง ๆ ก็ป่วยเจ็บตายเหมือนกัน แต่ยังชั่วกับคนกรุงเทพ ฯ บ้าง ถ้าจะใช้ให้เป็นกำลังของกองทัพใช้ไม่ได้เลย ไม่เป็นที่วางใจกับแม่ทัพนายกอง ถ้าศัตรูมีกำลังบ้าง คนเกณฑ์ก็หลบหนีไปสิ้น ถ้าจะใช้คนหัวเมืองต่อไป ควรต้องฝึกหัดคนหัวเมืองไว้เป็นทหารเสียก่อน ให้มีความรู้ในการยิงคัยและไว้ใจตัวไว้ใจอาวุธได้แล้วก็คงเหมือนกับทหารกรุงเทพ ฯ ถ้ามีราชการเหมือนครั้งนี้จะได้เรียกได้ทันการทันเวลา และจะมีประโยชน์ที่จะรักษาการบ้านเมืองด้วย ถ้าฝึกหัดเป็นหมู่เป็นพวกขึ้นได้ดังนี้แล้ว ถ้ามีราชการก็ไม่ต้องเกณฑ์ราษฎรให้เป็นการเดือดร้อน ราษฎรจะได้กัมหน้าทำประโยชน์ของตนและของแผ่นดิน ที่จะจัดให้มีทหารหัวเมืองมี ๒ อย่าง ๆ ๑ ควรตรวจดูว่าเมืองไหนสำคัญที่จะต้องใช้ทหารก็ควรจะจัดเมืองนั้นไว้ อีกอย่างหนึ่งควรจะมีสำมะโนครัวตามหัวเมืองถ้า

ทราบจำนวนคนแน่นอนแล้ว ให้เลือกคนฉกรรจ์มีอายุตั้งแต่ ๑๘—๑๙—๒๐ จนถึง ๒๕ ปี เอามาฝึกหัดหัดดีแล้วเปลี่ยนเวรกันหัด แต่จะหัดนั้นต้องมาประจำเวรอยู่อย่างน้อยเพียง ๒ ปี จึงจะรู้การทหาร ถ้าจะแบ่งเวรผลัดละ ๓—๖ เดือนแล้ว ไม่มีประโยชน์ในการทหารเลย ไม่จัดการทหารเสียดีกว่า

ตามที่กล่าวมานี้ไม่ต้องจัดทหารกรุงเทพ ฯ ขึ้นมา ให้เอาคนเลขคงเมืองกองนอกมาฝึกหัดใช้การทหาร การที่จะจัดทหารหัวเมืองขึ้นนั้นให้มีเวรเข้าปี ๑ ออกปี ๑ ต้องให้เข้ารับราชการอยู่เต็ม ๗ ปี เมื่อครบ ๗ ปีแล้วให้ปล่อยไม่ต้องเกณฑ์ราชการ เว้นไว้แต่มีการทัพศึก จึงให้เข้ามารับราชการ คนที่มีอายุล่วง ๒๕ ปีไปแล้วให้เก็บเงินเอาไว้เลี้ยงทหาร ถ้าจะมีราชการก็อย่าให้ต้องเกณฑ์ให้ใช้คนที่เกณฑ์เป็นทหารใช้การต่าง ๆ ถ้าได้ฝึกหัดดีแล้วปี ๑ ให้กลับลงไปกรุงเทพ ฯ เสียเดือน ๑ แต่ให้ลงไปกรุงเทพ ฯ ปีละกัมปนีทุก ๆ เมือง”

เขียนเมื่อวันอังคาร แรม ๑๓ ค่ำเดือน ๗ จุลศักราช ๑๒๔๘

“ถ้าจะยกกองทัพขึ้นมาทางเมืองหัวพันห้าทั้งหก และสิบสองจุไทย ต้องจัดให้มีปืนชื่อสกิต ๒ กะบอก ปืนแก๊ตลิงกันหรือน็อตติงแฟน ปืนอย่างที่จะต้องจัดมาทัพต้องเอาปืนอย่างคนหาม ถ้าจะเอาปืนอาร์มสตรองมามีการใช้ยาก ลูกแตกต้องเอามาด้วยสำหรับรักษาค่าย”

เขียนเมื่อวันจันทร์ขึ้น ๑๒ ค่ำเดือน ๘ จุลศักราช ๑๒๔๘

“ตัวเราทำราชการเป็นคนอาภัพ ครั้งหนึ่งมีราชการสำคัญ อ้ายสำอางคิดมิชอบไปเอาบุตรสาวกงซุลน็อกซ์มาเป็นภรรยา เอาอำนาจพ่อตาเรียกเรือรบ เวลานั้นในกรุงเทพ ฯ ตกใจทั้งเมือง กลัวว่าอังกฤษจะคิดให้มีเหตุใหญ่ขึ้น จึงโปรดเกล้า ฯ ให้พระยาภาสกรวงศ์กับเราไปราชการพิเศษ ณ กรุงลอนดอน เราจึงคิดว่าควรเอาเงินติดตัวไปด้วยเผื่อว่าเกิดเหตุวุ่นวายขึ้นในบางกอกก็จะได้มีเงินใช้บ้าง เราจึงรวบรวมเงินได้ ๕๐ ชั่งไปซื้อดร๊าฟไว้เวลานั้นเราก็ได้เงินเดือนเพียง ๘๐ บาทเท่านั้น หาพอเพียงที่จะใช้ไม่ พอเสร็จราชการกลับเข้ามากรุงเทพ ฯ เงินที่เอาติดตัวไปด้วยก็พอหมดตัวพอดี แต่เราก็ได้ทำการจนสำเร็จสมพระราชประสงค์ทุกประการ ครั้นกลับเข้ามาถึงกรุงเทพ ฯ โปรดเกล้า ฯ พระราชทานบำเหน็จความชอบ พระราชทานบ้านราชทูตให้กับพระยาภาสกับตรามงกุฎสยามชั้นที่ ๑ ด้วย ตัวเราได้ตรามงกุฎสยามชั้นที่ ๓ เท่านั้น แต่ความดีความชอบพระยาภาสกับเราก็ไม่กะไรกันนัก ครั้งหนึ่งละ ครั้งที่ ๒ การทหารแต่ก่อนก็ไม่

มีใครจัดให้ เป็นการดีการแข็งแรงขึ้น ทหารหน้าเก่ามีแต่ยัญชีตัวทหารมีรับราชการอยู่ไม่ถึง ๓๐๐ คน เรามาคิดจัดการหาคนสมัครมาเป็นทหารขึ้นได้อีกถึง ๕,๐๐๐ คน ได้จัดการฝึกหัดได้เป็นอย่างดี ได้รับราชการรักษาพระนครทั่วไป เวลานั้นผู้มีอำนาจที่เคยชู่ราชการก็สงบไปได้คราวหนึ่ง มาจนมีการพระเมรุสมเด็จพระนางเจ้า จนมาได้รักษาการเนชั่นแนลเอ็กซิบิชั่น เราก็ได้รักษาการนั้นก็เรียบร้อย บำเหน็จความชอบสิ่งใดก็ยังหาได้รับไม่ มาชั้นหลังเราคิดทำโรงทหารใหญ่ขึ้นสำเร็จ คิดจัดการโดยการเรียบร้อยจนทหารขึ้นอยู่ในโรงทหารพร้อมบริบูรณ์ ตัวเราก็ยังหาได้รับความดีสิ่งไรไม่ จนต้องมาราชการทัพครั้งนี้ ก็เป็นที่สุดแห่งชีวิตแล้ว จะได้กลับหรือไม่ได้กลับก็ยังไม่แน่ ด้วยความตายมาอยู่รอบข้าง ถึงดังนั้นตัวเราก็ยังตั้งอยู่ในความสุจริตหาได้มีจิตต์ผันแปรแต่อย่างหนึ่งอย่างใดเลย ตัวเราได้มีความอดทนรักษาความดีมามากตั้งแต่ได้เข้ามารับราชการ ผลประโยชน์ที่ไม่ชอบธรรมเราก็ได้ตัดเสียทั้งสิ้น ได้รับเบี้ยหวัดและเงินเดือนเท่านั้น เงินเดือนที่ได้ก็ไม่พอจะกินและนุ่งห่ม ตัวเราก็สู้เอาน้ำลูบท้อง ตัวเราได้ทำการใหญ่ใช้เงินแผ่นดินจนถึงวันนี้กว่า ๘๐,๐๐๐ ชั่งแล้ว ถ้าเรามีสันดานโลภเหมือนอย่างผู้อื่น ตัวเราก็คงจะเป็นคนที่บริบูรณ์กับเขาบ้าง ชั้นที่สุดจนบ้านก็ไม่มีจะอยู่ พี่น้องก็มีมาก ลงมีความยากแค้นถึงเพียงนี้แล้วแรงก็หมดไป คิดจะไม่ทำราชการด้วยความทุกข์ยากลำบาก โดยรักษาความสุจริตของเราไม่มีใครแลเห็นได้ว่าทำการใหญ่ ๆ ได้เงินเดือนเพียง ๒๐๐ บาท ตัวเราก็สู้อดทน ไม่พูดก็ไม่มีใครเห็น ส่วนคนอื่นทำการเล็กน้อย เงินเดือนและผลประโยชน์อื่น ๆ ก็ได้มากกว่าเรา เพราะเหตุนี้ตัวเราชีวิตไม่ตาย ถ้าเสร็จราชการกลับถึงบ้านได้ควรคิดถึงตัวไม่ควรคิดถึงราชการอย่างที่ทำมาแล้ว หาช่องหลีกตัวออกทำมาหากินดีกว่ามียศศักดิ์ ถึงจะไม่มียศศักดิ์ก็ไม่ควรวิตก สู้หาความสุขไม่ได้ ด้วยราชการทุกวันนี้ถึงคนอย่างเราจะทำไปก็คงเอาตัวไม่รอด ด้วยเราได้ทำความดีให้แก่แผ่นดินมากแล้ว ถึงจะไม่มีใครเห็นก็ช่างเถิด ถ้าจะทำไปส่วนดีก็ไม่ได้ ความผิดก็จะช่วยกันมายกให้ เหมือนกับเรื่องคินไดนาไมต์กับเรื่องพระพุทธบาทนี้ ก็ทำให้เห็นเป็นตัวอย่างมาแล้ว”

วันอาทิตย์แรม ๓ ค่ำเดือน ๘ ปีขุลศักราช ๑๒๔๘

เขียนที่ค่ายเมืองซ่อน

ไวยวรนารถ

"เราได้คิดถึงราชการที่เราจะกลับลงไป กรุงเทพ ฯ ที่จะต้องว่าทหารต่อไปนั้น เป็นความลำบากยิ่ง เดิมเราได้ตั้งจิตต์ทอดกายทอดชีวิตแลความสุขของเราให้ราชการ เราก็ได้ทำราชการโดยความซื่อสัตย์สุจริต ได้ทำความดีไว้ในแผ่นดินเป็นหลายอย่าง คนทั้งปวงก็ย่อมทรายอยู่ด้วยกันหมด"

ข้อ ๑ หลวงกันยุยาต, หลวงราชเสวก เจ้ากรมทหารรักษาพระองค์ ฟ้องกล่าวโทษเราว่าเอาทหารรักษาพระองค์แยกย้ายไปไว้ตามท้องที่ กล่าวโทษเป็นหลายประการ กล่าวเป็นการแผ่นดินทั้งสิ้น มีตระลาการชำระความที่หาเป็นเท็จ ตัวเราไม่มีความผิดการก็เป็นเลิกแล้วต่อกันตัวเราก็ต้องนิ่ง

ข้อ ๒ ตัวเราป่วย กราบถวายบังคมลาออกไปรักษาตัวมอบการให้พระนายศรีว่าแทนหลวงทวยหาญเอาทหารมหาดเล็กมาสัก ครั้นเขาร้องถวายฎีกา มีตระลาการชำระ ความผิดก็ตกอยู่กับเรา ๆ ก็ต้องเสียค่าปรับที่ละเมิด

ข้อ ๓ หลวงกันยุยาตกับหลวงอภิบาลฟ้องเราเหมือนครั้งที่กล่าวมาในข้อ ๑ นั้น ตระลาการเรียกเราไปชำระ เราให้การมีพะยานมีหลักฐานอ้างเอาพระบรมราชโองการนั้นตระลาการเห็นมีหลักฐานก็นิ่งเสีย และยังมีการที่ทำให้เราเสียอำนาจโดยการที่ไม่จริงดังนี้ ถ้าเราจะทำราชการทหารอีกต่อไป จะบังคับราชการไปอย่างไรได้ ถ้าทำไปส่วนดีก็จะไม่ได้ส่วนชั่วก็จะพึงถึง ไม่ควรเราจะคิดทำการทหารอีกต่อไป ถ้าหาช่องได้วันใดควรคิดออกจากทหารราชการที่เป็นยุติธรรมนั้นหาได้โดยยาก ที่เราได้ตั้งใจไว้เดิมนั้นและได้ทำมาจนวันเขียนจดหมายนี้ ไม่เป็นคุณแก่ตัวเราเลยสักสิ่งหนึ่ง ประโยชน์ที่ได้ก็หาพอจะเลี้ยงตัวไม่ บ้านก็ไม่มีจะอยู่ มาราชการทัพครั้งนี้ก็เป็นที่สุดอยู่แล้ว เป็นอันที่ได้ขัดว่าฉลองพระเดชพระคุณเป็นที่สุดแล้ว

มานั่งคิดถึงพระเดชพระคุณก็เหลือที่จะพรรณา คิดถึงตัวที่ได้ถูกความลำยากดังที่กล่าวมานี้ ก็เหลือที่จะอดกลั้นความเสียใจได้ ตัดสินใจไม่เป็นการตกลงเลย ด้วยราชการที่เราได้ทำหาได้คิดหาประโยชน์และหาอำนาจมาใส่ตัวเราเลย ทำประโยชน์ให้แก่แผ่นดินทั้งสิ้น เพราะเหตุนี้จึงจำเป็นต้องเสียใจ"

จดหมายนี้ได้เขียนที่ค่ายใหญ่เมืองซ่อนเมืองหัวพันห้าทั้งหก

ณ วันอังคาร แรม ๑๒ ค่ำ เดือน ๘ จุลศักราช ๑๒๔๘

ณ วันพุธขึ้น ๑๑ ค่ำ เดือน ๑๐ จุลศักราช ๑๒๔๘

"เราได้มาคิดตริกตรองถึงการในกรมทหารหน้าต่อไป ตรองการไปเห็นการยากที่จะจัดให้ดีได้ ด้วยเหตุหลายประการ ถ้าเราจะต้องเป็นผู้บังคับการต่อไปคงจัดการเอาดีไม่ได้

เหตุ ๑ การทหารคนทั้งแผ่นดินยังหาคิดว่าทหารเป็นประโยชน์แก่แผ่นดินไม่ เห็นเป็นแต่เครื่องประดับพระเกียรติยศพระเจ้าแผ่นดินอย่างเดียวเท่านั้น

เหตุ ๒ อาญาที่จะบังคับก็ไม่สิทธิขาด และผู้มีความชอบจำเหน็จรางวัลก็หาถึงขนาด ผู้มีสติปัญญาก็คิดเอาตัวออกหากไม่คิดอยากจะรับราชการด้วย

เหตุ ๓ เครื่องที่จะบำรุงน้ำใจนั้นก็ไม่มีเลย ด้วยการทหารหาเหมือนการอื่นไม่ ถ้ามีราชการมาก็ต้องสละชีวิตความตายอยู่รอบข้าง

เหตุ ๔ ในกรมทหารหน้าทุกวันนี้ นายทหารก็ร่วงโรยลงไปมาก ตายในราชการบ้าง หลีกเลี่ยงหาช่องทางไปอยู่ที่อื่นบ้าง ทำตัวให้ไม่เอาการจนใช้ไม่ได้บ้าง นายทหารก็น้อยลงทุก ๆ วัน คนที่จะหามาเป็นนายทหารขึ้นใหม่ก็ไม่มีตัว หมดไปทุกวัน คนที่มีปัญญาอยู่บ้างเขาก็ไม่อยากจะเข้ามารับราชการในทหาร ด้วยเขาหาประโยชน์อื่นได้มากกว่า ถ้าจะยกคนในกองทหารขึ้น ก็ไม่มีปัญญาพอจะรับราชการได้ เป็นเพราะเหตุนี้จึงทำให้กองทหารหน้าตั้งไม่ติด ส่วนตัวเราเป็นผู้บังคับการหรือก็เกาะค้าน ถึงจะเห็นการที่เป็นประโยชน์แก่กรมทหารหน้าก็พูดไม่ได้ ถ้าพูดไปก็เห็นเป็นคนกำเริบ ต้องกดไว้ กรมทหารหน้านั้นนับวันที่จะเป็นอันตรายลงไปทุกวัน

ตัวเราเป็นผู้บังคับการต่อไป กรมทหารหน้าก็หาเจริญขึ้นได้ไม่ ถ้าเราจะต้องเป็นผู้บังคับการต่อไป คงไม่พ้นความผิด ถ้าราชการทัพครั้งนี้สำเร็จ ตัวเราจะคิดออกจากทหารก็ไม่มีช่องทางที่จะออกได้ ต้องติดอยู่ในการทหารไป ตัวเรามีความวิตกมากถ้าจะขึ้นเป็นผู้บังคับการทหารต่อไป ตัวเราคงไม่พ้นความผิด คงต้องเสียชื่อ ที่ตัวเราทำดีมาก็คงหมดเป็นแน่

เหตุที่ ๕ เครื่องที่จะปลุกใจทหารนั้น ถ้ามีราชการสงครามผู้ซึ่งออกไปต่อสู้ศัตรู ถ้าตายในที่รบก่อนจะต้องเลี้ยงบุตรภรรยา ถ้าพิการก็ต้องให้เป็นเงินเดือนเลี้ยงชีวิตตลอดไป ถ้าไม่ตายก็ต้องให้รางวัลตามผู้มีความชอบมากและน้อย หัวใจของทหารมีอยู่ดังนี้ ถ้าการนี้ยังไม่มีขึ้นเมื่อใดก็ยังจัดว่าทหารยังดีไม่ได้

เหตุที่ ๖ ในกรมทหารหน้ายังต้องมีผู้มากำกับช่วยการอยู่ ผู้กำกับหาได้มาทำประโยชน์สิ่งใดให้กรมทหารหน้ามีความเจริญขึ้นเลย มีแต่ชักการให้เสียลงไปทุกทีและทำให้นายทหารและทหารทั้งหลายได้ความเสียใจอยู่ทุกเมื่อ อย่างนี้ก็เป็นช่องให้คนทำราชการท้อถอยไป ถ้ายังจะมีผู้กำกับอยู่ตราบใด ราชการกรมทหารหน้าคงจะเสียไปเป็นแท้แล้ว”

ณ วันอาทิตย์ ขึ้น ๖ ค่ำ เดือน ๑๑ ปีขุลศักราช ๑๒๔๘

“คนเกณฑ์มาจากหัวเมืองชื่ออ้ายขุญอยู่เมืองสวรรคโลก ขะโมยเงินแม้ว ชำระเป็นสัตย์ได้ของกลาง เราได้สั่งให้ยิงเสียให้ตาย พรรคพวกให้เฆี่ยน ๖๐ ทีเอาตัวจำไว้ เหตุที่ทำดังนี้ชาวบ้านมาฟ้องหลายหนแล้ว ว่าทหารไปขะโมยไปปล้นหลายครั้ง จับตัวก็หาได้ไม่ ครั้นจับได้จึงต้องทำเป็นตัวอย่างไว้เพื่อราชการข้างหน้าต่อไป การที่ต้องทำดังนี้เป็นการจำเป็น ตัวเราไม่อยากจะทำเลย”

ณ วันพฤหัสแรม ๒ ค่ำ เดือน ๑๑ ปีขุลศักราช ๑๒๔๘

“เราได้มาราชการทัพครั้งนี้ ได้มาเห็นบ้านเมืองต่าง ๆ ได้สืบถามมาตลอดทุกเมืองว่าเด็กมีโรคอะไรที่เป็นกันมาก เขาได้บอกว่า เด็กออกไข้ทรพิษตายมาก เรามาคิดเห็นว่า ถ้าในหลวงจะจัดการนี้ ปี ๑ จะช่วยชีวิตคนได้มาก

เรากลับลงไปกรุงเทพฯ แล้ว จะขอคิดการนี้ให้ตลอด ให้คนไปหัดปลูกฝีสัก ๔๐—๕๐ คน ถึงปีแจกหมอฝีให้ไปปลูกทุกหัวเมือง บังคับให้มาปลูกเสียทั้งสิ้น จะมีประโยชน์กับมนุษย์มาก

พันธุ์หนองนั้นให้สั่งมาจากนอก หรือจะทำพันธุ์ขึ้นในกรุงเทพฯ ก็ได้ การนี้จัดขึ้นจะไม่เสียเงินมากนัก จะช่วยชีวิตคนได้โดยมากด้วย”

และเราได้มานอนตริกตรองด้วยการในกรมทหารหน้าต่อไปด้วยถ้ากองทัพจะกลับกรุงเทพฯ ทหารครบกำหนด ๕ ปีกำหนดทหารจะออก คนที่มาก็ต้องปล่อยตามกำหนดทั้งสิ้น ราชการในกรมทหารหน้าก็จะร่วงโรยไปหมด ที่จะคิดหาคนเข้ามาเป็นทหารจะเอาพวกใดเข้ามาก็เป็นการ

ลำบาก ถ้าเอาพวกอื่นเข้ามา จะจัดให้เข้าเวรเข้า ๓ เดือนออก ๙ เดือน การที่จัดดังนี้ การทหารก็คงต้องเสียไปหมด ถ้ามีราชการทหาร พวกนี้ก็จะใช้การสิ่งใดไม่ได้

เรามาคิดเห็นว่าพวกลาวทรงดำและลาวพวนซึ่งอยู่ยังเมืองเพ็ชรบุรี ลาว ๒ พวกนี้พวกพ้องก็เคยเข้ามาเป็นทหารอยู่แล้ว ลาวพวกนี้ก็หาเป็นประโยชน์สิ่งใดต่อราชการ เราคิดจะขอลาว ๒ พวกนี้ยกเข้ามาเป็นทหารหน้าเสียทั้งสิ้น จะได้คนมาเป็นทหารอีกสักหมื่นคนเศษ ราชการที่พวกลาวทรงดำต้องรักษา เราจะรับรักษาทั้งสิ้นก็ได้ แต่ความคิดนี้เราเห็นว่า ถ้าจะต้องการลาว ๒ พวกนี้ก็จะได้โดยง่าย พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวไม่ต้องทรงคับพระราชหฤทัยด้วยเหตุสิ่งใด ถ้าการนี้สำเร็จแล้ว ต้องคิดไปฝึกหัดในเมืองเพ็ชรบุรี ถ้าทรายการทหารดีแล้วจึงส่งเข้ามารับราชการในกรุงเทพ ฯ

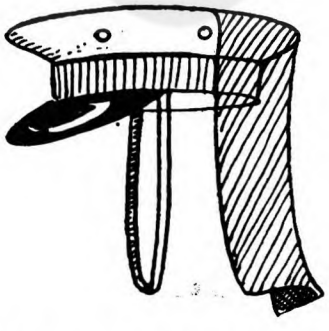
ได้มาคิดด้วยเรื่องแต่งตัวทหารที่จะมาทัพนั้น เครื่องซึ่งจัดมาทั้งนี้ยังหาดีพร้อมไม่ ยังเสียอีกหลายอย่าง ต่อไปก็คงจะทำดังจะอธิบายดังต่อไปนี้

๑. ผ้านั้นจะใช้ผ้าเชิ้ดหนาเท่ากับที่มาครั้งนี้ แต่สีดำนั้นเวลาร้อนทนไม่ไหว จะใช้สีเทาทั้งออฟพีศเซอร์และพลทหาร

๒. รูปเสื้อนั้นจะต้องตัดตามแบบอย่างออฟพีศเซอร์ใส่ทั้งสิ้น

๓. กางเกงนั้นจะใช้ขาสั้นตามเดิมผ้าพันแข้งนั้นจะใช้ผ้าให้ซักได้

๔. หมวกแก๊ปนั้นจะเปลี่ยนใช้ตามแบบที่เขียนไว้นี้ ให้มีที่คลุมหมวกเมื่อเวลาเดินทางเมื่อยังไม่มีศัตรู ให้ถอดออกได้ใส่ได้ ผ้ากันแดดนั้นถอดใส่ไปกับแน็บแซ็คก็ได้

ฝ่ายนายร้อยโทแขกกับท้าวอ่อนกรมการเมืองไชร์ ซึ่งเข้าราชวงศ์กับนายร้อยเอกหลวงจำนงยุทธกิจ ได้แต่งให้คุมไพร่พลทหารกรุงเทพ ฯ และทหารหัวเมืองยกขึ้นไปตีและขับไล่ซ่องที่ยัง

เหลือตั้งอยู่ที่เมืองโสยเมืองพูนโดยคำสั่งของแม่ทัพนั้น กองทัพนายร้อยโทแขกได้ยกเข้าระดมตีค่ายอ้ายฮ่อและพวกผู้ไทยทู้นั้น เมื่อวันอาทิตย์เดือน ๗ แรม ๔ ค่ำ ปีขอ อัฐศก จุลศักราช ๑๒๔๘ พ.ศ. ๒๔๒๙ อ้ายฮ่อและพวกผู้ไทยทู้ได้รักษาค่ายอยู่ประมาณ ๑๕๐ คนเศษ ได้ออกต่อสู้เป็นสามารถอยู่ ๓ เวลา พวกทหารก็ไล่รบและหักตีค่ายเข้าไปต่างก็ยิงปืนโต้ตอบกันอยู่ไปมา กะสุนปืนได้ถูกอ้ายพวกฮ่อล้มตายลง ๑๕ คน เจ็บป่วยไปหลายคน อ้ายฮ่อก็ทิ้งค่ายหนีไปรวบรวมอยู่ที่ค่ายเมืองพูน ระยะทางห่างจากค่ายเมืองโสย ๒ เวลา พวกทหารก็เข้าไปในค่ายได้จับอ้ายฮ่อชายฉกรรจ์ได้ ๒ คน หญิงภรรยาอ้ายฮ่อ ๑ คน บุตรอ้ายฮ่อ ๑ คนรวม ๔ คน กับได้เข้าเปลื้องที่ในค่ายฉาง ๑ มีเข้าประมาณ ๓๐๐ ถัง แต่ครอบครัวอ้ายฮ่ออื่น ๆ และสิ่งของในค่ายหามีไม่ นายร้อยโทแขกกับท้าวอ่อนได้รวบรวมไพร่พลเข้าตั้งอยู่ในค่ายเมืองโสยนั้น ๒ เวลา

ครั้นรุ่งขึ้น ณ วันอังคารเดือน ๗ แรม ๖ ค่ำ ปีขอ อัฐศกจุลศักราช ๑๒๔๘ พ.ศ. ๒๔๒๙ จึงพร้อมกันยกติดตามอ้ายฮ่อต่อไปยังค่ายเมืองพูน ที่อ้ายฮ่อแตกหนีไปตั้งรวบรวมกันอยู่นั้น เมื่อกองทหารได้ยกไปถึงเมืองพูนยังหาทันที่จะยกเข้าโจมตีค่ายไม่ อ้ายฮ่อก็เอาเพลิงจุดเผาฉางเข้าในค่ายแล้วพากันอพยพออกทางหลังค่ายหนีไปสิ้น กองทหารก็พร้อมกันเข้าดับเพลิง ได้เข้าที่ซึ่งยังไม่ทันจะไหม้เสียประมาณ ๑ ส่วน ๒๐๐ ถัง ที่เพลิงไหม้เสียประมาณ ๔ ส่วน เวลานั้นกองทหารได้ยกเข้าตั้งมั่นรักษาค่ายที่เมืองพูนนั้นไว้ อ้ายฮ่อก็แตกหนีสาดออกนอกพระราชอาณาเขตต์ทั้งสิ้น แต่ยังหาทราบว่าจะยกไปตั้ง ณ ที่ใดไม่ กองทหารก็พร้อมกันตั้งมั่นรักษาค่ายคอยฟังราชการอยู่ ณ ค่ายเมืองพูนนั้น

อนึ่งแม่ทัพได้จัดท้าวขุนเมืองซ้ำใต้รวมนายไพร่ ๑๕๐ คน ให้ตั้งรักษาการณ์อยู่ที่เมืองโสยอีกตำบลหนึ่ง แต่ไพร่พลเมือง ๆ โสยนั้นได้แตกฉานเข้ามาอยู่เมืองซ่อนบ้าง เมืองแวนบ้าง ที่คงทู้ฮ่อที่เป็นพวกม้อยก็ได้กวาดต้อนเข้ามาแล้ว ส่วนที่เมืองพูนนั้นไพร่พลเมืองก็แตกฉานเหมือนกันกับเมืองโสย ยังคงมีอยู่แต่พวกที่เข้าทู้ฮ่อ คนที่เป็นหัวหน้านั้นคือท้าวขา ๑ ท้าวเมือง ๑ ท้าวโคย ๑ เพี้ยบัวเงิน ๑ กับพวกหัวหน้ามีชื่ออีกหลายคน มีพรรคพวกรวมทั้งชายหญิง ๔๐๐ คนเศษ อ้ายคนที่ทู้ฮ่อนั้นเป็นพวกม้อยบ้าง พวกผู้ไทยบ้าง ได้เข้าเป็นกำลังของพวกอ้ายฮ่อเที่ยวทำการโจรกรรมมาช้านาน หาได้เข้าทู้โดยความเกรงกลัวพวกฮ่อเพื่อรักษาชีวิตไม่ พวกเหล่านี้เที่ยวทำการโจรกรรมด้วยพวกฮ่ออยู่เสมอ ๆ ครั้นอ้ายฮ่อแตกหนีไปสิ้นแล้ว อ้ายหัวหน้าเหล่านี้ก็พาสมัครพรรคพวกเข้าหากองทัพโดยดีทั้งสิ้น นายร้อยโทแขกได้นำตัวพวกหัวหน้าคือ ท้าวขา ๑ ท้าวเมือง ๑

ท้าวโดย ๑ เพี้ยบัวเงิน ๑ ซึ่งเป็นหัวหน้าลงมายังเมืองแวน แต่ส่วนพรรคพวกนั้นยังคงให้ตั้งอยู่เมืองพูนและเมืองเชียงแมนก่อน แม่ทัพเห็นว่าอ้ายพวกที่เข้าหูเข้าใจด้วยง่ายนี้ ถ้าจะละทิ้งไว้ก็จะชักนำอ้ายพวกอื่นเข้ามาในพระราชอาณาเขตต์ต่อไปอีก จำจะต้องกวาดต้อนเข้ามาไว้ยังเมืองชั้นในให้สิ้นเชิง จึงจะไม่เป็นหนทางและช่องของอ้ายอื่นอีกต่อไป แต่ในเวลานี้เป็นฤดูฝน ไพร่พลหรือก็ป่วยไข้อิดโรยมาก จะทำการหาถนัดได้ไม่ แม่ทัพจึงได้มีคำสั่งให้เจ้าราชวงศ์จัดการรักษาและคุ้มครองท้าวขา, ท้าวโดย, ท้าวเมือง, เพี้ยบัวเงิน, และพวกหัวหน้าซึ่งมีชื่ออีกหลายคนนั้นไว้ให้เป็นที่ไว้วางใจว่าจะไม่ทำอันตรายแต่ประการหนึ่งประการใด และให้พักรับราชการอยู่ ณ เมืองแวนก่อน มิยอมให้กลับไปยังถิ่นฐานบ้านเรือนตามเดิม เพราะเกรงว่าจะกลับใจไปเข้ากับอ้ายอื่นอีก ก็เป็นการหนักแรงที่จะต้องปรายปรามต่อไปด้วย ครั้นจะกวาดต้อนเข้ามาให้สิ้นเชิงหรือเวลานี้ก็เป็นฤดูฝน ถ้าเกิดความขัดข้องขึ้นอย่างหนึ่งอย่างใดแล้ว แม่ทัพจึงจะได้จัดการนี้ให้เป็นที่สงบเรียบร้อยต่อไปอีก แต่ครอบครัวของคนเหล่านี้นั้น ยังคงให้อยู่ในเมืองพูนและเมืองเชียงแมนต่อไปก่อน แม่ทัพได้แต่งให้พระยาเชียงเหนือกับท้าวขุนในหัวเมืองนั้น ๆ ตั้งรักษาราชการอยู่ในตำบลเมืองหัวพันห้าทั้งหกคือ เมืองหัวเมือง ๑ เมืองแวน ๑ เมืองโสย ๑ เมืองซำใต้ ๑ เมืองซำเหนือ ๑ เมืองพูน ๑ ซึ่งเป็นเขตต์แขวงในทิศตะวันออกเฉียงใต้ที่อ้ายอื่นเข้ามาตั้งอยู่นั้น พวกอ้ายอื่นก็ได้แตกพ่ายไปสิ้นแล้ว แต่ไพร่พลเมืองที่แตกฉานยังหารวบรวมกันเข้าเรียบร้อยได้ ไม่ครั้นแม่ทัพจะเร่งยกกองทัพขึ้นไป ในเวลานี้หรือก็ยังจะต้องจัดการสะเบียงลำเลียงอาหาร และพักบำรุงกำลังไพร่พล ไว้ทำการในแล้งหน้าต่อไปให้พร้อมมูลเสียก่อน และจะต้องตั้งคอยฟังราชการของกองทหารซึ่งส่งให้ไปตั้งรักษาด่านทางอยู่ทางเมืองสยแอกเชียงค้อนั้นด้วย เพราะทางเมืองสยแอกเชียงค้อนี้เป็นเมืองใกล้ชิดและติดต่อกับเมืองสิบสองจุไทย และเมืองเหล่านี้ก็ยังหาเป็นการสงบราบคาบและเรียบร้อยโดยแท้ไม่ อนึ่งเมืองซ่อนก็เป็นเมืองต้นทาง ทั้งเป็นทำเลที่จะส่งข่าวสาส์นไปมาได้หลายทาง จึงจำเป็นที่จะต้องตั้งพักพึ่งราชการและจัดสะเบียงอาหารให้พร้อมมูลอยู่ ณ เมืองซ่อนนี้ ส่วนเมืองหัวพันทางทิศตะวันออกเฉียงใต้นั้นการรบพุ่งก็สงบลงแล้ว จะทิ้งไว้ไม่จัดการก็จะเป็นการเสียเวลา เพราะว่าพอที่จะจัดการได้แล้วก็หาได้จัดไปเสียให้เสร็จไม่ อนึ่งในเวลานี้หรือราษฎรที่เมืองแวนและตำบลต่าง ๆ ก็ได้ลงมือทำนาเต็มพื้นที่บริบูรณ์ดีทุกแห่งแล้ว เห็นว่าจะต้องจัดการเตรียมหาสะเบียงอาหารไว้จ่ายราชการให้พอแก่ราชการในเวลาหน้าแล้งด้วย แม่ทัพจึงพร้อมด้วยนายทัพนายกองและข้าหลวงได้ปรึกษาเห็นชอบพร้อมกันว่า “จะได้จัดการไปให้พอ

สมควรที่จะทำไปได้ ดีกว่าที่จะอยู่นิ่งเสียเวลา ถ้าสิ้นฤดูฝนเมื่อใดแล้ว ก็จะได้ยกกองทัพออกเดินต่อไป เมื่อจัดการให้ลงระเบียบได้แล้ว ราชการก็จะเรียบร้อยได้

อนึ่งเวลานี้เป็นเวลาหน้าฝน กองทัพจะต้องตั้งพักทัพอยู่แทบทุกแห่งในเวลาเดินทางนั้น ทางที่เดินหรือก็เป็นทางกันดารมีแต่ห้วยละหานธารเขา ขณะที่ฝนตกลงแล้วทางเดินที่เป็นห้วยนั้นก็มีน้ำขึ้นท่วมสูงจะเดินกองทัพไปก็หาได้ไม่ แต่ถ้าเป็นการจำเป็นจริงๆ แล้ว ก็จำเป็นต้องเดินไต่ไปตามไหล่เขาซึ่งเป็นที่ลื่นและลำบากมาก ทางเดินตามปกติเพียงวันเดียว ถ้าฝนตกน้ำท่วมเสียแล้วก็ต้องเดินทางถึง ๓—๔ วัน จึงสมควรที่ทัพใหญ่ต้องตั้งอยู่เมืองซ่อนก่อน" กับจัดให้พระยาสุโขทัยข้าหลวงยกล่วงขึ้นไปยังเมืองแวน เพื่อจัดรวบรวมสะเบียงอาหารไว้ และจะได้คิดกักด่านทางและเกลี้ยกล่อมไพร่บ้านพลเมืองให้คงคืนภูมิลำเนาตามเดิม กับให้พระยาสุโขทัยกับเจ้าราชวงศ์ช่วยกันจัดราชการไปพลางๆ ก่อน จนกว่าแม่ทัพจะได้ยกกองทัพใหญ่ขึ้นไปถึง มิต้องให้เป็นการเสียเวลาซึ่งเป็นโอกาสที่พอจะทำไปได้ กำหนดให้พระยาสุโขทัย (พระยารณไชยชาญยุทธ) ข้าหลวงยกขึ้นไป ณ เมืองแวนในวันอังคารแรม ๓ ค่ำ เดือน ๙ ปีขอ อัฐศกจุลศักราช ๑๒๔๘ พ.ศ. ๒๔๒๙ นี้

อนึ่งแม่ทัพสืบได้ความว่า มีช่อพวกหนึ่งตั้งบ้านเรือนอยู่ที่ท่าขวาแขวงเมืองสิบสองจุไทย โดยปกติ มิได้เที่ยวซ่มเหงรังแกราษฎรแต่ประการหนึ่งประการใด นายช่อนั้นเป็นนายทหารจีน ยกตัวขึ้นเป็นที่องยาพวกช่อชื่อคำ มีช่อที่ควบคุมอยู่ประมาณ ๑,๐๐๐ คนเศษ ได้ตั้งอยู่ที่ท่าขวานี้ช้านานหาได้เป็นโจรผู้ร้ายเที่ยวตีปล้นราษฎรไม่ ตั้งทำมาหาเลี้ยงชีวิตเช่นกับคนพลเมือง ครั้นกองทัพยกขึ้นไปปราบช่อครานี้ กองทัพได้ตีค่ายพวกช่อแตกทุกค่าย และแย่งเอาค่ายของพวกช่อไว้ได้ ครั้นฝนตกชุกหนักลงทหารตั้งแต่นายร้อยนายสิบที่อยู่ตามค่ายช่อทุกๆ ค่าย ได้เกิดเป็นไข้ป่าเจ็บป่วยล้มตายกันลงเป็นอันมาก ครั้นพวกช่อได้ทราบเหตุเช่นนี้แล้ว จึงรวบรวมกำลังกันยกกลับเข้ามาล้อมค่ายที่สบแอดเชียงคำ และค่ายที่เมืองโสยเมืองแวนเมืองพูนไว้โดยรอบทุกๆ ค่าย เข้าหมื่นไวยวรนารถแม่ทัพมีความวิตกมาก "ด้วยราชการทัพครั้งนี้เป็นสุดปัญญาความคิด เพราะทหารและไพร่พลเจ็บป่วยบอบช้ำมากทุกๆ แห่ง ถ้ามีเหตุการณ์ขึ้นจะยกไปช่วยกันก็ไม่ได้ทันท่วงที ทั้งกำลังก็ไม่มีพอที่จะยกขึ้นไปช่วยฝนก็ตกชุกทั้งกลางวันกลางคืน กองทัพ

ที่แยกกันไปตั้งอยู่ทุกแห่งนั้น แม้ข้าศึกมีกำลังจะถอยลงมารวมกันก็ไม่ได้ ด้วยคนที่ป่วยไข้ไม่มีแรงจะเดินได้ ถ้าจะถอยลงมาคนที่ป่วยก็คงตายหมด เพราะเหตุนี้จึงเป็นการยากที่สุด ต้องทอดธุระว่าตามบุญตามกรรม แล้วแต่การจะเป็นไป มันจะถึงเวลาเพียงไหนก็เพียงนั้น เกิดมาได้ฉลองพระเดชพระคุณเต็มแรงครั้งนี้ แล้วแม่ทัพก็ระลึกถึงหนังสือของหัวหน้าองค์ที่ให้มา และคำที่เขาสั่งไว้นั้นขึ้นได้" แม่ทัพจึงได้เรียกตัวพระสวามิภักดิ์สยามเขตต์ (กายตง) เจ้าเมืองแถง "ให้รับเอาหนังสือนี้ไปให้กับองยาทหารจีน อันเป็นนายช่องคำใหญ่ ซึ่งตั้งอยู่ที่ท่าขวาให้จงได้ กับให้บอกกับองยาว่ากองทัพจะปรายปรามชั่วแต่โจรผู้ร้ายซึ่งเข้ามารบกวนในพระราชอาณาเขตต์เท่านั้น อย่าให้องยามีความเกรงกลัวเลย ให้เร่งมาหากองทัพเถิดแม่ทัพจะชุบเลี้ยงต่อไป" กับทั้งแม่ทัพจะได้ให้เงิน ๕๐๐ รูเปีย เป็นรางวัลสินน้ำใจแก่พระสวามิภักดิ์สยามเขตต์ด้วย

อนึ่งพระสวามิภักดิ์สยามเขตต์ (กายตงเจ้าเมืองแถง) ผู้นี้สัญชาติเดิมก็เป็นพวกช่อชาว กวางตุ้งกวางไซร์เหมือนกัน พระสวามิภักดิ์สยามเขตต์นี้ขึ้นไปเกลี้ยกล่อมองยาแต่ ณ วันอาทิตย์ เดือน ๗ แรม ๓ ค่ำ ปีขาล อัฐศก จุลศักราช ๑๒๔๘ พ.ศ. ๒๔๒๙ ดังมีข้อความรายละเอียดแจ้งอยู่ในใบบอกนั้นแล้ว

ในเวลานั้นฝนก็ยิ่งตกชุกมากขึ้น ทั้งความไข้ป่าก็ได้บังเกิดขึ้นอย่างแรงร้ายที่ในกองทัพซึ่งไปตั้งอยู่นั้นทุกแห่งทุกตำบล ในค่ายที่ตั้งอยู่คนตายลงทุก ๆ ค่ายเป็นอันมาก ณ ขณะนั้นยาคินินก็หมด ยังเหลืออยู่อีกเพียงขวดเดียวเท่านั้น และนายแพทย์ทหารหมอเทียนฮี (พระยาสารสินธุ์สวามิภักดิ์) ก็รายงานต่อแม่ทัพว่า "ได้มีหนังสือตักเตือนลงมาหลายฉะบับแล้วก็ไม่ได้รับยาขึ้นมาเลย เวลานี้คนในค่ายที่เมืองซ่อนก็ตายไปวันละ ๙—๑๐ คน เพราะฉะนั้นยาที่ยังเหลืออยู่ขวดนี้ขอมอบให้แก่แม่ทัพเก็บเอาไว้รักษาชีวิตจะได้อยู่รับราชการต่อไป" แม่ทัพจึงตอบว่า "ความตายไม่เป็นของประหลาด ขอให้หมอเอายาขวดนี้ไปรักษาคนไข้ที่อาการหนักให้รอดเถิด เมื่อถึงเวลาตาย ถ้าตายได้พร้อม ๆ กันจะเป็นการดี" คำพูดของแม่ทัพนี้นั้นได้ฉายรูปไว้เป็นที่ระลึกดังต่อไปนี้

ส่วนกองทหารซึ่งตั้งอยู่ที่เมืองสยแอดก็มีบอกลงมาว่า "เวลานี้ค่าย ณ เมืองสยแอดคนเป็นไข้ป่าอยู่เป็นอันมาก คนที่ไข้หนักลุกไม่ขึ้นก็มี และส่วนตัวนายร้อยเอกหลวงดัษกรปลาศก็

ป่วยหนัก" แม่ทัพจึงได้มีคำสั่งให้นายร้อยโทดวง (ชูโต) กับเจ้าราชภาคิไนย์ (บุญคง) จัดกำลังพาหนะส่งคนป่วยไข้และนายร้อยเอกหลวงคัษกรปลาศมายังกองทัพใหญ่ที่เมืองซ่อน ส่วนการงานทั้งปวงนั้นให้มอบให้นายร้อยโทดวง (ชูโต) กับเจ้าราชภาคิไนย์รักษาค่ายรับความผิดชอบต่อไป เมื่อแม่ทัพได้รับยอกทรายกำหนดเวลา ในการที่นายร้อยเอกหลวงคัษกรปลาศและคนป่วยไข้จะลงมายังเมืองซ่อนแล้ว ก็มีคำสั่งให้จัดช้างขึ้นไปรับคนป่วยไข้นั้นลงมาพักรักษาตัวอยู่ ณ ค่ายที่เมืองซ่อน

เมื่อขณะที่แม่ทัพจัดให้พระสวามิภักดิ์สยามเขตต์ (กายตง) นำหนังสือของกงสีหัวหน้าอังยี่ตลาดพลูไปให้องยานั้น แม่ทัพจึงคิดว่าเวลานี้ทหารก็ป่วยไข้ลงมาพักรักษาตัวเสียที่ค่ายเมืองซ่อนมาก กำลังที่จะรักษาค่ายที่เมืองสยแอดหาเพียงพอไม่ แม่ทัพจึงได้จัดให้นายร้อยเอกหลวงหัตถสารศุภกิจ (ภู่) กับนายร้อยโทแจคุมขึ้นใหญ่ภูเขาซื้ออาร์มสตรอง ๑ กะยอก กับนายไพร่ ๒๐๐ คนเศษ เร่งยกขึ้นไปทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ เพื่อให้ไปเติมกำลังของกองทหารซึ่งตั้งอยู่ยังค่ายบ้านใดนั้น ให้เร่งรีบยกติดตามตีอ้ายฮ่อต่อไป กับแม่ทัพได้มีคำสั่งให้กองเจ้าราชวงศ์กับนายร้อยเอกหลวงจำนงยุทธกิจ ซึ่งตั้งรักษาการอยู่ยังค่ายเมืองแวนนั้น จัดกำลังเร่งยกตีโอบขึ้นไปทางทิศตะวันออกเฉียงใต้อีกกองหนึ่ง กองทหารซึ่งยกขึ้นไปทั้งสองทางยังหาทันที่จะได้ยกขึ้นไปไม่

ฝ่ายอ้ายฮ่อซึ่งแตกหนีไปจากค่ายบ้านใดบ้านนาป่าแซวงเมืองสยแอดนั้น ครั้นได้ทราบข่าวว่าทหารในกองทัพป่วยไข้ลงมาก จึงได้รวบรวมคนที่เข้าหู้และจ้างพวกฮ่อธงดำขององยาลงมาเป็นกำลัง รวมนายและไพร่ ๒๕๐ คนเศษ ยกเข้ามาตั้งอยู่ยังเมืองชุง ซึ่งต่อกับแขวงเมืองสยแอดนั้น แต่ ณ วันอังคารแรม ๖ ค่ำ เดือน ๗ ปีขอ อัฐศก จุลศักราช ๑๒๔๘ พ.ศ. ๒๔๒๙ นั้นแล้ว

ครั้น ณ วันศุกรเดือน ๗ แรม ๙ ค่ำ อ้ายฮ่อได้ยกล่วงเมืองสยแอดเข้ามา ตีตำบลบ้านเล็กเมืองน้อยซึ่งตั้งอยู่ในตำบลนั้นพลเมืองซึ่งอยู่ตามเมืองเหล่านั้น รวมชายหญิง ๔๐๐ คนเศษ ก็พากันแตกหนีเข้ามายังค่ายบ้านใด ซึ่งกองทัพเจ้าราชภาคิไนย์กับนายร้อยเอกหลวงคัษกรปลาศและนายร้อยโทเจ๊ก (หลวงฤทธิ์ณรงค์รอญ) ได้ตั้งอยู่นั้น ระยะทางจากค่ายบ้านใดห่างจากเมืองสยแอด ๖ ชั่วโมงเศษ ในเมื่ออ้ายฮ่อยกล่วงเลยเข้ามาถึงเมืองสยแอดนั้น ทหารกำลังเย็นไข้ป่า

มีอาการมากแทบหมดกองทัพ ยังมีคนซึ่งไม่บ่วยไข้น้อยที่สุด คือนายร้อยโทดวง (ชูโต) กับเจ้าราชภาคินัยบุญคง จึงได้เอาลูกแตกขัดหลักแขวนไว้รอบค่าย ให้พลทหารที่บ่วยลุกไม่ขึ้นคอยระวังสายชะนวนลูกแตก เพื่อกะตุกให้ลูกแตกระเบิดขึ้นอยู่รอบค่าย ครั้นอ้ายพวกข่อเข้ามาล้อมค่ายและได้กะทบลูกแตกนั้นเข้า ลูกแตกก็ระเบิดออกถูกพวกข่อเป็นอันตรายลงหลายคน พวกอ้ายข่อจึงเข็ดขยาดไม่อาจยกเข้าปล้นค่ายอีก เป็นแต่ตั้งล้อมอยู่ห่าง ๆ

ฝ่ายพระเจริญจตุรงค์กรมการเมืองพิชัย ซึ่งคุมทหารหัวเมืองตั้งด่านรักษาการอยู่ที่นั่นก็น้อยตัว แต่ก็เข้าต่อสู้กับอ้ายข่อมิได้ถอยหนี เมื่อเห็นกำลังอ้ายข่อมีมากนัก ก็ยกถอยลงมา อ้ายข่อก็ยกติดตามตีต่อมา จนกระทั่งถึงห้วยก๊วงซึ่งเป็นที่แล้ง พอตีอ้ายข่อยกมาทันกันเข้าที่ตรงนั้น ต่างพวกก็ต่อสู้กันเป็นสามารถ ยิงปืนโต้ตอบกันอยู่ไปมา กะสุนปืนทหารไทยถูกอ้ายซันตาเล่าแย้ซึ่งเป็นนายใหญ่ของพวกข่อตายลงคนหนึ่ง พวกอ้ายข่อตายลง ๒๖ คนอ้ายข่อก็ยังหาถอยกลับไม่ ได้ไล่รุกบุกบันรบกะชั้นเข้ามาอีก ในระหว่างเวลาที่ต่อรบกันอยู่นั้น นายร้อยโทเอ็อน (ชูโต) กับพลทหาร ๖ คน ขึ้นไปตรวจราชการที่เมืองสยแอด ครั้นเห็นอ้ายข่อไล่กะชั้นพระเจริญจตุรงค์เข้ามา จึงเข้าช่วยพระเจริญจตุรงค์ต่อสู้อ้ายข่ออยู่ประมาณ ๔ ชั่วโมง (๔ ชั่วนาฬิกา) เศษ กะสุนปืนของอ้ายข่อถูกพระเจริญจตุรงค์เข้าที่ท้องตายลงในที่รบนาย ๑ ครั้นนายร้อยโทเอ็อน (ชูโต) เห็นเช่นนั้น ทั้งพวกทหารหรือก็น้อยตัวเห็นว่าจะต่อสู้กับอ้ายข่อมิได้แล้ว ก็หาทางหลีกลัดจะตัดขึ้นบนห้วยเพื่อรีบจะมาแจ้งข้อราชการยังค่ายบ้านใด แต่อ้ายพวกข่อได้ยิงกะสุนปืนมาถูกโคนขานายร้อยโทเอ็อน (ชูโต) หัก นายร้อยโทเอ็อน (ชูโต) เห็นว่าจะต่อสู้อ้ายข่อไม่ได้แน่แล้วก็พาทหารหนี นายร้อยโทเอ็อน (ชูโต) จึงหลบเข้าไปแอบซุ่มอยู่ในกอตะไคร่น้ำตามชายห้วย อ้ายพวกข่อก็วิ่งตามไล่กวดพลทหารเหล่านั้นไป คือนายสิบโทท้วมนาย ๑ กับพลทหารอีก ๓ คน ครั้นมันเห็นว่าจะไล่ไปไม่ทันแล้วจึงได้ย้อนกลับมาดูในที่ ๆ รบกันนั้นอีก เห็นนายร้อยโทเอ็อน (ชูโต) แอบซุ่มอยู่ อ้ายข่อคิดว่านายร้อยโทเอ็อน (ชูโต) หามีอาวุธไม่อ้ายข่อคนที่เป็นหัวหน้าจึงเดินเข้าไปใกล้หมายใจจะจับเป็นไป นายร้อยโทเอ็อน (ชูโต) จึงเอาปืนรีวอลเวอร์ยิงถูกอ้ายหัวหน้าข่อตายลงคนหนึ่ง พวกอ้ายข่อก็วิ่งเข้าไปอีกก็ถูกยิงตายลงอีก อ้ายข่อก็ยังขืนวิ่งเข้าไปอีกก็ถูกยิงลงอีกคน ๑ ในที่สุดถึงอ้ายข่อซึ่งวิ่งเข้าไปที่หลัง ซึ่งนายร้อยโทเอ็อนยิงพลาดไป กะสุนปืนหาถูกตัวมันได้ไม่ อ้ายข่อคนนั้นจึงวิ่งตรงเข้าไปเอาดาพฟันนายร้อยโทเอ็อน (ชูโต) ถึงแก่ความตายแล้วมันก็ตัดเอาศีรษะไป

ภายหลัง ตาเล่าแย้ช่อพวกองยา ซึ่งได้เข้ามายอมสวามิภักดิ์ แก่กองทัพนั้นได้ มาเล่าให้ ฟังว่า นายร้อยโทเอ็อน (ซูโต) ได้ฆ่าหัวหน้าช่อตายไปเสียถึง ๓ คน กำลังของพวกช่อจึงได้ถอยลงไปมาก แล้วตาเล่าแย้ช่อก็พาพวกทหารไปค้นคว้าหาศพนายร้อยโทเอ็อน (ซูโต) ซึ่งพวกช่อฆ่าตายนั้น พวกทหารขึ้นไปค้นศพกับตาเล่าแย้ช่อ ได้แต่มือนายร้อยโทเอ็อนมาแต่ตัวนั้นหามิได้ บางทีสัตว์ร้ายจะเอาไปกินเสียแล้วจึงหาไม่พบ เหลือแต่ข้อมือซึ่งยังมีเสื้อยันต์ครึ่งยศตำติดอยู่จึงรู้ได้ว่าเป็นมือของนายร้อยโทเอ็อน (ซูโต) แน่

ครั้น ณ วันจันทร์แรม ๔ ค่ำเดือน ๘ ปีจอ จุลศักราช ๑๒๔๘ พ.ศ. ๒๔๒๙ แม่ทัพได้ให้ตรวจทหารกรุงเทพ ฯ และคนหัวเมือง ๓๐๐ คนเศษจะหาคนดีหาได้ไม่ ที่ยังไม่ป่วยอยู่ ๒ คนเท่านั้น คือแม่ทัพกับนายจ่ายวด (พระยาฤทธิรงค์รณเฉท) นอกจากนั้นป่วยหมดทุกคน จนไม่มีคนจะปฏิบัติพยาบาลคนไข้ คนที่มาจากกรุงเทพ ฯ ทั้งสิ้นตายไปแล้วอยู่ใน ๘๐ คน ออฟฟิศเซอร์ผู้ใหญ่ที่ตายไปแล้วคือ

นายร้อยโทเอ็อน (ซูโต) ๑
หลวงอาจหาญณรงค์ กัปตัน ๑
หลวงวิชิต กัปตัน ๑
หลวงโยธาณัติการ กัปตันกองช่าง ๑
หลวงจางวางหัวหน้า ๑
ลุตเตอร์แนนต์เผื่อน ๑
นายแพทย์ท้วม ๑
นายแพทย์สุข ๑
ซายันเมเยอร์แต ๑
เปซายันโพ ๑

กับที่ป่วยหนักยังไม่รู้ว่าตายก็อีกหลายคน ทั้งกรมการชาวเมืองพิชัยที่ตายไปแล้วคือ

พระพิพิธณรงค์ ๑
พระเจริญจตุรงค์ ๑

ต่อมาภายหลังอ้ายช่อก็ยกล่วงเลยเข้ามาตั้งอยู่ในป่า ห่างจากค่ายบ้านใดประมาณ ๒ เส้นเศษ แต่มันหาออกมาต่อสู้ในที่แจ้งไม่ ในเวลานั้นพอดีพระสวามิภักดิ์สยามเขตต์ (กายตงเจ้าเมืองแถง) ซึ่งแม่ทัพใช้ให้ไปเกลี้ยกล่อมองบานายช่องงคำ ซึ่งตั้งอยู่ตำบลท่าขวาแขวงเมืองสิบสองจุไทย พระสวามิภักดิ์สยามเขตต์คุมกำลังขึ้นไป ๓๐ คนเศษถึงยังค่ายบ้านใด ก็ยกเข้าช่วยป้องกันรักษาค่ายและออกต่อสู้กับอ้ายพวกช่อเป็นสามารถ ต่างฝ่ายก็ยิงยิ้นโต้ตอบกันไปมา แต่พวกอ้ายช่อหายกออกมาจากป่าไม่ เที่ยวแอบซุ่มรายกันคอยค้อมมองลอบยิงไพร่พลซึ่งจะออกมาจากค่ายเท่านั้น ในเวลานั้นกองทหารก็ตั้งรักษาค่ายมั่นอยู่ อ้ายช่อก็ยกกลับไปตั้งอยู่ในวัดแขวงเมืองสบแอด ระยะทางห่างจากค่ายบ้านใดประมาณ ๒ ชั่วโมงเศษ (๒ ชั่วนาฬิกาเศษ)

ครั้นอ้ายช่อถอยไปแล้วพระสวามิภักดิ์สยามเขตต์ (กายตงเจ้าเมืองแถง) จึงแต่งให้คนของพระสวามิภักดิ์สยามเขตต์ ถือหนังสือเกลี้ยกล่อมไป ยังองบานายช่องงคำ ซึ่งตั้งทำมาหาเลี้ยงชีวิตโดยสุจริตอยู่ที่ตำบลท่าขวานั้น แต่ตัวของพระสวามิภักดิ์สยามเขตต์หาได้ขึ้นไปเองไม่ อยู่ช่วยราชการ ณ ค่ายที่บ้านใด แล้วเจ้าราชวงศ์กับนายร้อยโทตวง (ชูโต) จึงได้ส่งครัวเมืองสบแอดซึ่งแตกหนีอ้ายช่อลงมานั้น ให้มาอยู่ยังค่ายที่เมืองซ่อนทั้งสิ้น

ครั้น ณ วันศุกรเดือน ๘ แรม ๘ ค่ำ ปีจอ อัฐศก จุลศักราช ๑๒๔๘ พ.ศ. ๒๔๒๙ อ้ายช่อและคนที่เข้าพวกประมาณ ๒๕๐ คนเศษก็ยกเข้ามาตั้งประชิดค่ายบ้านใด พวกช่อได้สร้างหอรบขึ้นยิงยิ้นโต้ตอบกันไปมา กองทหารก็ตั้งมั่นรักษาค่ายไว้ หาได้ยกออกต่อสู้นอกค่ายไม่ อ้ายช่อก็ตั้งประชิดอยู่ในป่า ห่างจากค่ายประมาณ ๓๐ วาเศษ แต่อ้ายช่อตั้งซุ่มอยู่ในป่านั้นถึง ๗ เวลาคอยค้อมมองทำร้ายคนซึ่งไปมา อยู่เสมอการที่มันไม่ยกเข้าหักค่ายนั้นก็เพราะมีความกลัวเกรงลูกแตกซึ่งได้เคยถูกมาแล้ว

ครั้น ณ วันพฤหัสเดือน ๘ แรม ๑๔ ค่ำ ปีจอ อัฐศก จุลศักราช ๑๒๔๘ พ.ศ. ๒๔๒๙ องบานายช่องงคำตำบลท่าขวาแขวงเมืองสิบสองจุไทย จึงแต่งให้กวานเล่าแย้ช่อซึ่งเป็นนายที่ ๒ รององบาลงมานั้น ถือหนังสือแจ้งข้อความลงมายังพระสวามิภักดิ์สยามเขตต์ (กายตงเจ้าเมืองแถง) เป็นอักษรจีนฉบับหนึ่งมีใจความว่า "องบานายช่อมีความยินดีที่จะเข้ามาสวามิภักดิ์เป็นข้าขอบขันธสีมาแห่งกรุงเทพพระมหานครอมรรัตนโกสินทร์ต่อไป เพราะเวลานี้หรือแผ่นดินที่จะพักอาศัยก็ไม่มีแล้ว

อนึ่งกวานกอยี่นายช่อซึ่งได้มาขอกองทัพขององยาให้ไปช่วยและองยาได้ให้กำลังยกไปช่วยกวานกอยี่ต่อรบอยู่นั้น องยาจะขอเรียกกำลังนั้นกลับมาเสียสิ้น ทั้งองยาจะช่วยเกลี้ยกล่อมกวานกอยี่ให้ด้วย ขอให้พระสวามิภักดิ์สยามเขตต์ได้นำข้อความนี้ขึ้นเสนอท่านแม่ทัพให้ทรายด้วยว่ากวานกอยี่มีความห่วงใยด้วยบุตรภรรยาของกวานกอยี่ซึ่งกองทัพจับไว้นั้น ขอให้แม่ทัพคืนตัวบุตรและภรรยาของกวานกอยี่ให้กวานกอยี่ได้อยู่กินด้วยกันต่อไป ส่วนตัวกวานกอยี่นายช่อซึ่งยังต่อสู้อยู่นั้น องยาก็จะบังคับให้สวามิภักดิ์ต่อกรุงเทพพระมหานคร และจะขออาศัยอยู่ในพระราช-อาณาเขตต์ต่อไปด้วย ถ้าแม้ว่าท่านแม่ทัพจะมีคำสั่งให้ตั้งอยู่ ณ ที่ใดตำบลใดแล้ว ก็จะได้ยกไปตั้งรวบรวมทำมาหาเลี้ยงชีวิตกันอยู่ ณ ที่นั้น หรือมีราชการที่จะต้องใช้ให้ไปต่อรบกับผู้ใดแล้ว ก็จะขอรับราชการตามคำสั่งที่แม่ทัพยังคับขัญชาทุกประการ ได้ร่วมใจยอมพร้อมกันมิประพฤติตนเป็นโจรผู้ร้าย จะรวบรวมกันทำมาหาเลี้ยงชีพโดยสุจริต เป็นข้าขอบขันธสีมาอยู่ในพระราชอาณา-เขตต์สยามนี้"

เมื่อเจ้าราชภาคิไนย์และพระสวามิภักดิ์สยามเขตต์ ได้ทรายความแล้วจึงให้หาตัวกวานเล่าแย้แลพรรคพวกช่อให้เข้ามาในค่ายบ้านใด ให้ทำสัตย์สาบานตามธรรมเนียมจีนช่อว่า "จะขอเป็นข้าขอบขันธสีมามิได้คิดเป็นเสี้ยนหนามคัตรูแผ่นดินอีกต่อไป" แล้วก็ทำหนังสือตอบองยาให้กวานเล่าแย้ถือกลับไป ใจความในหนังสือนั้นว่า "กองทัพได้รับความสวามิภักดิ์ขององยานายช่อซึ่งคำและพรรคพวกแล้ว จะได้นำข้อความสวามิภักดิ์ขององยานั้นขึ้นเสนอต่อแม่ทัพขอความกรุณาของแม่ทัพให้ตามความประสงค์ อย่าให้องยามีความวิตกเลย"

ครั้น ณ วันศุกรเดือน ๘ แรม ๑๕ ค่ำ เวลาเช้า ๕ โมงเศษ (๑๑ ก.ท.) อ้ายกวานกอยี่นายช่อซึ่งตั้งซุ่มอยู่ในป่านั้น ถือธงขาวเดินออกมาร้องบอกกองทหารว่า "ขออย่าให้ยิงปืนออกมาเลยกวานกอยี่และพรรคพวกจะขอยอมเข้าทู้ทั้งสิ้นแล้ว" ฝ่ายกองทหารจึงร้องบอกออกไปว่า "ให้กวานกอยี่และพรรคพวกเข้ามาเถิดกองทหารจะไม่ทำอันตรายแต่อย่างหนึ่งอย่างใดเลย" กวานกอยี่จึงใช้ให้พวกช่อ ๒ คนถือหนังสือเข้ามาให้กองทัพ ใจความในหนังสือนั้นเป็นภาษาจีนช่อ พระสวามิภักดิ์สยามเขตต์แปลใจความว่า "กวานกอยี่นายช่อแลพรรคพวกจะขอเข้าสวามิภักดิ์แล้ว อย่าให้กองทหารทำอันตรายแต่อย่างใดเลย กับกวานกอยี่นายช่อขอบุตรภรรยาคืนด้วย และจะขอเข้า

สวามิภักดิ์เป็นข้าขอบขันธสีมา อาศัยอยู่ในพระราชอาณาเขตต์ต่อไป ตามแต่แม่ทัพจะบังคับให้อยู่ ณ ที่ใด ก็จะยอมประพฤติตาม จะตั้งทำมาหาเลี้ยงชีพโดยสุจริต ไม่ขอต่อสู้กองทัพไทยอีกต่อไปแล้ว"

เมื่อพระสวามิภักดิ์สยามเขตต์ได้แปลหนังสือนั้นให้นายทัพนายกองทราบข้อความแล้ว จึงสั่งให้ช่อผู้ถือหนังสือมานั้น กลับไปแจ้งข้อความกับกวานกอยี่นายช่อว่า "ให้วางอาวุธเสียแล้วก็จงออกมาหาเถิด กองทัพยอมรับสวามิภักดิ์แล้ว"

ครั้นเวลาย่ายโมงเศษ (๑ ล.ท.) กวานกอยี่กับหัวหน้าพวกช่ออีก ๔ คน ก็วางอาวุธพากันออกมาหากองทัพยังค่ายบ้านใด พระสวามิภักดิ์สยามเขตต์จึงนำตัวกวานกอยี่กับพรรคพวกเข้ามาหาเจ้าราชภาคิไนย์เมืองหลวงพระบาง เจ้าราชภาคิไนย์ก็รับกับกวานกอยี่ว่า "จะคืนบุตรและภรรยาให้กวานกอยี่ ให้กวานกอยี่และพรรคพวกเป็นข้าขอบขันธสีมาต่อไปเถิด อย่าได้มีความกลัวเกรงว่ากองทัพจะทำอันตรายอย่างไรเลย ทั้งท่านแม่ทัพท่านก็คงจะจัดการให้มีที่ทางทำมาหากินตามควรต่อไป" แล้วนายทัพและนายกองพร้อมกันให้กวานกอยี่นายช่อทำสัตย์สาบานตัวและรับน้ำสัตยาว่า "จะขอเป็นข้าขอบขันธสีมาโดยสุจริตมิได้คิดเป็นอุบาย จะไม่คิดทรยศและกระทำการต่อสู้ต่อไปอีก แล้วก็ให้ทำพิธีสาบานตัวอย่างธรรมเนียมจีนคือ ตัดคอไก่เอาโลหิตปนกับน้ำแจกให้ดื่มทุกคน หมายความว่าถ้าไม่มีความสัตย์ก็ให้ตายเยี่ยงไก่ที่คอขาดนั้น เมื่อเวลาที่กระทำสัตย์ก็ได้เอาพระบรมราชฉายาลักษณ์ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมาตั้งโต๊ะมีเครื่องบูชาพร้อม วางไว้ฉะเพาะหน้าผู้กระทำสัตย์ ครั้นได้กระทำสัตย์เสร็จแล้ว เจ้าราชภาคิไนย์จึงจัดเข้าเปลือกให้แก่กวานกอยี่ ๒๐๐ ถัง และสั่งให้กลับไปตั้งพักอยู่ยังวัดที่เมืองสบแอดก่อน อย่าให้จีนกวานกอยี่มีความเกรงกลัวเลย ถ้ามีธุระประการใดก็ให้มาหากองทัพ ๆ จะช่วยอนุเคราะห์ไปตามสมควร กับให้กวานกอยี่แต่งช่อมาให้คนหนึ่งด้วย กองทัพจะได้ให้พระสวามิภักดิ์สยามเขตต์นำตัวลงไปหาท่านแม่ทัพใหญ่ซึ่งตั้งอยู่ ณ เมืองซ่อนนั้น ทั้งพระสวามิภักดิ์สยามเขตต์จะได้ขอตัวบุตรภรรยาของกวานกอยี่คืนมาให้ด้วย ต่อเมื่อถึงฤดูแล้งกองทัพใหญ่ยกขึ้นมาแล้ว กองทัพจึงจะได้นำตัวกวานกอยี่และพรรคพวกขึ้นเสนอ และกราบเรียนขอความกรุณาต่อท่านตามทางอันสมควร ถ้าแม้ท่านแม่ทัพจะจัดราชการให้ตั้งทำมาหากินอยู่ ณ ที่ใด กวานกอยี่ก็จะได้รวบรวมกันอยู่เป็นสุขต่อ

ไปได้ ขออย่าให้กวานกอยี่มีความวิตกและเกรงกลัวท่านแม่ทัพว่าจะทำประการใดเลย" กวานกอยี่จึงมอบตัวพวกช่อให้ไปกับพระสวามิภักดิ์สยามเขตต์ ๒ คน ส่วนตัวกวานกอยี่นั้นจะขอไปพักอยู่ยังแขวงเมืองชุงก่อน "ต่อเมื่อกองทัพใหญ่ยกขึ้นมาแล้วกวานกอยี่นายช่อจึงจะพาพรรคพวกเข้ามาหากองทัพใหญ่พร้อมกัน" เมื่อตกลงกันเช่นนี้แล้ว กวานกอยี่ก็พาสมัครพรรคพวกถอยไปตั้งอยู่ยังเมืองชุงทั้งสิ้น

การที่พวกช่ออ่อนน้อมยอมสวามิภักดิ์ขอเป็นข้าขอบขันธสีมาของกรุงเทพพระมหานครครั้งนั้น ก็ด้วยเดชะพระบารมีปกเกล้า ฯ เหตุด้วยกองทัพและทหารหรือก็ป่วยไข้หมดกำลังที่จะต่อสู้ได้อยู่แล้ว อีกประการหนึ่งก็ได้พยายามต่อสู้ปราบปรามจนสิ้นกำลังของพวกช่อลง กองทัพจึงได้ชัยชะนะโดยไม่ต้องเสียชีวิตทหารในที่รบกี่มากน้อย

อนึ่งแม่ทัพได้ดำริเห็นว่าพวกอ้ายช่อก็ได้เห็นกำลังอาวุธ และกำลังไพร่พลของทหารไทย ซึ่งได้ขับไล่รุกรานปราบปรามพวกมัน ตีหักค่ายอ้ายพวกช่อแพ้พ่ายไปถึง ๕ ตำบล ที่หนีร่นพ้นพระราชอาณาเขตต์ไปแล้วบ้างก็มี ที่เข้ายอมสวามิภักดิ์แล้วบ้างก็มีมาก เพราะมิอาจที่จะต่อต้านทานกำลังของกองทัพได้ ทั้งพวกอ้ายช่อก็มีความครั่นคร้ามขามเกรงอยู่ เมื่อจัดตั้งแต่งให้พวกหัวหน้ามียศบรรดาศักดิ์ตามสมควรแก่ธรรมเนียมบ้านเมืองแล้ว ทั้งรวบรวมให้อยู่ตามภูมิลำเนาตามสมควร ก็เห็นจะสงบเป็นปกติได้ พวกช่อก็จะได้วางใจว่าสวามิภักดิ์เป็นข้าขอบขันธสีมาแล้ว การที่จะทำอำนาจอาจหาญเที่ยวรุกรานรบกวนราษฎร ซึ่งถือว่าเป็นการป้องกันตัวนั้น ก็คงจะหาอาจไม่ เพราะคงไว้ใจได้แล้วว่าพลเมืองคงจะไม่คิดร้ายฝ่ายตัว ถ้าแม่ทัพจัดการตั้งแต่งให้เป็นหัวหน้าแบ่งน้ำให้กินแบ่งดินให้อยู่เสียเช่นนี้แล้ว การที่จะปกครองต่อไปก็เช่นเดียวกับพลเมืองจีนทั้งหลาย ซึ่งเข้ามาสู่พระบรมโพธิสมภาร ณ กรุงเทพพระมหานครนั้น

อนึ่งแม่ทัพได้ไล่เลียงสอบถามได้ความว่า "แต่เดิมมาเจ้านครเมืองหลวงพระบางก็ได้เลี้ยงดูพวกช่อไว้หลายพันคน ได้ตั้งหัวหน้าช่อให้เป็นที่พระยาอิศรเพ็ชรคน ๑ พระยาอิศรวงษาคน ๑ ให้ควบคุมกันตั้งทำมาหากินอยู่ในเขตต์แขวงเมืองหลวงพระบางมาช้านาน ครั้นล่วงมาถึงเจ้ามหินทรเทพนิภาธรคนนี้ พระยาอิศรเพ็ชรกับพระยาอิศรวงษาได้เกิดมีความวิวาทบาดหมางกันขึ้น ถึงเกิดต่อสู้รบราฆ่ากันจนล้มตายลงไปทั้ง ๒ ฝ่าย เจ้านครหลวงพระบางก็เพิกเฉยเสียหาปรายปรามให้รวบรวบปรองดองกันได้ไม่ พวกช่อจึงแตกฉานหนีหายล้มตายศูนย์สิ้นไป"

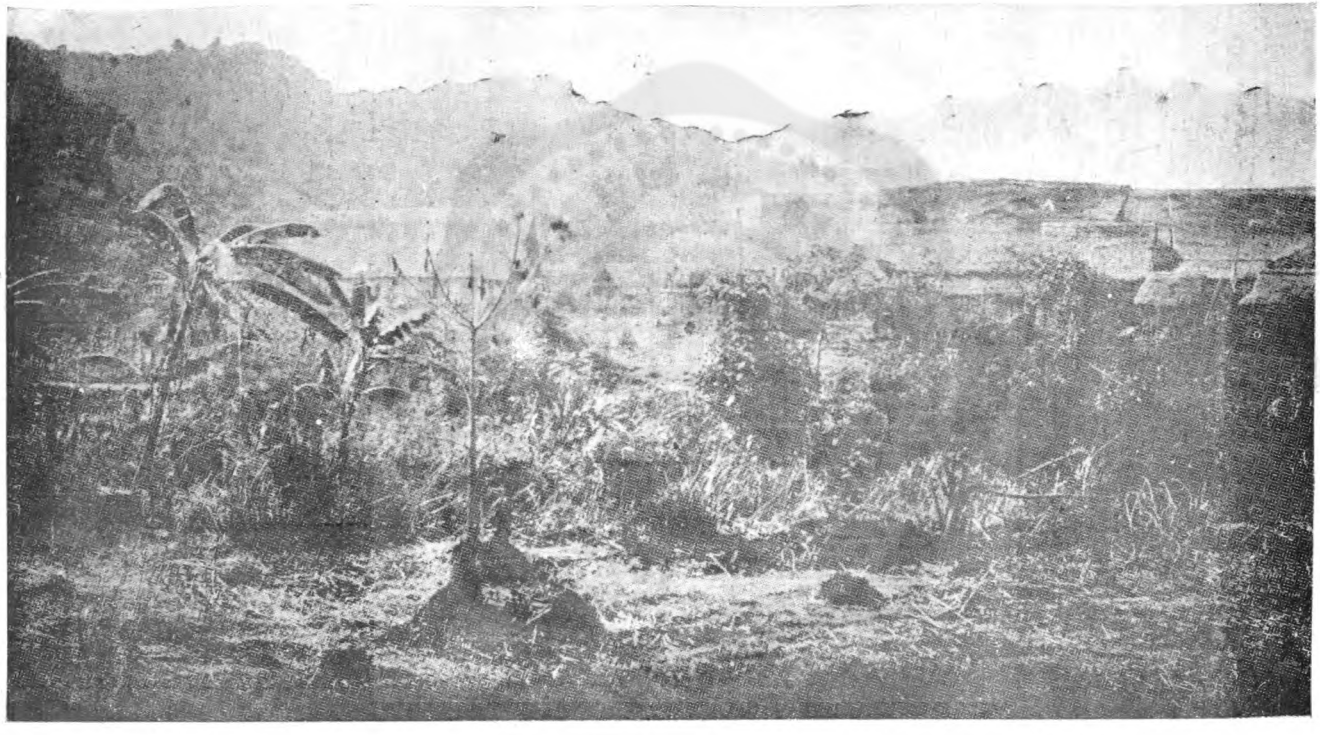
การครั้งนี้พวกฮ่อได้ต่อสู้เสียทีแตกพ่ายพ้นไปแล้ว หาที่ดินจะอาศัยก็ไม่มี จึงได้ยอมเข้าสวามิภักดิ์เป็นข้าขอบขันธสีมา ทั้งแบบแผนของเมืองนครหลวงพระบาง ก็เคยได้อุตหนุนอนุเคราะห์ปกครองพวกฮ่อมาแต่เดิมครั้งหนึ่งแล้ว มาชั้นนี้แม่ทัพจึงมีความเห็นว่าสมควรที่จะทะนุบำรุงพวกฮ่อ ชายพระราชอาณาเขตต์นี้ไว้ ให้เป็นข้าขอบขันธสีมาเหมือนเช่นเจ้านครเมืองหลวงพระบางแต่เดิมๆ ได้บำรุงปกครองมา ณ สมัยโน้นนั้น พวกฮ่อก็สงบราบคาบเป็นปกติดีอยู่ หาต้องปราบปรามรบสู้ไม่ ครั้งนี้แม่ทัพเห็นว่า พวกฮ่อก็ไม่มีที่ดินที่จะพำนักอาศัย ถ้าจะขับไล่ให้ออกไปพ้นพระราชอาณาเขตต์แล้ว ถ้าแม้ว่ากองทัพยกถอยไปเมื่อใด พวกฮ่อก็จะมั่วสุมประชุมกันกลับเข้ามาย่ำยีในพระราชอาณาเขตต์อีก เห็นว่าจะต้องต่อสู้รบกันไม่มีที่สิ้นสุดศึก เพราะเหตุว่าพวกฮ่อที่แตกพ่ายพ้นไป กองทัพก็คงจะฆ่าฟันหาสิ้นเชิงได้ไม่ ถ้ามันมามั่วสุมกันตั้งขึ้นเป็นก๊กเป็นเหล่าขึ้นได้แล้ว การปราบปรามก็จะต้องปราบปรามกันอยู่เสมอ ถึงแม้ว่าจะมีเหตุการณ์ซึ่งไม่ใหญ่โตเท่าใด แต่ความเชื่อถือไว้วางใจฝ่ายเมืองนครหลวงพระบางและพวกฮ่อไม่มีต่อกัน การที่จะปราบปรามนั้นก็ต้องเป็นการใหญ่โตทุกครั้งทุกคราวไป เมื่อพวกฮ่อยอมสวามิภักดิ์เป็นข้าขอบขันธสีมาแต่โดยดี มิได้ต่อสู้ให้เป็นที่ลำบากในการปราบปรามเช่นนี้แล้ว กองทัพก็ควรจะบำรุงรักษาไว้แต่โดยดี แม้มีเหตุการณ์เกิดขึ้นแต่เพียงเล็กๆ น้อยๆ ก็พอจะปัดเป่าเกลี่ยไกล่มิให้เป็นการยุ่งยากต้องปราบปรามกันใหญ่โตมากไป หรือถ้าพวกฮ่อจะมีเหตุการณ์ขัดขืนแตกร้าวกันขึ้นแต่อย่างหนึ่งอย่างใด ก็จะได้เอาไว้ใช้เป็นกำลังให้ปราบปรามพวกกันเอง เช่นใช้โจรจับโจรฉะนั้น

อนึ่ง แม่ทัพเห็นว่าการซึ่งฮ่อเข้ามารบกวนในพระราชอาณาเขตต์แขวงเมืองหลวงพระบางนี้ก็ช้านานประมาณ ๒๐ ปีแล้ว กรุงเทพพระมหานครต้องจัดกองทัพเกณฑ์คนขึ้นไปปราบปรามเสียพระราชทรัพย์ค่าพาหนะและชีวิตพลเมืองไปเป็นอันมาก อ้ายฮ่อก็หาสงบลงได้ไม่ กระทำให้จำนวนคนพลเมืองทางฝ่ายเหนือลดถอยน้อยลงไปทุกที จึงเห็นสมควรว่าจะรับพวกฮ่อจัดการให้เป็นปกติตั้งเป็นภูมิลำเนาเสีย จึงจะเป็นการยุติเรียบร้อยไปได้ด้วย

อนึ่งอ้ายข่าแจะซึ่งตั้งเป็นเจ้องอยู่ตำบลห้วยตะขวนแขวงเมืองหัวเมืองนั้น มีอ้ายหัวหน้าคือ อ้ายพระยาพระคน ๑ อ้ายพระยาว่านคน ๑ เข้าราชวงศ์ได้มีหนังสือไปให้หาตัวมาก็ขัดแข็งหามา

ไม่ ครั้น ณ วันอังคารเดือน ๗ แรม ๑๓ ค่ำ ปีขอ อัฐศก จุลศักราช ๑๒๔๘ พ.ศ. ๒๔๒๙ อ้ายพระยาว่านหัวหน้าข่าแจะซึ่งเป็นเจ้อง ได้รวบรวมกำลังกันกับพวกข่าประมาณ ๑๕๐ คนเศษ ยกมาตั้งค่ายอยู่ที่ห้วยห้อมแขวงเมืองซ่อน เที่ยวลาดหาสะเบียงอาหารและเที่ยวตีปล้นกวาดครัวราษฎร ซึ่งตั้งบ้านเรือนอยู่ตำบลนั้น เพียตงซึ่งเป็นนายบ้านควบคุมพวกแม้วอยู่ตำบลนั้นก็รีบลงมาแจ้งข้อความกับหัวพันพระยาศรีสุมัง ผู้รักษาเมืองซ่อน พระยาศรีสุมังผู้รักษาเมืองซ่อนจึงนำข้อความมาแจ้งให้แม่ทัพทราบ ในขณะนั้นเป็นเวลาย่ำรุ่ง (๖ ก.ท.) เมื่อแม่ทัพตื่นนอนขึ้นก็ได้ทราบข้อความจากพระยาศรีสุมัง ผู้รักษาเมืองซ่อนว่า "พวกข่อและพวกข่าแจะซึ่งเป็นเจ้องรวมกันยกมาตีปล้นบ้านเล็กเมืองน้อย และจับผู้คนเอาไปเป็นชะเลยไว้เป็นกำลังของมัน หนทางจากห้วยห้อมจะมาถึงเมืองซ่อนนี้ เป็นเวลา ๒ ชั่วนาฬิกาเท่านั้นก็จะถึงค่ายใหญ่ที่เมืองซ่อน" แม่ทัพจึงถามพระยาศรีสุมังว่า "พลเมือง ๆ ซ่อนไทย, ลาวยังอยู่เป็นปกติดอกหรือ?" พระยาศรีสุมังบอกว่า "เมื่อพลเมืองได้ทราบข่าวข่อในเวลาค่ำก็พากันอพยพหนีเข้าป่าไปหมด เมื่อจะอพยพหนีไปนั้น พระยาศรีสุมังจะห้ามปรามป้องกันไว้เท่าใดก็หาฟังไม่ พากันหนีไปหมดในเวลากลางคืนวันนั้นแล้ว เหลือแต่ตัวพระยาศรีสุมังและกรมการเพียง ๒—๓ คนเท่านั้น ครั้นพระยาศรีสุมังจะมาบอกข่าวแต่ในเวลากลางคืนก็เห็นว่า ที่กองทัพคนนอนกันหมดแล้ว และเมื่อเพียตงมาแจ้งความนั้นได้บอกว่า พวกข่อและพวกข่าแจะซึ่งเป็นเจ้องนั้นได้ประกาศว่า เวลานี้กองทัพใหญ่ที่เมืองซ่อนได้หมดกำลังแล้ว เพราะไพร่พลเจ็บป่วยล้มตายไปเป็นอันมาก เพราะฉะนั้นพวกข่าและพวกข่อจึงสมทบกันเข้ามาเพื่อจะตีค่ายที่แม่ทัพตั้งอยู่ให้แตกไปจงได้ ถ้าตีค่ายได้แล้วจะจับเอาช้างตัวที่มีงาใหญ่ของแม่ทัพ จะตัดเอางวงมาหลามกินให้สบายใจ" เวลานั้นแม่ทัพจึงให้นายทหารไปสำรวจคนป่วยไข้ที่อาการเพียบ หรือยังไม่สู้จะเพียบหนักกับคนซึ่งพึ่งล้มเจ็บลงใหม่ ๆ ว่าจะมีคนที่เหลืออีกเท่าใด นายทหารที่สำรวจได้ทำบัญชีมายื่นว่า "คนที่ยังดีอยู่นั้น ตั้งแต่แม่ทัพจนถึงพลหารเหลืออยู่เพียง ๑๑ คน" แม่ทัพจึงเห็นว่า "ทหารในกองทัพเจ็บป่วยล้มตายไปเป็นอันมากเช่นนี้ คนที่จะรักษาค่ายก็ไม่พอเพียง แต่ก่อนแตรประจำกองร้อยมีอยู่กองละ ๔ คนและมีแตรกองกลางอีก แม่ทัพไม่ได้ยินเสียงแตรมากว่า ๒๐ วันแล้ว ได้ให้ออกตรวจดูก็ได้ความว่าทหารแตรได้ป่วยเจ็บล้มตายไปเป็นอันมาก ไม่เหลือคนดีที่จะเป่าแตรได้เลยสักคนเดียว แม่ทัพจึงได้ให้เอาฆ้องโหม่งไปแขวนไว้ที่ป้อมและที่คนยามทุกแห่ง ให้ตีตรวจยามแทน

แตร ต่อมาพลทหารที่ตรวจยามตีฆ้องก็ป่วยไปสิ้น จึงต้องใช้ให้นายทหารเดินเที่ยวตีฆ้องรอบ ๆ ค่ายอยู่เสมอ ครั้นอ้ายช่อและข่าเจืองสมทบกันมาจะตีค่าย แม่ทัพจึงได้เกณฑ์หมอควานช้างที่ยังไม่ป่วยแบ่งออกมารักษาค่าย ทั้งกองโคต่างก็แบ่งเอามาแต่งตัวเป็นทหารรักษาค่ายด้วย และได้ให้นายทหารไปเก็บยืนของคนที่ป่วยไข้ จะเอามามอบให้คนกองช้างกองโคต่างถือ เมื่อนายทหารได้เก็บยืนนั้น นายทหารและพลทหารที่ป่วยไข้ลุกไม่ได้ จึงร้องคัดค้านขึ้นพร้อมกันว่า “ตัวเขาทั้งหลายได้ตั้งใจออกมาฉลองพระเดชพระคุณพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เพื่อจะปรายปรามช่อ ยังมิทันที่จะรบกับอ้ายช่อก็ต้องมาล้มป่วยมีอาการหนักจนลุกไม่ขึ้นไปตามกันเช่นนี้ เพราะฉะนั้นเขาทั้งหลายได้ตั้งใจพร้อมกันแล้วว่า จะพลีชีวิตเพื่อรบกับอ้ายช่อ จึงจะต้องขอยืนสำหรับตัวเอาไว้ก่อน และจะบรรจุยืนกอดแนบอกไว้ทุก ๆ คน เมื่ออ้ายช่อจะยกเข้ามาตีค่ายใหญ่ได้แล้ว เขาทั้งหลายจะยิงอ้ายช่อเสียจนหมดกระสุนยืนที่บรรจุไว้ก็จะยอมตาย” เมื่อแม่ทัพได้ความเช่นนั้นแล้วก็มีความสงสารเป็นอันมาก จึงยอมอนุญาตให้ทหารคนป่วยเหล่านั้นมีอาวุธอยู่กับตัวทุก ๆ คนได้ แต่ให้รวบรวมเอาอาวุธของทหารที่ล้มตายไปแล้วนั้น มาจ่ายให้กับพวกควานช้างและพวกโคต่างอยู่รักษาค่ายใหญ่ต่อไป และเวลานั้นแม่ทัพได้ออกเดินสำรวจตรวจเยี่ยมคนป่วยไข้ทั่วทั้งกองทัพ นายทหารและพลทหารที่ป่วยไข้ก็บอกกับแม่ทัพว่า “เขาทั้งหลายไม่มีความกลัวตายแม้แต่อย่างหนึ่งอย่างใดเลย เมื่ออ้ายช่อเข้ามาในค่ายได้เมื่อใดแล้ว เขาก็จะขอต่อสู้ประหารมันจนหมดชีวิต” แม่ทัพก็เลยไปเยี่ยมพระอินทรแสนแสงปลัดเมืองกำแพงเพชร ซึ่งมีอาการหนักนอนป่วยอยู่ลุกขึ้นหาได้ไม่ พระอินทรแสนแสงยกมือไว้และพูดกับแม่ทัพว่า “เวลานี้พวกอ้ายช่อและข่าเจืองได้ยกเข้ามาใกล้ค่ายใหญ่แล้ว ใต้เท้าจะคิดถอยกองทัพกลับไปหรืออย่างไร?” แม่ทัพจึงตอบว่า “เวลานี้น้ำก็ท่วมเต็มห้วยอยู่ทุกแห่งทุกตำบล ถ้ากองทัพถอยคนที่ป่วยไข้ก็จะล้มตายสิ้น เพราะฉะนั้นความคิดที่จะถอยนั้นยังไม่ได้คิดเลย คุณพระเชื่อในความสามารถของฉันมาแล้วไม่ใช่หรือ?” พระอินทรแสนแสงก็ยกมือขึ้นไหว้พูดรับรองว่า “เชื่อแล้ว!” แม่ทัพจึงพูดต่อไปว่า “ฉันได้ตั้งใจที่จะยอมสละชีวิตเป็นครั้งที่ ๑ ก่อนคนทั้งหลาย เมื่อฉันตายแล้วคนในกองทัพจึงตายเป็นครั้งที่ ๒ ทำอย่างไร ๆ เสียฉันก็จะไม่ทิ้งกันเลย” และแม่ทัพได้พูดจาปลอบโยนให้มีน้ำใจอีกหลายประการ พระอินทรแสนแสงก็ยกมือไหว้ด้วยความยินดี แม่ทัพ

๔๕ รูปเมืองซ่อน ตั้งอยู่ด้านหลังค่ายแม่ทัพ คนละฟากลำห้วย (เมื่อครั้งที่ ๑)

จึงได้จัดทหารที่ยังไม่บ่วยไข้ให้นำข้อความที่แม่ทัพกล่าวนั้น ไปชี้แจงให้นายทหารที่บ่วยอยู่นั้นทราบ ความว่า "แม่ทัพจะไม่ถอยหนีจนก้าวเดียว จะต่อสู้จนหมดโลหิตหยาดที่สุด และจะยอมตายไปกับทหารพร้อมกันด้วย" เมื่อนายทหารและพลทหารได้ความตามคำสัญญาของแม่ทัพดังนี้แล้ว ก็มีความปลื้มยินดีพร้อมหน้ากันมีจิตต์ใจผ่องใสแข็งแรงมากขึ้น แม่ทัพจึงได้จัดคนในกองช้างและกองโคต่างให้รักษารอบค่ายและให้คาเต็ทที่ยังไม่บ่วยไปจัดการลูกระเบิดไว้ตามทางที่พวกข่อจะยกเข้ามาได้ถึงทุกๆ ทาง และจัดให้เจ้าก่ำ บุตรเจ้าอุปราช ซึ่งคุมกำลังเมืองหลวงพระบางขึ้นมากับกองทัพนั่น ควบคุมกำลังท้าวขุนกรมการของเมืองหลวงพระบางประมาณ ๑๐๐ คนเศษ ได้จ่ายปืนหามแล่นกับปืนที่ติดตัวของเจ้าก่ำมา กับจ่ายกะสุนดินดำให้ไปพร้อมเสร็จ แม่ทัพจึงมีคำสั่งให้เจ้าก่ำยกล่วงหน้าขึ้นไปยังห้วยห้อม ให้ตั้งสะกัดทางไว้ ถ้าเจ้าก่ำเห็นควรจะยกเข้าตีค่ายข่อได้ก็ให้ยกเข้าตีปราบปรามเสียให้สงบ"

เมื่อเจ้าก่ำได้ยกกองทัพออกไปจากเมืองซ่อนแล้ว ก็ยกไปตั้งค่ายลงบนภูเขาลูก ๑ ซึ่งตรงกันข้ามกับค่ายของอ้ายพระยาว่านและพวกข่อนั้น มีห้วยห้อมขวางกลางอยู่ เจ้าก่ำมิได้ยกออกตีค่ายพวกข่อ เป็นแต่ยิงปืนโต้ตอบกันอยู่ในค่ายทั้ง ๒ ฝ่าย จนลูกกะสุนดินดำหมด จึงได้บอกมายังกองทัพขอกะสุนดินดำเพิ่มเติมขึ้นไปอีก เมื่อแม่ทัพได้ทราบเหตุดังนี้ จึงเห็นว่าถ้าจะไม่รีบจัดการให้สำเร็จ พวกข่อและพวกข่าเจืองก็จะกำเริบ จึงได้เรียกพวกหัวหน้าควานช้างเมืองแพร่ เมืองลำปาง เมืองน่าน กับพวกกองโคต่างมาชี้แจงที่จะต้องแบ่งคนให้รีบยกไปช่วยเจ้าก่ำตีพวกข่อและข่าเจืองให้แตกไป พวกกองช้างและพวกโคต่างมีความยินดีจึงรับอาสาที่จะออกไปปราบพวกศัตรูนั้น แม่ทัพจึงได้เอาเครื่องแบบของทหารที่บ่วยตายไปแล้วให้คนพวกนี้แต่งเป็นทหาร และให้ร้อยโทแจคุมปืนใหญ่อาร์มสตรองกับทหารกำกับปืนไปด้วยอีก ๓ คน ได้เอาปืนใหญ่นั้นบรรจุบนหลังช้างซื่อพลายน่าน ซึ่งเป็นช้างของแม่ทัพขี่ รวมกำลังคนที่ยกไป ๒๐๐ คนเศษ กับมีคำสั่งว่า ถ้าแม้ยกเข้าไปถึงค่ายพวกข่อและข่าแจะซึ่งเป็นเจืองแล้ว ก็ให้เอาปืนใหญ่ยิงระดมทำลายค่ายของมันเสียให้จงได้ ถ้าค่ายแตกแล้วก็ให้ระดมนายทหารและไพร่พล ให้ยกเข้าหักพังค่ายและจับตัวอ้ายพวกข่าเจืองและอ้ายพวกข่อมาให้จงได้

ครั้นเมื่อนายร้อยโทแจยกไปแล้ว แม่ทัพและนายทัพนายกองก็ได้แต่งเครื่องสนามเตรียมตัวไว้พร้อมทุกคน ทั้งในเวลากลางวันและกลางคืนกับพลทหารที่ป่วยไข้นั้นก็ได้เตรียมบรรจุขึ้นอยู่กับตัวไว้ทุก ๆ คนด้วย

รุ่งขึ้น ณ วันอาทิตย์เดือน ๘ ขึ้น ๔ ค่ำปีขอ อัฐศก จุลศักราช ๑๒๔๘ พ.ศ. ๒๔๒๙ กองทัพที่ยกไปจึงระดมยิงปืนใหญ่ภูเขาอาร์มสตรองกะสุนแตกเข้าไปในค่ายของอ้ายข่าแจะซึ่งเป็นเจ้องและพวกช่อถึง ๓ กะสุน กะสุนได้แตกออกถูกอ้ายพวกข่าแจะซึ่งเป็นเจ้อง และพวกช่อซึ่งอยู่ในค่ายนั้นล้มตายลง และกะสุนที่ยิงต่อ ๆ ไปนั้น เลยค่ายไปถูกภูเขาระเบิดดังขึ้นทางหลังค่ายของพวกช่อและพวกข่าเจ้องเสียงสนั่นหวั่นไหว พวกอ้ายช่อและข่าแจะมีความตกใจกลัวเป็นอันมาก เข้าใจว่ามีกองทัพยกมาตีกระหนาบโอบหลังอีก อ้ายข่าแจะซึ่งเป็นเจ้องและพวกช่อที่มิได้ถูกกะสุนปืนลูกแตกนั้นก็พากันลงซ่อนตัวอยู่ในหลุมและคูสนามเพลาะซึ่งขุดเอาไว้เพื่อหลบหนีเอาชีวิตรอด หาอาจที่จะยกออกจากค่ายไม่ พวกทหารก็พร้อมกันหักพังค่ายของพวกช่อเข้าไปได้ ไล่ฆ่าฟันอ้ายข่าแจะซึ่งเป็นเจ้องและอ้ายพวกช่อล้มตายอยู่ในค่ายประมาณ ๖๐ คนเศษ กับจับได้ตัวอ้ายพระยาว่านหัวหน้าข่าแจะซึ่งเป็นเจ้อง ที่ถูกกะสุนปืนขาหักคนหนึ่ง อ้ายคำเพ็ชรคนหนึ่ง อ้ายเพี้ยชัย ๑ อ้ายเพี้ยเมือง ๑ ทั้งเก็บได้เครื่องศัสตราวุธต่าง ๆ ที่มีอยู่ในค่ายได้ทั้งสิ้น มีปืนคายศิลาเป็นต้น กับจับได้ชายหญิง ๓๖ คนซึ่งเป็นชะเลยของพวกข่าแจะซึ่งเป็นเจ้อง กองทหารก็ทำลายเผาค่ายของอ้ายข่าแจะซึ่งเป็นเจ้องและพวกช่อเสียทั้งสิ้น แล้วก็พาพวกช่อและพวกข่าที่จับได้นั้นมาให้แก่แม่ทัพยังเมืองซ่อนทั้งสิ้น

อนึ่งพวกทหารลาวที่จัดให้ไปนั้น มีความแค้นเคืองพวกข่าและพวกช่อจึงได้ตัดเอาหูของพวกช่อและพวกข่าแจะที่ตายแล้ว บรรจุชะลอมมาให้แม่ทัพเพื่อเป็นพะยาน ได้ตัดเอาหูมาคนละหู ๆ ถึง ๖๐ คน

แม่ทัพได้สั่งให้ตัดศีรษะอ้ายพระยาว่านกับอ้ายพวกหัวหน้าข่าแจะเหล่านั้น เสียบประจานไว้ ณ ทุ่งนาเมืองซ่อน ละคนชะเลยซึ่งจับมาได้ ๓๖ คนนั้น แม่ทัพก็ปล่อยให้กลับคืนไปอยู่ตามภูมิลำเนาเดิมทั้งสิ้น ตั้งแต่นั้นมาการที่อ้ายข่าแจะซึ่งมีความกำเริบเป็นเจ้องนั้น ก็สงบเป็นปกติราบคาบตลอดมา

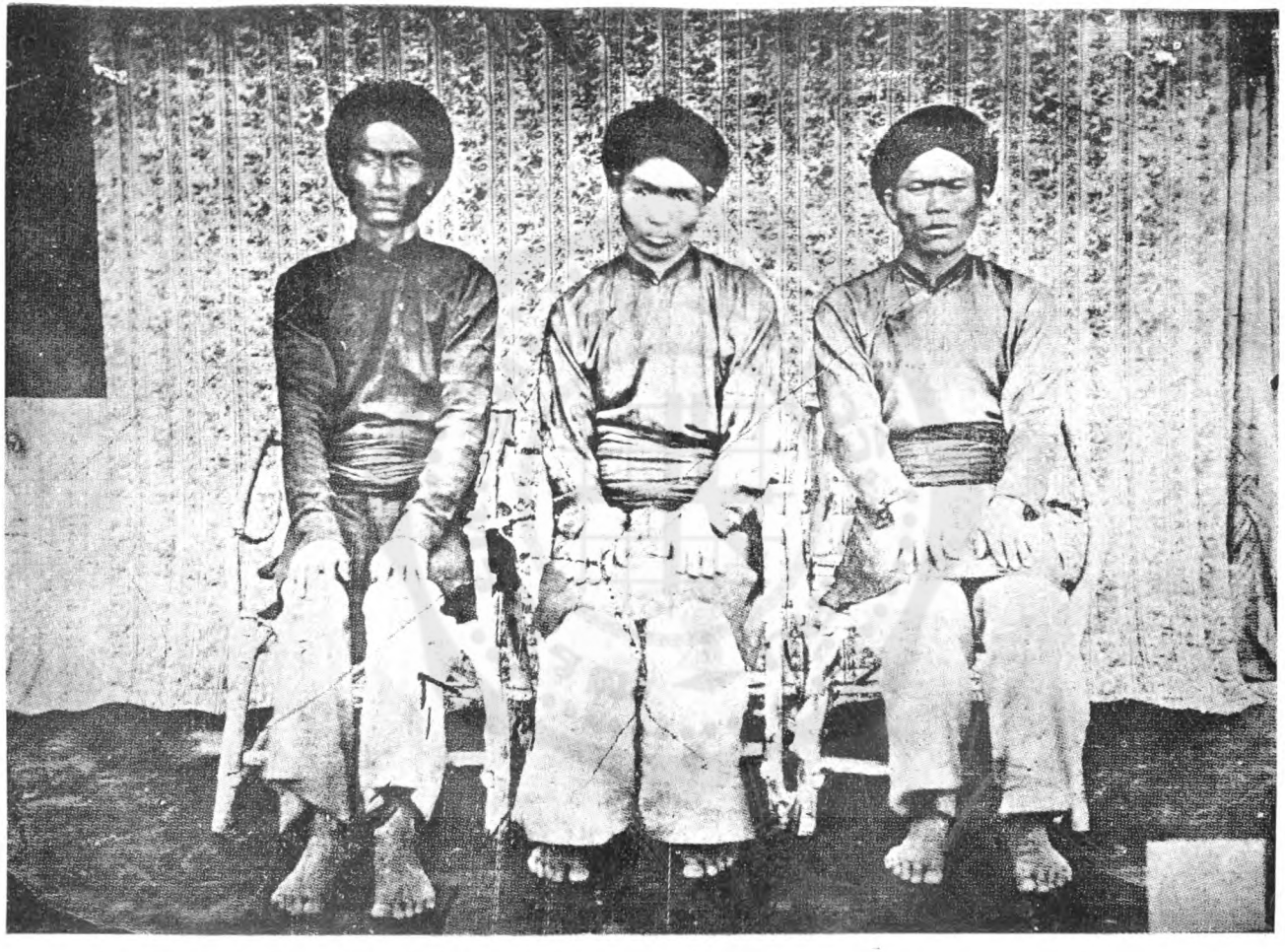
๔๖ รูปบ้านห้อมแขวงเมืองซ่อน ถ่ายเมื่อกองทัพยกขึ้นไปปราบจีนฮ่อ
หัวพันห้าทั้งหกแขวงเมืองหลวงพระบาง (ครั้งที่ ๑)

ประวัติข่าแจะซึ่งคิดกบฏเป็นเจือง

เดิมข่าแจะซึ่งตั้งอยู่บนยอดเขา ในพื้นดินแดนของเมืองหลวงพระบางทั่วไป ที่เรียกว่าข่าแจะนี้มีหลายพวกทั้งภาษาก็ผิดกันคือพวก ๑ ชื่อข่าขัด อีกพวก ๑ ชื่อข่าฮอก อีกพวก ๑ ชื่อข่าละเมด แต่ที่เรียกว่าข่าแจะนั้นคือรวมข่าหมดทุก ๆ พวกเข้าด้วยกัน ชาวนครหลวงพระบางเรียกว่าข่าแจะ ข่าพวกนี้เป็นส่วยขึ้นแก่เจ้านครหลวงพระบางและเจ้านายบุตรหลานกับท้าวเพี้ยในเมืองนครหลวงพระบางทั้งสิ้น ส่วนนั้นทำไร่เข้าส่ง และส่วยสิ่งของต่าง ๆ ถึงปีต้องนำเอามาส่งพลเมือง ๆ นครหลวงพระบางได้อาศัยอาหารของพวกข่าซึ่งเป็นส่วยทั้งสิ้น อยู่มาเมื่อครั้งพระยาราชวรานุกูล (เจ้าพระยาศรีธรรมาธิราช เวก บุญยรัตพันธุ์) ได้เป็นแม่ทัพยกขึ้นไปปราบฮ่อทุ่งเชียงคำ ข่าพวกนี้ก็ก่อการกบฏต่อเจ้านายเมืองนครหลวงพระบางขึ้น เดิมทีที่จะก่อการกบฏขึ้นนั้น มีข่าแจะคนหนึ่งเป็นคนฉลาด ได้สำแดงอิทธิฤทธิ์ทำพิธีขึ้นที่โอ่งศิลาใหญ่แขวงเมืองพวนโอ่งนี้ได้มีมาแต่โบราณกาล คือเขาหินยนภูเขานั้นทำเป็นโอ่งขึ้นหลายใบตัวโอ่งติดอยู่กับหินเรียงกันไปอยู่ตามเชิงเขาเมืองพวนโอ่งนี้มีนามชื่อว่าเจือง อนึ่งโอ่งเจืองนี้ตามคำโบราณกล่าวว่าแม้จะเอาน้ำบรรจุลงในเจืองนี้แล้ว น้ำนั้นก็กลับกลายเป็นสุราไปทั้งสิ้น พวกลาวและพวกข่าจึงนับถือนักว่าเป็นของศักดิ์สิทธิ์ ข่าแจะผู้ฉลาดนี้ได้ค้นพบพริกมูลหนูชะนิดหนึ่งเป็นพริกมูลหนูจืดไม่มีรสเผ็ดร้อน ข่าผู้นั้นจึงได้เอาพริกนั้นมาตำที่โอ่งเจือง แล้วประกาศตนว่า "ผีฟ้าได้ยกให้เขาขึ้นเป็นหัวหน้าข่าแจะทั้งหลาย ซึ่งจะนำให้เขาไปต่อสู้กับพวกลาวหลวงพระบางที่ได้ใช้พวกเรายิ่งกว่าทาสและได้เคยกดขี่ข่มเหงพวกเรามาช้านาน และความหมายของพวกลาวซึ่งเป็นนายได้แจกให้กับเราซึ่งเป็นพวกหัวหน้าข่าให้เข้าใจความหมายของพวกมัน คือเอาซี่โครงควายมายังเป็นฟันเลื่อยขีดสั้นยาวตามแต่จะยังแล้วผ่าออกเป็นสองซีก ให้พวกเรายึดถือไว้ซีก ๑ ลาวที่เป็นนายเรายึดถือเอาไว้ซีก ๑ ถ้าพวกลาวที่เป็นนายจะมีการสั่งเสียอะไรแก่พวกเราแล้ว ก็ต้องส่งซี่โครงควายอันของนายที่ยึดถือไว้นั้นมาให้พวกเราทายกันดู ถ้าซี่โครงควายอันนั้นเท่าและรอยยังไว้นั้นถูกรอยกันแล้ว พวกเราก็ต้องเชื่อว่าเป็นคำสั่งอันแท้จริงของนาย เช่นเป็นการร้อนพวกลาวที่เป็นนายก็ส่งถ่านไฟมา (หมายความว่าร้อนเป็นไฟ) ถ้าจะเกณฑ์ไปให้สิ้นเชิงก็ส่งขนไก่มา (หมายความว่าเป็นไม้กวาดให้กวาดเอาไปให้สิ้น) และพวกเราก็ต้องเชื่อฟังคำทำตามคำสั่งของพวกลาวซึ่งเป็นนาย

อยู่เสมอ ยังนี้ผีฟ้าได้บันดาลโปรดปล่อยให้พวกเราเป็นไทยไม่ต้องเป็นข้าของพวกลาวอีกต่อไปละ" ครั้นเมื่อประกาศตนเสร็จแล้ว ข่าผู้นั้นก็ได้สำแดงอิทธิฤทธิ์ให้พวกข่าทั้งหลายเห็นอภินิหารคือเอาน้ำลงเทในพริกซึ่งตำไว้ที่โอ่งเจืองนั้น แล้วก็เอาน้ำพริกนั้นขึ้นมาลูบไล้ล้างหน้าล้างตาและซะโลมตามเนื้อตัว เมื่อพวกข่าทั้งหลายได้เห็นเช่นนั้นแล้ว ก็มีความเชื่อถือเลื่อมใสว่าผีฟ้าได้มาเข้าทรงจริงจึงพากันเข้าสมัครรวบรวมเข้าเป็นพวกเดียวกันแล้วจึงแย่งคนฉลาดออกเป็นพวก ๆ ตั้งให้มีชื่อต่าง ๆ กัน เรียกว่า "พระยาพระ พระยาว่าน พระยาโคตะมะ และพระยาราช กับมีชื่อต่าง ๆ ตั้งให้เป็นหัวหน้าแยกย้ายกันอยู่ และให้นามพวกข่าซึ่งเป็นกบฏต่อเมืองนครหลวงพระบางนี้ว่าพวกเจือง" (เจืองนี้คือคำที่เอามาจากโอ่งหินนั่นเอง) ต่างพวกต่างก็ยกเข้าตีพวกบ้านลาวทุกหมู่ทุกพวกอาวุธของพวกข่านี้ใช้หน้าไม้ ส่วนลูกของหน้าไม้นั้นอาบยางน่องซึ่งเป็นของมีพิษ ได้ยกเข้าตีปล้นหมู่บ้านพวกลาว ฆ่าพวกลาวตายเสียเป็นอันมาก เพราะถูกยิงด้วยลูกหน้าไม้ยางน่องของพวกข่าเหล่านี้ ในระหว่างที่พวกลาวได้ล้มตายลงโดยถูกอนุหน้าไม้ยางน่องของพวกข่าเจืองนี้ ในระหว่างที่หมดหนทางไม่รู้ที่จะหายาอย่างไรแก้ไขให้รอดนั้น ยังเอิญมีข่าคนหนึ่งมีความสงสารพวกลาวขึ้นมา เพราะเห็นพวกลาวตายมากจึงเล็ดลอดหนีพวกข่าด้วยกันมาแจ้งความให้แม่ทัพลาวทราบความว่า "การที่จะแก้พิษของยางน่องนี้ ว่ามีแก้ได้อยู่แต่อย่างเดียวคือปูนาเท่านั้น จึงจะแก้ให้หายพิษได้ไม่เป็นอันตรายแก่ชีวิตแต่อย่างใด" เมื่อพวกลาวได้ทราบเรื่องเช่นนี้แล้ว จึงได้ไปจับเอาปูนามาบรรจุข้องไว้กันตัว ครั้นพวกข่ายกมาและยิงลูกยางน่องมาถูกอีก พวกลาวก็ตำปูนาพอกถูกพิษยางน่องเสีย ทันท่วงทีก็รอดพ้นจากความตาย ตั้งแต่นั้นมากองทัพพวกข่าก็พ่ายแพ้พวกลาวหลบหนีเข้าป่าเข้าดงไปสิ้น ข่าแจะซึ่งเป็นเจืองนี้มีประมาณหลายพันคน และข่าแจะพวกนี้ที่หนีไปอยู่ตามมณฑลพายัพรับข้างทำป่าไม้อยู่นั้นชาวมณฑลพายัพเรียกว่าขะมุ

ฝ่ายกองทัพเจ้าราชวงศ์ซึ่งตั้งรักษาราชการอยู่ยังเมืองแวนนั้น ได้บอกข้อราชการลงมายังแม่ทัพว่า "ท้าวยี่น้อย ท้าวยี่ใหญ่ เพี้ยเท่า เพี้ยไชร์ พระยาน้อยคำฟัน แสนเมืองเคียวกา แสนขันอาสา พระยาแก้ว พระยาลิ้นทอง พระยาราช แสนสุวรรณ ซึ่งเป็นหัวหน้าอ้ายข่าแจะซึ่งเป็นเจือง ตั้งอยู่ตำบลแกวหมากเพือง ผาลอย เพียงโค้งและห้วยคีแขวงเมืองซำใต้ และเมือง

๔๗ พวกผู้ไทยแดง อยู่เมืองโสย ซึ่งไปเข้าร่วมคิดกับพวกฮ่อและช่วยพวกฮ่อ เที่ยว ทำการปล้นเมืองต่าง ๆ เรียกว่าเจือง เข้ามายอมรับผิดชอบต่อกองทัพ (ถ่ายครั้งที่ ๑)

๔๘ กอยี่

ซำเหนือ กับแขวงเคียวกานั้น ได้พากันเข้ามาหาเจ้าราชวงศ์ ซึ่งตั้งอยู่ ณ เมืองแวนนั้นแล้ว เจ้าราชวงศ์ได้ให้พวกหัวหน้าข่าแจะซึ่งเป็นเจืองเหล่านั้น ทำสัตยาสาบานตัวทุกคนแล้ว กองทัพจึงสั่งให้พวกหัวหน้าจัดการควบคุมกันอยู่ตามภูมิลำเนาเดิมต่อไป อนึ่งพระยาพระหัวหน้าข่าเจืองนั้น ก็หนีไปเข้าหาเจ้าราชวงศ์ยังเมืองแวนด้วยแล้ว" ราชการซึ่งจะต้องปรายปรามพวกข้าศึกศัตรูในเขตต์แขวงเมืองหัวพันห้าทั้งหกนั้น ก็เป็นการสงบเรียบร้อยลงไปได้ในฤดูฝนนี้ ต่อเมื่อสิ้นหน้าฝนถึงฤดูแล้งแล้ว แม่ทัพจึงจะยกกองทัพใหญ่ขึ้นไปทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ เพื่อตรวจจัดราชการตำบลหมู่บ้านต่าง ๆ แขวงเมืองหัวพันห้าทั้งหกตลอดขึ้นไปจนถึงเมืองสิบสองจุไทยนั้น

ครั้น ณ เดือน ๑๐ ขึ้น ๑๒ ค่ำปีขอ อัฐศก จุลศักราช ๑๒๔๘ พ.ศ. ๒๔๒๙ องทั่งนายช่องเหลืองซึ่งแตกหนีจากเมืองพูน ไปตั้งอยู่พ้องจะลอและเมืองลาดนั้น พาสมัครพรรคพวกเข้ามายอมสวามิภักดิ์ต่อกองทัพ กับทำสัตย์สาบานตัวตามธรรมเนียมจีนเสร็จแล้ว กองทัพจึงให้องทั่งรวบรวมพาสมัครพรรคพวกขึ้นไปตั้งอยู่ กวานกอยี่ช่อซึ่งสวามิภักดิ์แต่ครั้งก่อนนั้น

อนึ่ง แม่ทัพได้สั่งให้หาตัวกวานกอยี่ช่อกับพวกหัวหน้าช่อต่าง ๆ และพรรคพวกทั้งสิ้นลงมายังค่ายของแม่ทัพที่เมืองซ่อนแล้ว เมื่อแม่ทัพจะยกกองทัพใหญ่ขึ้นไปจัดราชการ ณ เมืองแถงเมื่อใด จึงจะเอาตัวกอยี่ช่อกับหัวหน้าอื่น ๆ และพรรคพวกไปในกองทัพด้วยทั้งสิ้น และจะจัดการเรื่องจีนช่อนี้ให้สมควรแก่ราชการต่อไป แม่ทัพได้ตรวจดูอัธยาศัยใจคอของกวานกอยี่ช่อและหัวหน้าช่อกับพรรคพวกเห็นมีความสุจริตเรียบร้อยดีอยู่ กับพวกหัวหน้าช่อทั้งหลายได้ยินยอมพร้อมกันว่า "ถ้าแม่ทัพจะบังคับให้ไปตั้งอยู่ ณ ที่ใด ก็จะประพฤติตนตามคำสั่งทุกประการ"

อนึ่งพวกช่อซึ่งเป็นโจรผู้ร้ายยกล่วงเข้ามาในพระราชอาณาเขตต์ คือพวก จีนองเหลือง องแดง องดำ ที่เรียกกันว่าพวกฮ่อนี้ ครั้นเมื่อพวกฮ่อยอมสวามิภักดิ์พากันลงมายังเมืองซ่อนทั้งสิ้นแล้ว แม่ทัพก็ได้ซักข้อความตั้งแต่ต้นเดิมมา ได้ข้อความตามคำให้การของกวานกอยี่หัวหน้าใหญ่ของพวกฮ่อดังต่อไปนี้ :—

กำเนิดฮ่อ

เดิมพวกฮ่อนี้เป็นชาวกวางตุ้งกวางไซ และเมืองยูนาน เสฉวน ประพฤติเป็นกบฏต่อกรุงปักกิ่ง หัวหน้ากบฏคือ หงออาจง นับว่านับเนื่องเป็นหลานเหลนมาแต่หงอซำกุ้ย หงอซำกุ้ยได้เป็น

เจ้าแห่งแผ่นดินจีนภาคหนึ่ง ตั้งแต่แย่งเขตต์แดนกับซุนตี่ ต้นวงศ์เชงตั้งตัวเป็นเจ้าใช้นามไทเพ็งอ๋อง ใช้ธงเหลืองสำหรับทัพ ได้ก่อการกบฏขึ้นในระหว่างเมื่อชาติยุโรป ๔ ชาติ ยกไปตีกรุงปักกิ่งตีขึ้นไปถึงเมืองเทียนสิน รัฐบาลปักกิ่งยอมแพ้ยอมเสียค่าปรับให้และรัฐบาลปักกิ่งได้ขอให้นายทหารอังกฤษมาช่วยจัดการฝึกสอนทหารและตั้งกองทัพยกของจีนขึ้น เพื่อจะไปปราบปรามพวกไทเพ็งอ๋องที่เป็นกบฏ รัฐบาลอังกฤษยอมให้เมเยอร์กอร์ดอนไปช่วยรัฐบาลจีน เมเยอร์กอร์ดอนได้จัดทหารยกเป็นกองทัพใหญ่ ได้คุมกองทัพไปรบกับพวกไทเพ็งอ๋อง ๆ แตกกระจัดกระจายหนีออกไปตั้งอยู่ตามหัวเมืองเสฉวนและเมืองยูนาน ไทเพ็งอ๋องซึ่งเป็นหัวหน้าก็ถึงแก่กรรม

ฝ่ายกองทัพพวกไทเพ็งอ๋อง และพวกส่วยทางเมืองเอ็กอ๋องและพวกกวางตุ้งกวางไซที่ตั้งเป็นกองโจร ก็เที่ยวแตกกระจัดกระจายอยู่ และตั้งตัวเป็นก๊กเป็นเหล่าขึ้น

หัวหน้าแตกออกเป็น ๔ พวก ๆ หัวหน้านั้นเป็นนายทหารทุกคน ได้เข้าไปเสี่ยงทายในศาลเจ้าที่ตนนับถือว่า "พวกใดจะใช้ธงสีใดนำทัพ ธงนั้นมี ๔ สีคือ สีแดง, สีดำ, สีเหลือง, สีลาย, ผู้เป็นหัวหน้าอยู่เมืองลาวกายนั้นเสี่ยงทายได้ธงสีดำ พวกใช้ธงสีดำนี้ได้มารบกับฝรั่งเศส การรบกล้าแข็ง ที่คนทั้งปวงเรียกว่าฮ่อธงดำ หรือ "แบล็กแฟลก"

พวกธง ๔ สีนี้ เที่ยวระบาดเข้าไปในแผ่นดินญวน และเข้ามาในดินแดนสยาม เป็นต้นว่าเมืองพวน เมืองหัวพันห้าทั้งหก เมืองสิบสองจุไทย เมืองสิบสองปันนา เที่ยวรบกวนไพร่บ้านพลเมือง เที่ยวแย่งชิงและยกเข้าตั้งปกครองอยู่ตามหัวเมืองเหล่านั้นเป็นส่วน ๆ ใช้อาชญาสิทธิ์เด็ดขาด และยกไปเที่ยวปรายตามหมู่บ้านลาว บ้านข่า บ้านแม้ว บ้านเย้า เก็บริบเอาวิญญาณกทรัพย์อวิญญาณกทรัพย์มาเป็นของตนทั้งสิ้น และกวาดต้อนเอาชะเลยที่ได้มาใช้เป็นทาสทำการงานทุกอย่าง ถ้าขัดขืนอำนาจก็ฆ่าเสีย เด็กอายุ ๑๔—๑๕ ขวบก็บังคับให้ควั่นเปียแปลงเป็นฮ่อ เมื่อไปตีที่ใดได้ก็ฆ่าบิดามารดาเด็กเสียแทบทุกราย ถ้าเป็นคนฉกรรจ์ก็จับเอามาเลี้ยงม้า เกี่ยวหญ้าม้า ตักน้ำตำเข้า เวลารบใช้ให้ส่งสะเบียงอาหาร ไม่ใช้เป็นคนสำหรับรบ แต่ให้ควั่นเปียแปลงเป็นฮ่อทั่วไป พวกหัวหน้าทั้ง ๔ พวกต่างแย่งอำนาจกัน รบกันเองหลายครั้งล้มตายเป็นอันมาก

ส่วนตัวกวานกอยี่นั้น เดิมเป็นจีนชาวกวางไซ เมื่ออายุ ๒๐ ปี ได้เข้าสมัครอยู่กับองลิวซึ่งเป็นผู้รักษาเมืองลาวกาย ตั้งเกลี้ยกล่อมไพร่พลได้ประมาณ ๑,๐๐๐ คนเศษ ใช้ธงสีดำสำหรับนำกองทหารไปเที่ยวรบ ณ ที่ต่าง ๆ

ครั้นถึงปีระกา สัปตศก จุลศักราช ๑๒๔๗ พ.ศ. ๒๔๒๘ กองทัพกรุงเทพพระมหานครยกขึ้นมาปราบปรามโจรผู้ร้ายในเมืองหัวพันห้าทั้งหกเมืองสิบสองจุไทยและเมืองพวนนั้น โจรผู้ร้ายเหล่านี้คือพวกของพันลันซี จีนฮ่อเหลืองดังที่กล่าวมาแล้วเป็นต้น เดิมจะนับปีก็ได้ถึง ๒๒ ปีเศษแล้ว แต่ในเวลายกนี้พวกจีนฮ่อเหลืองได้เกิดความร้าวฉาน วิวาทบาดหมางต่อสู้กันขึ้นเองจึงแยกย้ายไปใช้ธงสีช่อเป็นธงแดงไปบ้างธงลายบ้าง แต่ที่คงอยู่เป็นธงเหลืองก็มี และกลับไปเป็นพวกธงดำก็มาก กำเนิดของพวกช่อธงเหลืองนี้ ก็คือหงออาจงซึ่งเป็นพี่ชายของพันลันซีเป็นพวกจีนแท้หาได้ไว้ผมเปีย ไม่ ไว้ผมมวย และเป็นแซ่เดียวกับหงอซำกุ้ย ครั้งแผ่นดินเม่งเฉียวเป็นนายใหญ่ต้นเดิมของพวกช่อธงเหลือง ซึ่งเข้ามารบกวนเป็นโจรผู้ร้ายอยู่ในพระราชอาณาเขตต์สยามนี้

ส่วนคนของลกมันไตที่ยังแตกฉานอยู่ข้างนั้น ก็รวบรวมกันเข้าเป็นพวกเป็นหมู่ มีประมาณ ๖๐๐ คนเศษไปบรรจบกับพวกของหลี่ยองซอยพวกช่อธงเหลือง ซึ่งเที่ยวเป็นโจรผู้ร้ายอยู่ในเขตต์แขวงเมืองญวนบ้าง และเข้ามาในพระราชอาณาเขตต์สยามบ้าง แต่แตกกันออกเป็นหลายพวกหลายหมู่ ต่างคนต่างก็ตั้งตัวขึ้นเป็นหัวหน้าใช้ธงสีต่าง ๆ คือดำ, แดง, เหลือง, ลาย ตามหมู่ตามพวกเที่ยวทำการโจรกรรมคุมกันเข้าตีบ้านเล็กเมืองน้อยหาเลี้ยงชีวิตเป็นโจรผู้ร้าย ซึ่งแตกแยกย้ายกันถึง ๓ ครั้งดังนี้ และกลับเข้ามารวบรวมสมทบกันเป็นโจรผู้ร้ายที่เรียกกันว่าพวกฮ่อนั้นเพราะเหตุดังนี้ เพราะฉะนั้นพวกฮ่อจึงหามีเจ้านายไม่ เป็นแต่ผู้ใดมีกำลังและอำนาจก็ยกตัวขึ้นเป็นหัวหน้าและตั้งเป็นหมู่เป็นพวกเที่ยวทำการโจรกรรมลาดหาสะเบียงเลี้ยงกันเท่านั้น

ฝ่ายยิบมันไตซึ่งตั้งอยู่ ณ เมืองลาแขวงเมืองสิบสองจุไทยนั้น ไพร่พลได้เข้าสมัครอยู่ด้วยเป็นอันมาก ยิบมันไตจึงแบ่งพวกให้แยกย้ายกันเที่ยวทำการโจรกรรมมาเลี้ยงกัน คือแบ่งคนให้ลอลินายจีนธงเหลืองคุมไปประมาณ ๓๐๐ คนเศษยกขึ้นไปยังเมืองแถง ในขณะนั้นพระสวามิภักดิ์-สยามเขตต์ในเวลานั้นยังหาได้เป็นเจ้าเมืองแถงไม่ เจ้าเมืองแถงคนก่อนชื่อโลยยิด ครั้นเมื่อลอลิพวกธงเหลืองยกกองทัพไปถึงเมืองแถงแล้ว เจ้าเมืองแถงก็ยอมเข้าทู้ฮ่อ พวกฮ่อธงเหลืองก็ยกเข้าไปตั้งอยู่ยังเมืองแถง และจับตัวเจ้าเมืองแถงฆ่าเสีย ไพร่พลในเมืองแถงก็แตกหนีไปทั้งสิ้นในครั้งนั้นพระสวามิภักดิ์สยามเขตต์ ณ บัดนี้แตกหนีพวกฮ่อธงเหลืองไปตั้งรวบรวมไพร่พลอยู่ที่เมืองมุนซึ่งเป็นเมืองขึ้นของเมืองแถงระยะทางห่างจากเมืองแถง ๒ เวลา ไพร่พลเมืองก็แตกหนีไปเข้าหา

พระสวามิภักดิ์สยามเขตต์เป็นอันมาก พวกช่องเหลืองได้ตั้งมั่นอยู่ในเมืองแถงนั้นประมาณปีเศษ ครั้นล่วงมา เจ้านครเมืองหลวงพระบาง จึงแต่งให้เจ้าราชวงศ์ ในเวลานี้ คุมกำลังไพร่พลประมาณ ๘๐๐ คนเศษ ยกขึ้นไปตีพวกช่องเหลืองซึ่งตั้งอยู่ ณ เมืองแถงนั้น ได้ต่อสู้กันเป็นสามารถ พวกช่องเหลืองสู้หาได้ไม่ต่อสู้กันได้สักสองเวลาเท่านั้น ก็พากันแตกหนีกลับไปยังเมืองลาทั้งสิ้น เจ้าราชวงศ์จึงให้เลิกทัพกลับไปยังเมืองนครหลวงพระบาง ในเวลานั้นเมืองแถงก็ร้างว่างเปล่าหามีคนอยู่ไม่ ครั้นล่วงมาสัก ๓ เดือนเศษ ลอลีพวกช่องเหลืองก็ยกกลับมาตั้งอยู่ยังบ้านเชอเลอแขวงเมืองแถงอีก เมื่อยกมาอยู่ได้ประมาณเดือนเศษแล้ว เจ้าเมืองญวนจึงแต่งให้องตูขุนนางญวนคุมกำลังมาประมาณ ๒๐ คนตรงไปยังเมืองมุน ซึ่งพระสวามิภักดิ์สยามเขตต์ ในเวลานี้ ตั้งรวบรวมไพร่พลอยู่นั้น องตูจึงได้ปรึกษากับพระสวามิภักดิ์สยามเขตต์ ในเวลานี้ เพื่อรวบรวมกำลังไพร่บ้านพลเมืองซึ่งแตกหนีไปนั้น ได้กำลังไพร่พลประมาณ ๕๐๐ คนเศษ จึงบรรจบกองทัพเข้าด้วยกัน ยกไปตีลอลีพวกช่องเหลือง ซึ่งยกลงมาตั้งอยู่ที่บ้านเชอเลอแขวงเมืองแถงนั้น

ครั้นยกกำลังไปถึงแล้ว พระสวามิภักดิ์สยามเขตต์ก็ยกเข้าต่อตีกองทัพพวกช่องเหลืองได้ต่อสู้กันอยู่ ๒ เวลา ลอลีพวกช่องเหลืองก็แตกหนีไป พวกพลของพระสวามิภักดิ์สยามเขตต์พากันไล่ติดตามไป ครั้นถึงเมืองลาแล้วก็เข้าต่อสู้กันอีกพักหนึ่ง ลอลีนายช่องเหลืองก็ถูกกะสุนยิงตาย ไพร่พลก็หนีหายแตกกระจัดกระจายไปสิ้น พระสวามิภักดิ์สยามเขตต์ก็ยกกองทัพกลับมายังเมืองแถง ส่วนองตูขุนนางญวนก็มารวมอยู่ด้วยพระสวามิภักดิ์สยามเขตต์ที่เมืองแถงนั้น แล้วก็พร้อมใจกันตั้งให้พระสวามิภักดิ์สยามเขตต์เป็นเจ้าเมืองแถง จัดการเกลี้ยกล่อมส้องสุมชุมนุมผู้คนต่อไป ครั้นอยู่มาประมาณ ๓ ปี ม่านยี่นายช่องเหลืองซึ่งตั้งอยู่ที่เมืองตีกนั้น ได้เกิดคุ้นเคยชอบพอกับท้าวไลเจ้าเมืองไลซึ่งเรียกว่าไทยไลขึ้น ท้าวไลจึงขอบุตรชายของม่านยี่นายช่องเหลืองเอาไปเลี้ยงเป็นบุตรบุญธรรม อยู่มาม่านยี่นายช่องเหลืองกับยิยไทพวกเดียวกันได้เกิดเป็นอริวิวาทกันขึ้น จึงแบ่งไพร่พลออกเป็นสองพวกต่อสู้กันขึ้น

ส่วนพวกม่านยี่นายช่องเหลืองนั้น ก็รวบรวมกำลังเข้ากับไพร่พลของท้าวไล ยกมาตียิยไทนายช่องเหลืองพวกเดียวกันซึ่งตั้งอยู่ยังเมืองลา ในครั้งนั้นพวกจีนช่องเหลืองก็ต่างฝ่ายต่างแยกย้ายออกเป็นสองหมู่สองพวก เกิดรบสู้กันขึ้นเอง ฝ่ายท้าวไลนั้นก็ขึ้นไปขอกำลังของนายช่อเมือง

หนองแสให้ยกลงมาช่วย นายช่อเมืองหนองแสนั้นชื่อจองทง ครั้นจองทงนายช่อได้ทราบข้อความตามคำที่ท้าวไลมาขอให้ช่วยแล้ว ก็ยกกำลังลงมาสมทบช่วยท้าวไลประมาณ ๓๐๐ คน อนึ่งเจ้าเมืองในเขตต์เมืองสิบสองจุไทยนั้น ก็รวบรวมกำลังกันยกมาช่วยท้าวไลและม่านยี่นายช่อพวกจองเหลืองยกเข้าตีเมืองลาซึ่งยิบไตนายช่อจองเหลืองตั้งรักษาอยู่นั้น ทั้งพระสวามิภักดิ์สยามเขตต์เจ้าเมืองแถงก็คุมกำลังมาช่วยท้าวไล ตีกระหนาบพวกยิบไตนายช่อจองเหลือง พวกยิบไตก็ออกมาต่อสู้เป็นสามารถ ไพร่พลล้มตายลงเป็นอันมากทั้งสองฝ่าย ได้ต่อสู้กันอยู่ประมาณยี่เศษก็ยังหาแพ้ชะนะกันไม่ พวกหัวเมืองทั้งปวงจึงได้แต่งให้ไปขอกองทัพตีกเข้าเมืองญวนให้มาช่วยปราบปรามยิบไตตีกเข้าเมืองญวนจึงแต่งให้กวานเล่งยินขุนนางญวนนายหนึ่ง กับพวกลิวตายันเข้าเมืองลาวกายคุมกำลังพวกจีนจองคำประมาณ ๑,๐๐๐ คนเศษ ยกขึ้นมาปราบปรามยิบไตพวกจีนจองเหลือง ครั้นกองทัพพวกจีนจองคำยกมาถึง พวกยิบไตนายช่อจองเหลืองก็หาได้ยกออกมาต่อสู้พวกจีนจองคำไม่ ลิวตายันนายช่อจองคำเข้าเมืองลาวกาย จึงเกลี้ยกล่อมพวกยิบไตนายช่อจองเหลืองกับพรรคพวกไปเลี้ยงไว้เป็นทหาร ณ เมืองลาวกาย ประมาณสัก ๒,๐๐๐ คนเศษ ส่วนพวกที่ไม่ยอมไปเข้าเกลี้ยกล่อมนั้น ชื่อกอเจืองเป็นหัวหน้า ได้คุมสมัครพรรคพวกจีนจองเหลือง ประมาณ ๓๐๐ คนเศษหนีไปตั้งอยู่ตามแขวงเมือง หัวพันห้าทั้งหกเป็นต้นเดิม ติดต่อมาจนทุกวันนี้ ส่วนพวกม่านยี่นายช่อจองเหลืองอีกพวกหนึ่งนั้น ท้าวไลได้เอาไปเลี้ยงไว้ให้ตั้งอยู่ ณ เมืองขาดแขวงเมืองสิบสองจุไทย และให้พวกทงจองนายช่อหนองแสนั้นตั้งอยู่ที่เมืองขางแขวงเมืองสิบสองจุไทย นายช่อจองทงมีไพร่พลประมาณ ๒๐๐ คนเศษ ท้าวไลได้ขอให้พวกช่อสองพวกนี้รวบรวมกันตั้งอยู่ในเมืองสิบสองจุไทยกับพวกที่แยกย้ายกันอยู่ในเมืองหัวพันห้าทั้งหก และเมืองพวนนั้นก็ถือพวกพ้องของยิบไตนายช่อพวกจองเหลืองเป็นเดิมทั้งสิ้น แต่ก็ได้ป่วยเจ็บล้มตายไปเสียมากเหมือนกัน

ครั้นเมื่อลิวตายันกวาดต้อนยิบไตนายพวกจองเหลืองกับพรรคพวกประมาณ ๒,๐๐๐ คนไปเลี้ยงไว้เป็นทหารยังเมืองลาวแล้ว พวกเหล่านี้ก็หาได้กลับเข้ามาในพระราชอาณาเขตต์สยามอีกไม่ คงเหลืออยู่แต่พวกที่ท้าวไลเลี้ยงเอาไว้ และพวกที่ตั้งอยู่ ณ ทุ่งเชียงคำและเมืองหัวพันห้าทงหก ซึ่งได้เป็นพวกโจรผู้ร้ายรบกวนอยู่ในพระราชอาณาเขตต์สยาม จนกะทั่งถึงปีขอ อัฐศก จุลศักราช ๑๒๔๘ พ.ศ. ๒๔๒๙ ซึ่งกองทัพกรุงเทพพระมหานครต้องยกขึ้นมาปราบปรามในครั้งนั้น

ส่วนท้าวไลนั้นครั้นเลี้ยงพวกข่อไว้แล้ว ครั้นล่วงมาได้ประมาณสักปี ๑ ท้าวไลก็เกิดขัดขวางเงินขึ้น ไม่มีเงินจะใช้จ่ายบำรุงพวกจีนข่อ จึงได้มาขอยืมเงินของจงทงนายข่อซึ่งตั้งอยู่ ณ เมืองบางนั้นเอาไปใช้สอย ครั้นจงทงเร่งจะเอาเงินคืน ท้าวไลก็ขัดเคืองจึงพาลหาเหตุแต่งคนมาลอบฆ่าจงทงนายข่อนั้นเสีย ขณะนั้นพวกข่อที่เป็นพรรคพวกของจงทง ก็เกิดขัดเคืองวุ่นวายกันขึ้นคือจะยกมาจับตัวท้าวไลฆ่าเสียเพื่อแก้แค้นแทนจงทงนายข่อบ้าง จึงไปเข้ารวบรวมกับพวกอาเจ้องนายข่อจงเหลืองซึ่งตั้งอยู่ยังแขวงเมืองหัวพันห้าทั้งหกนั้น ยกกำลังไปตีเมืองควาย ซึ่งเป็นต้นทางที่จะไปยังเมืองไลนั้น ท้าวขุนในเมืองควายก็คุมกำลังยกออกต่อสู้เป็นสามารถ แต่ต้านทานกำลังพวกข่อจงเหลืองมิได้ ก็ขอยอมเข้าฑูทั้งสิ้น ครั้นพวกอาเจ้องจีนจงเหลืองเก็บสรรพพัสดุได้แล้ว ก็พร้อมใจกันยกไปตีเมืองแถงต่อไปอีก ครั้นเมื่อพวกข่อจงเหลืองยกออกจากเมืองควายไปแล้ว ท้าวไลมีความขัดเคืองท้าวควายว่าไปยอมเข้าฑูพวกข่อจงเหลือง จึงได้แต่งให้คนมาลอบฆ่าท้าวควายตาย

ครั้นพวกข่อจงเหลืองยกไปถึงเมืองแถงแล้ว จึงแบ่งกองทัพออกเป็นสองกองตัวอาเจ้องเองเข้าตีเมืองแถง ให้โอ่ยซามยกไปตีเมืองไล ฝ่ายเข้าเมืองแถงก็ได้ยกออกรบได้ต่อสู้กันเป็นสามารถรบกันอยู่ได้ประมาณ ๒๐ วัน พวกเมืองแถงก็แพ้แตกหนีเข้าป่าดงไปพวกอาเจ้องจีนจงเหลืองก็ยกเข้าตั้งอยู่ในเมืองแถงนั้น ส่วนพวกโอ่ยซามที่ยกไปตีเมืองไลนั้นก็ตีเมืองไลแตก ส่วนท้าวไลนั้นหลบหนีไปได้ ได้ไปตั้งรวบรวมคนอยู่ที่เมืองแตแขวงเมืองไล

พระสวามิภักดิ์สยามเขตต์ เจ้าเมืองแถง จึงได้แต่งหนังสือให้ท้าวขุนถือลงไปขอกองทัพเมืองนครหลวงพระบาง กองทัพเมืองนครหลวงพระบางยังหาทันที่จะได้ยกขึ้นมาช่วยไม่ พระสวามิภักดิ์สยามเขตต์ จึงพร้อมด้วยท้าวขุนในเมืองสิบสองจุไทยพากันไปยังเมืองเต้งขอกองทัพญวนให้ยกมาช่วยอีกกองหนึ่ง เจ้าเมืองญวนจึงได้แต่งให้กวานเล่งยินขุนนางญวนกับพวกข่อจงดำประมาณ ๖๐๐ คนเศษ ยกขึ้นมาช่วยพระสวามิภักดิ์ ครั้นกองทัพญวนยกขึ้นมาถึงแล้วก็ยกเข้าตีพวกข่อจงเหลืองที่ตั้งอยู่ ณ เมืองควายและเมืองไลแตก พวกข่อจงเหลืองแตกหนีไปรวบรวมกันอยู่ยังเมืองแถง กองทัพญวนก็ยกติดตามมาตีแตกไปอีก พวกข่อจงเหลืองก็หนีสาดลงมาตั้งมั่นอยู่ยังเมืองซ่อนกองทัพญวนก็ไล่ติดตามมาถึงเมืองซ่อนอีก ได้ฆ่าฟันพวกจีนจงเหลืองตาย

ลงอีกเป็นอันมาก อาเจ้องนายช่องเหลืองนั้น ก็คุมพรรคพวกหนีออกไปทางเมืองพวน ไปตั้งมั่นอยู่ที่ห้วยทรายมีกำลังทหารเหลือไปประมาณ ๔๐๐ คนเศษ

เวลาที่กอง ทัพญวนไล่ ติดตามมา ถึงนพวก ช่องเหลือง แตกหนีไปตั้งอยู่ ที่ห้วย ทรายแขวงเมืองพวนนั้น กองทัพญวนก็มิได้ติดตามต่อไปอีก จึงเลิกทัพกลับไปยังเมืองแถง แล้วจึงให้พระสวามิภักดิ์สยามเขตต์ (กายตง) เป็นเจ้าอิรักษาเมืองแถงต่อไปในขณะนั้นพอดีกองทัพญวนทรายข่าวว่า พวกกุลาขาวยกขึ้นมาตีเมืองญวน และมาตั้งกองทัพอยู่ที่เมืองฮานอย กองทัพญวนก็เลิกทัพกลับไปยังเมืองทั้งสิ้น ฝ่ายพวกช่องเหลืองที่ยกไปทางเมืองพวนแล้วข้าง ยังตกค้างอยู่ในเขตต์แขวงเมืองหัวพันห้าทั้งหกข้างนั้นก็รวบรวมกัน ขึ้นเป็นพวกเป็นหมู่เที่ยวตี ปล้นรยกวนราษฎรอยู่เสมอ อนึ่งพวกช่องซึ่งยกไปตั้งอยู่ทางเมืองพูนนั้นก็เดิรไปมาหากันอยู่เสมอ และเที่ยวแยกย้ายกันไปจนกะทั่งถึงปีจอ อัฐศก จุลศักราช ๑๒๔๘ พ.ศ. ๒๔๒๙ นี้

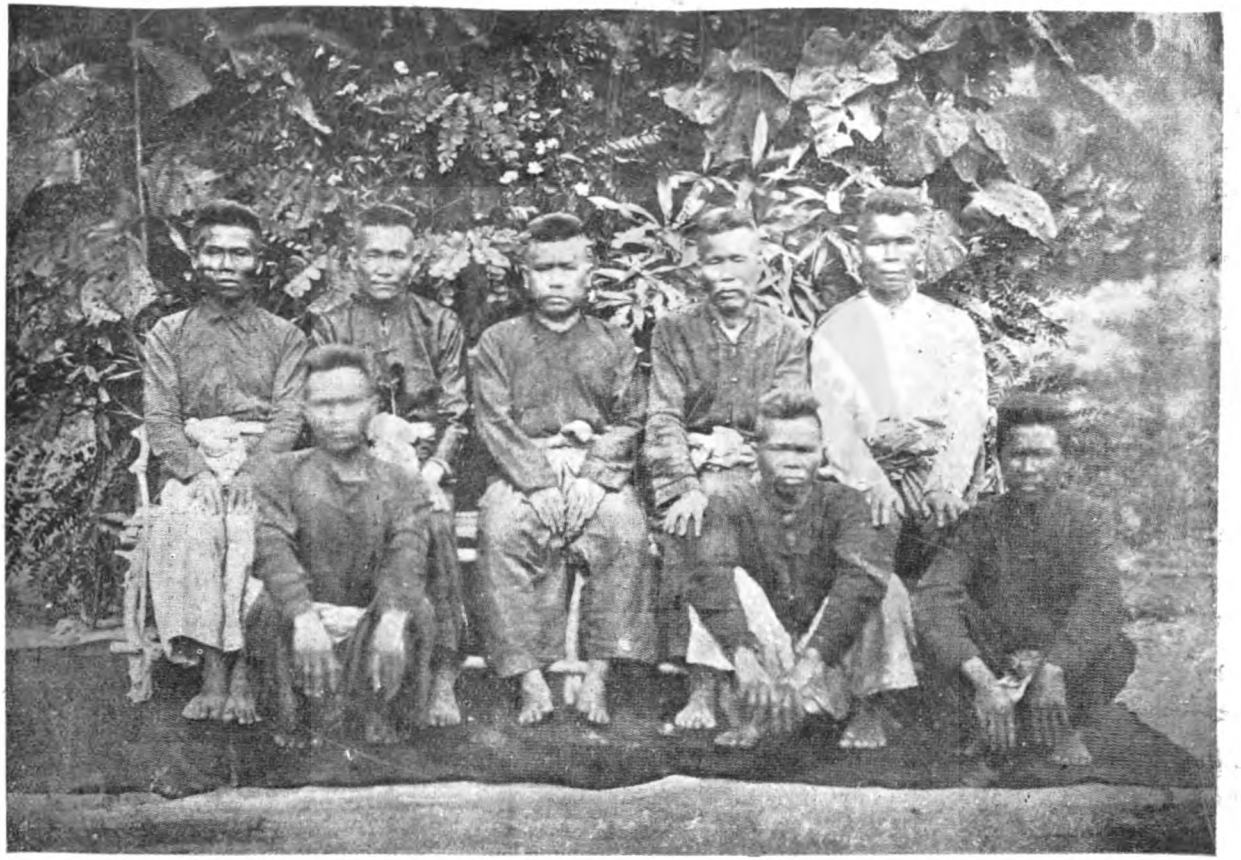
ฝ่ายอาเจ้องนั้นได้ยกไปตั้งมั่นอยู่ที่ห้วยทรายแขวงเมืองพวนตำบลหนึ่ง กับให้ไกวซึ่งนายช่องเหลืองยกไปตั้งอยู่ทุ่งเชียงคำอีกตำบลหนึ่ง รวมพวกจีนฮ่องเหลืองซึ่งตั้งอยู่ที่แขวงเมืองพวนจึงเป็น ๒ ตำบลนี้

ครั้นล่วงมาเมื่อปีมะเมีย เบญจศก จุลศักราช ๑๒๔๕ พ.ศ. ๒๔๒๖ พระยาราชวรานุกูลแม่ทัพคุมทหารกรุงเทพ ฯ และทหารหัวเมืองยกขึ้นมาทางหนองคายกอง ๑ พระยาพิชัยเป็นแม่ทัพคุมทหารหัว เมือง แยกขึ้น มาทางเมือง หลวงพระบางกอง ๑ กองทัพทั้ง ๒ จึงบรรจบ เข้า พร้อมกันยกไปล้อมค่ายไกวซึ่งนายช่องเหลืองซึ่งตั้งอยู่ทุ่งเชียงคำนั้น ขณะนั้นพวกไกวซึ่งนายช่องเหลืองมีอยู่ในค่ายประมาณ ๓๐๐ คนเศษ กับมีพวกที่ยอมเข้าทู้ด้วยประมาณ ๒๐๐ คนเศษ ไกวซึ่งนายช่องเหลืองจึงได้ยกมาต่อสู้ โดยสามารถกองทัพก็ยังตั้งล้อมมั่นอยู่ ต่อมาพระยาราชวรานุกูลถูกกะสุนปืนที่หน้าแข้งกะดูกแตก แต่หาเป็นอันตรายไม่ ส่วนพวกช่อนั้นจะแหกหักออกมาจากค่ายมิได้ ครั้นต่อสู้กันพวกช่อหมดกำลังลง จึงแต่งคนออกมาจะขอยอมสวามิภักดิ์ตามธรรมเนียมจีน แม่ทัพก็หายอมไม่ จะเก็บอาวุธเสียให้สิ้นก่อนจึงจะยอมรับ พวกช่อหามีความเชื่อใจไม่ จะมีความเกรงว่าจะเป็นเหตุขึ้นเหมือนครั้งที่เคยยอมเข้าทู้ครั้งก่อน จึงได้นิ่งเฉยเสียไม่ยอมเข้าทู้

ครั้นกองทัพตั้งล้อมอยู่ได้อีกประมาณ ๒ เดือนเศษ พอถึงคราวฤดูฝน ทั้งกองทัพก็ขัดสนด้วยสะเบียงอาหาร พระยาราชวรานุกูลแม่ทัพก็ยกกองทัพกลับไปตั้งอยู่ยังเมืองหนองคาย ส่วนกองทัพ พระยาพิชัยนั้นได้นำพระวิภาคภูวดลมาทำแผนที่ทางเมืองซ่อนเสียก่อนที่กองทัพตั้งล้อมอยู่นั้นยกถอยไป เมื่อกองทัพที่ตั้งล้อมอยู่ยกถอยไปสิ้นแล้ว ไกวซึ่งนายช่องเหลืองก็ยังคงตั้งมั่นอยู่ ณ ที่นั้น ต่อมาเมื่อปีระกา สัปตศก จุลศักราช ๑๒๔๗ พ.ศ. ๒๔๒๘ การที่รบรากันนั้นข้าพเจ้าหาทราบข้อความละเอียดไม่ เพราะข้าพเจ้าได้ยกกองทัพไปตั้งอยู่ในเมืองหัวพันห้าทั้งหกเสียแล้ว แต่ก็ได้ทราบข่าวว่า กองทัพได้รบกับพวกไกวซึ่งช่องเหลืองซึ่งตั้งอยู่ที่ทุ่งเชียงคำพวก ๑ พวกอาเจ้องซึ่งเปลี่ยนเป็นช่องแดง ตั้งอยู่ตำบลห้วยทรายพวก ๑ ครั้นเมื่อเดือน ๑๑ ปีระกา สัปตศก จุลศักราช ๑๒๔๗ พ.ศ. ๒๔๒๘ ขุนนางญวนที่ชื่อกวานทงเป็นขุนนางผู้ใหญ่ไม่เข้าอยู่กับพวกกุลาขาว (คือฝรั่งเศส) จึงคุมสมัครพรรคพวกยกมาตั้งอยู่แขวงเมืองเต็งแถง จึงให้มาเกลี้ยกล่อมกวาดต้อนเอาพวกอาเจ้อง นายช่องแดงไปเลี้ยงเป็นกำลังไว้ด้วย ครั้นต่อมา ณ เดือน ๓ ปีระกา สัปตศก จุลศักราช ๑๒๔๗ พ.ศ. ๒๔๒๘ กวานทงขุนนางญวนนั้นก็มาเกลี้ยกล่อมเอาพวกไกวซึ่งจีนฮ่องเหลืองซึ่งเปลี่ยนเป็นธงลายอันตั้งอยู่ ณ ทุ่งเชียงคำนั้นไปเลี้ยง ไว้เป็นกำลัง รวบรวมกันอยู่กับพวกอาเจ้องจีนฮ่องแดงอยู่ ณ เขตต์แขวงเมืองญวนทั้งสิ้น

ส่วนพวกจีนฮ่อซึ่งตั้งอยู่ในแขวงเมืองพูนนั้น เมื่อกวานทงขุนนางญวนมาเกลี้ยกล่อมกวาดต้อนเอาพวกไกวซึ่งจีนธงลายไปเลี้ยงไว้ยังเมืองญวนนั้น ก็ไม่มีจีนพวกหนึ่งพวกใดอีกแล้วที่เข้ามารบกวนใน พระราชอาณาเขตต์สยาม และที่ยกเข้ามาตั้งอยู่ในเขตต์แขวงเมืองพวนนั้นนอกจากพวกของอาเจ้องและไกวซึ่งซึ่งเหลืออยู่ไม่ยอมไปกับขุนนางญวน (ไกวซึ่งคนนี้เป็นคนเสียจักษุทั้ง ๒ ข้าง แต่เป็นคนเคยได้บังคับพวกฮ่อมาแต่เดิม พวกจีนธงลายจึงยังคงนับถืออยู่ตามเดิมเสมอ)

บัดนี้ข้าพเจ้าขอให้ถ้อยคำส่วนตัว และพรรคพวกของข้าพเจ้าซึ่งตั้งอยู่ในเขตต์แขวงหัวพันห้าทั้งหกที่พร้อมกันยอมเข้าสวามิภักดิ์ต่อกองทัพขอเป็นข้าขอบขัณฑสีมาต่อไปนั้น เมื่อขณะที่ข้าพเจ้าจะเข้ามารวบรวมตั้งพรรคพวกอยู่ ณ ค่ายบ้านใดแขวงเมืองสบแอด และตั้งค่ายอยู่เมืองโสยเมืองแวนเมืองพูนนั้น เดิมข้าพเจ้าเป็นทหารของลิวตายันอยู่ ณ เมืองลาวกาย ข้าพเจ้าได้เล่นลูกชลูกชลิกที่มีรูปปูรูปปลากับพวกเพื่อนทหารจีนด้วยกัน ข้าพเจ้าเล่นเสียเป็นเงิน ๓,๐๐๐ บาท

๔๘ รูปท้าวเพี้ยเมืองซ่อน คนกลาง คือพญาศรีสุมัง
เจ้าเมืองซ่อน ในแขวงหัวพันห้าทั้งหก (ครั้งที่ ๑)

เป็นหนี้เขามากหามีเงินจะใช้เขาไม่ ครั้นเมื่อปีระกา เบญจศก จุลศักราช ๑๒๓๕ พ.ศ. ๒๔๑๖ ข้าพเจ้ากับพรรคพวกรวม ๘ คนด้วยกันมีอาวุธครบมือ จึงชักชวนกันหนีออกจากเมืองลาวกาย ข้ามแม่น้ำเข้ามาในเขตต์เมืองสิบสองจุไทย เข้าสมัครอยู่กับพวกยิบไต นายช่องเหลืองซึ่งตั้งอยู่ ณ เมืองลานั้น เที่ยวทำการโจรกรรมอยู่กับพวกช่องเหลืองได้เงินประมาณ ๒,๐๐๐ บาท ข้าพเจ้ากับพรรคพวกจึงซื้อยาฝิ่นลงไปขาย อยู่ในค่ายขักอิ้งของพวกจีนช่องลายที่ตั้งอยู่ ณ เมืองหนองคายนั้น เพราะขณะนั้นยาฝิ่นมีราคาหนัก ๑ บาท ขายเป็นเงิน ๓ บาท เมื่อข้าพเจ้าไปอยู่กับพวกจีนช่องลายที่เมืองหนองคายได้ประมาณปีเศษ กองทัพกรุงเทพ ฯ มีพระยามหาอำมาตย์ (ชื่น) เป็นแม่ทัพยกไปตีพวกขักอิ้งช่องลายแตก พวกช่องลายล้มตายลงเป็นอันมาก ข้าพเจ้าก็พาสมัครพรรคพวกแตกหนีกลับมายังเมืองลาแขวงเมืองสิบสองจุไทย ซึ่งยิบไตนายช่องเหลืองตั้งอยู่นั้น แต่เงินทองของข้าพเจ้าซึ่งซื้อยาฝิ่นเอาไปขายขณะที่พวกช่องลายแตก ข้าพเจ้าก็หลบหนีเอาแต่ตัวรอด หาได้เก็บเงินและฝิ่นมาด้วยไม่ ครั้นข้าพเจ้าหนีมาอยู่กับยิบไตนายช่องเหลืองที่เมืองลาได้ประมาณ ๓ เดือนเศษ เวลานั้นยิบไตได้วิวาทกันขึ้นกับม่านยี่นายช่องเหลืองซึ่งตั้งอยู่ที่เมืองตึก จนถึงกับรบราฆ่าฟันกันขึ้น ท้าวไลและท้าวขุนในเมืองสิบสองจุไทยได้ไปขอให้กองทัพญวนยกมาช่วย เจ้าเมืองญวนจึงแต่งให้กวานเล่งยิ่งกับลิวตายันเจ้าเมืองลาวกายพวกจีนช่องคำยกกองทัพมาตีพวกยิบไตนายช่องเหลือง ยิบไตหาต่อสู้ไม่ ยอมเข้าหักด้วยลิวตายัน ลิวตายันจึงกวาดเอาพวกของยิบไตไปยังเมืองลาวกายด้วยประมาณ ๒,๐๐๐ คนเศษ ส่วนข้าพเจ้านั้นมีความผิดที่หนีลิวตายันมา ครั้นจะกลับไปด้วยก็เกรงว่าลิวตายันจะลงโทษ จึงได้รวบรวมเข้ากับอาเจ๊องจีนช่องเหลืองประมาณ ๒๕๐ คนเศษ พากันหนีมาตั้งอยู่ที่นาแพงแขวงเมืองสบแอด ครั้นอยู่มาได้ประมาณปีเศษท้าวไลได้มาลอบฆ่าองทงนายช่องที่ตั้งอยู่ที่เมืองบางตาย พวกองทงช่องจึงเข้ามารวมอยู่กับพวกอาเจ๊องทั้งสิ้น พากันยกไปตีเมืองไลและเมืองแถงแตก และตั้งมั่นอยู่ยังเมืองไลและเมืองแถงได้ประมาณปีหนึ่ง พวกลิวตายันจีนช่องคำก็ยกกำลังมาตีพวกอาเจ๊องที่เมืองไลแตก พากันหนีมาอยู่ยังเมืองแถง พวกจีนช่องคำก็ตีแตก พวกอาเจ๊องก็แตกหนีมาอยู่ยังเมืองซ่อน พวกช่องคำก็ไล่ติดตามมา พวกช่องเหลืองจึงพากันหนีไปตั้งอยู่ยังห้วยทรายแขวงเมืองพวน ข้าพเจ้าก็ไปอยู่กับอาเจ๊องที่ห้วยทราย ครั้นตั้งอยู่ที่ห้วยทรายได้ประมาณ ๕ เดือนเศษ ข้าพเจ้ากับ

พรรคพวกประมาณ ๕๐ คนเศษ จึงพากันกลับมายังเมืองหัวพันห้าทั้งหก แต่อาเจืองนายช่องเหลืองซึ่งเปลี่ยนเป็นพวกจีนแดงนั้นก็ยังคงตั้งอยู่ที่ห้วยทราย ครั้นต่อมาเมื่อปีระกา สัปตศก จุลศักราช ๑๒๔๗ พ.ศ. ๒๔๒๘ กวานทงขุนนางญวนจึงไปเกลี้ยกล่อมเอาไปเลี้ยงไว้เป็นกำลังอยู่ ณ แขวงเมืองญวนทั้งสิ้น

ส่วนตัวข้าพเจ้ากับพรรคพวกประมาณ ๕๐ คนเศษนั้น ครั้นยกขึ้นมาตั้งอยู่ยังเมืองหัวพันห้าทั้งหกแล้ว จึงเปลี่ยนใช้จีนฮ่อเป็นสิเหลืองยกไปตั้งค่ายอยู่ที่ตำบลบ้านใดแขวงเมืองสบแอดซึ่งกองใต้ได้ตั้งอยู่ก่อนแล้ว จึงรวบรวมกันเข้าตั้งอยู่ที่ตำบลเมืองสบแอดนั้นเป็น ๒ ค่ายชิน ครั้นล่วงมาเมื่อปีวอก จัตวาศก จุลศักราช ๑๒๔๖ พ.ศ. ๒๔๒๗ ท้าวโต้ยุตรเจ้าเมืองเชียงค้อยกกำลังมาต่อรบกับข้าพเจ้า เวลานั้นข้าพเจ้าได้กำลังเมืองฮุงเข้าช่วยรบ พอกะสุนปืนถูกท้าวโต้ยุตรตายลง ไพร่พลก็แตกหนีไปสิ้น ข้าพเจ้าก็คงตั้งอยู่ ณ บ้านใดต่อมา ครั้นอยู่มาได้ประมาณสักี ๒ เดือนเศษ องยาช่องกำที่ตั้งอยู่ตำบลท่าขวามีกำลังไพร่พลประมาณ ๕๐๐ คนเศษ ได้ตั้งให้ข้าพเจ้าเป็นผู้ดูแลรักษาเมืองหัวพันห้าทั้งหก เมื่อจะยกกำลังไปตีเมืองหนึ่งเมืองใดแล้ว องยาก็ให้พวกจีนกำมาสมทบช่วยข้าพเจ้าอยู่เสมอ ขณะเมื่อข้าพเจ้าต่อสู้กับท้าวโต้ยุตร ๆ ถูกกะสุนปืนตายแล้ว ไตซันขุนนางญวนคุมสมัครพรรคพวกหนีกุลาขาวมาตั้งอยู่ตามเขตต์แขวนเมืองญวนคอยทำร้ายพวกกุลาขาวที่ไปมา และมารวมเข้าเป็นพวกเดียวกันกับพวกกวานทง ซึ่งมาเกลี้ยกล่อมพวกจีนจีนแดงจีนลายที่ตำบลทุ่งเชียงคำและตำบลห้วยทรายไปเลี้ยงไว้แล้วนั้น ก็ได้ทำตราตั้งมาตั้งให้ข้าพเจ้าเป็นผู้ดูแลรักษาเมืองหัวพันห้าทั้งหก กับให้ขึ้นอยู่กับองยาที่ตำบลท่าขวา ฝ่ายองยานั้นให้ดูแลรักษาเขตต์เมืองสิบสองจุไทย มีข้อความแจ้งอยู่ในตราตั้งของไตซันขุนนางผู้ใหญ่ฝ่ายญวนซึ่งมอบไว้ให้กับข้าพเจ้านั้นแล้ว และมีคำสั่งว่าถ้าแม้จะยกไปต่อสู้กับพวกกุลาขาวเมื่อไร ก็จะเรียกกำลังของข้าพเจ้าให้ไปช่วยสมทบรบกับพวกกุลาด้วย ครั้นเมื่อเดือน ๑๒ ปีระกา สัปตศก จุลศักราช ๑๒๔๗ พ.ศ. ๒๔๒๘ องยาจึงแต่งให้องทั่งนายช่องกำกับพรรคพวกของข้าพเจ้ายกไปตั้งค่ายตีเมืองโสยเมืองพูนเมืองซำใต้และเมืองแวน เวลานั้นองยากับองเมืองและพวกผู้ไทยแดงได้เข้าเป็นกำลังสมทบช่วยข้าพเจ้าสัก ๕๐๐ คนเศษ ทั้งพวกพระยาพระ พระยาว่านกับพวกข่าแจะที่ตั้งเป็นเจืองนั้นก็มาเข้าสมทบด้วย ครั้นข้าพเจ้ายกไปตั้งค่ายอยู่ ณ เมืองพูน ก็พอดีกองทัพ

ทัพยกขึ้นไปตีค่ายตำบลบ้านใดบ้านนาป่าแตก ครั้นข้าพเจ้าสืบทราบความว่า เมืองหัวพันห้าทั้งหกและเมืองสิบสองจุไทยนั้นไม่ใช่เป็นอาณาเขตต์ของญวน เป็นพระราชอาณาเขตต์ของกรุงเทพพระมหานคร ข้าพเจ้าและองยาจึงมิได้เชื่อถือไตชัน เป็นแต่รับเอาตราตั้งนั้นไว้ ครั้นเมื่อข้าพเจ้าได้ต่อสู้กับกองทัพกรุงเทพพระมหานคร ข้าพเจ้าเสียทีแตกหนีไปแล้ว ข้าพเจ้าและองยาจึงได้ทราบความว่า กองทัพกรุงเทพพระมหานครยกขึ้นมาจัดราชการบ้านเมืองและพระราชอาณาเขตต์ ข้าพเจ้าและองยาจึงได้ปรึกษาพร้อมกัน จะสวามิภักดิ์เป็นข้าขอบขัณฑสีมาขออาศัยอยู่ในพระราชอาณาเขตต์ต่อไป ครั้นเมื่อวันพฤหัสบดี เดือน ๘ แรม ๑๔ ค่ำ ปีจอ อัฐศกจุลศักราช ๑๒๔๘ พ.ศ. ๒๔๒๙ นั้น ข้าพเจ้าได้เข้าสวามิภักดิ์พร้อมด้วยองยาและพรรคพวกทั้งสิ้น ที่เป็นความเดิมส่วนตัวของข้าพเจ้าซึ่งได้เข้ารวบรวมเป็นโจรผู้ร้ายอยู่ในพระราชอาณาเขตต์สยามนั้นเป็นดังนี้ ตั้งแต่ข้าพเจ้าได้เข้ามาอยู่ในพระราชอาณาเขตต์จนถึงเวลาที่ข้าพเจ้าได้เข้ามาขอสวามิภักดิ์เป็นข้าขอบขัณฑสีมาสืบไปนั้น นับได้ ๑๓ ปีเศษแล้ว ถ้าแม้จะบังคับให้ข้าพเจ้าและพวกพ้องไปตั้งอยู่ ณ ที่ใด และให้ประพฤติตนตามกฎหมายบ้านเมืองอย่างใด ข้าพเจ้าก็จะขออาศัยทำมาหาเลี้ยงชีวิตอยู่ในพระราชอาณาเขตต์ต่อไป โดยความซื่อสัตย์สุจริต กว่าจะหาชีวิตไม่จะไม่ประพฤติตนเป็นโจรผู้ร้ายเหมือนดังแต่หลังมาเป็นความสัตย์จริง สิ้นคำให้การของ ข้าพเจ้าซึ่งได้รู้เห็นมาแต่ต้นเดิมเพียงเท่านี้

ในทันใดนั้นนายพันตรีจ่ายวด (พระยาฤทธิรงค์รณเฉท สุข ชูโต) กับพระสวามิภักดิ์สยามเขตต์ (กายตง เจ้าเมืองแถง) ได้ซักถามจินลิวเทง, ไกวกวาน, กอยี่ ถึงเรื่องกำลังอาวุธและกะสุนดินดำว่า "ได้มาจากไหน และนายช่อต่างๆ ที่เลี้ยงไพร่พลไว้เป็นกำลังได้หลายพวกหลายหมู่นั้นทำกันอย่างไร อุดหนุนกันอย่างไรบ้าง พวกช่อจึงได้สมัครเข้าทำการอยู่ด้วย และใช้ยืนชะนิดใดตั้งแต่ต้นเดิมมาถึงบัดนี้"

จินลิวเทง ไกวกวาน กอยี่ จึงให้ถ้อยคำว่า "เดิมเมื่อพวกอิยไตช่องเหลืองเป็นนายใหญ่ ยกเข้ามาตั้งอยู่ที่เมืองลา แขวงเมืองสิบสองจุไทย และแบ่งแยกย้ายกันไปตั้งอยู่ ณ ที่ต่างๆ นั้น พวกช่อเหล่านี้ได้อาวุธปืนสำหรับติดตัวมาแต่ครั้งหงออางที่เป็นกบฏต่อเมืองจีนนั้น ครั้นหงออางตายแล้วพวกเหล่านี้ก็ได้อาวุธมาทุกคน พากันเที่ยวแตกแยกย้ายไปตั้งขึ้นเป็นหมู่เป็นพวก แต่

ปีนนั้นเป็นปีนคายชุดข้าง คายศิลาข้างทั้งสิ้น ครั้นต่อมาเมื่อเกิดทำสงครามขึ้นกับพวกกุลาขาว พวกที่เข้ามาเป็นทหารของญวน ได้พากันหนีเข้ามาสมทบข้าง กับเที่ยวตีริบเอาอาวุธได้ตามแขวงเมืองญวนข้าง จึงได้มีปืนอินฟีนและปืนหามแล่นขึ้นหลายกะบอก ส่วนกะสุนและดินดำนั้นก็ทำขึ้นใช้เอง เพราะสุพรรณถันและดินขาวกับแร่สังกะสีดีบุกและดินประสิวตามเขตต์แขวงเมืองญวนและเมืองสิบสองจุไทยมีอยู่หลายตำบล ส่วนการสะเบียงนั้นถ้าจีนฮ่อผู้ใดเป็นหัวหน้าคุมไพร่พลยกไปในที่แห่งใด ก็ต้องสะสมเตรียมสะเบียงไว้ให้พรรคพวกของตัวรับประทาน เพราะฉะนั้นจึงจำเป็นต้องตีบ้านเล็กเมืองน้อยเก็บริบเอาสะเบียงอาหาร และรับพลเมืองให้เข้าทู้เพื่อช่วยทำนาเลี้ยงคนในหมู่ในพวกของตัว อนึ่งจีนที่เป็นหัวหน้านั้นจำเป็นต้องหาเข้าขึ้นฉางไว้ในค่ายของตัวเสมอ เพราะถ้าข้าวขาดฉางน้อยไปก็ไม่พอกันกิน เมื่อพรรคพวกกลัวจะอดข้าวก็มักจะแตกหนีไปรวบรวมกับพวกอื่นเสีย เพราะเหตุดังนี้จีนผู้ใดเป็นหัวหน้าขึ้นจึงต้องเที่ยวบังคับให้พวกพ้องเที่ยวตีบ้านเล็กเมืองน้อยหาสะเบียงสะสมไว้เลี้ยงกัน เป็นธรรมเนียมของหัวหน้าจีนฮ่อดังนี้

อนึ่งในการที่หัวหน้าจีนฮ่อเลี้ยงพวกพ้องไว้เป็นกำลังนั้น หาได้มีเงินเดือนให้ไม่ เป็นแต่มีเข้าไว้จ่ายให้กินเสมอเท่านั้น แต่ถ้ามีผู้ทู้ได้เงินมาหรือตีปล้นมาได้ก็แบ่งแจกกันไปตามสมควร หรือถ้าจะไปตั้งค่ายรบกับผู้หนึ่งผู้ใด หัวหน้าก็ต้องว่าข้างว่า ใครตีค่ายใดได้หรือจับและฆ่าคนนั้น ๆ ได้ ก็จะให้ค่าข้างเท่านั้น ๆ ตามการที่จะต้องไปทำมากและน้อย หรือบางทีก็ข้างให้รักษาค่ายให้มั่นคง ถ้าตีค่ายของพวกเราไม่แตกแล้วจะให้เงินเท่า ๆ กันคนละเท่านั้น ๆ ให้ช่วยกันรักษาค่ายให้แข็งแรง ธรรมเนียมเช่นนี้เป็นธรรมเนียมของพวกฮ่อซึ่งเป็นหัวหน้าเหมือนกันทั้งหมด ในเวลาที่ไปทำการหรือสู้รบก็ต้องข้าง แต่ถ้าไม่ได้สู้รบกับผู้ใดแล้วก็หาได้ให้รางวัลแต่อย่างหนึ่งอย่างใดไม่ ด้วยเหตุดังนี้พวกไพร่พลจึงอยากจะหาการให้หัวหน้ายกไปตีบ้านเล็กเมืองน้อยอยู่เสมอ เพราะประสงค์อยากจะได้ค่าข้างเท่านั้น ถ้าหัวหน้าพวกใดคิดทำการตีบ้านเมืองได้เสมอ ก็มักมีพวกพ้องมาเข้าเกลี้ยกล่อมมาก ถ้าทำการไม่ค่อยจะได้ไพร่พลก็เอาใจออกหาก เพราะฉะนั้นจึงเป็นธรรมเนียมของหัวหน้าจีนฮ่อซึ่งเลี้ยงไพร่พลไว้เป็นกำลัง จึงต้องตีบ้านเมืองหาการให้พรรคพวกทำอยู่เสมอ แม้ผู้หนึ่งผู้ใดเข้าสมัครอยู่ในหัวหน้าใดแล้ว ก็ต้องอยู่ในอำนาจบังคับบัญชาของหัวหน้านั้น ๆ หัวหน้าจะทำโทษอย่างรุนแรงอย่างหนึ่งอย่างใดก็ทำได้ทุกประการ เป็นธรรมเนียมของพวกจีนฮ่อถือกันมาเป็นเช่นนี้ทุก ๆ พวก”

นายจ่ายวดได้ฟอกซักถามแลเรียบเรียงจดข้อความตามคำที่จีนลิวเทงไกวกวานกอยี่ให้การได้อ่านสอบให้จีนลิวเทงไกวกวานกอยี่ฟัง รับว่าถูกต้องแต่ต้นเดิมทุกประการแล้ว

เมื่อแม่ทัพได้ตรวจสอบดูถ้อยคำนี้ตั้งแต่ต้นจนปลายตลอดแล้ว ก็ได้ความว่าหาได้เป็นช่อไม่ เป็นพวกจีนชาวกวางตุ้งกวางไซทั้งสิ้น แต่พลเมืองสำคัญผิดเรียกว่าเป็นช่อไป เมื่อแม่ทัพทราบความโดยละเอียดเช่นนี้ จึงดำริเห็นว่าจีนกวางตุ้งกวางไซที่เข้ามาสู่พระบรมโพธิสมภารทำมาหาเลี้ยงชีวิตอยู่ในกรุงเทพพระมหานครก็มีเป็นอันมาก แม่ทัพเห็นว่าควรจะนำตัวกวานกอยี่ซึ่งเป็นหัวหน้าแลพรรคพวก ลงมาทำมาหาเลี้ยงชีวิตอยู่เสียที่กรุงเทพ ฯ จึงจะสิ้นโจรผู้ร้ายในเขตต์แขวงเมืองหัวพันห้าทั้งหก ทั้งราษฎรก็จะได้หายความหวั่นหวาดสิ้นความวิตกที่เกรงกลัวพวกฮ่อ จะได้กลับคืนเข้ามาอยู่ตามภูมิลำเนาเดิมต่อไป ส่วนจีนหรือฮ่อที่มีบุตรภรรยาเป็นลาวบ้างนั้น ก็ควรให้อยู่เสียที่เมืองแถงเช่นกับประชาชนพลเมือง มิยอมให้เข้ามาตั้งอยู่ในเขตต์แขวงเมืองหัวพันห้าทั้งหกต่อไป ส่วนองยานายช่อซึ่งตั้งอยู่ตำบลท่าขวาแขวงเมืองสิบสองจุไทยนั้น ก็เป็นจีนกวางตุ้งกวางไซเช่นเดียวกัน แต่ใช้ยังคำนำทัพเป็นอีกพวกหนึ่งไป อนึ่งจีนพวกนี้หาได้เที่ยวย่ำยีปล้นพวกราษฎรไม่ สมควรที่จะยกย่องให้องยาควบคุมกันอยู่ยังเขตต์แขวงเมืองสิบสองจุไทยตามเดิมก่อน ถ้าแม้ว่ามีราชการซึ่งยังจะมีโจรผู้ร้ายต้องปรายปรามอยู่อีกแล้ว ก็จะได้อุดหนุนใช้กำลังขององยานี้ไว้ระงับปรายปรามต่อไป

เมื่อแม่ทัพได้จัดการปรายปรามโจรผู้ร้ายในเขตต์แขวงเมืองหัวพันห้าทั้งหกระงับราบเรียบได้ตัวหัวหน้าลงมายังเมืองซ่อนทั้ง ๓ พวกคือจีนฮ่อพวก ๑ ข่าแจะที่เป็นเจ้าพวก ๑ ผู้ไทแดงพวก ๑ ดังนี้แล้วแม่ทัพจึงให้หาตัวท้าวขุนและพวกหัวพันตามเมืองต่าง ๆ ให้มาประชุมพร้อมกันจัดราชการอยู่ ณ เมืองซ่อนนั้น คือปันส่วนอาณาเขตต์และแขวงบ้านเมืองต่าง ๆ ให้เป็นที่ถูกต้องตามแบบโบราณกาล จัดท้าวขุนแลหัวพันให้รักษาพระราชอาณาเขตต์นั้น ๆ เรียบร้อยดีทุกประการแล้ว แม่ทัพก็ดำริการที่จะเดิรกองทัพจากเมืองซ่อนขึ้นไปทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ให้ตลอดขึ้นไปถึงเมืองสิบสองจุไทยและจะได้ยกตัดลัดทางไปจัดราชการเมืองแถง แต่เห็นว่าครั้นจะยกเป็นกองทัพใหญ่ขึ้นไปพร้อมกันทั้งหมด กว่าจะถึงเมืองแถงหรือหนทางก็ถึง ๔๐ เวลาเศษ อนึ่งบ้านเมืองใน

เขตต์แขวงเมือง หัวพันห้าทั้งหกใน เวลานี้หรือ ไพร่บ้านพลเมือง ก็แตกฉาน หนีหายไปนมนาน พึ่งจะมารวบรวมเข้นปกติขึ้นได้เร็ววันนัก การสะเบียงอาหารก็คงจะอัตคัด ขัดขวางหามีพอแก่ราชการไม่ ถึงแม้ว่าจะเก็บรวบรวมให้พอแก่ราชการ ไพร่พลเมืองหรือก็กำลังอัตคัดขัดสน คงจะได้รับความเดือดร้อนเข็นอันมาก จึงได้งดการดำริที่จะยกกองทัพใหญ่ขึ้นไปยังเมืองสิบสอง-จุไทยเสีย จะยกตัดทางจากเมืองซ่อนไปถึงยังเมืองแถงทีเดียว กำหนดระยะทางที่จะต้องเดินกองทัพ ๑๒ เวลา

ในระหว่างเวลาที่กองทัพยังตั้งพักอยู่ ณ เมืองซ่อนนั้น ทหารได้ป่วยเจ็บล้มตายลงเข็นอันมาก ด้วยยาคิ นินและยาอื่น ๆ หมดลง แม่ทัพได้มีหนังสือถึงเจ้านครเมืองหลวงพระบาง ขอให้ส่งยาที่เคยใช้แก้ ไข้สำหรับเมืองนครหลวงพระบางนั้นส่งขึ้นมาให้แก่กองทัพก่อน เพราะกองทัพไม่มียาอะไรที่จะใช้แล้ว เจ้านครเมืองหลวงพระบางได้ส่งยาหมู่มีกะดูกเขี้ยวงาและรากไม้ กิ่งไม้บรรจุกะสอบส่งขึ้นมาให้หลายกะสอบ เวลาจะให้ทหารที่ป่วยไข้รับประทานนั้น ต้องฝนกับหินเข็นการยากลำยากมาก ครั้นอยู่มามิช้า ที่เมืองพิชัยได้ส่งยาคินินและเครื่องสะเบียงอาหารซึ่งยังตกค้างอยู่ที่เมืองพิชัยนั้น ขึ้นมาถึงยังเมืองซ่อน พร้อมกับผ้าห่มแปลงเก๊ตและเสื้อชั้นในสักหลาดซึ่งพระราชทานขึ้นมาให้จ่ายแก่กองทัพ เพราะเข็นฤดูที่หนาวจัดแล้ว ยาคินินได้ขึ้นมาถึงกองทัพแต่ ณ วันจันทร์ขึ้น ๓ ค่ำเดือนเก้าปีจอ อัฐศก จ.ศ. ๑๒๔๘ พ.ศ. ๒๔๒๙ เมื่อยาคินินได้ขึ้นมาถึงกองทัพ หมอเทียนชี้ (พระยาสารสินธุ์) จึงได้จัดแจงแบ่งแยกไปให้ทั่วกองทัพที่ไปตั้งอยู่ ส่วนทหารคนป่วยซึ่งอยู่ที่เมืองซ่อนนั้น นายแพทย์ก็ได้ระดมให้ตัดกระดาษหนังสือพิมพ์เข็นชิ้นสี่เหลี่ยมเล็ก ๆ ไว้มากมาย หมอเทียนชี้นายแพทย์ทหารได้ก๊ะยาคินินให้ห่อไว้เข็นห่อ ๆ เข็นอันมาก ในย่ายวันนั้นนายแพทย์ได้ออกแจกยาทั่วกองทัพ รุ่งขึ้นคนที่ป่วยไข้ก็หยุดจับไข้ ไปกว่าครึ่ง ครั้นวันต่อ ๆ ไปนายแพทย์ก็แจกยาให้คนป่วยรับประทานอีก ประมาณ ๓ วันคนที่ป่วยไข้ก็หายจับไข้หมด แม่ทัพจึงได้จัดอาหารเพื่อบำรุงกำลังทหาร ให้ฆ่าโควันละ ๓ โคทำอาหารให้คนซึ่งหายป่วยรับประทานโคซึ่งใช้เข็นสะเบียงของกองทัพนั้น เมื่อกองทัพยกออกจากเมืองพิชัย ก็ได้จัดหาซื้อโคมาเข็นสะเบียงหลายร้อยโค ครั้นกองทัพยกมาตั้งฐานทัพอยู่ที่เมืองซ่อน เจ้าของโคต่างซึ่งเกณฑ์มา ก็ได้ขายโคนั้นให้แก่กองทัพอีกเข็นอันมาก แม่ทัพจึงได้ให้รับซื้อโคนั้นไว้เพื่อเข็นสะเบียงต่อไป ในชั่วระหว่าง

เดือนหนึ่งคนที่ป่วยไข้ก็กลับอ้วนท้วนมีกำลังแข็งแรงขึ้นตามเดิม ทั้งแม่ทัพได้รับรายงานจากพวกกองทัพต่าง ๆ ยอกลงมาว่า "ได้รับยาคินไปให้ทหารรับประทานตามกำหนดเวลาซึ่งนายแพทย์ได้แนะนำแล้ว ยังคนทหารทั้งปวงซึ่งป่วยไข้นั้น ก็หายป่วยอ้วนท้วนเป็นปกติดีแล้วเหมือนอย่างเดิม ถ้าแม่ทัพจะยกขึ้นไปในเดือนสิบสองนี้ก็ยินดีที่จะทำการฉลองพระเดชพระคุณได้"

เมื่อทหารที่ตั้งอยู่ทุก ๆ กองหายไข้เป็นปกติดีตามเดิมแล้ว แม่ทัพจึงได้กะราชการทัพที่จะยกขึ้นไปยังเมืองแถงเขตต์เมืองสิบสองจุไทยทั้งในฝ่ายเมืองหัวพันห้าทั้งหกด้วย แม่ทัพจึงได้มีคำสั่งให้พระพหลพลพยุหเสนา คุมทหารนายและไพร่รวม ๑๐๐ คน ยกขึ้นไปสมทบกับกองทัพเจ้าราชภาคินัยซึ่งตั้งอยู่ ณ เมืองสบแอดนั้น และสั่งให้หาตัวองขานายช่อที่ตำบลท่าขวาแขวงเมืองสิบสองจุไทย ซึ่งเข้ามาสวามิภักดิ์ต่อกองทัพนั้น ให้องขาพาพรรคพวกมากระทำสัตย์สาบานตัวยังที่บ้านไคแขวงเมืองสบแอดตามธรรมเนียม ราชการให้องขานายช่อกับพรรคพวกมาทำสัตย์ต่อพระพหลพลพยุหเสนาเสียก่อน ต่อเมื่อแม่ทัพยกกองทัพออกจากเมืองซ่อนขึ้นไปถึงเมืองแถงแล้ว จึงจะให้พระพหลพลพยุหเสนานำตัวองขากับพรรคพวกขึ้นมาฟังข้อความที่แม่ทัพจะจัดราชการด้วยเรื่องพวกช่อยังเมืองแถง กับพระพหลพลพยุหเสนาตั้งกองรอคอยเจ้าพนักงานกองเซอร์เวซึ่งจะไปตรวจทำแผนที่ในเขตต์แขวงเมืองหัวพันห้าทั้งหกด้วย เมื่อเจ้าพนักงานกองเซอร์เวที่จะตรวจการมาถึงแล้ว จึงให้พระพหลยกบรรจบขึ้นไปยังเมืองสิบสองจุไทยพร้อมกัน ตรวจราชการให้ตลอดไปแล้วจึงยกมาบรรจบกันยังเมืองแถง ขณะที่แม่ทัพยังพักจัดราชการอยู่ ณ ค่ายที่เมืองซ่อนนั้น ก็ได้รับลายพระราชหัตถเลขาฉะบับ มีความว่า

(สำเนาลายพระราชหัตถเลขา)

ร,ที่ ๔๕/๔๘ ว,ว, ๑ พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท

วัน ๗ ๖ ๕ ค่ำปีจอ อัฐศก ศักราช ๑๒๔๘

ถึง เจ้าหมื่นไวยวรนารถ ด้วยเรามีความเสียใจที่จะบอกข่าวพระยาสุพรรณพี่ชายตาย มีความสงสารเป็นที่สุด การที่พระยาสุพรรณเป็นคนมีกำลังน้อยมีโรคไภยมากก็รู้มาแต่เดิมแล้ว ซึ่งมาเป็นเหตุลงในเวลาที่พระ-นายไวยผู้เป็นน้องไปราชการในระยะทางไกลดังนี้ ก็คงจะเป็นเหตุให้มี

ความวิตกเสียใจมาก แต่เป็นเหตุที่จะห้ามปรามแก้ไขเยี่ยวยาไม่ได้ ก็ต้องเป็นการจำเป็น

อนึ่ง กรมหมื่นเทวะวงษแจ้งความว่า หลวงนายสิทธิ์มาบอกว่าพระนายไวยคิดจะรับเมียขึ้นไป เราก็ได้อนุญาตแล้วแต่จะมีท้องตราส่งไปโดยทางราชการนั้นผิดตำราอยู่ จึงได้ยอมส่งขึ้นมาโดยการเงียบๆ เมื่อมาลาเมื่อใด จึงจะให้ปันฝากสิ่งของขึ้นไปตามสมควร

(พระบรมนามาภิธัย) สยามินทร์

แม่ทัพจึงได้ทำหนังสือขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณา มีใจความว่า "แม่ทัพขอชอบพระมหากรุณาธิคุณ ซึ่งได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ เป็นล้นเกล้า ฯ หาที่สุดมิได้นั้น แต่แม่ทัพได้หักห้ามความเศร้าโศกนี้มิให้มีมาเกี่ยวข้อง ด้วยแม่ทัพจะขอตั้งใจฉลองพระเดชพระคุณ เพ่งเล็งในส่วนราชการให้สำเร็จไปให้จงได้

อนึ่ง แม่ทัพได้ทราบเกล้า ฯ ว่าแต่บรรดาวงศ์ญาติของแม่ทัพก็ได้รวบรวมกันอยู่เป็นปกติดีแล้ว ถ้าเสร็จราชการทัพเวลาใดจึงจะได้รวบรวมกันต่อไปอีก แต่ในขณะนี้นั้นแม่ทัพจะขอตั้งใจฉลองพระเดชพระคุณในส่วนราชการจนสุดกำลัง ขอยกการญาติและเหตุทั้งปวงไว้ส่วนหนึ่งก่อนในการทัพครั้งนี้จะขอฉลองพระเดชพระคุณให้สำเร็จตามพระบรมราชประสงค์เสียก่อน จะมิให้เป็นการขุ่นเคืองใต้ฝ่าละอองธุลีพระยาทได้ทุกประการไป"

(สำเนา)

ร,ที่ ๔๖/๔๘ ว,ว, พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท

วัน ๗ ๖ ๕ ค่ำปีจอ อัฐศก ศักราช ๑๒๔๘

ถึง เจ้าหมื่นไวยวรนารถ ด้วยหนังสือฉบับที่ ๔ ลงวัน ๒ ๗ ๔ ค่ำปีรกา สัปตศก ได้รับในวัน ๖ ๗ ๕ ค่ำปีจออัฐศก ได้ทราบความแล้ว ซึ่งเจ้าหมื่นไวยวรนารถได้พากองทัพออกจากเมืองน่าน ไปถึงเมืองหลวง-

พระบางโดยทางบก ไม่มีเหตุการอันใด ไพร่พลเป็นศุขสบายพร้อมมูลกัน นั้นเป็นที่ยินดีแล้ว

ซึ่งตักเตือนขึ้นไปในถ้อยคำที่พูดจากับเจ้าประเทศราชนั้น โดยความวิตกกลัวว่าเจ้าหมื่นไวยเป็นคนมักจะชอบพูดอะไรตรง ๆ จะไม่ได้ตระเตรียมตัวขึ้นไปสำหรับที่จะพูดกับลาว ซึ่งไปจัดการทั้งปวงได้โดยความเรียบร้อยเป็นเกียรติยศ แลเป็นที่สรรเสริญนั้นเป็นความดีแล้ว

เรื่องกงซุลฝรั่งเศสนั้น ฝ่ายฝรั่งเศสได้ตั้งมองสิเออปาวีเข้ามาถึงกรุงเทพ ฯ นานแล้ว แต่เรายังไม่ให้เอกสกวาเตอด้วยเกี่ยงให้ทำหนังสือสัญญาอย่างเชียงใหม่ก่อน บัดนี้หนังสือสัญญานั้นก็เกือบจะตกลงกันแล้ว ข้อความก็เหมือนกันกับสัญญาเชียงใหม่ทุกข้อ มีแปลกข้อเดียวแต่ที่จะขอให้คนฝรั่งเศสซื้อที่ดินในเมืองหลวงพระบางได้ ความข้อนี้เราได้ชี้แจงความเห็นไปยังกรมหมื่นเทวะวงษ ความแจ้งอยู่ในสำเนาหนังสือที่ได้คัดส่งขึ้นมาให้ดูด้วยแล้ว แต่กรมหมื่นเทวะวงษจะได้ไปปฤกษาแก้ไขกันต่อไปประการใด แล้วจึงจะบอกให้ทราบต่อภายหลัง แต่ส่วนกงซุลนั้นก็เป็นตกลงกันว่าจะยังไม่ขึ้นไปในรดูฝนนี้ เดิมเราก็หมายว่าจะเป็นโอกาศพอที่จะจัดการในหัวเมืองเหล่านี้ให้เรียบร้อยก่อนกงซุลขึ้นไปถึง แต่บัดนี้กองทัพต้องตั้งรอรดูฝนก็เห็นจะต้องเป็นอันจำเป็นต้องจัดการต่อหน้ากงซุล ในรดูแล้งจะเหนี่ยวรั้งหลีกเลี่ยงต่อไปอีกไม่ไหว จึงบอกให้รู้ตัวเสีย ว่าการที่จะไปทำทัพในรดูแล้งนี้ เห็นจะต้องถูกกงซุลฝรั่งเศสขึ้นไปนั่งคอยฟังความอยู่ที่เมืองหลวงพระบางแน่แล้ว พอที่จะแก้ไขเยียวยาการไม่สู้ดีอย่างใดไปก็ให้คิดแก้ไขเสีย เรื่องภาษีเบจเสรจภาษีร้อยชักสามซึ่งได้เกิดเป็นความเดือดร้อนขึ้นนั้น ก็เพราะความเข้าใจผิดของพระยาพิไชยผู้เดียว เดิมที่ปฤกษากันคิดจัดการภาษีนี้ด้วยความมุ่งหมายสองประการ ประการหนึ่งจะให้รู้สินค้าเข้าออกทั่วพระราชอาณาเขตต์ สำหรับจะได้บอกบาญชี

สินค้าเข้าออก ในบ้านเมือง ให้คนทั้งปวง รู้ได้ เช่นประเทศ ทั้งปวง นั้นอย่างหนึ่ง อีกประการหนึ่งนั้น เมืองประเทศราชทั้งปวงส่งแต่ต้นไม้เงินทองเป็นเครื่องราชบรรณาการ ไม่ได้เสียภาษีอากรอันใดแก่กรุงเทพ ฯ เหมือนหนึ่งเมืองเหล่านั้นจะสมัครขึ้นอยู่แต่เราเพียงใดก็ได้ จะไปขึ้นคนอื่นเมื่อใดก็ได้ ด้วยเราไม่ได้เกี่ยวข้องในการบ้านเมืองอันใด ครั้นจะจัดการอย่างอื่นก็จะเป็นที่สดุ้งสเทือนแลขาดผลประโยชน์ของเจ้าเมืองไป จึงได้จัดการที่เมืองเชียงใหม่ขึ้นเป็นต้น ให้มีข้าหลวงประจำเมืองแลเก็บภาษีร้อยชักสามภาษีเบจเสรจเป็นส่วนของกรุงเทพ ฯ สำหรับเลี้ยงข้าหลวงแลเป็นภาษีที่เกี่ยวข้องกับคนต่างประเทศ ข้าหลวงเป็นผู้ดูแลระวังไม่ให้ผิดหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีด้วย การที่เมืองเชียงใหม่ก็เรียบร้อยไปได้ ที่เมืองหลวงพระบางนี้ก็ได้คิดตั้งข้าหลวงขึ้นแล้ว แต่ยังไม่มีฝรั่งค้าขาย จึงยังไม่ได้ตั้งข้าหลวงมีเงินเดือนเป็นแบบอย่างเหมือนอย่างเมืองเชียงใหม่ เพราะหาคนขึ้นมายาก แต่การภาษีประกาศให้ตั้งพร้อมกับหัวเมืองทั้งปวงก็ไม่เห็นว่าจะได้เงินได้ทองอันใด เพราะทางค้าขายเมืองหลวงพระบางติดต่อกับเมืองนอกพระราชอาณาเขตต์ ก็มีแต่ทางเมืองเชียงตุงทางเดียว ทางเมืองหัวพันห้าทั้งหกและเมืองพวนก็เป็นทัพศึกคงตั้งไม่ได้ แต่ถ้าจะไม่มีท้องตราให้ตั้งไว้ตามแต่จะได้เพียงใด ถ้าฝรั่งเศสขึ้นมาตั้งอยู่ก่อนมีภาษี ต่อไปการค้าขายในระหว่างเมืองหลวงพระบางกับเมืองตังเกี๋ยติดต่อกันเข้าได้ถ้าเราจะคิดเก็บภาษีขึ้นภายหลัง ก็จะเป็นการเก็บฉเพาะสำหรับคนฝรั่งเศส จะต้องเป็นภาษีตั้งขึ้นใหม่กว่าจะว่ากล่าวกันตกลงก็จะเป็นความลำบากมาก เพราะเห็นว่าภาษีนี้จะไม่เป็นภาษีสำคัญใหญ่โตอันใดในเวลานี้ แลใคร ๆ ก็เข้าใจได้โดยง่ายจึงได้ปล่อยขึ้นไปแต่ตามคำสั่งตามธรรมเนียมเหมือนหัวเมืองทั้งปวงไม่ได้ชี้แจงให้เข้าใจละเอียดดังนี้ ส่วนพระยาพิไชยเป็นคนบ้านนอกแท้ไม่เข้าใจท่วงทีภาษีอย่างไรเลย ไปจัดการผิดที่เดียวจึงได้กลับเป็นการเดือดร้อน ต่อได้ใบบอกหาฤๅลงมาจึงรู้ว่าไม่

เข้าใจเลย ได้มีท้องตราตอบขึ้นไปแต่ก่อนแล้ว การซึ่งพระนายไวยให้หยุดภาษีเสียนั้นก็คงจะไม่เป็นการผิดต่อท้องตรา ซึ่งบังคับขึ้นไปเพราะภาษีที่พระยาพิไชยตั้งไว้นั้นเป็นเก็บผิดพิกัดทั้งสิ้น แต่ข้อที่จะตั้งภาษีตามพิกัดฉเพาะแต่ภาษีที่เข้ามาจากต่างประเทศอย่างเดียวนี้ ควรจะต้องคิดตั้งขึ้นไว้เสียให้เป็นหลักก่อนที่กงซุลจะขึ้นไปถึง จะได้ไม่เสียท่วงทีในการต่อไปภายน่าดังเช่นว่ามาแล้ว

การซึ่งพระนายไวยทำคำปฤกษาคิดจัดการซึ่งจะไปปราบปรามฮ่อให้เป็นหลักฐานมั่นคง ดังเช่นส่งลงมานั้นชอบด้วยราชการแล้ว

อนึ่งการซึ่งเจ้าหมื่นไวยวรนารถคิดส่งฝรั่งลงมาเสีย โดยยกเหตุความวิวาทกันในกองทัพ ไม่ให้เป็นที่สดุ้งสเทือนนั้นชอบแล้ว

ได้รับใบบอกกรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม ว่าข่าวคราวที่จะส่งไปมากันในระหว่างกองทัพทั้งสองนั้นไกลกว่าที่บอกข่าวลงมากรุงเทพ ฯ จึงได้บอกข่าวขึ้นมาให้ทราบบ้าง กรมหมื่นประจักษ์ได้ให้พระอมรวิไสยสรเดชพระราชวรินทร์ พระยาปลัดเมืองนครราชสีมาออกไปตีฮ่อทุ่งเชียงคำ พอกองทัพยกออกไปถึงทุ่งเชียงคำ ฮ่อแหกค่ายไปเสียด้วยกำลังฮ่อน้อยขัดสนสเบียงอาหาร การซึ่งฮ่อหนีไปดังนี้เป็นเหตุที่จะให้การยืดยาวไม่รู้จบ กองทัพกรมประจักษ์ก็คงต้องตั้งค้างปีอยู่เมืองหนองคาย จะได้ทำการตลอดไปต่อน่าแล้งเหมือนกัน

(พระบรมนามาภิธัย) สยามินทร์

(สำเนา)

ร,ที่ ๒๑/๔๘ ท,ว, ๒ พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท

วัน ๖ ๗ ๕ ค่ำปีจออัฐศก ศักราช ๑๒๔๘

ถึง กรมหมื่นเทวะวงษวะโรประการ ด้วยเธอจดหมายที่ ๑ ลงวัน ๒ ๕ ๕ ค่ำนั้นได้ตรวจดูตลอดแล้ว

ร่างสัญญานั้น ก็ไม่มีความแปลกประหลาดอันใดกับสัญญาเมืองเชียงใหม่ เว้นแต่ข้อ ๙ ที่ว่าด้วยซื้อที่ดิน เพราะฉะนั้นจะต้องพิจารณาความข้อเดียวนี้ เมื่อว่าตามความที่ว่าในสัญญาให้ประโยชน์เสมอคนไทยนั้น ก็เป็นดีตามประเภทบ้านเมืองของเรา คนต่างประเทศมีประโยชน์ผิดกับคนพื้นเมืองในการซื้อที่ แต่ยังมีประโยชน์ฤๅอำนาจมากฤๅดีกว่าคนพื้นเมืองเป็นหลายอย่าง แต่ไปมีความสงไสยตามกระบวนที่จะพิจารณาให้ถ้วนถี่อยู่หน่อยหนึ่ง คือว่าหนังสือสัญญาอย่างนี้จะต้องเกี่ยวข้องให้ประโยชน์แก่ชาติใดภาษาใด ต้องให้เหมือนกันเพียงเท่าใด ควรจะพิจารณาให้ตลอด

ความเห็นของฉันกลัวว่า ถ้าชาติใดภาษาใดไปตั้งในเมืองหลวงพระบาง ถึงว่าไม่ได้ทำสัญญาต่างหากอย่างทำกับฝรั่งเศสนี้ก็ดี แต่ชาตินั้น ๆ จะต้องได้ประโยชน์ในข้อ ๙ นี้เท่ากับชาติฝรั่งเศส เว้นแต่ข้ออื่น ๆ ไม่เป็นการจำเป็นที่ชาติอื่น ๆ จะต้องถือ เป็นทางควรพิจารณาอย่างหนึ่ง

อนึ่ง การที่พวกสัปเยกต์อังกฤษมาตั้งบ้านเรือนในเมืองเชียงใหม่ เราไม่ได้อนุญาตฤๅห้ามปรามตามข้อสัญญาใหญ่ เป็นการรวม ๆ อยู่ แต่ที่จริงคนในบังคับอังกฤษนั้นได้ประโยชน์เหมือนที่จะให้กับฝรั่งเศสนี้แล้ว เป็นแต่ยังไม่ได้ออกปากให้ พอจะยกไว้ได้ชั้นหนึ่ง แต่ในหัวเมืองตวันตกมีเมืองภูเก็จเป็นต้นมักมีความหลายเรื่อง ที่ยังค้างอยู่ก็มี ในเรื่องสัปเยกต์อังกฤษซื้อเป็นเจ้าของที่ดินนี้ เราเคยตัดสินแลจะตัดสินต่อไปไม่ยอมให้เป็นเจ้าของนั้น ถ้าอนุญาตฝรั่งเศสในสัญญานี้แล้ว จะเป็นเหตุให้อังกฤษขอทางนี้บ้างหรือไม่ เราจะมีทางแก้อย่างไรเพราะสงไสยอย่างนี้ จึงขอให้เธอพิจารณาแลหาฤๅหมอความให้เข้าใจกันให้แจ่มแจ้งก่อน จะเป็นการรอบคอบดีเพื่อการต่อไปภายน่า

ข้อซึ่งจะขยายออกไปถึงเมืองสกลนคร เมืองท่าอุเทน เมืองไชยบุรี เมืองบริคัณหนิคม เมืองโพนพิไสย เมืองหนองคาย เมืองเชียงแขง นั้น ในเหล่านี้ บางเมืองฉันรู้เบาะแสว่าเป็นอย่างไร บางเมืองจำไม่ได้ว่าตั้งอยู่อย่างไร เมืองท่าอุเทน เมืองไชยบุรี เมืองบริคัณหนิคม เมืองโพนพิไสย เป็นเมืองเล็กบ้าง เมืองขึ้นหัวเมืองบ้าง เจ้าบ้านผ่านเมืองเต็มทนแท้ทีเดียว เมืองสกลนคร เมืองหนองคาย ถึงจะเป็นเมืองใหญ่ ถ้าไม่มีข้าหลวงอยู่ทุกเมืองแล้วเป็นไม่ได้เป็นอันขาด กงซุลเที่ยวไปถึงไหน ฉิบหายที่นั่นเป็นแน่ แต่เมืองเชียงแขงนั้นฉันไม่เข้าใจว่าเมืองใด มีแต่เมืองเชียงของเมืองขึ้นเมืองน่าน ต่อกับเชียงรายปลายน้ำโขงข้างตวันตกเมืองหนึ่ง เมืองเชียงขวางที่เป็นเมืองใหญ่ในเมืองพวน เดี๋ยวนี้เป็นเมืองร้างเมืองหนึ่งฉันนึกได้เท่านี้ เชียงแขงจำได้ว่าเป็นชื่อเมือง ๆ หนึ่งที่ร่วมกับเชียงตุงซึ่งให้เป็นยศแก่เจ้าเชียงตุงว่าเจ้าฟ้าเชียงแขง ถ้าเธอจะค้นแผนที่ที่ออฟพีศ ฤๅพนักงานเซอรเวหมายที่มาให้ดูก่อนจะดี

แต่ความปรารถนาของฉันแล้ว อยากให้ทุเลาเมืองเหล่านี้ไว้ก่อน เปิดให้แต่ทางเมืองไลเมืองแถงทางเดียวดีกว่า เมืองขึ้นหลวงพระบางข้างล่างจนเมืองทุ่งเมืองวา ข้างบนจนเมืองซ่อนเป็นอย่างน้อย ก็คงต้องอยู่ในสัญญานี้หมดแล้ว ถ้าเป็นเชียงขวางในเมืองพวน ๆ ก็ขึ้นหลวงพระบางเข้าไปอีก เป็นอันเปิดกว่า $\left\{\begin{matrix}๗๐\\๘๐\end{matrix}\right.$ เมืองแล้ว ถ้าอย่าเพ่อเปิดทางคำเกิดคำมวนก่อนกว่าจะได้จัดการแลรู้ดินแดนแน่นอนจะดีกว่า ขอให้เธอพิจารณาดูให้ตลอดเถิด

(พระบรมนามาภิธัย) สยามินทร์

(๔๐)

(สำเนา)

ร,ที่ ๒๓๕/๔๘ ว,ว, ๓ พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท

วัน ๕ ๗ ๘ ค่ำปีจอ อัฐศก ศักราช ๑๒๔๘

ถึง เจ้าหมื่นไวยวรนารถ ด้วยได้รับหนังสือฉบับที่ ๕๕/๔๘ ลงวัน ๗ ๖ ๕ ค่ำ ปีจออัฐศก ได้ทราบความแล้วทุกประการ เรามีความชื่นชมยินดีในข่าวซึ่งได้รับครั้งนี้ยิ่งนัก ซึ่งพระนายไวยคิดคาดการจัดการถูกต้อง แลผู้ที่ไปทำการก็มีความกล้าหาญทำตามคำสั่งโดยจริง จนการสำเร็จลุล่วงไปได้ครั้งหนึ่งดังนี้เป็นความชอบความดีของพระนายไวยแลนายทัพนายกอง ซึ่งได้ทำการเป็นอันมาก แลเรายังมีความหวังใจในความคิดซึ่งได้กะการจะจัดต่อไปนั้น ว่าคงจะสำเร็จเร็วได้โดยง่ายเหมือนที่ได้สำเร็จมาแล้ว เพราะความคิดนั้นเราเห็นชอบด้วยทุกข้อทุกประการ ขออำนวยไชยให้พรแก่แม่ทัพนายกองบรรดาที่ขึ้นมาทำการให้มีไชยชะนะแก่ข้าศึกศัตรูเป็นนิจ ศัตรูภายนอกกล่าวคือปัจจามิตร์หมู่ร้ายทั้งปวง ซึ่งจะไปต่อสู้ปราบปราม แลศัตรูภายใน คือโรคภัยไข้เจ็บอย่าได้เบียดเบียนแลมีช่องทำอันตรายอย่างหนึ่งอย่างใดแก่แม่ทัพนายกองแลไพร่พลทหารทั้งกองทัพ ให้ทำการทั้งปวงได้โดยแคล่วคล่องตลอดสมประสงค์ทุกสิ่งทุกประการ

การซึ่ง พระนายไวย มีความวิตกว่า พวกฮ่อ จะเทสาด ลงไป ในเมืองพวน จึงให้พระสุรินทร์ถือหนังสือไปแจ้งความแก่กองทัพฝ่ายใต้นั้นเป็นการคิดรอบคอบชอบด้วยราชการแล้ว แต่การสเบียงอาหารนั้นซึ่งพระนายไวยคิดอ่านให้ผ่อนลำเลียงขึ้นไปแลไปได้เข้าในค่ายฮ่อบ้าง พอที่จะเลี้ยงไพร่พลไปได้ตลอดรดูฝนนั้นก็เป็นการดีอยู่แล้ว แต่เข้าที่จะเลี้ยงไพร่พลต่อไปในรดูแล้งนั้นเรายังมีความวิตกมาก ด้วยถึงว่าเมืองหลวงพระบางได้รับสัญญาแขงแรงในการส่งสเบียงไว้แล้วก็ดี แต่สันดานเจ้านายในเมืองนั้นนิ่งเนื่อยเฉื่อยแฉะนัก พระตรอนตรีสินที่พระยาศรีให้

อยู่แทนตัวก็ที่ไหนจะบังคับบัญชาตลอดไปได้ เมื่อก่อนพระยาศรีจะกลับลงมา ได้บังคับให้เมืองหลวงพระบางเกนช้างขึ้นไปช่วยขนลำเลียง ๕๐ ช้าง ฤๅ ๑๐๐ ช้าง ก็ได้ช้างส่งขึ้นไปแต่แปดช้าง ช้างเกนเมืองหนึ่ง ๓๐ ช้าง ก็ไปเกนเอาแต่ ๒๐ ช้าง เห็นโลเลเหลวไหลกันมาก พระยาศรีมีหนังสือขึ้นไปต่อว่าแล้วแต่เรายังไม่ไว้ใจ ให้มีศุภอักษรกำชับกวดขันขึ้นไปอีกในรดูฝนนี้ แล้วยังคิดต่อไปว่าในเดือน ๑๐ ข้างแรมฤๅเดือน ๑๑ ข้างขึ้น จะให้มีข้าหลวงขึ้นไปเร่งรัดในการส่งสเบียงต่อไปอีก แลจะให้ขึ้นไปรับน่ากงซุลซึ่งเห็นว่าในเวลานั้นน่าที่ท่านจะไม่อยู่ ท่านกงซุลขึ้นไปข้าหลวงจะได้ไปคอยรับน่าอยู่ แลบางทีก็จะต้องให้พระยาศรีสิงหเทพขึ้นไปเป็นผู้จัดการเองจึงจะตลอดไปได้ ซึ่งยังไม่ว่าแน่ลงบัดนี้ก็เพราะพระยาศรีพึ่งกลับลงมาถึงกรุงเทพ พอประจวบงานเมรุ ยังหาได้ไต่ถามข้อราชการต้นลึกหนาบางในเมืองหลวงพระบางลเอียดไม่ เมื่อได้ไต่ถามกันแล้วจึ่งจะจัดการวางการให้ตลอดในเดือนแปดนี้ทีเดียว

อนึ่ง ได้มีคำสั่งให้คอมมิตตีปฤกษาในการที่ควรจะส่งสิ่งของเพิ่มเติมขึ้นไปในกองทัพอย่างไรบ้าง ความแจ้งอยู่ในสำเนาคำสั่งที่ได้คัดส่งมาด้วยนั้นแล้ว เมื่อตกลงกันว่าจะต้องส่งอันใดขึ้นไปบ้าง ก็จะให้ขึ้นไปพร้อมกับข้าหลวงซึ่งจะขึ้นไปในเดือน ๑๐ คิดส่งเสียให้ตลอดไป

ข้อซึ่งเจ้าหมื่นไวยวรนารถ คิดเห็นการ ขัดข้อง ในเรื่อง ที่จะเซอรเวนั้น เราก็เห็นความจริงอยู่ แต่การอันนี้จะได้ปฤกษากับดิศวรกุมาร ซึ่งเป็นกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ให้พูดจาไล่เลียงพระวิภาคภูวดลฟังถ้อยคำดูก่อน เมื่อเห็นการประการใดจึ่งจะจัดการไปต่อภายหลัง

ราชการในกรุงเทพเวลานี้ ทั้งการภายในแลการต่างประเทศก็ยังสงบเรียบร้อยอยู่ ในเดือน ๗ นี้เป็นงานเมรุตลอดทั้งเดือน แต่งานวังน่านั้นดูโรเรเต็มที มีผู้พูดหลายคนว่างานกรมขุนขัตติยกัลยาสนุกกว่า ทั้งนี้

ก็เป็นด้วยพื้นเดิมไม่ดี แลถูกฝนเข้าช่วยทำลายงานด้วย ถ้าผู้ที่เคยเห็นการแต่ก่อน ๆ มาแล้วคงจะต้องว่าเลวกว่าทุกครั้งทุกคราว เว้นแต่คนที่แปลกน่ามาใหม่ ๆ เช่นพระลังกา ฤๅเด็ก ๆ ที่ไม่เคยเห็นงานแต่ก่อนจึงจะตื่นเต้นว่าสนุกสนานได้

ส่วนตัวเราเองในปีนี้ นับว่าเป็นศุขสบายมากกว่าทุกปี เพราะไม่เจ็บในรดูกระฐินแลรดูหนาวเหมือนอย่างแต่ก่อน ๆ เป็นแต่ไม่สบายบ้างเล็กน้อย ไม่ถึงล้มหมอนนอนเสื่อ

อนึ่ง มีความเสียใจที่จะต้องแสดงความเศร้าโศรก ที่น้องพระ-นายไวยตายอีกคนหนึ่ง แลสิ่นั้นเป็นที่น่าสงสารมากเราได้ให้เงินเจือจานไปบ้างแลจะให้ต่อไปอีกพอได้เลี้ยงกันไป อย่าให้มีความวิตกกลัวพี่น้องจะถึงแก่ความยับเยินไปอย่างหนึ่งอย่างใดเลย ให้ตั้งน่าทำราชการเอาชื่อเสียงปลูกสร้างตระกูลต่อไปเถิด

รูปซึ่งเป็นของให้ปีใหม่ที่ส่งมานั้น เป็นที่ชอบใจในการที่ประดับประดาด้วยสินค้าในพื้นที่ ดูงามดี ได้รับไว้แล้ว

(พระบรมนามาภิธัย) สยามินทร์

(สำเนา)

ร,ที่ ๒๓๗/๔๘ อ,อ, ๔ พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท

วัน ๔ ๑๔ ๗ ค่ำ ปีจออัฐศก ศักราช ๑๒๔๘

ให้กรมหมื่นอดิศรอุดมเดช กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ พระองค์เจ้าโสณบัณฑิตย์ (ถ้าบวชเสียแล้วก็แล้วไป) กรมขุนนริศรานุวัตติวงษ์ พระยาศรีสิงหเทพ หลวงนายสิทธิ ประชุมกันปฤกษาด้วยกองทัพ กรม-หมื่นประจักษศิลปาคมยกขึ้นไปตั้งอยู่เมืองหนองคาย ราชการในเวลานี้ก็นับว่าเป็นอันแล้วเสร็จ เพราะไม่มีตัวฮ่อจะรบราฆ่าฟันอันใด แต่ตก

แล้งลงการจะกลับกลายไปประการใด ฤๅจะต้องรั้งรออยู่จัดการบ้านเมืองต่อไปประการใดก็ประมาณไม่ได้ ส่วนกองทัพเจ้าหมื่นไวยวรนารถยกขึ้นไปตีฮ่อบ้านใดในเมืองหัวพันห้าทั้งหกแตก เจ้าหมื่นไวยวรนารถจะตั้งมั่นอยู่ที่เมืองสบแอดในรดูฝน ตกแล้งลงจะยกไปตีฮ่อเมืองพูน แล้วจะจัดเขตรแดนให้ตลอดไปนั้น การเสบียงอาหารที่กรุงเทพฯ ไม่ต้องส่ง ด้วยได้จัดสเบียงหัวเมืองพอแล้ว กระสุนดินดำเครื่องสาตราวุธก็เห็นว่าไม่ต้องส่งเพิ่มเติมขึ้นไป ด้วยการที่รบพุ่งก็ได้ใช้กระสุนดินดำแต่เล็กน้อย ของเดิมยังคงบริบูรณ์อยู่ แต่เสื้อผ้าเครื่องนุ่งห่มแลยาซึ่งสำหรับรักษาไข้เจ็บอาหารบางสิ่งเช่นเกลือเป็นต้น ซึ่งต้องใช้อยู่เสมอ เปลืองเข้าไปทุกวันนั้น ของที่เราเตรียมไปจะพออยู่เพียงเท่าใด จะควรต้องส่งเพิ่มเติมขึ้นไปอีกบ้างฤๅอย่างไร ถ้าจะส่งขึ้นไปจะส่งเมื่อใด พาหนที่จะขนส่งอย่างไรให้ปฤกษากันดู เมื่อควรจะส่งเสียอย่างใดก็ให้คิดกะการให้ตลอด จะควรป้องกันความลำบากของผู้ซึ่งไปราชการแผ่นดินทางไกล โดยเต็มกำลังที่จะจัดได้เพียงเท่าใด ก็ให้คิดจัดการให้ตลอดตามสมควรแก่เวลา เมื่อควรจะบังคับประการใด จะได้ให้มีท้องตราบังคับไปให้ตลอด

(พระราชหัตถเลขา) สยามินทร์

(สำเนา)

ร,ที่ ๓๓๕/๔๘ ว,ว, ๔ พระที่นั่งไอสวรรย์ทิพย์อาศน์

วัน ๒ ๑๑ ๘ ค่ำปีจออัฐศก ศักราช ๑๒๔๘

ถึง เจ้าหมื่นไวยวรนารถ ด้วยหนังสือที่ ๖ ลงวัน ๒ ๑๕ ๖ ค่ำปีจออัฐศก ได้มาถึงเราในวัน ๑ ๑๐ ๘ ค่ำ ได้ทราบความแล้วทุกประการ ซึ่งเจ้าราชวงศ์กับหลวงจำนงยุทธกิจ ยกขึ้นไปทางทิศตวันออกเฉียงใต้ ได้ตีพวกฮ่อจาดแตกพ่าย ได้เข้าถึงห้าร้อยถัง แล้วได้ตามตีพวกฮ่อจนหนีร่น

ไปอยู่เมืองโสย ก็นับว่าเป็นได้ไชยชำนะสมหมายทั้งสองกอง ซึ่งสั่งให้ถอยกองทัพลงมาพักรดูฝนอยู่ที่เมืองแวนนั้นชอบด้วยราชการแล้ว ซึ่งนายทัพนายกองเห็นว่าพวกม้อยเป็นคนยินดีในทางความชั่วของพวกฮ่อ จึงกวาดต้อนมาเสียจากที่อยู่นั้นก็ชอบอยู่ ซึ่งคิดเห็นว่าจะให้อยู่ตามเดิมไม่ได้ จะต้องให้กวาดต้อนเข้ามาให้สิ้นเชิงนั้น ถ้าเป็นการแต่ก่อน ๆ ก็จะสั่งได้โดยง่ายว่าให้ต้อนครัวลงมากรุงเทพ ฯ แล้วจ่ายไปไว้ในหัวเมืองชั้นในแห่งใดแห่งหนึ่งเหมือนพวกลาวสี่ไม้พวกลาวพวน ซึ่งเคยทำมาแต่ก่อนก็ได้เป็นกำลังราชการมาก แต่การต้อนครัวลงมาระยะทางไกลที่สุดดังนี้ พวกครัวได้ความลำบากล้มตายเป็นที่น่าสังเวชยิ่งนักอย่างหนึ่ง เมื่อครั้งท่านเจ้าพระยา ภูธราภัย กวาดต้อน พวกครัว พวน ซึ่งเข้าทู้ฮ่อ ลงมา ครั้งนั้นฝ่ายมิสเตอร์น๊อกส์เกลียดชังเราอยู่ เมื่อได้ทราบข่าวเข้าแล้วไปพูดกับสมเด็จเจ้าพระยา สมเด็จเจ้าพระยาท่านไม่รับว่ารู้เห็นอันใดด้วย ซัดเอาเราผู้เดียว มิสเตอร์น๊อกส์คิดอ่านจะประกาศใหญ่โต ให้ประเทศที่เป็นสิวิไลยส์ทั้งปวงเห็นเราเป็นป่าเถื่อนดุร้าย เหมือนหนึ่งเจ้าหัวหน้าในเมืองอาฟริกา เราได้รู้ความทั้งนี้จากพระยาสุรศักดิ์มนตรี พระยาภาสกรวงษ์จึงได้คิดแก้ไขให้เอาคนรายนี้ย้ายไปเสียทางเมืองหนองคาย ยกบ้านนาแหนขึ้นเป็นเมืองบริคัณหนิคมรวมกับคนซึ่งแตกหนีพวกฮ่อขึ้นมาแต่ก่อน การก็สงบไป คนครั้งนี้ ถ้าจะให้กวาดต้อน ลงมากรุงเทพ ฯ ก็เป็นที่สงสารจะได้ความลำบากอย่างหนึ่ง จะเกิดความวุ่นวายขึ้นอย่างนี้อีกอย่างหนึ่ง จึงเล่าเรื่องมาเสียให้รู้เหตุผลซึ่งเป็นมาแต่ก่อน การที่ปราบปรามบ้านเมืองเหล่านี้ให้เรียบร้อย เราต้องลงทุนรอนก็มาก แต่ไม่ได้ประโยชน์อันใดนอกจากเกียรติยศและอำนาจไม่เหมือนหนึ่งยกไปตีบ้านตีเมืองอันใด ถ้าได้คนเหล่านี้เข้ามาไว้เป็นประโยชน์ในราชการบ้างจะเป็นการดี แต่จะเอาลงมากรุงเทพ ฯ นั้นไม่ได้ ถ้าให้อยู่ตามหัวเมืองชั้นนอก สำหรับที่จะได้

กะเกณฑ์ ให้ส่งสเบียงอาหาร กองทัพได้ จะเป็นประโยชน์ ในราชการต่อไปภายน่า ให้พระนายไวยคิดผ่อนผันดูให้เป็นประโยชน์ได้จะดี

ซึ่งคิดจะจัดการตั้งเจ้าเมืองและทำคำประกาศสำหรับเมืองหัวพันห้าทั้งหก เป็นการชอบด้วยราชการยิ่งนัก ซึ่งจะคิดอ่านบำรุงสินค้าให้ตกลงมาแต่ในหัวเมืองเราฝ่ายเดียว และจะผูกพันเมืองหลวงพระบางให้หวงแหนเมืองหัวพันห้าทั้งหกขึ้น ด้วยได้ประโยชน์นั้นถูกทางแล้ว

ซึ่งกองเจ้าราชภาคิไนย์ หลวงดัษกรปลาศ ยกไปสกัดตีฮ่อที่ห้วยแหลกนั้น ควรจะสรรเสริญความกล้าหาญอยู่

และซึ่งคิดจะปราบปรามพวกข่าแจะ ซึ่งไม่อ่อนน้อม ต่อเมืองหลวง-พระบางให้ราบคาบทั่วไปนั้นถูกต้องแล้ว

การที่จะตั้งอยู่แห่งใด ต้องแล้วแต่แม่ทัพนายกอง จะเห็นสมควร ตั้งอยู่ได้ ซึ่งจะถือเอาใบบอกครั้งก่อนเป็นบอกไม่แน่นอนนั้นถือไม่ได้

ในราชการครั้งนี้เจ้าหมื่นไวยวรนารถ ได้รับคำสรรเสริญของเรา และท่านเสนาบดีมีสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เป็นต้นว่าจัดการวางการและมีใบบอกแจ้งข้อราชการลงมาเป็นหลักหลายมั่นคงถูกต้องด้วยทางราช-การเก่าใหม่ สมควรที่จะเป็นแม่ทัพคุมไพร่พลไปปราบปรามศัตรูในปลายพระราชอาณาเขตร์ได้โดยแท้ ให้ตั้งใจจัดการทั้งปวงให้เรียบร้อยตลอดต้นตลอดปลาย คงจะได้เป็นคุณที่จะได้ทำราชการสืบไปภายน่า

(พระบรมนามาภิธัย) สยามินทร์

(สำเนา)

ร,ที่ ๑๐๘๔/๔๗ ว,ว, ที่ ๕ พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท

วัน ๓ ฯ ๒ ค่ำปีรกา สัปตศก ศักราช ๑๒๔๗

ถึง เจ้าหมื่นไวยวรนารถ ด้วยเมื่อวัน ๒ ๑๕ ๑ ค่ำ ได้รับหนังสือ

ที่ ๒ ลงวัน ๖ ๔ ๑ ค่ำ ได้ทราบความแล้ว การซึ่งบังคับขึ้นไปให้แต่พระยาศรีสิงหเทพเป็นผู้นำเครื่องราชอิสริยยศ ไปให้เจ้านครเมืองน่านนั้น เพราะยังไม่ได้รับข่าวคราวว่าจะยกกองทัพขึ้นไปทางเมืองน่านด้วย ประสงค์แต่จะให้พระยาศรีไปจัดการส่งสเบียงอย่างเดียว บัดนี้จะยกกองทัพขึ้นไปเมืองน่านพร้อมกับพระยาศรีที่จะเอาตราไปให้นั้นก็เป็นการดีแล้ว เราวิตกแต่เรื่องสเบียงอาหาร ได้ข่าวคราวเข้าในหัวเมืองเหนือที่มอบเงินขึ้นไปให้จัดซื้อ กลัวจะไม่ได้เต็มคาดเต็มหมายเพราะเข้าไม่มีที่ซื้อ ครั้นจะบรรทุกเข้าขึ้นไปแต่กรุงเทพ ฯ ในเวลานี้ก็เป็นหมดโอกาสที่จะขึ้นไปได้ จะหมายสเบียงเมืองน่านก็ไม่เป็นที่วางใจ ถ้าเข้ามีพระยาศรีคงจะไปรีดเอาจงได้ แต่ในเวลานี้ฝนแล้งเข้าแพงทั่วไปทุกหนทุกแห่ง กลัวแต่เข้าจะไม่มีส่งเท่านั้น เดี๋ยวนี้หวังใจอยู่อย่างเดียวว่าพระยาศรีสิงหเทพขึ้นไปจัดการอยู่ข้างบน ถึงว่าจะไม่ได้เข้าในชั้นต้นนี้พอจะใช้ตลอดปี คงจะได้กวาดเข้าส่งขึ้นไปเต็มกำลังที่จะส่งได้ ในเวลาขากลับมา พอที่จะเลี้ยงไพร่พลได้ตลอดถึงรดูฝน ถ้าพระยาศรีสิงหเทพกลับลงมาได้ความว่าเข้าไม่พอ ก็จะให้จัดซื้อไว้ให้พร้อม น้ำมาเมื่อใดให้ได้ส่งไปเมื่อนั้น

ซึ่งส่งสำเนาหนังสือต่าง ๆ บรรดาที่ได้จัดการ กองทัพทั้งปวงลงมาที่สวัสดินั้นได้ตรวจดูตลอด เป็นการดีชอบแล้ว

หนังสือซึ่งจะมีมาภายหน้า ให้ลงนำเบอรรายไปตั้งแต่ ๑ จนตลอดกว่าจะเสร็จการอย่าให้หมาย ๑ ใหม่ในเวลาเปลี่ยนปีเลย ส่วนหนังสือเราเอง แลหนังสือไปรเวตสิเกรตารีก็จะหมายนำเบอร์เสียเป็นสองอย่าง อย่างหนึ่งหมายนำเบอร์ตามธรรมเนียมทั่วไป อย่างหนึ่งหมายนำเบอร์ฉะเพาะตัวเจ้าหมื่นไวยวรนารถ เช่นลงมาในหนังสือฉะบับนี้ ให้ตรวจนำเบอร์ที่ว่าที่หลังนี้ในหนังสือที่มีไปทุกฉะบับ ถ้านำเบอร์กระโดดข้ามกันไปต้องเข้าใจว่าหนังสือนั้นหายจะได้สืบสวน แลมีหนังสือลงมายัง

กรุงเทพ ฯ อีกอย่างหนึ่งเพื่อจะกันหนังสือหาย ด้วยเป็นระยะทางไกล จะอัดสำเนาหนังสือฉะบับที่มีไปก่อน สอดไปในหนังสือที่มีไปภายหลัง ให้ทอยกันไปทุกฉะบับ ถึงว่าไม่ได้ฉะบับเดิมก็จะได้สำเนาทราบความตลอด ถ้าฝ่ายเจ้าหมื่นไวยทำเสียอย่างนั้นบ้างก็ดีเหมือนกัน

ราชการในกรุงเทพฯ นี้ก็ไม่มีการแปลกปลาดอันใด มีแต่ทูตโปรตุเกสเข้ามา เป็นแต่การตามธรรมเนียมทั้งสิ้น

(พระบรมนามาภิธัย) สยามินทร์

อนึ่งแม่ทัพได้กำหนดให้พระพหลตั้งรอคอยเจ้าพนักงานกองตรวจ เซอร์เวอยู่จนถึงเดือนอ้ายสิ้นเดือน ถ้าพ้นกำหนดตามที่ได้กะไว้นี้แล้ว ก็ให้พระพหลพลพยุหเสนายกออกจากเมืองสยแอดขึ้นไปยังเมืองแถงตามกำหนด

อนึ่งทางตั้งแต่เมืองสยแอดลงมายบรรยถึงเมืองแวนนั้น ทิศตะวันออกเป็นสุดพระราชอาณาเขตต์ ต่อกับดินแดนญวนตลอดไป แม่ทัพได้มีคำสั่งให้นายร้อยเอกหลวงหัดถสารศุภกิจกับนายร้อยโทแจคุมทหาร ๒๔ คนเดิรตรวจทางเข้าทางออกตั้งแต่เมืองสยแอด เพื่อตรวจทางที่จะเข้ามาจากนอกพระราชอาณาเขตต์ กับให้ตรวจดูภูมิฐานบ้านเมืองทำรายงานให้ละเอียดตลอดลงไปจนถึงบรรยกับกองทัพเจ้าราชวงศ์ซึ่งตั้งอยู่ ณ เมืองแวนนั้น ส่วนอีกเส้นทางหนึ่งซึ่งตัดลงไปทางทิศใต้สุดหัวเมืองเมืองหัวพันห้าทั้งหก และหัวเมืองซึ่งติดต่อกับเขตต์แดนญวน คือเมืองซำใต้นั้น แม่ทัพได้มีคำสั่งให้นายร้อยเอกหลวงจำนงยุทธกิจ (อิ่ม) กับนายร้อยโทเพชร์คุมทหาร ๒๔ คน เดิรตรวจทางลงไป และให้ทำรายงานตำบลนั้น ๆ ตลอดจนถึงเมืองซำใต้ เมื่อได้ข้อราชการเสร็จแล้วจึงให้มารวมกับกองเจ้าราชวงศ์ซึ่งตั้งอยู่เมืองแวนให้พร้อมกัน กับแม่ทัพได้จัดให้กัปตันเจริญ (ต่อมาได้เป็นหลวงโยธาณัติการ) ออกสำรวจทำสำมะโนครัวในแขวงเมืองหัวพันห้าทั้งหกให้สิ้นเชิงด้วย ดังมีสำมะโนครัวเมืองซ่อนเย็นดังตัวอย่างนี้

อนึ่งในจังหวัดเขตต์แขวงดังซึ่งมีมาในตราตั้งและกงดินเป็นกำหนดแล้วนั้น แต่ธรรมเนียมและเขตต์แขวงหมู่บ้าน ในเขตต์แขวงเมืองซ่อนนั้นเป็นส่วนเป็นอำเภอดังนี้ เมืองซ่อน (ชัยบุรี) แบ่งออกเป็นสองพวกเรียกว่าซ่อนไทย พวกหนึ่ง ซ่อนลาวพวกหนึ่ง แบ่งหมู่บ้านออกคือซ่อนลาวนั้น พระยาศรีสุมังผู้รักษาเมืองตั้งอยู่มีเรือน ๑๗ หลังคาเรือน มีคนชาย ๓๐ คน หญิง ๘๐ คน รวม ๑๑๐ คน เป็นหมู่หนึ่ง ตั้งอยู่ในที่หว่างเขาทิศเหนือเรียกวาเขาฮอด ทิศใต้เรียกว่าเขาฮม บ้านเรือนตั้งอยู่ใกล้ลำน้ำห้วยแอด มีวัดอยู่ในหมู่บ้านวัดหนึ่ง มีพระสงฆ์ ๔ รูป ราษฎรในหมู่บ้านนี้ทำไร่ทำนาเลี้ยงชีวิต ตำบลนี้เรียกว่าบ้านซ่อนลาว เป็นตำบลของพระยาศรีสุมัง ตั้งอยู่เป็นพวกหนึ่ง มีขันคายศิลา ๑๗ กะยอก ตำบลบ้านนี้คือเป็นตำบลที่เรียกว่าเมืองซ่อน (ชัยบุรี) ตำบลบ้านในแขวงซ่อนลาวเรียกว่าบ้านห้วยทราย ตั้งอยู่ทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ระยะทางห่างจากเมืองซ่อนลาวไป ๕ ชั่วโมง (๕ ชั่วนาฬิกา) มีบ้านเรือนในหมู่บ้านห้วยทรายนั้น ๑๒ หลังคาเรือน มีคนชาย ๑๖ คน หญิง ๒๗ คน รวม ๔๓ คน ตั้งอยู่ริมลำน้ำห้วยทรายเคียงเขาภูข้อ คนในตำบลบ้านนี้ท้าวพลสารเป็นนายบ้าน มีขันคายศิลาในหมู่บ้านนี้ ๗ กะยอก เป็นตำบลหนึ่ง

ตำบลบ้านในแขวงซ่อนลาวเรียก บ้านจักร์ ตั้งอยู่ทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ระยะทางห่างจากเมืองซ่อนลาวไป ๘ ชั่วโมง มีบ้านเรือนอยู่ในหมู่บ้านห้วยจักร์นั้น ๑๕ หลังคา มีคนชาย ๓๐ หญิง ๔๐ รวม ๗๐ คน ตั้งอยู่ใกล้ลำน้ำห้วยจักร์ ลำน้ำห้วยจักร์นี้ไหลลงมาแต่ภูเขาเชืองอยู่ทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ปลายน้ำห้วยจักร์ไหลลงมาสบกับห้วยน้ำแอด คนในตำบลบ้านจักร์นี้ท้าวขัวเป็นนายบ้าน มีขันคายศิลาในหมู่บ้านนี้ ๔ กะยอก เป็นตำบลหนึ่ง

ตำบลบ้านในแขวงซ่อนลาว เรียกบ้านวัด ตั้งอยู่เคียงภูเขาภูอ้น ทิศใต้ระยะทางห่างจากเมืองซ่อนลาวไป ๑ ชั่วโมง มีบ้านในหมู่บ้านวัด ๑๒ หลังคา มีคนชาย ๒๐ หญิง ๒๔ รวม ๔๔ คน ตั้งอยู่ใกล้ลำน้ำห้วยแอด คนในตำบลบ้านวัดนี้ท้าวอินเป็นนายบ้าน มีขันคายศิลาในหมู่บ้านนี้ ๓ กะยอก เป็นตำบลหนึ่ง

ตำบลในแขวงซ่อนลาว เรียกบ้านนอม ตั้งอยู่กลางทุ่งนาทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ระยะทางห่างจากเมืองซ่อนลาวไป ๗ ชั่วโมง มีบ้านเรือนอยู่ในหมู่บ้านนอม ๑๒ หลังคาเรือน มีคน

ชาย ๒๐ หญิง ๓๐ รวม ๕๐ คน ตั้งอยู่ใกล้ลำน้ำห้วยทราย คนในตำบลบ้านนอมนี้เคียงเหงียมเป็นนายบ้าน มีขี้นคายศิลาในหมู่บ้านนี้ ๑ กะยอก เป็นตำบลหนึ่ง

ตำบลในแขวงซ่อนลาวเรียก บ้านโงน ตั้งอยู่กลางทุ่งนาทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ระยะทางห่างจากเมืองซ่อนลาวไป ๖ ชั่วโมง มีบ้านอยู่ ๑๕ หลังคา มีคนชาย ๒๐ หญิง ๔๐ รวม ๖๐ คน ตั้งอยู่ใกล้น้ำห้วยทราย คนในตำบลบ้านโงนนี้ ท้าวพรมเป็นนายบ้าน มีขี้นคายศิลาอยู่ในหมู่บ้านนี้ ๘ กะยอก เป็นตำบลหนึ่ง

ตำบลบ้านในแขวงซ่อนลาวเรียก บ้านกั้ว ตั้งอยู่ใกล้ทุ่งนาทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ระยะทางห่างจากเมืองซ่อนลาวไป ๖ ชั่วโมง มีบ้านเรือนอยู่ ๑๒ หลังคา มีคนชาย ๒๐ หญิง ๒๒ รวม ๔๒ คน ตั้งอยู่ใกล้ห้วยน้ำกั้ว ๆ นี้ไหลแยกมาจากเขาภูเซืองออกมาบรรจบกับห้วยน้ำแอด คนในตำบลบ้านกั้วนี้ ท้าวพรมเป็นนายบ้าน มีขี้นคายศิลา ๓ กะยอก เป็นตำบลหนึ่ง

ตำบลบ้านในแขวงซ่อนลาวเรียก บ้านแล้ง ตั้งอยู่เคียงเขาภูซ่อม ระยะทางห่างจากเมืองซ่อนลาว ๘ ชั่วโมง มีบ้านเรือนอยู่ ๘ หลังคา มีคนชาย ๑๐ คน หญิง ๑๖ คน รวม ๒๖ คน ตั้งอยู่ใกล้ห้วยน้ำแอด คนในตำบลบ้านนี้ ท้าวเชียงเป็นนายบ้าน หามีขี้นไม่เป็นตำบลหนึ่ง

รวมตำบลบ้านอยู่ในแขวงซ่อนลาว เป็นตำบลใหญ่ขึ้นแก่พระยาศรีสุมัง เป็นเรือน ๑๐๓ หลังคา รวมคนชาย ๑๖๖ หญิง ๒๗๙ รวมทั้งสิ้น ๔๔๕ คน ซึ่งได้ตรวจเมื่อกองทัพกรุงเทพฯ ยกขึ้นมา ในปีจอ อัฐศก จุลศักราช ๑๒๔๘ รวมมีขี้นคายศิลา ๔๓ กะยอก เป็นส่วนหนึ่ง

ตำบลแขวงซ่อนไทย คือคนพวกผู้ไทยตั้งอยู่เป็นเขตต์แขวงเดียวกับเมืองซ่อน (ชัยบุรี) แต่แบ่งคนอยู่ในบังคับเป็น ๒ พวก คือเรียกว่าพวกลาวพวกหนึ่ง พวกผู้ไทยพวกหนึ่ง เดิมผู้บังคับว่ากล่าวพวกผู้ไทยนั้นเป็นที่พระยายอดจอมคำ ครั้นเมื่อปีระกา ฉอศก ๑๒๓๖ พระยายอดจอมคำคบช่อเข้ามาดีปล้นเมืองซ่อนแตก เมืองหลวงพระบางแต่งให้กองทัพขึ้นมาปรายปรามดีช่อถอยไปแล้ว พระยายอดจอมคำหนีไปอยู่เมืองชุงแขวงสิบสองจุไทย องทัพตามจับตัวมาได้จึงให้ตัดศีรษะเสีย หาตั้งขึ้นอีกไม่ คงให้ขึ้นรวมกันกับพวกซ่อนลาว อยู่ในพระยาศรีสุมังทั้งสิ้น แต่ในบัดนี้ผู้รักษาตำบลซ่อนไทยตั้งให้เป็นที่เพียหัวพัน

ตำบลบ้านซ่อนไทยนั้น ตั้งอยู่ทิศตะวันตกเคียงกับเขาแกด ระยะทางห่างจากเมืองซ่อนลาว ๒ ชั่วโมง มีบ้านเรือนในเพี้ยหัวพัน ๒๐ หลังคา มีคนชาย ๕๐ หญิง ๑๐๐ รวม ๑๕๐ คน ตั้งอยู่ใกล้ลำน้ำห้วยแอด มีขี้นคายศิลา ๕ กะยอก มีตำบลบ้านที่อยู่ในแขวงซ่อนไทยขึ้นอยู่กับเพี้ยหัวพัน เป็นบ้านพวกผู้ไทยเช่นกัน ดังนี้

ตำบลบ้านในแขวงซ่อนไทยเรียก บ้านบ่อ ตั้งอยู่กลางทุ่งนา ระยะทางห่างจากบ้านซ่อนไทย ๘ ชั่วโมงเศษ มีบ้านเรือนอยู่ ๑๐ หลังคา เป็นบ้านพวกผู้ไทย มีคนชาย ๑๒ หญิง ๑๖ รวม ๒๘ คน ตั้งอยู่ใกล้ลำน้ำห้วยทราย น้ำห้วยทรายนี้ไหลมาจากเขาภูข้อ คนในตำบลบ้านบ่อนี้ ไชยสุวรรณเป็นนายบ้าน มีขี้นคายศิลา ๓ กะยอก เป็นตำบลหนึ่ง

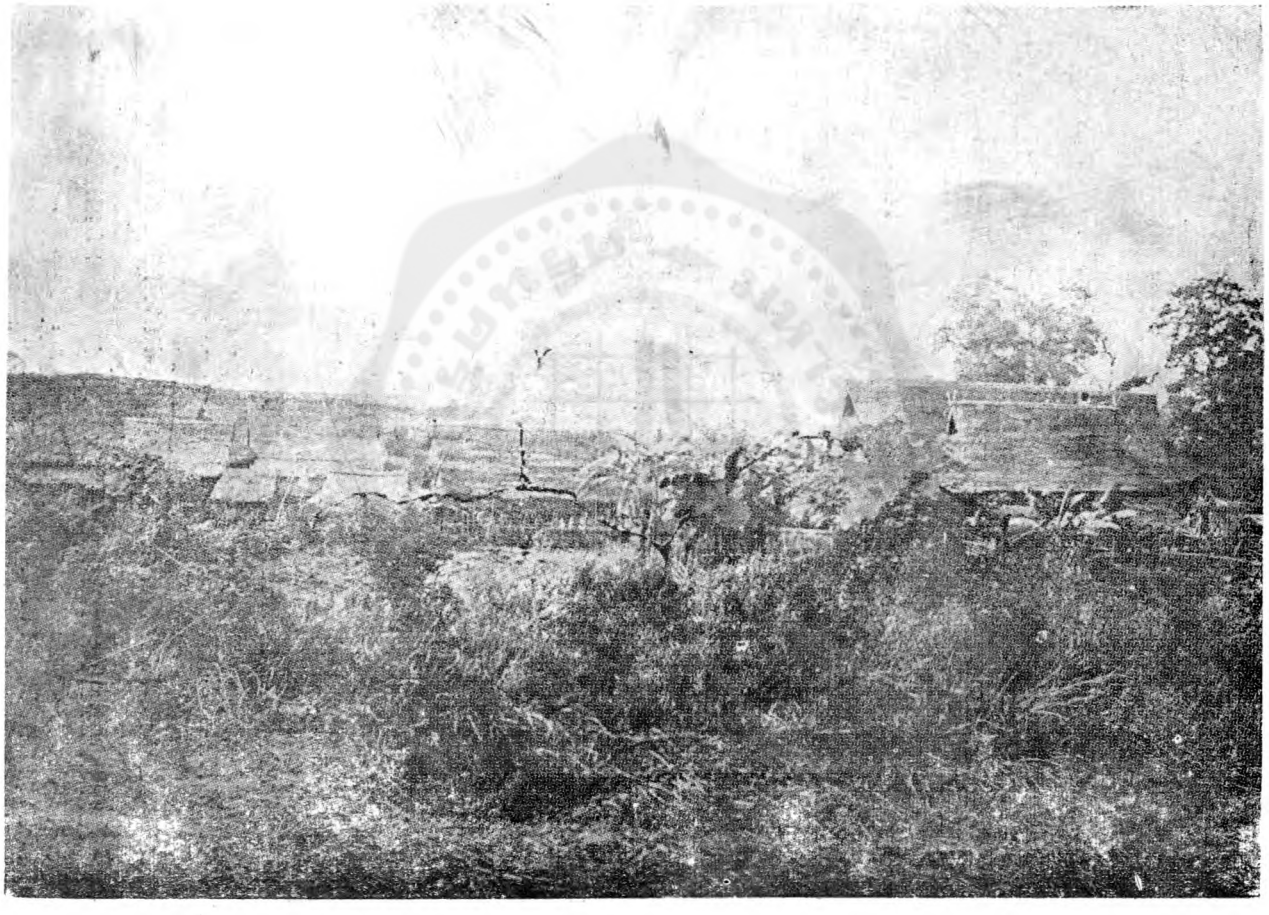
ตำบลบ้านในแขวงซ่อนไทยเรียก บ้านสบทราย ตั้งอยู่กลางทุ่งนา ระยะทางห่างจากบ้านซ่อนไทย ๓ ชั่วโมง มีบ้านเรือนอยู่ ๑๐ หลังคาเรือน มีคนชาย ๑๖ หญิง ๒๐ รวม ๓๖ คน ตั้งอยู่ใกล้ห้วยทราย ตำบลบ้านสบทรายนี้ กวานแก้วเป็นนายบ้าน หามีขี้นไม่ เป็นตำบลหนึ่ง

ตำบลบ้านในแขวงซ่อนไทยเรียก บ้านนาหนอง ตั้งอยู่กลางทุ่งนา ระยะทางห่างจากบ้านซ่อนไทย ๖ ชั่วโมง มีบ้านนาเรือนอยู่ ๘ หลังคา มีคนชาย ๑๐ หญิง ๑๒ รวม ๒๒ คน ตั้งอยู่ใกล้ห้วยนาหนองเคียงกับภูเชือง คนในตำบลบ้านนาหนองนี้ เจียงเทียบเป็นนายบ้าน หามีขี้นคายศิลาไม่ เป็นตำบลหนึ่ง

ตำบลบ้านในแขวงซ่อนไทยเรียก บ้านหมัน ตั้งอยู่กลางทุ่งนา ระยะทางห่างจากบ้านซ่อนไทย ๔ ชั่วโมง มีบ้านเรือนอยู่ ๑๕ หลังคา มีคนชาย ๒๐ หญิง ๓๐ รวม ๕๐ คน ตั้งอยู่ใกล้ห้วยกั้วเคียงกับภูเขาเมี่ยง คนในตำบลบ้านหมันนี้ เจียงหอมเป็นนายบ้าน มีขี้นคายศิลา ๓ กะยอก เป็นตำบลหนึ่ง

รวมตำบลบ้านซึ่งขึ้นอยู่ในแขวงซ่อนไทย เป็นเรือน ๖๓ หลังคา มีคนชาย ๑๔๘ หญิง ๑๗๘ รวมทั้งสิ้น ๓๒๖ มีขี้นคายศิลา ๑๑ กะยอก เป็นส่วนหนึ่ง

รวมทั้งเมืองซ่อนลาวบ้านซ่อนไทย เป็นเรือน ๑๖๖ หลังคา เป็นคนชาย ๓๑๔ หญิง ๔๕๗ รวมคนทั้งซ่อนลาวซ่อนไทยทั้งสิ้น ๗๗๑ คน รวมมีขี้นคายศิลาในทุก ๆ ตำบลซึ่งได้ตรวจเป็นขี้น ๕๔ กะยอก

๕๐ รูปบ้านซ่อนไทย แขวงเมืองซ่อนในหัวพันห้าทั้งหก
ถ่ายเมื่อกองทัพยกขึ้นไปปราบจีนฮ่อ (ครั้งที่ ๑)

๕๑ ท่านแม่ทัพและเจ้าราชวงศ์เมืองหลวงพระบาง ซึ่งภายหลังได้เป็นเจ้าสักกรินทรฤทธิ์ เจ้านครหลวงพระบาง เมื่อไปปราบฮ่อกลับลงมาถึงเมืองซ่อน จึงได้นำธงชัยเฉลิมพล (ภายหลังเปลี่ยนเป็นธงจุฑาธุชธิปไตย) มาปักไว้กลางเพื่อเป็นที่ระลึก (ครั้งที่ ๑)

อนึ่งในแขวงเมืองซ่อน (ชัยบุรี) นั้น มีข่าแจะตั้งอยู่ในเขตต์แขวงตามดินแดนของเมืองซ่อนนั้นคือ

นายเส้นข่าแจะชื่อแสนราหู คุมข่าแจะมี ๒ เส้น ตั้งบ้านอยู่บนเขาภูเฮียะ อาศัยน้ำในห้วยเย็น มีเรือนอยู่ ๑๕ หลังคา มีข่าแจะที่คุมอยู่ชาย ๓๐ หญิง ๔๐ รวม ๗๐ คน ระยะทางห่างจากเมืองซ่อนลาวไป ๕ ชั่วโมง เป็นตำบลหนึ่ง

นายเส้นข่าแจะชื่อแสนหลวง คุมข่าแจะ มีเส้นหนึ่ง ตั้งบ้านเรือนอยู่บนเขาภูยาน อาศัยน้ำห้วยแย่งทอง ห้วยนี้ไหลมาแต่เขาโป่งโซะ ออกบรรจบกับห้วยเฮียดเคียงเขาภูหก มีเรือนอยู่ ๑๐ หลังคา มีข่าแจะที่คุมอยู่ชาย ๑๐ หญิง ๑๔ คน รวม ๒๔ คน ระยะทางห่างจากเมืองซ่อนลาววัน ๑ เศษ เป็นตำบลหนึ่ง

นายเส้นข่าแจะชื่อแสนคว้างคนหนึ่งท้าวคำคนหนึ่ง คุมข่าแจะมี ๒ เส้น ตั้งบ้านอยู่บนเขาภูสะแฮ อาศัยน้ำยอดห้วยทวาย มีเรือนอยู่ ๑๖ หลังคา มีข่าแจะที่คุมอยู่ชาย ๒๐ หญิง ๔๐ รวม ๖๐ คน ระยะทางห่างจากเมืองซ่อนลาววันครึ่ง เป็นตำบลหนึ่ง

นายเส้นข่าแจะชื่อแสนจุมคนหนึ่ง แสนคำคนหนึ่ง คุมข่าแจะมีเส้นหนึ่ง ตั้งบ้านอยู่บนเขาภูเซือง อาศัยน้ำห้วยกั๊ว มีเรือนอยู่ ๑๐ หลังคา มีข่าแจะที่คุมอยู่ชาย ๑๐ หญิง ๑๖ รวม ๒๖ คน ระยะทางห่างจากเมืองซ่อนลาววันหนึ่ง เป็นตำบลหนึ่ง

นายเส้นข่าแจะชื่อหม่อมข่าวมี คุมข่าแจะมีเส้นหนึ่ง ตั้งบ้านอยู่บนเขาภูเมืองทิศตะวันออกเฉียงใต้ อาศัยน้ำในห้วยจักร์ มีเรือนอยู่ ๑๒ หลังคา มีข่าแจะที่คุมอยู่ชาย ๑๒ หญิง ๒๐ รวม ๓๒ คน ระยะทางห่างจากเมืองซ่อนลาว ๒ วัน เป็นตำบลหนึ่ง

รวมข่าแจะซึ่งขึ้นอยู่ แก่พระยาศรีสุมังหัวพันเมืองซ่อน (ชัยบุรี) ๗ เส้น ตั้งอยู่ ๕ ตำบล รวมเป็นข่าแจะชาย ๘๒ หญิง ๑๓๐ รวมทั้งสิ้น ๒๑๒ คน มีข่าแจะขึ้นอยู่กับเมืองซ่อนลาวพวกหนึ่ง ดังนี้

อนึ่งพวกข่าแจะอีกพวกหนึ่ง ซึ่งอยู่ในแขวงเมืองซ่อน (ชัยบุรี) แต่ยกไปขึ้นกับเพียหัวพันผู้รักษาตำบลบ้านซ่อนไทยนั้นอีกพวกหนึ่งคือ

นายเส้นข่าแวะชื่อหม่อมข่าวอิน คุมข่าแวะมี ๒ เส้นตั้งบ้านอยู่บนเขาภูหนู อาศัยน้ำห้วยหาร มีเรือนอยู่ ๑๖ หลังคา มีข่าแวะที่คุมอยู่ชาย ๒๐ หญิง ๓๐ รวม ๕๐ คน ระยะทางห่างจากบ้านซ่อนไทยวันหนึ่ง เป็นตำบลหนึ่ง

นายเส้นข่าแวะชื่อแสนราชาคนหนึ่ง แสนเงินคนหนึ่ง คุมข่าแวะ ๒ เส้น ตั้งอยู่บนเขาภูเชือง อาศัยน้ำไหลมาแต่ผาตั้ง มีเรือนอยู่ ๑๖ หลังคา มีข่าแวะที่คุมอยู่ชาย ๒๒ หญิง ๓๕ รวม ๕๗ คน ระยะทางห่างจากบ้านซ่อนไทยวันครึ่ง เป็นตำบลหนึ่ง

นายเส้นข่าแวะชื่อแสนหลวงคำ คุมข่าแวะมีเส้นหนึ่ง ตั้งอยู่บนเขาภูเชือง อาศัยน้ำห้วยหกไหลมาแต่เขาภูเชือง มีเรือนอยู่ ๑๐ หลังคา มีข่าแวะที่คุมอยู่ชาย ๑๐ หญิง ๑๖ รวม ๒๖ คน ระยะทางห่างจากบ้านซ่อนไทย ๒ วัน เป็นตำบลหนึ่ง

รวมข่าแวะซึ่งขึ้นอยู่แก่เพียหัวพันนายบ้านซ่อนไทย ๕ เส้น ตั้งบ้านอยู่ ๓ ตำบลรวมเป็นข่าแวะชาย ๕๒ หญิง ๘๑ รวมทั้งสิ้น ๑๓๓ คน เป็นข่าแวะขึ้นอยู่แก่บ้านซ่อนไทยพวกหนึ่ง ดังนี้

รวมข่าแวะในแขวงเมืองซ่อน (ชัยบุรี) ซึ่งแบ่งขึ้นกับซ่อนลาวพวกหนึ่ง ซ่อนไทยพวกหนึ่ง รวมข่าแวะทั้ง ๒ พวกเป็น ๑๒ เส้นตั้งอยู่ ๘ ตำบล รวมเป็นข่าแวะชาย ๑๓๔ หญิง ๒๑๑ รวมทั้งสิ้น ๓๔๕ คน

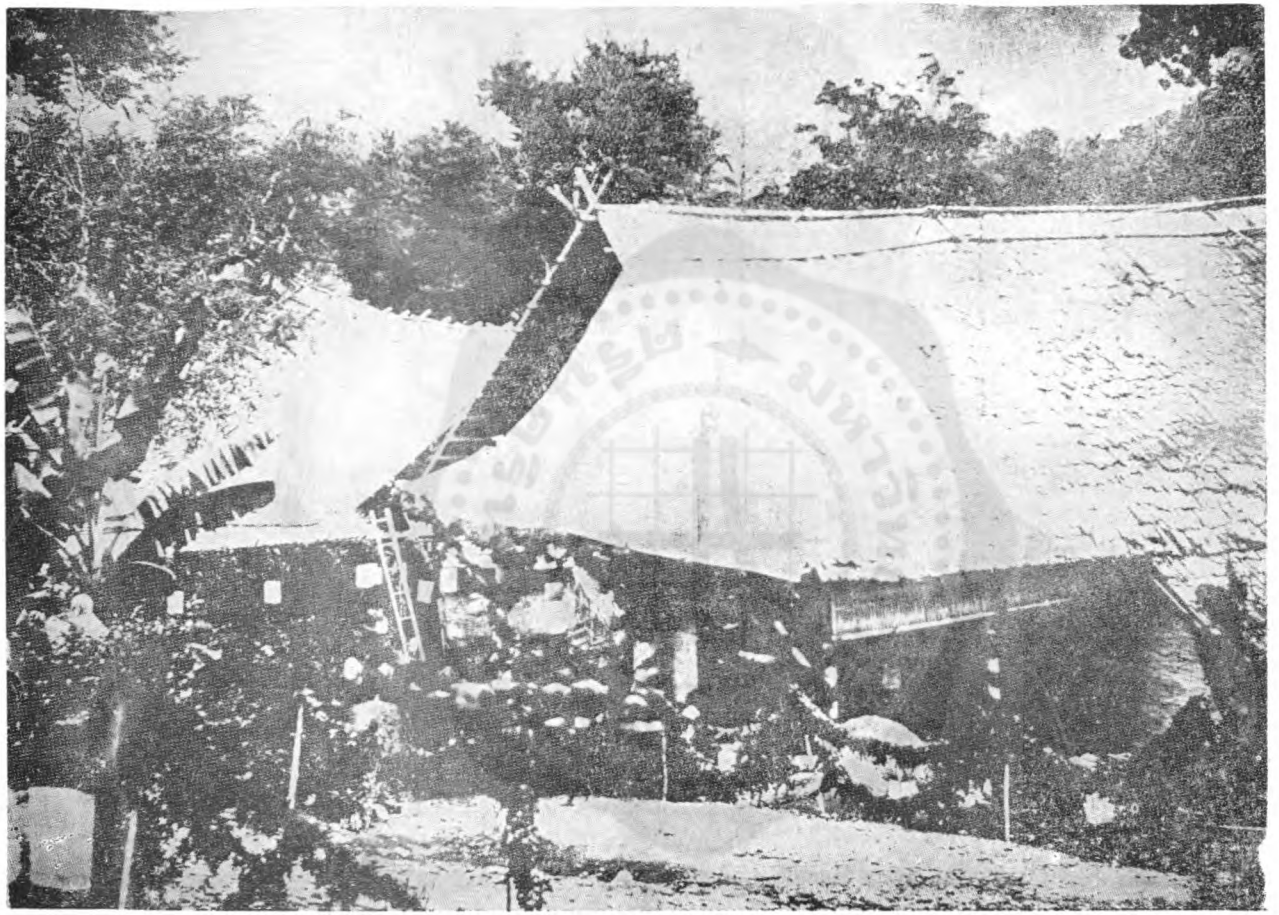
อนึ่งข่าแวะซึ่งตั้งอยู่ตามตำบลต่าง ๆ นี้ หาใคร่จะอยู่เป็นที่ไม่มักจะอยู่ย้ายตำบลไปเนือง ๆ เพราะการไร่ที่บนเขานั้น ถ้าพ้นดินจืดปลูกต้นไม้ไม่เจริญแล้ว ก็ยกบ้านเรือนไปตั้งทำไร่ตามเหลี่ยมเขาต่อไปทิ้งตำบลเก่าเสีย บางที ๓ ปีบ้าง ๔ ปีบ้าง พ้นดินมีอุตุบริบูรณ์ดีแล้วก็กลับมาตั้งทำไร่ต่อไปอีก เป็นธรรมเนียมของพวกข่าแวะต้องยักย้ายเปลี่ยนตำบลที่อยู่ เสมอดังนี้แต่ถึงจะยักย้ายต่อไปก็คงอยู่ในเขตต์แขวงเมืองซ่อน (ชัยบุรี) นั้น

อนึ่ง พวกแม้วซึ่งเป็นจีนยกไต่เข้ามาอาศัยตั้งบ้านเรือนทำไร่อยู่ตามตำบลต่าง ๆ ซึ่งขึ้นอยู่ในพระยาศรีสุมังหัวพันเมืองซ่อน (ชัยบุรี) ได้ว่ากล่าวควบคุมอยู่นั้นดังนี้

นายแม้วซึ่งเป็นหัวหน้าควบคุมพวกกัน ตั้งให้เป็นที่เพียพอคนหนึ่ง ตั้งบ้านเรือนอยู่บนเขาภูเมี่ยง อาศัยน้ำห้วยจักร์ มีเรือนอยู่ ๑๕ หลังคา มีแม้วที่ควบคุมอยู่ชาย ๒๐ หญิง ๓๖ รวม ๕๖ คน ระยะทางห่างจากเมืองซ่อนลาววันหนึ่ง เป็นตำบลหนึ่ง

๕๒ เจ้านายในเมืองนครหลวงพระบางพร้อมด้วย แม่ทัพ และ นายทัพ นายกอง ประชุมพร้อมกัน ณ ค่ายที่เมืองซ่อนเวลาเฉลิมพระชนมพรรษา (ครั้งที่ ๑) ท่านแม่ทัพกำลังคลี่แผนที่พระราชอาณาจักรออกตรวจตราดูอยู่

๕๓ กำลังจัดแต่งทำเนียบแม่ทัพที่เมืองซ่อน ด้านหลังใช้โคมกระดาษขาว
และไขโคเป็นเทียน (ครั้งที่ ๑)

นายแม้วซึ่งเป็นหัวหน้าควบคุมพวกกัน ตั้งให้เป็นที่เพียโตงตั้งบ้านเรือนอยู่บนเขาภูช่อม เคียงลำห้วยเชียะ อาศัยน้ำห้วยช่อมและห้วยเชียะมีเรือนอยู่ ๒๒ หลังคา มีแม้วที่ควบคุมอยู่ ชาย ๑๗ หญิง ๒๐ รวม ๓๗ คน ระยะทางห่างจากเมืองซ่อนลาววันครึ่ง เป็นตำบลหนึ่ง

รวมแม้วซึ่งขึ้นกับเมืองซ่อนลาว พระยาศรีสุมังได้ยังคับว่ากล่าวมีอยู่ ๒ ตำบลรวมเรือน ๓๗ หลังคา มีแม้วชาย ๓๗ หญิง ๕๖ รวม ๙๓ คน

อนึ่งแม้วอีกพวกหนึ่งซึ่งขึ้นกับเพียหัวพันนายบ้านซ่อนไทย เป็นแขวงเดียวกันกับเมืองซ่อน (ชัยบุรี) นั้นคือ

นายแม้วซึ่งเป็นหัวหน้าควบคุมพวกกัน ตั้งให้เป็นที่ยาลงกวานตั้งบ้านอยู่บนเขาภูผามอน อาศัยน้ำห้วยเสยไหลมาแต่เขาผามอน มีเรือนอยู่ ๑๕ หลังคา มีแม้วที่ควบคุมอยู่ชาย ๒๐ หญิง ๓๐ รวม ๕๐ คน ระยะทางห่างจากบ้านซ่อนไทยวันหนึ่งเศษ เป็นตำบลหนึ่ง

นายแม้วซึ่งเป็นหัวหน้าควบคุมพวกกัน ตั้งให้เป็นจ่าเฒ่า ตั้งบ้านอยู่บนเขาภูไคล อาศัยน้ำห้วยแย่งทอง มีเรือนอยู่ ๑๒ หลังคามีแม้วควบคุมอยู่ชาย ๑๕ หญิง ๒๐ รวม ๓๕ คน ระยะทางห่างจากบ้านซ่อนไทย ๒ วัน เป็นตำบลหนึ่ง

รวมแม้วซึ่งขึ้นอยู่กับบ้านซ่อนไทยเพียหัวพันได้ยังคับว่ากล่าวมีอยู่ ๒ ตำบล รวมเรือน ๒๗ หลังคา มีแม้วชาย ๓๕ หญิง ๕๐ คนรวม ๘๕ คน

รวมแม้วทั้งหมดซึ่งอาศัยอยู่ในแขวงเมืองซ่อน (ชัยบุรี) ซึ่งขึ้นอยู่กับซ่อนลาวพวกหนึ่ง ซ่อนไทยพวกหนึ่ง รวม ๒ พวกเป็น ๔ ตำบล เป็นชาย ๗๒ หญิง ๑๐๖ รวมทั้งสิ้น ๑๗๘ คน

อนึ่ง แม้วที่ตั้งอยู่บนเขาในตำบลต่าง ๆ นี้หาใคร่จะอยู่เป็นที่ไม่มักจะยกย้ายที่ทำไร่ต่อไปอยู่เสมอ เพราะที่ดินจืดปลูกต้นผลไม้ไม่งามเมื่อใด ก็ยกบ้านเรือนไปหาที่ตั้งอยู่ใหม่เป็นธรรมเนียมของพวกแม้วดังนี้มาช้านาน

รวมคนซ่อนลาวพวก ๑ ซ่อนไทยพวก ๑ จ่าแขะพวก ๑ แม้วพวก ๑ เป็น ๔ ตระกูลซึ่งขึ้นอยู่ในจังหวัดแขวงเมืองซ่อน (ชัยบุรี) ทั้งสิ้น

(๑) รวมซ่อนลาวชาย ๑๖๖ หญิง ๒๗๙ รวม ๔๔๕ คน รวมเรือน ๑๐๓ หลังคา รวมตั้งอยู่ ๘ ตำบล

(๒) รวมซ่อนไทย ชาย ๑๔๘ หญิง ๑๗๘ รวม ๓๒๖ คน รวมเรือน ๖๓ หลังคา รวมตั้งอยู่ ๕ ตำบล

(๓) รวมข่าแจะชาย ๑๓๔ หญิง ๒๑๑ รวม ๓๔๕ คน รวมเรือน ๑๐๓ หลังคา รวมตั้งอยู่ ๘ ตำบล

(๔) รวมแม้วชาย ๗๒ หญิง ๑๐๖ รวม ๑๗๘ คน รวมเรือน ๖๔ หลังคา รวมตั้งอยู่ ๔ ตำบล

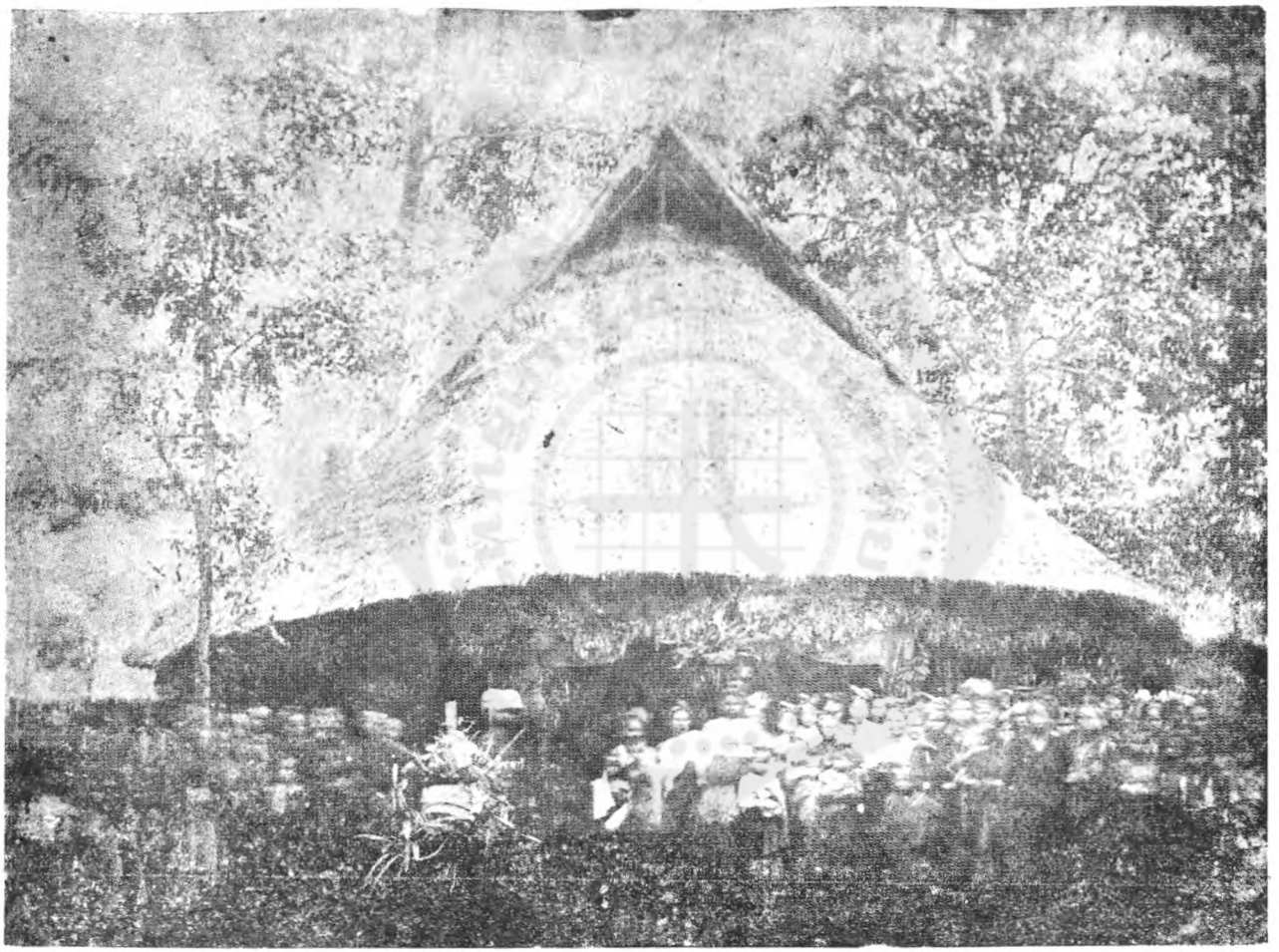
รวมทั้งสิ้นคนในแขวงเมืองซ่อน (ชัยบุรี) ทั้ง ๔ ตระกูลเป็นคนชาย ๕๒๐ หญิง ๗๗๔ รวมทั้งสิ้น ๑๒๙๔ คน รวมเป็นเรือน ๓๓๓ หลังคา รวมตั้งอยู่ ๒๕ ตำบล

ได้สำรวจเมื่อปีจอ อัฐศก จุลศักราช ๑๒๔๘ พ.ศ. ๒๔๒๙ กับแม่ทัพได้สั่งให้กองทหารทั้งหลายยกถอยลงมายังเมืองซ่อนก่อน กำหนดให้นายทหารซึ่งแยกย้ายออกตรวจราชการทั่วไปในจังหวัดเขตต์แขวงเมืองหัวพันห้าทั้งหกให้สำเร็จ และมาบรรจบกับกองทัพเข้าราชวงศ์แล้วก็ให้ยกกองทัพถอยลงมายังเมืองซ่อน กำหนดให้ยกมาถึงเมืองซ่อนพร้อมกันในข้างขึ้นเดือนสิบสองนี้

ส่วนหนทางที่จะตัดจากเมืองซ่อนขึ้นไปถึงเมืองแถงนั้น แม่ทัพได้มีคำสั่งให้พระอินทรแสนแสงปลัดเมืองกำแพงเพ็ชร (ซึ่งต่อมาได้เป็นพระยากำแพงเพ็ชร) กับพระยาเมืองขวา และพระยาเมืองซ้ายคุมขุนหมื่นและไพร่ ๑๐๐ คนให้ยกล่วงหน้าขึ้นไปก่อน เพื่อถางทางและทอดสะเบียงไว้รับกองทัพตลอดทางไปจนถึงเมืองแถง กับให้ไปตั้งฉางคอยรับสะเบียงซึ่งเจ้านครหลวงพระยางจะจัดส่งขึ้นมาทางน้ำอูน้ำนั้นด้วย

อนึ่งแม่ทัพได้ดำริในเรื่องการสะเบียงที่จะจ่ายให้แก่กองทัพทำการต่อไป จึงได้มีคำสั่งลงไปยังเจ้านครหลวงพระยางด้วยเรื่องสะเบียง กะกำหนดให้เจ้านครหลวงพระยางจัดการด้วยเรื่องสะเบียงให้ทันราชการตามกำหนดที่แม่ทัพได้กะให้

ครั้น ณ วันอาทิตย์เดือน ๑๐ แรม ๗ ค่ำ ปีจอ อัฐศก จ.ศ. ๑๒๔๘ พ.ศ. ๒๔๒๙ ได้เริ่มการเฉลิมพระชนม์พรรษาของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว แม่ทัพและนายทัพนายกองท้าวพระยาในเมืองนครหลวงพระยางซึ่งได้ไปด้วยกับกองทัพ พร้อมด้วยท้าวเพี้ยหมื่นขุนกรมการ และพวกหัวพันในเมืองหัวพันห้าทั้งหกนั้น ได้พร้อมกันจัดการตกแต่งสถานที่ด้วยธงทิวและประดับประดาด้วย

๕๔ ทำเนียบแม่ทัพพักที่เมืองซ่อน ถ่ายเมื่อเฉลิมพระชนมพรรษา
พวกราษฎรในเมืองพากันมาดู เมื่อกองทัพพัก (ครั้งที่ ๑)

มาลามาลี เป็นการ ประณีตครั้น ถึงเวลา ค่ำก็ จุดโคมข่อยสีต่าง ๆ และตาม ประทีปเป็น การฉลอง พระเดชพระคุณ ประทีปนั้นได้เอาไขข้อโคซึ่งฆ่าทำเป็นอาหารมาหล่อเป็นเทียนไขใช้ ในการเฉลิม พระชนม์พรรษานี้ ส่วนโคมที่จุดนั้นก็เอากระดาษข่อยกับผ้าบาง ๆ มาย้อมสีทำเป็นโคมญี่ปุ่นจุด เป็นการครึกครื้นสว่างไสวไปทั้งกองทัพ

ครั้น ณ วันอังคารเดือน ๑๐ แรม ๕ ค่ำ ปีขออัฐศก จ.ศ. ๑๒๔๘ พ.ศ. ๒๔๒๙ เวลาเช้า ๑ โมงกับ ๔๖ วินาที (๗ ก.ท. ๔๖ วินาที) แม่ทัพจึงมีคำสั่งให้ยิงสลุตถวายชัยมงคลที่ค่ายเมืองซ่อนตำบลหนึ่ง เมืองแวนตำบลหนึ่ง เมืองสยแอกตำบลหนึ่ง รวม ๓ ตำบล ตำบลละ ๑๐๑ นัด แล้วได้ประชุมนายทัพนายกองเจ้านายท้าวพระยาในเมืองนครหลวงพระบาง ซึ่งไปด้วย กองทัพ กับท้าวเพี้ยหมื่นขุนและพวกหัวพันในเมืองหัวพันห้าทั้งหกและเมืองสิบสองจุไทย กับพวก จีนฮ่อและพวกหัวหน้าตำบลต่าง ๆ ซึ่งเข้ามาสวามิภักดิ์เป็นข้าขอบขันธสีมาแล้วนั้นพร้อมกันย่าย-หน้าต่อกรุงเทพพระมหานคร กราบถวายบังคมถวายชัยมงคลโดยความยินดีปีติถ้วนทั่วหน้ากัน ครั้นเวลาค่ำลงแล้วแม่ทัพก็ได้ให้จัดอาหารเลี้ยงกันเป็นการสุขสำราญถ้วนทั่วหน้ากัน กับให้มีการมหรสพเล่นฉลองตามภาษาเพศบ้านเพศเมืองของเขา เพื่อให้เป็นการครึกครื้นโดยสมควรทุกประการ

ครั้น ณ วันแรม ๑๒ ค่ำเดือน ๑๐ ปีขอ อัฐศก จุลศักราช ๑๒๔๘ พ.ศ. ๒๔๒๙ เป็นวันกำหนดที่จะถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา แม่ทัพและนายทัพนายกอง พร้อมด้วยเจ้านายเมืองนครหลวงพระบางซึ่งไปกับกองทัพ และท้าวขุนกับพวกหัวพันห้าทั้งหกกับพวกจีนฮ่อที่เข้ามาสวามิภักดิ์เป็นข้าขอบขันธสีมา และพวกหัวหน้าต่าง ๆ ทหารกรุงเทพ ฯ และทหารหัวเมืองประชุมพร้อมกัน แม่ทัพจึงให้อ่านคำแช่งน้ำตามธรรมเนียมเสร็จแล้ว ก็พร้อมกันย่ายหน้าต่อกรุงเทพพระมหานคร กราบถวาย บังคมต่อ พระบรมฉายาลักษณ์ ซึ่งนำมาตั้งบูชา ๓ ครั้ง แล้วก็ รับพระราชทานน้ำพระพิพัฒน์สัตยาถ้วนทั่วกันตามแบบราชการ ซึ่งเป็นธรรมเนียมสืบ ๆ มานั้น

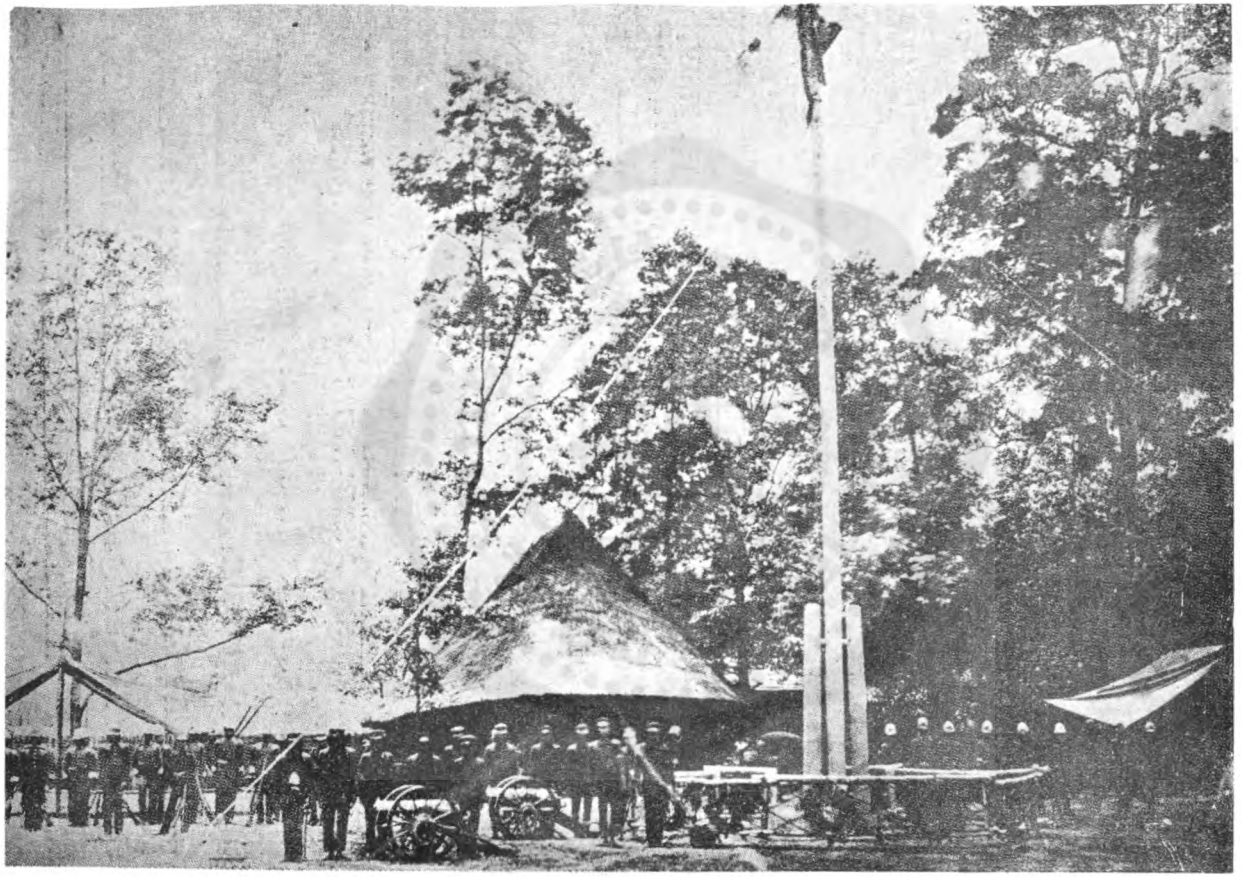
ครั้นเมื่อ ณ วันพฤหัสบดีเดือน ๑๒ แรม ๘ ค่ำ ปีขอ อัฐศก จุลศักราช ๑๒๔๘ พ.ศ. ๒๔๒๙ เวลาเช้า ๓ โมง (๙ ก.ท.) กองทัพเจ้าราชวงศ์ซึ่งตั้งอยู่ ณ เมืองแวน และพวกนายทหารซึ่งแยกย้ายกันออกไปสำรวจตรวจเขตต์แดนในแขวงเมืองหัวพันห้าทั้งหก ก็มาถึงเมืองซ่อนพร้อมกัน

แม่ทัพพร้อมด้วยนายทัพนายกองก็ได้ยกกองทัพใหญ่ออกจากเมืองซ่อน มาหยุดพักบ้านโงนเวลาเที่ยงวัน ยกออกจากบ้านโงนเที่ยงครึ่ง (๑๒.๓๐ ก.ท.) มาพักที่ระหว่างบ้านย่อบ้านโงน ด้วยบ้านย่อเข้าในนายังหาได้เกี่ยวไม่

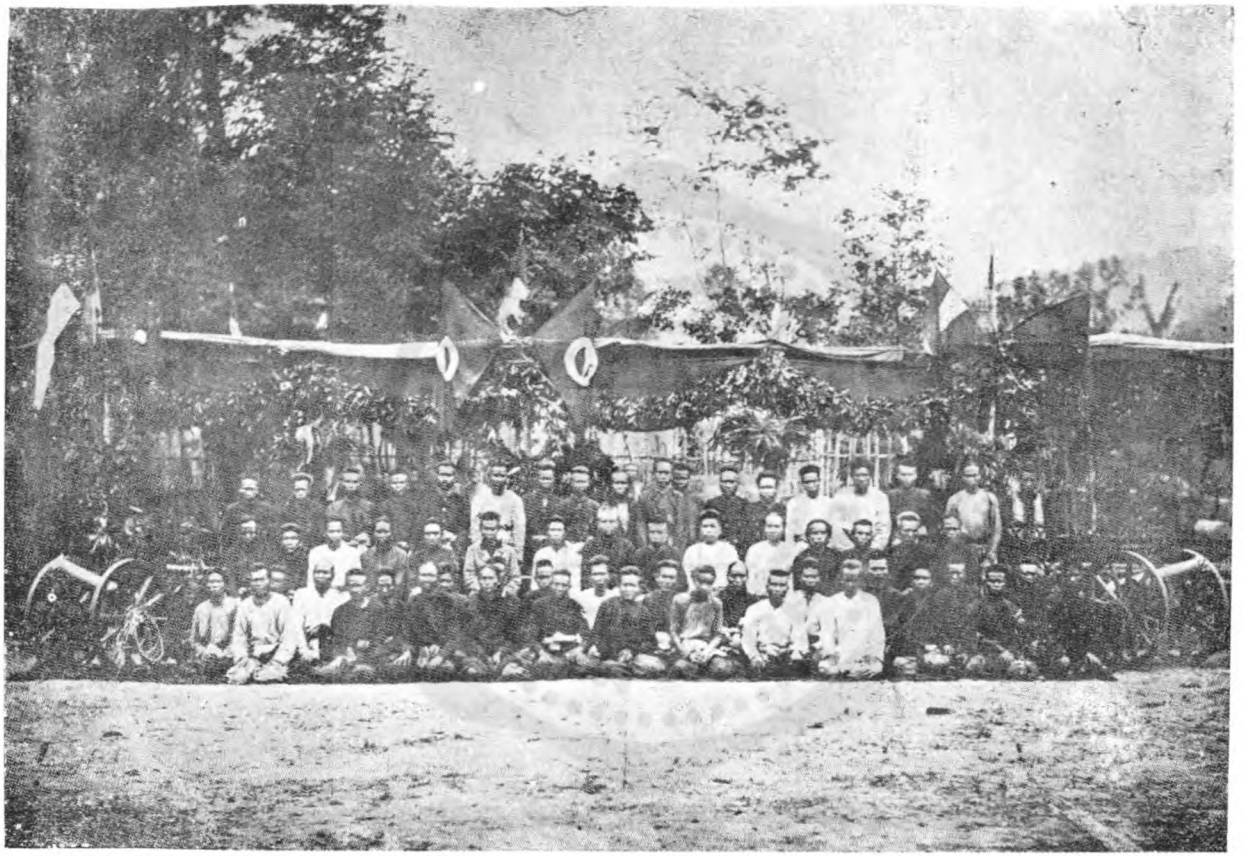
รุ่งขึ้น ณ วันศุกร แรม ๕ ค่ำ เดือน ๑๒ เวลา ๑ โมงเช้า (๗ ก.ท.) เดินมาในลำห้วย ๒ ชั่วโมงเศษ หยุดพักกินอาหารแล้วเดินขึ้นเขามาหลายลูก ทางเดินยากลำบากเย็นที่สุด เดินมาถึงที่พักผ่าตั้งเวลาบ่าย ๔ โมงครึ่ง (๔.๓๐ ล.ท.) หยุดพัก วันนี้ปรอท ๔๕ ดีกรี ได้รับหนังสือจากเมืองสยแอดและหนังสือเข้าไลด้วย

รุ่งขึ้น ณ วันเสาร์ แรม ๑๐ เดือน ๑๒ เวลาเช้า ๑ โมง (๗ ก.ท.) ยกจากที่พักผ่าตั้งเดินขึ้นผ่าตั้งมา ๒ ชั่วโมง ๑๕ นาที แยกทางจะไปเมืองแถง ทาง ๑ ไปทางเมืองงอย เดินมาถึงเวลาเช้า ๓ โมง (๙ ก.ท.) หยุดพัก มาตามทางมีไร่แม้วปลูกต้นยาฝิ่น เวลาเช้า ๔ โมง (๑๐ ก.ท.) ได้ถ่ายรูปเขา แล้วมาพักกินเข้าที่มีน้ำ ออกเดินมาจนถึงเวลาเช้า ๕ โมง (๑๑ ก.ท.) ถึงที่พัก วันนี้เดินน้อยด้วยไพร่พลยังบอบช้ำมาก ที่พักนี้มีน้ำท่าบริบูรณ์ ชื่อห้วยน้ำแซง ได้ถ่ายรูปในที่นี้ด้วย ชัยภูมิที่ไม่ใหญ่ถ้ามีการศึกติดพันรักษาตัวยาก

รุ่งขึ้น ณ วันอาทิตย์ แรม ๑๑ ค่ำ เดือน ๑๒ เวลาย่ำรุ่ง (๖ ก.ท.) ยกจากน้ำแซงแล้วเดินขึ้นเขาต่อไป ทางขึ้นเขานี้ยังไม่ถึงยอดเดินมาชั่วโมง ๑ แลดูเห็นบ้านมีหลายหลังคาเรือน เป็นบ้านลาวพวกเมืองลาน เดินขึ้นมาถึงผานางมีหินตั้งอยู่ ๓ ก้อน เดินขึ้นมาจากผานางอีกประมาณ ๕ เส้น ได้ถ่ายรูป ๓ แผ่นกะจก เขานี้เป็นพืดยาวติดเนื่องตลอดไป บ้านแม้วและข่าแจะเอากล้องส่องดูมีบ้านตั้งอยู่บนยอดเขาหลายแห่ง เดินมาถึงบ้านแม้วมีอยู่ ๕ หลังคาเรือน ได้ถ่ายรูปแม้วแล้วเดินต่อมา จนเวลาเช้า ๔ โมงครึ่ง (๑๐.๓๐ ก.ท.) ถึงห้วยเหล็กหยุดพักกินอาหาร ห้วยเหล็กมีเป็นดินแดนเมืองชำใต้ เดินต่อมาจนถึงเวลาเที่ยงครึ่ง (๑๒.๓๐ ก.ท.) ถึงห้วยตาว น้ำดีพอช้างม้ารับประทานได้ หญ้าก็ดี มีที่ราบพักคนได้ประมาณ ๒,๐๐๐ คน ทางมาวันนี้ไม่ลำบาก มีบ้านข่าและแม้วและลาวมาตามทาง มาถึงที่พักได้รับหนังสือของกรมหมื่นประจักษ์ฯ แม่ทัพฝ่ายใต้ ๒ ฉะบับส่งมาจากหนองคาย

๕๕ ถ่ายเมื่อเฉลิมพระชนมพรรษา และยิงสลุตถวายชัยมงคลที่เมืองซ่อน (ครั้งที่ ๑)

๕๖ ท้าวเพี้ยในหัวพันห้าทั้งหก ลงมาประชุมกระทำสัตย์ในการ
เฉลิมพระชนมพรรษา ในค่ายแม่ทัพที่เมืองซ่อน (ครั้งที่ ๑)

๕๗ พวกแม้วชายและหญิง ในแขวงหัวพันห้าทั้งหก (ถ่ายครั้งที่ ๑) เรียกว่าก๋ึง ตั๋งแม้ว (แม้วกวางตุ้ง) พูดภาษาอย่างกวางตุ้ง กวางไซร แต่เพี้ยนกันมากพวกนี้เดิมมาจากเมืองกวางตุ้งเที่ยวอยู่บนภูเขาทั่วไป ไม่ลงมาอยู่บนแผ่นดินซึ่งเป็นที่ลาดพวกนี้ทำเป็นใช้เอง รางปืนประทับกับแก้มใช้ชุดจุดบางทีก็ใช้หินเหล็กไฟ ดังมีตัวอย่างอยู่ณพิพิธภัณฑ์สถานแล้ว

รุ่งขึ้นวันจันทร์ แรม ๑๒ ค่ำ เดือน ๑๒ เวลาเช้าย่ำรุ่งครึ่ง (๖.๓๐ ก.ท.) ยกจากที่พักบ้านแม้วห้วยตาว เดินขึ้นมายนเขาต่อมาข้ามยอดเขามาหลายลูก เขาที่ข้ามมีชื่อเขาภูเมือง ทางเดินสะดวกมีต้นไม้ใหญ่มา ๒ ข้างทาง ยนยอดเขามีไม้ฉำฉาอย่างจีนต่อหีบเข้ามาขาย ตามทางมีต้นสนและต้นที่จีนเรียกกาน้ำ ผลหล่นใต้ต้นเต็มไป เดินมาจนถึงเวลาเช้า ๒ โมง (๘ ก.ท.) หยุดพักเหนื่อย ๓๐ นาทีแล้วเดินต่อไป เดินมาจนถึงเวลาเช้า ๔ โมง (๑๐ ก.ท.) หยุดพักรับประทานอาหาร ในเวลานั้นได้รับยอกพระอินทรแสนแสง ปลัดเมืองกำแพงจากเมืองแถง ความว่า ท้าวไลไม่ยอมให้พาพระสวามิภักดิ์สยามเขตต์ (กายตง เจ้าเมืองแถง) เข้าไปในเมืองแถง ยุตรท้าวไลเตรียมกำลังตั้งสะกัดทางไว้ ๔ ทาง รับประทานแล้วเดินต่อมาจนเที่ยงครึ่งถึงที่พักห้วยแมน หยุดพักนอนที่ห้วยแมนนี้คืนหนึ่ง ทางที่มาวันนี้เป็นทางสบายไม่สู้ลำบาก มีป่าไม้ต่าง ๆ มีไม้ฉำฉาเป็นต้น มีป่าไผ่อยู่ข้าง ที่พักวันนี้มีน้ำดีแต่ชัยภูมิที่ไม่ใหญ่ แต่ไม่สู้น่ากลัวข้าศึก หยุดพักได้รับยอกจากเมืองแถงอีกฉะบับ ๑ ความว่า ยุตรท้าวไลเตรียมตัวคอยจะต่อสู้อยู่

รุ่งขึ้น ณ วันอังคาร แรม ๑๓ ค่ำ เดือน ๑๒ เวลาเช้าครึ่งโมง (๖.๓๐ ก.ท.) ยกจากห้วยแแมนเดินขึ้นเขามาในป่าไผ่ เดินขนเขามาหลายลูกจนถึงเวลาเช้า ๓ โมง (๙ ก.ท.) มาถึงห้วยอุ้มเย็นกินเมืองวัง ห้วยนี้ใหญ่มีน้ำดี แล้วเดินเลาะมาตามห้วยจนเวลา ๕ โมงเช้า (๑๑ ก.ท.) ถึงที่พักห้วยปุงเง็น ที่ห้วยนี้มีบ่อน้ำร้อน ครั้นจะเดินต่อไปก็หามีน้ำไม่

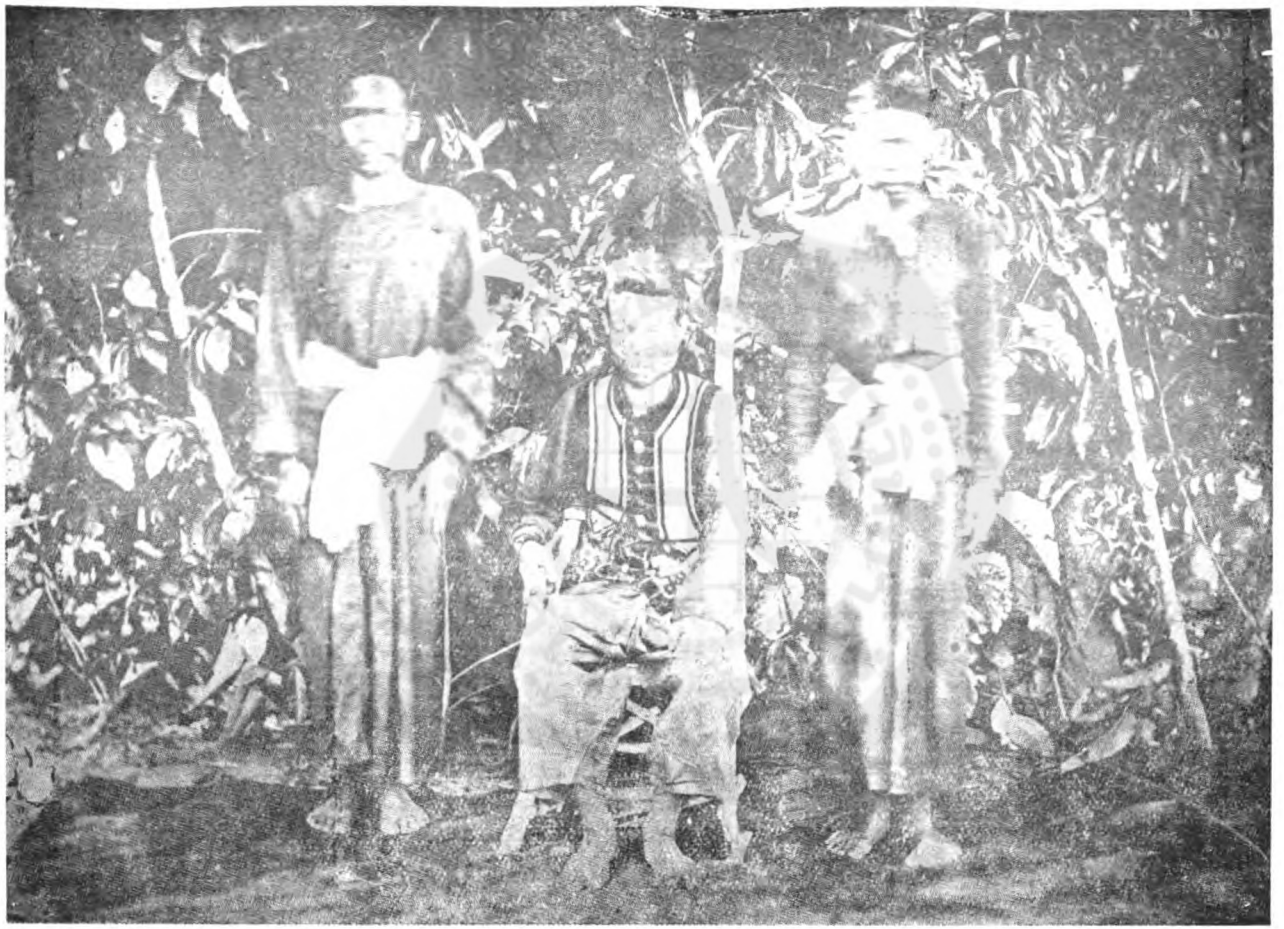
วันนี้เราได้คิดเห็นว่าราชการเมืองแถงนั้น เจ้าเมืองไลยังเข้ามาเกี่ยวข้องขัดขวางอยู่ และเที่ยวทำกดขี่หัวเมืองสิบสองจุไทยจนแตกไปไม่เป็นบ้านเป็นเมือง ราษฎรได้รับความเดือดร้อนมาก ครั้นกองทัพยกขึ้นมามันก็คิดจะต่อสู้ มาตั้งตักทางอยู่ แต่หาเหตุว่ากลัวพระสวามิภักดิ์จึงต้องป้องกันตัวดังนี้ การที่เป็นดังนี้เราเห็นเป็นประโยชน์แก่บ้านเมืองมาก ถ้าแม้ว่ายังจะขึ้นเลี้ยงพวกท้าวไลเอาไว้เมืองสิบสองจุไทยก็หายังเป็นสิทธิของกรุงเทพ ฯ ได้ไม่ เพราะด้วยแต่ก่อนนั้นเป็นสามฝ่ายฟ้า (สามฝ่ายฟ้านั้นคือฝ่ายหนึ่งขึ้นกับเมืองนครหลวงพระบาง ฝ่ายหนึ่งขึ้นกับจีน ฝ่ายหนึ่งขึ้นกับญวน จึงสรุปรวมคำเรียกว่าสามฝ่ายฟ้า ถ้าขึ้นแต่ฉะเพาะลาวและญวน ก็เรียกว่าสองฝ่ายฟ้า หรือถ้าขึ้นกับจีนและลาว ก็เรียกว่าสองฝ่ายฟ้าเหมือนกัน เช่นเมืองสิบสองปันนา

เป็นต้น เมืองสิบสองจุไทยนั้นพลเมืองเป็นพวกผู้ไทยหรือลาวโซ่งดังพวกลาวเมือง (จังหวัด) เพ็ชรบุรี ส่วนเมืองสิบสองปันนานั้น เป็นพวกลื้อที่ขึ้นอยู่กับเมืองน่าน)

เราจึงคิดจะตัดเสียให้ขาด คิดแล้วเราได้เรียกหลวงจำนงยุทธกิจมาสั่งให้รับอาสาไปจับลูกท้าวไลมาให้ ได้ทั้งสามคน ถ้าจะรอคอยให้กองทัพใหญ่ยกไปถึง กลัวมันตื่นตกใจก็จะหนีไปเสีย ราชการก็จะลำบากมากขึ้น หลวงจำนงยุทธกิจไม่อาจรับยิดพริ้วอิดเอื้อนเสีย เราจึงเห็นว่าการที่จะไปทำนั้นเป็นการใหญ่สำคัญ ถ้าแม้จะปล่อยให้หลวงจำนงยุทธกิจไปทำก็กลัวว่าจะเสียราชการ เพราะเขามีความกลัวไม่เต็มใจ เราจึงถามหลวงคัษกรปลาศคู หลวงคัษกร-ปลาศก็รับอาสาแข็งแรงรับว่าจะทำการให้สำเร็จ เราก็ยอมเห็นด้วย ถ้าการนี้สำเร็จแล้วจะเป็นคุณประโยชน์แก่บ้านเมืองมาก ผู้ที่ไปทำการก็จักได้ว่ามีความชอบมาก ที่หลวงจำนงยุทธกิจไม่คิดรับอาสานั้น ไม่สมควรจะเป็นนายทหารใหญ่ได้ เพราะยังมีนิสสัยขลาดติดตัวอยู่ รุ่งขึ้น ณ วันพุธ แรม ๑๔ ค่ำ เดือน ๑๒ เวลาเช้าครึ่งโมง (๖.๓๐ ก.ท.) ยกจากที่พักห้วยน้ำอุ่นเดิรตามห้วยเลาะมาทางย่อน้ำร้อน แล้วขึ้นภูเขาเล็กแล้วลงเดิรในลำห้วย ขึ้นเขามาอีกหลายลูก แล้วถึงห้วยลาน เวลา ๔ โมง ๒๐ นาที (๑๐.๒๐ ก.ท.) หยุดพักรับประทานอาหาร แล้วยกเดิรมาในลำห้วยน้ำลานจนถึงเวลาบ่าย ๑ โมง (๑ ล.ท.) ถึงที่พักฉางเข้าพักนอนคืนหนึ่ง ที่ฉางเข้าตั้งอยู่นั้น น้ำลานกับน้ำตังสยกันไหลลงน้ำมก ที่พักมีน้ำดีหญ้ามีพอกับช้างม้า แต่เสือร้ายมาก เมื่อก่อนหน้าที่กองทัพจะยกมาถึง เสือก็มาเอาคนเฝ้าฉางเข้าไปกินเสียคนหนึ่ง คนที่ยังเหลืออยู่ต้องทำค่ายกันเสือ รุ่งขึ้น ณ วันพฤหัสบดี แรม ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๒ เวลาเช้า ๑ โมง (๗ ก.ท.) ยกออกเดิรจากที่พักลงเดิรในลำหล่อย มาถึงเช้า ๓ โมง (๙ ก.ท.) วันนี้หนาวมากปรอทลง ๔๕ ดีกรี ไพร่พลได้รับความลำบากมากด้วยความหนาว และลงเดิรในลำห้วย ขึ้นจากห้วยแล้วขึ้นเดิรบนเขาสูงขึ้นไปเป็นชั้น ๆ เขานี้ชื่อเขาสามศพ เดิรมาจนถึงเวลาเที่ยงถึงห้วยน้ำขัก มีน้ำน้อยที่พักก็เล็ก ไพร่พลต้องพักตามเนินเขา มีที่ราบอยู่น้อย ไม่พักในที่นี้ก็ไม่ได้ที่พักข้างหน้ายังไกลอยู่มากกว่าที่ได้เดิรมาแล้ว รุ่งขึ้น ณ วันศุกร์ขึ้น ๑ ค่ำ เดือนอ้าย เวลาเช้า ๑ โมง ๔๐ นาที (๗.๔๐ ก.ท.) ยกจากที่พักขึ้นเดิรบนเขามาหลายลูก จนถึงเวลา ๔ โมงเช้า (๑๐ ก.ท.) มาถึงห้วยเมือง หยุดพักรับประทานอาหารอยู่ครึ่งชั่วโมง เดิร

๕๘ พวกแม้วชายและหญิง ในแขวงหัวพันห้าทั้งหก (ครั้งที่ ๑)

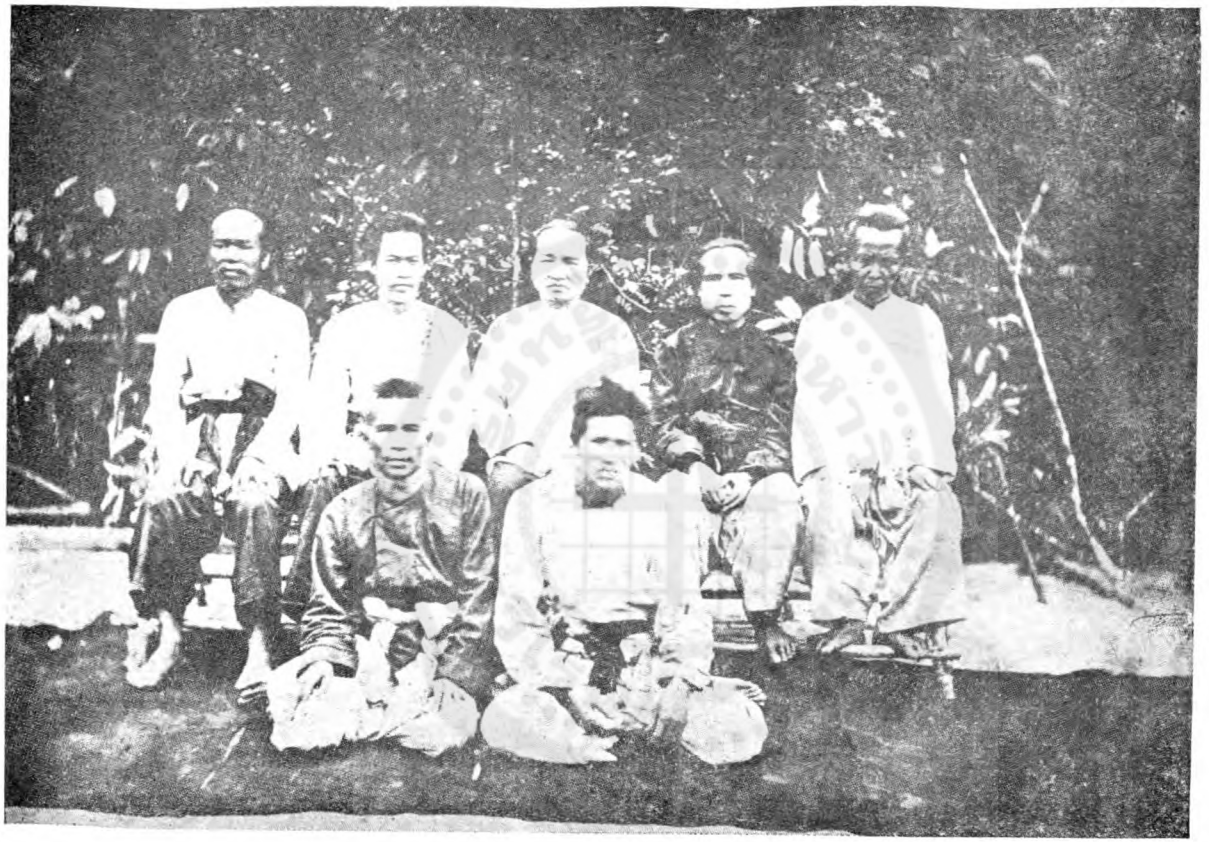

๕๘ รูปท้าวเพี้ย เมืองหัวเมืองแขวงหัวพันทั้งหก ถ่ายเมื่อกองทัพยกขึ้นไปปราบจีนฮ่อ เมื่อเสร็จราชการตั้งจัดการอยู่ที่เมืองซ่อนในครั้งที่ ๑ (แผ่นที่ ๑)

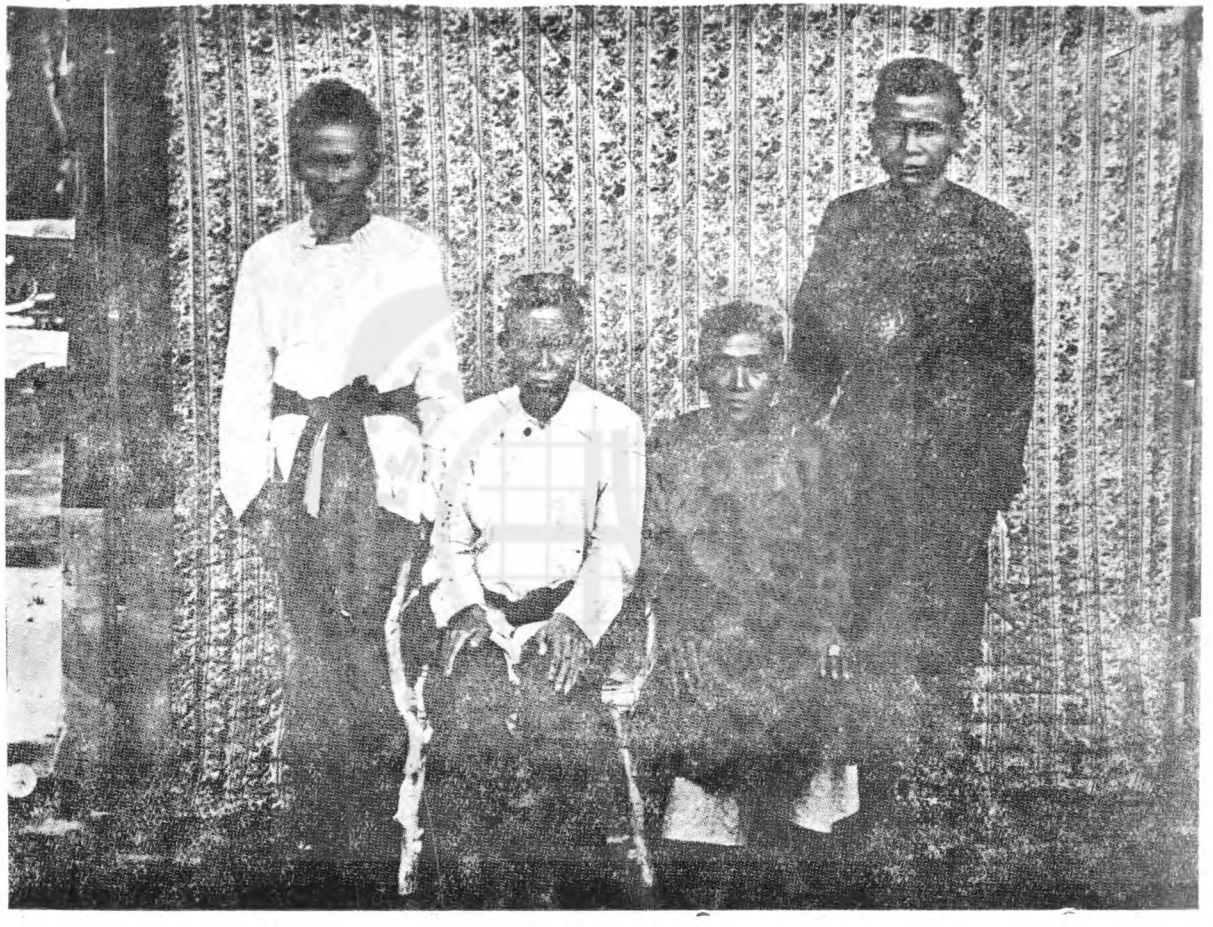
มาในลำห้วยแล้วขึ้นเดิรขนเขามาจนกะทั่งถึงเวลาเช้า ๕ โมงเศษ (๑๑ ก.ท. เศษ) ลงจากเขาถึงบ้านลุ้งวัว มีบ้านอยู่ ๓ หลัง น้ำหญ้าบริบูรณ์ กองทัพใหญ่พักได้ แล้วเดิรที่รายมาถึงห้วยพึ่งหยุดพักนอน ณ ที่นี้ ถ้าจะเดิรต่อไปข้างหน้าก็ไม่มีน้ำ ทางเดิรวันนี้ค่อยยังชั่วมาถึงที่พักเวลาเที่ยงวัน รุ่งขึ้น ณ วันเสาร์ขึ้น ๒ ค่ำ เวลาเช้า ครึ่งโมง (๖.๓๐ ก.ท.) ยกจากที่พักขึ้นเขามาหลายลูก เดิรมาจนถึงฉางเข้าบ้านแสมที่กว้างใหญ่ น้ำหญ้าดีมาก พักนอนคืนหนึ่ง มาถึงเวลา ๕ โมงเช้า (๑๑ ก.ท.) รุ่งขึ้น ณ วันอาทิตย์ขึ้น ๓ ค่ำ เดือนอ้ายเวลาเช้าครึ่งโมง (๖.๓๐ ก.ท.) ยกจากที่พักเดิรมาในลำห้วยแส้ เดิรมาจนถึงเวลาเช้า ๓ โมงครึ่ง (๙.๓๐ ก.ท.) หยุดพักรับประทานอาหารแล้วเดิรต่อไปเดิรในลำห้วยมาถึงที่พักเวลาบ่าย ๑ โมง (๑ ล.ท.) ที่พักวันนี้หามีพอจะพักไพร่พลช้างม้าไม่ ต้องพักตามเนินเขา ครั้นจะเดินไปถึงเมืองยา หนทางก็ยังไกลมากอยู่ ช้างม้าและโคต่างจะเดิรไปไม่ถึง จึงต้องพัก ณ ที่นี้ห้วยนี้เรียกว่าห้วยน้ำอิด รุ่งขึ้น ณ วันจันทร์ ขึ้น ๔ ค่ำ เวลาเช้า ๑ โมง (๗ ก.ท.) ยกออกจากที่พักลงเดิรในลำห้วยแล้วขึ้นเขา ทางที่จะขึ้นเขาวันนี้ก็ชันมากขึ้นยากลงยากเย็นที่สุด ต้องลงเดิรในลำห้วยลำบากมาก เดิรมาในเวลาเที่ยง เดิรที่รายบ้างลงเดิรในห้วยบ้าง จนถึงเวลาบ่าย ๑ โมง (๑ ล.ท.) เข้าเขตต์แขวงเมืองยา มีที่รายเย็นทุ่งนาใหญ่ เขาก็ไม่สู้สูง ที่รายใหญ่กว่าเมืองซ่อน (เดิรมาฝนตกบ้างเล็กน้อย) รุ่งขึ้น ณ วันอังคาร ขึ้น ๕ ค่ำ เดือนอ้าย เวลาเช้า ๑ โมง (๗ ก.ท.) ยกจากที่พักเมืองยาออกเดิรมาในที่ราย และได้ข้ามห้วยน้ำนัวมาหลายแห่ง แล้วเดิรเข้าในดงเย็นรายมาจนถึงเวลา ๓ โมงเช้า (๙ ก.ท.) หยุดพัก ๒๐ นาที ยกเดิรต่อไป ต้องข้ามน้ำนัวลำบากมาก เดิรมาจนถึงเวลาเที่ยงได้รับหนังสือของหลวงศัยกรปลาศ กับหนังสือพระอินทรแสนแสงปลัดเมือง กำแพงเพ็ชรส่ง หนังสือท้าว ไลมา แล้ว ก็ออก เดิรต่อมา จนบ่าย โมง ครึ่ง (๑.๓๐ ล.ท.) ถึงสบน้ำแหะ หยุดพักนอนที่นี้คืนหนึ่ง จะเดิรต่อไปให้ถึงเมืองแถงก็ได้แต่กลัวจะรู้ถึงบุตรท้าวไลเข้าก็จะตกใจหนีไปเสีย จึงได้หยุดในที่นี้ อนึ่งแม่ทัพได้รับหนังสือของพระอินทรแสนแสง ปลัดเมือง กำแพงเพ็ชรเข้า ซื่อพร้อมด้วยพระยาเมืองซ้าย และพระยาเมืองขวา ซึ่งยกล่วงหน้าขึ้นไปตั้งฉางสะเบียงอาหารอยู่ยังเมืองแถงนั้น แจ้งข้อราชการลงมาฉะบับ ๑ ว่า คำสาม ๑ คำล่า ๑ ยางเขียน ๑ ซึ่งเป็นบุตรท้าวไลคุมกำลังไพร่พลประมาณ ๑๕๐ คนเศษ

เป็นพวกเมืองไลบ้าง พวกจีนฮ่อบ้างมีอาวุธครบมือกันยกล่วงเข้ามาตั้งค่ายอยู่ที่บ้านเชียงจันทร์แขวงเมืองแถง ระยะทางห่างจากบ้านห้องขัวลายที่ตั้งทำเนียบและฉางสะเบียงนั้น ๑ ชั่วนาฬิกา ได้ทำหอรบขึ้น ๓ ตำบล และชุดสนามเพลาะขึ้นรอบค่ายมีผู้คนเตรียมประจำค่ายอยู่เสมอ แต่ตัวคำสามคำล่าบางเบี้ยนบุตรท้าวไลทั้ง ๓ คนนั้น ก็ไปมาหาสู่รับรองกองทัพดีอยู่ การที่จะยกกองทัพเข้าไปจับนั้น จะไว้ใจหาถนัดได้ไม่ ครั้นแม่ทัพได้ทราบความเช่นนั้นแล้ว จึงมีคำสั่งให้กองหน้าเร่งยกไปสมทบกับทัพพระอินทรแสนแสงซึ่งตั้งอยู่ก่อนนั้น แล้วให้หาตัวคำสามคำล่าบางเบี้ยนทั้ง ๓ คนมาพูดจาเล้าโลม และระวังไว้อย่าให้สะดุ้งสะเทือนและหลบหนีไปได้ รอให้กองทัพใหญ่ยกขึ้นไปถึงเสียก่อน

ครั้น ณ วันพุธ เดือน ๑ ขึ้น ๖ ค่ำ ปีจอ อัฐศก จุลศักราช ๑๒๔๘ พ.ศ. ๒๔๒๙ กองทัพใหญ่ก็ได้ยกไปถึงยังทำเนียบเมืองแถงพร้อมกัน เมืองแถงเป็นเมืองงามมาก ด้วยมีเขาอยู่รอบกลางเป็นท้องทุ่ง ในเมืองแถงคนจะอยู่สัก ๓๐,๐๐๐ คนก็อยู่ได้ ในเวลาที่กองทัพยกมาถึงเมืองแถงนั้น พระยาเมืองซ้ายจึงนำตัวคำสาม ๑ คำล่า ๑ บางเบี้ยน ๑ พร้อมกันมาหาแม่ทัพยังทำเนียบที่ตั้งกองทัพ แม่ทัพจึงสั่งให้จับตัวคำสามคำล่าบางเบี้ยนกับท้าวขุนที่เข้าเป็นกำลังด้วยกับคำสามอีกหลายคนไปคุมขังไว้ แล้วสั่งให้ไปทำลายค่ายและหอรบเก็บอาวุธและกะสุนดินดำที่มีอยู่ในค่ายนั้น มีจำนวนปืนชะไนเดอร์ ๑๓ กะบอก ปืนริมิงตัน ๑๒ กะบอก ปืนวินเชสเตอร์ ๒ กะบอก ปืนอินฟิน ๘๐ กะบอก ปืนเฮนรีมาตินี ๑ กะบอก ปืนคายศิลา ๑ กะบอก ปืนสั้น ๒ กะบอก รวมทั้งสิ้นเป็นปืน ๑๐๑ กะบอก กับปืนคันปืนต่าง ๆ ๒ หีบ เป็นปืนคัน ๑,๓๒๔ นัด ชิงต่าง ๆ ๑๑ ชิง ง้าว ๒ เล่ม ดาพ ๒ เล่ม แม่ทัพได้สั่งให้เก็บมาให้สิ้นเชิง แต่คนพวกเมืองไลและพวกฮ่อซึ่งมาเป็นกำลังของคำสามคำล่าบางเบี้ยงนั้น ต่างก็แตกแยกย้ายพากันหนีกลับไป ส่วนท้าวขุนและราษฎรในเมืองแถงก็ตั้งอยู่เป็นปกติตามเดิม แต่ท้าวขุนและราษฎรได้พากันมาร้องทุกข์ต่อแม่ทัพว่า ท้าวไลและบุตรได้ยกล่วงเข้ามายังคับกดขี่แก่ไพร่บ้านพลเมืองเป็นอย่างยิ่ง โดยเกณฑ์ให้คนเข้ารับใช้การงานและยังคับกดขี่ให้ทำนาขนเข้าผ่อนส่งไปยังเมืองไลเสมอ กับเที่ยวลงเอาเงินทองแก่ราษฎร ยังคับกดขี่เกณฑ์เอาตัวไปใช้การยังเมืองไลด้วย ราษฎรพลเมืองแถงจึงต้องอพยพทิ้งบ้านช่องเย่าเรือน ไปเที่ยวหลบซ่อนอยู่ตามป่าตามดงเป็นอันมาก หาได้เป็นอันที่จะทำมาหาเลี้ยงชีวิตเป็นปกติสุขไม่

๖๐ ท้าวเพี้ยเมืองสบแอด หัวพันห้าทั้งหก ซึ่งหนีฮ่อลงมา เมื่อกองทัพได้ยกขึ้นไปปราบปรามพวกฮ่อเสร็จแล้ว กองทัพได้ตั้งจัดการอยู่ที่เมืองซ่อน พวกนี้พากันมาหาท่านแม่ทัพ

๖๑ รูปท้าวเพี้ยเมืองแวน ท้าวเมืองเจ้าเมืองแวนกับท้าวคำตันผู้ช่วย
ถ่ายในครั้งที่ ๑ ที่เมืองซ่อน

แม่ทัพและนายทัพนายกองพร้อมด้วยเจ้านายเมืองหลวงพระบาง ซึ่งมากับกองทัพได้ปรึกษาตกลงพร้อมกันเห็นว่า “การซึ่งท้าวไลและบุตรมีความหมิ่นประมาทต่อเมืองหลวงพระบางและกรุงเทพพระมหานคร โดยเที่ยวกดขี่ข่มเหงราษฎรให้ได้รับความลำยากยากแค้นมีความเดือดร้อนทั่วไปเช่นนี้ ทั้งให้คำสามคำล่าบางเบียนผู้เป็นบุตรทั้ง ๓ คนยกล่วงเข้ามาตั้งค่ายคุมกำลังไพร่พลยกเข้ามาเป็นเชิงหมายจะทำการต่อสู้ หาได้มีความอ่อนน้อมโดยสุจริตอย่างเช่นที่ท้าวขุนในทุก ๆ เมืองซึ่งเป็นเมืองขึ้นแก่เมืองหลวงพระบาง อันเป็นเมืองประเทศราชที่ได้ปกครองรักษาอาณาเขตต์ของกรุงเทพพระมหานครประพฤติมาแล้วนั้นไม่ สมควรจะเอาตัวบุตรท้าวไลทั้ง ๓ คนนี้ไปกักขังไว้เป็นตัวจำนำ การจึงจะสงบเรียบร้อยราบคาย ราษฎรก็จะได้ตั้งทำมาหากินเป็นปกติสืบไป ส่วนตัวของท้าวไลซึ่งตั้งอยู่ที่ลำน้ำแท้ หรือน้ำคำ (แยล็ค ริบเวอร์) ทางฝั่งตะวันออกนอกพระราชอาณาเขตต์นั้น ถ้าจะคิดทำการต่อสู้ก็จะได้คิดทำการระงับย่ำยีปราบต่อไปด้วย แต่ถ้าท้าวไลจะยอมอ่อนน้อมโดยสุจริตแล้ว ก็คงให้อยู่ตามเดิม ส่วนบุตรชายของท้าวไลทั้ง ๓ คน ซึ่งยังอาจยกเข้ามาตั้งค่ายคอยต่อสู้กองทัพอยู่ ณ เมืองแถงนั้น จะปล่อยตัวไปเสียนั้นมิได้ก่อน ควรต้องยึดเอาตัวไว้เป็นจำนำต่อไปอีก อันเมืองไลนี้เรียกกันว่า ไทยขาว หรือไทยไล ก็เรียก พูดภาษายังเป็นลาวอยู่ แต่ใช้ขนบธรรมเนียมอย่างแบบจีน เมืองไทยไลนี้ขึ้นกับเมืองหนองแส และเมืองนครหลวงพระบาง จึงเรียก ๒ ฝ่ายฟ้า แล้วแม่ทัพจึงจัดราชการ ณ เขตต์แขวงเมืองแถง จัดให้รักษาด่านทางให้เป็นการแข็งแรงมั่นคงยิ่งขึ้น แล้วตั้งให้พระสวามิภักดิ์สยามเขตต์ (กายตง) กลับขึ้นเป็นผู้รักษาเมืองแถงสืบไปอีก”

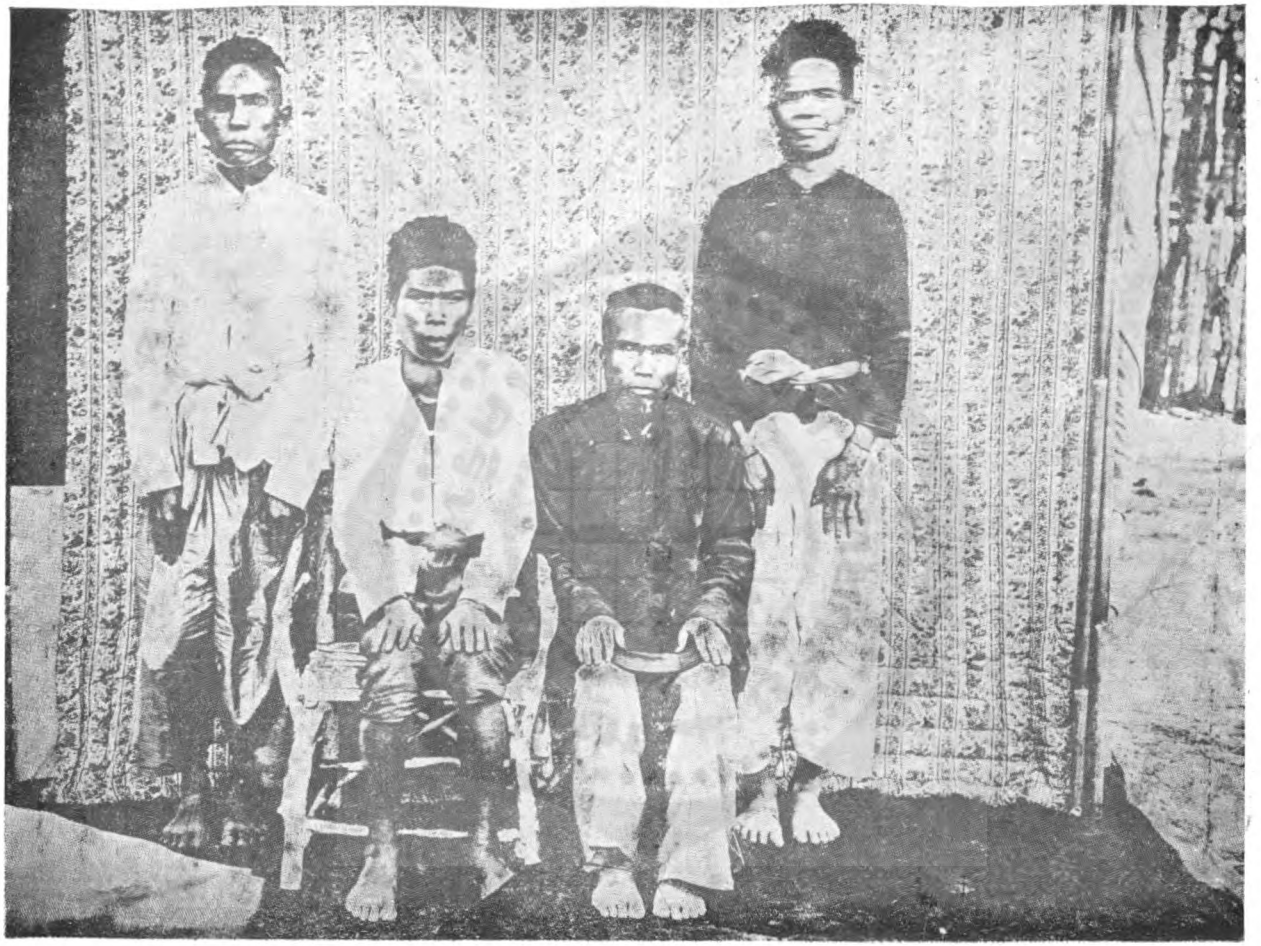
ครั้น ณ วันเสาร์ เดือน ๑ แรม ๗ ค่ำ ปีขอ อัฐศก จุลศักราช ๑๒๔๘ พ.ศ. ๒๔๒๙ พระวิภาคภูวดล ๑ นายคอนลินซ์ ๑ นายริชลิว ๑ กับคนใช้ ๑๔ คน ยกขึ้นไปโดยทางเรือถึงเมืองแถงพร้อมกัน แม่ทัพจึงได้ชี้แจงข้อราชการในการที่จะเซอรเวพระราชอาณาเขตต์ให้พระวิภาคภูวดลทราบข้อความโดยละเอียดทุกประการ พระวิภาคภูวดลจึงแสดงความเห็นแก่แม่ทัพว่า “เวลานี้หัวเมืองทางฝ่ายหัวพันห้าทั้งหกก็สิ้นโจรผู้ร้ายเป็นการสงบเรียบร้อยดีแล้ว พระวิภาคภูวดลจะขอทำการเซอรเวตั้งแต่เมืองแถง และเดินตรวจตัดลัดทางไปจนถึงเมืองสบแอด ซึ่งเป็นเขตต์แขวงของเมืองหัวพันห้าทั้งหกตลอดไปจนถึงที่สุดไปต่อกับแขวงเมืองพวน และจะได้เดินเซอรเว

ตรวจต่อไปจนถึงเมืองเชียงขวาง กำหนดระยะทางที่จะเดินไปโดยเร็วตั้งแต่เมืองแถงตลอดไปถึงเมืองเชียงขวางประมาณระยะทาง ๒ เดือนเศษ ถ้ายังมีเวลาพอก็จะให้เซอรเวตรวจทางต่อไปจนถึงเมืองจำปาศักดิ์ ส่วนนายริชลิวนั้น พระวิภาคภูวดลจะขอให้ไปโดยทางเรือตั้งแต่เมืองแถงจนถึงเมืองหนองคาย แล้วพระวิภาคภูวดลกับนายคอลลินซ์กับคนใช้จะได้เดินตรวจเซอรเวขึ้นไปบรรจบพร้อมกันที่เมืองหนองคาย แล้วถึงจะไปตรวจเซอรเวหัวเมืองในฝ่ายเมืองสิบสองจุไทยอีก เพราะเวลานี้กองทัพยังกำลังปรายปรามโจรผู้ร้ายอยู่ เมื่อภายหลังที่ได้จัดการเย็นปกติดีแล้ว พระวิภาคภูวดลจึงจะจัดการในสิ่งที่ควรจะทำให้สำเร็จพอเพียงแก่เวลาตลอดไป" แม่ทัพและนายทัพนายกองพร้อมด้วยเจ้านายในเมืองหลวงพระบางจึงพร้อมกันเห็นว่า "ซึ่งพระวิภาคภูวดลคิดกะราชการซึ่งจะไปเซอรเวนั้น เป็นการสมควรชอบด้วยราชการแล้ว" แม่ทัพจึงแต่งให้พระยาเมืองซ้ายเมืองนครหลวงพระบางเป็นผู้นำพระวิภาคภูวดลทำการ กับจัดคนที่จะเป็นกำลังหาบขนเครื่องใช้ในการทำแผนที่และสะเบียงอาหารให้ ๑๐๓ คน กับม้าหกม้า พระวิภาคภูวดลกับนายคอลลินซ์และพระยาเมืองซ้ายซึ่งจะยกไปทางบกและนายริชลิวซึ่งจะยกไปทางเรือนั้น แม่ทัพได้สั่งให้ยกออกจากเมืองแถงแต่ ณ วันพุธ เดือน ๑ แรม ๑๒ ค่ำ ปีจอ อัฐศก จุลศักราช ๑๒๔๘ พ.ศ. ๒๔๒๙ นั้นแล้ว

อนึ่ง ในเขตต์แขวงเมืองสิบสองจุไทยนั้น แม่ทัพได้ทราบข่าวว่ามีจีนฮ่อออกพวกหนึ่งได้ตั้งอยู่ที่เมืองม่วยบ้าง เมืองลาบ้าง ระยะทางไปจากเมืองแถงสิบสองเวลา นายจีนฮ่อนั้นชื่อเล่าเต๊กเชง เป็นจีนชาวเมืองกวางไซร จีนฮ่อพวกนี้เป็นพวกฮ่องคำบ้าง พวกอื่นๆ บ้าง มีกำลังไพร่พลประมาณ ๖๐๐ คนเศษ ฮ่อพวกนี้เดิมท้าวไลไปช้างมาให้ช่วยเป็นกำลังไปต่อสู้กับเมืองจันซึ่งเป็นเมืองขึ้นของญวน มีเขตต์แขวงต่อกันกับเมืองไลซึ่งตั้งอยู่ฝั่งน้ำแท้ (น้ำดำแยล์ค ริเวอร์) ทิศตะวันออก ครั้นฮ่อพวกนี้แตกหนีพวกเมืองจันลงมา จึงมาตั้งอยู่ยังเมืองม่วยและเมืองลา แขวงเมืองสิบสองจุไทย ซึ่งแม่ทัพเห็นว่าจำเป็นจะต้องจัดกองทหารให้ยกไปปรายปรามเสียให้เรียบร้อยต่อไป ครั้น ณ วันจันทร์ เดือน ๓ ขึ้น ๑ ค่ำ ปีจอ อัฐศก จุลศักราช ๑๒๔๘ พ.ศ. ๒๔๒๙ จีนเล่าเต๊กเชงและพรรคพวกก็มาขอเข้าสวามิภักดิ์ต่อแม่ทัพยังเมืองแถง "ไม่ขอต่อสู้จะขอรับทำการตามคำสั่งของแม่ทัพ และยอมประพฤติตนตามกฎหมายบ้านเมือง ขออาศัยทำมาหาเลี้ยงชีวิต

๖๒ รูปพวก คำล่า คำสาม เมืองไล และ พวกฮ่อ ซึ่งจะเตรียมมารบ เมื่อกองทัพจับตัว คำล่า คำสาม บางเบี่ยนได้ จึงฉายรูปพลรบของ คำล่า คำสาม ไว้

๖๓ รูปท้าวเพี้ย เมืองซำใต้ในแขวงหัวพันห้าทั้งหก ถ่ายเมื่อเสร็จปราบจีนฮ่อ ที่เมืองซ่อน (ครั้งที่ ๑)

๖๔ รูปท้าวเพี้ย เมืองหัวเมืองแขวงหัวพันห้าทั้งหก ถ่ายที่เมืองซ่อนครั้งที่ ๑
เมื่อเสร็จราชการแล้ว

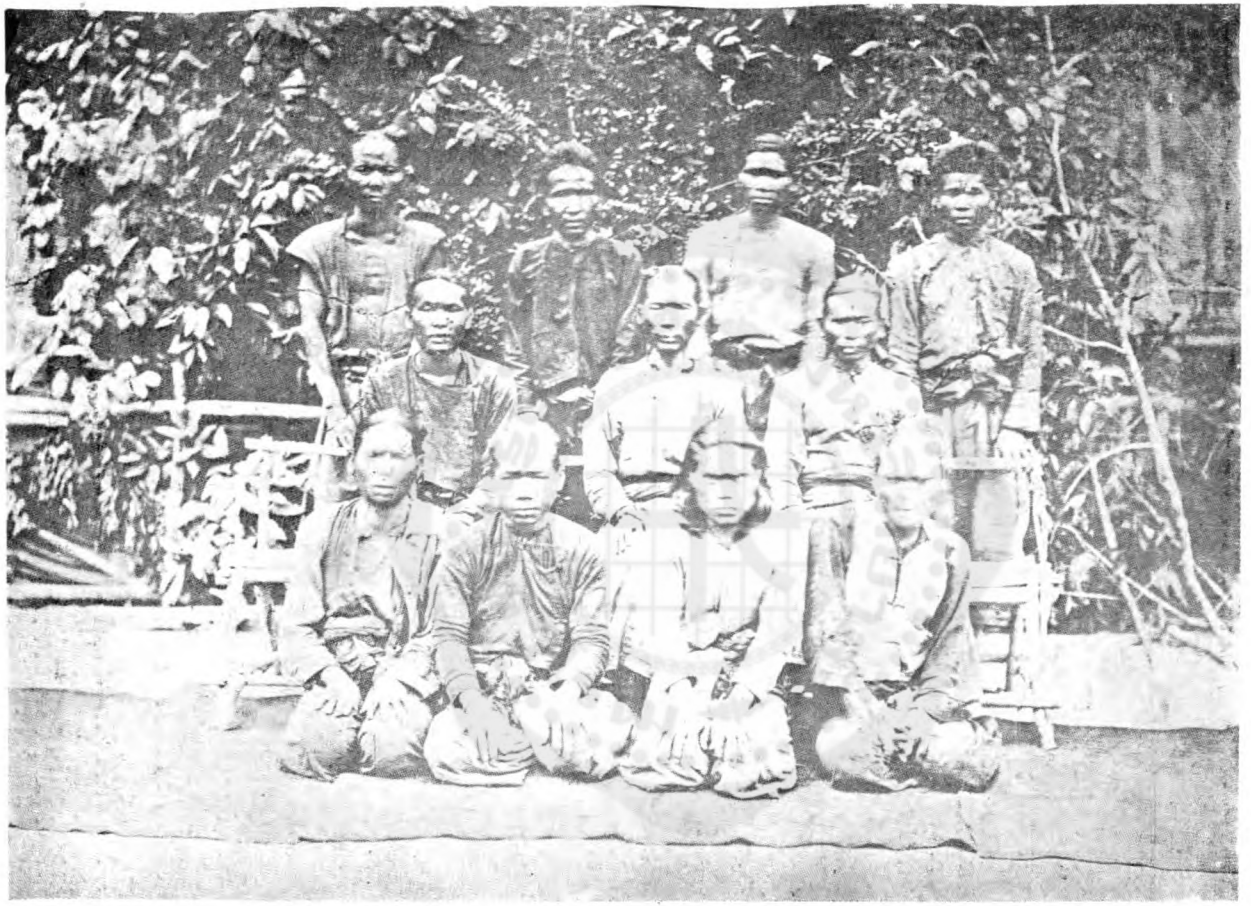
อยู่ในพระราชอาณาเขตต์สยามเช่นกับประชาชนพลเมือง มิชอประพฤติตนเป็นโจรผู้ร้ายอีกต่อไปเลย" แม่ทัพจึงให้จีนเล่าเต๊กเชงกับพรรคพวกกระทำสัตย์สาบานตัวตามธรรมเนียมจีนซ่อเสร็จแล้วก็ให้หาตัวท้าวขุนและพวกหัวพันตามเมืองต่าง ๆ ทุก ๆ เมืองในเขตต์แขวงเมืองสิบสองจุไทย ให้ลงมาประชุมพร้อมกัน ณ เมืองแถง เพื่อจัดการในเมืองนั้น ๆ ให้เรียบร้อยเป็นปกติตลอดไป และส่วนเมืองแถงแขวงสิบสองจุไทยนั้น เวลานี้จะสงบโจรผู้ร้ายลง ครั้นจะไว้ใจให้ผู้ว่าราชการเมืองและพวกกรมการรักษาอยู่แต่ลำพังต่อไป เมื่อกองทัพยกถอยกลับไปแล้วจะไว้ใจต่อราชการนั้นมิได้ แม่ทัพจึงได้จัดให้ท้าวพระยาลาวในเมืองนครหลวงพระบางเกณฑ์กำลังไพร่พลในหัวเมืองชั้นใน ๒๐๐ คน พร้อมด้วยอาวุธและกะสุนดินดำ ให้ตั้งประจำกำกับรักษาราชการอยู่ ณ เมืองแถง ให้แบ่งเป็นเวรกันปีหนึ่งสี่ผลัด กำหนดสามเดือนให้เปลี่ยนเวรกันครั้งหนึ่ง ส่วนการสะเบียงอาหารซึ่งจะจ่ายให้ไพร่พลซึ่งประจำรักษาราชการรับประทานนั้น แม่ทัพได้กะสะเบียงในเมืองแถงดูแล้ว เห็นว่ามีพอแก่ราชการ

*แต่เดิม*เมืองแถงนั้นตั้งอยู่ที่ตำบลเชียงจันทร์ แม่ทัพดำริเห็นว่าที่ตำบลนั้นเป็นที่คอนไกลกับลำน้ำยมมากนัก หาเป็นทำเลที่จะป้องกันรักษาเมืองให้มั่นคงได้ไม่ จึงได้เที่ยวตรวจดูทำเลที่ทางเห็นมีเมืองเดิมซึ่งเรียกว่าเชียงแลนั้นตั้งอยู่ใกล้กับลำน้ำยม ทั้งมีคูค่ายทำด้วยมูลดินสูงหกศอกเศษ กับปลูกต้นไผ่ที่รอบเมืองยาวประมาณหกเส้นสี่เหลี่ยมเศษ แม่ทัพเห็นว่าเป็นชัยภูมิที่ดี จึงได้ให้ระดมคนในกองทัพและพวกพลเมือง ให้แผ้วถางตัดทางสำเร็จดีแล้วจึงได้ยกกองทัพใหญ่เข้าตั้งอยู่ในค่ายตำบลเชียงแล กับจัดให้พวกท้าวขุนกรมการและราษฎรอพยพครอบครัวบ้านเรือนมาปลูกอาศัยอยู่ในค่ายด้วย เพราะเห็นว่าเมื่อต่อไปข้างหน้าจะได้เอาที่นี้ไว้เป็นที่มั่นของท้าวพระยาเมืองนครหลวงพระบาง ซึ่งจะคุมกำลังไพร่พลขึ้นมาผลัดเปลี่ยนรักษาราชการด้วย กับแม่ทัพได้จัดการให้พวกจีนซ่อเล่าเต๊กเชงคุมกันตั้งอยู่เป็นหมู่เป็นพวก ทำมาหาเลี้ยงชีวิตตามสมควรอาศัยอยู่ในพระราชอาณาเขตต์เหมือนดังกับพวกจีนซ่อที่เข้ามาสวามิภักดิ์ในครั้งก่อน

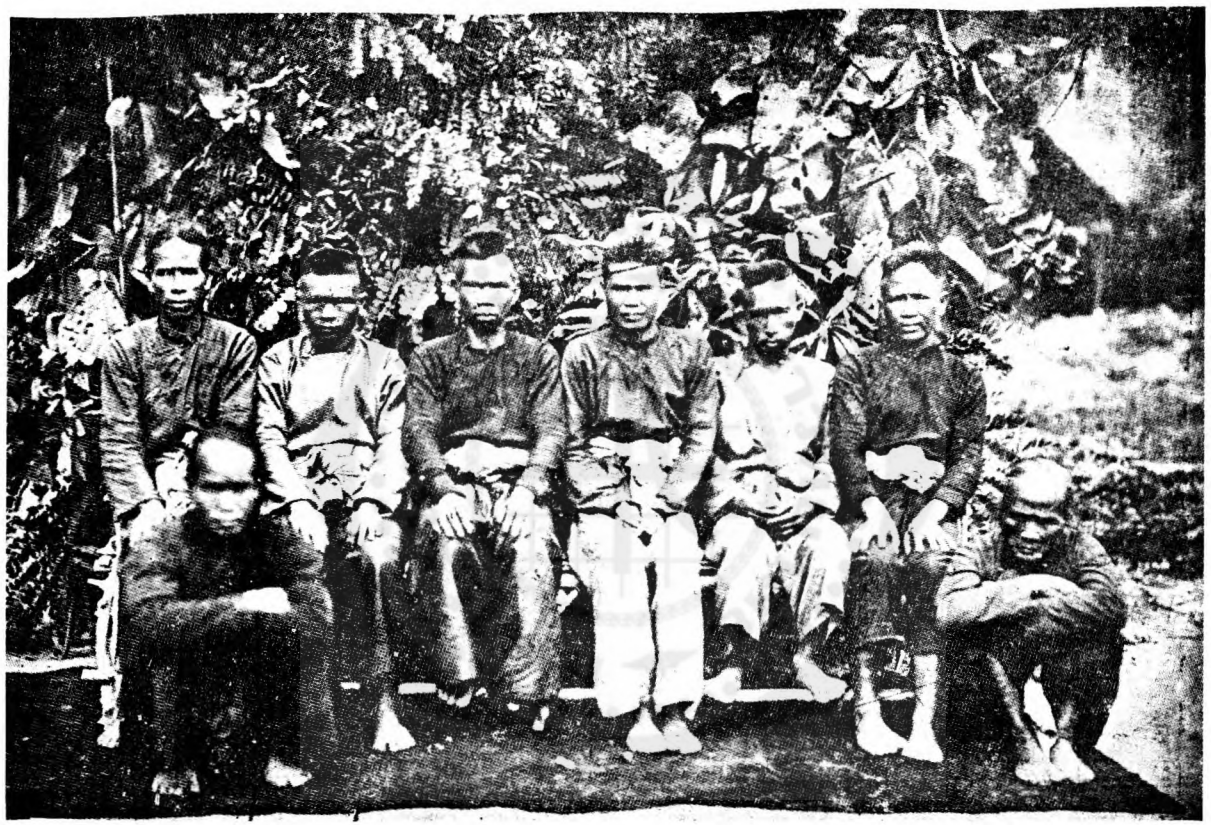
อนึ่ง แม่ทัพได้จัดให้นายทหารออกสำรวจในเมืองหัวพันห้าทั้งหกและแขวงเมืองสิบสองจุไทยนั้น และได้สั่งให้เก็บหลักฐานของบรรดาหัวเมืองต่าง ๆ เหล่านั้นทุก ๆ เมือง มีตราสำหรับเมือง

หนึ่ง ๆ เรียกว่า กงดิน เหมือนดังเป็นสัญญาบัตรที่ได้ตั้งแต่งให้เป็นผู้ว่าราชการเมืองจารึกลงบนแผ่นใบลานนั้น เอาครั่งตีตราของเจ้านครหลวงพระบางไว้ทุก ๆ แผ่นดิน มีตราเป็นรูปต่าง ๆ และมีผ้าที่เรียกว่าผ้ากงดิน เขียนด้วยหมึกกล่าวถึงเขตต์แดนว่า เขตต์แขวงของเมืองหนึ่ง ๆ ตั้งแต่เขาลูกนั้นวัดไปตามสันเขาตกห้วยนั้น ๆ รอบเขตต์ของเมือง กับมีกฎหมายเป็นข้อยังคับอยู่ในผ้านั้นด้วย ผ้านั้นกว้างอยู่ใน ๒ ฟุตเศษ ยาวอยู่ใน ๕ ฟุต ประทับตราไว้กับผ้านั้น ๆ เมืองหนึ่ง ๆ มีผ้ากงดินและผ้าท้องตราอย่างนี้หลายฉะบับ เพราะเปลี่ยนเจ้านครหลวงพระบางคนหนึ่งก็ต้องตั้งแต่งให้มีท้องตราและกงดินเปลี่ยนกันเสมอไป ผ้าและกงดินเหล่านี้มีอายุนับได้ ๑๐๐ ปี แม่ทัพได้รวบรวมเก็บมาไว้เป็นเมือง ๆ ใส่เป็นหีบ ๆ ละเมือง ส่วนผ้าและกงดินของฝ่ายญวนฝ่ายจีนก็เขียนเป็นแผนที่ คือเมืองก็เขียนเป็นรูปบ้านเรือน วัดวาอารามก็เขียนเป็นรูปวัด มีรูปแม่น้ำและป่าเขาระบายสีลงในผืนผ้านั้น ตั้งให้เจ้าเมืองซึ่งเป็นหัวพันของเมืองต่าง ๆ พร้อมกันกับเจ้านครหลวงพระบางที่เปลี่ยนเจ้าเมือง ซึ่งเรียกกันว่า ๒ ฝ่ายฟ้า หรือ ๓ ฝ่ายฟ้าบ้างนั้น แม่ทัพได้ให้ทำแผนที่และขีดเขตต์แดนในกงดินของหัวเมืองแขวงหัวพันห้าทั้งหก และแขวงสิบสองจุไทยไว้เพื่อที่จะได้เก็บเอาไว้ชี้แจงแสดงหลักฐานของกงดินที่ฝ่ายเมืองนครหลวงพระบางเป็นเจ้าของ

ขณะที่แม่ทัพได้จัดการปราบปรามโจรผู้ร้าย และจัดการวางด่านทางในเขตต์แขวงเมืองหัวพันห้าทั้งหกและเมืองสิบสองจุไทยเรียบร้อย ตลอดจนไพร่บ้านพลเมืองได้เข้ามาตั้งทำมาหากินเลี้ยงชีวิตเป็นปกติสุขตามภูมิลำเนาเดิมเสร็จแล้ว แม่ทัพจึงได้มีคำสั่งให้พระพหลพลพยุหเสนาทำลายค่ายซ่อและค่ายหลวงที่ตำบลบ้านใดลงเสีย กับให้พระพหลพลพยุหเสนา พร้อมด้วยเจ้าราชภาคิไนย์คุมกองทหารนำตัวจีนลิวเทงไกวกวานกองยี่ นายจีนซ่อกับพรรคพวกที่เข้ามาสวามิภักดิ์ต่อกองทัพในคราวก่อนนั้น ยกไปให้ถึงยังเมืองแถงพร้อมกัน แล้วแม่ทัพก็ได้บอกข้อราชการตามที่ได้จัดทำกิจการทั้งปวงนั้น กับขอข้อปฏิบัติราชการลงมายัง พ.ณ. ลูกขุน ณ ศาลา ได้นำข้อความขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาทรงทราบ ใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทโดยละเอียดทุกประการ แล้วขณะที่ยังพักอยู่ ณ เมืองแถงแม่ทัพก็ได้รับลายพระราชหัตถ์ฉะบับ ๑ ความว่า

๖๕ ท้าวเพี้ย (ผู้ไทยแดง) กรมการเมืองพูน ในแขวงหัวพันห้าทั้งหก (ถ่ายครั้งที่ ๑)

๖๖ ท้าวเพี้ยกรมการ เมืองสบแอดเชียงค้อ ในหัวพันห้าทั้งหก แขวงเมืองหลวงพระบาง ถ่ายเมื่อกองทัพยกขึ้นไปปราบฮ่อ เมื่อเสร็จราชการตั้งจัดการอยู่ที่เมืองซ่อน (ครั้งที่ ๑)

(สำเนาลายพระราชหัตถเลขา)

ร,ที่ ๖๖๖/๕๘ ว,ว, ๕ พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท

วัน ๒ ๑๓ ๑๑ ค่ำปีจอ อัฐศก ศักราช ๑๒๔๘

ถึง เจ้าหมื่นไวยวรนารถ ด้วยเราขอบอกความชื่นชมยินดีที่ได้ทราบเนื้อความตามใบบอกฉบับที่ ๑๒/๕๘ อีกครั้งหนึ่ง ในส่วนฉเพาะตัว การทั้งปวงเป็นอันสำเร็จได้ไม่เสียเกียรติยศว่าใช้คนหนุ่มแล้ว

มีความข้อ ๑ ที่จะต้องบอกเป็นไปรเวต ว่าพระวิภาคภูวดลแจ้งความต่อกรมหลวงเทวะวงษว่า กายตงพระสวามิภักดิ์สยามเขตร์เจ้าเมืองแถงนั้นเป็นคนรู้การงานกว้างขวางมาก ถ้าเราจะจัดการเอาเมืองพวนแลเมืองเหล่านี้เป็นของเรา การต้นฤกหนาบางเก่าใหม่อันใดกายตงรู้ทั้งสิ้น ถ้าได้พบกับมองสิเออปาวีซึ่งจะเป็นไวศกงซุลฝรั่งเศสที่เมืองหลวงพระบาง ถ้ากายตงเข้าเป็นผู้แนะนำแล้วน่ากลัวจะเสียการ

ในครั้งนี้ เห็นเจ้าหมื่นไวยวรนารถเอาไปใช้สรอยได้มีหนังสือไปมาเกลี้ยกล่อมองบา หัวหน้าฮ่อมาสวามิภักดิ์ต่อกองทัพก็เป็นความชอบอยู่ เห็นว่าถ้าเจ้าหมื่นไวยวรนารถได้ขึ้นไปจัดการถึงเมืองแถง จะปูนบำเหน็จให้กายตงได้กินเมืองแถงตามเดิม ใจคอกายตงจะเป็นประการใดก็ประมาณไม่ได้ เจ้าหมื่นไวยวรนารถเป็นคนได้พบปะกัน ขอให้พิเคราะห์ใคร่ครวญการน่าหลังให้ตลอด ฝ่ายพระวิภาคภูวดลนั้นขอให้เอาตัวลงมาเสียกรุงเทพจึงจะรักษาหัวเมืองเหล่านั้นต่อไปได้ ในเวลาที่มีกงซุลอยู่ ถ้าเจ้าหมื่นไวยวรนารถได้พิเคราะห์ใคร่ครวญถ้วนถี่ เห็นว่าจะไว้ใจไม่ได้จริงดังคำพระวิภาคภูวดลว่า ก็ให้อุบายว่าจะพาตัวลงมารับบำเหน็จความชอบ ณ กรุงเทพ อย่าให้เป็นที่สดุ้งสเทือน ให้เอาลงมาด้วยในกองทัพเวลาที่จะกลับ ถ้าเห็นว่าจะเป็นที่ไว้วางใจได้ก็แล้วแต่จะคิดวางการ ตามแต่ที่จะเป็นประโยชน์ในราชการเถิด

อนึ่ง มองสิเออปาวีซึ่งเป็นผู้มาเป็นกงซุลขึ้นไป ณ เมืองหลวงพระบางครั้งนี้ ก็มีความประสงค์ที่จะทำแผนที่แลตรวจการค้าขาย โดยจริงเห็นจะยังไม่เป็นเหตุที่จะคิดขึ้นไปหาความเอาเมือง หลวงพระบางเป็นของฝรั่งเศสในครั้งนี้ แต่การที่ไปสืบสวนทั้งหลายนั้นก็เพื่อเหตุที่จะต้องการเมืองหลวงพระบางนั่นแลเป็นข้อใหญ่ เจ้าหมื่นไวยวรนารถเห็นลู่ทางที่เป็นการเสียในเมืองหลวงพระบางมีอยู่ทางใดให้เยียวยาแก้ไขจนสุดกำลังแลขอให้บังคับเป็นอันขาดอย่าให้เจ้านครหลวงพระบาง ฤๅเจ้าอุปราชราชวงษราชบุตร์ผู้ใดผู้หนึ่งพูดจาราชการกับกงซุลฤๅผู้ที่จะเป็นกงซุลนี้ นอกจากพร้อมด้วยข้าหลวง แลที่ข้าหลวงยอมเห็นชอบด้วยแต่สักสิ่งสักอย่างหนึ่งเป็นอันขาด ราชการที่กรุงเทพ ฯ ซึ่งเกี่ยวข้องกับฝรั่งเศสในเวลานี้ ที่ดูเค้าเหมือนหนึ่งจะรีบเร่งอยู่บ้างก็มี เหมือนหนึ่งเร่งที่มีท้องตราให้เก็บภาษีขาเข้าขาออกเมืองพระตะบองยกเอาขึ้นเป็นเหตุจะแลกเปลี่ยน ขอตั้งกงซุลที่เมืองพระตะบอง ฝ่ายเราไม่ยอมแต่แรกทำถ้าเอะอะเหมือนจะตั้งให้ได้ครั้นภายหลังก็อ่อนไปตกลงเป็นยังไม่มีเงินจะตั้งดอก เป็นแต่จะให้ตกลงไว้ก่อน การซึ่งฝรั่งเศสไม่รุนแรงไปดังนี้ ก็เพราะการในเมืองเขมร เมืองญวนเต็มมือจริง ๆ ในบัดนี้ก็ได้ข่าวว่าไปเสียที่ย่อเข้าอีก ย่อมากถึง๔,๐๐๐คน ฝ่ายการในประเทศยุโรปก็ร้อน ๆ หนาว ๆ กันอยู่ กลัวจะเกิดสงครามขึ้น คำสั่งของคอเวอนแมนต์ในเวลานี้ คงจะสั่งให้รักษาไมตรีตามแบบที่ระแวงการสงคราม การที่พูดจาคิดอ่านอะไรต่าง ๆ ได้ความชัดจากปากของทูตเองว่าเป็นการที่คิดจะหาความชอบจัดให้นายโดยมาก การซึ่งเจ้าหมื่นไวยวรนารถจะขึ้นไปปราบปรามที่เมืองกายาเป็นล่วงแขวงเข้าไปนั้น ในเวลานี้ก็เห็นจะยังไม่มีเหตุเกี่ยวข้องกับฝรั่งเศส ระวังแต่หาทางแก้ตัวไว้ในเวลาที่จะพูดโต้ตอบกัน เป็นต้นว่าเมืองที่อยู่ในระหว่างเขตร์แดนเหล่านี้ มักจะเป็นเมืองขึ้นทั้งสองฝ่ายโดยมาก การซึ่งยกกองทัพล่วงเข้าไปปราบปราม

ถึงตำบลนั้น โดยความเข้าใจว่าเป็นเมืองขึ้นทั้งสองฝ่ายอย่าง ๑ โดยคำเชื้อเชิญของเจ้าเมืองท้าวเพี้ยกรมการอย่าง ๑ โดยฮ่อเป็นศัตรูความศุขความสงบเรียบร้อยของคนทั้งปวงทั้งสองฝ่ายอย่าง ๑ เราทำด้วยความมุ่งหมายจะให้เป็นความศุขแก่ชนทั้งปวงในถิ่นถานเหล่านั้น เมื่อที่ใดตำบลใดจำเป็นเขตร์แดนฝ่ายใด ก็แล้วแต่คอเวอนแมนต์ทั้งสองฝ่าย จะตกลงกันในภายหลัง เราไม่ได้คิดจะรุกเขตร์แดนอย่างหนึ่งอย่างใดเลย

ในการเรื่องที่จะไปปราบปรามฮ่อครั้งนี้ ถึงจะมีความเห็นอย่างหนึ่งอย่างใด หนังสือก็คงจะไม่ขึ้นไปถึงทันเวลาที่กองทัพจะยกไปทำการล่วงไปแล้ว แต่ความคิดที่จะพูดจาอันนี้บางทีจะทันก่อนที่เจ้าหมื่นไวยวรนารถจะพบกับมองสิเออปาวี ถ้าพบปะเขารู้ เหตุการจะพูดจาประการใด ก็ให้โต้ตอบตามทางที่ได้ชี้แจงมานี้ จะเป็นอันถูกต้องกับคำพูดของคอเวอนแมนต์ในกรุงเทพ ฯ มีความหวังใจว่าไม่ช้านักคงจะได้พบเจ้าหมื่นไวยวรนารถ

(พระบรมนามาภิธัย) สยามินทร์

ต่อมาแม่ทัพก็ได้รับตราพระราชสีห์ที่ ๒๑๘ ลงวันเสาร์เดือน ๑๒ แรม ๓ ค่ำ ปีขาล อัฐศก จุลศักราช ๑๒๔๘ พ.ศ. ๒๔๒๙ ตำเนิรกระแสพระบรมราชโองการว่า ถ้าแม่ทัพได้ปราบปรามพวกฮ่อ กับตรวจตราจัดการให้รักษาด่านทางตามเขตต์แขวงเมืองหัวพันห้าทั้งหกตลอดขึ้นไปจนถึงเมืองแถงเมืองสิบสองจุไทย เสร็จราชการแล้ว ก็ให้แม่ทัพเลิกกองทัพกลับลงมาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท ณ กรุงเทพพระมหานคร ก่อนหน้าฤดูฝนในปีกุนนพศก จุลศักราช ๑๒๔๙ พ.ศ. ๒๔๓๐

ครั้นแม่ทัพและนายทัพนายกองได้รับพระบรมราชานุญาตทรายเกล้าทุกประการแล้วแม่ทัพจึงมีคำสั่งกำหนดเวลาให้ท้าวขุน และฝ่ายพวกหัวพันห้าทั้งหกและเมืองสิบสองจุไทยให้ลงมาพร้อมกัน ณ เมืองหลวงพระบางก่อน เพื่อแม่ทัพจะได้ชี้แจงข้อราชการแก่เจ้านครเมืองหลวงพระบางทั้งจะได้ให้เจ้าเมืองนครหลวงพระบางจัดราชการทางเมืองฝ่ายหัวพันห้าทั้งหก เลือกสรรท้าวขุนและเพี้ยกรมการที่มีสติปัญญาสามารถ ตั้งแต่งขึ้นให้เป็นหัวพันผู้รักษาเมืองทั้งปวงให้เรียบร้อย

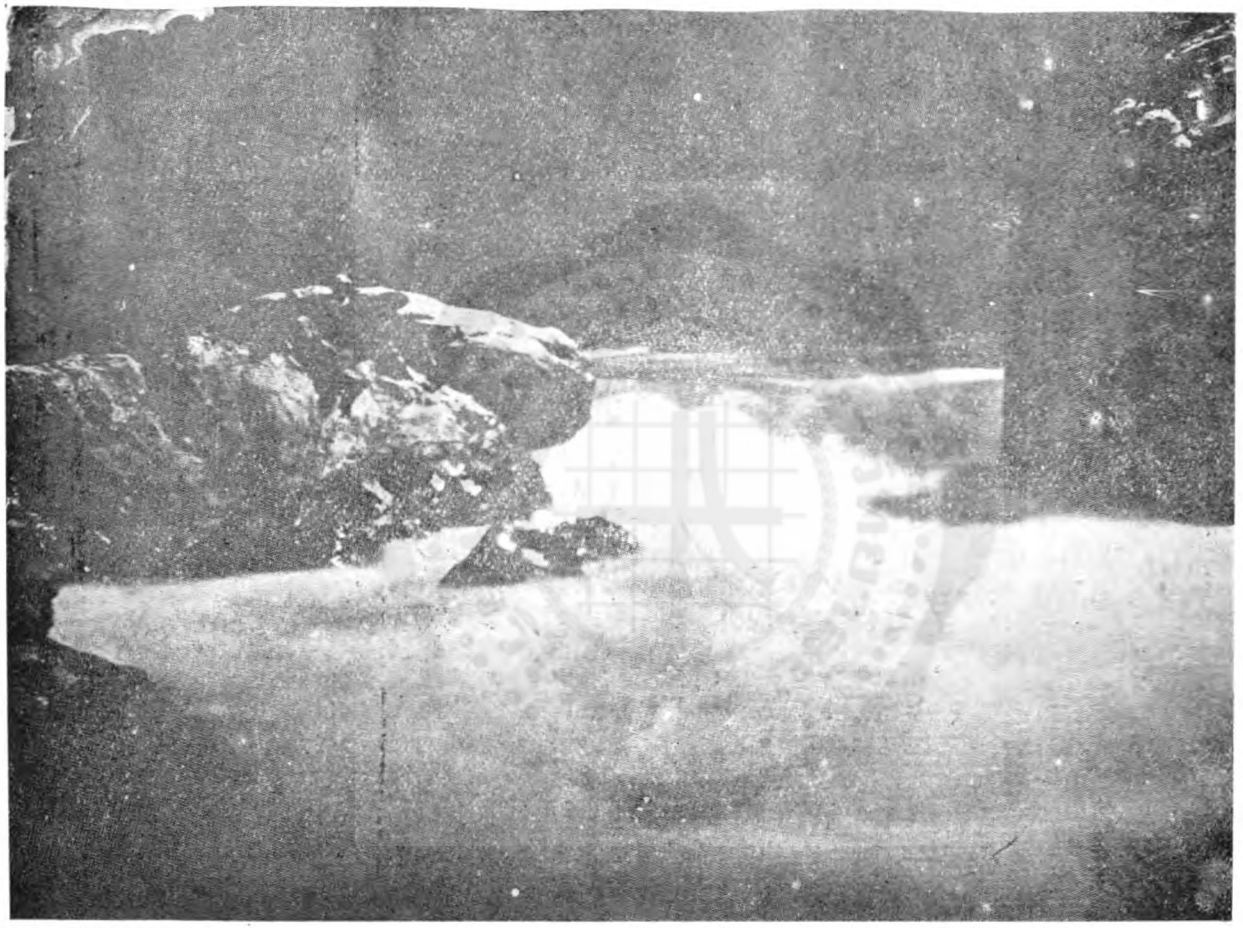
ต่อไป กำหนดให้ลงมาถึงเมืองนครหลวงพระบางแต่ ณ วันพุธ เดือน ๓ ขึ้น ๓ ค่ำ ปีขอ อัฐศก จุลศักราช ๑๒๔๘ พ.ศ. ๒๔๒๙

เมื่อแม่ทัพได้มีคำสั่งและจัดวางราชการไว้เสร็จแล้ว ก็ตระเตรียมกองทัพจะยกกลับมายังเมืองนครหลวงพระบาง

ครั้น ณ วันอังคารเดือน ๔ ขึ้น ๑ ค่ำ ปีขอ อัฐศก จุลศักราช ๑๒๔๘ พ.ศ. ๒๔๒๙ เวลาเช้า ๓ โมงครึ่ง (๙.๓๐ ก.ท.) ได้ออกเรือจากเมืองแถงค่ายเชียงแล ได้พาท้าวขุนลงไปด้วย ท้าวขุนได้ลงมาถึงท่า เรือล่องลงมาถึงสบน้ำนัวเวลาเช้า ๕ โมง ๔๐ นาที (๑๑.๔๐ ก.ท.) ล่องลงมาสัก ๕ นาที มีหินในน้ำเป็นก้อนใหญ่ ๆ อยู่ในน้ำตลอดมา ๒ ฝั่งน้ำมีเขา ในน้ำนัวมีแต่หาดหินตลอดไป ทางเรือเดียรยาก มาจนย่าย ๑ โมง ๑๕ นาที (๑.๑๕ ล.ท.) ถึงหาดนาไฮ มีบ้านอยู่ ๖ หลังเรือน ล่องมาถึงหาดหินริมแก่งงอยเรือมายาก มีหินก้อนโต ๆ อยู่ใต้น้ำ ยาวประมาณ ๕ เส้น จนถึงเวลาย่าย ๒ โมง ๔๐ นาที (๒.๔๐ ล.ท.) ถึงแก่งงอย เรือต้องขนของขึ้นล่องลงมาจากแก่งงอยมาถึงหาดปุ่งเหม็นเวลา ๔ โมงครึ่ง (๔.๓๐ ล.ท.) พักนอนคืนหนึ่ง

ณ วันพุธขึ้น ๒ ค่ำเดือน ๔ ปีขอ อัฐศก จุลศักราช ๑๒๔๘ พ.ศ. ๒๔๒๙ เวลาย่ำรุ่งครึ่ง (๖.๓๐ ก.ท.) เรือออกจากหาดปุ่งเหม็นมาจนถึงเวลา ๑ โมง (๗ ก.ท.) มาถึงแก่งขวัญนาง ต้องรอให้เรือล่องทีละลำ มาจนเวลา ๒ โมงเช้า (๘ ก.ท.) ถึงแก่งงิ้ว แล้วถึงแก่งชาคิม มาจนถึงเวลา ๔ โมงเช้า (๑๐ ก.ท.) ถึงแก่งคู้ มีบ้านพวกม้อยอยู่หลายหลังคาเรือน ล่องมาก็มีแต่หาดหินและแก่ง ล่องเรือมาไม่ถึง ๑๐ นาทีก็ถึงหาดและแก่งจนขี้เกียจจะจด มาถึงหาดหินลับพักนอนคืนหนึ่ง

ณ วันพฤหัสบดีขึ้น ๓ ค่ำเดือน ๔ ปีขอ อัฐศก จุลศักราช ๑๒๔๘ พ.ศ. ๒๔๒๙ เวลาย่ำรุ่งครึ่ง (๖.๓๐ ก.ท.) ออกจากหาดหินลับล่องลงมา ๑๕ นาทีถึงแก่ง ซึ่งระดับน้ำสูงกว่ากันอยู่ใน ๓ ศอกถึงเวลาโมงเช้า (๗ ก.ท.) ต้องข้ามแก่งมาอีก ๓ แก่ง มาจนถึงเวลาเช้า ๒ โมง (๘ ก.ท) ถึงสบห้วยเทิง มีน้ำห้วยไหลมาสบน้ำนัว ล่องมาจนถึงเวลา ๔ โมง (๑๐ ก.ท.) หยุดพักกินอาหาร จนถึงเวลา ๔ โมงครึ่ง (๑๐.๓๐ ก.ท.) ลงแก่งคอยน้ำไหลแรงมาก ล่องมาสัก ๒ นาทีถึงหาดควายต่อน เรือนายปุยล่มลงเยี่ยกน้ำทั้งสิ้น ล่องมาจนถึง ๕ โมงครึ่ง (๑๑.๓๐ ก.ท.)

๖๗ แก่งหลวงน้ำเซือง ทางจะไปเมืองแถง

ถึงแก่ง มีหินก้อนใหญ่ขวางอยู่กลางน้ำเกะกะมาก แก่งนี้ยาวสัก ๗ เส้น นับว่าลำบากยิ่ง ต่อมาก็ถึงหาดทราย หายใจไม่ทันจึ้เกียจจด เรือล่องมาถึงเวลาบ่าย ๔ โมง ๒๐ นาที (๔.๒๐ ล.ท.) ถึงหาดเยอ น้ำไหลแรง ชาวบ้านมาทำที่จับปลาด้วย หยุดพักนอนที่หาดเยอคืนหนึ่ง เป็นที่พรมแดนเมืองแถงเมืองขวา

ณ วันศุกรขึ้น ๔ ค่ำเดือน ๔ ปีจอ อัฐศก จุลศักราช ๑๒๔๘ พ.ศ. ๒๔๒๙ เวลาย่ำรุ่งครึ่ง (๖.๓๐ ก.ท.) ออกจากที่พักล่องลงมาถึงหาดงอแดง หาดนี้เรือนายบ่ายวดล่ม ล่องลงมาข้ามหาดอีกหลายแห่ง ถึงเวลาเช้า ๑ โมง ๕๐ นาที (๗.๕๐ ก.ท.) ถึงหาดถ้ำงูเหลือม เขาว่าที่ถ้ำนี้มีงูด้วย ล่องมาถึงบ้านสบน้ำวเวลาเช้า ๒ โมงครึ่ง (๘.๓๐ ก.ท.) หยุดกินอาหารจนเวลา ๓ โมง ๔๐ นาที (๙.๔๐ ก.ท.) จึงออกจากบ้านสบน้าว บ้านนี้มีเรือน ๒๐ หลังคา เป็นลาวขึ้นกับเมืองงอย ล่องมาต้องข้ามหาดหลายแห่ง มาถึงบ้านสบยามมีบ้านลาวและจีนอยู่ประมาณ ๒๐ หลังคา เวลาเที่ยงวัน เวลาเที่ยงวัน ๒๐ นาที ถึงบ้านหาดมีบ้านลาวอยู่ ๔ หลังคาเรือน ล่องมาจนถึงเที่ยงวัน ๕๐ นาที ถึงบ้านปุงตมมีบ้านอยู่ ๔ หลังคาเรือน มาเวลาบ่ายโมง ๒๕ นาที (๑.๒๕ ล.ท.) ถึงแก่งไข้ น้ำไหลแรงมากน่ากลัวเพราะมีหินขวางหน้า ต่อมาอีกน้ำไหลแรงเป็นที่สุดต้องข้ามลงเป็นชั้น ๆ เรือวิ่งกว่า ๒๐ น็อต ที่น้ำไหลแรงนั้นเป็นด้วยทางน้ำแคบเข้า มีแก่งและหาดตลอดมาหลายแห่ง เวลาบ่าย ๓ โมง (๓ ล.ท.) ถึงหาดสิรองมีหาดทรายใหญ่ถัดมาถึงแก่งสิรองมีหินหักเป็นซอกต้องเอาเชือกผูกท้ายเรือค่อยโรยลงมา น่ากลัวเป็นที่สุด (อยู่ปากน้ำอู) ถึงเวลาบ่าย ๓ โมงครึ่ง (๓.๓๐ ล.ท.) ออกจากปากนัว พยกระบวนแห่เข้าเมืองนครหลวงพระบางมาคอยรับ จะล่องลำน้ำอูต่อไป

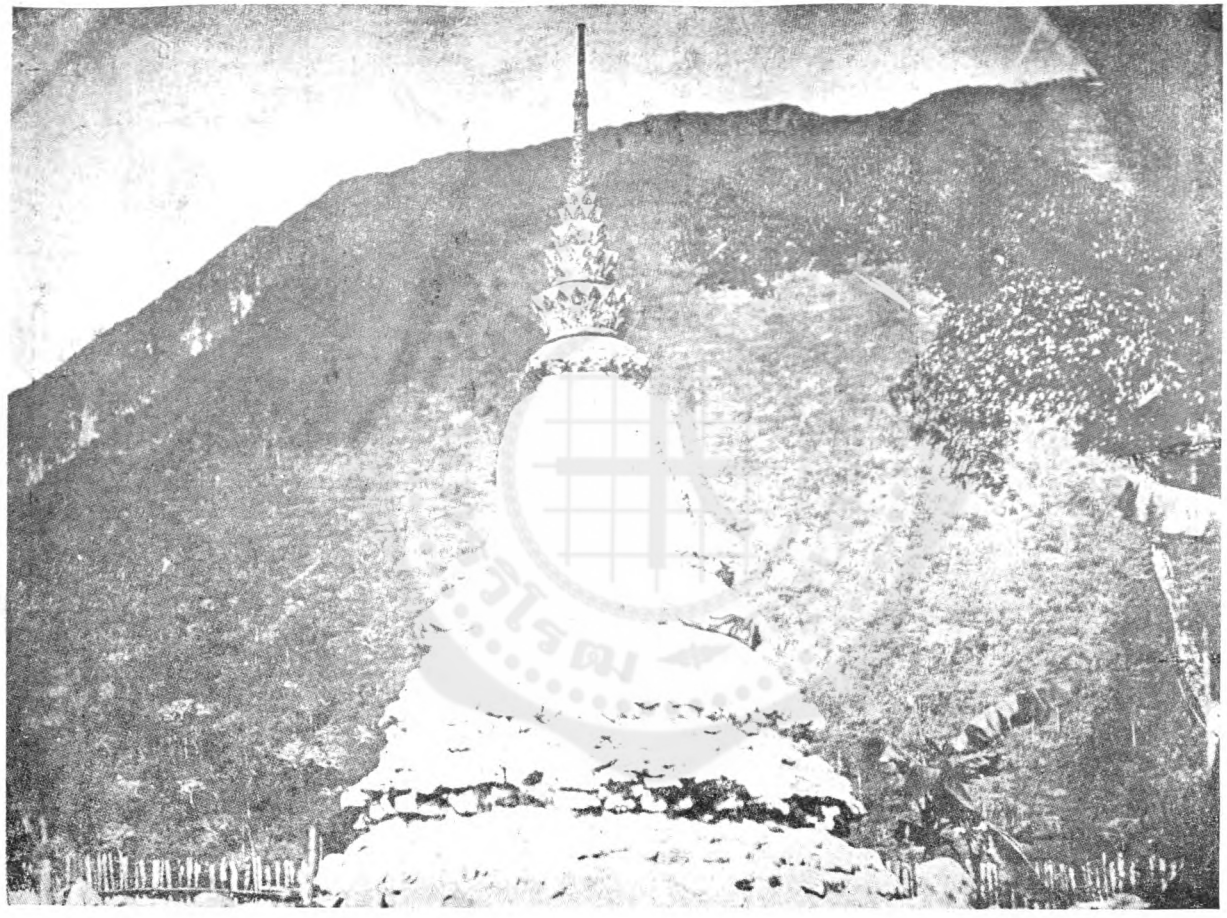
ณ วันเสาร์ขึ้น ๕ ค่ำเดือน ๔ ปีจอ อัฐศก จุลศักราช ๑๒๔๘ พ.ศ. ๒๔๒๙ เวลาเช้า ๒ โมง (๘ ก.ท.) ได้รับหนังสือริปอรตระยะทางกับหนังสือพระยาสุโขทัยส่งท้องตราได้รับที่แก่งโพนงางเวลา ๓ โมงเช้า ครึ่ง (๙.๓๐ ก.ท.) ออกเรือจากแก่งโพนงางใหญ่แก่งนี้น้ำแรงมาก ล่องมาพ้นแก่งน้ำก็หยุดนิ่ง มีบ้านลาวอยู่ริมฝั่ง ๗ หลังคาเรือน ล่องต่อมาถึงแก่งโพนงางน้อย แล้วล่องลงมาถึงบ้านหาดโป่น มีบ้านลาวอยู่ ๗ หลังคาเรือน ล่องเลยมาจนถึงเวลาเช้า ๔ โมง ๔๐ นาที (๑๐.๔๐ ก.ท.) ถึงวังก้อนาคน้ำอับไม่ไหล (ทางที่ล่องมานี้มีเขา ๒ ฝั่งตลอดมา)

ล่องมาอีก ๔๐ นาฑีถึงบ้านหาดดี มีบ้านลาวอยู่ ๑๒ หลังคาเรือน ที่หาดนี้ไม่สู้น่ากลัว ด้วยน้ำไม่สู้จะแรงมาก เวลา ๕ โมงเช้า (๑๑ ก.ท.) ถึงห้วยคกมีน้ำไหลมาลงน้ำอู ล่องมาจนเวลา ๕ โมง ๕๓ นาฑี (๕.๕๓ ก.ท.) ถึงหาดแวก น้ำไหลแต่ไม่สู้แรง ล่องลงมาถึงบ้านหาดขา มีเรือนอยู่ ๘ หลังคาเรือน ที่หาดขานี้มีน้ำไหลแรงมากเป็นคลื่นละลอก ล่องต่อมาจนถึงเวลาเที่ยงวัน ๓๐ นาฑี ถึงหาดหมอน้ำไหลแรงมากเหมือนกับแก่งโพนงางใหญ่ ล่องต่อมาจนเวลาเที่ยงวัน ๔๔ นาฑีถึงหาดยา น้ำก็ไหลแรงเท่ากับหาดหมอ ล่องต่อมาจนบ่ายโมงครึ่ง (๑.๓๐ ล.ท.) มีบ้านอยู่ ๓ หลังคาเรือน มีห้วยหลวงตกลงน้ำอูด้วย ล่องมาจนถึงหาดอยู่น้ำไหลแรงมาก เวลาบ่ายโมง ๕๐ นาฑี (๑.๕๐ ล.ท.) ถึงบ้านหาดสาหยุดพักนอนค้นหนึ่ง บ้านหาดสานี้มีบ้านลาวอยู่ ๒๐ หลังคาเรือน พวกราษฎรชายหญิงได้พากันลงมาหาเรา เราแจกเงินให้คนละเฟื้อง

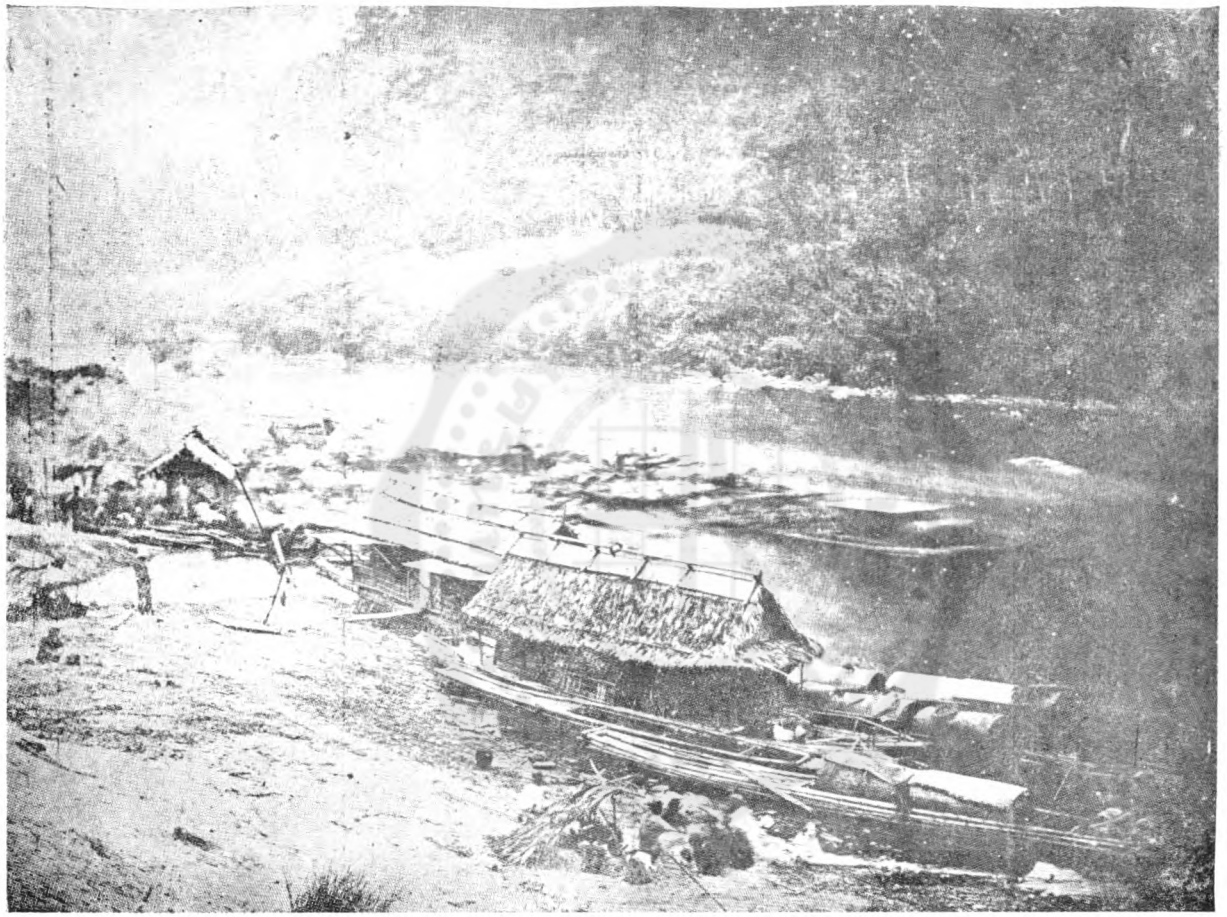
ณ วันอาทิตย์ขึ้น ๖ ค่ำเดือน ๔ ปีจอ อัฐศก จุลศักราช ๑๒๔๘ พ.ศ. ๒๔๒๙ เวลาเช้า ๑ โมง (๗ ก.ท.) ได้ออกจากบ้านหาดสาล่องลงมาตามหาด น้ำไหลเชี่ยวแรงมากเรือแล่นเลยมาน้ำก็นิ่งอยู่ และได้ข้ามแก่งและหาดมาอีกหลายแห่ง มาหยุดพักนอนที่หาดผาสู้ค้นหนึ่ง (เย็นวันนี้กับเวลากลางค้นฝนตก)

รุ่งขึ้น ณ วันจันทร์ขึ้น ๗ ค่ำเดือน ๔ ปีจอ อัฐศก จุลศักราช ๑๒๔๘ พ.ศ. ๒๔๒๙ เวลาเช้า ๑ โมง (๗ ก.ท.) ออกจากผาสู้ ล่องแพลงมาถึงเมืองงอย พักกองทัพอยู่ที่เมืองงอย ๒ เวลา เพื่อทำการฉลองพระเจดีย์ ซึ่งแม่ทัพและนายทัพนายกองกับทหารทั้งปวงได้มีความเลื่อมใสศรัทธาสร้างขึ้นไว้เป็นเครื่องปฏิบูชาในพระพุทธศาสนาและเป็นที่ระลึกของกองทัพ เจดีย์นี้ได้สร้างไว้บนยอดเขาเมืองงอย เวลาบ่าย ๕ โมง (๕ ล.ท.) ได้นิมนต์พระมาฉันเวลาบ่ายมีเทศนากัณฑ์หนึ่ง ครั้นทำการฉลองเจดีย์เสร็จแล้ว

รุ่งขึ้น ณ วันพุธขึ้น ๘ ค่ำเดือน ๔ ปีจอ อัฐศก จุลศักราช ๑๒๔๘ พ.ศ. ๒๔๒๙ เวลาเช้าโมงครึ่ง (๗.๓๐ ก.ท.) กองทัพก็ได้ยกออกจากเมืองงอย ได้ข้ามหาดและแก่งมาเป็นหลายแห่งมาถึงสบหุม ได้รับหนังสือนายท่ายวด ซึ่งแม่ทัพได้ให้ยกล่วงหน้าลงมาจัดการยังเมืองนครหลวงพระบางก่อนแล้วนั้น ส่งมาแต่เมืองนครหลวงพระบาง แล้วล่องต่อมาจนถึงเวลาบ่าย ๔ โมง ๓๕ นาฑี (๔.๓๕ ล.ท.) หยุดพักนอนที่หาดผาค้นหนึ่ง ณ วันพฤหัสบดีขึ้น ๑๐ ค่ำเดือน

๖๘ รูปพระเจดีย์ ที่ท่านแม่ทัพได้สร้างเป็นที่ระลึกบนเขาเมืองงอย ภายหลังเมื่อเมือง
หลวงพระบางตกไปอยู่ในความปกครองของฝรั่งเศส ฝรั่งเศสรื้อทำลายเสียหมด (ถ่ายครั้งที่ ๑)

๖๙ รูปเรือเมืองหลวงพระบาง ซึ่งเอาไม้พ่วงขนานเข้าสองลำต่างแพ
จัดส่งกองทัพกลับเมื่อครั้งที่ ๑ และที่ ๒ อย่างเดียวกัน

๔ บีจอ อัฐศก จุลศักราช ๑๒๔๘ พ.ศ. ๒๔๒๙ เวลาย่ำรุ่งแล้ว ๒๐ นาฑี (๖.๒๐ ก.ท.) ออกจากที่พักล่องแพข้ามหาดมาหลายแห่ง จนถึงเวลาบ่าย ๒ โมงเศษ (๒ ล.ท. เศษ) ฝนตกพอผ้าเปียกแล้วก็หาย ล่องแพมาจนเวลาบ่าย ๔ โมง ๔๐ นาฑี (๔.๔๐ ล.ท.) ถึงบ้านปากจินมิ บ้านลาวอยู่ ๒๐ หลังคาเรือน ณ วันศุกร ขึ้น ๑๑ ค่ำ เดือน ๔ บีจอ อัฐศก จุลศักราช ๑๒๔๘ พ.ศ. ๒๔๒๙ เวลาย่ำรุ่งแล้ว ๒๐ นาฑี (๖.๒๐ ก.ท.) ยกออกจากที่พักล่องแพลงมา ข้ามหาดและแก่งมาเป็นหลายแห่งและได้ข้ามแก่งจายล่องมาจนเวลาบ่าย ๕ โมงเศษ (๕ ล.ท. เศษ) ถึงบ้านรัดเกียด หยุดพักนอนคืน ๑ เมื่อเวลาเข้าแตรให้หยุดนั้น นายแจลุตเตอร์แนนต์ซึ่งเป็นผู้คุมกะสุนดินดำหาได้หยุดตามยังคับไม่ เราจึงได้สั่งให้โบยเสีย ๓๐ ที เป็นตัวอย่าง เรือมาจอดอยู่ ณ ที่ใด พวกราษฎรชายหญิงพากันเอาดอกไม้ธูปเทียนมาให้เราทุกแห่ง ดูมีความนับถือเป็นอย่างยิ่ง เราได้แจกเงินตอบแทนให้ตามสมควร

ณ วันเสาร์ ขึ้น ๑๒ ค่ำ เดือน ๔ บีจอ อัฐศก จุลศักราช ๑๒๔๘ พ.ศ. ๒๔๒๙ เวลาย่ำรุ่งแล้ว ๒๕ นาฑี (๖.๒๕ ก.ท.) ได้ล่องแพออกจากที่พักข้ามแก่งและหาดมาเป็นหลายแห่ง ล่องมาจนเวลาเที่ยงถึงแก่งแพะต้องคอยผ่อนแพลงทีละแพ ล่องต่อมาจนเวลาบ่าย ๕ โมง (๕ ล.ท.) ถึงบ้านป่าไผ่เหนือแก่งหลวงพักนอนคืน ๑ เวลาย่ำค่ำ (๖ ล.ท.) ได้รับจดหมายของนายจ่ายวกกับพระยาสุโขทัยมีบอกมาว่า เจ้านครหลวงพระบางกำลังจัดการจะรับรองกองทัพเป็นการใหญ่มาก

ครั้น ณ วันอาทิตย์ ขึ้น ๑๓ ค่ำ เดือน ๔ บีจอ อัฐศก จุลศักราช ๑๒๔๘ พ.ศ. ๒๔๒๙ เวลาย่ำรุ่งแล้ว ๒๐ นาฑี (๖.๒๐ ก.ท.) ได้ออกจากที่พัก ผ่อนแพลงมายังแก่งหลวงจนถึงเวลาเที่ยงแพจึงหมดแล้วล่องต่อมาคิดว่าจะให้ถึงปากน้ำอูในวันนี้ แต่ลมจัดทวนหน้าแพเสียแพหาเดินไปได้สะดวกไม่ ครั้นถึงเวลาบ่าย ๕ โมง (๕ ล.ท.) ถึงบ้านหาดคัว มีบ้านพวกลื้ออยู่ ๔๐ หลังคาเรือน พวกลื้อชายและหญิงได้พากันลงมาหาเราเป็นอันมาก ครั้น ณ วันจันทร์ ขึ้น ๑๔ ค่ำ เวลาย่ำรุ่งครึ่ง (๖.๓๐ ก.ท.) ยกออกจากที่พักล่องแพลงมาถึงเวลาเช้า ๔ โมง (๑๐ ก.ท.) ถึงบ้านปากอู ที่บ้านปากอูนี้พระยาสุโขทัยกับ เจ้าราชภาคินัย ซึ่งได้ยกล่วงหน้าลงมาก่อนแล้วนั้นได้มาคอยรับอยู่ก่อนแล้ว และได้ทำเป็นประตูเมืองไว้คอยรับที่ปากน้ำอูด้วย กับปลูกปรำและที่พัก

ไว้รับ เป็นอันมาก ปรำนั้นตก แต่งประดับประดา ด้วยดอกไม้ สดกับมีพระสงฆ์ คอยประพรมน้ำพระพุทธมนตร์ที่กองทัพจะผ่านไปนั้นสองข้างทาง เวลากลางคืนก็มีการเล่นฉลองหลายอย่างด้วยความชื่นชมยินดี ได้หยุดพักนอนที่นั้นคืนหนึ่ง รุ่งขึ้นได้รับลายพระราชหัตถ์มีความว่า

(สำเนาลายพระราชหัตถเลขา)

ร,ที่ ๕๓๕/๔๘ ว,ว, ๖ พระที่นั่งเพชรภูมไพโรจน์

วัน ๑ ๆ ๓ ค่ำปีจอ อัฐศก ศักราช ๑๒๔๘

ถึง เจ้าหมื่นไวยวรนารถ ด้วยจดหมายที่ ๕/๔๘ ว่าด้วยเรื่องท้าวไลกับบุตร และเรื่องที่จะจัดการเมืองไลเมืองแถงเมืองสิบสองจุไทยนั้น ได้รับทราบความแล้ว เราเห็นชอบในการที่พระนายไวยคิดการจะจัดไปภายหน้า และที่ได้จัดไปแล้วทุกประการ เห็นว่าเวลาที่จะสั่งการอันใดก็หมดแล้ว กองทัพคงจะกลับในเร็ว ๆ นี้ เพราะฉนั้นจะกล่าวยืดยาวต่อไปอีกก็จะไม่เป็นประโยชน์อันใด จึงขอยุติไว้ที่หนึ่ง

สยามินทร์

เมื่อเจ้านครหลวงพระบางได้ทราบว่ากองทัพมีชัยชะนะแก่พวกฮ่อปรปักษ์แล้ว กองทัพจะยกกลับลงมายังเมืองนครหลวงพระบาง จึงได้ให้ป่าวร้องรายฎรทุก ๆ ตาแสง (คำว่าตาแสงนั้นตรงกับหน้าที่นายอำเภอ ตา คือลูกตา แสง คือแสงสว่าง สรุปรวมคำตาแสงแปลว่าเป็นผู้มีตาอันสว่างเห็นได้ไกล หรือนัยหนึ่งแปลว่าเป็นผู้ที่คอยดูแลกิจการต่าง ๆ สิทธิ์ขาดทั่วไปแทนหูแทนตาของเจ้าผู้ครองนคร) ซึ่งอยู่ ๒ ฝั่งแม่น้ำอูและแม่น้ำโขงจนถึงเมืองนครหลวงพระบาง ให้มาคอยรับกองทัพทั้งสองฟากทางที่กองทัพจะยกผ่านมา กับได้จัดเรือขนาน ๒ ลำเทียบคู่ทำเป็นเรือนเล็ก ๆ อยู่บนเรือขนานนั้นหลายลำ สำหรับแม่ทัพและนายทัพนายกองกับพลทหารซึ่งกลับมาจากราชการสงครามนั้น ดังมีรูปซึ่งได้ฉายไว้แล้ว ณ วันอังคารขึ้น ๑๕ ค่ำเดือน ๔ ปีจอ อัฐศก ร.ศ. ๑๒๔๘ พ.ศ. ๒๔๒๙ เวลาเช้า ๓ โมง ๑๐ นาที (๙.๑๐ ก.ท.) แม่ทัพและนายทัพนายกองกับทหารทั้งปวงก็ลงเรือขนาน ซึ่งเจ้านครหลวงพระบางได้จัดแต่งมาคอยรับ ยกกองทัพออกจากปากอูพร้อม

ด้วยนายทัพนายกองและทหาร ทั้งปวง ณ ขณะนั้นก็มีพวกประชาชนพลเมือง นำดอกไม้ธูปเทียนมาคอยบูชาอยู่ที่ปากน้ำอู พอเรือขบวนกองทัพเคลื่อนออกจากปากน้ำอู พวกราษฎรก็พากันโห่ร้องและบรรเลงเพลงขับลำด้วยความชื่นชมยินดี เมื่อกองทัพผ่านพ้นเขตต์ตาแสงหนึ่งมาแล้ว ก็มีตาแสงอื่นมาคอยรับเป็นระยะ ๆ ตลอดทาง กองทัพยกล่องลงมาตามลำแม่น้ำโขงจนถึงเวลาเที่ยงก็ถึงบ้านด่าน ณ ที่นี้พระยาเมืองซ้ายกับเจ้าก่ำได้มาปลูกปะรำและจัดดอกไม้ตบแต่งไว้คอยรับเช่นกับที่ปากน้ำอูจัดรับเหมือนกัน เวลากลางคืนมีราษฎรชายหญิงประมาณ ๒๐๐ คนเศษมาร้องและขับลำทำทำนองเหมือนอ่านหนังสือรื่นเริงสนุกสนานกันด้วยความยินดี เล่นอยู่จนเวลาสองยามเศษ (๑๒ ล.ท.) จึงเลิกการได้หยุดพัก ณ ที่นี้คืนหนึ่ง

ครั้น ณ วันพุธแรม ๑ ค่ำ เดือน ๔ ปีขอ อัฐศก จ.ศ. ๑๒๔๘ พ.ศ. ๒๔๒๙ เวลาเช้ารายฎรชายหญิงซึ่งตั้งบ้านอยู่ริมแม่น้ำโขง ได้ลงเรือมาแห่แหนส่งกองทัพตกแต่งประดับประดาเรือด้วยธงทิวและดอกไม้ขับร้องเล่นหัวกันอย่างสนุกสนาน ครั้นเวลาเช้า ๑ โมง (๗ ก.ท.) กองทัพก็ยกออกจากด่าน ล่องลงมาตามลำแม่น้ำโขงพวกราษฎรที่ลงเรือเล็กนั้นก็ภายขับแอ่วแห่แหนห้อมล้อมเรือกองทัพมาตลอดทางเรือขนานล่องลงมาจนถึงน้ำตกใหญ่ ครั้นถึงเวลาบ่าย ๑ โมง (๑ ล.ท.) กองทัพก็ยกลงมาถึงท่าหน้าเมืองนครหลวงพระบาง

ครั้นกองทัพถึงท่าเรือเมืองนครหลวงพระบางแล้ว ก็มีเจ้านายผู้ใหญ่ฝ่ายลาว พร้อมด้วยท้าวเพี้ยกรมการและพวกตาแสงในเมืองนครหลวงพระบาง มาคอยต้อนรับกองทัพอยู่ ที่ท่านั้นกับจัดให้ขุนนางลาวนำกองทัพ ที่จะเดิรเข้าไปในเมืองนครหลวงพระบาง ขณะที่กองทัพ จะยกเดิรเข้าไปในเมืองนครหลวงพระบางนั้น เจ้านครหลวงพระบางได้จัดทำซุ้มประตูและตบแต่งประดับประดาแล้วล้วนไปด้วยธงทิวและเครื่องศัสตราวุธซึ่งกองทัพได้ไปรบมีชัยชะนะและริบเอามานั้น ขนานนามว่าประตูสิทธิชัยทวาร กับมีปะรำตบแต่งประดับประดาด้วยมาลามาลี และมีพระสงฆ์คอยสวดไชยยันโตในขณะที่กองทัพได้เดิรผ่านลอดซุ้มประตูไป ปรากฏดังรูปที่ฉายไว้นั้น

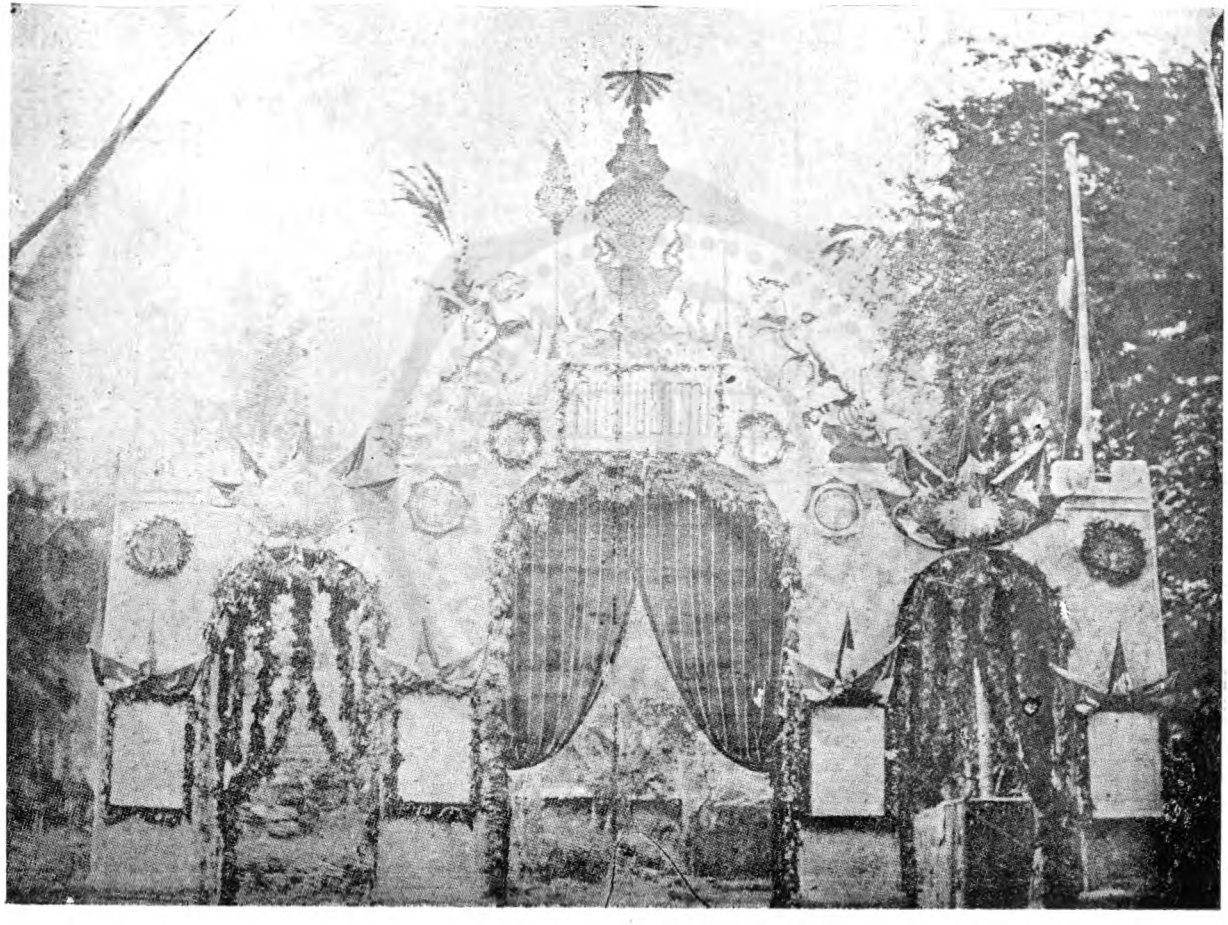
ตามทางที่กองทัพจะเดิรไปนั้น ได้มีพวกประชาชนพลเมือง ๆ นครหลวงพระบางถือดอกไม้ธูปเทียนคอยบูชารับกองทัพอยู่ ทั้ง ๒ ข้างทาง ตลอดไปจนถึงทำเนียบที่พักของแม่ทัพและกองทัพนั้น ในระหว่างที่กองทัพได้ยกขึ้นจากท่าเรือ เคลื่อนขบวนจะเข้าไปในเมืองนครหลวง

พระยางนั้น มองซิเออร์ปาร์วิย์ซึ่งขึ้นมาคอยกองทัพอยู่ที่เมืองนครหลวงพระยางก่อน ก็ได้ฉายรูปตั้งแต่กองทัพได้ยกเคลื่อนขึ้นยกตลอดมาจนเข้าในเมืองนครหลวงพระยาง รูปซึ่งมองซิเออร์ปาร์วิย์ได้ฉายไว้นั้น ต่อมาก็ได้ส่งออกไปยังประเทศฝรั่งเศส และหนังสือพิมพ์พีกาโรก็ได้พิมพ์รูปนั้นลงในหนังสือพิมพ์ พีกาโร ครั้นกองทัพยกมาถึงทำเนียบที่พัก ณ เมืองนครหลวง พระยางแล้ว เจ้านครหลวงพระยางกับเจ้านายขุนนางลาวและพวกราษฎรก็มาเยี่ยมแม่ทัพที่ทำเนียบ แสดงความยินดีอวยชัยให้พรเย็นอันมาก ในการที่แม่ทัพได้มีชัยชะนะแก่พวกฮ่อข้าศึกมานั้น "แม่ทัพก็ได้ชี้แจงข้อราชการซึ่งจัดการไปนั้นตามสมควรแล้วก็ เล่าถึงความทุกข์สุข ซึ่งเย็นมาประการใด ๆ ให้เจ้านครหลวงพระยาง และพวกเจ้าท้าวพระยาทั้งหลาย ในเมืองนครหลวงพระยางทราบข้อความทุกประการ"

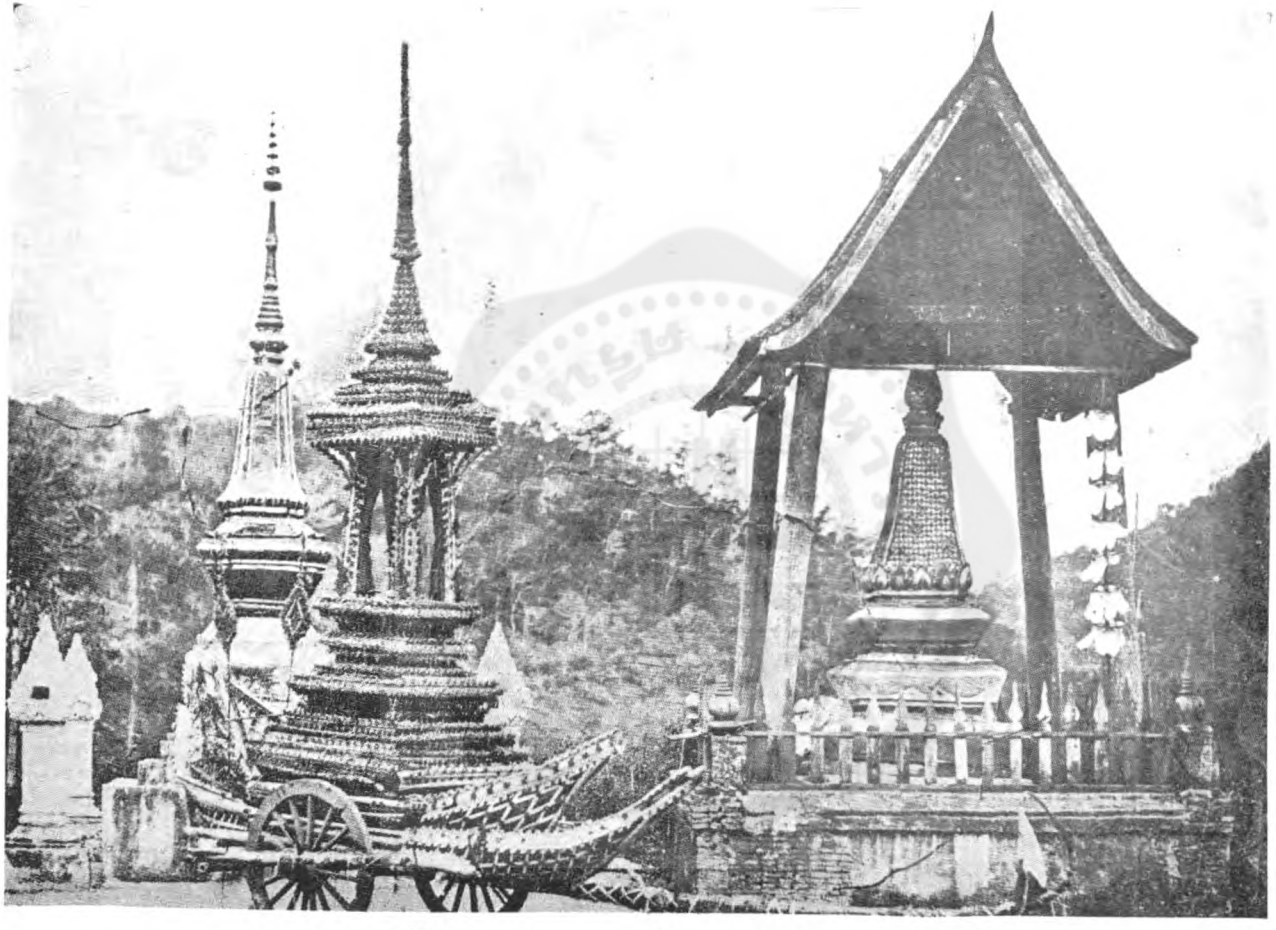
อนึ่ง เจ้านครหลวงพระยางได้ป่าวร้องให้ราษฎรทุก ๆ ตาแสงทั่วทั้งเมืองนครหลวงพระยางให้นำดอกไม้ธูปเทียนมาเยี่ยมแม่ทัพยังทำเนียบที่พักวันละตาแสง พวกราษฎรได้พากันมาแสดงความยินดีด้วยความเต็มอกเต็มใจยิ่งเยียดเยียดกันมา จนกะทั่งทำเนียบที่พักหักลง ต้องกาหลซ่อมแซมกันขึ้นใหม่ ณ วันนั้นเองมองซิเออร์ปาร์วิย์ได้มาเยี่ยมเยียนแสดงความยินดีในการที่แม่ทัพได้มีชัยชะนะแก่พวกฮ่อมา มองซิเออร์ปาร์วิย์ได้กล่าวแก่แม่ทัพว่า "การที่ราษฎรและเจ้านายในเมืองนครหลวงพระยางได้จัดการรับรองท่านเยนเนอร์ราลดังนี้ ก็สมกับเกียรติยศของท่านแล้วที่ท่านได้ไปทำการเหน็จเหนื่อยมาจนเป็นการสำเร็จ พวกเจ้านายและพวกราษฎรในเมืองนครหลวงพระยางได้รับความร่มเย็นก็เพราะท่านเยนเนอร์ราล แต่ข้าพเจ้ามีความเสียใจที่จะกล่าวว่าถ้าแม้ว่าท่านเข้าไปยังกรุงเทพ ฯ แล้ว คงจะไม่มีใครเชารับรองท่านเหมือนดังนี้"

ครั้นล่วงมาอีกสองเวลา แม่ทัพและนายทัพนายกองก็ได้ไปเยี่ยมเยียนตอบมองซิเออร์-ปาร์วิย์และเจ้านายในนครหลวงพระยางตามธรรมเนียม

ครั้นเมื่อ แม่ทัพและนายทัพ นายกองได้ หยุดพักผ่อนพอหาย เหน็จเหนื่อยในการ เดินทางมาแล้ว เจ้านครหลวงพระยางจึงใช้ให้เจ้าอุปราชมา แจ้งความแก่แม่ทัพว่า "ประเพณีของเมืองนครหลวงพระยางนี้ เมื่อจะยกกองทัพไปแห่งใด หรือยกกองทัพไปมีชัยชะนะกลับมาแล้วก็ต้องไปทำขวัญบวงสรวงเทวดาหลวงซึ่งเรียกว่าผู้เยอย่าเยอ ให้เทวดาหลวงเข้าทรงอวยพรและผูกแขน

๗๐ ประตูสิทธิไชยทวาร เจ้านายท้าวพระยาในเมืองนครหลวงพระบางทำรับท่านแม่ทัพ
เมื่อปราบปรามฮ่อเรียบร้อยแล้ว กลับลงมาเมืองนครหลวงพระบาง (ครั้งที่ ๑)

๗๑ ปราสาททำด้วยขี้ผึ้งเรียกว่าปราสาทผึ้ง เจ้าสักกรินทรฤทธิ์นำมาให้ท่านแม่ทัพเพื่อไปถวายพระสงฆ์ เช่นกับทอดผ้าป่า มีราษฎรแห่นำมาเป็นการครึกครื้นโดยความเคารพและอวยชัยในการที่ท่านจะกลับกรุงเทพฯ ด้วย (ถ่ายเมื่อครั้งที่ ๑)

ให้ เมื่อกองทัพจะไปรบก็ได้ทำเช่นนี้แล้ว เมื่อมีชัยชะนะกลับลงมาก็ต้องทำอีกจึงจะมีความเจริญ เพราะฉะนั้นเจ้านครหลวงพระบางจึงให้มาเชิญแม่ทัพพร้อมด้วยนายทัพนายกองให้ ไปยังศาลเทวดาหลวงที่ตั้งอยู่ในวัดวิชุน (คือวัดที่พระบางอยู่) เพื่อจะได้บวงสรวงเทวดาหลวงให้เข้าทรงผูกแขนอวยพรให้" ครั้นถึงกำหนดนัด แม่ทัพพร้อมด้วยนายทัพนายกองก็ได้พากันไปประชุมพร้อมหน้ากันกับเจ้านครเมืองหลวงพระบาง และพวกเจ้านายท้าวเพี้ยขุนนางในเมืองนครหลวงพระบางนั้น เจ้านครหลวงพระบางจึงให้กระทำพิธีมีขายศรีใหญ่ตั้งอยู่กลางคล้ายกับทำขวัญนาค เจ้านครหลวงพระบาง เจ้าอุปราชกับ เจ้านายบุตรหลาน และแม่ทัพ พร้อมด้วย นายทัพ นายกองก็ เข้านั่งล้อมขายศรีนั้นอยู่รอบ กับมีผู้ใหญ่ผู้เฒ่าซึ่งมีอายุเย็นเจ้าพนักงาน ก็อ่านคำอัญเชิญเทวดาหลวงให้มาเข้าทรง ครั้นเมื่ออ่านคำเชิญเทวดาหลวงจบลงแล้ว เทวดาหลวงก็เข้าทรงจึงเอาด้ายดิบสายสิญจน์มา ผูกข้อมือแล้วก็ให้ศีลให้พร แก่แม่ทัพ และนายทัพ นายกองพร้อม ด้วยเจ้านายผู้ใหญ่ฝ่ายลาวทั้งปวงเสร็จแล้ว เจ้านครหลวงพระบางและเจ้าอุปราชก็เอาด้ายดิบสายสิญจน์นั้นมาผูกข้อมือให้แม่ทัพและนายทัพนายกองผู้ใหญ่ผู้น้อยทุกคน เมื่อผูกมือเสร็จแล้วก็อวยชัยให้ศีลให้พร จบแล้วก็เป็นเสร็จพิธีต่างคนก็กลับยังที่อยู่

ครั้นแล้วเจ้านครเมืองหลวงพระบางก็ให้ทำปราสาทผึ้งเป็นรูปบุศยก เอาขี้ผึ้งผะสมสีต่าง ๆ ทำคล้ายพุ่มซึ่งสำหรับเข้าพรรษาประดับประดาเป็นลวดลายดังมีรูปต่อไปนี้ เสร็จแล้วก็นำตั้งมาในระแทะซึ่งทำคล้ายราชรถ นำมาให้ท่านแม่ทัพเพื่อเอาไปถวายพระสงฆ์เช่นกับทอดผ้าป่า ฉลองในการที่ได้มีชัยชะนะทัพมา มีราษฎรแห่นำบุศยกมา เป็นการที่มีความเคารพโดยครึกครื้น (ธรรมเนียมของเมืองนครหลวงพระบางนั้น ถ้าจะทำการกุศลอันเป็นพิธีใหญ่ยิ่งแล้วก็ต้องทำปราสาทผึ้งโดยฝีมืออันประณีตอย่างนี้ถวายพระ ถือกันว่าเป็นกุศลอันยิ่งใหญ่ และเวลาที่จะนำไปถวายพระยังวัดนั้น ก็ต้องมีการแห่แหนฉลองกันใหญ่โตทุกคราวไป)

ครั้นอยู่ต่อมาแม่ทัพได้สืบสวนตรวจดูการบ้านเมืองในเมืองนครหลวงพระบางตลอดแล้ว ได้เห็นและทราบเหตุการณ์ต่าง ๆ ดังนี้ การปกครองของเมืองนครหลวงพระบาง ดูยังไม่มีการปกติปรองดองกันเป็นการปกติเรียบร้อยได้เลย ซึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้แม่ทัพยกกองทัพขึ้นมาปรามข่อที่เข้ามาเที่ยวทำการย่ำยี ในเขตต์แขวงเมือง

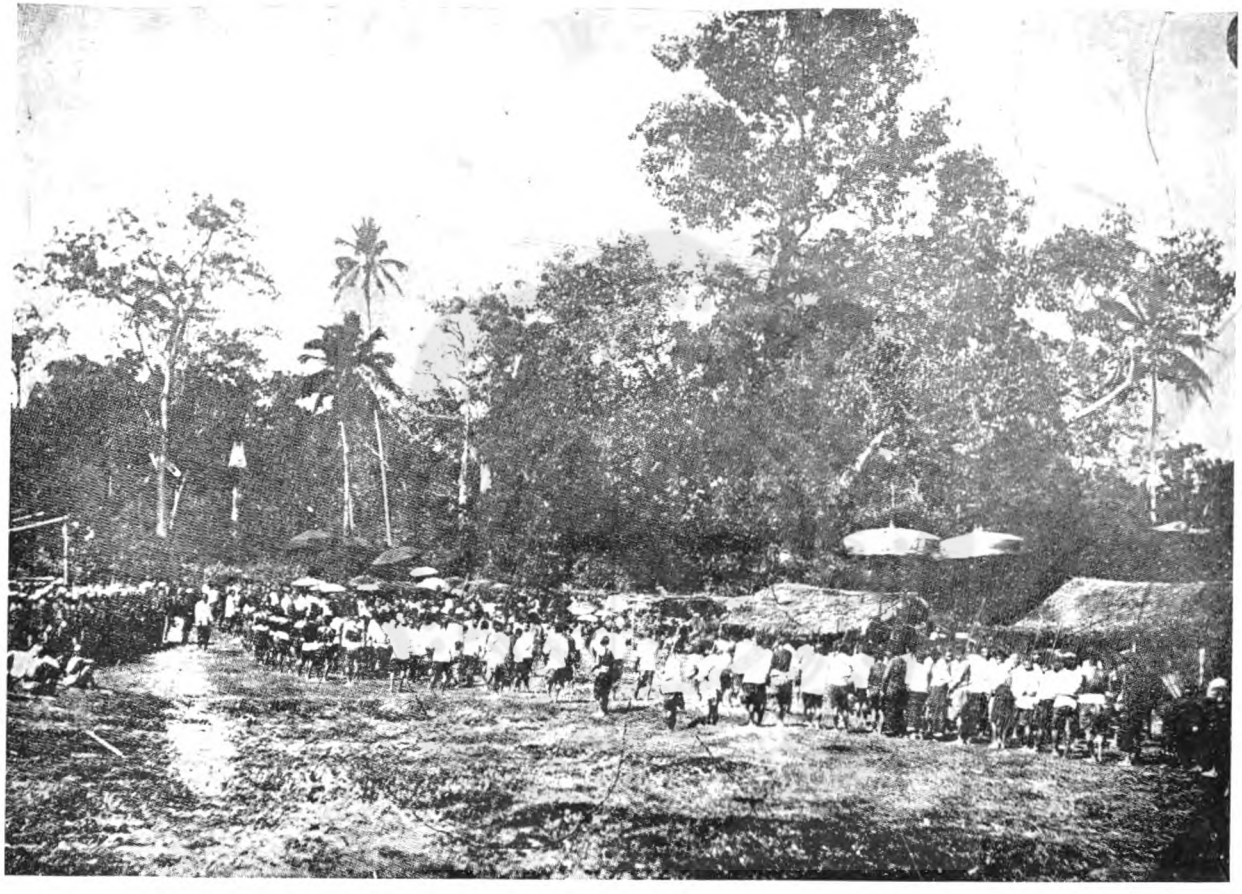
หัวพันห้าทั้งหกซึ่งเป็นเมืองขึ้นของเมืองนครหลวงพระบางในพระราชอาณาจักรครานี้ แม่ทัพได้ตรวจเห็นอัธยาศัยความประพฤติของเจ้านครหลวงพระบาง และเจ้านายบุตรหลาน ก็เห็นได้ว่าไม่ลงรอยกันดูเป็นการแตกร้าวกันอยู่ ทั้งข้าหลวงซึ่งประจำเมืองนครหลวงพระบางหรือก็ใช้อำนาจที่ผิดๆไม่รู้จักกาละ ราชการบ้านเมืองจึงได้เสียลงไปทุกวันๆ เวลานี้ตัวเจ้านครหลวงพระบางหรือก็ทอดธุระในการงานบ้านเมือง มีแต่ความช้ำชอกโศกเศร้าเสียใจอยู่เสมอ แม่ทัพได้สืบสวนดูว่าเหตุผลกลใดเจ้านครหลวงพระบางจึงมีความเสียใจมาก จนถึงกับละทิ้งการงานบ้านเมืองเสียไม่ใคร่จะเอาใจใส่นัก ก็สืบได้ความว่า ข้อที่เจ้านครหลวงพระบางมีความเสียใจนั้นคือ

(๑) เดิมเจ้านครหลวงพระบางคิดว่าที่อุปราชยังว่างอยู่ ตัวเจ้านครหลวงพระบางก็ชราแล้ว อยากให้การงานบ้านเมืองตกกับเจ้าราชบุตรผู้เป็นบุตรคนใหญ่ (ซึ่งเป็นที่เจ้าราชวงศ์เวลานี้) ในเวลานั้นเจ้าราชวงศ์ซึ่งเป็นที่ (เจ้าอุปราชอยู่ ณ เวลานี้) คิดอยากจะได้เป็นที่เจ้าอุปราชจึงลงไปกรุงเทพฯจัดการเดิรเหิน การที่คิดนั้นสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยำรายปรยักษ์เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยก็ทรงรับรองว่า "จะให้เจ้าราชวงศ์ได้เป็นที่เจ้าอุปราชตามความปรารถนา" เจ้าอุปราชเป็นญาติสนิทของหม่อมจันทร์ด้วย เวลานั้นเจ้านครหลวงพระบางก็วิ่งเต้นคิดจะให้ที่เจ้าอุปราชนั้นตกกับบุตรของตน จะได้สืบตระกูลวงศ์ครอบครองบ้านเมืองต่อไป ได้เข้าไปทูลเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย จะขอที่อุปราชให้กับบุตร ท่านก็หาทรงยินยอมไม่ รับสั่งขัดเสียไม่ยอมให้เจ้านครหลวงพระบางเข้าไปเฝ้า เจ้านครหลวงพระบางวิ่งเต้นจนสุดความคิดแล้วก็มีความเสียใจจึงได้ทอดธุระในการงานบ้านเมือง นี่คือความเสียใจเรื่องที่ ๑ (การที่เสนาบดีมหาดไทยทรงคิดจัดการให้ผิดทางดังนี้ หาได้เป็นผู้จงรักภักดีต่อบ้านเมืองแท้ไม่ และทั้งไม่ทรงเห็นความยาว การเป็นดังนี้ต่อมาจึงต้องลำบาก เพราะคิดแต่จะหาลาภส่วนตัว) ความเสียใจของเจ้านครหลวงพระบางข้อที่ ๒ นั้นโดยเหตุดังนี้

ในการที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯให้มีข้าหลวงใหญ่คือพระยาพิชัย (มิ่ง) ขึ้นมากำกับราชการ ณ เมืองนครหลวงพระบางนั้น พระยาพิชัยข้าหลวงหารู้จักการงานและกาละเทศะไม่ มาจัดราชการทำผิดๆถูกๆ ความชั่วของพระยาพิชัย (มิ่ง) ข้าหลวงที่แม่ทัพสืบได้ความแล้วนั้นดังนี้

๗๒ รูปโบสถ์วัดเชียงทอง แขวงหลวงพระบาง
ถ่ายเมื่อกองทัพยกขึ้นไปจัดราชการ (ครั้งที่ ๑)

๗๓ เจ้านครหลวงพระบาง กับ เจ้านายทั้งแม่ทัพและนายทัพนายกองกับพวกราษฎรพากันไปไหว้พระธาตุที่สวนแถน คือ (สวนเมรี) ที่ว่าธาตุเมรีนั้นเพราะเล่าลือกันว่านางเมรีดุนัก ผู้ใดไปณที่นั้นมักจะเป็นไข้ตายเสียโดยมาก เพราะที่นั้นมีไข้มาแลเรียชุกชุม พระเจดีย์ที่ไปไหว้นี้เป็นพระเจดีย์เก่าแก่ แต่ได้ทราบข่าวว่าฝรั่งเศสได้รื้อทำลาย ได้สิ่งของโบราณวัตถุบรรจุในพระเจดีย์นี้เป็นอันมาก

"(ข้อที่ ๑) ในท้องตรายังคัยออกมาว่า ไม่ให้ข้าหลวงมารับชำระถ้อยความในบ้านในเมืองของเขา ให้เป็นธุระรับชำระได้แต่คนต่างประเทศเท่านั้น พระยาพิชัย (มิ่ง) ข้าหลวงก็หาประพฤติตนตามท้องตราไม่ ได้มาตั้งทิมตารางและรับชำระคนในเมืองนครหลวงพระบาง จัดให้มีค่าธรรมเนียมขึ้นต่าง ๆ

(ข้อที่ ๒) มีท้องตราให้จัดภาษีชั้นในชั้นนอก พระยาพิชัยก็หาเก็บตามท้องตราไม่ กลับเก็บเงินภาษีขาเข้าขาออกปนกัน เก็บกับคนที่อยู่ในพื้นบ้านพื้นเมือง จนราษฎรได้รับความเดือดร้อนละทิ้งการทำมาหากิน สินค้าก็ไม่ตกลงมายังเมืองนครหลวงพระบาง จนกะทั่งแม่ทัพยกกองทัพขึ้นมาถึงจึงได้ทรายเรื่อง แม่ทัพได้สั่งให้หยุดเก็บภาษีเสียทันที"

เมื่อแรกที่พระยาพิชัยจะจัดการเก็บภาษีนั้น เจ้านครหลวงพระบางก็ได้ห้ามและทักท้วงคัดค้านว่า "ถ้าราษฎรได้รับความเดือดร้อนคับแค้นเข้าแล้ว ก็จะทิ้งบ้านทิ้งเมืองไปเสีย" พระยาพิชัยกลับตอบว่า "มันจะแตกไปก็ช่างหัวมัน" ตั้งแต่วันนั้นมาแล้วเจ้านครหลวงพระบางก็ยิ่งเพิ่มความเสียใจมากขึ้น เลยทอดธุระการงานไม่ค่อยจะเอาใจใส่นัก

"(ข้อ ๓) พระยาพิชัยจะคิดจัดราชการสิ่งใด ก็หาได้ปรึกษาหารือกับเจ้านายซึ่งเป็นใหญ่ในเมืองนครหลวงพระบางไม่ คิดสิ่งใดได้ก็เรียกตัวเสนาบดีมาสั่ง ถ้าเจ้านครหลวงพระบางทรายการแล้ว จะพูดจาคัดค้านทัดทานไว้ก็หายอมไม่ กลับดึงดันและบังคับเอาตามอำนาจ การเป็นมาดังนี้เสมอ ๆ

(ข้อ ๔) พระยาพิชัย (มิ่ง) เป็นคนหนักไปด้วยราคะจริต มีภรรยาเป็นคนในเมืองนครหลวงพระบาง ๑๔ คน ได้เอาเจ้าหลานของเจ้านครหลวงพระบางมาเป็นภรรยาก็ถึง ๓ คน และไปลักลอบทำชู้กับบุตรสาวเจ้าอุปราชอีกคนหนึ่งด้วย เหตุการณ์ทั้งนี้คนในเมืองนครหลวงพระบางก็รู้กันทั้งเมือง เจ้านายในเมืองนครหลวงพระบางก็มีความเดือดร้อนและขาดหมางใจกับพระยาพิชัยมากขึ้น

(ข้อ ๕) พระยาพิชัยเที่ยวพูดว่า ในการที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พระยาพิชัย (มิ่ง) ขึ้นมาเป็นข้าหลวงนั้น ก็โดยมีพระราชประสงค์จะให้คิดทำลายเมืองนครหลวงพระบาง จะกลับให้เป็นพระราชอาณาเขตต์ชั้นในเสีย ด้วยฝรั่งเศสได้เข้ามาใกล้ชิดกับเมืองนครหลวงพระบาง

นักแล้ว การที่พระยาพิชัยพูดอวดอ้างนี้ก็รู้ไปถึงหูเจ้านายในเมืองนครหลวงพระบาง ๆ ต่างคนก็มีความเสียใจทอดธุระในการงานบ้านเมืองเสีย นี่คือความเสียใจข้อที่ ๒"

เหตุที่เจ้านครหลวงพระบางมีความเสียใจเป็นข้อที่ ๓ นั้นก็คือ

(ข้อที่ ๑) พระยาศรีสหเทพออกมาเป็นข้าหลวงส่งกองทัพที่เมืองนครหลวงพระบาง เมื่อพระยาศรีบกออกจากเมืองนครหลวงพระบางจะมาลงที่ท่านุ่นนั้น เจ้านครหลวงพระบางได้จัดให้เจ้าราชวงศ์บุตรคนใหญ่กับพระยาเมืองขวาไปรับรองส่งเสีย เจ้าราชวงศ์จึงจัดให้คนไปฟังข่าวคอยรับพระยาศรีอยู่ที่เมืองนาน พอเจ้าราชวงศ์หมายกำหนดวันว่าพระยาศรีจะยกมาถึงแล้ว จึงได้จัดให้พระยาเมืองขวาไปคอยรับ พระยาเมืองขวาไปคอยรับอยู่จนเย็น เห็นสิ้นเวลาแล้วจึงได้กลับมาเสีย ครั้นพระยาเมืองขวากลับมาเสียแล้วพระยาศรีก็ยกมาถึง "ก็โกรธว่าเจ้าราชวงศ์ดูถูกไม่ให้ใครไปคอยรับรอง" เจ้าราชวงศ์จึงบอกว่า "ได้จัดให้คนไปคอยรับรองแล้ว" พระยาศรีก็ว่า "อ้ายเจ้าอย่างนี้เฒ่ยนเสียนั่นแหละดี แล้วจึงเรียกตัวพระยาเมืองขวามาให้เจ้าราชวงศ์เฒ่ยนด้วยตนเอง" การที่พระยาศรีทำดังนี้ก็โดยจะคิดแผ่อำนาจ เจ้านครหลวงพระบางก็ยิ่งเพิ่มความเสียใจมากขึ้น

(ข้อ ๒) พระยาศรีทำความเห็นจะขอเมืองนานกับนาดินดำให้ขึ้นกับเมืองน่าน เจ้านครหลวงพระบางมีความวิตก พระยาศรีก็จะกดขี่เขาเอาให้จงได้ พูดว่าเมืองน่านจะขึ้นเกณฑ์คนทำนามาส่งกองทัพนั้นไม่ไหว แม่ทัพเห็นว่าการที่พระยาศรีคิดผิด ๆ นี้เมื่อขึ้นทำลงไปก็จะเกิดการร้อนขึ้นกับบ้านเมือง แม่ทัพจึงได้เข้าขัดขวางไว้ ความข้อนี้เจ้านายในเมืองนครหลวงพระบางก็เห็นใจว่าพระยาศรีลำเอียง ส่วนพระยาศรีนั้นเมื่อคิดการไม่สำเร็จก็โกรธ

(ข้อ ๓) พระยาศรีออกมารับเป็นผู้จัดการมฤดกพระยาพิชัย ภรรยาของพระยาพิชัยซึ่งได้คนเมืองนครหลวงพระบางมาเป็นภรรยา ที่พระยาพิชัยต้องเสียเงินทองมานั้น พระยาศรีก็ว่า ๆ "เงินหลวงติดค้างพระยาพิชัยอยู่มาก จะต้องเร่งเอาเงินที่ภรรยาพระยาพิชัยใช้หนี้หลวง" อนึ่งพวกข่าแซะซึ่งพระยาพิชัยช่วยไว้หวังว่าจะทำของกำนัลให้แก่พระยาศรีนั้น พระยาศรีก็จะเอาตัวลงไปกรุงเทพ ฯ ด้วย เจ้านายในเมืองนครหลวงพระบาง จึงมาพูดกับแม่ทัพว่า "คนในพื้นบ้านพื้นเมืองของเขาซึ่งจะช่วยเอาลงไปด้วยนั้นไม่ควร ในศุภอักษรก็มีอยู่แล้ว กับพวกเจ้าผู้หญิงซึ่งพระยาพิชัยขอสู่กับยิดามารดาเขามา ยอมเสียเงินให้กับยิดามารดาเขาแล้วซึ่งจะกลับคืนเอาเงินต่อเขา

อีกก็เป็นการไม่สมควร กฎหมายบ้านเมืองก็ไม่มีเช่นนั้นเลย" แม่ทัพเห็นพระยาศรีทำผิดทางเช่นนั้นก็มีความวิตกเกรงว่าเจ้านายในเมืองนครหลวงพระบางจะประมาทต่อราชการเสีย แม่ทัพจึงได้เข้าขัดขวางคัดค้านไว้ ครั้นพระยาศรีคิดการไปไม่ตลอดแล้ว ก็มีความโกรธเจ้านครหลวงพระบางและเจ้านายในเมืองนครหลวงพระบางมากขึ้น เจ้านครหลวงพระบางก็ยิ่งเพิ่มความเสียใจหนักขึ้น "ได้ออกปากว่าหมดที่พึ่งเสียแล้ว เพราะสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยซึ่งเป็นนายท่านก็ไม่ชอบ ทั้งพระยาศรีที่เป็นนายรองท่านก็โกรธเสียแล้ว จึงหมดหนทางที่จะทำความดีได้" เหตุที่เป็นอย่างนี้ดูเป็นการน่ากลัวมาก "ถ้าเจ้านครหลวงพระบางได้รับความช้ำชอกในใจมากมายดังนี้แล้ว แม้ทว่ามีชาวต่างประเทศมาแนะนำชี้แจงชักจูงว่าจะให้ความร่มเย็นเข้าสักหน่อยหนึ่งแล้ว ก็เห็นว่าจะทรงอยู่ไม่ได้ กิจการก็จะเป็นไปอย่างเมืองเขมร แม่ทัพจึงมีความปริวิตกและหนักใจมาก เพราะคนที่ออกมาราชการตามหัวเมืองหาใคร่จะคิดประโยชน์ต่อราชการเลย คิดเห็นแต่ประโยชน์ส่วนตัวเสียทั้งสิ้น ถ้าแม้คนที่มีความคิดสั้น ๆ ยังจะมีทำราชการอยู่เช่นนี้แล้ว แม่ทัพคิดเห็นว่าไม่ช้าเลยบ้านเมืองคงจะดำรงอยู่หาได้ไม่"

พระยาพิชัยคนนี้ แต่แรกนั้นแม่ทัพนึกว่าจะเป็นคนดี ครั้นมาถึงเมืองพิชัยเข้าซี พังเสียงก็ออกจะแปร ๆ ไปบ้าง ต่อมาถึงเมืองนครหลวงพระบางเข้า ได้ตรวจราชการดูทรายถึงเรื่องที่ทำความชั่วไว้ จึงเห็นได้ว่าเป็นคนชั่วที่สุดไม่เป็นคนรักบ้านรักเมืองเลย ถ้าคนอย่างนี้ยังมีชีวิตอยู่และเป็นข้าหลวงกำกับอยู่ ณ เมืองนครหลวงพระบางแล้ว มิช้ามินานเลยเมืองนครหลวงพระบางก็จะต้องเป็นของชาวต่างประเทศ ส่วนใบบอกราชการที่ข้าหลวงมีลงมายังกรุงเทพ ฯ นั้นได้ตรวจดูแล้วหาได้บอกความจริงไม่เลย มีแต่บอกหาความดีใส่ตัวรวม ๆ ความเอาเท่านั้นเอง พระยาท-สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็หาทรงทรายเรื่องราวไม่ พระยาพิชัยคนนี้เดิมที่จะได้เป็นเจ้าเมืองก็ต้องเสียเงินสินบนถึง ๓๕๐ ชั่ง ครั้นเมื่อได้มาเป็นเจ้าเมืองขึ้นแล้ว ก็อยู่รักษาเมืองมาได้ประมาณปีเศษแล้วจึงได้ขึ้นมารับราชการเป็นข้าหลวงเมืองนครหลวงพระบาง เงินค่าสินบนนั้นก็เก็บส่วยเอามาใช้บ้าง เกณฑ์คนเข้ากองทัพบ้าง ได้เงินมาก แม่ทัพได้เห็นตัวผู้ที่พระยาพิชัยลงเอาเงิน กับมีตัวคนจะเป็นพะยานด้วย การที่พระยาพิชัยมีความกำเริบทำความชั่วในราชการได้ทั้งนี้ ก็เพราะ

พระยาพิชัยได้เป็นเพื่อนน้ำสบถกันมากับพระยาศรีสหเทพ พระยาศรีจึงได้อุดหนุนในทางราชการแต่อ้ายคนชั่วที่มันให้กำลังแก่คนโกงดังนี้ คิดดูมันไม่เป็นคนรักแผ่นดินเสียเลย มันช่วยกันหากันกินรักแต่ครอบครัวของมันเท่านั้น”

ครั้งหนึ่งแม่ทัพได้ทรายเรื่องของพระพิชัย ซึ่งเอาจีนเมืองพิชัยมาตั้งแทนตัวให้รับซื้อกำยาน ถ้าจัดซื้อได้มากแล้วพระยาพิชัยก็เกณฑ์เอาช้างมามากราย บอกว่าจะส่งของลงไปกรุงเทพ ฯ เพื่อทูลเกล้า ฯ ถวาย แต่มาทำเช่นนี้หลายครั้งหลายคราวแล้ว ครั้นเจ้านครหลวงพระบางทรายเรื่องว่า พระยาพิชัยอ้างอิงยกข้อราชการแต่ของที่บรรทุกช้างไปนั้นเป็นของพระยาพิชัยกับจีนซึ่งเข้าหุ้นส่วนกันเอง เจ้านครหลวงพระบางจึงได้สั่งพระยาเวียงจันทร์ให้สั่งแก่ควาญช้าง ไม่ให้รับเอาของ ๆ จีนนั้น ๆ ไปให้รับไปแต่ชั่วใบบอกเท่านั้น ครั้นพระยาพิชัยทราบเหตุเข้าแล้วก็มีความโกรธเป็นอันมาก จะไปเอาตัวพระยาเวียงจันทร์เฒ่ายน แต่พระยาสุโขทัยห้ามไว้จึงหยุด พระยาเวียงจันทร์ผู้นี้เป็นเสนาบดีของเมืองนครหลวงพระบางด้วย

“ตามที่กล่าวข้อความมานี้มีพยานหลักฐานทั้งสิ้น ได้สอบสวนแล้วเป็นความจริงหมดทุกข้อ”

บัญชีรายนามภรรยาของพระยาพิชัย (มิ่ง) ข้าหลวงใหญ่เมืองนครหลวงพระบางที่หาได้ในเมืองนครหลวงพระบางดังต่อไปนี้

รายนาม		แถบ
๑. เจ้ากิม	ได้เสียเงินไป	๔๑๕
๒. เจ้าปาน	,,	๑๑๕
๓. เจ้าศุข	,,	๑๕๘
๔. สาวชู	,,	๑๑๕
๕. สาวปาน	,,	๓๕
๖. สาวปล้อง	,,	๔๕
๗. สาวตัน	,,	๗๐
๘. สาวฟอง	,,	๔๕

๗๔ เจ้านครหลวงพระบางได้เชิญ แม่ทัพ และ นายทัพ นายกอง ไปดูพิธีการแข่งเรือหน้าน้ำเดือน ๑๒ ที่พลับพลาริมน้ำของเจ้านครเมืองหลวงพระบาง มีราษฎรพากันมาคอยดูแน่นทั้งสองฟากแม่น้ำโขง

๙. สาวตัน	ได้เสียเงินไป	๑๐๕
๑๐. สาวจันตา	,,	๑๖๐
๑๑. สาวทองศรี	,,	๑๐๐
๑๒. สาวขัน	,,	๕๐
๑๓. สาวอุ่นเรือน	,,	๒๕๐
๑๔. สาวคำทิพย์	,,	๕๐
รวม ๑๔ คน เป็นเงิน		๑,๗๑๘

กับบุตรีเจ้าอุปราช ๑ คน นั้นสลับกันไป

เมื่อแม่ทัพได้ทราบเรื่องราวซึ่งวุ่นวาย และข้อน้อยใจของเจ้านครหลวงพระบางเช่นนั้นแล้ว จึงตรึกตรองว่าถ้าแม้จะไม่คิดระงับเหตุการณ์นี้เสียให้เรียบร้อยตลอดไปได้แล้ว เกรงว่าต่อไปภายหน้าคงจะเกิดเรื่องใหญ่โตขึ้นได้เป็นแน่ แม่ทัพจึงได้หาโอกาสพูดเป็นฉันกันเอง ถามความประสงค์ส่วนตัวของเจ้าอุปราชดู ครั้นได้ทราบข้อความในใจของเจ้าอุปราชแล้ว จึงได้ถามว่า "ถ้าแม่ทัพจะรับจัดการให้เจ้าราชภาคินัย บุตรคนใหญ่ของเจ้าอุปราชได้เป็นเจ้าอุปราชสืบตระกูลต่อ ๆ ไปชั่วบุตรหลานเหลนของเจ้าอุปราชๆ จะมีความพอใจหรือไม่?" เจ้าอุปราชก็มีความยินดีและพอใจเป็นอันมาก ยอมตกลงตามความเห็นของแม่ทัพ แล้วแม่ทัพจึงได้ไปพูดหารือกับเจ้ามหินทรเทพนิภาธร เจ้านครหลวงพระบางกับเจ้าราชวงศ์ บุตรคนใหญ่เป็นฉันกันเองส่วนตัว เมื่อทราบความในใจแล้ว แม่ทัพก็รับรองว่า "จะจัดแจงการให้เจ้าราชวงศ์ บุตรชายคนใหญ่ของเจ้านครหลวงพระบาง เป็นเจ้านครหลวงพระบางแทนตัวเจ้านครหลวงพระบางดำรงตระกูลสืบต่อ ๆ ไปชั่วบุตรและหลาน" เจ้านครหลวงพระบางและเจ้าราชวงศ์ก็มีความยินดีเป็นอันมาก เมื่อได้รับความอนุมัติตกลงเห็นชอบของเจ้าทั้ง ๓ แล้ว แม่ทัพจึงได้ทำหนังสือขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาชี้แจงเหตุผลลงมาเป็นอันมาก พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ทรงพอพระราชหฤทัยตามความเห็นของเจ้าหมื่นไวยวรนารถแม่ทัพนั้น "และทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ทรงรับรองที่จะให้เจ้าทั้ง ๒ ฝ่ายได้สืบตระกูลวงศ์ดำรงที่แทนบิดาต่อไป"

(อยู่ต่อมาเมื่อครั้งช่อยกเข้าเผาเมืองนครหลวงพระบาง เจ้าอุปราชสิ้นชนม์ชีพในคราวนี้แล้วนั้น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานยศเจ้าราช

ภาคิไนย์ บุตรชายคนใหญ่ของเจ้าอุปราช เป็นเจ้าอุปราชสืบตระกูลอุปราชต่อไป ส่วนเจ้านครหลวงพระบางนั้น ครั้นเจ้ามหินทรเทพนิภาธรสิ้นชนม์ชีพลงไปแล้ว ก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯให้เจ้าราชวงศ์ บุตรชายคนใหญ่ของเจ้ามหินทรเทพนิภาธร เลื่อนขึ้นเป็นที่เจ้าสักกรินทรฤทธิ์ ว่าราชการเมืองนครหลวงพระบาง ดำรงตระกูลของบิดาต่อไป ตามความคิดของแม่ทัพซึ่งได้จัดการปรองดองไว้ก่อนแล้วนั้น)

อนึ่ง มองซิเออร์ปาวีร์กับเจ้าหมื่นไวยวรนารถแม่ทัพนั้น ต่างคนก็ได้ไปมาพูดจาสนทนาปรึกษาราชการต่างๆ แสดงความคุ้นเคยซึ่งกันและกัน โดยตั้งใจจะรักษาทางพระราชไมตรีเป็นอย่างดีอยู่เสมอ มองซิเออร์ปาวีร์ได้เล่าความให้เจ้าหมื่นไวยวรนารถแม่ทัพฟังว่า "เคาน์เวอร์แมนต์ริยัลลิคแห่งประเทศฝรั่งเศสซึ่งได้ตกลงทำพระราชไมตรีแต่กรุงเทพพระมหานครนั้น ได้ขอพระบรมราชานุญาตตั้งไว้สกงสุลฝรั่งเศสขึ้นที่เมืองนครหลวงพระบาง เพื่อที่จะบำรุงรักษาทางพระราชไมตรีในระหว่าง ๒ พระนครนี้ให้มีความถาวรยิ่งขึ้น แต่บัดนี้ยังหาได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ ไม่ เพราะด้วยการที่จะทำหนังสือสัญญากันเรื่องพระราชอาณาเขตต์ซึ่งติดต่อกันกับประเทศญวนยังหาแล้วเสร็จลงได้ ต่อเมื่อได้หนังสือสัญญากันเสร็จแล้ว เคาน์เวอร์แมนต์ฝรั่งเศสจึงได้ตั้งไว้สกงสุลมาประจำอยู่ยังเมืองนครหลวงพระบาง อนึ่งรัฐบาลฝรั่งเศสจะตั้งให้มองซิเออร์ปาวีร์นี้ขึ้นมาเป็นไวส์กงสุลของฝรั่งเศสอยู่ที่เมืองนครหลวงพระบางนี้ และจะให้เลยไปตรวจการที่เมืองชานอยด้วย แล้วจึงจะให้ลงไปยังกรุงเทพพระมหานคร อนึ่งมองซิเออร์ปาวีร์ยังหามีที่ทางที่จะอาศัยและนำสิ่งของเครื่องใช้มาพักไว้ให้เป็นหลักแหล่งได้ ไม่ อยากจะขออนุญาตแม่ทัพปลูกเรือนเป็นที่พักและอาศัยไว้สิ่งของด้วย ทั้งจะได้เป็นที่สำนักงานของสถานไวส์กงสุลต่อไป กับมองซิเออร์ปาวีร์ขอให้แม่ทัพช่วยอนุเคราะห์เขียนแยบแปลนและกะราคาค่าจ้างให้ด้วย อนึ่งมองซิเออร์ปาวีร์ได้ชอบใจที่ๆ ตำบลท่าเชียงแมน ซึ่งเป็นท่าเรือของเมืองนครหลวงพระบางนั้น รัฐบาลฝรั่งเศสจะขอซื้อที่ตำบลท่าเชียงแมนนี้ ทำเป็นสถานที่ทำการไวส์กงสุล" เจ้าหมื่นไวยวรนารถได้ทรายความในทางราชการซึ่งสั่งห้าม ไม่ให้ขายที่ดิน แก่ชาวต่างประเทศเป็น อันขาด จึงได้พูดบ่ายเบี่ยงตอบมองซิเออร์ปาวีร์ไม่ให้เสียทางพระราชไมตรีว่า "ที่ดินตำบลท่าเชียงแมนนี้เป็นที่ดินของเจ้าอุปราชเมืองนครหลวงพระบาง เจ้าอุปราชเมืองนครหลวงพระบางไม่ยอมขาย แต่ถ้ามองซิเออร์ปาวีร์จะต้องการจริงๆแล้ว เจ้าหมื่นไวยวรนารถก็จะช่วยสงเคราะห์ไปขอเช่าให้ได้อยู่เห็นว่าจะเป็นการตกลงกันได้ และแม่ทัพรับรองว่าจะจัดการให้เป็นที่เรียบร้อยต่อไป" มองซิเออร์

๗๕ รูปเรือแข่งในลำแม่น้ำโขงเมืองนครหลวงพระบาง เป็นงานพิธี
ประจำปีทุก ๆ ปี ถ่ายเมื่อกองทัพยกขึ้นไป (ครั้งที่ ๑)

ปาวิร์ก็ลากลับไปที่พัก รุ่งขึ้นมองซิเออร์ปาวิร์ได้มาหาแม่ทัพถามว่า "เจ้าอุปราชเมืองนครหลวงพระบางตกลงว่าประการใด จะยอมขายที่นั้นหรือไม่?" แม่ทัพจึงตอบว่า "เจ้าอุปราชเมืองนครหลวงพระบางไม่ยอมขาย แต่จะยอมให้เช่าได้อยู่ ขอให้มองซิเออร์ปาวิร์ทำหนังสือเช่ามา ว่าจะเช่าเป็นกำหนดกี่ปี ถ้ายอมตกลงเช่าแล้ว เจ้าอุปราชเมืองนครหลวงพระบางจึงจะมาตกลงด้วย" มองซิเออร์ปาวิร์ก็ยอมทำหนังสือเช่าที่ตามลท่าเชียงแมนนั้น เจ้าหมื่นไวยวรนารถแม่ทัพจึงได้ร่างแบบแปลนเรือนให้มองซิเออร์ปาวิร์ดู มองซิเออร์ปาวิร์ก็พอใจในแบบแปลนนั้น จึงบอกกับแม่ทัพว่า "ขอให้เยนเนอร์ราลช่วยสงเคราะห์ข้าพเจ้าให้ตลอดด้วย ช่วยจัดการหาช่างมากะราคาค่างข้างที่จะทำและขอให้ตกลงราคาว่าจ้างให้ทำเรือนตามแบบแปลนนี้ให้ข้าพเจ้าด้วย"

แม่ทัพจึงได้ให้ไปหาตัวนายช่างในเมืองนครหลวงพระบางนั้น มาถามราคากับว่าจ้างเหมาเสร็จ นายช่างตกลงจะคิดค่าไม้และค่าแรงเป็นราคาเหมารวมเงิน ๖,๔๑๔ รูปี แม่ทัพจึงนำความไปแจ้งให้มองซิเออร์ปาวิร์ทราบ มองซิเออร์ปาวิร์ก็ยอมตกลง เมื่อเป็นการตกลงกันแล้วจึงได้ให้ทำสัญญารายงานค่าแรงเหมาและราคาที่ตกลงกันนั้นยึดถือไว้คนละฉะบับ ครั้นนายช่างทำเรือนนั้นยังไม่ทันจะแล้วก็ขาดทุน จึงได้มาหาแม่ทัพเล่าเรื่องราวว่าจะหยุดงานเสียเพราะขาดทุนถึง ๕๐๐ รูปีแล้ว เมื่อแม่ทัพได้ทราบความเช่นนั้นแล้ว ก็ให้สืบสวนดู ก็ได้ความว่านายช่างนั้นได้ขาดทุนจริงตามคำบอกเล่า "แม่ทัพจึงได้ห้ามปรามนายช่างนั้นมิให้หยุดงาน ให้ทำไปให้แล้วเสร็จตามสัญญา แต่เพราะแม่ทัพได้จัดการหาตัวนายช่างมาทำจนต้องขาดทุนรอนเช่นนี้ แม่ทัพก็จะยอมออกเงินส่วนตัวใช้เนื้อในการที่นายช่างได้ขาดทุนไปนั้น ขออย่าให้นายช่างไปบอกความให้มองซิเออร์ปาวิร์รู้เรื่องเลย" แล้วแม่ทัพก็มอบเงินที่นายช่างขาดทุนไปนั้นให้ นายช่างก็ได้ปลูกเรือนที่พักของมองซิเออร์ปาวิร์จนแล้วเสร็จสมประสงค์ ต่อมาความทราบถึงมองซิเออร์ปาวิร์ในเรื่องที่แม่ทัพได้ออกเงินส่วนตัวช่วยใช้เนื้อในการปลูกเรือนนั้น มองซิเออร์ปาวิร์จึงมีความนับถือและมีความเกรงใจแม่ทัพยิ่งขึ้น

ครั้นเมื่อมองซิเออร์ปาวิร์จะขึ้นไปตรวจราชการยังเมืองฮานอยแขวงเมืองญวน ก็ได้มาลาแม่ทัพและปรึกษาหารือขอความแนะนำของแม่ทัพ "ให้ช่วยอนุเคราะห์แนะนำในการที่จะเดินทางนั้นด้วย" แม่ทัพจึงได้พูดชี้แจงให้มองซิเออร์ปาวิร์ทราบว่า "การที่มองซิเออร์ปาวิร์จะไปสุด

พระราชอาณาเขตต์ประเทศสยามนี้ จนถึงเมืองตองกินและฮานอยนั้น แม่ทัพเกรงว่าถ้ามองซิเออร์ปาวีร์ออกไปพ้นพระราชอาณาเขตต์สยามแล้ว ก็จะได้รับความลำบาก เพราะทราบข่าวจากกองทัพซึ่งไปจัดราชการเซอรเวในพระราชอาณาเขตต์แจ้งมาว่า ทางนอกพระราชอาณาเขตต์นั้นมีพวกจีนฮ่อ พวกม้อยหรือผู้ไทแดงซึ่งตั้งอยู่ในระหว่างญวนและลาว มีอยู่เป็นหลายเขตต์หลายตำบล กองทัพฝรั่งเศสก็ยังหายกมาปรายปรามถึงไม่ เมืองเหล่านี้เป็นเมืองกันพระราชอาณาเขตต์อยู่ส่วนหนึ่งจึงจะถึงถึงแดนญวน เพราะแนวพระราชอาณาเขตต์หาได้ติดต่อกับอาณาเขตต์ของญวนแท้ไม่ ยังเป็นแขวงของพวกม้อยพวกผู้ไทแดงอยู่ คนพวกนี้มีอยู่ในพระราชอาณาเขตต์สยามเป็นอันมาก อยู่สยมาในเขตต์ติดต่อแดนแขวงบ้านเมืองลาวนี้ช้านาน ทั้งบ้านเมืองที่คนจำพวกนี้อยู่หรือก็เป็นป่าเป็นเขาทั้งสิ้น คนพวกนี้ใช้ภาษาเป็นอีกภาษาหนึ่ง คือพูดครึ่งญวนครึ่งลาว ผู้ที่เป็นลาวหรือญวนก็ฟังเข้าใจได้ทั้ง ๒ ภาษา แต่พื้นภาษาเดิมของพวกนี้นั้นก็พูดลาวและใช้เครื่องแต่งตัวแดงทั้งตัว จึงได้เรียกว่าผู้ไทแดง แม่ทัพเห็นว่ามองซิเออร์ปาวีร์คงจะยังไม่ทราบความกะมัง จึงหมายใจว่า เมื่อพ้นพระราชอาณาเขตต์สยามไปแล้วก็คงจะถึงเขตต์ของเมืองญวน และแม่ทัพได้ชี้แจงและรับรองว่าในส่วนพระราชอาณาเขตต์สยามนั้น การโจรผู้ร้ายก็สงบลงแล้ว ถ้ามองซิเออร์ปาวีร์จะไปทางใดก็จะรับชี้แจงแนะนำให้ไป ได้โดยสะดวก เพราะได้จัดการเรียบร้อยและทั้งการโจรผู้ร้ายก็สงบไปแล้ว”

มองซิเออร์ปาวีร์ก็ตอบแม่ทัพว่า “เขาจำเป็นที่จะต้องไป เพราะเป็นราชการของเคาน์เวอร์แมนต์ที่เขาได้รับมาแล้ว ครั้นว่าจะยิดพลั้วเสียหรือก็จะเสียที่ที่ได้รับคำสั่งมา แต่เหตุเรื่องพวกม้อยและพวกผู้ไทแดงเหล่านี้นั้น มองซิเออร์ปาวีร์หาได้ทราบความไม่ พึ่งมาทราบข้อความยังนี้เอง มองซิเออร์ปาวีร์มีความขอบใจแม่ทัพเป็นอย่างยิ่ง

อนึ่ง มองซิเออร์ปาวีร์ขอ ให้แม่ทัพ ช่วยอนุเคราะห์ ว่าจ้างเรือ และคนให้แก่มองซิเออร์ปาวีร์ตามสมควรด้วย” แม่ทัพจึงได้ให้ขุนนภาภาคภักดีการ เจ้าพนักงานแผนที่สยาม ซึ่งมากับแม่ทัพนั้นไปกับมองซิเออร์ปาวีร์จนตลอดทาง เพื่อให้ตรวจดูลู่ทางด้วย ทั้งมองซิเออร์ปาวีร์ก็รับกับแม่ทัพว่า “จะขอเป็นธุระแก่ขุนนภาภาคภักดีการโดยเต็มกำลัง ในเมื่อมองซิเออร์ปาวีร์ได้ถึงยังเขตต์แดนเมืองญวนแล้ว ทั้งมองซิเออร์ปาวีร์ก็จะได้กลับมายังกรุงเทพพระมหานครพร้อมด้วยกับ

๗๖ น้ำตกตาดกวางซี เป็นน้ำตกลงมาประมาณ ๕๐๐ ฟีตเศษ
อยู่ที่ใต้เมืองนครหลวงพระบาง แผ่นที่ ๑ น้ำตกบนยอดเขา, แผ่นที่ ๓ กระจกเสีย

ขุนนภาภาคภัติการด้วยเหมือนกัน" แม่ทัพจึงได้ชี้แจงข้อราชการทั้งปวงตามความคิดให้ขุนนภาภาคภัติการเข้าใจเป็นหลายข้อหลายประการ เพื่อจะได้ปฏิบัติให้ถูกต้องตามทางพระราชไมตรี ทั้งได้จัดเงินเตรียมทัพให้ขุนนภาภาคภัติการไปใช้สอยด้วย ๔๐๐ รูปี เพราะเห็นว่าหนทางที่ไปเป็นระยะทางขับขันกันดาร เป็นเขาและห้วย หามีบ้านเมืองที่บริบูรณ์ตลอดไปไม่ แม่ทัพจึงได้จัดให้พระยาสักรนครเป็นผู้นำทางส่งมองซิเออร์ปาวีร์ด้วย "ถ้าเมื่อถึงยังเมืองแถงแล้วก็ให้พระยาสักรนครอยู่ช่วยราชการในเมืองแถงต่อไป กับให้ช่วยจ้างคนที่จะหาบขนสิ่งของไปส่งมองซิเออร์ปาวีร์ตามสมควรด้วย" มองซิเออร์ปาวีร์ได้ออกจากเมืองหลวงพระบางแต่ ณ วันพุธ เดือน ๕ ขึ้น ๘ ค่ำปีจอ อัฐศก จุลศักราช ๑๒๔๘ พ.ศ. ๒๔๒๙

แม่ทัพ พร้อม ด้วยเจ้า นครหลวงพระบางได้ จัดการ ตั้งแต่ง ท้าวขุน และพวก หัวพันให้ เป็นผู้รักษาเมืองหัวพันห้าทั้งหก และเมืองแถงแขวงเมืองสิบสองจุไทย เสร็จเรียบร้อยตามสมควรแก่การแล้ว ก็ดำริการที่จะถอยกองทัพกลับเข้ามาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท ณ กรุงเทพพระมหานคร จึงได้แต่งให้พระพหลพลพยุหเสนา คุมนายทหาร พลทหารกับเครื่องศัสตราวุธและเครื่องยุทธภัณฑ์ต่าง ๆ ยกล่วงหน้าลงมาก่อน แล้วได้มีคำสั่งไปยังพระยาอุตรการโกศล กรมการเมืองพิชัยให้จัดทอดสะเบียงอาหารตามระยะทางที่จะยกลงมานั้นกับให้ จัดช้างตามคู่เกณฑ์ และโคต่างให้ มารับกองทัพที่ปากรายด้วย แม่ทัพได้แต่งให้นายร้อยเอกหลวงจำนงยุทธกิจลงไปจัดราชการรวบรวมช้างและสะเบียงอาหารอยู่ ณ ที่ปากรายอีกนายหนึ่งด้วย การที่จะจัดราชการซึ่งจะถอยกองทัพนั้นก็ได้จัดระเบียบวางการไว้เสร็จแล้ว กับแม่ทัพเห็นว่าเจ้าท้าวพระยาในเมืองนครหลวงพระบางติดราชการทัพศึกมาหลายปีแล้ว หาได้นำต้นไม้เงินทองและเครื่องราชบรรณาการลงมายังกรุงเทพ ฯ ไม่ จึงได้จัดให้เจ้าราชวงศ์ และเจ้าราชภาคิไนย์ พร้อมด้วยท้าวพระยาเพี้ยขุนในเมือง นครหลวงพระบางนำต้นไม้เงินและทอง และเครื่องราชบรรณาการมา พร้อมกับกองทัพด้วย กับเลือกคัดท้าวขุนกรมการและพวกหัวพันใหญ่น้อยในแขวงเมืองหัวพันห้าทั้งหก และสิบสองจุไทย ให้ลงมาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท ณ กรุงเทพพระมหานครในคราวนี้ ๑๕๐ คนเศษ กับพวกจีนช่อซึ่งเป็นหัวหน้าในตำบลต่าง ๆ รวมนายและไพร่พล ๕๐ คนเศษ

อนึ่งเจ้านครหลวงพระบางได้จัดเรือ ๑๕๐ ลำพร้อมด้วยคนเรือทุก ๆ ลำ เตรียมรอคอยส่งกองทัพให้เพียงพอแก่จำนวนไพร่พลในกองทัพเสร็จแล้ว ก็ให้จอดประจำเทียบท่าอยู่หน้าเมืองนครหลวงพระบางราชธานีนั้น

ครั้น ณ วันจันทร์ขึ้น ๔ ค่ำเดือน ๖ ปีกุนนพศก จุลศักราช ๑๒๔๙ พ.ศ. ๒๔๓๐ เจ้านครหลวงพระบางพร้อมด้วยอุปราชเจ้าราชวงศ์เจ้าราชสำพันธ์ ได้พร้อมกันทำขวัญแม่ทัพพร้อมด้วยนายทัพนายกอง ณ ค่าย ในการที่จะส่งเสด็จกองทัพซึ่งจะยกออกจากเมืองนครหลวงพระบาง กับแม่ทัพได้เรียกคำสามคำล่าบางเบี้ยนบุตรท้าวไลซึ่งพาตัวมาด้วยพร้อมกับกองทัพนั้นมาพูดจาสั่งสอนและยกโทษให้ออกจากเวรจำและได้ให้เสื้อผ้าและเงิน ได้พาเอาตัวมาเลี้ยงอยู่ ณ บ้านของแม่ทัพ ณ กรุงเทพ ฯ ด้วย

เมื่อกองทัพจะยกออกจากเมืองนครหลวงพระบางนั้น เจ้านครหลวงพระบางได้จัดเจ้านายบุตรหลานให้มาส่งแม่ทัพด้วย กับได้ป่าวร้องตาแสงทุกตาแสงให้จัดราษฎรลงเรือแห่ลงไปส่งกองทัพทุก ๆ ตาแสงจนถึงท่าปากราย

ครั้น ณ วันอังคารขึ้น ๕ ค่ำเดือน ๖ ปีกุน นพศก จุลศักราช ๑๒๔๙ พ.ศ. ๒๔๓๐ เวลาเช้า ๕ โมง ๒๐ นาที (๑๑.๒๐ ก.ท.) แม่ทัพพร้อมด้วยนายทัพนายกองพวกเจ้าท้าวพระยาสาวในเมืองนครหลวงพระบาง ซึ่งเจ้านครหลวงพระบางได้จัดให้มาส่งกองทัพกับทหารและไพร่พลก็ยกกองทัพออกจากท่าหน้าเมืองนครหลวงพระบางราชธานี เจ้านายและขุนนางลาวพวกราษฎรซึ่งไม่ได้ไปส่งกองทัพด้วยนั้น ก็พากันลงมาส่งกองทัพที่ท่าเรือจนเต็มท่าเรือ กองทัพก็ล่องตามลำแม่น้ำโขงลงมาตามระยะทาง ครั้นถึงเวลาบ่าย ๑ โมง ๔๕ นาที (๑.๔๕ ล.ท.) กองทัพก็ได้ยกมาถึงท่าเลื่อน พักนอนที่ท่าเลื่อนคืนหนึ่ง ระยะตั้งแต่เมืองนครหลวงพระบางมาถึงท่าเลื่อน ๒ ชั่วนาฬิกา ๒๕ นาที

ณ วันพุธขึ้น ๖ ค่ำเดือน ๖ ปีกุน นพศก จุลศักราช ๑๒๔๙ พ.ศ. ๒๔๓๐ เวลาเช้า ๑ โมง ๔๐ นาที (๗.๔๐ ก.ท.) ยกออกจากท่าเลื่อนล่องมาตามลำแม่น้ำโขง ข้ามแก่งมาเป็นหลายแก่งจนถึงเวลาเที่ยงวัน ๔๐ นาทีถึงแก่งมอง ที่ตรงนี้น้ำไหลเชี่ยวแรงมากกับมีน้ำวนลึก

๗๗ น้ำตกนี้ตกตรงยอดเขาลงมาสูง ๕๐๐ ฟีต และน้ำไหลมาเป็นขั้น ๆ เหมือนอย่างพุทธ้องช้างที่ไทรโยค เป็นน้ำตกใหญ่ที่สุด ในเขตต์เมืองนครหลวงพระบางหรือเขตต์สยามไม่มีน้ำตกใดที่จะใหญ่เท่านี้ แม่ทัพและปลัดทัพไปนั่งฉายรูปอยู่หน้าน้ำตกไว้ได้ถึง ๓๐ แผ่น กะจก แผ่นนี้เป็นแผ่นที่ ๒ แผ่นที่ ๓ กะจกเสีย เวลาที่จะไปฉายรูป ณ ที่นี้นั้นต้องรับประทานยาควินินป้องกันไข้มาแลเรียเสียก่อน

มากด้วย ถัดแก่งมองมาถึงซึกน้ำ ๆ วนมากขึ้น ล่องต่อมาถึงเวลาบ่าย ๓ โมง ๒๐ นาที (๓.๒๐ ล.ท.) ถึงเมืองนาน ระยะทางตั้งแต่ท่าเลื่อนมาถึงเมืองนาน ๗ ชั่วนาฬิกา ๔๐ นาที หยุดพักยวงสรวงเทพารักษ์ตามธรรมเนียมมาแต่โบราณกาล คนที่จะขึ้นหรือล่องต้องหยุดอยู่ที่นี่ก่อนทั้งสิ้น หยุดพัก ๒ วัน

รุ่งขึ้น ณ วันศุกร์ขึ้น ๘ ค่ำเดือน ๖ ปีกุน นพศก จ.ศ. ๑๒๔๙ พ.ศ. ๒๔๓๐ เวลาเช้า ๕ โมง ๔๐ นาที (๑๑.๔๐ ก.ท.) ยวงสรวงเทพารักษ์เสร็จแล้วก็ยกออกจากเมืองนาน ล่องต่อมาจนถึงเวลาบ่ายโมงครึ่ง (๑.๓๐ ล.ท.) ถึงท่าเดื่อล่องต่อมาจนถึงเวลาบ่าย ๓ โมง ๔๐ นาที (๓.๔๐ ล.ท.) ถึงแก่งสยอกน้ำไหลแรงมีวนมาก วนใหญ่ ๆ ดูน่ากลัว ล่องต่อมาจนถึงเวลาบ่าย ๕ โมง ๒๐ นาที (๕.๒๐ ล.ท.) ถึงไค้หอมหยุดพักนอนคืนหนึ่ง

รุ่งขึ้น ณ วันเสาร์ขึ้น ๙ ค่ำเดือน ๖ ปีกุน นพศก จ.ศ. ๑๒๔๙ พ.ศ ๒๔๓๐ เวลา ย่ำรุ่งแล้ว ๔๐ นาที (๖.๔๐ ก.ท.) ยกออกจากที่พักล่องลงมาได้ชั่วโมง ๑ ถึงแก่งหลวง แก่งนี้เป็นแก่งใหญ่เป็นที่น่ากลัวด้วยวนนั้นมากและใหญ่นัก เวลาบ่าย ๕ โมง (๕ ล.ท.) หยุดพักแก่งยอม เรือเดินวันนี้ ๑๐ ชั่วโมง (๑๐ ชั่วนาฬิกา)

รุ่งขึ้น ณ วันอาทิตย์ขึ้น ๑๐ ค่ำเดือน ๖ ปีกุน นพศก จ.ศ. ๑๒๔๙ พ.ศ. ๒๔๓๐ เวลาบ่าย ๒ โมง (๒ ล.ท.) ถึงเขาแต้มฝั่งขวา มีบ้านราษฎรอยู่ประมาณ ๒๐ หลังคาเรือน แล้วล่องต่อมาจนถึงเวลาบ่าย ๕ โมงครึ่ง (๕.๓๐ ล.ท.) ถึงหนองเขียวหยุดพักนอนคืนหนึ่ง วันนี้เดินทางถึง ๑๑ ชั่วโมง (๑๑ ชั่วนาฬิกา)

รุ่งขึ้น ณ วันจันทร์ขึ้น ๑๑ ค่ำเดือน ๖ ปีกุน นพศก จ.ศ. ๑๒๔๙ พ.ศ. ๒๔๓๐ เวลาเช้าโมงครึ่ง (๗.๓๐ ก.ท.) ยกจากที่พักหนองเขียวมาถึงปากรายเวลาเช้า ๔ โมงครึ่ง (๑๐.๓๐ ก.ท.) ที่บ้านปากรายมีบ้านราษฎรตั้งอยู่ประมาณ ๑๐๐ หลังคาเรือน เมื่อมาถึงขึ้นพักอยู่บนทำเนียบนั้น ได้รับลายพระราชหัตถเลขา ๒ ฉะบับ มีความว่า

สำเนา ร,ที่ ๕๗๐/๔๘ ว,ว, ๗

พระที่นั่งเพ็ชรภูมิ์ไพโรจน์

วัน ๒ ฯ ๔ ค่ำ ปีจอ อัฐศก ศักราช ๑๒๔๘

ถึง เจ้าหมื่นไวยวรนารถ ด้วยได้รับหนังสือที่ ๕/๘ ส่งสำเนาต่าง ๆ และแผนที่มาว่าด้วยการที่จะเซอรเวทำแผนที่นั้น ได้ทราบความแล้ว ซึ่งปฤกษาตกลงกันกับพระวิภาคภูวดล คิดการทำแผนที่ ตามซึ่งได้บอกระยะและส่งแผนที่ลงมานั้น ก็เห็นชอบด้วยแล้ว

มีความวิตกอยู่ด้วยเรื่องมองสิเออปาวี กับหลวงพิษณุเทพหน่อยหนึ่ง แต่เห็นว่าหนังสือฉะบับนี้จะขึ้นไปคงจะไม่ทันเวลาอันใด เพราะฉะนั้นจะพูดอะไรก็ดูป่วยการเปล่า ๆ จึงจดหมายฉะบับนี้เพื่อจะตอบรับหนังสือแลเห็นชอบในความคิดการเซอรเวเท่านั้น

สยามินทร์

สำเนา ร,ที่ ๑๐๑๔/๔๘ ว,ว, ๘ พระที่นั่งจักริมหาปราสาท

วันจันทร์แรม ๖ ค่ำ เดือน ๔ ปีจอ อัฐศก ศักราช ๑๒๔๘

ถึง เจ้าหมื่นไวยวรนารถ ด้วยได้รับหนังสือที่ ๗ ที่ ๘ ลงวันเดียวกันคือวัน ๑ ฯ ๑๒ ค่ำ ปีจอ อัฐศก กับบาญชีและหนังสือต่าง ๆ เป็นอันมาก ซึ่งรอช้าอยู่ไม่ได้ตอบ เพราะหมายว่าจะอ่านหนังสือต่าง ๆ ให้หมดแล้วจึงจะตอบ แต่ก็หามีเวลาพอที่จะได้อ่านตลอดลงได้ไม่ จนกลายเป็นลืมไม่ได้ตอบจนถึงเวลาที่จะเล่นตรุษในปลายปีนี้ เห็นว่าถ้าจะตอบพรรณาให้ตรงข้อความในหนังสือก็จะไม่เป็นประโยชน์อันใด เพราะการล่วงเลยมาเสียช้านาน จึงตอบหนังสือฉะบับนี้เป็นแต่ชั่วบอกรับหนังสืออย่างเดียว เมื่อเจ้าหมื่นไวยลงมาถึงกรุงเทพ ฯ เมื่อใดจึงจะได้คิดการทั้งปวงต่อไป

สยามินทร์

ครั้นกองทัพยกมาถึงท่าปากรายแล้ว พวกเจ้านายบุตรหลานในเมืองนครหลวงพระบางที่มาส่งกองทัพด้วยนั้น ก็ลาแม่ทัพและพวกนายทัพนายกองกลับไปยังบ้านเมือง รุ่งขึ้น ณ วันอังคาร เดือน ๖ ขึ้น ๑๒ ค่ำ ปีกุน นพศก จุลศักราช ๑๒๔๙ พ.ศ. ๒๔๓๐ กองทัพได้หยุดพักตรวจตราจำนวนช้างซึ่งมาคอยรับกองทัพรวมทั้งสิ้น ๑๙๖ ช้าง ครั้นจัดให้ท้าวขุนและหัวพันในเมืองหัวพันห้าทั้งหกและเมืองสิบสองจุไทย กับหัวหน้าพวกข่อยกล่วงหน้าขึ้นไปก่อนกับจัดให้ช้างบรรทุกสิ่งของกองทัพพอแก่จำนวนแล้ว ครั้น ณ วันพุธขึ้น ๑๓ ค่ำ เดือน ๖ ปีกุน นพศก จุลศักราช ๑๒๔๙ พ.ศ. ๒๔๓๐ เวลาเช้า ๒ โมงครึ่ง (๘.๓๐ ก.ท.) กองทัพก็ได้ยกขึ้นยกจากท่าปากราย เดินมาจนเวลาบ่าย ๒ โมงเศษ (๒ ล.ท.เศษ) ถึงเมืองวา ทางที่เดินมาร่มรื่นเย็นที่สบาย วันนี้เดินทาง ๗ ชั่วโมงเศษ (๗ ชั่วนาฬิกาเศษ)

รุ่งขึ้น ณ วันพฤหัสบดีขึ้น ๑๔ ค่ำเดือน ๖ ปีกุนนพศก จุลศักราช ๑๒๔๙ พ.ศ. ๒๔๓๐ เวลาย่ำรุ่งครึ่ง (๖.๓๐ ก.ท.) ยกออกจากเมืองวา มีบ้านรายฎรอยู่ประมาณ ๓๐ หลังคาเรือน กองทัพได้เดินทางต่อมาประมาณ ๑ ชั่วโมง (๑ ชั่วนาฬิกา) ถึงบ้านเย้ย มีรายฎรอยู่ประมาณ ๕๐ หลังคาเรือน ครั้นถึงบ้านเย้ยก็ได้รับลายพระราชหัตถ์อีกฉะบับ ๑ ความว่า

(สำเนาลายพระราชหัตถเลขา)

ร,ที่ ๑๐๖๓/๔๘ ว,ว, ๕ พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท

วัน ๓ ๑๕ ๔ ค่ำ ปีจอ อัฐศก ศักราช ๑๒๔๘

ถึง เจ้าหมื่นไวยวรนารถ ด้วยได้รับหนังสือฉะบับที่ ๑๑ กับสำเนาหนังสือต่าง ๆ ได้อ่านตลอดแล้ว

การซึ่ง เจ้าหมื่น ไวยวรนารถ ทำ โดย ความ อุสาห ตรึก ตรอง ที่จะ ให้ราชการเป็นหลักถานมั่นคงสืบไปภายน่านั้นเป็นความดีนักหนาอยู่แล้ว แต่การเรื่องที่เป็นอันจำเป็นจะต้องวิวาทกับเจ้าเมืองไลนั้น ก็เป็นการล่วงไปแล้ว ยังมีช่องที่น่ากลัวจะเกิดเหตุเพราะเจ้าเมืองไลอยู่มาก ให้คิดหวาดหวั่นใจไปว่ากลัวการจะไม่สำเร็จลงได้ในครั้งนี้ แต่ซึ่งเอากายตงและท้าวขุนลงมากรุงเทพ ฯ เสียด้วยในครั้งนี้นั้นเป็นการดีแล้ว ด้วยกายตงคนนี้เป็นคู่วิวาท

กับเจ้าเมืองไล ถ้าให้อยู่ที่เมืองแถงพอกองทัพเราถอยกลับลงมาแล้ว น่าที่เจ้าเมืองไลจะคิดมาทำร้ายกายตง แก้แค้นในเหตุซึ่งจะต้องเข้าใจว่าบุตร์ซึ่งต้องจับไว้ทั้ง ๓ คนนั้นเป็นเพราะกายตงคิดอ่านยุยง อนึ่งส่วนตัวกายตงเองนั้นตามถ้อยคำซึ่งพระวิภาคภูวดล ได้แจ้งความไว้เมื่อครั้งก่อนว่าเป็นคนใจคอไม่แน่นอน ถ้าได้ลงมาถึงกรุงเทพ ฯ ได้ทดลองและผูกพันธน้ำใจไว้ให้มีความนับถือยำเกรงรักใคร่จะเป็นการดีกว่าที่จะไว้ใจในเวลานี้ยังวิตกอยู่ข้อเดียวแต่ที่ท้าวพระยาเมืองหลวงพระบางซึ่งจะไปตั้งรักษาเมืองแถงอยู่นั้นจะไม่กล้าแข็งบ้องกันบ้านเมืองไว้ได้ ถ้าทิ้งบ้านเมืองมาเสียก็จะต้องรื้อทำการใหม่ต่อไปอีก แต่จะจัดอย่างอื่นนั้นก็ไม่ได้อยู่เอง

เมืองสิบสองจุไทย ซึ่งเจ้าหมื่นไวยวรนารถถามมาว่าจะให้เอาไว้เป็นพระราชอาณาเขตร์ฤๅประการใดนั้น ได้หาฤๅกรมหลวงเทวะวงษ์เห็นว่าควรจะรวบเอาไว้ก่อน เมื่อจะแบ่งปันเขตร์แดนกับฝรั่งเศส จะว่ากล่าวขอร้องกันประการใด เมื่อควรจะปลดให้จึงค่อยปลดให้ไปต่อภายหลัง การอื่น ๆ ซึ่งเจ้าหมื่นไวยวรนารถทำไปนั้นได้เห็นชอบด้วยแล้วทุกประการ

สยามินทร์

หนทางที่เดิรมาในวันนี้เป็นทางที่ดี แม่ทัพได้ตรวจดูแต่บ้านปากรายมาถึงที่นี้ เห็นว่าหนทางดีมากถ้าจะทำทางรถไฟก็ได้ไม่เป็นการลำบากเลย เดิรต่อมาถึงเวลาเช้า ๕ โมงครึ่ง (๑๑.๓๐ ก.ท.) ถึงที่พักห้วยช้าง จึงได้หยุดพักนอนในที่นี้คืนหนึ่ง วันนี้เดิรทาง ๕ ชั่วโมง (๕ ชั่วนาฬิกา)

รุ่งขึ้นวันศุกรขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๖ ปีกุน นพศก จุลศักราช ๑๒๔๙ พ.ศ. ๒๔๓๐ ยกออกจากที่พักเดิรมาถึงปอนข้ามแล้วออกเดิรมาในป่าเต็งรังแล้วเดิรมาถึงป่างแดง แล้วถึงมะม่วง ๗ ต้น จึงหยุดพัก วันนี้ข้ามภูคู่ ต่อมาเวลาเช้า ๔ โมง (๑๐ ก.ท.) ถึงที่พักเวลาเที่ยง ทางวันนี้เดิรสบายมาก ระยะทาง ๖ ชั่วโมง (๖ ชั่วนาฬิกา)

๗๘ ประตูที่เมืองพิชัย ทำรับกองทัพเมื่อเสร็จการปราบฮ่อ
ยกกลับมายังเมืองพิชัย (ครั้งที่ ๑)

ณ วันเสาร์แรม ๑ ค่ำ เดือน ๖ ปีกุน นพศก จุลศักราช ๑๒๔๙ พ.ศ. ๒๔๓๐ ยกจากที่พักเดิรมาในป่าเต็งรัง ทางที่มาวันนี้ก็เดิรสบายไม่ต้องข้ามภูเขา เดิรทางวันนี้พอเวลาเที่ยงวันก็ถึงที่พักตำบลปางเปรื่อย วันนี้เดิรทาง ๖ ชั่วนาฬิกา

ณ วันอาทิตย์แรม ๒ ค่ำ เดือน ๖ เวลาย่ำรุ่ง (๖ ก.ท.) ยกออกจากที่พักปางเปรื่อย ต้องเดิรมาในลำห้วยเป็นหลายแห่ง เดิรต่อมาจนถึงเวลาเช้า ๔ โมงครึ่ง (๑๐.๓๐ ก.ท.) ถึงที่พักปางกุม หยุดพักที่นี่คืนหนึ่ง เดิรทางวันนี้ ๔ ชั่วนาฬิกาครึ่ง

ณ วันจันทร์แรม ๓ ค่ำ เดือน ๖ เวลาย่ำรุ่ง (๖ ก.ท.) ยกออกจากที่พักเดิรมาตามระยะทางมีบ้านราษฎรอยู่หลายแห่งหลายตำบล กับมีทุ่งนาก็หลายแห่ง เดิรทางมาจนถึงเวลาเที่ยงวันถึงที่พักปางสองห้อง พักนอนคืนหนึ่ง เดิรทางมาวันนี้ ๖ ชั่วนาฬิกา

ณ วันอังคารแรม ๔ ค่ำเดือน ๖ เวลาย่ำรุ่ง (๖ ก.ท.) ยกออกจากที่พักเดิรออกมาตามระยะทาง ข้ามบ้านเรือนราษฎรมาหลายแห่งจนมาถึงห้วยกับทุ่ง พระสงครามภักดีและอุปฮาดราชวงศ์เมืองน้ำปาดได้ออกมาคอยรับอยู่แล้ว มีคนเชิญดาพ ๑ คู่ กับมีฆ้องกะแตและกลองแห่นำหน้ามา ครั้นเวลาเช้า ๕ โมงครึ่ง (๑๑.๓๐ ก.ท.) ยกกองทัพมาถึงเมืองน้ำปาด ระยะทางเดิรวันนี้ ๕ ชั่วนาฬิกา ๓๐ นาที

แม่ทัพได้ซักถามข้อราชการบ้านเมืองกับพวกท้าวขุนผู้รักษาเมืองดู พระสงครามภักดีบอกว่า "พวกต้องสู้ชื่อคำอู เป็นนายร้อยได้มาเป็นเชยสู่อยู่ในเมืองน้ำปาด คำอูฝากตัวขึ้นอยู่กับพระยาพิชัย (มิ่ง) ครั้นพระยาพิชัยถึงแก่อนิจกรรมแล้ว ก็เข้าฝากตัวอยู่กับพระมหาดไทยจนบัดนี้ ขออำนาจมาตั้งย่อนหมากกะลอก ราษฎรพากันเล่นเสียเงินทองต้องเป็นหนี้เป็นข้าเป็นอันมาก อนึ่ง ป่าไม้ขอนสักซึ่งมีอยู่ที่ในเมืองน้ำปาดนั้น ป่าไม้นี้แต่ก่อนมาราษฎรได้ทำพอเลี้ยงชีวิต มาบัดนี้คำอูไปรับอำนาจทำป่าไม้นี้มาจากพระยาพิชัย เข้าแย่งทำเสีย ราษฎรก็ไม่ได้ทำ ค่าตอไม้ที่คำอูได้ตัดทำนั้นก็ไม่ได้เสียเงินให้กับใครด้วย"

แม่ทัพเห็นว่าเหตุ ๒ อย่างนี้ กลับถึงกรุงเทพฯ แล้วจะต้องพูด

รุ่งขึ้นวันพุธแรม ๕ ค่ำ เดือน ๖ เวลาย่ำรุ่งแล้ว (๖ ก.ท.) ยกออกจากเมืองน้ำปาด เดิรมาในป่าเต็งรังทางเรียบดี เดิรมาจนเวลาบ่ายโมงครึ่ง (๑.๓๐ ล.ท.) ถึงค่ายที่พักซำเตย หยุดพักคืนหนึ่ง เดิรทางวันนี้ ๗ ชั่วนาฬิกาครึ่ง

รุ่งขึ้น ณ วันพฤหัสบดีแรม ๖ ค่ำ เดือน ๖ เวลาย่ำรุ่งแล้ว (๖ ก.ท.) ยกจากที่พักเดิรทางต่อมาจนเวลาย่ายโมงครึ่ง (๑.๓๐ ล.ท.) ถึงที่พักบ้านน้ำพี้ หยุดพักค้นหนึ่ง เดิรทางวันนี้ ๗ ชั่วนาฬิกาครึ่ง

รุ่งขึ้น ณ วันศุกรแรม ๗ ค่ำ เดือน ๖ เวลาย่ำรุ่ง (๖ ก.ท.) ยกออกจากที่พักเดิรมาตามทางจนเวลาย่าย ๒ โมง (๒ ล.ท.) ถึงที่พักนาคนึง หยุดพักแรมค้นหนึ่ง เดิรทางในวันนี้ ๘ ชั่วนาฬิกา

รุ่งขึ้น ณ วันเสาร์แรม ๘ ค่ำ เดือน ๖ ปีกุน นพศก จุลศักราช ๑๒๔๙ พ.ศ. ๒๔๓๐ เวลา ๑ โมงเช้า (๗ ก.ท.) ยกออกจากที่พักนาคนึง ครั้นถึงเวลาเช้า ๔ โมง (๑๐ ก.ท.) ก็ได้บรรลุถึงเมืองพิชัย

อนึ่งกรมการเมืองพิชัยรู้ว่ากองทัพจะยกกลับ ก็ได้จัดการรับรองไว้ก่อนคือ ทำซุ้มทวารและทำเนียบที่พัก ทั้งมีเสาธงอยู่หน้าทำเนียบชักธงบริวารคอยรับรองด้วย ดังมีอยู่ในรูปซึ่งได้ฉายไว้นั้นแล้ว ครั้นกองทัพยกมาถึงซุ้มทวาร พระสงฆ์ก็ได้สวดไชยยันโต และพวกราษฎรก็ได้ตั้งโต๊ะรับจุดธูปเทียนบูชากองทัพตลอดสองข้างทางจนถึงทำเนียบที่พักซึ่งอยู่ริมน้ำ

คำเตือนสติคัดจากสมุดพกรายวันในการเดิรทางของเจ้าหมื่นไวยวรนารถแม่ทัพ

ถ้าใคร ๆ จะต้องมีราชการขึ้นมาทางเมืองนครหลวงพระบาง ขึ้นไปทางเมืองหัวพันห้าทั้งหกและเมืองสิบสองจุไทยแล้ว การที่จะใช้ช้างกับโคต่างนั้นหาสะดวกไม่ ด้วยทางนั้นมีแต่ห้วยและเขาทั้งสิ้น ช้างและโคต่างจะบรรทุกสิ่งของขึ้นไปนั้นเป็นการลำยากมาก เพราะทางยางทาง ช้างและโคต่างก็เดิรขึ้นไปหาได้ไม่ หนทางดังที่กล่าวมานี้ถ้าจะใช้สิ่งใด ๆ เป็นพาหนะบรรทุกของแล้วสู้ข่าแจะหาได้ไม่ ข่าคนหนึ่งเป็นผู้ใหญ่แล้ว เข้ของหนักได้ถึง ๕๐ ชั่ง เข้ได้อย่างกลางก็ได้หนักถึง ๓๐ ชั่ง เด็ก ๆ เข้ได้หนัก ๑๕ ชั่ง ส่วนสะเบียงอาหารสำหรับตัวของเขานั้นก็เอาไปได้ต่างหากอีก ถ้าแม้ว่าจะใช้ข่าแจะให้เข้ของไปแล้ว ต้องพูดจาปลอบโยนเอาใจไว้จึงจะดี ถ้าแม้ว่าไปทำท่าทางดุดันเอาแต่ลำพังใจของเรา ทำดุดันด่าตีแล้ว ข่าแจะนั้นมักจะทอดทิ้งเข้ของหลบหนีเข้าป่าเข้าดงไปเสีย

๗๘ รูปแม่น้ำเมืองพิชัย ถ่ายเมื่อกองทัพยกกลับลงมา
จากเมืองหลวงพระบาง (ครั้งที่ ๑)

วันนี้แม่ทัพได้ทำบุญนิมนต์พระมาสวดมนต์ทำขวัญของชัยด้วย ในวันรุ่งขึ้นพระมาฉันและมีการมหรสพฉลอง ๓ วัน ๓ คืน คือกลางวันมีละครและหุ่นจีน กลางคืนมีหนังจีนด้วย

ระหว่างที่กองทัพยกถึงเมืองพิชัยแล้ว พวกเจ้าของช้างซึ่งเกณฑ์มารับกองทัพนั้น ได้ทำเรื่องราวมายื่นต่อแม่ทัพหลายสิบฉะบับ มีใจความว่า "พระพิชัยชุมพล มหาดไทยซึ่งพระยาศรีสหเทพได้มอบหมายกิจการที่จะส่งสะเบียงอาหารให้แก่กองทัพกับช้างที่เกณฑ์ให้ไว้นั้น พระพิชัยชุมพลได้ลงเอาเงินสินบนกับเจ้าของช้าง และให้สัญญาว่าจะไม่เกณฑ์ช้างของพวกเจ้าของช้างซึ่งได้เสียเงินไปแล้วอีก เจ้าของช้างได้รับความเดือดร้อนซึ่งต้องเสียทั้งเงินทั้งต้องถูกเกณฑ์ช้าง เสียเวลาทำมาหากิน ขอให้แม่ทัพได้ส่วนดับทุกข์ให้แก่พวกราษฎรซึ่งเป็นเจ้าของช้าง ให้ได้รับความจริงด้วย" เมื่อแม่ทัพได้รับเรื่องราวของเจ้าของช้างดังนั้นแล้ว จึงให้หาตัวพระพิชัยชุมพลมหาดไทยมายื่นเรื่องราวที่ราษฎรร้องฟ้องนั้นให้ดู กับถามว่า "ตามเรื่องราวที่ราษฎรมายื่นนี้จริงหรือเท็จ?" พระพิชัยชุมพล มหาดไทยก็ทำกิริยาอึกอัก และพูดตอบเย็นนัยๆ ว่า "ก็เป็นความจริงตามเรื่องราวอยู่บ้าง แต่เงินที่ได้มานี้ก็ไม่ได้เป็นประโยชน์อะไรส่วนตัวพระพิชัยชุมพลทั้งหมด ได้ส่งไปให้เจ้าคุณศรีสหเทพ" เมื่อแม่ทัพได้ฟังคำให้การของพระพิชัยชุมพลมหาดไทยเช่นนี้จึงซักถามว่า "การที่พระพิชัยชุมพลซัดทอดไปถึงพระยาศรีสหเทพนั้น ได้มีอะไรเป็นหลักฐานที่จะอ้างอิงบ้าง!" พระพิชัยชุมพลมหาดไทยก็ตอบว่า "มีหลักฐานที่จะอ้างได้คือหนังสือของพระยาศรีสหเทพที่มีมาถึงตนหลายฉะบับ" ในทันใดนั้นแม่ทัพจึงมีคำสั่งให้นายทหารคุมตัวพระพิชัยชุมพลไปนำหนังสือนั้นๆ มา ครั้นพระพิชัยชุมพลนำหนังสือนั้นมาแล้ว แม่ทัพก็ได้ตรวจดูเห็นใจความในหนังสือของพระยาศรีสหเทพฉะบับหนึ่งนั้นมีความว่า "พระนายไวยแม่ทัพคนนี้เป็นคนสำคัญและเป็นคนโปรดปรานมาก เมื่อจะกระทำการสิ่งใดเพื่อหาผลประโยชน์ต้องระวังให้เป็นการกวดขัน และฉะบับต่อๆ มาก็เป็นการแนะนำในการที่จะหาผลประโยชน์" แม่ทัพเห็นหนังสือสำคัญของพระยาศรีสหเทพเช่นนี้แล้ว จึงได้ยึดหนังสือนั้นไว้เป็นหลักฐาน และสั่งให้จำตรวนพระพิชัยชุมพลมหาดไทยไว้เพื่อที่จะได้นำตัวลงมากรุงเทพฯ พร้อมกับกองทัพ ในขณะนั้นเมื่อพวกนายทหารทั้งหลายได้ทราบเรื่องราวซึ่งเกิดขึ้นเช่นนี้แล้ว ก็ยินดีปรีดาโกรธแค้นทั่วหน้ากัน จึงได้พากันมาหาแม่ทัพพูดว่า "พระพิชัยชุมพลมหาดไทยคนนี้เอง ที่เป็นผู้ประหารชีวิตพวกนายทหารและ

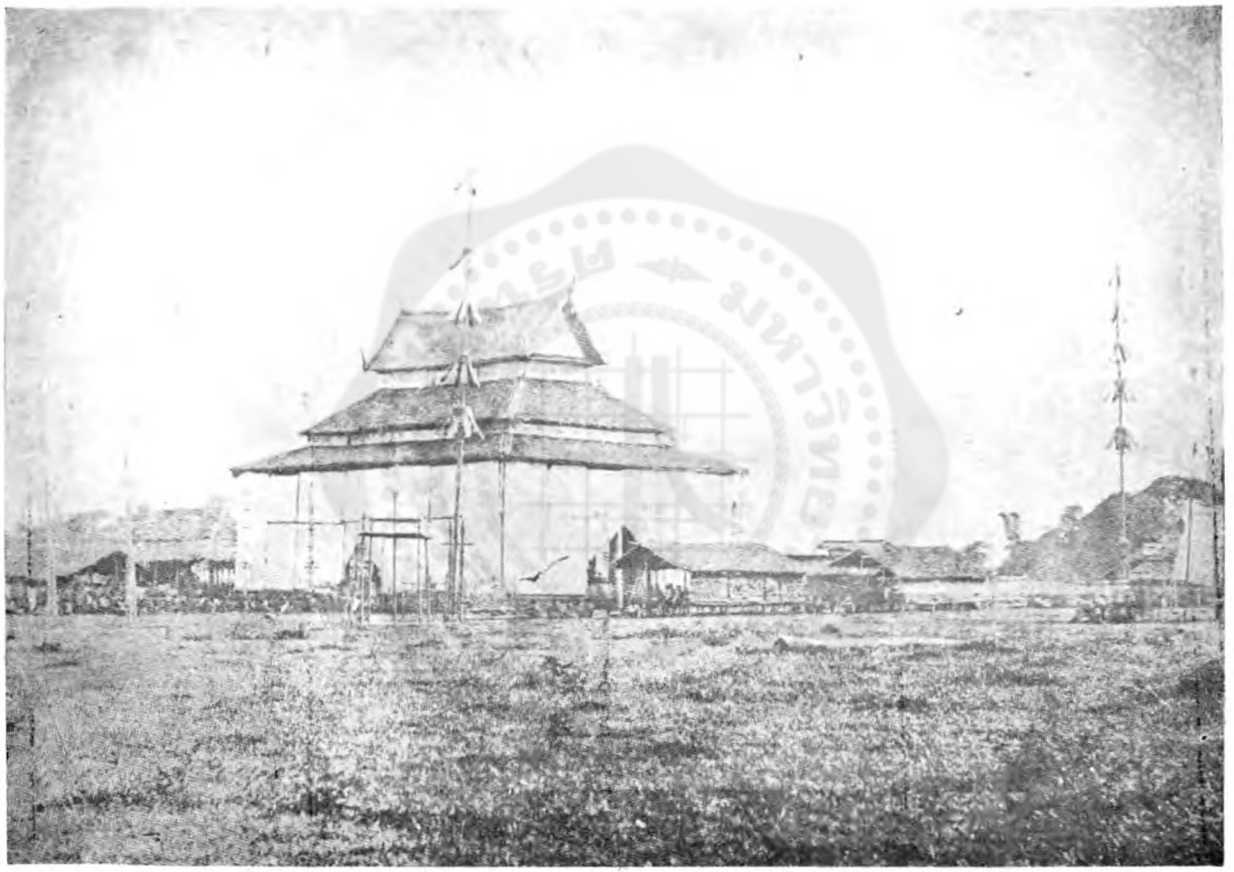
พลทหารซึ่งได้ป่วยตายไปหลายร้อยคน โดยไม่มียากิน เพราะเห็นแต่ผลประโยชน์ส่วนตัว ตนมีหน้าที่ ๆ จะส่งสะเบียงอาหารและยาให้ทันกำหนดที่พระยาศรีสหเทพได้สั่งไว้ นี่พระพิชัยชุมพลมหาดไทยหาทำตามคำสั่งไม่ กลับรับสินบนปล่อยช้างเสีย ไม่ส่งยาและสะเบียงอาหารให้ขึ้นไปทันกำหนด ทำให้เสียราชการและชีวิตทหารลงเป็นอันมาก อ้ายคนนี้เองเป็นคนฆ่าพวกเรา เพราะฉะนั้นขอให้แม่ทัพลงโทษพระพิชัยชุมพล มหาดไทยเสียตามกฎอัยการศึกเถิด" แม่ทัพจึงตอบนายทหารพวกนั้นว่า "การเรื่องนี้มีข้อความพาดพันเกี่ยวข้องอยู่กับพระยาศรีสหเทพด้วย อีกประการหนึ่งกองทัพก็จะยกกลับกรุงเทพ ฯ ในเร็ววันนี้ ครั้นจะลงโทษพระพิชัยชุมพลตามอาชญาศึกก็จะเป็นการร้ายกาจเกินไป อนึ่งกรมยุทธนาธิการก็ได้จัดตั้งขึ้นแล้ว เราควรจะนำตัวพระพิชัยชุมพลมหาดไทยลงไป ให้ศาลทหาร กรมพระธรรมนูญของกรมยุทธนาธิการชำระปรับโทษกันเองจะดีกว่า" นายทัพนายกองก็พากันเห็นชอบด้วยตามความคำรินั้น

ขณะที่กองทัพพักอยู่ที่เมืองพิชัย เพื่อจัดเรือที่จะบรรทุกทหาร ไพร่พลและสะเบียงอาหารกับเข้าของต่าง ๆ แม่ทัพได้ช่วยจัดการทำศพพระยาพิชัย (มิ่ง) เป็นการเอิกเกริกใหญ่โตสมเกียรติยศ ปลูกโรงทึมขึ้นใหญ่โต ครั้น ณ วันอังคาร ขึ้น ๓ ค่ำ เดือน ๗ ปีกุน นพศก จุลศักราช ๑๒๔๙ พ.ศ. ๒๔๓๐ ชักศพมาตั้งยังโรงทึม ณ วันพฤหัสบดีขึ้น ๕ ค่ำ เดือน ๗ ก็ได้เผาศพ และมีการมหรสพทั้งกลางวันกลางคืน เมื่อเสร็จการแล้ว และได้หยุดพักช่วยจัดการปราบปรามโจรผู้ร้ายในเมืองพิชัย ซึ่งเป็นพาลทุจริตอยู่ในพระราชอาณาเขตต์ กระทำความกดขี่ให้ราษฎรได้รับความเดือดร้อนยากแค้นในทางที่ไม่เป็นยุตติธรรม ให้สงบราบคายเรียบร้อยไปเสร็จแล้ว

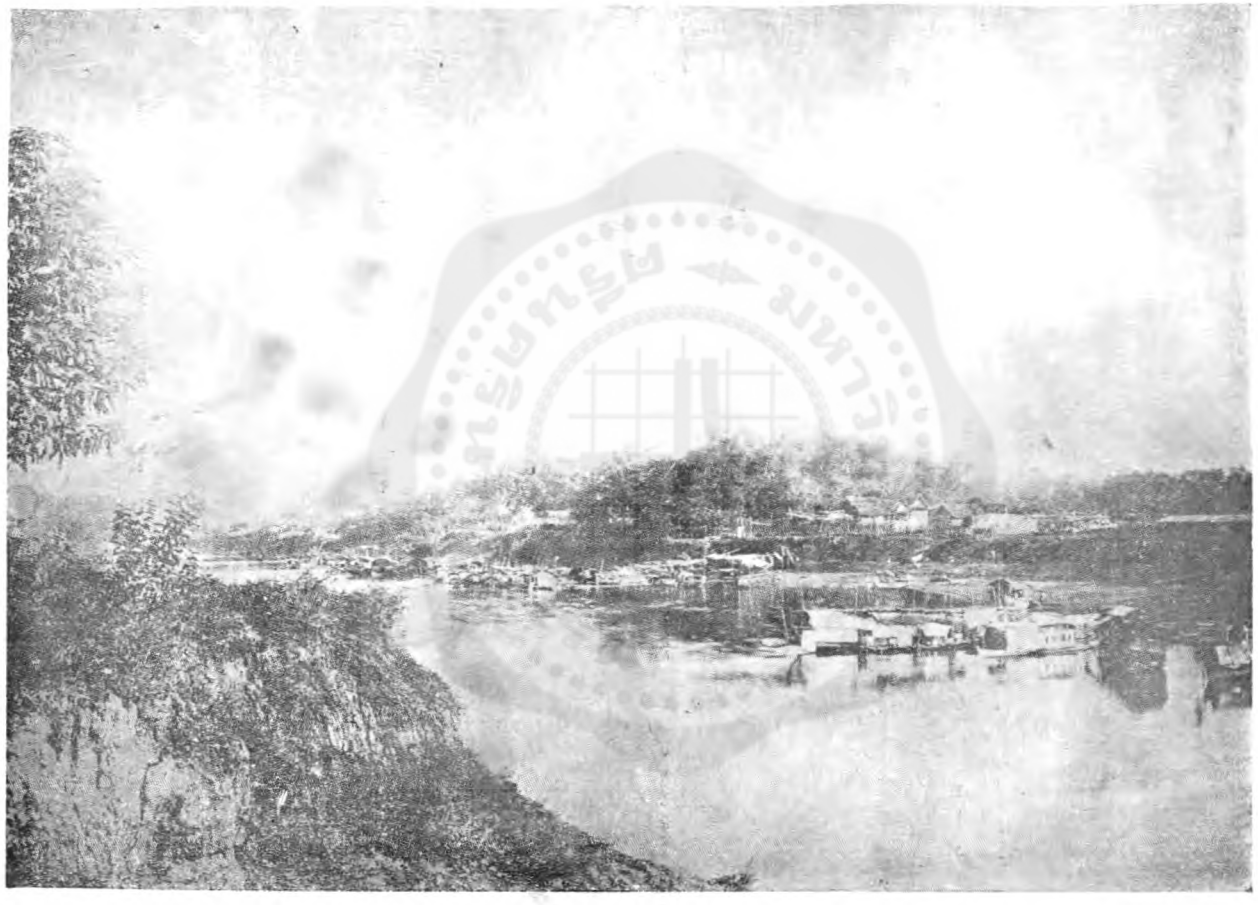
ครั้น ณ วันเสาร์ เดือน ๗ ขึ้น ๗ ค่ำ ปีกุน นพศก จุลศักราช ๑๒๔๙ พ.ศ. ๒๔๓๐ กองทัพก็ยกออกจากเมืองพิชัย ขณะที่กองทัพยกออกจากเมืองพิชัยนั้น พวกจีนพ่อค้ากับราษฎรก็ได้จัดขบวนแห่ส่งกองทัพ มีม้า ล่อ เล่าโก๊ และของทิวอย่างจีนมีสีต่าง ๆ เป็นอันมาก กับมีของใหญ่นำหน้ากองทัพจารึกว่า ไชยสุยของประเทศสยาม และพากันแห่ส่งกองทัพไปจนพ้นเขตต์เมืองพิชัย เมื่อขณะกองทัพล่องลงมานั้น มีราษฎรชายหญิงนำดอกไม้ธูปเทียนมาจุดบูชาอยู่ริม ๒ ฝากฝั่งทาง ทั้งพระสงฆ์ตามอารามต่าง ๆ ก็ได้สวดไชยยันโตให้แก่กองทัพทุกวันตลอดทางมา ครั้นถึงเมืองพิษณุโลกแล้วแม่ทัพและพวกนายทัพนายกองก็ได้แวะขึ้นนมัสการพระพุทธชินราช แม่ทัพ

๘๐ พระพิชัยชุมพล มหาดไทย ที่เป็นผู้ลงเอาเงินกับเจ้าของช้าง จนส่งสะเบียงและยาไปไม่ทันกำหนด นายทหารและพลทหารต้องป่วยไข้ตายไปโดยมากเพราะคนๆนี้กับเป็นพ่อตาพระยาราชฤทธานนท์ ข้าหลวงประจำเมืองแพร่ที่พวกเงี้ยวฆ่าตาย

๘๑ รูปโรงทึมพระยาพิชัย (มิ่ง) เมืองพิชัย ซึ่งขึ้นไปเป็นข้าหลวง
เมืองหลวงพระบาง ถึงแก่กรรมที่เมืองหลวงพระบาง

๙๒ รูปเรือที่ขึ้นไปรับกองทัพ เมื่อขากลับกรุงเทพ ฯ ที่หน้าเมืองพิชัย

จึงได้ปลดเครื่องแต่งตัว ซึ่งแต่งไปในคราวรบทัพ กับ สัปทน สักหลาดแดงถวายพระพุทธชินราช เป็นปูชนียการตามจารีตโบราณกาล

ในค่ำวันนั้น พระไชยบูรณ์ (น้องชายหม่อมหรุ่น ในสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ช่วง บุนนาค) ปลัดเมืองพิษณุโลก ได้มีหุ่นกระบอกฉลองแม่ทัพและกองทัพ เล่นเรื่องขุนช้างขุนแผนตอนพระไวย รับอาสายกทัพไปตีเมืองนครเชียงใหม่ ครั้นรุ่งขึ้นแม่ทัพและนายทัพนายกอง ก็พากันไปนมัสการลาพระพุทธชินราช

ครั้นวันศุกร เดือน ๗ ขึ้น ๑๓ ค่ำ ปีกุน นพศก จุลศักราช ๑๒๔๙ พ.ศ. ๒๔๓๐ ถึงวัดพระพิมล ได้ขึ้นนมัสการแล้วล่องเลยไป

ณ วันเสาร์ขึ้น ๑๔ ค่ำ เดือน ๗ ปีกุน นพศก จุลศักราช ๑๒๔๙ พ.ศ. ๒๔๓๐ ถึงเมืองพรม มาพบพระชลยุทธโยธินกับพระวรเดช คุมเรือกลไฟ ๗ ลำ และเรือโยตชีกนิคมารับกองทัพ แล้วแจ้งความว่า พระยาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้มารับกองทัพด้วย แล้วเรือก็พากันล่องต่อมาผ่านเมืองวิเศษชัยชาญ (อ่างทอง) ล่องเลยต่อมา

ครั้น ณ วันจันทร์ เดือน ๗ แรม ๒ ค่ำ ปีกุน นพศก จุลศักราช ๑๒๔๙ พ.ศ. ๒๔๓๐ กองทัพก็ ได้ยกมาถึงกรุงเทพพระมหานคร ครั้นถึงกรุงเทพพระมหานครแล้ว เจ้าหมื่นไวยวรนารถ แม่ทัพจึงได้นำตัวพระพิชัยชุมพลมหาดไทย พร้อมด้วยเรื่องราวที่ราษฎรยื่นกับหลักฐานไปเฝ้า และถวายพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระภาณุพันธุวงศ์วรเดช (กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช) ซึ่งเป็นผู้ชำนาญการกรมยุทธนาธิการในเวลานั้น กับพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ (พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพในเวลานี้) เป็นปลัดทัพบกใหญ่อยู่ในขณะนั้น แม่ทัพได้ทูลชี้แจงและถวายหลักฐานไว้ทุกประการ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมพระภาณุพันธุวงศ์วลเดชทรงรับสั่งให้นำตัวพระพิชัยชุมพล มหาดไทยไปขังไว้ในที่คุมขังทหารในกรมยุทธนาธิการ

(ความเรื่องนี้ต่อมาก็เงียบหายไป มิได้ชำระฟอกชักกันแต่อย่างหนึ่งอย่างใด ภายหลังเมื่อเจ้าหมื่นไวยวรนารถต้องกลับไปราชการทัพปราบฮ่อในครั้งที่ ๒ คราวเมื่องหลวงพระบางแตก

กรมยุทธนาธิการก็ได้ปล่อยตัวพระพิชัยชุมพล มหาดไทยออกจากที่คุมขัง และเปลี่ยนนามตั้งให้เป็นพระสวัสดิ์ กรมการเมืองพิชัยต่อไป)

ครั้น ณ วันศุกร เดือน ๗ แรม ๑๒ ค่ำ ปีกุน นพศก จุลศักราช ๑๒๔๙ พ.ศ. ๒๔๓๐ เวลาย่ำค่ำ (๖ ล.ท.) พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จออกขุนนาง ณ พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระภาณุพันธุวงศ์วรเดช (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช) ซึ่งเป็นผู้บัญชาการกรมยุทธนาธิการทหารบก ได้นำแม่ทัพและนายทัพนายกองเข้าเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท คือ

๑. นายพันเอก เจ้าหมื่นไวยวรนารถ แม่ทัพใหญ่ฝ่ายเหนือ
๒. นายพันโท พระพหลพลพยุหเสนา
๓. นายพันตรี ข่ายวด
๔. นายร้อยเอก เทียนชัย นายแพทย์ทหาร (พระยาสารสินสวามิภักดิ์)
๕. นายร้อยเอก หลวงคชินทรปลาศ
๖. นายร้อยเอก หลวงชำนงยุทธกิจ
๗. นายร้อยเอก หลวงหัตถสารศุภกิจ
๘. นายร้อยเอก เฟื่อง
๙. นายร้อยโท ปุ้ย
๑๐. นายร้อยโท เจริญ (หลวงครรชิต)
๑๑. นายร้อยโท แจ
๑๒. นายร้อยโท ควง ชูโต
๑๓. นายร้อยโท แชก
๑๔. นายร้อยโท จิ๋ว
๑๕. นายร้อยโท ทัด
๑๖. นายร้อยโท หม่อมราชวงศ์ ท้วม
๑๗. นายร้อยโท สวน

๑๘. นายร้อยโท เพิ่ม
๑๙. นายร้อยตรี เจริญ
๒๐. นายร้อยตรี เจ๊ก
๒๑. นายร้อยตรี พลอย
๒๒. นายร้อยตรี วัน
๒๓. นายร้อยตรี เอี่ยม
๒๔. นายร้อยตรี เพ็ชร์
๒๕. นายร้อยตรี ฉุน
๒๖. นายร้อยตรี ดัด
๒๗. นายร้อยตรี หม่อมราชวงศ์ตาย
๒๘. นายแม่ม แซ่ป่แลน
๒๙. หลวงเขตต์ตานุรักษ์ พนักงานกรมนา
๓๐. พระอินทรแสนแสง ปลัดเมืองกำแพงเพ็ชร
๓๑. พระเพ็ชร์สงคราม
๓๒. พระพล เมืองสวรคโลก
๓๓. หลวงภักดีภูเขศร์ เมืองสวรรคโลก
๓๔. หลวงมหาดไทย เมืองอุตตรดิตถ์
๓๕. หลวงชนะสงคราม ปลัดเมืองกง

แล้วเจ้าหมื่นไวยวรนารถ แม่ทัพกับพระยาศรีสหเทพ ได้นำนายทัพนายกอง เจ้าท้าวพระยาในเมืองนครหลวงพระบาง กับเจ้าเมืองกรมการท้าวขุนและพวกหัวพันห้าทั้งหกและเมืองสิบสองจุไทยกับหัวหน้าจีนช่อต่าง ๆ พร้อมด้วยเครื่องราชบรรณาการต้นไม้เงินทองเป็นต้น เข้าเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท คือ

๑. เจ้าราชวงศ์
๒. เจ้าราชภาคินัย

๓. พระยาพิศาลอุไทย
๔. พระยาบุรินทรเชตต์
๕. พระยาศรีสุมัง
๖. พระยาศุภวงศ์
๗. พระสวามิภักดิ์สยามเขตต์
๘. แสนพรหมเทพจินดา
๙. แสนคุยคีพิทักษ์
๑๐. ท้าวปุง
๑๑. แสนหลวงวิเศษชุมพล
๑๒. ท้าวภู
๑๓. ท้าวแหว
๑๔. ท้าวรำ
๑๕. ท้าวพ้อง
๑๖. กวานซื่อ
๑๗. ท้าวพันโลติ
๑๘. ท้าวต่าง
๑๙. ท้าวม่วย
๒๐. ท้าวหัว
๒๑. ท้าวดี
๒๒. ท้าวทราย
๒๓. ท้าวควาย
๒๔. ท้าวสม
๒๕. ท้าวพรหม
๒๖. เพี้ยพรหมวงษา

๒๗. ท้าวคี
๒๘. ท้าวสาร
๒๙. พรหมมหาไชย
๓๐. ท้าวแก้ว
๓๑. แสนราชา
๓๒. แสนคำมงคล
๓๓. แสนราชา
๓๔. ท้าวหลวง
๓๕. เพี้ยกุษคี
๓๖. ท้าวลัด กับพวกหัวหน้าช่อทั้งปวง

แล้วเจ้าหมื่นไวยวรนารถ แม่ทัพจึงนำธงและเครื่องศัสตราวุธคือ ปืนเธนริมาตินี ปืนไรมิงตัน ปืนวินเชสเตอร์ ปืนหามแล่น กับปืนต่าง ๆ และกะสุนปืนสั้นกับอาวุธสั้นยาว เครื่องใช้ในการสงครามต่าง ๆ สรรพพืชพรรณเครื่องเพาะปลูก แร่ต่าง ๆ เครื่องใช้นุ่งห่มของราษฎร กับกงกินและผ้าตราต่าง ๆ กับแผนที่ในเขตต์แขวงเมือง หัวพันห้าทั้งหก และสิบสองจุไทยอันมีอยู่ในพระราชอาณาเขตต์นั้นทูลเกล้า ฯ ถวายเป็นอันมาก

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้มีพระราชดำรัสปฏิสันถานด้วย แม่ทัพ และนายทัพนายกอง กับพวกเจ้าท้าวพระยาลาว โดยสมควรแก่เวลาแล้วก็เสด็จขึ้น

ครั้น ณ วันเสาร์เดือน ๗ แรม ๖ ค่ำปีกุน นพศก จุลศักราช ๑๒๔๙ พ.ศ. ๒๔๓๐ พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าโสณบัณฑิตย์ (พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนพิทยลาภพฤฒิชาดา) มีลายพระหัตถ์มาถึงเจ้าหมื่นไวยวรนารถฉะบับ ๑ ใจความว่า

(สำเนา)

ส,ที่ ๒๐๑/๔๕ อ,อ, ๑ ออฟพีศไปรเวตสเกรตารีหลวง,
พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท
วัน ๗ ๑ ๗ ค่ำ ปีกุน นพศก ศักราช ๑๒๔๙
พระองค์เจ้าโสณบัณฑิตย์แจ้งความมายังเจ้าหมื่นไวยวรนารถ ด้วย

มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้า ฯ ให้แจ้งความมายังท่านว่า อุปทูตฝรั่งเศสได้มาหาพระยาภาสกรวงศ์ ถามด้วยเรื่องราชการข้างหัวเมืองฝ่ายเหนือหลายข้อ ประสงค์จะทราบราชการทางที่ท่านได้ขึ้นไปทำนั้น จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ท่านไปพบพูดปฤกษากับพระยาภาสกรวงศ์ชี้แจงการต่าง ๆ ที่ควรจะบอกให้เขาทราบ คือการอันใดที่ท่านได้เพาะได้บอกมองซิเออปาวีให้ทราบแล้วนั้น ก็ควรจะบอกอุปทูตฝรั่งเศสได้ ฤาแผนที่อันใดที่ท่านได้ให้มองซิเออปาวีดูแล้ว ก็ควรจะให้อุปทูตได้ดูเหมือนกัน จะได้เป็นบุญคุณแลเจือเป็นการเกื้อกูลแก่ทางพระราชไมตรีได้อีกส่วนหนึ่ง

โสณบัณฑิตย์

วันจันทร์ ขึ้น ๑ ค่ำ เดือน ๘ ปีกุน นพศก จุลศักราช ๑๒๔๙ พ.ศ. ๒๔๓๐ ราชทูตฝรั่งเศสมาหาเจ้าหมื่นไวยวรนารถที่บ้าน พูดด้วยเรื่องเขตต์แดน เขาได้พูดว่า "เมืองไล ฝ่ายญวนก็ว่าเป็นเมืองขึ้นของญวน ฝ่ายไทยก็ว่าเป็นเมืองขึ้นของไทย" เจ้าหมื่นไวยวรนารถตอบว่า "เมืองไลนั้นขึ้นอยู่ ๓ ฝ่ายฟ้า จีนก็ไปส่วย ญวนก็ไปส่วย หลวงพระบางก็ไปส่วย แต่แผ่นดินนั้นเป็นของไทย หัวเมืองทั้งหลายก็ทราบอยู่ทั้งสิ้น แต่ที่เป็น ๓ ฝ่ายฟ้านั้น ก็เพราะแผ่นดินติดต่ออยู่กับญวนกับลาวกับจีน คนอยู่ในเมืองไลจึงเอาของกำนัลไปให้ ดินแดนที่ขึ้นอยู่กับไทยนั้นมีแจ้งอยู่ในพงศาวดารของเมืองนครหลวงพระบางมาช้านานแล้ว"

ราชทูตฝรั่งเศสจึงพูดว่า "อยากจะขอพบกับนายช่อ" เจ้าหมื่นไวยวรนารถก็ยอมให้พบ ด้วยเห็นว่าการที่กองทัพขึ้นไปทำการมาแล้วนั้นก็พอจะเปิดเผยได้ เพราะได้ไปจัดการโดยเรียบร้อยทุกอย่างแล้ว กับเขาจะขอพบคำสามคำล่าบุตรท้าวไล เจ้าหมื่นไวยวรนารถก็ได้เรียกมาให้พบกับเขา เขาขอจะได้ถามในการบ้านเมือง เจ้าหมื่นไวยวรนารถก็ยินยอม ด้วยเห็นว่าจะปิดบังก็ไม่มิด แต่ได้สั่งสอนให้คำสามคำล่าพูดจาให้สมควรกับการ

ณ วันศุกร์ เดือน ๘ ขึ้น ๕ ค่ำ ปีกุน นพศก จุลศักราช ๑๒๔๙ พ.ศ. ๒๔๓๐ เวลาย่ำค่ำ (๖ ล.ท.) พระยาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จออกขุนนาง ณ พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท ทรงพระ-

กรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานสัญญาบัตร และพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์แก่ทหารและข้าราชการหัวเมืองที่ได้รับราชการไปในกองทัพคือ

๑. ให้นายพันเอก เจ้าหมื่นไวยวรนารถ น.ช.ม.ม. เป็นนายพลตรีและเป็นพระยาสุรศักดิ์มนตรี ผู้บัญชาการกรมยุทธภัณฑ์ในกรมยุทธนาธิการ และพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ช้างเผือกสยามชั้นที่ ๒ ทุลวราภรณ์ ท.ช. กับตราสำหรับตระกูล ชื่อทุติยจุลจอมเกล้า ท.จ.ว. ดังมีข้อความแจ้งอยู่ในสัญญาบัตรและประกาศนียบัตรนั้นแล้ว

(สำเนา)

พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระบรมราชโองการมารพระบัณฑูรสุรสิงหนาทโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม

ให้เจ้าหมื่นไวยวรนารถ น.ช.ม.ม. เป็นเจ้าพนักงานใหญ่ผู้บัญชาการยุทธภัณฑ์ มีอำนาจที่จะบังคับแลจัดการทั้งปวงที่เกี่ยวข้องด้วยโรงทหาร เครื่องใช้สรอยสรรพสาตราวุธแลพาหนะของทหารในทางบก กับทั้งเสบียงอาหารทั้งปวง ตามข้อพระราชบัญญัติทุกประการ ให้พึงบังคับบัญชาผู้ใหญ่ในกรมนั้น แลให้นายทหารทั้งปวงพึงบังคับบัญชาเจ้าหมื่นไวยวรนารถตามพระราชบัญญัติแลชอบด้วยราชการ จงเว้นการควรเว้น หมั่นประพฤติการควรประพฤติ ให้ต้องตามกฎหมายแลข้อพระราชบัญญัติเก่าใหม่ แลชอบด้วยธรรมเนียมในกรมนั้นจงทุกประการ จงมีสุขสวัสดิ์เจริญเทอญ

ตั้งแต่ ณ วัน ๓ ฯ ๘ ค่ำ ปีกุน นพศก ศักราช ๑๒๔๘ เป็นปีที่ ๒๐ ฤๅวันที่ ๖๗๔๗ ในรัชกาลปัตยุบันนี้

(พระบรมนามาภิธัย) สยามินทร์

ให้เจ้าหมื่นไวยวรนารถ หัวหมื่นมหาดเล็กเวรฤทธิ์ เป็นพระยาสุรศักดิ์มนตรี จางวางมหาดเล็ก ถือศักดินา ๓๐๐๐ ทำราชการตามตำแหน่งตั้งแต่บัดนี้ไป จงเว้นการควรเว้น หมั่นประพฤติการควรประพฤติ สมควรแก่ตำแหน่งทุกประการตามอย่างธรรมเนียมข้าราชการทั้งปวง ขอให้มีสุขสวัสดิ์เจริญเทอญ

ตั้งแต่ ณ วัน ๖ ฯ ๑ ๘ ค่ำปีกุน นพศก ศักราช ๑๒๔๙ เป็นวันที่ ๖๘๐๗ ในรัชกาลปัตยุบันนี้

(พระบรมนามาภิธัย) สมเด็จพระปรมินทร์มหาจุฬาลงกรณ์ ปร.ส.

สมเด็จพระปรมินทร์มหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าแผ่นดินสยามทั้งฝ่ายเหนือฝ่ายใต้ แลดินแดนทั้งหลายที่ใกล้เคียง คือลาวเฉียง ลาวกาว มลายู กะเหรี่ยง แลอื่น ๆ ผู้เป็นเจ้าเป็นใหญ่ของเครื่องราชอิศริยศช้างเผือกสยาม

ขอประกาศแก่ท่านทั้งหลายทั้งปวง ผู้ซึ่งจะพบอ่านประกาศนี้ให้ทราบว่า

พระยาสุรศักดิ์มนตรี จางวางมหาดเล็ก สมควรจะรับเครื่องราชอิศริยศ ช้างเผือกสยามได้

จึงมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้พระยาสุรศักดิ์มนตรี รับเครื่องราชอิศริยศ ช้างเผือกสยามชั้นที่ ๒ ชื่อจุลวราภรณ์ จ.ช. เป็นเกียรติยศสืบไป ขอให้มีความเจริญสุขทุกประการเทอญ

พระราชทานแต่ ณ วัน ๕ ฯ ๑ ค่ำปีกุน นพศก ศักราช ๑๒๔๙ เป็นวันที่ ๖๙๔๖ ในรัชกาลปัตยุบันนี้

(พระบรมนามาภิธัย) จุฬาลงกรณ์ ปร.ส.

สมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้ากรุงสยาม ซึ่งเป็นพระเจ้าแผ่นดินใหญ่ ในรัชกาลที่ ๕ ในพระบรมราชวงศ์ ซึ่งได้ประดิษฐานแลดำรงกรุงรัตนโกสินทรายุทธยาบรมราชธานีมหานครใหญ่ในประเทศบางกอกนี้ แลเป็นเจ้าเป็นใหญ่แก่ประเทศราชใกล้เคียง คือ ลาวเฉียง ลาวกาว มลายู กะเหรี่ยง แลอื่น ๆ ในทิศนั้น ๆ แลเป็นเจ้าของตราเครื่องราชอิศริยยศ จุลจอมเกล้าสำหรับตระกูล

ขอประกาศความเรื่องนี้แก่ท่านทั้งหลายทั้งปวง หรือผู้หนึ่งผู้ใดที่จะได้อ่านคำประกาศนี้ให้ทราบว่า เราพระเจ้ากรุงสยามตั้งให้พระยาสุรศักดิ์-มนตรี (เจิม) จางวางมหาดเล็ก รับตราเครื่องราชอิศริยยศจุลจอมเกล้าสำหรับตระกูลตำแหน่งที่ ๒ ชื่อ ทุติยจุลจอมเกล้า ท,จ,ว, ดำรงวงศ์ตระกูลต่อไปสืบไปเบื้องน่า ให้บุตรชายใหญ่รับตำแหน่งที่ ๓ ชื่อตติยจุลจอมเกล้า ต,จ, ดำรงวงศ์ตระกูลต่อไป

ตามข้อพระราชบัญญัติ แลคำประกาศสำหรับดวงตราเครื่องราช-อิศริยยศทุกประการ จงเจริญสรรพศิริสวัสดิพิพัฒนมงคลชนมายุวรรณ ศุข พล ปฏิภาณ ดำรงวงศ์ตระกูลสืบต่อไปสิ้นกาลนานเทอญ

พระราชทานแต่ ณ วัน ๖ ฯ ๘ ค่ำ ปีกุน นพศก ศักราช ๑๒๔๙

เป็นปีที่ ๒๐ ฤๅวันที่ ๖๘๐๗ แต่มูลพระบรมราชาภิเศก ในรัชกาลปัตยุบันนี้

(พระบรมนามาภิธัย) จุฬาลงกรณ์ ปร.ส.

พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้า-เจ้าอยู่หัว มีพระบรมราชโองการมาพระบัณฑูรสุรสิงหนาท โปรดเกล้า-โปรดกระหม่อม

ให้พระยาสุรศักดิ์มนตรี เป็นนายพลตรี (เมเยอเยเนอราล) ในกรมทหารบก ทำราชการตามตำแหน่งตั้งแต่บัดนี้ไป ให้ฟังบังคับบัญชาผู้ใหญ่ในกรมนั้น ตามข้อพระราชบัญญัติทุกประการ จงเว้นการควรเว้น หมั่นประพฤติการควรประพฤติ ให้ต้องตามกฎหมายแลข้อพระราชบัญญัติเก่าใหม่ แลชอบด้วยธรรมเนียมในกรมนั้นทุกประการ จงมีศุขสวัสดิ์เจริญเทอญ

ตั้งแต่ ณ วัน ๖ ๑๓ ๘ ค่ำ ปีชวดสัมฤทธิศก ศักราช ๑๒๕๐
เป็นปีที่ ๒๑ ฤๅวันที่ ๗๑๗๘ ในรัชกาลปัตยุบันนี้

(พระบรมนามาภิธัย) สยามินทร์

๒. ให้นายพันตรี ว่ายวด เป็นพระพลัยฎานุรักษ์ ผู้ช่วยผู้บัญชาการกรมยุทธภัณฑ์ในกรมยุทธนาธิการ กับพระราชทานเครื่องราชอิสริยยศช้างเผือกสยามชั้นที่ ๓ ชื่อนิภาภรณ์

๓. นายร้อยเอก หลวงอำนวยยุทธกิจ มงกุฎสยามชั้นที่ ๓ มัณฑนาภรณ์

๔. นายร้อยโท ปุ้ย ช้างเผือกสยามชั้นที่ ๔ ภูษนาภรณ์

๕. นายร้อยโท แชก ,, ,, ๔ ,,

๖. นายร้อยโท หรุ่น ,, ,, ๔ ,,

๗. นายร้อยโท พลอย ,, ,, ๔ ,,

๘. นายร้อยโท หม่อมราชวงศ์ ตาบ มงกุฎสยามชั้นที่ ๕ วิจิตราภรณ์

๙. นายร้อยตรี ดัด มงกุฎสยามชั้นที่ ๕ วิจิตราภรณ์

๑๐. นายคิษฐ์ คาเด็ด ได้รับพระราชทานเหรียญจักรมาลา

๑๑. นายเทศ ,, ,, ,,

๑๒. ว่านายสิบ นิล ,, ,,

๑๓. นายสิบเอก กลิ่น ,, ,,

๑๔. นายสิบเอก ชาม ,, ,,

๑๕. นายสิบเอก สุด ได้รับพระราชทานเหรียญกัร์มาลา

๑๖. พลทหารนิ่ม ,, ,,

๑๗. พระอินทรแสนแสง ปลัดเมืองกำแพงเพ็ชร ช้างเผือกสยามชั้นที่ ๔ ภูษนาภรณ์

๑๘. พระเพ็ชรสงคราม เมืองสวรรคโลก มงกุฎสยามชั้นที่ ๔ ภัทราภรณ์

๑๙. พระพล เมืองสวรรคโลก มงกุฎสยามชั้นที่ ๔ ภัทราภรณ์

๒๐. หลวงภักดิภูเบศร์ เมืองสวรรคโลก มงกุฎสยามชั้นที่ ๕ วิจิตราภรณ์

๒๑. หลวงมหาดไทย เมืองอุตรดิตถ์ มงกุฎสยามชั้นที่ ๕ วิจิตราภรณ์

กับพวกเจ้าท้าวพระยาลาวและพวกท้าวขุนหัวพัน ที่มาด้วยกับกองทัพนั้น ก็ได้รับพระราช-ทานตราและเหรียญถ้วนทั่วหน้ากัน ตามชั้นของผู้ที่มีความชอบ ตามบัญชีที่แม่ทัพได้ยื่นไว้ต่อกรมยุทธนาธิการทุกคน

ครั้นแล้วเจ้าท้าวพระยาลาว และพวกท้าวขุนหัวพันต่าง ๆ ซึ่งมาด้วยกับกองทัพ ก็เข้าเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทกราบถวายบังคมลาไปรักษาราชการ ณ บ้านเมืองของตนต่อไป พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำรัสปฏิสันถานด้วยพอสมควรแก่เวลา แล้วก็เสด็จขึ้น

ปกรณ์ ๓๒

ตอนที่เป็นผู้บัญชาการกรมยุทธภัณฑ์ และเปลี่ยนเครื่องแต่งตัวมหาดเล็กรักษาพระองค์ กับทหารม้า

ในระหว่างที่ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ข้าพเจ้าออกไปเป็น ผู้บังคับการ ทหารหน้า และจัดการเกลี้ยกล่อมทหาร สมัครนั้น ข้าพเจ้าได้กราบบังคมทูล พระกรุณาขอ พระราชทานพระบรมราชานุญาตพักที่ตึก ๒ ชั้นหน้าพระที่นั่งสุทไธยสวรรย์เพื่อให้ใกล้กับราชการ ส่วนน้องหญิงและวงศ์ญาติของข้าพเจ้านั้น ให้คงพักอยู่ที่บ้านเก่าของบิดาเดิม

คราวนี้พวกวงศ์ญาติที่สืบสายโลหิตทางบุนนาคก็พากันไม่ชอบข้าพเจ้า เพราะเหตุที่ไปเกลี้ยกล่อมพวกลาวสี่ไม้หรือลาวโซ่งลาวพวนและเขมรซาวเมืองเพ็ชรบุรี และราชบุรี เข้ามาเป็นทหารสมัครจึงพากันใช้อำนาจรบกวนให้ข้าพเจ้าเกิดความร้อนใจขึ้นจนพระยาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท และทรงเห็นว่าข้าพเจ้าได้รับความเดือดร้อน จึงได้มีพระกระแสรับสั่งดังนี้ “พี่ชายของเจ้าก็ออกไปเป็นเจ้าเมืองสุพรรณบุรีเสียแล้ว ทั้งตัวของเจ้าก็ต้องมาเฝ้าประจำราชการอยู่ ข้าก็พลอยร้อนใจด้วยในเหตุนี้ และน้องสาวที่ยังอยู่ในความปกครองของเจ้าก็มีหลายคน ข้ามีบ้านอยู่แห่งหนึ่งที่ตำบลศาลาแดง ซึ่งเดิมเป็นบ้านของกัปตันวอแรล เขาได้ขายให้กับข้า ให้เจ้าพาน้องสาวไปอยู่บ้านนั้นเถิด ข้ายกบ้านให้กับเจ้า จะได้ระงับความร้อนใจในการต่อไป”

ข้าพเจ้าจึงได้พาครอบครัวยกไปอยู่ที่บ้านศาลาแดง ส่วนบ้านเก่านั้นข้าพเจ้าได้อนุญาตให้หลวงพิทักษ์อาภรณ์ (ชูโต) บิดาของหม่อมละม้าย (หม่อมในพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่น

เทวางศ์วโรปการ) อาศัยอยู่ต่อมาพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงมีพระกระแสรับสั่งว่า เวลานี้ที่ดินซึ่งติดต่อกับบ้านศาลาแดงนั้น ก็ไม่สู้จะแพงนัก และได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานเงินให้ข้าพเจ้า ๑๐๐ ชั่ง เพื่อจะซื้อที่ดินต่อบ้านศาลาแดง ข้าพเจ้าได้จะซื้อที่ดินติดต่อกับบ้านนี้ได้เนื้อที่ราว ๑๕๐ ไร่เศษ

ครั้นต่อมาพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ได้เสด็จไปเยี่ยมเยียนข้าพเจ้า ณ บ้านศาลาแดง และได้เสด็จทอดพระเนตรที่อยู่ทั่วไป เมื่อได้ทอดพระเนตรเห็นลายมือของพระยาสุรศักดิ์มนตรี (แสง แสง—ชูโต) เขียนอวยพรให้ข้าพเจ้าไว้เมื่อจวนจะถึงอสัญกรรมพร้อมกับคำปฏิญญาณของข้าพเจ้า ที่ได้ใส่กรอบแขวนไว้ในบ้านนั้นก็ทรงชมเชยว่า ข้าพเจ้าเป็นผู้มีความกตัญญูต่อบิดา และได้มีพระกระแสรับสั่งต่อไปว่า ตึกหลังที่น้องสาวข้าพเจ้าอยู่นั้นเล็กนัก ควรจะสร้างให้ใหญ่พอกันอยู่ และได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ว่าเหมานายช่าง เป็นราคามากน้อยเท่าใดจะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานให้ ข้าพเจ้าจึงให้นายกราโดชาติอิตาเลียน ซึ่งเป็นนายช่างรับเหมาก่อสร้าง ทำแปลนตามแบบซึ่งได้เขียนที่ค่ายเมืองซ่อน เมื่อคราวไปปราบจีนครั้งที่ ๑ เมื่อนายช่างเขียนแปลนแล้วก็กะราคา ๔๓๗ ชั่ง ข้าพเจ้าก็ตกลงให้ทำ เสร็จแล้วพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานเงินค่าทำตึกนั้นให้

เมื่อ ข้าพเจ้าได้ รับพระราชทาน พระมหา กรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เป็น ผู้ขัญชาการกรมยุทธภัณฑ์ในกรมยุทธนาธิการทหารบกเพิ่มขึ้นอีกตำแหน่งหนึ่งแล้ว ข้าพเจ้าได้สำรวจเครื่องอาวุธยุทธภัณฑ์ต่าง ๆ รวมทำบัญชีขึ้นถวายสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช ในระหว่างที่ข้าพเจ้าสำรวจเครื่องยุทธภัณฑ์และครุภัณฑ์อยู่นั้น ข้าพเจ้าเห็นว่าเครื่องแต่งตัวทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์ และทหารม้านั้นไม่งดงามพอสมกับพระเกียรติยศ เพราะทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์และทหารม้าในเวลานั้นก็ไม่มากมายเท่าใด ควรจะแต่งให้งามเพื่อประดับพระเกียรติยศได้

ของเดิมเครื่องเต็มยศนายทหาร ใช้นุ่งผ้าม่วงเชิง สวมเสื้อแพรสีกรมท่า มีขัดที่ข้อมือที่ขัดนั้นมีอักษรพระนามย่อ ส,พ,ป,ม,จ, ผูกไขว้ปักด้วยดิ้น ส่วนพลใช้แถบทองที่ข้อมือกว้าง ๔ เซ็นติเมตรเป็นเครื่องหมายยศ ข้าพเจ้าจึงคิดว่าถ้าพลทหารมหาดเล็กให้ใช้อักษรพระนามที่

ข้อมือปักด้วยด้ายเหมือนกับนายทหารก็จะดี จึงให้ห้างแรมเซปักเป็นตัวอย่างขึ้น เสื้อนายทหารและพลทหารนั้น ให้ใช้เสื้อสักหลาดสีแดงกางเกงมีแถบทอง ส่วนทหารม้านั้นให้ใช้เสื้อกางเกงสักหลาดแดง หมวกแขลเม็ตมีหางม้าย้อมแดง เป็นพู่ เวลานั้นประจวบกับเวลาที่ข้าพเจ้าเป็นข้างวางมหาดเล็ก โดยเสร็จพระราชดำเนิรพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชทานพระกฐินณ วัดอรุณราชวราราม และวัดกัลยาณมิตร์ จึงได้ถวายให้ทอดพระเนตรเครื่องแต่งตัวทหารแบบใหม่นี้ในเรือพระที่นั่ง ครั้นพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทอดพระเนตรแล้วก็เป็นที่พอพระราชหฤทัย ได้พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ใช้แต่งได้ต่อไป

ปกรณ์ ๓๓
ตอนที่เป็นแม่ทัพปราบฮ่อ ครั้งที่ ๒

อยู่มาในเวลาเช้าวันอาทิตย์เดือน ๘ ขึ้น พ.ศ. ๒๔๓๐ ก่อนเวลาที่ฝ่ายเราในกรุงเทพ ฯ ได้ทราบข่าวว่า พวกฮ่อก่อการกำเริบขึ้นที่เมืองหลวงพระบางในครั้งที่ ๒ นั้นท่าน ราชทูตฝรั่งเศส ได้ไปหาข้าพเจ้าที่บ้านศาลาแดง (ตามกิริยาท่าทางท่านราชทูตในเช้าวันนี้ดูตะลึดตะลานมีความตกอกตกใจมาก ได้ริบมาโดยยังมิทันจะได้สวมกางเกงให้เรียบร้อย) แจ้งความว่าได้รับรายงานจากมองซิเออร์ปาวีย์ว่า พวกฮ่อและพวกไทยใหญ่ได้ยกมาตีเมืองนครหลวงพระบางแตกและเผาเมืองเสีย แล้วก็ริบลาไปเฝ้าพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทววงศ์วโรปการ กราบทูลเหตุตามที่ได้เกิดขึ้นนั้น

ในวันเดียวกันนี้ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้า ฯ ให้ข้าพเจ้าเข้าเฝ้าใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทพร้อมด้วย สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้าภาณุรังษี-สว่างวงศ์ กรมพระภาณุพันธุวงศ์วรเดช และพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทววงศ์วโรปการ แล้วพระราชทานเรื่องราวที่ได้ทรงทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท ตามศุภอักษรของเจ้ามหินทร-เทพนิภาธร เจ้านครหลวงพระบาง และใบบอกของ หลวงพิศณุเทพข้าหลวงซึ่งได้บอกมายัง ฯ พ.ณ. ฯ ลูกขุนณศาลากรมมหาดไทยดังต่อไปนี้:—

(ร,ก,ข, ขึ้น ๑๒๔๙) ตามใบบอกและศุภอักษรนั้นมีใจความต้องกันว่า เจ้านครหลวงพระบางได้แต่งให้พระยาเชียงเหนือคุมไพร่ ๑๐๐ คนไปรักษาเมืองงอย พระยาหมื่นน่าคุมไพร่ ๑๐๐ คนไปรักษาเมืองขวา พระยานาใต้คุมไพร่ ๑๐๐ คนไปรักษาบ้านเพี้ยพันธุระโกไสยในลำน้ำนัวตามธรรมเนียม รักษาหัวเมืองขึ้น ซึ่งเป็นพระราชอาณาเขตต์ เมื่อวันที่ ๔ เดือน ๖

ขึ้น ๔ ค่ำ พระยาเชียงเหนือ พระยานาใต้มีหนังสือบอกลงมายังเมืองนครหลวงพระบางว่า พระยาเชียงเหนือ พระยานาใต้ ยกขึ้นไปถึงเมืองงอย ณ วันพฤหัสบดีเดือน ๖ แรม ๑๓ ค่ำ ได้แต่งให้แสนอินถือหนังสือขึ้นไปถึงพระยาเมืองขวา ซึ่งตั้งอยู่เมืองขวาริมน้ำอูเหนือปากน้ำนัว แสนอินขึ้นไปลำน้ำอูถึงบ้านหาดสา พยช่อและพวกไทยไลที่นั่นจึงกลับลงมาแจ้งความกับพระยาเชียงเหนือพระยานาใต้ ว่าพวกไทยไลพาช่อล่องเรือลงมา ๔ ลำประมาณ ๖๐ คน ๗๐ คน ไล่ฟันราษฎรชาวบ้านหาดสาตกใจตื่นแตกเข้าป่าไปบ้าง ล่องเรือหนีลงมาตามลำน้ำอูบ้าง พวกบ้านสบอัดบ้านสบตื่น บ้านหาดโป่น บ้านหาดดี ซึ่งตั้งอยู่ตามลำน้ำอูเห็นดังนั้น ก็พากันตกใจตื่นแตกลงมาถึงเมืองงอย ราษฎรในเมืองงอยเห็นครอบครัวแตกหนีลงมาก็พากันแตกตื่นทั้งราษฎรและไพร่ที่ขึ้นไปรักษาก็หนีระส่ำระสายทิ้งพระยาเชียงเหนือพระยานาใต้ ๆ ห้ามปรามก็ไม่ฟัง เหลืออยู่แต่ญาติข้าวไพร่น้อยคน พระยาเชียงเหนือพระยาเชียงใต้ได้ลงมาไล่ต้อนสะกัดพวกครัวอยู่ ณ เมืองขึ้น หลวงพิศณุเทพข้าหลวงและเจ้านครหลวงพระบาง เจ้านายเท้าพระยาปรึกษาพร้อมกันจัดให้พระยาเชียงใต้พระยาเมืองแพนคุมไพร่ ๘๐ คนยกล่วงน่าขึ้นไปจากเมืองหลวงพระบาง ณ วันศุกร์ เดือน ๗ ขึ้น ๖ ค่ำ แล้วให้เจ้าอุปราชเกณฑ์ไพร่ ๑๐๐ คน ยกขึ้นไปเกณฑ์คนตามลำน้ำอูกองหนึ่ง ให้พระพิทักษ์ยุรทิศกรมการเมืองพิชัย ซึ่งอยู่เมืองนครหลวงพระบางไปด้วย ได้ยกขึ้นไปจากเมืองนครหลวงพระบาง ณ วัน ๓ เดือน ๗ ขึ้น ๑๐ ค่ำ และเจ้านครหลวงพระบางให้เจ้าราชสัมพันธวงศ์เจ้ากรมตำรวจ พระยาเหนือยกขึ้นไปกวาดต้อนคนลำน้ำเซืองน้ำแซง ยกขึ้นไปอีกกองหนึ่ง บรรจบกับเจ้าอุปราช ครั้น ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๗ ขึ้น ๑๒ ค่ำ พระพิทักษ์ยุรทิศมีหนังสือบอกลงมาฉะบับ ๑ ท้าวขุนที่ไปกับเจ้าอุปราชมีหนังสือบอกลงมาฉะบับ ๑ ความต้องกันว่ายกขึ้นไปถึงบ้านปากเซือง ได้รับหนังสือพระยาเมืองขวาส่งต้นหนังสือช่อ ๒ ฉะบับ เจ้าอุปราชให้หาคนแปลได้ความในฉะบับที่ ๑ ว่า ท้าวไลมีมาถึงเจ้านครหลวงพระบางว่า ลูกท้าวไลเจ้านายเอามาขอให้ชุบเลี้ยง ถ้ามีโทษสิ่งใดท้าวไลขอโทษเสีย ด้วยแต่ก่อนเจ้านายได้ชุบเลี้ยงท้าวไลและส่งขึ้นไปบ้านเมืองแต่บ้านเมืองไม่เรียบร้อยจึงไม่ได้ลงมาเฝ้าเจ้านาย ในฉะบับที่ ๒ ว่าว่างม้านมาฟ้องเจ้านาย ภายหลังเจ้านายขับลูกท้าวไลมาท้าวไลไม่รู้ หมดความในหนังสือช่อ ครั้น ณ วันศุกร์เดือน ๗ ขึ้น ๑๓ ค่ำ ได้รับหนังสือพระพิทักษ์ยุรทิศฉะบับ ๑ ท้าวขุนในเจ้าอุปราชฉะบับ ๑ ความต้องกันว่า

ยกขึ้นไปบ้านปากอู พยพระยานาใต้ถือหนังสือบอกพระยาเชียงเหนือ พระยาเชียงใต้ พระยาหมื่นน่า พระยาเมืองแพน ว่าพวกเมืองไลกับช่อประมาณ ๑,๐๐๐ เศษยกลงมาถึงบ้านสบวัน ใต้เมืองงอย พระยานาใต้ พระยาหมื่นน่าจะสู้รบไพร่พลระส่ำระสายเหลือที่จะต่อสู้ จึงแต่งแสนไชยเมืองงอย แสนกำไชยเมืองชื่นไปพูดจากับคำชุมบุตรท้าวไลซึ่งตั้งตัวเป็นองค์พาช่อมานั้น ว่าถ้าจะมาก็ให้พักอยู่ที่บ้านสบวันก่อน คำชุมไม่ยอมอยู่จะลงมาเมืองชื่นเหลือกำลังที่พระยาหมื่นน่า พระยานาใต้จะต้านทาน เพราะไพร่พลหลายหนีมาก หลวงพิศณุเทพเห็นว่าไพร่พลเมืองนครหลวงพระบางก็แตกตื่น ไม่ใคร่จะได้คนทันทีกับการทัพศึกกะชั้น ชิดติดพันจะไม่ทันราชการ จึงได้มีหนังสือไปถึงเจ้าอนันตวรฤทธิเดชเมืองน่านฉะบับ ๑ เจ้านครหลวงพระบางมีไปฉะบับ ๑ ให้ยกกำลังมาช่วย ๑,๐๐๐ คน ถ้าคนเมืองน่านมาทันการก็คงจะไม่เสียราชการ ครั้น ณ วันเสาร์เดือน ๗ ขึ้น ๑๔ ค่ำ พวกเมืองไลพวกช่อมีหนังสือมาถึงเมืองหลวงพระบางเขียนอักษรช่อฉะบับ ๑ ลาวฉะบับ ๑ ในหนังสือฉะบับอักษรลาวว่า เจ้าเมืองไลขัดเงินหมื่น ๑ คำพัน ๑ ม้า ๔๐ ม้า ลงมาถวายเจ้านครหลวงพระบางขออย่าให้เจ้านายมีความสงสัยว่าจะมาสู้รบ ในค่ำวันนั้นราษฎรในเมืองนครหลวงพระบางสะดุ้งสะเทือนขนสิ่งของข้ามฟากน้ำคานมาทางเมืองนครหลวงพระบาง พอย่ำรุ่ง (๖ ก.ท.) ณ วันอาทิตย์เดือน ๗ ขึ้น ๑๕ ค่ำ ราษฎรร้องว่าเจ้าอุปราชแตกช่อมา ราษฎรพากันขนสิ่งของลงเรือล่องลงมาหลายร้อยลำ แล้วเจ้าอุปราชก็ถอยกองทัพลงมามิได้แตกช่อดังคำราษฎรว่ากัน

มองซิเออร์ปาวีร์พูดกับหลวงพิศณุเทพว่าจะอยู่ในเมืองไม่ได้ด้วยราษฎรแตกตื่นไม่คิดจะสู้รบ หลวงพิศณุเทพกับมองซิเออร์ปาวีร์ลงเรือมาพักอยู่ปากลิ่งฝั่งน้ำของด้านตะวันตก ในวันนั้นเจ้าอุปราชล่องเรือลงมาว่าจะไปไล่คนขึ้นไปรักษาเมืองนครหลวงพระบาง แล้วเจ้านครหลวงพระบางให้คนมาตามเจ้าอุปราชกลับขึ้นไป ในวันนั้นคำชุมและพวกช่อยกลงมาตั้งอยู่บ้านปากอู หลวงพิศณุเทพเจ้าราชสัมพันธวงศ์กวาดไร่ราษฎรไพร่พลได้ ๑๕๐ เศษ ให้เจ้าราชสัมพันธวงศ์คุมขึ้นไป นอกจากนั้นก็พาครอบครัวหนีกระจัดพรัดพรายไปไม่คิดที่จะสู้รบ เจ้านครหลวงพระบางเห็นไพร่พลหลบลี้เป็นการจวนแจเหลือกำลังจึงให้พระสงฆ์เจ้าอธิการวัดปากคาน เจ้าอธิการวัดป่าคาไปไต่ถามเพื่อจะให้ช้าวันไปกว่ากองทัพเมืองน่านจะมาถึงคำชุมให้ท้าวเมากับช่อ ๒ คนลงมากับพระสงฆ์ ๆ พาไปหาเสนายกแจ้งความว่ามาก็ไม่คิดทำอันตรายแก่เจ้านายแต่อย่างใด จะมาขอบุตรท้าวไลและ

จะขอให้ช่อเข้ามาเมืองนครหลวงพระบาง ในวันพรุ่งนี้ แล้วกลับไป ครั้น ณ วันจันทร์เดือน ๗ แรม ๑ ค่ำ พวกช่อล่องเรือลงมาขึ้นพักอยู่วัดแสนวัดเชียงทองริมเมืองนครหลวงพระบางและจะขอเข้ามาเฝ้าเข้านครหลวงพระบาง ๆ ไม่ยอมให้เฝ้า ครั้น ณ วันพุธเดือน ๗ แรม ๓ ค่ำ เวลาเช้า ๕ โมงเศษ (๑๑ ก.ท. เศษ) ช่อแกล้งพาลขับเอาลาวเข้ามาส่งท้าวพระยาว่าเป็นผู้ร้ายลักเรือ และช่อพากันถืออาวุธเข้าไปที่คุ้มเจ้านครหลวง พระบางพร้อมกับเมื่อขับลาวไปส่งใน ขณะนั้นช่อที่อยู่ในคุ้มและที่อยู่นอกคุ้มเข้าเขาควายและยิงปืนขึ้นพร้อมกันส่วนพวกลาวเมืองนครหลวงพระบางและพวกทองสู้เงี้ยวพ่อค้า ซึ่งเจ้านครหลวงพระบางเรียกไว้ก็ยิงปืนต่อสู้พวกช่อ สู้รบกันอยู่ประมาณ ๒ ชั่วโมง พวกลาวถูกกะสุนปืนตาย ๒๒ เงี้ยวทองสู้ตาย ๒ คน พวกช่อถูกกะสุนปืนตาย ๒๒ แล้วเจ้านครหลวงพระบางก็ลงเรือล่องน้ำจากเมืองหลวงพระบางมาพักเมืองนานคืน ๑ แล้วล่องลงมาอีก ๒ คืน ณ วันเสาร์ เดือน ๗ แรม ๖ ค่ำ เวลาเช้า ๓ โมงเศษ (๙ ก.ท. เศษ) ถึงบ้านปากลายซึ่งบุตรภรรยาเจ้านครหลวงพระบางและครอบครัวเจ้านายท้าวพระยาราษฎรมาพักอยู่ที่นั้น หลวงพิศณุเทพข้าหลวง และมองซิเออว์ปาวีร์ ก็มาอยู่ที่นี้ด้วย แต่เจ้าอุปราชจะหนีข้าศึกไปในที่ใดหรือจะเป็นประการใดไม่ปรากฏ และบัดนี้เจ้านครหลวงพระบางก็ได้แต่งคนขึ้นไปตามและไปสืบข่าวที่เมืองนครหลวงพระบางด้วย

การที่เมืองนครหลวงพระบางแตกเสียยับเยินทั้งนี้เป็นด้วยราษฎรแตกตื่น กระจัดพรัดพรายมิได้คิดจะต่อสู้อย่างหนึ่ง และได้ความว่าเจ้านายท้าวพระยาเชื่อคำหลอกลวงของพวกเมืองไลว่าจะเข้ามาโดยดี จึงมิได้คิดการป้องกันบ้านเมืองโดยแข็งแรงแต่แรก ครั้นเมื่อภายหลังไพร่พลระส่ำระสายแตกตื่นไปมาก จะควบคุมเข้าเป็นการขวนขวายไม่ทันเวลา จึงได้เสียบ้านเมืองและได้มีพระกระแสรับสั่งแก่ข้าพเจ้าว่า "เจ้าต้องเป็นแม่ทัพขึ้นไปปราบอีกครั้ง ๑ ส่วนการสะเบียงอาหารนั้นข้าจะให้กรมหมื่นสิทธิประสงค์ยกขึ้นไปเป็นกองสะเบียง จัดการกำลังพาหนะอยู่ ณ เมืองพิชัย เตรียมไว้ส่งกองทัพเจ้า ส่วนตัวเจ้าต้องเตรียมตัวจัดกองทัพยกไปโดยเร็ว"

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ข้าราชการหลายนายขึ้นไปจัดราชการเมืองนครหลวงพระบางให้เรียบร้อย จำนวนผู้ที่จะไปราชการในเรื่องนี้และตำแหน่งพนักงานที่จะไปทำไปจัดนั้นดังต่อไปนี้ คือ:—

ให้กรมมหาดไทยมีตรา ถึงพระภิรมย์ราชาข้าหลวงซึ่งขึ้นไปราชการ เมืองพิชัยรวมสะเบียงอาหารเหลือจ่ายกองทัพ ตกค้างอยู่เมืองพิชัยเมืองพิษณุโลกขึ้นยุ้งฉางไว้ และโปรดเกล้า ฯ ให้พระยาศรีธรรมศุกราชผู้ว่าราชการเมืองสุโขไทย เป็นข้าหลวงสำเร็จราชการเมืองพิชัย ขึ้นไปจัดการลำเลียงสะเบียงอาหารซึ่งจะจ่ายกองทัพ ตั้งแต่เมืองพิชัยขึ้นไปจนถึงบ้านปากลาย และรวบรวมช้าง ม้า โคต่างในเมืองพิชัย เมืองขึ้นและเมืองใกล้เคียงสำหรับที่จะส่งกองทัพและลำเลียงสะเบียงอาหารขึ้นไปไว้ยุ้งฉางตามทาง และโปรดให้มีศุภอักษรขึ้นไปถึงเจ้านครเมืองน่านให้แต่งกำลังกอง ทัพลงมาเมือง นครหลวงพระบาง ตามที่ ข้าหลวง และเจ้านคร หลวงพระบาง ขอไป ถ้ากองทัพข่อยังตั้งอยู่ในเมืองนครหลวงพระบางพอที่จะตีได้ก็ให้ตี ให้แตกไป ถ้าเห็นยังตีไม่ได้ก็ให้รอกองทัพกรุงเทพ ฯ ขึ้นไปพร้อมกันตีข่อให้แตกฉานไปจงได้ ถ้าข่อไปจากเมืองนครหลวงพระบางแล้ว ให้กองทัพเมืองน่านตั้งมั่นรักษาเมืองนครหลวงพระบางไว้กว่ากองทัพกรุงเทพ ฯ จะขึ้นไปถึง และเกณฑ์ช้างลงมารับกองทัพพระยาสุรศักดิ์มนตรีที่เมืองพิชัยให้ทันเดือน ๑๐ ขึ้นนพศก และให้คิดส่งลำเลียงสะเบียงอาหารลงมารับกองทัพทางเมืองฮุงบ้านนาดินดำทางหนึ่ง ทางปากแยงทางหนึ่ง ให้ได้สะเบียงอาหารพอที่จะเลี้ยงกองทัพในเวลาที่จะขึ้นไปรบพุ่งติดพันอยู่ ที่เมืองนครหลวงพระบาง หรือเวลาข่อข้าศึกแตกไปแล้วกองทัพยังตั้งอยู่ในเมืองนครหลวงพระบาง และกองทัพที่ยกขึ้นไปตีข่อตลอดจนสิ้นพระราชอาณาเขตต์

โปรดเกล้า ฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ เสด็จขึ้นไปตรวจการส่งลำเลียงสะเบียงอาหาร และส่งกองทัพตั้งอยู่ ณ เมืองพิชัย

โปรดให้พระยานนทบุรีศรีเกษตราราม เป็นข้าหลวงใหญ่สำหรับเมืองนครหลวงพระบางราชธานี ให้ขึ้นไปพร้อมด้วยกองทัพหน้า ตั้งรักษาราชการเกลี้ยกล่อมอาณาประชาราษฎรให้เข้ามาอยู่ ณ เมืองนครหลวงพระบางตามภูมิลำเนา และตรวจตราการที่จะรวบรวมสะเบียงอาหารสำหรับเลี้ยงกองทัพใหญ่และที่จะผ่อนล่วงน่า ส่งขึ้นไปเลี้ยงกองทัพที่จะออกไปปราบปรามพวกข่อตลอดพระราชอาณาเขตต์

โปรดเกล้า ฯ ให้หลวงศัยกรปลาศคุมทหารกองทัพกรุงเทพ ฯ พร้อมด้วยเจ้าราชบุตรผู้ว่าที่เจ้าราชวงศ์, เจ้าราชภาคิไนย์, เมืองหลวงพระบาง รวมตัวทหารและไพร่พล ๒๕๐ คน ยก

ขึ้นไปเมืองนครหลวงพระบาง ถ้านายช่อข้าศึกยังตั้งอยู่ในเมืองนครหลวงพระบาง เห็นพอกำลังจะตีให้แตกได้ก็ให้ตีให้แตกฉาน แล้วตั้งมั่นรักษาเมืองไว้กว่ากองทัพใหญ่จะขึ้นไปถึง

โปรดเกล้า ฯ ให้พระยาสุรศักดิ์มนตรี คุมทหารไพร่พล ๓,๐๐๐ คน ยกขึ้นไปเมืองนครหลวงพระบาง เมื่อจัดการสะเบียงอาหารพร้อมแล้วให้ยกไปปรายปรามพวกช่อข้าศึกจนตลอดพระราชอาณาเขตต์ ให้ทันฤดูแล้งปีกุน นพศกนี้

บรรดาผู้ที่ได้รับพระบรมราชานุญาตที่กล่าวมาแล้วนี้จะได้ออกจากกรุงเทพ ฯ ไปทำการตามตำแหน่งโดยลำดับกันมิได้ช้า

ครั้น ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๘ แรม ๙ ค่ำ หลวงภักดีนรปลาศและทหารนายไพร่ซึ่งเป็นกองหน้า ได้กราบถวายบังคมลายกขึ้นไปราชการเมืองนครหลวงพระบาง ขึ้นไปทางเมืองพิชัย จำนวนคนซึ่งไปในครั้งนี้

ทหารหน้า ๑๙๖ เมเยอร์ ๑ กัปตัน ๑ เล็ฟเตแนนท์ ๑ สับเล็ฟเตแนนท์ ๓ เปซายัน ๑ ซายันเมเยอร์ ๒ ซายัน ๖ กอปราล ๖ ซายันแตร ๑ เชาเซยเยอร์ ๑ ไปรเวต ๑๔๖ แตรไปรเวต ๓ ทหารแคลิงกัน (แคสริงกัน) ๑๒ ซายัน ๑ เอตติง ๑ ไปรเวต ๑๐

ครั้นวันศุกร์ เดือน ๘ แรม ๑๐ ค่ำ กรมมหาดไทยได้นำใบบอกหัวเมืองฝ่ายเหนือขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาให้ทรงทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระยาทว่า ได้เตรียมกำลังไพร่พลที่จะยกไปช่วยเมืองนครหลวงพระบางเป็นการพร้อมเสร็จแล้ว

ณ วันจันทร์ เดือน ๘ แรม ๑๓ ค่ำ เวลาพระยาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จออกประทับ ณ พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ กราบถวายบังคมลาขึ้นไปตรวจการสะเบียงอาหารพาหนะในการที่จะส่งกองทัพ ณ เมืองพิชัย พระยาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวคำรัสพระราชทานพรและพระราชทานน้ำพระมหาสังข์ ทรงเจิมและพระราชทานฉลองพระองค์เยียรบับ ๒ องค์ สายดิ่งเครื่องราง ๒ สาย ประคำทองสาย ๑ เป็นเกียรติยศ แล้วพระยาศรีสิงหเทพ (อ่วม) จึงนำพระจินดาจักรรัตน์ หลวงกำจัดไพรินทร์ กรมกองแก้วจินดา หลวงเสนาภักดี กรมมหาดไทย หลวงวิจารณ์สาลี กรมนา หลวงดำรงธรรมสาสน กรมแพ่งกลาง ว่าแรงรับราชการ ว่าเร่งงานรับรุด กรมตำรวจนอกซ้าย ๑ นอกขวา ๑

หม่อมราชวงศ์สิทธิ์ ลุตเตแนนท์ กรมทหารรักษาพระบรมมหาราชวัง หมื่นศักดิ์บริบาล ปลัดกรมตำรวจนอกซ้ายฝ่ายพระราชวังบวร และกรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์เจ้ากรม หมื่นดำรงราชกิจปลัดกรม หมื่นลิขิตคณารักษ์ สมุห์บัญชีในพระน้องยาเธอ กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ กราบถวายบังคมลาตามเสด็จ กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ ไปเมืองพิชัย โปรดเกล้า ฯ พระราชทานเสื้อผ้าให้โดยทั่วกัน

กำหนดกรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์เสด็จจากกรุงเทพ ฯ พร้อมด้วยข้าราชการและทหารไพร่พลขึ้นไปเมืองพิชัย ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๙ ขึ้น ๑ ค่ำ ปีกุน นพศก เวลาเช้า ๓ โมง (๙ ก.ท.)

ณ วันศุกร์ เดือน ๙ ขึ้น ๒ ค่ำ ปีกุน นพศก พระยาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จออกพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท พระยาศรีสิงหเทพนำพระยานนทบุรีศรีเกษตราราม (ทัต สิงหเสนี) ข้าหลวงที่ ๑ นายอั้น สิงหเสนี มหาดเล็ก กราบถวายบังคมลาขึ้นไปเป็นข้าหลวงเมืองนครหลวงพระบางราชธานี มีพระราชดำรัสพระราชทานพรและพระราชทานประคำทองสาย ๑ และเสื้อผ้าแก่พระยานนทบุรีศรีเกษตราราม้วย

ข้าพเจ้าได้นำหนังสือขอพระราชทานยืมเงิน ๒๐๐ ชั่ง เพื่อทดรองจ่ายราชการที่เมืองนครหลวงพระบางของเจ้าราชวงศ์กับเจ้าราชภาคินัยขึ้นทูลเกล้า ฯ ถวาย ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาต ข้าพเจ้าจึงได้ทำหนังสือตอบและมอบเงิน ๒๐๐ ชั่งขึ้นไปให้เจ้าราชวงศ์กับเจ้าราชภาคินัย พร้อมกับพระยานนทบุรีข้าหลวง กำหนดพระยานนทบุรีออกจากกรุงเทพ ฯ ในวันเดียวกันนั้น เวลาย่ำค่ำ (๖ ล.ท.)

ที่กรุงเทพ ฯ ได้รับหนังสือบอกพระอินทราภิบาล หมื่นราชานุบาล หลวงพิศณุเทพ ข้าหลวงและศุภอักษรเจ้ามหินทรเทพนิภาธร มีข้อความคล้ายคลึงกันว่า เจ้านครหลวงพระบางและข้าหลวงเจ้าเมืองกรมการเมืองฝ่ายเหนือ ได้แต่งคนขึ้นไปสืบข่าวเมืองนครหลวงพระบาง ได้ความว่าพวกฮ่อเก็บเอาทรัพย์สิ่งของเจ้านายท้าวพระยาได้แล้ว เผาคุ้มเจ้านครหลวงพระบาง บ้านเจ้าอุปราชเจ้าราชวงศ์ เจ้าราชสัมพันธวงศ์ และบ้านท้าวพระยาลาว และจับเอาครอบครัวราษฎรที่หนีพลัดพรายอยู่เล็กน้อย ยกหนีไปจากเมืองหลวงพระบางแต่ ณ วันเสาร์ เดือน ๗ แรม ๖ ค่ำ พระศรีเทพยาลเมืองพิชัยกับพระศรีอรรคชาดเมืองเชียงคานคุมกำลังไพร่พลยกขึ้นไปเมือง

นครหลวงพระบาง ณ วันอังคาร เดือน ๘ ขึ้น ๘ ค่ำ ตรวจดูในเมืองหลวงพระบางเห็นว่าบ้านเมืองถูกไฟไหม้เสียหายไปหลายสิบส่วนเหลืออยู่เล็กน้อย แต่บ้านเรือนเหล่านี้ได้ความว่า ซ่อเผาแต่คุ้มเจ้านายเพียง ๒—๓ แห่งเท่านั้น เมื่อซ่อยกไปแล้ว มีผู้ร้ายชาวเมืองนครหลวงพระบางข้างเมืองแก่นท้าวข้าง พวกผู้ชายไทยข้าง คุมกันเป็นพวก ๆ ละ ๒๐—๓๐ คน เที่ยวเก็บทรัพย์สมบัติแล้วเผาเย่าเรือนวันละ ๒ หลังทุกวัน ครั้นเมื่อพระศรีเทพยาล พระศรีอรรคฮาด ขึ้นไปถึงได้เกณฑ์ไพล่พลออกเที่ยวลาดตระเวรรักษา โจรผู้ร้ายจึงสงบลง กับสืบได้ความว่า พวกซ่อยกไปตั้งอยู่ที่ปากยากกอง ๑ ในลำน้ำยากกอง ๑ เมืองงอยกอง ๑ และว่าจะยกไปตีเมืองไส ซึ่งเป็นเมืองขึ้นและเมืองแข็งแรงของเมืองหลวงพระบาง พระยาสุโขทัยข้าหลวงผู้ว่าราชการเมืองพิชัย ได้มีหนังสือไปเมืองน่านให้เร่งรีบแต่งกำลังไปช่วยรักษาเมืองไส

เจ้าอนันตวรฤทธิเดชเมืองน่านได้มีอักขระคาถามาถึงเจ้านครหลวงพระบางว่า ได้เกณฑ์เจ้านาย ท้าว พระยาคุมกำลัง ไพร่พลมาช่วยการเมืองนครหลวงพระบางและ ณ หัวเมือง ฝ่ายเหนือที่ใกล้เคียงได้จัดสะเบียงอาหารขึ้นไปส่งเจ้านครหลวงพระบาง เจ้านาย ท้าวพระยา และราษฎรที่บ้านปากลายด้วย และหัวเมืองเหล่านั้นก็ได้เกณฑ์ไพร่พลขึ้นไปช่วยรักษาเจ้านครหลวงพระบาง และยกไปเมืองนครหลวงพระบางอีกหลายเมือง ฯ พ.ณ. ฯ กรมมหาดไทย ได้นำข้อความขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาทรงทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทแล้ว ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ข้าพเจ้า (พระยาสุรศักดิ์มนตรี) เป็นแม่ทัพ และโปรดเกล้า ฯ ให้เลือกหาปลัดทัพเอาตามความพอใจ ทั้งให้จัดทหารเพิ่มเติมยกขึ้นไปปราบปรามพวกซ่อให้ทันราชการ

ในระหว่างที่กำลังจะหาตัวปลัดทัพอยู่นั้น พอดีกับเวลาที่พระองค์เจ้าสาย ผู้ขัญชาการทหารเรือกับพระชลยุทธโยธิน (มิสเตอร์ ริชลิว) เกิดการขัดขวางแตกร้าวกันขึ้น พระชลยุทธโยธินมีความเสียใจเป็นอันมากที่พระองค์เจ้าสายหมิ่นประมาท ได้ตระเตรียมเข้าของบรรทุกไว้พร้อมเสร็จเพื่อที่จะได้กราบถวายบังคมลากลับไปยังประเทศเดนมาร์ค แล้วได้พูดปรับทุกข์กับหม่อมเจ้าปฤษฎางค์ว่า ถ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีเอาตัวไปเป็นปลัดทัพด้วยแล้วจะมีความยินดีมาก เพราะกองทัพกรุงเทพ ฯ คงจะต้องพบกับกองทัพฝรั่งเศสคงจะได้พูดจาเรื่องเขตต์แดน จะได้เป็นล่ามช่วยพูดจาโต้ตอบกับฝรั่งเศส หม่อมเจ้าปฤษฎางค์จึงนำความมาบอกกับข้าพเจ้า แนะนำ

ว่าขอให้ข้าพเจ้าเอาพระชลยุทธโยธินไปเป็นปลัดทัพด้วยเถิด มิฉะนั้นพระชลยุทธโยธินจะลากลับไปบ้านเมืองเป็นที่น่าเสียดายยิ่งนัก

ข้าพเจ้าจึงคิดว่ากรมทหารเรือนั้นเป็นกรมที่สำคัญ พระองค์เจ้าสายจะทำการไปแต่ลำพังพระองค์ไม่ได้ ต้องมีพระชลยุทธโยธินเป็นผู้ช่วยอยู่ด้วย เพราะพระชลยุทธ ฯ รอบรู้กิจการในกรมทหารอยู่มาก ข้าพเจ้าได้ไปกราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทวาวงศ์วโรปการตามเรื่องที่ได้ทราบมา ก็ทรงเห็นชอบด้วย จึงได้นำความกราบบังคมทูลพระกรุณาให้ทรงทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พระองค์เจ้าสายออกไปตรวจเครื่องอาวุธที่ห้างกรุ๊ปประเทศเยอรมันนี และทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พระองค์เจ้าจร (มาลากุล ณ กรุงเทพ ฯ) เป็นผู้ยับยั้งราชการทหารเรือแทนพระองค์เจ้าสาย ส่วนหน้าที่ปลัดทัพซึ่งยังหาตัวมิได้นั้น ทรงเห็นว่าพระพลัยฎานุรักษ์ (ศุข ชูโต) เคยร่วมราชการปราบฮ่อครั้งที่ ๑ กับพระยาสุรศักดิ์มนตรีมาแล้ว ครั้นจะให้คนอื่นไปแทนก็ไม่เหมาะ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พระยาภาสกรวงศ์ถอน พระพลัยฎานุรักษ์จากกรมศุลกากรมารับตำแหน่งปลัดทัพไปกับพระยาสุรศักดิ์มนตรีอีกครั้ง ๑

พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ และข้าราชการซึ่งมีหน้าที่จัดส่งสะเบียงพาหนะได้เดินทางขึ้นไปถึงเมืองพิษณุโลก ณ วันศุกร์ เดือน ๕ แรม ๑ ค่ำ พระยาพิษณุโลกาธิบดีและพวกกรมการก็ได้จัดการรับเสด็จโดยแข็งแรง และได้กราบทูลชี้แจงรายการในเรื่องที่ได้จัดส่งสะเบียงพาหนะยุทธภัณฑ์เรือลำเลียงขึ้นไปส่งพระยาสุโขทัยกับพระยาอุตรการโกศล ณ เมืองพิชัยตั้งแต่วันเสาร์ เดือน ๕ ขึ้น ๓ ค่ำเสร็จแล้ว

พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ จึงมีรับสั่งให้พระยาพิษณุโลกาธิบดีเร่งขนลำเลียงเข้าที่ฉางเมืองชัยนาทและเข้าคงฉางที่เมืองพิษณุโลกขึ้นไปส่งยังเมืองพิชัย ให้ทันจ่ายแก่กองทัพในเดือน ๑๐ ปีกุน นพศก จ.ศ. ๑๒๔๙ นี้ทั้งไส้ และให้สีซ้อมเข้าสารเตรียมไว้จ่ายราชการที่เมืองพิษณุโลกให้เพียงพอแก่ราชการด้วย กับให้หลวงวิจารณ์สาลี กรมนา เป็นผู้ช่วยพระยาพิษณุโลกาธิบดีอยู่ ณ เมืองพิษณุโลก เพื่อริบลำเลียงเข้าเปลือกเข้ากล้องส่ง และให้ส่งช้าง โคต่าง พาหนะต่าง ๆ ขึ้นไป ณ เมืองพิชัยโดยเร็วทันตามกำหนด

ณ วันอาทิตย์ เดือน ๕ แรม ๓ ค่ำ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ เสด็จออกจากเมืองพิษณุโลกขึ้นไปยังเมืองพิชัย

ณ วันอังคาร เดือน ๕ แรม ๕ ค่ำ ถึงเมืองพิชัย พระยาสุโขทัย ข้าหลวงได้จัดการรับเสด็จและรายงานกราบทูลให้ทรงทราบ เสร็จแล้วจึงได้มีคำสั่งให้พระยาสุโขทัยเร่งจัดกรมการริบทำบัญชีเข้าคงฉาง และสำรวจ ช้าง ม้า โคต่างๆ ในเขตต์แขวงเมืองพิชัยและหัวเมืองขึ้นต่างๆ กับช้างเมืองสวรรคโลกนั้นยังมิได้เกณฑ์มาใช้ราชการสิ่งใดเลย จึงรับสั่งให้พระยาสุโขทัยมีหนังสือขึ้นไปเร่งเกณฑ์ช้างมาใช้ราชการ กับให้ริบทำบัญชีจำนวนช้าง และควาญช้างเมืองสวรรคโลก เมืองสุโขทัย สำรวจส่งมา ณ เมืองพิชัย โดยเร็วจะได้ให้ช่วยลำเลียงเข้าส่งกองทัพให้ทันราชการในเดือน ๑๐ นี้ กับโปรดเกล้า ฯ ให้พระยาสุโขทัยไปจัดการส่งลำเลียงและตวงราชการ ณ เมืองฝาง ให้หมื่นศักดิ์ยบริบาลเป็นข้าหลวงขึ้นไปเร่งช้าง ณ เมืองลับแล เมืองทุ่งยั้ง เมืองด่านนางพูล เมืองอุตรดิตถ์ ให้เร่งริบคุมช้างไปส่งพระยาสุโขทัย กับพระภิรมย์ราชา ณ เมืองฝาง และให้จ่าแรงรับราชการกับจ่าเร่งงานรักรุด เป็นข้าหลวงไปเร่งช้าง ณ เมืองพิษณุโลกมาช่วยขนลำเลียงเข้าไปขึ้นฉางที่เมืองน้ำปาด และเมืองวาให้ทันในข้างขึ้นเดือน ๑๐ นี้ แต่ในฤดูเดือน ๑๐ นี้น้ำยังมากจะใช้โคต่างขนลำเลียงยังไม่ได้ ให้งดไว้ก่อน กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ทรงสั่งราชการ และราชการที่ติดต่อกับเวลาและหน้าที่ของพระองค์ท่านดังนี้แล้ว ได้โปรดเกล้า ฯ ให้หลวงเสนาภักดีมีหนังสือไปเกณฑ์ช้างเมืองพิจิตร เมืองกำแพงเพ็ชร ให้มาช่วยบรรทุกเข้าขนลำเลียงไปขึ้นฉางเมืองน้ำปาดและเมืองวาให้ทันจ่ายแก่กองทัพ และโปรดเกล้า ฯ ให้หลวงกำจัดไพรินทร์เป็นข้าหลวงถือหนังสือรับสั่งขึ้นไปเกณฑ์ช้างและโคต่าง ณ เมืองแพร่ให้ช่วยขนลำเลียงเข้าขึ้นฉางกับให้ขึ้นไปเกณฑ์ช้างที่นครน่าน และเมืองนครลำปางลงมารับกองทัพ ณ เมืองพิชัยให้ทันราชการ

อนึ่ง ทรงพระดำริเห็นว่า เข้าที่เมืองนครหลวงพระบางนั้นคงจะไม่มีพอจ่ายให้แก่กองทัพ จึงโปรดเกล้า ฯ ให้หลวงเสนาภักดีมีหนังสือไปยังพระยาพิษณุโลก ฯ ให้สำรวจเข้าในแขวงเมืองพิษณุโลกเตรียมไว้

ครั้น ณ วันพฤหัสบดีเดือน ๑ ขึ้น ๒ ค่ำในปีนั้น พระยาสุโขทัยได้มีบอกส่งต้นหนังสือเจ้านครเมืองน่านมาถวายพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ มีใจความว่า ได้แต่งให้เจ้าน้อยมหาพรหม หนานมหาเทพ และหนานมหาไชย คุมกำลังไพร่พล ๑๐๐ เศษ ยกไปช่วยราชการ ณ เมืองนครหลวงพระบางแต่ ณ วันอังคารเดือน ๘ ขึ้น ๘ ค่ำแล้ว ได้จัดกองลำเลียงสะเบียงอาหารและได้เกณฑ์ช้างไว้สำหรับรับส่งกองทัพด้วย ทั้งได้จัดให้พระยามหานุภาพกับพวกเจ้าท้าวพระยาลาวคุมกำลังไพร่พลสรรพด้วยเครื่องศัสตราอาวุธรวม ๓๐๐ คนยกขึ้นไปทางเมืองไทร เพื่อให้ไปช่วยรักษาพระราชอาณาเขตต์ด้วยแล้ว ส่วนพระยาสุโขทัยได้ออกจากเมืองฝางขึ้นไปตรวจราชการยังบ้านปากลายแต่ ณ วันศุกร์เดือน ๑๐ ขึ้น ๑ ค่ำแล้ว

พระภิรมย์ราชาได้มีบอกแจ้งราชการส่งมาถวาย พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ มีใจความว่า ได้เร่งรัดให้สีและซ้อมเข้าส่งลำเลียงไปขึ้นฉางเมืองน้ำปาด เมืองวา อยู่เสมอ ๆ จึงโปรดเกล้า ฯ ให้พระจินดาจักรรัตน์ขึ้นไปช่วยพระภิรมย์ราชาจัดการลำเลียงส่งข้าหลวงกองทัพหน้าและตรวจทำบัญชีช้างและโคต่างด้วยอีกนายหนึ่ง

ครั้น ณ วันอังคารเดือน ๑๐ ขึ้น ๕ ค่ำ ในปีเดียวกันนั้น พระยานนทบุรีข้าหลวงพร้อมด้วยกองหลวงดัษกรปลาศแม่ทัพหน้าได้ยกขึ้นไปถึงเมืองพิชัย เข้าเฝ้าพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ และมีรับสั่งชี้แจงข้อราชการให้ทราบตามสมควร

ณ วันเสาร์เดือน ๑๐ ขึ้น ๕ ค่ำ พระยานนทบุรีข้าหลวง พร้อมด้วยหลวงดัษกรปลาศแม่ทัพหน้า ได้ทูลลายกกองออกจากเมืองพิชัยไปขึ้นยกที่เมืองฝาง

พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ ได้รับสั่งให้หลวงเสนาภักดีมีหนังสือไปถึงพระภิรมย์ราชากับพระจินดาจักรรัตน์ข้าหลวง ณ เมืองฝาง ให้เร่งรัดจัดช้างส่งพระยานนทบุรีข้าหลวงและหลวงดัษกรปลาศแม่ทัพหน้าโดยเร็ว กับโปรดเกล้า ฯ ให้หมื่นศักดิ์บริบาลขึ้นไปช่วยพระศรีพิไชยสงคราม เร่งรัดจัดช้าง และโคต่างบรรทุกเข้าที่ฉางเมืองน้ำปาดลำเลียงส่งไปขึ้นฉางเมืองวาอีกนาย ๑ และให้หลวงคำรงธรรมสาสน์เป็นผู้กำกับหลวงนา ฯ เจ้าพนักงานเร่งรัดสีซ้อมเข้าส่งลำเลียงไปขึ้นฉางเมืองน้ำปาดและเมืองวาให้ทันจ่ายราชการ

ครั้น ณ วันจันทร์เดือน ๑๐ แรม ๑๐ ค่ำ พระจินดาจักรรัตน์ข้าหลวงซึ่งตั้งกองสิ่งซ้อมเข้าอยู่ที่เมืองอุตรดิตถ์นั้น ได้มีใบบอกกราบทูลมา ณ เมืองพิชัยว่า ได้เกณฑ์พลกำลังเมืองอุตรดิตถ์ เมืองลับแล เมืองทุ่งยั้ง และเมืองด่านนางพูล สิ่งซ้อมเข้าสารส่งขึ้นไปยังเมืองฝางเนือง ๆ กับได้เร่งช้างส่งไปขนลำเลียงแล้ว ณ วันเสาร์เดือน ๑๑ ขึ้น ๗ ค่ำ ปีกุน นพศก หลวงกำจัดไพรินทร์ซึ่งขึ้นไปเร่งช้างที่เมืองแพร่และเมืองน่านมีใบบอกมา ณ เมืองพิชัยว่า ได้ขึ้นไปถึงเมืองแพร่ สำรวจช้างโคต่าง และได้จัดให้พระยาสิทธิคุมช้างลงมาส่งพระภิรมย์ราชา ณ เมืองฝางแล้ว

ในวันเดียวกันนั้นหมื่นศักดิ์ยริยาลข้าหลวง ซึ่งขึ้นไปกำกับฉางเมืองน้ำปาดมีบอกมายังเมืองพิชัยว่า ได้ตรวจจำนวนเข้าที่ส่งไปขึ้นฉางเมืองวาและบ้านปากลายถูกต้องตามจำนวนที่บอกส่งแล้ว

ณ วันอังคารเดือน ๑๑ แรม ๑๐ ค่ำ พระภิรมย์ราชาได้มีบอกมายังเมืองพิชัยว่า ได้จัดช้างพร้อมด้วยหมอควาญส่งพระยานนทบุรีข้าหลวง และหลวงภักดีกรปลาศขึ้นไปจากเมืองฝางแต่ ณ วันอาทิตย์เดือน ๑๑ ขึ้น ๘ ค่ำ

พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ มีรับสั่งให้หลวงเสนาภักดีมีหนังสือกำชับไปยังข้าหลวงและกรมการให้เร่งช้าง โคต่าง ไปขนลำเลียงเข้า ณ เมืองฝาง ส่งยังฉางเมืองน้ำปาด เมืองวา และบ้านปากลาย ให้พอจ่ายกองทัพใหญ่ให้ทันในเดือน ๑๒ ปีกุน นพศก กับโปรดเกล้า ฯ ให้หลวงกำจัดไพรินทร์ ขึ้นไปช่วยพระจินดาจักรรัตน์เร่งสัสดีให้สิ่งซ้อมเข้าส่งลำเลียงที่เมืองอุตรดิตถ์ และให้ขึ้นไปตรวจตราโคต่างซึ่งบรรทุกสะเบียงที่เมืองฝางด้วย และโปรดเกล้า ฯ ให้หลวงยกรบัตร์กับหลวงมหาดไทยเมืองตรอนตริสินธุ์ขึ้นไปกำกับฉางเมืองวา และบ้านปากลายช่วยหลวงมหาดไทยเมืองฝางตรวจตรารับเข้าและจ่ายเข้าตามสมควร และได้โปรดให้จัดระยะทางยกที่จะส่งหนังสือไปมาตั้งแต่เมืองพิชัยถึงบ้านปากลายให้เป็นการเร็วขึ้น

ณ วันพุธเดือน ๑๒ ขึ้น ๓ ค่ำ พระภิรมย์ราชาข้าหลวงเมืองฝางมีบอกมายังเมืองพิชัยว่าได้จัดช้างส่งมองซิเออร์ปาวีร์ ซึ่งได้ออกจากเมืองพิชัย จะไปเมืองหลวงพระบางนั้นขึ้นไปทางเมืองน่านแล้ว และได้มีหนังสือถึงผู้ว่าราชการและกรมการเมืองรายทางให้ช่วยเป็นธุระแก่มองซิเออร์-ปาวีร์ตามสมควร กับได้จัดช้างสำหรับบรรทุกหีบลูกปัสตันและกะสุนแตกขึ้นไปส่งหลวงภักดีกรปลาศ ณ บ้านปากลายแล้ว

เจ้านครลำปางได้บอกส่งรายงานจำนวนช้าง และระเกณฑ์โคต่างสำหรับราชการเพิ่มเติมขึ้นอีก กับเจ้านครน่านมีศุภอักษรแจ้งข้อราชการมาว่า จะได้ผ่อนขนเข้าจากฉางบ้านนาแคมไปขึ้นฉางไว้คอยรับกองทัพที่ท่าเดื่ออีกตำบลหนึ่งนั้น ขอให้เมืองนครหลวงพระบางเกณฑ์คน เมืองชุง บ้านนาแป บ้านนาหลัว บ้านนาแล บ้านนานอ ซึ่งขึ้นกับเมืองนครหลวงพระบาง ขนเข้าที่บ้านนาแคมไปขึ้นฉางที่ท่าเดื่อด้วย

พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ มีรับสั่งให้หลวงเสนาภักดีมีหนังสือตอบไปยังข้าหลวงและเจ้าพนักงานให้เร่งขนลำเลียงสะเบียงอาหารให้ทันราชการ ให้เจ้านครเมืองน่านจัดการลำเลียงเข้าขึ้นฉางไว้ที่เมืองชุง และให้เจ้าราชวงศ์เมืองนครหลวงพระบางดำริการที่จะจัดเจ้าท้าวพระยาลาวคุมราษฎรในเขตต์แขวงเมืองนครหลวงพระบางมาขนเข้าที่บ้านนาแคมไปขึ้นฉางท่าเดื่อสำหรับจ่ายกองทัพตามสมควร

ครั้น ณ วันพฤหัสบดีเดือน ๑ แรม ๑ ค่ำ พระจินดาจักรรัตน์ข้าหลวงซึ่งตั้งอยู่ ณ เมืองอุตรดิตถ์มีบอกมายังเมืองพิชัยว่า ได้เร่งให้สีซ้อมเข้าสารส่งขึ้นไปยังเมืองฝาง พระภิรมย์ราชาข้าหลวงเมืองฝางมีบอกลงมาว่า ได้เร่งให้ลำเลียงยรรทุกเข้าสารส่งขึ้นไป ณ ฉางตำบลปากยาก และฉางที่เมืองน้ำปาด และได้ส่งช้างกับโคต่างขึ้นไปให้พันศักดิ์ยบริบาลอีกด้วยแล้ว พระศรีพิไชยสงครามซึ่งกำกับฉางอยู่ที่เมืองน้ำปาดมีบอกส่งหางว่าวจำนวนช้างและโคต่าง กับได้ลำเลียงเข้าส่งไปขึ้นฉางเมืองวาครบตามจำนวนแล้ว

พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ ทรงพระดำริเห็นว่า เข้าที่ลำเลียงส่งไปไว้ยังฉางเมืองวา และเข้าคงฉางเมืองน้ำปาดนั้นคงจะพอจ่ายให้กองทัพแล้ว จึงมีรับสั่งให้พระยาสุโขทัยและหลวงเสนาภักดีข้าหลวงเมืองพิชัย มีหนังสือไปถึงข้าหลวงเมืองฝางและเมืองน้ำปาดให้รีบส่งช้างลงมาพักผ่อนบำรุงเตรียมไว้รับกองทัพ ณ เมืองพิชัย ส่วนเข้าที่ลำเลียงมาทางเรือนั้นก็ให้รีบส่งขึ้นไปอย่าให้ขาดได้ ส่วนเข้าที่ลำเลียงส่งมาทางบกจากฉางท่าปากยากและเมืองน้ำปาดนั้น ก็ให้บรรทุกโคต่างลำเลียงส่งไปขึ้นฉางเมืองวา ไว้ให้พอจ่ายกองทัพต่อไปให้ทันราชการ

ครั้น ณ วันพฤหัสบดีเดือน ๑๐ แรม ๑๓ ค่ำ ปีกุน นพศก เวลาย่ายโมงเศษ กำหนดกองมิชันออฟพีเซอร์ทหารไปรเวตกรมทหารหน้า กรายถวายบังคมลาขึ้นไปราชการเมืองนคร-

หลวงพระยาง ได้เข้ามาเตรียมคอยเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทอยู่ที่สนามหญ้าหน้าพระที่นั่งจักริ-มหาปราสาทพร้อมกัน รวมนายไพร่ ๓ กองร้อย สวมเครื่องแต่งตัวและเครื่องยริโภคใช้สอยสำหรับตัวทหารที่จะไปทัพเสร็จ พอพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จออกประทับเกยหน้าพระที่นั่งจักริมหาปราสาท กองทหารทั้งหลายได้ถวายคำนับอาวุธ แล้วพระยาศริสิงหเทพทูลเบิกกองมิชันออฟพีเซอร์ นอนกอมมิชันออฟพีเซอร์ทหารทั้งปวงกราบถวายบังคมลาขึ้นไปราชการ แล้วพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานเครื่องราชอิสสริยยศ แก่ทหารและข้าราชการหัวเมืองที่ได้ไปราชการทัพครั้งก่อน (ครั้งที่ ๑) โดยแข็งแรง มีจำนวนต่อไปนี้ คือ หลวงจำนงยุทธกิจ กัปตัน มงกุฎสยามชั้นที่ ๓ มัณฑนาภรณ์ ๑ นายปุ้ย ลุตเตแนนท์ ช้างเผือกสยามชั้นที่ ๔ ภูษนาภรณ์ ๑ นายแชก ลุตเตแนนท์ ช้างเผือกสยามชั้นที่ ๔ ภูษนาภรณ์ ๑ นายพลอย ลุตเตแนนท์ ช้างเผือกสยามชั้นที่ ๔ ภูษนาภรณ์ นายหรุ่น ลุตเตแนนท์ ช้างเผือกสยามชั้นที่ ๔ ภูษนาภรณ์ ๑ นายฉุน ลุตเตแนนท์ มงกุฎสยามชั้นที่ ๕ วิจิตราภรณ์ ๑ นายคัด สัปลุตเตแนนท์ มงกุฎสยามชั้นที่ ๕ วิจิตราภรณ์ ๑ หม่อมราชวงศ์ตาย สัปลุตเตแนนท์ มงกุฎสยามชั้นที่ ๕ วิจิตราภรณ์ ๑ รวมกอมมิศชันออฟพีเซอร์ ๘ นาย พระอินทรแสนแสง ปลัดเมืองกำแพงเพ็ชร ช้างเผือกสยามชั้นที่ ๔ ภูษนาภรณ์ ๑ พระเพชรสงคราม พระพลเมืองสวรรคโลก มงกุฎสยามชั้นที่ ๔ ภัทราภรณ์ ๑ รวมกรมการหัวเมือง ๒ นายกลิ่น ซายัน ๑ นายนิล เปซายัน ๑ นายซาม ซายัน ๑ นายสุก ซายัน ๑ นายดิด เขด็ด ๑ นายเทด เขด็ด ๑ นายนิ่ม ทหารไปรเวต ๑ รวมนอนกอมมิชันออฟพีเซอร์ และเขด็ดทหารไปรเวต ๕ นายนี้ ได้รับพระราชทานเหรียญจักรมาลาทั้งสิ้น และทหารที่ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสสริยยศนี้ก็จะได้ขึ้นไปราชการครั้งนี้ด้วย ครั้นพระราชทานรางวัลเสร็จแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระราชทานพระบรมราโชวาทแก่ทหารซึ่งจะไปราชการพอสมควร

"กระแสพระบรมราโชวาท พระราชทานทหาร ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๑๐ แรม ๑๓ ค่ำ ปีกุน นพศก

ทหารทั้งปวง ธรรมดาผู้ซึ่งรับราชการเป็นทหาร เป็นพนักงานที่จะต้องต่อสู้ข้าศึกศัตรูป้องกันไม่ให้มาทำอันตรายแก่ความสงบเรียบร้อยของบ้านเมืองเรา เพราะฉะนั้นโอกาสที่ทหาร

จะได้ทำการตามตำแหน่งของตัวหาความชอบความดี โดยแสดงให้ปรากฏเห็นความกล้าหาญและความอุตสาห ความจงรักภักดีต่อเจ้าของตัวและบ้านเมืองของตัว ก็ในเวลาที่มีการศึก เพราะฉะนั้นในเวลานี้เป็นช่องอันดีแล้ว ที่ทหารทั้งปวงจะได้แสดงความดีของตัวเช่นนั้น เราหวังใจว่าราชการที่ขึ้นไปปราบปรามข้าศึกซึ่งสำเร็จล่วงมาแล้ว ที่ผู้ไปทำการโดยความกล้าหาญ ความซื่อตรงได้รับเครื่องราชอิสริยยศในเวลานี้ แสดงให้คนทั้งปวงปรากฏเห็นทั่วไป ในความดีของตัว ผู้ที่ได้รับเครื่องราชอิสริยยศนั้น คงจะเป็นตัวอย่างและเป็นที่มั่นใจของทหารทั้งปวง ซึ่งจะขึ้นไปทำการศึกในครั้งนี้อีก ว่าการซึ่งจะทำใหม่นี้คงจะได้ชัยชะนะเหมือนอย่างซึ่งมีชัยชะนะมาแล้ว และจะได้มีชื่อเสียงปรากฏเช่นการที่ได้ทำมาครั้งก่อน เราขอให้ทหารทั้งปวงมีน้ำใจกล้าหาญที่จะสู้รบต่อข้าศึก และทนต่อความลำบากซึ่งเป็นหน้าที่ของทหารจะต้องเป็นเช่นนั้น ด้วยความมุ่งหมายที่จะต้องปราบข้าศึก ซึ่งเป็นศัตรูต่อความสงบเรียบร้อยของบ้านเมืองให้พ่ายแพ้กลับคืนความสุขความสงบเรียบร้อย ของไพร่บ้านพลเมือง ในพระราชอาณาเขตต์ ฝ่ายทิศเหนือนั้น ให้คงที่ ดังแต่ก่อน ด้วยความจงรักภักดีต่อเจ้าของตัวและรักใคร่บ้านเมืองกับพวกราษฎรทั้งปวงซึ่งเป็นพวกเดียวกัน

เราขออำนวยพรให้ทหารทั้งปวงบรรดาซึ่งจะไปราชการทัพครั้งนี้ จงปราศจากภัยอันตรายทั้งปวง คือศัตรูภายในกล่าวแล้ว คือความไข้เจ็บต่าง ๆ ศัตรูภายนอกคือข้าศึกซึ่งจะไปต่อสู้นั้น อย่าให้ทำอันตรายอันใดแก่ทหารทั้งปวงได้ ขอให้มีอำนาจและกำลังอาจปราบปรามข้าศึกศัตรูทั้งหลายให้แพ้พ่ายราบคาบได้ดังประสงค์ จะได้เป็นเกียรติยศและชื่อเสียงของกรมทหารและตัวผู้ซึ่งไปทำการปรากฏไปสิ้นชั่วบุตรและหลาน”

พอสิ้นกระแสพระราชดำรัสแล้ว ทหารพร้อมกันถวายคำนับอาวุธ แตรวงสรรเสริญพระบารมี แล้วเสด็จพระราชดำเนินเลยเข้าไปประทับในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ในการพระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยเข้าทูลละอองธุลีพระบาทรับพระราชทานน้ำพระพิพัฒน์สัตยาโดยโบราณขัตติยราชประเพณี เสร็จแล้วก็เสด็จขึ้น

ครั้น ณ วันที่ ๗ ขึ้น ๗ ค่ำ เดือน ๑๑ เวลาเช้า ๒ โมงครึ่ง (๘.๓๐ ก.ท.) พระยาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะเสด็จประพาสทะเล และมีพระกระแสรับสั่งแก่ข้าพเจ้า (พระยาสุรศักดิ์มนตรี)

ว่าเจ้านครหลวงพระบางจะลงมากรุงเทพฯในเร็ววันนี้แล้ว ถ้าเจ้านครหลวงพระบางลงมากรุงเทพฯ แล้วให้ข้าพเจ้าจัดการรับรองและเป็นธุระด้วยทั้งสิ้น แล้วมีพระกระแสรับสั่งต่อไปว่าจะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้านครหลวงพระบางเข้าเฝ้าเสียสักครั้ง ๑ แล้วก็จะให้กลับขึ้นไปพร้อมกับกองทัพซึ่งข้าพเจ้าจะยกขึ้นไป จะให้อยู่ช้านั้นมิได้

ฝ่ายเจ้ามหินทรเทพนิภาธร เจ้านครหลวงพระบางกับเจ้าลาวบุตรหลานชายหญิง ๒๗ คน ข่าวไพร่ชายหญิง ๕๐ คน รวม ๗๗ คน ได้ลงมาจากเมืองพิชัยถึงกรุงเทพฯพระมหานครแต่ ณ วันจันทร์เดือน ๑๑ แรม ๑ ค่ำ พากันไปพักอยู่ ณ บ้านข้าพเจ้าที่ศาลาแดง

ครั้น ณ วันศุกร์เดือน ๑๒ ขึ้น ๕ ค่ำ เวลาย่ำค่ำเศษ (๖ ล.ท.เศษ) พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงฉลองพระองค์ครึ่งยศ ทรงสร้อยจักรีบรมราชวงศ์ เสด็จออกประทับบนพระที่นั่งพุดตาลทองคำภายใต้พระมหาเศวตฉัตรในพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท เจ้าพนักงานประโคมแตรฝรั่งมะโหระทึกทหารเป่าแตรสรรเสริญพระบารมี ครั้นสุดเสียงประโคมแล้วกรมวังและกรมมหาดไทยนำเจ้านายเมืองนครหลวงพระบางเข้าเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท พระยาศรีสิงหเทพทูลเบิกนำพระบริรักษ์โยธิปลัดขวาเมืองพิชัยผู้นำ ๑ เจ้ามหินทรเทพนิภาธร ๑ เจ้าศรีสุพรรณว่าที่ราชบุตร์ ๑ เจ้าปาน ๑ เจ้าศรีสนไชย ๑ เจ้าบวรพันธุ์ ๑ บุตรเจ้ามหินทรเทพนิภาธรทั้ง ๓ คน เจ้าสวมคำบุตรเจ้าอุปราชคำขัว ๑ เจ้ายมบุตรเจ้าราชบุตรแก่น ๑ รวมเจ้านายเมืองนครหลวงพระบางเข้าเฝ้า ๗ คน จำนวนคนที่ลงมา

เจ้านครหลวงพระบาง ๑ เจ้าศรีสุพรรณว่าที่ราชบุตร ๑ เจ้านายบุตรหลานชาย ๑๓ หญิง ๑๒ รวม ๒๗ ไพร่ชายหญิง ๕๐ รวม ๗๗

แล้วพระบาทสมเด็มพระเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำรัสปฏิสันฐาน มีเนื้อความดังต่อไปนี้

๑ "เจ้านครหลวงพระบางลงมาอยู่กรุงเทพฯ ไม่เจ็บไข้อันใดฤา"

"ขอเดชะพระบารมีปกเกล้าฯ เจ้านครหลวงพระบางและบุตรหลานมีความสุขสบาย"

๒ "เรามีความสงสารในการที่เสียเมืองนี้ ต้องเสียทรัพย์สมบัติ และพรัดพรากจากถิ่นฐานบ้านเรือน การที่เสียเมืองหลวงพระบางครั้งนี้ ก็เป็นการเสียเกียรติยศกรุงเทพฯ ด้วยเหมือนกัน

แต่เจ้านครหลวงพระบางได้อุตส่าห์รักษาเมืองหลวงพระบางอยู่จนถึงเวลาอัยจนนั้น ก็เป็นความชอบอยู่แล้ว อย่ามีความกลัวว่าจะมีความผิดเลย”

“ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ แต่เจ้านครหลวงพระบางทั้งนี้ พระเดชพระคุณเป็นล้นเกล้า ฯ การที่ต้องเสียเมืองครั้งนี้ ขอพระบารมีเป็นที่พึ่งสืบไป”

๓ “การเมืองหลวงพระบางคงจะขึ้นไปจัดให้เรียบร้อย ตัวเจ้านครหลวงพระบางก็จะให้ขึ้นไปด้วยกับกองทัพใหญ่ แต่การรักษาบ้านเมืองแต่ก่อนมา เป็นการหละหลวมไม่เป็นหลักฐาน ต้องให้เจ้านครหลวงพระบางคิดปรึกษาหารือกับแม่ทัพ และข้าหลวงจัดการรักษาบ้านเมืองจะได้ไม่เป็นการลำบากเสียบ้านเมืองต่อไป”

“การที่ทรงพระกรุณาดังนี้ เจ้านครหลวงพระบางจะคิดปรึกษาหารือกับแม่ทัพและข้าหลวงรักษาราชการ ฉลองพระเดชพระคุณเต็มสติกำลัง”

แล้วโปรดเกล้า ฯ พระราชทานเครื่องราชอิสริยยศมงกุฎสยามมหาสุราภรณ์ ม,ส,ม, ทรงสวมพระราชทาน แต่ไม่ได้พระราชทานดิโปลมา แล้วพระราชทานเครื่องยศอื่น ๆ แต่เจ้าพนักงานส่งให้

คือ มาลากำมะหยี่สีลูกหว้า เกี้ยวทองขอบทอง ๑ เสื้อทรงประพาสกำมะหยี่สีลูกหว้าขลิบทองคำ ๑ ตาพฝักสักหลาดแดงยั้งทอง ๑ หอกคอทองคู่ ๑ พานทองกลมเครื่องในพร้อม ๑ กุณโฑทอง ๑ กะโถนทอง ๑ ประคำทองสาย ๑ ประคำโมราสาย ๑ เสื้อเข้มขาบริ้วดี ๑ เสื้อเข้มขาบดอกใหญ่ ๑ เสื้อญี่ปุ่นแพรจีนเขา ๑ ผ้าส่านวิลาศ ๑ แพรขาวหงอนไก่ ๑ แพรโล่ดอก ๑ ปูมเขมร ๑ ผ้าเกี้ยว ๑ ผ้าลายอย่าง ๑ อัตลัดดอกสะเทิน ๓ พับ อัตลัดดอกลาย ๒ พับ ผ้าขาว ๕๐ ศอก หลายพับ ผ้าลายกุศราชใหญ่เล็กหลายกุลี ยี่สตูแดง ๓ พับ การที่พระราชทานเครื่องยศเจ้านครหลวงพระบางใหม่นี้ เพราะของเดิมศูนย์ไป จึงได้โปรดเกล้า ฯ พระราชทานใหม่ และโปรดเกล้า ฯ ให้เจ้าพระยารัตนบดินทร์เบิกเงินพระราชทานเจ้านครหลวงพระบาง ๓๐ ชั่ง สำหรับซื้อเครื่องอุปโภคบริโภคใช้สอยไปก่อนแล้วเสด็จขึ้น

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้กรมยุทธนาธิการจัดกองทัพ

พร้อมไปด้วยเครื่องอาวุธยุทธภัณฑ์ ให้นายพลตรี พระยาสุรศักดิ์มนตรี แม่ทัพยกขึ้นไปจัดราชการบ้านเมือง ๆ นครหลวงพระบางปราบปรามพวกเหล่าร้ายให้สงบเรียบร้อย

ในการที่ข้าพเจ้าจะยกกองทัพขึ้นไปปราบฮ่อ และจัดราชการซึ่งเกี่ยวข้องกับรัฐบาลฝรั่งเศสที่ติดต่อกันกับสยาม และฝ่ายฝรั่งเศสก็จะจัดทหารขึ้นไปสำรวจตรวจพระราชอาณาเขตต์ ณ เมืองนครหลวงพระบางด้วยนั้น รัฐบาลฝรั่งเศสกับรัฐบาลสยามได้ปรึกษาตกลงกันว่า กองทัพสยามจะยกขึ้นไปปราบฮ่อในพระราชอาณาเขตต์สยามครั้งนี้ ฝ่ายรัฐบาลฝรั่งเศสก็จะยกกองทัพขึ้นไปปราบปรามทางเขตต์แดนของฝรั่งเศสด้วย เพราะฉะนั้นทั้ง ๒ ฝ่ายต่างขอจัดเจ้าพนักงานไปกับกองทัพข้างละ ๒ นาย เพื่อให้เป็นการสะดวกด้วยกันทั้ง ๒ ฝ่าย ข้าหลวงฝรั่งเศสซึ่งขึ้นไปกับกองทัพไทยคือ กัปตันคูเปและ เลฟเตแนนท์นิคอลลอง ฝ่ายไทยที่ไปในกองทัพฝรั่งเศส คือ พระไพรัชภาค-ภักดี หลวงคำนวณคัคคนาน

ครั้น ณ วันพฤหัสบดี เดือนอ้าย ขึ้น ๒ ค่ำ ปีกุน นพศก ร.ศ. ๑๒๔๙ เวลาจวนย่ำค่ำ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จออกท้องพระโรงกลางบนพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท ประทับบนพระที่นั่งพุดตาลภายใต้พระมหาเศวตรฉัตร เจ้าพนักงานประโคมตามเคย แล้วพระยาศรีสิงหเทพนำแม่ทัพนายกองฝ่ายเหนือและกองทำแผนที่กับข้าหลวงกำกับ กัปตันยีเต็มคูเปและเลฟเตแนนท์-นิคอลลองฝรั่งเศส และเจ้านครหลวงพระบางถวายบังคมลากลับขึ้นไปเมืองนครหลวงพระบางราชธานี จำนวนแม่ทัพนายกองที่ไปครั้งนี้ คือพระยาสุรศักดิ์มนตรีแม่ทัพ ๑ พระพลัยฎานุรักษ์ปลัดทัพ ๑ หลวงยุทธการบัญชา พนักงานยุทธภัณฑ์ ๑ นายวัน พนักงานใช้จ่าย ๑ หมอเทียนซี ๑ นายเพิ่ม เลขาธิการแม่ทัพ ๑ นายฮวด ผู้ช่วยเลขาธิการแม่ทัพ ๑ นายเจริญ เอดเดอร์กองแม่ทัพ ๑ นายป่า ที่ ๒ เอดเดอร์กองแม่ทัพ ๑ ขุนสรกิจวิศาล กัปตัน ๑ นายเจริญกัปตัน ๑ นายแจกัปตัน ๑ นายแชก กัปตัน ๑ นายทัก กัปตัน ๑ นายดัก เลฟเตแนนท์ ๑ นายเจ็ก เลฟเตแนนท์ ๑ นายฉุน เลฟเตแนนท์ ๑ นายเพ็ชร์ เลฟเตแนนท์ ๑ ขุนวรวัติวิจิตร์ เลฟเตแนนท์ ๑ หม่อมราชวงศ์ตาย สัปเลฟเตแนนท์ ๑ หม่อมราชวงศ์ขัน สัปเลฟเตแนนท์ ๑ นายชม สัปเลฟเตแนนท์ ๑ นายกรุด สัปเลฟเตแนนท์ ๑ นายแช่ม สัปเลฟเตแนนท์ ๑ นายสอน สัปเลฟเตแนนท์ ๑ นายคิด สัปเลฟ-เตแนนท์ ๑ นายผาด สัปเลฟเตแนนท์ทหารขึ้นใหญ่ ๑ หม่อมราชวงศ์เล็ก (ศรีสรรักษ์) ๑

นายพิไนยราชกิจ ๑ นายสัน มหาดเล็ก ๑ นายเหลี่ยม มหาดเล็ก ๑ มิสเตอร์โยเสฟ ฟรันโด ๑ รวมกองทัพพระยาสุรศักดิ์มนตรี ๓๒ นาย

กองทำแผนที่ มิสเตอร์คอลินซ์ ๑ ขุนสุนทรสาทิศลักษณ์ ๑ นายเส็ง (พระยามหาอำมาตย์) ๑ นายสว่าง ๑ นายเจริญ ๑ นายฉัด ๑ นายเพิ่ม ๑ รวม ๗ นาย

ข้าหลวงไปกับกัปตันยีเต็มคูเป เลฟเตแนนท์ นิคอลลอง กอมมิชันเนอร์ฝรั่งเศสขึ้นไปเมืองนครหลวงพระบางราชธานี หลวงสาตราธิกรณฤทธิ์ ๑ หลวงฤทธิพลไชย ๑ นายสันมหาดเล็ก ๑ รวม ๓ นาย กับเจ้านครหลวงพระบางกับเจ้านายบุตรหลานท้าวขุนเมืองนครหลวงพระบางและเมืองหัวพันห้าทั้งหกซึ่งลงมาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทครั้งนี้ กรายถวายบังคมลาขึ้นไปรักษาราชการบ้านเมืองตามเดิม โปรดเกล้า ฯ พระราชทานผ้าและเงินตราตามอย่างแขกเมืองกรายถวายบังคมลา แล้วโปรดเกล้า ฯ พระราชทานตาพแก่พระยาสุรศักดิ์มนตรีแม่ทัพ

แล้วพระยาพิพัฒน์โกษานำพระไพรัชพากย์ภักดี ๑ หลวงคำนวณคัดคนาน ๑ นายบรรหารภูมิสถิตย์ ๑ เป็นข้าหลวง ๓ นาย ขุนปรายชลไชย ล่าม รวม ๔ นาย กรายถวายบังคมลาไปด้วยกองทัพฝรั่งเศสทางเมืองตังเกี๋ย โปรดเกล้า ฯ พระราชทานผ้าตามอย่างข้าราชการกรายถวายบังคมลาไปราชการ

ในเวลาวันนั้นทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานตราบำเหน็จความชอบแก่ผู้ที่ไปราชการทัพช่อกลับมาทั้ง ๒ กอง คือกองทัพฝ่ายใต้ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม แม่ทัพตรามงกุฎสยามชั้นที่ ๑ ชื่อมหาสุราภรณ์ ๑ พระอมรวิไสยสรเดช (โต บุนนาค) ตราช้างเผือกสยามชั้นที่ ๓ ชื่อนิภาภรณ์ ๑ พระราชวรินทร ตราช้างเผือกสยามชั้นที่ ๓ ชื่อนิภาภรณ์ ๑ พระศรีเสนา ตรามงกุฎสยามชั้น ๓ ชื่อมัณฑนาภรณ์ ๑ หมื่นไชยาภรณ์ ตราช้างเผือกสยามชั้นที่ ๓ ชื่อนิภาภรณ์ ๑ หลวงนรานิกรฤทธิ ตรามงกุฎสยามชั้นที่ ๔ ชื่อภัทราภรณ์ ๑ หลวงพิทักษ์ยุทธภัณฑ์ ตราช้างเผือกสยามชั้นที่ ๔ ชื่อภูษนาภรณ์ ๑ ทิปุตีแอซยุแตน นายพัน ตรามงกุฎสยามชั้นที่ ๔ ชื่อภัทราภรณ์ ๑ ขุนสิทธิพรหมมา ตราช้างเผือกสยามชั้นที่ ๕ ชื่อทิพยาภรณ์ ๑ เลฟเตแนนท์ นายพิน ตรามงกุฎสยามชั้นที่ ๔ ชื่อภัทราภรณ์ ๑ เลฟเตแนนท์

นายจอน ตรามงกุฎสยามชั้นที่ ๔ ชื่อภัทราภรณ์ ๑ เลฟเตแนนท์ นายอ่ำ ตราช้างเผือกสยามชั้นที่ ๕ ชื่อทิพยาภรณ์ ๑ สัปเลฟเตแนนท์ นายหรัด ตรามงกุฎสยามชั้นที่ ๔ ภัทราภรณ์ ๑ สัปเลฟเตแนนท์ นายหรัด ตรามงกุฎสยามชั้นที่ ๔ ภัทราภรณ์ ๑ สัปเลฟเตแนนท์ นายจอน ตราช้างเผือกสยามชั้นที่ ๕ ชื่อทิพยาภรณ์ ๑ เลฟเตแนนท์ หม่อมราชวงศ์ อรุณ (เจ้าพระยาบดินทรเดชานุชิต) ตราช้างเผือกสยามชั้นที่ ๕ ชื่อทิพยาภรณ์ ๑ เลฟเตแนนท์ นายพรต (หลวงจำนงยุทธกิจ) ตราช้างเผือกสยามชั้นที่ ๕ ชื่อทิพยาภรณ์ ๑ เลฟเตแนนท์ นายจิตร์ ตราช้างเผือกสยามชั้นที่ ๕ ชื่อทิพยาภรณ์ ๑ หลวงพิพิธภักดี ตรามงกุฎสยามชั้นที่ ๓ ชื่อมัณฑนาภรณ์ ๑ หลวงมลโยธานุโยค ตราช้างเผือกสยามชั้นที่ ๔ ชื่อภูษณาภรณ์ ๑ พระวิเศษสุรฤทธิ์ ตรามงกุฎสยามชั้นที่ ๔ ชื่อภัทราภรณ์ ๑ อุปชาคเมืองโพนพิสัย ตรามงกุฎสยามชั้นที่ ๕ ชื่อวิจิตราภรณ์ ๑ พระชนชะนะไชย ตรามงกุฎสยามชั้นที่ ๔ ชื่อภัทราภรณ์ ๑ หลวงไกรนารายตรามงกุฎสยามชั้นที่ ๓ ชื่อมัณฑนาภรณ์ ๑ หลวงอภัยพิพิธ ตรามงกุฎสยามชั้นที่ ๓ ชื่อมัณฑนาภรณ์ ๑ ขุนกำแหงสงคราม ตราช้างเผือกสยามชั้นที่ ๔ ชื่อภูษนาภรณ์ ๑ ขุนเทพยากรณ์ ตรามงกุฎสยามชั้นที่ ๔ ชื่อภัทราภรณ์ ๑ หลวงวิสูตร์โยธายาล ฝ่ายพระราชวังบวร ตรามงกุฎสยามชั้นที่ ๔ ชื่อภัทราภรณ์ ๑ พระชุมแสงสงคราม ตราช้างเผือกสยามชั้นที่ ๔ ชื่อภูษณาภรณ์ ๑ ขุนยกรบัตร เมืองชุมแสง ตราช้างเผือกสยามชั้นที่ ๔ ชื่อภูษนาภรณ์ ๑

กองทัพฝ่ายเหนือ พระยาสุรศักดิ์มนตรี แม่ทัพ ตราช้างเผือกสยามชั้นที่ ๒ ชื่อจุลวราภรณ์ ๑ พระพลันฎานุรักษ์ เมเยอร์ ตราช้างเผือกสยามชั้นที่ ๓ ชื่อนิภาภรณ์ ๑ พระพหลพลพยุหเสนา เมเยอร์ ตรามงกุฎสยามชั้นที่ ๓ ชื่อมัณฑนาภรณ์ ๑ หลวงหัตถสารสุภกิจ แอดชยุแตน ตรามงกุฎสยามชั้นที่ ๓ ชื่อมัณฑนาภรณ์ ๑ นายแจ เลฟเตแนนท์ ตราช้างเผือกสยามชั้นที่ ๔ ชื่อภูษนาภรณ์ ๑ หลวงเขตานุรักษ์ กรมนา ตราช้างเผือกสยามชั้นที่ ๔ ชื่อภูษนาภรณ์ ๑ นายเฟื่อง กัปตัน ตรามงกุฎสยามชั้นที่ ๔ ชื่อภัทราภรณ์ ๑ นาย เจริญ สัปเลฟเตแนนท์ ตรามงกุฎสยามชั้นที่ ๔ ชื่อภัทราภรณ์ ๑ หมอเทียนฮี้ เซอเยิน ตราช้างเผือกสยามชั้นที่ ๕ ชื่อทิพยาภรณ์ ๑ นายวัน เปมาสเตอ ตราช้างเผือกสยามชั้นที่ ๕ ชื่อทิพยาภรณ์ ๑ นายเพิ่ม เลฟเตแนนท์ ตราช้างเผือกสยามชั้นที่ ๕ ชื่อทิพยาภรณ์ ๑ นายเจริญ เลฟเตแนนท์ ตราช้างเผือกสยามชั้นที่ ๕ ชื่อทิพยาภรณ์ ๑ นายแจ่ม แฉปแลน ตรามงกุฎสยามชั้นที่ ๕

ชื่อวิจิตราภรณ์ ๑ นายสอน ครอตเตอมาสเตอ ตราวิจิตราภรณ์ ๑ หม่อมราชวงศ์ ทัวม เลฟเต-แนนท์ ตราวิจิตราภรณ์ ๑ นายวิว เลฟเตแนนท์ ตราวิจิตราภรณ์ ๑ นายทัพ เลฟเตแนนท์ ตราวิจิตราภรณ์ ๑ เจ้าพิม เมืองนครหลวงพระบาง ตราช้างเผือกสยามชั้นที่ ๔ ชื่อภูษนาภรณ์ ๑

ครั้นพระราชทานรางวัลแก่ผู้มีความชอบในราชการทัพแล้ว มีพระบรมราโชวาทแก่ข้าราชการที่กรายบังคมลาและเข้านครหลวงพระบางพอสมควร แล้วเสด็จขึ้น บรรดาข้าราชการที่เฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทอยู่ที่นั้นออกจากท้องพระโรง แล้วพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จออกมุขเด็จพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท ทหารที่จะขึ้นไปราชการทัพและพวกท้าวขุนเมืองหัวพันห้าทั้งหก และสิบสองขุไทยเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทกรายถวายบังคมลา แล้วโปรดเกล้า ฯ พระราชทานบำเหน็จความชอบให้ผู้ไปราชการทัพกลับมาอีก ๕ นาย

กองทัพฝ่ายใต้ ที่ ๑ นายอุ่ม ซายัน เงิน ๕ ตำลึง ๑ นายเนย กอปราล เงิน ๕ ตำลึง ๑ นายแฟรง กอปราล เงิน ๕ ตำลึง ๑

กองทัพที่ ๒ ฝ่ายเหนือ นายแซ่ม เปซายัน เหรียญจักรมาลา ๑ นายบุญ นายทหารชั้นใหญ่ฝ่ายพระราชวังบวร เหรียญจักรมาลา ๑ แล้วพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้น

ขณะที่ตระเตรียมกองทัพที่จะยกขึ้นไปปราบฮ่อครั้งที่ ๒ นั้น ข้าพเจ้าได้รับความร้อนใจก็เขียนคำปรารภลงไว้ในสมุดพก ดังได้คัดมาลงไว้ต่อไปนี้

(คำปรารภคัดจากสมุดพกของพระยาสุรศักดิ์มนตรีแม่ทัพ)

วัน ๗ ๑๐ ๕ ปีกุน นพศก ร.ศ. ๑๒๔๕ กองทัพจะขึ้นไปครั้งนี้ตัวเรามีความร้อนใจเป็นหลายประการ ด้วยผู้ที่สั่งการหาคิดให้รอบคอบไม่ สั่งไปด้วยปาก จะคิดชั่วก็ไม่คิด

อนึ่ง ครั้งก่อนเราได้ขึ้นไปทำการก็ยังไม่เป็นการยากลำบากเหมือนครั้งนี้ เพราะเราเป็นผู้บังคับการทหารหน้าอยู่เอง ครั้นตั้งกรมยุทธนาธิการขึ้นแล้ว ก็ได้รับความลำบากถึงปานนี้ ทหารที่จะขึ้นไป ๒ กอง เรือที่จะขึ้น ไป ประทุนก็ไม่มี จะต้องทำขึ้นพอ บังฝน เป็นที่ท้อถอยกับนายทหารมาก

อีกประการหนึ่งเงินที่ยังค้างตั้งแต่ไปทัพครั้งก่อนก็ยังไม่ได้ และเงินที่จะใช้ล่วงหน้าก็ไม่มี เป็นที่เดือดร้อนที่จะจัดการทหารรักษาแผ่นดินต่อไป ถ้าจะจัดการอย่างนี้อาจจะว่าทหารไม่เป็นแรงและกำลังของแผ่นดินได้

เรื่องคนเมืองหัวพันห้าทั้งหกและเมืองสิบสองจุไทย ซึ่งเราได้ขึ้นไปปราบปรามคราวก่อน เมื่อเราได้ทำการสำเร็จก็ได้คิดจะจัดการให้เป็นประโยชน์กับบ้านเมืองต่อไป จึงอุตส่าห์อดทนทำราชการโดยการเหนื่อยยาก ไม่ได้คิดแก่ความลำบากจนราชการสำเร็จ เมื่อจะกลับลงมากรุงเทพฯ เราจึงเห็นว่าพวกช่อและพวกท้าวขุนซึ่งมายอมสวามิภักดิ์นั้น พวกนี้แต่ก่อนมาหาได้รู้จักกรุงเทพฯ ว่าเป็นเจ้านายอย่างไรไม่ เราจึงได้เกลี้ยกล่อมเอาคนพวกนี้มาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท คิดว่าจะโปรดเกล้าฯ ให้บำรุงอย่างไร พอให้ใจคนพวกนี้มีความสนิทชิดกับกรุงเทพฯ ความคิดที่คิดนี้ก็ได้บอกล่วงหน้าลงมา ก็ทรงเห็นชอบเห็นดีด้วยทุกประการ ครั้นลงมาถึงกรุงเทพฯ แล้วก็หาเห็นท่านผู้ใดช่วยเป็นธุระ ทิ้งให้แต่เราผู้เดียว ที่สุดจนเงินจะใช้อุดหนุนก็ไม่มีจะหยิบฉวยใช้สอย ครั้นเราจะทิ้งงานนี้เสีย ราชการที่ทำมาก็จะเสียไปสิ้น เรามีเงินของเราก็ต้องจำหน่ายใช้ทดรองไปจนหมดตัวจนไม่มีเงินจะใช้ ครั้นจะตั้งเบิกก็โยนกันไปโยนกันมาจนทุกวันนี้เงินก็ยังไม่ได้ ตัวเราก็ต้องขึ้นไปราชการ เป็นดังนี้ ตัวเรามีความเสียใจมากนัก ตัวเราถึงจะทำราชการต่อไปก็คงไม่ยืด ถ้าไปราชการครั้งนี้กลับมา ตัวเราไม่ตายกลับลงมาได้คิดจะหลีกเลี่ยงไม่ทำการทหารต่อไปแล้ว

อนึ่ง ในราชการคราวนี้ พอข้าพเจ้าได้ทราบว่า กระทรวงการต่างประเทศได้จัดให้พระไพรัชพากย์ภักดี (ทวน บุนนาค) เป็นข้าหลวงไปราชการทางกองทัพฝรั่งเศส ก็เกิดเป็นทุกข์ว่าจะเสียราชการ จึงได้ไปเฝ้าพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทวังค์วโรปการ กราบทูลว่าพระไพรัชฯ ผู้นี้เป็นผู้มีนิสสัยเหลวไหล ไม่ใคร่เอาใจใส่ต่อราชการ อาจเกิดความเสื่อมเสียขึ้นภายหลัง ควรจะจัดหาผู้อื่นไปจะได้ราชการกว่า เพราะผู้ที่มีความสามารถยังมีอีกถมไป ที่สุดก็ไม่เป็นผลสำเร็จ ต่อมาเมื่อพระไพรัชฯ ได้ไปราชการแล้ว ก็ได้ริบรุดเดิรไปจนถึงเมืองลาวกาย แล้วก็กลับมาเสียเฉยๆ มิได้บอกกล่าวให้หัวหน้าที่ไปราชการด้วยให้ทราบเหตุผลจึงเป็นเหตุให้เกิดยุ่งยากขึ้นภายหลัง

บรรดาข้าราชการที่มีความดีความชอบที่ได้ไปราชการทัพปราบปรามซ่องครั้งก่อนกลับมานั้น ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานบำเหน็จความชอบให้แต่ในวันพฤหัสบดี เดือนอ้าย ขึ้น ๒

ค่ำที่กองทัพ และเข้านครหลวงพระบางกราบถวายบังคมลาข้างแล้ว แต่ยังหาได้รับพระราชทานทั่วกันไม่ เพราะในเวลานั้นผู้ที่จะได้รับพระราชทานไปราชการเสียข้าง อยู่หัวเมืองข้าง จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานไปที่กรมยุทธนาธิการให้ส่งไปพระราชทานคือ ตราช้างเผือกสยามชั้นที่ ๓ ชื่อนิภาภรณ์ พระยาสุริยวงษา เจ้าเมืองหล่มศักดิ์ ๑ เจ้าราชวงศ์ เมืองน่าน ๑

ตราช้างเผือกชั้นที่ ๔ ชื่อภูษนาภรณ์ หลวงพิศณุเทพ เจ้ากรมตำรวจภูธรซ้าย กรมมหาดไทย ๑ นายแย้ม เลฟเตแนนท์ กรมทหารรักษาพระบรมมหาราชวัง ๑ นายเอี่ยม สัป-เลฟเตแนนท์ ทหารหน้า ๑ นายเจ๊ก สัปเลฟเตแนนท์ ทหารหน้า ๑ นายทองคำ มหาดเล็ก ๑ พระยาวุฒาธิคุณ ข้างวางเมืองหนองคาย ๑ พระแก้วอาษา ผู้ว่าราชการเมืองด่านซ้าย ๑ เจ้าเหล็กเมืองนครหลวงพระบาง ๑ พระยาเมืองซ้าย เมืองนครหลวงพระบาง ๑ พระวิชิตคีรี ผู้ว่าราชการเมืองด่านนางพูน ๑ หลวงวิเศษภักดี ผู้ช่วยเมืองพิชัย ว่าที่พระตรอนตรีสินธุ์ ๑ หลวงคลัง ว่าที่หลวงวิเศษภักดี ผู้ช่วยเมืองพิชัย ๑

ตรามงกุฎสยามชั้นที่ ๔ ชื่อภัทราภรณ์ ขุนชาญสรกล กรมทหารมหาดเล็ก ๑ นายขุญกัปตันทหารรักษาพระบรมมหาราชวัง ๑ นายช่วง สัปเลฟเตแนนท์ ทหารรักษาพระบรมมหาราชวัง ๑ นายทองดี มหาดเล็ก ๑ พระรามฤทธิ เจ้าเมืองแก่นท้าว ๑ พระพลสงคราม เมืองพิชัย ๑ พระวิชิตหงษาพิไสย เจ้าเมืองทุรคมหงษสถิตย ๑ หลวงกำแหงพลล้าน ปลัดเมืองชัยนาท ๑ หลวงอนุรักษ์ภูมินทร์ กรมการเมืองพิชัย ๑ หลวงวัง ว่าที่พระสัจจาบริรักษ์ กรมการเมืองชัยนาท ๑ หลวงประสิทธิ กรมการเมืองพิชัย ๑ หลวงอินทรรักษา ปลัดเมืองอุตรดิตถ์ ๑ หลวงทิพมนตรี ยกรบัตรเมืองทุ่งยั้ง ๑ อุปชาด เมืองปากเหือง ๑

ตราช้างเผือกสยามชั้นที่ ๕ ชื่อทิพยาภรณ์ หลวงวิจารณสาลี ๑ พระพักดีนุชิตกรมการเมืองพิชัย ๑ พระพิศาลคีรี ผู้ว่าราชการเมืองลับแล ๑

ตรามงกุฎสยามชั้นที่ ๕ ชื่อวิจิตราภรณ์ หลวงรักษาจตุรงค์ เจ้ากรมเรือกันฝ่ายพระราชวังบวร ๑ พระโปราสารคดี กรมการเมืองพิชัย ๑ หลวงวิจารณสาลี ๑ อุปชาดเมืองนครพนม ๑ ราชวงศ์เมืองท่าอุเทน ๑ ท้าวสุทธิสาร เมืองยโสธร ๑ ราชบุตร เมืองร้อยเอ็ด ๑ ราชบุตร เมืองกมลาไสย ๑ อุปชาด เมืองจตุรภัตร์พิมาน ๑ ราชวงศ์เมืองเลย ๑ ท้าวไชยกุมาร ว่าที่ราชวงศ์

เมืองหนองคาย ๑ หลวงชะนะสงคราม ปลัดเมืองคัง ๑ หลวงเสนามาตย์เมืองอุตรดิตถ์ ๑ อุปชาด เมืองน้ำปาด ๑

เหรียญขุนปมาลา ขุนโลกากร กรมโหร ๑ นายคิรคชแกว่นกรมช้าง ๑ นายแม่นคชสาร กรมช้าง ๑

เหรียญจักรมาลา นายชุ่ม เปซายัน ๑ นายแปลก ซายันเมเยอ ๑ นายต่วนเขด็ด ๑ นายหลำ ซายัน ๑ นายคง ซายัน ๑ นายแพง ซายัน ๑ นายพุด ซายัน ๑ นายเกิด ซายัน ๑ นายสอน กอปราล ๑ นายปิ่น ไปรเวต ๑ หลวงมหาดไทย เมืองฝาง ๑ หลวงเมือง เมืองฝาง ๑ หลวงภูม เมืองฝาง ๑ หลวงพรหมสัสดี เมืองทุ่งยั้ง ๑ หลวงภักดี เมืองทุ่งยั้ง ๑ หลวงเมือง เมืองตรอนตริสินธุ์ ๑ หลวงมหาดไทย เมืองตรอนตริสินธุ์ ๑ หลวงพล เมืองตรอนตริสินธุ์ ๑ หลวงจำนง นายกองส่วย ๑ หมื่นหาญ นายกองส่วย ๑ หลวงมหาดไทย เมืองอุตรดิตถ์ ๑ หลวงอินทร์ปัญญา เมืองอุตรดิตถ์ ๑ นายสุดหมอ ๑

รวมตรานิภาภรณ์ ๒ ดวง ตราภูษนาภรณ์ ๑๓ ดวง ตราภัทราภรณ์ ๑๔ ดวง ตราทิพยาภรณ์ ๓ ดวง ตราวิจิตราภรณ์ ๑๔ ดวง เหรียญขุนปมาลา ๓ เหรียญ เหรียญจักรมาลา ๒๓ เหรียญ รวมทั้งสิ้น ตรา ๔๖ ดวง เหรียญ ๒๖ เหรียญ

เปลี่ยนตำแหน่งและเพิ่มบรรดาศักดิ์ทหารที่ไปราชการทัพ

ศาลายุทธนาธิการ

ณ วันพฤหัสบดีเดือนอ้าย ขึ้น ๙ ค่ำ ปีกุน นพศกศักราช ๑๒๔๙

สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระภาณุพันธุวงศ์วรเดช น,ร,ภ,ข,ก, ฯลฯ ผู้แทนยัญชาการกรมทหารทั่วไปรับพระบรมราชโองการใส่เกล้า ฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ สั่งว่าให้ เมเยอเยเนอราล พระเจ้าน้องยาเธอกรมขุนนริศรานุวัตติวงศ์ ภ,ข,ก, ผู้ยัญชาการใช้จ่าย รับราชการในตำแหน่งผู้ยัญชาการยุทธภัณฑ์ แทน เมเยอเยเนอราล พระยาสุรศักดิ์มนตรี ซึ่งไปราชการทัพนั้นต่อไป และทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เพิ่มบรรดาศักดิ์แม่ทัพนายกองซึ่งขึ้นไปราชการทัพหัวเมืองในพระราชอาณาเขตต์ฝ่ายเหนือครั้งนี้ ขึ้นตลอดเวลาไปราชการทัพคราวนี้

เมเยอเยเนอราล พระยาสุรศักดิ์มนตรี เสมอ เลฟเตอแนนท์เยเนอราล ๑ ยศเสมอเมเยอกัปตัน หลวงยุทธการบัญชา ๑ กัปตันหลวงศัยกรปลาศ ๑ กัปตัน หลวงจำนงยุทธกิจ ๑ ยศเสมอกัปตันลุตเตอแนนท์ นายเจริญ ๑ ยศลุตเตอแนนท์ นายเพิ่ม ๑ ลุตเตอแนนท์นายวัน ๑ ยศเสมอลุตเตอแนนท์ กอมมิศแซเริยศ นายหรุ่น ๑ นายเจ๊ก ๑ ยศเสมอสับเลฟเตอแนนท์หม่อมราชวงศ์เล็ก ๑ นายฮวด ๑ นายบ้า ๑ นายพินัยราชกิจ ๑ นายสวน ๑ นายเหลี่ยม ๑ นายคิด ๑ หม่อมราชวงศ์เจ๊ก ๑ นายยร ๑ นายวัน ๑ นายถม ๑

ระยะทางออกจากกรุงเทพฯ ณ วันอาทิตย์ขึ้น ๕ ค่ำเดือนอ้าย เวลาบ่าย ๒ โมง ๑๕ นาที (๒.๑๕ ล.ท.) เคลื่อนกระบวนออกจากท่าเตียนโดยทางเรือ มีกระบวนเรือดังนี้ เรือไฟจูงเรือองครักษ์ ๑ เรือจักรนารายณ์ ๒ เรือเทียมลม ๓ เรือวิเชียรชลสินธุ์ ๔ เรือปานมารุท ๕ เรือจักรข้าง ๒ ลำ กับเรือเครยเครียแต่เรือต่าง ๆ ที่เรือไปจูงไปนั้นรวม ๕๗ ลำ และเรือผู้ที่มาส่งอีกหลายลำ

เมื่อเวลาจะออกจากท่าเตียนนั้น มีผู้ที่มาส่งเป็นอันมาก มีสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระภาณุพันธุวงศ์วรเดช ๑ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนนริศรานุวัติวงศ์ ๑ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ ๑ พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ ๑ พระยาภาสกรวงศ์ ๑ พระครุณรักษา ๑ หลวงพินิจวิเทศภัณฑ์ พระยาศรีสรราช พระยาแม่กลอง พระอมรวิสัย พระราชนาคา หลวงพิทักษ์ หลวงวิเศษสุรการ นายกวดเพ่ง นายรองชิต คุณโต มิสเตอร์แรมเซ และยังมีญาติมิตรอีกเป็นอันมาก

ส่วนสมเด็จ กรมพระภาณุพันธุวงศ์วรเดช กรมขุนนริศรานุวัติวงศ์ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ พระองค์เจ้าสายตามมาส่งจนถึงปากคลองบางลำพู แล้วเสด็จกลับ แต่ยังมีญาติมิตรที่ตามไปส่งจนถึงวัดเฉลิมอีกเป็นอันมาก กระบวนเรือถึงวัดเฉลิมเวลาย่ำค่ำ (๖ ล.ท.) แล้วพักนอน ได้จัดการเลี้ยงดูบรรดาญาติมิตรที่ได้ตามมาส่งเสร็จ บางท่านก็ลากลับบางท่านก็อยู่สนทนาและจะตามไปส่งต่อไปอีก

ณ วันจันทร์ขึ้น ๖ ค่ำ เดือนอ้าย เวลาเช้า ๒ โมง ๕๐ นาที (๘.๕๐ ก.ท.) ออกจากวัดเฉลิมถึงด่านบางไทร เวลาย่ำค่ำ (๖ ล.ท.) หยุดพัก มีพระองค์เจ้าปฤษฎางค์กับหม่อมตลับตามมาส่งต่อไปด้วยจนถึงวัดเกษไชโย

ณ วันอังคารขึ้น ๗ ค่ำเดือนอ้าย เวลา ๒ โมง (๘ ก.ท.) เข้าแควสิกุกไปถึงบ้านหัวตะพาน เวลาบ่าย ๕ โมง (๕ ล.ท.) หยุดพัก

ณ วันพุธขึ้น ๘ ค่ำเดือนอ้าย เวลาเช้า ๒ โมง ๓๐ นาที (๘.๓๐ ก.ท.) ออกจากหัวตะพาน เรือเจ้าพระยา (เรือเจ้าพระยาเป็นเรือพุ้ยท้ายกินน้ำตื้น) จูงเรือกองทัพไปถึงบ้านระกำ เรือติดจูงไปไม่ได้ แจวไปจนเวลาทุ่มเศษ (๗ ล.ท. เศษ) ถึงเมืองอ่างทองหยุดพักค้างหนึ่ง

กำหนดเขตต์แขวงเมืองอ่างทอง ซึ่งต่อกับบางชนีแขวงกรุงเก่าบ้านเลน บางโผงเผง บ้านโรงม้า บ้านปะขาว บ้านหัวกระบือ บ้านสาย บ้านบางปลากด บ้านคลองขุด บ้านนรสิงห์ บ้านใหม่ บ้านระกำ บ้านโพทูล บ้านจำปาหล่อ บ้านโพสะ บ้านแห ที่จวนเจ้าเมืองตั้งอยู่ หยุดพักค้างหนึ่ง

วันพฤหัสบดีขึ้น ๙ ค่ำเดือนอ้าย เวลาเช้า ๓ โมง ๕๐ นาที (๙.๕๐ ก.ท.) ขุนรามอำเภอนำร่องออกจากบ้านแหต่อไปตามระยะทางถึงบ้านรอ บ้านบางแก้ว บ้านย่านซื่อ บ้านต้นโพธิ์ บ้านตลาดตรวจ บ้านบางอินา บ้านบางแมว มีคลองชื่อบางศาลาไปบ้านหม้อแขวงกรุงเก่าได้ บ้านระเข้ร้อง บ้านโตนด ขุนภักดีอำเภอระเข้ร้อง นำร่องต่อไป บ้านลาว มีพวกลาวอยู่ บ้านมะขาม บ้านกรอก ขุนบาลชะวา อยู่บ้านแขกนำร่องต่อไป บ้านแขกมีพวกแขกตานีอยู่บ้าน ลาดฟ้า บ้านเชาวน์ไว บ้านสระเกษ บ้านไชโย สิ้นแขวงเมืองอ่างทองรวม ๓๒ ตำบล

สินค้าในพื้นเมืองอ่างทอง มีถั่วเขียว งาเมล็ด เข้านาหว่าน ไม้ไผ่สีสุก

เข้าแขวงเมืองพรหม ซึ่งต่อกับบ้านไชโยแขวงเมืองอ่างทองขุนมหาดไทย อยู่บ้านชลอน นำร่อง บ้านชีปะขาว บ้านพระงาม บ้านพลู มีคลองกะทุ่มโพรงไปออกบางอกโรยแม่น้ำน้อย บ้านไทร บ้านไผ่ดำ บ้านบางน้ำเชี่ยว มีบ้านลาวพวนอยู่ด้วย บ้านแย้ง บ้านโรงช้าง บ้านชลอน เวลา ๑ ทุ่ม ๕ นาที (๗.๐๕ ล.ท.) หยุดพักนอนที่นั้นค้างหนึ่ง

ณ วันศุกร์ขึ้น ๑๐ ค่ำเดือนอ้าย เวลาเช้า ๓ โมง ๔๕ นาที (๙.๔๕ ก.ท.) ออกจากบ้านชลอนไปบ้านเตาอิฐ บ้านศิรษะป่า ที่บ้านพระพรหมประสาทศิลเจ้าเมืองอยู่ บ้านปากบางหมื่นหาญ เป็นที่ตลาด บ้านศิรษะจิ้ว บ้านหญ้าไม้รวก บ้านบางมอญ บ้านบางพุดทรา ที่ปากน้ำบางพุดทราไปเมืองลพบุรีวันหนึ่ง ถึง บ้านศิรษะตลาด บ้านใหม่ บ้านบางแค บ้านเขิก บ้านบางมัน

บ้านบางกระบือ บ้านบางเลา บ้านสมัคร ในระยะบ้านเหล่านี้ตั้งต่อเนื่องกันไป รวม ๒๓ ตำบล สิ้นแขวงเมืองพรหมในลำน้ำ

สินค้าที่เกิดขึ้นในพื้นเมืองพรหม เข้านาหว่านสัด ๒๕ ทะนาน ราคาขายเกวียนละ ๒๐ บาท ถั่วเขียว สัด ๒๕ ทะนาน ราคาขายสัดละ ๓ สลึง งาเมล็ด สัด ๒๕ ทะนาน ราคาสัดละ ๓ สลึง ไม้ไผ่สีสุกราคาขายร้อยละ ๘ บาท

สินค้ามาจากหัวเมืองต่าง ๆ มาขายที่เมืองพรหม ปลาแห้ง ปลาสลิด ถึงฤดูเดือน ๔ เดือน ๕ ชาวบางลี่ บางขาม แขวงเมืองลพบุรีมาทางเกวียน ทางประมาณ ๖ ชั่วโมงถึงเมืองพรหม ปลาแห้งราคาขายหาบละ ๑๐ บาท น้ำตาลมาทางเมืองสิงห์มาขายที่เมืองพรหม ราคาขายร้อยปีก ๒ บาท ปีกหนึ่งมีน้ำหนักประมาณ ๑๕ บาท

เข้าแขวงเมืองอินทร์ ขุนศรีนคร อำเภอ นำร่อง บ้านไร่ซึ่งต่อกับบ้านสมัครแขวงเมืองพรหม บ้านไร่, บ้านวัดสิงห์, บ้านทัพยา, บ้านน้ำตาล, บ้านบางพะเนียง, ที่หน้าบ้านมีเกาะใหญ่อยู่กลางน้ำ บ้านสวนหลวง, บ้านท่างาม, บ้านประสุก, ที่พระอินทร์ประสิทธิ์ครเจ้าเมืองอยู่ บ้านโคกขาม, บ้านท่าข้าง, บ้านแขก, บ้านท่าช่อย, บ้านปลาไหล, บ้านชีน้ำร้าย, บ้านบางปูน, บ้านม้า, บ้านโพแม่นางคำ, บ้านงิ้ว ในระยะบ้านเหล่านี้อยู่ต่อเนื่องกันไปรวม ๑๖ ตำบลสิ้นแขวงเมืองอินทร์ในลำน้ำ

สินค้าที่เกิดในพื้นเมืองอินทร์ เข้านาหว่าน สัด ๒๕ ทะนานเกวียนละ ๑๖ บาท ถั่วเขียว สัด ๒๕ ทะนาน ราคาสัดละ ๓ สลึง งาเมล็ด สัด ๒๕ ทะนาน ราคาสัดละ ๓ สลึง น้ำอ้อยราคาร้อยละ ๒ บาท ปลาหางราคาขายหาบละ ๘ บาท ปลาสลิดขนาดใหญ่ราคาขายร้อยละ ๒ สลึง ป่านใยทำตามบ้านคอน จีนพ่อค้าขึ้นไปซื้อราคาขายที่บ้านคอน ๒ มัดเฟื่อง น้ำหนักมัด ๑ หนัก ๒๐ บาท แตงโมราคาขายร้อยละ ๗ สลึง ๒ บาท ฟักทองราคาขายร้อยละ ๓ บาท ฟักเขียวราคาขายร้อยละ ๖ บาท เป็นธรรมดา

เข้าแขวงเมืองชัยนาท ที่ต่อกับเมืองอินทร์นั้น บ้านสรรพยาต่อบ้านงิ้ว, ไปบ้านสรรพยาเวลา ๒ ทุ่ม ๓๕ นาฬิ (๘.๓๕ ล.ท.) หยุดพักที่นั้นคืนหนึ่ง

ณ วันเสาร์ขึ้น ๑๑ ค่ำเดือนอ้าย เวลาเช้า ๑ โมง ๔๕ นาฑี (๗.๔๕ ก.ท.) ออกจากบ้านสรรพยาไป กำนันเจียม บ้านอยู่หาดอาสา นำร่อง บ้านหาดอาสา, บ้านอ้อย บ้านตลุก บ้านบางไก่เถื่อน บ้านศาลาขาว, บ้านสวนลำใย, บ้านวนแม่ลูกอ่อน, บ้านท้ายเมือง เมืองชัยนาท ขุนคลัง กรมการเมืองชัยนาทนำร่องต่อไปบ้านท่าไม้, บ้านกล้วยที่ภาษีซุงตั้ง

ในเวลานั้น ออฟฟิเซอร์ฝรั่งเศส กัปตัน ๑ ลุตเตอร์แนนท์ ๑ มาหาข้าพเจ้า (พระยาสุรศักดิ์มนตรี) ที่เรือ แล้วจอดที่วัดบ้านกล้วยขึ้นไปพูดกันที่วัดประมาณ ๔ ชั่วโมงเศษจนย่าย ๔ โมง ๒๐ นาฑี (๔.๒๐ ล.ท.) ออกจากวัดบ้านกล้วย บ้านหาดกองสิน แต่ในลำน้ำเรียกย่านเข้าหลอด บ้านประจำรัง พอเวลาย่าย ๕ โมง ๓ นาฑี (๕.๐๓ ล.ท.) หยุดพักที่นั้นคืนหนึ่ง

วันอาทิตย์ขึ้น ๑๒ ค่ำ เดือนอ้าย เวลาเช้า ๒ โมง (๘ ก.ท.) ออกจากประจำรังไปบ้านหาดเสา บ้านธรรมามูล, ชีตักขนน, บ้านหัวหาด, ฟากตะวันตกมีคลองชื่อมะขามเถ้า, บ้านคุ้งตะเภา, บ้านท่าซุง, มีคลองไปเมืองอุทัยทาง ๖ ชั่วโมง ไปได้ทั้งหน้าน้ำหน้าแล้งแต่หน้าน้ำลดไปได้หลายทาง ตำบลบ้านในแขวงเมืองชัยนาทตามลำน้ำรวม ๒๐ ตำบล แต่ระยะบ้านห่าง ๆ กัน

สินค้าที่เกิดในพื้นเมืองชัยนาท เข้านาหว่านสัด ๒๕ ทะนานเกวียนละ ๑๘ บาท ๒ สลึง ถั่วเขียวสัด ๒๕ ทะนานราคาสัดละ ๓ สลึง งาเมล็ดสัด ๒๕ ทะนานราคาสัดละ ๒ สลึงเฟื้อง น้ำอ้อยราคาขาย ๑,๐๐๐ งบต่อ ๕ บาท น้ำตาลราคาขายไหกะเทียมละ ๖ สลึง ปลาหางราคาขายปลาสี่ ๒ หางเฟื้อง กล้วยน้ำว้าราคาขาย ๑,๐๐๐ ละ ๕ สลึง กล้วยไข่ราคาขาย ๕ เครือ ๑ บาท ไม้ไผ่ราคา ๑๐๐ ละ ๒ บาท ๒ สลึง ขี้ผึ้งราคาชั่งละ ๙ สลึง น้ำมันยางมาจากเมืองอุทัยขาย ๓ ทะนานสลึง ไต้มาจากเมืองพิจิตร ขาย ๖ มัด ๑ บาท ชันมาจากเมืองอุทัยขายสัด ๒๕ ทะนานสัดละ ๑ บาท เมล็ดบัวสัด ๒๕ ทะนานสัดละ ๑ บาท

กำหนดเขตต์แขวงเมืองชัยนาท บูรพาทิศตะวันออก จดบ้านตะกริแขวงเมืองอินทร์ทางเดิรจากเมือง ๑๒ ชั่วโมง

อาคเนย์ ตะวันออกเฉียงใต้ จดหนองสาหร่ายแขวงเมืองอินทร์ทางเดิรจากเมือง ๕ ชั่วโมง

ทักษิณ ทิศใต้ จดบ้านม้าแขวงเมืองอินทร์ ทางเรือจากเมือง ๕ ชั่วโมง

หรดี ตะวันตกเฉียงใต้ จดบ้านย่อนเบี้ยแขวงเมืองอินทร์ ทางเดินจากเมืองไป ๘ ชั่วโมง

ประจิม ตะวันตก จดห้วยกรด แขวงเมืองสัน ทางเดินจากเมือง ๕ ชั่วโมง

พายัพ ตะวันตกเฉียงเหนือ จดบ้านอ้ายลือ แขวงเมืองอุทัย ทางเกวียนจากเมือง ๕ ชั่วโมงถึง

อุดร ทิศเหนือ จดบ้านวัดโคก แขวงเมืองมโนรม ทางเรือ จากเมือง ๑๒ ชั่วโมง

อีสาน ตะวันออกเฉียงเหนือ จดบ้านหนองโพ แขวงเมืองพยุห ทางเดินจากเมือง ๑๒ ชั่วโมง

เข้าแขวงเมืองมโนรม ที่ต่อกับบ้านท่าซุงแขวงเมืองชัยนาท หมื่นดาราคำนันบ้านคุ้งตะเภา นำร่อง ถึงบ้านวัดโคก

เวลาย่าย ๔ โมงเศษ เรือกลไฟเจ้าพระยาซึ่งจูงเรือกองทัพติดตื้นเดินไม่ได้กับเรือไฟเล็ก ๆ ด้วยหลายลำ ในเวลานั้นแก้เรือที่พ่วงออกหมด ที่มีแจวก็ได้แจวไป เรือเหนือเรือยิกนิคและเรือที่ไม่มีแจวอีกหลายลำต้องเข้าฝั่งเอาเชือกโยงไปบ้าง และเอาเรือไฟจักรข้างจูงไปทีละ ๒ ลำ ๓ ลำบ้าง จูงไปพักไว้ที่น้ำลึกจนหมด แล้วจึงสั่งให้ออฟพีเซอร์แยกย้ายกันไปกำกับเรือที่ไม่มีแจวอยู่ ลำละคน แล้วให้ สัปลุตเตอร์แนนท์แซ่ม เอาเรือแหวด ๑๐ แจวไปติโทรเลขที่เมืองนครสวรรค์ในคืนวันนั้น ในการที่แจวเรือถ่อเรือขึ้นไปนั้น น้ำก็ตื้นและไหลเชี่ยว เสียงผีพายและทหารออกไปทั้งลำน้ำจนเวลา ๓ ทุ่ม ๕ นาที (๙.๐๕ ล.ท.) จึงเสร็จ แต่เรือแม่ทัพหยุดนอนอยู่ที่บ้านวัดโคกนั้น

วันจันทร์ขึ้น ๑๓ ค่ำ เดือนอ้าย เวลาย่ำรุ่ง ๓๐ นาที (๖.๓๐ ก.ท.) เรือกลไฟเจ้าพระยาแล่นขึ้นไปแต่ลำเดียวหยุดอยู่ที่บ้านเนินไผ่ แล้วจึงเอาเรือกองทัพเข้าพ่วงจูงต่อไป

เวลาย่ำรุ่ง ๕๕ นาที (๖.๕๕ ก.ท.) เรือแม่ทัพออกจากบ้านวัดโคก กำนันอาด อำแดงแก้ว ภรรยานำร่องแทนไปบ้านวัดโคก, บ้านดอนไผ่, บ้านท่าแซก, บ้านสีสะกะดาน มีเกาะใหญ่กลางน้ำ บ้านวัดป่าท่าขอม, หาดมะตูม, ท่าลากหวาย, เกาะเทโพ, บ้านวัดใหญ่, เมืองมโนรม

หมื่นรองแพ่ง กรมการนำร่องต่อไป บ้านตะพานหิน, หาดทะนง, สีสะยาง, ในแขวงเมืองมโนรมนี้ระยะบ้านห่างๆ กันรวม ๑๓ ตำบล

สินค้าที่มีในแขวงเมืองมโนรม เข้านาหว่านสัด ๒๕ ทะนาน ขายเกวียนละ ๑๘ บาท เข้านาดำสัด ๒๕ ทะนาน ขายเกวียนละ ๒๐ บาท ถั่วเขียวสัด ๒๕ ทะนาน ขายสัดละ ๓ สลึง งาเมล็ดสัด ๒๕ ทะนาน ขายสัดละ ๒ สลึงเฟื้อง พริกแห้งสัด ๒๕ ทะนาน ขายสัดละ ๒ สลึงเฟื้อง ชันสัด ๒๕ ทะนาน ขายสัดละ ๑ บาท เมล็ดบัวสัด ๒๕ ทะนาน ขายสัดละ ๖ สลึง ถั่วแระถัง ๒๐ ทะนาน ขายถังละ ๒ สลึงเฟื้อง น้ำตาลทรายแดงขายหาบละ ๘ บาท ฟักเขียวขายหาบละ ๕ สลึง หัวผักกาดแห้งขายหาบละ ๖ สลึง นุ่นขายหาบละ ๕ บาท หน่อไม้แห้งขายหาบละ ๕ บาท ปอขายหาบละ ๓ บาท ปลาหางขายหาบละ ๘ บาท ข้าวผึ่งชั่งละ ๒ บาท น้ำผึ้งขาย ๖ ทะนาน ๑ บาท น้ำมันยางขาย ๕ ทะนาน ๒ สลึง น้ำอ้อยปึกขาย ๕ ปึกเฟื้อง น้ำอ้อยงบขาย ๒๐ งบเฟื้อง น้ำอ้อยโอ่งขายโอ่งละ ๕ สลึง ไผ่ข่าขาย ๑๐๐ ละ ๔ บาท ไผ่สีสุกขาย ๑๐๐ ละ ๖ บาท ไต้เปลือกขาวลูกเล็กขาย ๑๐๐ มัด ๖ บาทสลึง ยาสูบขาย ๑๐๐ อัน ๑ บาท แตงโมขาย ๑๐๐ ละ ๔ บาท ๒ สลึง ฟักทองขาย ๑๐๐ ละ ๓ บาทเฟื้อง กล้วยน้ำว้าขาย ๑,๐๐๐ ละ ๕ สลึง มะม่วงพิมเสนขาย ๑๐๐ ละ ๓ สลึง มะม่วงแก้วขาย ๑๐๐ ละ ๑ สลึง ส้มโอขาย ๑๐๐ ละ ๒ บาท ส้มแก้วขาย ๑๐๐ ละ ๑ สลึง มะขามเปียกขาย ๘ ปั้น ๑ เฟื้อง หวายน้ำเส้นยาว ๕ ศอกขาย ๑๐๐ เส้น ๓ บาท เข้าโภชน์แห้งขาย ๑,๐๐๐ ฝัก ๑ บาท

กำหนดเขตต์เมืองมโนรมที่แดนต่อแดนจดกัน

ตะวันออก จดบ้านคลองโพแขวงเมืองชัยนาท ทางเดิรแต่เมือง ๒ ชั่วโมง
ตะวันออกเฉียงใต้ จดบ้านปลาสุกแขวงเมืองชัยนาท ทางเดิรแต่เมือง ๒ ชั่วโมง
ทิศใต้ จดบ้านหัวเกาะแขวงเมืองชัยนาท ทางเดิรแต่เมือง ๒ ชั่วโมง
ตะวันตกเฉียงใต้ จดบ้านสุกปลาแขวงเมืองชัยนาท ทางเดิรแต่เมือง ๒ ชั่วโมง
ตะวันตก จดบ้านท่าซุงแขวงเมืองชัยนาท ทางเดิรแต่เมือง ๒ ชั่วโมง
ตะวันตกเฉียงเหนือ จดบ้านจักสาแขวงเมืองชัยนาท ทางเดิรแต่เมือง ๒ ชั่วโมง
ทิศเหนือ จดบ้านท่าน้ำอ้อย แขวงเมืองพยุห ทางเดิรแต่เมือง ๒ ชั่วโมง
ตะวันออกเฉียงเหนือ จดบ้านหางน้ำแขวงเมืองพยุห ทางเดิรแต่เมือง ๒ ชั่วโมง

หมื่นขรเมืองพยุหนำร่อง เข้าแขวงเมืองพยุห ตำบลบ้านซึ่งต่อเนื่องมาแต่เมืองมโนรม บ้านท่าน้ำอ้อย ต่อบ้านศิริยะยางขึ้นไป บ้านท่าน้ำอ้อย เมืองพยุห บ้านพยุแค่น บ้านยางผี บ้านน้ำทรง บ้านย่านมักชี บ้านวังปราย บ้านยางชาว บ้านมะขามเทศ บ้านหาดสะแก บ้านหาดตะนิว รวมตำบลบ้านตามลำน้ำที่กองทัพเดิรในแขวงเมืองพยุห ๑๑ ตำบล ในฤดูเดือนอ้ายนี้น้ำน้อย เรือเดิรไม่สะดวกติดตื้นในวันนี้หลายหน จนเวลา ๔ ทุ่มเศษ (๑๐ ล.ท. เศษ) จึงถึงหาดตะนิว ตามเรือไฟเจ้าพระยาหาทันไม่ หยุดพักค้างคืนหนึ่ง

ณ วันอังคารขึ้น ๑๔ ค่ำ เดือนอ้าย เวลาเช้า ๑ โมง ๓๐ นาที (๗.๓๐ ก.ท.) ออกจากหาดตะนิวเข้าแขวงเมืองนครสวรรค์ ตำบลบ้านซึ่งต่อไปแต่หาดตะนิว บ้านยางฉ่า, บ้านโกรกพระ, บ้านยางตาล, บ้านดงชะพลู, บ้านหว้า, บ้านเกาะ, หยุดพักค้างคืนหนึ่ง

ณ วันพุธขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือนอ้าย เวลาเช้า ๕ โมง (๑๑ ก.ท.) ออกจากบ้านเกาะไปได้ครึ่งคุ้งก็ติดตื้นอีก หยุดพักอยู่นั่นอีกค้างคืนหนึ่ง

ณ วันพฤหัสบดี แรม ๑ ค่ำ เดือนอ้าย เวลา ๕ โมงเช้า (๑๑ ก.ท.) ออกจากบ้านเกาะมีเกาะใหญ่อยู่กลางน้ำ บ้านตะเคียนเลื่อน, บ้านยางโทน, เมืองนครสวรรค์, บ้านเกาะเห็ด, มีเกาะอยู่กลางน้ำ, วัดท่าชัน, บ้านยางปรอง, บ้านปากน้ำโพ, เวลาย่ายโมง หยุดพักจัดการอยู่ที่นั่นค้างคืนหนึ่ง เบิกสะเบียงอาหารกองทัพได้ ๓๐๐ ซื้อเติมได้อีก ๕,๐๐๐

นายล้อมบ้านปากคลองบระเพ็ด นำร่อง ณ วันศุกร์ แรม ๒ ค่ำ เดือนอ้าย เวลา ๓ โมงเช้า (๙ ก.ท.) ออกจากบ้านปากน้ำโพ ไปแหลมโล้ไม่มีบ้าน คลองบางกะแห, มีคลองไปถึงหนองกะแห, บ้านใหม่, บ้านปากคลองบระเพ็ด, ไปออกบ้านดอนคา, บ้านปากน้ำเชิงไกร, ไปออกบางคลานแขวงเมืองพิจิตร, บ้านป่าไผ่, บ้านทับกฤษ, บ้านบางอินา, บ้านบางสวาย, บ้านบางปลากด, บ้านโคกหม้อ, เวลายามหนึ่ง (๙ ล.ท.) หยุดพัก

ณ วันเสาร์ แรม ๓ ค่ำ เดือนอ้าย เวลาเช้าโมงครึ่ง (๗.๓๐ ก.ท.) ออกจากบ้านโคกหม้อ หลวงทรงภูมิผลนำร่องไปบ้านท่าขัน, เกยชัย, มีคลองแยกไปออกปากน้ำ เมืองพิจิตร, บ้านชุมแสง สิ้นแขวงนครสวรรค์ในลำน้ำ

กำหนดเขตต์แขวงเมืองนครสวรรค์

บูรพา จดบ้านพังม่วงแขวงเมืองบัวชุม ทางเดิรแต่เมือง ๒ คืน
อาคเนย์ จดบ้านสำโรงชัยแขวงเมืองอินทร์ ทางเดิรจากเมือง ๒ คืน
ทักษิณ จดบ้านเขาทองแขวงเมืองพยุห ทางเดิรจากเมือง ๖ ชั่วโมง
หรดี จดบ้านหาดสูง แขวงเมืองพยุห ทางเดิรจากเมือง ๑๒ ชั่วโมง
ประจิม จดบ้านวังโพ แขวงเมืองอุไทย ทางเดิรจากเมือง ๑๒ ชั่วโมง
พายัพ จดบ้านคลอง แขวงเมืองบรรพต ทางเดิรจากเมือง ๑๘ ชั่วโมง
อุดร จดบ้านท่ารก แขวงเมืองบรรพต ทางเดิรจากเมือง ๑๘ ชั่วโมง
อีสาน จดบ้านบัว แขวงเมืองบัวชุม

สินค้าเกิดในพื้นเมืองนครสวรรค์ เข้านาหว่านสัด ๒๕ ทะนาน ราคาเกวียนละ ๒๐ บาท เข้านาดำสัด ๒๕ ทะนาน เกวียนละ ๒๒ บาท ปลาหางหาย ๑๑ บาท ถั่วแระถัง ๒๐ ทะนาน ๑๐๐ ถัง ๖๐ บาท เมล็ดบัวสัด ๒๕ ทะนาน ราคาสัดละ ๓ สลึง กล้วยไข่ ๑๐๐ เครือ ๑๒ บาท น้ำอ้อยปึก ๑๐๐ ปึก ๒ บาท ยาสูบ ๑๐๐๐ อัน ๗ บาท น้ำมันยาง ๑๐๐ ทะนาน ๑๐ บาท เข้าโภชน์แห้ง ๑๐๐ ฝัก ๑ สลึง เสื่อหวายกว้าง ๔ ศอก ยาว ๕ ศอก ผืนละ ๑ บาท ๑ สลึง

เข้าแขวงเมืองพิจิตร หลวงรักษาราช อำเภอบ้านเนินมะกอก นำร่อง บ้านกำมังด้วน, ซึ่งต่อกับบ้านชุมแสง บ้านมะขามเรียง, บ้านวังกร่าง, เวลาย่ำค่ำ (๖ ล. ท.) หยุดพักที่บ้านวังกร่างนั้นคืนหนึ่ง

ณ วันอาทิตย์แรม ๔ ค่ำ เดือนอ้าย เวลา ๒ โมงเช้า (๘ ก.ท.) ออกจากบ้านวังกร่าง ถึงบ้านเนินมะกอก, บ้านไร่, บ้านช้าง, บ้านวังงิ้ว, บ้านมูลนาค, บ้านยางไข่เน่า, มีคลองชื่อคลองไกร เวลาบ่าย ๕ โมง ๔๐ นาที (๕.๔๐ ล.ท.) หยุดพักคืนหนึ่ง หลวงมัจฉา เรือกลไฟ บ้านคลองคูนำ ณ วันจันทร์ แรม ๕ ค่ำ เดือนอ้าย เวลาโมงเช้า (๗ ก.ท.) ออกจากคลองไพรไปคลองอ้ายคต, หน้าน้ำไปออกแควพิจิตรเก่า, บ้านคลองวังไผ่, มีคลองเมืองภูมิ

ไปออกบางโปง แขวงเมืองคำ ขึ้นพิษณุโลก บ้านสินเทา, บ้านหาดแตงโม, บ้านตาขุนศรี, เวลาย่ำค่ำ (๖ ล.ท.) หยุดพักคืนหนึ่ง

ณ วันอังคาร แรม ๖ ค่ำ เดือนอ้าย เวลาเช้าโมง ๓๐ นาที (๗.๓๐ ก.ท.) ออกจากบ้านตาขุนศรีไปบ้านตะกูดเจ็ก, บ้านตะพานหิน, เป็นหินออกมายาวขวางแม่น้ำ เรือต้องชิดฝั่งตะวันตก, บ้านงิ้วราย, บ้านห้วยเกต, มีคลองไปเมืองคำ ขึ้นเมืองพิษณุโลก ตั้งแต่บ้านห้วยเกตมีดานในลำน้ำตลอดไปถึงวังฟ้าผ่า น้ำเชี่ยวและตื้นด้วย บ้านเขาลูกช้าง, บ้านเขาพร, บ้านศิรษะคง, เวลาบ่าย ๕ โมง (๕ ล.ท.) หยุดพักคืนหนึ่ง

ณ วันพุธ แรม ๗ ค่ำ เดือนอ้าย เวลา ๒ โมงเช้า (๘ ก.ท.) ออกจากบ้านศิรษะคง, ไปวังฟ้าผ่า, บ้านกำมัง, บ้านบางเทียน, บ้านสวนแตง, บ้านเกยชัย, บ้านสามขา, บ้านอิเต่าน้อย, บ้านหนองหนู, บ้านอิเต่าใหญ่, บึงตะโกน, บ้านวังกรม, บ้านน้ำกรัด, วังปลาตุก, ท่าหลวง, ที่เมืองพิจิตรอยู่ เวลาบ่าย ๕ โมง (๕ ล.ท.) หยุดพักอยู่ ๒ คืน เบิกสะเบียงอาหารจ่ายไพร่พล

ณ วันศุกร์ แรม ๙ ค่ำ เดือนอ้าย เวลาโมงเช้า (๗ ก.ท.) ออกจากท่าหลวงไปวังสิตุน, บ้านปากทาง, ลาดขอมขวัญ, วังมะเดื่อ, ต่อเรือชาย, วังคันไถ, วังถ้ำ, บ้านโรงคราม, บ้านท่าพ่อ, ต่อเรือชาย, มีคลองไปวังทอง, ไชนาม, เมืองขึ้นแขวงพิษณุโลก เรือเล็ก ๆ เดิรได้ บ้านไผ่ขวาง, ต่อเรือเบ็ด, บ้านหาดสูง, บ้านหาดชิควาย, มีคลองแต่ตื้น, บ้านดงเศรษฐี, บ้านย่านยาว, บ้านวัดหงส์, บ้านสนามเคล้, พอเวลาบ่าย ๕ โมงเศษ (๕ ล.ท. เศษ) หยุดพักคืนหนึ่ง สิ้นแขวงเมืองพิจิตร ในระยะเมืองพิจิตรนี้ตำบลบ้านห่าง ๆ กันมาก ในตำบลบ้านสนามเคล้นี้มีต้นผลไม้บริบูรณ์มาก หมาก, มะพร้าว, มะม่วง, และไม้ไผ่ เพราะน้ำท่วมแล้วลงเร็ว ผลไม้จึงบริบูรณ์ได้ และเป็นเขตต์แขวงติดต่อกันคนละครึ่งกับแขวงเมืองพิษณุโลก ในเวลาเย็นวันนั้นเรือไฟที่จูงเรือฝรั่งเศสกับเรือไฟพระยานนทบุรี ฯ มาถึงที่นั้น จึงให้เรือที่จูงเรือฝรั่งเศสลงไปจูงเรือเหนือหัวขึ้นมา เรือไฟเล็กพระยานนทบุรี ฯ ให้จูงเรือเจ้าลาวขึ้นมาด้วย

สินค้าที่เกิดในพื้นเมืองพิจิตร หลวงรักษาราชอำเภอ ชี้แจงเข้านาหว่านสัด ๒๕ ทะนาน เกวียนละ ๑๖ บาท ข้าวนาดำสัด ๒๕ ทะนาน เกวียนละ ๑๙ บาท ปลาหางปลา ๕ ราคา ๑๐๐ ละ ๖ บาท ไต้เปลือกแดงราคาย่ำ ๑๐๐ ละ ๕ บาท ขันสัด ๒๕ ราคาสัดละ

๑ บาท น้ำมันยาง ๑๐๐ ทะนาน ๕ บาท ขี้ผึ้งชั่งละ ๖ สลึงเฟื้อง น้ำผึ้งอย่างดี ๑๐๐ ทะนาน ๑๖ บาท ไผ่ข่าไม้ใหญ่ ๑๐๐ ลำ ๔ บาท ไผ่สีสุก ๑๐๐ ลำ ๖ บาท หวายขมเส้นยาว ๓ วา ๑,๐๐๐ เส้น ๖ บาท เสา ๒ กำ ๓ กำ ยาว ๓ วา สำรับละ ๔ บาท เสา ๔ กำ ๔ วา สำรับละ ๘ บาท ถั่วสัด ๒๕ สัดละ ๓ สลึง งาเมล็ดสัด ๒๕ สัดละ ๓ สลึงเฟื้อง น้ำอ้อย หม้อ ๒ ทะนาน ๑๐๐ หม้อ ๑๖ บาท ยาสูบอย่างดี ๑,๐๐๐ อัน ๘ บาท เข้าโภชน์แห้ง ๑๐,๐๐๐ ละ ๑๐ บาท เมล็ดบัวสัด ๒๕ สัดละ ๕ สลึง นุ่นหาบละ ๕ บาท ปลาย่างปลากด ๑๐๐ ละ ๗ บาท ปลาย่างปลากลาย ๑๐๐ ละ ๖ บาท ปลาย่างปลาสลาด ๑๐๐ ละ ๖ สลึง ปลาย่างปลาสวาย ๑๐๐ ละ ๘ บาท ปลาย่างปลาไม้ ๑๐๐ ละ ๖ บาท ไม้ซอนสัก ๕ กำ ๕ วา ๒ บาท ๖ กำ ๕ วา ๔ บาท

กำหนดเขตต์แขวงเมืองพิจิตร

บูรพา จดบ้านหนองบัวแขวงเมืองนครสวรรค์ ทางเดิรจากเมือง ๒ คืน
อาคเนย์ จดพระเจดีย์แดนหนองอ้ายไกว่ แขวงเมืองนครสวรรค์ ทางเดิรจากเมือง ๓ วัน
ทักษิณ จดโพปากลาด แขวงเมืองนครสวรรค์ ทางเดิรจากเมือง ๓ วัน
หรดี จดบ้านสะกัดน้ำมัน แขวงเมืองนครสวรรค์ ทางเดิรจากเมือง ๒ วัน
ประจิม จดบ้านยิ่งเพริ่ยง แขวงเมืองกำแพงเพ็ชร ทางเดิรจากเมือง ๔ วัน
พายัพ จดบ้านวังพยอม แขวงเมืองกำแพงเพ็ชร ทางเดิรจากเมือง ๒ วัน
อุดร จดบ้านไผ่รอบ แขวงเมืองชุมแสง ทางเดิรจากเมือง ๒ วัน
อิสาน จดบ้านวังแดง แขวงเมืองพิษณุโลก ทางเดิรจากเมือง ๑ วัน

เข้าแขวงเมืองพิษณุโลก หมื่นขจร กำนัน นำร่อง ณ วันเสาร์ แรม ๑๐ ค่ำ เดือนอ้าย เวลาโมงเช้า (๗ ก.ท.) ออกจากบ้านสนามเคล้, บ้านย่านยาว, ขุนรักษาอาณาเขตต์บ้านย่านยาว นำต่อไปบ้านกำแพงดิน, โคกสลุต, นายเนต กำนัน นำต่อไปหาดตะกู, วังยาง, บ้านปากพิง, มีคลองทางตะวันตกไปเมืองสวรรคโลกหน้าน้ำไม้แควสวรรคโลกล่องทางคลองปากพิงนี้ พอเวลาบ่าย ๔ โมง (๔ ล.ท.) หยุดพักวังน้ำคู้คืนหนึ่ง

ณ วันอาทิตย์ แรม ๑๑ ค่ำ เดือนอ้าย เวลาโมงเช้า ออกจากบ้านวังน้ำคู้ หมื่นจักเขน แข้ง กำนันบ้านวังน้ำคู้นำร่องไป บ้านปากคอน, บ้านท่าแค, วังขอนม้า, บ้านยางซาย ที่นั้นน้ำตื้นมาก ระยะในหมู่บ้านนี้เป็นทุ่งไม่ใคร่จะมีต้นผลไม้ บ้านใหม่, มีต้นผลไม้ หมาก, มะพร้าว, มะม่วง, ส้ม, กล้วย, และไม้ไผ่สีสุก ไม้ต่างๆ มีมาก มีบ้านเรือนและเรือบริบูรณ์, บ้านท่าโรง, นายเทศ กำนันนำร่องไปบ้านวัดพริก, วังส้มซ่า, บ้านสะกัดน้ำมัน, บ้านยาง, บ้านท่าทอง, บ้านไร่, บ้านกลอก, บ้านคอน, บ้านพันชี, บ้านวัดจันทร์, บ้านท่ามะปราง, เมือง, พอเวลาย่ำค่ำหยุดพักคืนหนึ่ง

ณ วันจันทร์ แรม ๑๒ ค่ำ เดือนอ้าย เวลาเช้า ขึ้นนมัสการพระพุทธชินราช แล้วถวายสังฆทานพระสงฆ์ ๑๐ รูป พระสงฆ์ฉันสำเร็จแล้ว บวงสรวงเทพยดา มีศีรษะสุกร เครื่องกระยาบวช ดอกไม้ธูปเทียนพร้อม แล้วเบิกสะเบียงอาหารจ่ายนายทัพนายกองและทหารทั่วถ้วนหน้า ในเวลานั้นจีนโปหงวน อากรโรงเหล้า จีนเสงหลงขู่เอาหมู ๔ ขา หัวหมู ๑ หัว เป็ด ๔ เป็ด วุ้นเส้น ๑ ถาด ขนมเปี๊ยะ ๑ ถาด ฟัก ๑ ถาดมาให้ ได้แจกนายทัพนายกองทั่วกัน พอเวลา ๓ โมงเช้า (๙ ก.ท.) ออกจากเมืองพิษณุโลก ขุนขรอำเภอนำร่อง บ้านหัวรอ, บ้านสะแก, บ้านเต่าไห, หลวงกำแหง กำนันบ้านบางพยอม นำร่อง บ้านบางพยอม, บ้านวัดตาล, บ้านวังหิน, บ้านสันดาว, มีดานออกมาเป็นเกาะอยู่ฝั่งตะวันตก ตรงหน้าวัดสันดาว บ้านท่าลาด, บ้านปากโพก มีคลองไปเมืองละครไทย, บ้านกองทอง, พอเวลาย่าย ๕ โมง หยุดพักคืนหนึ่ง

ณ วันอังคาร แรม ๑๓ ค่ำ เดือนอ้าย เวลา ๑ โมงเช้า (๗ ก.ท.) ออกจากบ้านกองทองไปบ้านพระยาคำ, บ้านมะตูม, กำนันทองบ้านมะตูมนำร่องไป บ้านท่าไทย, บ้านไผ่ขอ, บ้านมะปราง, บ้านท่าช้าง, บ้านหม้อแกง, บ้านคลองแค, มีคลองออกบ้านกะยังที่นั้นมีปลาชุม บ้านสะพานหินมีสะพานเป็นดานออกมาจากฝั่งซ้าย หน้าแล้งมีร่องน้ำ ทางฝั่งขวาขึ้นไป พอเวลาย่าย ๕ โมง (๕ ล.ท.) หยุดพักที่บ้านสะพานหินคืนหนึ่ง สิ้นแขวงพิษณุโลก

สินค้าที่เกิดในเมืองพิษณุโลก ข้าวนาหว่านสัด ๒๕ ทะนาน เกวียนละ ๑๖ บาท เข้านาดำสัด ๒๕ ทะนาน เกวียนละ ๒๐ บาท เรือพายม้ามาดไม้ตะเคียน ไม้พะยอม ยาว ๓ วา

๒ ศอก ราคา ๒๔ บาท น้ำอ้อยหม้อ ๒ ทะนาน ๕ หม้อ ๑ บาท ขี้ผึ้งชั่งละ ๒ บาท น้ำผึ้ง ๕ ทะนาน ๑ บาท ไต้เปลือกเหลือง ๑๐๐ ละ ๘ บาท ชัน ทะนานละ ๑ เฟื้อง น้ำมันยาง ๒๔ ทะนาน ๑ บาท ปลาหางปลา ๕ สองตัว ๑ เฟื้อง ผ้ายหายละ ๑๒ บาท ๒ สลึง ยาสูบ ๑๐๐ ร้อยละ ๑ บาท ไผ่สีสุก ๑๐๐ ละ ๖ บาท เสา ๓ กำ ยาว ๓ วา ๘ บาท ไข่มด ๔ ทะนาน ๑ บาท

กำหนดเขตต์แขวงเมืองพิษณุโลก

บูรพา จดเมืองด่านซ้ายขึ้นเมืองพิษณุโลก ทางเดิรจากเมือง ๕ คืน
อาคเณย์ จดเมืองคำชั้นเมืองพิษณุโลก ทางเดิรจากเมือง ๑ คืน
ทักษิณ จดเมืองละครผ่าหมากขึ้นเมืองพิณุโลก ทางเดิรจากเมือง ๑ คืน
หรดี จดเมืองชุมแสงขึ้นเมืองพิษณุโลก ทางเดิรจากเมือง ๑ วัน
ประจิม จดเมืองชุมแสงขึ้นเมืองพิษณุโลก ทางเดิรจากเมือง ๑ วัน
พายัพ จดเมืองพรมพิรามขึ้นเมืองพิษณุโลก ทางเดิรจากเมือง ๑ วัน
อุดร จดเมืองสีพิรมย์ ขึ้นเมืองพิษณุโลก ทางเดิรจากเมือง ๑ วัน
อีสาน จดเมืองชาตะการขึ้นเมืองพิษณุโลก ทางเดิรจากเมือง ๕ คืน

ตำบลบ้านในลำน้ำแขวงเมืองพิษณุโลกนี้มีต้นผลไม้, หมาก, มะพร้าว, อ้อย, กล้วย, ขนุน, มะม่วง, ส้ม และไม้ต่างๆ บริบูรณ์ และพื้นที่แลดูงามดีกว่าทุกๆ เมือง ตั้งแต่เมืองอ่างทองขึ้นมาจนถึงเมืองพิษณุโลก เมืองพิษณุโลกเย็นงามดีกว่า

เข้าแขวงเมืองพรมพิราม ขุนดารา กำนันบ้านตะพานหินนำร่อง ณ วันพุธแรม ๑๔ ค่ำเดือนอ้าย เวลา ๑ โมงเช้า (๗ ก.ท.) ออกจากบ้านตะพานหินเข้าบ้านกะพวง แขวงเมืองพรมพิราม บ้านกะพวงมีต้นไม้ในหมู่บ้านบริบูรณ์ บ้านวังเตาเหล้า ในระยะนี้น้ำตื้นเสมอ ๒ ศอก เรือติดต้องเข็น และขนฝั่งฟากตะวันออกมีไร่อ้อยมาก บ้านย่านขาด, ในหมู่บ้านนี้มีต้นผลไม้บริบูรณ์ แล้วหลวงศรีสุนทรยกกระบัตรเมืองพรมพิรามนำร่องต่อไป คงสมอ, บ้านหาดใหญ่, บ้านตลิ่งชัน, บ้านหนองแขม, บ้านหมากต้อง, บ้านหางไหลที่เมืองพรมพิรามตั้งอยู่ เวลาบ่าย ๕ โมง (๕ ล.ท.) หยุดพัก ๑ คืน

กำหนดเขตต์แขวงเมืองพรมพิราม

บูรพา จดเขาเสมอคล้า แขวงเมืองพิษณุโลก ทางเดิรจากเมือง ๓ ชั่วโมง
อาคเนย์ จดดงยายเชียง แขวงเมืองพิษณุโลก ทางเดิรจากเมือง ๔ ชั่วโมง
ทักษิณ จดดงยายเชียง แขวงเมืองพิษณุโลก ทางเดิรจากเมือง ๔ ชั่วโมง
หรดี จดบ้านห้วยดง แขวงเมืองพิษณุโลก ทางเดิรจากเมือง ๓ ชั่วโมง
ประจิม จดบ้านโพร แขวงเมืองสุโขทัย ทางเดิรจากเมือง ๕ ชั่วโมง
พายัพ จดบ้านวงฆ้อง แขวงเมืองสีพิรมย์ ทางเดิรจากเมือง ๑ ชั่วโมง
อุดร จดบ้านวงฆ้อง แขวงเมืองสีพิรมย์
อิสาน จดบ้านวงฆ้อง แขวงเมืองสีพิรมย์

ณ วันพฤหัสบดี ขึ้น ๑ ค่ำ เดือนยี่ หลวงวิเศษภูธร ปลัดเมืองพรมพิรามได้เอาสิ่งของมาให้ ปลาหาง ๓ โต๊ะ ไก่ ๒ ไก่ พุงปลา ๑ โถ. จีนยกบ้านหางไหลกับจีนยกฮงบ้านดงสมอได้เอาสิ่งของมาให้ ไก่ ๒ ไก่ มะพร้าว ๔ ผล ไข่พอก ๑ ถาด

เวลาชั่วโมงครึ่ง ออกจากบ้านหางไหลแขวงเมืองพรมพิราม เข้าเขตต์แขวงเมืองสีพิรมย์เข็นเมืองขึ้นเมืองพิษณุโลก หลวงประสิทธิสงครามปลัดเมืองสีพิรมย์นำร่องไป บ้านหนองทม, เข็นบ้านทำปลา บ้านย่านยาว มีต้นผลไม้ในละแวกบ้านบริบูรณ์, บ้านวัง, บ้านค่าน มีกล้วยน้ำว้า มีไร่อ้อย, บ้านวังกลาง, บ้านท่างาม, มีหาดใหญ่ออกมาฝั่งขวามือมากเรือเดิรชิดฝั่งซ้ายเมืองสีพิรมย์, วัดบ้านส้อง, บ้านบุ่ง, บ้านแคน, วัดตลุกกระเทียม, เวลาบ่าย ๕ โมง (๕ ล.ท.) หยุดพักค้น ๑

ณ วันศุกร์ ขึ้น ๒ ค่ำเดือนยี่ ออกจากบ้านตลุกกระเทียม หลวงนรินทร์บริรักษ์ ส่วยขอนสักกองนอก ขึ้นกรมหาดไทยนำร่องไปวัดพญาแมน มีร้านจีน ๑ ร้าน สิ้นแขวงเมืองสีพิรมย์

กำหนดราคาสินค้าในเมืองสีพิรมย์ เข้านาปักสัด ๒๕ ทะนาน ราคาขาย ราษฎรเกวียนละ ๒๐ บาท ราคาขายให้หลวงส่งกองทัพเกวียนละ ๑๔ บาท น้ำอ้อย ๑๐๐ หม้อ ๑๒ บาท ปลาหาง ๑๐๐ ละ ๖ บาท

กำหนดเขตต์แขวงเมืองสีพิรมย์

บูรพา จดบ้านพวงโพลง แขวงเมืองพิชัย ทางเดิรจากเมือง ๔ ชั่วโมง
อาคเนย์ จดบ้านคงปะก่ำ แขวงเมืองขุนกัน ขึ้นเมืองพิชัย ทางเดิรจากเมือง ๑ ชั่วโมง
ทักษิณ จดบ้านหนองตม แขวงเมืองพรมพิราม ทางเดิรจากเมือง ๓ ชั่วโมง
หรดี จดบ้านวังทอง แขวงเมืองกง ทางเดิรจากเมือง ๔ ชั่วโมง ขึ้นเมืองสุโขทัย
ประจิม จดบ้านทำแพ แขวงเมืองสุโขทัย ทางเดิรจากเมือง ๒ ชั่วโมง
พายัพ จดคลองน้ำไหล แขวงเมืองพิชัย ทางเดิรจากเมือง ๓ ชั่วโมง
อุดร จดบ้านวัดพญาแมน แขวงเมืองบัตบูรณ์ ทางเดิรจากเมือง ๖ ชั่วโมง
อิสาน จดบึงปลาเน่า แขวงเมืองขุนกัน ทางเดิรจากเมือง ๕ ชั่วโมง

เข้าแขวงเมืองบัตบูรณ์ หลวงนรินทร์ยบริรักษ์ ส่วยขอนสัก กองนอกนำร่อง บ้านโดน, บ้านหาดสายบัว มีร้านจีน ๔ ร้าน, บ้านดง, บ้านท่ามะปราง, สิ้นแขวงเมืองบัตบูรณ์

เข้าแขวงเมืองพิมูล หลวงแก้วอำเภอท่ามะเฟือง นำร่อง บ้านท่ามะเฟือง บ้านโคกม่อ, บ้านหาดกรวด, มีร้านจีน ๑ ร้าน บ้านทัพยา, บ้านท้ายน้ำ, สิ้นแขวงเมืองพิมูล

เข้าแขวงเมืองพิชัย บ้านม่วงคราม, เวลาบ่าย ๕ โมง (๕ ล.ท.) หยุดพัก ณ วันเสาร์ขึ้น ๓ ค่ำ เดือนยี่ เวลา ๑ โมงเช้า (๗ ก.ท.) ออกจากบ้านม่วงคราม หลวงแก้วอำเภอนำร่องไป บ้านโรงม่อ, บ้านดอนโค, บ้านหม้อ, บ้านคลองโค, บ้านวังพะเนียด, เมืองพิชัย, เวลาเช้า ๕ โมง ๓๐ นาฑิ (๑๑.๓๐ ก.ท.) ถึงทำเนียบที่พักเมืองพิชัย มีข้าราชการและพวกในกระบวนที่ได้ไปถึงก่อนมาคอยรับ

ข้าพเจ้าได้เข้าเฝ้าพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ มีรับสั่งถามถึงข่าวสุขทุกข์ตามธรรมเนียมแล้วได้รับสั่งถึงข้อราชการที่ได้ทรงจัดมาแล้ว และต่อไปข้างหน้า แล้วกลับที่พัก มีแพเป็นที่พัก

รุ่งขึ้นได้ไปเฝ้าพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ ได้ประทานรายงานราชการต่างๆ และบัญชีหางว่าวจำนวนเข้า, ช้าง, ม้า, และโคต่าง เมื่อ

ข้าพเจ้าได้ทรายจำนวนเข้า, และช้าง, ม้า, โคต่างแล้ว เห็นว่าเพียงพอแก่ราชการก็หยุดพักกองทัพอยู่ ณ เมืองพิชัย และได้ตรวจสอบถามสินค้าเมืองพิชัย ได้ความว่า เข้านาปี่ก สัด ๒๕ ทะนาน เกวียนละ ๕ ตำลึง ไต้ใบตาล ๓ มัดต่อ ๑ สลึง ชันหนัก ๑ ชั่ง ราคา ๑ เฟื้อง น้ำมันยาง ๕ ทะนานราคา ๑ เฟื้อง น้ำอ้อยหม้อ ๒ ทะนาน ราคา ๑ สลึง

กำหนดอาณาเขตต์ติดต่อของแขวงเมืองพิชัย มีดังนี้

ทิศบูรพา ต่อกับเมืองหล่มศักดิ์ ทิศอาคเนย์ต่อกับเมืองพิษณุโลก ทิศทักษิณต่อกับเมืองพิษณุโลก ทิศหรดีต่อกับเมืองพิษณุโลกและเมืองสุโขทัย ทิศประจิมต่อกับเมืองสวรรค์โลก ทิศพายัพต่อกับเมืองน่าน ทิศอุดรต่อกับเมืองน่าน ทิศอีสานต่อกับเมืองน่านและเมืองนครหลวงพระบาง

ณ วันอาทิตย์ ขึ้น ๔ ค่ำ เดือนยี่ ข้าพเจ้าได้สั่งให้พระยาสุโขทัยสั่งเจ้าเมือง กรมการด้วยข้อราชการดังต่อไปนี้

๑. คนป่วยที่อยู่เมืองฝางให้เจ้าเมืองกรมการส่งมาเมืองพิชัย

๒. โคต่างที่จะเอาไปใช้ในกองทัพ ๔๐๐ โคนั้น ให้เกณฑ์เอาโคเมืองแพร่

๓. โคสำหรับที่เป็นสะเบียงในกองทัพ ๑๐๐ โคนั้น ขอให้รีบส่งมาก่อนโดยเร็ว

๔. ช้างสำหรับใช้ในกองทัพ ให้เรียกมาตรวจดูรูปพรรณ์และกิริยาท่าทางให้ทั่วทุก ๆ ช้าง

๕. ให้มีหนังสือถึงหลวงภักรปลาศ กับนายด้วงกปัตัน ให้รักษาราชการที่เมืองหลวงพระบางไว้คอยกองทัพจนกว่าจะขึ้นไปถึง

ณ วันอังคาร ขึ้น ๖ ค่ำ เดือนยี่ ข้าพเจ้าได้สั่งหลวงจำนงยุทธกิจ ประกาศห้ามชาวร้านขายของต่าง ๆ ไม่ให้ขายสุรา และห้ามคนในกองทัพไม่ให้เสพสุราเป็นอันขาด

ณ วันพุธ ขึ้น ๗ ค่ำ เดือนยี่ ข้าพเจ้าได้สั่งให้จ่ายเงินให้หลวงยุทธการบัญชา ๗๑ ชั่ง ๓๒ บาท เพื่อแจกทหาร และให้จ่ายสำหรับซื้อสะเบียงอาหารอีก ๙ ชั่ง รวมเป็น ๘๐ ชั่ง ๓๒ บาท

ณ วันศุกร์ ขึ้น ๙ ค่ำเดือนยี่ เวลาเช้า ๕ โมง (๑๑ ก.ท.) ออฟฟีเซอร์ฝรั่งเศสได้มาหาข้าพเจ้า ณ แพที่พัก มิกปัตัน ๑ ลุตเตอร์แนนท์ ๑ แต่งตัวเต็มยศ กปัตันนั้นสวมเสื้อสักหลาดสีน้ำเงิน ที่คอมียันต์แถบดำ ที่บ่ามีแถบทองเป็นปลิงเกาะอยู่ข้างละอัน ที่ริมคุมคอเป็นใบเทศชั้ก

ด้วยทอง ที่ข้อมือเป็นยันต์แถบทองสูงขึ้นมาเสมอข้อศอก สวมกางเกงสักหลาดแดง แถบคำ ลุตเตอร์แนนท์นั้น สวมเสื้อสักหลาดสีน้ำเงินเหมือนกัน แต่ยันต์ลดน้อยกว่ากัปตัน กางเกงสักหลาดสีน้ำเงิน ได้มาพูดข้อราชการเรื่องเขตต์แดนสิบสองจุไทยและหัวพันห้าทั้งหก ข้าพเจ้าพร้อมด้วย ออฟฟิเซอร์สยามและมิสเตอร์ฟรันโคล่าม หลวงสาตราธิกรฤทธิ์ ข้าหลวงกำกับมาทางฝรั่งเศส นายสัน มหาดเล็กล่าม มากับฝรั่งเศสได้พูดจากันอยู่ราวบ่าย ๓ โมง (๓ ล.ท.) จึงได้ลากลับไป

ณ วันเสาร์ขึ้น ๑๐ ค่ำ เดือนยี่ ออฟฟิเซอร์ฝรั่งเศสได้มาหาข้าพเจ้าทั้ง ๒ นาย แต่งตัวดังเช่นวันก่อน นายสันเป็นล่ามมา ข้าพเจ้าได้ให้มิสเตอร์ฟรันโคเป็นล่าม ถามได้ความว่าการที่มาหาคราวนี้เพื่อเป็นการเยี่ยมเยียนเจ้านครหลวงพระบาง แล้วสนทนากันอยู่จนเวลาเที่ยงก็ลากลับไป

ในวันนี้ข้าพเจ้าได้สั่งให้จ่ายเงินให้พระยาสุโขทัย ๕ ชั่ง เพื่อไปช่วยจีนตันทาสของมหาดไทยจันให้มองซิเออร์ปาวีร์ กับในค่ำวันนั้น พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ ได้เสด็จมาหาข้าพเจ้าพร้อมด้วยพระยาสุโขทัยข้าหลวง พระยาอุตรการโกศลผู้รักษาเมือง และนายทัพนายกองอีกหลายนาย พูดด้วยข้อราชการที่กองทัพจะเดินไปทางบ้านปากลายและการสะเบียงอาหาร ข้าพเจ้าได้คิดทำเลื่อนรูปคล้ายเกวียนบรรทุกของให้ช้างลาก และได้สั่งให้พระยาสุโขทัยเร่งโคต่าง, ช้าง, ม้า ให้รีบมาส่งโดยเร็ว ได้สนทนากันอยู่จนเวลา ๕ ทุ่มเศษ (๑๑ ล.ท. เศษ) เสด็จกลับ

ณ วันอาทิตย์ขึ้น ๑๑ ค่ำ เดือนยี่ พระยาสุโขทัยได้เอาปลาหางมาให้ ๑,๐๘๗ หาง หนัก ๕ หาบ เพื่อช่วยในราชการทัพ

ณ วันจันทร์ขึ้น ๑๒ ค่ำ เดือนยี่ เวลาบ่าย ๕ โมง (๕ ล.ท.) ได้รับโทรเลขกรมหมื่นดำรงราชานุภาพกับหนังสือพิมพ์ต่าง ๆ

ณ วันอังคาร ขึ้น ๑๓ ค่ำ เดือนยี่ ออฟฟิเซอร์ฝรั่งเศสทั้ง ๒ นายนั้นได้มาหาข้าพเจ้าพร้อมด้วยนายสันล่าม แต่งตัวเช่นวันก่อน แต่กัปตันนั้นสวมกางเกงขาว ได้พูดด้วยราชการเขตต์แดนอีก ข้าพเจ้าได้เอาแผนที่ออกชี้แจงอธิบายให้เข้าใจ แล้วพูดด้วยราชการอื่น ๆ อยู่จนเวลาค่ำจึงได้กลับไป

ณ วันพุธขึ้น ๑๔ ค่ำ เดือนยี่ ได้รับเงินเข้าเมืองตังเอามาใช้ให้ข้าพเจ้า ๑ ชั่ง ๑๐ ตำลึง

กับได้แจกตราเครื่องราชอิสริยาภรณ์ ซึ่งได้พระราชทานมาแต่กรุงเทพ ฯ ให้พระพิศาล ๑ หลวงอินทรรักษา ๑ หลวงเมือง ๑ หลวงทิพ ๑ หลวงประสิทธิ์ ๑ แต่พระพิศาลนั้นได้รับพระราชทานตราช้างเผือกชั้นที่ ๔ อยู่ก่อนแล้วแต่ครั้งมาทัพกับเจ้าพระยาภู ฯ มาในครั้งนี้กับได้รับพระราชทานตราช้างเผือกชั้นที่ ๕ เกิดมีความสงสัยขึ้น ข้าพเจ้าจึงสั่งให้งดไว้ก่อน และให้ทำหนังสือกราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นสมมตอมรพันธ์

ณ วันพฤหัสบดี ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือนยี่ ได้ส่งหนังสือบอกข้อราชการและหนังสือถวายเจ้านายมอบให้หลวงนรินทร์นำไปส่ง

ณ วันเสาร์ แรม ๒ ค่ำ เดือนยี่ ได้เอาตราเครื่องราชอิสริยาภรณ์ที่พระราชทานแต่กรุงเทพ ฯ ให้หลวงวัง ว่าที่พระสัจจาบริรักษ์ ๑ หลวงภักดีนุชิต ๑ หลวงคลังว่าที่หลวงวิเศษ ๑

ณ วันอาทิตย์ แรม ๓ ค่ำ เดือนยี่ ข้าพเจ้าได้ทูลเชิญเสด็จพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ ๑ และเชิญพระยาสุโขทัย ลุตเตอร์แนนท์ฝรั่งเศส มิสเตอรฟรันโด พระพลัยฏานุรักษ์ หม่อมราชวงศ์เล็ก มิสเตอร์คอลินซ์ เจ้านครหลวงพระบาง หมอเทียนชี มาเลี้ยงอาหารและฟังดนตรีเพื่อเป็นการรื่นเริง ณ ที่พักแพน้ำ เป็นการแสดงความสามัคคีในหน้าที่ที่ได้ร่วมราชการของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว แต่ให้สวมเสื้อตามสบายไม่ต้องมียศ อย่างการประดับตกแต่งได้ใช้ใบไม้ดอกไม้กล้วยไม้ ธงริชแมนต์ ๑ ธงกอมปะนี ๕ ธงช้าง ๑ และที่โต๊ะนั้นมีธงช้างและธงฝรั่งเศสประดับ เสร็จการเลี้ยงแล้วได้ดูหุ่นจีนและฟังมะโหรีอยู่จนเวลา ๒ ยามเศษ (เที่ยงคืนเศษ) จึงเลิก

ณ วันจันทร์ แรม ๔ ค่ำ เดือนยี่ ได้แจกตราเครื่องราชอิสริยาภรณ์ ซึ่งได้พระราชทานมาจากกรุงเทพ ฯ ให้พระวิชิตคีรี เมืองด่านนางพูล ๑ หลวงภักดีผู้ช่วยเหมืองทุ่งยั้ง ๑

ณ วันอังคาร แรม ๕ ค่ำ เดือนยี่ อุปฮาดเมืองน้ำปาดได้มารับตราเครื่องราชอิสริยาภรณ์ที่ได้ส่งมาพระราชทานจากกรุงเทพ ฯ

ในเวลานั้น มิสเตอร์ฟรันโด นายเหลี่ยม สัปลุตเตอร์แนนท์ นายแชก กัปตันคุมทหาร ๒๔ คน ช้าง ๑๗ ช้าง ม้า ๔ ม้า พระตรอนตรีสินธุ์เป็นผู้นำทางไปตรวจราชการทางเมืองอุตรดิตถ์จนถึงปากลาย

ณ วันพุธ แรม ๖ ค่ำ เดือนยี่ เวลา ๒ โมงเช้า ๓๐ นาฬิ (๘.๓๐ ก.ท.) ข้าพเจ้าพร้อมด้วยออฟฟิเซอร์หลายนาย ช้าง ๑๕ เชือก ม้า ๓ ม้า ออกเดินทางไปเพื่อตรวจภูมิประเทศ ในเขตต์แขวงเมืองพิชัยและเมืองที่ใกล้เคียงแถบนั้น เดินทางตามป่าชายทุ่งหลวงหลังเมืองพิชัยไปเวลา ๔ โมงเศษ (๑๐ ก.ท.) ถึงวัดท่าดินแดงตั้งอยู่ฝั่งตะวันออกริมลำน้ำเจ้าพระยา พักรับประทานอาหารประมาณ ๑ ชั่วโมง แล้วข้ามลำน้ำเจ้าพระยาไปฝั่งตะวันตกถึงบ้านไร่อ้อย ในหมู่บ้านนั้นทำไร่อ้อยมาก พ้นนั้นไปเป็นบึงชื่อฟ้าเหลือง แล้วถึงบ้านดงในหมู่บ้านนี้ทำยางเรียกบ้านป่ายางก็เรียก แล้วถึงทุ่งสามขา แล้วถึงหนองกะเบื้อง เข้าแซ่, แขวงเมืองทุ่งยั้ เป็นป่าแดงไป แล้วออกทุ่งนาตะโกแท่น มีบ้านประมาณ ๒๐ หลังเรือน ต่อไปถึงทุ่งไผ่กิ่วมีวัด ๆ ๑ ชื่อวัดสว่าง มีบ้านชื่อบ้านไทยเตย เป็นบ้านลาวประมาณ ๒๕ หลัง ต่อไปถึงบ้านไผ่เขียว มีเรือนประมาณ ๒๐ หลังเรือน แล้วถึงนาคลองเตย บ้านไผ่ล้อม มีบ้านประมาณ ๒๕ หลัง ทุ่งนาใหม่ท้ายเมืองทุ่งยั้ ถึงเมืองทุ่งยั้งเวลา ๕ ทุ่มครึ่ง (๑๑.๓๐ ล.ท.) แต่เมืองนั้นอยู่ดอนหยุดนอนอยู่ที่นั้นคืน ๑ ในเขตต์แขวงเมืองทุ่งยั้งนั้นมีบ้านประมาณ ๗๐ หลัง มีวัด ๆ หนึ่งชื่อวัดหน้าพระธาตุ ได้ทราบว่าพระยาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ ได้ทรงปฏิสังขรณ์ไว้ให้เป็นที่นมัสการ ที่พระอุโบสถนั้นมีพระประธานหน้าตักกว้าง ๖ ศอกเศษ โบสถ์, วิหาร, กระฎี แข็งแรงเรียบร้อยดี

ณ วันพฤหัสบดี แรม ๗ ค่ำ เดือนยี่ เวลาเช้าออกจากที่พักเดินไปนมัสการพระแท่นศิลาอาสน์ ทางนั้นเป็นเนินและศิลาแลง ไปประมาณ ๓๐ เส้น ถึงลานศิลาแลง ที่เรียกว่าลานเจาะดีคลี และที่ลานนั้นมีหลุมเล็ก ๆ อยู่หลายหลุม แล้วถึงวัดพระยืน มีรอยพระบาท ๒ รอย ยืนประดิษฐานอยู่ในมณฑป ๆ นั้น ๔ เหลี่ยม กว้างประมาณ ๔ วา รอยพระบาทนั้นยาว ๑ ศอก กว้างประมาณ ๑๐ นิ้ว มีฐานรองเป็นกลีบบัวรูปกลมสูงประมาณ ๒ ศอกก่อด้วยปูน มีพระประธานยืน ๒ องค์ ๆ ๑ สูง ๓ ศอกเศษ องค์ ๑ สูง ๒ ศอกเศษ พระนั่ง ๒ องค์ องค์ ๑ หน้าตักกว้าง ๒ ศอก องค์ ๑ กว้าง ๑ ศอกคืบ แล้วมีพระเล็ก ๆ อีกหลายองค์ เสามณฑปนั้นก่อด้วยปูนเป็น ๘ เหลี่ยม ที่ยอดนั้นเป็นพรหม แล้วมีกระฎี ๓ หลัง ฝากะดาน หลังคามุงด้วยกะเบื้อง มีพระเจดีย์ ๓ องค์ รูปเหมือนตล่อมเข้า ไปประมาณ ๕ เส้นถึงวัดพระแท่นศิลาอาสน์ โบสถ์นั้นทำแน่นหนา แข็งแรงดี ประตูโบสถ์นั้น บานสลักเป็นรูปสัตว์ พื้นปูด้วยศิลา เสากลมเป็นไม้โตประมาณ ๓ กำ ปิดทองเป็นลาย

ทรงกระบิน์ โยสถ์กว้างประมาณ ๖ วาเศษ ยาว ๑๐ วาเศษ ที่พระแท่นนั้นเป็นมณฑป ๔ เหลี่ยม อยู่ในโยสถ์นั้นกว้าง ๒ วา ก่อด้วยปูนเอาไม้ทำลวดประกอบ ตัวพระแท่นนั้นตั้งอยู่บนฐานปูนยาว ๖ ศอก ๖ นิ้ว กว้าง ๕ ศอก ก่อด้วยปูนสูง ๑ ศอก บนแท่นนั้นปูด้วยตะกั่วเป็น ๔ เหลี่ยมโตเท่าอิฐหน้าวัวแต่ขัดกริดติดเป็นแผ่นเดียวกัน ที่กลางแท่นนั้นทำเป็นรูลึกลงไป ๑ ศอก ที่ย่ากรูโตพอมือลงได้ เป็นที่สำหรับสัตบุรุษที่มีศรัทธาเอาของใส่ ที่หลังแท่นนั้นมีพระประธานหน้าตักกว้าง ๒ ศอก ข้าง ๑ ศอกข้าง กับพระเล็กๆ อีกหลายองค์ ที่บนเนินริมโยสถ์นั้นมีพุทธรากอยู่ต้นหนึ่งที่เรียกว่าพุทธราแขวนบาตร เวลาที่เห็นนี้ลำต้นโตประมาณเท่าข้อมือ สูงประมาณ ๓ ศอก ต้นเอนยอดชี้ไปตะวันออกเหมือนพึ่งขึ้นเร็วๆ และมีศาลากระฎีพระสงฆ์อยู่หลายองค์ ที่กำแพงกั้นหลังโยสถ์นั้นคำเล่าลือว่าออกไปไม่ได้ถ้าออกไปแล้วหายไปไม่รู้ว่าไปทางใด แต่เห็นว่าไม่เป็นที่อัศจรรย์อันใด ออกไปก็เห็นเตียนอยู่ เป็นที่สูงและลงจากเนินนั้นไม่มีทางๆ นั้นก็ซัน เดินลงไปเสียทางอื่นแล้วไปให้ถึงที่นั้นก็ได้ ต่อจากเนินไปประมาณเส้นเศษถึงสระน้ำมีศาลาดินหลังคามุงด้วยสังกะสี สระนั้น ๔ เหลี่ยมมีอิฐกรุรอบแต่พังเสียเหลี่ยมหนึ่งแล้วทางทิศใต้ เหลี่ยมหนึ่งกว้างประมาณ ๘ วา น้ำในสระนั้นใสสะอาดดี ในบริเวณนั้นมีต้นตาล ขนุน พิกุล มะตูม ลั่นทม จำปา กับที่หน้าโยสถ์นั้นมีสิงห์โตหินอยู่คู่ ๑ การที่บริบูรณ์อยู่ได้นี้ ด้วยมีทายกตกแต่งปฏิสังขรณ์อยู่เสมอ พอเวลา ๔ โมงเช้า (๑๐ ก.ท.) กลับมาเมืองทุ่งยั้งที่พัก เวลาบ่ายโมง ๓๐ นาที (๑.๓๐ ล.ท.) ออกจากเมืองทุ่งยั้งถึงทุ่งนาแค, บ้านป่าเผือก, คลองแม่พร่อง น้ำนั้นไหลมาจากห้วยแม่พร่องแขวงลับแลไปออกคลองตอลุมหน้าเมืองพิชัยฝั่งตะวันตก ทุ่งนาคอนแขวงอุตรดิตถ์, ทุ่งน้ำใส แขวงลับแล, บ้านห้วยยาง, บ้านต้นขาม, วัดชายชุมพล, บ้านยางกะไดแขวงเมืองลับแล เวลาบ่าย ๔ โมง (๔ ล.ท.) หยุดพักที่บ้านจีนทองอิน

ในตำบลเมืองลับแลนี้มีต้นผลไม้บริบูรณ์ และมีไร่นามาก สินค้าในเมืองลับแล เข้า, หมาก, มะพร้าว, พลู, ทุเรียน, รางสาด

วันศุกร์ แรม ๘ ค่ำ เดือนยี่ จีนทองอินได้นำข้าพเจ้าไปเที่ยวดูตามละแวกบ้านในแขวงเมืองลับแล มีต้นผลไม้บริบูรณ์และบ้านเป็นหมู่ๆ ไปเป็นทุ่งนา ไปถึงวัดม่อนตั้งอยู่บนเนิน มีกระฎีวิหารโยสถ์แข็งแรง ได้ถามจีนทองอินผู้นำบอกว่าบ้านเป็นหมู่ๆ ไปดังนี้อีกวันหนึ่งก็ไม่สิ้น

วันเสาร์ แรม ๙ ค่ำ เดือนยี่ เวลา ๔ โมงเช้า (๑๐ ก.ท.) ออกจากบ้านยางกะไดไปถึงวัดท่าถนนแขวงเมืองอุตรดิตถ์ริมลำน้ำเข้าพระยาฝั่งตะวันตก เวลาย่าย ๒ โมง (๒ ล.ท.) หยุดพักอยู่ที่นั้นคืนหนึ่ง ที่เหนือวัดขึ้นไปตามลำน้ำนั้น เรียกบ้านท่าอิฐ ที่ตำบลนั้นมีเรือแพลูกค้ามาก เป็นทางที่สินค้าเมืองลับแล เมืองแพร่ เมืองน่าน เมืองหลวงพระบาง และหัวเมืองอื่น ๆ และบ้านป่าดอนหลายตำบลมารวมอยู่ที่นั้น

วันอาทิตย์ แรม ๑๐ ค่ำ เดือนยี่ เวลาเช้าโมงครึ่ง (๗.๓๐ ก.ท.) ออกจากวัดท่าถนนโดยทางเรือกลับมาเพื่อจะได้ตรวจทางน้ำ ส่วนช้างม้านั้นได้ให้หมอควาญและคนเลี้ยงคุมกลับโดยทางบก

ณ วันจันทร์ แรม ๑๑ ค่ำ เดือนยี่ เวลาเช้า ๔ โมง ๑๐ นาที (๑๐.๑๐ ก.ท.) ถึงที่พักเมืองพิชัย

ณ วันพุธ แรม ๑๓ ค่ำ เดือนยี่ เวลาย่าย ๕ โมง (๕ ล.ท.) ข้าพเจ้าได้รับหนังสือราชการและส่วนตัวจากกรุงเทพ ฯ และในวันนี้ได้รับใบบอกจากหลวงภักดีราชาศักดิ์แม่ทัพหน้าว่า ได้ไปถึงเมืองนครหลวงพระบางแล้ว ราชการสงบเป็นปกติเรียบร้อยดีอยู่ แต่ได้ส่งนายทหารและพลทหารพร้อมด้วยคำสามยุตรท้าวไล ให้ขึ้นไปตรวจราชการด่านทางเมืองแถงและเมืองไลแล้ว และว่ามีความวิตกด้วยการสะเบียงอาหาร

ในวันนี้ได้รับเงินจากพระยาสุโขทัยที่ได้มอบให้ไปจัดซื้อวัว ๕ ชั่ง ซื้อไม่ได้ส่งเงินคืน ข้าพเจ้าได้มอบให้หลวงยุทธการยัญชารักษาไว้

ณ วันเสาร์ขึ้น ๑ ค่ำ เดือน ๓ ข้าพเจ้าได้สั่งให้หลวงจำนงยุทธกิจยกล่วงน่าไปเมืองนครหลวงพระบางก่อน และได้จัดแบ่งคนประจำหน้าที่ดังต่อไปนี้ กองหลวงจำนง ๙ คน กองที่สาม ๑๗๑ คน กองที่สี่ ๑๔๑ คน กองที่ห้า ๑๔๒ คน เจ้านายเมืองน่านที่คุมช้างมาเข้ากองทัพมี เจ้าน้อยมหาพรหม บุตรเจ้าน่าน ๑ เจ้าน้อยพิมสาร ๑ เจ้าหนานมธุรส ๑ เจ้าน้อยมหายศ ๑ เจ้าหนานธรรมจิต ๑ พระยาขันธฤๅไชย ๑ คนคุมโคต่าง ๕๕ คน หมอควาญช้าง ๑๖๔ คน ม้าและโคต่าง ๓๐๐ ช้าง ๕๙ เชือก

ณ วันอาทิตย์ขึ้น ๒ ค่ำ เดือน ๓ ให้กัปตันทัดคุมเกวียนลากบรรทุกสิ่งของต่าง ๆ ช้างอะไหล่ ๑๕ ช้าง ม้า ๒ ม้า ทหารนายไพร่ ๕๐ คน ในเย็นวันนี้ข้าพเจ้าได้ขี่ม้าไปตรวจดูที่กัปตันทัดไปพักอยู่ ณ ตำบลนาระวานเห็นเป็นการเรียบร้อยดี

ณ วันจันทร์ขึ้น ๓ ค่ำ เดือน ๓ ได้เชิญ เจ้านครหลวงพระบาง พระยาสุโขทัย พระพลัยฎานุรักษ์ หม่อมราชวงศ์เล็ก นายสันล่าม นายพิไนยราชกิจ กัปตันฝรั่งเศส ๑ เลฟเตแนนท์ ๑ มิสเตอร์คอลินซ์ หลวงสาตราธิกรฤทธิ์ มารับประทานอาหารเย็นเพื่อสนทนาถึงเรื่องที่จะยกกองทัพออกเดินจากเมืองพิชัยต่อไป มิสเตอร์คอลินซ์ ขอเปลี่ยนม้าสัก ๑ ตัว จึงได้ให้จัดม้าเปลี่ยนให้

ณ วันอังคารขึ้น ๔ ค่ำ เดือน ๓ เวลาเช้า กองมิสเตอร์คอลินซ์ได้ยกล่วงน่าไปเมืองนครหลวงพระบาง และกองฝรั่งเศสซึ่งเป็นข้าหลวงกำกับยกไปเมืองนครหลวงพระบางด้วย

ในเย็นวันนี้ นายจร คนของข่าแรง ฯ ได้วิ่งราวของ พระสวามิภักดิ์สยามเขตต์จับตัวได้ให้เฆี่ยน ๖๐ ที จำขังไว้ที่เมืองพิชัย

ณ วันพุธขึ้น ๕ ค่ำ เดือน ๓ เวลาเช้า ข้าพเจ้าจึงได้ดำริการที่จะยกกองทัพและจัดกำลังพาหนะไว้สำหรับที่ลำเลียงสะเบียงอาหารส่งกองทัพ และแบ่งสะเบียงอาหารเอาไปกับกองทัพแต่พอแก่ข้าราชการก่อน แล้วสั่งให้พระยาสุโขทัยข้าหลวงเป็นผู้จัดสิ่งของส่งกองทัพต่อไป เวลาบ่ายได้ให้นิมนต์พระสงฆ์มาเจริญพระพุทธมนต์ ๙ รูป ได้ถวายไทยทาน ผ้าขาวเทศองค์ละพับเงินองค์ละกึ่งตำลึง และได้แจกเงินผีพายที่จะคุมเรือกลับลงไปกรุงเทพ ฯ มีผีพาย ๑๖ คน ทหาร ๔ คน ให้คนละกึ่งตำลึง ในค่ำวันนี้เจ้านครหลวงพระบางได้มาหาและพูดชี้แจงว่า ในเวลานี้มีโจรผู้ร้ายมาตีปล้นบ้านเรือนจุดเผาที่อยู่อาศัยเสียยังหามีที่พักอาศัยไม่ ได้ลงไปเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท ณ กรุงเทพ ฯ ขอรับพระราชทานพระบารมีปกเกล้า ฯ เป็นที่พึ่ง ที่จะระงับโจรผู้ร้ายและสร้างแปลงที่พักอาศัยให้ ที่พำนักรักษาราชการบ้านเมือง ฉลองพระเดชพระคุณต่อไป ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้บำรุงเลี้ยง รักษาโดยพระมหากรุณาทั่วหน้า เป็นพระมหากรุณาอย่างยิ่งและโปรดเกล้า ฯ ให้กองทัพขึ้นมาจัดการสร้างแปลงบ้านเมืองที่จะให้ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินได้เข้าตั้งอยู่ตามภูมิลำเนาเดิมเป็นสุขสมบูรณ์สืบต่อไป ครั้งนี้เป็นพระเดชพระคุณหาที่สุดมิได้

แต่เวลานี้กำลังที่จะได้สร้างแปลงบ้านเมือง และที่พักอาศัยสำหรับข้าราชการอยู่ตามพระบรมราชโองการที่จะให้เป็นปึกแผ่นแน่นหนา ปราบปรามโจรผู้ร้ายให้ราษฎรได้ตั้งอยู่เป็นสุขต่อไป ราชการซึ่งจะขึ้นไปจัดการนั้นยังหลายประการอยู่ เจ้านครหลวงพระบางเห็นว่าจะเป็นการพะว้าพะวังและเป็นห่วงด้วยครอบครัวของเจ้านครหลวงพระบาง ควรจะจัดการบ้านเมืองและที่พักอาศัยให้เป็นการเรียบร้อยก่อน ด้วยเจ้านครหลวงก็ชราแล้ว จะรับราชการก็ไม่เป็นการแข็งแรงได้นัก ขอให้ท่านแม่ทัพและข้าหลวงสำหรับเมืองหลวงพระบางจัดการที่พักอาศัยและให้ราษฎรเข้าอยู่บ้านเมืองคงตามภูมิลำเนาให้เรียบร้อยเสียก่อน เจ้านครหลวงพระบางและภรรยาบุตรหลานจะขอพักอยู่ ณ เมืองพิชัยก่อน ทั้งที่ได้เบากำลังพาหนะที่จะบรรทุกครอบครัว เมื่อแม่ทัพได้ยกขึ้นไปถึงเมืองนครหลวงพระบางแล้ว เห็นว่าเป็นการเรียบร้อยมีที่พักอาศัยสมควรเมื่อใดจึงให้มีหนังสือมาเรียก แล้วเจ้านครหลวงพระบางจะได้พาครอบครัวขึ้นไปภายหลัง

ข้าพเจ้าเห็นว่า การที่เจ้านครหลวงพระบางมาพูดขอร้องเช่นนี้ก็เป็นการชอบด้วยราชการ จึงได้นำข้อความกราบทูลหารือพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ก็ทรงเห็นชอบด้วยเป็นการตกลงและทรงจัดให้เจ้านครหลวงพระบางและครอบครัวพักอาศัยอยู่ ณ เมืองพิชัย

ณ วันพฤหัสบดีขึ้น ๖ ค่ำ เดือน ๓ เวลาเช้า ๓ โมง (๙ ก.ท.) ข้าพเจ้าเตรียมการพร้อมด้วยนายทัพนายกองไพร่พลทหารสรรพด้วยเครื่องศัสตราวุธยุทธภัณฑ์ยกออกจากเมืองพิชัย เวลาเช้า ๕ โมง (๑๑ ก.ท.) หยุดพักบ้านนาคนึง เพื่อจะได้ทูลลาพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ที่ได้เสด็จตามมาส่งเพื่อไปราชการต่อไป ครั้นเวลาบ่าย จึงได้เสด็จกลับ

ต่อไปนี้ จะได้กล่าวถึงข้อราชการที่พระยานนทบุรีข้าหลวงประจำเมืองนครหลวงพระบางได้จัดราชการไปดังต่อไปนี้

เมื่อพระยานนทบุรีข้าหลวงที่ ๑ หลวงพิศณุเทพข้าหลวงที่ ๒ และหลวงภักดีกรปลาศแม่ทัพหน้ายกขึ้นไปถึงเมืองนครหลวงพระบางแล้ว ได้พร้อมด้วยเจ้าท้าวพระยาลาวปรึกษาคิดจัดการที่จะให้ราษฎรซึ่งแตกตื่นหนีพวกฮ่อให้กลับเข้ามาตั้งทำมาหากินอยู่ตามภูมิลำเนาเดิม และรีบเร่งจัดการสะเบียงอาหารไว้สำหรับจ่ายราชการกองทัพ กับจัดให้นายทหารพลทหารท้าวพระยาลาวออกไปตั้งป้องกันระวังรักษาราชการด่านทาง และตรวจสอบราชการตามสมควร

ครั้น ณ วันจันทร์ขึ้น ๑๐ ค่ำเดือน ๓ มองซิเออร์ปาวีร์ คอมมิสซันเนอร์ซึ่งได้ขึ้นไปถึงเมืองนครหลวงพระบาง พักอยู่ในวัดใหม่นั้นก็ได้มาหาพระยานนทบุรีข้าหลวง แจ้งความว่าได้รับหนังสือจากราชทูตและกงสุลฝรั่งเศส ณ กรุงเทพ ฯ ว่า กองทัพฝรั่งเศสจะยกจากเมืองลาวกายมายังเมืองไลแต่ ณ วันอาทิตย์ขึ้น ๑๕ ค่ำเดือน ๑๑ ถ้าไม่พบกองทัพไทยและมองซิเออร์ปาวีร์แล้วก็จะยกล่วงเลยเข้ามาในพระราชอาณาเขตต์ทุกที ถ้ากองทัพใหญ่ฝ่ายสยามยังไม่ขึ้นมาถึงเมืองนครหลวงพระบางในเดือนยี่นี้แล้ว มองซิเออร์ปาวีร์จะขอขึ้นไปก่อน มองซิเออร์ปาวีร์จะต้องรีบขึ้นไปให้พบกับกองทัพฝรั่งเศสโดยเร็ว ขอให้ช่วยจัดคนและเรือขึ้นไปส่งถึงเมืองแถงแล้วจะขึ้นยกเดิรต่อไปจนถึงเมืองไล และขอให้มีคำสั่งไปถึงเจ้าราชภาคิไนย์ซึ่งตั้งรักษาราชการอยู่ ณ เมืองงอย ในเมื่อมองซิเออร์ปาวีร์ถึงแล้วนั้นให้ชี้แจงทางราชการให้ทราบด้วยตามสมควร

พระยานนทบุรี ข้าหลวงเห็นว่าเป็นการจำเป็นจึงได้สั่งให้จัดเรือ ๓ ลำมีคนเรือลำละ ๔ คน และให้นายคงซายันเมเยอร์กับนายสิบและพลทหาร ๑๒ คนไปส่งมองซิเออร์ปาวีร์ด้วย และได้มีหนังสือไปถึงเจ้าราชภาคิไนย์ฉะบับ ๑ ถึงท้าวไล คำฮุม คำสาม คำกุ้ย เป็นอักษรลาวฉะบับ ๑ กับถึงพระไพรัชพากย์ภักดี (ทวน บุนนาค) ที่ได้ไปกับกองทัพฝรั่งเศสฉะบับ ๑ รวมใจความว่าที่กรุงเทพ ฯ ได้ปรึกษาตกลงพร้อมกันกองทัพฝ่ายไทย และฝ่ายฝรั่งเศสจะได้ยกขึ้นไปตรวจเขตต์แดนทั้ง ๒ ฝ่าย ฝ่ายฝรั่งเศสนั้นจะยกขึ้นไปทางเขตต์แดนญวน ฝ่ายไทยจะยกขึ้นไปตรวจราชการทางเมืองหัวพันห้าทั้งหกและสิบสองจุไทย เพื่อจะระงับปราบปรามโจรผู้ร้ายที่เที่ยวแอบแฝงซุ่มซ่อนกดขี่ข่มเหงตีปล้นราษฎรให้ได้ความเดือดร้อนอยู่ในอาณาเขตต์ทั้ง ๒ ฝ่ายนั้นให้เรียบร้อย

กองทัพกรุงเทพ ฯ ก็จะได้รีบยกขึ้นไปในเร็ว ๆ นี้ แต่กองทัพฝรั่งเศสนั้นจะยกออกจากเมืองลาวกายมาเมืองไล

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกรุงสยามได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พระไพรัชพากย์-ภักดีเป็นข้าหลวงมาในกองทัพฝรั่งเศส บัดนี้มองซิเออร์ปาวีร์ ซึ่งมาในระหว่างกองทัพไทยจะขึ้นไปพบกับกองทัพฝรั่งเศสก่อน จึงได้จัดการรับส่งมองซิเออร์ปาวีร์ตลอดมาถ้ามองซิเออร์ปาวีร์ขึ้นไปถึงแล้วอย่าได้มีความรังเกียจ ให้ชี้แจงทางราชการและจัดที่พักอาศัยทะนุบำรุงกับจัดกำลังพาหนะรับส่งทั้งไปและมาให้เรียบร้อยตลอดไปโดยทางพระราชไมตรีที่ชอบด้วยราชการ กับได้สั่งให้หลวงดัษกรปลาศแจ้งข้อยังคับสำหรับทหารให้นายคง ซายันเมเยอร์ จัดการป้องกันอันตรายไปกับมองซิเออร์ปาวีร์และระวังรักษาราชการให้ถูกต้องโดยทางพระราชไมตรีทุกประการด้วย

มองซิเออร์ปาวีร์กับนายคง ซายันเมเยอร์ พร้อมด้วย นายสิบ และพลทหารได้ ออกเรือจาก เมืองนครหลวงพระบางราชธานีไปแต่ ณ วันเสาร์ ขึ้น ๑๕ ค่ำเดือน ๓

การที่ได้จัดให้นายคง ซายันเมเยอร์เป็นหัวหน้าคุมคนไปกับมองซิเออร์ปาวีร์ก็เพราะเหตุว่าท่านเจ้าคุณแม่ทัพได้สั่งไว้โดยที่ท่านได้เคยทรายนิสสัยใจคอของมองซิเออร์ปาวีร์ดี เพราะเคยรู้จักมาก่อน แต่ครั้งที่รัฐบาลสยามจ้างให้ขึ้นไปทำแผนที่ทางเมืองเขมรเขาชอบใช้คนเขมร และพูดภาษาเขมรกับคนใช้เป็นนิตย์จนพูดได้คล่องแคล่ว เพราะฉะนั้นในคราวนี้ข้าพเจ้า (พระยานนทบุรี) จึงได้กะซิบสั่งให้นายคง ซายันเมเยอร์คอยฟังคำพูดของเขา แต่ไม่ต้องแสดงตนว่าเข้าใจภาษาเขมร เช่นนี้ข้าพเจ้าจึงได้ทรายเหตุการณ์ที่มองซิเออร์ปาวีร์ได้พูดสั่งไปต่าง ๆ ตามรายงานลับของนายคง ซายันเมเยอร์เสมอ

เมื่อข้าพเจ้า (พระยานนทบุรี) ข้าหลวงได้จัดการตรวจจัดสะเบียงอาหารไว้สำหรับจ่ายกองทัพอยู่ ณ เมืองนครหลวงพระบางนั้น เห็นว่าพวกราษฎรที่พากันแตกตื่นไปเมื่อก่อนนั้น ได้พากันกลับมาอยู่บ้านเมืองตามภูมิลำเนาหลายส่วนแล้ว แต่ยังหาพร้อมมูลกันไม่ ราษฎรที่ได้กลับคืนมานั้นก็ได้ตั้งบ้านเรือนทำมาหากินค้าขายทั้งฝ่ายเหนือฝ่ายใต้ ราษฎรที่คงเหลืออยู่ในเมืองได้ตั้งร้านขายสิ่งของตามถนน ท้องตลาดเวลาเช้า เวลาบ่ายตามเคยมาแต่ก่อน แต่ยังมีข่าวเล่าลือกลัวอันตรายต่าง ๆ หาเป็นที่ไว้วางใจเหมือนแต่ก่อนไม่ จึงเห็นว่าถนนหนทางและตำบลบ้านพวกเจ้าท้าวพระยาลาวและบ้านพวกราษฎรในเมืองนครหลวงพระบางนั้น เป็นที่สำหรับคนจรต่างเมืองไปมาหาเป็นที่มั่นใจในการทั้งปวงไม่ จึงได้ประชุมปรึกษาหารือตกลงพร้อมกันจัดทหารอาสา ๘๖ คนซึ่งเป็นพลเมือง เมืองนครหลวงพระบางนั้น มอบให้ หลวงภักดีกรปลาศแม่ทัพหน้าฝึกหัดให้รู้วิชชาทหาร และตัดเสื้อกางเกงเครื่องแบบให้สวม จัดให้เป็นโปลิศสำหรับรักษาการตามถนนท้องตลาดในเมืองนครหลวงพระบาง ให้แสนอริยนายกองกองทหารอาสาเป็นผู้ตรวจการ และจัดการผลประโยชน์ในเมืองนั้นสำหรับให้เป็นเบี้ยเลี้ยงทหารอาสาและรักษาการโดยกวดขันเพื่อให้เป็นอำนาจและเกียรติยศแก่ประเทศราชของขัณฑสีมา และจะได้เป็นที่บำรุงน้ำใจกันอันตรายของราษฎรไม่ให้มีความหวาดหวั่นให้ตั้งทำมาหากินค้าขายเป็นปกติต่อไป

ฝ่ายเจ้าราชภาคิไนย์ พระศรีอรรคชาต อุปชาต กับพระยาเมืองแพน ซึ่งไปตั้งรักษาราชการอยู่ ณ เมืองงอยได้มีขอกแจ้งข้อราชการลงมายังเมืองนครหลวงพระบางว่า พระยาเมืองขวาซึ่งขึ้นไปตั้งอยู่บ้านข่าหน้า มีหนังสือขอกลงมายังเมืองงอยว่า พระยาเมืองขวาได้แต่งให้แสนจันแสนนามกับท้าวบุตรคีคุมไพร่ ๔๗ คน ขึ้นไปสืบราชการทางเมืองแสนโพนไทร แสนจันแสนนามและท้าวบุตรคีพาตัวท้าวนาควงศ์กับท้าวอุตะมะกลับลงมาแจ้งความแก่พระยาเมืองขวาว่า แสนจันกับแสนนามและท้าวบุตรคีพากันไปพบท้าวนาควงศ์กับท้าวอุตะมะที่น้ำหมึกน้ำปาแขวงเมืองโพนไทรกับแจ้งว่า พวกข่อกับพวกไทยไลที่มาตั้งค่ายอยู่ที่น้ำหมึกน้ำปานั้น พากันยกถอยกลับไปแล้ว พระยาเมืองขวาจึงแต่งให้ ท้าวจันกับท้าวคำไวและไพร่ ๑๐ คนพากันขึ้นไปสืบราชการทางเมืองวาและเมืองอาชิน ท้าวจันกับท้าวคำไวพากันขึ้นไปถึงห้วยหีดพบกับหัวพันเมืองวาหนีข่อและพวกไทยไลลงมา หัวพันเมืองวาแจ้งความกับท้าวจันและท้าวคำไวว่า พวกข่อและพวกไทยไลพากันลงมาตีเมืองอาชินได้ แล้วพวกลาว พวกแม้ว, เย้า, และข่าก็พากันนำเงินชั่งหนึ่งกับม้า ๑ ม้าไปยอมเข้าฑู (สวามิภักดิ์) กับพวกข่อ ส่วนพวกเมืองวาและเมืองงอยนั้นหายอมเข้าฑูกับพวกข่อไม่ จึงได้พาครอบครัวหนีลงมาอยู่ยังห้วยหีดแขวงเมืองฮุนระยะทางจากเมืองฮุนใต้ถึงห้วยหีดหนึ่งคืน พวกข่อและไทยไลก็ยกข้ามน้ำอูติดตามครัวที่หลบหนีไป ถึงภูน้อยงวงกลาง พระยาเมืองขวาได้ยกขึ้นไปยังภูน้อยแต่ ณ วันอังคารขึ้น ๖ ค่ำเดือนยี่ ขอนายซุ่มสัปเลฟเตแนนท์ขึ้นไปช่วยกับขอกะสุนและดินดำเพิ่มเติมอีกด้วย

เมื่อเจ้าราชภาคิไนย์ได้ทราบแล้ว จึงได้มีหนังสือขึ้นไปถึงนายซุ่มสัปเลฟเตแนนท์ให้คุมทหาร ๓ โหล และให้พระยากรานเมืองไทรคุมไพร่พล ๔๐ คนขึ้นไปช่วยพระยาเมืองขวากับจัดกะสุนดินดำขึ้นไปให้พระยาเมืองขวาตามที่ได้บอกขอมา แล้วได้มีหนังสือกำชับขึ้นไปถึงนายซุ่มสัปเลฟเตแนนท์และพระยาเมืองขวาว่า ให้สืบข่าวคราวพวกข่อข้าศึกที่ยกมานั้นว่าจะเป็นข่อพวกเมืองไลจริงหรือหรือจะเป็นข่ออยู่บ้านใดเมืองใด ถ้าสืบได้ความว่าเป็นข่อเมืองไลจริง ให้นายซุ่มสัปเลฟเตแนนท์พระยาเมืองขวามีหนังสือไปถึงนายทัพข่อซึ่งยกมานั้น ๑ ฉะบับ ถึงคำกุ้ยซึ่งตั้งอยู่ยังเมืองแถง ๑ ฉะบับ ถึงท้าวไลและคำสาม ๑ ฉะบับ ตามข้อความที่เจ้าราชภาคิไนย์เรียบเรียงส่งขึ้นไปให้นั้น และพระยาหมื่นหน้ามีหนังสือบอกลงมาว่าเมืองขวานั้นมีพวกข่าอยู่ ๔๕ เส้น (เส้นนั้น

คือหมู่ ๑) พระยาเมืองขวาได้เกณฑ์เข้ากับพวกข่าเหล่านั้นเส้นละ ๑๐ ถัง ถังละ ๔๐ ทะนาน ได้เข้าสารมาจำหน่ายเลี้ยงกองทัพซึ่งตั้งอยู่ที่ค่ายหัวยน้ำม เจ้าราชภาคินัยมีความเห็นว่า ตาแสง (กำนัน) เมืองงอย เมืองซึ่นน้ำยาก น้ำงา และอำเภออื่น ๆ ได้เกณฑ์เข้ากับพวกข่าเส้นละ ๗ ถัง หาได้เกณฑ์เอาเส้นละ ๑๐ ถังเหมือนอย่างที่พระยาเมืองขวาเกณฑ์ไม่ เกรงว่าพวกข่าเหล่านั้นจะได้รับความเดือดร้อน เพราะพระยาเมืองขวาเกณฑ์เอาเข้าเกินกำหนดไป ๓ ถัง จะสมควรคิดเงินให้แก่พวกข่าตามราคาเข้านั้น หรือว่าจะเกณฑ์เอาเข้ากับพวกข่าตามตำบลอื่น ๆ เพิ่มขึ้นตามอย่างที่พระยาเมืองขวาเกณฑ์ กับขอให้ส่งกะสุนและดินดำเพิ่มเติมสำหรับใช้ราชการทัพด้วย

อนึ่ง เจ้าสนมกับพระยาอนุภาพสุรอาชสงครามนครเมืองน่าน ซึ่งตั้งรักษาราชการอยู่ที่เมืองไทร มีหนังสือบอกแจ้งข้อราชการมา ณ เมืองนครหลวงพระบาง ว่าเพี้ยพรหมบัญญาซึ่งคุมไพร่พล ๒๐๐ คนตั้งอยู่บ้านข่าหน้า มีหนังสือมาถึงเจ้าสนมกับพระยาอนุภาพว่า พวกข่อประมาณ ๕๐๐ เศษ ยกลงมาตีเมืองวาเมืองชิน นายข่อชื่อโปคำตัน พวกเมืองวาเมืองอาชินมิได้ต่อสู้ยอมเข้าหัวข่อหมดแล้ว พระยาเมืองขวากับท้าวใหม่นามวงศ์ และเพี้ยพรหมบัญญาได้ยกกองทัพขึ้นไปตีข่อแต่ ณ วันจันทร์ เดือนยี่ ขึ้น ๕ ค่ำนั้นแล้ว เจ้าสนมกับพระยาอนุภาพฯ ไม่ไว้ใจแก่ราชการ จึงได้แต่งให้ท้าวบุญสูงเจ้าเมืองชุนใต้ กับท้าวโนราช ท้าวยศ เมืองนครน่านคุมไพร่พล ๑๕ คนขึ้นไปสืบราชการกับพระยาเมืองขวาด้วย ท้าวใหม่นามวงศ์และเพี้ยพรหมบัญญาซึ่งอยู่ ณ เมืองชุนเหนือได้ยกออกจากเมืองไทรไปแต่ ณ วันพฤหัสบดี เดือนยี่ ขึ้น ๑๕ ค่ำ ปีกุน นพศกแล้ว

ครั้นพระยานนทบุรีข้าหลวงได้ทราบความดังนั้นแล้ว จึงได้ปรึกษาด้วยนายทัพนายกองกองทัพหน้าและเจ้าท้าวพระยาลาวพร้อมกันเห็นว่าครั้นจะจัดทหารให้ยกขึ้นไปเพิ่มเติมอีกหรือก็เป็นแต่ข่าวเล่าลือกันยังหาเป็นการแน่นอนไม่ จึงควรงด แต่ส่วนกะสุนดินดำซึ่งเจ้าราชภาคินัยขอเพิ่มเติมขึ้นไปสำหรับใช้ราชการนั้น พระยานนทบุรีได้ให้เจ้าพนักงานจัดกะสุนดินดำกับปืนส่งขึ้นไปให้เจ้าราชภาคินัยแล้ว ได้สั่งให้เจ้าราชวงศ์มีหนังสือถึงเจ้าราชภาคินัยตอบเรื่องที่ได้จัดกะสุนดินดำส่งไปแล้ว ส่วนเรื่องที่จะเกณฑ์เข้าเพิ่มเติมขึ้นกับพวกข่านั้น เห็นว่าที่จะให้เกณฑ์เข้าเพิ่มขึ้นเป็นเส้นละ ๑๐ ถังๆ ละ ๔๐ ทะนานตามที่พระยาเมืองขวาได้เกณฑ์ไว้นั้น ก็เห็นว่าเวลานี้เมืองนครหลวงพระบางก็ยังไม่เรียบร้อย ราษฎรได้แตกตื่นพึ่งจะกลับเข้ามาอยู่ตามภูมิลำเนาใหม่

ที่ยังเที่ยวหลบอยู่ตามป่าไม่กลับเข้ามาอยู่ตามภูมิลำเนาก็มี และธรรมเนียมเมืองนครหลวงพระบางเมื่อบ้านเมืองยังปกติอยู่ พวกข่าเคยส่งเข้าเพียงเส้นละ ๕ ถัง แต่ถ้าบ้านเมืองเกิดศึกสงครามจึงจะเกณฑ์เพิ่มขึ้นอีก ๒ ถัง เป็น ๗ ถังๆ ละ ๔๐ ทะนานเท่านั้น ในชั้นนี้เกรงว่าพวกข่าจะได้รับความเดือดร้อนมากเกินไป ให้เจ้าราชภาคิไนย์คิดผ่อนผัน เกณฑ์เอาเข้ากับพวกข่าเส้นละ ๗ ถังตามธรรมเนียมบ้านเมือง แต่เข้าซึ่งพระยาเมืองขวาได้เกณฑ์เอากับพวกข่าที่เมืองขวาเกินกำหนดไปเส้นละ ๓ ถังนั้น ให้เจ้าราชภาคิไนย์หาตัวหัวหน้าพวกข่ามาคิดเป็นราคาเงินให้ อย่าให้ได้รับความเดือดร้อน

เจ้าราชภาคิไนย์ พระศรีอรรคฮาด และพระยาเมืองแพนซึ่งตั้งรักษาการอยู่ ณ เมืองงอยนั้น ได้มีหนังสือบอกมายังเมืองนครหลวงพระบางอีกว่า พระยาหมื่นน่าส่งต้นหนังสือนายทัพนายกองเมืองน่านซึ่งตั้งรักษาราชการอยู่ ณ เมืองไทรเข้ามาถึงเมืองงอย ณ วันอาทิตย์ ขึ้น ๕ ค่ำ เดือน ๓ ปีกุน นพศก ความว่า ราชการทางน้ำอูนั้นเป็นการหนักแน่น ถ้าได้เห็นหนังสือของกองทัพเมืองงอยมีขึ้นไปแล้วก็จะไม่ละทิ้ง กับแจ้งความว่าใหม่อินทาคนเมืองเชียงคำแขวงเมืองน่านไปค้าขายที่เมืองเชียงตุงกลับลงมาแจ้งความยังเมืองไทร ใจความ ๓ ข้อ ข้อ ๑ ว่าเมืองสิงห์กับเมืองเชียงตุงจะเกิดรบกัน เพราะเหตุด้วยเมืองสิงห์กักเอาโคต่างของเมืองเชียงตุงไว้ ๓๐๐ โค เกลือหนัก ๖๐ หาบ คนกำกับโคต่าง ๑๐๐ เศษ ข้อ ๒ ว่าเมืองล่าเมืองพง ยกกำลังไปเมืองสิงห์ ๒๐๐ เศษ เพราะเหตุด้วยคนชาวเมืองสิงห์เป็นผู้ร้ายฆ่าคนเมืองล่าเมืองพงตาย ๔ คน ถ้าแม้ว่าเมืองสิงห์ไม่ยอมใช้ค่าของคนเมืองล่าเมืองพงๆ จะรบ ข้อ ๓ ว่าเมืองเชียงฮุงใช้คนไปเมืองสิงห์ ๒๐ เศษเพื่อให้ไปขอครอบครัวเมืองหงเมืองแซ่ ซึ่งเป็นเมืองขึ้นของเมืองเชียงฮุงให้กลับคืนมาอยู่บ้านตามเดิม ถ้าเมืองสิงห์ไม่ให้เมืองเชียงฮุงจะรบ มีข้อความตามหนังสือของนายทัพนายกองเมืองน่านเพียงเท่านี้

เจ้าราชภาคิไนย์ได้ปรึกษากับนายทัพนายกองมีหนังสือไปขอแบ่งคนเมืองน่าน ซึ่งตั้งรักษาการอยู่เมืองไทรให้มาช่วยพระยาหมื่นน่ารักษาราชการยังเมืองขวา ๑๐๐ คน เผื่อว่าเมืองขวาเมืองอาชีนมีธุระเป็นการร้อนจะได้ยกเพิ่มเติมขึ้นไปช่วยพระยาเมืองขวาได้ทันท่วงที และว่าราชการ

ทางเมืองวาเมืองอาชินยังเงียบสงบอยู่ พระยาเมืองขวามิได้บอกมาอย่างใด เป็นแต่บอกขอสะเบียงลงมาเท่านั้น เจ้าราชภาคิไนย์ได้จัดส่งขึ้นไปให้เสร็จแล้ว

อนึ่ง ครอบครัวของท้าวม่วยซึ่งอยู่ที่เมืองแถงแตกหนีลงมาพักอยู่ที่น้ำภาค มีความอดอยากเป็นอันมาก เจ้าราชภาคิไนย์ได้มีหนังสือไปให้พระยาหมื่นน่าส่งครอบครัวท้าวม่วยลงมาเมืองงอย พระยาหมื่นน่าได้ส่งครอบครัวท้าวม่วยลงมาถึงเมืองงอยแล้ว ก็ได้อุดหนุนเจือจานสะเบียงอาหารให้ตามสมควร

ณ วันอังคารขึ้น ๑๑ ค่ำ เดือน ๓ พระยาพิไชยชาญฤทธิ์ข้าหลวงเมืองนครเชียงใหม่ซึ่งกำกับราชการอยู่ยังนครน่าน มีหนังสือยอกมายังเมืองนครหลวงพระบางมีใจความว่า พระยานาขวาเมืองกุดยาวดี และนายทัพนายกองนครเมืองน่านกับพวกเมืองขึ้น ๕ หัวเมือง ที่ได้ยกขึ้นไปป้องกันรักษาพระราชอาณาเขตต์ทางเมืองไทรนั้น ได้มีหนังสือแจ้งข้อราชการมายังพระยาพิไชยชาญฤทธิ์ว่า พระยานาขวาและนายทัพนายกองได้ยกขึ้นไปถึงเมืองไทรแล้ว ได้เกลี้ยกล่อมเจ้าเมืองไทรและราษฎรที่อพยพครอบครัวแตกตื่นไปอยู่ในป่าชะโลนั้น ให้กลับเข้ามาอยู่บ้านเมืองตามลำเนาเดิม

ครั้น ณ วันอาทิตย์ แรม ๑ ค่ำ เดือน ๓ ท้าวพรหมปัญญา ท้าวดวงเมืองแวน ถือหนังสือพระพิทักษ์อาณาเขตต์เจ้าเมืองแวนฉะบับ ๑ ลงมาถึงเมืองนครหลวงพระบาง ในหนังสือเมืองแวนลงวันอังคาร ขึ้น ๑๓ ค่ำ เดือนยี่ ปีกุน นพศก ว่าช่อยังอยู่เมืองแวน ๖๑ คน จะเรียกเงินกับพระพิทักษ์อาณาเขตต์และท้าวเพี้ยเมืองแวน ๓๑ ขัน กับให้ตั้งฉางเข้าและเร่งเอาเข้าใส่ฉาง มีจำนวนเข้าหนัก ๒๐๐ ขัน ๆ ๑ หนัก ๖ ตำลึง ๑ บาท เจ้าเมืองแวนเห็นว่า ถ้าเสียเข้าแล้วเมืองแวนก็จะขัดสนด้วยสะเบียงอาหาร ขอกองทัพขึ้นไปช่วย กับว่าเมื่อเดือน ๘ ข้างแรมพวกช่อคุมกำลัง ๔๐๐ คนลงไปตีเมืองซำใต้ ครั้น ณ วันศุกร์ ขึ้น ๓ ค่ำ เดือนอ้าย เมืองซำใต้ชะนะฆ่าช่อตาย ๑๐๐ เศษ

หนังสือเมืองซ่อนลาวและเมืองซ่อนไทยซึ่งลงวันศุกร์ แรม ๑๕ ค่ำ เดือนยี่ ปีกุน นพศก มีใจความว่า เพี้ยหัวพัน และเพี้ยปลัด กับพวกท้าวขุนได้แต่งให้พรหมจักกับแสนอินและไพร่มีชื่อหลายคนขึ้นไปสืบราชการยังพระพิทักษ์อาณาเขตต์เจ้าเมืองแวน พรหมจักกับแสนอินกลับลงมา

พร้อมกับท้าวคำปั๋ญญา ท้าวดวงเมืองแวน ถึงเมืองซ่อนแต่ ณ วันเสาร์ แรม ๙ ค่ำ เดือนยี่ แจ้งความแก่เพี้ยหัวพันเพี้ยปลัด และพวกท้าวขุนว่า มิญวนชื่อเจ้าฟ้าปอฮานยี่ยกมาแต่เมืองญวน ได้มาอยู่กับข่อกวานกอถางที่เมืองชัง รวมญวนและข่อประมาณ ๔๐๐ เศษ

อนึ่ง สนามเมืองนครหลวงพระบางมีหนังสือขึ้นไปให้เพี้ยหัวพัน และท้าวขุนเตรียมสะเบียงอาหารไว้รับกองทัพนั้น เพี้ยหัวพันและท้าวขุนได้จัดเข้าเตรียมไว้แล้ว

ครั้นพระยานนทบุรีได้ทราบข้อราชการต่าง ๆ ตามใบบอกนั้นแล้ว จึงดำริว่าซึ่งพระพิทักษ์-อาณาเขตร์กับท้าวเพี้ยเมืองแวนบอกขอกองทัพให้ยกขึ้นไปช่วยป้องกันรักษาบ้านเมืองนั้น ในระหว่างนี้กองทัพหน้าจำเป็นต้องระวังรักษาราชการเมืองนครหลวงพระบางอยู่จะไว้ใจมิได้ ทั้งท่านพระยาสุรศักดิ์มนตรีแม่ทัพใหญ่ ก็ได้จัดให้หลวงจำนงยุทธกิจคุมกองทหารยกแยกตัดทางล่วงหน้ามาก่อนนั้นก็ควนจะถึงอยู่แล้ว ถ้าถึงเมื่อใด จึงจะรีบจัดทหารขึ้นไปป้องกันรักษาเมืองแวนโดยเร็ว แล้วพระยานนทบุรีจึงได้มีคำสั่งให้ท้าวพระยา ณ สนามเมืองนครหลวงพระบางมีหนังสือตอบไปว่าได้รับบอกข้อราชการต่าง ๆ ทรายความตลอดแล้ว

ฝ่ายท้าวไล คำฮุม คำกุ้ย ซึ่งเดิมได้ไปคบข่อก่อการกำเริบเป็นกบฏต่อเมืองนครหลวง-พระบาง ได้มีหนังสือสารภาพรับผิดมา ณ เมืองนครหลวงพระบางว่า เดิมหมายว่าจะจับเอาคำสามกับพี่น้อง และกรมการมาฆ่าเสีย จึงได้คุมกำลังลงมาตีเมืองนครหลวงพระบาง ซึ่งทำการล่วงเลยเป็นไปแล้วนั้นขอรับผิด ขอให้งดโทษจะขอเป็นข้าขอบขันฑสีมากรุงเทพ ฯ ต่อไป

ครั้นวันเสาร์ แรม ๗ ค่ำ เดือน ๓ ปีกุน นพศก จ.ศ. ๑๒๔๙ กองหลวงจำนงยุทธกิจพร้อมด้วยเจ้านายเมืองน่านที่ได้คุมช้างมาส่งกองทัพ ซึ่งแม่ทัพใหญ่ได้สั่งให้ยกล่วงน่าจากเมืองพิชัย แต่วันเสาร์ ขึ้น ๑ ค่ำ เดือน ๓ นั้นได้มา ถึงเมืองนครหลวงพระบาง พระยานนทบุรีได้จัดให้ไปพัก ณ ค่ายซึ่งให้หลวงภักรปลาศ นายทัพหน้าเป็นพนักงานจัดทำเตรียมไว้ แล้วพระยานนทบุรีได้ถามข้อราชการแก่หลวงจำนงยุทธกิจ ฯ ได้แจ้งว่าท่านพระยาสุรศักดิ์มนตรี แม่ทัพกำลังยกกองทัพออกจากเมืองพิชัยรอนแรมมาตามระยะทาง คงจะมาถึงเมืองนครหลวงพระบางในเดือน ๔ นี้เป็นแน่ อนึ่งตามหนังสือพระพลัยฎานุรักษ์ ปลัดทัพรับคำสั่งของท่านแม่ทัพว่า ถ้าแม้หลวงจำนงยุทธกิจคุมทหารมาถึงเมืองนครหลวงพระบางแล้ว ให้หลวงจำนง ฯ กับหลวงภักรปลาศ

สมทบทหารรวมเข้าเป็นกองเดียวกัน มาตรว่าจะมีราชการซึ่งเกี่ยวแก่ทหารเกิดขึ้นแต่อย่างหนึ่งอย่างใดก็ดี ถ้าแม้ว่ากองทัพใหญ่ยกขึ้นไปยังไม่ถึง ให้หลวงจำนงกับหลวงศัยกรปลาศปรึกษาหารือซึ่งกันและกัน จัดราชการในสิ่งที่ชอบและควรด้วยราชการของทหารทุกประการ และให้หารือราชการซึ่งได้ตกลงเห็นชอบกันแล้วนั้นต่อข้าหลวงซึ่งประจำเมืองนครหลวงพระบาง และพวกเจ้าท้าวพระยาลาวให้คำริเห็นชอบพร้อมเพรียงต่อกันด้วยอีกชั้น ๑ ก่อน แล้วให้รีบจัดราชการไปให้เสร็จโดยเร็ว อย่าให้เสียเวลารั้งรอการนั้นไว้คอยกองทัพใหญ่ที่ขึ้นไปยังไม่ถึง เว้นไว้แต่การใหญ่ที่จะเป็นเหตุให้เสียผลในการภายหน้า ถ้ามีเวลาที่จะรอให้กองทัพใหญ่ถึงก่อน ก็รั้งรอไว้ แต่เหตุการณ์นี้ถ้าหากจะมีขึ้นบ้างก็ดี ก็คงจะไม่ต้องรอคอยเสียเวลามากเท่าใดนัก เพราะกองทัพใหญ่ก็จะยกขึ้นไปถึงอยู่แล้ว เป็นแต่สั่งการเผื่อไว้ เพราะประสงค์ที่จะไม่ให้ราชการชักช้าติดขัดเสียเวลาที่ควรจะทำให้แล้วไป แต่ไม่ได้ทำ กับให้สั่งด่านทางให้เป็นธรรมเนียมไว้ ถ้าแม้ผู้ใดจะเดินทางไปมาก็ต้องได้รับหนังสือเดินทางอนุญาตของกองทัพ หรือสนามเมืองนครหลวงพระบางถือไป จึงจะไปมาได้ คำสั่งนี้สั่งเผื่อไว้ จะได้คิดตกเตือนเจ้าราชวงศ์ เพราะพวกผู้ไทยกับพวกข่อยังอยู่ในระหว่างกองทัพบ้าง ถ้าแม้ไม่ได้รับอนุญาต ขืนถือหนีไปตามชอบใจจะได้ไปไม่ตลอด เพราะได้รักษาด่านทางไว้โดยแข็งแรง

ครั้น ณ วันจันทร์ แรม ๙ ค่ำ เดือน ๓ พระศรีอรรคฮาด พระยาเมืองแพนและพวกนายทัพนายกองซึ่งรักษาราชการอยู่กับเจ้าราชภาคินัยที่เมืองงอย พร้อมกันมีหนังสือบอกลงมา ณ เมืองหลวงพระบางส่งต้นหนังสือพระยาเมืองขวา ๑ ต้นหนังสือเมืองซ่อนลาว เมืองซ่อนไทย ๑ มีใจความว่า เมื่อวันพฤหัสบดี ขึ้น ๑๓ ค่ำ เดือน ๓ พระยาเมืองขวากับนายซุ่ม สัปเลฟเตแนนท์ และพวกนายทัพนายกองซึ่งรักษาราชการอยู่ ณ เมืองฮุงเมืองฮุน มีหนังสือบอกลงมายังเมืองงอย ๑ ฉะบับ ใจความว่าพระยาเมืองขวา ท้าวใหม่นามวงศ์เพี้ยพรหมปัญญา ได้ยกขึ้นไปถึงวานน้ำและภูน้อยแต่ ณ วันอาทิตย์ ขึ้น ๑๑ ค่ำ เดือนยี่ จึงเรียกตัวพระยาศรีวงษ์ษาและแสนพวงอุตะมะซึ่งเป็นตาแสงบ้านภูน้อยให้เกณฑ์คนบ้านภูน้อยได้ ๓๐๐ คน จึงให้แสนศรีวงษาคุมคนเหล่านั้นยกขึ้นไปช่วยเพี้ยแก้วเมืองงอย และพวกท้าวเพี้ยซึ่งรักษาข้องกันข้าศึกอยู่ ณ อายน้ำคุงนั้น ครั้นแสนศรีวงษายกขึ้นไปถึงเมืองอายน้ำคุงแล้ว ก็รวบรวมคนเข้าเป็นกองเดียวกับเพี้ยแก้ว เมือง

งอยและพวกท้าวเพี้ยทั้งปวง ก็ยกเข้าโจมตีพวกช่อและพวกไทยใล ช่อและไทยใลตาย ในที่รบ ๗ คน แล้วก็พากันแตกหนีข้ามน้ำอู กลับคืนไปยังเมืองใล แต่ ณ วันศุกร์ แรม ๑ ค่ำ เดือนยี่ พระยาเมืองขวาจึงแต่งให้พระยาศรีวงษากับแสนพวงอุตะมะคุม ไพร่พล ไปตั้งรักษาด่านทางไว้ให้มั่นคงแข็งแรงแล้ว พระยาเมืองขวากับท้าวใหม่นามวงศ์ก็พาพวกนายทัพนายกองถอยกลับลงมาพบกับนายซุ่ม สัปเลฟเตแนนท์ที่เมืองฮุงเมืองฮุน แต่ดำริเห็นพร้อมกันว่าสะเบียงที่ภูน้อยและเมืองฮุนนั้นขัดสนนัก ทั้งลำเลียงสะเบียงที่เมืองขวาและเมืองงอยส่งขึ้นไปก็ไม่ทันท่วงที เพราะติดขัดด้วยน้ำและแก่งมากนัก ครั้นจะจัดเงินซื้อหรือก็หามิที่จะซื้อไม่ เพราะฉะนั้นพระยาเมืองขวาและนายซุ่มสัปเลฟเตแนนท์จะขอถอยกองทัพลงมาอยู่บ้านข่าหน้า ส่วนท้าวใหม่นามวงศ์นั้นจะให้มาอยู่เมืองขวา และแจ้งว่าคนเมืองไทร เมืองฮุน เมืองแซ็ง เมืองอ้าย เมืองเงิน เมืองย้อ เมืองบุญใต้ได้หลบหนีราชการไปรวม ๙๑ คน

ครั้นเข้าราชภาคิไนย์ได้ทราบความแล้วจึงจัดเสื้อกางเกงขาว ๓ สำรับไปรางวัลแก่ท้าวเพี้ยที่สู้รบข้าศึกคนละสำรับ กับจัดโสร่ง ๑ เสื้อยีด ๑ รวม ๑ สำรับให้เป็นรางวัลแก่พระยาเมืองขวาด้วย

ข้อความในหนังสือของเพี้ยหัวพันกับท้าวเพี้ยเมืองซ่อนลาว ซ่อนไทยมีใจความว่า พวกช่อยกไปตีเมืองซำใต้ พวกท้าวเพี้ยเมืองซำใต้ออกสู้รบยังหาแพ้ชะนะกันไม่ พวกช่อพากันเลิกกลับไปตั้งอยู่ยังบ้านเฮาแห่ง ๑ บ้านโค่งแห่ง ๑ รวมช่อประมาณ ๑๐๐ เศษ กับเหลืออยู่ที่แขวงเมืองซำใต้ ๔๐ คน

เจ้าราชภาคิไนย์เห็นว่าพวกช่อที่ยกไปตีเมืองซำใต้นั้นหาได้ความว่าจะเป็นช่อพวกใดไม่ ได้สั่งให้ท้าวพระยาเมืองงอยมีหนังสือขึ้นไปถึงท้าวเพี้ยเมืองซ่อนลาว เมืองซ่อนไทย ให้สืบสวนให้ได้ความ แล้วบอกลงมายังเมืองงอยโดยเร็ว

ครั้น ณ วันพฤหัสบดี แรม ๑๒ ค่ำ เดือน ๓ พระศรีอรรคราชกับพระยาเมืองแพนแลนายทัพนายกองซึ่งรักษาราชการอยู่กับเจ้าราชภาคิไนย์ เมืองงอยมีหนังสือบอกลงมายังเมืองหลวงพระบาง กับส่งต้นหนังสือของหลวงภักดีวิเศษ ผู้ช่วยท้าวสำฤทธิเมืองเชียงคาน ซึ่งตั้งรักษาราชการอยู่ ณ ค่ายปากน้ำนัวฉะบับ ๑ คำให้การนายด้วงฉะบับหนึ่ง รวมใจความว่า ณ วันจันทร์ แรม ๒ ค่ำ

เดือน ๓ หลวงภักดีวิเศษ ผู้ช่วยท้าวสำฤทธิ์ได้แต่งให้นายด้วงขึ้นไปสืบราชการทางเมืองแถง นายด้วงกลับลงมาให้การว่า ได้ขึ้นไปถึงบ้านราชาหลวง บ้านห้วยดอยพบกับข่าขันเพี้ยซึ่งเป็นข่าเมืองแถง แจ้งแก่นายด้วงว่า พวกเมืองไลที่ตั้งอยู่เมืองแถงจะถอยกลับขึ้นไปเมืองไล ได้มาเกณฑ์ข่าเพี้ยขันให้ไปส่งถึงเมืองเหมือน จึงได้มาพบครอบครัวพวกเมืองไลแตกลงมาอยู่เมืองเหมือนทั้งสิ้น ข่าเพี้ยขันได้ถามพวกครัวเมืองไลว่า เหตุใดจึงพากันแตกมาอยู่เมืองเหมือน พวกครัวเมืองไลแจ้งว่า ท้าวเมืองขันท้าวเมืองขวาพากองทัพฝรั่งเศสยกขึ้นมาตีเมืองไลที่น้ำตันไหลตกน้ำนำระยะทางห่างจากเมืองไล ๑ วัน มีทหารไพร่พลประมาณ ๓,๐๐๐ คนเศษ พวกเมืองไลได้ไปสู้รบที่ปากน้ำตันครั้ง ๑ สู้กองทัพฝรั่งเศสหาได้ไม่ จึงพาครอบครัวหนีมาอยู่เมืองเหมือน คนเมืองไลยังรักษาเมืองอยู่อีก ๗๐๐ คน แต่ที่เมืองแถงนั้นยังมีคนเมืองไล ๕ คน กับครัวเมืองแถง ๑๐ ครัวตั้งอยู่ที่เมืองแถง

ครั้นเจ้าราชภาคินัยได้ทราบความแล้ว จึงมีหนังสือตอบขึ้นไปให้หลวงภักดีวิเศษ ผู้ช่วยท้าวสำฤทธิ์ที่น้านั้นว่า ให้แต่งคนขึ้นไปสืบสวนเนือง ๆ ถ้าได้ความประการใดให้รีบบอกลงมายังเมืองงอยโดยเร็ว

พระยานนทบุรีจึงได้ปรึกษาพร้อมกับหลวงคัษกรปลาศนายทัพหน้า เจ้าราชวงศ์ เจ้าราชสัมพันธวงศ์ว่า ทางเมืองหัวพันห้าทั้งหก พระพิทักษ์อาณาเขตร์ ก็ได้แต่งให้เพี้ยพรหมปัญญากับท้าวดวงถือหนังสือบอกลงมาขอกองทัพยกขึ้นไปป้องกันรักษาเมืองแวน ทั้งเจ้าราชภาคินัย นายทัพนายกองซึ่งตั้งรักษาราชการอยู่ ณ เมืองงอย ก็ได้บอกข่าวราชการมาว่า กองทัพฝรั่งเศสได้ยกเข้ามาตั้งอยู่ที่ปากน้ำตัน ทางใกล้กับเมืองไล วันหนึ่งพวกเมืองไลได้จัดกองทัพยกไปสู้รบสู้กองทัพฝรั่งเศสหาได้ไม่ พาครอบครัวหนีมาอยู่เมืองเหมือน เมืองขึ้นเมืองแถง ได้จัดแต่กำลังคุ้มรักษาเมืองไลไว้ ๗๐๐ คน กองทัพใหญ่กรุงเทพ ฯ ก็ยังหาได้ยกขึ้นมาถึงไม่ เมืองแถงก็อยู่ในพระราชอาณาเขตต์ เกรงว่าไพร่ราษฎรจะแตกตื่นไป ฝ่ายมองซิเออร์ปาวีร์ กอมมิชชันเนอร์ก็ได้ขึ้นไปฟังข้อราชการที่น้านั้น และได้มีหนังสือไปยังแม่ทัพฝรั่งเศส จะมีไปด้วยประการใด จะประมาณการเป็นแน่ยังไม่ได้ ถ้าจะไม่รีบขึ้นไปรักษาเมืองแถงเมืองแวนไว้โดยเร็ว ก็เหมือนไม่เร่งรีบปกครองครอบครัวของเมืองไล เมืองแถงเมืองแวนให้เป็นที่หวังใจของราษฎรพลเมืองในพระ-

ราชณาเขตต์จึงเห็นชอบพร้อมกันว่า ทหารยังเจ็บป่วยอิดโรยเป็นการขัดข้องอยู่ และท่านพระยาสุรศักดิ์มนตรี แม่ทัพใหญ่ได้มีหนังสือมาขอให้จัดเรือลงไปรับกองทัพ ณ บ้านปากลาย ก็ได้จัดไปรับแล้วจะมาถึงเมืองหลวงพระบางในเดือน ๔ นี้แล้ว เย็นตกลงงดรอปรึกษาท่านพระยาสุรศักดิ์มนตรี แม่ทัพในการที่จะจัดทหารขึ้นไปรักษาราชการภายหลัง และให้ท้าวพระยา ณ สนามเมืองหลวงพระบางมีหนังสือตอบขึ้นไปยังเจ้าราชภาคิไนย์ว่า คนซึ่งหนีราชการไปจากพระยาเมืองขวา ๙๑ คนนั้น ให้เจ้าราชภาคิไนย์แต่งคนขึ้นไปเอาตัวคนหนีราชการตามบัญชีรายชื่อ ซึ่งพระยาเมืองขวาส่งลงมานั้น มาไล่เลียงดูว่า มีเหตุผลกลใดจึงหนี ถ้าไม่มีเหตุอื่นได้ความว่าหนีราชการโดยจริงแล้ว ให้พิเคราะห์ดูว่าคนใดเป็นคนต้นเหตุพาไพร่หนีราชการ มีโทษเป็นชั้นที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ ถ้าสืบได้ความจริงแล้ว คนต้นเหตุชั้นที่ ๑ ควรลงโทษตามอาชญาศึก แต่คนชั้นที่ ๒ ให้ลงโทษโบย คนละ ๖๐ ที ชั้นที่ ๓ คนละ ๔๐ ที จำตรวนไว้ใช้ราชการในระหว่างกองทัพจนกว่าจะเสร็จราชการ เจ้าราชภาคิไนย์จะแบ่งไว้ใช้ราชการที่เมืองงอยเท่าใดก็แล้วแต่เจ้าราชภาคิไนย์ เหล็กนั้นให้ส่งมายังเมืองนครหลวงพระบาง อนึ่งได้ถามท้าวดวงเมืองแวนซึ่งพระพิทักษ์อาณาเขตร์ ท้าวเพี้ยเมืองแวน ให้ถือยอกมานั้นว่า พระพิทักษ์อาณาเขตร์กับท้าวเพี้ยเมืองแวนยังคงอยู่ที่บ้านเมืองหรือไปอยู่ที่ตำบลใด ได้ความว่าได้พากันแตกหนีซ่อไปเที่ยวซุ่มซ่อนอยู่ตามเขา หาได้อยู่ยังบ้านเมืองไม่

พระยานนทบุรีเห็นว่าพระพิทักษ์อาณาเขตร์ ท้าวเพี้ยเมืองแวนหนีซ่อไปอยู่ตามเขานั้นจะเป็นที่ขัดขวางด้วยสะเบียงอาหาร จึงได้สั่งให้จัดเงิน ๑๐๐ รูเบียร์ มอบให้ท้าวดวงจัดซื้อสิ่งของและสะเบียงอาหารพอที่จะหายคอนไปได้ ไปเจือจานให้แก่พระพิทักษ์อาณาเขตร์ ท้าวเพี้ยเมืองแวนพอเป็นกำลังต่อไป แล้วได้สั่งให้ท้าวพระยา ณ สนามเมืองนครหลวงพระบางมีหนังสือตอบให้ท้าวดวงถือไปถึงพระพิทักษ์อาณาเขตร์ ท้าวเพี้ยเมืองแวนตามทางราชการ

ณ วันศุกร์แรม ๑๓ ค่ำเดือน ๓ ปีกุน นพศก นายทิดเขียวบ้านเสลื่อนถือหนังสือเจ้าราชภาคิไนย์ นายนาคลุตเตอร์แนนท์ตอบมายัง พระยานนทบุรีฉะบับ ๑ หลวงทัษกรปลาศ เมเยอร์กองทัพหน้าฉะบับ ๑ หนังสือพระศรีอรรคฮาด พระยาเมืองแพน นายทัพนายกองตอบมายังสนามเมืองนครหลวงพระบางฉะบับ ๑ หนังสือมองซิเออร์ปาวีร์กอมมิชชันเนอร์เขียนลงในการดชื่อ

มิมายังพระยานนทบุรีฉะบับ ๑ หลวงดัษกรปลาศเมเยอร์ฉะบับ ๑ หลวงพิศณุเทพฉะบับ ๑ เจ้าราช-ภาคิไนย์ฉะบับ ๑ ถึงกอมิสแซฝรั่งเศส ๒ คนที่มากับกองทัพท่านพระยาสุรศักดิ์มนตรี ๑ ห่อ ในต้นหนังสือเจ้าราชภาคิไนย์ นายนาคลุตเตอร์แนนท์ หนังสือพระศรีอรรคฮาดพระยาเมืองแพน ซึ่งลงวันอาทิตย์แรม ๘ ค่ำเดือน ๓ ปีกุน นพศก ใจความต้องกันว่า เมื่อวันศุกร์แรม ๖ ค่ำเดือน ๓ นายคงซายนัต์เมเยอร์แอดติงสปัลุตเนอร์แนนท์ นำมองซิเออร์ปาวีร์ กอมมิซชันเนอร์ขึ้นไปเมืองงอย และได้รับหนังสือของพระยานนทบุรีกับหลวงดัษกรปลาศทรายความทุกประการแล้ว เจ้าราช-ภาคิไนย์และนายนาคลุตเตอร์แนนท์ได้พากันไปรับมองซิเออร์ปาวีร์ที่เรือ มองซิเออร์ปาวีร์ถามว่าได้ทรายข่าวราชการทางเมืองไลอย่างไรบ้าง เจ้าราชภาคิไนย์ตอบว่าได้ให้คนขึ้นไปสืบทรายข่าวว่าท้าวเมืองจันกับท้าวเมืองขวาพากองทัพฝรั่งเศสมาถึงน้ำตัน ระยะทางห่างเมืองไล ๑ วัน พวกเมืองไลได้ยกกองทัพขึ้นไปสู้รบสู้กองทัพฝรั่งเศสหาได้ไม่ พวกเมืองไลจึงผ่อนครอบครัวมาไว้ยังเมืองเหมือนแขวงเมืองแถง พูดเท่านั้นแล้วเจ้าราชภาคิไนย์จึงถามมองซิเออร์ปาวีร์ว่า จะพักอยู่ที่เรือหรือจะขึ้นไปพักอยู่บนทำเนียบซึ่งทำไว้รับท่านพระยาสุรศักดิ์มนตรีแม่ทัพใหญ่ มองซิเออร์ปาวีร์ตอบว่าจะขอไปตรวจดูก่อน เจ้าราชภาคิไนย์ นายนาคลุตเตอร์แนนท์จึงนำมองซิเออร์ปาวีร์ไปดู เมื่อมองซิเออร์ปาวีร์เห็นทำเนียบแล้ว แจ้งว่าจะขอขึ้นพักอยู่ที่ทำเนียบนั้นตามสมควร ครั้นเวลาบ่าย ๔ โมง (๔ ล.ท.) มองซิเออร์ปาวีร์กับล่ามมาหาเจ้าราชภาคิไนย์พร้อมด้วยนายนาคลุตเตอร์แนนท์ พระศรีอรรคฮาด มองซิเออร์ปาวีร์ให้ล่ามพูดถามถึงข่าวราชการทางเมืองไลอีก เจ้าราชภาคิไนย์ได้ตอบความตามที่ได้แจ้งกับมองซิเออร์ปาวีร์ครั้งก่อนนั้น แล้วว่าการที่ได้ทรายข่าวนี้จะเท็จจริงอย่างไรหาทรายไม่ มองซิเออร์ปาวีร์จะไปหรือประการใดก็แล้วแต่ใจของมองซิเออร์ปาวีร์ ถ้ามองซิเออร์ปาวีร์จะไปแล้ว เจ้าราชภาคิไนย์จะจัดเรือและคนให้ตามสมควร แต่ระยะทางที่มองซิเออร์ปาวีร์จะไปนั้น เจ้าราชภาคิไนย์รับผิดชอบด้วยไม่ได้ ด้วยตามลำน้ำนั้นมีพวกข่าเจือง คือ พวกล่าแซงแสนเหินแต่ทางยกซึ่งเดิรจากสบอัดไปนั้น จะเดิรไปได้ถึงเพียงแขวงสบอัดต่อกับแขวงเมืองแถงเท่านั้น จากนั้นขึ้นไปตลอดจนถึงเมืองไลมีพวกข่อและพวกเมืองไลเที่ยวแอบแฝงซุ่มซ่อนอยู่มาก อีกประการหนึ่งก็ได้ข่าวว่าพวกเมืองไลยกกำลังไปรบกับกองทัพฝรั่งเศสอยู่ มองซิเออร์ปาวีร์ตอบว่า ถ้ามีเหตุดังนั้นเจ้าราชภาคิไนย์จะช่วยส่งเคราะห์จัดคนถือหนังสือของ

มองซิเออร์ปาวีร์ขึ้นไปถึงกองทัพฝรั่งเศสได้หรือไม่ เจ้าราชภาคิไนย์ตอบว่า ระยะทางที่คนจะถือหนังสือไปนั้นก็เป็นระยะทางไกลและลำยากอย่างที่สุด พวกข่อข้าศึกอยู่ตามหัวเมืองรายทางหลายพวกหลายหมู่ จะปรึกษาจัดหาคนดูก่อนแล้วมองซิเออร์ปาวีร์ก็ลากลับไป เจ้าราชภาคิไนย์นายนาคลุตเตอร์แนนท์ได้ปรึกษาตกลงแล้ว จึงไปแจ้งกับมองซิเออร์ปาวีร์ว่า ซึ่งมองซิเออร์ปาวีร์จะมีหนังสือไปถึงกองทัพฝรั่งเศสนั้น เจ้าราชภาคิไนย์อยากจะทราบใจความ มองซิเออร์ปาวีร์จึงตอบว่า ใจความในหนังสือที่จะมีไปถึงกองทัพฝรั่งเศสนั้น มองซิเออร์ปาวีร์จะกอปปี้เป็นสำเนาส่งมาให้ท่านพระยาสุรศักดิ์มนตรีแม่ทัพทรายด้วย แล้วได้ชี้แจงใจความให้เจ้าราชภาคิไนย์ทรายว่า กงสุล ที่กรุงเทพ ฯ ยอกมาถึง มองซิเออร์ปาวีร์ว่า แม่ทัพ ฝรั่งเศสยกออกจาก เมืองลาวกายมาแล้ว ให้มองซิเออร์ปาวีร์ ไปพบแม่ทัพฝรั่งและกอมมิสแซฝ่ายสยามกับว่า ท่านพระยาสุรศักดิ์มนตรีแม่ทัพกับกอมมิสแซฝรั่งเศส ๒ คนออกจากกรุงเทพ ฯ เกือบถึงเมืองนครหลวงพระบางแล้ว มองซิเออร์-ปาวีร์ได้ออกมาก่อนถึงเมืองงอยได้ทราบข่าวที่เจ้าราชภาคิไนย์ว่า แม่ทัพฝรั่งเศสมาถึงที่น้ำตันมองซิเออร์ปาวีร์มีหนังสือไปถึงแม่ทัพฝรั่งเศสและกอมมิสแซฝ่ายสยามว่า จะให้มองซิเออร์ปาวีร์ไปพบที่ใดได้ มองซิเออร์ปาวีร์จะไปที่นั้น และมองซิเออร์ปาวีร์จะรอท่าหนังสือตอบอยู่ที่เมืองงอยหรือปากน้ำนัวมองซิเออร์ปาวีร์จะขึ้นไปเมืองแถงที่เดียวหรือก็ไปไม่ได้ ด้วยมีทหารน้อย ทั้งตามทางก็มีแต่พวกข่อกับพวกเมืองไลเที่ยวซุ่มซ่อนอยู่มาก ใจความในหนังสือมองซิเออร์ปาวีร์ที่จะมีไปถึงแม่ทัพฝรั่งเศสดังนี้

ครั้นเจ้าราชภาคิไนย์ได้ทราบความแล้ว จึงรับรองมองซิเออร์ปาวีร์ว่า จะจัดหาคนถือหนังสือไปให้ได้ มองซิเออร์ปาวีร์จึงเขียนหนังสือที่มีไปถึงแม่ทัพฝรั่งเศสให้เจ้าราชภาคิไนย์ ๆ ได้จัดให้ท้าวแพงแสนเป็นผู้ไทย เดิมอยู่เมืองแถงแต่ลงมาเป็นเขยสู่อยู่ที่หน้าเมืองกับนายเตาะผู้ไทยบ้านนานุด รวม ๒ คนถือหนังสือของมองซิเออร์ปาวีร์จากเมืองงอยไปแต่ ณ วันอาทิตย์ แรม ๘ ค่ำ เดือน ๓ ในหนังสือของมองซิเออร์ปาวีร์ที่มีไปถึงพระยานนทบุรี หลวงดัษกรปลาศ หลวงพิศณุเทพ และ เจ้าราชวงศ์ ใจความชั้นต้นต้องกันว่า ณ วันศุกร์แรม ๖ ค่ำ เดือน ๓ มองซิเออร์ปาวีร์ได้ไปถึงเมืองงอยมีความสุขสบายแล้วจะพักอยู่สัก ๓—๔ วันก็จะขึ้นไปน้ำนัว ความตอนท้ายที่มีถึง

หลวงกษัตรปลาศเมเยอร์ว่า ทหารซึ่งขึ้นไปกับมองซิเออร์ป่าวิร์ ได้เอาใจใส่เป็นธุระแข็งแรงดี มองซิเออร์ป่าวิร์มีความชอบใจมาก ที่ถึงหลวงพิศณุเทพว่าย่อยของมองซิเออร์ป่าวิร์ป่วยมากไป มองซิเออร์ป่าวิร์ให้กลับมาอยู่เมืองนครหลวงพระบาง ขอให้หลวงพิษณุเทพช่วยเป็นธุระดูแลด้วย

ครั้นพระยานนทบุริข้าหลวงที่ ๑ ได้ทราบความแล้ว จึงปรึกษาพร้อมด้วยหลวงกษัตรปลาศ กองทัพหน้า หลวงจำนงยุทธกิจเมเยอร์ หลวงพิศณุเทพข้าหลวงที่ ๒ นายอั้นมหาดเล็ก เจ้าราชวงศ์ เจ้าราชสัมพันธวงศ์ ที่เมืองนครหลวงพระบางราชธานี ยอกปฏิบัติราชการตามที่ได้เป็นไปแล้วนั้นมายังท่านออกพันทนายเวรนำขึ้นกราบเรียน ฯ พ.ณ. ฯ ลูกขุนศาลาทรายตามทางราชการ

เจ้าราชภาคินัย พระศรีอรรคชาต พระยาเมืองแพน ซึ่งตั้งรักษาราชการอยู่เมืองงอย ยอกลงมา ณ เมืองนครหลวงพระบางว่า เมื่อ ณ วันพฤหัสบดี แรม ๑๒ ค่ำ เดือน ๓ ปีกุนนพศก หลวงภักดีนุชิตผู้ช่วยท้าวสำฤทธิเมืองเชียงคานซึ่งรักษาราชการอยู่ปากน้ำนัวมียอกลงมา ณ เมืองงอยฉะบับ ๑ ว่าท้าวคำยาลอยู่ในแขวงน้ำนัว มีหนังสือแต่งให้คนถือลงมาฉะบับ ๑ ว่า ณ วันเสาร์ แรม ๗ ค่ำเดือน ๓ ปีกุนนพศก ราชาหลวงเย้า ห้วยคอย มาให้การว่า กองทัพฝรั่งเศส และท้าวขวาท้าวจันกับพวกญวนยกเข้าตั้งอยู่ที่เมืองแถงมีกำลังประมาณ ๒,๐๐๐ เศษ แล้วเกณฑ์เอาข่าวราชาหลวงไปใช้ และเกณฑ์สะเบียงอาหารกับเย้าแม้ว, ข่า, ผู้ไทย ซึ่งตั้งอยู่ในแขวงเมืองแถงไปเลี้ยงกองทัพทุกวัน ๆ เจ้าราชภาคินัย พระศรีอรรคชาตพระยาเมืองแพน ได้ให้ท้าวคำยาล ราชาหลวงเย้า แต่งข่าวกลับไปสืบถ้าได้ข้อราชการอีกประการใด ก็ให้ยอกลงมาครั้งหลัง

กับท้าวเพี้ย เมืองซ่อนไทย ซ่อนลาว มีหนังสือยอกลงมา ณ เมืองงอย ๑ ฉะบับ ส่งต้นหนังสือพระยาเชียงคัอ ๑ ฉะบับ ต้นหนังสือเมืองสยแอด ๑ ฉะบับ ในต้นหนังสือเมืองซ่อนไทย ซ่อนลาว มีความว่าได้แต่งให้ นายเพ็ง นายพรม กับไพร่ ๒ คนขึ้นไปสืบราชการ ณ เมืองสยแอด เมืองเชียงคัอ นายเพ็ง นายพรม กลับมาแจ้งข้อราชการว่าข่อซึ่งมาตั้งอยู่เมืองชังและที่ยกลงไปตีเมืองซำใต้นั้น คือพวกองยาท่าขวา จัดให้องถางกับเจ้าญวนคุมคนประมาณ ๖๐๐ เศษ ยกมาตั้งอยู่ ณ เมืองชัง แล้วแบ่งให้ยกไปตีเมืองซำใต้ ๕๐๐ เศษ แต่รบพวกเมืองซำใต้หาชะนะไม่

ยกลับมารวบรวมกันอยู่ยังเมืองชัง แล้วพวกข่อไปขังคับให้พระยาเชียงค้อและพวกท้าวเพี้ยปลูกเรือนที่ในเมืองเชียงค้อ ๕ หลัง ๆ หนึ่งยาว ๑๕ วา กับให้ตั้งฉางเข้าที่ห้วยสารเมืองเชียงค้อ ๑ ฉาง บ้านชาตุ ๑ ฉาง ด่านชัง ๑ ฉาง พระยาเชียงค้อกับเพี้ยปลัดเมืองสบแอดจึงมีหนังสือให้คนใช้เมืองซ่อนถือมาในต้นหนังสือเมืองเชียงค้อมีความว่า พวกข่อมายังคับให้ตั้งฉาง แล้วเกณฑ์เอาเข้ากับรายฎรขึ้นบรรทุกฉาง กับยังคับให้ปลูกเรือนให้อยู่กดขี่ข่มเหงได้รับความเดือดร้อนเป็นอันมาก พระยาเชียงค้อก็ต้องหลบหนีเข้าซ่อนอยู่ในป่า ขอให้เจ้านายรีบยกกำลังขึ้นไปปราบปรามและปกครองรายฎรให้ได้รับความสุขโดยเร็ว มิฉะนั้นไพร่รายฎรจะพากันแตกหนีจากบ้านเรือนไป

ในต้นหนังสือเมืองสบแอดนั้นมีความว่า ซึ่งเจ้านายได้มีหนังสือแต่งคนขึ้นไปสืบราชการถึงเมืองสบแอดแต่ ณ แรม ๗ ค่ำ เดือนยี่แต่กองอัตบุตรกองยี่และข่าวไพร่ของกองยี่ก็ยังตั้งทำมาหากินโดยสุจริตหาได้กดขี่ข่มเหงให้ได้รับความเดือดร้อนไม่ แต่ข่อพวกข่าววองถางซึ่งอยู่เมืองชังนั้นเที่ยวมากดขี่ข่มเหงให้ได้รับความเดือดร้อนทุกวันนี้เป็นการอยู่ยากกินยากเหลือกำลัง ถ้าเจ้านายยกขึ้นไปปราบและปกครองแล้วจึงจะได้ทำมาหากินเป็นความสุขต่อไป

เจ้าราชภาคินัยให้พระยาศรีอรรคฮาด และพระยาเมืองแพนมีหนังสือตอบรับไปยังเมืองสบแอดและเมืองเชียงค้อคนละฉบับ ใจความว่า กองทัพใหญ่กรุงเทพ ฯ ยกขึ้นมาเกือบจะถึงแล้ว คงจะไปจัดการบ้านเมืองในเร็ว ๆ นี้ อย่าพากันคิดว่าเจ้านายจะทอดทิ้งเลย

พระศรีอรรคฮาด และพระยาเมืองแพนบอกลงมายังเมืองนครหลวงพระบางว่ามองซิเออร์ปาวีร์ได้ให้ล่ามมาแจ้งต่อเจ้าราชภาคินัยว่า จะขอขึ้นไปพักพึ่งข้อราชการอยู่ที่ปากน้ำนัว ณ วันจันทร์แรม ๙ ค่ำ เดือน ๓ เจ้าราชภาคินัยจึงได้ให้พระศรีอรรคฮาดขึ้นไปจัดที่พักไว้คอยรับมองซิเออร์ปาวีร์ที่ปากน้ำนัว ได้จัดเรือ ๖ ลำให้ขึ้นไปส่งมองซิเออร์ปาวีร์กับพวกทหารออกจากเมืองงอยไปแต่ ณ วันพุธแรม ๑๑ ค่ำ เดือน ๓ แล้ว กับว่าหลวงภักดีวิเศษผู้ช่วยท้าวสำฤทธิ์ซึ่งรักษาราชการอยู่ที่ค่ายปากน้ำนัว มีบอกส่งหนังสือแม่ทัพฝรั่งเศสกับหนังสือท้าวเมืองขวาท้าวเมืองจันรวม ๔ ฉบับเป็นห่อหนึ่งสักหลังห่อเป็นอักษรไทยว่า มายังข้าหลวงฝรั่งเศสเมืองนครหลวงพระบางกับหนังสือของคำฮุมเป็นอักษรจีน ๓ ฉบับ ถึงหลวงคันธกรปลาศ นายทัพหน้าฉบับ ๑ ถึงกายตงซึ่งเป็นพระสวามิภักดิ์สยามเขตต์ฉบับ ๑ ถึงบุตรกำนันเมืองไลฉบับ ๑ และมีข้อความใน

หนังสือของหลวงภักดีวิเศษผู้ช่วยท้าวสำฤทธิ์ว่า มีผู้ไทยเมืองแถงชื่อนายต่วนรวมนายและไพร่รวม ๕ คน ถือหนังสือของแม่ทัพฝรั่งเศสมายังเพี้ยพันธุระอาณาเขตต์โกสัย ๆ พาผู้ไทย ๕ คน ถือหนังสือมาที่หลวงภักดีวิเศษผู้ช่วย ๆ จึงได้ส่งตัวผู้ไทยกับหนังสือลงมาพยกับมองซิเออร์ปาวีร์ที่คอนลอม มองซิเออร์ปาวีร์ดูหนังสือแล้ว เอาผ้าห่อหนังสือของแม่ทัพฝรั่งเศสกับหนังสือท้าวจันท้าวขวารวม ๔ ฉะบับเข้าเย็บห่อเดียว แล้วมองซิเออร์ปาวีร์ก็พาผู้ไทย ๕ คนนั้นกลับขึ้นไปด้วย แต่หนังสือฉ่อ ๓ ฉะบับนั้น เพี้ยหลวงเย้าห้วยยานถือลงมายังหลวงภักดีที่ค่ายปากน้ำนัว พระศรีอรรคฮาดพระยาเมืองแพนได้ส่งหนังสือนั้นมายังเมืองนครหลวงพระบางด้วยแล้ว

พระยานนทบุรีเห็นว่ากอมมิสแซฝรั่งเศส ๒ นาย กับพระสวามิภักดิ์สยามเขตต์ (กายตง) และพวกเมืองแถงเมืองไลก็ขึ้นมากับท่านพระยาสุรศักดิ์มนตรีแม่ทัพ พระยานนทบุรีจึงได้ให้ส่งหนังสือกองทัพฝรั่งเศสกับหนังสือท้าวจันท้าวขวาห่อ ๑ หนังสือคำชุมเย็นอักษรจีน ๒ ฉะบับ ไปยังท่านพระยาสุรศักดิ์มนตรีแม่ทัพแล้ว

กับเรียกตัวจีนเก็งตันล่ามซึ่งมากับกองทัพหน้าให้มาแปลหนังสือคำชุมซึ่งมีถึงหลวงดัษกรปลาศแม่ทัพหน้า ว่าบัดนี้เดือนอ้าย ขึ้น ๑๕ ค่ำ คำสามได้ขึ้นไปถึงแล้ว ราษฎรพลเมืองมีความยินดีพร้อมกัน กำหนดในบัดนี้เดือน ๔ จะทำบัญชีทหารและราษฎรแล้วจะให้คนถือมาราชการสิ่งหนึ่งสิ่งใดมี ขอให้ช้าไว้สักหน่อย เมื่อ ณ วันอังคาร แรม ๑๐ ค่ำ เดือน ๓ ท้าวจันเข็นใจกับฝรั่งเศสยกกองทัพมาตีเมืองไล มีทหารประมาณราว ๒,๐๐๐ คน ครั้น ณ วันพุธ แรม ๑๑ ค่ำ เดือน ๓ ได้รบกันที่แดนต่อแดนเมืองไล วัน ๑ กองทัพฝรั่งเศสจึงหนีไป แต่หนีไปไม่ไกล พวกเมืองไลเข็นทุกข์มากด้วยไม่มีอาวุธและสะเบียงอาหาร ขอให้กรายเรียนเจ้าคุณแม่ทัพใหญ่กับเจ้าคุณข้าหลวงให้ทรายด้วย จะโปรดให้ทำประการใดก็จะได้ทำตามคำสั่งต่อไป

เมื่อพระยานนทบุรีได้ทรายข้อราชการตามซึ่งเจ้าราชภาคิไนย์ พระศรีอรรคฮาด พระยาเมืองแพน ยอกแย้งข้อราชการลงมาว่าทางเมืองหัวพันทั้งหก องยาท่าขวาแต่งให้องถางกับเจ้าญวนคุมไพร่พล ๖๐๐ เศษ เข้ามาตั้งอยู่เมืองชัง แล้วไปยังคับให้พระยาเชียงคำกับพวกท้าวเพี้ยปลูกเรือนที่เมืองเชียงคำ ๕ หลัง ตั้งฉางเข้า ๓ ตำบล เกณฑ์เอาเข้าราษฎรขึ้นฉางไว้ เข็นการกดขี่ข่มเหงราษฎรให้ได้รับความเดือดร้อนนั้น จึงคำริว่าครั้นจะจัดทหารให้ยกขึ้นไประงับปราบ-

ปรามช่อทางเมืองหัวพันทั้งหก เห็นว่าครั้งก่อนองยาก็ได้แต่งให้ตากวานเล่าแย้นายช่อที่ ๒ เข้ามาพูดจาอ่อนน้อมยอมสวามิภักดิ์ต่อท่านพระยาสุรศักดิ์มนตรีแม่ทัพ ขอเป็นข้าขอบขัณฑสีมา จะไม่ประพฤติการกดขี่ข่มเหงไพร่ราษฎรในพระราชอาณาเขตต์ให้ได้รับความเดือดร้อน จะตั้งทำมาหากินอย่างพลเมืองทั้งปวง ขัดน้องยาก็กลับใจคบพวกญวนเข้ามากดขี่ข่มเหงพวกเมืองสบแอดเชียงค้ออีกดังนี้ ท่านพระยาสุรศักดิ์มนตรีแม่ทัพใหญ่ได้เป็นผู้รับความสวามิภักดิ์พวกช่อแต่เดิมมา ถ้าท่านพระยาสุรศักดิ์มนตรีแม่ทัพยกขึ้นมาเมืองหลวงพระบาง เมื่อใดจึงจะได้ปรึกษาจัดการเมืองหัวพันห้าทั้งหกต่อไป แล้วได้ปรึกษาพร้อมด้วยเจ้าราชวงศ์สั่งให้ท้าวพระยาในสนามเมืองนครหลวงพระบางมีหนังสือไปถึงองยานายช่อท่าขวาฉะบับ ๑ เป็นการทักถามดูเพื่อจะให้ดำรงความสวามิภักดิ์มั่นคงอยู่ตามซึ่งได้สวามิภักดิ์ไว้

(เรื่องนี้ ตามความสันนิษฐานของข้าพเจ้า (พระยาสุรศักดิ์มนตรี) ว่าท้องยาและเจ้าญวนยกกำลังเข้ามาตั้งอยู่เมืองสบแอดนั้น เพราะเหตุเมืองหัวพันทั้งหกเป็น ๒ ฝ่ายฟ้า เมื่อกองทัพฝรั่งเศสยกยุกรุกเข้ามาใกล้ องยาและญวนจึงได้ยกหลบเข้ามาตั้งอยู่ในพระราชอาณาเขตต์เพื่อหากำลังที่จะทำการต่อรบกับฝรั่งเศสต่อไป มิใช่องยากับเจ้าญวนจะกลับใจเป็นพวกโจรดังแต่ก่อน)

ราชการทางเมืองสิบสองจุไทย ตามหนังสือยอกพระศรีอรรคฮาด พระยาเมืองแพนนั้นว่า ท้าวคำบาลซึ่งตั้งอยู่ปากน้ำนัวมียอกลงมาว่า ราชาหลวงเย้าห้วยตอยให้การว่า กองทัพฝรั่งเศสกับท้าวเมืองขัน ท้าวเมืองขวากับญวนยกเข้ามาตั้งอยู่ที่เมืองแถง มีกำลังประมาณ ๒,๐๐๐ เศษ เกณฑ์เอาข่าวราชาหลวงเย้าไปใช้สอยและเกณฑ์สะเบียงอาหารกับ เย้า, แม้ว, ข่า, ผู้ไทย, ในแขวงเมืองแถงเลี้ยงกองทัพทุกวัน เห็นว่าถ้ากองทัพฝรั่งเศสยกล่วงเลยเข้ามาจริงดังใยยอกของท้าวคำบาลก็จะเป็นช่องที่ให้เสียราชการและทางพระราชไมตรีไป ครั้นจะรั้งรอจนกว่ากองทัพใหญ่จะยกขึ้นมาถึงเมืองนครหลวงพระบาง แล้วจึงจะจัดทหารขึ้นไป ก็เกรงว่าจะไม่ทันท่วงทีจึงได้ปรึกษาตกลงพร้อมกันเห็นควรให้หลวงภักดีกรปลาศนายทัพหน้า คุมทหารนายไพร่ ๓๔๑ คน รีบยกขึ้นไปเมืองแถง หลวงภักดีกรปลาศจึงได้หารือด้วยการที่จะขึ้นไปเมืองแถง พระยานนทบุรีได้ชี้แจงตาม

ทางราชการแก่หลวงภักดีราชกรปลาศทุกประการและให้จัดกำลัง กำหนดหลวงภักดีราชกรปลาศจะยกขึ้นไปเมืองแถงในวันพฤหัสบดี ขึ้น ๑๒ ค่ำ เดือน ๔

พระยานนทบุรีข้าหลวงได้มีหนังสือลงวันศุกร ขึ้น ๖ ค่ำ เดือน ๔ แจ้งไปยังมองซิเออร์ปาวีร์ ฉะบับ ๑ ความว่าเมื่อ ณ วันเสาร์ แรม ๗ ค่ำ เดือน ๓ ได้รับหนังสือนายทัพนายกองซึ่งตั้งฟังราชการอยู่ที่ค่ายปากน้ำนัวฉะบับ ๑ มีข่าวเล่าลือว่ากองทัพฝรั่งเศสกับท้าวจันท้าวขวายกล่วงเลยเข้ามาอยู่ที่เมืองแถง ซึ่งเป็นเมืองอยู่ในพระราชอาณาเขตต์สยาม แล้วเกณฑ์เอาราชาหลวงไปใช้สอย การนี้จะเท็จจริงฉันใดไม่แจ้ง เข้าใจว่าท่านพระยาสุรศักดิ์มนตรี เมื่อยังเป็นที่เจ้าหมื่นไวยวรนารถแม่ทัพได้พบกับมองซิเออร์ปาวีร์ที่เมืองหลวงพระบาง ได้พูดจาชี้แจงแผนที่ทางเมืองหัวพันทั้งหก สิบสองจุไทย กับการที่จะปราบปรามโจรผู้ร้าย และคอเวอนแมนต์ฝ่ายสยาม คอเวอนแมนต์ฝ่ายฝรั่งเศส จะได้ปรึกษาตกลงจัดผู้สมควรออกตรวจกำหนดพระราชอาณาเขตต์ฝ่ายสยามกับเขตต์แดนญวน ให้เป็นที่เรียบร้อยทั้ง ๒ ฝ่าย ท่านพระยาสุรศักดิ์มนตรีได้ส่งแผนที่เขตต์แดนฝ่ายสยามให้แก่มองซิเออร์ปาวีร์ไปฉะบับ ๑ บัดนี้มองซิเออร์ปาวีร์ก็ขึ้นมาพักการอยู่ปากน้ำนัว ระยะทางไม่ห่างจากเมืองแถงนัก ถ้ากองทัพฝรั่งเศสยกล่วงเลยเข้ามาตั้งอยู่เมืองแถงจริงหวังใจว่ามองซิเออร์ปาวีร์คงจะได้ไปพบกับแม่ทัพฝรั่งเศส หรือจะมีหนังสือชี้แจงยอกเขตต์แดนฝ่ายสยาม ตามแผนที่ไปยังแม่ทัพฝรั่งเศส ให้ทราบข้อความโดยละเอียด ตามสมควรแก่ทางพระราชไมตรี

อนึ่ง เมืองนครหลวงพระบางและเมืองหัวพันทั้งหก เมืองสิบสองจุไทย มีพวกฮ่อซึ่งตั้งเป็นโจรผู้ร้ายก็เข้ามาตีปล้นไพร่ราษฎรได้รับความเดือดร้อน พากันแตกหนีทิ้งบ้านเรือนภูมิลำเนาไปข้าพเจ้ากับเจ้านายที่เมืองหลวงพระบางก็พึ่งจะรวบรวมราษฎรเข้ามาอยู่บ้านเรือนตามภูมิลำเนาเดิมได้บ้างแต่ยังหาพร้อมมูลกันไม่ ราษฎรที่อยู่เมืองไลเมืองแถงยังมีความกลัวอยู่ ถ้าเห็นกองทัพฝรั่งเศสยกเข้ามามีทหารไพร่พลมาก จะไม่ทราบว่ามาดีมาร้ายประการใดก็จะพากันตื่นตกใจมากไปอีก เห็นเหตุว่าจะเป็นการตื่นตกใจดังนี้ ขอท่านมองซิเออร์ปาวีร์ชี้แจงการต่อแม่ทัพฝรั่งเศสให้ทราบด้วย ขอให้ท่านแม่ทัพฝรั่งเศสพักกองทัพอยู่แต่ชั้นนอกเมืองไลก่อน จึงจะเป็นการสมควรตามทางพระราชไมตรี หรือกองทัพฝรั่งเศสยกมาถึงปลายเขตต์ต่อแดนฝ่ายสยามคอยกองทัพ

กรุงเทพ ฯ ซึ่งได้กำหนดว่าจะขึ้นมาตรวจพระราชอาณาเขตต์พร้อมกันนั้น ยกขึ้นมายังหาทันถึงไม่ จึงได้ยกล่วงเลยเข้ามาในเขตต์สยาม เพื่อจะเข้ามาฟังข่าวกองทัพกรุงเทพ ฯ จะขึ้นมาถึงตำบลใด ถ้าการเป็นดังนั้น ข้าพเจ้าขอแจ้งความให้มองซิเออร์ปาวีร์ทราบว่า เมื่อ ณ วันพุธ ขึ้น ๔ ค่ำ เดือน ๔ ข้าพเจ้าได้รับข่าวว่าท่านพระยาสุรศักดิ์มนตรีแม่ทัพกับออฟฟิเซอร์ฝรั่งเศส ๒ นายขึ้นมาถึงบ้านปากลาย ณ วันพุธ แรม ๔ ค่ำ เดือน ๓ แล้ว คงจะมาถึงเมืองนครหลวงพระบางในเดือน ๔ ข้างขึ้น แต่หลวงดัษกรปลาศกองทัพหน้าจะได้ล่วงน่าขึ้นมาก่อนกำหนด จะได้ออกจากเมืองนครหลวงพระบางแต่ ณ วันพฤหัสบดี ขึ้น ๑๒ ค่ำ เดือน ๔ ปีนี้

ครั้น ณ วันอาทิตย์ ขึ้น ๘ ค่ำ เดือน ๔ ปีกุน นพศก พระยานนทบุรีข้าหลวงได้รับหนังสือพระยาเมืองแพน นายทัพนายกองซึ่งตั้งพักราชการอยู่กับเจ้าราชภาคิไนย์เมืองงอยฉะบับ ๑ หนังสือพระศรีอรรคฮาดกับพระยาเมืองแพนอีก ๑ ฉะบับ รวม ๒ ฉะบับ ในต้นหนังสือพระยาเมืองแพนนายทัพนายกองลงวันอาทิตย์ ขึ้น ๑ ค่ำ เดือน ๔ ว่าซึ่งพระยาเมืองแพนได้บอกส่งต้นหนังสือฝรั่งเศสและต้นหนังสืออักษรจีนลงมาครั้งก่อนความหาละเอียดไม่ ด้วยพวกผู้ไทย ๕ คน ซึ่งถือหนังสือแม่ทัพฝรั่งเศสลงมานั้นพบกับมองซิเออร์ปาวีร์ที่กลางทาง มองซิเออร์ปาวีร์เอากลับขึ้นไปเสียด้วย หาได้ถามปากคำไว้ไม่ เจ้าราชภาคิไนย์จึงแต่งคนตามขึ้นไปพูดถามข้อราชการแก่พวกผู้ไทยเมืองแถง ๕ คน คนที่แต่งขึ้นไปกลับมาแจ้งว่า ได้ไปพบมองซิเออร์ปาวีร์กับผู้ไทย ๕ คนที่สบตาลในลำน้ำอูใต้ปากน้ำนัว ได้พูดจาแก่นายด่วนผู้ไทยซึ่งเป็นตัวนายถือหนังสือของแม่ทัพฝรั่งเศสลงมานั้น นายด่วนแจ้งว่านายด่วนกับข่าว ๔ คนเป็นผู้ไทยอยู่เมืองแถงได้พาครอบครัวหนีไปซุ่มซ่อนอยู่ในป่า ครั้นอยู่มาได้พากันออกเยี่ยมเยียนถูบ้านเรือนที่เมืองแถง จึงได้พบพวกกองทัพฝรั่งเศส ท้าวเมืองขวา ท้าวเมืองขัน ๆ พากันจับตัวนายด่วนกับข่าว ๔ คนไปที่ท้าวขัน แล้วแม่ทัพฝรั่งเศสจึงส่งหนังสือให้นายด่วนกับข่าว ๔ คนถือมา

กำลังของกองทัพฝรั่งเศส ท้าวขัน ท้าวขวา มีอยู่ที่เมืองแถงประมาณห้าหกร้อยเศษ พักอยู่ที่ค่ายเชียง และที่ท่านพระยาสุรศักดิ์มนตรีแม่ทัพได้จัดทำไว้ครั้งยกทัพมาปรายช่อคราวก่อนนั้น ฝรั่งเศสได้เอาธงฝรั่งเศสขึ้นปักไว้บนยอดไม้ธง ๑ กับว่ากองทัพฝรั่งเศสยังพักอยู่ที่เมืองไลอีกกอง ๑ ข้าหลวงไทยกรุงเทพ ฯ และกองทัพใหญ่ของฝรั่งเศสนั้นได้ทราบข่าวว่ายังพักอยู่ที่เมืองขัน กับ

ทรายว่าครอยครัวเมืองไลหนีไปทางต้นน้ำแท้ การนี้จะเท็จจริงประการใดไม่ทรายแน่ นายด่วนกับผู้ไทย ๔ คนได้แจ้งความดังนี้ มองซิเออร์ปาวีร์ได้ฉายรูปนายด่วนกับผู้ไทย ๔ คนที่สบตาล ได้ยักของฝรั่งเศสที่เรือมองซิเออร์ปาวีร์แล้วก็ออกเรือไป ครั้นเจ้าราชภาคินัยได้ทรายความแล้ว ได้มีหนังสือชี้แจงไปถึงพระคริรรรคฮาดที่ค่ายปากน้ำนัวว่า ให้พระคริรรรคฮาดแต่งให้ลาวหรือข่าผู้ไทยเย้าแม้วที่พอไว้ใจได้รีบขึ้นไปสืบสวนว่า กองทัพเมืองไลจะแตกไปอยู่ตำบลใด กองทัพฝรั่งเศสท้าวขัน ท้าวขวา ที่มาตั้งอยู่เมืองแถงนั้น จะคิดการอย่างไร และกองทัพฝรั่งเศสยังอยู่ที่ตำบลใดอีก ถ้าได้ความชัดแจ้งให้บอกเข้ามาเมืองงอยโดยเร็ว

ความในต้นหนังสือพระคริรรรคฮาด พระยาเมืองแพนลงวันจันทร์ ขึ้น ๒ ค่ำ เดือน ๔ ปีกุน นพศกว่า เจ้าราชภาคินัยได้ให้พระคริรรรคฮาดขึ้นไปจัดที่พักให้มองซิเออร์ปาวีร์ที่ค่ายปากน้ำนัว ครั้น ณ วันศุกร แรม ๑๓ ค่ำ เดือน ๓ มองซิเออร์ปาวีร์ไปถึงที่ปากน้ำนัวแล้ว จะเลยขึ้นไปถึงเมืองแถง พระคริรรรคฮาดได้จัดเรือให้มองซิเออร์ปาวีร์ ๒ ลำ แล้วมองซิเออร์ปาวีร์ส่งหนังสือเป็นอักษรฝรั่งเศสให้แก่พระคริรรรคฮาดถือลงมายังเจ้าราชภาคินัยที่เมืองงอย ๑ ฉะบับ แล้วมองซิเออร์ปาวีร์ได้ออกเรือขึ้นไปตามลำน้ำนัวแต่ ณ วันเสาร์ แรม ๑๔ ค่ำ เดือน ๓ ครั้น ณ วันอาทิตย์ ขึ้น ๑ ค่ำ เดือน ๔ พระคริรรรคฮาดได้มาถึงเมืองงอยนำหนังสือของมองซิเออร์ปาวีร์ไปที่เจ้าราชภาคินัย ๆ ได้ส่งต้นหนังสือของมองซิเออร์ปาวีร์มา ณ เมืองนครหลวงพระบางแล้ว

เมื่อพระยานนทบุรี ได้ทรายความทุกประการแล้ว ได้ตรวจดูที่สักหลังซองหนังสือมองซิเออร์ปาวีร์มีความว่า มีมาถึงกอมมิสแซฝรั่งเศสที่มากับกองทัพท่านพระยาสุรศักดิ์มนตรีแม่ทัพใหญ่ พระยานนทบุรีได้ส่งมายังท่านพระยาสุรศักดิ์มนตรีแม่ทัพใหญ่แล้ว

ครั้น ณ วันจันทร์ ขึ้น ๕ ค่ำ เดือน ๔ พระยานนทบุรีได้จัดสิ่งของให้หลวงภักดีกรปลาศนายทัพหน้าตามสมควร และจัดเงิน ๑๘๑๑ รูเปีย มอบให้หลวงภักดีกรปลาศสำหรับอุดหนุนแก่นายทหารพลทหารตามที่หลวงภักดีกรปลาศได้ขอไว้ และจะส่งเพิ่มเติมให้ภายหลังอีก และได้จัดสิ่งของสำหรับให้แก่เจ้าราชภาคินัย กับได้จัดเงินเหรียญเฟือง ๓ ชั่ง เหรียญสลึง ๒ ชั่ง รวม ๕ ชั่ง มอบให้หลวงภักดีกรปลาศนำไปให้เจ้าราชภาคินัยสำหรับจะได้แจกจ่ายให้แม้ว, เย้า, ลาว, ข่า, ผู้ไทยซึ่งได้เข็นกำลังพาหนะราชการตามสมควร กับมีหนังสือขึ้นไปถึงเจ้าราชภาคินัย

นายทัพนายกองฉะบับ ๑ ว่าหลวงภักดีกรปลาศยกขึ้นไปถึงเมืองงอยแล้วก็ให้ปรึกษาหารือกับหลวงภักดีกรปลาศคิดตั้งฉางลำเลียงสะเบียงอาหารขึ้นไปส่งกองทัพ อย่าให้กองทัพเป็นที่ขัดสนได้ แล้วได้สั่งให้เจ้าราชวงศ์จัดเรือให้หลวงภักดีกรปลาศ ๖๕ ลำ หลวงภักดีกรปลาศได้คุมทหารนายไพร่ยกจากเมืองหลวงพระบาง ณ วันพฤหัสบดี ขึ้น ๑๒ ค่ำ เดือน ๔ ปีกุน นพศก จ.ศ. ๑๒๔๙

คราวนี้ ต้องขอย้อนกลับไปกล่าวถึงหน้าที่ราชการของพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ เมื่อได้ทรงจัดสะเบียงอาหารส่งกองทัพเรียบร้อย จนกองทัพข้าพเจ้า (พระยาสุรศักดิ์มนตรี) ยกมาถึงบ้านปากลาย แล้วจึงได้เสด็จกลับกรุงเทพ ฯ ณ วันพฤหัสบดี ขึ้น ๑๐ ค่ำ เดือน ๕ ปีชวด ยังเป็นนพศก

ณ วันพุธ แรม ๔ ค่ำ เดือน ๓ ข้าพระเจ้า (แม่ทัพ) ได้ยกกองทัพรอนแรมจากเมืองพิชัย มาถึงบ้านปากลาย เวลาเช้า ๕ โมงเศษ (๑๑ ก.ท. เศษ) มีพระยาศรีสนไชย ขุนนางเมืองหลวงพระบาง ๑ กับตาแสงปากลาย และแสน (กรมการ) อีก ๑๒ นายมาคอยรับอยู่ที่ค่าย ได้พักกองทัพและจัดราชการอีกราว ๑ อยู่ที่ทำเนียบนี้ดังมีรายการละเอียดแจ้งอยู่ในระยะทางจากเมืองตอนเมืองพิชัยจนถึงบ้านปากลายดังต่อไปนี้

วันศุกร์ ขึ้น ๗ ค่ำ เดือน ๓ ปีกุน นพศก เวลาย่ำรุ่ง (๖. ก.ท.) ออกจากนาคนึ่งไปตามป่าแดงเป็นไม้เต็งรังร่มรื่นเย็นพ้นไป พอเวลา ๒ โมงเช้า (๘ ก.ท.) ถึงหนองตัน หยุดพักอยู่ครู่หนึ่ง แล้วไปถึงบ้านน้ำอ่างแขวงเมืองตรอนตรีสินธุ์ เวลา ๔ โมงเช้า (๑๐ ก.ท.) มีบ้านลาวประมาณ ๓๐๐ หลังเรือน แล้วถึงบ้านาแลงมีบ้านลาวประมาณ ๑๐๐ เรือน พอเวลาบ่าย ๒ โมง (๒ ล.ท.) ถึงบ้านน้ำพี้ หยุดพักที่วัดดอยเมาะ ที่วัดนั้นมีโบสถ์ศาลาการเปรียญตั้งอยู่อยู่บนดอย มีบ้านลาวประมาณ ๖๐ หลัง และหยุดพักผ่อนอยู่ที่นั้นอีกวันหนึ่ง ในวันเสาร์ ขึ้น ๘ ค่ำ เดือน ๓ กปิตันทัดซึ่งคุมเกวียนลากล่วงน่ามาก่อนนั้น หยุดอยู่ที่น้ำพี้ด้วยช้างลากต่อไปอีกไม่ไหว ข้าพเจ้าจึงสั่งให้ทำแหย่งขึ้นบรรทุกต่อไป ในเวลาเย็นวันนั้นนายสอน กอปราล กินเหล้าเมา และไปเที่ยวรังแกชาวบ้าน ข้าพเจ้าจึงลงโทษเฆี่ยน ๕๐ ที เอาตัวไปมอบให้กปิตันทัดไว้แล้วมีคำสั่งว่า ถ้านายสอนขืนทำเช่นนี้อีกต่อไป ให้กปิตันทัดลงโทษเสียตามอาชญาศึก

ณ วันอาทิตย์ ขึ้น ๙ ค่ำ เดือน ๓ เวลาย่ำรุ่งแล้ว (๖ ก.ท.) ออกจากวัดดอยเมาะไป ไปตามป่าแดงประมาณ ๑ ชั่วโมง มีเขาอยู่ทางซ้ายมือและเย็นป่าแดงป่าซัดถึงปางงุ่นได้รับหนังสือ พระยานนทบุรี ๑ ฉะบับ หลวงกษัตรฯ ๑ ฉะบับ ถึงหลวงสาตรา ๑ ฉะบับ แล้วไปถึงดอนเยี่ยม แขวงเมืองน้ำปาด เวลาบ่าย ๓ โมง (๓ ล.ท.) หยุดพัก

วันจันทร์ ขึ้น ๑๐ ค่ำ เดือน ๓ เวลาย่ำรุ่งแล้ว (๖ ก.ท.) ออกจากดอนเยี่ยมไปประมาณ ๑ โมง (๑ ล.ท.) ถึงด่านซำเตยพบนายลา ชายันเมเยอร์ ที่ไปอยู่เมืองแถงถือหนังสือขอกมา ๑ ๑ หีบ กับหนังสือหลวงกษัตรปลาศ มีมาถึงข้าพเจ้า ๑ ห่อ ได้กล่าวคำชมเชยและแสดงความ ดีความชอบของนนายลา ชายันเมเยอร์ ที่ได้รักษาราชการมีความเหนื่อยยากมาจากเมืองแถงนั้น แล้วเอาม้านายพินัยฯ ให้นายลาขี่มาจนถึงที่พักบ้านป่ากลายด้วย เดินทางมาตามป่าแดงจนเวลา บ่าย ๒ โมง (๒ ล.ท.) ถึงห้วยขวัยล คือที่ลำห้วยนั้นมีสะพานข้ามแล้วออกทุ่งนาถึงบ้านแสนตอ มีน้ำห้วยกิน แล้วไปตามทุ่งนา พอเวลาบ่าย ๓ โมง (๓ ล.ท.) ถึงวัดศรีโพนชัยเมืองน้ำปาด หยุดพักกิน ๑ ในเวลาค่ำวันนั้น กัปตันคูเปต์ ลุตเตอร์แนนท์ นิคอลอ พักอยู่ที่ทำเนียบเมืองน้ำปาด มาหาข้าพเจ้าพูดด้วยเรื่องราชการที่จะไปเมืองไล และได้รับหนังสือหลวงกษัตรปลาศฉะบับ ๑ กับ สำเนาหนังสือต่าง ๆ ของพวกหัวเมืองต่าง ๆ และสำเนาหนังสือคำสามได้ความรวมกันว่า ท้าวไลขึ้น กับกรุงเทพฯ ได้ชี้แจงให้กัปตันฝรั่งเศสฟังเข้าใจทุกประการ พอเวลา ๔ ทุ่ม (๑๐ ล.ท.) ก็กลับไป

ณ วันอังคารขึ้น ๑๑ ค่ำ เดือน ๓ กัปตันฝรั่งเศส ลุตเตอร์แนนท์ก็ยกจากเมืองน้ำปาดไป ในเวลานั้นข้าพเจ้ายังพักอยู่ที่นั่นแล้ว ทำโทษย่อย สัปลุตเตอร์แนนท์ กรุด เอามาให้ช้างตื่นเมื่อ เวลาเดินทาง เพราะได้ประกาศไว้ว่า ถ้าผู้ใดทำช้างตื่น จะเฆี่ยน ๕๐ ที แต่ย่อยคนนี้เป็นคนไข้ จึงให้เฆี่ยนแต่ ๒๐ ที และในวันนี้ข้าพเจ้าได้มีคำสั่งไปถึงพระยาสุโขทัย เรื่องช้างกองหลวง สาตราฯ ล้า ๑ เชือก ช้างมาในกองทัพตกลูกที่เมืองน้ำปาด ๑ เชือก ช้างปลุนที่บ้านน้ำพี้ ๑ เชือก รวม ๓ เชือก ให้พระยาสุโขทัยเอาไว้ใช้ราชการต่อไป

วันพุธ ขึ้น ๑๒ ค่ำ เดือน ๓ เวลาย่ำรุ่ง (๖ ก.ท.) ออกจากวัดศรีโพนชัย เดินตามป่า แดงและทุ่งนามาประมาณ ๓๐ นาที ถึงบ้านม่วงแล้วต่อไปถึงบ้านหนองแห้ว ไปประมาณ ๑ โมง ข้ามน้ำปาดถึงบ้านท่าโพ แล้วไปตามป่าแดงเย็นดอยทางนั้นลุ่ม ๆ ดอน ๆ เย็นห้วยและ

ทุ่งนาไปประมาณ ๑ โมง ข้ามน้ำป่าคอีกหนหนึ่ง แล้วเป็นป่าแดงไปประมาณ ๓๐ นาที ข้ามน้ำป่าคอีกหนหนึ่ง เวลา ๕ โมงเช้า (๑๑ ก.ท.) ถึงป่างสองห้อง หยุดพักอาศัยน้ำป่าค

วันพฤหัสบดี ขึ้น ๑๓ ค่ำ เดือน ๓ เวลา ๑๑ ทุ่มครึ่ง (๕.๓๐ ก.ท) ออกจากป่างสองห้องเดินตามป่าแดงและทุ่งนา เวลา ๑ โมงเช้า (๗ ก.ท.) ถึงบ้านเสี้ยวมีวัดๆ หนึ่ง และเป็นทุ่งนาและชายทุ่งและดอยต่ำๆ ไปประมาณ ๓ ชั่วโมง ถึงบ้านกลางมีบ้านประมาณ ๑๐ หลังเรือน ไปประมาณ ๓๐ นาที ถึงบ้านสองคอนเวลาเที่ยง พอเวลาบ่าย ๑ โมง (๑ ล.ท.) ถึงป่างกุ่ม หยุดพักอาศัยน้ำป่าค ไม่มีบ้านเรือน

วันศุกร์ ขึ้น ๑๔ ค่ำ เดือน ๓ เวลา ๑๑ ทุ่ม ๔๐ นาที (๕.๔๐ ก.ท.) ออกจากป่างกุ่ม ข้ามน้ำป่าคไป ๓ หน วันนั้นฝนตกประปราย ๓ ครั้งๆ ละเล็กน้อย และทางนั้นเป็นป่าชัดกับดอยลุ่มๆ ดอนๆ เดินลำบากหยุดบ่อยๆ เสียเวลามาก แล้วเดินตามลำห้วยก้านเหลือง ต้องลุยน้ำและห้วยทอด เวลาบ่าย ๑ โมง (๑ ล.ท.) ถึงป่างเปลือย เป็นที่พักกลางป่าชัดและเชิงเขา

วันเสาร์ ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๓ เวลา ๑๑ ทุ่มเศษ (๕ ก.ท. เศษ) ออกจากป่างเปลือย เดินตามลำห้วยประมาณ ๔๐ นาที ขึ้นเขาภูผาลอย แต่เป็นเขาหลายลูกลูกเล็กๆ ขึ้นๆ ลงๆ พอสิ้นเขาแล้วถึงป่างส้มป่อย เป็นป่าไม้คาย แล้วข้ามห้วยกรวย แต่ห้วยนั้นไม่มีน้ำ แล้วขึ้นดอยห้วยสามกาม เป็นดอยต่ำๆ ๒ ดอย ประมาณ ๑ โมง ลงถึงห้วย แล้วข้ามห้วยขึ้นดอยไป บนดอยนั้นเป็นป่าแดง ไม้โย่งดูงามดี ประมาณ ๑ โมง ถึงห้วยป่าคปะ มีน้ำพอช้างม้ารับประทานได้ แล้วข้ามห้วยขึ้นดอยไป บนดอยนั้นเป็นป่าไม้คายไปประมาณ ๓๐ นาที ลงถึงห้วย แต่ไม่มีน้ำ แล้วขึ้นดอยไปประมาณโมงเศษ ลงจากเขาข้ามห้วยม่วง ถึงมะม่วง ๗ ต้น เวลาบ่าย ๒ โมง (๒ ล.ท.) หยุดพักในเวลา ๑๐ ทุ่มเศษ (๔ ก.ท. เศษ) คืนวันนี้มีจันทรุปราคากินหมดดวง แต่จะคายหรือขี้หาเห็นไม่ เพราะสว่างเสียก่อน

วันอาทิตย์ แรม ๑ ค่ำเดือน ๓ เวลา ๑๑ ทุ่มเศษ (๕ ก.ท. เศษ) ออกจากมะม่วง ๗ ต้น ข้ามน้ำท่าม่วง ถึงห้วยป่าแดง แล้วขึ้นภูคู่ไปประมาณ ๓๐ นาที ถึงที่ยนเขา มีเสาปักเป็นอาณาเขตต์ที่เมืองเขตต์แดนเมืองนครหลวงพระบางกับเขตต์แดนกรุงเทพฯ ซึ่งติดต่อกัน คือเมืองน้ำป่าคขึ้นเมืองพิชัยต่อกับเมืองวา ซึ่งขึ้นกับเมืองนครหลวงพระบาง แล้วลงภูคู่ไปลงดอยต่ำๆ เป็น

ป่าแดงดูงามดี และมีไม้ซวงมาก แต่ทางนั้นลุ่มๆ ดอนๆ เป็นหินเป็นกรวดทั่วไป ถ้าลงที่ต่ำๆ และห้วยก็เป็นป่าไม้สูงและรกชัดและเป็นป่าแดงบ้าง เวลาบ่าย ๑ โมง ๕ นาที (๑.๐๕ ล.ท.) ถึงน้ำปอนเป็นที่พักกลางป่า หยุดพักอาศัยน้ำปอน

วันจันทร์ แรม ๒ ค่ำ เดือน ๓ เวลา ๑๑ ทุ่ม (๕ ก.ท.) ออกจากน้ำปอนไปข้ามห้วยน้ำปอน แล้วไปขึ้นโคกห้วยถ้ำเต่า ข้ามห้วยหมากเดิรตามป่าชัดตลอดมา แล้วข้ามห้วยปูนแต่ไม่มีน้ำ และเป็นป่าชัดมาประมาณ ๕ ชั่วโมง ถึงปากคานาหลวงและบ้านเขี้ยไปประมามาณ ๑ โมงถึงที่พักเมืองวาน เวลาเที่ยงหยุดพัก ในตำบลเมืองวานนี้มีบ้านประมาณ ๗๐ หลัง คนชายหญิง ๓๐๐ คน เจ้าเมืองเป็นเพี้ยพรหมวงหัถิรัตน์เดชาชัญญามงคล เจ้าตราแสงเมืองวา อาศัยน้ำห้วยลาย

อนึ่ง ที่เมืองวานนี้ตั้งฉางเข้ารับกองทัพ มีผู้อยู่กำกับฉาง คือหลวงมหาดไทยเมืองฝาง ๑ หลวงมหาดไทยเมืองตรอนตรีสินธุ์ ๑ ในเวลาเมื่อกองทัพมถึงที่นั้น มีเข้าสารคงฉางอยู่ ๓,๗๓๑ ถัง ๑๙ ทะนาน กองทัพได้เบิกไป ๑๓๔ ถัง ๑ ๙ทะนาน คงเหลือเข้าสาร ๓,๖๖๒ ถัง ในวันนั้นทหารขี้นใหญ่คนหนึ่งเมาไปเที่ยวตามบ้านราษฎร พวกราษฎรจับมาหาว่าทหารผู้นั้นตีศีรษะผู้หญิง และได้ทำโทษให้เฆี่ยนทหารผู้นั้น ๖๐ ที กับหยุดพักอยู่ที่นั้นอีกวันหนึ่ง

วันพุธ แรม ๔ ค่ำ เดือน ๓ เวลา ๑๑ ทุ่ม (๕ ก.ท.) ออกจากทำเนียบเมืองวาข้ามห้วยลายไป ถึงบ้านเมืองวาแล้วเดิรตามชายป่าละเมาะเรียบเชิงเทริมห้วยลายไป จนเวลา ๒ โมงเช้า (๘ ก.ท.) ถึงบ้านไร่ตั้งอยู่เชิงเทริง ห้วยลายมีบ้านประมาณ ๑๐ หลังเรือน แล้วเดิรตามลำห้วยและป่าชายเขาไปถึงท่านาเงิน แล้วเดิรต่อไปประมาณ ๕ โมงเช้า (๑๑ ก.ท.) ถึงบ้านปากลาย หยุดพักจัดราชการอยู่ที่นั้นดังต่อไปนี้

ข้าพเจ้าได้ตรวจสะเบียงอาหารยานพาหนะสำหรับราชการกองทัพครานี้แล้ว ได้จัดกองล่วงน่าให้ยกออกจากบ้านปากลายไปเมืองนครหลวงพระยางก่อน เพื่อจะได้เป็นกำลังช่วยราชการสมทบกับกองพระยานนทบุรี และหลวงศัยกรปลาศ

กองล่วงน่ามีพระพลัยฎาฯ ปลัดทัพ มิสเตอร์ คอลินซ์ พนักงานเซอรเว มิสเตอร์ โยเซฟ-ฟรันโด อาคิเต็ก นายเจริญ กัปตัน นายเหลี่ยม มหาดเล็ก นายแขก กัปตัน พระตรอนตรีสินธุ์ หลวงสาตราธิกรฤทธิ์ นายสัน มหาดเล็ก กัปตันคูเปต์ ลุตเตอร์แนนท์ นิคอลองค์ พร้อมด้วยไพร่พลเครื่องศัสตราวุธสะเบียงอาหารและยานพาหนะตามสมควร กับได้สั่งให้ตรวจการรายงานใน

สิ่งที่จะเป็นประโยชน์ต่อราชการตามรายทางตลอดไป ให้พระวิเศษ ผู้ช่วยราชการเมืองพิชัยคุมช้าง ๑๔๙ เชือกลับเมืองพิชัย สำหรับลำเลียงสิ่งของกองทัพ และส่งเข้านครหลวงพระบางต่อไป นอกจากนี้ยังมีการงานโดยย่ออยู่ในระยะทางต่อไป

วันเสาร์แรม ๗ ค่ำ เดือน ๓ มิสเตอร์คอลินซ์มาหาข้าพเจ้ายังท่าปากลายพูดด้วยราชการที่มองซิเออร์ปาวีร์จะขึ้นไปเมืองแถง เขาเห็นว่าไม่ควรจะให้ขึ้นไป แล้วพูดปรารภถึงอาณาเขตต์ฝ่ายเหนือด้วย

ในวันนี้ ข้าพเจ้าได้สั่งให้พระยาศรีสญไชยจัดหาซื้อกระบือรายฎรตามราคาซื้อขายตามธรรมเนียมบ้านเมืองเขา และมีผู้หญิง ๔ คนมาหาข้าพเจ้าได้ให้ผ้าห่มนอน ๒ ผืน กำไลมือ ๑ คู่ เด็กอีก ๒ คนคนหนึ่งให้เงิน ๒ สลึง คนหนึ่งให้สลึงเฟื้อง

รุ่งขึ้นวันอาทิตย์แรม ๘ ค่ำ เดือน ๓ นายขัน ชายันเมเยอร์กองสะเบียงได้นำช้าง ๑๕๐ เชือกกลับไปเอาเข้าที่เมืองวา ขึ้นมาไว้ฉางปากลาย เพราะที่นั่นไม่มีเข้าจะรับประทาน และในวันนี้พระยาศรีสญไชยพาตาแสงปากลายเอาหมูมาให้ข้าพเจ้า ๒ ตัว มะพร้าว ๒๐ ผล ฟัก ๒ ผล กับพาราชวงศ์เมืองเชียงคานเอามะพร้าวห้าว ๓๐ ผล ขี้ผึ้ง ๒๐ ปีก เทียน ๑ โต๊ะ

วันจันทร์แรม ๙ ค่ำ เดือน ๓ ราชวงศ์และกรมการเมืองเชียงคานมาลาข้าพเจ้ากลับไปบ้านเมือง ข้าพเจ้าได้ให้กะเป๋าหนัง ๑ ผ้าลายผ้าขาว ๑ สำรับแก่ราชวงศ์ และได้แจกผ้าลายขาวคนละ ๑ สำรับ เงินคนละ ๕ สลึงเฟื้อง แก่กรมการเมืองแสนท้าวพรหมจักร์ ท้าววจักร์ ท้าวอ่อนศรี รวม ๕ นาย แล้วได้มอบเงิน ๓๐ บาทให้ราชวงศ์เมืองเชียงคานไปจัดซื้อสิ่งของสำหรับรับประทานที่เมืองเชียงคาน กับให้รางวัล ๕ ชั่งให้เจ้าเมืองเวียงษาในการที่ได้รับราชการกองทัพมาหลายครั้งแล้ว

วันอังคารแรม ๑๐ ค่ำ เดือน ๓ นายแชกกัปตันซึ่งไปเซอร์เวทางกับมิสเตอร์ฟรันโดกลับมาพักอยู่เมืองวา มาหาข้าพเจ้าที่ทำเนียบที่พักบ้านปากลาย แล้วข้าพเจ้าได้รางวัลผ้าลายผ้าขาว ๑ สำรับเงิน ๑ บาท ให้กับนายเขียนซึ่งแตกหนีย่อจากเมืองหลวงพระบางมาพักอยู่ที่บ้านปากลาย

วันพุธแรม ๑๑ ค่ำ เดือน ๓ ได้สั่งให้เจ้าหน้าที่แจกเงินให้ควาญช้างซึ่งจะเอาช้างขึ้นไปเมืองนครหลวงพระบางคนละ ๒ บาท คน ๒๑ คน ช้าง ๑๑ เชือก

ในวันนี้ ซายันเมเยอร์ขาวคุมช้าง ๓๒ เชือกบรรทุกสะเบียงจากน้ำปากมาถึงทำเนียบปากลาย และน้องเจ้าเมืองเวียงษามารับช้างพร้อมด้วยหมอควาญที่จะเอาขึ้นไปเมืองนครหลวงพระบาง

รุ่งขึ้นวันพฤหัสบดีแรม ๑๒ ค่ำ เดือน ๓ ข้าพเจ้าได้จัดช้าง ๑๒ เชือกให้ขึ้นไปไว้สำหรับใช้ราชการเมืองนครหลวงพระบาง และได้รางวัลผ้าลาย ๑ ผืนผ้าขาว ๑ ผืนเงิน ๑ บาทให้กับท้าวขู่เมืองนครหลวงพระบาง ในวันนี้ข้าพเจ้าพร้อมด้วยมิสเตอร์คอลินซ์กัปตันฝรั่งเศส ไปยิงเป้าที่ริมฝั่งน้ำโขงทำเนียบปากลาย

วันศุกร์แรม ๑๓ ค่ำ เดือน ๗ พระยาศรีสัญไชย พาเพี้ยพลเมืองคี้ เอาเข้าสาร ๑ ถัง หมากพลูและไก่มาให้ข้าพเจ้า ข้าพเจ้าได้ให้กระเป๋าหนัง ๑ กระเป๋าเพื่อเป็นเครื่องตอบแทนและหลวงภักดีผู้ช่วยเมืองพิชัยได้มารับช้างที่มาส่งกองทัพกลับไปเมืองพิชัยรวมช้าง ๑๔๙ เชือก แล้วได้บอกส่งหนังสือราชการไปกรุงเทพ ฯ และได้รับหนังสือทางไปรษณีย์มาแต่กรุงเทพ ฯ ถึงกองทัพบ้านปากลาย ส่งมาทางเมืองพิชัย

วันเสาร์แรม ๑๔ ค่ำ เดือน ๓ ข้าพเจ้าได้เอาตราภัทราภรณ์ที่พระราชทานมาแต่กรุงเทพ ฯ มอบให้กับอุปฮาดเมืองเชียงคานรับไป มิสเตอร์ฟรันโคไปเซอรเวทำแผนที่กลับมาถึงบ้านปากลายในวันนี้

วันอาทิตย์ขึ้น ๑ ค่ำ เดือน ๔ ข้าพเจ้าพร้อมด้วยหม่อมราชวงศ์เล็ก กัปตันยุ้ย กัปตันเจริญ แอดเดอร์กอง และพวกออฟฟิเซอร์อีกหลายนาย ไปดูพวกราษฎรจับปลาบึกที่หนองเขียวในลำน้ำโขง และได้สั่งให้แจกผ้าลายผ้าขาวกับเงินให้แก่คนคุมโค ต่างบรรทุกสะเบียงมาส่งที่ปากลาย คน ๓๐ คน โคต่าง ๑๑๘ โค บรรทุกเข้ามา ๒๙๕ ถัง ๑๐ ทะนาน คือแจกผ้าคนละสำรับเงินคนละ ๑ สลึง แต่ราชวงศ์นั้นให้กระเป๋าหนังอีก ๑ กระเป๋า และในวันเดียวกันนี้กัปตันทัดจัดทหารไปรเวต ๗ คน คุมช้างบรรทุกสะเบียงแต่น้ำปากถึงปากลายรวมช้าง ๒๓ เชือก

วันอังคารขึ้น ๓ ค่ำเดือน ๔ ข้าพเจ้าพร้อมด้วยออฟฟิเซอร์กลับจากหนองเขียว

วันพฤหัสบดีขึ้น ๕ ค่ำเดือน ๔ หลวงเจริญเมืองเชียงคานเอาหมากมะพร้าวอ่อนกับเข้าสารกะทอ ๑ มาให้ข้าพเจ้า ข้าพเจ้าได้ให้กระเป๋าหนัง ๑ กระเป๋าเป็นเครื่องตอบแทนและมิสเตอร์คอลินซ์ได้ยืมเครื่องทำแผนที่ไป

วันศุกร์ขึ้น ๖ ค่ำ เดือน ๔ แสนวิเศษ กับหญิงแก่ ๒ คนอยู่บ้านปากลายเอาเข้าเหนียว ๑ ถัง กับของอื่นบ้างเล็กน้อยมาให้ข้าพเจ้า ข้าพเจ้าได้รางวัลเงินคนละ ๑ สลึงเฟื้อง

ราชวงศ์เมืองเชียงคานให้หลวงรักษ์ ๑ ท้าวพรหมจักร์ ๑ เมืองขวา ๑ นำสิ่งของที่ข้าพเจ้าได้ใช้เงินไปซื้อมาให้

วันเสาร์ขึ้น ๗ ค่ำ เดือน ๔ มิสเตอร์คอลินกับออฟฟิเซอร์ฝรั่งเศสมาหาข้าพเจ้าที่ทำเนียบพูดด้วยราชการเมืองหลวงพระบางและปรารภถึงราษฎรชาวบ้าน

วันอาทิตย์ขึ้น ๘ ค่ำ เดือน ๔ พระพลัษฎานุรักษ์ ปลัดทัพยกจากปากลายล่วงน่าขึ้นไปเมืองนครหลวงพระบางก่อนกองทัพใหญ่ และพระยาศรสญไชย นำนายบ้านนาแลงกับข่าว ๔ คน เอาเข้าสาร ๑ ถังกับหมากพลูมาให้ข้าพเจ้า ข้าพเจ้าได้ให้เงินนายบ้านนาแลง ๕ สลึงเฟื้อง ผ้า ๑ สำรับ พวกข่าวให้เงินคนละ ๑ สลึง

วันจันทร์ขึ้น ๙ ค่ำ เดือน ๔ หลวงพิจารณาเมืองพิชัยคุมช้างกลับไปเมืองพิชัย ๖๗ เชือก ในวันนั้นซายันเมเยอร์ลา คุมม้า ๓๔ ม้าขึ้นไปเมืองนครหลวงพระบาง และข้าพเจ้าได้สั่งให้กัปตันเพิ่มเอาตราวิจิตราภรณ์ มงกุฎสยามชั้นที่ ๕ มามอบให้พระโปราสารคดีเมืองพิชัยที่บ้านปากลาย

วันอังคารขึ้น ๑๐ ค่ำ เดือน ๔ มิสเตอร์คอลินซ์เอาแผนที่กับหนังสือมาฝากไว้ จะส่งไปถวายกรมหมื่นดำรง ฯ ที่กรุงเทพ ฯ มอบให้กัปตันเพิ่มรักษาไว้

วันพุธขึ้น ๑๑ ค่ำ เดือน ๔ พระยาศรีสญไชยพาคนถือหนังสือหลวงพิจารณามาให้ข้าพเจ้าว่าด้วยช้างปล้นหนี

วันพฤหัสบดีขึ้น ๑๒ ค่ำ เดือน ๔ ออฟฟิเซอร์ฝรั่งเศสมาหาข้าพเจ้า มาพูดด้วยการที่จะขึ้นไปจัดการพระราชอาณาเขตต์และราชการต่าง ๆ แล้วได้รับหนังสือหลวงดัษกรปลาศให้คนถือมาจากเมืองนครหลวงพระบาง ๒ ฉะบับ กับหนังสือมองซิเออร์ป่าวีร์ ๑ ฉะบับ

วันศุกร์ขึ้น ๑๓ ค่ำ เดือน ๔ ข้าพเจ้าได้รางวัล ตาแสง ท้าวขุนบ้านปากลาย ตาแสง ๑ ให้เสื้อเชิ้ต ๑ กล่องนิเกิล ๑ กะเป๋า ท้าวขุน ๑๒ คนให้ผ้าคนละ ๑ สำรับ ซองนิเกิลคนละ ๑ ใบ

เจ้าราชสำพันธวงศ์เมืองนครหลวงพระบางคุมเรือ ๑๔ ลำมารับกองทัพที่บ้านปากลาย

วันเสาร์ ขึ้น ๑๔ ค่ำ เดือน ๔ หลวงสาตราธิกรฤทธิ์กับออฟฟิเซอร์ฝรั่งเศสยกจากปากลาย ล่วงน่าขึ้นไปเมืองนครหลวงพระบาง

ณ วันอาทิตย์ ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๔ หม่อมราชวงศ์ตาย คุมช้าง ๑๓๔ เชือกบรรทุก สะเบียงมาแต่เมืองน้ำปาดถึงบ้านปากลายพวกช่อและพวกหัวพันมาในกองนี้ด้วย

วันจันทร์แรม ๑ ค่ำ เดือน ๔ พระยาสุโขไทยส่งหนังสือมาแต่เมืองพิชัย ถึงบ้านปากลาย และในวันนี้ได้ส่งหนังสือราชการลงไปกรุงเทพ ฯ ด้วย ในคืนวันนี้ข้าพเจ้าได้ว่างลาวบ้านปากลาย ให้นำหนังสือมิสเตอร์ฟรันโคไปเมืองวาให้ทันกับคนไปก่อน

วันอังคารแรม ๒ ค่ำ เดือน ๔ ได้สั่งให้เลฟเตแนนท์คำไปกับพระยาศรีสญไชยเกณฑ์เรือ ราษฎรในลำแม่น้ำโขงตามหัวเมืองใกล้ ๆ ได้เรือ ๔๐ ลำที่จะเอาขึ้นไปเมืองนครหลวงพระบางเป็น ราชการเร็วเพราะเรือที่เกณฑ์ให้มารับนั้นมาไม่ทัน

วันพุธแรม ๓ ค่ำ เดือน ๔ หลวงภูมกรมการเมืองพิชัยคุมช้างกลับไปบรรทุกสะเบียงที่เมือง น้ำปาด และได้รับหนังสือจากกรุงเทพ ฯ มีมาถึงกองทัพ ส่งมาโดยทางไปรษณีย์

และในระหว่างพักกองทัพจัดราชการอยู่ที่ท่าปากลายนั้นข้าพเจ้าได้สั่งให้จัดหาพันธุ์ปศุสัตว์ ต่าง ๆ เช่น สุกร, เป็ด, ไก่, เป็นต้น อย่างละ ๒๐๐ ตัว เพื่อนำไปแจกแก่พวกราษฎรในเมือง นครหลวงพระบางครัวละคู่ สำหรับเป็นพืชพันธุ์ต่อไป ในกาลภายหน้า เพราะขณะที่เมืองนครหลวง พระบางแตกนั้นปศุสัตว์เหล่านี้ได้ล้มตายศูนย์หายไปหมด

ณ วันพฤหัสบดีแรม ๔ ค่ำ เดือน ๔ ปีกุน นพศก ร.ศ. ๑๒๔๙ เวลาเช้า ๓ โมงเศษ (๙ ก.ท. เศษ) จึงได้สั่งให้ยกกองทัพเรือออกจากบ้านปากลาย เดินทางหยุดพักรอนแรมไปตาม ระยะทางตลอดมาจนถึงท่าเลื่อนได้ทราบข่าวว่า เมื่อคราวที่พวกช่อและโจรผู้ร้ายมาปล้นบ้านเรือน และเผาเมืองนครหลวงพระบางเสียนั้น ท้าวพระยาและพวกราษฎรในเมืองนครหลวงพระบาง (พระพุทธรูป) หลบหนีข้าศึกไปซ่อนไว้ในถ้ำบ้านน้ำพูน

(อนึ่ง พระยางองค์นี้ ขณะเมื่อเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ยกกองทัพ ขึ้นไปปราบเมืองเวียงจันทร์เสร็จแล้วจึงเลยขึ้นไปถึงเมืองนครหลวงพระบาง และได้อัญเชิญพระ

ยางองค์นี้ลงมากรุงเทพ ฯ นำขึ้นน้อมเกล้า ฯ ถวายพระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๓ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ๆ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เจ้าพระยาบดินทรเดชานำไปประดิษฐานไว้ ยังวัดบพิตร์ภิมุข (วัดเชิงเลน) ซึ่งเป็นวัดที่เจ้าพระยาบดินทรเดชาได้สร้างขึ้นนั้น ครั้นต่อมาเจ้านครหลวงพระยางลงมาเฝ้าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ณ กรุงเทพ ฯ ได้กราบบังคมทูลพระกรุณาขอพระราชทานพระมหากรุณารับพระยางกลับคืนไปยังเมืองนครหลวงพระยางอีก เพราะพระยางองค์นี้เป็นพระคู่บ้านคู่เมืองของเมืองนครหลวงพระยาง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานคืนให้ตามความประสงค์เจ้านครหลวงพระยาง ๆ จึงได้แห่แหนพระยางขึ้นไปจนถึง เมืองนครหลวงพระยาง นำไปประดิษฐานไว้ ณ วันวิซุน ซึ่งเป็น วัดใหญ่ในเมืองนครหลวงพระยาง ครั้นเมื่อเมืองนครหลวงพระยางแตกครั้งนี้ราษฎรจึงพาหนีไปซ่อนไว้ พระยางองค์นี้เป็นพระยืน สูงประมาณ ๒ ศอกเศษ ราษฎรชาวเมืองนครหลวงพระยางนับถือกันว่าเป็นพระศักดิ์สิทธิ์ ปิดทองกันบ่อย ๆ จนหนาตั้งนิ้ว จึงทำให้พระพักตร์และพระรูปผิดส่วนมองบวมเบ่งมู่ทู่ไปหมด เพราะทองที่ปิดทับ ๆ กันเข้าไปไว้นั้นหนามาก

ข้าพเจ้าจึงดำริเห็นว่า พระยางองค์นี้เป็นพระคู่บ้านคู่เมืองราษฎรมีความเคารพนับถือมาก ควรจะช่วยให้สมความนิยมของทวยราษฎรจึงจะสมควร ฉะนั้นจึงได้จัดการรับพระยางมากับกองทัพด้วย เมื่อถึงเวลาอันสมควรแล้วจะได้จัดการฉลองให้เป็นที่พอใจราษฎรต่อไป เมื่อขณะที่กองทัพได้ยกมา ถึงตำบล ท่าเลื่อน ระยะทางห่างจาก เมืองนครหลวงพระยางราว ๑ ชั่วโมง นั้นได้พบพวกข้าราชการกองพระยานนทบุรีพร้อมด้วยกระบวนแห่พวกราษฎรซึ่งได้ทราบข่าวเรื่องพระยาง ได้พากันมาคอยรับและแห่แหนอย่างล้นหลาม ได้ถึงค่ายใหญ่ ณ วันจันทร์แรม ๑๕ ค่ำ เดือน ๔ ปีกุน นพศก จ.ศ. ๑๒๔๙ เวลาบ่าย ๓ โมงเศษ (๓ ล.ท. เศษ)

เมื่อกองทัพได้ยกขึ้นพักอยู่บนค่ายใหญ่ เมืองนครหลวงพระยางเรียบร้อยแล้ว ได้มีการทำบุญและพิธีอื่น ๆ บ้างตามสมควร ดังมีแจ้งอยู่ในระยะทางต่อไปนี้

วันพฤหัสบดีแรม ๔ ค่ำ เดือน ๔ เวลาเช้า ๓ โมงเศษ (๙ ก.ท. เศษ) กองทัพใหญ่ได้ยกออกจากบ้านปากลายรวมเรือเล็กใหญ่ ๘๙ ลำออกจากบ้านปากลายมาถึงปากห้วย มีน้ำไหล

มาลงลำน้ำของทางขวามือแต่เรือแพเดิรไม่ได้ด้วยน้ำน้อย ไปประมาณ ๑๐ นาฑี ถึงบ้านใหม่มีบ้านประมาณ ๑๐ หลังตั้งอยู่ฝั่งขวามือ ชาวเมืองพึ่งยกมาตั้งอยู่ใหม่ แล้วถึงแก่งลายน้ำไหลเชี่ยว มีหินอยู่ในน้ำเป็นก้อน ๆ เกะกะอยู่ตามลำน้ำ เรือที่ขึ้นไปนั้นเลาะลัดไปตามซ่องเล็กซ่องใหญ่ตามกำลังของเรือและที่หัวแก่งน้ำไหลแรงต้องเอาเชือกโยงจึงขึ้นได้ ไปประมาณ ๓๐ นาฑีจึงพ้นแก่ง ไปอีก ๑๐ นาฑีจึงถึงแก่งคอคีบน้ำไหลเชี่ยวด้วยเป็นซ่องแคบต้องเอาเชือกโยงจึงขึ้นไปพ้นที่น้ำเชี่ยว และต้องเลียบไปตามริมฝั่ง หาได้เดิรตัดแหลมตัดคุ้งได้เหมือนเช่นเรือในกรุงเทพ ฯ ไม่ เพราะฉะนั้นเรือเดิรขึ้นจึงช้ามากกว่า เรือล่องถึง ๓ ส่วน ๔ ส่วน ถึงบ้านน้ำทรงเวลา ๔ โมงเช้า (๑๐ ก.ท.) มีบ้านประมาณ ๓๐ หลังเรือน หยุดรับตาแสงสำหรับเป็นผู้นำทางขึ้นแก่งต่อไป เวลา ๕ โมงเช้า (๑๑ ก.ท.) แสนประทุมบ้านน้ำทรงนำไปประมาณ ๒๐ นาฑีถึงห้วยน้ำงาวอยู่ฝั่งขวามือ ไหลมาแต่ภูเขาขุนงาวลงน้ำโขงไปประมาณ ๑๕ นาฑี ถึงห้วยน้ำยังไหลมาลงน้ำของทางฝั่งขวามือ และมีแก่งที่นั้นเรียกแก่งยังแต่ไม่เรี่ยวแรง แล้วถึงห้วยชะแนงมีน้ำไหลมาลงน้ำของฝั่งซ้ายมือ แล้วถึงแก่งนูนน้ำไหลเชี่ยวและป่วนขึ้นมากเรือที่ขึ้นนั้นต้องเอาเชือกโยงขึ้นไปทีละน้อย ค่อยเลาะลัดไปตามริมฝั่งเป็นระยะไปประมาณ ๓๐ นาฑีจึงพ้นแก่ง ที่กลางแก่งมีหินเป็นเกาะใหญ่ตั้งอยู่กลางน้ำหลายเกาะ เรือเดิรต้องหลีกเกาะไปตามฝั่ง ไปเวลาบ่าย ๔ โมงเศษ (๔ ล.ท. เศษ) ถึงหนองเขียว ที่นั้นเป็นหนองปลาบึกถึงบีแล้วรายฎรมาจับปีละ ๒ ครั้ง ที่ริมลำน้ำของนั้นเรียกว่าดอนเขียวหนองอยู่หลังดอน เข้าไปประมาณ ๒๐ นาฑี ถึงห้วยสตุกอยู่ฝั่งขวามือมีน้ำไหลรินมาลงน้ำของ พอเวลาย่ำค่ำ (๖ ล.ท.) หยุดพักนอนตามชายหาดไม่มีชื่อ รวมที่เดิรทางผ่านมาในวันนี้ห้วย ๕ แก่ง ๔ บ้าน ๑

วันศุกร์แรม ๕ ค่ำ เดือน ๔ เวลาย่ำรุ่ง (๖ ก.ท.) แล้วออกจากที่พักหาดไปถึงแก่งม่วง แต่แก่งนี้มีน้ำไม่สู้แรงพอเรือถ่อหลีกเลาะไปได้ ประมาณ ๕๕ นาฑี ถึงบ้านม่วงตั้งอยู่ฝั่งซ้ายมือ มีบ้านประมาณ ๑๐ หลังเรือน แล้วถึงบ้านใหม่หยุดพักรับผู้นำทางชื่อนายพอทานำทางต่อไป แต่ที่บ้านใหม่นี้มีเรือน ๑๘ หลัง เวลา ๒ โมงเช้า ๕ นาฑี (๘.๐๕ ก.ท.) ออกจากบ้านใหม่ไป พอเวลา ๒ โมง ๔๐ นาฑี (๘.๔๐ ก.ท.) ถึงปากพูนอยู่ฝั่งซ้ายมือมีน้ำไหลมาลงน้ำของ และกว้าง

พอเรือเดินได้ ในลำน้ำพูนมีเรือนตั้งอยู่ประมาณ ๖๐ หลัง เข้าไปประมาณ ๓ ชั่วโมงถึงหมู่บ้านไปเวลา ๔ โมง ๔๐ นาที (๔.๔๐ ก.ท.) ถึงห้วยตาดขาง มีน้ำห้วยไหลลงฝั่งน้ำของทางขวามือ พอเวลา ๕ โมงเช้า (๑๑ ก.ท.) ถึงก้อนไอก่ำเป็นเกาะอยู่กลางน้ำ แล้วต่อมาข้างซ้ายเป็นเกาะเรียกก้อน ๘ วา แล้วถึงแสนขี้เทย ที่นั่นน้ำไหลเชี่ยวไหลแรงเรือขึ้นยาก เวลาเที่ยงถึงน้ำย่าเป็นชารสอกรักแร้ อยู่ฝั่งซ้ายไหลมาลงน้ำของ แล้วถึงแก่งเบือนแต่ดูไม่หน้ากลัวน้ำก็ไหลเป็นธรรมดา เวลาย่าย ๒ โมง (๒ ล.ท.) ถึงเมืองเลยแต่ไม่มีเข้าเมืองไม่มีตาแสง มีบ้านประมาณ ๓๐ หลังเรือน ตั้งอยู่ฝั่งซ้ายมือตรงหน้าเมืองข้าม ฝั่งขวามือมีเขาสูงชันอยู่ริมฝั่งตั้งตรงเหมือนฝาผนัง เวลาย่าย ๒ โมงเศษ (๒ ล.ท. เศษ) มาถึงห้วยเลยมีน้ำไหลมาลงน้ำของ ฝั่งซ้ายมือไปเวลา ๓ โมง ๕ นาที (๓.๐๕ ล.ท.) ถึงห้วยซาวมีน้ำไหลมาลงน้ำของฝั่งขวามือ ตรงข้ามฝั่งซ้ายมือมีลำห้วยเดื่อไหลมาลงน้ำของ และหน้าห้วยเดื่อนั้นเป็นคุ้งเข้าไปมีน้ำแตกออกมาเรือขึ้นยากเรียกแสนเดื่อ เพราะเป็นช่องทางจำเพาะเรือขึ้นและน้ำเชี่ยวด้วย ทางที่กว้างนั้นถ่อไม่ถึงจึงหาได้เดิรไป เวลาย่าย ๓ โมง (๓ ล.ท.) ถึงห้วยเคิงอยู่ฝั่งซ้ายมีน้ำไหลมาลงลำน้ำของ และที่นั้นเป็นชวากวังกว้างขวางมาก เวลาย่าย ๕ โมง (๕ ล.ท.) ถึงปากคีบหยุดพักฝั่งขวามือ มีน้ำห้วยคีบไหลมาลงลำน้ำของ และห้วยคีบนี้ถึงหน้าน้ำเรือเดิรได้ และในวันนั้นได้รับหนังสือพระพลัยฎานุรักษ์ด้วย

ณ วันเสาร์แรม ๖ ค่ำ เดือน ๔ เวลาย่ำรุ่ง (๖ ก.ท.) แล้วออกจากห้วยคีบไปเวลาโมงเช้า (๗ ก.ท.) ถึงแก่งนก เป็นเกาะอยู่กลางน้ำและเป็นหาดหินเรือขึ้นได้สะดวก เวลา ๕ โมงเช้า (๑๑ ก.ท.) ถึงดอนห่อนตั้งอยู่กลางน้ำ แต่หน้าแล้งน้ำทางขวามือแห้งหน้าน้ำจึงมีน้ำ เป็นดอนใหญ่ยาวไปตามลำน้ำโขงหลายเส้น เวลาเที่ยงถึงห้วยปากมุขอยู่ฝั่งซ้ายมีน้ำไหลริน ๆ มาลงลำน้ำของ เวลาย่าย ๒ โมง (๒ ล.ท.) ถึงปากแพนมีน้ำห้วยแพนไหลมาทางฝั่งขวามือลงลำน้ำของ เวลาย่าย ๔ โมงเศษ (๔ ล.ท. เศษ) ถึงห้วยไทรอยู่ฝั่งขวามือมีน้ำไหลมาลงฝั่งน้ำของมาก ที่ตรงข้ามฝั่งซ้ายมีน้ำไหลมาลงลำน้ำของแต่ไม่รู้จักชื่อ เวลาย่าย ๕ โมง (๕ ล.ท.) ถึงตักกูดเป็นเกาะอยู่ริมฝั่งซ้ายมือเป็นที่เรือเดิรยากเมื่อเวลาหน้าน้ำ เพราะเป็นคุ้งน้ำแทงเข้าไปตรงนั้น เวลาย่าย ๕ โมงเศษ (๕ ล.ท. เศษ) หยุดพักท้ายแก่งค่อม

ณ วันอาทิตย์แรม ๗ ค่ำ เดือน ๔ เวลาย่ำรุ่ง (๖ ก.ท.) แล้วออกเรือไปประมาณ ๒๐ นาฑิ ถึงดอนเขื่นเกาะใหญ่อยู่กลางน้ำเรือเดิรได้ ๒ ทาง ทางขวาเรียกดอนสะค้าน ฝั่งซ้ายเรียกแก่งดอน เวลาเช้าโมงเศษ (๗ ก.ท.เศษ) ถึงปากตุงอยู่ฝั่งซ้ายมีน้ำห้วยไหลลงมาลำน้ำของ กว้างประมาณ ๔ ศอก เวลา ๓ โมงเช้า (๙ ก.ท.) ถึงห้วยสิงอยู่ฝั่งซ้ายมือ มีน้ำห้วยสิงไหลมาลงลำน้ำของมาก เวลาเช้า ๓ โมงเศษ (๙ ก.ท.เศษ) ถึงแก่งสิงน้ำไหลเขื่นธรรมดาไม่สู้ลำบากนัก เวลา ๔ โมงเช้า (๑๐ ก.ท.) ถึงห้วยยายมีน้ำไหลมาลงลำน้ำของทางฝั่งซ้าย, ฝั่งขวามือตรงกันข้ามเรียกห้วยยับ มีน้ำไหลมาลงลำน้ำของมาก แล้วถึงน้ำแฝดฝั่งขวามีน้ำไหลมาลงฝั่งของ แล้วถึงแก่งใหม่เวลาย่าย ๓ โมง (๓ ล.ท.) ถึงบ้านนาขอนแก่นฝั่งซ้ายตั้งอยู่ในหลืบเขา มีบ้านประมาณ ๑๐ หลัง เวลาย่าย ๔ โมง (๔ ล.ท.) ถึงห้วยเพื่องอยู่ฝั่งขวามือมีน้ำไหลมาลงลำน้ำของ แล้วขึ้นแก่งเพื่องไป ที่แก่งนั้นน้ำเชี่ยวมากต้องเอาเชือกโยงขึ้น ที่กลางฝั่งซ้ายมือมีน้ำห้วยไหลมาแต่บนฝั่งลงลำน้ำของ เวลาย่าย ๕ โมง ๒๐ นาฑิ (๕.๒๐ ล.ท.) หยุดพักหัวแก่งเชื่องน้อย

ณ วันจันทร์แรม ๘ ค่ำ เดือน ๔ เวลาย่ำรุ่ง (๖ ก.ท.) แล้วออกจากแก่งเชื่องน้อยไป เวลาโมงเช้าถึงแก่งซาง ที่นั้นเขื่นเกาะใหญ่อยู่กลางน้ำและน้ำเชี่ยวมากต้องเอาเชือกโยงเรือขึ้นขึ้นได้ เวลา ๓ โมงเช้า (๙ ก.ท.) ถึงแก่งปุย มีเกาะใหญ่อยู่กลางน้ำ ๆ เดิรเขื่น ๒ ทาง เรือเดินได้ทั้ง ๒ ทาง และน้ำนั้นป่วนปั่นมากดูน่ากลัวไป เวลา ๔ โมงเช้า (๑๐ ก.ท.) ถึงห้วย แล้วมีน้ำห้วยเล็กไหลลงทางฝั่งซ้าย ๒ ห้วย ฝั่งขวา ๑ ห้วยไม่รู้จักชื่อ เวลา ๕ โมงเช้า (๑๑ ก.ท.) ถึงแก่งแลบเขื่นหาดหินใหญ่ออกมาทางฝั่งซ้าย เรือเดิรทางฝั่งขวา และน้ำไหลเชี่ยวแรงมาก ด้วยช่องทางนั้นแคบเข้า พอพ้นฝั่งไปถึงห้วยมีน้ำไหลมาลงทางฝั่งขวามือ ฝั่งซ้ายมีน้ำห้วยแลบไหลมาลงฝั่ง เวลาย่าย ๕ โมง (๕ ล.ท.) ถึงหาดปามีน้ำใหญ่ไหลมาลงน้ำของและที่นั่นน้ำเชี่ยวมาก ตั้งแต่ห้วยแลบมาถึงหาดปา มีน้ำห้วยเล็ก ๆ ไหลมาลงน้ำของ ไม่รู้จักชื่อ ลงทางฝั่งซ้าย ๓ ห้วย ฝั่งขวา ๘ ห้วย เวลาย่ำค่ำ (๖ ล.ท.) ถึงปากชุง หยุดพัก

ณ วันอังคารแรม ๙ ค่ำ เวลาย่ำรุ่ง (๖ ก.ท.) ออกจากปากชุงถึงวังคนินแล้วถึงหาดเนิน เวลา ๓ โมงเช้า (๙ ก.ท.) ริมฝั่งซ้ายมือมีน้ำไหลมาลงน้ำของเรียกปากเนิน ที่หาดนั้นน้ำไหลเชี่ยวมีหาดหินออกมาจากฝั่งขวา และน้ำในที่นั้นป่วนปั่นดูน่ากลัวมากต้องเอาเชือกผูกเรือลากขึ้นไป

ทิละตอน ๆ ถึง ๓ คราวจึงพ้น พอเวลา ๔ โมงเช้า (๑๐ ก.ท.) ถึงหาดซุยมีหาดหินอยู่ทางฝั่งซ้าย น้ำไหลเชี่ยวแรงมากต้องเอาเชือกผูกลากจึงขึ้นได้ แล้วถึงผาแดงตั้งอยู่หัวหาดฝั่งข้างซ้าย เพราะที่หน้าผานั้นแดง แล้วถึงภูงามเขากว้าง เวลา ๕ โมงเช้า (๑๑ ก.ท.) ถึงแก่งหลวงที่แก่งมีเกาะเกะกะอยู่กลางน้ำหลายเกาะและเป็นแก่งใหญ่ มีน้ำไหลเชี่ยวป่วนปั่นเสียงน้ำไหลดุจคลื่นใหญ่ในพระมหาสมุทรดูพิลึกน่าพึงกลัวยิ่งนัก ในเวลาเมื่อจะเอาเรือขึ้นแก่งนั้นต้องขนของขึ้นมาจากเรือหมดและประทุนเรือก็ต้องรื้อขึ้นหมดสิ้น ทางที่จะเอาเรือขึ้นนั้นได้ ๒ ทาง ทางฝั่งขวามีอันนั้นเอาเรือใหญ่ขึ้นต้องเอาเชือกโยง คนฉุดตั้งแต่ ๑๐ คนขึ้นไป และมีคนถือท้ายถ่อหัวโดยแข็งแรงจึงขึ้นได้ ทางฝั่งซ้ายนั้นเอาเรือที่อย่างย่อมขึ้นเอาเชือกโยง มีคนฉุดตั้งแต่ ๑๐ คนขึ้นไปเหมือนกัน แต่คนอยู่ในเรือไม่ได้ด้วยน้ำที่นั้นสูงกว่ากันประมาณกำมา เรือที่เอาขึ้นมานั้นน้ำเข้าทุกลำคนจึงลงอยู่ในเรือไม่ได้ ต้องลงอยู่ที่ริมแก่งเอาถ่อค้ำไว้พออย่าให้เรือชิดฝั่งเข้าไปได้ คนที่ถือเชือกโยงก็ลากขึ้นไป ในขณะนั้นเรือลำที่เราเอาขึ้นทางฝั่งข้างซ้าย แรงคนที่ฉุดทนไม่ไหวเหนี่ยวไม่อยู่พวนหลุดจากมือ ด้วยกำลังน้ำเชี่ยวพวนไปคล้องเอาหินเข้าพวนเลยขาดเรือล่มจมไหลตามน้ำไป จนเวลาค่ำจึงเอาขึ้นได้ ในวันนั้นเรือที่มาในกองทัพก็เอาขึ้นแก่งไม่หมดต้องนอนค้างอยู่ที่แก่งนั้น

ณ วันพุธแรม ๔ ค่ำ เดือน ๔ เวลา ๓ โมงเช้า (๙ ก.ท.) ออกจากแก่งหลวงไปประมาณ ๔ โมงเช้า (๑๐ ก.ท.) มีน้ำห้วยไหลมาทางฝั่งซ้ายลงลำน้ำของ เวลา ๕ โมงเช้า (๑๑ ก.ท.) ถึงแก่งยิงหมาก ที่แก่งนั้นต้องเอาเชือกโยงขึ้นไปเหมือนกัน ด้วยน้ำนั้นเชี่ยวไหลแรงเอาเชือกโยงเป็นระยะ ๆ ขึ้นไปหลายตอนจึงพ้น ไปประมาณเที่ยงถึงดอนตะไคร้หอมอยู่ฝั่งซ้าย เวลาบ่าย ๒ โมง (๒ ล.ท.) ถึงห้วยตาลานมีน้ำไหลมาทางฝั่งซ้ายลงน้ำของ เวลาบ่าย ๓ โมง (๓ ล.ท.) ถึงหาดเดื่อ เวลาย่ำค่ำ (๖ ล.ท.) ถึงแก่งไทรหยอกต้องขนของขึ้นจากเรือ แล้วจึงเอาเรือขึ้นแก่ง ที่แก่งนี้มีเกาะยาวตามลำน้ำอยู่กลางน้ำ ๆ ไหลลงมาตามซอกหินกว้างประมาณ ๗—๘ ศอก น้ำจึงเชี่ยวมาก เรือที่จะขึ้นต้องเอาเชือกโยงจึงขึ้นได้ แล้วหยุดพักอยู่ที่แก่งนั้นคืนหนึ่ง

ณ วันพฤหัสบดีแรม ๑๑ ค่ำ เดือน ๔ เวลา ๓ โมงเช้า (๙ ก.ท.) ออกจากแก่งไทรหยอกไปเวลา ๔ โมงเช้า (๑๐ ก.ท.) ถึงแก่งหลวงยาง, มีเกาะอยู่กลางน้ำ ๆ ไหลแรงแต่พอเอาเรือขึ้นได้ เวลาบ่าย ๑ โมง (๑ ล.ท.) ถึงแก่งรายน้ำไหลเชี่ยวต้องเอาเชือกโยงจึงขึ้นได้ ด้วยเป็น

เกาะอยู่กลางน้ำ ๆ จึงเชี่ยวจัดต้องเอาเชือกโยงเป็นระยะขึ้นไปและที่กลางเกาะมีน้ำห้วยไหลมาทางขวามือลงฝั่งน้ำของ เวลาย่าย ๓ โมง (๓ ล.ท.) ถึงแก่งประตูช่อ ที่แก่งนั้นมีเกาะเป็นหินใหญ่อยู่กลางน้ำ ๒ เกาะ น้ำไหลลง ๓ ทาง และเมื่อเรือจะขึ้นนั้นเอาเชือกโยงจึงขึ้นได้ เวลาย่าย ๔ โมง (๔ ล.ท.) ถึงแสนมหาที่นั้นน้ำไหลเชี่ยวและริมฝั่งเป็นผาชันถ่อไม่ได้ต้องเอาเชือกโยง คนได่ไปตามเขาดูน่าลำบากมาก เพราะฉะนั้นจึงเรียกว่าแสนมหา เวลาย่ำค่ำ (๖ ล.ท.) ถึงตาดเจานอ้ย หยุดพักคืนหนึ่ง ในเวลาคืนวันนั้นฝนตกและลมพายุใหญ่เบียกหมดทั้งลำเรือ ตกอยู่ประมาณ ๓ ชั่วทุ่มจึงหาย

ณ วันศุกร์แรม ๑๒ ค่ำ เดือน ๔ เวลาย่ำรุ่ง (๖ ก.ท.) ออกจากตาดเจานอ้ย และทางเหล่านี้ต้องถ่อและเอาเชือกลากขึ้นไปเป็นทางยากลำบากทั้งสิ้น ต่อขึ้นมาถึงหาดหลาเป็นหาดใหญ่อยู่ฝั่งซ้ายมือเวลาโมงเช้า (๗ ก.ท.) ถึงท่าเคื่อที่ตั้งฉางเข้า หยุดรับประทานอาหารและเบิกเข้ากับตากผ้านุ่งห่มซึ่งเบียกฝนในเวลากลางคืนนั้น ครั้นเวลา ๔ โมงเช้า (๑๐ ก.ท.) ออกจากท่าเคื่อไป ครั้นเวลา ๔ โมง ๓๐ นาที (๑๐.๓๐ ก.ท.) ถึงตาดเจาใหญ่ เป็นหาดหินใหญ่ออกมาทางฝั่งขวามือเรือเดรทางฝั่งซ้าย ที่ขนเขาริมฝั่งซ้ายมีน้ำไหลตกมาแต่ขนเขาเรียกห้วยตาดเจาไหลมาลงลำน้ำของ เวลา ๕ โมง (๑๑ ก.ท.) ถึงแก่งทองชุม ที่แก่งนี้ทางขึ้นก็พอประมาณ เวลาเที่ยงถึงโคกพังพา ที่นั้นเป็นวังกว้างใหญ่และมีน้ำห้วยไหลรินๆ มาลงลำน้ำของทางขวามือ ทางฝั่งซ้ายเรียกห้วยงูมีน้ำไหลมาลงลำน้ำของมาก เวลาย่าย ๒ โมงเศษ (๒ ล.ท. เศษ) ถึงท่าลำมีบ้านตั้งอยู่ฝั่งขวามือ ๕ หลัง เวลาย่าย ๔ โมง (๔ ล.ท.) ถึงหาดชานเป็นหาดใหญ่ อยู่ฝั่งขวามือเป็นหาดลาดสะอาดดี เวลาย่าย ๕ โมง (๕ ล.ท.) ถึงแก่งออยเป็นเกาะใหญ่ยาวอยู่กลางน้ำ น้ำเดิร ๒ ทาง และเชี่ยวเป็นคลื่นมากต้องเอาเชือกลากเรือจึงขึ้นได้ ที่ริมฝั่งทางซ้ายมีน้ำห้วยไหลมาลงลำน้ำใหญ่ ๒ ห้วย เวลาย่ำค่ำ (๖ ล.ท.) ถึงเมืองนานมีบ้านอยู่ ๒ หมู่ หมู่ใต้เรียกบ้านโคกปม หมู่เหนือเรียกบ้านโคกทราย ตั้งอยู่ฝั่งขวามือมีหาดใหญ่เรียกหาดโคกทรายและหมู่บ้านใน ๒ หมู่นี้ประมาณ ๔๐ หลังเรือน หยุดพักอยู่ที่นั้นคืน ๑ คืนวันนั้นเวลา ๑ ยามเศษ (๙ ล.ท. เศษ) ฝนตกมีพายุใหญ่ประมาณ ๑ ชั่วโมงจึงหาย

ณ วันเสาร์ แรม ๑๓ ค่ำ เดือน ๔ เวลา ๒ โมงเช้า (๘ ก.ท.) ออกจากเมืองนานไป เวลา ๓ โมงเช้า (๙ ก.ท.) ถึงแก่งฮาว ต้องเอาเชือกโยงเรือจึงขึ้นได้ แล้วมีน้ำห้วยศุขไหลมาทางฝั่งขวาลงน้ำของ มีบ้านประมาณ ๑๐ หลังเรือน ตั้งอยู่ฝั่งขวาที่เชิงเขาและริมฝั่งเวลา ๔ โมงเช้า (๑๐ ก.ท.) ถึงห้วยน้ำฮาวไหลมาลงฝั่งน้ำของข้างฝั่งซ้าย เสียงดังเหมือนลมพายุใหญ่ ในเวลานั้นฝนตกพรำ ๆ ไปประมาณ ๑ ชั่วโมง เวลาเที่ยงเศษถึงแก่งซึกที่นั่นก็ต้องเอาเชือกโยงจึงขึ้นได้ เวลาบ่าย ๒ โมง (๒ ล.ท.) ถึงแก่งมองที่แก่งนั้นน้ำไหลเชี่ยวและนูนสูงกว่ากันมาก ต้องเอาเชือกลากช่วยกันหลายคนเรือจึงขึ้นได้ และฝั่งขวามือมีน้ำห้วยมองไหลมาลงลำน้ำของ เวลาบ่าย ๔ โมง (๔ ล.ท.) ถึงปากฮางมีน้ำห้วยฮางไหลมาข้างฝั่งซ้าย ในเวลานั้นพบพวกเมืองน่านคุมช้างมาพักอยู่ที่นั้น ๕๐ เชือก ถามได้ความว่าจะไปขนเข้าที่บ้านนาแคมมาส่งที่ท่าเชียงแมน และมีบ้านข่าแจะตั้งอยู่ฝั่งซ้ายประมาณ ๘ หลังคาเรือน เวลาบ่าย ๕ โมงเศษ (๕ ล.ท. เศษ) ถึงแก่งกูบ เวลาย่ำค่ำ (๖ ล.ท.) ถึงแสนหมูทอก หยุดพักอยู่คืน ๑

วันอาทิตย์ แรม ๑๔ ค่ำ เดือน ๔ เวลาย่ำรุ่ง (๖ ก.ท.) แล้วออกจากแสนหมูทอก เวลาโมงเช้า (๖ ก.ท.) ถึงแก่งเพาะมีบ้านตั้งอยู่ฝั่งขวามือประมาณ ๑๐ หลังเรือน มีน้ำห้วยเพาะไหลมาลงลำน้ำของข้างฝั่งขวา เวลา ๓ โมงเช้า (๙ ก.ท.) ถึงหาดสิงเป็นหาดหินใหญ่อยู่ฝั่งซ้าย เวลา ๔ โมงเช้า (๑๐ ก.ท.) ถึงแก่งคังที่แก่งนั้นน้ำเชี่ยวมาก และมีทางฉะเพาะเรือขึ้นได้กว้างประมาณ ๒ ศอก น้ำสูงเป็นขั้นเรือขึ้นยากนัก อยู่ฝั่งขวา ข้างฝั่งซ้ายขึ้นไม่ได้ เมื่อเรือขึ้นแก่งนี้ต้องเอาเชือกโยงทั้งหัวท้ายจึงขึ้นได้ ถ้าไม่เช่นนั้นน้ำเข้าเรือ เวลา ๕ โมงเช้า (๑๑ ก.ท.) ถึงบ้านซ่องใต้ ตั้งอยู่ฝั่งซ้าย มีบ้านประมาณ ๒๐ หลังเรือน ที่หน้าบ้านซ่องเรียกหาดเชี่ยว เวลาบ่าย ๓ โมงเศษ (๓ ล.ท. เศษ) ถึงห้วยชีมีน้ำไหลมาทางฝั่งขวาลงลำน้ำของ มีบ้านประมาณ ๒๐ หลัง เวลาย่ำค่ำ (๖ ล.ท.) ถึงบ้านจำหนัก หยุดพักคืน ๑

ณ วันจันทร์ แรม ๑๕ ค่ำ เดือน ๔ เวลาเช้าออกจากบ้านจำหนัก เวลาโมงเช้า (๗ ก.ท.) ถึงแก่งซาง มีบ้านตั้งอยู่ฝั่งขวา เรียกบ้านเมืองขาย มีบ้านประมาณ ๑๐ หลังเรือน เวลา ๒ โมงเช้า (๘ ก.ท.) ถึงหาดลิ่มเป็นหาดใหญ่ออกมาข้างฝั่งขวา ข้างฝั่งซ้ายมีลำห้วยลิ่มไหลมาลงลำน้ำของ แล้วถึงบ้านดินชุมตั้งอยู่ฝั่งขวามือ มีบ้านประมาณ ๑๕ หลังเรือน เวลา ๔ โมงเช้า

(๑๐ ก.ท.) ถึงบ้านสิง ตั้งอยู่ฝั่งขวา มีบ้านอยู่ประมาณ ๑๐ หลังเรือน แล้วถึงบ้านท่าเลื่อน ตั้งอยู่ฝั่งซ้าย มีบ้านประมาณ ๒๐ หลัง ถึงบ้านปากลิงตั้งอยู่ฝั่งตะวันตก มีบ้านประมาณ ๓๕ หลัง เวลาบ่ายโมงเศษ (๑ ล.ท) ถึงบ้านจอมวัวตั้งอยู่ฝั่งขวา มีบ้านประมาณ ๒๐ หลัง ที่หน้าบ้านจอมวัวนั้นมีหาดทรายใหญ่ เวลาบ่าย ๒ โมง (๒ ล.ท.) ถึงแก่งแค่นอยู่ฝั่งซ้าย ฝั่งขวาเป็นดอน เรียกดอนอิว เวลาบ่าย ๒ โมงเศษ ถึงหาดเชียงแก้ว มีบ้านตั้งอยู่ฝั่งตะวันออกประมาณ ๑๒ หลัง บ้านสังกะโลกอยู่ฝั่งขวา มีเรือนประมาณ ๓๐ หลัง บ้านงานอยู่ฝั่งซ้าย แต่ชาวบ้านเรียกว่างานกลาง งานใต้ งานเหนือ มีหมู่บ้านเนื่องต่อไป มีเรือนประมาณ ๔๐ หลังคา ถึงบ้านคอยตั้งอยู่ฝั่งตะวันออกมีเรือน ๘ หลังคา ต่อไปถึงบ้านค่าย (ที่บ้านค่ายนี้ เดิมพระยาธรรมาซึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ยกกองทัพขึ้นมาตั้งอยู่ที่นี่จึงได้เรียกบ้านค่ายต่อมาจนทุกวันนี้) มีเรือน ๑๒ หลังคา ต่อไปถึงท่าเชียงแมน อยู่ฝั่งตะวันตก มีเรือนประมาณ ๕๐ หลังคา ข้ามมาฝั่งตะวันออกถึงเมืองนครหลวงพระบาง เวลาบ่าย ๓ โมง (๓ ล.ท.) ขึ้นจากเรือเข้าพักค่ายใหญ่ในวันนั้น

วันอังคาร ขึ้น ๑ ค่ำ เดือน ๕ ปีชวด ยังเป็นนพศก ข้าพเจ้าจึงได้ให้นิมนต์พระสงฆ์ ๖ รูป มาเจริญพระพุทธมนต์ฉลองค่าย รุ่งขึ้นวันพุธ ขึ้น ๒ ค่ำ เดือน ๕ พระสงฆ์รับอาหารบิณฑบาตร เมื่อพระสงฆ์รับอาหารบิณฑบาตรแล้ว ได้มีราษฎรชายหญิงเอาดอกไม้ธูปเทียนมาคารวะด้วยความยินดีเป็นอันมาก ข้าพเจ้าได้แจกเงินกับสิ่งของต่าง ๆ ให้ตามสมควร

ครั้นเวลาเย็นวันนี้ เจ้าราชวงศ์นิมนต์พระสงฆ์ ๗ รูป มาเจริญพระพุทธมนต์ และจัดสิ่งของต่าง ๆ มาถวายพระเป็นการของเจ้าราชวงศ์ฉลองให้วันหนึ่ง

วันพฤหัสบดี ขึ้น ๓ ค่ำ เดือน ๕ พระยานนทบุรี ข้าหลวงได้นิมนต์พระสงฆ์ ๗ รูปมาเจริญพระพุทธมนต์ และจัดสิ่งของต่าง ๆมาถวายพระสงฆ์ เป็นการของพระยานนทบุรีฉลองให้วันหนึ่ง

และในวันเดียวกันนี้ได้รับหนังสือบอกราชการมาจากเมืองเชียงค้อท่าขวา เมืองแถง รวม ๕ ฉะบับ แต่ยังไม่ทราบใจความ ขณะนั้นมิสเตอร์คอลินซ์มาพูดด้วยการทำแผนที่ ข้าพเจ้าได้สั่งให้เขต ๆ ๔ คน ไปทำแผนที่ด้วย แล้วได้สั่งพระพลเมืองพิชัยซึ่งมาในกองทัพ ให้เอาคนไปช่วยมิสเตอร์คอลินซ์ทำแผนที่ด้วย

วันศุกร์ ขึ้น ๔ ค่ำ เดือน ๕ พระสงฆ์มารับอาหารบิณฑบาตรแล้ว เวลาเช้า ๔ โมง (๑๐ ก.ท.) ได้เอาตราความชอบซึ่งพระราชทานมาแต่กรุงเทพฯ มอบให้พระพล ๑ หลวงอินทบัญญา ๑ หลวงอนุรักษ์ ๑ รวม ๓ คนรับไป

วันเสาร์ ขึ้น ๕ ค่ำ เดือน ๕ ข้าพเจ้าได้สั่งให้แจกเงินให้พวกข่าแจะคนละ ๑ สลึง รวม ๖๐ คน

วันอาทิตย์ ขึ้น ๖ ค่ำ เดือน ๕ ข้าพเจ้าได้แจกเงินและสิ่งของให้เจ้าน้อยมหายศและลูกบ่าว ซึ่งมาจากเมืองน่าน กับได้ฝากกะเป๋าหนังและเสื้อผ้าไปให้พระยาเมืองกงซึ่งกำกับฉางเข้าอยู่ท่าเดื่อ แล้วสั่งให้เจ้าน้อยมหายศไปกำกับฉางเข้าบ้านนาแคม

วันนี้เวลาบ่าย ๔ โมง (๔ ล.ท.) เลฟเตอร์แนนท์ฝรั่งเศส กับมิสเตอร์ฟรันโค มาหาแต่ไม่พบกัน เพราะข้าพเจ้าป่วย เลฟเตอร์แนนท์จึงฝากหนังสือไว้ ๒ ห่อ ให้ส่งไปกรุงเทพฯ

วันจันทร์ ขึ้น ๗ ค่ำ เดือน ๕ ได้จัดการพิธีสรงน้ำและยกทองพระยาง ซึ่งได้อัญเชิญมาจากถ้ำน้ำพูนพร้อมกับกองทัพ และได้นำขึ้นประดิษฐานไว้ในค่ายใหญ่ มีเจ้านายท้าวพระยาราษฎรชายหญิงฝ่ายลาว และทหารนายทัพนายกอง ได้พร้อมกันมีการมหรสพสมโภช คือมีพิณพาทย์ประโคม มีเทวดาหลวง ๒ คน สิงห์ ๑ คน เทวดาหลวงนั้นแต่งตัวใส่หน้ากาก เสื้อผ้าที่สวมนั้นประดับด้วยป้านใบเย็นขนยาวๆ สิงห์ก็แต่งตัวด้วยป้านใบเย็นขนมิกลองตี ๑ ลูก เทวดาหลวงกับสิงห์เต้นไปด้วยกัน เหมือนเช่นเล่นสิงห์โตอย่างกรุงเทพฯ เต้น ๓ พักแล้วก็เลิก (คำว่าเทวดาหลวงนี้อีกอย่าง ๑ ชาวเมืองนครหวงพระบางเรียกว่า ปู่เยอ ย่าเยอ แปลว่า ปู่ใหญ่ ย่าใหญ่ เป็นที่นับถือเกรงกลัวของราษฎรชายหญิงในเมืองนครหลวงพระบางยิ่งนัก)

วันอังคาร ขึ้น ๘ ค่ำ เดือน ๕ ข้าพเจ้าพร้อมด้วยเจ้านายท้าวพระยาข้าหลวง และนายทัพนายกองราษฎรชายหญิง เวียนเทียนแล้ว ทำฉลากเสี่ยงทายว่า พระบางนั้นจะสมัครอยู่วัดเดิมหรือจะสมัครอยู่วัดใด ได้ฉลากว่าอยู่วัดเดิม ครั้นเวลาบ่าย ๔ โมง (๔ ล.ท.) จึงแห่ไปประดิษฐานไว้ ณ วัดวิชุนตามเดิม

ในวันนั้น ได้เอาตราความชอบซึ่งพระราชทานมาแต่กรุงเทพฯ มอบให้กับหลวงพิศณุเทพ พระยานนทบุรีกับหลวงพิศณุเทพได้สนทนาอยู่จนเวลาค่ำ

ครั้นเสร็จการพิธีพิเศษเหล่านี้แล้ว ได้จัดราชการต่อไป พระยานนทบุรีข้าหลวง และพระพลัยฎานุรักษ์ ปลัดทัพได้รายงานเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่ได้มี และได้จัดทำมาแล้วก่อนเวลาที่ข้าพเจ้ามาถึง

แต่พระพลัยฎานุรักษ์ ปลัดทัพนั้นได้มาถึงเมืองนครหลวงพระบางแต่ ณ วันเสาร์ ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๔ ปีกุน นพศก พระยานนทบุรีได้จัดการรับรองและให้พักตามสมควร

ในวันเดียวกันนี้ พระศรีอรรคฮาด พระยาเมืองแพน นายทัพนายกองซึ่งตั้งรักษาราชการอยู่กับเจ้าราชภาคินัยที่เมืองงอย ได้มีบอกมาถึงเมืองนครหลวงพระบางฉบับ ๑ ส่งต้นหนังสือองยานายช่อท่าขวา เป็นอักษรจีน ๘ ฉบับ อักษรลาว ๓ ฉบับ รวม ๑๑ ฉบับ กับต้นหนังสือของนายคง ซายันเมเยอร์ ๑ ฉบับ หนังสือมองซิเออร์ปาวีร์ คอมมิชชันเนอร์ มีมาถึงกอมมิศแซฝรั่งเศส ๒ นาย ซึ่งมากับกองทัพใหญ่ ๑ ฉบับ รวม ๑๕ ฉบับ

ใจความในต้นหนังสือ พระศรีอรรคฮาด พระยาเมืองแพนว่า ณ วันอาทิตย์ ขึ้น ๘ ค่ำ เดือน ๔ เวลาเช้า ๓ โมง (๙ ก.ท.) อาจารย์สุวรรณ์เมืองเชียงค้อกับไพร่ ๓ คน พาช่อพวกองยาท่าขวา ๓ คน รวม ๗ คน ถือหนังสือองยาและหนังสือเมืองเชียงค้อมาที่เมืองงอย ช่อ ๓ คนนั้นชื่อว่องตาเล่าแย้ ซินองแย้ กับย่อยสำหรับใช้สอย ๑ คน

ในต้นหนังสือที่เป็นอักษรลาว ๓ ฉบับ มีมาถึงเจ้าราชภาคินัย ๑ ถึงข้าพเจ้า (พระยาสุรศักดิ์มนตรี) ๑ ถึงเมืองเชียงค้อ ๑ ฉบับ ที่ถึงเมืองเชียงค้อนั้นมีความว่า ให้พระยาเชียงค้อจัดคน ๒ คน ริบถือหนังสือลงมาถึงเจ้าราชภาคินัย ฉบับที่ถึงข้าพเจ้า (พระยาสุรศักดิ์มนตรี) และถึงเจ้าราชภาคินัย ใจความต้องกันว่าท้าวขวา ท้าวจัน ไปพาฝรั่งเศสขึ้นมารบเมืองลาได้แล้วไพร่ราษฎรพากันแตกตื่นตกใจกลัว ขอกองทัพยกขึ้นไปป้องกันรักษา และให้กองทัพฝรั่งเศสถอย กองทัพออกไปนอกพระราชอาณาเขตต์

ในต้นหนังสือพระยาเชียงค้อกับคำให้การอาจารย์สุวรรณ์ มีใจความต้องกันว่า ณ ข้างขึ้นเดือนยี่ ได้เห็นครัวพวกช่อเมืองม่วยเมืองลาแตกหนีเข้ามาอยู่เมืองเชียงตัง เชียงทราง รวมชายหญิงใหญ่น้อยประมาณ ๘,๐๐๐ เศษ จะเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่-

หัว ณ กรุงเทพฯ แต่กองทัพฝรั่งเศสที่ยกเข้ามารบเมืองลานั้น พวกครัวซ่อแจ้งว่ามีกำลังประมาณ ๒๐๐ คน

ใจความในหนังสือนายคง ซายันเมเยอร์ ว่า มองซิเออร์ปาวีร์กับนายคง ซายันเมเยอร์ และและพลทหารได้ขึ้นไปถึงเมืองแถง แต่วันพุธ ขึ้น ๔ ค่ำ เดือน ๔ แล้ว แต่กองทัพฝรั่งเศสนั้นตั้งพักอยู่ที่เมืองแถง ๒๐ วัน แล้วยกตามพวกซ่อไปทางเมืองม่วยเมืองลาแต่ ณ วันอังคาร ขึ้น ๓ ค่ำ เดือน ๔ แล้ว มองซิเออร์ปาวีร์ขอให้นายคง ซายันเมเยอร์ จัดทหารอยู่เฝ้าเรือกับสิ่งของของมองซิเออร์ปาวีร์ที่เมืองแถง ๔ คน แล้วมองซิเออร์ปาวีร์จ้างผู้ไทยเมืองแถง ๔ คน นำมองซิเออร์ปาวีร์กับนายคง ซายันเมเยอร์ และพลทหารตามกองทัพฝรั่งเศสไปแต่วันพฤหัสบดี ขึ้น ๕ ค่ำ เดือน ๔

นายคง ซายันเมเยอร์ ได้มีหนังสือมาถึงหลวงภักดีวิเศษ ผู้ช่วยท้าวสัมฤทธิฉะบับ ๑ ความว่า ขอให้หลวงภักดีช่วยจัดสะเบียงส่งขึ้นไปไว้ที่เมืองแถง และว่าระหว่างทางเรือมองซิเออร์ปาวีร์ได้กระทบแก่งล่มลง มองซิเออร์ปาวีร์จมน้ำลงไป ขณะที่เกือบจะจมมิด พวกทหารที่ไปด้วยก็ช่วยกันกันฉุดคึงขึ้นมา จึงได้รอดพ้นจากความตาย และพากันเดินทางต่อไปแล้ว

หลวงภักดีวิเศษจัดสะเบียงส่งขึ้นไปให้แต่วันอาทิตย์ ขึ้น ๘ ค่ำเดือน ๔ แล้ว กับได้ยกข้อความมายังเจ้าราชภาคินัย ณ เมืองงอย

เจ้าราชภาคินัยได้ทรายความแล้วเห็นว่า ซึ่งนายคง ซายันเมเยอร์จัดทหาร ๔ คน อยู่รักษาเรือและสิ่งของ ๆ มองซิเออร์ปาวีร์ที่เมืองแถงนั้น กลัวจะเป็นการไม่มั่นคง เจ้าราชภาคินัยจึงจัดให้หลวงภักดีวิเศษผู้ช่วยคุมเรือ ๒ ลำ พร้อมด้วยสะเบียงขึ้นไปช่วยทหารรักษาสิ่งของ ๆ มองซิเออร์ปาวีร์ที่เมืองแถง

ต้นหนังสือขององยานายซ่อที่เป็นอักษรจีน ๘ ฉะบับนั้น พระยานนทบุรีให้จีนเก็งตันล่ามแปลได้ความว่า มีมาถึงท่านพระยาสุรศักดิ์มนตรีแม่ทัพ ๑ ฉะบับ ถึงพระสวามิภักดิ์สยามเขตต์ (กายตง) ๕ ฉะบับ ถึงกอยี่ ๒ ฉะบับ ฉะบับที่มีถึงท่านพระยาสุรศักดิ์มนตรี แม่ทัพนั้นมีความว่ากองทัพฝรั่งเศสยกล่วงเลยเข้ามา ๑๖ หัวเมืองแล้วยังแต่เมืองนุยชันขาว เมืองนกขาว เมืองงานขาว ๓ เมืองนี้ก็ได้ขึ้นกับเมืองนครหลวงพระบาง ขอให้ท่านแม่ทัพจัดการเรื่องเขตต์แดนให้

ตกลงบริบูรณ์ ด้วยกองทัพฝรั่งเศสได้ล่วงเลยเข้ามาในพระราชอาณาเขตต์ ราษฎรชาวบ้านแตกตื่นตกใจ ขอท่านแม่ทัพให้ตาเล่าแย้ยกขึ้นไปก่อน จะได้ชี้แจงการให้ราษฎรชาวบ้านมีความยินดีจึงจะไม่หนีไปพ้นเขตต์แดน ในคำแปลหนังสือของยาที่มีถึงพระสวามิภักดิ์ ฯ และกอยั่นั้น มีความถามถึงข่าวสุขทุกข์แก่กันและบอกข่าวข้อราชการด้วย

พระยานนทบุรี จึงได้ให้ส่งต้นหนังสือของยาที่เป็น อักษรจีน ๘ ฉะบับกับ สำเนาหนังสือนายคงซายันเมเยอร์ และหนังสือของมองซิเออร์ป่าวีร์ ที่มีมาถึง กอมมิศแซฝรั่งเศส ๒ นายนั้นลงมายังข้าพเจ้า (พระยาสุรศักดิ์มนตรี) แล้ว พระยานนทบุรีจึงคำริว่าในบอกพระยาเชียงค้อและคำให้การอาจารย์สุวรรณว่า ครัวพวกช่อเมืองม่วยเมืองลาพากันแตกหนีเข้ามาเมืองเชียงคังเชียงทรางประมาณ ๘,๐๐๐ คนนั้น ได้สอบถามพวกท้าวพระยาที่ได้เคยขึ้นไปเห็นถิ่นฐานบ้านเมืองไพร่พลเมืองทางนั้น ก็ได้ความว่าคนเดิมในพื้นเมืองม่วยเมืองลาหามีถึง ๘,๐๐๐ คนไม่ หรือจะเป็นคนเมืองอื่นแตกตื่นเข้ามาสมทบปะปนอยู่ด้วยประการใดก็ยังไม่ได้ความชัดแจ้ง ครั้นจะไม่จัดทหารไพร่พลรีบยกขึ้นไป ตามคำที่พระยาเชียงค้อและองยาท่าขวาขอลงมาก็จะเป็นที่เสียทางราชการไป จึงได้ปรึกษาพร้อมกันเห็นว่า ทางฝ่ายเมืองสิบสองจุไทยก็ได้จัดให้หลวงดัษกรปลาศคุมทหารนายไพร่ยกขึ้นไปรักษาเมืองแถงและสืบสวนข้อราชการทางเมืองไลแล้ว แต่เมืองหัวพันห้าทั้งหกนั้น จะให้หลวงจำนงยุทธกิจคุมทหารขึ้นไปปกครองรักษาหรือหลวงจำนงยุทธกิจก็ตกม้าบอบช้ำ ยังหาหายเป็นปกติไม่ จึงขอให้หลวงจำนงยุทธกิจจัดกัปตันออฟฟิเซอร์กองหนึ่งกองใดที่สมควรให้ขึ้นไปรับราชการในครั้งนี้ด้วย หลวงจำนงยุทธกิจจึงจัดให้กัปตันเจริญกองที่ ๔ คุมทหารนายและไพร่ ๑๐๙ คนเข้าราชวงศ์ ได้จัดให้ พระยาเชียงเหนือ และพระยานาใต้ คุมไพร่เมืองนครหลวงพระบาง ๑๐๐ คนยกขึ้นไปปกครองรักษาไพร่ราษฎรในเมืองหัวพันห้าทั้งหก คนเมืองนครหลวงพระบางซึ่งได้เคยเกณฑ์มาใช้ในราชการทัพตั้งบ้านเรือนอยู่ในลำน้ำอูทางกองทัพจะไป ครั้นจะให้ลงมาที่เมืองนครหลวงพระบางกว่าจะพรักพร้อมก็จะช้าเสียเวลาจึงแต่งให้เพี้ยศรีอุดมกับแสนธรรมวงศาขึ้นไปเกณฑ์คนตามลำน้ำอูมีจำนวน ๕๕ คน ถ้าได้คนพร้อมแล้วให้ตามขึ้นไปส่งให้นายเจริญกัปตันพระยาเชียงเหนือ พระยานาใต้ ที่เมืองงอย อีก ๔๕ คนนั้นจะให้เจ้าราชภาคินัยจัดคนที่เมืองงอยส่งให้ครบตามจำนวน

แล้วพระยานนทบุรีจึงมีหนังสือถึงหลวงภักดีกรปลาศฉะบับ ๑ ถึงเจ้าราชภาคิไนย์ฉะบับหนึ่ง ใจความต้องกันว่า ซึ่งองบาท่าขวากับพวกข่อและพระยาเชียงค้อมีหนังสือร้องขอกำลังกรุงเทพ ฯ ไปรักษาราชการเมืองนั้น จำเป็นต้องรีบจัดทหารไพร่พลไปประจำรักษาราชการเมืองหัวพันห้าทั้งหก โดยเร็ว จึงนิ่งช้าอยู่ไม่ได้ขอให้หลวงภักดีกรปลาศรีบคิดราชการทางเมืองหัวพันห้าทั้งหกด้วย เจ้าราชภาคิไนย์จะแบ่งออฟฟีเซอร์ทหารในบังคับหลวงภักดีกรปลาศสัก ๕๐ เศษ รีบเร่งไปปกครองป้องกันอันตรายไพร่ราษฎรซึ่งร้องขอลงมานั้นโดยเร็วได้จะเป็นการดี จะได้เป็นที่ป้องกันรักษาแดนดินและน้ำใจราษฎรในพระราชอาณาเขตต์มิให้เป็นที่ตื่นตกใจมากเกินไป แต่ที่เมืองแถงนั้น พิเคราะห์ดูในหนังสือนายคงซายันเมเยอร์ เห็นความว่าจะไม่มีสิ่งใดกีดขวางแล้ว ขอให้หลวงภักดีกรปลาศรีบยกขึ้นไปตั้งมั่นอยู่ที่ค่ายเชียงแล แล้วจัดการไปเยี่ยมเยียนข้าหลวงกรุงเทพ ฯ ซึ่งมาในกองทัพฝรั่งเศสกับจะได้ส่งหนังสือพ่างข่าวราชการที่ข้าหลวงด้วย กับถ้านายเรอิญกัปตัน พระยานาใต้ ขึ้นไปถึงเมืองงอยแล้ว ให้เจ้าราชภาคิไนย์จัดคนที่เมืองงอย ๔๕ คนมอบให้นายเรอิญกัปตัน พระยาเชียงเหนือ พระยานาใต้ รีบเดินกองทัพไปทางเมืองซ่อนตรวจราชการทางเมืองหัวพันห้าทั้งหกโดยเร็ว

แล้วได้จัดเงิน รูเบี้ย เงินเหรียญโฟ้อง เหรียญสลึง รวมเป็นเงินตรา ๑๕ ชั่งเศษกับสิ่งของเสื้อผ้าต่าง ๆ มอบให้นายเรอิญกัปตันสำหรับจะได้รางวัลแจกจ่ายอุดหนุนแก่ทหารและพวกลาว, แม้ว, เย้า, ข่า, ผู้ไทย ซึ่งได้เป็นกำลังและมีความชอบในราชการแล้วได้จัดการวางสะเบียงอาหารตามสมควร

นายเรอิญกัปตัน พระยานาใต้ พร้อมด้วยทหารนายไพร่ได้ยกจากเมืองนครหลวงพระบางไปแต่วันอาทิตย์แรม ๗ ค่ำ เดือน ๔ ปีกุนนพศก

ฝ่ายพระยานนทบุรี เมื่อได้จัดให้หลวงภักดีกรปลาศ ยกขึ้นไปเมืองแถงฝ่าย ๑๒ ขุไทย และสืบสวนข้อราชการทางเมืองไล กับจัดให้กัปตันเรอิญยกขึ้นไปตรวจราชการทางฝ่ายเมืองหัวพันห้าทั้งหกนั้นแล้ว พระยานนทบุรีได้รับหนังสือพระยาเชียงเหนือ พระยาเมืองแพนพวกนายทัพนายกองซึ่งตั้งพักราชการอยู่กับเจ้าราชภาคิไนย์ที่เมืองงอยฉะบับ ๑ ลงวันศุกร์แรม ๑๒ ค่ำ เดือน ๔ มีความว่าเจ้าราชภาคิไนย์ได้รับหนังสือพระยานนทบุรีว่ากองทัพจะยกขึ้นไปรักษาราชการเมืองแวน

เมืองสบแอด เมืองเชียงค้อ ได้มีหนังสือแต่งให้อาจารย์สุวรรณถือไปเมืองเชียงค้อฉะบับ ๑ เมืองสบแอดฉะบับ ๑ เมืองแวนฉะบับ ๑ เมืองซ่อนฉะบับ ๑ ความต้องกันว่า นายเวริญกัปตัน พระยาเชียงเหนือ พระยานาใต้ จะได้คุมทหารกรุงเทพ ฯ และทหารหัวเมืองยกขึ้นมาทางเมืองซ่อน ถ้าถึงเมืองซ่อน แล้ว จึงจะแยกกองทัพให้ ไปตั้ง รักษาเมือง แวนกอง ๑ เมืองสบแอดกอง ๑ เมืองเชียงค้อกอง ๑ ให้ผู้รักษาเมือง ท้าวเพี้ยจัดสะเบียงอาหารไว้รับกองทัพโดยเร็ว กับเจ้าราชภาคิไนย์ได้จัดเงินในราชการมอบให้ ติงตงแย้ไป ให้องยาท่าขวา สำหรับแจกจ่ายให้ ตัวนายช่อ ซึ่งอยู่กับองยาตามสมควร อาจารย์สุวรรณกับติงตงแย้ได้ออกจากเมืองงอยไปแต่วันจันทร์แรม ๘ ค่ำเดือน ๔

หลวงภักดีวิเศษผู้ ช่วยท้าว สำฤทธิ์ ได้ มีหนัง สือบอกส่ง ตันหนัง สือเพี้ย พันธุระอาณา เขตร์โกไสยลงมาเมืองงอยมีความว่า หลวงภักดีวิเศษ ท้าวสำฤทธิ์ ได้บังคับให้เพี้ยพันธุระอาณาเขตร์โกไสยจัดแต่งผู้สมควรขึ้นไปสืบราชการทางเมืองแถง เพี้ยพันธุระอาณาเขตร์ โกไสยได้แต่งให้ท้าวไชย นายฮก กับไพร่มีชื่อรวม ๑๐ คน ขึ้นไปถึงเมืองแถงแล้วกลับลงมาแจ้งว่า พวกเมืองแถงได้เล่าให้ฟังว่า ท้าวจันพากองทัพฝรั่งเศสมาที่ เมืองแถงตั้งให้ท้าวพรหม เป็นกายตงให้ เพี้ยโดยเป็นลิเตือง ฝรั่งเศสว่าถ้าเจ้านายเมืองหลวงพระยางและเจ้านายฝ่ายญวนมาให้รับรองทั้งสองฝ่าย กองทัพฝรั่งเศสจะยกไปตีย่อที่เมืองยางเมืองบนก่อน ถ้าท่านแม่ทัพใหญ่กรุงเทพ ฯ ยกขึ้นไปถึงเมืองแถงแล้ว จึงจะแย่งปันเขตต์แดนภายหลัง กับว่ากองทัพฝรั่งเศสยกมาทางท่าขวาตั้งอยู่ที่เมืองลา ๔๐๐ คน พวกซ่อมารวมอยู่กับงายตาเล่าแย้ ที่เมืองบนประมาณ ๑,๕๐๐ คน แล้วพากันข้ามน้ำวัดน้ำสวนออกไปทางเมืองจานาย์ จะขึ้นไปหาซำกงเปา

ตั้งแต่วันอาทิตย์แรม ๗ ค่ำ เดือน ๔ ถึงวันศุกร์แรม ๑๒ ค่ำเดือน ๔ เจ้าราชภาคิไนย์ได้จัดเข้าขึ้นไปใส่ฉางที่สบอดและยังจัดส่งขึ้นไปอยู่เนือง ๆ

อนึ่ง เจ้าราชภาคิไนย์ได้แต่งให้ท้าวคำดี ขึ้นไปกวาดต้อนครอบครัวบ้านน้ำยากนายาง ซึ่งแตกขึ้นไปพักอยู่ เมืองไทร เมืองแปงให้ กลับลงมาอยู่ ตามภูมิลำเนาเดิม ณ วันจันทร์ ขึ้น ๔ ค่ำเดือน ๔ ท้าวคำดีพาครอบครัวลงมาถึงบ้านน้ำยากนายางรวมชายหญิงประมาณ ๔๐๐ เศษ แต่ครอบครัวขัดสนด้วยสะเบียงอาหาร เจ้าราชภาคิไนย์ได้จ่ายสะเบียงที่ฉางน้ำยากให้พวกครัวเหล่านั้นยืมไปเป็นกำลังตั้งพักอาศัยอยู่สืบไป

พระยานนทบุรีได้รับหนังสือหลวงภักรปลาศ นายควง กัปตัน ๑ ฉะบับ ลงวันพฤหัสบดี แรม ๑๑ ค่ำ เดือน ๔ ปีกุน นพศก ใจความว่า ณ วันพุธแรม ๑๐ ค่ำ เดือน ๔ หลวงภักรปลาศ นายควงกัปตันขึ้นไปถึงท่าสบอัด เวลานั้นพอถึงนายชุ่ม สัปลุตเตอร์แนนท์ คุมทหารนายไพร่ ๓๓ คนกับพระยาเมืองขวากลับจากบ้านข่าหน้ามาถึงท่าสบอัดพร้อมกัน หลวงภักรปลาศได้ถามถึงสะเบียงอาหาร พระยาเมืองขวาแจ้งว่า พระยาเมืองขวากับพระยาหมื่นหน้าได้เกณฑ์เข้าและเอาเงินในราชการซื้อเข้าเพิ่มเติมขึ้นอีกรวมได้เข้า ๔,๓๕๗ ถัง และจ่ายไปเสมอทุก ๆ วัน คงมีอยู่ในฉางสบอัด ๖๔๗ ถัง ยังจะได้จ่ายต่อไปอีก เห็นว่าสะเบียงอาหารมีน้อย หลวงภักรปลาศจะยกขึ้นไปหาได้ไม่ จึงได้ให้นายชุ่ม สัปลุตเตอร์แนนท์กับทหาร ๓๐ คน คุมสะเบียงอาหารและเข้าสาร ๒๔๕ ถังผ่อนขึ้นไปตามลำน้ำนัวก่อน นายชุ่มสัปลุตเตอร์แนนท์ได้ออกจากสบอัดไปแต่ ณ วันศุกร์แรม ๑๒ ค่ำ เดือน ๔ และหลวงภักรปลาศได้มีหนังสือแจ้งมายังเจ้าราชภาคินัย ฉะบับหนึ่งด้วยแล้ว ถ้าเจ้าราชภาคินัยได้ส่งเข้าทางเมืองงอยขึ้นไปอีกเท่าใดให้บอกจำนวนเข้าให้ทราบด้วย เมื่อได้ทราบจำนวนเข้าเห็นว่าพอจะยกขึ้นไปได้แล้ว หลวงภักรปลาศจะรีบยกขึ้นไปโดยเร็ว

นายเจริญกัปตันได้มีหนังสือถึงพระยานนทบุรีและพระพลัยฎานุรักษ์ปลัดทัพฉะบับหนึ่งลงวันอาทิตย์แรม ๑๔ ค่ำ เดือน ๔ ใจความว่านายเจริญกัปตันขึ้นไปเมืองงอยแต่ ณ วันศุกร์แรม ๑๒ ค่ำ เดือน ๔ ได้ไปหาเจ้าราชภาคินัย และได้ถามการสะเบียงแต่เมืองงอยขึ้นไปถึงสบทราง และเมืองซ่อน เจ้าราชภาคินัยแจ้งว่า เข้าสารเมืองงอยมีอยู่ ๖,๔๔๒ ถัง ๑๘ ทะนาน ฉางเมืองซ่อน ๓๐๐ ถัง ฉางปากแซงสบทรางมีอยู่ ๒,๕๔๗ ถัง ๑๕ ทะนาน การที่จะยกขึ้นไปเมืองซ่อนนั้น นายเจริญกัปตันกับเจ้าราชภาคินัยได้ปรึกษาพร้อมกันเห็นว่า ควรจะแบ่งทหารให้ล่วงหน้าขึ้นไปก่อน จะได้สืบสวนราชการและสะเบียงอาหารตามระยะทางให้ชัดแจ้ง นายเจริญกัปตันจึงจัดให้นายแซ่มสัปลุตเตอร์แนนท์กับทหารนายไพร่รวม ๓๑ คน เจ้าราชภาคินัยจัดให้พระยานาใต้กับไพร่ ๓๐ คน รวม ๖๑ คนรีบยกขึ้นไปเมืองซ่อนโดยเร็ว กำหนดนายแซ่มสัปลุตเตอร์แนนท์จะยกออกจากเมืองงอยไป ณ วันพฤหัสบดีขึ้น ๓ ค่ำ เดือน ๕ ปีชวดยังเบ็ญนพศก แต่นายเจริญกัปตันยังคอยหนังสือคำสั่งกับนายฉุนสัปลุตเตอร์แนนท์ นายด่วนสัปลุตเตอร์แนนท์ที่คุมทหารตามขึ้นไปภายหลังนั้น ถ้าขึ้นไปถึงพร้อมกันเมื่อใดแล้วจึงจะยกขึ้นไปภายหลัง

พระยานนทบุรีได้รับหนังสือหลวงภักดีปลาศ นายควง กัปตัน ๓ ฉะบับ ฉะบับหนึ่งลงวันพฤหัสบดีขึ้น ๓ ค่ำ เดือน ๕ ว่าพระยาหมื่นหน้าทำบัญชีเข้าซึ่งได้ส่งไปเมืองแถงมายืน เห็นควรจะผ่อน ออฟฟิเซอร์ และทหาร ขึ้นไป ตำรงการที่ เมืองแถงไว้ ชั้น หนึ่งได้ จึงจัดให้ นายพลอยลุตเตอร์แนนท์ คุมทหาร นายไพร่ ๗๒ คนและท้าว พระยา เมืองนครหลวง พระบางคน ๑ คุมไพร่ ๑๒ คน พวกเมืองแถง ๕ คน รวม ๘๙ คนล่วงหน้าขึ้นไปสมทบกับกองนายชุ่มสัปลุตเตอร์แนนท์ที่เมืองแถงเป็นทหาร ๑๒๐ คน เมื่อเข้าราชภาคินัย์ส่งเข้าขึ้นไปเห็นพอสำหรับกองหลวงภักดีปลาศที่จะยกขึ้นไปได้ จะกำหนดมาให้ทรายครั้งหลัง หลวงภักดีปลาศได้ทำคำชี้แจงราชการให้นายพลอยลุตเตอร์แนนท์หนึ่งฉะบับ กับมีหนังสือมายังข้าหลวงฝ่ายสยามซึ่งมาในกองทัพฝรั่งเศสตามทางราชการให้นายพลอยลุตเตอร์แนนท์ถือไป กับได้จัดเงินมอบให้นายพลอยลุตเตอร์แนนท์สำหรับจะได้ใช้จ่ายในราชการตามสมควร กำหนดนายพลอยลุตเตอร์แนนท์จะออกจากสบอดในวันพฤหัสบดีขึ้น ๓ ค่ำ เดือน ๕ และหลวงภักดีปลาศได้ทรายว่า โคยยน โคยยา เมืองแถงแตกหนีซ่อมาตั้งอยู่น้ำภาคหลวงภักดีปลาศจึงได้ให้หาตัว โคยยน โคยยา แต่โคยยนป่วยมาไม่ได้ โคยยากับไพร่ ๗ คนมาแจ้งต่อหลวงภักดีปลาศว่า พวกครัวเมืองแถงแตกหนีซ่อมาอยู่ในลำน้ำอูฝ่ายเหนือและน้ำภาค ๒๒๑ ครัว หลวงภักดีปลาศได้พูดชี้แจงกับโคยยาตามสมควรแก่ทางราชการทุกประการ

ฉะบับ ๑ ลงวันอาทิตย์ขึ้น ๖ ค่ำ เดือน ๕ ส่งต้นหนังสือญวน ๒ ฉะบับ ต้นหนังสือนายชุ่มสัปลุตเตอร์แนนท์ ๑ ฉะบับ รวม ๓ ฉะบับ มีความว่าเมื่อวันเสาร์ ขึ้น ๕ ค่ำ เดือน ๕ เวลาเช้า ๕ โมงเศษ (๑๑ ก.ท.เศษ) หลวงภักดีวิเศษผู้ช่วยซึ่งให้ไปสำรวจเมืองขวา เมืองหลา เมืองฮุน เมืองเชียงฮุงนั้น ถือหนังสือช่อ ๒ ฉะบับกับหนังสือนำของท้าวไลมาถึงสบอดัก หลวงภักดีวิเศษผู้ช่วยแจ้งว่าได้ขึ้นไปสำรวจเกณฑ์เรือได้เรือ ๓๕ ลำ แล้วท้าวนาควงศ์เมืองฮุนส่งหนังสือช่อลงมาเขียนรอยแกะออกดูทั้ง ๒ ฉะบับ เขียนด้วยกระดาษแดงประทับตราฉะบับ ๑ เขียนด้วยกะบอกไม้ไม่ได้ประทับตราฉะบับ ๑ หลวงภักดีปลาศให้ล่ามแปลทั้ง ๒ ฉะบับ หนังสือนั้นลงวันเดือน ๑ ขึ้น ๖ ค่ำ ข้างจีน ตรงกับวันพฤหัสบดีขึ้น ๖ ค่ำ เดือน ๓ ปีกุน นพศกทั้ง ๒ ฉะบับ ใจความฉะบับที่ประทับตรานั้นมีว่า กวานติงฟูเกวียนเบียน ช่อเกียวอันตี มีหนังสือมาถึงท่านแม่ทัพกรุงเทพ ฯ ว่า

เมื่อเดือน ๑๑ ขึ้ควาย ๒๘ ค่ำ ตรงกับวันอังคารเดือน ๑ แรม ๑๓ ค่ำ ปีกุน นพศก ฝรั่งเศสกับเหวียนวังกวางคุมทหารฝรั่งเศสและญวน ๖,๐๐๐ คนเข้ามาถึงในสิบสองจุไทย แล้วห้ามคนในกองทัพไม่ให้กระทำข่มเหงกดขี่ไพร่ราษฎรในสิบสองจุไทย จึงได้แจ้งความมาให้ทราบ ขอเชิญท่านแม่ทัพขึ้นไปพูดจาให้ทราบข้อความกันทั้ง ๒ ฝ่าย ราษฎรจะได้มีความร่มเย็นเป็นสุขต่อไป บัดนี้ฝรั่งเศสได้ยกมาถึงเมืองสิบสองจุไทยแล้ว พวกไพร่ราษฎรกลัวอำนาจฝรั่งเศสยิ่งนัก เมื่อเดือน ๑๒ ขึ้นค่ำ ๑ ฝรั่งเศสยกเข้าตีเมืองไลอยู่ ๓ วัน จนถึงวันที่ ๔ เวลาเช้าฝรั่งเศสหนุนเนื่องกันมามาก พวกเมืองไลสู้ไม่ได้แตกหนีไปทางยกบ้างทางเรือบ้าง ขึ้นไปตามน้ำแท้และทางเมืองแย้ เมืองตอง กองทัพฝรั่งเศสก็ไล่ติดตามพวกเมืองไลไปจนถึงเมืองจานาซี แล้วหยุดเหยียนกาวพวกเมืองไลไปข้างข่อเมืองม่วยเมืองลาได้ข่อ ๓,๐๐๐ คน เข้าต่อสู้รบกับฝรั่งเศสที่ติดตามไปได้วัน ๑ สู้ฝรั่งเศสไม่ได้แตกหนี แล้วกองทัพฝรั่งเศสก็กลับไปตั้งอยู่เมืองไล แผ่นดินเมืองไลนี้มีการรบพุ่งกันมาช้านานแล้ว พวกที่ไม่อยากทำการรบพุ่งก็หนีไปอยู่ยังเมืองเลียบ เมืองเกาเซิน ที่หลบลี้หนีอยู่ในป่าเขตต์แขวงเมืองไลก็เที่ยวไปเป็นโจรผู้ร้าย แล้วได้มีหนังสือไปถึงก๊กขอเกืองแม่ทัพญวน ๆ ทราบแล้วจึงขัดฝรั่งเศสให้ตั้งอยู่เมืองไล ฝ่ายครอบครัวเมืองสิบสองจุไทยจึงเข้าหาเหวียนวังกวาง ๆ จึงพาเอาฝรั่งเศสลงมาเมืองแถง แล้วบอกกับพวกครอบครัวว่าความร้ายดีสิ่งไรรอคอยให้ท่านแม่ทัพใหญ่กรุงเทพ ฯ ขึ้นมาถึงเสียก่อน ขอให้ท่านแม่ทัพรีบขึ้นไปเมืองแถงโดยเร็ว จะได้เกลี้ยกล่อมราษฎรให้เข้ามาอยู่ตามภูมิลำเนาเดิมต่อไป ด้วยฝรั่งเศสมาทำร้ายขอให้ช่วยห้ามปรามด้วย ถ้าท่านแม่ทัพทราบความแล้วขอให้มีสิ่งใดไปเยี่ยมเยียนฝรั่งจะได้มีความรักใคร่ต่อกัน และมีเงินทองเข้าของขอให้แจกจ่ายไพร่ราษฎรทั้งหลาย ไพร่ราษฎรคอยท่าท่านแม่ทัพอยู่ ขอเชิญท่านแม่ทัพขึ้นไปช่วยสงเคราะห์ให้เป็นการดี จะได้อยู่เย็นเป็นสุขด้วยกันทั้ง ๒ ฝ่าย ใจความในฉะบับที่ไม่ประทับตราว่า หนังสือก๊กขอเกืองแม่ทัพส่งมาถึงท่านแม่ทัพกรุงเทพ ฯ ด้วยเมื่อเดือน ๑๑ ขึ้ควาย ๒๘ ค่ำ ฝรั่งเศสคน ๑ เหวียนวังกวางอยู่กินเจียวเตินคน ๑ รวม ๒ คน เป็นหัวหน้าชำนาญในการสงครามคุมทหารญวน ๖,๐๐๐ คนเข้ามาตั้งอยู่ในสิบสองจุไทยได้ ๑๖ วัน ฝรั่งเศสกับเหวียนวังกวาง ปรึกษากันแล้ว จึงได้นำความไปแจ้งต่อก๊กขอเกืองแม่ทัพ ๆ ทราบความแล้ว จึง

ได้ให้ฝรั่งเศสกับเหวียนวังกวางคุมกำลังให้ไปเลียบตูในเขตต์สิบสองจุไทยถึงวันเดือน ๑๒ ขึ้นค่ำ ๑ ตรงกับวันพฤหัสบดีเดือน ๒ ขึ้นค่ำ ๑ ปีกุน นพศก มาถึงกลางทางพบกับช่อชื่อเตียวมากวนหวา ได้รบกันอยู่ ๓ วันถึงวันที่ ๔ เตียวมากวนหวาหนีกลับไปเมืองไล แล้วพาครอบครัวเมืองไลแตกหนีไปเมืองมวดทาง ๑ เมืองเลียบทาง ๑ กองทัพฝรั่งเศสและญวนจึงได้ไล่ไปจนถึงเมืองจา แล้วตั้งสะกัดขีดทางไว้ทุก ๆ ทาง ฝรั่งเศสกับเหวียนวังกวางจึงได้แจ้งความไปยังก๊กยอเก็อง ๆ ทราบความแล้วจึงได้มีหนังสือลงมาเชิญท่านแม่ทัพทางกรุงเทพ ฯ ให้ริบยกทหารขึ้นไปช่วยกันปราบปราม สิ่งใดจะเป็นการดีจะได้ปรึกษาหารือให้ตกลงกันทั้ง ๒ ฝ่าย แต่คอยท่าอยู่ก็หมดปีแล้ว มีข้อความหลายประการล่ามแปลออกยังหาชัดเจนไม่ เพราะความยังต้นยังปลายเคลือบคลุมอยู่ ดังแจ้งในต้นหนังสือ ๒ ฉะบับนั้นแล้ว ในต้นหนังสือนายชุ่มสัปลุตเตอร์แนนท์ ลงวันพฤหัสบดีขึ้น ๓ ค่ำ เดือน ๕ ใจความว่านายชุ่มสัปลุตเตอร์แนนท์ได้ออกจากสยอดไปแต่ ณ วันศุกร์ แรม ๑๒ ค่ำ เดือน ๔ ปีกุน นพศก ล่องเรือไปถึงหาดคีเรือยรรทุกเข้าล่มลงลำ ๑ เสียของทหารไปคือปืน ๑ กะยอก ปลายดาพ ๒ คันชีพสายสะพาย คันชีพซองดาพ ๑ สำรับ ปั่สตัน ๒๐ นัด หม้อเข้ามีฝาพร้อม ๓ ลูก เข้าสาร ๘ กะทอ ช้างคนลงดำก็หาได้ไม่ แล้วก็เลยไป ณ วันอังคารขึ้น ๑ ค่ำ เดือน ๕ ถึงค่ายเชียงแลแล้วไปเมืองแถง นายชุ่มสัปลุตเตอร์แนนท์ได้ขึ้นไปตรวจตูในค่ายมีเรือนอยู่ที่หน้าทำเนียบหลัง ๑ กับเรือนพระสวามิภักดิ์สยามเขตต์ยังเหลืออยู่ นายชุ่มสัปลุตเตอร์แนนท์จึงให้นายสุดซายันกับทหาร ๔ คนออกตรวจตูตามบ้านราษฎร แล้วนายสุดซายันได้พากวางขุน บ้านสามหมื่นมาหานายชุ่มสัปลุตเตอร์แนนท์ ๆ จึงถามกวางขุนว่า ราษฎรได้กลับเข้าอยู่ตามภูมิลำเนาแล้วหรือยัง กวางขุนแจ้งว่าได้ยกกลับเข้ามาอยู่แต่ ๗ หลังคาเรือนกองทัพฝรั่งเศสกับญวนประมาณ ๗๐๐ คนยกเข้าไปตั้งอยู่ในเมืองซอดระยะทางห่างจากเมืองแถง ๓ คืน แต่พวกช่อนั้นยกหนีข้ามแม่น้ำแท้ไปมากแล้ว ฉะบับ ๑ ลงวันอังคารขึ้น ๘ ค่ำ เดือน ๕ ส่งลำเนาหนังสือหลวงดัษกรปลาศชี้แจงเพิ่มเติมไปให้นายพลอยลุตเตอร์แนนท์ นายชุ่ม นายนิน สัปลุตเตอร์แนนท์ฉะบับ ๑ มีความว่า เมื่อวันจันทร์ขึ้น ๗ ค่ำ เดือน ๕ หลวงดัษกรปลาศได้รับหนังสือพระพลัษฎานุรักษ์ปลัดทัพ ฉะบับ ๑ มีความว่า พระพลัษฎานุรักษ์ได้ยกล่วงน่าขึ้นมาถึงเมืองนครหลวงพระบางแต่ ณ วันศุกร์ แรม ๕ ค่ำ เดือน ๔ แล้ว ครั้น ณ วันพุธแรม ๑๐ ค่ำ เดือน ๔ พระพลัษฎานุรักษ์ได้รับหนังสือ

ท่านพระยาสุรศักดิ์มนตรี แม่ทัพใหญ่กรุงเทพ ฯ ๑ ฉะบับ ความว่ามีความวิตกร้อนใจด้วยกองทหารที่ได้ยกล่วงน่าขึ้นไปนั้นเป็นอันมาก จึงให้เรียกกองหลวงดัษกรปลาศ ที่ล่วงน่าไป นั้นกลับในเมื่อถึงเมืองแถงและสืบราชการได้ความประการใดแล้วโดยเร็ว อย่าให้ทันฝนตกชุกลงมา ไพร่พลจะได้ความยอบช้ำมาก ด้วยยังจะทำการในแล้งหน้าต่อไป เวลานี้ถึงจะทำการก็คงไม่ตลอดไปได้ เพราะฉะนั้นนายพลอยลุตเตอร์แนนท์สืบราชการได้ความประการใดแล้ว ให้รีบกลับลงมาอย่าให้ทันเข้าฤดูฝนชุกกำหนดหลวงดัษกรปลาศจะกลับลงมาจากบ้านสยอด ณ วันอาทิตย์ขึ้น ๖ ค่ำ เดือน ๕ ปีชวดยังเป็นนพศก

ต่อมาข้าพเจ้า (พระยาสุรศักดิ์มนตรี) ได้สั่งให้พวกนายทัพนายกองทำบัญชีเข้าคงฉางไว้ทุก ๆ ตำบล และให้ทำบัญชีไพร่พลซึ่งประจำรักษาราชการอยู่ ณ เมืองนครหลวงพระบางด้วย และได้ชี้แจงให้พระยานนทบุรีข้าหลวงทราบว่า เวลานี้ก็ควนจะย่างเข้าฤดูฝนอยู่แล้ว จำเป็นจะต้องตั้งพักจัดราชการอยู่ ณ เมืองนครหลวงพระบางไปก่อน ที่จะยกกองทัพขึ้นไปปราบปรามโจรผู้ร้ายและจัดการพระราชอาณาเขตต์ทางเมืองสิบสองจุไทย และเมืองหัวพันห้าทั้งหกนั้นถึงแม้จะจัดราชการลงไปในฤดูฝนนี้ก็คงไม่สำเร็จ เวลานี้หรือบ้านเมืองก็ยังหาปกติราบคาบไม่ ไพร่บ้านพลเมืองยังมีความครั่นคร้ามขามเกรงโจรผู้ร้ายและมีความหวาดเสียวตื่นตกใจอยู่เสมอเห็นว่าควรจะต้องตั้งกองทัพมั่นไว้ และจัดราชการให้เป็นปกติเรียบร้อย เสียก่อนจะได้เป็นที่อุ่นใจพลเมืองควรจะต้องผ่อนราษฎรซึ่งประจำรักษาราชการอยู่นั้นให้ลงมือทำไร่ไถนาหาสะเบียงอาหารไว้เป็นกำลังราชการต่อไป และคิดว่าจะรอมองซิเออร์ปาวีร์กลับลงมาถึงเมืองนครหลวงพระบางเสียก่อน เมื่อได้ความประการใดแล้วจะได้จัดการไปตามทางที่สมควรแก่ราชการ

ต่อมาได้รับหนังสือหลวงดัษกรปลาศ เล่าเรื่องที่หลวงดัษกรปลาศได้รับหนังสือจากนายซุ่มสัปลุตเตอร์แนนท์ ๑ ฉะบับ กับจากพระไพรัชภาคภักดีฝากมากับมองซิเออร์ปาวีร์อีก ๑ ฉะบับ

ใจความในหนังสือฉะบับของนายซุ่มสัปลุตเตอร์แนนท์ว่า เมื่อมองซิเออร์ปาวีร์กลับมาถึงเมืองแถงนั้นมีทหารฝรั่งเศสประมาณ ๗๐ คน ทหารญวนประมาณ ๑๐๐ เศษ ใช้ปืนเหมือนปืนล้อแต่ยิงได้ทีละนัดเป็นอาวุธ (อาวุธชะนิดเดียวกันนี้พวกทหารฝรั่งเศสยิงได้ทีละ ๕ นัด การเป็น

เช่นนี้ก็โดยเกรงทหารญวนจะเป็นกบฏ ยืนต่าง ๆ เหล่านี้ข้าพเจ้า (แม่ทัพ) เก็บเอามาไว้ที่มิวเซียมกรุงเทพ ฯ ทุก ๆ ชะนิด) สะเบียงอาหารใช้ขนมปังและเนื้อโคเป็นพื้น มาส่งมองซิเออร์-ปาวีร์ นายพลอย สัปลุตเตอร์แนนท์ ได้จัดทหารไปรับ มองซิเออร์ปาวีร์เข้ามาพักอยู่ที่เรือนพระสวามิภักดิ์สยามเขตต์ นายซุ่มสัปลุตเตอร์แนนท์ ขึ้นไปเยี่ยมเยียนมองซิเออร์ปาวีร์และทหารฝรั่งเศสที่มาส่งนั้น มองซิเออร์ปาวีร์ได้ถามนายซุ่มสัปลุตเตอร์แนนท์ว่ามาอยู่ที่นี่ทำไม มีหนังสือของท่านแม่ทัพไทยมาด้วยหรือเปล่า นายซุ่มสัปลุตเตอร์แนนท์ตอบว่าไม่มี มองซิเออร์ปาวีร์บอกว่าถ้าเช่นนั้น ก็อยู่ที่นี่ไม่ได้ พรุ่งนี้จงกลับไปพร้อมกัน นายซุ่มสัปลุตเตอร์แนนท์ตอบว่า ยังกลับไปไม่ได้จะต้องมีหนังสือบอกไป ให้หลวงภักดีนายทัพหน้าทราบเสียก่อน ถ้าหลวงภักดีปลาศมีคำสั่งให้กลับจึงจะกลับได้ มองซิเออร์ปาวีร์ก็ว่าไม่ต้องมีหนังสือบอกไปดอก แต่มองซิเออร์ปาวีร์ก็หายอมให้นายซุ่ม สัปลุตเตอร์แนนท์อยู่ในที่นั้นต่อไป ยังคับให้นายซุ่มสัปลุตเตอร์แนนท์ยกกลับลงมาพร้อมกันกับมองซิเออร์ปาวีร์ด้วย นายซุ่มสัปลุตเตอร์แนนท์จะพูดจาขัดขืนต่อไปอีกก็เกรงว่าจะมีความผิด และเกิดเหตุเป็นการใหญ่โตขึ้น จะเป็นการที่เสื่อมเสียทาง พระราชไมตรีไปมองซิเออร์ปาวีร์ กับนายคง ซายันเมเยอร์ นายซุ่ม สัปลุตเตอร์แนนท์ ก็พากันยกออก จากค่ายเชียงแลพากันเดิรทางต่อมา ส่วนพวกทหารฝรั่งเศสและทหารญวนที่มาส่งมองซิ เออร์ปาวีร์นั้นยังคงตั้ง พักอยู่ ณ ค่ายเชียง และ เมืองแถง ครั้นมองซิเออร์ปาวีร์และพวกทหาร ที่มาด้วยเดิรทางมาถึงยอดเขาลูกหนึ่ง พบนายพลอย ลุตเตอร์แนนท์คุมทหารสวนทางขึ้นไป มองซิเออร์ปาวีร์จึงบอกให้นายพลอยลุตเตอร์แนนท์พาทหารกลับเสีย เพราะเขตต์แดนเมืองแถงทหารฝรั่งเศสเดิรไปมาอยู่เสมอ จะขึ้นไปพักอยู่ไม่ได้ จะเกิดเป็นข้อวิวาทกันขึ้น นายพลอยลุตเตอร์แนนท์ตอบว่าจะต้องอยู่ที่นี่คอยรอหนังสือคำสั่งของหลวงภักดีปลาศเสียก่อน มองซิเออร์ปาวีร์กับพวกที่มาก็พากันเดิรเลยมาถึงห้วยปากเยอ มองซิเออร์ปาวีร์และนายคง ซายันเมเยอร์ก็เร่งรีบให้ตัดไม้ลูกแพขึ้น ๕ แพ เพื่อจะล่องลงมายังเมืองนครหลวงพระบาง แล้วนายซุ่มสัปลุตเตอร์แนนท์กับทหาร ๓๐ คนก็ลามองซิเออร์ปาวีร์แยกทางไปทางบ้านสบอัด

ใจความในหนังสือของพระไพรัชภาคภักดีว่า เมื่อได้พบกับมองซิเออร์ปาวีร์ ๆ ได้เสนอความชอบของนายคง ซายันเมเยอร์ และทหารไทยว่า เก่งได้ช่วยสู้รบพวกฮ่อเพื่อป้องกันมองซิเออร์

ปาวิร์แข็งแรงมาก และแม่ทัพฝรั่งเศสก็ได้ริโปตกับพระไพรชภาคภักดีเช่นนี้เหมือนกัน พระ-ไพรชภาคภักดีเห็นว่า ในเวลานั้นพวกทหารมีความขัดสน ได้แจกเงินให้เป็นกำลังตามสมควร

ต่อมากัปตันคูเปต์ ลุตเตอร์แนท นิคอลลง ข้าหลวงฝรั่งเศสได้มาหาข้าพเจ้าแจ้งว่า อยากจะขึ้นไปตรวจทำแผนที่ตามลำน้ำอู และจะได้ฟังข่าวมองซิเออร์ปาวิร์ว่า ได้ลงมาถึงไหนแล้ว ขอให้ช่วยจัดเรือจัดคนให้ ข้าพเจ้าได้สั่งให้นายสรรค์ บุนนาค มหาดเล็กล่ามกับนายทหาร และไพร่รวม ๖ คน ให้แสนแก้วเป็นผู้นำทางไปกับกัปตันคูเปต์และลุตเตอร์แนนท์นิคอลลง ให้พระยานนท-บุรีจัดเรือให้ ๓ ลำ คนสำหรับเรือ ๙ คนให้ไปส่ง เมื่อได้เดินทางไปพบกับมองซิเออร์ปาร์วิร์แล้วก็กลับมายังเมืองนครหลวงพระบางพร้อมกัน

ณ วันจันทร์ ขึ้น ๑๔ ค่ำ เดือน ๕ ปีชวด จ.ศ. ๑๒๔๙/๕๐ เลาย่าย ๒ โมงเศษ (๒ ล.ท. เศษ) กองมองซิเออร์ปาวิร์มาถึงเมืองนครหลวงพระบาง ได้จัดให้พักตามสมควร พอเรียบร้อยแล้ว ข้าพเจ้าได้สอบถามนายคง ซายันเมเยอร์ ได้ความดังนี้ คือเมื่อนายคง ซายันเม-เยอร์ ได้ออกจากเมืองนครหลวงพระบางไปเกือบจะถึงเมืองแถง ได้พบกับซ่อพวก ๑ ประมาณ ๕๐ คน ซ่อพวกนั้นก็พากันเข้ามาเพื่อจะทำอันตรายแก่มองซิเออร์ปาวิร์ และพวกทหารที่ไปด้วยนาย คง ซายันเมเยอร์ กับนายสิบพลทหารได้ต่อสู้กับพวกซ่อเป็นสามารถ พวกซ่อสู้ไม่ได้จึงได้แตก หนีไปแล้ว จึงได้พากันเดินทางต่อไปจนถึงเมืองควาย พักอยู่ ณ ค่ายที่กองทัพฝรั่งเศสได้ตั้งอยู่ ก่อนนั้นจนถึงวันอังคาร ขึ้น ๑๐ เดือน ๔ จึงได้ทราบว่าท้าวพันเจ้าเมืองพันพากองทัพฝรั่งเศสยก ออกจากเมืองควายจะไปเมืองม่วย มองซิเออร์ปาวิร์กับนายคง ซายันเมเยอร์ จึงได้ติดตามกองทัพฝรั่งเศสไป เมื่อมาถึงค่ายเมืองลาจึงได้พบกองทัพฝรั่งเศส ซึ่งได้มีเคอร์แนลยอร์โนเป็นแม่ทัพคุมมา มองซิเออร์ปาวิร์จึงเสนอความชอบของนายคงและพลทหารไทยว่ามีความเก่งกาจกล้าหาญมาก จึงได้ช่วยชีวิตมองซิเออร์ปาวิร์ไว้ได้ เคอร์แนลยอร์โนจึงให้นายคง ซายันเมเยอร์ และพลทหารเหล่านั้นแสดงท่าทหารให้ดู นายคง ซายันเมเยอร์ และพลทหารก็กระทำท่าทหารให้ดู เคอร์-แนลยอร์โนก็ชมว่าเก่ง และแจกเงินให้แก่พวกทหารเหล่านั้น คือตัวนาย ๑๐ เหรียญ พลทหาร คนละ ๕ เหรียญ มองซิเออร์ปาวิร์กับนายคง ซายันเมเยอร์ พักอยู่ ๒ คืน แม่ทัพฝรั่งเศสก็จัดกองทัพแบ่งออกเป็น ๓ กอง ให้ยกตามกันไปทางเมืองขู่วันละกอง ครั้น ณวันอาทิตย์ ขึ้น ๑๕ ค่ำ

เดือน ๔ แม่ทัพฝรั่งเศสกับทหารนายไพร่ ประมาณ ๕๐๐ คน ก็ยกออกจากค่ายไป มองซิเออร์ปาวีร์กับนายคง ซายันเมเยอร์ ก็ยกตามกองทัพนั้นไปด้วย กองทัพฝรั่งเศสเดินเลียบลำน้ำปู่ข้ามน้ำแท้ไปทางฝั่งตะวันออก ไปหยุดพักอยู่ ณ ค่ายน้ำเจียนคืน ๑ รุ่งขึ้นก็ยกไปพักอยู่ ณ ค่ายที่เมืองง่าย ครั้นวันอังคาร แรม ๒ ค่ำ เดือน ๔ แม่ทัพฝรั่งเศสก็ยกกองแยกทางกับมองซิเออร์ปาวีร์ไปทางเมืองถ่าน แล้วท้าวขันพี่ ท้าวขวาน้อง ก็พากองทัพฝรั่งเศสอีกกอง ๑ มาจากค่ายเมืองลา รวมทหารทั้งนายและไพร่ ๑๐๐ เศษ ครั้นกองทัพฝรั่งเศสยกมาถึงเมืองง่ายแล้ว ท้าวขันจึงจัดให้ท้าวขวาน้องชายกับไพร่ ๑๓ คน นำมองซิเออร์ปาวีร์ไปลงเรือที่แม่น้ำแท้แจวไปตามลำน้ำ แต่วันพฤหัสบดี แรม ๔ ค่ำ เดือน ๔

ครั้น ณ วันศุกร์ แรม ๑๒ ค่ำ เดือน ๔ เวลาบ่าย ๔ โมงเศษ (๔ ล.ท. เศษ) มองซิเออร์ปาวีร์ กับนายคง ซายันเมเยอร์ และพวกที่ไปด้วยนั้นก็พากันไปถึงเมืองไล

นายทหารฝรั่งเศสผู้หนึ่ง กับหลวงคำนวนคัดคนาน นายบรรหารภูมิสถิตย์ ขุนปราบพลไชย ล่าม ซึ่งเป็นข้าราชการทางฝ่ายสยาม ซึ่งไปในกองทัพฝรั่งเศสสำหรับตรวจเขตต์แดน ก็มารับมองซิเออร์ปาวีร์กับพวกที่ไปด้วยนั้น ให้ไปพักอยู่ ณ กองทัพฝรั่งเศสในเมืองไล มีทหารฝรั่งเศสและทหารญวนตั้งรักษาอยู่ประมาณ ๒๐๐ คน ครั้นรุ่งขึ้นพระไพรัชภาคภักดี กับนายทหารฝรั่งเศสและทหารญวนประมาณ ๑๐๐ คน ซึ่งยกมาอีกกอง ๑ ก็พากันมาถึงที่พักเมืองไล มองซิเออร์ปาวีร์กับนายคง ซายันเมเยอร์ จึงพากันไปเยี่ยมเยี่ยนพระไพรัชภักดี ๆ ได้ถามข้อราชการแก่นายคง ซายันเมเยอร์ ๆ ได้ทำริโปตต่อพระไพรัชภาคภักดีโดยละเอียด พระไพรัชภาคภักดีจึงแจกเหรียญนอกให้นายคง ซายันเมเยอร์ ๓ เหรียญ ให้พลทหารคนละ ๑ เหรียญ หลวงคำนวนคัดคนานให้กางเกงสักหลาดแก่นายคง ซายันเมเยอร์ ๑ กางเกง ครั้นแล้วพระไพรัชภาคภักดีจึงมีหนังสือบอกส่งมายังเมืองนครหลวงพระบาง และถึงหลวงภักรปลาศ แม่ทัพหน้าคนละฉะบับมอบให้ล่ามมองซิเออร์ปาวีร์ถือกลับมา ครั้น ณ วันจันทร์ แรม ๑๕ ค่ำ เดือน ๔ มองซิเออร์ปาวีร์กับนายคง ซายันเมเยอร์และพวกที่ไปด้วยก็พากันถอยจากเมืองไล แม่ทัพฝรั่งเศสจึงจัดทหารฝรั่งเศสกับทหารญวน ๑๕๐ คน มาส่งมองซิเออร์ปาวีร์ ข้อความต่อไปนี้ตรงกับรายงานของนายซุ่ม สัปลุตเตอร์แนนท์ที่ได้กล่าวแล้วข้างต้น พอมองซิเออร์ปาวีร์ล่องแพแยกกับ

นายชุ่ม สัปลุตเตอร์แนนท์ มาตามลำแม่น้ำนัว ถึงสบเนาเวลาย่าย ๕ โมงเศษ (๕ ล.ท. เศษ) พบพระยาเมืองขวานำเรือ ๗ ลำขึ้นมารับมองซิเออร์ปาวิร์ และนายคง ซายันเมเยอร์ กับพวกทหารจึงลงเรือล่องมา ครั้นจวนจะถึงเมืองนครหลวงพระบาง มองซิเออร์ปาวิร์จึงแวะเรือขึ้นเดินบก ระหว่างนั้นมองซิเออร์ปาวิร์ผลัดเครื่องแต่งตัวใหม่ คือนุ่งผ้าปูมเขมร สวมเสื้อเก่าเปื่อนเปรอะมอมแมม เดินเท้าเปล่าจนมาพบกับกัปตันคูเปต์และพวกซึ่งไปยังเมืองนครหลวงพระบาง แล้วก็พากันกลับมายังเมืองนครหลวงพระบาง

ส่วนนายชุ่มซึ่งได้เชื่อถ้อยคำขู่กรรโชกของมองซิเออร์ ปาวิร์ กลับมาเสียก่อน ได้รับคำสั่งหลวงภักดีกรปลาศนั้น ข้าพเจ้าได้สั่งให้หลวงภักดีกรปลาศออกคำสั่งถอดนายชุ่ม สัปลุตเตอร์แนนท์ออกจากยศนายทหารลงมาเป็นพลทหารต่อไป

ต่อมารัฐบาลฝรั่งเศสได้ส่งตราและเหรียญเมืองญวนซึ่งมีรูปมังกร ๕ เล็บในดวงตรา และเหรียญมาให้ คือชั้นคอมมานเดอร์ให้ข้าพเจ้า (แม่ทัพ) และชั้นรองๆ ให้พระพลภักดานุรักษ์ หลวงภักดีกรปลาศ กับได้ส่งตราชั้นต่ำและเหรียญมาให้ข้าพเจ้าแจกแก่นายทหารและพลทหารที่ได้ไปส่งมองซิเออร์ปาวิร์ ข้าพเจ้าจึงได้ส่งตราและเหรียญนั้นมาทูลเกล้า ฯ ถวายให้ทอดพระเนตร พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวไม่ทรงพอพระราชหฤทัย ทรงเห็นว่าฝรั่งเศสเหยียดไทยเสมอกับญวนซึ่งเป็นเมืองขึ้นฝรั่งเศส ตราและเหรียญนั้นจึงได้ตกอยู่ที่กรมพระอาลักษณ์จนกาลทุกวันนี้

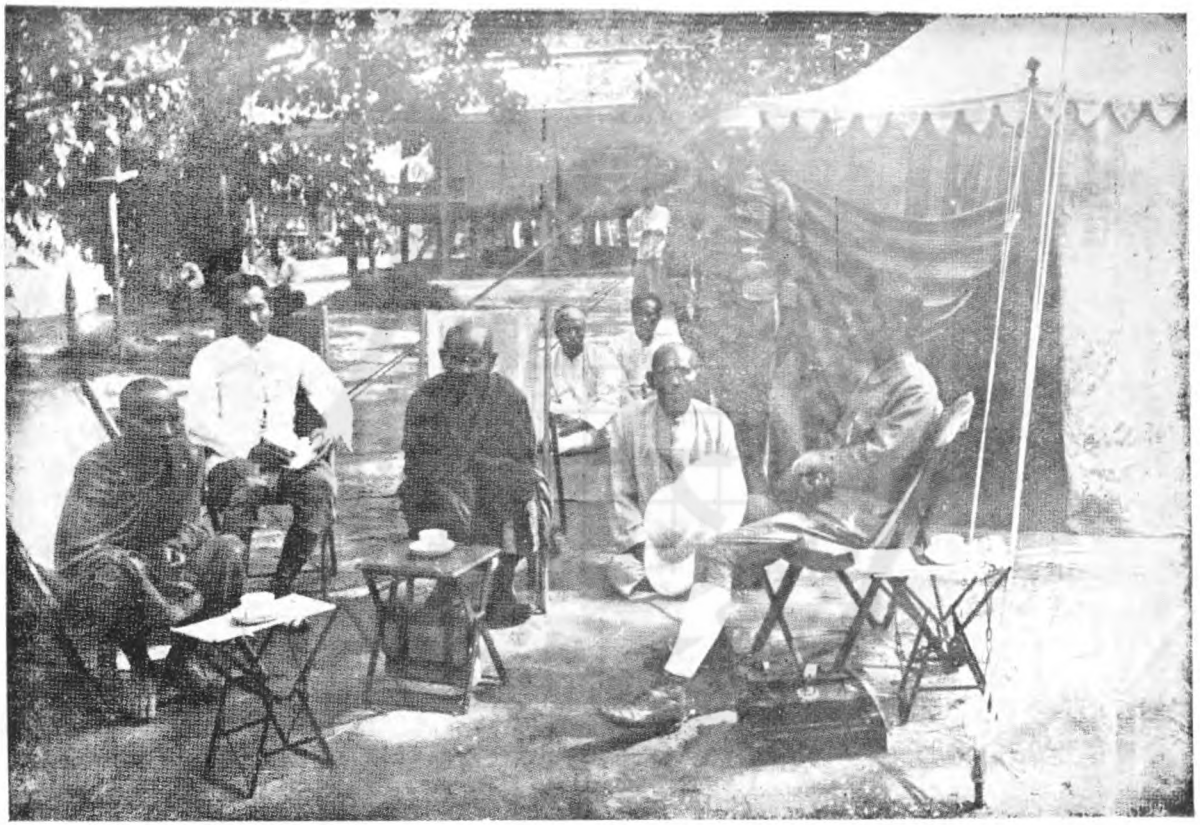
ฝ่ายหลวงภักดีกรปลาศ เมื่อได้ทราบตามคำสั่งของแม่ทัพว่า ถ้าควรจะยกขึ้นไปสืบราชการได้ก็ให้ยกขึ้นไป ถ้าเห็นว่าจะเป็นการขัดขวางด้วยการสะเบียงอาหารแล้วก็ให้รีบถอยกลับลงมาฟังราชการ ณ เมืองนครหลวงพระบางก่อน เพราะเกรงว่าจะถูกคราวฤดูฝนจะทำการไม่ตลอดไปได้ หลวงภักดีกรปลาศตรวจดูเห็นว่าสะเบียงอาหารขัดขวางอยู่ จึงได้มีคำสั่งเรียกนายทหารซึ่งขึ้นไปประจำการอยู่นั้นให้ถอยกลับ และได้สั่งให้กัปตันเจริญซึ่งไปรักษาราชการอยู่ที่เมืองหัวพันห้าทั้งหกให้รักษาอยู่ที่เมืองสบแอดเชียงค้อต่อไป แล้วจึงจัดให้นายนิ่ม นอนกอมมิชชันกับทหาร ๔ คน ขึ้นไปสืบข้อราชการ ณ เมืองแถง นายนิ่ม นอนกอมมิชชัน กับทหารได้ขึ้นไปถึงเมืองแถงแล้ว พบญวน ๑ คน กับผู้ไทย ๔ คน นอนป่วยอยู่ที่ค่ายเชียงแลจะสืบข้อราชการสิ่งหนึ่งสิ่งใดก็หา

ทรายไม่ เพราะผู้คนหนีร้างว่างเปล่าเที่ยวแยกย้ายกันหลบซ่อนอยู่ นายนิ่ม นอนกอมมิชชัน จึงพาทหารกลับมายังสยอดั รายงานข้อราชการให้หลวงภักดีกรปลาศแม่ทัพหน้าทราย หลวงภักดีกรปลาศจึงพานายทหารและพลทหารยกถอยกลับมาถึงเมืองนครหลวงพระบาง เมื่อวันเสาร์ แรม ๔ ค่ำเดือน ๕ ปีชวด ยังเป็นนพศก แล้วได้รายงานข้อราชการให้ข้าพเจ้า (แม่ทัพ) ทรายทุกประการ

ฝ่ายมองซิเออร์ปาวีร์และกัปตันคูเปต์ ซึ่งพากันกลับลงมาพักอยู่ ณ เมืองนครหลวงพระบางนั้นได้บอกกับข้าพเจ้าว่า จะขอกลับขึ้นไปยังเมืองฮานอยโดยเร็วก่อนฤดูฝนชุก การที่มองซิเออร์ปาวีร์รีบเร่งกลับมานี้ก็เพราะมีความประสงค์จะพบกับข้าพเจ้าและกัปตันคูเปต์ ลูตเตอร์แนนท์ นิคอลอง เพื่อจะได้ปรึกษาการงานซึ่งเกี่ยวข้องกัน เมื่อทรายข้อราชการแล้วก็จะกลับขึ้นไป อยากจะไปทางเมืองหัวพันห้าทั้งหกเพื่อพบกับกองทัพฝรั่งเศสซึ่งมาตั้งอยู่ใกล้ตำบลนั้นๆ ด้วย มองซิเออร์ปาวีร์และกัปตันคูเปต์จะร่วมทางกันไปก่อน แล้วจึงจะแยกกันภายหลัง ขอให้ช่วยจัดคนและเรือให้ ข้าพเจ้าจึงตำริว่า ราชการในส่วนพระราชอาณาเขตต์นั้นกว่าจะโต้ตอบตกลงกันได้ด้วยประการหนึ่งประการใดให้สมควรแก่ทางพระราชไมตรีก็คงจะทำกันต่อไปในภายหลัง เมื่อไปพร้อมกันยังกรุงเทพฯ ทั้งเวลานี้แม่ทัพฝรั่งเศสก็ได้ยกเข้ามาทางฝ่ายอาณาเขตต์ญวน ใกล้ชิดเข้ามาทุกที เขาก็คงจะตรวจตราได้ละเอียด ซึ่งมองซิเออร์ปาวีร์จะขอขึ้นไปทางเมืองหัวพันห้าทั้งหกแล้วจะเลยไปเมืองฮานอย ความประสงค์ก็เพื่อที่จะตรวจดูลู่ทางตามเมืองหัวพันห้าทั้งหกเท่านั้น และมองซิเออร์ปาวีร์ ก็ได้ชี้แจงว่าราชการครั้งนี้เมื่อต่างฝ่ายต่างส่งริโปต ไปแล้วก็เห็นจะเป็นการตกลงกันได้ทางกรุงเทพฯ ข้าพเจ้าจึงได้จัดให้หลวงภักดีกรปลาศ เป็นหัวหน้าคุมไพร่พลสะเบียงอาหารและยานพาหนะตามสมควรให้แสนแก้วเป็นผู้นำทาง กับได้สั่งให้ตรวจราชการและเซอรเวเขตต์แดนโดยละเอียดด้วย

ณ วันศุกร์ แรม ๑๐ ค่ำ เดือน ๕ ปีชวด จ.ศ. ๑๒๕๐ มองซิเออร์ปาวีร์ พร้อมด้วยนายทหารและไพร่พลได้ยกออกจากเมืองนครหลวงพระบางไป

ต่อมาได้รับรายงานว่า แสนแก้วผู้นำทางนั้นเป็นคนชรายังคับไพร่พลไม่แข็งแรง ขอให้จัดคนขึ้นไปเปลี่ยนแสนแก้วนาย ๑ กับว่าไพร่ที่สำหรับหาบสิ่งของนั้น ร้องทุกข์ว่าไม่เคยหาบหามเคยแต่เข็ (คือสายสะพายข้างหลัง) กันทั้งนั้น ขอคนเปลี่ยนด้วย

๘๓ ถ่ายเมื่อไปจับผู้ร้ายเมืองพนัศนิคม

ข้าพเจ้าได้สั่งให้เจ้าราชวงศ์จัดคนไปเปลี่ยนตัวแสนแก้ว กับคนเข้าสิ่งของขึ้นไปโดยเร็ว เจ้าราชวงศ์จึงจัดให้ท้าวคำขันขึ้นไปเปลี่ยนตัวแสนแก้วกับไพร่ ๑๐ คน ส่งขึ้นไป

ครั้นต่อมาท้าวคำขันกับไพร่กลับลงมาแจ้งว่า ได้ขึ้นไปถึงบ้านปากเซืองแล้วไม่พบ จึงได้ถามตาแสงบ้านปากเซือง ได้ความว่าหลวงสาตราธิกรฤทธิ์เกณฑ์คนบ้านปากเซือง เข้าสิ่งของได้แล้วก็ยกเดินทางต่อไป เจ้าราชวงศ์เห็นว่าท้าวคำขันขึ้นไปจนถึงปากน้ำเซืองแล้วไม่ทัน ก็ควรที่จะติดตามไปให้ทัน นี่ท้าวคำขันหากระทำเช่นนั้นไม่ กลับลงมาเสียเช่นนี้กระทำให้เสียราชการไป เจ้าราชวงศ์จึงสั่งให้ลงโทษโบยท้าวคำขันเสีย ๓๐ ที แล้วจึงจัดเรือ ๒ ลำ กับไพร่ ๑๐ คน นั้นให้ท้าวคำขันยกติดตามขึ้นไปใหม่อีกครั้ง ๑ แล้วเจ้าราชวงศ์ได้นำความแจ้งให้ข้าพเจ้า (แม่ทัพ) ทราบทุกประการ

ครั้น ณ วันเสาร์ ขึ้น ๔ ค่ำ เดือน ๖ ท้าวคำขันกับแสนแก้วได้กลับมาถึงเมืองนครหลวงพระบางรายงานว่า ท้าวคำขันกับไพร่ได้รีบเร่งติดตามไปพบกันที่น้ำบาก เมื่อวันจันทร์ แรม ๑๓ ค่ำ เดือน ๕ แล้วพากันเดินทางต่อไปถึงเมืองงอย เมื่อวันอังคาร แรม ๑๔ ค่ำ เดือน ๕ เจ้าราชภาคินัย ได้จัดให้พระยานาใต้ไปแทนตัวแสนแก้ว และสั่งให้ท้าวคำขันแสนแก้วกับไพร่ ๑๐ คน นั้นกลับมา

ณ วันจันทร์ ขึ้น ๖ ค่ำ เดือน ๖ พระศรีอรรคฮาด พระยาเชียงเหนือ พระยาเมืองแพน ซึ่งตั้งรักษาราชการอยู่กับเจ้าราชภาคินัยที่เมืองงอยนั้น มีหนังสือบอกลงมายังสนามเมืองนครหลวงพระบางฉะบับ ๑ ความว่า หลวงสาตราธิกรฤทธิ์ มองซิเออร์ปาวีร์ กัปตันคูเปต์ และไพร่พลได้ปรึกษาพร้อมกันยกเดินทางต่อไปอีก ในวันพฤหัสบดีขึ้น ๒ ค่ำ เดือน ๖ แต่หลวงดัษปลาศได้ป่วยเป็นไข้ไปไม่ได้ หลวงสาตราธิกรฤทธิ์ได้จัดให้นายชุ่ม นายสุด แพทย์ทหารกับพลทหาร ๗ คน คนใช้ ๓ คน รวม ๑๒ คน อยู่กับหลวงดัษกรปลาศ เพื่อปฏิบัติรักษาพยาบาล

เมื่อข้าพเจ้าได้ทราบยอกเมืองงอยแล้ว ได้จัดให้หลวงจำนงยุทธกิจกับนายทหารและพลทหาร รวม ๑๗ คน ตามขึ้นไปเปลี่ยนแทนตัวหลวงดัษกรปลาศ กับสั่งให้พระยานนทบุรีข้าหลวงจัดเรือ ๖ ลำ คนสำหรับเรือลำละ ๓ คนบ้าง ๔ คนบ้าง รวมคนเรือ ๑๘ คน ไปส่งหลวงจำนง-

ยุทธกิจที่เมืองงอย หลวงจำนงยุทธกิจได้ยกออกจากเมืองนครหลวงพระบางไปแต่ ณ วันพฤหัสบดี ขึ้น ๙ ค่ำ เดือน ๖ แล้ว

พระศรีอรรคฮาด พระยาเมืองแพน กับนายทัพนายกองที่เมืองงอยมีหนังสือบอกลงมายังสนามเมืองนครหลวงพระบางอีกฉะบับ ๑ ลงวันจันทร์ ขึ้น ๖ ค่ำ เดือน ๖ ความว่า ณ วันเสาร์ ขึ้น ๔ ค่ำ เดือน ๖ หลวงศักรปลาศ แม่ทัพหน้าซึ่งป่วยเข็นไข้พักอยู่ที่เมืองงอยนั้น ได้หายป่วยแล้วยกติดตามมองซิเออร์ปาวีร์ ขึ้นไปทางเมืองซ่อน พระศรีอรรคฮาดและพวกนายทัพนายกองได้จัดพวกลาวและข่าสำหรับเคี่ยนเข้สิ่งของ ๖๗ คน มอบให้ไป

ครั้น ณ วันเสาร์ แรม ๓ ค่ำ เดือน ๖ หลวงจำนงยุทธกิจซึ่งขึ้นไปเมืองงอยเพื่อเปลี่ยนหลวงศักรปลาศนั้นได้กลับมาถึงเมืองนครหลวงพระบาง รายงานว่าเมื่อไปถึงเมืองงอยแล้วได้ทราบความว่า หลวงศักรปลาศ แม่ทัพหน้าหายป่วยยกติดตามมองซิเออร์ปาวีร์ และกัปตันคูเปต์ไปเสียก่อนน่าแล้ว

ณ วันจันทร์ ขึ้น ๖ ค่ำ เดือน ๖ ปีชวด จ.ศ. ๑๒๕๐ หนังสือหลวงสาตราธิกรฤทธิ์ (สอาด สิงหเสนี) ได้มีถึงสนามเมืองนครหลวงพระบางเขียนมาจากเมืองซ่อน ลงวันอาทิตย์ ขึ้น ๑๒ ค่ำ เดือน ๖ มีใจความว่าได้นำมองซิเออร์ปาวีร์และข้าหลวงฝรั่งเศสไปถึงบ้านสบทราง พบเจ้าราชภาคินัยซึ่งได้ล่วงน่าไปจัดทำเนียบที่พักไว้คอยรับอยู่ก่อนแล้ว กับได้จัดคนเคี่ยนเข้สิ่งของเพิ่มเติมให้อีกตามสมควร จึงพากันยกจากบ้านสบทรางเดินทางต่อไป ได้หยุดพักอยู่ที่ทุ่งนานวมหนทางอีก ๒ ชั่วโมงจึงจะถึงเมืองซ่อน ครั้นจะเดินให้ถึงเมืองซ่อนในวันนั้นก็ไม่ไหว เพราะคนเคี่ยนเข้สิ่งของเดินล้ามาก จึงจำต้องพักผ่อนคอยอยู่ ณ ที่นั้น ครั้นวันศุกร์ ขึ้น ๑๐ ค่ำ เดือน ๖ กัปตันคูเปต์จะไปดูยอดน้ำสะงวนที่ภูแกวป่าทราม กัปตันแจกับหลวงสาตราธิกรฤทธิ์ได้จัดทหารให้ไป ๑๒ คน กับให้พวกกองแผนที่ไปด้วย เวลาบ่าย ๔ โมง (๔ ล.ท.) พวกที่ไปนั้นจึงได้กลับมาที่พัก พักอยู่ ณ ที่นั้นอีกคืน ๑ รุ่งขึ้นวันเสาร์ ขึ้น ๑๑ ค่ำ เดือน ๖ ยกออกจากทุ่งนานวม เดินทางไปถึงเมืองซ่อน เวลา ๒ โมงเช้า (๘ ก.ท.) จึงพากันไปพักอยู่ที่ทำเนียบและโรงแถวสำหรับทหาร หลวงสาตราธิกรฤทธิ์จึงสืบถามเจ้าคำเพ็ง พระยานาเหนือ ได้ความว่ามีเข้าคงฉางอยู่

๓๓๐ ถัง กับเข้าที่เจ้าราชภาคิไนย์ส่งขึ้นไปจากบ้านสบทรางอีก ๑๐๙ ถัง ๑๖ ทะนาน รวมเข้าทั้งสิ้น ๔๓๙ ถัง ๑๖ ทะนาน

ส่วนเข้าที่สบแอดเชียงค้อนั้นจะมีมากน้อยเท่าใด พระยานาเหนือและเจ้าคำเพ็งหาทรายไม่ได้ความแต่ว่าพวกช่อมาเอาไปรับประทานเสียมากแล้ว และที่เมืองยัง เมืองพูน เมืองโสย ๓ เมืองนี้ ก็ได้ทรายว่าไม่มีเข้าจะรับประทานกัน แต่เมืองแวนนั้นมีเข้าอยู่บ้าง พวกช่อจะมาเอาไปเสียบ้างแล้วหรืออย่างไรก็ไม่ทราย กับหลวงสาตราธิกรฤทธิ์ได้พบพวกช่อเข้ามาที่เมืองซ่อน ๓ พวก พวก ๑ มีช่อ ๑๙ คน เป็นคนขององยาท่าขวาใช้ให้ถือหนังสือมาถึงท่านแม่ทัพใหญ่ อีก พวก ๑ มี ๗ คน เป็นพวกขององค์ที่เมืองยังใช้มา กับอีกพวก ๑ มี ๒ คน เป็นช่อมารับกอยี่ รวมพวกช่อทั้งสิ้น ๒๘ คน ลุตเตอร์แนนท์คัดกับนายซุ่มได้ถามปากคำพวกช่อนั้นไว้แล้ว

เรื่องที่ได้ทรายจากหลวงคัษกรปลาศในคราวที่ไปราชการส่งฝรั่งเศส ดังมีแจ้งต่อไปนี้ คือหลวงคัษกรปลาศได้พามองซิเออร์ปาวีร์ เปรสิดองคอมมิสแซร์ยอง ขึ้นไปถึงเมืองงอยแล้วป่วยเสียไปไม่ได้ หลวงสาตราธิกรฤทธิ์ได้มาเดิรทางต่อไป ครั้นหายป่วยแล้วรีบตามไป เวลาอยู่ที่เมืองงอยได้หารือกับเจ้าราชภาคิไนย์ในเรื่องที่จะคิดกะทอดสะเบียงอาหารตามทางที่จะเดิรขึ้นไป แต่เจ้าราชภาคิไนย์ได้จัดการไว้ก่อนตลอดแล้ว ครั้นหายป่วยแล้วได้ยกตามกองมองซิเออร์ปาวีร์ขึ้นไปถึงเมืองซ่อนแต่หาทันไม่ ได้ทรายว่าแคล้วกันกับกองมองมองซิเออร์ปาวีร์ราว ๔ ชั่วโมงเท่านั้น ได้พบพวกช่อ ๒ พวก คือ พวกองยานายช่อท่าขวาชื่อ ว่องตาเล่าแย้ ๑ ทองตาเล่าแย้ ๑ กับจีนช่ออีก ๖ คน และพวกองทั่ง ชื่อช่อวังซินฟู ๑ ช่อทังแลนบู ๑ ลิซิแย้ ๑ กับจีนช่ออีก ๒ คน ถามได้ความว่าองยา และองทั่ง ได้ทรายข่าวว่ากองทัพยกขึ้นมาจึงให้มาคอยรับ จึงได้จัดให้ทหาร ๑๒ คน นำตัวจีนช่อพวกนั้นลงมายังเมืองงอย และได้จัดให้นายคัด ลุตเตอร์แนนท์ นายซุ่ม ท้าวเพี้ย และพลทหาร ๒๐ คน คุมสะเบียงอาหารยกล่วงน่าลัดทางไปให้ถึงก่อนกองมองซิเออร์ปาวีร์เตรียมสะเบียงอาหารคอยรับอยู่เมืองพูนแห่ง ๑ และเมืองแวนอีกแห่ง ๑ แล้วหลวงคัษกรปลาศได้พักอยู่เมืองซ่อนเวลา ๑ รุ่งขึ้นวันอังคาร ขึ้น ๑๔ ค่ำ เดือน ๖ ได้ยกตามกองมองซิเออร์ปาวีร์ต่อไป ส่วนข้อราชการทางเมืองหัวพันห้าทั้งหกนั้นก็สงบเย็นปกติดีอยู่ โจรผู้ร้ายมีหาไม่

ครั้นไปถึงห้วยป่วงน้ำแอดได้พบกับ นายถัด นายเจริญ เจ้าพนักงานเซอรเวตั้งพักอยู่ นายถัดแจ้งความให้ทราบว่าการที่ต้องพักอยู่ ณ ที่นี้ เพราะม้าป่วย คิดว่าจะหาเปลี่ยนแล้วจะยกติดตามไปภายหลัง ส่วนมองซิเออร์ปาวีร์ได้ยกล่วงหน้าไปเวลา ๑ แล้ว หลวงภักดีกรปลาศจึงจัดหาม้าเปลี่ยนให้นายถัดใหม่แล้วพากันออกจากที่นั้นรีบยกติดตามมองซิเออร์ปาวีร์ต่อไป

ครั้นถึงเมือง สบแอดได้ พบกับ มองซิเออร์ปาวีร์ ตั้งพักอยู่ ณ ที่นั้น ซึ่งพระยา คุมพลพิทักษ์บุรณเขตร์และเพี้ยปลัดท้าวขุนกรมการได้จัดไว้รับรองเรียบร้อยทุกอย่าง มองซิเออร์ปาวีร์จึงได้มาหาหลวงภักดีกรปลาศ แจ้งว่ามองซิเออร์ปาวีร์คิดว่าอาการป่วยของหลวงภักดีกรปลาศจะยังไม่หายได้เร็วเช่นนี้ จึงได้รีบเร่งยกล่วงน่าขึ้นมาเสียก่อน เพราะเห็นว่ามีเวลาน้อยนัก การที่หลวงภักดีกรปลาศรีบเร่งขึ้นมาได้โดยเร็ว มองซิเออร์ปาวีร์มีความยินดีและชอบใจเป็นอันมาก หลวงภักดีกรปลาศและมองซิเออร์ปาวีร์ได้ตั้งพักอยู่ ณ เมืองสบแอดเวลา ๑ รุ่งขึ้นพากันเดินทางต่อไป ถึงห้วยสารแขวงเมืองเชียงคำพักในทำเนียบ ซึ่งผู้รักษาเมืองและกรมการท้าวขุนได้จัดทำไว้รับท้าวอ้ายได้มาหาหลวงภักดีกรปลาศแจ้งว่า ท้าวขุนในเมืองวัดกบ้องยาท่าขวาได้ทราบว่ากองทหารจะยกขึ้นมาตรวจราชการ จึงได้เกณฑ์กันตัดทางและทำทำเนียบที่พักและจัดสะเบียงอาหารไว้คอยรับ และหลวงภักดีกรปลาศได้เอาเงินตราและเสื้อผ้าสิ่งของแจกจ่ายให้แก่พวกกรมการท้าวขุนตามสมควรแล้วพักอยู่คืน ๑ รุ่งขึ้นเดินทางต่อไปจนถึงเมืองเชียงทรางแขวงเมืองสิบสองจุไทย พบองยานายช่อท่าขวากับนายช่ออีก ๘—๙ คน มาคอยรับอยู่ที่นั่น องยาได้ทำเสาธงสูงกับได้ชักธงช้างขึ้นอยู่บนยอดเสาด้วย หลวงภักดีกรปลาศได้แนะนำมองซิเออร์ปาวีร์ให้รู้จักกัน แล้วองยากับพวกช่อได้นำทางพาเดินต่อไปจนถึงเมืองด้ง แขวงเมืองสิบสองจุไทย ซึ่งท้าวขุนในเมือง นั้นกับองยาได้ช่วยกันทำเนียบที่พักไว้คอยรับ หลวงภักดีกรปลาศได้จัดให้มองซิเออร์ปาวีร์กับพวกออฟฟีเซอร์ฝรั่งเศสขึ้นพักอยู่คืน ๑ ตาเล่าแย้นายช่อ ท้าวขุนองยา กับช่อ ๒๔ คนมาหาหลวงภักดีกรปลาศยังที่พัก ได้พูดจาปราศรัยกันตามสมควรแล้ว ชี้แจงข้อราชการให้องยาทราบ องยาได้แจ้งว่าอยากจะหาช่องทางลงไปกรุงเทพ ฯ แต่ก็ยังหามีเวลาไม่ หลวงภักดีกรปลาศได้ชี้แจงสั่งสอนให้องยาและพรรคพวกคิดทำมาหากินโดยซื่อตรง ถ้าองยามีความสุจริตไม่คิดประทุษร้ายทำให้ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินได้รับความเดือดร้อนแล้ว พระยาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็จะได้ให้อาศัยทำมาหากิน

อยู่ในพระราชอาณาเขตต์ตามปกติตามที่ท่านแม่ทัพให้กองทหารยกขึ้นมาครั้งนี้ ก็เพราะจะพาพวกฝรั่งเศสขึ้นมาเพื่อส่งไปเมืองซานอย เพราะเวลานี้กรุงฝรั่งเศสกับกรุงสยามเป็นพระราชไมตรีกัน พวกไหนไม่ประพฤติสุจริตแล้วกองทัพทั้ง ๒ ฝ่ายก็จะ ช่วยกันปราบปรามให้สิ้นเสี้ยนหนามแผ่นดิน เพราะฉะนั้น องยาควรจะว่ากล่าวและระวังควบคุมรักษาข่าวไพร่ไว้ให้ดีอย่าให้ประพฤติความชั่วเป็นอันขาด เพราะความรับผิดชอบนั้น จะต้องตกหนักอยู่แก่องยาซึ่งเป็นหัวหน้าทั้งสิ้น กับพวกขององค์ซึ่งตั้งอยู่ตาม ตำบลต่าง ๆ ก็นับว่า เป็นข่อพวกเดียวกับองยาได้ ข่าวว่า เที่ยว กดขี่ข่มเหงราษฎรให้ได้รับความเดือดร้อนอยู่บ้างนั้น ขอให้องยามีหนังสือไปชี้แจงและกำชับห้ามปรามเสียท่าทางขององยานายข่อนั้นมีความอ่อนน้อมเรียบร้อยดีอยู่ หลวงศัยกรปลาศจึงได้ให้คนไปถามมองซิเออร์ป่าวิร์ ว่าอยากจะพูดจากับองยาบ้างหรือไม่ ถ้าอยากจะพูดด้วย แล้วจะพาตัวองยาไปหา มองซิเออร์ป่าวิร์ตอบว่า สุดแท้แต่หลวงศัยกรปลาศจะเห็นควรเถิด หลวงศัยกรปลาศจึงพาตัวองยากับพวกนายข่ออีกหลายคนไปหามองซิเออร์ป่าวิร์ยังทำเนียบที่พัก แล้วมองซิเออร์ป่าวิร์จึงให้ล่ามญวนส่งภาษายอกว่า ซึ่งองยาจัดการรับรองแข็งแรงนั้นมีความชอบใจ กับได้เห็นหน้าองยาแล้วมองซิเออร์ป่าวิร์มีความสงสารเป็นอันมาก ถ้าองยามีธุระเดือดร้อนประการใดแล้วมองซิเออร์-ป่าวิร์จะช่วยเป็นธุระให้ทั้งสิ้น เพราะได้ทราบข่าวว่าองยาประพฤติตัวดี แล้วก็เอาหนังสือที่ท่านแม่ทัพฝากมองซิเออร์ป่าวิร์ไปนั้นส่งให้องยา และบอกว่าหนังสือนี้ท่านแม่ทัพได้มีไปถึงองยาแต่คราวก่อน แต่ไม่พบกับองยา องยาก็พูดกับมองซิเออร์ป่าวิร์เป็นภาษาญวนว่า เมื่อขณะที่กองทัพฝรั่งเศสมาถึงท่าขวานั้น องยาได้ชักธงช้างขึ้นไว้บนยอดเสาธงกองทัพฝรั่งเศสก็หาได้ทำอันตรายแต่ประการใดไม่ยกกองทัพเลยไปเมืองลาภายหลังนายทหารฝรั่งเศสก็ได้มาตามตัว แต่องยาไม่ได้ไปหา นายทหารฝรั่งเศสมีความโกรธว่าองยาขัดขืน ครั้นพบข่อข่าวขององยา ๑๗ คนซึ่งตั้งอยู่ที่เมืองชุมก็จับเอาตัวไป ขอให้มองซิเออร์ป่าวิร์ช่วยให้ปล่อยตัวมาด้วย มองซิเออร์ป่าวิร์ก็รับว่าจะช่วย แล้วมีหนังสือไปถึงกองทัพฝรั่งเศสที่เมืองลาให้ปล่อยตัวข่อพวกนั้นกลับมา ยังนี้มองซิเออร์-ป่าวิร์จะยกขึ้นไปเมืองซานอย อยากจะชวนองยาไปด้วยองยาไม่ยอมไปเพราะเป็นห่วงพี่น้องข่าวไพร่ มองซิเออร์ป่าวิร์ว่าถ้าไปด้วยกันแล้วจะชุบเลี้ยงตั้งให้เป็นขุนนางมียศใหญ่ยิ่งกว่า ท้าวจัน ท้าวขวา ทั้งจะไม่ให้ท้าวจัน ท้าวขวา ข่มเหงด้วย องยาก็นิ่งอยู่มิได้ตอบประการใด แล้วก็ลามองซิเออร์

ปาวีร์กลับมายังที่พัก รุ่งขึ้นหลวงศักรปลาศหลวงสาตราธิกรฤทธิ์ นายพลอยลุตเตอร์แนนท์ นายชุ่มได้พากันไปเยี่ยมตอบองยาและประสงค์จะดูที่อยู่ด้วย องยาได้ออกมารับรองเข้าไปข้างใน แล้วเล่าให้ฟังถึงเขตต์แขวงเมืองสิบสองจุไทยตามตำบลต่าง ๆ อีกหลายแห่ง มีพวกจีนฮ่อเที่ยวแตกหนีหลบซ่อนอยู่มาก มีหัวหน้าควบคุมบ้างไม่มีบ้าง พวกฮ่อที่ตกอยู่ที่เมืองฮุงนั้นว่องม่านเย็นหัวหน้าอยู่ประมาณ ๔๐๐ เศษ กับที่พ้องจะลอและบ้านนายมแขวงเมืองกายานั้นองทั่งเย็นหัวหน้ามีคนประมาณ ๕๐๐ เศษรวมฮ่อ ๒ พวก ๙๐๐ เศษ องยามีความวิตกด้วยพวกฮ่อเหล่านี้เย็นอันมาก เกรงว่าถ้าได้รับความอดอยากมากเข้าแล้วก็จะเที่ยวแย่งชิงสะเบียงอาหารกระทำให้ราษฎรได้รับความเดือดร้อนขึ้น เพราะเย็นพวกจีนฮ่อเหมือนกัน ราษฎรมิทรายความก็จะกล่าวโทษถึงองยาด้วย ส่วนพวกฮ่อที่เย็นพวกพ้องพี่น้องข่าวไพร่ขององยานั้น มีจำนวนอยู่ที่เมืองมกประมาณ ๑๐๐ คน ที่เมืองเชียงคั้งเมืองเชียงทราง เมืองวัด และท่าขวารวมประมาณ ๔๐๐ เศษ ฮ่อพวกนี้เย็นพวกที่อยู่ในบังคับบัญชาว่ากล่าวได้ แต่พวกอื่น ๆ นั้นองยามีความวิตกเย็นอันมากในเรื่องการที่จะบังคับบัญชาให้เรียบร้อยตลอดไป หลวงศักรปลาศตอบว่าในเรื่องนี้ท่านแม่ทัพคงจะจัดการให้เรียบร้อยตลอด แล้วหลวงศักรปลาศก็ลากลับมายังที่พัก ในวันนั้นเองผู้ไทยเมืองวัดนำหนังสือของนายทหารฝรั่งเศสที่เมืองลามาให้หลวงสาตราธิกรฤทธิ์ หนังสือนั้นสลักหลังซองถึงมองซิเออร์ปาวีร์ หลวงสาตราธิกรฤทธิ์จึงนำไปให้มองซิเออร์ปาวีร์ ๆ แจ้งให้หลวงสาตราธิกรฤทธิ์ทราบว่า กองทหารฝรั่งเศสซึ่งตั้งอยู่ ณ เมืองลาบอกมาว่าได้ปล่อยพวกฮ่อขององยา ๑๗ คนนั้นกลับไปแล้ว เว้นแต่ปืน ๓๓ กะบอกนั้น กองทัพยึดเอาไว้หาได้คืนให้ไม่ กับนายทหารฝรั่งเศสได้จัดให้ออฟฟิเซอร์ฝรั่งเศสคุมเรือคอยรับมองซิเออร์ปาวีร์ที่ท่าขวา ได้ออกเรือมาแต่ ณ วันเสาร์ แรม ๑๐ ค่ำ เดือน ๖ ปีชวดสัมฤทธิศก มองซิเออร์ปาวีร์จึงได้เขียนหนังสือตอบไปฉะบับ ๑ แต่อ่านให้หลวงสาตราธิกรฤทธิ์ฟังเพียงใจความว่าองยาได้ต้อนรับโดยแข็งแรง ความนอกนั้นหาได้เล่าให้ฟังต่อไปไม่

ครั้น รุ่งขึ้นหลวงศักรปลาศก็พามองซิเออร์ปาวีร์ออกจากเมืองเชียงคั้งเดินทางต่อไปจนถึงท่าขวาริมฝั่งน้ำแม้พักหยุดคอยเรืออยู่เพราะยังมาไม่ถึง องยาจึงเชิญให้ขึ้นพักบนที่พักขององยา

มองซิเออร์ปาวิร์ยอกกับองยาว่า ถ้ามีความทุกข์ร้อนประการใดแล้วจะช่วยธุระขององยาทั้งสิ้น และกล่าวคำยกยอต่าง ๆ พอเรือที่มารับมาถึงแล้วก็พากันลงมาที่เรือ มองซิเออร์ปาวิร์ได้แนะนำให้รู้จักลุตเตอร์แนนท์เมวาศกับนายทหารฝรั่งเศสตามธรรมเนียม มีเรือญวน ๑๓ ลำ คนสำหรับเรือ ๕๐ คน ได้สนทนาปราศรัยกันตามสมควร แล้วหลวงคัษกรปลาศได้จัดโคไปให้ลุตเตอร์แนนท์เมวาศ ๑ โค เพื่อจะได้เป็นสะเบียงสำหรับแจกจ่ายเลี้ยงกัน ลุตเตอร์แนนท์เมวาศได้แสดงความยินดีและขอบใจ

รุ่งขึ้นวันอังคารแรม ๑๓ ค่ำ เดือน ๖ เวลาเช้า ๒ โมง (๘ ก.ท.) มองซิเออร์ปาวิร์จึงนำลุตเตอร์แนนท์เมวาศมาหาหลวงคัษกรปลาศยังเต็นท์ที่พักทหาร แล้วพูดว่าวันนี้ข้าพเจ้าจะขอลาไปขอขอบใจพวกท่านที่ช่วยป้องกันรักษาข้าพเจ้าตลอดทางมา และกระทำให้สะดวกแก่การของเคาว-แมนท์ทั้ง ๒ ฝ่าย พวกไทยได้ตอบอวยชัยให้พรให้มองซิเออร์ปาวิร์ไปถึงเมืองฮานอยโดยสวัสดิภาพปราศจากอันตรายและอุปสรรคทั้งปวง แล้วมองซิเออร์ปาวิร์ได้แจ้งว่า เมื่อมองซิเออร์ปาวิร์ไปถึงเมืองฮานอยแล้วก็จะพักอยู่สัก ๑๖ เวลา จะเดินกลับมาทางเมืองไลตัดทางไปเมืองแถงแล้วเลยไปเมืองอาชินแล้วกลับล่องมาตามลำน้ำอูตรงมายังเมืองนครหลวงพระบางที่เดียว หลวงคัษกรปลาศจึงตอบว่า ถ้าท่านจะไปเมืองอาชินแล้วมาเมืองนครหลวงพระบางนั้นจะได้รับความลำบากมาก เพราะลำน้ำนั้นมีหาดแก่งเกะกะ มองซิเออร์ปาวิร์จึงตอบว่า ถ้าเช่นนั้นก็จะตรึกตรองดูก่อนแม้เห็นว่าเป็นการลำบากมากนักก็จะกลับทางเมืองแถงตามลำน้ำนัวมาเมืองนครหลวงพระบาง แล้วว่าเขาอยากจะให้หนังสือไว้สำหรับตัวองยาสัก ๑ ฉะบับ เผื่อองยาจะไปเมืองม่วย เมืองลาบ้าง จะได้ใช้เป็นหนังสือเดินทาง หลวงคัษกรปลาศตอบว่าชอบแล้ว มองซิเออร์ปาวิร์จึงให้ล่ามญวนบอกองยาว่า ถ้าไปในเขตต์เมืองญวนแล้วให้เอาหนังสือนี้ติดตัวไปด้วย ถ้าพบกองทหารฝรั่งเศสก็เอาให้เขาดูจะได้ไปสะดวก องยารับหนังสือนั้นไว้แล้วมองซิเออร์ปาวิร์จึงบอกว่าเรือที่องยาจัดไว้สำหรับไปส่ง ๗ ลำนั้น จะขอเอาไปแต่เพียงลำเดียว เพราะมีเรือมารับมากพอแล้ว มองซิเออร์ปาวิร์ก็ให้นำพิกาพกเรือนนิเกิ้ลแก่องยา ๑ เรือนแล้วก็ลากลับไป หลวงคัษกรปลาศกับพวกออฟฟีเซอร์และองยาก็พากันไปส่งมองซิเออร์ปาวิร์ถึงท่าน้ำแท้ ครั้นเวลาเที่ยงกับ ๒๕ นาที มองซิเออร์ปาวิร์ก็ยกออกจากท่าขวาไป ครั้นรุ่งขึ้นวันพุธ แรม ๑๔ ค่ำ เดือน ๖ เวลาย่ำรุ่ง (๖ ก.ท.) หลวง

ศักรปลาศจึงพากัปตันคูเปต์ยกออกจากท่าขวากลับมาตามทางเดิม องยาได้ตามมาส่งจนถึงเมืองเชียงตังและได้จัดสะเบียงอาหารกับเข้า ๑๐๐ ถังไว้คอยรับ หลวงศักรปลาศจึงเอานาฬิกาพกเรือนเงินมีเข็มชี้วันข้างขึ้นข้างแรม และมีดวงอาทิตย์ดวงจันทร์พร้อมด้วยสร้อยนาฬิกาทองคำซึ่งเป็นของส่วนตัวสำหรับใช้นั้นเปลื้องให้องยา องยาแสดงความยินดีและขอบคุณเป็นอันมากแล้วก็ลากลับไป หลวงศักรปลาศจึงได้จัดสิ่งของเสื้อผ้าให้รางวัลแก่ท้าวขุนกรมการ, จีนช่อ, แม้ว, เย้า ซึ่งมีความเหน็ดเหนื่อยจัดแจงการรับรองนั้นทุก ๆ คนตามสมควรแก่ความชอบ ครั้น ณ วันพฤหัสบดี แรม ๑๕ ค่ำ เดือน ๖ หลวงศักรปลาศก็พากัปตันคูเปต์ยกออกจากเมืองเชียงตังตัดไปทางเมืองแวน ถึงเมืองชังแขวงเมืองหัวพันห้าทั้งหก พยนายแจกปัตัน พระยานาใต้ พระยาพิทักษ์บุรพเขตร์หัวพันรักษาเมืองเชียงค้อ และท้าวขุนมาคอยรับรอง และจัดสะเบียงอาหารเตรียมไว้พร้อมพอสมควร ได้พากันพักอยู่เมืองชังคืน ๑ แล้วตรวจเตรียมสะเบียงอาหารสำหรับจะเดินทางต่อไปจนถึงเมืองแวน ส่วนคนหาบสิ่งของให้เปลี่ยนเอาคนเมืองแวนหาบต่อไป ปล่อยคนเก่ากลับ เพราะคนเหล่านั้นเหน็ดเหนื่อยยอยช้ามามากแล้ว ได้แบ่งนายทหารและพลทหารไปด้วยแต่น้อยคน โดยเห็นว่าอันตรายข้างหน้านั้นไม่สู้จะมีมากนัก ทั้งสะเบียงอาหารก็ออกจะไม่สู้มีบริบูรณ์ ได้จัดให้นายแจกปัตันคุมผู้คนที่เหลือกลับเมืองชังและเมืองนครหลวงพระบาง แล้วหลวงศักรปลาศได้ให้หาตัวองทั่งนายช่อ องทั่งป่วยมาไม่ได้ จึงจัดให้ซื้อแย้น้องชายนำโค ๑ สุกร ๑ ฟองไก่ ๕๐ เข้าสาร ๔ ถังมาให้หลวงศักรปลาศ ๆ ก็ให้สิ่งของเป็นรางวัลแก่จีนช่อที่มานั้นตามสมควร แล้วให้แพทย์ในกองทหารไปดูอาการป่วยองทั่ง นายแพทย์ตรวจว่าเป็นบิดได้ให้ยารับประทานแล้ว หลวงศักรปลาศ หลวงสาตราธิกรฤทธิ์ได้ไปเยี่ยมองทั่งถึงที่อยู่ แล้วชี้แจงสั่งสอนองทั่งให้ประกอบการเลี้ยงชีพโดยซื่อตรง จะได้อาศัยอยู่ในพระราชอาณาเขตต์มีความสุขสืบไป องทั่งก็มีความเคารพนบนอบเรียบร้อยอยู่ และแจ้งว่ามีความเกรงกลัวทหารฝรั่งเศสซึ่งมารบกวน

รุ่งขึ้นหลวงศักรปลาศก็พากัปตันคูเปต์ยกออกจาก เมืองชังเดินพักผ่อนไปตาม ระยะทาง ๕ เวลา ครั้นวันจันทร์ ขึ้น ๑๑ ค่ำ เดือน ๗ ก็ถึงเมืองแวนพบนายดัดลุตเตอร์แนนท์ พระยาเหนือกับท้าวขุนเมืองแวนคอยรับรองและจัดทำเนียบที่พักไว้ตามควร นายดัดลุตเตอร์แนนท์แจ้งจำนวนสะเบียงอาหารและจำนวนคนหาบหาม คือมีคนที่เมืองแวน ๕๐๐ คน เมืองโสยและเมืองพูน

๒๐๐ คน แย่งให้นายชุ่มขนสะเบียงจากเมืองแวนไปเมืองซำใต้ ๕๐๐ คน ได้เตรียมเข้าไว้ที่เมืองซำใต้ ๒๐๐ ถัง หลวงภักรปลาศได้จัดให้นายแช่มสัปลุตเตอร์แนนท์คุมสะเบียงล่วงน่ายกจากเมืองแวนไปตั้งอยู่กลางระยะเมืองซำใต้กับทุ่งเชียงคำ และให้นายดัดลุตเตอร์แนนท์คุมทหารและสะเบียงอาหารล่วงน่าออกจากเมืองแวนไปก่อน ส่วนคนหายหามสิ่งของนั้นหลวงภักรปลาศก็จัดเอาไปพอสมควรแก่การเปลี่ยนให้คนเมืองฮังกลับไปสิ้น

เมื่อขณะที่กองทหารยกมาถึงเมืองแวนนั้น พวกข่อตามเมืองต่าง ๆ ที่เที่ยวหลบหนีแยกย้ายอยู่ในเขตต์แขวงเมืองหัวพันห้าทั้งหกและแขวงเมืองญวนเป็นหลายหมู่หลายพวก ขัดสนด้วยสะเบียงอาหารก็พากันออกมาหากองทัพ เวลานี้การโจรผู้ร้ายก็ค่อยสงบเรียบร้อยลง หลวงภักรปลาศได้ให้สิ่งของและเสื้อผ้าเป็นรางวัลแก่พวกท้าวขุนตามหัวเมืองเหล่านั้นตามสมควร ครั้น ณ วันพุธ ขึ้น ๑๓ ค่ำ เดือน ๗ หลวงภักรปลาศก็พากปัตนัคูเปต์ออกจากเมืองแวนเดินทางต่อไปยังเมืองซำใต้ กับจะตัดทางมาทางเมืองยู้แล้วล่องกลับมายังเมืองนครหลวงพระบาง

ยังมีจีนพวก ๑ หัวหน้าชื่อจีนเซ็กจิกองปุยกับเสมียนจีนผู้ ๑ ชื่อ เลงฮานเจ้า และคนใช้ ๖ คน จีนเซ็กจิกองปุยและเสมียนสวมเสื้อขาวมีชลิยแดง ที่หน้าอกมีอักษรจีน แต่งตัวเป็นคนราชการจีน ได้มาหาหลวงภักรปลาศแม่ทัพหน้า ๆ สอบถามได้ความว่า เป็นกรมการจีนอยู่ในเมืองจิกองขึ้นกับเมืองพกแกน ๆ ขึ้นกับกรุงปักกิ่ง การที่จีนเซ็กจิกองปุยมาครั้งนี้ก็ด้วย ตับปวงขุนนางจีนที่เมืองจิกองใช้ให้มาตรวจดูว่าพวกจีนซึ่งอยู่ในพระราชอาณาเขตต์สยามและอาณาเขตต์ญวนนั้นมีมากน้อยเท่าใด และให้มาเตือนก้องที่เจ้านครหลวงพระบางด้วย จีนเซ็กจิกองปุยได้มาพักอยู่ ณ เมืองลาวกาย ๘ เดือน มาป่วยอยู่ที่ท่าขวาอีก ๑ ปี ยังไม่หายป่วยแล้วจะขอลงไปยังเมืองนครหลวงพระบางและจะเลยลงไปกรุงเทพ ฯ เมื่อเล่าความให้ฟังแล้วก็เอาหนังสือเดินทางให้หลวงภักรปลาศดู ๑ ฉะบับเป็นอักษรจีน แต่แปลหาได้ความประการใดไม่ แล้วจีนเซ็กจิกองปุยจึงขอให้หลวงภักรปลาศแม่ทัพหน้าช่วยส่งตัวเขากับพวกลงมายังเมืองนครหลวงพระบาง หลวงภักรปลาศตอบว่าส่งไม่ได้ ไม่มีเวลาพอ เพราะมีราชการจะต้องรีบไปโดยเร็ว

ครั้นข้าพเจ้าได้ทราบเรื่องราวของหลวงคัษกรปลาศตลอดแล้วจึงบอกข้อราชการเรียนมายัง ฯ พณ ฯ ลูกขุน ณ ศาลาตามทางราชการ

เมื่อข้าพเจ้าได้ทราบว่าราชการยังไม่ฉุกเฉินเช่นนี้แล้ว มิแต่พึ่งรายงานเรื่อย ๆ จึงได้ดำริการที่จะจัดให้เจ้านครหลวงพระบางขึ้นมาอยู่เสียยังเมืองนครหลวงพระบางต่อไปแล้ว ได้สั่งให้จัดที่พักขึ้นบนภูเขาจอมศรีสำหรับข้าพเจ้าอยู่ ที่ค่ายใหญ่จัดให้เจ้านครหลวงพระบางพัก แล้วให้เชิญเจ้านครหลวงพระบางขึ้นมาจากเมืองพิชัย

ครั้น ณ วันพุธ แรม ๗ ค่ำ เดือน ๖ ปีชวด จุลศักราช ๑๒๕๐ ได้จัดกระบวนแห่ลงไปรับเจ้านครหลวงพระบางมาจากบ้านปากลายจนถึงท่าหน้าเมืองนครหลวงพระบาง แล้วจัดให้ขึ้นอยู่ตามสมควรแก่เกียรติยศเป็นที่เรียบร้อยตลอดมา

ครั้น ณ วันอาทิตย์แรม ๑๑ ค่ำ เดือน ๖ ได้จัดให้มิสเตอร์ฟรันโค พระตรอนตริสินธุ์ กรมการเมืองพิชัยและขุนสารกิจคุมทหารที่ป่วยออดแอด ๗๒ คนกลับกรุงเทพ ฯ

อนึ่ง ราชการทางเมืองงอยก็เงียบ ไม่มีการงานอะไรจึงได้สั่งให้พระพลัษฎานุรักษ์มีหนังสือเรียกหัวหน้านายกองกลับลงมาเมืองนครหลวงพระบาง

ฝ่ายเจ้าราชภาคิไนย์ พระศรีอรรคฮาด ซึ่งตั้งรักษาราชการอยู่ที่เมืองงอยนั้น เมื่อได้รับหนังสือของพระพลัษฎานุรักษ์ปลดทัพรับคำสั่งของท่านแม่ทัพให้จัดผู้หนึ่งผู้ใดอยู่รักษาราชการแทนแล้วให้เจ้าราชภาคิไนย์, พระศรีอรรคฮาด, และบรรดานายทัพนายกองยกกลับลงมายังเมืองนครหลวงพระบางโดยเร็ว

เจ้าราชภาคิไนย์ จึงจัดให้พระยาเมืองแพน, แสนนันทไชย กับไพร่พล ๕๖ คนอยู่รักษาราชการเมืองงอย กับจัดให้พระยาหมื่นน่ากับไพร่พล ๕๐ คนอยู่รักษาราชการที่ท่าขวา แล้วเจ้าราชภาคิไนย์ พระศรีอรรคฮาด และบรรดานายทัพนายกองก็พากันยกกลับลงมายังเมืองนครหลวงพระบาง ครั้นถึงเมืองนครหลวงพระบางแล้วก็แจ้งข้อราชการให้ข้าพเจ้า (แม่ทัพ) ทราบตามระเบียบ กับแจ้งว่าก่อนที่เจ้าราชภาคิไนย์จะยกกลับลงมายังเมืองนครหลวงพระบางนั้นก็ได้มีคำสั่งให้พระยาหมื่นน่า และไพร่พลกลับลงมารวมรักษาราชการอยู่กับพระยาเมืองแพนที่เมืองงอยอีกกองหนึ่งด้วย

ต่อมาทหารได้คุมตัวจีนฮ่อรวมนายไพร่ ๒๑ คนลงมายังเมืองนครหลวงพระบาง ทหารผู้ที่คุมมานั้นรายงานว่า จีนฮ่อพวกนี้องยาและองทั่ง ใช้ให้มาหากองทัพ ณ เมืองซ่อน แล้วหลวงภักดีกรปลาศแม่ทัพหน้าได้จัดให้ทหารคุมส่งมาเมืองงอย ครั้นถึงเมืองงอยแล้ว นายฉุน ลุดเตอร์-แนนท์ ซึ่งคุมทหารรักษาราชการอยู่นั้น จัดให้นำส่งต่อลงมายังเมืองนครหลวงพระบาง ข้าพเจ้า (แม่ทัพ) ได้สั่งให้ถามปากคำจีนวังกับโพยคนขององยา และจีนวังซินฟูคนขององทั่ง แล้วให้จดคำให้การไว้ดังนี้

จีนวังกับโพยให้การว่า องยาได้ทราบข่าวกองทัพจะยกขึ้นไปถึงเมืองซ่อน จึงรีบใช้ให้จีนวังกับโพยรีบมาฟังข้อราชการและแจ้งให้ท่านแม่ทัพทราบว่า ณ วันเดือน ๒ ขึ้น ๑ ค่ำ นพศก ท้าวจันได้พากองทัพฝรั่งเศสเข้ามาที่เมืองลา แล้วท้าวจันมีหนังสือเรียกท้าวขุน เมืองมวด, เมืองวัด, เมืองทราง, ให้ไปหาท้าวจันและกองทัพฝรั่งเศส ท้าวขุนและราษฎรในเมืองเหล่านี้มีความกลัวฝรั่งเศสจึงพากันมาหาองยานายฮ่อท่าขวา องยาจึงให้ท้าวขุนเมืองมวดกับยินเล่าแย้ฮ่อถือหนังสือไปถึงท้าวจันมีใจความว่า จีนฮ่อพวกนี้มิได้เป็นโจรผู้ร้าย อาศัยทำมาหากินอยู่ตามปกติ ทั้งได้เข้าสวามิภักดิ์ต่อกรุงเทพพระมหานครแล้ว กับองยาได้ซักองช้างขึ้นไว้บนที่อยู่ กองทัพฝรั่งเศสก็หาได้ยกมาย่ำยีไม่ ฝรั่งเศสสั่งให้องยาไปหา องยาได้ปรึกษากับท้าวขุนเมืองมวด, เมืองวัด, เมืองทราง ไม่ยินยอมที่จะไปเข้ากับฝรั่งเศส องยามีความวิตกเป็นอันมาก จึงได้ส่งจีนวังกับโพยให้มาแจ้งความยังกองทัพ สุดแท้แต่แม่ทัพจะโปรดและจีนวังกับโพยแจ้งต่อไปว่า เวลานี้พวกฮ่อซึ่งตั้งอยู่ในแขวงเมืองญวนแตกหนีฝรั่งเศสเข้ามาตั้งอยู่ที่เมืองฮุงประมาณ ๑๐๐ เศษแล้ว องยาได้เจียดข้าวสะเบียงอาหารให้อยู่เสมอ ๆ เพราะเกรงว่าจะไปเที่ยวข่มเหงราษฎรให้ได้รับความเดือดร้อน เพราะคนพวกนี้มิได้เป็นพรรคพวกขององยา ๆ หาไว้ใจไม่ ถ้าแม้มีเหตุการณ์เกิดขึ้นแล้วราษฎรพลเมืองก็จะพากันเข้าใจว่าเป็นพวกขององยา ๆ จะพลอยเสียชื่อเสียงไปด้วย องยามีความวิตกอยู่ดังนี้ จึงต้องให้นำความมาแจ้งต่อท่านแม่ทัพให้ทราบไว้ กับพวกฮ่อที่ตำบลท่าขวาซึ่งองยาตั้งอยู่เวลานั้นรวมมีคนอยู่ ๓๐๐ เศษ ที่มีบุตรภรรยาแล้วประมาณ ๒๐๐ คน ราษฎรในเขตต์แขวงสิบสองจุไทยซึ่งอพยพครอบครัวแตกหนีมานั้นประมาณ ๒๐๐ คน กับมีฮ่ออยู่ที่เมืองฮุงประมาณ ๒๐๐ คน พวกที่มีครอบครัวมีไม่ถึง ๑๐๐ คน พวกฮ่อที่ท่าขวาและเมืองฮุงทั้ง ๒ ตำบลนี้อยู่ในบังคับขององยาทั้งสิ้น

จินวังซินฟูคนของอองทั่งให้การว่า อองทั่งได้ทรายว่ากองทัพยกขึ้นไปจึงได้ให้จินวังซินฟูลงมาหา ด้วยเกรงว่ากองทัพฝรั่งเศสจะยกมาตี จึงใช้ให้มาขอสวามิภักดิ์ต่อกองทัพกรุงเทพฯ สุดแต่แม่ทัพจะโปรด กับแจ้งว่าพวกซ่อของอองทั่ง ซึ่งตั้งอยู่ ณ เมืองซังและเขตต์แขวงเมืองสิบสองจุไทยนั้น มีอยู่ประมาณ ๒๕๐ คน ที่มีบุตรภรรยาประมาณ ๑๐๐ คน เวลานี้ขัดสนด้วยสะเบียงอาหาร มีความอดอยากเข็ญอันมาก

ข้าพเจ้า (แม่ทัพ) คิดเห็นว่า เวลานี้พวกซ่อมีความเกรงกลัว เพราะมีกองทัพยกขึ้นมาถึงทั้ง ๒ ฝ่าย ส่วนกองทัพกรุงเทพฯ นั้น พวกซ่อเคยเข้ามาสวามิภักดิ์อยู่ด้วยแต่ครั้งก่อน เป็นหนทางอยู่แล้ว ครั้งนี้จึงได้ยอมเข้ามาหาแต่โดยดี เพื่อจะให้ช่วยคุ้มครองป้องกันอันตรายซึ่งกองทัพฝรั่งเศสยกกะชั้นชิดติดเข้ามา ข้าพเจ้าจึงได้มีคำสั่งให้พวกจีนซ่อ ที่มาหากองทัพนั้นกลับไปแจ้งความให้พรรคพวกฟังว่า เวลานี้กองทัพฝ่ายกรุงเทพฯ ได้พร้อมใจกันกับกองทัพฝรั่งเศสยกขึ้นมาจัดพระราชอาณาเขตต์และช่วยกันปราบปรามผู้ร้ายให้สิ้นเชิง ราษฎรจะได้อยู่เย็นเป็นสุขทั้ง ๒ ฝ่าย ซึ่งพวกซ่อมาหาขอให้จัดการให้เรียบร้อยนั้น แม่ทัพจะช่วยจัดให้ได้แต่พวกซ่อที่มิได้เป็นโจรผู้ร้าย ซึ่งมีครอบครัวบุตรภรรยาตั้งทำมาเลี้ยงชีพโดยสุจริตเช่นเดียวกับราษฎรพลเมืองทั้งปวง แต่ถ้าคนใดยังประพฤติตัวเป็นพาลทุจริตอยู่แล้ว กองทัพสยามก็จำจะต้องช่วยกองทัพฝรั่งเศสปราบปรามให้หมดสิ้นไปจงได้ แม้องยาและองทั่งเห็นว่าซ่อผู้ใดเป็นพรรคพวกเดียวกัน มีครอบครัวบุตรภรรยาทำมาหากินโดยสุจริตแล้ว จะเอามาปกครองให้อยู่รวบรวมกันตั้งทำมาหากินต่อไปก็หาเป็นการขัดข้องประการใดไม่ แต่องยาและองทั่งจะต้องรับประกันว่าซ่อผู้นั้น ๆ ไม่เป็นโจรผู้ร้าย เป็นคนทำมาหากินโดยซื่อตรงสุจริตแล้ว ให้องยาองทั่งส่งบัญชีจำนวนพวกซ่อยอกมาให้ทรายว่าใครจะอยากอยู่และอยากกลับเมืองเดิม แม่ทัพจะได้จัดให้ตามความประสงค์ เมื่อจะกลับทางเมืองญวนก็จะบอกไปยังกองทัพฝรั่งเศสให้เปิดปล่อยไปได้ตามสะดวก และข้าพเจ้าได้พยายามชี้แจงให้กลับความประพฤติเป็นคนดีและมีความเกรงกลัวกองทัพ แล้วก็แจกเสื้อผ้าให้แก่พวกจีนซ่อเหล่านั้นตามสมควร และมีคำสั่งให้นายต่วนสัปลุตเตอร์แนนท์กับทหาร ๑๔ คน นำพวกซ่อเหล่านั้นขึ้นไปส่งที่เมืองงอยให้กลับไปยังท่าขวา และเขตต์แขวงเมืองสิบสองจุไทยต่อไป

ณ วันที่ ๖ ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๗ ลุตเตอร์แนนท์นิคอลองได้มาหาข้าพเจ้า แจ้งความว่า

จะขอไปตรวจเซอรเวทำแผนที่ทางบกในเขตต์แขวงเมืองนครหลวงพระบาง แต่บ้านท่าเลื่อนใต้เมืองนครหลวงพระบางไปจนถึงบ้านท่านุ่นเหนือเมืองนครหลวงพระบาง แล้วจะลงเรือที่ท่านุ่นล่องไปตามลำแม่น้ำโขง ในกำหนด ๑๕ วัน จะกลับมาให้ถึงเมืองนครหลวงพระบาง กับขอให้ช่วยจัดคนนำทางและขนสิ่งของด้วย ข้าพเจ้าจึงได้ให้นายสรรค์ บุนนาค มหาดเล็กเป็นล่ามกับให้แสนสกุลวงษ์เป็นผู้นำทางและจัดเรือกับไพร่สำหรับหาบขนสิ่งของ ๑๖ คนไปด้วย ลุตเตอร์แนนท์-นิคอลองได้ยกออกจากเมืองนครหลวงพระบางไปแต่วันเสาร์ แรม ๑ ค่ำ เดือน ๗ ร.ศ. ๑๒๕๐

ครั้น ณ วันพฤหัสบดี แรม ๖ ค่ำ เดือน ๗ ลุตเตอร์แนนท์นิคอลองกับพวกได้พากันกลับมาถึงเมืองนครหลวงพระบาง แจ้งว่าได้ไปเซอรเวทำแผนที่ตั้งแต่บ้านท่าเลื่อนขึ้นไปถึงบ้านปากห้วยโดนเหนือเมืองนครหลวงพระบางเท่านั้น ครั้นจะเดินเซอรเวต่อไปให้ถึงบ้านท่านุ่นหรือก็เห็นว่าเป็นฤดูฝน หนทางเป็นน้ำเป็นโคลนเดินไม่สะดวกจึงได้กลับลงมาเสียคราว ๑ แต่ลุตเตอร์แนนท์นิคอลองจะขอขึ้นไปรับมองซิเออร์ปาวีร์และกัปตันคูเปต์คอมมิสชันเนอร์ที่เมืองงอย ขอให้ช่วยจัดคนกับเรือให้ด้วย ข้าพเจ้าได้จัดเรือให้ ๔ ลำ คนสำหรับเรือ ๑๕ คน ให้นายสรรค์ บุนนาค มหาดเล็กเป็นล่ามไปกับลุตเตอร์แนนท์นิคอลองอีกครั้ง ๑ และให้หมื่นศรีเป็นผู้นำทาง ได้ออกเรือจากเมืองนครหลวงพระบางไปแต่ ณ วันพุธ แรม ๑๒ ค่ำ เดือน ๗ ปีชวด สัมฤทธิศก

ฝ่ายนายฉุน ลุตเตอร์แนนท์ กับพระยาเมืองแพน ซึ่งตั้งรักษาราชการอยู่ที่เมืองงอยนั้น ได้ส่งต้นหนังสือของท้าวขุนเมืองอาชีน ซึ่งบอกข้อราชการลงมายังสนามเมืองนครหลวงพระบาง ฉะบับ ๑ ลงวันพฤหัสบดี เดือน ๖ ขึ้น ๙ ค่ำ ปีชวด สัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๒๕๐ ความว่า ข้าพเจ้า แสนขัน, ท้าวนาม, กรมการเมืองอาชีน ขอคำนับไหว้สามายังผู้ใหญ่ทั้งปวงเหนือหัว-ราชสิงหาศเมืองนครหลวงพระบางราชธานีได้ทราบ

ด้วยบัดนี้ เมืองอูฝ่ายสิบสองปันนาล้อนอกพระราชอาณาเขตต์นั้น มีพวกจีนฮ่อชิงเหลืองประมาณ ๕๐๐ คน มาตีปล้นบ้านราษฎรๆ และท้าวขุนเมืองอูได้ต่อสู้กันอยู่ แต่ฝ่ายใดจะแพ้และชะนะยังไม่ทราบ รู้แต่ว่าพวกเมืองอูตาย ๓ คน พวกฮ่อตาย ๒ คน กับมีข่าวบอกเล่ากันว่า ถ้าพวกฮ่อตีเมืองอูได้แล้วก็จะเลยยกมาตีเมืองลาว ขอให้ผู้ใหญ่ทั้งปวงจัดกำลังขึ้นมาป้องกันรักษา กับช่วยบอกเมืองชุน, เมืองภูน้อย, เมืองงายให้แจ้งด้วย จะได้ช่วยกันรักษาบ้านเมืองไว้ เพราะเป็น

ความร้อนแท้แล้ว จึงได้มีหนังสือคำนับไหว้สามาให้แจ้ง แม้ฉันใดจะชอบด้วยราชการก็ขอยารมีเป็นที่พึ่งด้วย

ณ วันอาทิตย์ขึ้น ๑๐ ค่ำ เดือน ๗ พวกท้าวพระยาและนายทหาร ซึ่งรักษาราชการอยู่ ณ เมืองงอย ได้ส่งต้นหนังสือของท้าวขุนเมืองงายฉะบับ ๑ ต้นหนังสือหัวพันเมืองวาฉะบับ ๑ ลงมายังสนามเมืองนครหลวงพระบาง ความในต้นหนังสือเมืองงายนั้นว่า เพี้ยแก้วและท้าวขุนเมืองงายไหว้สามายังหัวพันเมืองวาได้ แจ้งด้วยเมืองสิบสองปันนาล้อ มีความเดือดร้อนเป็นอันมาก ด้วยพวกฮ่อชุมเหลืองประมาณ ๑,๐๐๐ คนยกมาตีพวกราษฎรแตกเข้าป่าเข้าดงไปหมด ท้าวขุนมีความเกรงกลัวและมีความร้อนใจว่า พวกฮ่อจะยกล่วงเลยเข้ามาถึงเมืองงาย ขอให้มาช่วยป้องกันไว้ด้วยกับได้ทราบข่าวว่าเมืองอูแตกเสียแล้ว พวกฮ่อจะพากันตีเมืองภูน้อยอีก บัดนี้เมืองงายได้เกณฑ์ไพร่พลให้รักษาด่านทางแดนดินไว้แล้ว ต่อไปถ้าได้ข่าวว่าพวกฮ่อจะยกลงมาตีเมืองลาวแน่แท้แล้วก็จะได้บอกมาอีก ขอให้วสานัตสัญญากับหัวพันเมืองวาให้แจ้งไว้ก่อน ราชการนี้ควรจะยกลงไปยังเมืองงอยให้ทราบด้วยหรือประการใด ก็แล้วแต่หัวพันเมืองวาจะเห็นควรเถอญ

ในต้นหนังสือหัวพันเมืองวานั้น มีความว่า หัวพันเมืองวาและท้าวขุนทุกคนไหว้สามายังผู้ใหญ่ทั้งปวงได้แจ้ง ด้วยเพี้ยแก้วเมืองงายยกราชการลงมาฉะบับ ๑ ดังมีความแจ้งอยู่ในต้นหนังสือซึ่งได้ส่งมานั้นแล้ว อนึ่งข้าพเจ้ามิได้ไว้ใจในแก่ราชการ จึงได้จัดแต่งให้ท้าวขุนและพวกบุตรหลานขึ้นไปฟังราชการที่เพี้ยแก้ว ณ เมืองงายอีก ก็ได้ความเหมือนดังต้นหนังสือที่เพี้ยแก้วมีลงมานั้น พวกราษฎรมีความเกรงกลัวมากพากันหลบหนีเข้าไปอยู่ในป่าในดงสิ้นข้าพเจ้าได้ทราบความแล้ว จึงได้เร่งรัดเกณฑ์คนในเมืองวาที่เป็นชายฉกรรจ์ได้ ๒๑ คน ช่างพูแพ ๑๖ คน แม่วน้ำป่า ๑๐ คน แม่วบ้านเชียน ๑๐ คน รวมเป็น ๕๗ คนยกขึ้นไปสมทบกับแม่วบ้านวางแสนซ่นพร้อมกัน แล้วจะได้ยกเพิ่มเติมขึ้นไปอีกให้สิ้นจำนวนเลี้ยงบัด (เลี้ยงบัดเป็นคำลาว แปลเป็นไทยว่าทั้งสิ้น) ถ้าหากว่าเป็นการดีอยู่ก็ให้บอกลงมายังเมืองวาให้ทราบ

ต่อมาคนที่ใช้ไปสืบกลับลงมาแจ้งความว่า ยกขึ้นไปหาทันพวกฮ่อไม่ ได้ความว่าพวกฮ่อมารบกวนพวกชาวบ้านคุ้มน้อยได้ต่อสู้กันที่หัวน้ำงาย พวกฮ่อตาย ๑๕ คน พวกบ้านคุ้มน้อยตาย ๒ คน กับเล่าลือกันว่าบ้านหลอแทนลาวอูแตกกระจัดกระจาย พวกฮ่อกวาดเอาวัวควาย

ไปหมด แต่ส่วนตำบลหมู่บ้านในพระราชอาณาเขตต์นั้นได้ตั้งรักษาแดนดินอยู่เป็นปกติ พวกข่อมิได้ยกล่วงเลยเข้ามา ส่วนทางเมืองสิบสองปันนาลื้อนั้น ได้ข่าวว่าที่เมืองอูเหนือมีข่อประมาณ ๓๐๐ คน ยกมา ๒ กอง ๆ ๑ เข้าตั้งอยู่ในคุ้มหม่อม กอง ๑ ตั้งอยู่ที่วัดหลวง ข่าวว่าเป็นพวกอ้ายคำฮุมบุตรท้าวไลย กับได้ความว่าข่อพวกนั้นจับตัวพระยาไชยสงครามเจ้าเมืองอูเหนือไว้ได้ ๒—๓ เวลา พระยาไชยสงครามหนีไปได้ ทั้งคนเมืองอูเหนือก็หนีไปอยู่บ้านแหลอู คนเมืองอูใต้ก็พากันแตกหนีเข้าป่าไปสิ้นและเที่ยวหลบหนีไปตามเมืองต่าง ๆ บ้าง กับสิบได้ความว่าพวกเมืองอูใต้เมืองอูเหนือพร้อมใจกันออกเงิน ๑,๐๐๐ หวัง ช้างพวกแม้วได้ ๓๐๐ คน พวกเมืองล่า ๓๐๐ คน รวมเป็น ๖๐๐ คนแต่ยังคอยพวกเมืองฟูงอยู่สัก ๒—๓ เวลา เมื่อมาพร้อมกันแล้วก็พากันยกไปตีพวกข่อซึ่งตั้งอยู่เมืองอู ข้าพเจ้าเกรงว่าราษฎรเมืองวาจะวุ่นวายเดือดร้อน ด้วยไม่ทราบข้อความประการใด จึงได้พาบุตรหลานล่องน้ำงายกลับมาเมืองวาแต่วันอังคารแรม ๓ ค่ำ เดือน ๖ ปีชวด สัมฤทธิศก ครั้นมาถึงปากงายก็ได้พบกับคนเมืองอาชีน ถามได้ความว่าในเมืองอาชีนนั้นราษฎรมีความเกรงกลัวพวกข่อแตกหนีเข้าป่าไปหมด ครั้นเวลาค่ำวันหนึ่งพวกข่อออกมารบกวนราษฎร ๆ พากันแตกแยกย้ายไปอีก พอถึงบ้านหาดผากก็พบกับกวางเล่าแสนข่อ ๆ ฝากหนังสือมาถึงหัวพันเมืองฮุน เมืองวา หนังสือนั้นเขียนด้วยปล้องไม้ปล้อง ๑ บอกแล้วคนเมืองอาชีนก็ส่งปล้องไม้ให้ข้าพเจ้าดู ข้าพเจ้ารับมาพิจารณาดูได้ความว่า ให้เอาม้าหลัง ๑ (ตัว ๑) ไปทู้ ด้วยบ้านอื่น ๆ เขาก็ทู้กันหมดแล้วยังแต่เมืองวา เมืองฮุนเท่านั้น ถ้าแม้ไม่ไปทู้พวกข่อจะยกไปตีเมืองวากับคนเมืองอาชีนบอกว่าข่อพวกนี้จะยกไปตีเมืองภูน้อยด้วย ได้ข้อความตามคนเมืองอาชีนและหนังสือในปล้องไม้ดังนี้ข้าพเจ้าจึงขอคำนับไหว้สามาให้ทราบจะได้ป้องกันรักษาแขวงรั้วเวียงไว้ให้มั่นคงได้ ถ้าแม้ข้าพเจ้าได้ทราบข่าวร้ายดีประการใดต่อไปจึงจะไหว้สามาให้ทราบต่อครั้งหลังอีก แม้เยี่ยงใดจะชอบด้วยราชการ ก็ชอบรามือเป็นที่พึ่งด้วย

ครั้นข้าพเจ้า (แม่ทัพ) ได้ทราบความแล้ว จึงได้พูดกับพระยานนทบุรีข้าหลวงและพวกเจ้าท้าวพระยานายทัพนายกองว่าเมืองอูใต้ อูเหนือ ซึ่งเป็นเมืองนอก พระราชอาณาเขตต์มีโจรผู้ร้ายมารบกวนย่ำยีดังนี้ เมืองอูก็เป็นเมืองใกล้ชิดติดกับเมืองอาชีนซึ่งเป็นเมืองในพระราชอาณาเขตต์ และบ้านเล็กเมืองน้อยซึ่งต่อเนื่องกันมาตามลำน้ำอูนั้น คือ เมืองงาย เมืองวา เมืองฮุน เมืองขวา และ

เมืองภูน้อย ทั้งระยะทางก็ใกล้ชิดติดต่อกัน เมื่อมีโจรผู้ร้ายในฝ่ายสิบสองปันนาลื้อขึ้นแล้วรายฎรก็จะได้รับความเดือดร้อน เพราะมีความเกรงกลัวโจรผู้ร้าย ทั้งเวลานี้หรือก็เย็นฤดูทำไร่ไถนา รายฎรก็จะกระทำตามเคยไม่ได้ ถ้าไม่จัดส่งกำลังขึ้นไปช่วยป้องกันรักษาไว้บ้างแล้ว รายฎรไม่หมดสิ้นความหวาดหวั่นต่อโภยภัยอันตรายและจะไม่มีแก่ใจทำไร่ไถนาได้ตามเคย ข้าพเจ้าจึงได้จัดให้นายควง ซูโต กัปตัน ๑ นายเพ็ชร์ ลุตเตอร์แนนท์ ๑ นายแปลก สัปลุตเตอร์แนนท์ ๑ และพวก นอนคอมมิชชัน ออฟฟิเซอร์ กับพวก ท้าวพระยาเมือง นครหลวงพระบาง คุมทหาร กรุงเทพ ฯ ๑๐๐ คนยกขึ้นไปตั้งรักษาราชการอยู่ตามลำน้ำอูและเมืองวา และได้สั่งให้ยกแยกย้ายกันไปพิทักษ์ราชการตามตำบลต่าง ๆ ในแขวงเมืองเหล่านั้น แม้เห็นว่ามีโจรผู้ร้ายยกล่วงล้ำเข้ามาในตำบลใดก็ให้รีบยกกำลังไปปราบปราม ให้จัดการระวังช่องทางสำคัญของเมืองเหล่านั้นไว้ให้แข็งแรง อย่าให้รายฎรมีความตื่นแตกไปได้ และกองทหารที่ยกขึ้นไปรักษาราชการครั้งนี้จะได้จัดให้มีเวรขึ้นไปผลัดเปลี่ยนตั้งรักษาราชการอยู่จนกว่ากิจการจะสงบเรียบร้อย มาตรว่าโจรผู้ร้ายจะมั่วสุมชุมนุมกันและมีกำลังมากกว่า เมื่อยอกลงมาแล้วจะได้ส่งทหารเพิ่มเติมขึ้นไปให้จนเพียงพอแก่ราชการ แต่ถ้าเห็นว่าโจรผู้ร้ายเหล่านั้นมิได้ประชุมกันเป็นหมวดหมู่มากมายและมิได้ยกล่วงเลยเข้ามาในพระราชอาณาเขตต์แล้ว ให้กองทหารตั้งรักษาราชการอยู่ก่อน เพื่อรายฎรจะได้มีความอุ่นใจหายกลัว จะได้ตั้งหน้าทำมาหากินโดยปกติ

อนึ่ง เวลานี้ข้าพเจ้ากำลังดำริจะให้ออกตรวจตราทำสำมะโนครัวตามหมู่บ้านทุก ๆ เมืองด้วย เพราะฉะนั้นกองทหารนั้นไม่มีการปราบปรามโจรผู้ร้ายแล้ว ก็ให้เป็นพนักงานตรวจตราสอบสวนสำมะโนครัวในตำบลนั้น ๆ ด้วย

ณ วันอาทิตย์แรม ๙ ค่ำ เดือน ๗ ปี จ.ศ. ๑๒๕๐ พวกนายควง ซูโตกัปตัน พร้อมด้วยท้าวพระยาลาวและไพร่พลได้ยกออกจากเมืองนครหลวงพระบางไป

ฝ่ายนายฉุนลุตเตอร์แนนท์ พระยาหมื่นน่า พระยาเมืองแพนและพวกนายทัพนายกองซึ่งตั้งรักษาราชการอยู่เมืองงอย ได้มีหนังสือบอกลงมา ณ สนามเมืองนครหลวงพระบาง ลงวันศุกร์แรม ๙ ค่ำ เดือน ๖ นำส่งคำให้การของ นายอ่อน นายเตาะ ซึ่งเจ้าราชภาคินัยจัดให้ถือหนังสือของมองซิเออร์ปาวีร์ ไปยังกองทัพฝรั่งเศสใจความในคำให้การว่า เมื่อนายอ่อน นายเตาะได้ไป

ถึงเมืองลาแต่ ณ วันอังคารแรม ๑๔ ค่ำ เดือน ๕ ได้นำหนังสือของมองซิเออร์ปาวีร์ไปที่เจ้าเมืองลา ๆ พาไปหาแม่ทัพฝรั่งเศส ๆ รับหนังสือดูแล้ว ก็ยอกให้พักอยู่ ๒ คืน และเจ้าเมืองลาเล่าความให้นายอ่อนนายเตาะฟังว่า คนในกองทัพฝรั่งเศสซึ่งตั้งอยู่ที่เมืองลานั้นมี ๘๐๐ คน ที่เมืองลาวกาย ๑๐,๐๐๐ คน ตั้งอยู่ที่เมืองไลนั้นมีทหารฝรั่งเศส ๓๐๐ คนกับท้าวจันท้าวขวา เท่านั้น

และนำส่งต้นหนังสือเมืองอาชินกับคำให้การของท้าวอุ่น ท้าวเชย ใจความในต้นหนังสือเมืองอาชินนั้นว่า เมืองอูเหนือกับข่อเกอเหลืองเกิดรบกันขึ้น (เกอเป็นคำลาวแปลว่าของ) ข่อเกอเหลืองยกมาตั้งอยู่ ณ บ้านคุ้มน้อย ๕๐๐ คน กับได้ทราบว่าถ้าข่อยกมาตีเมืองอูได้แล้ว จะยกลงมาตีเมืองลาว ใจความในคำให้การของท้าวเชยเมืองลา ท้าวเชยเมืองขวา ท้าวอุ่นคำเมืองอาชินนั้นว่าเดิมผู้แย้เจ้าเมืองแหลกับแลนซินน้องชายพากันมาอยู่ในแขวงเมืองวา แล้วผู้แย้แต่งให้แลนซินขึ้นไปฟังราชการอยู่ที่เมืองแหล แลนซินมีหนังสือมาถึงผู้แย้ว่า อ้ายคำชุมยุตรท้าวไลขึ้นไปฟ้องต่อซำกงเปาเจ้าเมืองลินานชินว่า เมืองนครหลวงพระบางเข้ากับฝรั่งเศสแล้ว และยอกให้เมืองไลลงมาอ่อนน้อมต่อเจ้านครหลวงพระบางเสียเจ้าเมืองไลไม่ยอม เจ้านครหลวงพระบางจึงได้จับเอาน้องชายของคำชุมไปฆ่าเสีย คำชุมจึงได้คุมกำลังยกไปตีเมืองนครหลวงพระบางแตก เมืองนครหลวงพระบางจึงคบคิดกันกับฝรั่งเศสจะยกมาตีเมืองไล พวกพ้องของคำชุมอยู่มิได้จึงได้พากันหนีขึ้นมาหาซำกงเปา ๆ ได้มีหนังสือมาถึงม้าตูต่ายซึ่งตั้งอยู่ ณ เมืองแหลว่า ให้ม้าตูต่ายสืบสวนดูว่าจะเป็นกองทัพฝรั่งเศสยกมาจริงหรือไม่

ครั้น ณ วันเสาร์เดือน ๗ แรม ๑ ค่ำ นายฉุน ลุตเตอร์แนนท์ พระยาหมื่นน่า พระยาเมืองแพน ซึ่งตั้งรักษาการอยู่ ณ เมืองงอยมีหนังสือยอกส่งต้นหนังสือของเพี้ยแก้วเมืองงอย ๑ ฉะบับ หนังสือหัวพันเมืองวา ๑ ฉะบับ ลงมายังเมืองนครหลวงพระบางอีก ความในต้นหนังสือของเพี้ยแก้วลงวันพฤหัสบดีเดือน ๗ ขึ้น ๑๔ ค่ำ มีมาถึงหัวพันเมืองวาว่า ข่อเกอเหลืองมีกำลัง ๑,๐๐๐ คน ยกลงมาตีเมืองอูได้อูเหนือแตกแล้ว ได้ข่าวว่าจะยกลงมาตีเมืองภูน้อยเมืองขึ้นของเมืองนครหลวงพระบาง พวกในเมืองภูน้อยรู้ข่าวแล้วก็เตรียมครอบครัวจะพากันหนี เพี้ยแก้วเมืองงายจึงได้เกณฑ์คนขึ้นไปตั้งค่ายป้องกันรักษาอาณาเขตต์อยู่ ณ เมืองอูซึ่งเป็นแดนติดต่อกันกับเมืองนครหลวง

พระบาง ความในหนังสือของหัวพันเมืองวานั้นว่าเมื่อหัวพันเมืองวาได้ทรายความตามหนังสือของเพี้ยแก้วเมืองงายแล้วก็ให้พาบุตรหลานขึ้นไปสืบราชการ ณ บ้านเพี้ยแก้วหัวพันเมืองวา ได้ยกไปแต่ ณ วันศุกร์เดือน ๖ แรม ๒ ค่ำแล้ว สืบทรายความว่าช่อเกอเหลือง ยกมาถึงบ้านแสนอานาแขวงเมืองงายแล้ว ครอบครัวเมืองงายก็พากันหนีเข้าป่าไปหมด หัวพันเมืองวาจึงเกณฑ์คนบ้านลำ ๒๐ คน บ้านพูแพ ๑๓ คน แม้วนายิมน้ำปา ๑๐ คน แม้วบ้านเชียนเมืองวา ๑๐ คน รวม ๕๓ คน ให้พากันยกขึ้นไปสมทบกับแม้วว้างแสนชินยกเข้าระดมตีพวกช่อพร้อมกัน ครั้น ณ วันอาทิตย์เดือน ๖ แรม ๔ ค่ำ คนที่เกณฑ์ไปนั้นกลับลงมาแจ้งความว่ายกขึ้นไปไม่ทันพวกช่อ เพราะพวกช่อยกมาไล่ครอบครัวบ้านคุ้มน้อยเสียก่อนแล้ว พวกบ้านคุ้มน้อยฆ่าพวกช่อตาย ๑๕ คน พวกช่อฆ่าล้อบ้านคุ้มน้อยตาย ๒ คน แล้วพวกช่อก็ยกติดตามไล่พวกครัวบ้านคุ้มน้อยไปจนถึงหัวน้ำงาย เมื่อเห็นว่าไม่ทันแล้ว พวกช่อก็ยกกลับไปตีช่อแทนลาวแขวงเมืองอูใต้แตก แล้วก็ยกเข้ามาตั้งอยู่ในเมืองอูใต้อูเหนือ ๓๐๐ คน พวกเมืองอูใต้อูเหนือจึงได้ออกเงินจ้างแม้วซินลิซานได้แม้วมา ๓๐๐ คน ทางเมืองลาก็ยกกำลังมาช่วย ๖๐๐ คน แต่ยังหาได้ยกเข้าต่อตีกับพวกช่อไม่เพราะยังคอยท่าพวกเมืองพงอยู่ ถ้าพวกเมืองพงมาพร้อมกันแล้วจึงจะยกเข้าตีพวกช่อในภายหลัง ครั้น ณ วันอังคารเดือน ๖ แรม ๖ ค่ำ หัวพันเมืองวาก็กลับจากเมืองงายลงมาถึงหาดผาสิงแขวงเมืองขวา ครั้น ณ วันพุธเดือน ๖ แรม ๗ ค่ำ ช่อกวางลาวแสนก็ส่งหนังสือปล้องไม้มาให้มีใจความว่า ให้เอาเงินพันม้าหลังไปทู้ (เงินพันม้าหลังเป็นภาษาลาวแปลว่าเงินชั่ง ๑ ม้า ๆ ๑)

ครั้น ณ วันอังคารเดือน ๗ แรม ๑๑ ค่ำ นายฉุนลุตเตอร์แนนท์ได้ถือหนังสือของพระยาหมื่นน่าและพระยาเมืองแพน ๑ ฉะบับ หนังสือเพี้ยเมืองควนกับท้าวขุนเมืองควน ๒ ฉะบับ หนังสือท้าวขุนเมืองชีย ๑ ฉะบับ รวม ๔ ฉะบับลงมายังสนามเมืองนครหลวงพระบาง ความในหนังสือพระยาหมื่นน่า พระยาเมืองแพน เชียนที่ ๆ พักเมืองงอยลงวันศุกร์ เดือน ๗ แรม ค่ำ บอกว่านายต่วน สัปลุตเตอร์แนนท์นำกอยี่ซ่อและช่อย่าวขององยาองทั่งขึ้นไปถึงเมืองงอยแต่ ณ วันพฤหัสบดีเดือน ๗ แรม ๖ ค่ำแล้ว พระยาหมื่นน่า พระยาเมืองแพนจึงได้จัดการให้กอยี่และย่าวขององทั่งองยาออกจากเมืองงอยไปทางบ้านสบทรางตั้งแต่วันเสาร์เดือน ๗ แรม ๘ ค่ำ เสร็จแล้ว ความในหนังสือเพี้ยเมืองควนนั้นว่า ณ เดือน ๖ ขึ้น ๑๕ ค่ำ คนเมืองควายนายและไพร่รวม ๕ คน

นำกวานญวนกวานฝรั่งเศสมาข่มเหงเร่งเอาเข้าเอาเงิน และจะเกณฑ์เอาคนไปตั้งค่ายที่เมืองควาย ด้วยถ้าไม่ไปก็จะทำโทษ ครั้นเพี้ยเดื่องควนและท้าวขุนจะเกณฑ์คนให้ไปกับฝรั่งเศสก็เกรงจะมีความผิดขึ้น จึงได้มีหนังสือร้องทุกข์ลงมา ความในหนังสือท้าวขุนเมืองควนนั้นว่า เมื่อเดือน ๖ แรม ๑ ค่ำ คนเมืองลำมา แจ้งความต่อเพี้ยเมืองควน และท้าวขุนว่าพวกช่อยกมาถึง เมืองยอน ๕๐๐ คนแล้ว ข่าวว่าจะมาตีเมืองควนถ้าตีได้เมืองควนแล้ว ก็จะยกไปตีเมืองคอยเมืองแลว เพี้ย และท้าวขุน เมืองควนขอ กองทัพให้ยกขึ้นมาช่วยป้องกัน รักษาเมืองไว้ ด้วยความใน ต้นหนัง สือของท้าวขุนเมืองชียนั้นว่า ท้าวขุนเมืองชียได้ทรายความตามหนังสือของเพี้ยเมืองควนยอกว่า ช่อยกมาถึงเมืองยอนแล้วก็จะยกเลยลงมาตีเมืองควนเมืองคอย เนื้อความจะเท็จจริงประการใดหาทรายแน่ไม่ ท้าวขุนเมืองชียได้แต่งคนให้ ไปสืบราชการแล้ว ถ้าได้ทรายความประการใด จึงจะยอกมาในคราวหลังอีก

ครั้นข้าพเจ้า (แม่ทัพ) ได้ ทราย ข้อความตามใบยอกนั้นแล้ว จึงปรึกษาพระยานนทบุรี ข้าหลวงและพวกเจ้าท้าวพระยาลาวว่า หัวเมืองปลายเขตต์แดนซึ่งขึ้นกับเมืองนครหลวงพระบาง อันเป็นแนวพระราชอาณาเขตต์ของกรุงเทพ ฯ ซึ่งคายเกี่ยวกับเขตต์แดนญวนซึ่งอยู่ในความบำรุงรักษาของฝรั่งเศสนั้น บัดนี้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระมหากรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้คอเวอรนแมนต์สยาม และฝรั่งเศสตกลงยินยอมช่วยเหลือกัน จัดให้พนักงาน ขึ้นไปตรวจสอบดินแดนและเซอรเวทำแผนที่เขตต์แดนให้เข้าใจแม่นแจ้งด้วยกันทั้ง ๒ ฝ่าย ถ้าแม้เจ้าพนักงานทั้ง ๒ ฝ่ายทำแผนที่เสร็จแล้วก็จะได้แบ่งปันเขตต์แดนตกลงกันที่กรุงเทพ ฯ ครั้นจะยกข้อความขึ้นมากล่าวในเวลานี้หรือ ก็ยังหาทรายว่าคอเวรอนแมนต์ทั้ง ๒ ฝ่ายจะตกลงในเรื่องเขตต์แดนต่อกันเป็นอย่างไร แบ่งกันเพียงไหน จะมีหนังสือไปว่ากล่าวในเวลานี้หรือก็เกรงจะกระทำให้มัวหมองในทางพระราชไมตรีและเสียราชการไป การที่ช่อยกมาถึงเมืองยอน ๕๐๐ คน และเลยจะยกมาตีเมืองควน, เมืองคอย, เมืองแลว, นั้น ยังหาได้ความชัดเจนว่าเป็นช่อพวกใดแน่ไม่ ข้าพเจ้าจึงได้มีคำสั่งให้เจ้าราชวงศ์มีหนัง สือไป ให้พระยาหมื่นน่า พระยาเมืองแพน ซึ่งตั้งรักษาราชการอยู่ที่เมืองงอยนั้นให้แต่งคนขึ้นไปสืบสวนข้อราชการให้ถูกต้องแน่ชัด

ระหว่างราชการสงบในคราวฤดูฝนคราวนี้ ข้าพเจ้าว่างราชการ ได้ประชุมกันคิดทะนุบำรุงบ้านเมืองขึ้นตามกำลังและความสามารถในเวลากันดารครั้งกะนั้น เช่นถนนหนทาง บ้านเรือนแห่งใดควรจะช่วยจัดทำได้ก็ทำขึ้น ที่ใดควรจะที่เจ้านายท้าวพระยาที่มีกำลังควรจะทำกันขึ้นได้โดยลำพัง ก็ชักชวนให้คิดทำกันขึ้น ดังต่อไปนี้

กำลังสำหรับป้องกันบ้านเมือง

ข้าพเจ้าได้ปรึกษาข้าราชการ ท้าวพระยาลาวว่า ทหารและโปลิศไม่พอรักษาเมือง เพราะจะคอยหวังเอาทหารกรุงเทพ ฯ ไว้รักษาอยู่เสมอไม่ได้ เมื่อเสร็จราชการแล้วทหารเหล่านี้ก็ต้องกลับไปหมด ควรจะคัดหาชายฉกรรจ์ที่มีอายุเพียง ๒๐ ปีเข้ามารับราชการ พวกเจ้าท้าวพระยาเหล่านั้นก็เห็นพ้องด้วยจึงทำประกาศแจกไปทุก ๆ ตาแสง เกณฑ์ชายฉกรรจ์อายุ ๒๐ ปีเศษได้ประมาณ ๑,๐๐๐ คน ได้ให้นายทหารฝึกหัดคนเหล่านั้นให้เป็นทหาร ครั้นคนเหล่านั้นฝึกหัดได้ชำนิชำนาญแล้ว จึงให้เอาผ้าทอในพื้นบ้าน เมืองนครหลวงพระบางมาตัดเป็นยูนิฟอร์มจัดหาเครื่องแต่งประกอบสำหรับทหาร แล้วแบ่งคนเหล่านั้นให้เป็นโปลิศรักษาท้องที่เสียบ้าง ให้ถือตะบองสั้นอย่างเช่นโปลิศในกรุงเทพ ฯ แบ่งปันให้เป็นเวรกันรักษาราชการทั่วไป

ตัดถนน

เมืองนครหลวงพระบางนี้ ก็เป็นเมืองประเทศราช มีลูกค้าพาณิชย์ไปมาอยู่เสมอ ควรจะตัดถนนให้ตรงและกว้างใหญ่ออกไปกว่าเดิม จะได้เป็นที่ประชุมชนไปมาและตั้งร้านจำหน่ายสินค้าพื้นบ้านตามริม ๆ ถนนได้ กับจะได้เป็นการสะดวกแก่การรักษาเมืองขึ้นด้วย เพราะถนนเก่านั้นเล็กและแคบ ลุ่ม ๆ ดอน ๆ คด ๆ เคี้ยว ๆ ดูไม่เป็นสง่าและงามตาเลย เวลานี้โจรผู้ร้ายได้เผาบ้านเรือนเสียหมดสิ้นแล้ว จะปักหมายกรุยที่ทางก็สะดวกเห็นได้ตรงด้วย ควรตัดให้เป็นถนนใหญ่กว้าง ๔ วา และจัดให้ราษฎรปลูกสร้างบ้านเรือนห่างถนนออกไปอีกนิดหน่อย เมื่อทำถนนใหญ่เป็นรูปแล้ว จะได้ตัดถนนเล็กแยกไปในที่ต่าง ๆ ตามในร่วมกำแพงเมืองนั้นอีกหลายแห่ง เจ้านครหลวง พระบาง และพวกเจ้าท้าว พระยาลาว เหล่านั้นก็มีความยินดี เห็นชอบด้วย ทุกประการ ข้าพเจ้าจึงสั่งให้วัดกรุยถนนใหญ่ขึ้นใหม่ ๒ สาย คือ สาย ๑ ตั้งแต่มุมเมืองด้านเหนือถึงสุดเมือง

ด้านใต้ยาว ๖๓ เส้นเศษ ตรงไปทางวัดสวนแถน (ธาตุเมริ เป็นพระเจดีย์ใหญ่ รูปคล้าย ๆ ตล่อมเข้า ตั้งอยู่ที่สวนแถน มีเรื่องเล่ากันว่าเป็นสวนนางเมริ) เคียงไปกับธาตุเมริจนถึงประตูเมือง, อีกสาย ๑ ตัดแยกอ้อมเขาจอมศรี ตัดตรงไปยังแม่น้ำคาน บรรจบกันกับถนนใหญ่กลางเมือง ถนนนอกนั้นก็ตัดเป็นทางเล็ก ๆ ไปตามเดิม เพราะฉะนั้นในเมืองนครหลวงพระบางจึงมีถนนใหญ่แต่เพียง ๒ สายดังกล่าวมาจนกาลทุกวันนี้

ตั้งโรงพยาบาล

ข้าพเจ้าได้สังเกตเห็นว่าตั้งแต่เดือน ๖ มาจนถึงเดือน ๘ ฝนตกชุก น้ำเหนือไหลหลากลงมาแรงจัด น้ำในลำน้ำโขงขุ่นข้นมาก พวกทหารและราษฎรพลเมืองตลอดจนสัตว์พาหนะที่ได้ใช้และรับประทานน้ำในลำน้ำนี้เกิดความเจ็บไข้ เป็นไข้ป่า, บิด, และตาแดงกันมาก ข้าพเจ้าจึงได้คิดให้ตั้งโรงหมอและโรงพยาบาลชั่วคราวขึ้นในร่วมกำแพงเมือง ๓ ตำบล มีนายทหารแจกยาวันละ ๒ เวลาให้ราษฎรชายหญิงและพระสงฆ์ สามเณร ที่ป่วย แล้วข้าพเจ้าได้สั่งให้ขุดสระใหญ่ไว้ที่วัดวิชุนและทำท่อดินฝังไปรับน้ำใสมาจากลำห้วยน้ำปาไหลมาเข้าสระ ระหว่างที่ขุดสระน้ำทำท่ออยู่นั้นได้ประกาศให้ราษฎรใช้น้ำในห้วยลำน้ำคานอาบและบริโภค เพราะเป็นน้ำใสสะอาดดีกว่าน้ำในลำแม่น้ำโขง ต่อมาการป่วยไข้ก็สงบเบาบางลง รวมจำนวนพลเมืองที่ได้มาขอยาไปจากตาแสงต่าง ๆ นั้นประมาณวันละ ๔๐๐—๕๐๐ คนทุก ๆ วัน ระหว่างเดือน ๗ เดือน ๘ นี้ความไข้ชุกชุมมาก ทหารในกองทัพก็ป่วยมาก ตามรายงานแพทย์และที่ได้ทดลองมาแล้วนั้นเห็นว่าไม่มียาแก้ไข้อย่างใดที่ดีกว่ายาควินิน เพราะได้รักษามาหายมากกว่าตาย ข้าพเจ้าจึงได้มีใบบอกแจ้งข้อราชการลงมายังกรุงเทพ ฯ ขอรับพระราชทานยาต่าง ๆ เพิ่มเติมขึ้นไป พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทแล้ว ก็ทรงพระมหากรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เจ้าพนักงานรีบจัดยาควินินและยาต่าง ๆ ส่งขึ้นไปพระราชทานโดยเร็ว ข้าพเจ้าจึงได้ประกาศแจกยารักษาโรคให้เป็นทานขยายออกไปตามตำบลและตาแสงต่าง ๆ ซึ่งยังขาดตกบกพร่องในชั้นต้นให้บริบูรณ์ทั่วถึงกันต่อไป กับให้แพทย์ช่วยประกาศวิธีป้องกันและรักษาให้ทราบทั่วกัน

อนึ่ง ข้าพเจ้าได้พยายามกำจัดวิธีเชื่อถือผีสางโดยไม่ได้ประโยชน์ คือพลเมืองเมืองนครหลวงพระบางนับถือพระพุทธศาสนาและนับถือผีกันโดยมาก ถึงกับปลูกสร้างศาลเป็นเรือนฝากะดานใหญ่ ๆ ขึ้นหลายหลัง ๆ หนึ่งมี ๕ ห้องบ้าง ๗ ห้องบ้าง เมื่อถึงฤดูเทศกาลเข้าทรงผีแล้ว คนทรงซึ่งเรียกว่าที่นั่งผีก็ตั้งพิธีเชิญผี เมื่อเข้าทรงแล้วก็ต้องฆ่ากระบือเผือกกระบือดำกับสุกรเบ็ดไก่เซ่นผีปีละครั้ง ๆ ละหลาย ๆ ร้อยตัว เป็นพิธีใหญ่ประจำปีของเมืองนครหลวงพระบาง (น่าสังเวชและเสียดายชีวิตสัตว์เหล่านั้นยิ่งนัก) จึงได้ให้นิมนต์เจ้าอธิการซึ่งเป็นใหญ่ในพระอารามทั้งปวงมาแล้วเชิญพวกเจ้าท้าวพระยาลาวและที่นั่งผี (คนทรง) ที่ราษฎรนับถือลำลือยิ่งราว ๑๑ คนมาประชุมพร้อมกัน ข้าพเจ้าจึงได้ชี้แจงว่าพวกเราที่นับถือพระพุทธศาสนาแล้วไม่ควรจะฆ่าสัตว์เซ่นไหว้ผีเลย ด้วยเป็นการฝ่าฝืนกับพระพุทธศาสนา เมื่อได้พูดซักไซ้ไล่เลียงกันจริงจังเข้าแล้ว ที่ประชุมก็รับได้ว่าเป็นอุบายของที่นั่งผีจะหาเลี้ยงชีพ มีแม่เฒ่าอายุ ๗๐ ปีเศษคนหนึ่ง มีผู้นับถือมาก เมื่อแกได้ฟังข้าพเจ้าพูดถึงการยาปยุญคุณโทษแล้วได้สารภาพว่า ไม่มีผีหรือเข้ามาเข้าทรงเลย กระทำไปเพราะได้เงินและได้กินจากราษฎรเช่นนี้แล้ว พวกที่นั่งผีวิเศษต่าง ๆ ก็ต้องยอมสารภาพหมด ทำให้พวกหัวหน้าเหล่านั้นหมดความเชื่อถือ แล้วข้าพเจ้าจึงได้ชี้แจงว่าสัตว์ที่เราฆ่าเสียนี้เป็นกำลังหาเลี้ยงชีพของเรามาก ได้อาศัยเป็นกำลังทำไร่ไถนา พวกเหล่านั้นก็เห็นด้วยทุกประการ จึงได้สั่งให้พวกเจ้าท้าวพระยาลาวออกประกาศเลิกพิธีทรงผีแจกไปทุก ๆ ตาแสง ห้ามมิให้ทรงผีอีกต่อไป กับศาลที่ทรงผีต่าง ๆ นั้นจะเอาไว้ก็หาเป็นประโยชน์ไม่ ขอให้รื้อลงเสีย ส่วนศาลใหญ่ ๆ นั้นจะขอรื้อเอาไปปลูกเป็นที่พักทหารซึ่งฝึกหัดขึ้นใหม่ ส่วนศาลเล็ก ๆ นั้นให้เผาเสียให้สิ้น เว้นไว้แต่ศาลเทพารักษ์ที่อยู่เมืองนานแต่ศาลเดียว เพราะศาลนี้เป็นด่านทางที่คนเข้าออกจะต้องยืนชื่อถวายให้เจ้ารู้ (เมืองนานนี้ ชาวเมืองว่าเป็นเมืองผีปอบ ถ้าใครเจ็บลงพวกราษฎรร่วมกันเห็นว่าเป็นปอบแล้วก็พากันร้องต่อเจ้านาย ๆ ต้องส่งไปเมืองนาน เป็นประเพณีมาดังนี้)

อนึ่ง ธรรมเนียมของเมืองนครหลวงพระบางนั้น แม้ว่าราษฎรคนใดตายลงก็หาเผาไม่ การเผามีแต่พวกเจ้าท้าวพระยาและคนที่บริบูรณ์เท่านั้น ส่วนราษฎรโดยมากถ้าตายลงก็ใช้ไม้ไผ่สีสุกมาทำเป็นเผือก ๗ ชิ้นห่อศพโยนลงในลำแม่น้ำโขง (เพราะฉะนั้นในเมืองนครหลวงพระบางจึงไม่มีใครนับถือไม้ไผ่สีสุกในการมงคลเลย) ข้าพเจ้าเห็นว่าธรรมเนียมเช่นนี้ไม่ใช่เป็นธรรมเนียมที่ดี

เพราะว่าเวลาที่ศพขึ้นเฝือกแตกออกแล้วศพก็เที่ยวลอยเพ่นพ่านติดอยู่ตามหาด และแก่งเป็นที่ทุเรศอุจาดแก่ตาและทำให้น้ำในแม่น้ำโสโครก จึงได้มีคำสั่งให้เจ้านครหลวงพระบางประกาศห้ามขังคัยไม่ให้ราษฎรทิ้งผีลงในแม่น้ำลำแม่น้ำโขงอีก ถ้าแม้ราษฎรคนใดตายลงก็ให้จัดการเผาเสียทุกคนจนเป็นแยบต่อมาทุกวันนี้

สร้างที่ทำการและบ้านเรือน

ได้สังเกตเห็นดินเมืองนครหลวงพระบางเหนียวดี จึงได้ทำอิฐและกะเบื้องขึ้นไว้ ขั้นต้นคิดจะทำที่ว่าการเมืองและคุ้มให้เจ้ามหินทรเทพนิภาธร เจ้านครหลวงพระบางก่อน จึงได้ตรวจสอบแผนที่กะสร้าง เจ้ามหินทรเทพนิภาธรและพวกเจ้าท้าวพระยาลาวขอให้สร้างคุ้มของเจ้ามหินทรเทพ ฯ ขึ้นในที่เดิมซึ่งตั้งอยู่ริมแม่น้ำโขงเป็นที่ตั้งเดิมมาแต่โบราณ ทั้งข้าพเจ้าเห็นว่าเป็นที่ชัยภูมิดี จึงได้ให้เรียกนายช่างมาสร้างตึกสำหรับที่จะให้เจ้านครหลวงพระบางพัก และสนามที่ว่าการขึ้นใหม่ครั้นสร้างเสร็จแล้วได้ทำพิธี และเชิญให้เจ้ามหินทรเทพนิภาธรเจ้านครหลวงพระบางขึ้นอยู่ตามธรรมเนียมพอสมควร

ส่วนอิฐและกะเบื้องในบริเวณคุ้มและศาลาว่าการนั้น ได้มีตรานามแม่ทัพและขุลศักราชที่ได้ยกทัพขึ้นไปปราบฮ่อ เพื่อไว้เป็นที่ระลึก

ขณะนั้น พวกเจ้าท้าวพระยาลาวต่างก็พากันอยากสร้างที่อยู่ของตนขึ้นตาม ๆ กัน ที่เงินทองไม่มีพอ ได้มาอ้อนวอนขอยืมต่อข้าพเจ้า ๆ ก็มีความสงสาร เพราะเป็นเจ้านายบ้านเรือนถูกไฟไหม้หมดบุตรภรรยาไม่มีที่จะอยู่ เมื่อเกิดความสังเวชขึ้นเช่นนี้ก็ต้องยืมเงินราชการทดรองให้เจ้านายเหล่านั้นขอยืมไปตามควร แต่ได้ทำหลักฐานกู้ยืมไว้ทุกคน ภายหลังเจ้านายเหล่านี้ไม่มีเงินจะใช้ให้ และทางกรุงเทพ ฯ ก็ไม่จ่ายให้ ข้าพเจ้าต้องขายที่บ้านศาลาแดงเดี๋ยวนี้ใช้หนี้ค่าก่อสร้างต่าง ๆ ในคราวนั้น

เรื่องทาส

ตามธรรมเนียมเรื่องทาสของเมืองนครหลวงพระบางนี้ เมื่อผู้ใดเป็นทาสแล้ว ก็ต้องเป็นทาสไปหลายชั่วคน เช่นมีบุตร หลาน เหลน ออกมาก็ต้องเป็นทาสด้วย จะไถ่ถอนให้หลุดพ้นไม่ได้ ซ้ำนายเงินมีอำนาจจะเอาลูกหลานทาสของตนไปขายให้ใคร ๆ อีกก็ได้ เมื่อทาสมีช่องทาง

ทำมาหากินร่ำรวยขึ้นจะไล่ถอนให้หลุดพ้นก็ไม่ได้ ซ้ำเมื่อตายลงไป ทรัพย์สมบัติของทาสผู้ตายนั้น หาได้ตกเป็นของบุตร, หลาน, เหลนทาสไม่ กลับไปตกเป็นของนายเงินนั้น เหตุนี้จึงทำให้ชาวเมืองนครหลวงพระบางไปชู่กรรโชกลักพาพวกลาวชาวป่า และพวกข่ามาขายเป็นทาสกันชุกชุม เป็นที่น่าเวทนามาก จึงได้ตรองเห็นว่า พระยาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เลิกทาสแล้ว ควรที่เมืองนครหลวงพระบางซึ่งเป็นประเทศราชจะกระทำตาม จึงได้เชิญพวกเจ้าท้าวพระยาลาวในเมืองนครหลวงพระบางมาประชุมชี้แจงเหตุผลให้เห็นผิดและชอบ จึงพร้อมกันยอมเลิกทาส และยอมกระทำตามพระราชกำหนดกฎหมายขี้มะโรงเรื่องเลิกทาสนั้นด้วย แม่ทัพจึงได้มีคำสั่งให้พวกเจ้าท้าวพระยาลาวในนครหลวงพระบาง ทำประกาศเรื่องเลิกทาสแจกไปทุก ๆ ตาแสงให้ราษฎรทราบทั่วกัน และเมื่อได้ประกาศเลิกทาสเสร็จแล้ว ต่อมามีผู้มาฟ้องว่าพวกลาวเมืองนครหลวงพระบางพากันไปกรรโชกและลักพวกข่ามาเป็นทาสอีก หาได้เชื่อฟังตามคำประกาศไม่ เมื่อข้าพเจ้าได้ทราบข่าวนี้แล้วก็ให้ไปสืบสวนดูได้ความจริง ก็เอาตัวลาวผู้ขัดขืนคำประกาศนั้นมาลงโทษเสียตามกฎหมายของเมืองนครหลวงพระบาง เพื่อมิให้ใครเอาเป็นเยี่ยงอย่างต่อไป ตั้งแต่นั้นต่อมาก็เป็นที่ปกติเรียบร้อยไม่มีผู้หนึ่งผู้ใดที่จะกระทำการขัดขืนคำประกาศไม่

ตั้งกองชำระความ

เจ้านครหลวงพระบางได้ร้องต่อข้าพเจ้า ใจความว่าเมื่อบ้านเมืองเกิดจลาจล เจ้านายและราษฎรได้ทิ้งทรัพย์สิ่งของไว้ตามบ้านเรือนมาก บางคนฝังไว้ แล้วมีคนลักขุดไป บางคนขนลงเรือไป ครั้นเกิดความกลัวข้าศึกขึ้นมา จอดเรือไว้หนีเดินทางยกซุกซ่อนไป และยังมีความที่ราษฎรเกี่ยวข้องกันในเวลานี้อีกหลายเรื่อง ครั้นจะให้เสนาบดีท้าวพระยากรมการลาวชำระหรือราชการบ้านเมืองก็ยังยุ่ง และจำนวนข้าราชการที่มีเหลืออยู่ก็น้อยคนด้วยกัน ทั้งยังไม่ได้ตั้งแต่งให้ครบตามตำแหน่งหน้าที่ราชการ ขอให้ข้าพเจ้าช่วยสงเคราะห์เมื่อเห็นผู้ใดสมควร ก็ขอให้ตั้งขึ้นชำระเพื่อปลดเปลื้องความทุกข์เดือดร้อนของราษฎร และขอให้ข้าพเจ้าช่วยจัดตั้งแต่งให้ราษฎรได้อยู่เย็นเป็นสุขสืบไป ข้าพเจ้าเห็นว่าเป็นทางที่ชอบด้วยราชการ จึงได้จัดให้พระยานนทบุรีข้าหลวง ๑ หม่อมราชวงศ์เล็ก ศิริวงศ์ ณ อยุธยา ๑ หลวงพิศณุเทพ ๑ เป็นประธานในการพิจารณาคดี

ทั้งปวงรวมกับตุลาการลาวที่มีอยู่แล้ว ๖ นาย ส่วนค่าฤชาธรรมเนียมนั้นรวบรวมไว้เพื่อจะได้แบ่งให้เป็นกำลังรักษาบ้านเมืองต่อไป

ต่อมาได้รับรายงานจากกองนายควงกัปตัน ซึ่งได้คุมกองทหารพร้อมด้วยท้าวพระยาเมืองนครหลวงพระบางตั้งรักษาราชการอยู่เมืองวา ใจความว่า เมื่อได้ยกขึ้นไปถึงเมืองงอยได้ตรวจการสะเบียงอาหารเรียบร้อยแล้ว ยกออกจากเมืองงอยแต่ ณ วันอาทิตย์ขึ้น ๒ ค่ำ เดือน ๘ หน้า ปี ร.ศ. ๑๒๕๐ เมื่อถึงเมืองวาแล้ว ได้ถามข้อราชการแก่ท้าวขุนในเมืองนั้นได้ความว่า ตั้งแต่ได้ยกเรื่องโจรผู้ร้ายเมืองอูใต้อูเหนือมายังเมืองนครหลวงพระบางแล้วก็เงียบอยู่ มีแต่พวกเย้า, แม้ว, ลาว, ข่า ปลอมแต่งตัวเป็นย่อเที่ยวกดขี่ราษฎรให้ได้รับความเดือดร้อนอยู่บ้าง ขอให้ช่วยปราบปรามพวกที่ประพฤติเป็นโจรในเมืองนั้น นายควงกัปตันจึงได้ตั้งพักอยู่ในเมืองนั้น จัดให้นอนคอมมิสชันออฟฟิเซอร์ ๑๒ นาย กับท้าวนรสิงห์คุมผ่อนลำเลียงเข้าขึ้นไปไว้ที่เมืองฮุนแต่ ณ วันพฤหัสบดีขึ้น ๖ ค่ำ เดือน ๘

ครั้น ณ วันอาทิตย์ ขึ้น ๙ ค่ำ เดือน ๘ ได้รับหนังสือท้าวนาควงศ์เมืองฮุนว่า ราษฎรได้รับความอดอยากต้องหาเผือกมันรับประทาน กับส่งต้นหนังสือหัวพันเมืองวามาฉะบับ ๑ ว่ามีพวกย่อ ๖๐ คนมาข้ามที่ท่าเมืองวา เที่ยวกดขี่ข่มเหงพวกข่าตอยอยู่ ที่เมืองอูเหนือเมืองอูใต้ราษฎรยังเที่ยวแตกกระจัดกระจาย กับว่าเมืองอาฮินได้บอกมาว่า คำสามได้มีหนังสือมาถึงเมืองอาฮินว่าได้จัดสะเบียงอาหารไว้จะลงมาหาเจ้านายยังเมืองนครหลวงพระบาง ท้าวขุนในเมืองอาฮินไม่ไว้ใจแก่ราชการ ขอให้เมืองวาเมืองฮุนขึ้นไปช่วย เกรงว่าจะเป็นอุบายของคำสาม และได้ความว่าการที่เล่าลือกันว่าย่อได้มารบกวนราษฎรเมืองอาฮิน เมืองวา เมืองฮุนนั้น เป็นพวกคำสามจะลงมาหากองทัพเมืองนครหลวงพระบาง หาใช่พวกย่อดังเล่าลือไม่ นายควงกัปตันได้พากองทหารรีบยกขึ้นไปถึงเมืองฮุน ณ วันอาทิตย์แรม ๑ ค่ำ เดือน ๘ ได้รับหนังสือเมืองอาฮินฉะบับ ๑ ว่า คำสามได้ลงมาถึงเมืองอาฮินแล้วจะยอมให้ลงมาหรือจะห้ามปรามไว้ แต่ท้าวขุนในเมืองนั้นไม่ไว้ใจ ได้เกณฑ์คนรักษาการโดยแข็งแรง ด้วยราษฎรพากันตื่นตกใจ

นายควงกัปตันจึงได้แต่งให้นายแปลก สัปลุตเตอร์แนนท์ คุมทหารรีบยกขึ้นไปเมืองวา

เพื่อมิให้ราษฎรตกใจและแตกตื่น และให้รับส่งคำสามลงมาด้วย ให้ราษฎรสิ้นสงสัย แล้วมีคำสั่งขึ้นไปห้ามปรามพวกที่ได้เตรียมกำลังไว้คอยต่อสู้ กับให้หาตัวผู้ที่ได้ขึ้นไปสืบราชการทางเมืองอาชินลงมาสอบถามได้ความว่า เมื่อได้บอกลงมาเพราะมีข่อประมาณ ๒๐—๓๐ คนมาแย่งชิงพวกราษฎรในเมืองอาชิน บัดนี้ก็เลิกหายไปสิ้นแล้ว แต่ราษฎรยังมีความเกรงอยู่ แต่พอได้ข่าวว่าพวกคำสามจะลงมาได้พากันทิ้งภูมิลำเนาไปบ้าง ที่ได้ทิ้งภูมิลำเนาไปแต่ครั้งเมืองนครหลวงพระบางเกิดจลาจลก็มี บางพวกพอได้ทราบว่าข่อมาตีเมืองอูเหนือลงมาใต้ต่างได้หลบหนีไปก็มี บางพวกพอได้ยินลือว่ามีโจรผู้ร้ายในเมืองอาชินและเมืองงายก็ตื่นแตกหลบหนีไปก่อนก็มี แต่หาได้ไปพ้นเขตต์เมืองไม่ เป็นแต่ซุ่มซ่อนอยู่ตามป่าเขา แต่ก็หามีโจรผู้ร้ายดังลือกันไม่ การอื่น ๆ ก็สงบอยู่

นายแปลกสัปลุตเตอร์แนนท์ได้รายงานจากเมืองวา ลงวันศุกร์แรม ๑๓ ค่ำ เดือน ๘ นำส่งคำสามกับพวกรวม ๒๖ คนลงมายังเมืองชุน เพื่อให้นายดวงกัปตันนำส่งมาเมืองนครหลวงพระบางต่อไป ส่วนปืน ๔ กะบอกและลูกปัสตันของคำสามนายแปลกได้ริบไว้หมดแล้ว และว่าเวลานี้สะเบียงอาหารในเมืองเหล่านั้นขัดสนมาก ราษฎรได้รับความอดอยาก ตามข่าวที่ท้าวขุนได้บอกมายังเมืองนครหลวงพระบางว่าพวกข่อได้ยกล่วงเข้ามาในพระราชอาณาเขตต์นั้นมีอยู่ครั้ง ๑ ประมาณสัก ๓๐ คน แต่เห็นจะเป็นพวกเมืองไลที่แตกแยกย้ายเที่ยวหาสะเบียงอาหาร แต่เวลานี้ก็สงบแล้วสะเบียงอาหารยังขัดขวางอยู่ กำหนดนายดวงกัปตันจะได้ยกจากเมืองชุนขึ้นไปเมืองภูน้อยในข้างขึ้นเดือน ๘ หลัง เมื่อข้าพเจ้าได้ทราบรายงานแล้ว ได้จัดสะเบียงอาหารส่งเพิ่มเติมขึ้นไปให้

ได้รับรายงานหลวงดัษกรปลาศว่า ได้พากัปตันคูเปต์ยกออกจากเมืองแวนพักผ่อนเป็นระยะมา ได้พบกับหลวงบำรุงสวรรค์ กรมการเมืองหล่มศักดิ์ ณ วันพุธ ขึ้น ๕ ค่ำ เดือน ๘ ได้ตั้งรักษาราชการอยู่ที่ค่ายข่อเก่าที่ทุ่งเชียงคำ หลวงดัษกรปลาศได้พากัปตันคูเปต์พักอยู่ที่ค่ายนั้นคืน ๑ รุ่งขึ้นยกออกเดิรทางพักผ่อนมา จนวันอาทิตย์ ขึ้น ๙ ค่ำ เดือน ๘ ถึงเมืองเชียงขวา พบพระยาสุริยวงษาข้าหลวง พระแก้วอาษา ออฟฟิเซอร์และกรมการท้าวขุน ได้พักอยู่ที่เมืองเชียงขวา ฟังข่าวราชการทราบว่าราษฎรขัดสนด้วยสะเบียงอาหารมาก กับได้ทราบว่าพระยาเมืองซ้าย เมืองนครหลวงพระบางได้มาตั้งจัดสะเบียงอาหารคอยรับอยู่แล้ว จึงเห็นว่าการที่จะเดิรไปทางเมืองยู้นั้นคงจะได้รับความสะดวก ครั้นรุ่งขึ้นกัปตันคูเปต์ได้แจ้งว่า ถ้าจะเดิรต่อไปทางเมืองกาสีจะเป็น

อย่างไร หลวงภักรปลาศได้ตอบชี้แจงว่าเวลานี้ฝนลงชุกทางลุ่ม ๆ ดอน ๆ ลำบากมาก ทั้งสะเบียงอาหารก็ได้จัดเตรียมไว้ทางเมืองยู้ก็เป็นการตกลง ครั้นรุ่งขึ้น พระยาสุริยวงษา ได้จัดคน หาบหาม ๕๖ คน ช้าง ๑๖ เชือก ไปส่งยังเมืองยู้ ถึงเมืองยู้ ณ วันอังคาร แรม ๓ ค่ำ เดือน ๘ ในระหว่างนี้ฝนลงชุกทางเป็นหล่ม ความไข้ก็มาก ออฟฟีเซอร์และทหารป่วยลงหลายคน ตายด้วยไข้ป่า ๑ คน กัปตันคูเปต์เป็นไข้ซูบผอมมาก ย่อยฝรั่งเศสและญวนที่เป็นล่ามมาด้วยเป็นไข้พิษเดิรไม่ได้ ต้องจ้างคนหาม กัปตันคูเปต์ร้องขอให้เดิรทางให้ระยะสั้นเข้ากว่าเก่าสักหน่อย ถึงบ้านท่าอุ้ยริมลำน้ำคาน วันจันทร์ แรม ๙ ค่ำ เดือน ๘ พักจัดหาไม้ผูกแพบรรทุกคนไข้ส่งล่วงน่ามาเมืองนครหลวงพระบางตามลำน้ำคานก่อน แล้วกองหลวงภักรปลาศจะได้ยกตามมาภายหลัง

ครั้น ณ วันพุธ แรม ๑๑ ค่ำ เดือน ๘ หลวงภักรปลาศได้พากัปตันคูเปต์มาถึงเมืองนครหลวงพระบาง ได้รายงานแก่ข้าพเจ้าว่า การเซอรเวที่ได้ตรวจทำมาแล้วเรียงลำดับดังนี้ ๑ ขับแต่เมืองนครหลวงพระบางไปเมืองงอย เมืองซ่อน แขวงเมืองหัวพันทั้งหก, เมืองสบแอด, บ้านนาสารแขวงเมืองเชียงค้อ, เมืองวัดแขวง, เมืองสิบสองจุไทย, เมืองเชียงคัง หมดเขตต์เพียงท่าขวาริมฝั่งน้ำแท้ แล้วเซอรเวกลับมาเรียงลำดับดังนี้ ขับแต่ท่าขวามาเมืองอ้าย, เมืองซัง, ถึงน้ำลิม, เมืองฟุง, เมืองสิมซึ่งเป็นเมืองขึ้นแก่เมืองกายา นอกพระราชอาณาเขตต์ต่อกับแขวงเมืองไสยฝ่ายหัวพันทั้งหกตลอดมาเมืองเชียงแมน, เชียงหลวง, เมืองแวน, เมืองซำใต้ ตัดไปทุ่งเชียงคำ, เมืองเชียงขวา, เมืองยู้ มาถึงเมืองนครหลวงพระบาง

ส่วนนายเส็ง (พระยามหาอำมาตย์ เส็ง) กับนายเพิ่มได้ตรวจเซอรเวอีกทาง ๑ เรียงเป็นลำดับดังนี้ ขับแต่เมืองนครหลวงพระบางไป เมืองไซ, น้ำทา, น้ำแปง, เมืองชุน, เมืองหลาฝ่ายใต้ และตำบลบ้านแขวงเมืองเหล่านั้น

นายถัดกับนายเจริญไปตรวจเซอรเวทางเมืองกาสี ซึ่งต่อกับแขวงเมืองพวนเป็นลำดับดังนี้ จากเมืองนครหลวงพระบางไปเมืองแมค (ราษฎรไม่ถือผี ถือแต่พระพุทธศาสนา เรียกพ่อว่าอ้ายพ่อ เรียกแม่ว่าอีแม่ ตาแสงว่าขักกว๊าน) เมืองดี กลับทางลำน้ำของ แต่เมืองเลียบ บ้านปากลายขึ้นมาจนเมืองนครหลวงพระบาง

มิสเตอร์คอลินซ์ ตรวจ ทำ แปลน และ แผนที่ ในร่วม เมือง นคร หลวง พระ บาง โดย ละเอียด

มิสเตอร์คอลินซ์หัวหน้าเซอรเวได้ทำรายงานรับรองว่า เจ้าพนักงานแผนที่ได้เซอรเวและส่งคอมปัสตรวจทางมาเป็นการถูกต้องใช้ได้แล้ว ส่วนการตรวจเซอรเวที่ยังคั่งค้างอยู่ก็ได้จัดให้เจ้าหน้าที่เขียนอยู่เสมอ คงจะแล้วเสร็จในเดือน ๑๐ นี้

พอเวลาบ่าย ๓ โมง (๓ ล.ท.) หลวงสาตราธิกรฤทธิ์ได้มาบอกกับข้าพเจ้าว่ากัปตันคูเปต์อยากจะไปหาเจ้านครหลวงพระบาง จะโปรดให้พาไปเวลาใด ข้าพเจ้าได้สั่งให้นำไปในบ่ายวันนี้ ครั้นได้พบปะกันแล้วก็สนทนาปราศรัยกันตามอธรรมดาพอสมควร กัปตันคูเปต์ได้คุยว่าเขาประมาณการไว้ว่า แม่น้ำของนี้คงจะมีเรือกลไฟเดินถึงนครหลวงพระบางวัน ๑ จะช้าเร็วเพียงไรยังกำหนดไม่ได้ เจ้านครหลวงพระบางตอบว่า แก่งลิผีเป็นแก่งใหญ่ เป็นการยากที่เรือจะข้ามขึ้นได้ กัปตันคูเปต์ตอบว่าใช้ดินระเบิดให้แก่งแตก เรือก็เดินไปได้ ในลำน้ำแห้งฝรั่งเศสได้ระเบิดแก่งใช้เรือกลไฟจากเมืองฮานอยขึ้นมาถึงท่าขานใต้ท่าขวาแล้ว ก่อนที่จะลากลับกัปตันคูเปต์ได้บอกเจ้านครหลวงพระบางว่าจะไปขึ้นบกที่เมืองแม็ค ไปเมืองกาสี บ้านเชียงเงินแล้วจึงจะกลับเมืองนครหลวงพระบาง เจ้านครหลวงพระบางตอบว่าเวลานี้เป็นฤดูฝน เกรงว่าจะได้ความลำบากมาก

กัปตันคูเปต์ได้มาหาข้าพเจ้า แจ้งว่ามองซิเออร์ปาวีร์ไปเมืองฮานอยครั้งนี้ เห็นจะกลับมาไม่ทันตามกำหนด เพราะราชการเกาเวอร์นแมนฝรั่งเศสกำลังเปลี่ยนแปลงมาก คงต้องรอฟังราชการอยู่หลายเดือน ขอให้ข้าพเจ้าเรียกลุตเตอร์แนนท์นิคอลองกลับ และขออนุญาตไปเมืองกาสีเพื่อตรวจตำบลนั้น ทั้งได้นัดกับมองซิเออร์ปาวีร์ไว้ว่า จะกลับเมืองนครหลวงพระบางทางเมืองกาสี ครั้นกลับมาในเวลานั้นหนทางไม่สะดวก หลวงดัษกรปลาศจึงได้พาลัดมาทางเมืองยู้จึงผิดกับคำมองซิเออร์ปาวีร์ไป มองซิเออร์ปาวีร์คงจะส่งริโปสตามที่ได้ตกลงกันขั้นต้น ขอให้ข้าพเจ้าช่วยจัดเรือและคนให้ ข้าพเจ้าตอบว่าเวลานี้เป็นฤดูฝนน้ำป่าไหลหลากนองห้วย ทางที่จะไปต้องตัดไม้ทำแพข้ามห้วยหลายแห่ง อีกประการหนึ่งทางก็เป็นน้ำเป็นโคลนลำบากมาก และตำบลที่ท่านต้องการตรวจนี้ ข้าพเจ้าได้ให้เจ้าพนักงานเซอรเวทำแผนที่ไว้แล้ว จะต้องการแผนที่ก็ได้ กัปตันคูเปต์จึงตอบว่า เมื่อมองซิเออร์ปาวีร์จะจากกันไปที่ท่าขวานั้นได้นัดกันไว้ว่าจะตรวจทำแผนที่เมืองกาสีได้ริโปสเข้าไปยังเกาเวอร์นแมนริปับลิกฝรั่งเศสแล้ว จะต้องขอไปตามที่ได้กะกันไว้ ข้าพเจ้าเห็นว่าเมืองกาสีเป็นเมืองชั้นใน ไม่สำคัญอะไร และทั้งได้จัดให้กองทหารไปตั้งจัดทำสำมะโนครัวอยู่แล้ว

จึงได้จัดให้หลวงสาตราธิกรฤทธิ์ ๑ นายนาค ลุตเตอร์แนนท์ ๑ นายชุ่ม ซายันเมเยอร์ ๑ ทหารแตร ๑ ทหารไปรเวท ๑๐ กุ๊กย่อย ๔ ขุนหมื่นนายไพร่ ๘ เรือ ๑๔ ลำ คนสำหรับเรือลำละ ๓ คน บ้าง ๔ คนบ้าง พร้อมด้วยสะเบียงอาหารให้ท้าวทิมเป็นผู้คุมเรือและไพร่ไปส่งกัปตันคูเปต์ จากเมืองนครหลวงพระบางไปเมืองแม็ค และได้มีหนังสือถึงพระพิทักษ์บูรพทิศกรมการเมืองพิชัย เป็นข้าหลวงกำกับพังราชการอยู่เมืองแม็คให้เกณฑ์ขอแรงเลขส่วยทองเมืองแม็คสมทบให้ได้ ๑๒๐ คน แล้วถางทาง ทำสะพาน ข้ามห้วย และช่วยขน สิ่งของ ๆ กองข้าหลวงเซอรเว ส่งไปจนถึง เมืองกาสี กับให้สั่งพระยาเมืองซ้าย พระยากาสีจัดสะเบียงอาหารไว้รับรองกองข้าหลวงที่ไปนี้ให้พอ กับเกณฑ์คน ๑๒๐ คนไว้สำหรับผลัดเปลี่ยนพวกเมืองแม็ค เพื่อช่วยขนของส่งกลับเมืองนครหลวงพระบาง

ครั้น ณ วันอังคาร ขึ้น ๒ ค่ำ เดือน ๘ (หลัง) นายสัน มหาดเล็ก ได้พาลุตเตอร์แนนท์นิคอลองกลับมาถึงเมืองนครหลวงพระบางโดยยังมิทันจะได้เขียนคำสั่งไปเรียกกลับ ได้มารายงานว่าเมื่อวันอังคาร แรม ๑๐ ค่ำ เดือน ๘ (ก่อน) ได้พาลุตเตอร์แนนท์นิคอลองไปถึงน้ำนัว ลุตเตอร์-แนนท์นิคอลองป่วยเป็นไข้มีอาการมาก จึงได้พากลับมาพักอยู่ที่ทำเนียบคอนแร่ พอจะมาได้จึงได้พากลับมา

ข้าพเจ้าได้สั่งให้หมอเทียนชี้ไปรักษา รุ่งขึ้นได้จัดส่งให้หลวงสราตราธิกรฤทธิ์พากัปตันคูเปต์ออกจากเมืองนครหลวงพระบางไปเมืองกาสี

ข้าพเจ้าเห็นว่า เมื่อราชการยังสงบอยู่ และต้องตั้งอยู่ที่เมืองนครหลวงพระบางต่อไปอีก แต่ช้างเมืองน่าน ๕๐ ช้าง เมืองนครลำปาง ๕ ช้าง โคต่างเมืองนครลำปาง ๔๐๐ โคต่างเมืองน้ำปาด ๑๐๐ สำหรับใช้ในกองทัพ ในเวลาสงบอยู่นี้ไม่สู้จะมีประโยชน์นัก เปลืองสะเบียงอาหารมาก จึงได้มีหนังสือถึงเจ้านครน่าน ขอให้แบ่งช้างมาผลัดเปลี่ยนประจำราชการเพียง ๒๐ ช้าง กับได้ให้เจ้ามหาพรหม และเจ้าน้อยรัตนเชิญเครื่องราชอิสริยาภรณ์ช้างเผือกสยามชั้นที่ ๓ ซึ่งได้ทรงพระมหากรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทาน เจ้าราชวงศ์ เมืองน่าน นั้นมา พร้อมกับหนังสือนี้ด้วยแล้ว

เมื่อ ณ วันจันทร์ แรม ๙ ค่ำ เดือน ๘ (ก่อน) ได้รับหนังสือเจ้านครน่านดังได้คัดมาลงต่อไปนี้

หนังสือเจ้าอนันตวรฤทธิเดช กุลเชฐมหันตไชยเทพ บรมมหาราชวงษาอธิบดี เจ้านครเมืองน่านเจ้าราชวงศ์ สุริยวงศ์ เจ้านายบุตรหลานพระยาแสนท้าวเมืองน่านสวัสดีคำนับมายังเจ้าคุณสุรศักดิ์มนตรี แม่ทัพฝ่ายเหนือ ซึ่งรักษาราชการเมืองนครหลวงพระบางราชธานีได้ทราบ

ด้วยเจ้ามหาพรหมเจ้าบุตรหลานได้คุมช้าง ๓๐ ช้าง หมอควาญมาเมืองน่าน ถือหนังสือเจ้าคุณมา ๑ ฉะบับ เป็นใจความหลายประการ ข้าพเจ้าได้ทรายทุกประการแล้ว เจ้าน้อยรัตนบุตรเจ้าราชวงศ์ ได้เอาตราเครื่องราชอิสริยาภรณ์ช้างเผือกสยามชั้นที่ ๓ อันเป็นของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระมหากรุณาโปรดเกล้า ฯ ขึ้นมาพระราชทานให้เจ้าราชวงศ์นั้นด้วยประสาทสักการเคารพนบกรายถวายบังคมแด่ใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท ยออภิวาทเหนือเศียรด้วยโสมนัสส์อภิรมย์ชมชื่นยินดีเป็นอันมาก แล้วจึงได้เชิญเอาท่านพระยาพิไชยชาญฤทธิ์ ข้าหลวงที่ ๒ มาพร้อมด้วยข้าพเจ้าแล้ว ก็ได้ยกเอาตราเครื่องราชอิสริยาภรณ์ให้เจ้าราชวงศ์ในเวลาบ่าย ๔ โมงเศษ (๔ ล.ท.) เจ้าราชวงศ์ได้กรายถวายบังคมแด่ใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว แล้วรับรองเอาตราเครื่องราชอิสริยาภรณ์ช้างเผือกสยามชั้นที่ ๓ ตามที่ทรงพระมหากรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานขึ้นมานั้นด้วยสวัสดิมงคลแล้ว

อนึ่ง ข้าพเจ้าเจ้านครเมืองน่านได้สั่งให้เจ้าท้าวพระยาจัดเอาช้าง ๒๐ ช้าง มีกูบครบ หมอควาญมาผลัดเปลี่ยนช้าง ๒๐ ช้าง ที่มาใช้การอยู่ก่อนนั้นตามเจ้าคุณสั่งทุกประการ แต่ช้าง ๒๐ ช้างมาครั้งนี้ ข้าพเจ้าและเจ้าบุตรหลานได้จัดซื้อช้าง ๒๕ ช้าง ไว้สำหรับใช้ราชการกับเมืองต่อไป ได้เอาส่งไปครั้งนี้ ๒๐ ช้าง ยังคงอยู่เมือง ๕ ช้าง ถ้านายน้อยยศและกรมการท้าวคำคุมช้างมาถึงแล้ว ขอได้ปล่อยพระยาไชยโนราชคุมช้างเก่า ๒๐ ช้างกลับมาเมืองน่านโดยสวัสดิ์ด้วย นายน้อยยศและกรมการท้าวคำรับราชการต่อไปนั้น ถ้าการเบาบางลง ขอให้ปล่อยนายน้อยยศและท้าวคำคุมช้างกลับมาเมืองน่านโดยสวัสดิ์

เมื่อเมืองนครหลวงพระบางได้รับช้างไว้ ๒๐ ช้างแล้ว ข้าพเจ้า (แม่ทัพ) ได้ให้พระยาไชยโนราชคุมช้างเก่า ๒๐ ช้างกลับเมืองน่าน และสั่งให้ส่งช้างรายเมืองนครลำปาง ๕ ช้าง และคนรักษาโคต่างเมืองนครลำปาง ๕๕ คน เมืองน้ำปาด ๓๓ คนนั้น ก็ให้ปล่อยกลับไปบ้านเมืองด้วย

ณ วันศุกร์ ขึ้น ๑๒ ค่ำ เดือน ๘ หลังนายดวง กัปตันได้ให้ทหารนำตัวคำสามส่งมาเมืองนครหลวงพระบาง ได้นำหนังสือคำชุม คำเหิน มายื่นต่อข้าพเจ้า (แม่ทัพ) ด้วยข้าพเจ้าได้ให้แปลได้ความดังนี้

เขียนที่เมืองแท้ ลงวันเสาร์ ขึ้น ๒ ค่ำ เดือน ๗ ปีชวด สัมฤทธิศก ครั้งก่อนข้าพเจ้าคำชุม คำเหิม ได้มีหนังสือยอกมาว่า ได้พร้อมกับราษฎรทั้งปวงมีความสวามิภักดิ์ยอมเป็นเมืองขึ้นข้าขอบขัณฑสีมากรุงเทพ ฯ และจะทำยัญชีสำมะโนครัวในเมืองไลเขตต์แขวงสิบสองจุไทยส่งมาในกำหนดเดือน ๔ นั้น ก็ยังหาได้ส่งมาไม่ และเมื่อเดือน ๔ ข้าพเจ้า คำชุม คำเหิน ได้ตั้งใจว่า จะเข้ามาเฝ้าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ณ กรุงเทพ ฯ จะได้กราบบังคมทูลชี้แจงการที่ฝรั่งเศสข่มเหงให้ได้รับความเดือดร้อน พอเตรียมการจะมาเสร็จก็มีคนมาแจ้งว่า กองทัพฝรั่งเศสได้ยกมาคอยทำร้ายอยู่ ข้าพเจ้าคำชุม คำเหิน มีความกลัวจึงไม่ได้ลงมา ได้มีหนังสือไปยังซำกงเปาเมืองหนองแส ยอกว่าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกรุงเทพ ฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ยกโทษให้น้องชายข้าพเจ้า คำชุม คำเหินกลับมา แต่เอาเมืองไว้เป็นข้าขอบขัณฑสีมา ซำกงเปาได้ตอบมาว่าให้ ข้าพเจ้าสวามิภักดิ์โดยความสัตย์สุจริตเถิด จึงได้ให้คำสามน้องชายลงมาชี้แจงความลับ ณ เมืองนครหลวงพระบาง

ข้าพเจ้า (แม่ทัพ) ได้สั่งให้หลวงดัษกรปลาศถามปากคำคำสาม

ใจความในคำให้การ คำสามบุตรท้าวไล

เดิมหลวงดัษกรปลาศได้ขัดให้นายคง ซายันเมเยอร์ คุมทหารไปรเวต ๖ คนไปส่งข้าพเจ้า (คำสาม) ถึงเมืองแถง เวลานั้นนายชุ่ม สัปลุตเตอร์แนนท์ คุมทหารนายไพร่ ๒๔ คนจะขึ้นไปรักษาราชการเมืองงอย จึงได้พร้อมกันยกออกจากเมืองนครหลวงพระบางไป พบกับพระยาเมืองขวาที่บ้านสบอัด แต่พระยาเมืองขวาจะไปรักษาราชการที่ปากห้วยงึมจึงได้สมทบรวมไปด้วยกัน เมื่อถึงเมืองงอยแล้ว กองนายชุ่มได้หยุดพักอยู่รักษาราชการต่อไป นอกนั้นได้เลยเดินทางต่อไปจนถึงค่ายปากห้วยงึม ได้พักอยู่ที่ค่ายพระยาเมืองขวา ข้าพเจ้า (คำสาม) เกรงว่าคำกุ้ยน้องชายซึ่งคำชุมให้ตั้งรักษาอยู่เมืองแถง จะมีความสงสัยไม่เชื่อว่าข้าพเจ้าได้ขึ้นไปจริง แล้วก็จะให้คนกัก

ค่านทางไว้ ทำให้เสียเวลาราชการไปข้าพเข้าจึงได้มีหนังสือถึงคำกุ้ยว่า ท่านพระยาสุรศักดิ์มนตรี แม่ทัพใหญ่ได้ปล่อยข้าพเจ้าแล้ว ข้าพเจ้าได้มาถึงห้วยงึมจะเลยไปเมืองแถง ขออย่าให้กักค่านทางให้เสียเวลาเลย เมื่อข้าพเจ้าได้ส่งหนังสือไปให้คำกุ้ยแล้ว ได้พานายคงซายันเมเยอร์ออกเดินทางต่อไปถึงบ้านสยอด ถึงบ้านสยนาวได้รับหนังสือตอบจากคำกุ้ยความว่าได้รับหนังสือของข้าพเจ้าทราบความแล้ว ขอให้ข้าพเจ้ารีบขึ้นไปเร็ว ๆ เถิด แต่ให้เดินทางไปทางบ้านแม้วจะจัดคนมารับ พอได้เดินทางมาถึงบ้านนาซายพยาแสมคุมคน ๓๐ คน ม้า ๒ ม้าซึ่งคำกุ้ยได้จัดให้มาคอยรับ ข้าพเจ้าจึงเอาม้าให้นายคง ซายันเมเยอร์ กับข้าพเจ้าขี่กันคนละตัวแล้วออกเดินทางต่อไปถึงเมืองแถงได้พบคำกุ้ยกับท้าวคำหารมาคอยรับ จึงพากันเข้าไปอยู่ในค่ายคำฮุมแล้วชี้แจงว่าพระยาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ และท่านพระยาสุรศักดิ์มนตรี ได้ชุบย้อมยกโทษให้มิได้เอาผิด จึงได้จัดให้นายคง ซายันเมเยอร์มาส่ง เพื่อจะได้ชี้แจงให้พี่น้องทั้งปวงทราบทั่วกัน แล้วนายคงซายันเมเยอร์ได้ชี้แจงแก่ข้าพเจ้า (คำสามว่า) นายคง ซายันเมเยอร์จะส่งข้าพเจ้าได้ เพียงเมืองแถงตาม คำสั่งของหลวง ภักรปลาศ ให้ข้าพเจ้ารีบ ขึ้นไปเมืองไลโดยลำพัง เมื่อมีข้อความประการใด ขอได้บอกให้นายคง ซายันเมเยอร์ทราบ เพราะจะคอยฟังอยู่ที่เมืองแถง ครั้นแล้วข้าพเจ้าได้ลานายคง ซายันเมเยอร์ไปกับข่าว ๒๐ คน เมื่อถึงเมืองไลก็ไม่พบ ได้ข่าวว่าเมื่อยิดาข้าพเจ้าได้ทราบข่าวกองทัพฝรั่งเศสยกมาตั้งอยู่เมืองสอหนทางห่างจากเมืองไลราว ๖ วัน ยิดาจึงอพยพครอบครัวไปอยู่เมืองโม ห่างจากเมืองไลราว ๒๐ วัน ที่เมืองไลคงพบแต่คำฮุมคำเหินทหารไทยไล ๒๐๐ คน กับคนเคียนส่งสะเบียงอาหาร ๑๐๐ เศษตั้งรักษาอยู่ ข้าพเจ้าจึงได้เล่าข้อความให้ฟังตลอดจนได้รับพระมหากรุณาพระราชทานโทษให้ แล้วท่านพระยาสุรศักดิ์มนตรี แม่ทัพได้ จัดส่งขึ้นมา เพื่อบอกข่าวคราวให้ญาติ พี่น้องทราบคำฮุม คำเหินจึงพูดว่า เมื่อพระยาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระมหากรุณาและท่านแม่ทัพ มีความกรุณาชุบเลี้ยงเช่นนั้นก็เป็นการดีแล้ว แต่ความเดิมมีอยู่มากมายท่านก็ยังไม่เอาโทษทัณฑ์ก็เป็นบุญเหลือล้น หลวงภักรปลาศจึงให้เล่าเรื่องเดิมต่อไปอีกได้ความดังนี้

เดิม ณ วันเดือน ๑ ขึ้นแรมกี่ค่ำจำไม่ได้ปีจออัฐศก พระยาเมืองขวา เมืองหลวงพระบางมีหนังสือไปถึง ท้าวไลว่า ให้ ท้าวไลกวาด ต้อนครอบ ครัวของ ท้าวไล ลงไปอยู่ เมืองหลวงพระบาง

ด้วยหัวเมืองในสิบสองจุไทยมาร้องว่า ท้าวไลไปเที่ยวกดขี่ข่มเหงต่าง ๆ ท้าวไลได้ทรายจึงว่า เมื่อหัวเมืองใดไปร้องว่ากดขี่ข่มเหงด้วยประการใด ๆ ก็ควรที่ให้มีผู้ไปชำระว่ากล่าวให้เห็นเท็จและจริง ที่เจ้านายและท้าวพระยา เมืองหลวงพระยางจะมาเชื่อฟัง ความแต่ฝ่าย เดียวจะมาต้อนเอาครอยครัวลงไปนั้นยังหายอมไม่ ท้าวไลจึงได้เฉยเสีย ครั้นอยู่มา ณ วันเดือน ๒ ขึ้นแรมกี่ค่ำจำไม่ได้ปี จออัฐศก ท้าวไลจึงได้ทรายหนังสือของข้าพเจ้า (คำสาม) ซึ่งเจ้าคุณสุรศักดิ์มนตรี แม่ทัพให้พระยาเมืองขวาไปบอกข้าพเจ้าที่เมืองแถงให้มีไปถึงท้าวไลยิคาข้าพเจ้าใจความว่า ให้ท้าวไล และ กรมการ ลงมาหา ท่านเจ้าคุณ สุรศักดิ์มนตรี แม่ทัพยัง เมืองแถงจะได้ ชำระว่า กล่าวให้เรียบร้อยต่อกัน ถ้าท้าวไลยมาไม่ได้ก็ให้จัดกรมการผู้ใหญ่ลงมาโดยเร็วและมีข้อความนอกนั้นอีกหลายประการ ท้าวไลยิคาข้าพเจ้าทรายความแล้วจึงแต่งให้กวางหลิง กวางหงวน ปองเดอร์ ๓ คน คุมม้า ๖ ม้า ข่าวไพร่ ๑๕ คนลงมาหาท่าน เจ้าคุณสุรศักดิ์มนตรี แม่ทัพและจะได้ฟังความแทนท้าวไลด้วย ครั้นเดิรมาถึงเมืองเมิน คนเมืองหลวงพระยางและพวกไทยดำ (ไทยดำคือคนสิบสองจุไทยพวกเพ็ชรบุรี เรียกลาวซ่ง ซ่งคือนุ่งดำนั่นเอง) ซึ่งรักษาด่านเมืองแถงได้ห้ามไว้ มิให้ลงมาเมืองแถง กวางหลิง กวางหงวน ปองเดอร์จึงว่าข้าพเจ้า (คำสาม) มีหนังสือไปถึงท้าวไลให้ลงมาหาท่านเจ้าคุณสุรศักดิ์มนตรีแม่ทัพยังเมืองแถง ท้าวไลบ่วยมาหาได้ไม่จึงจัดให้พวกเราคุมม้า ๖ ม้าลงมาให้ท่านเจ้าคุณสุรศักดิ์มนตรีแม่ทัพ คนพวกรักษาด่านก็หายอมให้เข้ามาไม่ กวางหลิง กวางหงวน ปองเดอร์ ก็ต้องกลับไปแจ้งความกับท้าวไล ๆ จึงว่าเมื่อไม่ให้ลงมาแล้วก็เป็นการขนใจ ที่นี้เราก็ไม่ไปอีก บุตรเรานั้น เมื่อท่านจะฆ่าก็ฆ่าเสียเถิด

ครั้น ณ วันเดือน ๒ ขึ้นแรมกี่ค่ำจำไม่ได้ ยาอ่อนข่าวข้าพเจ้าซึ่งท่านเจ้าคุณสุรศักดิ์มนตรี แม่ทัพสั่งให้ข้าพเจ้าใช้ขึ้นไปแจ้งความต่อท้าวไลว่า ท่านแม่ทัพสั่งให้เรียกพี่น้องข้าพเจ้าเข้าไปทั้ง ๕ คน แล้วว่าท้าวไลเป็นคนโง่ไม่มีความเฉลียวฉลาดเลย ถ้ามาหาเสียโดยดีแล้วก็จะเป็นการเรียบร้อย แล้วพระยาเมืองขวาจึงพูดว่าพวกเหล่านี้ไม่ใช่เป็นคนโง่เป็นคนโกง การที่เป็นครั้งนี้ก็เพราะความอาฆาตพระสวามิภักดิ์สยามเขตต์ ก็เดียวนี้พระสวามิภักดิ์ ฯ มาเข้าอยู่ในฝ่ายลาว แล้วพวกเจ้าจะเข้าอยู่ข้างฝ่ายข่อหรือ ถ้าจะอยู่ข้างฝ่ายข่อก็คงจะได้รบกัน การที่จะตีข่อนั้นไม่สู้ยาก

นักเหมือนกับปอกกล้วยกิน จะสู้ทางฝ่ายลาวได้หรือ ท้าวไลทรายก็โกรธจึงพูดว่าการทั้งนี้ก็เพราะคนเมืองหลวงพระบางกับพระสวามิภักดิ์ ฯ ไปฟ้องต่อท่านเจ้าคุณสุรศักดิ์มนตรีแม่ทัพ ๆ จึงได้จับเอาข้าพเจ้าและพี่น้องมาจำไว้ แต่พวกอ้ายช่อกอยู่ไดร้บกับท่าน ๆ ก็ไม่เอาโทษประการใดที่พวกเราเป็นข่าวไพร่มาแต่เดิม ท่านก็เชื่อฟังถ้อยคำคนเมืองหลวงพระบางและพระสวามิภักดิ์ ฯ ไปพูดยุยงต่าง ๆ กับว่าพวกเราเป็นคนโกงและเป็นโจร

ถ้าท่านเจ้าคุณสุรศักดิ์มนตรีแม่ทัพและทหารกรุงเทพ ฯ กลับลงไปเมื่อใด ก็จะมาสืบถามคนเมืองหลวงพระบางดู ถ้าแม้นว่าข้าพเจ้าและพี่น้องตายหมดแล้ว ก็จะตีเมืองหลวงพระบางจับเอาคนยุยงฆ่าเสียให้สิ้นให้หายความแค้น ท้าวไลจึงเกณฑ์คนผู้ไทยขาว (คือคนเมืองไล) ในเมืองไลและเขตต์แขวงเมืองไล คือเมืองกุน เมืองเงียน เมืองมุม เมืองยาง รวม ๔ หัวเมือง ได้คนผู้ไทยขาว ๕๐๐ คน กับคนช่อ เจ้าเมืองญวนให้ท้าวไลควบคุมอยู่ นั้นท้าวไลเรียกเข้าสมทบอีก ๓๐๐ คน เกณฑ์เอาคนผู้ไทดำ ๓๐๐ คน เป็นคนเคียนหายหาม, ใช้อาวุธปืนสะในเดอร์เรมิงตัน แซนริมาตินิ เป็นปืนสำหรับทหารเลว นายทหารใช้ปืนล้อ กะสุนปืนสตันนั้นได้ไปเอามาแต่กองทัพฝ่ายจีน ซึ่งซำกงเป่าขัดให้ถุงสินมาตั้งอยู่เมืองม่วงซื่อนั้น ส่วนสะเบียงอาหารเกณฑ์เอาตามเขตต์แขวงสิบสองจุไทย ตระเตรียมไว้ที่เมืองไล จะยกลงมาตีเมืองแถง ยาไท้ถายมารดาข้าพเจ้าจึงว่ากับท้าวไลบิดาและคำชุมพี่ชายว่า การที่จะยกไปตีเมืองแถงนี้ขอให้งดไว้ก่อน ด้วยบุตรเรายังตกอยู่ในเงื้อมมือเขา ถ้ายกลงไปตีเมืองแถงแล้ว บุตรเราและกรมการก็จะพากันตายสิ้น ฟังดูไปข้างหน้าถ้าไม่ปล่อย บุตรเราแล้ว จะตีเมืองแถงก็ตามแต่ใจเถิด แล้วพูดชี้แจงทัดทานไปต่าง ๆ ท้าวไลและคำชุมจึงได้ขัดกองทัพพักรออยู่ที่เมืองไล

ครั้น ณ วันเดือน ๓ ขึ้น ๘ ค่ำ ปีจออัฐศก คำชุงไปหาซำกงเป่ายังเมืองหนองแสแจ้งความตามซึ่งคนเมืองหลวงพระบาง และพระสวามิภักดิ์ ฯ ไปพูดยุยงกล่าวโทษจนท่านเจ้าคุณสุรศักดิ์มนตรีแม่ทัพจับเอาข้าพเจ้าและพี่น้องกรมการมานั้น ให้ซำกงเป่าฟังทุกประการแล้วก็ร้องไห้ ซำกงเป่าจึงว่าโง่ไม่มีปัญญาจะคิดแก้น้องชายหรือ คำชุมจึงตอบว่า การที่จะคิดแก้เอาน้องชายนั้นยังขัดขวางอยู่ ด้วยไม่มีกำลังจะทำการต่อไป มาทั้งนี้จะขอกะสุนดินดำและปืนที่ดีไปใช้ทำการแก้แค้นสักครั้งหนึ่ง ด้วยปืนที่จ่ายไปครั้งก่อนนั้นเขาเก็บเอาไปเสียสิ้นแล้ว ถ้าได้ปืนและกะสุนปืนสตัน

พร้อมบริบูรณ์เมื่อใด ก็จะยกลงไปสืบดูพี่น้องยังเมืองหลวงพระบาง ซำกงเปาจึงว่า การที่จะยกกองทัพลงไปนั้น ให้พังดูให้รู้แน่ชัดว่า พี่น้องของเจ้าและกรมการนั้น เขาฆ่าเสียแล้วหรือว่าจะคิดอย่างไร ถ้าพี่น้องและกรมการตายหมดแล้ว จะตีเมืองหลวงพระบางแก้แค้นก็ตามใจเถิด ซำกงเปาจึงทำหนังสือฉะบับ ๑ มอบให้คำชุมถือไปให้ช่อฤงลินนายทหารของซำกงเปา ซึ่งตั้งพักกองทัพอยู่ที่เมืองม่วงชื้อนั้นคำชุมก็รับเอาหนังสือลากลับมา ครั้นถึงเมืองม่วงชื้อจึงเอาหนังสือให้กับฤงลินและขอรับเอาปืนหามแล่น ๑๐ ปืน เรมิงตัน ๓๐๐ ปืน วินชิสเตอร์ ๑๐ ปืน ๆ ละ ๓๐ กะสุนปืนสตัน ๑๗๐,๐๐๐ นัด ดินดำหนัก ๕๐๐ ชั่งไทย กะสุนปืนหามแล่นหนัก ๕๐๐ ชั่งไทย คำชุมรับเอาปืนและกะสุนปืนสตันมาตามหนังสือซำกงเปา แล้วก็กลับมาเมืองไลเตรียมการที่จะยกลงมา

ครั้น ณ วันเดือน ๔ ขึ้น ๑๐ ค่ำ ปีจออัฐศก พอได้ทราบหนังสือท้าวจันรับคำสั่งแม่ทัพฝรั่งเศส เป็นอักษรจีนส่งมาตามระยะทางฉะบับ ๑ มีมาถึงท้าวไล ใจความว่าในเขตต์แขวงเมืองญวนนี้ ฝรั่งเศสก็ตีได้หมดแล้ว ยังอยู่แต่เมืองไลเมืองเดียว ให้ไปยอมสวามิภักดิ์เสียโดยเร็ว ถ้าไม่ไปยอมแล้วก็ให้เตรียมตัว ไว้ฝรั่งเศสจะเข้าตี เมืองไลเอาให้จงได้ สิ้นข้อความในหนังสือแต่เท่านี้

ครั้น ณ วันเดือน ๔ ขึ้น ๑๑ ค่ำ ปีจออัฐศกเวลาบ่าย ๓ โมง (๓ ล.ท.) คนผู้ไทยซึ่งคำชุมให้ ไปรักษาด่านนั้น กลับมาบอกความว่า กองทัพ ฝรั่งเศสยกมาทาง เรือล่องน้ำ มาจากเมืองสอมาถึงท่าเรือระยะห่างเมืองไล ๕ วัน ซึ่งเขตต์แดนเมืองไลกับเมืองสอต่อกันนั้น จะขึ้นเดินบกยกมาเมืองไล พวกผู้ไทยซึ่งรักษาด่านสะกัดทางไว้ได้ต่อสู้รบกัน คนผู้ไทยรักษาด่านตาย ๑ คน จึงได้แตกหนีมา

บัดนี้กองทัพ ฝรั่งเศสยกล่วง เลยเข้ามาในเขตต์แดน เมืองไล แล้ว แต่แม่ทัพ จะชื่อใดนั้นหาทรายไม่ แต่ภาษาญวนเรียกว่าขวนแขวง คำชุมได้ทรายความแล้ว จึงขัดให้ขวางตาเล่าแย้เป็นคนผู้ไทยขาวคุมคนผู้ไทยขาวนายไพร่ ๑๕๐ คนรีบยกออกไป พบกองทัพฝรั่งเศสที่ย้านป่าเป้าระยะทางห่างเมืองไล ๔ วัน ได้เห็นกองทัพฝรั่งเศสมีกำลังทหารฝรั่งเศสและญวนแกวประมาณ ๘๐๐ เศษ สวมเสื้อและกางเกงขาวใส่หมวกสานเหมือนรูปตะแกรงเล็กหุ้มผ้าขาวใช้ปืนเหมือนปืนล้อ ปลายดาบเหมือนอย่างปลายปืนแขนริมาดินี้แต่คนเคียนหายหามของนั้นใช้คนผู้ไทยเมืองสอ เมืองจัน แต่จะมี

จำนวนเท่าใดหาทราบไม่ ได้เข้าต่อสู้รบกันที่บ้านป่าเป้าประมาณ ๑ ชั่วโมงเศษทหารฝรั่งเศสถูกยิงล้มลง ๓ คนแต่จะเป็นตายประการใดหาทราบไม่ ด้วยเป็นระยะห่างกันประมาณ ๔ เส้นเศษ แต่คนผู้ไทยฝ่ายเมืองไลถูกยิงตายคนหนึ่งบ่วยคนหนึ่ง พวกเมืองไลน้อยกว่าจึงล่าถอยมาตั้งรักษาอยู่ที่เมืองปาตัน คำเหินพี่ชายข้าพเจ้าคุมทหารไทยไล ๒๕๐ คนเป็นกองหนุนไปตั้งอยู่เมืองเชียงเหนือระยะทางห่างเมืองไล ๑ วัน ได้ทราบว่าขวางตาเล่าแย้ถอยมาตั้งอยู่เมืองปาตันจึงมีหนังสือไปถึงขวางตาเล่าแย้ ใจความว่าถ้ากองทัพฝรั่งเศสยกมาแล้วให้ทำแตกอพยพครอบครัวราษฎรในแขวงเมืองปาตันเข้าซุ่มซ่อนอยู่ในป่า ให้กองทัพฝรั่งเศสเข้าอาศัยอยู่ในเมืองปาตัน แล้วก็จัดให้คนไปกักด่านทางทุกทางกำหนดใน ๓ วันนัดหมายพร้อมกันแล้ว จึงเข้าล้อมเมืองปาตันระดมตีเข้าไปเอาไฟเผาเสียให้สิ้น ครั้นขวางตาเล่าแย้ทราบความแล้ว จึงทำตามหนังสือที่คำเหินมีไปนั้นทุกประการ กองทัพฝรั่งเศสเห็นกองทัพไทยไลแตกหนีเข้าป่าดังนั้น จึงยกกองทัพเข้าตั้งอยู่ในเมืองปาตัน

ครั้นถึงกำหนดที่จะยกเข้าตีกองทัพฝรั่งเศส ๆ รู้ตัวก็รีบยกหนีแต่เวลาเช้าวันนั้น หาทันได้ตีไม่ กองทัพฝรั่งเศสก็กลับหนีขึ้นไปทางเมืองสอ ขวางตาเล่าแย้ก็เข้าตั้งรักษาอยู่ในเมืองปาตัน กองทัพฝรั่งเศสยกกลับเดิรยกมาทางน้ำมาจะเข้าตีเมืองน้ำมาซึ่งเป็นเมืองขึ้นแก่เมืองไล ระยะทางห่างเมืองไล ๒ วัน ท้าวไลได้ทราบดังนั้น จึงให้คำกุ้ยคุมทหารไทยไล ๑๐๐ คน ช่อ ๑๐๐ คน ยกออกจากเมืองไลไปพักอยู่เมืองน้ำมา ๑ วัน แล้วยกเลยขึ้นไปตามลำน้ำมา พบกองทัพฝรั่งเศสที่บ้านนาคำ ได้เข้าต่อสู้รบกันประมาณ ๑ ชั่วโมง ทหารฝรั่งเศสตาย ๓ คน กองทัพฝรั่งเศสก็แตกหนีไปตั้งพักอยู่เมืองสอ คำกุ้ยก็มาตั้งรักษาการยังเมืองน้ำมารักษาเขตต์แดนอยู่ ฝรั่งเศสก็เป็นการสงบ หาได้ยกเข้าสู้รบอีกต่อไปไม่ แล้วท้าวไลจึงจัดให้คำชุมกับช่อถุงลินคุมทหารไทยไล ๔๐๐ คน ช่อ ๔๐๐ คน คนผู้ไทยคำ ข่าแจะสำหรับหายหามสะเบียงอาหาร ๖๐๐ คนยกลงมาสืบข่าวข้าพเจ้าและพี่น้องกรมการยังเมืองหลวงพระบาง แล้วท้าวไลจึงสั่งว่าถ้ายกลงไป อย่าทำให้ราษฎรหัวเมืองตามระยะทางได้รับความเดือดร้อน ให้สืบดูให้ทราบชัดว่าพี่น้องและกรมการนั้นเขาฆ่าเสียแล้วหรือยังอยู่ ถ้ายังไม่ตายก็ให้เขาทำหนังสือสัญญาว่าเมื่อใดจะปล่อยตัวกลับคืนไป ถ้าเขาไม่ยอมทำหนังสือก็เป็นตายแน่ ให้กระทำแก้แค้นให้หายแค้น ณ วัน เดือน ๕

ขึ้น ๑๐ ค่ำ ปีกุน นพศก คำชุมกับถุงลิงก็คุมทหารไทยไล และช่อยกออกจากเมืองไล ณ วัน เดือน ๕ แรม ๔ ค่ำ ถึงเมืองแถง เดิรกองทัพมาถึงค่ายเชียงแล พวกทหารเมืองแถงที่รักษาค่ายเชียงแลออกต่อสู้ ได้รบกับคำชุมอยู่ประมาณครึ่งชั่วโมง พวกทหารเมืองแถงก็แตกหนีไป คำชุมก็คุมทหารไทยไลเข้าตั้งพักอยู่ที่ค่ายเชียงแล คำชุมจึงเอาคนผู้ไทยเมืองแถงในบ้านเชียงแลไปซักถามถึงข้าพเจ้าและพี่น้องกรมการว่าจะเป็นประการใด คนผู้ไทยเมืองแถงแจ้งความว่า เมื่อข้าพเจ้าและพี่น้องกรมการลงไปนั้นเห็นจำตรวนและขอมือลงเรือล่องน้ำนัวลงมาแล้ว ได้ทราบข่าวว่าเรือไปล่มลงที่แก่งคู้ คำชุย คำโคย้ายมน้ำตายเสียแล้ว คำชุมได้ทราบเช่นนั้นก็หาเชื่อไม่ ด้วยยังไม่ทราบชัดว่าจะตายจริงหรือไม่ จึงว่าถ้าลงไปถึงเมืองหลวงพระบางแล้ว จึงค่อยสืบดูให้ทราบชัด คำชุมจึงตั้งพักอยู่ที่เมืองแถง จัดสะเบียงอาหารเกณฑ์เรือเคียนตัดไม้ผูกแพเสร็จแล้ว

ครั้นวันเดือน ๖ แรม ๖ ค่ำ คำชุมยกออกจากเมืองแถงก็มิได้ทำอันตรายราษฎรหัวเมืองระยะทาง แต่ราษฎรที่แตกตื่นไปนั้น เพราะมีความเกรงกลัวก็หนีไปเอง

ครั้นวันเดือน ๖ แรม ๑๓ ค่ำ ถึงเมืองงอยขึ้นพักอยู่ที่นั้นคำชุมจึงมีหนังสือให้คนถือลงมาถึงท้าวพระยาเมืองหลวงพระบางได้นำขึ้นกราบทูลเจ้ามหินทรเทพนิภาธร เจ้านครเมืองหลวงพระบางฉะบับ ๑ ใจความว่า ที่ยกกองทัพลงมาทั้งนี้ มิขุนนางจีนมาด้วยในกองทัพคน ๑ และความปรารถนาจะสืบข่าวพี่น้องและกรมการ ซึ่งท่านเจ้าคุณสุรศักดิ์มนตรีแม่ทัพเอาตัวมานั้นว่าจะตายเป็นประการใด การทั้งนี้จะให้ลงมาหรือ ๆ จะไม่ให้ลงมาประการใดขอให้ทราบ ที่ข้าหลวงฝ่ายจีนมานี้ปรารถนาจะถามด้วยการเมืองหลวงพระบางแต่เดิมก็ได้ไปขึ้นแก่เมืองจีน แต่ขัดนี้นานแล้วไม่ได้ไปขึ้นนั้นด้วยเหตุประการใด ก็ถ้าพี่น้องและกรมการยังไม่ตาย ก็จะได้พูดจาการบ้านเมืองอีกต่อไป

ครั้น ณ วัน เดือน ๗ ขึ้น ๑ ค่ำ คำชุมจึงยกออกจากเมืองงอยล่องน้ำอูลงมาพบพระยาเมืองแพนเมืองหลวงพระบางกับข่าวไพร่ประมาณ ๕๐ คนเศษ จอดเรืออยู่ที่บ้านสบวัน แจ้งความว่าเจ้ามหินทรเทพนิภาธร เจ้านครหลวงพระบางได้ให้พระยาเมืองแพนมาคอยรับอยู่ที่นี้ คำชุมจึงแวะเรือเข้ามาหาพระยาเมืองแพนหวังว่าจะได้ถามข้อความทั้งปวง พระยาเมืองแพนก็ให้ข่าวออกเรือแจวเลยล่วงน่าล่องลงมา คำชุมก็รีบตามลงมา ณ วัน เดือน ๗ ขึ้น ๑๒ ค่ำ ถึงบ้านปากอู คำชุมตั้งพักอยู่ที่นั้น แต่พระยาเมืองแพนเลยลงมา คำชุมแลเห็นเรือล่องจากปากอูลงมาลำ ๑ คำชุมจึง

ถามชาวบ้าน ๆ บอกว่าเรือเข้าอุปราช คำชุมทรายแล้วจะไปเฝ้าเข้าอุปราช ๆ ก็เลยไปเสียไกลแล้ว คำชุมก็ตั้งพักอยู่ที่นั้น

ครั้นรุ่งขึ้น ณ วันเดือน ๗ ขึ้น ๑๔ ค่ำ คำชุมยกออกจากบ้านปากอูลองน้ำของลงมา เวลาเที่ยงถึงเมืองหลวงพระบางขึ้นพักอยู่ที่วัดเชียงทอง คำชุมจึงให้คนไปหาพระยาเมืองกลางก็หาพบตัวไม่ ครั้นเวลาเย็นมีท้าวพระยาเมืองหลวงพระบางมาจ่ายเข้าและสุกรเลี้ยงไพร่พลที่มานั้น คำชุมถามอยากจะทราบชื่อก็หาบอกชื่อไม่ บอกแต่ว่าเย็นพระยาเท่านั้น คำชุมคอยอยู่จนเวลาเย็นก็หาเห็นผู้ใดไปว่ากล่าวชี้แจงประการใดไม่

ครั้นรุ่งขึ้น ณ วันเดือน ๗ ขึ้น ๑๕ ค่ำ คำชุมจึงใช้ให้คนผู้ไทยไปตามเจ้าพระยาเมืองกลางที่วังเจ้ามหินทรเทพนิภาธร เจ้านครหลวงพระบางให้แจ้งความว่า วันนี้คำชุมจะขอเข้าไปเฝ้า

ครั้นผู้ไทยไปถึงประตูวัง คนรักษายามหาให้เข้าไปไม่ คนผู้ไทยผู้นั้นจึงแจ้งความที่คำชุมสั่งมานั้นให้คนรักษายามทุกประการ

ทหารที่รักษายามจึงว่าจะไปบอกพระยาเมืองกลางก่อน คนผู้ไทยก็กลับมาแจ้งความต่อคำชุมทุกประการ

ในวันนั้นคนอาสาได้ไปแจ้งความต่อคำชุมว่า เวลาพรุ่งนี้พระยาเมืองกลางจะนำเข้าเฝ้าเจ้ามหินทรเทพนิภาธร เจ้านครหลวงพระบาง

ครั้นรุ่งขึ้น ณ วัน เดือน ๗ แรม ๑ ค่ำ คำชุมคอยอยู่จนเวลาเย็นก็หาเห็นพระยาเมืองกลางหรือผู้หนึ่งผู้ใดไปว่ากล่าวประการใดไม่ คำชุมจึงให้ฟูแย้แตนลุงแย้ ว่างตาเล่าแย้ เป็นคนผู้ไทยกรมการเมืองไล ไปสืบถามตามชาวบ้านราษฎรในเมืองหลวงพระบาง ได้ทราบว่าคำชุยคำล่าข่วยเป็นไข้ตายที่บ้านปากลาย คำโค้ยไปข่วยตายที่เมืองพิชัย ยังอยู่แต่คำสาม กวางถือ ๒ คนเท่านั้น คำชุมได้ทราบความแล้วมีความอาลัยคิดถึงพี่น้องยิ่งนัก และมีความเสียใจว่า ท่านเจ้าคุณสุรศักดิ์มนตรี แม่ทัพคงจะไม่ชุบเลี้ยงต่อไปเป็นแน่

ประการหนึ่ง เมืองไลเป็นเมืองขึ้นต่อเมืองหลวงพระบาง การผิดชอบสิ่งใด เจ้ามหินทรเทพนิภาธรก็ย่อมทราบอยู่ทั้งสิ้น ก็มิได้พูดจาทัดทานขอร้องปล่อยให้ท่านพระยาสุรศักดิ์มนตรีแม่ทัพเอาพี่น้องจำตรวนลงไปจนถึงแก่ความตาย คำชุมมีความเสียใจเป็นอันมาก คำชุมจึงให้

ผู้ไทย ๒ คน มาที่ประตูวังเจ้ามหินทรเทพนิภาธร ถามว่าเป็นเหตุอย่างไรพระยาเมืองกลางนัดไว้ว่าจะนำเผ้า คำชุมคอยอยู่จนเวลาเย็น ก็หาเห็นพระยาเมืองกลางหรือผู้หนึ่งผู้ใดไปบอกกล่าวประการใดไม่ จะขัดขวางอย่างใดขอให้ทราย แล้วคนผู้ไทยทั้ง ๒ คนนั้นเห็นคนเมืองหลวงพระบางประมาณ ๘๐๐ คน มีอาวุธครบมือ ทั้งข้างนอกข้างในเป็นอันมาก แลวลากปืนใหญ่ ๔ กะบอกประจำไว้ตามประตูวัง คนผู้ไทยเห็นดังนี้ก็กลับไปแจ้งความต่อคำชุมดังที่ได้เห็นนั้นทุกประการ

ครั้นเวลาย่ำค่ำคนอาสาไปแจ้งความแก่คำชุมว่า พระยาเมืองกลางให้บอกว่าให้คำชุมยกทหารไปตั้งอยู่ฝั่งน้ำคานด้านทิศตะวันออกริมวัดปากคา แล้วจึงจะนำไปเผ้าได้ เวลาพรุ่งนี้เช้าจะให้คนนำไปอยู่วัดปากคา คำชุมได้ทรายความดังนี้ จึงปรึกษาช่อฤงลิน และกรมการทั้งปวงว่า ที่เจ้ามหินทรเทพนิภาธรจัดแจงปืนใหญ่ และผู้คนไว้ที่วังเป็นอันมากแล้วให้คนมาบอกเราให้ยกไปอยู่น้ำคานฝั่งตะวันออกริมวัดปากคานี้ เห็นจะเป็นการไม่สุจริตเป็นแน่

ประการหนึ่งราษฎรในเมืองหลวงพระบางก็อพยพครอบครัวหนีไปสิ้นแล้ว ยังอยู่แต่ทหารสำหรับรบกับท้าวพระยาเท่านั้น ถ้าเราข้ามฟากน้ำคานไปอยู่วัดปากคาตามถ้อยคำ ก็จะเอาปืนใหญ่มายิงกวาดเอา คนพวกเราก็จะตายสิ้น

ครั้นตกลงเห็นพร้อมกันว่าเป็นการไม่สุจริตแล้ว คำชุมจึงสั่งฤงลินและกรมการว่า ถ้าคนเมืองหลวงพระบางมาแล้วให้จับเอาตัวมาถามให้ได้ความ

ครั้นเวลาประมาณ ๒ ทุ่มเศษ (๘ ล.ท.) คนผู้ไทยไลรักษาเรือที่ท่าปากคานจับได้คนผู้ร้ายลักเรือได้ ๒ คน คุมเอาตัวมาให้คำชุม ๆ จึงสั่งให้เอาคำผู้ร้ายนั้นไว้แล้ว สั่งกรมการว่าเวลาพรุ่งนี้เช้าให้จัดคนไทยไล ๑๗ คน นาย ๔ คน รวม ๒๑ คน คุมตัวผู้ร้ายนี้ไปส่งยังวังเจ้ามหินทรเทพนิภาธรบอกว่าจะเอามาให้ชำระถ้าผู้รักษาประตูปล่อยให้เข้าไปแล้ว ก็ให้แย่งเอาปืนให้จงได้ แลวให้ยิงปืนขึ้นเป็นสำคัญ จะได้ยกหนุนขึ้นไปช่วยกันให้ทันท่วงที

ครั้นตระเตรียมกันเสร็จแล้วก็สงบอยู่ ครั้น ณ วันเดือน ๗ แรม ๓ ค่ำ คนเมืองหลวงพระบาง ๓ คนไปแจ้งความว่า ท้าวพระยาเมืองหลวงพระบางให้มานำไปอยู่ฝั่งน้ำคานริมวัดปากคา คำชุมจึงให้คนผู้ไทยจับเอาตัวคนทั้ง ๓ นั้นมัดไว้แล้วถามว่าเจ้ามหินทรเทพนิภาธรคิดการอย่างไร จึงให้พวกเราไปอยู่ริมน้ำคานฝั่งตะวันออกหาให้อยู่ในเมืองไม่ คนทั้ง ๓ ให้การว่าเจ้ามหินทรเทพนิภาธร

ใช้ให้มาก็ต้องมาที่จะคิดประการใดนั้นหาทรายไม่ คำชุมจึงให้คนผู้ไทยเอาหวายมาเฆี่ยนคนทั้ง ๓ นั้นคนละ ๕๐ ที แล้วก็ถามเอาความจริงคนทั้ง ๓ ให้การว่าเจ้ามหินทรเทพนิภาธรให้ท้าวพระยาเมืองหลวงพระบางจัดเรี่ยกคนทหารเมืองหลวงพระบางมาได้ ๓ วันแล้ว ๆ เอาขึ้นใหญ่มาประจุประตูคุ้ม ๔ กะยอก ใน ๗ วันนี้ถ้าร้ายก็คงจะรู้ความ คำชุมจึงสั่งให้คนผู้ไทยนายไพร่ ๒๑ คนคุมตัวผู้ร้ายลักเรือนั้นไปยังคุ้มเจ้ามหินทรเทพนิภาธร แต่คน ๓ คนที่จะพาไปอยู่ฝั่งน้ำคานนั้น คำชุมให้มัดไว้ทั้งมือและเท้า แล้วจึงร้องสั่งประกาศว่าพวกเราทั้งปวงเหล่านี้ เจ้านายจะให้ไปอยู่ฝั่งโนนเราจึงรีบจัดแจงแต่งตัวให้พร้อมกันในเวลานี้

ครั้นพวกไทยไลแต่งตัวแล้ว คำชุมจึงสั่งให้คนวิ่งไปดูว่าคนผู้ไทยที่คุมผู้ร้าย ๒ คนไปนั้นถึงวังเจ้ามหินทรเทพนิภาธรแล้วหรือยังฝ่ายคนผู้ไทย ๒๑ คนที่คุมผู้ร้ายไปนั้น ไปถึงประตูวังจึงแจ้งความต่อผู้รักษาประตูว่า มีผู้ร้ายไปลักเรือขบตัวได้ จึงเอาตัวมาส่งผู้รักษาประตู ๆ ก็ไปแจ้งความแก่ท้าวพระยา ๆ จึงสั่งให้เข้าไปว่าจะชำระให้ คนผู้ไทย ๒๑ คนเข้าไปถึงวังแล้วจึงเอาขึ้นยิงคนโทษทั้ง ๒ คนนั้นตาย แล้วก็โดดเข้าแย่งเอาขึ้นใหญ่ไว้กันมิให้คนเมืองหลวงพระบางจุดชะนวนได้ คำชุมได้ยินเสียงขึ้นจึงให้ ข่าวเข่าแตร เป็นสำคัญ พวกช่อและไทยไล ก็พากันตรูเข้าไปในวังเจ้ามหินทรเทพนิภาธร ระดมยิงขึ้นเข้าไปเป็นอลหม่าน คนเมืองหลวงพระบางก็ต่อสู้ตะลุมบอนกันถึงอาวุธสั้น ฆ่าฟันกันตายทั้ง ๒ ฝ่าย สู้รบกันอยู่ได้ประมาณ ๑ ชั่วโมง ทหารเมืองหลวงพระบางสู้มิได้ก็แตกตื่นชุลมุนวุ่นวายกันไปทั่วทั้งเมือง พวกช่อและไทยไลก็ไล่ฆ่าฟันคนเมืองหลวงพระบางตายลงเป็นอันมาก คำชุมเห็นผู้คนแตกตื่นนัก จึงสั่งให้กรมการเมืองไลไปตรวจในวังเจ้ามหินทรเทพนิภาธรว่า เจ้านายองค์ใดจะตายบ้าง พอแลเห็นแสงเพลิงสว่างขึ้นในวังเจ้ามหินทรเทพนิภาธรไหม้ลุกโพลงขึ้นทุกที คำชุมจึงให้กรมการไปสืบดูกลับมาแจ้งความว่า คนผู้ไทยเมืองม่วยจุดเทียนไปส่งเก็บของในห้อง ทำเทียนตกถูกถังดินลุกติดไหม้ขึ้น คนผู้ไทยที่อยู่ใกล้ถังดินนั้นไฟลวกตาย ๒ คน แต่คนที่ทำให้เทียนตกนั้นหาถูกไม่ กะโดดหนีไปได้ คำชุมจึงว่า เมื่อทำให้ไฟไหม้ขึ้นอย่างนี้แล้ว หาทรายว่าเจ้านายจะเป็นตายประการใดไม่ ซากศพและสรรพสิ่งทั้งปวงก็ไหม้เสียสิ้น หาเป็นประโยชน์ไม่ จึงสั่งให้จับเอาตัวคนผู้ไทยที่ทำให้ไฟไหม้นั้นมาฆ่าเสียตามโทษ

เมื่อเวลาไฟไหม้วังอยู่นั้น คนเมืองหลวงพระบางที่หนีไปซุ่มซ่อนอยู่ในใต้ถุนและในที่อื่น ๆ นั้นตายในไฟบ้าง หนีไปได้บ้าง คำชุมจึงเดินไปตรวจดูตามริมวัง พบคนช่อผู้หนึ่งถือดวงตราทองคำไปทุบหีบลูกปืน สำคัญว่าหีบเงิน คำชุมจึงเรียกคนผู้นั้นให้เอาดวงตรามาให้ดู คำชุมพิจารณาเห็นดวงตรานั้นทำด้วยทองคำรูปสี่เหลี่ยมกว้างประมาณ ๔ นิ้ว แกะเป็นอักษรจีน คำชุมจึงทรายว่าเป็นของหลวงจึงเอาตรานั้นเก็บไว้ คำชุมจึงถามว่าตราดวงนี้ได้มาแต่แห่งใด คนผู้นั้นจึงแจ้งความว่า ได้ไล่คนเมืองหลวงพระบางลงไปถึงท่าน้ำพบเรือบรรทุกหีบใส่ของ ๒ ลำ จอดอยู่ที่ริมท่าน้ำลำหนึ่ง ถอยออกไปกลางน้ำล่องลงไปลำหนึ่ง พวกช่อและผู้ไทยเห็นเรือลำที่จอดอยู่ริมท่านั้นมีของมากก็ละทิ้งพวกชาวเมืองเสีย พากันเข้าแย่งเก็บเอาของ ช่อผู้นั้นจึงเข้าแย่งเอาตราดวงนี้มาได้ แต่เรือลำนั้นคนผู้ไทยและช่อลงไปในเรือเหลือกำลังก็จมลง สิ่งของที่เก็บไม่ทันก็จมน้ำหายเป็นอันมาก คำชุมได้ทรายความดังนั้นแล้ว จึงให้เป่าแตรเรียกคนทหารให้หยุดรบ แล้วจึงกลับไปพักที่วัดเชียงทองได้เห็นคน ๓ คน ซึ่งคำชุมให้มัดไว้แต่เวลาเช้านั้นนอนตายอยู่หามีบาดแผลไม่ คำชุมจึงสั่งให้คนช่อ ๕๐ คน ไทยไล ๓๐ คน ลงเรือ ๕ ลำล่องน้ำของริมตามขับคนครัวเมืองหลวงพระบางไปถึงบ้านท่าเลื่อน แล้วกลับมาไม่เห็นได้สิ่งของอะไรเลย คำชุมจึงสั่งกรมการตรวจราษฎรชาวบ้านและปืนยึดสตันกะสุนดินดำทรัพย์สิ่งของต่าง ๆ ซึ่งเก็บเอามาได้นั้น คือปืนใหญ่อย่างเก่า ๔ กะบอก ปืนหามแล่น ๘ กะบอก ปืนอาร์มสตรอง ๒ กะบอก ยิสตัน ๘ หีบ กะสุนลูกแตก ๔ หีบ แก๊ปปืนใหญ่ ๑ หีบ ม้า ๑๗ ม้า เด็กผู้ใหญ่ชาย หญิง รวม ๓๐ คน แต่ทรัพย์สิ่งของทองเงินนั้นผู้ใดจะได้สิ่งใดเท่าใดคำชุมหาทรายไม่ แล้วคำชุมได้ตรวจดูคนช่อและผู้ไทยได้ทรายว่าตาย ๓ คน ไทยไลตาย ๑ คน คนผู้ไทยเมืองม่วยตาย ๑ คน รวมเสียทหาร ๕ คน ที่ต้องอาวุธบ่วยเจ็บ ๘ คน แต่เจ้านายท้าวพระยาและทหารราษฎรในเมืองหลวงพระบางจะตายเท่าใดบ่วยเท่าใดและผู้ใดจะหนีไปทางใด คำชุมหาทรายชัดไม่ด้วยเป็นเวลาชุลมุนวุ่นวาย

เวลาย่าย ๓ โมง (๓ ล.ท.) ช่อและผู้ไทยไลพากันกลับมาหุงอาหารกินยังที่พักมีคนเมืองหลวงพระบางประมาณ ๑๐๐ เศษออกมาเก็บของตามบ้านเรือนราษฎรและวังเจ้า พวกช่อและผู้ไทยเห็นเข้าจึงออกมาไล่ขับตัว คนเมืองหลวงพระบางเหล่านั้นก็วิ่งหนีไปสิ้น

ครั้นเวลาค่ำประมาณ ทุ่มเศษ (๗ ล.ท. เศษ) แสงเพลิงไหม้บ้านเรือนราษฎรในเมืองหลวงพระบางเป็นหลายตำบล คำชุมจึงให้คนไปสอดแนมดูเห็นคนเมืองหลวงพระบางประมาณ ๓๐ เศษ เอาเพลิงเผาบ้านเรือนราษฎร และเที่ยวเก็บเอาสิ่งของที่เหลือตกค้างอยู่ คนผู้ไทยจึงกลับมาบอกกับคำชุม ๆ จึงว่าเขาไม่ได้มารบกวนเราก็ช่างเขาเถิด

ครั้น ณ วันเดือน ๗ แรม ๔ ค่ำ มีคนเมืองหลวงพระบางมาบอกแก่คำชุมว่า ถ้าคำชุมอยากจะได้ของก็ให้รีบตามครอบครัวลงไปโดยเร็ว บัดนี้คนครัวและเจ้านายเมืองหลวงพระบางยังตั้งพักอยู่ที่แก่งหลวงน้ำของ หาได้ ไปแห่งใดไม่ คำชุมจึงว่าเมื่อเขาหนีไปแล้วก็ช่างเถิดเราไม่ไปตามแล้ว ด้วยเป็นฤดูฝนจะตกมากลงมาเราจะอยู่ช้าไม่ได้จะต้องกลับไปคำชุมได้พักจัดเรืออยู่ถึง ณ วันเดือน ๗ แรม ๖ ค่ำ จึงออกจากเมืองหลวงพระบางขึ้นไปตามลำน้ำของเข้าน้ำอูไปตามระยะทาง ได้ขับเอาคนครัวตามระยะทางขึ้นไป

ครั้น ณ วันเดือน ๗ แรม ๑๔ ค่ำถึงบ้านปากยากขึ้นพักอยู่ ณ ที่นั้นจนถึง ณ วันเดือน ๘ ขึ้น ๖ ค่ำได้ยกออกจากบ้านปากยากไป

ครั้น ณ วันเดือน ๘ ขึ้น ๑๑ ค่ำถึงบ้านสบอัดได้พักอยู่บนวัดที่บ้านสบอัด คำชุมจึงให้ตรวจดูคนชาวบ้านที่ขับมาได้ว่าจะมีมากน้อยเท่าใด กรมการเมืองไลตรวจได้ทราบว่าเดิมขับได้คนเมืองหลวงพระบางรวมเด็ก ผู้ใหญ่ ชายหญิง ๓๐ คน ตั้งแต่ลำน้ำอูขึ้นไปจนถึงบ้านสบอัด ขับได้เด็กผู้ใหญ่ชายหญิง ๘๐ คน รวม ๑๑๐ คนแต่จะเป็นคนบ้านใดตำบลใดนั้น คำชุมหาทราบไม่ ครั้นพักอยู่ได้ ๒ วัน คนครัวที่ขับไปได้นั้นลอบหนีไปได้ประมาณ ๓๐ คนยังคงเหลืออยู่ ๘๐ คน ถึง ณ วันเดือน ๙ ขึ้น ๓ ค่ำ คำชุมจึงจัดเรือ ๘ ลำ บรรทุกปืนใหญ่และกะสุนแตกเครื่องอาวุธต่าง ๆ ให้ ไทยไล ๓๐ คนคุมเรือขึ้นไปในลำน้ำนั้นจะไปเมืองแถง

ครั้นไปถึงบ้านสบนาวพบพวก แม้ว เย้า ประมาณ ๓๐๐ คนตั้งกักด่านเอาปืนระดมยิงลงมาทั้ง ๒ ฟากน้ำ หาให้เรือพวกไทยไลขึ้นไปไม่ พวกผู้ไทยไลสู้รบระดมยิงขึ้นไป รบกันอยู่ประมาณ ๒ โมงพวกแม้ว เย้า ตาย ๓ คน ผู้ไทยเมืองไลตาย ๑ คนบ่วย ๓ คน พวกแม้ว เย้าเหล่านั้นก็หนีเข้าป่าไป คนผู้ไทยเมืองไลจึงเอาเรือเลยขึ้นไปจนถึงเมืองแถง เมื่อ ณ วันเดือน ๙ ขึ้น ๕ ค่ำ คำชุมจึงจัดให้คนช่อและผู้ไทย ๒๐ คน เรือ ๕ ลำบรรทุกคนชาวบ้านที่ ขับไปได้ ๒๐ คนออกจาก

ท่าสบอัดขึ้นไปตามลำน้ำนัว ถึงสบเยาพบพวกแม้ว เย้า แอบซุ่มอยู่ที่นั้น เอาปืนยิงลงมาทั้งสองฟากน้ำถูกช่อและผู้ไทยแต่หาเห็นตัวไม่ พวกช่อและผู้ไทยไม่ทันรู้ตัวก็ตกใจต่างคนทิ้งทรัพย์สิ่งของและคนครัวที่คุมไปนั้นเสีย โดดขึ้นฝั่งหนีเข้าป่าลัดไปยังเมืองแถง แต่เรือคนครัวและสิ่งของต่าง ๆ ที่คุมไปนั้นพวกแม้วจะเก็บเอาไปได้หรือจะจมน้ำเย็นอันตราย และครอบครัวจะหนีไปได้ประการใด พวกช่อและผู้ไทยที่คุมไปนั้นหาทรายไม่

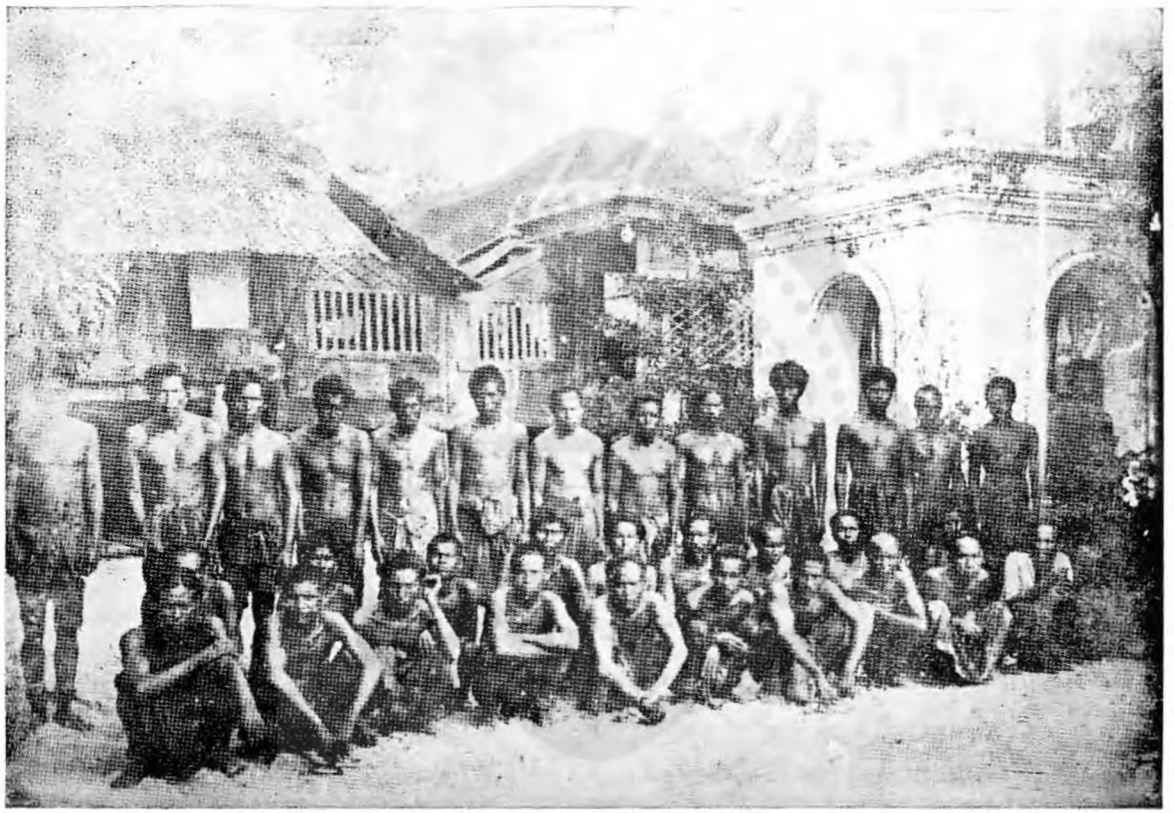
ครั้น ณ วันเดือน ๙ ขึ้น ๗ ค่ำ คำชุมได้จัดให้คนช่อ ๓๐ คน คนผู้ไทย ๓๐ คน คุมเรือ ๒๑ ลำ บรรทุกครัว ๒๐ คนและสิ่งของที่ได้ไปนั้นออกจากท่าบ้านสบอัดเข้าไปในลำน้ำนัวขึ้นไปตามระยะทางถึงบ้านสบนาว พบพวกแม้ว เย้าประมาณ ๖๐๐ คน เอาปืนระดมยิงลงมาทั้งสองฟากน้ำ พวกช่อและผู้ไทยได้เข้าต่อสู้กันประมาณ ๓ ชั่วโมง ช่อตาย ๓ คน บ่วย ๒ คน คนผู้ไทยบ่วย ๒ คน คนครัวที่จับไปได้นั้นถูกปืนตาย ๘ คน หนีไปได้ ๘ คน ยังเหลืออยู่ ๔ คนแต่ทรัพย์สิ่งของที่ได้ไปนั้น เรือล่มจมน้ำบ้างพวกแม้ว เย้าเอาไปบ้าง พวกช่อและผู้ไทยที่คุมมานั้น เหลือกำลังจะต่อสู้ก็ล่าถอยลงมาแจ้งความแก่คำชุมที่บ้านสบอัด คำชุมจึงว่าพวกแม้ว เย้ามาตั้งสะกัดอยู่อย่างนี้เห็นว่าจะไปทางเรือไม่ได้ จำเป็นจะต้องเดินบกไป แต่ที่พวกแม้ว เย้าตีช่อและผู้ไทยที่คำชุมให้ล่วงน่าไปก่อนทั้ง ๒ กองนั้น คำชุมยังหาทรายความไม่

ครั้น ณ วันเดือน ๙ แรม ๗ ค่ำ คำชุมจัดแจงคนเคียนเสร็จแล้วก็ยกออกจากบ้านสบอัดเดินบกไปตามระยะทางประมาณ ๑ ชั่วโมงมีพวกแม้วเย้าข่าแจะประมาณ ๒๐๐ คน มาแอบซุ่มเอาปืนระดมยิงพวกช่อและผู้ไทยเมืองไล ถูกผู้ไทยเมืองไลตาย ๑ คน ม้าตาย ๒ ตัว พวกช่อและผู้ไทยก็เข้าสู้รบ พวกแม้วเย้าข่าแจะก็หนีไปสิ้น พวกคำชุมก็ยกเลยไปถึงบ้านสบนาวพักอยู่ที่นั้น คนครัวที่จับไปนั้นหนีไปได้ ๑๔ คน คำชุมหาได้ให้คนติดตามไม่

ครั้น ณ วันเดือน ๑๐ ขึ้น ๓ ค่ำ คำชุมได้ยกออกจากบ้านสบนาวไปตามระยะทางรวม ๙ วันถึงเมืองแถงตั้งพักอยู่ในค่ายเชียงแล คนช่อและผู้ไทยที่แตก แม้ว เย้า มานั้นได้แจ้งความแก่คำชุมว่าพวกแม้วมาสะกัดตีเอาสิ่งของและครอบครัวที่คุมมานั้นคืนไปได้ และคนช่อและผู้ไทยต้องอาวุธตายนั้นให้คำชุมทรายทุกประการ คำชุมจึงสั่งให้ตรวจดูสิ่งของและคนที่ไปนั้นจะเหลืออยู่เท่าใด กรมการเมืองไลตรวจได้ทรายความว่า คนครัวยังเหลืออยู่ ๓๐ ครัวปืนใหญ่อย่างเก่า

๔ กะบอก ปืนอาร์มสตรอง ๒ กะบอก ปั่สตัน ๘ หีบ กะสุนแตก ๒ หีบ แก๊ปปืนใหญ่ ๑ หีบ ปืนชานกยาง ๘ กะบอก กะสุนปืนหามแล่น ๒ กะทอ กะสุนปืนอาร์มสตรอง ๒ กะทอ ม้า ๑๗ ม้า ตราทองคำ ๑ ดวง ทองหนัก ๕ ชั่ง ๑๐ ตำลึง ช่อเอาดวงตราทำด้วยงาช้างมาให้อีก ๒ ดวง คาพฝักทอง ๑ เล่ม แต่ทรัพย์สิ่งของทองเงินที่ทหารช่อและผู้ไทยได้ไปนั้นจะศูนย์สิ้นไปเท่าใดยังเหลืออยู่เท่าใดคำขุมหาได้ตรวจไม่ คำขุมได้จัดให้ถุงลินคุมช่อ ๒๐๐ คนตั้งรักษาอยู่เมืองแถง กับสิ่งของทั้งปวงนั้นมอบให้ถุงลินรักษาไว้คำขุมเอาไปแต่ตราทองคำ ๑ ดวง ตรางา ๒ ดวง แต่คนครัวที่จับเอาไปนั้นผู้ใดจับได้ก็ต่างคนเอาแยกย้ายไป คำขุมได้ถ่ายเอาเด็กชายไว้ ๒ คนเป็นเงิน ๑๐๐ แถบ ครั้น ณ วันเดือน ๑๐ แรม ๓ ค่ำคำขุมได้ออกจากเมืองแถงไปถึงเมืองไลแต่วันแรม ๗ ค่ำ เดือน ๑๐ แล้วได้นำเอาข้อความทั้งนี้แจ้งให้ท้าวไลผู้บิดาฟัง ท้าวไลเกรงว่ากองทัพฝ่ายกรุงเทพ ฯ ได้ทราบว่าคำขุมไปตีเมืองหลวงพระบางแตก ก็จะยกกองทัพใหญ่ไปตีเมืองไล คนเมืองไลก็น้อยเกรงว่าจะต่อสู้กองทัพกรุงเทพ ฯ ไม่ได้ ท้าวไลจึงให้คำขุมไปหาซำกงเปายังเมืองหนองแสขอกำลังมาช่วยป้องกันเมือง เมื่อคำขุมไปถึงซำกงเปา เล่าความตามที่ได้ไปตีเมืองหลวงพระบางแตกให้ฟัง แล้วว่าท้าวไลบิดาให้มาขอกำลังไปช่วยป้องกันเมือง ซำกงเปาว่าทหารก็อยู่เปล่า ๆ ปืนปั่สตันก็ได้จ่ายให้ประจำทหารไว้แล้ว จะไปเรียกเอาที่เมืองม่วงซือเถิด แต่สะเบียงอาหารให้เอาเงินไปจัดซื้อเอาตามพอใจ แล้วซำกงเปาก็ทำหนังสือให้ถือไปเมืองม่วงซือเพื่อเอาคนและปืน แล้วจ่ายเงินให้คำขุมมาซื้อสะเบียง สิ่งของกับทหารที่คำขุมได้รับจากเมืองม่วงซือ คือ ทหาร ๖,๐๐๐ คน ใช้ปืนเรมิงตันเป็นอาวุธ นายทหาร ๑๘๐ คน ใช้ปืนวินเชสเตอร์ มีกะสุนปั่สตันสำหรับนายไพร่คนละ ๑๐๐ นัด กับปั่สตันสำหรับอะไหล่ ๒๔๙,๐๐๐ นัด ปืนหามแล่น ๒๐ กะบอก ดินดำหนัก ๒,๕๐๐ ชั่ง เงินสำหรับซื้อสะเบียงอาหาร ๑,๐๐๐ ปง คิดเป็นเงินไทย ๓๑๒ ชั่ง ๔๐ บาท แล้วคำขุมก็กลับมาเมืองไล

เมื่อท้าวไลบิดาได้ใช้ให้คำขุมไปขอกำลังซำกงเปาแล้ว ได้สั่งให้คำกุ้ยคุมผู้ไทยเมืองไล ๑๐๐ คน ช่อ ๒๐๐ คนมาตั้งรักษาเมืองแถง กับมีหนังสือให้คำกุ้ยเอาไปให้ถุงลินให้เกณฑ์เอาช่อเมืองม่วย เมืองควาย รวมเข้าสัก ๔๐๐ คน ตัดทางมาเมืองโพนไซร์ ถ้าบ้านใดเมืองใดไม่ยอมทู้ขัดขืนแข็งอยู่ ให้ถุงลินจัดแจงตีอย่าให้ขัดขวางได้เป็นอันขาด

๘๔ วัดอ่างศิลา ที่คุมขังนักโทษชลบุรี ๑๑๐ คน

เมื่อท้าวไลยิดาได้รับเงินและคนตามที่คำชุมนำมาแล้ว ต่อมาได้ทรายหนังสือของข้าพเจ้า (คำสาม) ผู้บุตรว่าได้มาถึงเมืองแถงแล้ว จึงสั่งให้พักทหารคอยฟังคำร้ายกาจากข้าพเจ้าก่อน ครั้น ณ วันเดือน อ้าย ขึ้น ๖ ค่ำ ท้าวไลยิดาได้ทรายว่ากองทัพฝรั่งเศสตั้งพักอยู่ที่เมืองลอะยกไปตีเมืองไล จึงได้อพยพไปทำนาอยู่เมืองโม แต่ยาได้ถายมารดาข้าพเจ้า (คำสาม) ยังคอยท่าข้าพเจ้าอยู่เมืองไล เมื่อสิ้นข้อความแล้วข้าพเจ้าได้ไปหามารดา ชี้แจงให้มารดาทรายอย่างเดียวกันกับที่ข้าพเจ้าได้เล่าให้คำชุมฟังแล้วแต่ตอนต้น มารดาจึงได้พูดสรรเสริญท่านเจ้าคุณสุรศักดิ์มนตรี แม่ทัพเป็นอันมาก

ณ วันเดือน อ้าย แรม ๒ ค่ำ ปีกุน นพศกข้าพเจ้าได้ออกจากเมืองไลไปหายิดายังเมืองโมชี้แจงให้ทรายทุกประการแล้ว ยิดาได้พูดกับข้าพเจ้าว่า การที่พระยาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและท่านแม่ทัพใหญ่ได้มีความกรุณาจะชุบเลี้ยงพวกเราต่อไปนั้น พระเดชพระคุณหาที่สุดมิได้ แต่ยิดาแก่แล้ว จะขอฝากแต่พวกข้าพเจ้าบุตรและหลานเป็นข้าขอบขัณฑสีมากรุงเทพ ฯ ต่อไป แต่ที่ คำชุมไป ตีเมืองนครหลวง พระยางนั้นมิได้ต้องการจะเอา เมืองนครหลวง พระยางมา เป็นอาณาประโยชน์ เป็นเพราะเจ้านายท้าวพระยาเมืองนครหลวงพระยางมิได้พูดจาชี้แจงให้ทรายชัดเจนว่าท่านเจ้าคุณแม่ทัพได้มีความกรุณาชุบเลี้ยงข้าพเจ้า (คำสาม) และพี่น้องกรมการอย่างนี้ไม่ต่างคน ต่างหลบ เหลื่อมไปมิได้ พบปะสักคน ๑ ครั้นคำชุมให้ คนสืบถามตามบ้านราษฎรก็ได้ทราบแต่ว่าพวกข้าพเจ้าพี่น้องกรมการตายหมดแล้ว จึงทำให้เกิดโทมนัสย์ แค้นเคืองเหลือสติกำลัง จึงได้ ตีเมืองนครหลวงพระยาง ฆ่าคนให้หายความแค้น เป็นความผิดอันใหญ่ยิ่ง แต่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระมหากรุณาและท่านแม่ทัพ ใหญ่ก็ยังกรุณายกโทษให้ แล้วก็ให้ข้าพเจ้า (คำสาม) นำเจ้าเมืองและแผนที่ในเขตต์แขวงสิบสองจุไทยลงมากราบเรียนท่านเจ้าคุณแม่ทัพใหญ่ ณ เมืองนครหลวงพระยาง

ครั้น ณ วัน เดือนอ้าย แรม ๑๐ ค่ำ ข้าพเจ้ากับท้าวไลยิดากลับลงมายังเมืองไล ยิดาข้าพเจ้าจึงมีหนังสือมาถึงท่านเจ้าคุณสุรศักดิ์มนตรี แม่ทัพฉะบับ ๑ ถึงพระยานนทบุรี ข้าหลวงใหญ่ ฉะบับ ๑ หลวงดัษกรปลาศ เมเยอร์ กองทัพหน้าฉะบับ ๑ รวม ๓ ฉะบับ กับหนังสือไปถึงคำกุ้ยถุงลินตั้งอยู่ที่เมืองแถง ซึ่งได้ตัดทางลงมาโพนไซร์นั้นให้คำกุ้ยถุงลินเลิกกลับไป มอบให้

ขายั่น ขาเปง ขาเอา ขาคำ ขาใหม่ รวม ๕ คน ถือมาให้นายคง ซายันเมเยอร์ กับคำกุยแล้ว ให้นายคง ซายันเมเยอร์ ส่งผู้ถือหนังสือทั้ง ๕ นี้ลงไปให้คำล่า และกรมการไว้ใช้สอยการงานยังกรุงเทพฯ ผู้ถือหนังสือทั้ง ๕ คน ได้ออกจากเมืองไลลงมาแต่ ณ วันเดือนอ้าย แรม ๑๓ ค่ำ

ครั้นคำกุยถุงลิน ทรายหนังสือแล้ว คำกุยจึงคุมคนไทยไลและสิ่งของที่อยู่เมืองแถงนั้นกลับคืนไปเมืองไล ถุงลินก็คุมช่อกลับไปเมืองม่วย แล้วท้าวไลจึงแต่งหนังสือไปแจ้งความแก่ซำกงเปาฉะบับ ๑ ใจความว่า ซึ่งกองทัพกรุงเทพฯ จับเอาบุตรท้าวไลและกรมการไปนั้น หาได้ทำอันตรายไม่ ได้ปล่อยให้คำสามชั้นมาชี้แจงการให้พ้องทุกประการแล้ว แต่ที่ข้าพเจ้า (ท้าวไล) ให้ไปขอทหารให้ไปช่วยนั้น ข้าพเจ้าขอส่งคืน แต่เงินและกะสุนปืนสัตนั้นจะขอไว้ทำการที่เมืองไลก่อน สิ้นข้อความในหนังสือแต่เท่านี้ จึงมอบหนังสือให้แก่คำเหินถือไปให้ซำกงเปา คำเหินได้ออกจากเมืองไลไปเมืองหนองแสแต่ ณ วันเดือนยี่ ขึ้น ๒ ค่ำ ในวันเดียวกันนั้นท้าวไลจึงแต่งหนังสือให้คนถือไปถึงเจ้าเมืองในเขตต์แขวงสิบสองจุไทย คือเมืองเชียน เมืองควาย เมืองม่วย เมืองลา ๔ หัวเมืองให้เข้ามาพร้อมกันที่เมืองไล

ครั้น ณ วันเดือนยี่ ขึ้น ๘ ค่ำ ปีกุนนพศก เจ้าเมืองเชียนได้ทรายหนังสือแล้วก็รีบมาถึงเมืองไล ข้าพเจ้าและท้าวไลชิดาข้าพเจ้าจึงได้พูดชี้แจง การที่ท่านเจ้าคุณสุรศักดิ์มนตรี แม่ทัพมีความกรุณาชุบเลี้ยงนั้นให้เจ้าเมืองเชียนฟัง แล้วว่าเจ้าเมืองควาย เจ้าเมืองม่วย เจ้าเมืองลา มาถึงพร้อมกันแล้ว จึงจะนำลงมากราบเรียนท่านเจ้าคุณสุรศักดิ์มนตรี แม่ทัพยังเมืองหลวงพระบาง ให้เจ้าเมืองเชียนคอยอยู่เมืองไลก่อน

ครั้น ณ วัน เดือนยี่ ขึ้น ๑๐ ปีกุนนพศก คนผู้ไทยซึ่งท้าวไลแต่งให้คอยสอดแนมกองทัพฝรั่งเศสอยู่เมืองสอนนั้น มาแจ้งความว่าทหารฝรั่งเศสยกเพิ่มเติมมาอยู่ที่เมืองสอเป็นอันมาก เต็มไปทั้งเมือง แม่ทัพฝรั่งเศสนั้นจะชื่อไรหาทรายไม่ ภาษาญวนเรียกว่านำแขวง มีทหารฝรั่งเศสประมาณ ๓,๐๐๐ คน ทหารญวนประมาณ ๔,๐๐๐ คน รวมทั้งทหารฝรั่งเศสและทหารญวนประมาณ ๗,๐๐๐ คน แต่คนเคียนหายหามสะเบียงอาหารนั้นเต็มไปสิ้นเหลือที่จะประมาณ ว่าจะยกมาตีเมืองไล ท้าวไลทรายความแล้วจึงมีหนังสือไปถึงขวางตาเล่าแย้ ซึ่งตั้งอยู่เมืองปากันให้คอยระวังรักษาด่านทางให้แข็งแรง ด้วยกองทัพฝรั่งเศสจะยกมาตีเมืองไลอีกนั้นจะจริงหรือไม่

ให้สืบเอาความมาให้ชัดก่อน เมื่อขวางตาเล่าแย้ทรายความแล้ว จึงให้คนไปคอยระวังด่านทางโดยแข็งแรง

ครั้นวัน เดือนยี่ ขึ้น ๑๔ ค่ำ ได้รับหนังสือของท้าวจันรับคำสั่งแม่ทัพฝรั่งเศสมีมาถึงท้าวไล ๒ ฉะบับ เป็นอักษรจีนฉะบับ ๑ อักษรไทยไลฉะบับ ๑ ใจความต้องกันมีความว่า ในเดือนยี่ ขึ้กุน นพศกนี้จะไปตีเมืองไลเป็นแน่ ให้ท้าวไลจัดแจงไพร่พลรักษาบ้านเมืองให้ดี หรือท้าวไลมีความเกรงกลัวแล้ว ก็ให้ยอมทู้เสียโดยเร็ว ถ้าไม่ยอมแล้วจะเข้าตีเมืองไลให้จงได้ สิ้นข้อความในหนังสือแต่เท่านี้ ท้าวไลได้ทรายหนังสือดังนั้น จึงจัดให้คำเหีนคุมคนผู้ไทยเมืองไล ๑๕๐ คน ยกไปช่วยขวางตาเล่าแย้ที่เมืองปาตัน แล้วท้าวไลบิดาข้าพเจ้าก็อพยพครอบครัวไปเมืองโม แต่ตัวข้าพเจ้ากับคำฮุมนั้น ท้าวไลให้อยู่รักษาเมืองไล

อนึ่ง ทางที่จะเดิรตั้งแต่เมืองสอมาถึงเมืองปาตันนั้นมีอยู่ ๒ ทาง ๆ หนึ่งเป็นทางหลวงคนและม้าเดิรได้โดยสะดวก แต่เป็นทางอ้อมระยะทางเดิรกองทัพ ๔ คืน อีกทางหนึ่งเป็นทางตรง แต่ต้องเดิรข้ามภูผาช้างม้าเดิรไม่ได้ เดิรได้แต่คนหาบหามด้วยเป็นทางกันดารยิ่งนัก ระยะทางเดิรกองทัพ ๓ คืน

ครั้นคำเหีนยกกองทัพไปถึงเมืองปาตันแล้ว จึงเกณฑ์คนตั้งค่ายอยู่บนเนินริมน้ำนาฝั่งตะวันออก ค่ายนั้นทำด้วยดินขุดเป็นคลองลงไปลึก ๘ ศอก เอาดินถมขึ้นเป็นกำแพงทั้งข้างในข้างนอก เป็นตรอกเดิรกลางยาวไปตามลำน้ำเลี้ยวหักไปมาเหมือนคดกฤชยาว ๓ วาเลี้ยวหักที่หนึ่ง ระยะ ๓ วานั้น มีช่องขึ้น ๔ ช่อง เอาไม้ไผ่พาดเบื้องบน เอาดินทำเป็นอุโมงค์คนเดิรทำการอยู่ใต้นั้น ข้างหลังค่ายขัดเป็นรั้วตาปาดโดยรอบ และคำเหีนสั่งให้คำกุ้ยน้องชายคุมทหารไทยไล ๑๐๐ คน กลับลงไปตั้งค่ายอยู่ที่บ้านเชียงเหนือ ห่างจากเมืองวัน ๑ ค่ายนั้นให้ทำเหมือนกันกับค่ายที่เมืองปาตันนี้ แต่ให้ทำขาดเป็นตอน ๆ ด้วยเป็นที่เนินเขามีศิลามาก แต่ให้ตั้งเลียบไปตามลำน้ำนา ให้เกณฑ์คนในบ้านเชียงเหนือเข้าช่วยสมทบทำการ คำกุ้ยได้คุมทหารไปตามคำสั่งแล้ว คำเหีนได้ให้ฟูแย้ฟันน้องชายกวาง ถือคุมทหารไทยไล ๕๐ คน ตั้งสะกัดอยู่ที่บ้านม้าฟ่งง่าย ซึ่งเป็นทางตรงที่จะมาเมืองปาตัน และคำเหีนให้เอาธงช้างซึ่งหลวงพิทักรปลาศ เมเยอร์ ให้ไว้นั้นชักขึ้นปลายเสาคอยท่ากองทัพฝรั่งเศส

ครั้น ณ วัน เดือนยี่ แรม ๑๑ ค่ำ กองทัพฝรั่งเศสยกมาถึงเมืองปาตัน ตั้งกองทัพพักริมน้ำนา ฝั่งตะวันตกตรงเมืองปาตัน ข้างคำเหินจึงสั่งให้ทหารเข้าอยู่ประจำในสนามเพลาะ คอยดูท่วงทีกองทัพฝรั่งเศสเห็นจงช้างที่เรายักไว้แล้ว จะรบต่อไปหรือจะทำประการใด ฝ่ายกองทัพฝรั่งเศสยกเข้ามายังหาทันตั้งค่ายไม่ แม่ทัพฝรั่งเศสจึงสั่งทหารให้เอาปืนกะสุนแตกยิงมา ๓ กะสุน แล้วจึงปล่อยปืนเล็กมาคราวหนึ่งค่นเข็นลำคับไป เสียงกะสุนปืนสาดมาดังห่าฝน แต่หาถูกผู้คนไม่ ด้วยมีสนามเพลาะเป็นอุโมงค์คุ้มกันได้ คำเหินจึงสั่งทหารไทยไลมิให้ยิงตอบ ให้สงบอยู่ในอุโมงค์นั้น ทหารฝรั่งเศสหาเห็นพวกเมืองไลยิงตอบไม่ จึงลากปืนใหญ่รุกลงมาที่หาดทรายริมน้ำนา คำเหินเห็นดังนั้นจึงคิดว่าที่ฝรั่งเศสรุกมาทั้งนี้ เห็นจะมาพูดจาสิ่งใดดอกกะมัง ด้วยกองทัพฝรั่งเศสเห็นจงช้างเป็นสำคัญอยู่ ครั้นฝรั่งเศสลงมาถึงหาดทรายพร้อมมูลกันแล้วก็ระดมยิงมาอีกเป็นอันมาก หาพูดจาสิ่งใดไม่ คำเหินเห็นดังนั้นจึงคิดว่าเขาคงจะไม่มาพูดจาโดยดีแล้ว จึงสั่งให้ทหารไทยไลเอาปืนระดมยิงออกไปถูกทหารฝรั่งเศสตาย ๘ คน ทหารฝรั่งเศสก็ทิ้งปืนใหญ่เหล่านั้นไว้ที่หาดทรายแตกหนีขึ้นไปแอบต้นไม้อยู่ริมฝั่งน้ำนา ต่างคนสู้รบยิงกันทั้ง ๒ ฝ่าย สู้รบกันวันนั้นตั้งแต่เวลาย่าย ๒ โมง (๒ ล.ท.) จนเวลาพลบค่ำ กองทัพเมืองไลสิ้นกะสุนปืนสันอ่อนกำลังลง ก็ล่าถอยมาตั้งพักอยู่ที่ค่ายบ้านเชียงเหนือ

ฟูแย้ฟั่น ซึ่งคำเหินให้ไปตั้งสะกัดอยู่ที่บ้านม้าฟั่งง่ายนั้นกลับมาถึงบ้านเชียงเหนือ แจ้งความแก่คำเหินว่า กองทัพฝรั่งเศสยกมามากเหลือกำลังที่จะสู้รบ จึงได้ล่าถอยมา คำเหินทรายความแล้วจึงให้ฟูแย้ฟั่นกลับลงมาแจ้งความแก่คำฮุมยังเมืองไล คำฮุมได้ทรายความแล้ว จึงจัดให้ช่อขางตาเล่าแย้คุมช่อ ๑๐๐ คน กับกะสุนปืนสันต้น ๑๕ หีบยกขึ้นไปช่วยคำเหินที่บ้านเชียงเหนือ ฝ่ายกองทัพฝรั่งเศสยกติดตามกองทัพเมืองไลลงมา ณ วันเดือน ๓ ขึ้น ๑ ค่ำ ถึงบ้านเชียงเหนือตั้งพักอยู่กลางทุ่งนาระยะทางห่างกันประมาณ ๑๐๐ เส้น

ครั้นรุ่งขึ้น ณ วัน เดือน ๓ ขึ้น ๒ ค่ำ เวลาเช้า ๑ โมง (๗ ก.ท.) กองทัพฝรั่งเศสยกมาตั้งอยู่ริมน้ำนา ใกล้ค่ายคำเหินประมาณ ๔ เส้นเศษ เอาปืนใหญ่และปืนเล็กยิงมาดังห่าฝน ถูกคนไทยไลตาย ๑ คน ได้สู้รบกันตั้งแต่เวลาเช้า ๑ โมง (๗ ก.ท.) จนเวลารุ่งสว่างไม่ขาดเสียงปืน ทหารฝรั่งเศสตายประมาณ ๒๐ เศษ ฝ่ายเมืองไลสิ้นกะสุนปืนสันต้นหามีจะยิงตอบไปไม่ รุ่งขึ้น ณ

วัน เดือน ๓ ขึ้น ๓ ค่ำ จึงล่าถอยมาเมืองไล ข้าพเจ้าและพี่น้องกรมการปรึกษากันว่าจะตั้งสู้รบอยู่มิได้ ด้วยทหารฝรั่งเศสมากกว่ามาก จำเป็นจะต้องอพยพครอบครัวหนีไป ครั้นปรึกษาเห็นพร้อมกันแล้ว ต่างคนต่างอพยพครอบครัวบรรทุกเรือหนีขึ้นน้ำแม่ไป แต่ทหารผู้ไทยเมืองไลทั้งปวงต่างแยกย้ายกันไป พาครอบครัวอพยพลงเรือหนีขึ้นน้ำแม่ตามคำชุมคำเหินไป บางคนก็เอาไฟเผาบ้านเรือนเสียสิ้น แต่พวกช่อที่ท้าวไลเอามาใช้สรอยให้ช่วยรบพุ่งนั้น อพยพหนีไปทางบกไปอาศัยอยู่ภูฝาง คำชุมจึงไปรับยิดาที่เมืองโม ริบหนีไปยอดน้ำแม่

ครั้น ณ วัน เดือน ๓ ขึ้น ๔ ค่ำ ฝรั่งเศสเข้าตั้งอยู่ในเมืองไลทั้งสิ้น และเมื่อท้าวไลหนีไปครั้งนี้เสียทรัพย์สิ่งของกระบือและม้าเป็นอันมาก แต่จะเป็นสิ่งใดเท่าใดนั้น ข้าพเจ้าหาทรายไม่ ที่เอาไปได้ก็แต่ม้า ๔๐ ม้า และทรัพย์สิ่งของข้างเล็กน้อย สิ่งของที่ได้ไปแต่เมืองหลวงพระบางนั้นก็ได้แต่ปืนใหญ่อย่างเก่า ๓ กะบอก ปืนอาร์มสตรอง ๑ กะบอก นอกนั้นยังตกค้างอยู่ในเมืองไลทั้งสิ้น และราษฎรชาวบ้านที่ติดตามไปนั้นเรือล่มเสียทรัพย์สิ่งของเป็นอันมาก คำชุมก็รีบเร่งไปตามระยะทาง ณ วัน เดือน ๔ ขึ้น ๑๔ ค่ำ ถึงเมืองแท้ในดินแกว (คือดินแดนญวน) ตั้งอยู่ที่นั้น ท้าวไลจึงจัดคนผู้ไทยเมืองไลได้ ๑๐๐ คน มอบให้คำกุยและพี่น้องทั้งปวงผลัดเปลี่ยนกันลงมากักด่านอยู่เมืองยม ระยะทางห่างเมืองแท้ ๑ วัน ด้วยที่นั้นเป็นแก่งที่คับขันนัก หวังว่าจะมิให้กองทัพฝรั่งเศสติดตามมาได้ แล้วท้าวไลจัดให้คนผู้ไทย ๔ หมู่ๆละ ๒๐ คน ให้เที่ยวลาดตระเวนอยู่ในป่าซึ่งเป็นเขตต์แขวงเมืองไล ถ้าเห็นว่าทหารฝรั่งเศสออกมาเที่ยวเดิรแผนที่หรือไปการต่างๆ ถ้าไปน้อยตัวเสมอ ๔—๕ คน พวกลาดตระเวนเหล่านั้นก็ฆ่าตายเสียเนืองๆ พวกฝรั่งเศสหาอาจจะไปเที่ยวไม่ อยู่ได้แต่ในเมืองไล โดยจะมีกิจธุระเดิรไปราชการต่างๆก็ต้องไปใหญ่เสมอ ๒๐—๓๐ คนขึ้นไป จึงไปได้ ที่เมืองยมนั้นเป็นเขตต์แดนดินจีนกับดินสิบสองจุไทยต่อกัน เมืองยมนั้นอยู่น้ำแม่ฝั่งตะวันออกมีบ้านเรือน ๓๐ หลัง ราษฎรชาวเมืองเป็นผู้ไทยขาว รวมเด็กผู้ใหญ่ชายหญิงประมาณ ๒๐๐ เศษ เมืองแท้ตั้งอยู่ริมน้ำแม่ฝั่งตะวันออก เป็นเขตต์แดนดินจีนกับเมืองสิบสองจุไทยต่อกัน มีเรือนชาวเมือง ๓๐ หลัง ราษฎรชาวบ้านเป็นคนผู้ไทยขาว รวมเด็กผู้ใหญ่ชายหญิงประมาณ ๒๐๐ เศษ แต่ราษฎรในเขตต์แขวงเมืองไลไปตั้งอยู่เมืองแท้ประมาณ

๒๕๐ หลังเรือน ราษฎรเด็กผู้ใหญ่ชายหญิงประมาณ ๓,๐๐๐ เศษ ราษฎรเหล่านั้นก็ได้ทำไร่ปลูกเข้าและพรรณ์ผักต่าง ๆ พอได้เลี้ยงบุตรภรรยาและครอบครัวต่อไป แต่ครอบครัวบุตรภรรยาข่าวไพร่และญาติพี่น้องของท้าวไลนั้นรวมเด็กผู้ใหญ่ชายหญิง ๕๐๐ คน แต่ตัวทหารที่สำหรับสู้รบนั้นมีประมาณ ๓๐๐ เศษ คนเหล่านี้ท้าวไลได้ข่ายเข้าพริกเกลือเนื้อสัตว์เลี้ยงดูอยู่ทั้งสิ้น กับพวกช่อที่หนีไปอาศัยอยู่ภูฝางนั้น ถุงลินเป็นนายควบคุม ที่เป็นตัวทหารรบมีอยู่ ๑,๐๐๐ เศษ แต่ที่เป็นครอบครัวของคนช่อเหล่านั้น รวมเด็กผู้ใหญ่ชายหญิง ๔,๐๐๐ เศษ รวมคนช่อที่ภูฝาง ๕,๐๐๐ เศษ พวกช่อเหล่านี้ท้าวไลก็ได้เอาสะเบียงอาหารออกเจือจานให้เป็นกำลังบ้าง และให้ไปหาหัวเขาหัวมันไปปนกินพอยาวชีวิตให้เป็นไปเท่านั้น รวมคนที่ท้าวไลต้องเป็นธุระเลี้ยงดู ๕,๘๐๐ คน ที่ท้าวไลมิได้เป็นธุระเลี้ยงดูคือ ราษฎรเมืองไล เมืองขม เมืองแท้ ๓,๔๐๐ คน รวมทั้งสิ้นที่เป็นคนอยู่ในปกครองของท้าวไลซึ่งติดตามมาด้วยและคนเมืองแท้ เมืองขม ๙,๒๐๐ คน ที่ติดตามมาไม่ทันยอมเข้าฮ่องสงครามคือเมืองปาตัน ๒๐ หลังเรือน คน ๑๕๐ เศษ บ้านเชียงเหนือ ๓๐ คนนี้จำใจต้องฮ่อ แต่ได้มีหนังสือไปหาอยู่เสมอ จึงได้ปรึกษาพร้อมกันว่า ถ้าจะมาตั้งมั่นสุมเลี้ยงดูกันอยู่ดังนี้ เห็นจะเหลือสติกำลังที่เราจะเลี้ยงดูต่อไปได้ ครั้นจะเข้ายอมฮ่องสงครามราษฎรทั้งหลายก็หายอมไม่ ด้วยว่าฝรั่งเศสใช้การหนัก ไม่มีเวลาที่จะทำไร่นากินได้ อีกประการหนึ่งฝรั่งเศสก็มีแต่ดุร้าย ถือเอาแต่อำนาจของตน ไม่มีความกรุณา แต่คนทั้งหลายจำเป็นจะต้องเข้าหาเจ้านายเอาเบี้ยที่พึ่งของเราทั้งปวง จะได้ชี้แจงเหตุที่ขัดสนทั้งนี้ให้ทราบ เมื่อจะโปรดประการใดก็แล้วแต่จะมีคำสั่งต่อไป ครั้นปรึกษาตกลงกันแล้วท้าวไลจึงทำหนังสือให้คนถือส่งต่อ ๆ มาตามระยะทางแต่ ณ วัน เดือน ๔ แรม ๑ ค่ำ เป็นอักษรจีน ๓ ฉะบับ ถึงท่านเจ้าคุณสุรศักดิ์มนตรี แม่ทัพฉะบับ ๑ เจ้าคุณนนทบุรีศรีเกษตราราม ข้าหลวงใหญ่ฉะบับ ๑ ถึงหลวงดัษกรปลาศเมเยอร์ ฉะบับ ๑ ใจความต้องกันทั้ง ๓ ฉะบับ มีความว่าขอให้จัดกองทหารขึ้นไปตรวจดูไพร่ราษฎรในเขตต์แขวงสิบสองจุไทย และเมื่อกองทหารกลับลงมาเมืองหลวงเมื่อใด คำชุมจะลงมาหาท่านพระยาสุรศักดิ์มนตรี แม่ทัพยังเมืองหลวงพระบางด้วย และความนอกนั้นอีกหลายประการข้าพเจ้าจำหาได้ไม่ แจ้งอยู่ในต้นหนังสือทั้ง ๓ ฉะบับนั้นแล้ว ท้าวไลจึงจัดให้ท้าวเมืองเมินมาตรวจดู ว่าทางใดจะลงมาเมืองหลวงพระบางได้ คำชุมจะได้พาครอบครัวลงมาหาท่านเจ้าคุณสุรศักดิ์

มนตรี แม่ทัพ ท้าวเมืองเมินได้ออกจากเมืองแท้มาสืบดูทางแต่ ณ วัน เดือน ๔ แรม ๒ ค่ำแล้ว ท้าวไลจึงให้คำฮุมไปหาซำกงเปายังเมืองหนองแส แจ้งความว่ากองทัพฝรั่งเศสยกมาตีเมืองไลมากกว่ามากนักเหลือกำลังที่จะต่อสู้ จึงได้อพยพครอบครัวแตกพ่ายมาอยู่เมืองแท้

ขณะนี้ หามีสะเบียงอาหารที่จะเลี้ยงกันไม่ ครั้นจะไปอยู่ที่ใดก็เกรงว่าฝรั่งเศสจะมาตีอีก จะขออาศัยอยู่ในที่ตำบลหนึ่งตำบลใดสักตำบล ๑ พอให้สะเบียงอาหารบริบูรณ์เลี้ยงกันต่อไป คำฮุมได้ออกจากเมืองแท้ไปแต่ ณ วัน เดือน ๔ แรม ๑๐ ค่ำ ถึงเมืองหนองแส เดือน ๕ แรม ๕ ค่ำ ปีชวด สัมฤทธิศก จ.ศ. ๑๒๕๐ ได้เข้าไปหาซำกงเปา แจ้งความตามท้าวไลบิดาสั่ง ให้ทราบทุกประการ ซำกงเปาจึงว่า เมื่อมีทุกข์ร้อนเกิดขึ้นอย่างนี้แล้ว โดยที่เมืองแท้เป็นเมืองเล็กน้อย ขัดสนด้วยสะเบียงอาหารก็จะจัดที่ให้อยู่ในเขตต์เมืองหนองแส คือ เมืองซาม้า เมืองวาขา เมืองลอ เดอ ๓ ตำบลนี้มีราษฎรอยู่ประมาณ ๓๐,๐๐๐ หลังคาเรือนตามแต่จะเลือกเอาเถิด เมื่อขัดสนด้วยอาหาร กะสุนดินดำแล้วซำกงเปาจะจ่ายให้เป็นกำลังต่อไป จึงได้จ่ายปืนเรมิงตัน ๑๐๐ กะบอก ปืนวินเช็สเตอร์ ๒๐ กะบอก กะสุนปืนสั้น ๖๐,๐๐๐ นัด เงิน ๕,๐๐๐ ตำลึงจีน ยาฝิ่น ๒๐,๐๐๐ ตำลึงจีน และเข้าสาร ๕,๐๐๐ ถัง ให้คนขนมาส่งที่เมืองแล้ว ระยะทางห่างจากเมืองแท้ ๒ คืน แต่ตัวคำฮุมยังหาลงมาจากเมืองหนองแสไม่ ณ วัน เดือน ๖ ขึ้น ๓ ค่ำ คำฮุมจึงเข้าไปหาซำกงเปาเพื่อลากลับ ซำกงเปาแจ้งว่า เมืองคื่นขึ้นเมืองประเทศราชขึ้นแก่เมืองพะม่าและเมืองจีนเป็น ๒ ฝ่ายพ้ากันมาช้านานแล้ว ในเขตต์แขวงสิบสองปันนาก็ขึ้นแก่เมืองคื่นทั้งสิ้น และมีหัวเมืองใหญ่น้อยขึ้นอยู่เป็นอันมาก มีกำแพงล้อมรอบ มีประตูเมือง ๑๗ ประตู ราษฎรชาวเมืองพูดภาษาคล้ายกับตองซู ยังนี้อังกฤษได้เมืองพะม่า แต่เมืองประเทศราชทั้งปวงที่ขึ้นแก่พะม่านั้นหาได้ยอมไม่ เจ้าเมืองคื่นได้แต่งขุนนาง ๒ นาย ให้มาหาซำกงเปาจะขอขึ้นแก่เมืองจีนฝ่ายเดียว เมืองคื่นนี้ท้าวไลจะเอาเป็นของท้าวไลพักอาศัยต่อไปก็ได้ตามชอบใจ เมื่อท้าวไลคิดถึงพระเดชพระคุณฝ่ายกรุงเทพ ฯ จะเอาเมืองคื่นนี้ไปขึ้นต่อกรุงเทพ ฯ ก็ได้ แต่การอุดหนุนนั้นทั้งฝ่ายจีนและกรุงเทพ ฯ จะช่วยกันคนละครึ่ง ให้นำความทั้งนี้ไปชี้แจงให้ท่านเจ้าคุณสุรศักดิ์มนตรี แม่ทัพทราบ จะให้ขุนนางเมืองคื่นรอฟังอยู่ที่นี่ ถ้าเจ้าคุณสุรศักดิ์มนตรี แม่ทัพได้ทราบความแล้วจะว่าประการใด ให้รีบแจ้งความมาให้ทราบโดยเร็ว คำฮุมรับคำแล้วก็ลาซำกงเปาออกจากเมืองหนองแสมาถึง

เมืองแท้ ณ วัน เดือน ๗ ขึ้น ๑ ค่ำ แจ้งให้ท้าวไลผู้ยิดาทรายความตลอดแล้ว ท้าวไลจึงได้ทำหนังสือ ๓ ฉะบับ ถึงเจ้าคุณสุรศักดิ์มนตรี แม่ทัพฉะบับ ๑ ถึงเจ้าคุณนนทบุรีข้าหลวงใหญ่ฉะบับ ๑ ถึงหลวงดัษกรปลาศฉะบับ ๑ มีข้อความแจ้งอยู่ในหนังสือทั้ง ๓ ฉะบับนั้นแล้ว ท้าวไลจึงจัดให้ข้าพเจ้า (คำสาม) กับฟูแย้ โตนเมืองไล ๑ ท้าวเมืองโม ๑ กวางแตน ๑ เมืองขา ๑ กวางเตง เมืองนาชีดกับไพร่ ๒๓ คน ถือหนังสือ ๓ ฉะบับนี้ กับนำเอาข้อความของซำกงเป่าที่สั่งมากับคำชุมนั้น และการอื่น ๆ ตั้งแต่เดิมมาจนถึงฝรั่งเศสมาตีเมืองไล ให้ลงมากรายเรียนท่านเจ้าคุณสุรศักดิ์มนตรี แม่ทัพ แต่ดวงตราทองคำ ๑ ดวงตราง า ๒ ดวงนั้นท้าวไลจะมอบให้ข้าพเจ้าเอาลงมาก็เกรงโจรผู้ร้ายและอันตรายต่าง ๆ ตามระยะทาง ด้วยไม่มีผู้คนทหารรักษามาด้วย จึงมิได้มอบลงมา ต่อเมื่อใดท่านเจ้าคุณสุรศักดิ์มนตรี แม่ทัพจัดข้าหลวงผู้หนึ่งผู้ใดขึ้นไปตรวจตูเขตต์แดนบ้านเมืองแล้วจึงจะให้กรมการนำเอาลงมาพร้อมกับข้าหลวงที่เดียว และข้อความทั้งนี้ให้ข้าพเจ้าลงมาชี้แจงกรายเรียนท่านเจ้าคุณสุรศักดิ์มนตรี แม่ทัพให้ทราย ข้าพเจ้ากับกรมการนายไพร่ ๒๘ คน ได้ออกจากเมืองแท้แต่ ณ วัน เดือน ๗ ขึ้น ๑๐ ค่ำ ขึ้นน้ำแท้ไปขึ้นเดิรบกจนถึงเมืองซูเดิรตัดมาภูฝางมาตามระยะทาง ณ วัน เดือน ๗ แรม ๓ ค่ำ ถึงเมืองแยได้พบกับช่อถุงลิน ณ ที่นั้น ข้าพเจ้าจึงได้พักจัดหาสะเบียงอาหารอยู่เมืองแยแล้วจึงจัดให้คนผู้ไทยที่มาด้วยข้าพเจ้า ๒ คน ให้ล่วงน่ามาแจ้งความต่อท้าวนามเมืองอาชีนว่า ข้าพเจ้าจะลงมาหาท่านเจ้าคุณสุรศักดิ์มนตรี แม่ทัพยังเมืองหลวงพระบาง ช่อถุงลินมาแจ้งความแก่ข้าพเจ้าว่า เมื่อ ณ วัน เดือน ๔ แรม ๑๓ ค่ำ ปีกุน นพศก ช่อที่ตั้งอยู่ภูฝางนั้นขัดสนด้วยสะเบียงอาหาร ถุงลินจึงแต่งให้คนไปเที่ยวจัดซื้อเข้าพวกล้อที่บ้านบ่อเกลือ ในแดนเมืองอู ครั้นว่าซื้อตกลงกันเป็นราคาเข้าถังละ ๓ สลึง ผู้ขายต้องขนเข้าไปส่งให้ถึงภูฝาง ถ้าผู้ซื้อจะขนไปเอง พวกล้อจะเรียกราคาถังละ ๒ สลึง พวกช่อเหล่านั้นไม่เคยหายหามจึงซื้อเข้าถังละ ๓ สลึง ให้ล้อเข้าของเข้าขนไปส่งถึงที่พักภูฝาง ครั้นให้เงินกันเสร็จแล้ว ล้อเหล่านั้นพูดบิดพลิ้วไม่เอาเข้าไปส่งที่ตามสัญญากันไว้ ก็เกิดวิวาททุ่มเถียงกันขึ้น ต่างมีโทสะทั้ง ๒ ฝ่ายก็เข้าชกตีเตะต่อยกันวุ่นวาย พวกช่อน้อยกว่าสู้ไม่ได้คนช่อตาย ๑ คน แล้วก็พากันทิ้งสิ่งของหนีไปแจ้งความแก่ถุงลิน ๆ ทรายแล้วก็โกรธ จึงจัดให้ตาเล่าแย้บุตรถุงลินคุมคนช่อ ๑๙๐ คน ยกลงมาตีพวกล้อเหล่านั้น

ครั้นยกมาถึงบ้านคุ้มน้อยระยะทางห่างเมืองอู ๒ คืน พยกองทัพท้าวอูคุมพวกล้อประมาณ ๑,๐๐๐ เศษ ถือปืนคาบศิลาบ้าง ปืนอินพีลบ้าง ก็เข้าสู้รบกันอยู่ประมาณ ๓ ชั่วโมง แต่พวกใดจะตายเท่าใดข้าพเจ้าหาทรายไม่ พวกล้อเหล่านั้นสู้มิได้ก็แตกหนี พวกช่อไล่ติดตามไปจนถึงเมืองอู ได้สู้รบกันอยู่วัน ๑ พวกช่อตาย ๘ คน ล้อตายประมาณ ๔๐ คน ท้าวอูและกรมการสู้มิได้ก็อพยพครอบครัวและราษฎรแตกหนีไปทางแดนดินจีนบ้าง ทางสิบสองปันนาบ้าง พวกช่อตั้งพักอยู่ที่เมืองอู ๓ วัน ม้าตูตายเป็นนายทหารของซำกงเปาคุมทหาร ๕๐๐ คน มาถึงเมืองอู แจ้งความต่อวันตาเล่าแย้ว่า ซำกงเปาทรายความทั้งนี้จึงให้ข้าพเจ้ามาถามว่า คนล้อและคนช่อเหล่านี้ได้ไปกินเข้าของเมืองจีนทั้ง ๒ ฝ่ายก็จัดว่าเป็นข้าเจ้าเดียวกัน อันการที่จะทะเลาะวิวาทกันนั้นให้เลิกการต่อสู้กันเสีย จะชำระว่ากล่าวให้ ถ้าผู้ใดขัดแข็งดื้อดึงจะยกเข้าตีข้างฝ่ายนั้น พวกล้อพวกช่อก็ต่างคนเลิกแล้วต่อกัน มิได้สู้รบกันต่อไป ยังคนถุงลินกับท้าวอูจะไปสู้ความกันยังเมืองหนองแส แต่ยังหาได้ไปไม่

ครั้น ณ วัน เดือน๗ แรม ๑๔ ค่ำ ปีชวด สัมฤทธิศก ข้าพเจ้าออกจากเมืองแยมาตามระยะทาง ณ วัน เดือน ๘ หน้า แรม ๒ ค่ำ ถึงเมืองอาชิน ข้าพเจ้าจึงให้ยาปั่นกับคนเมืองอาชิน คน ๑ ไปแจ้งความแก่ซินตาเล่าแย้ซึ่งคุมรักษาด่านอยู่เมืองวาว่า ท้าวไลให้ข้าพเจ้าถือหนังสือลงมากราบเรียนท่านเจ้าคุณสุรศักดิ์มนตรี แม่ทัพยังเมืองหลวงพระบาง ขอให้ซินตาเล่าแย้เปิดทางให้ลงมาสะดวก ยาปั่นกับคนเมืองอาชินจึงมาแจ้งความแก่ซินตาเล่าแย้ ๆ จึงว่า คนเล่าลือกันว่าพวกเมืองไลลงมามาก ที่จะเปิดทางให้ลงมานั้นยังไม่ได้ จะต้องบอกลงไปยังนายควง กัปตันที่ตั้งรักษาราชการอยู่เมืองฮุนเชียงฮุงให้ทรายก่อน ยาปั่นจึงว่าจะขอไปหานายควง กัปตันเอง ซินตาเล่าแย้ก็ยอมให้ยาปั่นลงมา ครั้งมาถึงเมืองฮุนเชียงฮุงจึงแจ้งความแก่นายควง กัปตัน ตามที่ข้าพเจ้าสั่งมานั้นทุกประการ นายควงกัปตันจึงจัดให้นายแปลก สัปลุตเตอร์แนนท์คุมทหาร ๑๒ คน กับสะเบียงอาหารไปคอยรับข้าพเจ้าที่เมืองวา ให้ซินตาเล่าแย้เปิดด่านให้ข้าพเจ้าเข้ามาโดยสะดวก ครั้นนายแปลก สัปลุตเตอร์แนนท์ไปถึงเมืองวา จึงแจ้งความแก่ซินตาเล่าแย้ตามคำนายควง กัปตันสั่งมานั้นทุกประการ ซินตาเล่าแย้จึงจัดช่อ ๘ คน ถือปืนแม้วเป็นอาวุธขึ้นไปรับข้าพเจ้าที่เมืองอาชิน ครั้น ณ วัน เดือน ๘ แรม ๕ ค่ำ ข้าพเจ้าออกจากเมืองอาชินเดินทางมา

ตามระยะทาง ณ วัน เดือน ๘ แรม ๖ ค่ำ ถึงห้วยขันเป็นเวลาฝนลงชุก น้ำในห้วยมากไหลเชี่ยว เป็นกำลังจะข้ามมิได้ ก็ต้องพักอยู่ริมห้วยนั้น อาหารที่กะเอามารับประทานตามระยะทางก็รับประทานหมดสิ้นไปแล้ว ข้าพเจ้าจึงจัดให้ฟูแย้ โตนเมืองไลกับไพร่คน ๑ ว่ายน้ำข้ามห้วยมาตามระยะทางคืนหนึ่งถึงเมืองวา จึงแจ้งความแก่นายแปลก สัปลุตเตอร์แนนท์ ๆ จึงให้คนเมืองวาเอาเข้าไปให้ข้าพเจ้า

ครั้น ณ วัน เดือน ๘ แรม ๗ ค่ำ น้ำในห้วยลดลงพอข้ามได้ ข้าพเจ้ากับคนย่อที่ไปรับและกรมการข่าวไพร่ก็พากันชนของข้ามห้วยเดิรมาตามระยะทาง พบคนเมืองวาที่นายแปลกให้เอาเข้าไปให้นั้นจึงให้หยุดหุงหาอาหารกินเสร็จแล้ว จึงพากันเดิรตามระยะทาง เวลาบ่าย ๒ โมง (๒ ล.ท.) ถึงเมืองวา ข้าพเจ้าจึงไปหานายแปลก สัปลุตเตอร์แนนท์ พักอยู่ที่เมืองวาวันหนึ่ง

ครั้นรุ่งขึ้น ณ วัน เดือน ๘ แรม ๘ ค่ำ นายแปลก สัปลุตเตอร์แนนท์ จึงจัดทหาร ๓ คน ให้ส่งข้าพเจ้าออกจากเมืองวาเดิรบกลงมา ณ วัน เดือน ๘ แรม ๑๑ ค่ำ ถึงเมืองฮุนเชียงฮุง ได้ไปหานายดวง กัปตันชี้แจงข้อราชการทั้งปวงให้นายดวง กัปตันทราบทุกประการ นายดวง กัปตันจึงจัดสุกร ๑ ตัว กับเข้าสารมาให้ข้าพเจ้าแจกจ่ายข่าวไพร่ ได้พักอยู่ที่เมืองฮุนเชียงฮุง ๖ วัน

ครั้น ณ วัน เดือน ๘ (หลัง) ขึ้น ๓ ค่ำ นายดวง กัปตันจึงจัดทหาร ๒ คน เรือ ๔ ลำ แพ ๒ แพ ส่งข้าพเจ้าออกจากเมืองฮุนเชียงฮุงล่องน้ำอูลงมาตามระยะทาง ณ วัน เดือน ๘ (หลัง) ขึ้น ๔ ค่ำ ถึงเมืองขวาได้พบกับพระยาหมื่นน่าเมืองหลวงพระบาง พระยาหมื่นน่าจึงจัดแพ ๒ แพ เปลี่ยนเรือที่ข้าพเจ้าเอาล่องลงมานั้น

ครั้น ณ วัน เดือน ๘ ขึ้น ๕ ค่ำ ข้าพเจ้าออกจากเมืองขวามาตามระยะทาง ณ วัน เดือน เดือน ๘ ขึ้น ๖ ค่ำ ถึงเมืองงอยได้ไปหานายเจ๊ก ลุตเตอร์แนนท์ ซึ่งตั้งรักษาการอยู่เมืองงอยชี้แจงข้อราชการให้ฟังทุกประการ นายเจ๊ก ลุตเตอร์แนนท์จึงจัดเรือเพิ่มเติมให้ข้าพเจ้าอีก ๒ ลำ และทหาร ๒ คน ซายัน ๑ คน ไปรเวต ๑ คน ให้ลงมาส่งข้าพเจ้า

ครั้น ณ วัน เดือน ๘ ขึ้น ๗ ค่ำ ออกจากเมืองงอยล่องน้ำอูลงมาถึงแก่งทอง แพที่บรรทุกลงมานั้นโดนก้อนศิลาแตก ๑ แพ เสียปืนแฮนริมาตินิของทหาร ๑ กะบอก คันชีพใส่ปัสตัน ๒ อัน ถุงย่ามใส่เสื้อผ้าของคนผู้ไทยเมืองไล ๒ ถุง กับสิ่งของนอกนั้นอีกหลายสิ่ง ข้าพเจ้าจึงเอาที่ม้าบรรทุกแพที่แตกนั้นลงมาบรรทุกแพอื่นล่องลงมาถึงเมืองชื่น จึงเกณฑ์เอาเรือเพิ่มเติมอีก ๑ ลำ

ครั้น ณ วัน เดือน ๘ ขึ้น ๙ ค่ำ ออกจากเมืองชื่นล่องน้ำอูลงมาตามระยะทาง ณ วัน เดือน ๘ ขึ้น ๑๑ ค่ำ เวลาเช้า ๔ โมงเศษ (๑๐ ก.ท. เศษ) ถึงเมืองหลวงพระบาง สิ้นคำให้การข้าพเจ้า (คำสาม) แต่เท่านี้ ขอยารมีเย็นที่พึ่ง ควรมีควรแล้วแต่จะโปรด

ครั้นข้าพเจ้า (แม่ทัพ) ได้ทราบความแล้ว ได้ขอกลงมากรุงเทพ ฯ ตามทางราชการเพื่อได้นำความกราบบังคมทูลพระกรุณาให้ทรงทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท ข้าพเจ้าเห็นว่ากองทหารซึ่งได้ขึ้นไปตั้งรักษาราชการอยู่ คงจะป่วยไข้ยอยซ้ำมากเพราะเป็นฤดูฝน ราชการทางเมืองอาชีนต่อกับ สิบสองปันนาล้อก็ยังไม่ฉุกเฉินควรจะเรียกให้กลับถอยมาพักผ่อนบำรุงไพร่พลไว้ ทำการต่อหน้าแล้ง จึงได้สั่งให้เรียกนายควงกปิตันกลับเมืองนครหลวงพระบาง กับให้พระยานนทบุรีสำรวจเข้าคงฉาง ได้ความว่า เข้าที่มีคงฉางอยู่แล้วจะพอจ่ายให้ไพร่พลกองทัพไปได้เพียงสิ้นเดือน ๑๑ ปีชวด สัมฤทธิศก ข้าพเจ้า (แม่ทัพ) ได้ให้เจ้าราชวงศ์และท้าวพระยาเมืองหลวงพระบางออกสำรวจเข้าในนาราษฎรทุก ๆ ตำบล ได้ทราบเข้าในนาแขวง นครหลวงพระบาง บริบูรณ์พวกเจ้าท้าวพระยาลาวได้ประมาณการตามที่ได้เคยสังเกตมาว่าคงจะหาซื้อเพิ่มเติมได้บ้าง แต่จะน้อยกว่าปีที่แล้ว ๆ มา และจะซื้อเข้าใหม่ได้ต่อข้างแรมเดือน ๑๒ ข้าพเจ้า จึงได้สั่ง จ่ายเงิน กองทัพ ๑,๐๐๐ รูปี ให้ซื้อเข้าเพิ่มเติมพอให้ประจบเวลากันอย่าให้ขาดสะเบียงลงได้ แล้วได้ใคร่ครวญถึงสะเบียงที่จะทำการแต่ในเวลาแล้งไปจนถึงปีฉลู เอกศกนั้นจะต้องมีเข้าคงฉางไว้มาก ทั้งไม่เชื่อว่าการหาซื้อและได้เข้าส่วยมาจะพอใช้ราชการ จึงได้ประชุมหารือกันมีความเห็นว่า ควรจะต้องขอสะเบียงเมืองน่านเพิ่มเติมมาใช้ราชการ ได้ให้พระยานนทบุรีมีหนังสือสั่งไปเมืองน่าน เพราะเห็นว่าเมืองน่านเป็นเมืองบริบูรณ์อาจเรียกว่าเมืองอู่เข้าอู่น้ำได้

เรื่องซื้อขายที่ดิน

ต่อมา ข้าพเจ้าจึงดำริเห็นว่า ตามกฎของบ้านเมืองมีอยู่ว่า ที่ดินแดนทั้งหลายในเขตต์ของเมืองนครหลวงพระบางเป็นส่วนของเจ้านายท้าวพระยาลาวและวัด เมื่อเจ้านายท้าวพระยาลาวมียศชั้นใด ก็ได้ถือที่ดินส่วนนั้นสำหรับตำแหน่ง ได้แบ่งปันกันเป็นส่วนเป็นชั้นมาแต่โบราณกาล หามีอะไรเป็นหลักฐานไม่ เกรงว่าต่อไปจะเกิดยุ่งยากขึ้น ทั้งเมื่อติดต่อกับชาวต่างประเทศแล้ว

เจ้านายท้าวพระยาลาวที่ขัดสนจะขายที่ดินให้ชาวต่างประเทศหมด จึงได้หารือกับเจ้านครหลวงพระบางชี้แจงเหตุผลให้เป็นที่เข้าใจ และให้เจ้านครหลวงพระบางออกเป็นกฎข้อบังคับไว้สำหรับเมือง และขอให้เจ้านายท้าวพระยาลาวที่เป็นเจ้าหนี้ราษฎรในเมื่อบ้านเมืองยังไม่เกิดจลาจลนั้น ยอมยกหนี้สินให้ราษฎรในเวลานี้ให้หมดเพื่อทำบุญเลี้ยงน้ำใจราษฎร จึงได้คิดให้เจ้านครหลวงพระบางประกาศมีใจความดังนี้

๑. เจ้านครหลวงพระบางมีความกรุณาราษฎรอันเป็นไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เมื่อเวลาบ้านเมืองเกิดจลาจลมีโจรผู้ร้ายเผาบ้านเรือนได้ความยากแค้นต้องทิ้งทรัพย์สมบัติหนีเอาตัวรอด เพราะเหตุนี้ให้เจ้านายท้าวพระยาลาวซึ่งเป็นเจ้าหนี้ราษฎรในเวลาบ้านเมืองเป็นปกติอยู่นั้น ยกหนี้สินครั้งก่อนนั้นให้ราษฎรเสียให้หมด ห้ามมิให้ผู้ใดเก็บมาฟ้องร้องว่ากล่าวกันอีกต่อไป ส่วนหนี้สินที่จะเกิดขึ้นใหม่และมีหลักฐานเวลาภายหลังประกาศนี้แล้ว อนุญาตให้ฟ้องร้องกันตามระเบียบ การกู้หนี้และรับสินค้าโดยความเชื่อถือและไม่มีหนังสือสำคัญกันแต่ก่อนนั้น ต่อไปถ้าใครเป็นเจ้าหนี้จะฟ้องร้องลูกหนี้ต้องมีหนังสือสำคัญต่อกัน ถ้าไม่มีแล้วอย่าให้ศาลตุลาการรับไว้พิจารณาเลยเป็นอันขาด หนังสือสำคัญเหล่านี้ต้องทำกันต่อหน้าท้าวขุนกรมการอำเภอรู้เห็นด้วย จึงจะเป็นหนังสือสำหรับฟ้องร้องกันได้

ส่วนที่ดินเจ้าของต้องทำหนังสือหมายเขตต์ให้ทราบโดยละเอียดทั้ง ๔ ทิศ และต้องทำต่อหน้าท้าวขุนกรมการอำเภอให้เป็นหลักฐานเหมือนกัน แต่ที่ใดซึ่งเป็นของเจ้าท้าวพระยาลาวตำแหน่งใดก็ดี แม้ว่าราษฎรได้ตั้งทำมาหากินลงทุนลงแรงไปแล้ว เจ้านายจะเอาคืนต้องเสียเงินให้ราษฎรที่ได้ลงทุนลงแรงไป และห้ามมิให้เจ้าของที่ขายที่ของตนต่อชาวต่างประเทศ (หมดประกาศ)

ส่วนการศาลก็ได้ประชุมพร้อมกันวางระเบียบเพิ่มเติม เพราะแต่เดิมจัดให้มีแต่ศาลพิจารณาความราษฎรศาลเดียวเท่านั้น ได้จัดให้เข้ารูปมีศาลอุทธรณ์ศาลฎีกาขึ้นอีก ค่าฤชาธรรมเนียมนั้น จะได้เก็บรวบรวมไว้สำหรับเป็นกำลังรักษาบ้านเมือง

การงานที่จัดหรือทำขึ้นทั้งหลายเหล่านี้ ข้าพเจ้าได้บอกหารือเข้ามากรุงเทพ ฯ ทุกคราว เมื่อได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตแล้ว จึงได้จัดทำหรือตั้งขึ้น

ครั้นอยู่มาถึง ณ วันอาทิตย์ขึ้น ๕ ค่ำเดือน ๙ ปี จ.ศ. ๑๒๕๐ เจ้าราชสัมพันธวงศ์ป่วยเป็นโรคเสียดแน่น ได้หาหมอที่มีอยู่ในพื้นบ้านเมืองมารักษาก็ไม่คลายถอยน้อยลง รุ่งขึ้น ณ วันจันทร์ขึ้น ๖ ค่ำ เดือน ๙ เวลาย่าย ๕ โมงเศษ (๕ ล.ท. เศษ) ได้ถึงแก่กรรม ข้าพเจ้าพร้อมด้วยเจ้านายท้าวพระยาลาวได้จัดการศพไว้พอสมกับเกียรติยศตามสมควร แล้วข้าพเจ้าได้จัดให้หลวงพิศณุเทพ หม่อมราชวงศ์เล็ก ศิริวงศ์ ณ อยุธยา และเจ้าราชภาคิไนย์ ทำบัญชีสิ่งของมอบไว้กับภรรยาใหญ่ของเจ้าราชสัมพันธวงศ์ และบอกกับบุตรภรรยาของเจ้าราชสัมพันธวงศ์ไว้ว่าเมื่อปลงศพแล้วจะได้แบ่งปันทรัพย์สมบัติให้ตามสมควรตามระเบียบ เพื่อจะระงับการแตกร้าวกันครั้นเสร็จเรียบร้อย แล้วข้าพเจ้าเห็นว่า ควนสิ้นฤดูฝน แล้วควรจะจัดคนออก ตรวจเขตต์แขวงบ้านเมืองต่อไป เพื่อประสงค์ให้ตรวจ ๑ ระยะทางแผนที่ ๒ การสะเบียงอาหาร ๓ การโจรผู้ร้าย ได้ให้หลวงพิศณุเทพ ข้าหลวงที่ ๒ กับเจ้าราชบุตรขึ้นไปตั้งรวบรวมสะเบียงอาหารที่เมืองงอย ซึ่งเป็นฉางใหญ่สำหรับส่งจ่ายไปทุก ๆ ตำาล ให้นายพินัยราชกิจ (โปร่ง กลัยาณมิตร) ๑ กับนายแซ่มสปัลุตเตอร์แนนท์ คุมทหาร ๒ โหล ขึ้นไปตั้งอยู่ท่าสบอัด สำหรับรับสะเบียงจากเมืองงอยส่งไปให้เมืองแถง

ให้หลวงคันธกรปลาศ และนายบุ้ย กัปตัน พร้อมด้วยออฟพีเซอร์ทหาร ๑๐๐ คน กับกรมการท้าวขุนในเมืองแถง ยกขึ้นไปเมืองแถง ตั้งมั่นรักราชการรวบรวมสะเบียงอาหารอยู่ในค่ายเชียงแล

ให้หลวงจำนงยุทธกิจ นายดวง กัปตัน นายเจริญ กัปตันและออฟพีเซอร์ รวมทหารนายไพร่ ๑๔๐ คนไปตั้งรักษาราชการอยู่ในบริเวณเมืองซ่อน, เมืองแวน, เมืองซำใต้, และเมืองสบแอด เพื่อรวบรวมสะเบียงอาหารขึ้นฉางไว้จ่ายราชการ และรักษาเหตุการ ระงับโจรผู้ร้าย ตรวจสอบราชการ ในท้องที่นั้น ๆ โดยตลอด

ส่วนที่เมืองไซร (ในลำน้ำอูติดต่อกับสิบสองปันนา) มีเรื่องท้าวคนพระ ผู้รักษาเมืองวิวาทขึ้นกับท้าวใหม่นามวงษ์ ผู้หลานกรมการเมือง และท้าวอ่อนบุตรเขย ถึงฆ่าฟันกัน ท้าวคนพระผู้รักษาเมืองถูกฆ่าตาย ก็ยังไม่ได้ความชัดเจนว่าใครถูกใครผิด ได้ให้นายนากลุตเตอร์แนนท์

คุมออฟพีเซอร์ทหาร ๒ โหลขึ้นไปตั้งรักษาการอยู่เมืองไซร ให้ส่งตัวท้าวใหม่นามวงษ์มาพิจารณาที่เมืองนครหลวงพระบาง

ให้เจ้าราชวงศ์ เป็นแม่กองออกตรวจเร่งรัดเข้า ส่วยกับได้มอบ เงินให้จัดซื้อสะเบียงมารวมขึ้นฉางไว้ ให้พอแก่ราชการ

อนึ่ง เจ้าราชวงศ์ขอให้เจ้าราชบุตรกับพระยาข่าบ้านซึ่งอยู่ที่เมืองงอยแล้วเป็นผู้เร่งเข้าส่วย ด้วยอีกตำแหน่ง ๑ และให้ เจ้าพรหมจักร์ กับพระยา เชียงใต้ ตั้งฉางคอย รับสะเบียง อยู่เมืองแถงให้เจ้าคำเพ็งกับท้าวก้วงตั้งรับสะเบียงอยู่เมืองแวน ให้ท้าวพรหมา พระยานาเหนือ และท้าวนรสาร ตั้งรับอยู่เมืองสบแอด ให้เจ้าคำตูกับพระยาเชียงเหนือตั้งรับอยู่เมืองซ่อน

ส่วนผู้ที่จะออกเร่งรัดเข้าส่วยและจัดซื้อเข้าส่งไปขึ้นฉางนั้น เจ้าราชวงศ์ขอให้ เจ้าคำอ้นกับพระยาพันทลูกท้าวเป็นผู้เร่งเข้าส่วยทางเมืองไซร ให้เจ้าสังกับเพี้ยดินแท่นเป็นผู้เร่งทางเมืองขวาให้เจ้าคำหงษ์กับท้าวทรงเป็นผู้เร่งทางลำน้ำแซง ตั้งรวมอยู่สบซางให้เจ้าคำสุกกับท้าวตันเป็นผู้เร่งทางน้ำทา ให้เจ้าเทวกับเพี้ยหมื่นเป็นผู้เร่งทางลำน้ำฮุง ให้เจ้างุ่นกับแสนสุตยามาตย์เป็นผู้เร่งทางด่านขวา ให้เจ้ากล่ำกับพระยาเมืองแพนเป็นผู้ตั้งรวบรวมสะเบียงเมืองกาสี ให้เจ้าบุญมากับแสนพรหมวงสีเป็นผู้เร่งทางน้ำคาน ให้เจ้าเล็กกับแสนประทุมเป็นผู้เร่งทางลำน้ำปาง ให้เจ้าอุ่นคำกับแสนพละเป็นผู้เร่งทางเมืองหงสาวดีให้เจ้าปานกับเพี้ยภูมินทรเป็นผู้เร่งทางตาแสงใต้ ให้เจ้าคำปานกับเพี้ยสีสองเมืองเป็นกองตั้งรับลำเลียงอยู่ปากลำน้ำแยง ให้ เจ้าคำพันกับแสนพรหมเทพเป็นกองตั้งลำเลียงอยู่ท่านุ่น ให้เจ้าคำมีกับท้าวเชียงตันเป็นผู้เร่งอยู่บ้านคกแค ให้เจ้ากัญญากับแสนสุรินทร์เป็นกองตั้งรับอยู่บ้านลาดหาร ให้เจ้าคำอ้วนกับหมื่นหนังสือเป็นกองตั้งรับอยู่หัวแก่งน้ำเซือง

การงานที่ ได้ จัดไปแล้ว นี้ ได้รายงานยอกมายัง ฯ พ.ณ. ฯ กรมมหาดไทย กรุงเทพ ฯ ตามทางราชการ

ต่อมาได้รับรายงานนายเจ๊กลุดเตอร์แนนท์ เมื่อได้ขึ้นไปถึงค่ายเชียงแลแล้ว ว่าเมื่อถึงเมืองชื่นฝนยังมีอยู่ น้ำมากขึ้นถึง ๖ ศอกท่วมตลิ่ง เวลาออกจากเมืองชื่นต้องตัดถางไม้ถางทางไปข้าง ถ่อต้นไม้ไปข้าง ระยะทางที่เขาเคยเดินกันวันหนึ่ง คราวนี้ต้องเดินถึง ๓ วัน เมื่อถึงเมืองงอยแล้ว พักจัดหาสะเบียงอาหารและเรือเพิ่มอีก ๔ ลำ ได้เอาเข้าที่เมืองงอยจ่ายให้ทหารและ

คนถือเรือล่วงน่าไปคนละ ๑๐ วัน กับเอาไปไว้สำรองราชการอีก ๗๐ ถัง ถึงหาดสาได้แวะส่งหนังสือให้นายสันที่เมืองชีย ยอกข่าวเรื่องข้าพเจ้า (นายเจ็ก) เดิรทางมาให้ทราบ ถึงบ้านหาดยามฝั่งขวาของลำน้ำนั้นมีเรือนช่อ ๖ หลัง เรือนลาว ๑๐ หลัง ฝั่งซ้ายมีเรือนลาว ๑๑ หลัง ชาวบ้านนี้อดเข้า ต้องกินหัวมันและหน่อไม้ ไม่ได้ทำนาเพราะไม่มีเข้าปลูก หยุดพักที่แก่งหม้อต่อมน้ำมากขึ้นอีกและไหลเชี่ยวจัด ต้องพักรอน้ำอยู่วัน ๑ ออกจากที่พักต้องตัดไม้ถางข้างริมตลิ่งให้เป็นทาง เพื่อจะได้เอาเชือกฉุดลากเรือขึ้นไป ถึงแก่งกุน้ำเชี่ยวมาก และพัดเอาขอนไม้และกิ่งไม้โต ๆ ลงมา เรือขึ้นไปไม่ได้ ครั้นจะรออยู่ก็กลัวจะเสียเวลา จึงขอพักให้นายคำลุตเตอร์แนนท์เผ้าเรือ ข้าพเจ้า (นายเจ็ก) ขึ้นเดิรยกไปแล้วสั่งนายคำลุตเตอร์แนนท์ให้ตามขึ้นไป เมื่อเวลาพอที่จะเอาเรือขึ้นไปได้ ข้าพเจ้า (นายเจ็ก) พลทหาร ๖ คน ๆ พระสวามิภักดิ์สยามเขตต์ ๑ คน และคนเรือหาบสิ่งของอีก ๖ คน จ้างเข้านำทางไปเมืองแถง หนทางลำยากมากขึ้นเขาลงห้วย ไปจนถึงค่ายเชียงแล

ทำเนียบที่พักของเจ้าคุณแม่ทัพและโรงทหารรกเป็นป่า จะหาไม้และเสาก็ไม่มี เสาธงก็หายไป ยังมีเรือนร้างอยู่ข้างบ้านพระสวามิภักดิ์สยามเขตต์อยู่รวมด้วยกัน ๗ หลัง ในเมืองแถงมีบ้านอยู่ ๖—๗ ตำบลคือ บ้านสามหมื่น, บ้านลุน, บ้านกลางนา, บ้านแป, บ้านตงขาว, ๕ ตำบลนี้พวกผู้ไทยอยู่ บ้านภูผาล้อม, บ้านภูฟ้า, บ้านน้ำแปแจะ, แม้วตั้งอยู่ราวหมู่ละ ๑๐ หลังเรือนบ้าง ๑๑ หลังเรือนบ้าง รวมคนทั้งเด็กผู้ใหญ่ราว ๑๐๐ คน คนเหล่านี้ไม่มีเข้ากิน กินมันและหน่อไม้ เพราะไม่มีเข้าปลูกทำนา แต่เย้าบ้านห้วยแสนบ้านเดียวทำไร่เข้าโภชน์พอกิน ไม่มีญวนหรือฝรั่งเศสอยู่เลย การอื่น ๆ ในเมืองแถงสงบเรียบร้อยดี

ข้าพเจ้า (นายเจ็ก) ได้ทราบว่าเมื่อกองทัพฝรั่งเศสยกมาเมืองแถงนั้น ได้เดิรจากเมืองไลมาเมืองทุ่ง ท่าโล่ง เมืองเหมือน เมืองมล เมืองแถง พักในค่ายเชียงแล เมื่อกองทัพฝรั่งเศสมารายฎรแตกหนีเข้าป่า แต่พวกฝรั่งเศสมิได้ข่มเหงรบกวนเลย พอฝรั่งเศสไปแล้วราษฎรก็กลับเข้ามาทำกินอยู่ตามเดิม

กำลังกองทัพฝรั่งเศสคราวนั้น มีทหารฝรั่งเศสราว ๑๕๐ ทหารญวน ๔๐๐ พวกเมืองขัน ๒๐๐ ตัวท้าวขันคุมมาด้วย คนหาบหามสะเบียงราว ๕๐๐ คน ใช้พวกญวนและผู้ไทยเมืองขัน

มีม้าไทยเป็นต่างราว ๖๐ ม้า ม้าเทศเป็นต่างขึ้นใหญ่ ๓ กระบอก ๔ ตัวพอถึงเมืองแถงแล้ว ปลดม้าต่างให้ผู้ไทยและญวนเอาไปขนสะเบียงจากเมืองไลอีก ได้พักอยู่เมืองแถง ๖—๗ วัน ขัดสนสะเบียงอาหาร องโดยนำรายฎรเอาเข้ามาให้คนละ ๔—๑๐ ทะนานกับหมูปลาไก่เบ็ดแต่ไม่คิดเป็นราคาซื้อขาย แม่ทัพฝรั่งเศสให้เงินรายฎรทุกคนตามมากและน้อย พอพวกเอาม้าต่างไปขนสะเบียงจากเมืองไลมาถึงแล้ว ฝรั่งเศสได้ยกกองทัพกลับ

แต่ขากลับจากเมืองแถง มาทางตีนตกภูพ้า เมืองพัง เมืองวัง เมืองแวง ถึงห้วยตวงมีช่อพวกเมืองควายสะกัดทางอยู่ราว ๓๐๐ คน สู้รบกันอยู่ราว ๑ ชั่วโมงช่อแตกหนีไปทางทุ่งเมืองควายฝรั่งเศสตามไปทัน รบกันแต่เที่ยงจนเย็น ช่อแตกหนีเข้าป่าไปฝรั่งเศสจึงตั้งพักอยู่เมืองควาย ๒ วัน แล้วแบ่งให้ทหารฝรั่งเศส ๑๐ คน ญวน ๕๐ คนอยู่รักษาเมืองควาย กองใหญ่ยกไปทางเมืองแอะ เมืองม่วย บ้านบวน ถึงเมืองลา

แล้วมีกองทัพฝรั่งเศสอีกกอง ๑ มีทหารฝรั่งเศสราว ๓๐๐ ญวน ๓๐๐ คนหายหาม ๔๐๐ ยกมาจากเมืองขัน ช่วยรบช่อที่เมืองลาแตกหนีหมด กองทัพทั้ง ๒ รวมกันอยู่ในค่ายพวกช่อพักอยู่ ๓ วันแล้วแบ่งทหารฝรั่งเศส ๓๐ ญวน ๑๐๐ อยู่รักษาเมืองลาที่เหลือนอกนั้นยกไปจากเมืองลาทางเมืองขูข้ามน้ำแท้ไปทางเมืองจ๋าย ความทั้งนี้ข้าพเจ้า (นายเก็ก) ได้ทราบจากท้าวอ้นบ้านสามหมื่น เพราะท้าวขันได้เอาท้าวอ้นไปในกองทัพฝรั่งเศสด้วยจนถึงเมืองจ๋าย แล้วจึงได้ปล่อยตัวให้กลับ

อนึ่ง ได้ทราบความจากชาวเมืองแถงว่า เมื่อเดือน ๗ ได้ไปซื้อเข้าปลูกที่เมืองควายพบพวกฝรั่งเศสที่ตั้งรักษาเมืองควาย ใช้พวกญวนและพวกเมืองหอดออกหาสะเบียงหายมาจากน้ำแท้ เมืองควายมีบ้านเรือนอยู่ราว ๔๐ หลังเรือน ฝรั่งเศสจัดให้ทำนากินทุกครัว ชาวบ้านเมืองวัง บ้านแวง เมืองหอด เมืองม่วย เมืองแอะ เมืองขู ทำนากินทั้งนั้น ฝรั่งเศสทางเมืองไล เมืองลาเดิรไปมาถึงกันอยู่เสมอ ที่เมืองไลฝรั่งเศสจัดให้พี่ชายท้าวขันคุมพวกเมืองขันมาอยู่ มีฝรั่งเศสอยู่ด้วยราว ๑๐ คน ได้เกลี้ยกล่อมพวกรายฎรอยู่ แต่จะมีมามากน้อยเท่าใดไม่ได้ความชัด

ในเมืองแถงองโดยเป็นผู้ดูการเมือง นายคำลุตเตอร์แนนท์ได้ขึ้นมาจากแก่งกุ แจ้งว่าเมื่อนำเรือขึ้นมาถึงแก่งทะดินพาขึ้นไม่ได้ เพราะน้ำขนแก่งสูงมาก พอเอาเชือกลากเรือขึ้นมา

น้ำเข้าเรือจม คนหัวและท้ายเรืออยู่ไม่ได้ ครั้นจะลากเรือเปล่าขึ้นน้ำก็แรงพัดเรือโดนหิน เป็นอันต้องทิ้งเรือเดินยกมา เวลานายคำลุตเตอร์แนนท์มาถึงกำลังจับไข้อาการหนักมีอาเจียนเป็นกำลัง ต่อมาก็ค่อยทุเลาขึ้น ข้าพเจ้า (นายเจ๊ก) ได้เตรียมทำแพไว้คอยรับ กัปตันคูเปต์ กอมมิซแซมาถึงแล้วจะได้ล่องแพไปลงเรือ แต่ยังไม่ได้รับข่าวเลยว่ากัปตันคูเปต์ กอมมิซแซมาถึงไหนแล้ว ราชการอื่น ๆ ก็เรียบร้อย

เมื่อข้าพเจ้า (แม่ทัพ) ได้ทรายรายงานนายเจ๊กลุตเตอร์แนนท์แล้ว เห็นว่าเวลานี้มีช่องที่จะตั้งมั่นรักษาเมืองแถงไว้สักตำบล ๑ ในส่วนสิบสองจุไทย ครั้งก่อน (คือการปราบปรามช่อครั้งที่ ๑) กองทัพได้จัดตั้งเจ้าเมืองกรมการให้รักษาอยู่ครั้ง ๑ แล้ว แต่เจ้าเมืองได้กลับไปเผ้าทูลละอองธุลีพระยาทพร้อมกับกองทัพเสีย ภายหลังมีเหตุขึ้นราษฎรพลเมืองแตกร่นเข้ามาตั้งอยู่ในเมืองนครหลวงพระบางเสียหลายสิบครัว เมืองแถงจึงเป็นเมืองร้างไป ไม่มีเจ้าเมืองที่จะจัดการให้ราษฎรกลับเข้าทำมาหากินตามภูมิลำเนา ตัวพระสวามิภักดิ์สยามเขตต์ผู้รักษาเมืองเวลานี้ก็ยังอยู่ที่เมืองนครหลวงพระบาง ได้บอกขออนุญาตมายังกรุงเทพ ฯ ตามความเห็นนี้แล้ว แต่ได้ให้กรมการท้าวขุนกลับขึ้นไปตั้งรักษาอยู่กับกองทัพก่อนฝ่ายเมืองหัวพันห้าทั้งหกนั้นก็ยังสงบอยู่ แต่เห็นว่าพวกช่อยังเที่ยวแยกย้ายอยู่ตามเมืองที่ติดต่อออกหลายตำบล น่าวิตกว่าเมื่อราษฎรเก็บเกี่ยวเข้าเสร็จการนาแล้ว พวกช่อจะมาแย่งชิงสะเบียงอาหาร ทำให้ราษฎรได้รับความเดือดร้อนจึงได้แต่งให้ออฟพีเซอร์ขึ้นไปตั้งป้องกัน และจัดหาสะเบียงอาหารไว้สำหรับราชการในแล้งนี้ด้วย

ครั้นเมื่อได้รับท้องตราทางกรุงเทพ ฯ อนุญาตให้จัดตั้งรักษาเมืองแถงไว้แล้ว ได้จัดให้ยกกองทหารขึ้นไปเมืองแถง แล้วได้ทรายรายงานจากหลวงจำนงยุทธกิจว่า ท้าวม่วยบอกว่าฝรั่งเศสและญวนได้ตั้งอยู่ที่เมืองควายตำบล ๑ มีฉางสะเบียงตั้งอยู่ที่เต็นเซาสำหรับจ่ายส่งเมืองควาย เมืองลา เมืองไล กับได้จัดให้บ้าเลาคนเมืองแถงไปสืบที่เมืองควาย รายงานว่าเห็นคนเมืองลาถือหนังสือท้าวลามาให้ท้าวควาย ๒ ฉะบับ กับได้ทรายว่ามองซิเออร์ป่าวีร์ได้เอาเรือไฟขึ้นไปตีคอยู่ช่องม่วงลำน้ำแท้ แล้วใช้คน ๗ คนเดินไปเมืองลา ขอคนรับส่งถึงเมืองจ๋ายแล้วจะเดินตัดมาเมืองแถง ให้ท้าวควายจัดคนไว้คอยส่งมองซิเออร์ป่าวีร์ด้วย ต่อมานายยุ้ยกัปตันได้ทรายจากกรมการเมืองแถงว่า ฝรั่งเศสที่เมืองควายเขียนหนังสือเป็นอักษรผู้ไทยส่งมาว่า ถ้าคนเมืองไลและช่อเข้าในเขตต์เมืองแถงแล้ว ขอให้รีบแจ้งความให้ฝรั่งเศสทราบ

ท้าวพลได้มาแจ้งกับนายปุ้ยกัปตันว่า ข่าวท้าวพล ๓ คนจะไปซื้อผ้ายกที่เมืองอู้ พอถึงผาล้อมได้พบพวกช่อและญวนประมาณ ๓๐๐ เข้าแย่งชิงเอาสิ่งของไปสิ้น ข่าวท้าวพลต้องหนีกลับมา

ท้าวเหมือนได้มาแจ้งแก่ท้าวพลว่า มีพวกเมืองไล ๘ คนมาถามว่ากองทัพไทยตั้งอยู่ที่เมืองแถงนั้น คำสามและคำล่าบุตรท้าวไลมาด้วยหรือเปล่า กับได้บอกว่ามีญวนคน ๑ ชื่อเจ้าว่อง เป็นหลานเจ้าอิกที่ตายไปแล้ว ได้สมคบกับพวกช่อ ชื่อกอซางและว่องตกไตเป็นนายจีนช่อ และญวนมีกำลังอยู่ราว ๓๐๐ คน หนีฝรั่งเศสเที่ยวมั่วสุมอยู่ที่ห้วยแล้งเขตต์เมืองไล เที่ยวแย่งชิงพวกผู้ไทย แม้ว และเย้าตามเขตต์นั้น จนต้องทิ้งบ้านเรือนหลบหนีไปสิ้น ท้าวพลได้สอบสวนแล้วได้ความจริงดังกล่าว ครั้นข้าพเจ้า (หลวงจำนง ฯ) ได้ทราบเรื่องราวดังที่กล่าวแล้วข้างต้น จะยกขึ้นไปคนหายหามสิ่งของยังไม่พร้อมจึงต้องรออยู่บ้านสยซาง และได้รับรายงานทางเมืองซ่อนว่ามีจีนช่อราว ๑๐๐ คน ตั้งอยู่ที่พ้องจะลอแขวงเมืองฟุง ขึ้นแก่เมืองกายา ให้คนเข้ามากดขี่ให้ท้าวขุนทำเรือนให้ที่เชียงแมนและเมืองพูนด้วย ท้าวขุนเมืองโสยมีความกลัวขอให้กองทหารขึ้นไปช่วยป้องกัน

เมื่อข้าพเจ้า (หลวงจำนง ฯ) ได้จัดคนให้หายหามเสร็จแล้ว จึงได้ยกออกจากสยซางไปถึงเมืองซ่อน ต้องพักรอสะเบียงอาหารที่ยังมาไม่พร้อมกัน แต่ได้จัดให้นายดวงกัปตันและนายเพ็ชร์ลุตเตอร์แนนท์คุมทหารนายไพร่กล่วงน่าไปเมืองแวน ให้นายเจริญกัปตัน และนายด่วนลุตเตอร์แนนท์คุมทหารนายไพร่ไปเมืองสยแอดอิกกอง ๑ เพื่อรักษาการ และตรวจรวบรวมสะเบียงอาหารไว้ใช้ราชการต่อไป เมื่อขาดเหลืออะไรข้าพเจ้า (หลวงจำนง ฯ) จะได้จัดส่งไปจากเมืองซ่อน

กับข้าพเจ้า (หลวงจำนง ฯ) ได้ทราบข่าวว่า องยานายช่อท่าขวาและองทั่งนายช่อที่อยู่เมืองชุงได้ถึงแก่กรรมเสียแล้วทั้ง ๒ คน พรรคพวกได้แยกย้ายแตกเป็นหมู่เป็นหมวดไปตามกัน แต่เดิมเคยมีหัวหน้า และหัวหน้าได้มาอ่อนน้อมต่อกองทัพไทย การปราบปรามสะดวก คราวนี้เกรงว่าถ้าช่อพวกนี้เกิดตั้งตัวแข็งขึ้นแล้ว กองทหารซึ่งรักษาราชการอยู่นั้นจะไม่พอสู้รบจึงได้จัดให้นายแขกกัปตันคุมทหารนายไพร่ ๗๐ คน สมทบกับนายเจริญกัปตันซึ่งตั้งอยู่ที่สยแอดช่วยกันปราบปรามให้แข็งแรง

กับนายดวงกัปตันได้รายงานว่า เพี้ยพรหมวงษากรมการเมืองแวนได้แจ้งว่า มีข่อ ๔ คน มีอาวุธปืนครบมือล่วงเลยเข้ามาในด่าน นายด่านห้ามไม่ฟังขอให้จัดทหารมาช่วย นายดวงกัปตันจึงให้นายคงซายันเมเยอร์กับทหาร ๑๒ คนยกไป พบอ้ายข่อนายคงจับมาทั้ง ๔ คน นายดวงกัปตันให้คุมตัวไว้ก่อน ครั้นเวลาค่ำอ้ายข่อหนีไปได้ ๓ คน นายดวงกัปตันให้ออกสะกัดตามจับได้ ๑ หนีเข้าป่าหายไป ๒ คน จึงให้ติดตามจับต่อไป ท้าวชมท้าวพายที่ติดตามไปนั้นได้เอาศีรษะอ้ายข่อมาให้นายดวงกัปตันคน ๑ ว่าอ้ายข่อสู้จึงยิงตาย อีกคน ๑ หนีไป แล้วนายดวงกัปตันให้ส่งอ้ายข่อ ๒ คนนั้นไปเมืองงอยแล้ว กับว่าได้สืบถามกรมการท้าวขุนในเมืองแวนว่า ตั้งแต่องทั่งและองยาตายแล้ว พวกข่อเที่ยวแตกย้ายเป็นพวกเป็นหมู่อยู่มาก ฝรั่งเศสได้แต่งให้ท้าวจันออกเกลี้ยกล่อม บางพวกก็เข้าทู้กับท้าวจัน ตามบ้านเล็กเมืองน้อยในเขตต์แขวงญวนและสิบสองจุไทยมีพวกข่อเที่ยวมั่วสุมอยู่หลายพวก ประมาณข่อทั้งหมด ๘๐๐ เศษ แต่ขัดขวางด้วยสะเบียงอาหารมาก นายดวงกัปตันมีความเห็นว่า เมื่อพวกข่อขัดสนสะเบียงอาหารและเมื่อไม่มีหัวหน้าว่ากล่าว ทั้งฝรั่งก็คอยเกลี้ยกล่อมอยู่เช่นนี้ เห็นว่าราษฎรจะได้รับความเดือดร้อนเพราะการรบกวนของพวกข่อ กำลังกองปรายปรามก็น้อยเกรงจะเสียราชการขึ้น ขอให้ส่งทหารและกะสุนดินดำเพิ่มเติมไปอีก และนายดวงกัปตันได้ขอให้พระยาพิทักษ์บุรณเขตร์ ผู้รักษาเมืองแวนแต่งให้ท้าวจันกับผู้มีชื่อไปสืบราชการที่เมืองฮัง ได้ความว่ามีกองทหารฝรั่งเศสขึ้นมาที่เมืองฟุงซึ่งขึ้นแก่เมืองกายา มีฝรั่งเศส ๒ นายทหารญวน ๓๐ คน ได้ถามว่ากองทัพกรุงเทพฯขึ้นมาตั้งอยู่เมืองสบแอด และเมืองแวนจริงหรือไม่ คนเมืองฟุงตอบว่ายังไม่ทราบ แล้วฝรั่งเศสก็พักอยู่ ๒ คืนแล้วกลับไปเมืองกายา

และมีข่อที่แตกแยกย้ายมาอยู่ในเขตต์เมืองโสยนั้น ๒ พวก พวก ๑ ราว ๓๐๐ คน หัวหน้านั้นชื่อองเขา อีกพวก ๑ ราว ๒๐๐ คนไม่รู้จักชื่อหัวหน้า รู้แต่ว่าเป็นพวกองทั่งที่ตาย ได้ปรึกษาประนอมกันแบ่งเขตต์แดนที่จะกดขี่ราษฎรเอาสะเบียงอาหาร พวกองเขาจะเอาในเขตต์แขวงเมืองสิ่ม เมืองฟุง, พ้องจะลอ ซึ่งขึ้นแก่เมืองกายา กับเมืองโสย เมืองพูนจัน ในหัวพันทั้งหก ฝ่ายข่อพวกองทั่งนั้นจะเอาเมืองฮัง เมืองเชียงค้อ เมืองบัว และเมืองแวงทั้ง ๒ พวกจะคอยป้องกันมิให้พวกอื่นล่วงล้ำเข้ามาในเขตต์เหล่านี้และได้เกณฑ์เอาสะเบียงเมืองแวน เมืองโสย และเชียงแมนแล้วมีข่อ

๕ คนมาที่บ้านน้ำอ่างแขวงเมืองโสย ขึ้นพักที่เรือนท้าวกอง ๆ กลัวอำนาจได้จัดสำรับกับเข้าให้กิน พออิ่มแล้วทำอุบายเอาผมใส่ในเข้า แล้วเรียกชาวบ้านมาประกาศว่าท้าวกองเอาผมหรือยาพิษใส่มาให้กิน จะต้องปรับเอาเงินแก่ท้าวกอง ๗ เบี้ยเบี้ย ๑ คิดเป็นเงิน ๑๐ สลึง ท้าวกองกลัวจัดเงินให้ช่อได้เงินแล้วก็กลับไป เมื่อนายดวงกัปตันได้ทราบความจึงจัดให้นายคงซายันเมเยอร์กับพลทหารขึ้นไปรักษาการอยู่เมืองโสย ให้นายนุ่มซายันเมเยอร์กับพลทหารไปรักษาการเมืองเชียงแมน ส่วนสะเบียงอาหารท้าวขุนในเมืองนั้นรับรองว่า ถ้าช่อไม่มาเบียดเบียฬเอาไปก็มีพอเลี้ยงทหารเหล่านั้น ส่วนในบริเวณที่นายดวงกัปตันอยู่ได้ตรวจดูไร่นาก็บริบูรณ์พอจะหาเจือจานได้ ขอแต่ทหารเพิ่มขึ้นไปอีกสัก ๑๕๐ คนเพื่อรักษาราชการต่อไป

ต่อมาข้าพเจ้า (หลวงจำนง ฯ) ได้รับรายงานนายเจริญกัปตันซึ่งตั้งอยู่สบแอดว่า กองทหารได้ตั้งอยู่เย็นปกติเรียบร้อย ได้หารือข้อราชการกับพระยาชุมพลพิทักษ์ ฯ (ท้าวพล) ผู้รักษาเมืองเชียงค้อและท้าวขุนในเมืองสบแอดให้ช่วยกันจัดหาสะเบียงอาหารไว้ใช้ราชการ ท้าวขุนรับรองว่าจะจัดให้พอราชการลงได้ แต่จะส่งขึ้นฉางไว้เพียง ๖๐๐ ถังก่อน เพราะเข้าในนายังเกี่ยวไม่เสร็จ เมื่อเสร็จแล้วจะส่งขึ้นฉางได้อีก ๑,๐๐๐ ถัง นายเจริญกัปตันได้ตรวจแล้วเห็นว่าไร่นาดี คงจะได้เข้าตามจำนวนนั้นจริง ต่อมาช่อชื่อพ่อเจงเพง ๑ ชื่อแม้วกำลง ๑ ได้มาหานายเจริญกัปตันแจ้งว่า เดิมเป็นคนอยู่กับองทั่ง ๆ ตายแล้วก็แยกย้ายกันไปช่อชื่อว่องตาเล่าแย้ได้คุมพวกอยู่เมืองชัง ไม่ทราบว่ามากน้อยเท่าใด

เพี้ยปลัดเมืองสบแอดได้นำช่อชื่อเจืองตาเล่าแย้มาหานายเจริญกัปตัน สอบถามได้ความว่าเดิมเป็นช่ออยู่กับว่องม่านตั้งอยู่เมืองลาแขวงสิบสองจุไทย บัดนี้ว่องม่านตายเสียแล้ว ว่องอาเซ็กตาเล่าแย้ได้ควบคุมพวกช่ออยู่บ้าง บางพวกยังแตกแยกย้ายอยู่ เจืองตาเล่าแย้ว่าได้ทราบว่ากองทัพยกขึ้นมาก็มาหา มิได้มีธุระอะไร แล้วก็ลากลับไป

กับช่อชื่อว่องกั๊ยไขว่ได้มาหานายเจริญกัปตัน บอกว่าเคยอยู่กับองยาท่าขวา ๆ ตายแล้วได้ตั้งบ้านเรือนอยู่ในแขวงเมืองอัด พอทราบว่ากองทัพยกมาก็มาเยี่ยมแล้วลาไป

นายเจริญกัปตันได้จัดให้ทหารออกสืบราชการ เห็นว่ายังมีพวกช่อมั่วสุมกันอยู่อีกมาก ถ้าทหารไทยน้อยพวกช่อจะประมาทจึงขอทหารเพิ่มเติมอีก

ย่อซื่อตาเล่าแย้และว่องเซงฟูตาเล่าแย้ได้มาหานายเจริญ กัปตันแจ้งว่า เดิมเป็นคนอยู่กับองทั่ง และได้เป็นผู้ไปสืบข่าวฝรั่งเศส นายเจริญ กัปตันจึงได้สอบถามย่อว่องเซงฟูได้ความว่า ฝรั่งเศสได้ตั้งอยู่ทางเมืองแองแซวงเมืองญวน มีฝรั่ง ๑๐ คน ญวน ๓๐ คน ยอกว่ากลัวฝรั่งมาก อยากจะขอให้ช่วยส่งหนังสือลงไปยังท่านแม่ทัพสักฉะบับ ๑ แล้วก็ลากลับไป

เพี้ยปลัดเมืองสบแอดได้แจ้งแก่นายเจริญว่า มีข่าวลือว่าพวกฝรั่งเศสที่เมืองลาจะขึ้นมาเมืองฮุง นายเจริญได้จัดให้นายแค ซายันเมเยอร์และท้าวขุนไปสืบราชการยังหากลับมาไม่

ข้าพเจ้า (แม่ทัพ) ได้รับรายงานทางเมืองแถงแขวงสิบสองจุไทยจากหลวงคัษกรปลาศและนายบุ้ย กัปตันว่า นายสัน มหาดเล็ก นายแปลก สัปลุตเตอร์แนนท์ ได้นำลุตเตอร์แนนท์นิคอลองขึ้นไปถึงเมืองแถง แล้วได้พักอยู่ ๒ วัน นายบุ้ย กัปตันได้จัดคนเมืองแถง ๓๒ คน ให้นายสันสำหรับขนของพาลุตเตอร์แนนท์ นิคอลองไปเมืองไล ลุตเตอร์แนนท์ นิคอลองขอให้นายบุ้ยช่วยส่งหนังสือ ๑ ฉะบับไปเมืองลา นายบุ้ยได้จัดคน ๒ คน ให้ถือหนังสือไป

ท้าวเมืองแสน (เมืองแสนขึ้นแก่เมืองหลวงพระบาง มิได้อยู่ในเขตต์สิบสองจุไทย แต่มีเขตต์ติดต่อกับเมืองแถง ระยะห่างจากเมืองแถง ๔ เวลา) ได้มาร้องทุกข์ต่อหลวงคัษกรปลาศว่า พวกเย้าหัวหน้าชื่ออาสินและอาเปา ตั้งบ้านเรือนอยู่บ้านน้ำปา แขวงเมืองแสนมาช้านานแล้ว ได้คุมสมัครพรรคพวกแย่งชิงทรัพย์สิ่งของราษฎรให้ได้รับความเดือดร้อนมาก หลวงคัษกรปลาศเห็นควรจะระงับปรายปราม จึงให้นายอยู่ สัปลุตเตอร์แนนท์ กับนายซาม ซายันเมเยอร์ คุมทหาร ๔ โหล ไปปรายปรามเย้าทางเมืองแสน

ขาแดงคนที่นายบุ้ยให้ถือหนังสือลุตเตอร์แนนท์ นิคอลองไปให้กองทหารฝรั่งเศสที่เมืองลาได้กลับมาเล่าว่า เมื่อไปถึงเมืองควายพักนอนที่บ้านท้าวควาย เมื่อท้าวควายได้ทราบจากขาแดงแล้ว นำความไปแจ้งต่อพวกฝรั่งเศสที่เมืองควาย ๆ รับเอาหนังสือนั้นส่งต่อไป แล้วให้ขาแดงกลับเมืองแถง และท้าวควายได้เล่าให้ขาแดงฟังว่า ฝรั่งเศสให้เกณฑ์คนเมืองอั้ เมืองขัน เมืองลา เมืองม่วย และเมืองควายให้ได้คน ๕๐๐ สำหรับขนของมองซิเออร์ปาวีร์ยรรจุหีบไว้ที่เมืองควายเป็นอันมากเต็มห้องเรือน ๑ เห็นฝรั่งเศสอยู่ที่เมืองควาย ๓ คน ทหารญวนและผู้ไทยราว

๑๐๐ คน กับยาแดงได้ทรายว่าพวกแม้วเย้าในแขวงเมืองไลเกิดรบพุ่งกันขึ้น ฝรั่งเศสที่เมืองควายคน ๑ ญวน ๔๐ คน ได้ยกไปปราบปราม ส่วนการงานอื่น ๆ ในเมืองแถงนั้นเรียบร้อยดี

เมื่อข้าพเจ้า (แม่ทัพ) ได้ทรายข่าวราชการเพียงนี้แล้ว ได้รวบรวมรายงานขอกลงมากรุงเทพ ฯ ตามระเบียบ

พอได้ทรายการสะเบียงอาหารว่าพอจะยกกองทัพใหญ่ขึ้นไปได้จึงได้สั่งให้เตรียมการยกไป ส่วนเรื่องราวโดยย่อพิเศษมีแจ้งอยู่ในระยะทางรายวันต่อไปนี้

วันพฤหัสบดี ขึ้น ๑๐ ค่ำ เดือน ๕ ปีชวด ร.ศ. ๑๒๔๙–๕๐ เวลาย่ำค่ำ (๖ ล.ท.) มิสเตอร์คอลลินซ์มาแจ้งความกับข้าพเจ้า (แม่ทัพ) ว่าลุตเตอร์แนนท์นิคอลลองว่า ทหารนั้นเห็นเขาเดิรมาหากระทำคำนับไม่ ข้าพเจ้าจึงมีคำสั่งให้หลวงจำนงยุทธกิจบอกนายกองปืนและทหารทั่วไปว่า ตั้งแต่นี้ต่อไปถ้าทหารกองปืนใดเห็นออฟพีเซอร์มาไม่กระทำคำนับจะเอาโทษนายกองปืนตั้งแต่กัปตันตลอดจนนายเซกชัน

วันจันทร์ ขึ้น ๑๔ ค่ำ เดือน ๕ เวลาบ่าย ๒ โมงเศษ (๒ ล.ท. เศษ) มองซิเออร์ปาวีร์กลับมาจากเมืองแถงถึงเมืองหลวงพระบาง ข้าพเจ้าจึงไปรับมองซิเออร์ปาวีร์ให้ขึ้นพักอยู่ยังที่พัก แล้วได้จัดของบริโภคไปให้ และได้จัดทหารให้ไปอยู่ยามรักษามองซิเออร์ปาวีร์ เพื่อเป็นเกียรติยศ

วันอังคาร ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๕ เวลาเช้า มองซิเออร์ปาวีร์ กัปตันคูเปต์ ลุตเตอร์แนนท์ฝรั่งเศส มิสเตอร์ ฟรันโด นายสันล่ามมาหาข้าพเจ้า พูดด้วยเรื่องราชการอยู่จนเวลา ๓ โมงเช้า (๙ ก.ท.) จึงกลับไป แล้วจึงได้ให้หาตัวนายคง ซายันเมเยอร์มารับตราที่พระราชทานเป็นความชอบแต่เมื่อคราวไปทัพครั้งก่อนนั้นให้กับนายคง และได้ถามถึงข้อราชการที่นายคงได้ไปกับมองซิเออร์ปาวีร์จนถึงกองทัพฝรั่งเศสดังแจ้งอยู่ในริโปสของนายคงนั้นแล้ว

วันพุธ แรม ๑ ค่ำ เดือน ๕ ได้รับบอกหลวงดัษกรปลาศ ๑ ฉะบับ ความว่าจะกลับลงมาถึงเมืองนครหลวงพระบางในวันอาทิตย์ แรม ๕ ค่ำ เดือน ๕ นี้

และเจ้าราชวงศ์ได้มาปรึกษาถึงการที่จะจัดทหารให้ไปกับมองซิเออร์ปาวีร์ ด้วยมองซิเออร์ปาวีร์จะไปเมืองงอย เมืองซ่อน เมืองแอกท่าขวา ให้เจ้าราชภาคินัยซึ่งตั้งอยู่เมืองงอยจัดเข้า

๑,๐๐๐ ถัง เกณฑ์คนเดียน ๑๐๐ คน ให้กับกองทหารซึ่งจะไปกับ มองซิเออร์ปาวีร์ ในครั้งนั้น กำหนดไป ๒ เดือนกลับถึงเมืองนครหลวงพระบาง

วันพฤหัสบดี แรม ๒ ค่ำ เดือน ๕ เวลาเช้า กัปตันคูเปต์มาหาข้าพเจ้า พูดด้วยเรื่องเขตต์แดนแล้วก็กลับไป

ครั้นเวลาค่ำ พระยานนทบุรีข้าหลวง ได้มาหาข้าพเจ้าพูดปรึกษาด้วยข้อราชการ กับได้รับหนังสือพระยาสุโขทัยตอบเรื่องราชการต่าง ๆ และยอกเรื่องขัดให้พระยาอุตรการโกศลมารับราชการ แต่พระยาอุตรการโกศลไม่มา

ณ วันเสาร์ แรม ๔ ค่ำ เดือน ๕ เวลา ๑ ทุ่ม (๗ ล.ท.) หลวงดัษกรปลาศพร้อมด้วยกองทหารได้ยกมาถึงนครหลวงพระบาง

ครั้นรุ่งขึ้นวันอาทิตย์ แรม ๕ ค่ำ เดือน ๕ หลวงดัษกรปลาศพร้อมด้วยออฟฟีเซอร์นำแถวทหารมารายงานต่อข้าพเจ้า และข้าพเจ้าได้นำตราซึ่งพระราชทานมาเย็น บำเหน็จความชอบของนายทัพนายกองที่มาราชการทัพเมื่อคราวก่อน (ครั้งที่ ๑) มาแจกให้กับนายแปลก นายซุ่ม นายพุด ซายัน นายเกิด ซายัน นายปิ่น นายสุด หมอ นายสอน กอปราล รวม ๗ คน

วันจันทร์ แรม ๖ ค่ำ เดือน ๕ เวลาทุ่มครึ่ง (๗.๓๐ ล.ท.) ข้าพเจ้าได้เชิญข้าราชการฝรั่งเศสและข้าราชการไทย กับเจ้านายลาวมารับประทานอาหาร เพื่อแสดงความสามัคคีในการซึ่งได้มาร่วมราชการในคราวเดียวกัน ผู้ที่ได้รับเชิญคือ ๑. มองซิเออร์ปาวีร์ ๒. กัปตันคูเปต์ ๓. ลุตเตอร์แนนท์ นิคอลลอง ๔. พระยานนทบุรี ข้าหลวงที่หนึ่ง ๕. หลวงพิศณุเทพ ข้าหลวงที่สอง ๖. หลวงสาตราธิกรฤทธิ์ ๗. เจ้าราชวงศ์ ๘. เจ้าราชสัมพันธวงศ์ ๙. หลวงฤทธิ์พลไชย ๑๐. หลวงดัษกรปลาศ ๑๑. กัปตันดวง ๑๒. พระพลัษฎานุรักษ์ ๑๓. หม่อมราชวงศ์เล็ก (ศริสรรักษ์) ๑๔. นายสัน ล่าม ๑๕. หมอเทียนชี ๑๖. มิสเตอร์คอลลินซ์ ๑๗. มิสเตอร์ฟรันโด รวม ๑๘ คนทั้งข้าพเจ้า ในเวลารับประทานอาหารนั้น พระยานนทบุรีได้นำเอาสักวามาช่วย รับประทานอยู่ประมาณ ๑ ยามเศษ (๙ ล.ท. เศษ) มีแคนขับลำเป็นการครึกครื้น รับประทานกันอยู่จนเวลา ๒ ยาม (เที่ยงคืน) จึงเลิก

ครั้น ณ วันอังคาร แรม ๗ ค่ำ เดือน ๕ เวลาเช้า ๓ โมง (๙ ก.ท.) กัปตันคูเปต์กับหลวงสาตราธิกรณฤทธิ์ หลวงฤทธิพลไชยและทหาร ๑๕ คน เตรียมจะไปตรวจเซอรเวทางเมืองหัวพันห้าทั้งหกไปบรรจบคอยที่เมืองงอย

วันพฤหัสบดี แรม ๙ ค่ำ เดือน ๕ เวลาค่ำ ข้าพเจ้าพร้อมด้วยเจ้าราชวงศ์ เจ้าราชสัมพันธวงศ์ หลวงคัษกรปลาศ ปรึกษาข้อราชการวิตกด้วยเรื่องสะเบียงอาหารที่จะไปเมืองซ่อนและเมืองสบแอดกับมองซิเออร์ปาวีร์ก็เป็นการตกลงกัน

วันศุกร์ แรม ๑๐ ค่ำ เดือน ๕ เวลาเช้า ๒ โมง (๘ ก.ท.) มองซิเออร์ปาวีร์กับหลวงคัษกรปลาศจะออกเรือไปเมืองงอยและหัวเมืองพันห้าทั้งหก ข้าพเจ้ากับเจ้าราชวงศ์และออฟพีเซอร์หลายนายพร้อมกันลงไปส่งถึงท่าเรือ

วันอาทิตย์ แรม ๑๒ ค่ำ เดือน ๕ กัปตันแชก ได้นำพระสวามิภักดิ์สยามเขตต์กับกอยี่ซ่อมาจากปากลายถึงเมืองหลวงพระบาง

วันพฤหัสบดี ขึ้น ๒ ค่ำ เดือน ๖ พระยาเมืองชวากับนายยิ้ม ซายัน พาช่อมาจากเมืองชวา ๓ คน ว่าจะมาสมัครเป็นข้าขอบขัณฑสีมากรุงเทพฯ ข้าพเจ้าได้สั่งให้งดไว้

ในวันเดียวกันนี้ เวลาเย็นนายปลิ้ม เปซายันกองไปโอเนีย คุมสิ่งของเครื่องไปโอเนียมาจากบ้านปากลายถึงเมืองหลวงพระบาง

วันพฤหัสบดี ขึ้น ๙ ค่ำ เดือน ๖ เวลาเช้า ๓ โมง (ก.ท.) ข้าพเจ้าได้ให้หลวงจำนงยุทธกิจไปเมืองงอย เพราะข้าพเจ้าได้ทราบว่าหลวงคัษกรปลาศ ซึ่งไปกับมองซิเออร์ปาวีร์ ป่วยเกรงว่าจะเสียราชการไป จึงได้ให้หลวงจำนงยุทธกิจไปเปลี่ยน

วันเสาร์ ขึ้น ๑๑ ค่ำ เดือน ๖ เจ้าน้อยรัตนวงษา บุตรเจ้าราชวงศ์เมืองน่าน มารับตราเครื่องราชอิสริยาภรณ์ช้างเผือกสยามชั้นที่ ๓ แทนเจ้าราชวงศ์ และข้าพเจ้าได้ให้นาฬิกาพกมีสายพร้อม ๑ หมวก ๑ ซองบุหรี่ ๑ เป็นรางวัลแก่เจ้าน้อยรัตนวงษา ๆ ก็ลากลับไป

วันพฤหัสบดี แรม ๑ ค่ำ เดือน ๖ ข้าพเจ้าได้ยกขึ้นไปอยู่ในค่ายบนเขาจอมศรี เพราะค่ายเดิมยกให้เจ้านครหลวงพระบางอยู่

วันศุกร์ แรม ๒ ค่ำ เดือน ๖ เวลา ๑ ยามเศษ (๙ ล.ท. เศษ) เกิดเพลิงไหม้ขึ้นที่บ้านจีนฮั้ว ซึ่งตั้งอยู่ริมค่าย ๑ หลัง ข้าพเจ้าได้ให้ออฟฟีเซอร์กับทหารไปช่วยกันดับ จึงมิได้ลุกลามต่อไป

วันเสาร์ แรม ๓ ค่ำ เดือน ๖ หลวงจำนงยุทธกิจซึ่งขึ้นไปเปลี่ยนหลวงดัษกรปลาศนั้น ได้ขึ้นไปถึงเมืองงอยแล้ว แต่ไม่พบกับหลวงดัษกรปลาศ คงได้ความว่าหลวงดัษกรปลาศหายป่วยแล้วก็รีบตามมองซิเออร์ปาวีร์ไป หลวงจำนงยุทธกิจจึงกลับมา

วันพุทธ แรม ๗ ค่ำ เดือน ๖ ข้าพเจ้าได้จัดกระบวนแห่และพวกลาวไปรับเจ้านครหลวงพระบางซึ่งขึ้นมาแต่ปากลาย ถึงท่าหน้าเมืองหลวงพระบาง ในกระบวนแห่นั้นมีช้างตั้ง ๑ คู่ ช้างมิสัปทน ๑ คู่ ตำรวจหอกดาบเทวดาและทหารแตรทหารเดินเท้า เจ้านครหลวงพระบางแต่งตัวเต็มยศ สวมมาลานุ่งผ้าเยียรบับขี่คานหาม พร้อมด้วยเจ้าราชวงศ์และเจ้านายบุตรหลานแต่งุข้างท้ายนั้นขึ้นเปลผ้า เดิรกระบวนมาทางวัดธาตุเข้าค่ายใหญ่ที่ข้าพเจ้าได้จัดไว้ ชาวประโคมก็ประโคมปี่พาทย์ฆ้องกลอง พระสงฆ์เจริญพระพุทธมนตร์ ๑๑ รูป และมีการมหรสพตามเพศบ้านเมืองสมโภช ๓ วัน

วันอาทิตย์ แรม ๑๑ ค่ำ เดือน ๖ ข้าพเจ้าได้อนุญาตให้มิสเตอร์ฟรันโก กับพระตรอนตริสินธุ์ กรมการเมืองพิชัยกลับไปกรุงเทพฯ

วันอังคาร แรม ๑๓ ค่ำ เดือน ๖ ข้าพเจ้าได้สั่งให้กัปตัน ขุนสารกิจคุมทหารที่เจ็บป่วยรวม ๗๒ คน ล่องแพกลับลงไปกรุงเทพฯ ในวันนี้

วันพุธ แรม ๑๔ เดือน ๖ พวกจีนฮ่อซึ่งอยู่กับองยาที่ท่าขวา มาหาข้าพเจ้าคือ ควั่งตงแย้ ไคจ้าน ควั่งตงแย้กะคุยกับข่าว ๑๒ คน และจีนฮ่อพวกองทั่งใช้ให้มาหาคือ ควั่งตงแย้เซงคู้ ควั่งตงแย้ลินจี ซือแย้สิเต็กหยุย กับข่าว ๒ คน ข้าพเจ้าและออฟฟีเซอร์นายทัพนายกองได้ทักทายปราศรัยถามข่าวทุกข์สุขเย็นอันดี แล้วได้แจกเงินและเสื้อผ้าให้ ควั่งตงแย้ไคจ้านกางเกงแพร ๑ เสื้อแพร ๑ เงิน ๑๒ บาท ควั่งตงแย้กะคุย กางเกงแพร ๑ เสื้อแพร ๑ เงิน ๘ บาท ส่วนพวกข่าว ๑๔ คน ให้เงินคนละ ๔ บาท ควั่งตงแย้เซงคู้ กางเกงแพร ๑ เสื้อแพร ๑ เงิน ๑๒ บาท ควั่งตงแย้ลินจี กางเกงแพร ๑ เสื้อแพร ๑ เงิน ๘ บาท ซือแย้ลิเต็กหยุย กางเกงแพร ๑

เสื้อแพร ๑ เงิน ๖ บาท ย่าว ๒ คน ให้เงินคนละ ๔ บาท ครั้นแล้วจึงให้พระสวามิภักดิ์สยามเขตต์กับพระยาเมืองขวานำช่อทั้งสองพวกนี้ไปเฝ้าเจ้านครหลวงพระบางและนำไปหาพระยานนทบุรีด้วย

วันพฤหัสบดี แรม ๑๕ ค่ำ เดือน ๖ เวลา ๕ โมงเช้า (๑๑ ก.ท.) ข้าพเจ้าพร้อมด้วยเจ้านครหลวงพระบาง พระยานนทบุรี ข้าหลวง และพระสงฆ์ ๘ รูปเป็นประธาน กับเจ้านายบุตรหลานแสนท้าวพระยาลาวนายทัพนายกองทหาร ข้าหลวง ได้ไปกระทำพิธีรับพระราชทานน้ำพระพิพัฒนสัตยาณอุโบสถวัดอาราม ครั้นพร้อมกันแล้วจึงจุดธูปเทียนนมัสการพระและอาราธนาศีลพระสงฆ์ให้ศีลและเจริญพระพุทธมนตร์จบแล้ว ขุนนางฝ่ายลาวจึงอ่านคำประกาศเทวดาพระพลัยฎานุรักษ์อ่านคำประกาศแช่งน้ำตามอย่างธรรมเนียมกรุงเทพ ฯ แล้วจึงได้รับพระราชทานน้ำพิพัฒนสัตยาจนเวลาบ่ายจึงเสร็จการพิธี

วันอาทิตย์ ขึ้น ๑๐ ค่ำ เดือน ๗ ได้เลี้ยงโต๊ะจีนช่อพวกองยากับพวกองทั่งที่ถือหนังสือมาให้ข้าพเจ้ารวม ๑๗ นาย

วันพุธ ขึ้น ๑๓ ค่ำ เดือน ๗ นายดัด ลุตเตอร์แนนท์ นายแช่ม สัปลุตเตอร์แนนท์ ซึ่งไปราชการที่เมืองซ่อนส่งทหารบ่วย ๑๐ คน กลับมาเมืองนครหลวงพระบางและในวันนี้นายต่วน สัปลุตเตอร์แนนท์คุมทหาร ๑๒ คน ขึ้นไปเมืองงอยเพื่อไปเปลี่ยนนายฉุน ลุตเตอร์แนนท์

วันพฤหัสบดี ขึ้น ๑๔ ค่ำ เดือน ๗ เวลา ๕ โมงเช้า (๑๑ ก.ท.) จีนช่อพวกองยา องทั่งลากลับไป ข้าพเจ้าได้ฝากเสื้อกางเกง นาฬิกาพก, มีด, กะจก, ไปให้องทั่ง องยา และกอยี่ช่อ ก็ลาไปพร้อมกับพวกองยาองทั่ง ข้าพเจ้าได้ให้เงินกอยี่ไป ๓๐ บาท เพื่อเป็นสะเบียงตามทาง

วันศุกร์ ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๗ ได้รับท้องตราพระราชสีห์ตอบเรื่องกองทัพซึ่งยกขึ้นไปถึงเมืองพิชัย กับได้รับหนังสือหลวงยกบัตรปลาศฉะบับที่ ๓๒ ความว่า ได้พากปัตนัคูเปต์ขึ้นไปถึงเมืองชัง กับฉะบับที่ ๓๓ ว่าพวกช่อจับเอาตัวยะอุยไปจำคาไว้

วันเสาร์ แรม ๑ ค่ำ เดือน ๗ จัดการพิธีฉลองค่ายใหม่บนเขาภูศรี ได้นิมนต์พระสงฆ์ ๗ รูปมาเจริญพระพุทธมนตร์ เวลาค่ำมีการสหรสพ คือ หนังตลุง หนังฝรั่ง ลิเกสมโภช รุ่งขึ้นเวลาเช้า พระสงฆ์รับอาหารบิณฑบาตรฉันแล้วถวายจตุปัจจัยเครื่องไทยธรรมตามสมควร

วันอังคาร แรม ๔ ค่ำ เดือน ๗ ข้าพเจ้าได้สั่งให้เอาหนังสือมูลบทบรรพกิจ ๕ เล่ม วาหนิตนิกร ๕ เล่ม ไปให้พระยานนทบุรี แล้วให้รับเอาโปสว่าด้วยเรื่องเมืองตังเกี๋ย ๒ ฉะบับ

หนังสือพิมพ์ ๑ ฉะบับ จากพระยานนทบุรีมาให้ข้าพเจ้าด้วย ครั้นเวลาค่ำข้าพเจ้าสั่งให้หลวงจำนงยุทธกิจบอกกับพวกออฟฟีเซอร์ทั้งสตาฟและกองปืนให้ทราบว่า เวลาย่ำค่ำให้มาประชุมฟังข้อราชการ จนถึงเวลา ๑ ยาม (๙ ล.ท.) เลิกประชุมเสมอไปทุกวันอย่าให้ขาดได้ และในขณะนั้นมิสเตอร์คอลลินซ์ได้มาหาข้าพเจ้า พูดถึงการที่จะตัดถนนในเมืองนครหลวงพระบาง

วันพุธแรม ๕ ค่ำ เดือน ๗ เวลาค่ำประชุมออฟฟีเซอร์ ข้าพเจ้าได้สั่งให้นายกองปืนจัดหม้อกรองน้ำสำหรับให้ทหารกิน เพราะกลัวความไข้ และได้สั่งให้ออฟฟีเซอร์สตาฟและกองปืนเป็นเวรกันมาคอยรับคำสั่งเสมอไปทุก ๆ วัน

วันพฤหัสบดีแรม ๖ ค่ำ เดือน ๗ หลวงยุทธการขัญชาคุมสะเบียงจากบ้านป่ากลายถึงเมืองนครหลวงพระบาง

วันเสาร์แรม ๘ ค่ำ เดือน ๗ เวลาเช้า ๕ โมง (๑๑ ก.ท.) ข้าพเจ้าได้สั่งให้พระยาเมืองซ้าย พระยานาเหนือ นายอยู่สัปลุตเตอร์แนนท์กับทหาร ๓๘ คนไปราชการทางเมืองกาสี ครั้นเวลาค่ำจึงได้สั่งให้นายดวงกัปตัน นายเพ็ชร์ลุตเตอร์แนนท์ นายแปลกสัปลุตเตอร์แนนท์คุมทหาร ๕๓ คนไปรักษาราชการทางเมืองวา เมืองชิน เมืองงาย ด้วยพวกช่องเหล็องกับพวกเมืองไล มาเที่ยวกดขี่ข่มเหงราษฎรให้ได้รับความเดือดร้อน และเมื่อโจรผู้ร้ายสงบเรียบร้อยแล้วให้จัดทำสำมะโนครัวมาด้วย

วันอาทิตย์ขึ้น ๒ ค่ำเดือน ๘ (หน้า) ได้ส่งหนังสือบอกและสำเนาหนังสือต่าง ๆ กับสำเนาสำมะโนครัว รวม ๑๐ ฉะบับลงมากรุงเทพ ฯ

วันพุธขึ้น ๕ ค่ำเดือน ๘ ได้รับหนังสือหลวงคัมกรปลาศ ๑ ฉะบับ หนังสือช่อ ๑ ฉะบับ กับแผนที่ ๓ ฉะบับ

วันอังคารขึ้น ๑๑ ค่ำเดือน ๘ เวลาค่ำนายเจ็กกัปตันพร้อมด้วยทหาร ๔๕ คนซึ่งไปราชการทางเมืองหัวพันทั้งหกกับมองซิเออร์ปาวีร์ได้กลับมาถึงเมืองนครหลวงพระบาง

วันพุธขึ้น ๑๒ ค่ำเดือน ๘ นายเจ็กลุตเตอร์แนนท์กับทหาร ๑๖ คนขึ้นไปเมืองงอยเพื่อไปเปลี่ยนนายด่วนสัปลุตเตอร์แนนท์ซึ่งขึ้นไปรักษาราชการอยู่ที่นั่น

วันพฤหัสบดีขึ้น ๑๓ ค่ำเดือน ๘ เวลาค่ำข้าพเจ้าได้เรียกประชุมมีคำสั่งให้หลวงจำนงยุทธกิจประกาศให้ออฟฟีเซอร์ และทหารที่มาในกองทัพทราบทั่วกันว่าในวันต่อ ๆ ไปให้ออฟฟีเซอร์

และทหารฝึกซ้อมวิธียุทธไว้ให้ชำนาญ เมื่อเวลามีราชการจะได้กระทำหน้าที่ได้โดยคล่องแคล่ว ไม่ขัดขวาง และให้ระวังตัวคอยฟังเสียงแตรสัญญา เมื่อได้ยินเสียงแตรสัญญาเวลาใด ให้มาประชุมพร้อมกันเมื่อราษฎรพลเมืองได้เห็นจะได้เย็นที่วางใจ ไม่มีความแตกตื่นหวาดกลัวต่ออันตรายใด ๆ และในวันนี้ทหารซึ่งไปราชการกับนายแจกปืนลงมาช่วยเย็บยิดถึงแก่กรรม จึงได้ให้เอาศพไปฝังไว้ที่เชิงเขาภูศรี และข้าพเจ้าได้มีคำสั่งว่า ตั้งแต่วันนี้เป็นต้นไปถ้าทหารที่มาราชการในคราวนี้ถึงแก่กรรมลง ให้กัปตันนายกอมปนีนำเอาศพไปเผาเสียที่ข้างนอกเมือง กับให้มารับเงิน ๒ บาท ที่เจ้าพนักงานเปมาศเตอร์ เพื่อจะได้ทำบุญอุทิศให้กับผู้ถึงแก่กรรม ให้นายกอมปนีเป็นธุระดูแลให้มาก

วันศุกร์ ขึ้น ๑๔ ค่ำ เดือน ๘ เวลาบ่าย ๑ โมง (๑ ล.ท.) ได้รับหนังสือนายดวงกัปตันความว่าข่อเมืองชุนมาตั้งอยู่ที่เมืองแสน และเวลานี้ราษฎรก็ขัดสนด้วยสะเบียงอาหาร เกรงว่าเข้าที่จะเกณฑ์นั้นจะไม่ได้พอมาใช้จ่ายในราชการต่อไป

ครั้นเวลาค่ำได้ประชุมปรึกษาถึงการที่จะปล่อยทหาร แต่เวลานี้ราษฎรมีความหวาดเกรงว่าจะมีพวกจีนข่อยกกลับมาอีก ถ้าเรียกทหารกลับมาเสียราษฎรก็จะพากันแตกตื่นมากไป ข้าพเจ้าจึงได้สั่งให้หลวงนำนงยุทธกิจตรวจกะสุนปืนใหญ่ ปืนแคตริงกัน เพื่อจะยิงให้ราษฎรดู เมื่อราษฎรได้เห็นฤทธิ์อำนาจปืนของเราแล้วก็จะได้หายความหวาดกลัวและเป็นที่มั่นใจได้

วันเสาร์ ขึ้น ๑๕ ค่ำเดือน ๘ (๑ ล.ท.) ได้รับหนังสือนายดวงกัปตันมีมาจากเมืองขวา ใจความว่ามีข่อพวกคำชุม คำล่า ยกมาตีเมืองอูแตกแล้วกระทำการกดขี่พวกข่าคอให้ ได้รับความเดือดร้อน และมีความวิตกเกรงว่าเมืองงอยจะส่งสะเบียงมาให้ไม่ทัน

วันอาทิตย์แรม ๑ ค่ำ เดือน ๘ เวลาเช้า ๕ โมง (๑๑ ล.ท.) ได้จัดเจ้าพนักงานให้เย็นตุลาการชำระความตามที่เจ้านครหลวงพระบางขอให้ช่วยเหลือนั้น คือพระยานนทบุรี ๑ หม่อมราชวงศ์เล็ก ๑ หลวงพิศณุเทพข้าหลวงที่สอง ๑ ท้าวพระยาเมืองหลวงพระบาง ๖ รวม ๙ นาย

ในวันนี้เวลาค่ำ มิสเตอร์คอลลินซ์ได้มาหาข้าพเจ้า แล้วข้าพเจ้าจึงพูดกับมิสเตอร์-คอลลินซ์ว่า จะคิดตั้งโรงพยาบาลรักษาราษฎรที่ป่วยเย็นไข้ ให้ออฟฟิเซอร์ ๘ นายเป็นผู้ตรวจการ

วันจันทร์แรม ๒ ค่ำ เดือน ๘ ข้าพเจ้าได้สั่งให้เอาปืนใหญ่ ปืนแคตริงกัน ปืนนอตติงแฟน

ออกไปยิงที่สนามริมฝั่งหน้าเมืองหลวงพระบางให้ราษฎรดู มีราษฎรชายหญิงพากันมาดูเป็นอันมาก แสดงกิริยายินดีเป็นที่อุ่นใจขึ้น

วันพฤหัสบดีแรม ๕ ค่ำเดือน ๘ (๙ ล.ท. เศษ) พระยาเมืองขวานำหนังสือออกมาในเวลาค่ำ ประชุมแล้วได้อ่านให้ออฟฟิเซอร์ฟังใจความว่า หลวงดัษกรปลาศได้ไปส่งมองซิเออร์ปาวีร์ถึงท่าขวาแล้วนำกัปตันคูเปต์ไปทางเมืองฮัง กับมีข้อความอีกหลายประการ และได้ส่งแผนที่ค่ายย่อท่าขวา แผนที่เมืองตังมาด้วย พอเวลายามเศษ (๙ ล.ท. เศษ) หลวงพิศณุเทพได้นำคำตัดสินเรื่องผู้ร้ายลักเรือเมื่อเมืองหลวงพระบางแตกมาเสนอ เพื่อจะได้ยึดไว้เป็นปทัสถานแห่งคำตัดสินต่อไป

แล้วข้าพเจ้า พร้อมด้วยเจ้าราชวงศ์ เจ้าราชภาคิไนย์ ได้ปรึกษาถึงเรื่องที่จะทำหนังสือสารกรมธรรม์ไว้เป็นตัวอย่างสำหรับบ้านเมืองด้วย

วันเสาร์แรม ๗ ค่ำ เดือน ๘ ได้จัดตั้งโรงหมอสำหรับรักษาราษฎรชาวเมืองซึ่งเจ็บป่วยขึ้นที่วัดจอมศรี ผู้ที่ทำการในโรงหมอนั้นคือ หลวงภูมเมืองกรมการเมืองพิชัย ๑ หลวงอินทรักษาปลัดเมืองอุตรดิตถ์ ๑ นายเอม อมรซายัน ๑ นายเกต กอมมิศแซเรียสซายัน ๑ นายเกิด ซายัน ๑ นายน้อย กอมมิศแซเรียสซายัน ๑ นายวัง ซายันธง ๑ หมอเทียนชี้ เป็นผู้ดูแลการทั่วไป มีพร้อมทั้งยาไทยและยาฝรั่ง

วันอาทิตย์แรม ๘ ค่ำ เดือน ๘ เวลาค่ำกำลังประชุมพร้อมกัน พระยาเมืองขวานำหนังสือหลวงดัษกรปลาศ ๑ ฉะบับ กับสำเนาหนังสือที่หลวงดัษกรปลาศมีไปถึงท้าวเพี้ยเมืองขึ้นต่าง ๆ ๔ ฉะบับ แผนที่เมืองเชียงขวา ๒ ฉะบับ แผนที่ทุ่งเชียงคำ ๑ ฉะบับ และหนังสือนายดวงกัปตัน ๑ ฉะบับ หนังสือนายสันล่าม ๑ ฉะบับ รวม ๑๐ ฉะบับมาให้ข้าพเจ้า แล้วข้าพเจ้าได้สั่งให้หม่อมราชวงศ์เล็กจัดการประกาศให้ราษฎรในเมืองนครหลวงพระบางทราบทั่วกันว่า เจ้านครหลวงพระบางมีความกรุณาแก่ราษฎรในเรื่องกู้หนี้ยืมสินซึ่งกันและกัน แต่เมื่อครั้งบ้านเมืองยังเป็นปกติดีอยู่นั้น มายังมีบ้านเมืองเกิดจลาจล ไพร่บ้านพลเมืองได้รับความเดือดร้อน อัตคัด ขัดสน เป็นที่น่าเวทนายิ่งนัก เพราะเหตุนี้จึงประกาศห้ามมิให้เจ้านายท้าวพระยาราษฎรชายหญิง ซึ่งได้กู้หนี้

ยิมสินกันมาแต่ก่อนนำเอาคดีมาฟ้องร้องว่ากล่าวทวงถามกันขึ้น ถ้าแม้เจ้าหนี้คนใดนำเอาคดีไปฟ้องร้องก็อย่าให้เพี้ยท้าวพระยาหรือเจ้าพนักงาน ซึ่งเป็นตุลาการรับเอาคดีนั้นไว้พิจารณาเป็นอันขาด เว้นไว้แต่คดีที่ได้เกิดขึ้นภายหลังเมื่อบ้านเมืองเป็นปกตินี้แล้ว จึงให้รับไว้พิจารณาได้

วันอังคารแรม ๑๐ ค่ำ เดือน ๘ ข้าพเจ้าได้สั่งให้นายนากลุตเตอร์แนนท์จัดสะเบียงอาหารขึ้นไปรับหลวงดัษกรปลาศทางน้ำคานเวลาบ่าย ๑ โมง (๑ ล.ท.) นายพลอยลุตเตอร์แนนท์ กับทหาร ๓ คน ซึ่งล่วงน่ามาก่อนหลวงดัษกรปลาศได้มาถึงเมืองนครหลวงพระบาง ครั้นเวลาบ่าย ๓ โมง (๓ ล.ท.) พระยานนทบุรีมาหาข้าพเจ้าพูดด้วยเรื่องการสะเบียงที่เมืองงอยว่า เดิมได้ส่งบัญชีมาว่ามีเข้า ๑,๐๐๐ ถังเศษ ครั้นตรวจดูคงได้เข้า ๕๐๐ ถังเศษ แล้วปรึกษาด้วยราชการอื่น ๆ ต่อไป เวลาค่ำมิสเตอร์คอลลินซ์ เจ้าราชวงศ์ เจ้าราชภาคิไนย์ ได้มาหาริอด้วยข้อราชการบ้านเมืองและราชการต่าง ๆ

วันพุธแรม ๑๑ ค่ำ เดือน ๘ เวลาเช้า ๕ โมง (๕ ก.ท.) หลวงดัษกรปลาศและกัปตันคูเปต์ได้กลับมาถึงเมืองนครหลวงพระบาง กับได้รับลายพระหัตถ์สมเด็จกรมพระยำรายปรย่ักษ์ ๑ ฉะบับ ท้องตราพระราชสีห์ ๒ ฉะบับ หนังสือพระยาสุโขทัย ๑ ฉะบับ ความว่าได้จัดให้พระสัจจา กรมการเมืองพิชัยคุมเงินแถบ ๑๕๐ ชั่งขึ้นมาส่ง

วันพฤหัสบดีแรม ๑๒ ค่ำ เดือน ๘ ข้าพเจ้าได้อยู่พร้อมด้วยเจ้าราชภาคิไนย์ เจ้าราชวงศ์ กัปตันคูเปต์ ได้มาหาข้าพเจ้าพูดด้วยการที่ไปตรวจเขตต์แดนในแขวงหัวพันห้าทั้งหกแล้วกลับไป

วันศุกร์แรม ๑๓ ค่ำ เดือน ๘ ได้ส่งหนังสือบอกราชการฉะบับที่ ๑๐ ไปให้เจ้าราชวงศ์ส่งไปกรุงเทพ ฯ เวลาบ่าย ๓ โมง (๓ ล.ท.) วันนี้พระยานนทบุรีได้มาหาข้าพเจ้าพูดด้วยราชการต่าง ๆ แล้วข้าพเจ้าได้เอาท้องตราพระราชสีห์ที่ ๔๒ ที่ ๔๘ กับริโปสของหลวงดัษกรปลาศ ๔ ฉะบับให้พระยานนทบุรีดู เวลาค่ำเจ้าราชวงศ์ เจ้าราชภาคิไนย์ หลวงพิศณุเทพ มาหาข้าพเจ้า ๆ จึงได้สั่ง ให้หลวงจำนงยุทธกิจจัดทหาร ๑๒ คนไปเมืองกาสีกับกัปตันคูเปต์ ในขณะนั้นนายแขกกัปตันได้รายงานกับข้าพเจ้าว่า เมื่อวันพฤหัสบดีแรม ๑๒ ค่ำ เดือน ๘ เวลากลางคืนได้มีผู้ร้ายลักเอาโคไป ๑ โค นายแขกกัปตันได้ตามรอยไปพบที่วัดหมื่นน่า เห็นโคนั้นตาย คงเหลือแต่ตัว แต่ส่วน

ขา ๔ ขากับเครื่องในนั้นหายไป ข้าพเจ้าจึงสั่งให้หลวงจำนงยุทธกิจสืบสวนดูให้ได้ความว่าใครเป็นผู้ร้าย ถ้าใครจับตัวผู้ร้ายได้จะให้รางวัล ๓๐ แถบ

วันอาทิตย์แรม ๑๕ ค่ำ เดือน ๘ เวลาค่ำประชุมพร้อมกันแล้ว ข้าพเจ้าจึงได้สั่งให้นายนากลุตเตอร์แนนท์ พากัปตันคูเปต์ไปเซอรเวทางเมืองกาสี และสั่งให้หลวงทวยหาญเอาเงินไปให้พระสวามิภักดิ์สยามเขตต์ ๕๐ แถบ ท้าวม่วย ๕๐ แถบ คำล่า ๒๐ แถบ

วันจันทร์ ขึ้น ๑ ค่ำ เดือน ๘ (หลัง) ได้รับหนังสือนายดวงกัปตัน ๑ ฉะบับ ใจความว่าได้ไปสืบพวกย่องเหลืองแล้ว แต่ยังไม่ได้ความว่าจะยกไปตั้งอยู่ที่ใด กับรวบรวมสะเบียงในแขวงเมืองภูน้อยไว้ได้ ๑๐๐ ถัง

และวันเดียวกันนี้จับตัวผู้ลักโคได้ ๔ คน เป็นทหาร ได้สวนให้การรับสารภาพว่าได้ลักเอาโคไปฆ่ารับประทานเสีย ๒ โคแล้ว

ครั้นเวลาค่ำประชุมพร้อมกัน เจ้าราชวงศ์ เจ้าราชภาคิไนย์ หลวงพิศณุเทพ พระพลัยฎานุรักษ์ ได้พูดหารือด้วยการที่จะตั้งกฎหมายโรงจำนำ กับพูดสรรเสริญถึงเรื่องที่จัดตั้งโรงหมอไว้สำหรับรักษาราษฎรที่ป่วยเจ็บทั่วไป และสรรเสริญสรรพคุณยาต่าง ๆ แล้วหม่อมราชวงศ์เล็กจึงได้เอาคำตัดสินเรื่องผู้ร้ายทำเงินแดงมาเสนอข้าพเจ้า ใจความในคำตัดสินนั้นดังนี้ ให้ลงโทษโบยผู้ทำคนละ ๓๐ ที แล้วให้จำขังคุกไว้จนกว่าจะเข็ดหลาบ ส่วนผู้ช้างทำนั้นให้ภาคทัณฑ์ไว้ คือ ตัวการ ๑ ลูกมือ ๑ ผู้ช้าง ๑ รวม ๓ คน

วันอังคารขึ้น ๓ ค่ำ เดือน ๘ ลุตเตอร์แนนท์นิคอลองกลับจากเมืองแถงถึงเมืองนครหลวงพระบาง ในวันนี้นายนากลุตเตอร์แนนท์กับทหาร ๑๖ คนได้ไปส่งกัปตันคูเปต์ตรวจทางเมืองกาสีตามคำสั่ง

ครั้นเวลาย่าย ๓ โมง (๓ ล.ท.) ลงโทษผู้ทำเงินแดงคือ ให้โบย อ้ายหนานชุง คนเมืองแพร่ อ้ายเชียงดี คนละ ๓๐ ที แล้วให้เอาตัวจำขังคุกไว้ตามคำตัดสิน ส่วนผู้ที่ช้างทำให้เอาดอกไม้ธูปเทียนมาคารวะแล้วภาคทัณฑ์ไว้ปล่อยตัวไป

วันเสาร์ ขึ้น ๖ ค่ำ เดือน ๘ เวลาค่ำประชุมพร้อมกัน หลวงจำนงยุทธกิจได้นำริโปสขอโทษทหารที่เป็นผู้ร้ายลักโคไปฆ่ากิน เพราะได้ตัดสินให้ลงโทษผู้ร้ายลักโค ๒ ครั้ง โบยคนละ ๔๐ ที

๑ ครั้ง โยยคนละ ๓๐ ที มีออฟพีเซอร์หลายนายได้ลงนามในริโปสนั้น แต่หาได้ชี้แจงเหตุให้ทรายการที่ขอโทษนี้ เพราะเหตุผลประการใด ข้าพเจ้าจึงไม่ยอมอนุญาตให้

วันอาทิตย์ ขึ้น ๗ ค่ำ เดือน ๘ เวลา ๕ โมง (๑๑ ก.ท.) ข้าพเจ้าได้ให้หาตัวพระสัจจา ซึ่งมาจากเมืองพิชัยขนเงินมาส่งกองทัพมาสอบถามถ้อยคำว่า หลวงภูมเมืองกล่าวหาว่าพระสัจจาเอาคนที่เกณฑ์มารับราชการ ด้วยหลวงภูมเมืองไปใช้ให้ตักน้ำตำแย้งให้บุตรพระสัจจาทำขนมขายหรือไม่ พระสัจจารับสารภาพว่าได้กระทำผิดจริงดังคำหา ข้าพเจ้าเห็นว่าเป็นความผิดครั้งแรกและเป็นเหตุเล็กน้อย ทั้งพระสัจจาก็ได้รับสารภาพโดยดี จึงได้ภาคทัณฑ์ไว้และว่ากล่าวตักเตือนห้ามปรามไม่ให้ทำเช่นนี้อีกต่อไป แล้วให้กลับไปเมืองพิชัย

ครั้นเวลาค่ำประชุม พระยานนทบุรีมาหาข้าพเจ้าพูดปรึกษาด้วยการที่จะรักษาฉางเข้า คือให้เจ้าพนักงานทำบัญชีให้ตรงกัน ๓ ฉะบับ แล้วยื่นต่อแม่ทัพ ๑ ฉะบับ ข้าหลวง ๑ ฉะบับ พนักงานรักษาฉางเก็บไว้ ๑ ฉะบับ แล้วก็กลับไป เมื่อพระยานนทบุรีกลับไปแล้ว หลวงจำนงยุทธกิจจึงยื่นริโปสขอโทษทหารลักโคและริโปสหมอ มีความเห็นต่าง ๆ กัน แต่นายแม่มแฉปแลนมีความเห็นว่าให้ออฟพีเซอร์ทำความเห็นลงโทษตามอาชญาศึก แล้วจะได้พิจารณาลดหย่อนผ่อนโทษตามสมควร

วันจันทร์ ขึ้น ๘ ค่ำ เดือน ๘ เวลาย่าย ๕ โมง (๕ ล.ท.) พระยาเมืองขวานำหนังสือหลวงศักรปลาศมาให้ข้าพเจ้า แต่หลวงศักรปลาศมาถึงก่อนคนเดินหนังสือหลายวันแล้ว

ครั้นเวลาค่ำ หลวงศักรปลาศยื่นริโปสว่า ออฟพีเซอร์กับทหารได้รับความลำบากขัดข้องด้วยการรับประทาน ข้าพเจ้าจึงได้สั่งให้หลวงศักรปลาศ ปลูกโรงเลี้ยงออฟพีเซอร์กับทหารขึ้น

วันพฤหัสบดีขึ้น ๑๑ ค่ำ เดือน ๘ คำสามกลับมาถึงเมืองนครหลวงพระบาง และในวันนี้หลวงศักรปลาศพาแสนสุวรรณมาหาข้าพเจ้า ๆ ได้แจกเสื้อและผ้าลาย, หมวก, กับเงิน ๓๐ บาท ให้เป็นค่าเบี้ยเลี้ยงรวมทั้งข่าวนาย ๑๐ คน

วันศุกร์ ขึ้น ๑๒ ค่ำ เดือน ๘ คำสามมาหาข้าพเจ้าเอาม้ามาให้ ๓ ม้าสุนข ๓ ตัว หนังสือ ๓ ฉะบับ ถึงข้าพเจ้า ๑ ฉะบับพระยานนทบุรี ๑ ฉะบับ หลวงศักรปลาศ ๑ ฉะบับ แล้วข้าพเจ้าได้ถามคำสามถึงราชการบ้านเมืองและสั่งให้หลวงศักรปลาศจดเป็นคำให้การไว้ดังได้กล่าวมาแล้วในตอนต้น

ครั้นเวลาบ่าย ๔ โมง (๔ ล.ท.) ลุตเตอร์แนนท์นิคอลลอง มาหาข้าพเจ้าพูดด้วยราชการต่าง ๆ อยู่จนเวลาบ่าย ๕ โมง (๕ ล.ท.) จึงกลับไป

วันพฤหัสบดี แรม ๓ ค่ำ เดือน ๘ เวลาค่ำประชุมพร้อมด้วยออฟฟิเซอร์ ขณะนั้นเจ้าราชวงศ์ เจ้าราชภาคิไนย์ เจ้าราชบุตร มาหาข้าพเจ้าพูดหารือถึงเรื่องที่จะปลูกบ้านเจ้าราชวงศ์กับบ้านเจ้าราชภาคิไนย์ ตกลงกันแล้ว ข้าพเจ้าจึงให้บอกไปถึงหลวงหัตถสารให้ซื้อยานพับเหล็ก ๘๐ โหล รวมทั้งที่สั่งไปครั้งก่อน ๒๐ โหลเป็น ๑๐๐ โหล ส่วนกลอนเหล็กเดิมสั่ง ๕๐ โหล ให้งดเสีย ๓๐ โหลคงเอาเพียง ๒๐ โหล

วันศุกร์ แรม ๔ ค่ำ เดือน ๘ หลวงจำนงยุทธกิจยื่นริโปสคำปรึกษาโทษอ้าย คำทหาร ยืนใหญ่ลักผ้าม่วงราษฎรกับทหาร ๔ คนที่ลักโค ให้ลงโทษประหารชีวิตตามอาชญาศึก ข้าพเจ้าจึงได้ตรวจพิจารณาดูเห็นว่าเวลานี้กองทัพยังตั้งพักอยู่เมืองนครหลวงพระบางหาได้ตั้งประชิดติดต่อกับข้าศึกไม่ จึงให้ลดโทษประหารลงคงให้ลงโทษโบยอ้ายคำลักผ้าม่วง ๖๐ ที ส่วนทหารที่ลักโค ๒ ครั้งโบยคนละ ๖๐ ที ลัก ๑ ครั้งโบยคนละ ๔๐ ที แล้วให้นายกองปืนรับตัวไป

วันเสาร์แรม ๕ ค่ำ เดือน ๘ เวลาเช้า ๒ โมง (๘ ก.ท.) ข้าพเจ้าจึงได้สั่งให้หลวงดัษกรปลาศประชุมออฟฟิเซอร์และทหาร พร้อมกัน แล้วลงโทษโบยทหาร ซึ่งลักผ้าม่วงกับลักโคตามคำตัดสิน

เวลาบ่าย ๔ โมง (๔ ล.ท.) พระยานนทบุรี พร้อมด้วยเจ้าราชวงศ์ เจ้าราชภาคิไนย์ หลวงพิศณุเทพ มาหาข้าพเจ้าหารือถึงเรื่องที่จะดำเนินวิธีการพิจารณาคดีแพ่งและอาชญาสำหรับบ้านเมืองต่อไป

เวลาค่ำประชุม พระยาบ่าบ้านได้นำกฎหมายสำหรับบ้านเมือง ซึ่งเก็บลอยน้ำได้เมื่อ เมืองหลวงพระบางแตก เป็นคัมภีร์ใบลานมาอ่านให้ข้าพเจ้าฟัง ในข้อต้นได้ความว่า "เวลาบ้านเมืองแตกต่างจะหนีเอาตัวรอด ทิ้งสิ่งของเสีย มีผู้เก็บได้ แล้วกลับมาฟ้องร้องจะเอาสิ่งของนั้นคืนไม่ได้เป็นอันขาด เพราะด้วยตัวมิได้มีอาลัยในสิ่งของนั้นแล้วห้ามไม่ให้ตุลาการรับข้อความนั้นไว้ชำระว่ากล่าวต่อไป" และยังมีต่อไปอีกหลายมาตราแต่หาได้อ่านไม่ ข้าพเจ้าจึงได้ให้ตรากฎหมาย

ข้อนี้ไว้สำหรับโรงศาลในเมืองนครหลวงพระบางต่อไป แต่หนังสือกฎหมายนี้เจ้าราชภาคินัยจำได้ว่าเป็นของเจ้าอุปราช

วันจันทร์แรม ๗ ค่ำ เดือน ๘ เวลาบ่าย ๓ โมง (๓ ล.ท.) กัปตันคูเปต์ขึ้นไปตรวจเซอรเวทางเมืองกาสีกลับมาถึงเมืองหลวงพระบาง แล้วมาหาข้าพเจ้าพูดถึงการตรวจที่ได้ไปตรวจทำมานั้นแล้ว ข้าพเจ้าจึงได้พูดถึงเรื่องที่จะส่งพวกช่อให้กลับไปทางน้ำแท้กัปตันคูเปต์เห็นชอบด้วย พอเวลาย่ำค่ำก็ลาออกไป

วันพุธแรม ๙ ค่ำ เดือน ๘ ได้รับหนังสือของนายดวงกัปตันใจความว่าการที่จะส่งสะเบียงในเวลานี้น้ำกำลังมากเรือขึ้นล่องลำบาก เข้าที่บรรทุกขึ้นไปนั้นได้ครึ่งเสียครึ่ง และได้ส่งบัญชีรับจ่ายเข้ากับสำเนาหนังสือนายแปลกสัปลุตเตอร์แนนท์ส่งมาจากเมืองวาความว่า ได้ปลูกเรือนไว้คอยรับนายดวงกัปตันแล้ว และมีข้อความอีกหลายประการ

เวลาค่ำประชุม มิสเตอร์คอลลินซ์มาหาข้าพเจ้าพูดถึงการที่จะไปทำแผนที่และราชการอื่น ๆ อยู่จนเวลา ๔ ทุ่มเศษ (๑๐ ล.ท. เศษ) จึงกลับไป

วันพฤหัสบดี แรม ๑๐ ค่ำ เดือน ๘ เวลาบ่าย ๓ โมง (๓ ล.ท.) เจ้าราชวงศ์กับพระยานนทบุรีมาหาข้าพเจ้าปรึกษาถึงเรื่องที่กัปตันคูเปต์จะไปตรวจทางเมืองแถง แต่เวลานี้ขัดสนด้วยสะเบียงอาหาร ครั้นจะยอมให้ไปก็เกรงว่าจะเสียราชการ

วันศุกร์ แรม ๑๑ ค่ำ เดือน ๘ เวลาบ่าย ๕ โมง (๕ ล.ท.) ได้รับหนังสือนายดวงกัปตัน ๓ ฉะบับ ๆ ที่ ๘ ใจความว่า ช่องเหลืองยกมาตีเมืองอูเหนืออูใต้แตกแล้วจับเอาตัวท้าวซินหารไปคำฮุมฆ่าเสีย หม่อมเมืองอูเหนือมีใจเข็ดแค้นจึงจัดพรรคพวกได้ ๕๐ คนยกเข็นกองโจรไปปล้นช่อตากุซางแตกจับได้ครอบครัวชายหญิงฆ่าเสียสิ้น และจับกระบือของพวกช่อไว้ ๔๗ กระบือ กับส่งสำเนาหนังสือที่มีไปถึงนายแปลกสัปลุตเตอร์แนนท์ให้สืบข้อราชการต่าง ๆ ด้วย ฉะบับที่ ๙ ใจความว่า ได้ให้นายเพ็ชร์ลุตเตอร์แนนท์ไปตรวจสะเบียงทางเมืองภูน้อย แต่ขัดข้องด้วยทางเดิรเพราะฝนตกชุกไม่มีเวลาว่าง เวลานี้ราษฎร ๒๔ คนได้รับความอดอยาก ขัดสนด้วยสะเบียงอาหาร จึงได้จ่ายเข้าให้ไปรับประทาน ๑๐ ถังเศษ ฉะบับที่ ๑๐ ใจความว่า ให้ท้าวขุนเมืองวา เมืองอาชีน เมืองงาย จัดการรักษาด่านทางให้กวดขันแข็งแรง

วันเสาร์ แรม ๑๒ ค่ำ เดือน ๘ เวลา ๕ โมงเศษ (๕ ล.ท. เศษ) กัปตันคูเปต์มาหาข้าพเจ้าพูดถึงการที่จะไปเซอรเวทางเมืองแถง ข้าพเจ้าจึงได้เรียกบัญชีเข้าที่หลวงพิศณุเทพส่งมาชี้แจงให้ ฟังว่าเวลานี้ ขัดขวางด้วย สะเบียงที่จะจ่ายในราชการ และเอาระยะทางที่นายดวงกัปตันยอกมาว่าในฤดูนี้ ฝนตกชุกทางที่จะขึ้นไป ทั้งทางยกทางเรือมีความ ลำยากเป็น อันมากมาอ่านให้ กัปตันคูเปต์ฟัง แล้วให้เจ้าราชภาคิไนย์อ่านคำขัดข้องที่เจ้าราชวงศ์ชี้แจงมาว่าในฤดูนี้เป็นหน้าฝนน้ำมาก ทางที่จะเดินทั้งทางยกทางเรือจะกำหนดให้แน่นอนว่า ทางนั้นเท่านั้นวัน ถึงที่นั้น ๆ ไม่ได้ อีกประการหนึ่งสะเบียงที่จะส่งไปเกรงว่าจะไม่ทัน เมื่อได้รับความขัดขวางเข้าแล้วก็จะเสียราชการไปกัปตันคูเปต์หายอมไม่ จะไปเซอรเวให้ได้และขอทหารให้ไปส่งแต่เพียง ๖ คน ข้าพเจ้าและพระยานนทบุรี เจ้าราชภาคิไนย์จึงยอมเป็นอันตกลงให้ไป ข้าพเจ้าจึงบอกกับเจ้าราชภาคิไนย์ว่าคนเดียนเบี้ยนี้จะเกณฑ์ก็ยากด้วยฤดูทำไร่ทำนา ให้หาว่าจ้างคนให้สัก ๓๐ คน ข้าพเจ้าจะเอาเงินในราชการจ่ายให้ พูดกันอยู่จนเวลาค่ำกัปตันคูเปต์ก็ลากลับไป แล้วมิสเตอร์คอลลินซ์มาหาข้าพเจ้าพูดถึงการที่จะทำแผนที่ในเมืองหลวงพระบางและตำบลต่าง ๆ

วันอาทิตย์แรม ๑๓ ค่ำ เดือน ๘ นายปุ้ยกัปตันซึ่งไปตัดไม้ทางน้ำแซงกลับมาถึงแจ้งความว่าที่แก่งน้ำแซงนั้นน้ำสูงกว่ากันประมาณ ๓ ศอกเศษ เวลาแพจะล่องข้ามแก่งคนต้องขึ้นจากแพปล่อยแต่แพเปล่าลงมา แพก็พลิกหงายท้อง และมีหินเกะกะอยู่ที่หน้าแก่งนั้นมาก ถ้าแพไปชัดเข้าก็ต้องแตกหรือหัก ถ้าเป็นเรือเวลาจะขึ้นแก่งต้องเข็นไปขนยกหรือเอาไม้ท้อครองเข้าแล้วจึงจะขึ้นไปได้ แต่แพนั้นถ้าพ้นแก่งมาแล้วต้องรีบลงน้ำไปเอาเชือกผูกไว้โดยเร็ว ถ้าไม่ทันแพลงแก่งไปอีกแก่ง ๑ แล้ว จะไปเอาแพได้โดยยาก ขณะนั้นออฟฟีเซอร์และนายทัพนายกองอยู่พร้อมกัน ข้าพเจ้าจึงหารือว่าจะให้ผู้ใดคุมสะเบียงไปส่งกัปตันคูเปต์ถึงเมืองแถงได้ ออฟฟีเซอร์ซึ่งประชุมอยู่ในที่นั้นก็พากันนิ่งอยู่ ข้าพเจ้าจึงถามนายเจ๊กลุดเตอร์แนนท์ว่า จะให้ไปสืบราชการทางเมืองแถงจะได้หรือไม่ นายเจ๊กลุดเตอร์แนนท์จึงตอบว่าไปได้ ข้าพเจ้าจึงสั่งว่าเมื่อไปถึงแล้วให้สืบสวนดูว่าฝรั่งเศสซึ่งตั้งอยู่ที่เมืองลานั้นได้จัดการเป็นประการใด เดิรกองทัพอย่างไร และได้สั่งข้อราชการอื่น ๆ อีกหลายข้อหลายประการ

วันจันทร์แรม ๑๔ ค่ำ เดือน ๘ มิสเตอร์คอลลินซ์มีหนังสือมาถามถึงเรื่องเงินที่จ่ายทดรองให้พวกกองแผนที่ยืมไปใช้นั้น จะจัดการอย่างไรจึงจะได้เงินมาใช้ให้

ข้าพเจ้าจึงให้มีหนังสือตอบไปว่า ให้ทูลกรมหมื่นดำรงราชานุภาพอธิบดีกรมแผนที่ให้จัดเงินส่งมาตามทางราชการ จะได้ใช้ราชการทัพต่อไป

วันอังคารแรม ๑๕ ค่ำ เดือน ๘ เวลาค่ำประชุม ข้าพเจ้าจึงสั่งให้นายเสง่ยอกกับมิสเตอร์-คอลลินซ์ให้ทำแผนที่ ๆ จะสร้างวังเจ้านครหลวงพระบาง แล้วจึงจะกะแปลนใส่ในแผนที่และได้สั่งให้นายเจ็กลุตเตอร์แนนท์คัดสำเนาคำสั่งที่ทำให้นายควงกัปตันไปเมืองวาเมืองงาย ให้นายเจ็กลุตเตอร์แนนท์เอาไปปฏิบัติราชการยังเมืองแถงตามสำเนาที่คัดมานั้น

วันพฤหัสบดีขึ้น ๒ ค่ำ เดือน ๙ เวลาค่ำประชุม ข้าพเจ้าจึงปรึกษาด้วยออฟพีเซอร์ที่มาประชุมนั้นว่า การที่ให้นายเจ็กลุตเตอร์แนนท์ไปเมืองแถงคราวนี้ จะให้ไปคอยกัปตันคูเปต์อยู่ที่เมืองแถง ๑๕ วัน ถ้าพ้นกำหนดแล้วให้กลับมา ผู้ที่มาประชุมเห็นชอบพร้อมกันตามความเห็นนั้น ทันใดนั้นข้าพเจ้าจึงให้นายสนั่นล่ามนำนายเจ็กลุตเตอร์แนนท์ไปหากัปตันคูเปต์ เพื่อทำความตกลงให้เป็นที่เข้าใจไว้

วันเสาร์ขึ้น ๔ ค่ำ เดือน ๙ ข้าพเจ้าป่วย ครั้นเวลาค่ำค่อยทุเลาจึงได้ประชุม มีเจ้าราชวงศ์พระพลัยฎานุรักษ์ หลวงพิศณุเทพ และออฟพีเซอร์อีกหลายนาย พระพลัยฎานุรักษ์ได้ปรึกษากับข้าพเจ้าว่าขอให้จัดเงิน ๑,๐๐๐ แถบ ให้เจ้าราชวงศ์ไปซื้อเข้า เพราะเข้าที่จะเลี้ยงไพร่พล นั้นเกรงว่าจะไม่ถึงเดือน ๑๒ ข้าพเจ้าและผู้ที่มาประชุมตกลงเห็นชอบตามคำหารือนี้

วันอาทิตย์ขึ้น ๕ ค่ำเดือน ๙ นายสนั่นล่ามได้มารายงานต่อข้าพเจ้าว่า อีก ๓ วัน กัปตันคูเปต์จะเดินทางไปเมืองแถง เมื่อข้าพเจ้าได้ทราบแล้ว จึงสั่งให้นายเจ็กลุตเตอร์แนนท์กับทหาร ๑๕ คนคุมสะเบียงไปทางเรือล่วงน่าขึ้นไปก่อน ไปรับกัปตันคูเปต์ที่เมืองแถงให้ออกเรือในวันรุ่งขึ้น เวลาย่าย ๕ โมง (๕ ล.ท.)

และในขณะนี้ พระยานนทบุรี หลวงพิศณุเทพ ได้มาหาข้าพเจ้า หารือด้วยเรื่องสะเบียงที่จะเลี้ยงกองทัพและพวกข้าหลวง เกรงว่าจะไม่พอจ่ายไปจนถึงหน้าแล้ง จะขอกลงไปกรุงเทพ ฯ ข้าพเจ้าเห็นชอบด้วยในการที่จะขอกไปนั้น

วันจันทร์ ขึ้น ๖ ค่ำ เดือน ๙ กัปตันคูเปต์ กับลุตเตอร์แนนท์ นิคอลลองมาหาข้าพเจ้าพูดถึงเรื่องที่จะไปเมืองแถงและราชการอื่นอีกหลายประการ จนเวลาบ่าย ๔ โมง (๔ ล.ท.) จึงกลับไป

ในขณะนั้นมีผู้มาแจ้งว่า เจ้าราชสัมพันธวงศ์ถึงแก่กรรม ครั้นเวลาเย็นข้าพเจ้าพร้อมด้วยออฟฟิเซอร์หลายนายกับมิสเตอร์คอลลินซ์ได้ไปเยี่ยมศพ อาการที่เจ้าราชสัมพันธวงศ์ป่วยนั้นคือเป็นโรคบิดหนักบิดเขามาได้ ๒ วันก็ถึงแก่กรรม ครั้นเวลาค่ำจึงประชุมคนที่อยู่ในบ้านเจ้าราชสัมพันธวงศ์ เพราะเกรงว่าจะมีเหตุการณ์เกิดขึ้น

ครั้งรุ่งขึ้นวันอังคาร ขึ้น ๗ ค่ำ เดือน ๙ ข้าพเจ้าจึงสั่งหลวงจำนงยุทธกิจกับออฟฟิเซอร์กับทหารให้ไปรักษาบ้านเจ้าราชสัมพันธวงศ์ เพราะเกรงว่าพวกญาติพี่น้องบุตรหลานของเจ้าราชสัมพันธวงศ์จะเกิดแย่งชิงสมบัติกันขึ้น เมื่อได้จัดการเรียบร้อยแล้ว จึงจะแบ่งปันให้ตามสมควรแก่ผู้ที่ควรได้รับทรัพย์มฤดกนั้น หลวงจำนงยุทธกิจจึงจัดให้นายดัด ลุตเตอร์แนนท์กับทหาร ๘ คน ไปรักษาบ้านเจ้าราชสัมพันธวงศ์ตามคำสั่ง

วันพุธ ขึ้น ๘ ค่ำ เดือน ๙ เวลาเช้า ๕ โมง (๑๑ ก.ท.) หลวงสาตราธิกรฤทธิ์มารายงานว่า น้ำท่วมเกือบถึงพื้นที่พักที่กัปตันคูเปต์อยู่ ข้าพเจ้าจึงได้สั่งให้หลวงดัษกรปลาศจัดแจงให้หลวงสาตราธิกรฤทธิ์และกัปตันคูเปต์ไปพักอยู่ที่วัดใหม่

ครั้นเวลาค่ำประชุมข้าพเจ้าจึงสั่งกับนายสัน ล่ามว่า การที่กัปตันคูเปต์จะไปเมืองแถงครั้งนี้นั้นให้ไปตามทางที่ได้พูดตกลงกันไว้ จะไปทางอื่นต่อไปไม่ได้เป็นอันขาด คนเคียนก็ให้เกณฑ์ได้เท่าจำนวนที่พูดตกลงกัน จะเกณฑ์เกินขึ้นไปไม่ได้ แล้วจ่ายเงินให้กับนายสัน ล่าม ไปเป็นเงิน ๑๐๐ แถบ ผ้าลาย ๖๐ ผืน ให้แจกคนเคียนแต่สบทรางถึงเมืองชีย คือคน ๑ ผ้าลาย ๑ ผืน เงิน ๑ แถบ แต่เมืองชียไปถึงเมืองแถงเงินคนละ ๒ แถบ ผ้าลายคนละ ๑ ผืน

วันพฤหัสบดี ขึ้น ๙ ค่ำ เดือน ๙ เวลาเช้า กัปตันคูเปต์ออกเงินจ้างคนเมืองหลวงพระบางไปเมืองแถง นายกลิ่น ชายันคุมเรือไปคอยรับที่ท่า

และในวันนี้ข้าพเจ้าได้สั่งให้หม่อมราชวงศ์เล็ก พร้อมด้วยหลวงพิศณุเทพ เจ้าราชภาคิไนย์ ท้าวพระยาเมืองหลวงพระบางตรวจบัญชีสิ่งของ ๆ เจ้าราชสัมพันธวงศ์ที่ทำค้างมาแต่วันก่อนนั้น เพราะวันเดียวทำไม่เสร็จ จึงต้องทำต่อไป

วันศุกร์ ขึ้น ๑๐ ค่ำ เดือน ๕ เวลาบ่าย ๔ โมง (๔ ล.ท.) ลุตเตอร์แนนท์ นิคอลลองได้นำแผนที่ที่ไปทำมาแล้วนั้นมาให้ข้าพเจ้าดู กับพูดถึงการที่จะทำต่อไป ข้าพเจ้าจึงตอบว่าการที่จะส่งข้าหลวงกองทัพนั้น เป็นหน้าที่ของพระยานนทบุรีทั้งสิ้น แล้วพูดถึงราชการอื่น ๆ ต่อไป

วันอาทิตย์ ขึ้น ๑๒ ค่ำ เดือน ๕ เวลาค่ำ ประชุมพร้อมด้วยออฟฟีเซอร์และเจ้าราชวงศ์ พูดถึงเรื่องที่จะทำบ้านให้เจ้าราชวงศ์ แต่ขัดข้องด้วยยังไม่มีไม้พอที่จะทำ ข้าพเจ้าจึงได้สั่งให้พระพิพิธ กรมการเมืองพิชัย ซึ่งมาด้วยในกองทัพไปตัดไม้ที่บ้านน้ำพูน

วันจันทร์ ขึ้น ๑๓ ค่ำ เดือน ๕ เวลาเช้าได้รับรีโปสนายสัน ล่าม ซึ่งไปด้วยกัปตันคูเปต์ว่าได้ไปถึงน้ำแซงแล้ว

วันพฤหัสบดี แรม ๑ ค่ำ เดือน ๕ เวลาค่ำประชุม พระยานนทบุรีมาพูดหารือด้วยการสะเบียงที่สำหรับจ่ายในกองทัพขัดสนลงจะยอกลงไปกรุงเทพฯ ให้ขอไปยังเจ้าเมืองน่าน และไพร่พลที่รักษาการอยู่เมืองงอยนั้นมากเกินไป เปลืองสะเบียงอาหาร ให้ผ่อนกลับลงมายังเมืองหลวงพระบางเสียบ้าง ที่ประชุมตกลงเห็นชอบตามคำหารือนี้

วันศุกร์ แรม ๒ ค่ำ เดือน ๕ เวลาบ่ายได้รับลายพระหัตถ์สมเด็จกรมพระยำรายปรชักษ์ ๑ ฉะบับ ความว่าจะส่งเงินสำหรับใช้จ่ายในกองทัพมาให้ และสรรเสริญชมเชยหลวงภักดีราชาศนายคง ซายันเมเยอร์ กับประกาศปลดชราทหาร

วันจันทร์ แรม ๕ ค่ำ เดือน ๕ เวลาเช้า ๕ โมง (๑๑ ก.ท.) เจ้านายท้าวพระยาลาวแห่ลายพระราชหัตถ์เลขามาที่ค่ายเจ้านครหลวงพระบาง ใจความในลายพระราชหัตถ์ว่า ห้ามมิให้เจ้านายท้าวพระยาลาวขายที่ดินให้กับคนต่างประเทศ และมีข้อความอีกหลายประการ

เวลาบ่าย ๑ โมงเศษ (๑ ล.ท. เศษ) ได้รับท้องตราพระราชสีห์ที่ ๘๘ กับอินสะตรักชั่นสำหรับกองทัพ ความแจ้งอยู่ในท้องตราและอินสะตรักชั่นนั้นแล้ว

วันศุกร์ แรม ๙ ค่ำ เดือน ๕ เวลาเช้า ๕ โมง (๑๑ ก.ท.) พระยานนทบุรีพร้อมด้วยหลวงพิศณุเทพ เจ้าราชวงศ์ เจ้าราชภาคิไนย์มาหาข้าพเจ้าปรึกษาด้วยการที่จะตัดสินความบ้านเมือง ให้เอากฎหมายสำหรับเมืองนครหลวงพระบางมาคัดเลือกเอาแต่ข้อความที่เป็นยุตติธรรม

ขณะนั้นหมอเทียนชี้มารายงานว่าเกิดมีผู้ร้ายทำร้ายร่างกายกันชุกชุมขึ้น ข้าพเจ้าจึงสั่งให้หลวงคัษกรปลาศจัดออฟฟีเซอร์ออกตรวจตราตามถนนเพื่อระงับเหตุให้แข็งแรง ให้จับผู้ถืออาวุธเข้าในที่ห้ามไม่ว่าทหารหรือราษฎร ให้ริบอาวุธแล้วจดชื่อไว้ปล่อยตัวไป

วันอาทิตย์ แรม ๑๑ ค่ำ เดือน ๙ หลวงคัษกรปลาศยื่นริโปสว่า ได้จัดให้นายทิพ สปัลุดเตอร์แนนท์ นายแช่ม สปัลุดเตอร์แนนท์ กับนอนกอมมิชันหลายนายออกตรวจตราตามตรอกและถนนในหมู่บ้านเวลากลางคืน จับตัวคนร้ายซึ่งเที่ยวแอบซุ่มลอบทำร้ายร่างกายได้ ๑๑ คน เป็นทหาร ๙ คน ราษฎร ๒ คน จึงได้สั่งให้ลงโทษโบยคนละ ๑๐ ที บ้าง ๑๕ ที บ้าง ตามสมควร

วันจันทร์ แรม ๑๒ ค่ำ เดือน ๙ หลวงจำนงยุทธกิจได้ยื่นริโปสต่อข้าพเจ้าว่า ทหารจับอาจารย์คำจัน บุตรพระยาเชียงเหนือถือเหล็กกลมเดินมาตามถนนในเวลากลางคืน ข้าพเจ้าจึงสั่งให้ลงโทษโบย ๒๐ ที แล้วปล่อยตัวไป แต่หลวงจำนงยุทธกิจยังหาได้ลงโทษไม่ พระยาเชียงเหนือมาขอโทษต่อหม่อมราชวงศ์เล็ก ๆ ให้ส่งไปที่พระพลัยฎานุรักษ์ ๆ ปล่อยตัวไป

วันอังคาร แรม ๑๓ ค่ำ เดือน ๙ เวลาเช้าได้รับหนังสือนายสัน ล่าม ว่าได้ยกกองออกจากสยซางไปตั้งแต่วันพุธ แรม ๗ ค่ำ เดือน ๙ แล้ว

ครั้นเวลาค่ำประชุม นายพินัยราชกิจพูดขึ้นว่า อาจารย์คำจัน เหตุใดจึงไม่ทำโทษกัน ข้าพเจ้าจึงบอกว่า ได้สั่งให้หลวงจำนงยุทธกิจทำโทษแล้วทำไมจึงไม่ทำโทษ ให้ไปเอาตัวอาจารย์คำจันมาในค่ำวันนี้ แต่ไม่ได้ตัวอาจารย์คำจัน จึงเอาน้องชายอาจารย์คำจันมาเป็นตัวจำนำขังไว้

วันพุธ แรม ๑๔ ค่ำ เดือน ๙ เวลาค่ำ เจ้าราชภาคิไนย์นำตัวอาจารย์คำจันมาส่ง ข้าพเจ้าจึงชี้แจงความผิดของอาจารย์คำจันให้เจ้าราชภาคิไนย์ฟังเห็นชอบด้วยแล้ว จึงสั่งให้หลวงจำนงยุทธกิจโบยอาจารย์คำจันในขณะนั้น ๓๐ ที แล้วให้ปล่อยตัวอาจารย์คำจันกับน้องชายซึ่งเป็นตัวจำนำไป และเจ้าราชภาคิไนย์ได้ขอร้องให้ข้าพเจ้าช่วยจัดการในเรื่องโปลิสสำหรับรักษาความสงบเรียบร้อยในบ้านเมืองด้วย ข้าพเจ้าจึงสั่งให้นายแขก กัปตัน เป็นธุระจัดการในเรื่องโปลิส และให้ปรึกษากับหลวงคัษกรปลาศ จัดการร่วมกับเจ้าเงา

วันเสาร์ ขึ้น ๓ ค่ำ เดือน ๑๐ เวลาบ่าย ๑ โมงเศษ (๑ ล.ท. เศษ) กอมมิศแซฝรั่งเศสให้นายโรล่ามมาหาข้าพเจ้า ถามว่าวันนี้กอมมิศแซจะมาหาข้าพเจ้าจะให้มาเวลาใด ข้าพเจ้าจึง

จึงสั่งนายเปลาคนยามไปบอกว่าให้มาเวลาบ่าย ๓ โมง (๓ ล.ท) นี้ ครั้นแล้วเวลาบ่าย ๓ โมง (๓ ล.ท.) กอมมิศแซก็มาหาข้าพเจ้าตามกำหนด พูดด้วยราชการต่าง ๆ แล้วก็ลากลับไป

และข้าพเจ้าได้สั่งให้มีหนังสือไปถึงพระยาสุโขทัย ความว่าสิ่งของต่าง ๆ ของข้าราชการฝรั่งเศสที่ตกค้างอยู่ที่เมืองพิชัยกับสิ่งของ ๆ กองทัพซึ่งส่งมาจากกรุงเทพฯ เมื่อถึงเมืองพิชัยแล้วเช่นเงินเป็นต้นให้รีบส่งขึ้นมาโดยเร็วด้วย

วันจันทร์ ขึ้น ๕ ค่ำ เดือน ๑๐ ได้รับลายพระหัตถ์สมเด็จกรมพระยำรายปรชักษ์ ความว่าจะเริ่มการให้ยกกองทัพกลับกรุงเทพฯ กับหนังสือต่าง ๆ อีกหลายฉะบับ

วันนี้ เวลาบ่าย ๒ โมง (๒ ล.ท.) พระยานนทบุรี พร้อมด้วยเจ้าราชวงศ์ หลวงพิศณุเทพ มิสเตอร์คอลลินซ์มาหาข้าพเจ้าพูดถึงเรื่องเขตต์แดนที่ติดต่อกับเขตต์ญวนซึ่งเป็นของฝรั่งเศส

วันศุกร์ ขึ้น ๙ ค่ำ เดือน ๑๐ เวลาบ่าย ๑ โมง (๑ ล.ท.) ได้รับท้องตราพระราชสีห์ ๑ ฉะบับ กับลายพระหัตถ์ กรมหมื่นสมมตอมรพันธุ์ เวลาบ่าย ๒ โมง (๒ ล.ท.) พระยานนทบุรี มาหาข้าพเจ้าพูดด้วยข้อราชการต่าง ๆ แล้วเจ้าราชภาคิไนย์ หลวงพิศณุเทพ พระนายศรี ฯ เจ้ากรมมหาดเล็ก กับเจ้านายลาวอีกหลายคนมาพูดถึงเรื่องมฤดกของเจ้าราชสัมพันธวงศ์

วันเสาร์ ขึ้น ๑๐ ค่ำ เดือน ๑๐ นายควง กัปตัน, นายเพ็ชร์ ลุตเตอร์แนนท์, นายแปลก สัปลุตเตอร์แนนท์ กับกองทหารที่ขึ้นไปราชการเมืองเชียงชุนกลับมาถึงเมืองนครหลวงพระบาง

ในวันนี้ได้ประชุมออฟฟิเซอร์ตัดสินเรื่องนายกรุต สัปลุตเตอร์แนนท์ ซึ่งพลทหารพ้องกล่าวโทษว่าเบิกของและเข้าเอาไปเป็นประโยชน์ส่วนตัว สอบถามนายกรุต สัปลุตเตอร์แนนท์ รับสารภาพเป็นสัตย์ จึงสั่งให้ถอดนายกรุตจากยศ สัปลุตเตอร์แนนท์ ลงเป็นซายัน ที่ประชุมตกลงเห็นชอบด้วยตามคำตัดสินนี้

วันจันทร์ ขึ้น ๑๒ ค่ำ เดือน ๑๐ ข้าพเจ้าได้สั่งให้นายด่วน เชด์จกับทหาร ๑๕ คนขึ้นไปเปลี่ยนหม่อมราชวงศ์ขัน สัปลุตเตอร์แนนท์ที่เมืองงอยในวันนี้ แล้วประชุมออฟฟิเซอร์ พร้อมด้วยพระยานนทบุรี หลวงพิศณุเทพ เจ้าราชวงศ์ เจ้าราชภาคิไนย์ พระพลัยฎานุรักษ์ หลวงศักรปลาศ หลวงจำนงยุทธกิจ ปรึกษาถึงการที่จะจัดออฟฟิเซอร์ขึ้นไปตรวจเขตต์แดน แต่การสะเบียงนั้นให้พระยานนทบุรียืมเงินกองมฤดกของเจ้าราชสัมพันธวงศ์ไปจ่ายซื้อสะเบียงก่อน ที่ประชุมตกลงเห็นชอบตามคำปรึกษานี้

วันอังคาร ขึ้น ๑๓ ค่ำ เดือน ๑๐ เวลาย่ำค่ำ นายเจ๊ก ลุดเตอร์แนนท์ พากัปตันคูเปต์กลับมาจากเมืองแถงถึงเมืองนครลวงพระบาง

วันพฤหัสบดี ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๐ ข้าพเจ้าสั่งให้นายพินัยราชกิจ ขึ้นไปรับสะเบียงอยู่ที่ฉางสบอัด กับสั่งให้นายบุ้ย กัปตัน นายเจ๊ก ลุดเตอร์แนนท์ นายอยู่ สัปลุดเตอร์แนนท์ นายนาก ลุดเตอร์แนนท์ กับทหาร ๒๔ คน ไปราชการเมืองไชร

วันอาทิตย์ แรม ๓ ค่ำ เดือน ๑๐ เวลาเช้า ๕ โมงเช้า (๑๑ ก.ท.) ประชุมพร้อมด้วยพระยานนทบุรี หารือถึงการที่จะจัดให้หลวงพิศณุเทพ ขึ้นไปกำกับฉางเข้าที่เมืองงอย ที่ประชุมตกลงเห็นชอบด้วยข้อหารือนี้

วันพุธ แรม ๖ ค่ำ เดือน ๑๐ ข้าพเจ้าได้สั่งให้นายบุ้ย กัปตัน นายเจ๊ก ลุดเตอร์แนนท์ คุมทหารนายไพร่ ๓๑ คน ขึ้นไปรักษาราชการเมืองแถง ภายหลังจะส่งทหารเพิ่มเติมขึ้นไปอีก และในวันนี้ได้รับลายพระหัตถ์สมเด็จกรมพระยำรายปรยักษ์ฉะบับ ๑ (ต้นฉะบับลายพระราชหัตถ์เลขากับลายพระหัตถ์ของเจ้านายต่าง ๆ และท้องตราพระราชสีห์ที่ได้กล่าวมาแล้วแต่ตอนต้น และจะได้ที่กล่าวต่อไปบางฉะบับนี้ เมื่อข้าพเจ้าจะกลับมากรุงเทพ ฯ ได้มอบให้ไว้กับพระพลัยฎานุรักษ์ปลัดทัพซึ่งเป็นแม่ทัพและข้าหลวงใหญ่ประจำเมืองนครหลวงพระบางแทนข้าพเจ้ารักษาไว้ จึงไม่มีปรากฏในประวัตินี้)

วันพฤหัสบดี แรม ๗ ค่ำ เดือน ๑๐ หลวงพิศณุเทพยกออกจากเมืองนครหลวงพระบางไปยังเมืองงอย เพื่อขึ้นไปกำกับฉางเข้า

วันศุกร์ แรม ๘ ค่ำ เดือน ๑๐ พระยานนทบุรีมาหาข้าพเจ้าพูดหารือเรื่องสะเบียงสำหรับกองทัพแล้วกลับไป

วันเสาร์ แรม ๙ ค่ำ เดือน ๑๐ นายอยู่ สัปลุดเตอร์แนนท์ คุมทหารนายไพร่รวม ๓๐ คน ยกขึ้นไปเมืองแถง นายพินัยราชกิจ คุมทหาร ๒๔ คน ยกขึ้นไปคอยรับสะเบียงที่ฉางสบอัด และในวันนี้พระยานนทบุรีกับฝรั่งเจ้าพนักงานไปรษณีย์มาสนทนาด้วยการที่จะตั้งไปรษณีย์แต่เมืองนครหลวงพระบางถึงกรุงเทพ ฯ

วันอังคาร แรม ๑๒ ค่ำ เดือน ๑๐ เวลาเช้า ๕ โมง (๑๑ ก.ท.) กัปตันคูเปต์ ลุตเตอร์-แนนท์ นิคอลองมาหาข้าพเจ้าสนทนาด้วยเรื่องแผนที่ และการที่จะตรวจเซอรเวในแขวงหัวพันทั้งหก

เวลาค่ำประชุม หลวงคนึกรปลาศยื่นริโปสจำนวนคนตารางทัพ ข้าพเจ้าได้ตรวจแล้วให้คัดไว้สำหรับออฟฟิศ และสั่งให้เจ้าหน้าที่คอยตรวจสอบจำหน่ายให้ถูกต้องด้วย

วันพุธแรม ๑๓ ค่ำเดือน ๑๐ เวลาย่าย ๓ โมง (๓ ล.ท.) หลวงคนึกรปลาศให้สต๊าปซายันแต่งตัวตามยศมาเข้าแถวรายงานตนให้ข้าพเจ้าตรวจดูตัว

เวลาค่ำนายดวงกัปตันยื่นรายงานว่า นายแปลกสัปลุตเตอร์แนนท์ขึ้นไปรักษาราชการที่เมืองวา กระทำความผิดต่าง ๆ คือ ๑. เอาเข้าสำหรับทหารไปจ่ายให้กับภรรยา ๒. ทหารร้องว่าไม่มีเข้าจะรับประทาน นายแปลกสัปลุตเตอร์แนนท์ไม่เป็นธุระดูแลจัดการช่วยเหลือเป็นต้น ข้าพเจ้าจึงสั่งให้หลวงคนึกรปลาศชำระไต่สวน

อนึ่ง ในคืนวันนี้เวลาดึกประมาณ ๘ ทุ่ม (๒ ก.ท.) ได้ยินเสียงปืนดังขึ้นหลายนัด ข้าพเจ้ากำลังหลับอยู่ตกใจตื่นขึ้น จึงได้สั่งให้ทหารไปตรวจดู ทหารไปตรวจจับตัวมาได้ สอบถามได้ความว่าเป็นข่าวเข้ากล่ำไปเฝ้าเข้า กระบือเข้าไปกินเข้าจึงเอาปืนยิงถูกกระบือของราษฎรล้ม ๑ กระบือ แต่ปืนนั้นเป็นปืนสะไนเดอร์ซึ่งให้ไว้สำหรับรักษาบ้านเมือง แต่เหตุใดเข้ากล่ำจึงให้ข่าวเอาไปเฝ้าเข้าและยิงกระบือเช่นนี้ ข้าพเจ้าจึงได้ให้เอาตัวข่าวเข้ากล่ำที่ยิงปืนนั้นไปมอบให้กับเจ้าราชวงศ์จัดการว่ากล่าวกันต่อไป แล้วจึงเอาเงินรางวัลให้แก่ทหารผู้จับนั้น ๔ บาท แล้วข้าพเจ้าจึงได้สั่งให้นอนกอมมิศชันมานอนรักษาการอยู่คืนละ ๑ คน กับทหารมาอยู่การ์ดคืนละ ๑๒ คน

วันอาทิตย์ ขึ้น ๒ ค่ำ เดือน ๑๑ ประชุมพร้อมด้วยพระยานนทบุรี เจ้าราชวงศ์ หารือด้วยเรื่องที่มิสเตอร์คอลลินซ์กับกอมมิศแซฝรั่งเศส ขออนุญาตไปเซอรเวในแขวงสิบสองจุไทยและหัวพันห้าทั้งหกแต่ยังไม่เป็นการตกลงกัน

ในวันนี้ หลวงจำนงยุทธกิจ นายเรวิญกัปตัน นายดวงกัปตัน นายคำลุตเตอร์แนนท์ขึ้นไปรักษาราชการเมืองซ่อน เมืองสยแอด เมืองแวน และได้ฝากคำสั่งไปให้นายนาก ลุตเตอร์-แนนท์ซึ่งรักษาราชการอยู่ที่เมืองไซร ๑ ฉะบับ กับได้สอดหนังสือคำสาม คำล่า มีไปถึงท้าวไล ๓ ซอง ให้นายนาก ลุตเตอร์แนนท์ ส่งต่อขึ้นไปให้ท้าวไลด้วย

วันพุธ ขึ้น ๕ ค่ำ เดือน ๑๑ ได้รับหนังสือนายปุ้ยกัปตันฉะบับที่ ๑ ว่า ได้ขึ้นไปถึงสยอัคแล้ว

วันพฤหัสบดีขึ้น ๖ ค่ำ เดือน ๑๑ หลวงดัษกรปลาศนำคำให้การนายแปลก สัปลุดเตอร์-แนนท์ ซึ่งทหารฟ้องกล่าวโทษว่า เอาเข้าของหลวงไปจ่ายให้ครอบครัวกับมีข้อความอีกหลายประการ ข้าพเจ้าเห็นว่านายแปลกสัปลุดเตอร์แนนท์ ได้ทำราชการมีความดีความชอบอยู่บ้าง ทั้งความผิดที่ได้กระทำลงไปนี้ก็เป็นความผิดครั้งแรก เพราะฉะนั้นจึงได้สั่งให้ภาคทัณฑ์ยกโทษไว้ครั้งหนึ่ง และต่อไปห้ามมิให้กระทำการแต่ลำพังตนเองเช่นนี้อีกเป็นอันขาด

วันศุกร์ ขึ้น ๗ ค่ำ เดือน ๑๑ เวลาเช้า ๕ โมง (๑๑ ก.ท.) กัปตันคูเปต์กับลุดเตอร์แนนท์นิคอลลองมาหาข้าพเจ้า สนทนากันด้วยเรื่องเขตต์แดนในแขวงหัวพันห้าทั้งหกและสิบสองจุไทยอยู่นเวลาย่ำค่ำจึงกลับไป

วันอาทิตย์ ขึ้น ๙ ค่ำเดือน ๑๑ ได้ส่งใบบอกฉะบับที่ ๑๗ ที่ ๑๘ ที่ ๑๙ รวม ๓ ฉะบับ กับหนังสือกัปตันคูเปต์มีถึงกงสุลฝรั่งเศส ๒ ฉะบับไปกรุงเทพ ฯ และในวันนี้ข้าพเจ้าได้ประชุมพร้อมด้วย เจ้าราชวงศ์ พระยานนทบุรี หลวงสาตราธิกรณฤทธิ์ พระพลัษฎานุรักษ์ มิสเตอร์คอลลินซ์ พูดปรึกษาถึงแผนที่เขตต์แดนที่จะต้องกระทำต่อไปนั้น

วันพฤหัสบดีขึ้น ๑๓ ค่ำ เดือน ๑๑ นายซามซายนักบัทหารนายไพร่ ๒๙ คนขึ้นไปราชการยังเมืองแถง

วันศุกร์แรม ๖ ค่ำเดือน ๑๑ นายเหลี่ยม ยุนนาค มหาดเล็กกับทหาร ๖ คนไปตรวจแร่ทางฟากเชียงแมน เวลาบ่ายได้รับหนังสือ หลวงจำนงยุทธกิจกับหนังสือนายปุ้ยกัปตัน หนังสือนายพินัยราชกิจ

วันจันทร์แรม ๙ ค่ำ เดือน ๑๑ ได้รับหนังสือนายนากลุดเตอร์แนนท์ และในวันนี้นายเหลี่ยมมหาดเล็ก ได้กลับจากการตรวจแร่ฟากเชียงแมนถึงเมืองนครหลวงพระบาง

วันอังคารแรม ๑๐ ค่ำเดือน ๑๑ ข้าพเจ้าพร้อมด้วยพระยานนทบุรี กัปตันคูเปต์ ลุดเตอร์-แนนท์นิคอลลอง ประชุมปรึกษาถึงการที่จะไปทำแผนที่เมืองแถงตลอดไปจนถึงเมืองไลคือกองมิศแซฝรั่งเศสที่ ๒ จะเดินทางแต่เมืองนครหลวงพระบางถึงเมืองไลโดยทางเรือ กระบวนเรือที่จะไปนั้น

ดังนี้ เรือกอมมิศแซ ๒ ลำ เรือนายสันล่าม ๑ ลำ เรือทหาร ๓ ลำ จำนวนคนที่ไป คนสำหรับหายสิ่งของ ๆ กอมมิศแซ ๓๐ คน ของหลวงสาตราธิกรฤทธิ์ ๓๐ คน เบ้เข้าตามหลัง ๑๐ คน เบ้เข้าล่วงน่า ๒๐ คน ทหาร ๒๐ คน รวมเรือ ๖ ลำ คน ๑๑๐ คน กระบวนที่จะไปเมืองแถงดังนี้ เรือกอมมิศแซ ๓ ลำ นายสันล่าม ๓ ลำ เรือสำหรับทหาร ๘ ลำ คนสำหรับเรือ ๒๕ คน คนของกอมมิศแซ ๔ คน ของหลวงสาตราธิกรฤทธิ์ ๑๕ คน ของนายสันล่าม ๑๕ คน คนสำหรับเบ้สิ่งของ ๕๐ คน รวมเรือ ๑๔ ลำ คน ๑๔๗ คน

วันศุกร์แรม ๑๓ ค่ำ เดือน ๑๑ นายสัน มหาดเล็กล่ามนายแปลก สัปลุดเตอร์แนนท์ได้พาลุดเตอร์แนนท์นิคอลลอง ออกจากเมืองนครหลวงพระบางขึ้นไปเมืองแถง

วันอาทิตย์ขึ้น ๑ ค่ำเดือน ๑๒ หลวงดัษกรปลาศกับทหาร ๖ คน ไปเมืองแถงเพื่อช่วยราชการนายปุ้ยกัปตัน และในวันนี้ข้าพเจ้าได้เรียกประชุมพร้อมด้วย พระยานนทบุรี เจ้าราชวงศ์ เจ้าราชภาคิไนย์ มิสเตอร์คอลลินซ์ ปรึกษาหารือถึงเรื่องการที่จะไปทำแผนที่ในแขวงหัวพันห้าทั้งหกและสิบสองจุไทย แล้วให้หลวงภูมเมืองกรมการเมืองพิชัย กับเจ้าพรหมมาเมืองน่านเป็นข้าหลวงไปจัดสะเบียงและม้าไว้สำหรับคอยรับกองทัพและกองแผนที่ ๆ จะไปทางเมืองชุงให้ยกไปในวันอังคารขึ้น ๓ ค่ำ เดือน ๑๒ นี้

วันพฤหัสบดีขึ้น ๕ ค่ำ เดือน ๑๒ กัปตันคูเปต์ไปตรวจเขตต์แดนพร้อมด้วยหลวงสาตราธิกรฤทธิ์ กับนายกลิ่น ซายัน ๑ ไปรเวต ๖ คน

วันอังคารขึ้น ๑๐ ค่ำเดือน ๑๒ มิสเตอร์คอลลินซ์พร้อมด้วยกองทหาร คือ นายดัดลุดเตอร์แนนท์ กับทหาร ๓๔ คน ไปทำแผนที่ในแขวงสิบสองจุไทย

วันศุกร์ขึ้น ๑๓ ค่ำเดือน ๑๒ เป็นวันพิธีแข่งเรือในลำน้ำโขง เจ้าราชวงศ์แต่งตัวแทนเจ้านครหลวงพระบางเข้ากระบวนแห่ มีชนัด หอก ดาพ และทวนธง เทียว พร้อมด้วยพวกเจ้าท้าวพระยาลาวตามหลัง กระบวนไปหยุดพักที่สนามหอไทร์ริมฝั่งน้ำโขง และมีโขนเล่นสมโภชในงานนี้ด้วย พวกเรือแข่งก็แข่งกันเป็นคู่ ๆ ไปแต่ไม่ใช่เรือราษฎร เป็นเรือชุนนางลาวทั้งสิ้น กับได้เชิญข้าพเจ้ากับออฟฟีเซอร์ไปรับประทานอาหารพร้อมกันในที่นั้นหลายนายเป็นการเอิกเกริกมาก ได้มีราษฎรชายหญิงพากันมาดูงานในเวลานั้นเป็นอันมาก

วันอาทิตย์ ขึ้น ๑๕ ค่ำเดือน ๑๒ เวลาเช้า ๑ โมง (๗ ก.ท.) มีการแห่ธาตุหลวง เจ้าราชวงศ์แต่งกายเต็มยศ นุ่งเยียระบับสวมเสื้อเยียระบับ สวมหมวกรูปคล้ายหมวกจีนมียอดแหลม นั่งเสลี่ยง มีตำรวจถือ หอก ดาพ และ ทวนธงนำน่า กับมีเสนายดี ๔ นายนั่งแคร่ตามหลังไปด้วย ในงานนี้มีราษฎรมาตั้งร้านขายของรับประทาน (ภาษาลาวเรียกว่า ของตอน) เป็นการสนุกสนานครึกครื้นเริงทั่วหน้ากัน มีการมหรสพและการเล่นต่าง ๆ ฉลองธาตุหลวงทั้งกลางวันกลางคืน เช่นโปรยทานด้วยเบี้ย และนมัสการพระรูปพระสถูปเจดีย์ เป็นต้น มีอยู่จนถึงวันจันทร์แรม ๑ ค่ำ เดือน ๑๒ จึงได้เลิก

ครั้นวันอังคารแรม ๒ ค่ำ เดือน ๑๒ นายแขกกัปตันได้คุมทหารนายไพร่รวม ๖๐ คน ยกออกจากเมืองนครหลวงพระบางเดิรไปเมืองสบแอด

ครั้นวันพฤหัสบดีแรม ๔ ค่ำ เดือน ๑๒ ปี จ.ศ. ๑๒๕๐ เวลา ๕ โมงเช้า (๑๑ ก.ท.) ข้าพเจ้า (แม่ทัพ) พร้อมด้วยนายทัพนายกองมาลงเรือที่ท่าหอคอย มีเจ้านายท้าวพระยาลาวและข้าราชการกรุงเทพ ฯ ซึ่งได้จัดให้อยู่รักษาราชการที่เมืองนครหลวงพระบาง ได้มาคอยส่งอยู่พร้อมหน้า พอลากันแล้วก็ได้ออกเรือ แต่เจ้าราชวงศ์กับพระยานนทบุรีได้ตามมาส่งจนถึงที่พักบ้านปากอูไปตามระยะทางถึงบ้านท่าด่าน ซึ่งยังจำได้ดีว่าเมื่อคราวกลับจากเมืองแถงครั้งก่อนได้พักนอนที่บ้านนี้คืน ๑ เวลาบ่าย ๔ โมง (๔ ล.ท.) ถึงดอนคูน พักนอน

รุ่งขึ้นเวลาเช้า ๑ โมงครึ่ง (๗.๓๐ ก.ท.) ออกกระบวนเดิรทางต่อไปบ้านปากอู หยุดพักเจ้าราชวงศ์กับพระยานนทบุรีได้ลากลับ เวลาบ่ายค่ำถึงบ้านแท่นแย้ มีหมู่บ้านราว ๓๐ หลังคาเรือน ราษฎรพวกล่อได้พากันมาหาแสดงความยินดี จนออกวาจาว่า "ไม่ต้องย่านอ้ายซ่อต่อไป" หยุดพักนอน ๑ คืน รุ่งขึ้นออกเรือต่อไป ตอนนี้หนทางเดิรลำยาก ต้องขึ้นน้ำเชี่ยวแก่งมาก ถึงแก่งเข้าต้องทำพิธีมาก คือขนของออกจากเรือให้เหลือแต่เรือเปล่าแล้วลากข้ามแก่ง พ้นแล้วจึงบรรทุกกันใหม่ ถึงแก่งหลวงต้องเสียเวลาถึง ๔ ชั่วโมงจึงลากเรือข้ามพ้นได้หมด ได้แจกเงินเฟื้องพวกล่อตามทาง ดูพากันยินดีหาเข้าของพื้นบ้านมาให้ตามมีตามเกิด ถึงแก่งแพะ เรือพระพลัษฎานุรักษ์ปลดทัพล่มจมน้ำไปขัดก้อนหินอยู่ ของเปียกหมด ย่นอุยอิย นาฬิกาพกตกจมลงไปในแก่งนั้น

ต่อมาภายหลังมองซิเออร์ป่าวิร์มาพบเก็บได้กลับเอามาคืนให้ ถึงหัวยเหลืองพักนอน เพราะรอเรือข้ามแก่งยังไม่หมด ต่อไปนี้จะไม่กล่าวเป็นวัน ๆ เพราะระยะทางมีวันและเวลาอยู่แล้ว จะกล่าวแต่ที่ไม่มีในระยะทาง จะเล่าเรื่องเรื่อยไป การเดินทางในเวลานั้นแสนที่จะลำบาก เพราะยังไม่มีการคมนาคมเหมือนทุกวันนี้ เช่นจะไปทางบกหรือทางน้ำก็คือเป็นทางยากลำบากยิ่งนัก ทางบกก็ต้องขึ้นเขาสูง ลงจากเขาก็เดินในลำห้วย ถ้าจะไปทางเรือก็ต้องขึ้นแก่ง น้ำก็แรงเป็นที่สุด น้ำที่แก่งนั้นสูงกว่ากัน ๔–๕ ศอกก็มี สูงจนถึง ๑๐ ศอก ๓ วาก็มี หาดนั้นก็หาเหมือนหาดที่เราเคยเห็นกันไม่ นั้นเป็นหินก้อนโต ๆ ประมาณอย่างใหญ่ถึง ๒๐–๓๐ กำก็มี อย่างเล็กเพียงเท่าผลมะพร้าวห้าว น้ำไหลเชี่ยวที่สุด เรือจะใช้พายแจวขึ้นไปไม่ได้เลย ต้องใช้ถ่อทั้งสิ้น บางที่น้ำไหลแรงมากต้องใช้พวน (คือเอาหวายขวั้นเป็นเกลียวโตประมาณนิ้วครึ่งมีประจำเรือทุกลำ ลาวเรียกหนวด) ผูกเรือลากดึง คนถ่อเรือนั้นต้องทำการหนักมากจึงจะพาเรือขึ้นได้ เป็นที่น่าสงสารยิ่งนัก เวลาย่าย ๔ โมงครึ่ง (๔.๓๐ ล.ท.) ถึงปากงาหยุดพัก

เวลาย่ำค่ำได้รับหนังสือบอกส่งมาแต่เมืองงอยฉะบับ ๑ เมืองสยแอดฉะบับ ๑ เมืองแวนฉะบับ ๑ เมืองอาษินฉะบับ ๑ หลวงพิศณุเทพฉะบับ ๑ นายพินัยราชกิจฉะบับ ๑ ความว่าขอทหารขึ้นไปเพิ่ม พวกช่อกำเริบจะต้องรบ เมืองอาษินบอกมาว่าพวกช่องเหลืองยกมาตีกวาดเอาพวกแม้วและข่าไป และยกมาตั้งอยู่ในพระราชอาณาเขตต์ ข้าพเจ้าได้สั่งไปยังข้าหลวงให้จัดทหารส่งขึ้นไป

ครั้นเวลาเช้า ๑ โมง ๑๐ นาที (๗.๑๐ ก.ท.) ออกจากที่พักบ้านปากงา พ้นแก่งจากมีต้นผลไม้มาก ต้นหมากก็มี ชัยภูมิที่ดี เขาไม่สูงนักมีที่ราบมาก เวลาย่ำค่ำถึงหาดดอนผาแต้นมีเป็นเกาะอยู่กลางน้ำ ต้องพักนอนคืน ๑

และในวันนี้ได้รับหนังสือบอกมาจากนายเวริญกปัตนันที่เมืองแอด ส่งคำให้การอ้ายช่อลงมามีใจความว่า มองซิเออร์ป่าวิร์เอาเรือมาถึงแก่งซองพ่วงเรือไฟมาจมลงที่แก่ง และได้เกณฑ์เอาราษฎรที่อยู่ใกล้เคียงลงไปลากเรือไฟที่จมน้ำ เรือก็หาขึ้นไม่ แล้วว่าองยาตาย ข่าวไพร่ปรึกษาตกลงพร้อมกันลงไปขอทูฝรั่งเศส และมองซิเออร์ป่าวิร์สั่งว่าเมืองหลวงพระบางและเมืองหัวพันห้าทั้งหกเมืองสิบสองจุไทยเป็นของฝรั่งเศสแล้ว อย่าให้พวกช่อไปหาไทยเลย ถ้าพวกช่อมีทุกข์ร้อนอย่างไร

ให้ไปขอก ระช่วยเหลือให้เป็นกำลัง กับเข้าปลาสะเบียงอาหารอันใดขัดขวางก็ขอให้เกณฑ์ตามเมืองที่ใกล้เคียง ถ้าเข้าสิ้นมากน้อยเท่าใดให้จดบัญชีไว้ส่งไปให้มองซิเออร์ปาวี้ร์ และนายเวริญ กัปตันได้ร้องทุกข์มาว่าอ้ายพวกฮ่อกำเริบมากถึงกับระต้องรบกัน

เหตุที่เป็นดังนี้ข้าพเจ้า (แม่ทัพ) มาไตร่ตรองดูก็เห็นเป็นจริงโดยมาก เพราะเหตุนี้พวกฮ่อจึงได้มีความกำเริบ บางทีระได้เกิดรบกันกับกองทัพเป็นแน่ ข้าพเจ้าได้สั่งให้เรียกทหารขึ้นไปช่วยกองทหารที่ตั้งรักษาการอยู่นั้นอีกให้พอแก่การ และกำชับนายเวริญ กัปตัน ให้อดใจไว้ก่อนอย่าเพ่อให้มีเหตุขึ้นถึงกับเกิดรบพุ่งกัน เพราะข้าพเจ้ากำลังจัดกองทัพหน้าให้ยกขึ้นมาจวนระถึงอยู่แล้ว เรื่องนี้นายเวริญ กัปตันหาทำตามคำสั่งไม่ ภายหลังเกิดรบกันขึ้น

เวลาเช้า ๑ โมง ๓๐ นาที (๗.๓๐ ก.ท.) ออกจากที่พักมาถึงผางาย เรือที่มีเขาตกลงน้ำเป็นที่ช่องแคบ ถ้ามาการรบมาตั้งรักษาอยู่ที่นี่ก็ได้ เวลา ๕ โมงเช้า (๑๑ ก.ท.) หยุดพักรับประทานอาหารแล้วออกเรือมาเวลาจนเที่ยงครง (๑๒.๓๐ ก.ท.) ถึงปากคลองน้ำยาก ขึ้นมาจนจนเวลาบ่าย ๒ โมง ๒๐ นาที (๒.๒๐ ล.ท.) ถึงดอนผาตั้ง หลวงพิศณุเทพส่งอ้ายฮ่อซึ่งกัปตันควง จับส่งลงมา ๒ คน ข้าพเจ้าจึงสั่งให้ถอดเครื่องจองจำออกเสีย ต่อมาถึงบ้านสบวันฝั่งซ้ายขึ้นไปเป็นบ้านลาว มีบ้านประมาณ ๒๐ หลังเรือน ฝั่งขวาเป็นบ้านพวกหัวพันห้าทั้งหก มีบ้านราว ๒๐ หลัง แล้วเลยมาจนเวลาบ่าย ๕ โมง (๕ ล.ท.) ถึงท้ายแก่งทั่ง หยุดพักนอนคืน ๑ แก่งนี้น้ำไหลแรงมาก เสียงน้ำดังเหมือนเสียงคลื่นในทะเล มีน้ำสูงกว่ากันประมาณ ๒ ศอก

รุ่งขึ้นเดินทางต่อไป เมื่อเอาเรือข้ามแก่งทั่งบางลำน้ำเข้าเรือจม แต่ที่แก่งนั้นน้ำตื้นคนลงช่วยได้ทันที่ไม่เป็นอันตราย แต่แก่งนี้มี ๒ ทาง มีเกาะอยู่กลาง ที่เกาะนั้นมีรอยเท้ากวางอยู่มาก จึงให้ทหารขึ้นล่า แต่หาได้ไม่ ราษฎรชาวบ้านชายหญิงและเด็กผู้ใหญ่ได้พากันลงมาหาแสดงความยินดีที่เราได้ขึ้นมาถึงที่นี่ ข้าพเจ้าได้แจกเงินให้ทุกคน แล้วจึงได้ออกเรือถึงเมืองงอย หลวงพิศณุเทพ ข้าหลวงที่ ๒ กับเจ้าราชบุตรและท้าวบุญได้ลงมารับพาขึ้นไปทำเนียบ มีคนมาคอยรับอยู่เป็นอันมาก ที่จอดเรือทำเป็นศาลา ขนเมืองงอยทำเป็นค่ายมีข้อมล้อมรอบ และมีที่ทำเนียบหลังใหญ่สำหรับแม่ทัพพักหนึ่งหลัง ยังมีหลังเล็กอีก ๒ หลัง ข้าพเจ้าหาได้ขึ้นอยู่บนทำเนียบไม่ เมื่อเรือถึงท่านั้น นายฮ่อชื่อแย เป็นพวกขององค์ทั่ง กับนายฮ่ออีกคน ๑ ถือหนังสือหัวหน้ามาหาคอยรับอยู่กับพวกท้าวขุนที่ศาลานั้นด้วย ขึ้นมาจากเมืองนครหลวงพระบางถึงเมืองงอยเป็น

ระยะทาง ๕ คืน กับ ๗ วัน แต่ที่มาช้าไปนั้น เพราะหยุดเยี่ยมเยียนราษฎรตามรายทางตลอดมา ได้พักอยู่ที่เมืองงอย

วันศุกร์ แรม ๑๒ ค่ำ เดือน ๑๒ เวลาเช้า ได้ไปตรวจภูมิฐานบ้านเมือง ได้พบพวกแม้วเอาเข้าสารลงมาส่งที่ฉาง บรรทุกหลังโคต่างบ้าง บรรทุกเข้บ้าง แต่ต่างและเข้นั้นไม่เหมือนต่างตามที่ใช้กันอยู่ในหัวเมืองชั้นใน เข้ก็ไม่เหมือนของพวกข่า กับได้รับของหลวงศักรปลาศส่งมาจากเมืองแถง ความว่าให้นายอยู่ สัปลุตเตอร์แนนท์ คุมทหารขึ้นไปปราบปรามพวกอาสีนอาเปา, เย้า ซึ่งตั้งอยู่ที่เมืองแสน นายอยู่ได้ยกไปแต่ ณ วันอังคารแรม ๙ ค่ำ เดือน ๑๒ และว่าได้ส่งหนังสือไปให้ฝรั่งเศสแล้ว พวกฝรั่งเศสจะคุมของมองซิเออร์ปาวีร์ส่งมายังเมืองแถง

และในวันนี้ข้าพเจ้าได้ไปล่าเนื้อที่ข้างเมืองงอย ๒ ตำบลแต่ไม่ได้เนื้อ

อนึ่ง ข้าพเจ้าได้มาใคร่ครวญถึงการที่อ้ายฮ่อเข้ามาตั้งรบกวนอยู่ในเมืองหัวพันห้าทั้งหกและเมืองสิบสองจุไทยนั้น ครั้งก่อนข้าพเจ้าได้เป็นแม่ทัพขึ้นมาปราบปรามได้ถึงต่อรบกัน พวกฮ่อก็เข้ามาสวามิภักดิ์ยอมอยู่ในอำนาจทั้งสิ้น แต่เวลานั้นกองทัพหมดกำลัง ด้วยทหารป่วยล้มตายมาก จึงได้ทำใจโอบอ้อมอารีย์เอาน้ำเย็นเข้าลูบเกลี้ยกล่อมหัวหน้าพวกฮ่อลงไปกรุงเทพ ฯ ด้วย เพื่อจะให้มันเห็นกำลังของกรุงเทพ ฯ และเห็นความขำรุงที่ได้ช่วยอุดหนุน เมื่อกองทัพยกขึ้นมาอีกจะได้จัดการทหารง่ายสะดวก การนี้ก็สำเร็จตามความคิดมาชั้นหนึ่ง

มาเวลานี้ฝรั่งเศสยกกองทัพขึ้นมาทางเมืองหัวพันห้าทั้งหก และองยา องทั่ง กับวังม่าน ซึ่งเป็นนายฮ่อใหญ่ซึ่งได้ยอมสวามิภักดิ์กับกองทัพก็ตายเสียทั้ง ๓ คน นายฮ่อรอง ๆ ก็ควบคุมกันต่างแยกย้ายออกไปเป็นพวกเป็นหมู่ ฝ่ายกองทัพฝรั่งเศสก็รุกเข้ามาใกล้พวกฮ่อเข้าทุกที กองทัพฝ่ายเราก็ขึ้นไปตั้งรักษาการอยู่รอบพระราชอาณาเขตต์ พวกอ้ายฮ่อก็อยู่ในระหว่างขนาบ เวลานี้กำลังเข้าในนาก็สุก ราษฎรก็จะเก็บเกี่ยวขึ้นยุ้งฉาง พวกฮ่อที่เที่ยวกะเกณฑ์รบกวนราษฎรซึ่งเคยกดขี่เอาได้ตามหัวเมือง เมื่อได้ทราบว่ากองทัพขึ้นไปปกครองอยู่ทั้ง ๒ ฝ่าย ก็มีความเกรงกลัวจึงได้ใช้นายฮ่อลงมาหาข้าพเจ้า มาแจ้งความทุกข์สุขและขอให้ช่วยชุบเลี้ยงต่อไป กับขอสะเบียงอาหารพอเป็นกำลังไปอีกสักปี ๑ พอมีกำลังจึงจะทำนาทำไร่ต่อไป

ข้าพเจ้าจึงคิดเห็นว่า เวลานี้พวกฮ่อเหมือนกับสุนัขจนตรอก ทั้งฝ่ายเราและฝ่ายฝรั่งเศสจะยกทัพมาย้องกันไม่ให้เที่ยวรบกวนราษฎร อย่างไรก็ดี คงหาสงบลงตามความคาดหมายไม่

เพราะช่อพวกนี้หาได้เป็นคนทำไร่นาเรือกสวนไม่ เที่ยวกะเกณฑ์กดขี่ราษฎรให้ส่งเข้าส่งเกลือและเงินทองอยู่เป็นนิตย์ ครั้นกองทัพทั้ง ๒ ฝ่าย ยกขึ้นมาจัดราชการรักษาระงับไม่ให้พวกช่อเที่ยวกระทำการกดขี่พวกราษฎรเหมือนอย่างที่ทำมาแล้ว พวกช่อก็หามีสะเบียงอาหารจะเลี้ยงกันไม่ ที่ไหนจะยอมอดตาย ก็คงจะต้องออกหาเข้าปลาสะเบียงอาหาร เที่ยวแย่งชิงเอาตามอำนาจเหมือนแต่เดิมมา กองทัพทั้ง ๒ ฝ่ายก็จะต้องปราบปรามช่อ ๆ ก็คงจะต่อสู้โดยเต็มกำลัง ถ้าช่อสู้กองทัพไม่ได้ก็จะแตกแยกย้ายกันเที่ยววรบกวนราษฎร และเที่ยวพักอาศัยอยู่ตามภูเขา กองทัพที่ไปตั้งรักษาการอยู่ กว่าจะปราบปรามช่อพวกนี้หมดไปก็ต้องตั้งกันอยู่แรมปี และต้องใช้คนมาก เพราะช่อเที่ยวแยกย้ายอยู่เหมือนลิงเหมือนค่าง อีกกี่ปีจึงจะจัดราชการให้เป็นการเรียบร้อยได้ก็ยังกำหนดไม่ได้ พวกช่อที่มาตั้งเป็นก๊กเป็นเหล่าอยู่นี้หาใช่จีนช่อแท้ทั้งหมดไม่ เป็นช่อปลอมโดยมาก (ที่เรียกว่าช่อปลอมนั้น คือ ช่อได้ไปรบที่ใดตำบลใดก็เที่ยวกวาดต้อนคนในที่นั้น ที่เป็นเด็กก็เลี้ยงไว้ ผู้ใหญ่ที่เป็นยิดามารดาก็ฆ่าเสีย เด็กที่จับได้นั้นก็เอามาขวั้นเปียให้นุ่งห่มอย่างพวกช่อ อย่างหนึ่ง อีกอย่างหนึ่งที่เป็นคนพาล สูบฝิ่น กินสุรา จะหากินด้วยกำลังตัวไม่ได้ก็ยอมเข้ากับพวกช่อไว้เป็นอเนกประการช่อ พวกที่ทำดังนี้มีโดยมาก ดังเช่นกองทหารเราจับช่อได้คราวใด เอาตัวมาถามดูก็มีแต่พวก ผู้ไทยดำ ผู้ไทยแดง และคนเมืองหัวพันห้าทั้งหกกับคนเมืองพวนทั้งสิ้น) เพราะเหตุนี้เห็นว่าถ้ายังปล่อยให้อ้ายพวกช่อแท้ตั้งอยู่ตามเดิมแล้ว การปราบปรามก็คงไม่จบลงเป็นแน่ คิดว่าจะเกลี้ยกล่อมพวกช่อเข้ามาเลี้ยงไว้ในเมืองงอย ในชั้นต้นเราต้องเจือจานสะเบียงอาหารให้พอตั้งตัวได้ แล้วเลือกคัดช่อที่ปลอมออก ให้กลับเป็นพวกผู้ไทยหรือพวกใดตามเดิม แล้วตัดผมเปียเสียและแยกย้ายกันให้ตั้งทำมาหากินอยู่ตามลำน้ำอูหรือน้ำโขงเป็นพวก ๆ แล้วก็จะทราบได้ว่าช่อแท้ ๆ คงมีเหลืออยู่เท่าใด ต่อไปก็คงจัดการได้สะดวก ความเห็นนี้นายทัพนายกองก็เห็นดีด้วย นอกจากพระพลัยฎานุรักษ์คนเดียว แต่ก็ไม่มีข้อเถียงแก้ไขชี้แจงอย่างไร แต่การที่ข้าพเจ้าคิดดังนี้ เพราะเห็นว่าทหารกรุงเทพ ฯ ยังจะต้องตั้งรักษาราชการอยู่ยังเมืองนครหลวงพระบางอีกหลายปี กว่าเมืองนครหลวงพระบางจะมีกำลังตั้งตัวอยู่ได้ และการทหารเมืองนครหลวงพระบางก็ยังจะต้องจัดให้มีขึ้น จะได้รักษาราชการต่อไป ถ้าจะไม่คิดเดิรทางนี้ ถ้าจะปัดช่อไม่ให้เกี่ยว

ข้องต่อไป ถ้าขัดเสียวันใดช่อก็คงจะเป็นศัตรูขึ้น ภายหลังจะเกลี้ยกล่อมมันคงจะไม่เชื่อเหมือนครั้งนี้

ข้าพเจ้าจึงได้ให้พระสวามิภักดิ์สยามเขตต์ไปพูดกับท่างแลนยู นายช่อพวกองถาง คือ

๑. ถามว่า ช่อที่มีอยู่เดี๋ยวนี้กี่พวก บอกว่า มีพวกป่านเล่าแย้ ๑ วางเซอฟู ๑ ซินตา เล่าแย้ ๑ องขายินยานเซาตาเล่าแย้ ๑ เป็นคนขององขา ๒ พวก คนขององถาง ๒ พวก พวกเมืองชุงอีก ๑ พวก รวม ๕ พวกด้วยกัน

๒. ถามว่า คนทั้ง ๕ พวกที่เป็นจินช่อแท้มีเท่าใด บอกว่าคนที่เป็นจินช่อแท้ทั้ง ๕ พวก มีประมาณ ๘๐๐ คน ที่เป็นช่อปลอมมีประมาณ ๕๐๐ คน ช่อแท้ที่มีบุตรภรรยามีอยู่ประมาณ ๔๐๐

วันเสาร์ แรม ๑๓ ค่ำ เดือน ๑๒ เวลาบ่าย ๓ โมงครึ่ง (๓.๓๐ ล.ท.) นายสันกับนายแปลก สัปลุตเตอร์แนนท์ กลับมาถึงเมืองงอยแจ้งความว่านายสันได้ไปถึงเมืองไล กับลุตเตอร์แนนท์นิคอลลอง ๆ จะต้องเป็นข้าหลวงอยู่รักษาเมืองไลต่อไป มองซิเออร์ปาวีร์ ได้มีหนังสือเรียกให้กัปตันคูเปต์กลับมายังเมืองนครหลวงพระบาง มองซิเออร์ปาวีร์จะลงมาเมืองนครหลวงพระบางด้วย และมองซิเออร์ปาวีร์ สั่งมาว่าตัวเขาจะเป็นผู้แทนเกาเวอนแมนต์ฝรั่งเศส ตัวข้าพเจ้า (แม่ทัพ) จะเป็นผู้แทนเกาเวอนแมนต์สยาม ขึ้นไปจัดการที่เมืองคำเกิด คำมวน แต่ข้าพเจ้ายังไม่ได้รับคำสั่งจากกรุงเทพฯ

วันอาทิตย์ แรม ๑๔ ค่ำ เดือน ๑๒ ข้าพเจ้าได้ลงเรือไปที่บ้านสบแม่ม เพื่อตรวจดูภูมิประเทศ ได้เรียกราษฎรชายหญิงมาถามถึงทุกข์สุข แล้วได้แจกเงินให้คนละเฟื้องคนละสลึง แล้วกลับล่องเรือมาที่เขาบ้านสบแม่มดูน้ำตก ๆ ลงมาจากถ้ำยนเขาแล้วไหลลงน้ำอู ให้คนเข้าไปในถ้ำที่เป็นทางน้ำไหลออกมา เดินเข้าไปดูประมาณ ๒๐ วาก็ยังไม่สุดถ้ำ ยังมีทางเข้าไปอีกไกลในถ้ำนั้นมืดต้องจุดไฟเข้าไป จึงให้กลับออกมาเสีย ถ้ำนี้กว้างประมาณ ๑ วา น้ำลึกเพียงเอว แล้วกลับมาพักเมืองงอย

วันจันทร์ แรม ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๒ ได้ส่งบอกราชการลงไปยังกรุงเทพฯ ครั้นเวลาย่ำค่ำได้รับบอกจากเมืองซ่อน หลวงจำนงยุทธกิจบอกส่งหนังสือ นายดวง กัปตัน นายเจริญชี้แจงรายการที่เมืองซ่อน

วันอังคารขึ้นค่ำ ๑ เดือน ๑ เวลาเช้า ๑ โมง (๗ ก.ท.) กองทัพได้ยกออกจากเมืองงอย ไปถึงสบแม่มเวลาเช้า ๒ โมง (๘ ก.ท.) เป็นบ้านลาวมีเรือน ๖ หลัง ตั้งอยู่ฝั่งซ้าย เวลาเที่ยงแล้วถึงสบแพ มีศาลาอยู่หลังหนึ่งเป็นท่าที่พวกข่าแจะนำสิ่งของมาขายตั้งอยู่ฝั่งซ้ายไปอีก ๒๐ นาที ถึงสบตานอยู่ฝั่งซ้ายมีศาลา ๑ หลัง เวลาบ่าย ๒ โมง (๒ ล.ท.) ถึงบ้านหาดขาม เวลาบ่าย ๔ โมง (๔ ล.ท.) ถึงปากห้วยชี้ย เวลาบ่าย ๕ โมง (๕ ล.ท.) ถึงบ้านสบขิงสบขันเป็นบ้านร้างหามีคนอยู่ไม่ พักนอนทำยลนี้ ๑ คืน

วันพุธ ขึ้น ๒ ค่ำ เดือนอ้าย เวลาเช้าออกจากบ้านสบขิงสบขันไปเวลาเช้า ๑ โมง (๗ ก.ท.) ถึงกิ่วแฮน มีร่องน้ำมีเรือขึ้นล่องได้ ๓ แห่ง เวลาเช้า ๒ โมง (๘ ก.ท.) ถึงแก่งมอน้อยมีร่องน้ำ ๒ ฟาก มีหินเป็นเกาะอยู่กลางน้ำ เวลาเช้า ๓ โมง (๙ ก.ท.) ถึงแก่งมอใหญ่น้ำไหลเชี่ยวมาก เพราะช่องแคบเรือขึ้นล่องได้ทางเดียว มีหินงอกจากฝั่งซ้ายจนถึงกลางน้ำ เวลาเช้า ๔ โมง (๑๐ ก.ท.) ถึงปากห้วยงายอยู่ฝั่งซ้ายมีลำน้ำห้วยงายไหลลงน้ำอู เวลาเที่ยงถึงคิวป่ายน้ำเชี่ยวมาก มีหินกลางน้ำ เรือขึ้นล่องได้ ๒ ทาง เวลาเที่ยง ๒๐ นาที (๑๒.๒๐ ก.ท.) ถึงหาดสา มีหมู่บ้านร้างอยู่ฝั่งขวาน้ำเชี่ยวมาก เรือขึ้นต้องใช้เรือลากจึงขึ้นได้ ที่หัวหาดสาฝั่งขวามีห้วยน้ำซื่อ ห้วยหาดสา มีทางเดิรไปเมืองชี้ย ๑๒ ชั่วโมง (เที่ยงวัน) ถึงจะเดิรไปเมืองแถงก็ได้ เวลาบ่าย ๑ โมง (๑ ล.ท.) ถึงหาดเสาน้ำไหลเชี่ยวมาก มีหินกลางน้ำเรือขึ้นล่อง ๒ ทาง ที่หัวหาดเสาฝั่งขวามีห้วยซื่อห้วยน้ำร่อง มีน้ำไหลลงน้ำอู ยอดน้ำห้วยนี้มาแต่ภูสามเสา เวลาบ่าย ๒ โมง (๒ ล.ท.) ถึงหาดล้อมีทางเรือขึ้นได้ ๓ ทาง น้ำเชี่ยวมาก เวลาบ่าย ๓ โมง (๓ ล.ท.) ถึงหาดยาเรือขึ้นได้สะดวกดี เวลาบ่าย ๕ โมง (๕ ล.ท.) ถึงห้วยน้ำบูต หยุดนอนคืนหนึ่ง

วันพฤหัสบดี ขึ้น ๓ ค่ำ เดือนอ้าย เวลาเช้า ๑ โมง (๗ ก.ท.) ออกจากห้วยน้ำบูต ถึงหาดแอก น้ำตื้นและเชี่ยวมาก เวลา ๒ โมงเช้า (๘ ก.ท.) ถึงห้วยเสกน้ำไหลตกลงลำน้ำอู ซึ่งไหลมาจากภูหาดดี มีบ้านตั้งอยู่หมู่หนึ่งไม่มีคนอยู่ เวลาเช้า ๓ โมง (๙ ก.ท.) ถึงหาดโปนน้ำเชี่ยวมาก มีบ้านอยู่หัวหาดฝั่งขวา ๕ หลัง เวลาเช้า ๕ โมง (๑๑ ก.ท.) ถึงแก่งโน้นน้อยน้ำไหลเชี่ยวมีหินมาก มีทางเรือขึ้นล่องได้ ๒ ทาง เวลาบ่าย ๑ โมง (๑ ล.ท.) ถึงแก่งโนนใหญ่น้ำเชี่ยวจัด มีหินอยู่กลางน้ำ ทางเรือขึ้นล่องได้ ๓ ทาง ที่หัวแก่งฝั่งซ้ายมีบ้านลาวอยู่ ๔ หลัง เวลา

ย่าย ๔ โมง (๔ ล.ท.) ถึงปากน้ำนัวอยู่ฝั่งขวา แล้วเข้าไปทางแควลำน้ำนัว ถึงแก่งสีลอง น้ำตื้นไหลเชี่ยวมาก แก่งก็คดคล้อมทางขึ้นล่องลำยากมาก ในลำน้ำกว้าง ๗ วา ๘ วา บางแห่งก็แคบหยุดพักกองทัพที่ตำบลนี้ ๑ คืน

วันศุกร์ ขึ้น ๔ ค่ำ เดือนอ้าย เวลาเช้า ๑ โมง (๗ ก.ท.) ออกจากที่พักเดินเรือไปตามลำน้ำนัวถึงแก่งต่อม มีหินกลางน้ำเรือขึ้นล่องได้ ๒ ทาง น้ำเชี่ยวมาก ต่อไปถึงหาดหมูทอก มีหินกลางน้ำ เรือขึ้นล่องได้ ๒ ทาง ต่อนี้ไปถึงหาดขันน้ำขึ้นไหลเชี่ยว เรือขึ้นต้องลากขึ้นไปเป็นหาดกรวดก้อนหินใหญ่เล็กยื่นยาวประมาณ ๔ เส้น มีพวกชาวบ้านทำขันดักปลาอยู่ที่หาดนี้ ถัดไปถึงแก่งเตือน น้ำเชี่ยวมากถัดไปถึงหาดปุ่งแดงและหาดปางซ่านน้อยหาดปางซ่านใหญ่เลยไปถึงแก่งประตูช่อ น้ำไหลเชี่ยวมากมีหินก้อนใหญ่รายเรียงอยู่กลางน้ำเป็นหาดคดเคี้ยว ถัดไปถึงแก่งใต้เชือนมีเกาะกลางน้ำ เรือขึ้นได้ ๒ ทาง แต่ต้องพูงเรือลากขึ้นจึงไปได้ เพราะน้ำเชี่ยวมาก เป็นแก่งยาวประมาณ ๓ เส้น ถัดไปถึงหาดสองคอนมีเกาะ ฝั่งขวาฝั่งซ้ายน้ำลึกเชี่ยวมากเรือขึ้นลำยาก ถัดไปถึงหาดมาดและหาดปุ่งตม กว้าง ๕ วา ยาว ๑ เส้น น้ำตื้น ถัดไปถึงหาดโคกยม กว้าง ๘ วา ๕ วา ยาว ๒ เส้นเศษ เวลาย่าย ๔ โมง (๔ ล.ท.) ถึงบ้านสยาม ตั้งอยู่ฝั่งขวามีเรือนอยู่ ๓ หลัง ถัดไปถึงหาดสยาม มีเรือนพวกช่อปลูกอยู่ประมาณ ๑๒ หลัง ฟากฝั่งขวาฝั่งซ้ายมีบ้านลาว ๕ หลัง พักกองทัพอยู่คืนหนึ่ง

วันสาร์ ขึ้น ๕ ค่ำ เดือนอ้าย เวลาเช้า ๑ โมงเศษ (๗ ก.ท.เศษ) ยกออกจากบ้านสยาม ถึงหาดนอ ลำน้ำกว้าง ๘ วา ๕ วา น้ำตื้นเชี่ยวมาก ถัดไปถึงหาดผักเน่าและหาดสีฟันตรงหน้าหาดฝั่งขวามีลำห้วยสีฟันมีน้ำไหลลงแม่น้ำนัว มีพวกผู้ไทยกล่าวไว้เป็นภาษิตว่า มีบุตรชายคนเดียวอย่าให้เที่ยวน้ำนัว เพราะแม่น้ำนี้ร้ายมีอันตรายหลายอย่าง ทั้งเรือล่มและแตกเสียหายเป็นอันมาก ถัดไปถึงหาดโขยและหาดหมูทึง ต่อไปถึงเกาะใหญ่กลางน้ำชื่อว่าดอมเท้ากง ถัดไปถึงหาดสองคอน หาดซัง หาดงา เป็นหาดหินงอกจากฝั่งถึงกลางน้ำ ๆ เชี่ยวคดคล้อมช่องแคบเรือขึ้นล่องลำยาก ฝั่งซ้ายมีห้วยชื่อห้วยงา น้ำไหลตกแม่น้ำนัว ที่เหนือหาดเป็นวังเรียกว่าวังสามอ่าว ต่อไปถึงหาดโน้มน้ำตื้น มีเกาะใหญ่กลางน้ำ เรือเดินได้แต่ฝั่งซ้าย ถัดไปถึงหาดน้าว ฝั่งขวามีหมู่บ้านลาวประมาณ ๓๐ หลัง แต่ไม่มีคนอยู่ หนีไปเมื่อครั้งพวกช่อมาตีเมืองแถงคงเป็นบ้านร้างอยู่ ถัดไปถึงหาดหมากและหาดถ้ำงูเหลือม พักกองทัพอยู่คืน ๑

วันอาทิตย์ขึ้น ๖ ค่ำ เดือนอ้าย เวลาเช้า ๑ โมง (๗ ก.ท.) ยกจากถ้ำงูเหลือมถึงหาดปลาแสกและหาดสามคอนมีเกาะกลางน้ำ มีร่องน้ำเดินเรือได้ ๓ ทาง ถัดไปถึงหาดสองคอนมีเกาะกลางน้ำ เช่นเดียวกันเลยไปถึงหาดสบชุนน้ำตื้นไหลเชี่ยวที่หัวหาดมีลำห้วยสบชุนน้ำไหลลงลำน้ำนัว ต่อไปถึงหาดงัวแดงน้อยและหาดงัวแดงใหญ่ ถัดไปถึงหาดเยยมีเกาะใหญ่กลางน้ำมีทางเรือเดินได้ ๒ ทางที่หัวหาดมีลำห้วยเยยน้ำไหลลงลำน้ำนัว ถัดไปถึงหาดฮกมีเกาะกลางน้ำเรือเดินได้ ๒ ทาง เลยไปถึงแก่งสะยอกน้ำตื้นไหลเชี่ยวเรือขึ้นล่องได้รับความลำบากมาก ต่อไปถึงหาดสามยากเดิมที่เรียกว่าหาดสามยากนั้น เนื่องจากพวกแกว ๆ แปลว่าญวนยกกองทัพไปตีเมืองนครหลวงพระยาง เมื่อกลับกองทัพถึงตำบลนี้พวกแกวจึงยากหินไว้สามยากจึงเรียกชื่อหาดสามยากต่อมาจนทุกวันนี้ไปจากหาดสามยากถึงหาดเชียมีเกาะแก่งเป็นแนวไปจนถึงหาดพอน ที่หัวหาดพอนมีน้ำห้วยไหลลงลำน้ำนัว ถัดไปถึงหาดช้างข้าม หยุดกองทัพนอนคืน ๑

วันจันทร์ขึ้น ๗ ค่ำ เดือนอ้าย เวลาเช้า ๑ โมง (๗ ก.ท.) ยกออกจากหาดช้างข้ามถึงหาดที่เป็นหาดยาวน้ำเชี่ยวเป็นตอน ๆ ที่หัวหาดมีน้ำห้วยไหลลงลำน้ำนัว ต่อไปถึงหาดกางและหาดม่วยที่หัวหาดมีลำห้วยม่วยน้ำไหลลงลำน้ำนัว แล้วไปถึงหาดปอมพันหาดข่วมเพียง หาดขาชาง กำหนดทางแต่หาดนี้นับจากปากน้ำนัวจะถึงเมืองแถงทางกึ่งกัน ต่อไปถึงแก่งป่านน้อย หาดป่านใหญ่ มีก้อนหินเรียงรายอยู่กลางน้ำเรือขึ้นล่องลำบาก ที่หัวแก่งฝั่งซ้ายมีลำห้วยชื่อห้วยป่านน้ำไหลลงลำน้ำนัว เลยไปถึงหาดควายต่อน หาดดอยน้อย หาดดอยใหญ่ เหนือแก่งฝั่งซ้ายมีลำห้วยต้อยน้ำไหลลงสบนัวต่อไปถึงหาดม่อใต้ หาดฝั่งซ้ายมีลำห้วยม่อน้ำไหลลงสบนัว ต่อไปถึงหาดเลาและหาดก้องสบเทมที่หัวหาดฝั่งซ้าย มีลำห้วยเทมไหลลงสบนัว ถึงหาดสบเทมเวลาบ่าย ๕ โมงเศษ (๕ ล.ท. เศษ) ถึงแก่งใต้หยุดกองทัพนอนคืน ๑

วันอังคารขึ้น ๘ ค่ำ เดือนอ้าย เวลาเช้ายกออกจากแก่งใต้ไปถึงหาดแสนเปื่อย หาดช่างฆ้อง หาดป่างไฮ แก่งใหม่ หาดช่างกองแก่งเยือน หาดปากห้วยนางลาย ที่หัวหาดฝั่งขวามีห้วยนางลายน้ำไหลลงสบนัว แล้วถึงหาดสองคอน หาดพั้น หาดแสนปอน หาดแพงแสน หยุดกองทัพนอนที่หาดนี้คืนหนึ่ง

วันพุธขึ้น ๙ ค่ำ เดือนอ้าย เวลาเช้า ออกจากที่ พักไป ถึงหาดซาวน้อย หาดซาวใหญ่ หาดลำละวา หาดปากสา ที่หัวหาดปากสามีลำห้วยสาน้ำไหลลงสยนัว ต่อไปถึงแก่งกู้ ต้องขนของขึ้นจากเรือแล้วจึงลากเรือขึ้นได้ เพราะน้ำตื้นถัดไปถึงแก่งขาคีม ต้องขนของขึ้นจากเรือเหมือนกัน จึงลากลำเรือเปล่าขึ้นไปได้ เมื่อพ้นแก่งแล้วบรรทุกของลงเรือใหม่ถึงแก่งหินสอ แก่งช้อ ต้องขนของขึ้นจากเรือเหมือนกัน หยุดกองทัพพักนอนที่แก่งนี้คืนหนึ่ง

วันพฤหัสบดีขึ้น ๑๐ ค่ำ เดือนอ้ายเวลาเช้าออกจากที่พักไปถึงหาดดอนทางมีเกาะกลางน้ำ ถึงแก่งเก้าเลี้ยวที่หัวแก่งมีห้วยเก้าเลี้ยวน้ำไหลลงสยนัว ต่อไปถึงแก่งเสือเหลือง มีหินตั้งอยู่กลางน้ำคล้ายกับรูปเสือ ถึงหาดปากหาดปุ่งเหม็น ที่หาดนี้มีควันขึ้นอยู่เสมอ ส่วนดินทรายที่หาดนั้นสีดำมีกลิ่นเหม็นคล้ายกลิ่นกำมะถันและเยิ่นน้ำมันดินลอยเยิ่นฝาอยู่บนผิวดิน แล้วถึงแก่งงอยน้อย แก่งหมู แก่งหมา แก่งงอยใหญ่ต้องขนสิ่งของขึ้นจากเรือเหมือนกัน และแก่งนี้เยิ่นที่สำคัญกว่าแก่งทั้งปวงในลำน้ำนัว เมื่อจะลากเรือขึ้นใช้หนวด (เชือกทำด้วยหวายเข้าเกลียว) โยงฉุดลากขึ้นไป บางคราวหนวดขาดน้ำพัดเรือไปกะทบหินเรือแตกเยิ่นอันตราย หนทางที่มาตามลำน้ำนัวนี้ประดุจจะเข็นเรือขึ้นภูเขาก็เช่นเดียวกัน เยิ่นการลำบากอย่างยิ่ง แต่อาศัยแห่งความเพียรจึงไปได้ตลอด ต่อไปถึงหาดคอนเชียง หาดหัวควาย หาดนาชายที่หัวหาดมีห้วยน้ำชายไหลลงสยนัวต่อไปถึงหาดผาแดง หาดหมื่น หาดสองคอน ได้หยุดพักกองทัพนอนที่ตำบลนี้คืน ๑

วันศุกร์ขึ้น ๑๑ ค่ำ เดือนอ้ายเวลาเช้าออกจากที่พักไปถึงหาดก้อนแดง หินที่หาดนั้นมีสีแดง ที่หัวหาดฝั่งขวาเยิ่นลำน้ำแยกจากลำน้ำนัวไปถึงเมืองยา ทางแยกซ้ายไปแม่น้ำยมในตำบลนี้เรียกว่าสยยม เรือกองทัพแยกไปในแม่น้ำยมถึงเมืองแถงเวลาบ่าย ๓ โมง (๓ ล.ท.) แม่น้ำยมน้ำไม่เชี่ยวเรือขึ้นล่องไปมาได้สะดวกเหมือนลำคลองธรรมดา เมื่อกองทัพได้ถึงเมืองแถงนั้น หลวงศักรปลาศได้จัดทหารลงมารับแม่ทัพที่ท่าเรือจอด มองซิเออร์ปาวีร์กับออฟฟิเซอร์ฝรั่งเศส ๓ นายและทหารญวนประมาณ ๖๐ คน มาคอยรับกองทัพอยู่ที่ค่ายเชียงแลได้ทักทายพูดจากันตามสมควรแล้วมองซิเออร์ปาวีร์แจ้งความต่อข้าพเจ้าว่า มองซิเออร์เยิ่นนากากอมมอดองผู้บังคับการทหารเมืองลาจะตามมาพบกับกองทัพข้าพเจ้าที่เมืองแถงนี้ ประมาณอีก ๓ เวลาก็จะมาถึง เพื่อจะได้หารือราชการฝ่ายเมืองสิบสองจุไทย ข้าพเจ้าได้ตอบว่าเยิ่นการดีแล้วยินดีจะได้พบพูดจา

กันที่นี่เดิมได้ตั้งใจไว้ว่าจะเดินกองทัพขึ้นไปให้ถึงเมืองไล เมื่อกอมมอดองจะมาพบที่เมืองแถงนี้แล้วก็จะได้รออยู่เพื่อการชั้นต้น จะได้เรียบร้อยกันได้ เพียงที่นี้ก็จะได้เรียบร้อยไป พูดเท่านั้นแล้วต่างก็ลากลับที่พัก ครั้นวันรุ่งขึ้นวันเสาร์ขึ้น ๑๒ ค่ำ เดือนอ้าย เวลาเช้าข้าพเจ้าได้ให้หมอเทียนอี้ นายเหลี่ยม นายสัน และกัปตันแจไปเยี่ยมตอบมองซิเออร์ปาวีร์และพวกฝรั่งเศสแล้ว ในวันเดียวนั้นมองซิเออร์ปาวีร์ได้มาหาข้าพเจ้าในที่พักพูดว่า เมื่อกอมมอดองเป็นนากามาถึงแล้ว คงจะได้หารือข้อราชการพร้อมกัน ข้าพเจ้าได้ตอบว่าชอบแล้ว แต่ความประสงค์ของข้าพเจ้า ๆ อยากจะให้เจ้าพนักงานทำแผนที่ในแขวงสิบสองจุไทยตลอดหัวพันห้าทั้งหกเสียชั้นหนึ่งก่อนและจะต้องการให้ทำโดยเร็วด้วย มองซิเออร์ปาวีร์ตอบว่า ส่วนหัวพันห้าทั้งหกที่ทหารไทยเข้าไปตั้งอยู่แล้วนั้น ฝ่ายฝรั่งเศสมิได้ล่วงล้ำเข้าไปแต่เมืองสิบสองจุไทยนั้นฝรั่งเศสได้เข้าตั้งอยู่แล้ว ครั้นจะไปทำการเกรงจะเป็นที่ขาดหมางกันขึ้น ด้วยการแผนที่ฝ่ายฝรั่งเศสได้ทำไว้โดยเรียบร้อยพอที่จะตัดสินเขตต์แดนได้แล้ว เขาเห็นว่าไม่ต้องทำอีก การทำแผนที่นี้เดิมเกาเวอนแมนต์ทั้ง ๒ ฝ่ายได้ตกลงแต่งข้าหลวงไป ๒ ฝ่าย ข้าหลวงไทยที่มาในกองทัพฝรั่งเศสก็ได้กลับไปแล้ว ยังนี้กอมมิซันเนอร์ฝรั่งเศสซึ่งมากับกองทัพไทยนั้นก็ได้มีหนังสือเรียกให้กลับ เห็นว่าเป็นการสิ้นคราวทำแผนที่แล้ว

ข้าพเจ้าได้ตอบมองซิเออร์ปาวีร์ว่า ข้าหลวงที่ไปกับกองทัพฝรั่งเศสนั้นเกาเวอนแมนต์ได้จัดเป็นส่วนหนึ่ง ส่วนสิบสองจุไทยนี้นับว่าเป็นพระราชอาณาเขตต์ ตามที่มองซิเออร์ปาวีร์ได้กล่าวนั้นหาสมควรไม่เพราะได้ตัดสินด้วยเขตต์แดนตกลงกันแล้วหรือ ซึ่งมองซิเออร์ปาวีร์จะถือเป็นเขตต์ส่วนฝรั่งเศสนั้นยังไม่ควรก่อน คำสั่งของเกาเวอนแมนต์สำหรับกองทัพยังไม่ได้เปลี่ยนแปลง ข้าพเจ้าจะต้องทำตามเดิม มองซิเออร์ปาวีร์ตอบว่าถ้าเช่นนั้นจะจัดให้ผู้ใดทำการ ข้าพเจ้าตอบว่าพนักงานเซอรเวมีมาแล้วแต่ยังทำงานฝ่ายสิบสองปันนาตลอดมา คงจะมาถึงเมืองแถงในเร็ว ๆ นี้ มองซิเออร์ปาวีร์ถามว่าชื่ออะไร ข้าพเจ้าตอบว่ามิสเตอร์คอลินซ์เป็นหัวหน้า มีพนักงานไทยหลายคนได้แบ่งออกทำงาน ๓ กอง มองซิเออร์ปาวีร์จึงตอบอิดเอื้อนว่าที่จะทำนั้นก็คงทำตลอดได้ แต่สิ้นคราวของข้าหลวงที่เซอรเวเสียแล้วจะทำการครั้งนี้จะเป็นข้าหลวงมิได้เพราะการรับรองเกาเวอนแมนต์ได้โอนเงินในงานนี้สิ้นจำนวนแล้ว ถ้าหากว่าพระไพรัชภาคภักดีข้าหลวงกลับขึ้นมาหรือเกาเวอนแมนต์ตั้งมาใหม่จึงจะรับรองอย่างข้าหลวงได้ ข้าพเจ้าได้ตอบว่าการที่กล่าวนี้ชัก

เวลายืดยาวไม่พอแก่ที่จะทำการได้ เพราะจะต้องยอกไปกรุงเทพ ฯ การก็จะค้าง ถ้าทำการแผนที่ไม่สำเร็จไปได้ ภายหลังเมื่อเกาเวอนแมนต์จะตกลงเขตต์แดนกันจะมีสิ่งไรพูดได้เล่ามองซิเออร์-ปาวีร์ว่า ถ้าจะไม่ต้องรับเป็นข้าหลวงแล้วก็คงจะทำการให้สำเร็จตลอดได้ แต่จะต้องมีหนังสือนำถึงกองทหาร ฝรั่งเศสให้ จัดทหาร รักษา เจ้าพนัก งานมิให้ มีอันตรายส่ง ถึงเมือง หัวพันห้าทั้งหก ก็คงจะตลอดไปได้ ขอแต่อย่าให้ต้องรับเป็นพิธีข้าหลวงเท่านั้นด้วยไม่มีเงินรับรองเพราะหมดคราว แล้วจะขออนุญาตเงินไปอีกก็จะยืดยาวชักช้า ข้าพเจ้าจึงตอบว่าถ้าดังนั้น จะจัดเจ้าพนักงานทำการตามธรรมดาไม่ต้องเป็นข้าหลวง เพราะเป็นเจ้าพนักงานสำหรับเซอรเวอยู่แล้ว เมื่อมองซิเออร์ปาวีร์จะให้หนังสือนำไปก็ดีแล้ว มองซิเออร์ปาวีร์ตอบว่า หนังสือนำนั้นจะนำได้แต่คนฝ่ายสยามคนชาติอื่นจะเป็นการขัดข้อง ข้าพเจ้าตอบว่าเมื่อจำเป็นแล้วก็จะรักษาการมิให้มัวหมองทั้ง ๒ ฝ่าย มองซิเออร์ปาวีร์ว่าดีแล้ว การเซอรเวนี้คงจะเป็นการเรียบร้อยได้ตลอดทุกประการแล้วก็ลากลับไป

ณ วัน ๑๓ ๑ ค่ำ ข้าพเจ้าได้เขียนหนังสือถึงมองซิเออร์ปาวีร์ฉะบับ ๑ ตามที่ได้ตกลงกันวานนี้ มองซิเออร์ปาวีร์ได้เขียนตอบให้มาฉะบับ ๑ เหมือนกัน และได้บอกว่ากองมอดองเมืองลาได้มาถึงแล้วมีพ่อค้าฝรั่งเศสมาด้วย ๒ นาย เวลาบ่าย ๔ โมง (๔ ล.ท.) มองซิเออร์ปาวีร์ได้พาพ่อค้าฝรั่งเศส ๒ นายมาหาข้าพเจ้าแนะนำว่าชื่อมองซิเออร์การองเยแลวาศ บอกว่าจะขอลงไปเมืองหลวงพระบางด้วย แต่จะพักอยู่ที่เมืองหลวงพระบางสัก ๔—๕ วัน แล้วจะเลยไปเมืองคำเกิดคำมวน แต่ขาดพาหนะที่จะลงไปหลวงพระบางขอให้ข้าพเจ้าช่วยธุระด้วย ข้าพเจ้าตอบว่ายินดีจะช่วยจัดพาหนะให้แล้วก็ลากลับไป

ณ วัน ๒๑๔ ๑ ค่ำ เวลาบ่ายมองซิเออร์ปาวีร์ได้มาหาข้าพเจ้าสนทนากันด้วยข้อราชการเรื่องเมืองแถงเป็นอันมาก ข้าพเจ้าจึงเล่าให้มองซิเออร์ปาวีร์ฟังถึงเรื่องที่จะจัดรักษาราชการเมืองแถงต่อไป มองซิเออร์ปาวีร์ ก็พูดขัดขวาง ต่าง ๆ คูประหนึ่งว่า เมืองแถง เป็นของ ฝรั่งเศส เสียทั้งหมด ข้าพเจ้าจึงว่าเมืองแถงนี้ เป็นพระราชอาณาเขตต์ของไทยมา แต่ครั้ง แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวตามที่ได้ทรายมาแต่เดิมที่ไทยจะต้องการเมืองแถงนี้ ก็คือพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้รับยอกเจ้านครหลวงพระบางว่าพวกเมืองสิบสองจุไทยแข็งเมืองกะด้างกะเดื่องต่อเมืองหลวงพระบางไม่เหมือนแต่ก่อน ขอกองทัพกรุงเทพ ฯ ยกมาสมทบกับกองทัพหลวง-

พระยางั้นไปปราบปราม จึงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เจ้าพระยาธรรมายกกองทัพขึ้นมาเมื่อถึงเมืองแถงจัดราชการเรียบร้อย แล้วได้กวาดเอา ครัวเมืองแถง และสิบสองจุไทยซึ่งเป็นไทยดำลงมากรุงเทพ ฯ เป็นอันมาก เพราะถ้าขืนทิ้งไว้ก็เกรงว่าจะเกิดการยุ่งยากแก่ทางราชการขึ้นอีก ครั้นแล้วพระยาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้โปรดเกล้าฯ ให้พวกไทยดำเหล่านั้นไปตั้งภูมิลำเนาอยู่ ณ เมืองเพ็ชรบุรีจนได้ชื่อว่าลาวซ่ง เกิดบุตรหลานเหลนอยู่ในเวลานี้หลายพันคน ทหารที่ได้ยกขึ้นมาในกองทัพกับข้าพเจ้าคราวนี้ก็ได้เกณฑ์เอาลาวซ่งที่เป็นชายฉกรรจ์ขึ้นมาด้วยหลายร้อยคน และพวกนี้ได้พบญาติพี่น้องซึ่งอยู่ในเมืองแถงเป็นอันมาก เพราะลาวซ่งผู้ไทยดำนั้นใช้แซ่อย่างจีน แต่อักษรที่ใช้กันนั้นเป็นอักษรสยามมีสระพยัญชนะ กอ ขอ อย่างโบราณเมื่อข้าพเจ้าไปพบเข้าก็อ่านออกเป็นภาษาไทยเราทุกวันนี้ ได้เหมือนกัน แต่พวกลาวหัวพันห้าทั้งหก และเมืองพวนเป็น ๒ ฝ่ายฟ้าคือว่าขึ้นกับลาวและญวน เมืองสิบสองจุไทยและสิบสองปันนาเรียกว่า ๓ ฝ่ายฟ้า ขึ้นอยู่กับลาว ญวน และจีน เมืองเหล่านี้เป็นเมืองในพระราชอาณาเขตต์ทั้งสิ้น เมื่อครั้งก่อนพวกฮ่อของดำและฮ่อของเหลืองยกเข้า มาตั้งกองทำการกดขี่แก่เมืองเหล่านี้ รัฐบาลสยามได้จัดกองทัพขึ้นมาปราบปรามเป็นหลายคราว ต้องเสียพระราชทรัพย์ชีวิตของประเทศสยามเป็นลำดับมาโดยมาก ท่านก็ย่อมทราบอยู่แล้ว ข้าพเจ้าได้เรียกลาวซ่งที่ไปกับกองทัพข้าพเจ้าให้มาพบกับท้าวขุนและราษฎรเมืองแถงเพื่อแสดงให้มองซิเออร์ปาวีร์เห็นเป็นพะยาน

และต่อมาในแผ่นดินพระยาทสมเด็จ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในเวลาเร็ว ๆ นี้ที่ท่านกับข้าพเจ้ายังจำเรื่องราวได้ดี ๆ ว่า กรุงเทพ ฯ ได้ส่งกองทัพขึ้นมาปราบถึง ๒ ครั้งได้ตีเอาครอบครัวลงไปกรุงเทพ ฯ และตั้งเจ้าเมืองคนใหม่ขึ้นมาได้ราว ๖ ปีเท่านั้นเมื่อปี จ.ศ. ๑๒๓๘ ครั้ง ๑ ที่กรุงเทพ ฯ ได้ส่งกองทัพขึ้นมาจัดการได้เสียทหารไพร่พลเป็นอันมาก มาคราวนี้ฝ่ายฝรั่งเศสได้ขึ้นมาถึงเมืองแถง เพื่อจะพบกับข้าพเจ้าพูดจาทำความตกลงกันข้าพเจ้าขอบอกให้ท่านทราบว่าถ้าสิ่งใดควรจะยอมให้ กับท่านได้ โดยที่ ข้าพเจ้าไม่ ต้องได้รับความผิด แล้ว ข้าพเจ้า ก็จะยอมให้ เพื่อช่วยท่านทุกอย่าง

มองซิเออร์ปาวีร์ได้ไถลไปพูดถึงเรื่องฮ่อว่า พวกองบางทั้งได้ยอมสวามิภักดิ์ต่อฝรั่งเศส

หมดแล้ว ข้าพเจ้าจึงตอบว่าพวกช่อเหล่านี้ก็ได้ใช้ให้หัวหน้ามาหาฝ่ายทหารไทย เพื่อขออ่อนน้อมด้วยเหมือนกัน แต่ข้าพเจ้าเห็นว่าจะรับเอาพวกช่อรวมอยู่ด้วยดังนี้เห็นไม่ได้ คงจะก่อการรบกวนให้ราษฎรได้รับความเดือดร้อนต่อไป เพราะช่อซึ่งเข้ามาตั้งรบกวนราษฎรสยาม และฝ่ายญวนนั้นมีหลายพวก ทุกพวกมีกำลังช่อแท้อยู่ ๘๐๐ คน ช่อปลอมคือพวกพุดไทยและพวนไว้ผมเปียช่อมีอยู่ประมาณ ๔๐๐ คน ช่อแท้ที่มีบุตรภรรยาเป็นครอบครัวแล้วมีอยู่ประมาณ ๓๐๐ คน ถ้าจะคิดจัดพวกช่อนี้ให้เป็นการเรียบร้อยแล้ว ข้าพเจ้าเห็นว่าต้องให้ฝ่ายฝรั่งเศส และฝ่ายสยามปรึกษาทำการพร้อมกัน และต้องเก็บอาวุธจากมือช่อนั้น ต้องให้ช่อปลอมกลับเพศตามเดิม ช่อที่เป็นโสดยังหาได้มีบุตรภรรยานั้นไม่ ให้ฝรั่งเศสรับไปอยู่ในความปกครองของฝรั่งเศส ช่อที่มีบุตรภรรยานั้นให้แยกออกเป็นพวก ๆ อย่าให้รวมกันได้ เมื่ออยู่เมืองใดต้องนับถือเข้าเมืองกรมการเหมือนราษฎรในเมืองนั้น ๆ แต่ที่แรกจัดการนี้ต้องเจืออาหารสะเบียงอาหารพอให้ตั้งตัวทำมาหากินต่อไปก่อน ถ้าจะไม่อุดหนุนก็คงไม่เป็นการเรียบร้อยได้ ข้าพเจ้าได้ทราบว่า ช่อพวกองยามีหัวหน้า ๒ พวก ชื่อซินตาเล่าแย้ ๑ ชื่อยิบม่านเซาตาเล่าแย้ ๑ ช่อพวกองทั่งมีหัวหน้า ๒ พวก ชื่อปานเล่าแย้ ๑ ว่างเซงฟู ๑ ยังมีนายช่อตั้งอยู่เมืองฮุงอีกพวกหนึ่งรวม ๕ พวกด้วยกัน ควรจัดการตามความคำริที่ข้าพเจ้าได้ชี้แจงมานี้เห็นว่าจะเป็นการเรียบร้อยได้ดี มองซิเออร์ป่าวิร์ตอบว่า ถ้าดังนั้นขอให้รอกอมอดองมาจากเมืองลาก่อนจะได้พูดตกลงกัน และว่าไทยกับฝรั่งเศสจะต้องไปจัดราชการที่เมืองคำเกิดคำมวน ข้าพเจ้าตอบว่ายังไม่ได้รับคำสั่งจากกรุงเทพฯ มองซิเออร์ป่าวิร์ขอให้ข้าพเจ้าสั่งอนุญาตให้คนเมืองแถงเอา หมู เป็ด ไก่ เข้ามาขายได้ตามชอบใจแล้วก็ลากลับไป ข้าพเจ้าได้จัดโค ๑ ตัว กับส้มเกลี้ยงถาดหนึ่งไปให้มองซิเออร์ป่าวิร์ แล้วแสดงความชอบใจมาในเวลาย่ายวันนี้ ข้าพเจ้าได้รับยอกหลวงจำนง ฯ กับตันดวง กับตันเจริญ ล้วนแล้วด้วยความยกย่องของพวกท้าวขุนในเมืองนั้น ๆ ว่าพวกท้าวขุนมีความยินดีที่กองทัพมาตั้งอยู่ จะขออาสารับหาเข้าเลี้ยงกองทหารให้พอไม่ให้มีความอดอยากได้

วัน ๓ ๑๕ ๑ ค่ำ ปี ร.ศ. ๑๒๕๐ เวลาย่ายมองซิเออร์ป่าวิร์ได้มาหาพูดข้อราชการเรื่องเมืองแถง ได้พูดโต้เถียงกันดังต่อไปนี้ มองซิเออร์ป่าวิร์กล่าวว่า เมืองแถงและสิบสองจุไทย และหัวพันห้าทั้งหกเป็นเมืองขึ้นของญวนโดยแท้ ยังมิรัฐบาลได้มีคำสั่งให้มองซิเออร์ป่าวิร์มาจัดการ

รักษาเมืองที่ได้กล่าวแล้วนี้ทั้งสิ้น เพราะฉะนั้นขอให้เยเนราล (ข้าพเจ้า) เห็นแก่ทางพระราชไมตรีทั้งสองฝ่าย ให้ถอนทหารไทยออกจากเมืองเหล่านี้

ข้าพเจ้าจึงได้ชี้แจงถึงราชการฝ่ายสยามได้มาปกครองเมืองเหล่านี้ ดังที่ได้ชี้แจงให้ท่านทรายเมื่อวานนี้แล้ว เพราะฉะนั้นการที่ท่านจะให้ข้าพเจ้าถอนทหารจากเมืองเหล่านี้นั้น ข้าพเจ้าทำไม่ได้ ถ้าขืนทำไปจะได้รับความผิด เพราะผิดจากคำสั่งของรัฐบาลของข้าพเจ้า มองซิเออร์ปาวีร์จึงตอบว่า การที่ท่านกลัวรัฐบาลของท่านจะลงโทษนั้น มองซิเออร์ปาวีร์รับรองไม่ให้รัฐบาลของท่านลงโทษท่านได้ ข้าพเจ้าจึงตอบว่าถ้าข้าพเจ้ายอมทำการตามท่านกล่าวนี้แล้ว ข้าพเจ้าก็ต้องเป็นคนไม่รักชาติ ไม่สมกับที่พระเจ้าอยู่หัวของข้าพเจ้าได้พระราชทานพระแสงอาชญาสิทธิ์ให้ข้าพเจ้าเป็นแม่ทัพถือมายังคับราชการทหารนั้น ท่านกับข้าพเจ้าได้ตกทุกข์ได้ยากทำราชการด้วยกันมาหลายคราวแล้ว เมื่อท่านจะหักหาญเอาโดยอำนาจข้าพเจ้ายอมตายในเมืองแถงนี้ ที่จะให้ข้าพเจ้าละทิ้งคำสั่งรัฐบาลของข้าพเจ้าไม่ได้เป็นอันขาด ถ้าจะยอกลงไปกรุงเทพ ฯ หนทางไปมากว่าจะทรายได้ก็ถึง ๖ เดือน ไม่ทันการและเวลา มองซิเออร์ปาวีร์ตอบว่าไม่เป็นเช่นนั้น ท่านเป็นเยเนราล ๆ กับข้าพเจ้ามองซิเออร์ปาวีร์ได้ทำการร่วมหน้าที่มาโดยเรียบร้อย เมื่อท่านเยเนราลต้องการอย่างไรขอให้ชี้แจงให้ข้าพเจ้าปาวีร์ทราย ข้าพเจ้าจึงได้พูดกับมองซิเออร์ปาวีร์ว่า เวลานี้กองทัพฝ่ายสยามได้ไปตั้งรักษาเมืองหัวพันห้าทั้งหกอยู่แล้ว จะต้องรักษาอยู่ต่อไปจนรัฐบาลทั้งสองฝ่ายจะได้ตกลงส่งเรื่องเขตต์แดน ฝ่ายเมืองสิบสองจุไทยนั้นกองทัพฝรั่งเศสก็ได้เข้ามารักษาอยู่ส่วนเมืองแถงนั้นฝ่ายทหารไทยก็ได้เข้ามาตั้งรักษาการอยู่ก่อนแล้ว บัดนี้ฝรั่งเศสก็ได้ยกมาตั้งรักษาการอยู่ในค่ายเชียงแลด้วยกัน โดยเหตุนี้ทหารไทยและทหารฝรั่งเศสรักษาความสงบอยู่ด้วยกันที่เมืองแถงทั้ง ๒ ฝ่าย กว่ารัฐบาลจะตัดสินเขตต์แดนตกลงกัน ถ้าท่านยอมได้ดังความเห็นของข้าพเจ้าที่กล่าวแล้วนี้จะขอบใจเป็นอันมาก มองซิเออร์ปาวีร์ก็รับรองว่าจะยอมตามความประสงค์ของข้าพเจ้าทุกอย่าง ข้าพเจ้าจึงว่าถ้าเช่นนั้นต้องขอทำหลักฐานเพื่อจะได้รายงานไปยังรัฐบาลของข้าพเจ้า มองซิเออร์ปาวีร์ตอบว่าคำที่เขาพูดนั้นเป็นคำไม่กลับกลาย ข้าพเจ้าพูดตอบว่าจะใช้คำพูดรายงานไปถึงรัฐบาลอย่างไรได้ เขาจึงตอบว่าเมื่อเยเนราล (แม่ทัพ) จะทำหลักฐานอย่างไรก็ให้ร่างมาแล้วก็ลากลับไป

วัน ๔ ๑ ๑ ค่ำ เวลาบ่าย ๕ โมง (๕ ล.ท.) ได้รับขอกหลวงนำนง ฯ ส่งมาจากเมืองซ่อน นำหนังสือขอกกัปตันดวง กัปตันเจริญลงมา ความในใบขอกกัปตันดวงนั้นว่า กวานเล่งเยง นายทหารญวนที่ได้ติดตามเจ้าญวนมานั้น มีหนังสือลงมาว่าจะยอมเข้าสวามิภักดิ์กับกองทัพเรา กับมีข่าวว่าทหารญวนที่อยู่เมืองสีมีกำลัง ๗๐ คน นายชื่อกวานต้านกวานเล่งเยง กวานตึกเยง กวานโตน ไปกองทัพจีน และองต้าไปรับกวานโตน เจ้าฮามหยิ่หนีมาซ่อนอยู่ในป่าเมืองกวานเปง ซึ่งติดต่อกับเมืองเวียงจันทน์ ความในใบขอกกัปตันเจริญว่า ว่องตกใต้ตายันหัวหน้าใหญ่พวกวังม่านจะมาหาข้าพเจ้า แม่ทัพ เพื่อยอมสวามิภักดิ์ และว่าว่องตกใต้ตายันนี้ พวกองทั่ง พวกองยา ยอมอยู่ในบังคับด้วย

วัน ๕ ๑ ๒ ค่ำ จ.ศ. ๑๒๕๐ เวลากลางวันข้าพเจ้าได้ทราบว่าทหารไทยที่ไปจับครัวอาสินอาเปาได้มาประมาณ ๓๐๐ คน เมื่อมาถึงเชียงขันที่กองทัพฝรั่งเศสตั้งอยู่ พวกฝรั่งเศสได้เข้ากั้นกลางขวางห้ามไม่ยอมให้ทหารไทยพาพวกครัวอาสินอาเปามาส่งยังข้าพเจ้า กลับไล่ทหารไทยกลับ ทหารไทยเราก็ไม่ยอม เมื่อข้าพเจ้าได้ทราบแล้วได้เรียกพวกทหารไทยเรากลับมาในวันนี้ มองซิเออร์เยินนากากอมอดองได้มาถึงบ้านเชียงขัน ได้ตั้งพักอยู่มีกัปตันฝรั่งเศส ๑ ลุตเตอร์แนนท์ ๑ ทหารญวน ๗๐ คน เวลาบ่าย ๕ โมง (๕ ล.ท.) มองซิเออร์ปาวีร์ ได้นำกอมอดองเยินนากามาหาข้าพเจ้าที่ทำเนียบ มีกัปตันมาด้วยคนหนึ่งได้พูดจากันตามสมควรประมาณ ๑๕ นาฑีแล้วลากลับไป

วัน ๖ ๓ ๑ ค่ำ จ.ศ. ๑๒๕๐ เวลาเช้าหลวงสาตรานำกัปตันคูเปต์มาถึงเมืองแถง เวลาเช้า ๔ โมง (๑๐ ก.ท.) ข้าพเจ้าได้ให้นายเลี่ยม ขุนนาก นำกัปตันนิคอลลอง มองซิเออร์การองเยแลวาศกลับนครหลวงพระบางในบ่ายวันนี้ ข้าพเจ้าได้ไปเยี่ยมตอบกอมอดองเยินนากาและมองซิเออร์ปาวีร์สนทนากันตามสมควรแล้วลากลับ

วัน ๗ ๔ ๑ ค่ำ จ.ศ. ๑๒๕๐ เวลาเช้ามองซิเออร์ปาวีร์และกอมอดองเยินนากาได้มาหาข้าพเจ้า ได้พูดข้อราชการเขตต์แดนหัวพันห้าทั้งหกและสิบสองจุไทย ข้าพเจ้าได้ชี้แจงข้อความที่ได้เรียบเรียงขึ้นที่ได้พูดกับมองซิเออร์ปาวีร์วันก่อน เมื่อเป็นการตกลงเรียบร้อยพร้อมกันแล้ว ได้เขียนขึ้นเซ็นนามกันเป็นสัญญาทั้ง ๒ ฝ่าย เดิมข้าพเจ้าได้ให้แปลเป็นอักษรอังกฤษ มองซิเออร์ปาวีร์ไม่ยอมต้องทำเป็นภาษาไทย หรือฝรั่งเศส รวมใจความใช้ภาษาไทย ดังได้คัดสำเนาไว้ต่อไปนี้

หนังสือสัญญา ๙ ข้อ

ข้าพเจ้า พระยาสุรศักดิ์มนตรี แม่ทัพฝ่ายสยาม ข้าพเจ้ากอมอดองเปนนากา ข้าพเจ้ามองซิเออร์ปาวีร์ แปรซิดองเดอลากอมิศยองฝรั่งเศส ได้พร้อมกัน ณ เมืองแถงตกลงกันทั้ง ๒ ฝ่าย ที่จะจัดการให้เป็นที่เรียบร้อยในเมืองสิบสองจุไทย เมืองหัวพันห้าทั้งหก และเมืองพวนได้พร้อมกันตกลงที่จะรักษาการในระหว่างซึ่งเกาเวอนแมนต์ทั้ง ๒ ฝ่ายยังมิได้ตกลงแบ่งเขตต์แดนกันนั้น จะรักษาการไว้ก่อว่าจะตกลงดังต่อลงไปข้างล่างนี้

๑. ซึ่งจะรักษาการในระหว่างซึ่งเกาเวอนแมนต์ยังมิได้ตกลงกันนั้น ฝ่ายฝรั่งเศสจะตั้งอยู่ในตำบลแขวงสิบสองจุไทย ฝ่ายทหารไทยจะตั้งอยู่ในเมืองหัวพันห้าทั้งหกและเมืองพวน ตั้งรักษาราชการอยู่ก่อว่าเกาเวอนแมนต์ทั้ง ๒ ฝ่ายจะตกลงแบ่งเขตต์แดนกัน ทหารไทยจะไม่ล่วงเข้าไปในเขตต์ที่ทหารฝรั่งเศสตั้งอยู่ ฝ่ายทหารฝรั่งเศส ก็จะไม่ล่วงเข้าไปในเขตต์ที่ทหารไทย ตั้งอยู่เหมือนกัน

๒. เมืองแถงนั้นทหารไทย และทหารฝรั่งเศส จะพร้อมกันตั้งรักษาการอยู่ในเมืองแถงทั้ง ๒ ฝ่าย ก่อว่าเกาเวอนแมนต์จะแบ่งเขตต์แดนตกลงกัน กองทหารไทยและทหารฝรั่งเศส ซึ่งตั้งอยู่เมืองแถงทั้ง ๒ ฝ่ายนั้นจะรักษาการโดยสุภาพเรียบร้อยทั้ง ๒ ฝ่าย เมื่อทหารไทยจะมีการหรือจะใช้คนไปมาในตำบลที่ฝรั่งเศสตั้งอยู่ ก็ให้บอกกล่าวให้ฝรั่งเศสทราบก่อนจะได้ช่วยการนั้นให้สำเร็จตามสมควร เมื่อฝ่ายฝรั่งเศสจะมีการหรือจะใช้คนไปมาในตำบลที่ไทยตั้งอยู่ก็ให้บอกกล่าวให้ฝ่ายไทยทราบก่อน จะได้ช่วยการนั้นให้สำเร็จตามสมควร ซึ่งกล่าวมาในข้อ ๒ นี้เป็นการที่จะรักษาความเรียบร้อยสำหรับกองทหารทั้ง ๒ ฝ่ายซึ่งตั้งอยู่แต่ที่เมืองแถงนี้

๓. ฝ่ายเมืองไลนั้นฝรั่งเศสได้ตั้งรักษาอยู่แล้ว บัดนี้คำเหินคำกุยยุตรท้าวไลเข้ายอมฝรั่งเศสแล้ว แต่คำสาม คำชุย ท้าวม่วย ซึ่งอยู่ในกองทัพไทยนั้น ขอให้ฝรั่งเศสช่วยส่งไปหาบิดาและให้กลับถึงเมืองด้วยจะได้เป็นการเรียบร้อยต่อไป แต่คนเมืองหลวงพระบางซึ่งข่อตีเอาไปนั้น ฝ่ายฝรั่งเศสจะช่วยส่งคืนมายังเมืองแถงยังกองทัพไทยที่ตั้งอยู่นั้น

๔. ฝ่ายเมืองหัวพันห้าทั้งหก และเมืองพวนนั้น กองทหารไทยได้ตั้งรักษาการอยู่หลาย

ตำบล ฝ่ายฝรั่งเศสซึ่งตั้งอยู่ใกล้เคียงนอกจากเขตต์หัวพันห้าทั้งหก และเมืองพวนออกไปนั้น ฝ่ายฝรั่งเศสจะไม่ล่วงเข้ามาในเขตต์ตำบลนั้นเหมือนกัน

๕. พวกฮ่อ ซึ่งเป็นโจร ผู้ร้ายยัง ตั้งอยู่หลายตำบลตาม เขตต์ญวนเขตต์ สิบสองจุไทยเขตต์ หัวพันห้าทั้งหกและเขตต์พวนนั้น จะช่วยกันจัดการให้เป็นที่เรียบร้อยทั้ง ๒ ฝ่าย

๖. เจ้าพนักงาน กองเซอรเว ฝ่ายไทยจะได้ ตรวจ เซอรเวไป ในที่ ๆ ฝรั่งเศส ตั้งอยู่ ฝ่ายฝรั่งเศสจะให้หนัง สือนำให้ ทำการไป โดยสะดวกและจะ จัดทหาร ฝรั่งเศส รักษาไปไม่ให้ มีอันตราย เหมือนดัง ฝ่ายไทยได้จัดการรักษาอันตรายไปกับการเซอรเวของฝรั่งเศสนั้น จะส่งจนถึงเมือง หัวพันห้าทั้งหก ซึ่งกองทหารไทยตั้งอยู่

๗. ราษฎรในเมืองแถงซึ่งถูกโจรผู้ร้ายรบกวนเที่ยวแตกอยู่ในป่าดงหลายตำบลนั้นฝ่ายไทย จะประกาศให้ กลับมาอยู่ ภูมิลำเนาเดิมตามความสมัคร ของราษฎรไม่ เป็นการขัดขวาง ความสมัคร ของคนเหล่านั้น

๘. จะได้เรียกกรมการท้าวขุนซึ่งเป็นหัวหน้ามีอยู่ในเมืองแถงเวลานี้ นั้นเท่าใดมาพร้อมกัน ทั้งสองฝ่าย พูดชี้แจงไม่ให้ท้าวขุนและราษฎรเป็นที่หวาดหวั่น ที่กองทหารตั้งอยู่ทั้ง ๒ ฝ่ายนั้น เพื่อจะรักษาการสงบเรียบร้อยให้ท้าวขุนและราษฎรตั้งอยู่เป็นสุขต่อไป

๙. ส่วนหนัง สือราชการฝ่ายฝรั่งเศส ที่จะส่งไปยัง เมืองหลวง พระบางหรือ ฝ่ายเมืองหลวง พระบางจะส่งขึ้นมายังเมืองแถง ฝ่ายไทยจะช่วย เป็นธุระรับหนังสือราชการ นั้นส่งไปมาให้ โดย สะดวกด้วย

ซึ่งได้จัดการกล่าวมาข้างต้นนี้ทั้ง ๙ ข้อ ได้พร้อมกันทั้ง ๒ ฝ่ายเห็นตกลงกันได้เซ็นชื่อไว้ ในท้ายหนังสือนี้ทั้ง ๒ ฝ่าย

เมืองแถง ณ วัน ๗ ๑/๔ ปีชวดสัมฤทธิศก ๑๒๕๐

ณ วัน ๑ ๑/๕ ค่ำปี ร.ศ. ๑๒๕๐ เวลาบ่ายมองซิเออร์ปาวี้ร์ ได้พากอมอดองเปนนากาและหมอ ฝรั่งเศสชื่อ ดอกเตอร์ มาเซมาหา ข้าพเจ้า กอมอดองเปน นากาได้ เอาตรา ฝรั่งเศส มามอบให้ ข้าพเจ้า และให้ข้าพเจ้าแจกกับออฟฟิเซอร์สยามบอกว่าเกาเวอนแมนต์ฝรั่งเศสมีความยินดีฝาก มาให้ ตราเหล่านี้ข้าพเจ้าได้ส่งมาทูลเกล้า ฯ ถวายที่กรุงเทพ ฯ ไม่โปรดทรงเห็นว่าฝรั่งเศสให้

ตราต่ำเทียบเท่ากับพวกเมืองญวนซึ่งเป็นเมืองขึ้นของฝรั่งเศส ได้โปรดเกล้า ฯ ให้เก็บไว้ที่ออฟฟิศกรุงเทพ ฯ กอมอดอง เปนนากาได้พูดว่าการที่ เราได้ ปรองดองกันรักษา ความสงบเรียบร้อยคราวนี้ เขายังเห็นว่ากองทหารที่ได้ตกลงรักษาราชการกันยังไม่เหมาะ กองทหารไทยควรจะย้ายจากเชียงแลมาตั้งอยู่ที่ค่ายสามหมื่นต้นทางน้ำนัว เพราะที่เชียงแลมีกองทหารฝรั่งเศสตั้งรักษาอยู่แล้ว ข้าพเจ้าเห็นว่าไม่ เป็นการเอารัด เอาเปรียบอะไรนอกจาก จะหาความสะดวกในการ รักษาเหตุการณ์ทั้งสองแล้ว ข้าพเจ้าก็ยอมตกลงทำตามกอมอดองเปนนากา มองซิเมอร์ปาวีร์ว่าการที่กอมอดองมาวันนี้ก็คิดว่า จะมาลาไปเมืองไล เพราะการทางนี้ก็เรียบร้อยด้วยกันทั้ง ๒ ฝ่ายแล้ว และบอกว่าเมืองไลได้ยอมอ่อนน้อมแล้ว ข้าพเจ้าว่าถ้าเป็นการเรียบร้อยดี ข้าพเจ้าขอฝากคำสาม คำฮุม บุตรท้าวไลให้ไปกับกอมอดอง เพื่อไปหายิดาของเขาด้วย จะเป็นการขัดข้องหรือไม่ กอมอดองเปนนากาตอบว่าจะให้ไปเมื่อไรก็ได้เขายินดีจะส่งไปให้ ข้าพเจ้าเห็นว่าถ้าเราไม่ส่งคนทั้งสองนี้ให้มองซิเออร์ปาวีร์ ก็คงขอ เพื่อเห็นแก่ความเรียบร้อย จึงริบตัดความบอกส่งให้ เสียทีเดียว แต่ความจริงได้ทราบข่าวว่าท้าวไลยังหาได้ยอมไม่ คงตั้งแข็งอยู่ที่เมืองแก้ตามเดิมให้บุตรมาอยู่ที่เมืองไล มองซิเออร์ปาวีร์ว่าพวกช่อได้ยอมสวามิภักดิ์องยาและองทั้งตายหมด ข้าพเจ้าตอบว่าองยาและองทั้งตายนั้นได้ทราบแล้ว และทราบว่าพวกช่อยังแยกย้ายกันอยู่หลายพวก มองซิเออร์-ปาวีร์ว่าถึงดังนั้นก็ยอมสวามิภักดิ์หมด ข้าพเจ้าบอกว่ายังไว้ใจไม่ได้ เพราะเป็นคนชั่วทั้งนั้น พยฝรั่งเศสก็ทำยอมเข้ากับฝรั่งเศส พยไทยก็ยอมเข้ากับไทย เขาคิดว่าเป็นความฉลาดล่อลวงไปชั่วครั้งหนึ่งคราวหนึ่งเท่านั้น พอพ้นไปแล้วก็ตั้งกองเบียดเบียนราษฎรอีก ข้าพเจ้าได้ถามมองซิเออร์-ปาวีร์ว่า ช่อพวกไหนที่ยอมกับฝรั่งเศสแล้ว เขาตอบว่าพวกองยาองทั้ง ข้าพเจ้าจะบอกเขาว่าเมื่อข้าพเจ้ามาถึงเมืองงอย ช่อ ๒ พวกนี้ ได้มาหา ข้าพเจ้ายอกว่าไม่ยอม เข้ากับพวก ฝรั่งเศสขอสวามิภักดิ์ กับกองทัพไทยเช่นนี้ ไม่ควรจะไว้ ใจช่อทรชน เพราะความคิดกลับกลอก อยู่เสมอ กอมอดองเปนนากาพูดว่าเขาเชื่อว่าเป็นดังนั้นแน่นอน แล้วเขาจึงถาม ข้าพเจ้าว่า จะจัดอย่างไรจึงจะเรียบร้อย ข้าพเจ้าจึงได้อธิบายให้ตามข้อความที่ได้บอกกับมองซิเออร์ปาวีร์ไว้เมื่อวันก่อนอีกหนหนึ่ง และว่าถ้าได้จัดทหารขึ้นไปตั้งอยู่ในหัวพันห้าทั้งหกทุกตำบลแล้ว คิดขับไล่พวกช่อต่อไปก็คงจะหนีต่อไปในเขตต์เมืองญวน ถ้าเกาเวอนแมนต์ทั้งสองฝ่ายปรองดองช่วยกันอย่าให้ตั้งอาศัยอยู่ได้แล้ว

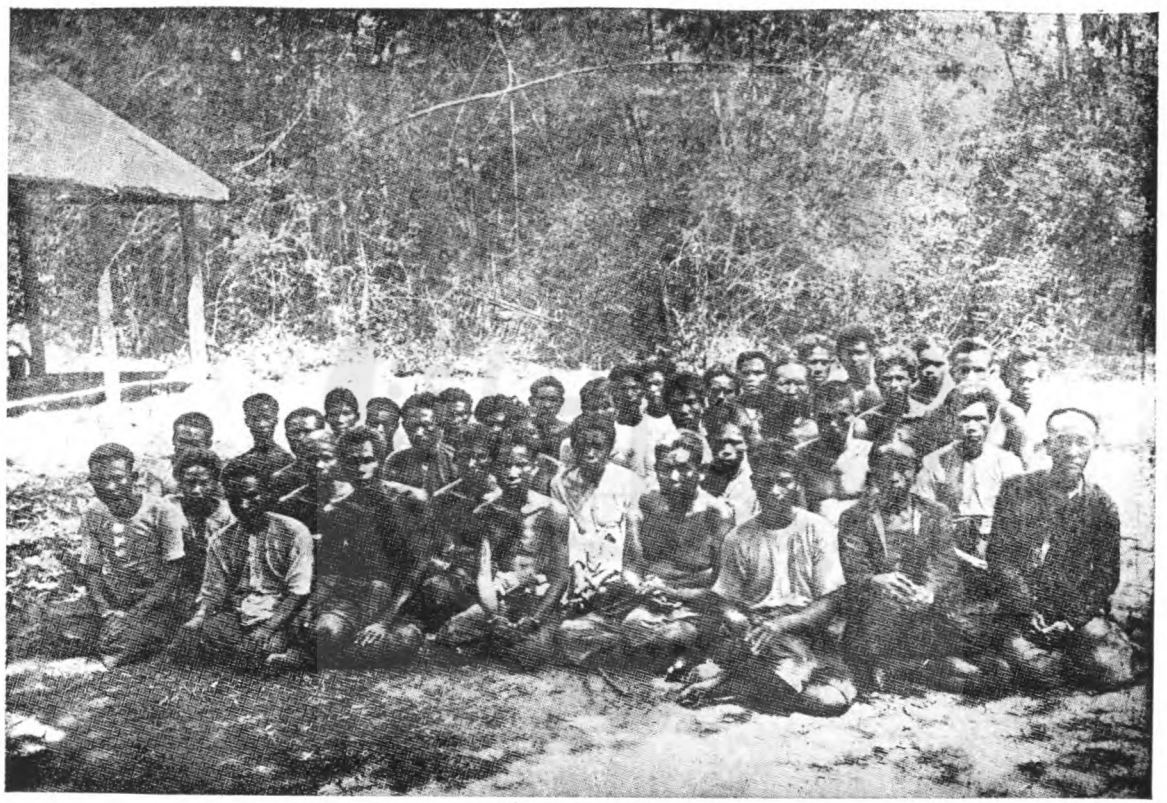
เปิดทางให้ไปเสียในเขตต์แดนจีนก็คงจะหมดได้ กอมอดองเปนนากาก็พูดรับรองว่าวิธีนี้ดียิ่งกว่าจะทำอย่างอื่น กอมอดองเปนนากาเลยรับรองว่าจะจัดการดังนี้ทางฝ่ายฝรั่งเศส ขอให้ข้าพเจ้าจัดการทางฝ่ายไทยดังกล่าวแล้ว ข้าพเจ้าตอบว่าหน้าที่ทางฝ่ายไทย ข้าพเจ้าจะมอบให้หลวงดัษกรปลาศแม่ทัพหน้าเปนผู้ตั้งจัดการอยู่ ถ้าท่านกอมอดองเปนนากาจะมีกิจธุระหารือด้วยข้อราชการอย่างหนึ่งอย่างใดขอให้พูดมาเถิด เมื่อได้พูดข้อราชการเปนที่พอใจด้วยกันทั้ง ๒ ฝ่ายแล้ว เขาก็ลากลับไป ส่วนการเซอรเวในเขตต์แขวงสิบสองจุไทยนั้น มิสเตอร์คอลินซ์จะไปทำการก็เปนการขัดข้องกับฝรั่งเศสดังที่มองซิเออร์ได้กล่าวไม่รับรองมาแต่ต้น ข้าพเจ้าได้จัดให้นายเสง (พระยามหาอำมาตย์) พนักงานแผนที่อีก ๒ นายกับคนใช้ ๑๐ คน ไปทำการทางเขตต์แขวงสิบสองจุไทยจนถึงเมืองพวนตามที่ได้ตกลงกันแต่ต้นแล้ว แต่มิสเตอร์คอลินซ์นั้น ข้าพเจ้าได้สั่งให้ไปทำยังเมืองอาษาแล้วให้ล่องลงมาตามลำน้ำขึ้นที่เมืองงอย

ณ วัน ๒ ๖ ๑ ค่ำ จ.ศ. ๑๒๕๐ เวลาเช้าได้จัดให้นายพินัย ฯ นำหมอฝรั่งเศสออกจากเมืองแถงไปเมืองหลวงพระบาง ฝ่ายกอมอดองเปนนากาและออฟพีเซอร์ฝรั่งเศสได้ออกจากเมืองแถงไปเมืองลา ข้าพเจ้าได้จัดให้หลวงดัษกร ฯ คุมออฟพีเซอร์ ๑๔๐ คนยกออกจากเมืองแถงไปตั้งจัดการรักษาราชการอยู่สบแอด เวลากลางวันได้รับบอกหลวงจำนง ฯ มาจากเมืองซ่อนส่งบอกนายดวงกัปตันกับหลวงพิศณุเทพว่าได้ส่งหัวหน้าซ่อขึ้นจากเมืองงอยแต่วันขึ้น ๑๔ ค่ำเดือนอ้าย กอยี่เปนผู้นำขึ้นมา

วัน ๓ ๗ ๑ ค่ำ จ.ศ. ๑๒๕๐ เวลาเช้าข้าพเจ้าได้จัดให้เล็ยเตอร์แนนท์เจ๊กยกจากค่ายเชียงแลไปอยู่ประจำการที่ค่ายสามหมื่น คุมไพร่ ๓๘ คน เวลาบ่ายข้าพเจ้าพร้อมด้วยทหารกองนายเจ๊กยกจากค่ายเชียงแลไปค่ายสามหมื่น ตามทางได้พบคนถือหนังสือบอกพระยาสุโขทัยนำส่งสิ่งของขึ้นมา กับพบพวกซ่อซึ่งกอยี่เปนผู้นำมาตามที่หลวงพิศณุเทพได้บอกส่งมาแล้วแต่ก่อน

วัน ๔ ๘ ๑ ค่ำ จ.ศ. ๑๒๕๐ เรือนายทัพนายกอง เรือสะเบียงได้ยกตามไปพร้อมกันที่ค่ายสามหมื่น มองซิเออร์ปาวีร์กัปตันคูเปต์ได้ยกไปจากเมืองแถงในวันนี้เหมือนกัน

ข้าพเจ้าพิจารณาถึงการงานที่จัดไว้ เปนต้นว่าได้ทำสัญญาชั่วคราวกับฝรั่งเศสและแยกย้ายนายทัพนายกองที่ชำนาญเชิงอาวุธไปตั้งประจำการรักษาด่านทางในที่สำคัญหลาย ตำบลเปนที่

๘๕ นักโทษเมืองชลบุรี

มั่นใจว่าพอจะรักษาเรื่องเขตต์แดนพระราชอาณาเขตต์และระงับเหตุที่พวกฮ่อก่อการกำเริบได้โดยเรียบร้อยแล้ว ควรจะเลื่อนกองทัพใหญ่กลับเมืองหลวงพระบางเพื่อจัดราชการอื่นต่อไป

วัน ๕ ๑๔ ๑ ค่ำ จ.ศ.๑๒๕๐ ข้าพเจ้าได้ออกเรือจากค่ายบ้านสามหมื่นมาตามลำน้ำถึงหาดแก่งงอยเรือสะเบียงล่ม ๑ ลำ หาดแถวนี้ไม่ใช่เป็นหาดทรายอย่างเมืองชายทะเลที่เคยเห็น เป็นหาดหินโตบ้างเล็กบ้างอยู่กลางลำน้ำยาว ๕ เส้นบ้าง ๓ เส้นบ้าง น้ำไหลลงมาท่วมหินสูง ๕—๖ นิ้ว น้ำไหลเชี่ยวเรือกะทบหินกระเทือนสั่นไปทั้งลำ จะเขียนหนังสือก็ไม่ได้ ถึงหาดแก่งงอยเรือครัวเจ้าราชภาคินัยแตกล่ม ๑ ลำ ถึงแก่งกุเรือหมอสินล่ม ๑ ลำ พักนอนที่แก่งกุนี้คืนหนึ่ง

วัน ๖ ๑๕ ๑๐ ค่ำ เวลาย่ำรุ่ง (๖ ก.ท.) ออกจากที่พักหาดถาเรือทหารล่ม ๑ ลำ มาถึงห้วยดอยหยุดพักนอนคืนหนึ่ง

วัน ๗ ๑๖ ๑๑ ค่ำ เวลาย่ำรุ่ง (๖ ก.ท.) ถึงบ้านสามยามพักนอนมีราษฎรมาหาได้แจกเงินสลึงเงินเฟื้องให้ตามสมควร

วัน ๑๑ ๑๗ ๑๒ ๑ ค่ำ ออกเรือจากปากน้ำนัวล่องลงมาตามลำน้ำอูตอนนี้มาได้ง่ายไม่น่ากลัว มาถึงแก่งโพนขางน้อย เวลาเช้า ๕ โมง (๑๑ ก.ท.) เวลาบ่ายถึงหาดขา และหาดยาน้ำไหลเชี่ยวเป็นคลื่นใหญ่เวลาบ่าย ๒ โมง (๒ ล.ท.) ถึงหาดล้อ บ่าย ๓ โมง (๓ ล.ท.) ถึงหาดน้ำลองอยู่ฝั่งซ้าย ถึงหาดสาน้ำไหลแรงมีคลื่นใหญ่มากที่บ้านหาดสานี้แต่ก่อนมีบ้านเรือนราษฎรอยู่เป็นอันมาก ตั้งแต่แตกหนีพวกฮ่อไปแล้วยังหาได้กลับมาอยู่ตามเดิมไม่ ล่องเลยหาดแห บ่าย ๔ โมง (๔ ล.ท.) ถึงสบขิง เวลาบ่าย ๕ โมง (๕ ล.ท.) ถึงตำบลผากันหยุดพักนอนคืนหนึ่ง

รุ่งขึ้นวัน ๒ ๑๘ ๑๓ ๑ ค่ำเวลาเช้าย่ำรุ่ง (๖ ก.ท.) ออกจากที่พักล่องมาถึงหาดยาวเวลาเช้า ๑ โมง (๗ ก.ท.) น้ำเชี่ยว มีระยะยาวกว่าหาดทั้งปวงจึงเรียกหาดยาว เลยมาถึงแก่งมอใหญ่ แก่งมอน้อยน้ำไหลเชี่ยว ถึงกิวแฮมหาดแพก เวลาเช้า ๒ โมงเศษ (๘ ก.ท. เศษ) ถึงปากน้ำอิมเป็นช่องแคบมีเกาะเป็นหินสูงอยู่กลางน้ำยาวเป็นกำแพงน้ำไหลแรง ถ้าหน้าน้ำมีน้ำวนป่วนขึ้นร้ายมาก เรือขึ้นล่องไม่ได้ต้องรอจนน้ำลดจนน้อยลงเรือจึงไปมาได้ ล่องเลยมาถึงหาดสคอกและหาดขาม เช้า ๓ โมงเศษ (๙ ก.ท. เศษ) ถึงเขาผาวิมีถ้ำอยู่หลายแห่ง มีพระพุทธรูปอยู่ในถ้ำ หยุดพักรับประทานอาหารที่ตลาดข่า ออกจากที่นั้นเวลาเช้า ๕ โมงครึ่ง (๑๑.๓๐ ก.ท.) ล่องมา

ถึงหาดดอนลอม ถึงบ้านสบแม่มเวลาย่าย ๒ โมง (๒ ล.ท.) ถึงเมืองงอยเวลาย่าย ๓ โมง (๓ ล.ท.) หยุดพักจัดราชการอยู่ที่เมืองงอยนี้ ๒ คืน

ณ วัน ๔ ๆ ๒ ค่ำเวลาย่ำรุ่งแล้ว ๕๐ นาฬิ (๖.๕๐ ก.ท.) ออกจากเมืองงอยถึงบ้านหาดขนมีเรือนราษฎร ๕ หลัง หลังที่สุดท้ายหาดมีเรือนราษฎรอีก ๘ หลัง เวลาเช้าโมงครึ่ง (๗.๓๐ ก.ท.) ถึงบ้านสบคานมีเรือนราษฎรพวกพวนมาตั้งอยู่ ๑๐ หลังเรือน เวลาเช้า ๒ โมง (๘ ก.ท.) ถึงบ้านสบของมีเรือน ๑๐ หลังเป็นพวกพวน เลยลงมาถึงบ้านห้วยหอยมีพวกพวนตั้งบ้านอยู่ ๕ หลังเรือน ถึงกลางแก่งน้ำไหลเชี่ยว ถัดมาถึงแก่งทางมีเกาะใหญ่เป็นหินอยู่กลางน้ำ คนที่ถือหัวเรือต้องหยุดเรือขุดธูปเทียนบูชาอ้อนวอนผี แก่งทางนี้น่ากลัวมากมีหินขวางหน้าเป็นตอน ๆ สองข้างทางก็มีหินเป็นช่องแคบเป็นคลื่นใหญ่น้ำไหลเชี่ยวมีระยะทางยาวประมาณ ๒๐ เส้น เวลาเช้า ๓ โมง (๙ ก.ท.) ถึงบ้านสบอันเป็นบ้านลาวมีหมู่บ้าน ๑๕ หลังเรือนอยู่ฝั่งขวา ฝั่งซ้ายมีพวกครัวเมืองอามาตั้งอยู่ ๖ หลังเรือน ถึงหาดลี้ หาดแสน มีเกาะหินอยู่กลางน้ำเรือเดิรได้ ๒ ข้างเวลาเช้า ๓ โมง ๕๐ นาฬิ (๙.๕๐ ก.ท.) ถึงบ้านหาดขาวหยุดพักรับประทานอาหารแล้วออกเรือมาถึงบ้านห้วยฮุยเวลาเที่ยงวันมีบ้านร้างถึงหาดตายแล้วถึงถ้ำผากวางมีพระพุทธรูปอยู่ในถ้ำด้วย เวลาเที่ยงแล้ว ๕๐ นาฬิ (๑๒.๕๐ ก.ท.) ถึงปากน้ำยาก ย่าย ๒ โมง (๒ ล.ท.) ถึงหาดชวนมีบ้านลาวอยู่ ๖ หลังเรือน ถึงหาดอีมีบ้านเรือนอยู่ ๗ หลังถึงหาดดอนคนมีเรือนลาว ๔ หลัง ย่าย ๓ โมง (๓ ล.ท.) ถึงบ้านลาดแว่นมีเรือนลาวตั้งอยู่ประมาณ ๑๒ หลังเรือน ถึงหาดผางวัย่าย ๔ โมง (๔ ล.ท.) ถึงบ้านแทนแดนมีหมู่บ้านลาวประมาณ ๒๐ หลังเรือน ถึงหาดงอนใหญ่ หาดงอนน้อย ย่าย ๕ โมง (๕ ล.ท.) ถึงหาดฝ้ายน้ำไหลแรงมีระยะไกล ถึงประตูช่อน้ำไหลแรงมีหินใต้น้ำมาก ถึงหาดขาเงาะและหาดดอนเพิงทั้ง ๒ หาดน้ำไหลเชี่ยวเวลาย่าย ๕ โมงครึ่ง (๕.๓๐ ล.ท.) ถึงบ้านหัวแก่งจาย หยุดนอนที่ตำบลปากคิมคืนหนึ่ง

รุ่งขึ้นวัน ๕ ๆ ๒ ค่ำ จ.ศ.๑๒๕๐ เวลาเช้า ๑ โมง ๑๐ นาฬิ (๗.๑๐ ก.ท.) ออกเรือจากที่พักมาถึงแก่งจายน้ำไหลเชี่ยวเป็นคลื่นใหญ่ น้ำสาดเข้าในเก๋งเรือและมีหินกลางน้ำขวางหน้าเรือน่ากลัวมาก เลยมาถึงหาดสูง หาดเสือเที่ยว น้ำไหลแรง ถึงโคกเงือกมีหิน ๒ ฝั่งน้ำ ๆ ไหลเชี่ยวป่วนขึ้นไปมา ถึงบ้านหาดทางมีลาวพุงดำตั้งบ้านเรือนอยู่ ๑๓ หลัง ถึงหาดพางน้ำตื้นเชี่ยว

เสียงน้ำไหลโคนหินเหมือนเสียงคลื่นในทะเลกะทบฝั่ง ต่อมาถึงหาดคอกม้า เวลาเช้า ๒ โมง ๑๐ นาที (๘.๑๐ ก.ท.) ถึงบ้านหาดคีบมีบ้านลาวพุงดำมาตั้งอยู่ประมาณ ๒๐ หลังเรือนเป็นภูมิบ้านดี ปลูกเรือนเป็นแถวไปยืดยาว มีต้นผลไม้หมาก มะม่วงเป็นพื้น ถัดมาถึงหาดผามอบ้านปากงามีบ้านลาวตั้งอยู่สองฝั่งน้ำ ๑๕ หลัง เวลาเช้า ๓ โมงเศษ (๙ ก.ท. เศษ) ถึงปากน้ำงามีบ้านลาวอยู่ ๑๐ หลังเรือน เมื่อเดินทองทัพขึ้นมาได้หยุดพักที่นี่แต่ปากน้ำงาลงมาถึง แก่งก้ามีหิน ๒ ฝั่งน้ำไหลเชี่ยวเป็นระยะยาวเมื่อเรือขึ้นลำบากมาก เลยมาถึงเมืองชื่นหยุดพักรับประทานอาหารที่เมืองชื่นมีเรือนอยู่ ๓๗ หลังเป็นพวกลาวทั้งนั้น เราได้ขึ้นไปแจกอัฐให้ราษฎรชายหญิงทุกคน เวลาเช้า ๕ โมง (๑๑ ก.ท.) ออกจากเมืองชื่นถึงหาดผา ก่อนที่หาดนี้มีราษฎรมาตั้งจับตักปลาทำเป็นประทุนสำหรับคนนั่งคอยแทงปลาเวลาเที่ยงวันถึงหาดแคมีบ้านลาวอยู่ประมาณ ๑๕ หลังเรือน ถึงหยุดเจียดมีหมู่บ้านลาวอยู่ฝั่งซ้าย ๘ หลังเรือน ถึงหาดผ่าขวานน้ำเชี่ยวมีคลื่นด้วย เวลาบ่าย ๑ โมง (๑ ล.ท.) ถึงหาดปางน้ำเชี่ยวฝั่งขวามีเรือนราษฎร ๒๐ หลัง ถัดลงมาถึงหาดอ่อนน้ำไหลเชี่ยวมีหินใต้น้ำ มีบ้านลาว ๔ หลังเรือน ถึงบ้านโคกหันมีบ้านลาว ๑๖ หลังเรือน ถึงบ้านราชกอกมีบ้านเรือนลาว ๘ หลังถึงหาดกอกน้ำตื้นไหลเชี่ยวเป็นลูกคลื่นมีหินและกรวดใต้น้ำมากบ่าย ๒ โมง (๒ ล.ท.) ถึงแก่งหมา ถึงหัวแก่งแพะ มีบ้านเรือนอยู่ ๗ หลัง เรือต้องหยุดที่หัวแก่งไปตรวจดูช่องทางที่จะล่องเรือ บ่าย ๒ โมง ๔๐ นาที (๒.๔๐ ล.ท.) ถึงแก่งแพะเป็นที่น่ากลัวมาก เพราะหินขวางทางเรือที่ล่องต้องเดินเรือหลีกคดไปมา น้ำเชี่ยวแรงอย่างที่สุด ทั้งมีคลื่นใหญ่ด้วย เมื่อขึ้นมาเรือพระพลัษฎาก็ล่มตรงนี้ เวลาบ่าย ๓ โมง (๓ ล.ท.) ถึงบ้านหาดสามีบ้านเรือนพวกลื้ออยู่ ๕ หลัง มีหิน ๒ ฟากน้ำถัดลงมาถึงบ้านหาดแจกมีคลื่นใหญ่น้ำไหลเชี่ยว มีบ้านเรือนพวกลื้ออยู่ประมาณ ๑๕ หลังเรือน ถึงหาดแจกน้อยมีหิน ๒ ฝั่งน้ำเชี่ยวเป็นช่องแคบไปจนถึงแก่งหลวง เวลาบ่าย ๓ โมง ๒๕ นาที (๓.๒๕ ล.ท.) ถึงแก่งหลวง เมื่อล่องน่ากลัวมากเพราะน้ำไหลแรงดังเทน้ำออกจากกะบอก หินก็ขวางหน้าเรือต้องเลี้ยวลดไปมาต้องระวังถึง ๔—๕ แก่ง แก่งหลวงนี้ยาวมากน่ากลัวทุกแก่ง ถ้าล่องไม่ดีเรือต้องล่ม คราวนี้เรือบรรทุกกะสุนดินดำก็ล่ม ๑ ลำ เวลาบ่าย ๓ โมง ๔๐ นาที (๓.๔๐ ล.ท.) ถึงบ้านผาเรียบมีบ้านลื้ออยู่ ๙ หลังเรือน ถึงหาดฟ้าอ่อ ถึงหาดแท่นแบ๊ (หรือแท่นแพะ) บ้านแท่นแบ๊มีเรือนอยู่ประมาณ ๒๐ หลังเป็นพวกลื้อ

ทั้งสิ้น มีหินใต้น้ำ ๆ ไหลไม่สู้แรง ล่องมาถึงหาดท่าขั้น หาดโอด หาดเลย ที่หาดเลยมีรายฎรมาตั้งจับตักปลาอยู่ที่นั้น ย่าย ๔ โมง ๔๕ นาที (๔.๔๕ ล.ท.) ถึงบ้านผาทึง มีเรือนลาวอยู่ ๑๐ หลัง เวลาย่าย ๕ โมง (๕ ล.ท.) ถึงหาดถา มีร้านโรงพวกจีนมาอยู่ ขับปลาได้ขังไว้แล้วนำมาขายที่เมืองหลวงพระบาง ที่หาดถานี้น้ำตื้นและไหลแรง เวลาย่าย ๕ โมง ๓๖ นาที (๕.๓๖ ล.ท.) ถึงวังซอย ถึงหาดเข้าหยุดพักรับประทานอาหาร แล้วออกเรือมาถึงหาดขามหาดลอก ที่หาดลอกมีเรือนพวกลื้ออยู่ ๘ หลัง เวลาทุ่มครึ่ง (๗.๓๐ ล.ท.) ถึงบ้านหาดมาก ฟังเสียงน้ำเหมือนคลื่นในทะเล เรือล่องตามริมฝั่ง ต้องรับคนที่หาดมากมาช่วยถือหัวเรือ เพราะเรือล่องเทลงมาถือท้ายทางหัวเหมือนแพซุงจึงมาได้ ที่บ้านหาดมากนี้มีบ้านเรือนลาวอยู่ ๑๕ หลัง เวลา ๒ ทุ่ม (๘ ล.ท.) ถึงผาแว่นปากน้ำอู ในลำน้ำอูราษฎรหาเลี้ยงชีพด้วยการทำไร่เข้าพอเลี้ยงตัว ทำไร่ปลูกต้นยาสูบเป็นพื้นทุกบ้านทุกหมู่เป็นสินค้าซื้อขายทั่วไป และหาปลาปลูกผักพอหากินคนละเล็กละน้อย เวลา ๒ ทุ่มครึ่ง (๘.๓๐ ล.ท.) ถึงที่พักปากน้ำอู พักกองทัพอยู่คืน ๑

รุ่งขึ้นวันศุกร์ ๖ ๓ ๒ ค่ำ เวลาย่ำรุ่ง (๖ ก.ท.) แล้วออกเรือจากบ้านปากอูล่องลงมาตามลำน้ำโขง และราษฎรบ้านปากอูลงมาส่งได้แจกอัฐทองแดงให้ทุกคน เช้า ๒ โมง (๘ ก.ท.) ถึงแก่งเยือกมีหินงอกขึ้นบนน้ำและใต้น้ำ ข้างเรียงรายไปตามลำน้ำ แต่น้ำไหลไม่สู้แรงมาได้สะดวก ถึงดอนเจียมฝั่งขวามีหาดทรายยาวไปตามลำน้ำ เลยลงมาถึงบ้านดินโซงเป็นบ้านลาว มีเรือนอยู่ ๑๔ หลัง ตั้งอยู่ฝั่งขวา ถัดมาถึงบ้านช่างไห ตั้งอยู่ฝั่งซ้ายมีเรือนพวกลาว ๘ หลังเรือน ถึงบ้านช้างอยู่ฝั่งซ้าย แต่คนชาวบ้านแตกหนีพวกฮ่อไป ยังหาได้กลับมาอยู่ตามเดิมไม่ ข้างฝั่งขวามีเขาตกลำน้ำโขง เรียกชื่อแก่งไก่ เวลาเช้า ๒ โมง ๔๕ นาที (๘.๔๕ ก.ท.) ถึงบ้านหนองคอย มีเรือนพวกข่าปลูกอยู่ ๕ หลัง ถึงดอนคูนมีเกาะอยู่กลางน้ำและมีศาลามุงกะเบื้องฟืนก่ออิฐสำหรับคนขึ้นล่องได้อาศัยเมื่อขึ้นมาได้พักนอนที่นี้ ถึงปากน้ำเซืองมีบ้านเรือนพวกลาวประมาณ ๒๐ หลัง ใต้ปากน้ำอูลงมาถึงบ้านโคกสอด มีบ้านเรือนอยู่ ๖ หลัง ฝั่งขวาเรียกผาโง ฝั่งซ้ายเรียกผาเกรียง มีหินเป็นเกาะอยู่กลางน้ำ เวลาเช้า ๓ โมง (๙ ก.ท.) ถึงบ้านด่าน ตั้งอยู่ฝั่งขวามีเรือนลาวประมาณ ๑๕ หลัง ถึงบ้านแสนอยู่ฝั่งซ้ายมีเรือนลาวประมาณ ๒๐ หลัง ถึงบ้านผาโอมีบ้านเรือนลาวตั้งอยู่ฝั่งซ้าย ๑๒ หลัง ถึงบ้านสมกมีบ้านเรือนลาวอยู่ฝั่งขวา ๒๐ หลัง ถึงบ้านโคกทรายมีบ้านลาว ๕ หลังเรือน ฝั่งซ้ายเรียกบ้านหัวดอนขอมีเรือนอยู่ ๘ หลัง เป็นคนลาว

ตวัดอนจ๊อเป็นชื่อเกาะทรายใหญ่อยู่กลางน้ำ ถึงบ้านพวงคำตั้งอยู่ฝั่งขวาเป็นหมู่บ้านลาวมีเรือนอยู่ ๑๒ หลัง ถึงบ้านโคกสะไลมีบ้านลาวอยู่ฝั่งขวา ๑๐ หลังเรือน ถึงบ้านดอนโคกว่าเป็นบ้านร้าง ถึงบ้านผาโคมมีหมู่บ้านลาวอยู่ประมาณ ๕๐ หลัง ถึงบ้านโดนหินเป็นบ้านลาวมีเรือนอยู่ประมาณ ๒๐ หลัง เลยมาถึงวัดโคกปากอยู่ฝั่งขวา ต่อมาถึงวัดผาเสี้ยวฝั่งซ้ายถึงบ้านเชียงเหล็ก

วัน ๖ ๓ ๒ ค่ำ ปีชวดสัมฤทธิศก ร.ศ. ๑๒๕๐ เวลาเช้า ๔ โมง ๔๐ นาที (๑๐.๔๐ ก.ท.) ถึงท่าเมืองหลวงพระบาง เข้าราชวงศ์ขึ้นมารับกองทัพที่บ้านผาโคม พอถึงเมืองหลวงพระบางมีเจ้านายท้าวพระยาลาวที่อยู่รักษาราชการลงมาคอยรับกองทัพ เมื่อข้าพเจ้าขึ้นจากเรือ มีรายฎรชายหญิงมากมายถือดอกไม้ธูปเทียนมาทำความเคารพและโห่ร้องอวยชัยให้พรด้วยความรื่นเริง เพื่อให้เป็นสวัสดิมงคล ข้าพเจ้าได้ขึ้นไปพักอยู่ที่ค่ายจอมศรีตามเดิม

ณ วัน ๗ ๔ ๒ ค่ำ พระยานนทบุรีข้าหลวงรักษาราชการเมืองหลวงพระบางได้มารายงานข้อราชการว่า เมื่อวานนี้ได้รับรายงานจากกองทหารที่เมืองแถงว่า นายเสงพนักงานแผนที่ได้ไปถึงเมืองแถงแล้วจะได้ออกทำการเซอรเวไปทางเมืองไล กัปตันซิยองจะจัดเป็นชุระส่งไปทำการ และว่ามีช่อที่ตั้งอยู่เมืองชุงรวมชายหญิงประมาณ ๕๐๐ คน ได้อพยพหนีฝรั่งเศสมาทางเมืองรำแขวงสิบสองจุไทย แจ้งว่าฝรั่งเศสเบียดทางให้จะไปเมืองจีน ฝรั่งเศสได้ไล่ติดตามมาเสมอ เมื่อพวกช่อได้มาถึงเมืองอังเขตต์แขวงสิบสองจุไทยพบฝรั่งเศส ๑ คน ญวน ๑๕ คนอยู่รักษา เมื่อฝรั่งเศสเห็นพวกช่อมากกว่าก็ทิ้งสะเบียงอาหารหนีเอาตัวรอด พวกช่อได้เก็บเอาสะเบียงอาหารไป ในพื้นเมืองแถงอาหารไม่มีต้องเที่ยวจัดซื้อในตำบลอื่นราคาเข้าถังละสามสลึงเฟื้องเช่นนั้น ยังไม่ใคร่จะมีที่ซื้อ กองทหารทั้ง ๒ ฝ่ายได้ตั้งอยู่เป็นปกติดี

วัน ๑ ๕ ๒ ค่ำ เวลา ๔ โมงเช้า (๑๐ ก.ท.) กัปตันนิคอลองมาหาข้าพเจ้าพูดถึงการงานที่จะไปทำแผนที่ เวลา ๑ ทุ่ม (๗ ล.ท.) พระยาสุโขทัยได้ขึ้นมาจากปากลายมาหาข้าพเจ้าได้พูดข้อราชการ แต่ไม่มีราชการร้อนอะไร ยอกว่าคิดถึงก็มาเยี่ยมเพื่อฟังราชการต่อไป วันนี้ได้ทราบรายงานหลวงคัษกรปลาศ ซึ่งได้จัดให้ไปรักษาราชการทางหัวพันห้าทั้งหกว่า เมื่อยกไปได้พักจัดราชการอยู่เมืองซ่อน ๘ วัน ได้ชี้แจงข้อราชการกับหลวงจำนงยุทธกิจ

ณ วัน ๒ ๆ ๒ ค่ำ มองซิเออร์ปาวีร์ กับตันคูเปต์และพ่อค้าฝรั่งเศสได้มาเยี่ยมข้าพเจ้า สนทนาปราศรัยกันตามสมควรแล้วได้ลากลับไป

วัน ๓ ๆ ๒ ค่ำ ได้รับรายงานนายเจริญ กัปตัน ซึ่งได้ตั้งให้รักษาอยู่เมืองสบแอดว่าได้ทำการปรายปรามพวกข่อบ้านนายมแขวงเมืองเชียงคัอ นายข่อชื่อปานตาเล่าแย้มีพวกประมาณ ๑๐๐ คนเศษ พวกข่อบ้านทากแขวงเมืองเชียงคัอ หัวหน้าชื่อยิวงแย้ มีพวกประมาณ ๓๐ คน มีครอบครัวด้วย พวกเมืองขึ้นเมืองเชียงคัอ นายข่อชื่อตังชัน มีพวกประมาณ ๒๐ คน ข่อเมืองชัง หัวหน้าชื่อว่องเชียงฟูตาเล่าแย้ มีพวก ๘๐ คน รวม ๔ พวก ประมาณ ๕๐๐ คน ล้วนแล้วแต่มีครอบครัวทั้งนั้น ยังมีข่อเล็ก ๆ น้อย ๆ ในหัวพันห้าทั้งหกอีกหลายหมู่ แต่ข่อ ๔ พวกที่กล่าวมาแล้ว เมื่อกองทัพไปตั้งรักษาอยู่ก็ได้มาอ่อนน้อมบ้าง บางพวกก็เที่ยวรบกวนราษฎรอยู่ พวกนายมเมืองชังและบ้านท่าไม่มีความกลัวเกรงกองทหารเลย จึงได้ทำการต่อสู้กันขึ้น ข่อตายในที่รบ ๗๐ คน คนไทยตาย ๑ คน ข่อได้ยกครอบครัวหนีไปนอกแขวงหัวพันห้าทั้งหก ยังไม่ทราบว่าได้แยกย้ายไปอยู่ที่ใด พวกที่เหลืออยู่ในค่าย ได้ขับเอามาแล้วเอาไฟเผาค่ายเสีย ได้จัดทหารแยกออกรักษาด่านทางไว้ทุกตำบล ราษฎรที่แตกระยาคอยู่ได้รวบรวมเอากลับเข้ามาหลายสิบครัว กับได้รับรายงานหลวงศัยกรปลาศว่าได้ยกจากเมืองซ่อนไปถึงเมืองสบแอดแล้ว ได้จัดนายและพลทหารออกรักษาราชการอย่างกวดขัน ราชการก็เรียบร้อยยังไม่มีเรื่องราวอะไรเป็นแต่ก่อนน่าที่หลวงศัยกรปลาศไปถึง ได้ทราบจากกัปตันเจริญว่ามีเหตุเกิดรบพุ่งกับพวกข่อ กัปตันเจริญได้รายงานมากราบเรียนให้ทราบแล้ว เพราะฉะนั้นเมื่อกองหลวงศัยกรปลาศถึงเมืองสบแอดแล้ว ได้จัดเพิ่มกำลังออกตรวจรักษาด่านทางให้แข็งแรงยิ่งขึ้นทุกตำบล คือจัดให้นายนาดลุตเตอร์แนนท์คุมทหารนายไพร่ ๘๐ คน พร้อมด้วยกะสุนดินดำ ยาควินิน ๒๓๐ ขวด เงิน ๔ ชั่ง เพื่อเป็นกำลังซื้อสะเบียงอาหารและแจกจ่ายบำเหน็จรางวัลให้แก่ผู้มีความชอบในราชการ กับให้นายสง่าลุตเตอร์แนนท์คุมทหารขึ้นใหญ่ ๑๒ คน ทั้ง ๒ กองให้ยกไปตั้งรักษาราชการอยู่พร้อมกัน แต่พวกข่อยังมั่วสุมกันอยู่อีกหลายพวกจะต้องคิดปรายปรามอีกต่อไป ขอให้ส่งทหารกะสุนดินดำและขึ้นใหญ่เพิ่มเติมขึ้นไปอีก และหลวงศัยกรปลาศได้มีหนังสือถามทุกข์สุขไปยังกอมอดองเปนนากาฝรั่งเศสที่เมืองลาแขวงสิบสองจุไทย กอมอดองได้เขียนตอบมายังหลวงศัยกร ฯ ว่า ถ้าหลวง

ศัยกร ฯ จะคิดปรายปรามช่อเมื่อไรขอให้บอกล่วงน่าให้ทราย จะได้ช่วยคิดปรายปรามให้สิ้นไป เวลานี้กองมอดองกำลังระวังพวกช่อทางเมืองกาดอยู่ จะคิดขับไล่ให้ช่อไปเมืองจีนหมดแล้วจะมาเมืองชุง คิดว่าคงจะพบกันใน ๑๒ วันนี้ แต่ช่อที่เมืองชุงได้แตกหนีไปหมดแล้ว ส่วนราชการทางหัวพันห้าทั้งหกนั้น พวกช่อระหกระเหินมากจะต้องปรายปรามต่อไป จะถอนทหารยังไม่ได้

วัน ๗ ๑๑ ๒ ค่ำ จ.ศ. ๑๒๕๐ เวลาค่ำได้มีการประชุมเลี้ยงอาหารพวกเจ้านายออฟฟิเซอร์ และนายทหารฝรั่งเศสในเมืองหลวงพระบาง เพื่อแสดงความยินดีที่ได้จัดราชการเมืองแถงเรียบร้อยมา ดังมีรายชื่อผู้ที่ได้รับเชิญมารับประทานอาหารร่วม คือ เจ้านครหลวงพระบาง ๑ เจ้าราชวงศ์ ๑ เจ้าราชภาคินัย ๑ มองซิเออร์ปาวีร์ ๑ กัปตันคูเปต์ ๑ นิคอลอง ๑ ดอกเตอร์มาเซ ๑ มองซิเออร์กาลองเย ๑ มองซิเออร์วาศ ๑ หม่อมราชวงศ์เล็ก ๑ พระพลัษฎา ๑ หลวงยุทธการ ๑ หลวงสาตรา ๑ พระยาสุโขทัย ๑ พอรับประทานเสร็จแล้ว ได้สนทนากันอยู่จน ๒ ยาม จึงต่างคนกลับไปนอน

ณ วัน ๑ ๑๒ ๒ ค่ำ จ.ศ. ๑๒๕๐ กัปตันคูเปต์ขอไปตรวจเซอรเวตลอดไปจนเขตต์แขวงชานอย ข้าพเจ้าได้จัดให้นายแปลกสัปลุตเตอร์แนนท์กับพลทหาร ๖ คน บ่อย ๑ คน ไปด้วยในวันนี้ได้รับรายงานหลวงจำนง ฯ เมืองซ่อนว่านายควง กัปตันกองรักษาการเมืองแวนแขวงหัวพันห้าทั้งหกได้สมทบกับกองเมืองสบแอดจัดตั้งด่านโดยแข็งแรงไว้ทุกตำบล พวกช่อในแขวงใกล้ชิดตำบลเหล่านี้ได้อพยพครอบครัว หนีทหารฝรั่งเศสแยกย้ายเป็นหมู่เป็นพวก ประมาณ ๓๐๐ คน ได้มาหากัปตันควง ๑๐๐ คน ได้แจ้งว่าพวกช่อทุ่งเชียงคำได้เข้ายอมสวามิภักดิ์กับพระยาสุริยวงษา ข้าหลวงเมืองเชียงขวางแล้ว ช่อที่มานี้จะขอเข้าสวามิภักดิ์กองนายควงแล้วแต่จะให้อยู่ นายควงเก็บยืนยากช่อพวกนี้ได้ ๔๐ กะยอก ได้ตรวจดูมีช่อแท้ ๓๐ คน นอกนั้นเป็นลาวแปลงขวั้นเปี่ยงทั้งนั้น นายควงได้ส่งครอบครัวเหล่านั้นมาให้หลวงจำนงยุทธกิจที่เมืองซ่อน หลวงจำนงยุทธกิจได้ตรวจสอบสำมะโนครัวพวกลาวไว้เบี่ยเสร็จแล้วจึงได้ตัดเบี่ยเสียหมด ข้าพเจ้า (แม่ทัพ) เห็นว่าช่อแท้ ๓๐ คนนั้นจะทิ้งไว้ในหัวพันห้าทั้งหกจะเป็นเรื่องติดต่อให้เกิดโจรผู้ร้ายขึ้น จึงได้มีคำสั่งให้หลวงจำนง ฯ จัดทหารคุมครอบครัวช่อแท้เหล่านั้นมายังนครหลวงพระบาง ข้าพเจ้าได้พูดกับพระยานนท์ ฯ ว่า เมื่อช่อพวกนี้มาถึงแล้วต้องตรวจดูอีกชั้น ๑ ถ้ามิใช่ช่อก็จะให้คงเป็นราษฎรอยู่ตามภูมิลำเนาเดิม ถ้าเป็นช่อแท้ควรจะให้อาศัยทำกินอยู่ในเขตต์เมืองชั้นในตามสมควร

วัน ๒ ๑๓ ๒ ค่ำ จ.ศ. ๑๒๕๐ มองซิเออร์ปาวีร์ได้มาหาข้าพเจ้า (แม่ทัพ) พูดด้วยราชการต่าง ๆ แล้วเอาหนังสือยังเยียนส่งให้ข้าพเจ้าเป็นหนังสือผู้ไทย ได้ให้แปลออกได้ความว่า ท้าวใหม่เป็นคนเมืองแถงหนีข้าศึกไปอยู่เมืองแสน ยาสิน ยาเปาให้ท้าวใหม่มาทูแล้ว เจ้านายเอาตัวท้าวใหม่มาจำตรวนไว้ที่เมืองหลวงพระบาง บัดนี้ภรรยาท้าวใหม่มาร้องต่อกวานหัวหน้าให้ปล่อยตัวท้าวใหม่ไป ข้าพเจ้าขอยใจมองซิเออร์ปาวีร์ แล้วให้พระยานนท์ ฯ สอยสวนมองซิเออร์ปาวีร์ลากลับไป ในวันนี้ข้าพเจ้าพร้อมด้วยพระยาสุโขทัย หลวงฤทธิพลชัย ขุนชำนาญภักดีเจ้าพนักงานโทรเลข ได้พูดปรึกษาราชการที่จะทำสายโทรเลขแต่ท่าอุตรดิตถ์ถึงท่าปากลาย ซึ่งมีนามใหม่ว่าเมืองอุทัยธานี

วัน ๓ ๑๔ ๒ ค่ำ จ.ศ. ๑๒๕๐ ข้าพเจ้าได้สั่งให้ทำหนังสือถึงมองซิเออร์ปาวีร์ ต่อว่าเรื่องที่ฝรั่งเศสได้เข้ามาที่เมืองซำใต้เป็นทางราชการว่า ข้าพเจ้าได้ทราบจากรายงานนายดวง กัปตันว่าท้าวขุนเมืองซำใต้ ได้บอกนายดวงว่า มีพวกฝรั่งเศส ๖ คน กับทหารญวน ๕๐ คน เข้ามาที่เมืองซำใต้บังคับให้ผู้รักษาเมืองไปหากองทหารฝรั่งเศสซึ่งตั้งอยู่แขวงเมืองญวน พวกเมืองซำใต้มีความกลัวเกรงฝรั่งเศสจึงให้กรมการลงไปคนหนึ่ง ฝรั่งเศสได้สั่งห้ามไม่ให้กรมการเมืองซำใต้ไปหากองทหารไทยให้มารับราชการทางพวกฝรั่งเศส มองซิเออร์ปาวีร์ได้ตอบมาว่า การนี้เห็นจะเป็นก่อนเวลาที่ได้ตกลงกันที่เมืองแถง มองซิเออร์ปาวีร์ได้มีหนังสือบอกไปที่กอมอดองเปนนากาแล้ว

วัน ๔ ๑๕ ๒ ค่ำ จ.ศ. ๑๒๕๐ พระยาสุโขทัยได้มาลาข้าพเจ้ากลับไปเมืองพิชัย

ณ วัน ๕ ๑๖ ๒ ค่ำ จ.ศ. ๑๒๕๐ ข้าพเจ้าได้เรียกเจ้าราชวงศ์ เจ้าราชภาคิไนย์ ขุนชำนาญ มาประชุมเพื่อจะได้พูดเรื่องการโทรเลขให้ตกลงกัน ก็เผอิญมีผู้นำจีนฮ่อพ่อค้ามาแต่เมืองหนองแส มีหัวหน้าคน ๑ บ่าว ๓ คน ยังเฝ้าของอยู่อีก ๓๓ คน รวมที่มาด้วยทั้งหมด ๓๗ คน ใช้ล่อเป็นต่างบรรทุกของมาถึง ๑๗๐ ตัวมาหาข้าพเจ้า

วัน ๖ ๑๗ ๒ ค่ำ จ.ศ. ๑๒๕๐ มองซิเออร์ปาวีร์ นิคอลลง หมอมาเซ และพ่อค้าฝรั่งเศสได้มาหาข้าพเจ้าพูดข้อราชการ

วัน ๗ ๑๘ ๒ ค่ำ จ.ศ. ๑๒๕๐ มองซิเออร์ปาวีร์ได้มาหาข้าพเจ้าว่าได้รับหนังสือกอมอดองเปนนากา ๆ ได้มีหนังสือถึงหลวงภักรปลาศว่า กอมอดองเปนนากาให้พาพวกฮ่อเมืองชุงไปให้พ้นเขตต์จะเปิดทางให้ไปเมืองจีน รวมฮ่อ ๔๐๐ คน บัดนี้ฮ่อที่เมืองชุงได้อพยพไปหมดแล้ว กอมอดองเปน-

นากาได้ยกทหารติดตามไป เพื่อจะไม่ให้พวกซ่อมารบกวนราษฎรได้ต่อไป ทหารฝรั่งเศสคงจะริบขับไล่พวกซ่อไม่ให้อยู่ในเขตต์ญวนได้อีกต่อไป และคงจะไล่ให้ถึงเมืองแต้นอกเมืองไล ซึ่งเป็นเขตต์แดนติดต่อกับจีน พอหมดเรื่องที่มองซิเออร์ปาวีร์เล่าให้ฟังแล้ว ข้าพเจ้าได้พูดกับมองซิเออร์ปาวีร์ว่า ข้าพเจ้าได้ทราบจากหลวงคัษกรปลาศว่า พวกซ่อที่เมืองฮังและตามลำน้ำมาที่กองทหารไทยตีแตกขับไล่ไปนั้น หลวงคัษกรปลาศได้มีหนังสือถึงกอมอดองเปนนากา ขอให้เปิดทางให้กลับไปเมืองจีน กอมอดองเปนนากาได้ตอบหลวงคัษกรปลาศว่า อยากจะพยปรึกษาหารือเพื่อช่วยกันจัดการให้ตลอดไป และกองทหารทั้ง ๒ กองที่เมืองแถงก็เริยบร้อยดีทั้ง ๒ ฝ่าย

ณ วัน ๑ ๑/๔ ๒ ค่ำ ร.ศ. ๑๒๕๐ มองซิเออร์ปาวีร์ ม.อ. วาศกับนายเงิน ล่าม ได้มาหาข้าพเจ้าพูดกันถึงข้อราชการเรื่องทำแผนที่และการต่าง ๆ

วัน ๒ ๑/๕ ๒ ค่ำ ร.ศ. ๑๒๕๐ นิคอลองได้มาหาข้าพเจ้าพูดเรื่องแผนที่ทางน้ำแท้

วัน ๓ ๑/๖ ๒ ค่ำ ร.ศ. ๑๒๕๐ ข้าพเจ้าได้เรียกพระยานนท์ ฯ ขุนชำนาญ ฯ มาปรึกษาการที่จะทำไปรษณีย์โทรเลข คิดจะให้ไปรษณีย์เดิรเดือนละ ๒ ครั้ง

วัน ๑ ๑๑ ๒ ค่ำ ร.ศ. ๑๒๕๐ มองซิเออร์ กาลองเย มาหาข้าพเจ้าเพื่อจะลากลับในวันพรุ่งนี้

ณ วัน ๒ ๑๒ ๒ ค่ำ ร.ศ. ๑๒๕๐ มิสเตอร์คอลินซ์เจ้าพนักงานแผนที่ได้กลับจากการทำแผนที่ในเขตต์สิบสองปันนา ได้มาหาข้าพเจ้า รายงานข้อราชการแล้วเล่าว่า นายแซ่ม สัปลุตเตอร์แนนท์ได้รบกับพวกซ่อ นายแซ่มถูกกะสุนยิงที่มือซ้ายต้องถอยมารักษาตัวอยู่ที่เมืองขุม กับมองซิเออร์ปาวีร์มาหาข้าพเจ้า ยอกว่าอยากจะไปเมืองเชียงแสนเชียงราย พูดกันพอควรแล้วลากลับ เวลาย่ายได้รับยอกจากเมืองขุมว่ามีพวกโจรซ่อเที่ยวตีชิงราษฎรตามบ้านเมืองวาและเมืองอาชิม นายแซ่ม สัปลุตเตอร์แนนท์ ได้ต่อสู้ถูกอาวุธ ต้องถอยมารักษาตัวตรงกับมิสเตอร์คอลินซ์ยอก ข้าพเจ้าได้สั่งให้จัดทหารขึ้นไปปรายปรามพวกโจรซ่อให้รายคาย พระยานนท์ ฯ ได้จัดให้กัปตันปุยคุมทหารขึ้นไปอีกกองปนี ๑ ให้ริยกขึ้นไปในวันขึ้น ๑ ค่ำ เดือน ๓ กับให้นายฉุนคุมทหารขึ้นไปตั้งรักษาการอยู่ที่เมืองไซรให้เกณฑ์เอาคนเมืองไซรมาสมทบกับทหารอีก ๒๐๐ คน

ณ วัน ๓ ๑๓ ๒ ค่ำ ร.ศ. ๑๒๕๐ เวลาเช้า มองซิเออร์ปาวีร์ได้มาหาข้าพเจ้าได้ต่อว่าเรื่องทหารฝรั่งเศสได้ยกเข้ามาตั้งอยู่เมืองซำใต้ มองซิเออร์ปาวีร์ตอบว่า ได้มีหนังสือกองมอดอง-เปนนากาให้ถอยออกไปแล้วก็คงจะเป็นการเรียบร้อย มองซิเออร์ปาวีร์ ได้พูดถึงเรื่องที่จะขอไปเมืองเชียงแสนเชียงรายว่าจะไปสัก ๑๕ วัน ขอให้ช่วยจัดเรือให้สัก ๒ ลำ

ณ วัน ๕ ๑๕ ๒ ค่ำ วันนี้ว่างราชการ ข้าพเจ้าได้ชวนพระยานนท์ ฯ พร้อมด้วยนายทหารและพลได้พากันไปหัดซ้อมยิงเป้าที่นากลาง

วัน ๖ ๑ ๓ ค่ำ ร.ศ. ๑๒๕๐ นายเหลี่ยมกลับจากอุทัย ฯ มารายงานข้อราชการในวันนี้ เจ้านครหลวงพระบางมีลายเซ็นส่งศุภอักษรมายังข้าพเจ้าว่า นายฉุนมีความบาดหมางกับนายสุดซายนัดด้วยเรื่องอาหารต่างเดียงโต้ตอบกัน ครั้นรุ่งขึ้นนายฉุนมีความอาฆาตนายสุด ได้เรียกเอาคนที่ได้มอบให้นายสุดไว้สำหรับพยาบาล ไข้กลับมาเสียคน ๑ หาได้บอกกล่าว ให้ผู้ซึ่งรับไว้รู้กันตามทางราชการไม่ แล้วกล่าวโวหารเอาราชการมาข่มขี่ให้เป็นที่เดือดร้อน ให้กัปตัน ยุ้ยถามนายฉุนเป็นคำให้การ นายฉุนหารับไม่ สืบได้ความสมจริงดังนายสุดหาเป็นแพ้ไปข้อ ๑ แล้ว ข้อ ๒ หาว่านายฉุนตั้งโรงขายหมี่ เขียนหนังสือยึดไว้ที่โรงหน้าค่าย ท่านแม่ทัพได้ทราบความแล้ว เห็นว่าเป็นการเสื่อมเสียเกียรติยศของกองทัพจึงได้สั่งห้ามไว้ครั้งหนึ่ง ครั้นเดือน ๑๒ ปี ร.ศ. ๑๒๕๐ ท่านแม่ทัพได้ยกขึ้นไปจัดราชการอยู่ที่เมืองแถง นายฉุนอยู่ข้างหลังตั้งโรงขายหมี่อีก เมื่อท่านแม่ทัพกลับมาก็เลิกเสีย ถามนายฉุนก็หารับไม่ ครั้นสืบได้ความจริง นายฉุนได้ทำหนังสือรับสารภาพผิด ข้าพเจ้าเห็นว่านายฉุนยังอาจลบล้างคำสั่ง มีความผิดเป็น ๒ ข้อ ครั้นจะนิ่งไว้เป็นอุเบกขาก็จะเป็นเยี่ยงอย่างต่อไป จึงให้ลงโทษตีนายฉุน ๓๐ ทีพอเข็ดหลาย สั่งแต่วัน ๗ ๒ ๓ ค่ำ ร.ศ. ๑๒๕๐

ณ วัน ๑ ๓ ๓ ค่ำ ร.ศ. ๑๒๕๐ ได้ให้กัปตันยุ้ยคุมทหารนายไพร่ ๖๘ คน ทหารเมืองหลวงพระบาง ๖๐ คน ไปปราบปรามพวกช่อทางเมืองขวา ให้นายฉุน ลุตเตอร์แนนท์คุมทหาร ๑๒ คน ไปรักษาการเมืองไชรในวันนี้ มองซิเออร์ปาวีร์ ได้มาหาข้าพเจ้าพูดเรื่องราชการ คือขอให้ข้าพเจ้า แม่ทัพสั่งถึงหลวงดัษกรบ่ลาศว่า ถ้าทหารฝรั่งเศสได้ไล่ช่อแตกหนีเข้ามาทางเขตต์แดนสยามแล้วให้ทหารไทยจับไว้ ถ้าช่วยกันปราบปรามเช่นนี้ไม่ช้าก็จะเรียบร้อย กับบอกว่ามองซิเออร์ปาวีร์

จะมีหนังสือไปถึงกอมอดองเมืองลา ห้ามอย่าให้ฝรั่งเศสเข้ามาในเมืองหัวพันห้าทั้งหกอีกต่อไป และในวันนี้ข้าหลวงคุมเงินเดือนเบี้ยเลี้ยงมาส่งกองทัพได้มาถึงเมืองหลวงพระบาง

ณ วัน ๔ ๑๖ ๓ ร.ศ. ๑๒๕๐ ข้าพเจ้าได้รับรายงานจากนายเสงพนักงานแผนที่มีความว่า นายนาคที่ให้ไปทางราชการทำแผนที่ด้วยนั้นได้ภรรยาแล้วจะพาไปในเวลาราชการด้วย นายเสงได้ห้ามปรามแล้วนายนาคก็หาได้เชื่อฟังไม่ ขอส่งตัวกลับมาพร้อมกับรายงานนี้ แล้วข้าพเจ้าได้สอบถามนายนาค ๆ รับเป็นสัตย์ จึงสั่งให้ตีเสีย ๒๐ ที เพื่อมิให้กระทำอีกต่อไป

วัน ๑ ๑๐ ๓ ค่ำ ร.ศ. ๑๒๕๐ ข้าพเจ้าได้จัดการส่งข้าหลวงซึ่งได้คุมเงินเดือนเบี้ยเลี้ยงขึ้นมาส่งทหารให้กลับกรุงเทพฯ เพราะหมดราชการแล้ว คือ พระยาพิไชยสงครามและหลวงจินดารักษ์

วัน ๖ ๑๕ ๓ ค่ำ ร.ศ. ๑๒๕๐ ทางราชการจะต้องส่งหลวงสาตราธิกรฤทธิกลับกรุงเทพฯ มองซิเออร์ปาวีร์อยากจะไปซานอย ข้าพเจ้าจึงได้ให้ไปเซอรเวทางเมืองคำเกิดคำมวนพร้อมด้วยทหารอีก ๖ คน เมื่อเสร็จแล้วจึงได้ให้มองซิเออร์ปาวีร์ไปซานอย และหลวงสาตราธิกรฤทธิกลับกรุงเทพฯ

ณ วัน ๗ ๑๗ ๓ ค่ำ ร.ศ. ๑๒๕๐ ข้าพเจ้าได้ส่งให้นายนาค สัปลุตเตอร์แนนท์คุมทหารกรุงเทพฯ รวมนายไพร่ ๓ คน กับทหารเมืองหลวงพระบางอีก ๓๕ คน ขึ้นไปสมทบกับกองหลวงศักรปลาศรักษาราชการอยู่ที่เมืองสบแอด เพราะกัปตันแชกป่วยต้องกลับลงมารักษาตัวที่เมืองหลวงพระบาง กับได้รับรายงานหลวงจำนงยุทธกิจ ซึ่งตั้งรักษาการอยู่ที่เมืองซ่อนว่า นายแชกสัปลุตเตอร์แนนท์ได้พากัปตันคูเปต์ซึ่งจะนำไปส่งถึงเซตต์แดนญวนนั้น ได้มาถึงเมืองซ่อนแต่วัน ๖ ๑๕ ๓ ค่ำ แล้วได้จัดการรับรองตามสมควร ได้พักอยู่ที่เมืองซ่อน ๓ วัน แล้วเดินทางต่อไปแต่วัน ๒ ๑๑ ๓ ค่ำ กับได้รับรายงานหลวงศักรปลาศว่า การที่ได้จัดสะเบียงไปรับกองแผนที่ที่เมืองสบขมเมืองวานั้น ได้เรียกกลับมาแล้ว เพราะกองแผนที่หาได้ไปทางนั้นไม่ และว่าได้ทราบจากกัปตันยุ้ยซึ่งได้จัดให้ไปรักษาราชการเมืองที่ติดต่อกับสิบสองปันนา ลือนั้นว่าได้ไปถึงเมืองฮุน ได้ทราบว่าข่อซึ่งเย็นโจร ต่างเที่ยวแยกย้ายกันอยู่เอาศัพท์แน่ไม่ได้ ส่วนกองรักษาที่ตั้งรักษาราชการอยู่ที่เมืองแถงก็ปรองดองกันกับทหารฝรั่งเศสและทหารญวนมิได้มีข้อเกะกะกันเลย

ณ วัน ๔ ๅ ๓ ค่ำ จ.ศ. ๑๒๕๐ ได้รับรายงานส่งนายแซ่ม ซึ่งได้จัดให้อยู่รักษาราชการเมืองไชร ได้รบกับพวกฮ่อ ถูกกะสุนยิงพวกฮ่อกลับมารักษาตัวอยู่เมืองหลวงพระบาง

ณ วัน ๖ ๗ ๓ ค่ำ จ.ศ. ๑๒๕๐ มีข้อราชการต้องส่งหมอฮี้ นายเหลี่ยม ขุนนาก กลับกรุงเทพ ฯ การที่นายเหลี่ยมต้องกลับกรุงเทพ ฯ ก็โดยเจ้าคุณทหาร ฯ บิดาถึงแก่อสัญญกรรม

ณ วัน ๕ ๑๐ ๓ ค่ำ จ.ศ. ๑๒๕๐ ข้าพเจ้าได้เรียกประชุมเพื่อปรึกษาจัดราชการในเมืองหลวงพระบาง ผู้มานั่งประชุมคือ ข้าพเจ้า ๑ พระพลัษฎา ฯ ๑ เจ้าราชวงศ์ ๑ เจ้าราชภาคิไนย์ ๑ เริ่มเรื่องคิดตั้งตำแหน่งเจ้าหน้าที่ต่าง ๆ สัก ๖ ตำแหน่ง ประชุมเลือกหัวหน้าตำแหน่งวันนี้ได้ ๒ ตำแหน่ง กรมนา ๑ กรมสวน ๑

ณ วัน ๗ ๑ ๔ ค่ำ จ.ศ. ๑๒๕๐ อาเปา หัวหน้าพวกเย้า และพวกเย้าอีก ๕ คน ได้มาหาข้าพเจ้าที่หลวงพระบาง สอบถามได้ความว่า จะมาขอสวามิภักดิ์ ข้าพเจ้าได้ให้เงินรางวัลไป ๕ ตำลึง และให้นายชิดพาไปหาเจ้าราชวงศ์

ณ วัน ๒ ๓ ๔ ค่ำ จ.ศ. ๑๒๕๐ เวลาบ่ายข้าพเจ้าได้ให้เชิญเจ้าราชวงศ์ พระยาเมืองจัน และท่านเจ้าอาวาสใหญ่ฝ่ายสงฆ์พร้อมด้วยท้าวขุนกรมการเมืองนครหลวงพระบางมาประชุมชี้แจงข้อราชการจะจัดการบ้านเมืองให้เรียบร้อยต่อไป วันนี้ได้ประชุมตกลงเรื่องเลิกทาสเรื่องเดียว

วัน ๔ ๕ ๔ ค่ำ จ.ศ. ๑๒๕๐ ข้าพเจ้าได้ขอให้เจ้าราชวงศ์จัดซื้อเรือสำหรับให้เดินไปรษณีย์เพิ่มขึ้นอีกเที่ยวหนึ่งเป็นเดือนละ ๒ เที่ยว ให้เริ่มเดินตั้งแต่เดือน ๕ ขึ้นใหม่เป็นต้นไป

ณ วัน ๕ ๖ ๔ ค่ำ จ.ศ. ๑๒๕๐ ข้าพเจ้าได้รับตราพระราชสีห์ที่ ๒๕๑ ว่ามีพระบรมราชโองการโปรดเกล้า ฯ สั่งว่าเวลานี้ข้าพเจ้าได้เป็นแม่ทัพมาปราบศึกศัตรู ตั้งประจำจัดราชการอยู่ยังนครหลวงพระบางแล้ว ฝ่ายพระยานนทบุรีข้าหลวงก็ยังมีประจำอีกนายหนึ่งมากเกินไป โปรดเกล้า ฯ ให้พระยานนทบุรีไปเป็นข้าหลวง ๕ หัวเมือง อยู่ ณ เมืองเชียงใหม่ ให้พระยานนทบุรีมอบการงานในหน้าที่ข้าหลวงประจำนครหลวงพระบางต่าง ๆ ให้แก่ข้าพเจ้าจนสิ้นเชิง และเมื่อข้าพเจ้าจะมีราชการไปปราบปรามข้าศึกศัตรูที่ใด ก็ให้ข้าพเจ้ามีอำนาจจัดผู้ใดผู้หนึ่งซึ่งข้าพเจ้าเห็นสมควร ให้เป็นข้าหลวงที่ ๒ อยู่รักษาราชการแทน ก็จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ข้าพเจ้าจัดตั้งแต่งแทนได้ตามชอบใจ เมื่อพระยานนทบุรีได้มอบ

หมายสรรพราชการต่าง ๆ เรียบร้อยแล้ว ให้ข้าพเจ้าจัดส่งลงไปเผ้าทูลละอองธุลีพระยาท ณ กรุงเทพ ฯ เมื่อได้มอบหมายการงานกันเสร็จเรียบร้อยแล้ว ข้าพเจ้าได้จัดการเลี้ยงดูเพื่อเป็นการเลี้ยงส่งพระยานนทบุรีตามสมควร เมื่อพระยานนทบุรี (พระยาไกรโกษา ทัต สิงห์เสนี) จะกลับกรุงเทพ ฯ ได้มายืมเงินข้าพเจ้า ๕๐ ชั่ง ว่าจะใช้หนี้เขา ข้าพเจ้าได้เอาเงินกองกลางของทหาร ๕๐ ชั่งใช้แทน รวมทั้งเจ้านายหลวงพระยางยืมไปเป็นเงิน ๕๕๐ ชั่ง ด้วยถูกช่อเผาบ้านเมือง ไม่มีเรือนจะอยู่อาศัย ยืมไปทำเรือนอยู่ ข้าพเจ้าจึงเอาเงินกองทหารรองให้ หวังใจว่าเมื่อถึงกรุงเทพ ฯ จะเบิกใช้ให้

ณ วัน ๑ ๑ ๔ ค่ำ จ.ศ. ๑๒๕๐ มิสเตอร์คอลินซ์ได้มาหาข้าพเจ้า ๆ ได้ชี้แจงให้มิสเตอร์คอลินซ์ทำแผนที่คิดตัดถนนในเมืองนครหลวงพระบางเพิ่มขึ้นอีกหลายตำบล

ณ วัน ๓ ๑๑ ๔ ค่ำ จ.ศ. ๑๒๕๐ เวลาราวเที่ยง ข้าพเจ้าพร้อมด้วยเจ้านายท้าวพระยาลาวข้าราชการที่นครหลวงพระบางได้มาส่งพระยานนทบุรีกลับกรุงเทพ ฯ ในเวลาบ่ายวันนี้สับเจ็กชะเด็กได้กลับจากการทำแผนที่มาถึงนครหลวงพระบาง มิสเตอร์คอลินซ์ได้พามาหาข้าพเจ้า

ณ วัน ๓ ๓ ๔ ค่ำ จ.ศ. ๑๒๕๐ ข้าพเจ้าได้สั่งให้หม่อมราชวงศ์ตายขึ้นไปรักษาราชการเมืองงอย เพื่อเปลี่ยนให้หลวงพิศณุเทพกลับมานครหลวงพระบาง ในเวลาบ่ายวันนี้มองซิเออร์กาลองเยซึ่งจะเดินทางไปเชียงใหม่ เมื่อไปถึงเมืองเชียงแสนแล้วต้องกลับมายังเมืองนครหลวงพระบาง ได้มาหาข้าพเจ้ารายงานว่าจะเดินทางไปเมืองเชียงใหม่ก็ไปไม่ได้ ด้วยกองทัพสยามกับพวกเมืองเชียงตุงกำลังรบกันอยู่

ณ วัน ๖ ๖ ๔ ค่ำ จ.ศ. ๑๒๕๐ เวลาบ่าย พระยาเมืองซ้ายได้นำหนังสือราชการมาส่งข้าพเจ้าใจความว่า ช่องเหลืองยกมาตั้งอยู่ที่เมืองแสน ๕ ตำบล

วันนี้ได้รับท้องตราพระราชสีห์ตอบรับรายงานจัดราชการต่าง ๆ และมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้า ฯ ว่า การที่ข้าพเจ้าจะจัดราชการอย่างใดแล้วรอฟังอนุญาตจากกรุงเทพ ฯ นั้น ไม่เป็นการสมควร เพราะหนทางไกลมาก ทั้งทางกรุงเทพ ฯ ก็ไม่ทรายการหนักเบาโดยละเอียด ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ข้าพเจ้าเป็นแม่ทัพและเป็นข้าหลวงจัดราชการบ้านเมืองปรายปรามโจร

ผู้ร้ายในเขตต์เมืองหลวงเต็มอำนาจสิทธิขาด ทั้งเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยต่างพระเนตรพระกรรณแล้ว เมื่อข้าพเจ้าเห็นสมควรจะจัดการอย่างไร ซึ่งชอบด้วยราชการแล้วก็โปรดเกล้า ฯ ให้จัดได้ทีเดียว

วัน ๒ ๑๔ ๔ ค่ำ จ.ศ. ๑๒๕๐ ข้าพเจ้าได้สั่งนายเงินว่า เรือที่กัปตันนิคอลองขอให้ช่วยว่าจ้างให้เขานั้น เจ้าราชวงศ์ได้เป็นธุระให้เสร็จแล้ว ให้นายเงินไปรับเอาที่พระยาเมืองซ้าย ในวันนี้ได้เรียกเจ้าราชวงศ์ เจ้าราชภาคิไนย์ หม่อมราชวงศ์เล็ก ศิริวงศ์ ฯ กับขุนศาลตุลาการพร้อมกันประชุมจัดการแบ่งมฤดกของเจ้าราชสัมพันธวงศ์ ผู้ถึงแก่กรรมแจกแก่บุตรภรรยา

ณ วัน ๓ ๑๐ ๔ ค่ำ จ.ศ. ๑๒๕๐ มองซิเออร์กาลองเย ซึ่งกลับมาจากเมืองเชียงแสนนั้น มาลาไปเมืองฮานอยจะไปทางเมืองแถง

ณ วัน ๔ ๑๑ ๔ จ.ศ. ๑๒๕๐ ได้รับตราพระราชสีห์โปรดเกล้า ฯ ว่าหลวงพิศณุเทพข้าหลวงที่ ๒ ได้มาประจำอยู่ก็ช้านานแล้ว ข้าพเจ้าได้รับตำแหน่งแม่ทัพและข้าหลวงอยู่ เป็นการป่วยการคนไปอีกคนหนึ่ง เพราะฉะนั้นให้ข้าพเจ้าสั่งให้หลวงพิศณุเทพมอบหมายสรรพราชการให้แก่ผู้หนึ่งผู้ใดที่ข้าพเจ้าเห็นสมควรให้เรียบร้อยแล้ว ให้ข้าพเจ้าส่งหลวงพิศณุเทพกลับกรุงเทพพระมหานคร กับได้รับรายงานหลวงศัยกรปลาศซึ่งตั้งรักษาราชการอยู่ในเมืองหัวพันห้าทั้งหกว่า ได้ยกกำลังไปต่อสู้พวกช่อ พวกช่อแตกพ่ายหนีไป เวลานี้กำลังพวกช่อระส่ำระสาย หลวงศัยกรปลาศได้ตั้งรักษาการกักด่านทางไว้โดยกวดขัน

ณ วัน ๗ ๑๔ ๔ ค่ำ จ.ศ. ๑๒๕๐ ข้าพเจ้าได้จัดการแต่งงานให้เจ้าเวียง (ชาย) กับเจ้าตุ่น (หญิง) ตามที่ได้มาขอให้ช่วยเป็นธุระ ได้ให้เจ้าย่าวนุ่งผ้าเยียระบับขี่ช้างออกจากค่ายภูสีไปยังบ้านเจ้าสาว แล้วพวกเจ้าสาวพาเจ้าสาวมาสมทบแห่กลับมาทำขวัญที่ค่ายภูสี ฝ่ายเจ้าสาวแต่งนุ่งห่มอย่างที่เขานิยมกันว่าสวยงาม แปลกแต่ที่เอาใบลานมาวงเข้าเท่าหัว แล้วร้อยดอกรักยัดใบลานทำเหมือนมงกุฎกษัตริย์ มียายสีตั้งเหมือนทำขวัญนาค แล้วมีท่านผู้เฒ่าคนหนึ่งรำพันให้ศีลพรต่าง ๆ เพื่อเป็นสวัสดิมงคลเสร็จแล้ว เจ้านายที่เป็นใหญ่ในหมู่นั้นผูกมือให้คู่ข่าวสาว ต่อมาก็มีอาวุโสรอง ๆ ลงมาผูกข้อมือข่าวสาวต่างพิธีรดน้ำของเรา

ณ วัน ๕ ๑๕ ค่ำ ปีฉลู เอกศก จุลศักราช ๑๒๕๑ ตรงกับรัตนโกสินทร์ ๑๐๘ หรือพระพุทธศักราช ๒๔๓๒ ในวันนี้ได้ประชุมเจ้าราชวงศ์ เจ้าราชภาคิไนย์ และตุลาการเพื่อแบ่งทรัพย์มฤดกเจ้าราชสัมพันธวงศ์อีกวัน ๑ ได้ตกลงแบ่งให้บุตรภรรยาไปโดยเรียบร้อยเสร็จแล้ว

ณ วัน ๖ ๑๖ ๕ ค่ำ ปีฉลู จุลศักราช ๑๒๕๑ เวลา ๕ โมงเช้า (๑๑ ก.ท.) พระสวามิภักดิ์ได้พาจีนช่อ ๑๓ คน ที่ได้ลงมานครหลวงพระบางมาหาข้าพเจ้า ข้าพเจ้าได้พูดชี้แจงให้พวกช่อมาอยู่เสียในเขตต์แขวงเมืองหลวง ซึ่งจะอยู่ในแขวงหัวพันห้าทั้งหกและเมืองพวนต่อไปนั้นไม่ได้ ด้วยเวลานี้จะจัดการบ้านเมืองและปรายปรามช่อจะไม่ให้มีอยู่ในหัวพันห้าทั้งหกอีกต่อไป และได้แจกเงินให้ช่อเหล่านั้นซื้อสะเบียงอาหารตามสมควร

ณ วัน ๑ ๑๗ ๕ ค่ำ จ.ศ. ๑๒๕๑ ได้ให้อนุญาตขัดที่ค่ายพักประดับด้วยดอกไม้และใบไม้กล้วยอ้อยเพื่อจะมิเทศน์มหาชาติ ๑๓ กัณฑ์เจ้านายท้าวพระยาลาวพากันช่วยขัดเข้าของถวายพระและตกแต่งประกวดประชันกันตามเพศพื้นบ้านเมืองอย่างงดงาม ในวันรุ่งขึ้นได้นิมนต์พระลาวในเมืองนครหลวงพระบางมาเทศน์มีกัณฑ์ซ้อนด้วยรวม ๑๖ กัณฑ์ ในวันนี้กัปตันนิคอลองได้กลับขึ้นไปเมืองแถงอีก

ณ วัน ๕ ๑๑ ๕ ค่ำ หลวงพิศณุเทพได้กลับจากเมืองงอย มารายงานต่อข้าพเจ้า ๆ ได้ชี้แจงแก่หลวงพิศณุเทพว่าได้มีท้องตรามาเรียกให้หลวงพิศณุเทพกลับกรุงเทพ ฯ

ณ วัน ๗ ๑๓ ๕ ค่ำ เวลาย่ายดอกเตอร์มาเซฝรั่งเศสได้มาหา ข้าพเจ้าเขาพูดว่า กองทัพฝรั่งเศสที่เมืองแถงได้รับคำสั่งเยเนราลแต่เมืองฮานอย ให้ไล่ทหารไทยที่ตั้งรักษาการอยู่ที่บ้านสามหมื่นเมืองแถงนั้นให้ออกไปเสียโดยเร็ว ฝ่ายพวกทหารไทยที่ได้ตั้งรักษาราชการอยู่ได้ตอบฝรั่งเศสว่าไม่ไปเพราะยังไม่ได้รับคำสั่งของท่านแม่ทัพ ข้าพเจ้าได้ตอบดอกเตอร์มาเซว่า การที่เราทำเช่นนี้ก็โดยได้ตกลงกันพร้อมเพรียงทั้งสองฝ่ายก่อนแล้ว ด้วยความที่ข้าพเจ้าไม่ไว้ใจจึงได้ทำเป็นหนังสือ สัญญาไว้ต่อกันทั้ง ๒ ฝ่าย โดยลงนามมองซิเออร์ปาวีร์ และกอมอดอง เปนนากา พร้อมด้วยข้าพเจ้าว่าเราทั้ง ๒ ฝ่ายให้คงตั้ง รักษาการอยู่ ที่เมืองแถงด้วยกันจนกว่าจะได้ มีคำสั่งจากเกาเวอนแมนต์ ๒ ฝ่ายตกลงกันประการใดแล้ว เราจะได้ปฏิบัติตามคำสั่งนั้นทุกประการ และการที่ดอกเตอร์มาเซมาบอกครานี้ก็ทำประหนึ่งว่าได้รับคำสั่งจากเกาเวอนแมนต์ของฝรั่งเศสให้มาเจรจา

แทนและตั้งใจจะให้ข้าพเจ้าสั่งถอนทหารออกจากเมืองแถง ข้าพเจ้าจึงได้ตอบตัดความว่า ที่จะให้ข้าพเจ้าสั่งถอนทหารไทยเสียในเวลานี้นั้น ข้าพเจ้ายังทำตามไม่ได้ ดอกเตอร์มาเซจึงได้พูดว่าถ้าเช่นนั้นจะมีหนังสือบอกไปยังเมืองซานอย แล้วก็ลากลับไป ดอกเตอร์มาเซผู้นี้มีกิริยาวาจาหยาบคายเป็นผู้อยู่ประจำนครหลวงพระบางแทนมองซิเออร์ปาวี

ณ วัน ๒ ๑๕ ๕ ค่ำ เวลาบ่าย ๕ โมง (๕ ล.ท. เศษ) ข้าพเจ้าและพวกออฟฟิเซอร์ได้พากันไปคารวะเจ้านครหลวงพระบางเพื่อความนิยมสำหรับปีใหม่

ณ วัน ๓ ๑๖ ๕ ค่ำ พระยาเมืองขวาได้มาลาข้าพเจ้าไปราชการเมืองพิชัย

ณ วัน ๔ ๑๗ ๕ ค่ำ วันนี้ข้าพเจ้าได้เลี้ยงเช้าแช่เจ้านายท้าวพระยาลาวและพวกออฟฟิเซอร์ที่ทำเนียบ

ณ วัน ๖ ๑๙ ๕ ค่ำ ขุนสารกิจได้กลับจากราชการเมืองพิชัยมารายงานข้อราชการ

ณ วัน ๓ ๑๘ ๕ ค่ำ พวกนาซายนันเมเยอร์ กลับจากราชการรักษาฉางเข้าที่ เมืองชุนได้มารายงานข้อราชการ

ณ วัน ๔ ๑๙ ๕ ค่ำ ข้าพเจ้าพร้อมด้วยเจ้าราชวงศ์ เจ้าราชภาคิไนย์ตรวจดูกฎหมายประกาศเมืองเชียงใหม่ว่าข้อใดจะสมควรใช้ราชการที่นครหลวงพระบางได้บ้าง

ณ วัน ๗ ๑๒ ๕ ค่ำ ขุนเดชมาแต่เมืองหนองคายได้มาหา ข้าพเจ้าบอกว่า เป็นคนมาแต่กรุงเทพ ฯ มากับพระอมรวิไสยสรเดช (โต บุนนาก) แล้วเลยอยู่ที่เมืองหนองคาย การที่มานครหลวงพระบางคราวนี้ก็มาโดยกิจธุระส่วนตัว โดยที่ได้ทราบว่าข่าวหนีมาอยู่นครหลวงพระบางจึงได้มาตาม ถ้ามีทางทำมาหากินที่เมืองหลวงพระบางก็อยากจะอยู่ด้วย สอบถามดูได้ความว่าเป็นช่างไม้ ข้าพเจ้าจึงว่าถ้าจะสมัครทำช่างไม้ก็ได้ตกลงแล้ว ข้าพเจ้าได้มอบให้ทำการงานอยู่กับพระวิชิตนายช่างใหญ่กรมการเมืองพิชัย

ณ วัน ๓ ๑๖ ๖ ค่ำ หลวงจำนงยุทธกิจได้กลับจากราชการเมืองซ่อนได้มาหารายงานข้อราชการคุมทหารมาด้วย ๓๙ คน ทหารเมืองนครหลวงพระบาง ๓๐ คน ช่อ ๒๐ เด็กลูกแม่วและเย้าที่กำพร้าซึ่งช่อได้ฆ่าบิดามารดาเสียหมดแล้วกวาดเอาเด็กไปเป็นชะเลย ๑๙ คน ข้าพเจ้าได้แจกเงินให้ลูกแม่วเย้าคนละเฟืองแล้วมอบตัวให้หลวงจำนงยุทธกิจเลี้ยงไว้

๙๖ รูปแรกนาขวัญ เมื่อเป็นเสนาบดีกระทรวงเกษตรพาณิชยการ

ณ วัน ๕ ๓ ๆ ๖ ค่ำ นายควงกัปตันกับออฟฟิเซอร์ ๔ นาย คุมทหาร ๗๐ คนกลับจากเมืองหัวพันห้าทั้งหกได้มาถึงแล้วรายงานข้อราชการ ในวันนี้เวลาบ่าย ๔ โมง (๔ ล.ท.) ดอกเตอร์มาเซได้มาหาข้าพเจ้าฟ้องว่ามีออฟฟิเซอร์ของข้าพเจ้าเตะเอาคนใช้เขมรของเขา ข้าพเจ้าให้สืบสวนได้ตัวว่าสัปยวดเป็นผู้เตะ ในเวลานั้นสัปยวดเป็นบ้า การก็เลิกกันไป นายยวดผู้นี้เป็นนักเรียนสอยไล่ได้ประโยค ๒ รุ่นเก่ามีความรู้ภาษาไทยดีในเวลานั้นได้เป็นเสมียนไปกับข้าพเจ้า สติเสียเป็นบ้ามากถึงกับจะเผาตัวเองจะต้องส่งกลับ

ณ วัน ๓ ๆ ๖ ค่ำ เวลาย่ำค่ำข้าพเจ้าได้เชิญเจ้าราชวงศ์ เจ้าราชภาคิไนย์ มิสเตอร์คอลินซ์ หลวงพิศณุเทพ และพวกออฟฟิเซอร์พร้อมกันรับประทานอาหารเย็นเพื่อเป็นการเลี้ยงส่งหลวงพิศณุเทพกลับกรุงเทพ ฯ มีข่าวสาวมาขับรำโอ้โลมเป็นการครึกครื้นสนุกสนานกันอยู่จนเวลา ๒ ยามเศษ (๑๒ ล.ท. เศษ) จึงเลิกต่างคนต่างกลับที่พัก

ณ วัน ๔ ๆ ๖ ค่ำเวลาเที่ยง (๑๒ ก.ท.) ข้าพเจ้าและออฟฟิเซอร์พร้อมกันไปส่งหลวงพิศณุเทพกลับกรุงเทพ ฯ และมีพลทหารกลับด้วย ๓ คนพระสวามิภักดิ์กับครอบครัวอีก ๘ คน และข้าพเจ้าได้ฝากสัปยวดเสมียนให้กลับกรุงเทพ ฯ อีก ๑ คน

เวลานี้ได้ทราบว่าทางกรุงเทพพระมหานครได้ใช้วันที่ เดือน ปี รัตนโกสินทรศกแล้ว เพราะฉะนั้นรายงานต่อไปนี้จึงได้จดวันที่เดือน ปี รัตนโกสินทรศกแทนวัน เดือนปีจันทรคติแรมอย่างที่เคยทำมาแล้วทั่วกัน หมายความว่าเลิกใช้วันจันทรคติกาล คงใช้วันเดือนตามสุริยคติกาลสืบต่อมาจนบัดนี้

ครั้น วันที่ ๑๒ พฤษภาคม รัตนโกสินทร์ศก ๑๐๘ เล็ยเตอร์แนนท์ พลอยได้กลับจากราชการเมืองซ่อนทหารกลับมาด้วย ๘ คนมารายงานข้อราชการแก่ข้าพเจ้า

ณ วันที่ ๑๘ พฤษภาคม มีราชการได้ส่งนายสันล่ามกลับกรุงเทพ ฯ

ณ วันที่ ๒๐ พฤษภาคม สัปลุตเตอร์แนนท์เจ็กกลับจากราชการแผนที่ได้มารายงานต่อข้าพเจ้า

ณ วันที่ ๒๑ พฤษภาคม ข้าพเจ้าได้ประชุมออฟฟิเซอร์ แบ่งหน้าที่ทำการสำหรับบ้านเมืองให้เป็นหัวหน้าการถนนและทำอิฐเผาอิฐเป็นต้น กับได้ทราบว่าทหารที่เกณฑ์มารับราชการนั้นหนีราชการมากขึ้นจึงได้ สั่งเจ้าราชภาคิไนย์ไว้ว่า ถ้าต่อไปทหารที่ ได้ เรียกมาฝึกหัดใหม่หนี

ราชการจับตัวได้ให้ เจ้าราชภาคิไนย์ ลงโทษเฆี่ยน ๙๐ ที ขังคุกไว้ ๗ ปี ในเวลาบ่ายวันนี้ กัปตันนิคอลองได้กลับจากเมืองแถงมาเยี่ยมข้าพเจ้าสนทนาปราศรัยกันตามสมควรแล้วกลับไป

วันที่ ๒๓ พฤษภาคม เวลาบ่าย ๔ โมงเศษ (๔ ล.ท. เศษ) กัปตันนิคอลอง และดอกเตอร์มาเซได้มาหาข้าพเจ้าพูดถึงเรื่องทหารไทยที่เมืองแถงได้พูดท่าโน้นท่านี้ เพื่อจะให้ข้าพเจ้าสั่งถอนทหารกลับ ข้าพเจ้าขัดข้องไม่ยอมทำตาม คิดว่าทำการกับคนที่พูดกลับกลอกไม่รู้จักจบเช่นนี้ลำบากใจจริง ๆ ถ้าได้ทำการรบกับข่อเสียยังจะง่าย และสบายใจกว่าที่จะพูดกับพวกคนพาลเกเรเกตุเช่นนี้ ข้าพเจ้าจึงตอบห้วน ๆ ว่า ข้าพเจ้าไม่รับเข้าใจอะไรทั้งหมด นอกจากเข้าใจว่าเมืองแถงนี้เป็นเมืองกลางตั้งรักษาอยู่ด้วยกันทั้ง ๒ ฝ่าย ถ้าฝรั่งเศสเอาอาวุธเข้ามาในเขตต์แขวงที่เมืองไทยรักษาอยู่โดยไม่บอกกล่าว แล้วต้องรบกัน จะไม่ยอมให้ เดิรลอยนวนเล่น เป็นอันขาด ข้าพเจ้าจนใจว่าเวลานี้เกาเวอนแมนต์สั่งให้รักษาการสงบอยู่ มิฉะนั้นข้าพเจ้าจะขอรบกับฝรั่งเศส

วันที่ ๒๔ พฤษภาคม มิสเตอร์คอลินซ์ได้มาขอลาวันเดือนปีที่พวกข่อได้มาหาข้าพเจ้า ๆ ก็อนุญาตให้ลาไปมีพวกองยาและองทั่ง

วันที่ ๒๕ พฤษภาคม ข้าพเจ้าได้ตรึกตรองข้อราชการทางเมืองแถงในเรื่องที่กองทหารฝรั่งเศสรบกวนแกล้งพวกทหารไทยต่าง ๆ เกรงว่าจะเกิดความขึ้น จึงเห็นว่าควรจะเรียกเล็ยเตอร์-แนนท์เจ็กซึ่งตั้งรักษาราชการอยู่ ณ ค่ายสามหมื่นกลับมาฟังข่าวคราวดูเสียสักพักหนึ่งจึงได้จัดให้นายซามแอดติงสัปลุตเตอร์แนนท์ กับทหารนายไพร่ ๑๔ คนขึ้นไปรักษาราชการอยู่ที่ด่านบ้านสบนาวเรียกกองลุตเตอร์แนนท์เจ็กกลับนครหลวงพระบาง ในวันนี้เจ้าน้อยอินทวิไชยได้มาลาข้าพเจ้ากลับไปเมืองแพร่ ข้าพเจ้าได้ฝากหนังสือราชการเรื่องการสะเบียงถึงพระยาแพร่ไปด้วยฉะบับหนึ่ง

วันที่ ๒๖ พฤษภาคม กัปตันนิคอลองได้มาพ้องต่อข้าพเจ้าว่าทหารไทยได้ทำกิริยาหยายคายดูถูกเขา แต่เขาจำตัวไม่ได้ ข้าพเจ้าได้สั่งให้หลวงจำนงยุทธกิจสืบหาตัว แล้วเขาพูดคุยกับข้าพเจ้าพอเวลาสมควรก็ลากลับไป

วันที่ ๓๐ พฤษภาคม ข้าพเจ้าได้สั่งเร่งให้หลวงยุทธการบัญชาริยชำระความเรื่องทาสลูกหนี้ในเมืองหลวงพระบาง

วันที่ ๑ มิถุนายน ร.ศ. ๑๐๘ เวลาเที่ยงแล้ว (๑๒ ล.ท.) ข้าพเจ้าได้สั่งให้ลงโทษนายถม สัปลุตเตอร์แนนท์ในขะเด็ดซึ่งได้กระทำชู้กับนางทองสีเมียนายคำ ลุตเตอร์แนนท์ กับนางสาวปล้องผู้ชักสื่อให้ตีเสียคนละ ๓๐ ที แต่นางทองสียังเป็นไข้อยู่ให้งดรอไว้จนกว่าจะหายดีแล้วเมื่อไรจึงให้ลงโทษ

วันที่ ๓ มิถุนายน นายเสงกองแผนที่ได้กลับมาถึงนครหลวงพระบางมาหา รายงานข้อราชการที่ได้ไปกระทำมาแล้ว

วันที่ ๗ มิถุนายน ข้าพเจ้าได้ทรายว่าราษฎรเกิดไข้เจ็บกันชุกชุมขึ้น จึงได้สั่งให้พวกหมอทหารออกแจกยารักษาราษฎรตามกำลังที่จะช่วยเหลือได้

วันที่ ๘ มิถุนายน ได้รับรายงานว่านายกรุดเกียจครันไม่ ทำการตามหน้าที่ ได้สั่งให้ตีเสีย ๒๐ พอเข็ดหลาย

วันที่ ๑๐ มิถุนายน หลวงยุทธการบัญชาได้มารายงานว่า ตามที่ได้สั่งให้ตั้งกองเลี้ยงอาหารพวกออฟพีเซอร์ ไม่เห็นใครมารับประทานอาหารเลย ซอยแต่เบิกเอาเงินเบี้ยเลี้ยงไปซื้อกินตามชอบใจ จึงได้ให้สอบสวน ได้ความว่าเบิกเบี้ยเลี้ยงไปแล้วไปเที่ยวเลอะเทอะเสียอย่างอื่น ส่วนค่ากินนั้นมักซื้อเชื่อเขากิน เกิดมีการทวงหนี้สินพ้องร้องกันไม่หยุด จึงได้สั่งห้ามไม่ให้จ่ายเบี้ยเลี้ยงและให้ตรวจชื่อเวลากินเข้า ถ้าใครขาดไต่สวนได้ความผิดแล้วจะลงโทษ

วันที่ ๑๑ มิถุนายน ข้าพเจ้าได้ทรายข่าวจากราษฎรเที่ยวพูดโจษกันว่า การที่เจ้านายได้ประกาศให้เลิกทาสนั้น เพราะเจ้านายมีความประสงค์จะเอาคนไปเป็นทหารและจะเก็บเอาเงินค่าหลังคาเรือนอีก จนพวกที่โง่เขลาเชื่อถือ ได้มีเรื่องปรากฏขึ้นในโรงศาลเมื่อศาลตัดสินให้ทาสผู้ต้องคดีนั้นเป็นไทยทาสผู้นั้นก็หายอมไม่ ขอสมัครเป็นทาสอยู่อย่างเดิม เมื่อสอบสวนได้ความดังกล่าวแล้วข้างต้น ข้าพเจ้าได้สั่งให้ทำคำประกาศป่าวร้องให้ราษฎรทรายทั่วกันว่า การที่เล่าลือกันนั้นไม่จริงอย่าให้ใครเชื่อถือ ถ้าผู้ใดจับตัวคนที่กล่าวเล่าลือได้จะให้เงินรางวัลคนละ ๓ ตำลึง

ในวันนี้พระยาเมืองจันได้ส่งหนังสือมาให้ ๒ ถุงว่า เป็นของฝรั่งเศส จึงให้ส่งไปให้กัปตันนิคอลลอง พอเวลาเย็นกัปตันนิคอลลองได้มาหาข้าพเจ้าบอกว่าหนังสือ ๒ ถุงนั้น เป็นของกัปตันนิคอลลองจะส่งไปเมืองแถง แต่เหตุไรจึงส่งกลับมาเสีย ข้าพเจ้าจึงให้ไปถามเจ้าราชวงศ์ว่า

หนังสือนี้ได้ส่งมาจากที่ใดใครเป็นผู้นำมาส่งให้สอบถามดูให้ได้ความชัดเจน แล้วให้จัดเรือและคนนำหนังสือนี้ไปส่งเมืองแถงต่อไป

วันที่ ๑๓ มิถุนายน เวลาเช้า ๓ โมงเศษ (๙ ก.ท. เศษ) ได้จัดการที่จะย้ายให้เจ้านครหลวงพระบางไปอยู่คุ้มใหม่ ซึ่งได้สร้างขึ้นในที่เดิมมีกระบวนแห่กองหน้าทหารถือไปพวกเศรษฐีและพราหมณ์นุ่งห่มขาวสวมตลุมพอกถือเทียน เศรษฐีหามโอเงินใส่เข้าเปลือกเข้าสารแก้วแหวนเงินทอง ตัวเจ้าหลวงแต่งเต็มยศนุ่งห่มล้วนแล้วไปด้วยเยียระบับ มีเจ้านายท้าวพระยาลาวและข้าราชการฝ่ายสยามตาม กัปตันนิคอลองฝรั่งเศสจัดพวกเขมรชะเด็กของเขาตามไปด้วย ๖ คน ครั้นถึงคุ้มใหม่แล้วพวกพราหมณ์ และเศรษฐีได้สวดชยันโต มีเครื่องดนตรีประโคม ชลุ่ยไม้ออ ๑ แคน ๑ คู่เสร็จพิธีแล้ว เจ้าหลวงได้เชิญข้าพเจ้าออฟพีเซอร์ไทยและฝรั่งนั่งโต๊ะรับประทานอาหารกลางวันพร้อมกันเสร็จแล้วต่างคนต่างลากลับ ในวันนี้เวลาบ่าย ๓ โมงเศษ (๓ ล.ท. เศษ) หมอเทียนยี้ได้กลับจากกรุงเทพ ฯ ถึงนครหลวงพระบาง

วันที่ ๑๔ มิถุนายน ข้าพเจ้าได้สั่งออฟพีเซอร์ผู้ใหญ่ผู้น้อยพร้อมกันพิจารณาและปรึกษาโทษนายเชยทหารขึ้นใหญ่ ซึ่งต้องหาว่าเป็นผู้ร้ายลักสิ่งของรายฎรและหลบหนีกองทัพ พวกออฟพีเซอร์ลงความเห็นตัดสินให้เฆี่ยนนายเชย ๙๐ ที แล้วประหารชีวิตเสีย ข้าพเจ้าเห็นชอบด้วยและให้ยกโทษเฆี่ยนเสีย ให้เอาตัวนายเชยไปประหารชีวิตในวันนั้นแล้ว

ในวันนี้เวลาบ่าย ๕ โมง (๕ ล.ท.) กัปตันนิคอลองได้มาหาข้าพเจ้าพูดถึงเรื่องหนังสือ ๒ ถุงที่จะส่งไปเมืองแถงแล้วถูกส่งกลับคืนมาอีก ข้าพเจ้าได้พูดไกล่เกลี่ยกัปตันนิคอลองโกรธมาก หาความว่าเราดถูกดูหมิ่นข้างได้ชี้แจงกันนานจนกว่าจะหายโกรธกลับบ้านข้าพเจ้าเห็นว่าจะเป็นการพาลเกเรจึงได้สั่งให้พระพลัยฎาจัดให้ กัปตันดวงและสัปลุตเตอร์แนนท์นินขึ้นไปจัดการเรื่องหนังสือ ๒ ถุงนั้นให้เรียบร้อย แล้วให้สัปลุตเตอร์แนนท์นินเปลี่ยนให้นายซามกลับนครหลวงพระบาง กัปตันดวงกับสัปลุตเตอร์แนนท์นินได้ออกจากนครหลวงพระบางไปแต่วันที่ ๑๕ มิถุนายน แล้ว

วันที่ ๑๖ มิถุนายน กัปตันนิคอลองได้มาหาข้าพเจ้าพูดเรื่องหนังสือ ๒ ถุงนั้นอีก หาความว่าคนโน้นแกล้งคนนี้ห้ามเลอะเทอะถ้าจะเชื่อลงโทษตามคำกัปตันนิคอลอง แล้วนายทหารต้นทางทั้งหลายต้องถูกลงโทษหมด ข้าพเจ้าจึงได้พูดชี้แจงตัดความว่าได้จัดการให้เรียบร้อยแล้วขอให้ท่านกัปตันหมดความเดือดร้อนสักที

วันที่ ๑๗ มิถุนายน หลวงภักดีนครปลาคได้ส่งของที่กองทหารไปตีพวกแม้วลาวซึ่งแตกหนีไปมายังนครหลวงพระบาง มีม้าผู้ ๓ ม้า ม้าเมีย ๔ ม้า ลูกม้า ๑ กะทะเหล็ก ๑๓ ใบ เครื่องนุ่งห่มต่าง ๆ ๔ เข่ สามง่าม ๑ อัน ลูกพรวนผูกคอม้า ๓ สาย ตาพรูปเป็นขอ ๑ คู่

วันที่ ๒๑ มิถุนายน หลวงจำนงยุทธกิจได้ให้ท้าวคำเมืองซ่อนนำช่อชื่อกอเจืองและพวกข่าวช่ออีก ๑๐ คนมาหาข้าพเจ้า ๆ ได้พูดชี้แจงเพื่อให้ลงมากรุงเทพ ฯ กอเจืองก็ยอมทำตาม กอเจืองคนนี้เป็นหัวหน้าพวกช่อ แรกที่ยกมารบกวนยกมาตีพวนรุกมาจนถึงเมืองเวียงจันทร์ จนพระยามหาอำมาตย์ (ชื่น กลียาณมิตร์) ซึ่งไปเก็บส่วยอยู่เมืองอุบล ฯ ได้ทราบเหตุจึงได้มารวบรวมกำลังยกมาปราบปราม

ครั้นต่อมาญวนรบกับฝรั่งเศส เจ้าญวนได้เรียกกอเจืองและพวกไพร่พลให้ไปรบกับฝรั่งเศส กอเจืองถูกอาวุธบาดฝรั่งเศสตามตัวหลายแห่ง บัดนี้ฝรั่งเศสได้ยึดเขตต์แดนญวนหมด กอเจืองอยู่ไม่ได้จึงได้มายอมอ่อนน้อมสวามิภักดิ์กับไทย ข้าพเจ้าเห็นว่าเป็นคนสำคัญจะให้อยู่ทางเมืองหลวงพระบางไม่ได้ จึงได้ส่งกอเจืองและครอบครัวลงมากรุงเทพ ฯ อยู่จนชีวิตหาไม่

วันที่ ๒๓ มิถุนายน พระยาศรีสัญไชยได้นำพระยาหลวงแว่นคำ พระยาคำมีและข่าวคนลื้อ ๑๐ คนมาหาข้าพเจ้า ๆ ได้สอบถามได้ความว่า ได้หนีแตกมาแต่เมืองอูมีครอบครัวมาตั้งพักอาศัยอยู่เมืองไชร์ รวมพรรคพวกราว ๒๐๐ คนเศษ จะขอพึ่งบารมีอาศัยตั้งทำมาหากินอยู่ตำบลบ้านแพงภูหองแขวงเมืองพิชัย ข้าพเจ้าได้อนุญาตให้อยู่ได้ตามชอบใจ แล้วแจกเงินให้พวกหัวหน้าคนละ ๑๐ บาท ข่าวคนละกึ่งตำลึง และได้สั่งให้เจ้าราชวงศ์ช่วยเป็นธุระอุปการตามสมควร

วันที่ ๒๔ มิถุนายน ข้าพเจ้าได้สั่งให้นายพินัย ฯ คุมพวกช่อกอเจือง ๒๐ คนและมิทหารอีก ๑๖ คนกลับกรุงเทพ ฯ วันนี้เล็ยเตอร์แนนท์เจ๊กซึ่งตั้งรักษาราชการอยู่ที่ค่ายสามหมื่นเมืองแถงพร้อมด้วยไพร่พล ๒๐ คนได้มาถึงนครหลวงพระบาง และนายซามซึ่งรักษาราชการอยู่ที่เมืองสบนาวได้กลับมาพร้อมกับกองเล็ยเตอร์แนนท์เจ๊กด้วย

วันที่ ๒๖ มิถุนายน กัปตันนิคอลองกับหมอมาเซได้มาหาข้าพเจ้าพูดถึงการที่เขาทั้ง ๒ จะกลับกรุงเทพ ฯ ในวันที่ ๑ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๐๘ ข้าพเจ้าได้แกล้งพูดต่อว่ากัปตันนิคอลองว่าเรื่องหนังสือที่นำส่งไปเมืองแถงแล้วต้องส่งกลับโดยความเข้าใจผิดก็ได้ลงโทษผู้ที่ทำการโง่เขลาให้

แล้ว ยัดนี้นายโสมคนใช้ของกัปตันนิคอลองแกลังเที่ยวพูดเอดตะโรว่าออฟฟิเซอร์เที่ยวปล้นกลางวัน นายโสมจะมีความผิดบ้างหรือไม่ พอได้เวลาสมควรแล้วก็ลากลับไป ในเวลาเย็นวันนี้ข้าพเจ้าได้สั่ง กัปตันดวง เรียกตัว แสนแก้วสัปลุตเตอร์แนนท์ตาย ซึ่งรักษาราชการอยู่ เมืองงอยลง มากับตัว นายซามด้วย ให้ลงโทษขังเสียคนละ ๑ เดือน

วันที่ ๒๙ มิถุนายน ได้มีการเลี้ยงส่งกัปตันนิคอลองและดอกเตอร์มาเซกลับกรุงเทพ ฯ

พอวันที่ ๑ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๐๘ พวกฝรั่งเศสกลับกรุงเทพ ฯ แล้ว การหยุมหยิมเล็ก ๆ น้อย ๆ ซึ่งเป็นเรื่องกวนใจให้หัวยุ่งก็หมดไป ราชการอื่น ๆ ถึงจะมีมากมายต้องรบราฆ่าฟันกันก็ไม่สู้หนักใจเกิดโมโหเท่ากับทำงาน กับคนพาลเกเรเกตุง เวลานี้จึงนับว่าว่างได้ ได้ประชุมเจ้านายท้าวพระยาลาวจัดการบ้านเมืองนครหลวงพระบางให้เป็นระเบียบเรียบร้อยเพิ่มเติมขึ้น เพราะเมืองหลวงพระบางนี้ไม่มีระเบียบเรียบร้อยอะไรเหมือนกรุงเทพ ฯ กรุงเทพ ฯ ได้รับผลจากเมืองนครหลวงพระบางในครั้งกระนั้นก็มีแต่ต้นไม้เงินทอง สามปีจึงจะได้สักครั้งหนึ่งราคาก็ไม่มากมายอะไรนัก เนื้อทองหนักเพียงสี่ตำลึงห้าตำลึงเท่านั้น ส่วนธรรมเนียมทางเมืองนครหลวงพระบางเมื่อจะมีราชการอะไรขึ้นก็เกณฑ์เอาราษฎรและเก็บส่วยจากพวกข่าเลี้ยงตัวอยู่ดังนี้ การเกณฑ์ส่วยถ้ามีราชการจะกะเกณฑ์สิ่งใด เค้าสนามหลวงในเมืองหลวงพระบางจะให้เกณฑ์ตาแสงไหนเป็นคนมากน้อยเท่าไรตาแสงนั้นก็ประชุมคนหมู่บ้านที่อยู่ในอำนาจของตน เรียกคนมาประชุมตามอารามวัดใหญ่ ๆ ทั้งป่วงตามเขตต์แขวงที่ตาแสงอยู่นั้น เป็นต้นว่าจะเกณฑ์คนไปกับเรือหรือราชการอื่นต่าง ๆ ตาแสงก็นำถุงเมล็ดมะขามมากะนับตัวคน ถ้าคนใดมีกิจส่วนตัวจะไปตามเกณฑ์ไม่ได้ตาแสงก็ยอมรับเงินจ้างแทนตัวได้ ได้ทำกันเป็นธรรมเนียมมาเช่นนี้ทุก ๆ คราว เค้าสนามจะเกณฑ์คนก็ผลัดเปลี่ยนตาแสงตลอด ๆ ไปทุก ๆ ตาแสงมิให้ซ้ำกัน จนรอบทั่วทุกตาแสง เป็นประเพณีดังนี้ ดังคำผู้เฒ่าผู้แก่แต่โบราณกาลมาให้ศีลให้พรว่า ขอให้ส่วยเข้ามาทางเหนือส่วยเกลือมาทางใต้ ราษฎรเมื่อจะต้องการทำอะไรก็ทำเอา เช่นอยากจะกินเหล้าก็ต้มกันกินตามชอบใจ ไม่มีใครตรวจตราจัดให้เป็นระเบียบเรียบร้อย เมื่อใครมีความคิดหลอกลวงได้อย่างไรก็หลอกลวงให้หลงเชื่อแล้วก็เก็บเอาเงินไปเป็นประโยชน์ส่วนตัว เช่นบอกว่าสูบฝิ่นแล้วกันไข้ป่าอย่างรุนแรงได้ พวกราษฎรเชื่อสูบฝิ่นทั้งชายหญิงทั้งเมือง ตลอดมาจนพวกทหารญวน และฝรั่งเศสที่มาตั้งรักษาการอยู่ก็สูบฝิ่นติด

เป็นอันมาก เมื่อข้าพเจ้ามามองเห็นเหตุการณ์เหลวแหลกเช่นนี้ ในเมืองนครหลวงพระบางมากต่อมากจึงได้คิดวางระเบียบเพื่อให้ได้ผลประโยชน์สำหรับบ้านเมืองและกรุงสยามด้วย จึงได้ประชุมชี้แจงให้เจ้านายผู้ครองเมืองเห็นผลแล้วออกประกาศจัดการต่อไป ระเบียบที่ได้จัดตั้งทำมาแล้วก็มีกองศาลสำหรับชำระความ กองทหารสำหรับรักษาบ้านเมือง กองพยาบาลสำหรับรักษาโรคภัยไข้เจ็บ คราวนี้คิดจะจัดเพิ่มกองคลังสำหรับบ้านเมืองเพื่อรวบรวมเงินรายได้รายจ่าย เงินรายได้ของบ้านเมืองก็ยังไม่มีอะไรนอกจากส่วย ส่วนรายจ่ายซึ่งมีมากมายก็ยังไม่มีเงินทางใดที่จะได้มาใช้สอยให้พอแก่รายการจ่าย

ข้าพเจ้าได้พยายามเลิกธรรมเนียมเก่าที่เกณฑ์เอาเข้าของจากราษฎร คิดจัดให้พวกเจ้านายท้าวพระยาลาวมีหน้าที่เป็นหัวหน้าได้รับพระราชทานเป็นเงินเดือนเสียทั้งหมด ได้คิดจัดตั้งโรงสุราต้มกลั่นขึ้นที่เมืองหลวงพระบางแล้วเอาออกจำหน่าย และห้ามมิให้ผู้ใดลักลอบต้มกลั่นสุราเอาเองดังแต่ก่อน กับได้จัดตั้งภาษีฝิ่นขึ้นเพื่อเอาเงินรายได้มาบำรุงบ้านเมือง เพราะเงินทองของเมืองนครหลวงพระบางพวกเมืองจีนมาขนเอาไปหมด ถ้าคิดดูแล้วปีหนึ่งเงินออกจากเมืองหลวงพระบางในเรื่องเหล้านี้ตั้งแสนบาท เพราะพวกที่เชื่อว่าเป็นยาแก้และกันไข้ป่าได้นั้นขนเอาเงินไปซื้อฝิ่นที่เรียกว่าฝิ่นลิ้นกระบือจากพวกจีนฮ่อซึ่งนำมาจากเมืองยูนาน และเที่ยวจำหน่ายขายแก่พวกลาวเมืองหลวงพระบางและมณฑลพายัพด้วยปีหนึ่งประมาณ เงินหลายแสนบาทก็เท่ากับพวกลาวพระในราชอาณาเขตต์นำเงินนับแสน ๆ ไปซื้อจากพวกจีนฮ่อแล้วเอาฝิ่นมาเผาเป็นควันไปหมด ส่วนเงินตกเข้าไปอยู่ในประเทศจีน เรื่องเมืองหลวงพระบางนี้ข้าพเจ้าได้มาราชการ ๒ คราว ได้อยู่ดูการงานเกือบ ๕ ปี เดิมเมืองหลวงพระบางใช้เงินรูเปี้ยเรียกว่าเงินแถบ เมื่อได้ยกกองทัพมาครั้งที่ ๑ เงินแถบยังมีเต็มอยู่ทั่วอาณาเขตต์หลวงพระบาง เมื่อกองทัพได้ขึ้นไปตั้งในปีต้นเราได้จ่ายเงินเดือน นายทหาร และพล ทหารด้วย เงินบาทสยาม แล้วพวก เราได้ ไป เที่ยว ซื้อหาด้วย เงินสยามฉะนั้นเงินสยามจึงได้กระจายไปตามท้องตลาด เงินรูเปี้ยก็ยางตาลงไปจนเวลากองทัพกลับ ในครั้งแรกเงินสยามมีในท้องตลาดหนาตาขึ้น ส่วนเงินรูเปี้ยก็ยางตาไป พอยกกองทัพครั้งที่ ๒ คราวนี้พระบาง หาเงินรูเปี้ยไม่ได้มีแต่เงินสยามทั่วไปทั้งนั้น ข้าพเจ้าเห็นแปลกมากจึงได้สืบสวนดูเพราะมาถึงเมืองหลวงเหตุไรจึงหมดไป ได้ความว่าพวกลาวเมืองหลวงพระบางและพายัพได้นำเงินรูเปี้ยไปซื้อฝิ่นฮ่อ ๆ ขายตามน้ำหนักเงิน เมื่อตกลงกันแล้วฮ่อเอาเงินนั้นไปหลอมแยกธาตุอื่นออกหมดเหลือแต่

ธาตุเงินอย่างเดียวหล่อเป็นเงินลิ่มเหมือนอย่างรูปเรือตะเภา ด้วยความเอาเปรียบของพวกจีนช่อนั้นถึงกับลงทุนลงแรงบรรทุกเอาเครื่องหลอมเงินมาพร้อมกับสินค้าบรรทุกหลังม้าและโคต่างมาถึงตำบลที่เป็นตลาด ก็มีพวกลาวไปคอยซื้อฝิ่นเมื่อตกลงราคากันเปรียบเหมือนว่าจะซื้อฝิ่นเป็นเงิน ๑๐ บาท ลาวต้องเอาเงินรูเบี้ยไปให้จีนช่อเอาเงินหลอมไล่ธาตุอื่น ๆ ไปหมด เหลือแต่เนื้อเงินแท้ แล้วเอาขึ้นชั่งจนได้น้ำหนัก ๑๐ บาทจึงจะรับเอาไว้เช่นนี้เงินรูเบี้ยจึงถูกหลอมหมดไป เมื่อเห็นพร้อมกันว่าควรจะจัดการ ข้าพเจ้าจึงทำความเห็นกราบบังคมทูลพระกรุณาให้ทรงทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท ในระหว่างหนทางไปมาจากนครหลวงพระบาง ถึงกรุงเทพพระมหานคร ในเวลาครั้งก่อนนั้นประมาณ ๖ เดือน เพราะฉะนั้นในระหว่างนั้นก็ได้เริ่มจัดรูประเบียบราชการในเรื่องฝิ่น ไว้รอฟังพระบรมราชโองการอยู่

ต่อมาได้รับกระแสพระบรมราชโองการเรื่องฝิ่นเมืองหลวงพระบาง มีข้อความดังได้คัดลำเนามาไว้ต่อไปดังนี้.—

๑. ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทาน พระบรมราชานุญาต ให้เจ้าพนักงานโรงยาขายฝิ่นสุกให้แก่พระยาสุรศักดิ์มนตรีผู้จัดการภาษีเมืองนครหลวงพระบาง เป็นเงินสดตามราคาทุนที่ขายให้แก่เจ้าภาษีฝิ่นเมืองต่าง ๆ กำหนดมากน้อยตามแต่จะต้องการ

๒. ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พระยาสุรศักดิ์มนตรี เป็นผู้จัดการภาษีฝิ่น คือรับซื้อฝิ่นจากโรงยากรุงเทพ ฯ ขึ้นไปตั้งจำหน่ายในเขตต์แขวงเมืองนครหลวงพระบาง คิดหักทุนที่ซื้อฝิ่นและเงินเดือนเบี้ยค่าใช้สอยในการนี้เสร็จแล้ว คงขายได้เป็นกำไรเท่าใดให้ส่งต่อข้าหลวงเมืองนครหลวงพระบาง การที่จะจัดการนี้พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้พระยาสุรศักดิ์มนตรียืมเงินแผ่นดิน ๑,๕๐๐ ชั่ง ไปใช้ทดรอง และเงินนี้กำหนดต้องไปหักทุนเมืองหลวงพระบางมาใช้ไม่ช้ากว่า ๓ ปี พร้อมกับค่าป่วยการ ๑๐๐ ละ ๕ ต่อปี คือส่งเป็นเงิน ๑,๗๒๕ ชั่ง อนึ่งเมื่อจัดการไปถึงกำหนดกึ่งปีก็ต้องทำรายงานและบัญชีทูลเกล้า ฯ ถวาย และยื่นต่อเจ้าพนักงานพระคลังมหาสมบัติเสมอไป

๓. ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้กรมมหาดไทยมีท้องตราส่งพระราชบัญญัติภาษีฝิ่นขึ้นไปยังข้าหลวงเมืองนครหลวงพระบางให้จัดการตามพระราชบัญญัติซึ่งจะให้พระยาสุรศักดิ์มนตรี ลดหย่อนผ่อนเอาแต่ที่สมควรส่งขึ้นไป คือให้ตั้งด่านชิดฝิ่นตามคำขอผู้จัดการขอห้ามมิให้เมืองอื่นเอา

ฝิ่นเข้ามาในเขตต์แขวงซึ่งข้าหลวงยังคับได้ และตรวจจับผู้ทำฝิ่นเถื่อนมาปรับไหมทำโทษ และอุดหนุนผู้จัดการภาษีฝิ่นในการที่จะจัดการนี้ ถึงเดือนได้รับเงินกำไรจากผู้จัดการเท่าใด และจ่ายใช้ราชการตามพระบรมราชานุญาตเท่าใด ถึงกึ่งปีให้มีใบบอกส่งบัญชีมายังเจ้ากระทรวงครั้งหนึ่งเสมอไป

(เซ็น) สมมตอมรพันธ์

เมื่อข้าพเจ้าได้รับกระแสพระบรมราชานุญาตแล้ว ได้จัดตั้งเจ้าหน้าที่เข้าประจำการ เรื่องฝิ่นตามระเบียบที่ได้คิดจัดการไว้และให้ปฏิบัติการตามกระแสพระบรมราชโองการสืบต่อไป

เมื่อได้จัดราชการบ้านเมืองนครหลวงพระบางลงเป็นระเบียบเรียบร้อยแล้ว ข้าพเจ้าได้ออกตรวจภูมิประเทศอีกต่อไป

ณ วันที่ ๑๗ ธันวาคม ร.ศ. ๑๐๔ ข้าพเจ้าได้ขึ้นไปดูยอดน้ำปา มีน้ำพุขึ้นบนยอดเขาไหลลงมาตามลำห้วย ได้ตรวจดูเห็นน้ำดื่มใสบริสุทธิ์ดี และหนทางที่จะกันเอาน้ำมาใช้ในเมืองนครหลวงพระบางก็ไม่สู้ลำบากนัก ที่บนยอดเขาน้ำปานี้มีบ้านข่าอยู่หลายบ้านได้อาศัยน้ำนี้ ข้าพเจ้าได้สอบถามราษฎรชายหญิงถึงเรื่องโรคภัยไข้เจ็บ ก็ได้ความว่าไม่ค่อยมีโรคภัยอะไร ข้าพเจ้าสงสัยว่าจะเกิดเป็นโรคคอหอยพอก ได้ให้แพทย์ตรวจดูก็ไม่ปรากฏว่าพวกบ้านข่านี้เป็นคอหอยพอกสักคนเดียว ข้าพเจ้าได้คิดจัดการทำทางกั้นให้น้ำปานี้ไหลเข้ามาในเมืองนครหลวงพระบางไปลงสระใหญ่ที่ข้าพเจ้าได้คิดสร้างไว้แต่เมื่อคราวห้ามไม่ให้ราษฎรใช้น้ำในลำน้ำโขง น้ำปานี้ก็เลยเป็นประโยชน์แก่ราษฎรและกองทหารมาก

ต่อไปได้ขึ้นไปตรวจดูที่ยอดน้ำออกมีน้ำพุเหมือนกับยอดน้ำปา น้ำพุไหลมาจากก้อนหินน้ำมากกว่าน้ำปา น้ำพุนี้พุขึ้นหลายแห่ง แล้วไหลลงมารวมห้วยเดียวกัน ลำห้วยจึงได้ใหญ่กว่าน้ำปามาก ข้าพเจ้าได้ตรวจชิมน้ำทางต้นน้ำ รู้สึกว่าสู้น้ำปาไม่ได้ มีรสปร่ามีปูนมาก บนยอดน้ำมีบ้านข่า ลาวอยู่หลายบ้าน พวกราษฎรทำนาบนเขา ทางที่ไปต้องข้ามเขาหลายลูก ที่ริมน้ำพุมีป่าไม้ปลวกลำใหญ่ ๆ มากอยู่ในราว ๓—๔ กำ

ต่อมาข้าพเจ้าได้ทรายว่าทางราชการต้องการให้ข้าพเจ้ากลับกรุงเทพพระมหานคร จึงได้พูดชี้แจงกับเจ้านครหลวงพระบางว่า เวลานี้ราชการเมืองหลวงพระบางก็เรียบร้อยแล้ว การปรายปรามก็สงบเรียบร้อย เห็นจะต้องกลับกรุงเทพ ฯ เจ้านครหลวงพระบางก็ได้มาร้องไห้รำพันถึงการที่ข้าพเจ้าจะต้องกลับ ด้วยความกลัวพวกฮ่อและพวกฝรั่งเศส บอกว่าถ้าข้าพเจ้ากลับแล้วบ้านเมืองก็จะเกิดการยุ่งยากอีก เมื่อข้าพเจ้าจะกลับก็ขอให้มีพระพลัยฎานุรักษ์ ปลัดทัพอยู่ด้วยสักคน ถ้าไปเสียหมดก็เหมือนว่าเมืองหลวงพระบางไร้ยิดามารดา ถึงยิดาไม่อยู่ก็ขอให้มารดาอยู่ค่อยอุ่นใจหน่อย ข้าพเจ้าจึงได้บอกให้เจ้านครหลวงพระบางชี้แจงเหตุผลนี้ด้วยลายลักษณ์อักษร จะได้นำความกราบบังคมทูลขอพระราชทานพระมหากรุณา เมื่อเจ้านครหลวงพระบางได้ส่งหนังสือวิงวอนมายังข้าพเจ้า ๆ ได้ส่งมาทูลเกล้า ฯ ถวายและชี้แจงข้อใหญ่ใจความที่เจ้านครหลวงพระบางมีความกลัวให้ทรงทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระยาทแล้ว ต่อมาได้รับพระบรมราชโองการให้กลับ ดังได้คัดมาลงไว้ในนี้

พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท

ใบบอกพระยาสุรศักดิ์มนตรี ที่ ๒๔ / ๒๕ / ๒๘ / ๒๙ / ๓๐ มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้า ฯ สั่งว่า ให้กรมมหาดไทยมีตราตอบพระยาสุรศักดิ์มนตรีว่า การที่พระยาสุรศักดิ์มนตรีจัดการทั้งปวงนั้นใช้ได้หมดแล้ว ให้พระยาสุรศักดิ์มนตรีกลับลงมากรุงเทพ ฯ จะได้ปรึกษาจัดการขั้นเขตต์แดน ด้วยพระยาสุรศักดิ์มนตรีเข้าใจการทั้งปวงอยู่หมดแล้ว ให้พระพลัยฎาเป็นข้าหลวงและยังคับทหารอยู่เมืองหลวงพระบางแทนพระยาสุรศักดิ์มนตรี ให้หลวงดัษกรปลาศอยู่ช่วยราชการ ลายพระหัตถ์ลงวันที่ ๖ กันยายน ร.ศ. ๑๐๘

(เซ็น) สมมตอมรพันธ์

วันที่ ๑๘ มกราคม ร.ศ. ๑๐๘ ข้าพเจ้าได้รับท้องตราพระราชสีห์ใจความเหมือนอย่างลายพระหัตถ์ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสมมตอมรพันธ์

วันที่ ๒๑ มกราคม ข้าพเจ้าได้จัดการทำบุญเลี้ยงพระสงฆ์และเจริญพระพุทธมนตร์ด้วย และเลี้ยงเจ้านายท้าวพระยาลาวและข้าราชการฝ่ายสยามเพื่อเป็นการลากลับกรุงเทพ ฯ เจ้านคร

หลวงพระบางมาทำขวัญผูกข้อมือตามประเพณีบ้านเมือง และพาเจ้านายบุตรหลานนำของมาให้ เป็นต้น หมู สัมเกลี้ยง หมากพลูเป็นการส่ง ต่อมาเมื่อได้มอบสรรพราชการให้แก่ผู้ที่จะรับหน้าที่ต่อตามกระแสพระบรมราชโองการเสร็จเรียบร้อยแล้ว ก็ได้กำหนดวันที่จะกลับกรุงเทพฯ ในวันที่ ๒๓ มกราคม พระพลัยฎานุรักษ์ออกจะรู้สึกว้าเหว่ที่ได้ไปด้วยกันแล้วไม่ได้กลับด้วยกัน ข้าพเจ้าจึงได้พูดชี้แจงว่าเกิดมาเป็นลูกผู้ชายบุตรภรรยาใครจะไม่รัก แต่เมื่อมีราชการแล้วก็ต้องเห็นแก่ราชการของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก่อน แม้ว่าบิดาข้าพเจ้าจะมีราชการร่วมกันกับข้าพเจ้า เมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะให้อยู่รักษาราชการแล้ว ข้าพเจ้าก็ต้องให้อยู่เหมือนกัน

ณ วันที่ ๒๓ มกราคม ร.ศ. ๑๐๘ เวลาเช้า ๓ โมง (๙ ก.ท.) เจ้านครหลวงพระบางได้พาบุตรหลานและเสนามาที่ทำเนียบมาทำขวัญผูกแขน เมื่อทำขวัญแล้ว จนเวลาเช้า ๓ โมงครึ่ง (๙.๓๐ ก.ท.) ข้าพเจ้าได้ออกจากทำเนียบมาลงเรือ เจ้านครหลวงพระบางและท้าวพระยาราษฎรชายหญิงได้ลงมาส่งข้าพเจ้าถึงท่าน้ำจนถึงเวลาเช้า ๔ โมง (๑๐ ก.ท.) จึงได้ออกเรือจากท่าหงคอยล่องเรือมาตามลำแม่น้ำโขง พักนอนอยู่บ้านท่าเลื่อนคืน ๑ การที่ได้มาส่งข้าพเจ้าออกจากเมืองหลวงพระบางครั้งนี้ เป็นการแปลกกว่าที่ข้าหลวงกรุงเทพฯ แต่ก่อน ๆ มีเจ้าราชวงศ์ และเจ้านายทั้งชายหญิงและพระราชาคณะเอาเรือตามมาส่งจนถึงบ้านท่าเลื่อน ผู้ที่มาส่งลงเรือนั้นได้สำแดงความอาลัยอาวรแก่ข้าพเจ้าเป็นอันมาก

วันที่ ๒๔ มกราคม เวลาเช้า ๒ โมง (๘ ก.ท.) ออกเรือจากบ้านท่าเลื่อน พระพลัยฎาข้าหลวงกับเจ้านายและคนที่มาส่งก็ได้ลากลับคืนไปเมือง แต่พระครูโรงคำหัวเชียงปากกา ๓ องค์ได้ตามมาส่ง ได้สวดไชยยันโตส่งด้วย เรือล่องมาถึงเมืองนานเวลาบ่าย ๓ โมงครึ่ง (๓.๓๐ ล.ท.) หยุดพักอยู่คืน ๑

รุ่งขึ้นวันที่ ๒๕ มกราคม เวลาเช้า ๑ โมง (๗ ก.ท.) ออกเรือจากเมืองนานได้ลาเจ้าราชวงศ์หลวงพระบางซึ่งได้ตามมาส่งนั้นแล้ว ได้ล่องมาจนเวลาบ่าย ๓ โมงครึ่ง (๓.๓๐ ล.ท.) ถึงแก่งหลวง เวลาบ่าย ๔ โมง (๔ ล.ท.) ถึงบ้านปากเนิน ได้รับหนังสือข่าเร่งและหลวงจำนงยุทธกิจ ส่งสิ่งของขึ้นมาแต่ปากลายบนเป็นต้น หยุดพักนอนที่นี่คืน ๑

วันที่ ๒๖ มกราคม ออกจากบ้านปากเนิน เวลาเช้า ๑ โมงครึ่ง (๗.๓๐ ก.ท.) มาจนบ่ายเวลา ๕ โมง (๕ ล.ท.) หยุดพักปากน้ำแพก ในวันนี้เวลา ๕ ทุ่ม (๑๑ ล.ท.) เจ้ากรมช้างซึ่งตามมาด้วยนั้นป่วยเป็นไข้มาถึงแก่กรรมในที่นี่ จะเลยนำศพไปฝังไว้ที่บ้านปากลาย

วันที่ ๒๗ มกราคม เวลาเช้า ๑ โมง (๗ ก.ท.) ออกจากที่พักล่องเรือมาจนถึงเวลาบ่าย ๕ โมง ๒๐ นาที (๕.๒๐ ล.ท.) ถึงหนองเขียว ทางมาวันนี้สบายน้ำไม่ร้าย หยุดพักที่หนองเขียว ค้น ๑

วันที่ ๒๘ มกราคม เวลาเช้า ๒ โมง (๘ ก.ท.) ออกจากที่พักล่องเรือลงมาจนเวลา ๕ โมงเช้า (๑๑ ก.ท.) ถึงบ้านปากลาย หลวงจำนงยุทธกิจกับท้าวขุนขึ้นไปรับที่กลางทาง ที่ท่าเรือจอดทำแพพักเรือจอด ได้ขึ้นไปดูบนยกที่หลวงจำนงยุทธกิจได้ทำไว้ เห็นมีที่กว้างใหญ่ ได้ตัดถนนใหญ่ ได้ทำโรงเรียนเก็บเด็กมาเรียนหนังสือ ทำโรงพักสินค้า และตัดป่าเป็นที่พักตามคำสั่งของข้าพเจ้าทุกประการ

รุ่งขึ้นวันที่ ๒๙ มกราคม ได้จัดเปลี่ยนเรือผูกไม้แย่งคนให้ขึ้นเดินทางบกแต่ปากลายไปถึงเมืองพิชัย ข้าพเจ้าสั่งการเสร็จแล้ว

วันที่ ๓๐ มกราคม เวลาเช้า ๒ โมงครึ่ง (๘.๓๐ ก.ท.) ข้าพเจ้าออกจากปากลายล่องเรือมาตามลำน้ำโชง ได้สังเกตดูตั้งแต่ล่องเรือมาจากเมืองหลวงพระบางถึงปากลาย มีเขาก็ต่ำลงมาทุกที และสองฝั่งลำน้ำโชงมีต้นไม้ใบเขียวสดตลอดฤดูเป็นที่ยินดี ถ้าจะปลูกสร้างต้นผลไม้สิ่งใดก็คงจะงอกงามดีมาก แต่ปากลายมาถึงเมืองเชียงคานเขาก็ต่ำลงมาสูงเสมอโคกตลอดลำน้ำตลิ่งก็ต่ำ ไม่สูงเหมือนกับเหนือปากลายไปทางเมืองหลวงพระบาง ในลำน้ำโชงตลอดไปต้องนับว่าที่ดินอุดมเป็นที่สุด ถ้าบำรุงการค้าขายให้สินค้าออกได้สะดวกแล้ว ลำน้ำเจ้าพระยาสู้ไม่ได้เลย เพราะเหตุดังนี้ฝรั่งเศสจึงได้สรรเสริญเป็นที่สุด ตั้งแต่ปากลายลงมาลำน้ำโชงก็กว้างออกไปมาก น้ำไม่ใคร่จะไหลแรง น้ำเชี่ยวเป็นบางแห่ง เวลาบ่าย ๔ โมง ๔๐ นาที (๔.๔๐ ล.ท.) ถึงแก่งใหม่ แก่งนี้หาเหมือนกับแก่งอื่นๆ ไม่ เพราะก้อนหินไม่สูง ยนน้ำเป็นแต่หินดานอยู่ใต้น้ำเหมือนหาดน้ำนัว มีคลื่นใหญ่เต็มไปทั้งแม่น้ำ ยาวประมาณ ๒๐ เส้น เลยลงมาจอดเรือที่บ้านท้ายแก่ง พักที่นี่คืน ๑ วันนี้หนาวมากปรอท ๕๔ ดีกรีทั้งวัน

รุ่งขึ้นวันที่ ๓๑ มกราคม เวลาเช้า ๑ โมง (๗ ก.ท.) ออกจากที่พักมาจนถึงเวลาเที่ยง ถึงหาดเกี่ยน วันนี้ได้ดูลำน้ำโขง ตลิ่งก็ต่ำลง เขาก็เตี้ยลงมาตั้งแต่น้ำถึงยอดเขาก็เท่าตลิ่งน้ำโขง ทางขนแม่น้ำโขงกว้างออกไปมากประมาณภูชะกว้างกว่าแม่น้ำเจ้าพระยาสัก ๒ เท่า หินตามตลิ่งไม่ใคร่มี บ้านแถบนี้ราษฎรทำการเพาะปลูก มียาสูบ, ฝ้าย, อ้อย, ทำนาเข้า, กับปลูกผักต่าง ๆ เป็นเครื่องเลี้ยงชีพ ล่องเลยลงมาถึงปากน้ำเลยจนเวลาบ่าย ๑ โมงครึ่ง (๑.๓๐ ล.ท.) ถึงเมืองเชียงคาน อุปฮาดราชวงศ์ท้าวขุนเอาเรือมารับอยู่กลางทางมาพักอยู่ที่แพเขาจัดรับ ที่เมืองเชียงคานนี้ราษฎรตั้งบ้านเรือนอยู่ริมแม่น้ำโขง ที่ตั้งบ้านเป็นที่ราบ หามีเขาไม่ พลเมืองนี้เดิมเป็นคนเมืองเวียงจันทน์ ต่อมาคนเมืองอื่น ๆ เข้ามาปะปนอยู่ ธรรมเนียมที่ประพฤติอย่างเดียวกับเมืองหลวงพระบางและเวียงจันทน์ ผู้หญิงตัดผมดอกกะทุ่ม หาได้ไว้ผมมวยไม่ ได้ถามเขาดูเขาบอกว่าแต่ก่อนก็ไว้ผมมวย ตั้งแต่แตกหนีพวกฮ่อครั้งเมื่อเจ้าพระยาภูธราภัยเป็นแม่ทัพยกมาปราบฮ่อนั้น จึงไม่มีใครไว้ผมมวยต่อมา การหาเลี้ยงชีพ ปลูกยาสูบ ปลูกฝ้าย ทำนาเข้า หาปลาบ้างขาย พลเมืองเป็นคนมีความหมั่น ความเพียรมาก คนที่สูบฝิ่นมีประมาณ ๑ ส่วน ที่ไม่สูบฝิ่นประมาณ ๒ ส่วน คนทั้งสิ้นในเมืองเชียงคานมีประมาณ ๓,๐๐๐ คนเศษ พักอยู่ที่เมืองเชียงคาน ๒ คืน

วันที่ ๒ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๐๘ เวลาเช้า ๒ โมงครึ่ง (๘.๓๐ ก.ท.) ออกจากเมืองเชียงคานล่องมาถึงแก่งคุกคุ มีหินขวางน้ำเป็นกำแพงอยู่ฝั่งซ้าย เรือต้องเดิรฝั่งขวา ถึงแก่งลอมเวลาเช้า ๕ โมงครึ่ง (๑๑.๓๐ ก.ท.) มีทางกว้างมีหิน ๒ ฝั่ง เรือเดิรได้สะดวก มีบ้านอยู่ฝั่งขวา ถึงแก่งชาวมีหิน ๒ ฝั่งน้ำ เวลาเที่ยง ๕๐ นาที ถึงสายสะไดเรียกว่าแก่งฟ้า น้ำไหลเชี่ยวมาก น้ำเดือดพลุ่งขึ้นทั่วไป ดูเป็นที่น่ากลัว ถัดลงมาถึงบ้านสงาวมีหิน ๒ ฝั่ง น้ำไหลแรงเป็นวนหมุนลงไปลึกแล้วพลุ่งขึ้นแตกกระจายไปเป็นฟองใหญ่เรือเกือบล่ม ถึงบ้านสงาวเวลาบ่าย ๔ โมง (๔ ล.ท.) พักนอนคืน ๑

รุ่งขึ้นวันที่ ๓ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๐๘ เวลาเช้า ๒ โมง ๑๐ นาที (๘.๑๐ ก.ท.) ออกจากที่พัก ล่องเรือมาก็ถูกน้ำเชี่ยวและน้ำเดือดพล่านเหมือนน้ำเดือดในกะทะกำลังเร่งไฟฉะนั้น เวลาเช้า ๓ โมง (๙ ก.ท.) ถึงฝาชอมีหินกลางน้ำ น้ำพุเป็นคลื่นใหญ่น้ำไหลแรง ต่อมาถึงดอนเต่า ถึง

หมอเซามีหินขวางกลางน้ำเย็นอันมาก มาจนถึงหัวแก่งจมต้องขนของขึ้น พ้นแก่งแล้วขนของลงเรือล่องต่อมา ย่าย ๔ โมง (๔ ล.ท.) ถึงแก่ง ๒ แก่ง แต่ไม่มีชื่อ หยุดนอนคืน ๑

วันที่ ๔ กุมภาพันธ์ เวลาเช้า ๑ โมง (๗ ก.ท.) ออกเรือจากที่พักถึงแก่งไม่มีชื่อ เวลา ๒ โมงเช้า (๘ ก.ท.) ต้องหยุดด้วยหมอกลงมากแลไม่เห็นทาง กลัวเรือจะโดนก้อนหิน พอหมอกจางลงเห็นทางจึงล่องเรือมาได้ เวลา ๓ โมงเช้า (๙ ก.ท.) ถึงดอนเพียหลง น้ำไหลเชี่ยวมีน้ำวนมาก เช้า ๔ โมง ๒๐ นาที (๑๐.๒๐ ก.ท.) ถึงบ้านอ่างน้อยอยู่ซ้ายมือ ขวามือชื่อ บ้านสะไก่ มีเรือนราษฎรประมาณ ๓๐ หลัง เวลาเช้า ๕ โมง (๑๑ ก.ท.) ถึงภูผาคีก เป็นเขายาวเหมือนเส้นบรรทัด ยอดภูเขาเสมอกัน แลดูไปจนสุดสายตาเหมือนกำแพงที่ก่อ ฝั่งขวาชื่อภูพะพาน เป็นเขายาวยืด แต่ยอดเขาไม่เสมอมีสูงมีต่ำบ้าง ลำแม่น้ำโขงกว้างออกไปมาก ตลิ่งแลดูเขาก็ต่ำลง มีเรือนราษฎรเป็นระยะตลอดมา ชาวบ้านปลูกยาสูบและขยับปลายิก เวลาย่าย ๓ โมง (๓ ล.ท.) ถึงอ่าง ๆ นี้เป็นที่กว้างใหญ่เหมือนกบัลาน ที่อ่างนี้เป็นที่อาศัยของฝูงปลายิก ถึงฤดูกลางเดือนชาวเมืองเชียงคานและเมืองหนองคายก็มาขับปลายิกที่อ่างนี้ทุก ๆ ปี น้ำในอ่างนั้นนอนหาได้ไหลไม่ ต่ออ่างมาแผ่นดินก็ราบ มาไม่มีเขาตลิ่งเหมือนแม่น้ำเจ้าพระยา มาจนเวลาย่าย ๕ โมง (๕ ล.ท.) ถึงหาดพูน พักนอนคืนหนึ่ง

วันที่ ๕ กุมภาพันธ์ เวลาเช้า ๓ โมง ๒๐ นาที (๙.๒๐ ก.ท.) ออกเรือจากที่พักถึงบ้านสิใด เป็นบ้านใหญ่อยู่ฝั่งซ้าย ทั้งสองฝั่งเป็นบ้านหย่อม ๆ ตลอดมาจนถึงวัดจัน ผู้หญิงตัดผมดอกกะทุ่มโดยมาก มาจนเวลาย่าย ๔ โมง ๒๐ นาที (๔.๒๐ ล.ท.) หยุดพักหน้าวัดจัน ในเวลานี้ได้ขึ้นไปดูเมืองเวียงจันทน์ และเข้าไปวัดค้างในเมืองเวียงจันทน์ ได้เห็นบ้านเมือง ก็เป็นที่เข้าใจได้ว่า แต่ก่อนเมืองเวียงจันทน์เป็นเมืองใหญ่เมือง ๑ ภูมิบ้านเมืองดีกว่าเมืองหลวงพระบางเป็นอันมาก วังและวัดแข้งอยู่ในสมุดกาเนียโดยละเอียดแล้ว

วันที่ ๖ กุมภาพันธ์ ออกจากเมืองเวียงจันทน์ล่องเรือมาถึงเมืองหนองคาย เวลาย่ายโมงครึ่ง (๑.๓๐ ล.ท.) มีพระยาสรเดชข้าหลวงและพระยาประทุมเทวา ผู้รักษาเมืองลงมาคอยรับอยู่ที่ท่าขึ้น กับมีทหารมาคอยรับอยู่ ๒ ข้างทาง แล้วท่านที่มาคอยรับอยู่นั้นก็นำข้าพเจ้าไปยังที่เนียบที่จัดไว้รับข้าพเจ้านั้น เมื่อมาถึงข้าพเจ้าได้ไปเยี่ยมข้าหลวงและเจ้าเมืองทุกคนแล้วกลับมาที่อยู่ ในระยะนี้ได้พักอยู่ ๖ ราตรี เพื่อเตรียมการและรอพาหนะที่จะขึ้นเดินทางบกจะตัดทางมาลง

ที่เมืองสระบุรี เมื่อมากลางทางได้ฟังกิตติศัพท์แห่งข้าหลวงและทหารที่มาตั้งรักษาการอยู่นั้นได้ความว่าตั้งแต่กองทัพครั้งพระยาราชและกองทัพต่อ ๆ มา ราษฎรได้รับความเดือดร้อนเหมือนกันตลอดมาจนถึงเวลานี้ ข้าพเจ้าจึงถามว่าที่ได้ความเดือดร้อนนั้น เดือดร้อนด้วยเหตุอย่างไร เขาจึงพูดว่าทหารที่มาอยู่นี้เที่ยวกดขี่ข่มเหง ถ้ามาถึงบ้านใครแล้วจะต้องการสิ่งใดก็แย่งเอาอย่างนั้น เป็นต้นว่าเป็ด ไก่ ต้นผลหมากรากไม้ โค กระบือ เอาฆ่ามาเที่ยวยิง ได้ถูกความกดขี่อยู่ดังนี้เนือง ๆ ข้าพเจ้าจึงถามว่าเป็นพวกไหนที่ประพฤติดังนี้ เขาตอบว่าพวกไทยมารักษาการอยู่นั้นเป็นทหารบ้าง พวกข่าวบ้าง ข้าหลวงบ้าง

วันที่ ๑๒ กุมภาพันธ์ พระนิเวศ (ถึก) ได้มาถึงเมืองหนองคาย วันนี้เราได้ไปดูตามบ้านราษฎรที่เมืองหนองคายแล้วกลับที่พัก

วันที่ ๑๔ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๐๘ เวลาเช้า ๔ โมง (๑๐ ก.ท.) ออกเดินทางยกจากที่พักเมืองหนองคายมีข้าหลวงและกรมการมาส่งข้าพเจ้าได้ลาเขาแล้วก็ออกเดินมาจนเวลาบ่าย ๒ โมง (๒ ล.ท.) ถึงบ้านยกหวาน พักแรมคืน ๑ ที่บ้านยกนี้มีเรือนราษฎรประมาณ ๔๐ หลังเรือนทหารวันนี้เดินตามทางสายโทรเลขและเดินตามทุ่งนาต่อมาก็เป็นป่าไม้เต็งรังตลอดมาถึงที่พัก เมื่อหยุดพักมีราษฎรชายหญิงเอาน้ำมาให้เลี้ยงทหารและคนที่มาด้วย

รุ่งขึ้นวันที่ ๑๕ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๐๘ เวลาเช้าย่ำรุ่ง (๖ ก.ท.) ออกเดินจากที่พักมาจนเวลา ๑ โมง ๔๐ นาที (๗.๔๐ ก.ท.) ถึงห้วยทรายถึงที่พักร้อนหยุดพักที่นั้น พักผ่อนมาตามทางจนถึงเวลาบ่าย ๕ โมง (๕ ล.ท.) ถึงนาขาวพักแรมคืนหนึ่ง

รุ่งขึ้นวันที่ ๑๖ กุมภาพันธ์ เวลาย่ำรุ่งแล้ว ได้ลาพระยาประทุมเทวาผู้รักษาเมืองหนองคายกับกรมการที่ตามมาส่งพ้นเขตต์แดนยกออกเดินมาจนถึงเวลาเช้า ๓ โมง (๙ ก.ท.) ถึงห้วยหลวงหยุดพักร้อนจนเวลาบ่าย ๑ โมง (๑ ล.ท.) ยกออกจากที่พักมาจนเวลาบ่าย ๓ โมง (๓ ล.ท.) ถึงที่พักบ้านเดื่อมะแว้ง หยุดพักแรมคืน ๑

วันที่ ๑๗ กุมภาพันธ์ เวลาเช้าย่ำรุ่ง (๖ ก.ท.) ยกออกจากที่พักเดินมาจนเวลาเช้า ๒ โมง (๘ ก.ท.) ถึงป่าไม้เต็งรังอยู่ ๒ ข้างทาง ไม้มีลำต้นอันงามถ้ามีทางรถไฟไม้ในป่านี้คงมี

ประโยชน์เป็นอันมาก มาจนเวลาเที่ยงถึงที่พักร้อนหยุดอยู่ ๓ ชั่วโมงออกจากที่พักร้อนมาจนเวลาย่ำค่ำ (๖ ล.ท.) ถึงที่พักหนองกุมชะวาปีพักแรมคืนหนึ่ง

วันที่ ๑๘ กุมภาพันธ์ เวลาย่ำรุ่ง (๖ ก.ท.) ยกจากที่พักหนองกุมชะวาปี

ความเห็น

๑. ในระหว่างเดิรกองทัพมานั้น ข้าพเจ้าได้ระลึกถึงถ้อยคำราษฎร พรรณนาถึงความเดือดร้อนซึ่งได้รับจากข้าหลวงฝ่ายพลเรือนและฝ่ายทหารที่มาตั้งรักษาการอยู่ดังได้กล่าวไว้เบื้องต้นนั้นแล้ว จึงคิดเห็นว่าเมืองประเทศราชก็ดี เมืองที่เป็นส่วยก็ดีเมืองเราถ้าจะปล่อยไว้ให้คงอยู่ดังที่เป็นอยู่แล้ว ก็มีแต่จะเสื่อมประโยชน์กรุงเทพ ฯ ร่ำไป ด้วยผู้มารักษาการบ้านเมืองไม่ใช่ตั้งอยู่ในทางธรรม เมื่อราษฎรได้ความเดือดร้อน เพราะผู้รักษาการเบียดเบียนเป็นประโยชน์ตนเสียเอง การเก็บส่วย ซึ่งจะได้เป็นพระราชทรัพย์หลวงก็จะเก็บได้โดยยาก ควรจะจัดการใหม่ให้ดีขึ้น ผลประโยชน์จึงจะมีแก่กรุงเทพ ฯ มาก ทั้งราษฎรจะค่อยมีความสุขบ้าง

๒. คิดจะจัดทหารม้าไทยขึ้นไว้ใช้ราชการจะให้มีเครื่องทหารพร้อม จะใช้เครื่องม้าชังกาเรียน ผ้าปูหลังม้าจะให้เป็นผ้าปูที่นอน จะให้มีผ้าห่มนอนกับเครื่องแต่งตัวพร้อมคนที่จะเป็นทหารจะให้มีน้ำหนักแต่เพียง ๑๑๐ ปอนด์ ทั้งเครื่องม้าอาวุธจะให้หนักอยู่ใน ๕๐ ชั่ง ความคิดนี้จะคิดให้ตลอด

๓. ได้เห็นทหารเดิรเท้าที่ติดตาม ข้าพเจ้ามาในระหว่างเดิรทาง มักจะบ่วยเท้า แทบทุกคน คิดจะให้ทหารใช้รองเท้ามานาน ได้คิดใช้ทหารหน้ามาครั้งหนึ่งก็ไม่สำเร็จ ข้าพเจ้าคิดว่าทหารในกรุงเทพ ฯ ควรจะใช้รองเท้าทุกหมู่ทุกกรม ได้คิดไว้จะให้คนออกไปเรียนเย็บรองเท้าจัดซื้อเครื่องเย็บมาใช้ตั้งโรงเย็บรองเท้า ๆ ที่จะให้ทหารเดิรเท้านั้น จะใช้ผ้าใยหนามีหนังสองชั้น ส้นเท้าสูงกึ่งนิ้วใช้เชือกผูกรูปตามรูปเท้าของคนที่ใส่ ถ้าจะออกรบศึกใช้กางเกงสั้นมีปลอกขาผ้าใยหนาเหมือนกับรองเท้า การที่คิดจะทำรองเท้าใช้เองและส่งคนออกไปฝึกหัดมานั้นจะมีประโยชน์เป็นอันมาก จะใช้เย็บเครื่องทหารทุกประการ เป็นต้นสนับเพลาก็จะใช้เย็บด้วย

การเดิรกองทัพจากกุมชะวาปีมาทางเมืองขอนแก่น เมืองชนบท มาถึงเมืองนครราชสีมา ได้พักกองทัพอยู่หลายเวลาเพื่อดูภูมิประเทศบ้านเมือง และรอให้ไพร่พลทหารที่เมื่อยล้าบ่วยเท้านั้น

ได้หยุดพักผ่อนร่างกาย พอสมควรแก่เวลาแล้ว ได้เดิรกองทัพออกจาก เมืองนครราชสิมาพักรอนแรมตามระยะทางจนถึงเมืองสระบุรีสุดระยะทางที่เดิรยกเพียงนี้ เมื่อกองทัพหยุดที่เมืองสระบุรีแล้ว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าปฤษฎางค์ คุมเรือหลวงชะนิดต่าง ๆ หลายสิยลำขึ้นไปรับกองทัพถึงเมืองสระบุรี ข้าพเจ้านายทัพนายกองนายไพร่นายทหารได้ลงเรือล่องลงมาถึงกรุงเทพพระมหานครภายในเดือนมีนาคม ร.ศ. ๑๐๘ นั้นแล้ว

ข้าพเจ้าผู้เป็นแม่ทัพได้รายงาน เสนอความชอบนายทัพนายกองทั้ง ฝ่ายทหารพลเรือน ซึ่งไปราชการ ในการ สงคราม ถวาย สมเด็จ พระเจ้า น้อง ยาเธอ กรมพระยา ภาณุพันธุวงศ์ วรเดช ดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงกลาโหม พร้อมทั้งรายการละเอียดข้อราชการ ซึ่งข้าพเจ้าได้ไปจัดทำฉลองพระเดชพระคุณมา นั้นด้วยทุกประการตามแบบอย่างแม่ทัพใหญ่ ซึ่งได้เคยปฏิบัติมาแต่ก่อนนั้นเพื่อส่งขึ้นทูลเกล้า ฯ ถวายพอได้ทรงทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทต่อไป สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอกรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช จึงนำข้าพเจ้าพร้อม ด้วยนายทัพนายกอง เข้าเฝ้า ทูลละอองธุลี-พระบาทกราบถวายบังคมสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ซึ่งเสด็จประทับอยู่เหนือสุวรรณราชบัลลังก์บนพระที่นั่งจักริมหาปราสาทนั้น โดยทรงพระปราโมทย์ ได้มีพระราชดำรัสปฏิสันถารด้วยข้าพเจ้าตามสมควรจึงเสด็จขึ้น เมื่อได้ทรงทราบรายงานความชอบนายทัพนายกองแล้ว จึงทรงพระกรุณาโปรด เกล้า ฯ พระราชทานยศ บรรดาศักดิ์ และเครื่องราชอิสริยาภรณ์ตามสมควร แก่ความชอบดังแจ้งอยู่ในราชกิจจานุเบกษาสำหรับรัตนโกสินทรศก ๑๐๙ และศกต่อนั้นไปแล้ว

ปกรณ์ ๓๔
ตอนที่ เป็นผู้บัญชาการทหารบก

ต่อมาเมื่อวันที่ ๑๕ เมษายน รัตนโกสินทรศก ๑๐๙ ตรงกับปีขาล โทศกจุลศักราช ๑๒๕๒ พระพุทธศักราช ๒๔๓๓ นั้น พระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๕ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าให้ข้าพเจ้าเป็นผู้บัญชาการกรมทหารบก และโปรดเกล้า ฯ ให้ข้าพเจ้าเป็นองคมนตรีในรัชชกาลของพระองค์ และเพิ่มศักดินาอีก ๑,๐๐๐ ดังแจ้งอยู่ในประกาศราชกิจจานุเบกษา ลงวันที่ ๑๙ กันยายน ร.ศ. ๑๑๑ ปีมะโรงจัตวาศก จุลศักราช ๑๒๕๔ พ.ศ. ๒๔๓๕ นั้น ราชการในกรมทหารนี้ข้าพเจ้ารู้สึกได้ดีว่า ถ้าจัดได้ถึงที่สุดไม่มีข้ออุปสรรคแล้ว จะเป็นประโยชน์และอำนาจสำหรับประเทศสยามอันใหญ่ยิ่ง ข้าพเจ้าจึงตั้งใจฉลองพระเดชพระคุณทำโดยความซื่อสัตย์พร้อมด้วยกาย วาจา ใจ มิได้คิดแก่ความเหนื่อยยากนอกจากข้ออุปสรรคที่ได้จัดทำไว้แล้วจะเป็นประโยชน์ยิ่งหย่อนได้เพียงใดก็จะเห็นได้ในประวัติตอนหนึ่งซึ่งได้กล่าวไว้โดยพิสดารนั้นแล้ว ประวัติตอนสองนี้จึงระงับไว้ไม่กล่าวซ้ำอีก

ว่าด้วยการจับปราบปรามผู้ร้าย
ในพระราชอาณาเขตต์ทิศตะวันออก

ในระหว่างที่ข้าพเจ้าเป็นผู้บัญชาการกรมทหารบกอยู่นั้น เป็นคราวว่างไม่มีการศึกสงครามในรัตนโกสินทรศก ๑๐๙ นั้น

เวลาวันหนึ่งข้าพเจ้าเข้าเฝ้าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว พระรามาธิบดีที่ ๕ เวลาเสด็จออกขุนนางฝ่ายหน้าพร้อมด้วยพระยรมวงศานุวงศ์ และข้าทูลละอองธุลีพระบาท ขนพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท ทรงทอดพระเนตรเห็นข้าพเจ้านั่งเฝ้าอยู่จึงเสด็จลงจากพระแท่นลงมาประทับพระเก้าอี้ที่วางอยู่หน้าพระแท่นนั้นแล้ว มีพระราชดำรัสออกชื่อข้าพเจ้าว่าพระยาสุรศักดิ์ แล้วก็มีพระยรมราชโองการเล่าเรื่องให้ข้าพเจ้าฟังว่า ได้ทรงทราบจากกระทรวงมหาดไทยนำใบบอกหัวเมือง

ต่าง ๆ กราบบังคมทูลพระกรุณา เป็นเรื่องโจรผู้ร้ายกำเริบฉกลักปล้นสะดมอาณาประชาราษฎรได้ความเดือดร้อน เกือบจะเรียกเป็นอั้งยี่ ลำพังมหาดไทยจะไม่ไหวเสียแล้ว ข้ามีความวิตกมากเจ้าไม่ทรายดอกหรือ เจ้าจะคิดช่วยเหลือข้าได้อย่างไรบ้าง ข้าพเจ้าจึงกราบบังคมทูลพระกรุณาขอพระราชทานจัดการฉลองพระเดชพระคุณให้เป็นที่เรียบร้อยได้ ทันใดนั้นเสด็จลุกจากพระที่ที่ประทับตรัสเรียกข้าพเจ้า กับพระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสรรพสิทธิประสงค์ ตามเสด็จไปเฝ้าไปรเวตที่ห้องทองน้ำพุ ทรงประทับในห้องนั้น มีรับสั่งให้ข้าพเจ้านั่งลงเฝ้าใกล้พระองค์ แล้วมีพระราชดำรัสถามข้าพเจ้าว่าเจ้าจะคิดช่วยข้าอย่างไร ข้าพเจ้ากราบบังคมทูลพระกรุณาว่า ถ้ามีผู้ร้ายชุกชุมมาก เช่นแหนเต็มไปในหนองเอากอ้นศิลาขว้างลงไปแหนก็จะแตกกระจายออกไปคราวหนึ่ง ไม่ช้าเท่าใดแหนก็จะกลับเต็มอย่างเดิม ฉันใดผู้ร้ายก็คงเป็นเช่นนั้นจะไม่สงบลงได้ง่าย จึงมีพระราชดำรัสอีกว่า ถ้าเช่นนั้นเจ้าจะคิดปรายด้วยวิธีใด ข้าพเจ้าพิจารณาเห็นการจะทำได้ตลอดแล้ว จึงกราบบังคมทูลพระกรุณาว่า ข้าพระพุทธเจ้าจะใช้อย่างวิธีอย่างตีอวนจะจับเอาตัวผู้ร้ายให้ได้คราวละมาก ๆ ไม่ต้องให้มีโจทก์พ้องแล้วเกาะจำเลยมาให้การสืบพยานเมื่อภายหลัง เช่นศาลธรรมดาที่ทำกันอยู่นั้นจะเนิ่นช้า ข้าพระพุทธเจ้าจะเริ่มทำชั้นต้นเป็นการลับ คือจะเรียกตัวผู้ใหญ่บ้านมาบังคับให้ทำหางว่าวในหมู่ของตนปกครองอยู่ คนใดเป็นคนพาลเที่ยวทำโจรกรรมฉกลักปล้นสะดมราษฎรคนใด ตำบลใด เมื่อวันเดือนปีใด ให้จดชื่อผู้ร้ายนั้นมาบ่นต่อข้าหลวงโดยความสัตย์จริงอย่าได้ปิดบัง เมื่อได้รับรายชื่อแล้วจะได้สืบพยานบุคคล คือเจ้าของทรัพย์ผู้ถูกอันตราย และคนอื่นที่รู้เห็นเป็นพยานประกันประกอบด้วย ถ้าได้ความชัดว่าเป็นผู้ร้ายจริงแน่นอนแล้วจะสั่งให้จับตัวผู้ร้ายที่เดียวคราวละมาก ๆ ส่งให้ศาลพิจารณาโทษต่อไปเพื่อช่วยแรงศาลให้เป็นทางง่ายในการพิจารณาด้วยส่วนหนึ่งแล้ว ควรมีข้าหลวงใหญ่ ข้าหลวงรองและมีทหารสมทบไปในกองข้าหลวงกองจับแยกย้ายไปทำการตามหัวเมืองที่มีผู้ร้ายชุกชุมนั้น ผู้ร้ายก็จะหมดสงบลงได้เร็ว เมื่อได้ทรงทรายข้อความตามที่ข้าพเจ้าได้กราบบังคมทูลพระกรุณาแล้ว มีพระราชดำรัสว่าจะให้เจ้าเป็นข้าหลวงใหญ่ และให้มีอำนาจอย่างแม่ทัพประหารชีวิตได้ ออกไปจัดการปรายปราม ข้าหลวงรองให้เจ้าเลือกเอาตามชอบใจ จะสั่งมหาดไทยให้มีตราตั้งข้าพเจ้าออกไปทำการต่อไป

กระทรวงมหาดไทยได้มีท้องตราคำเนินกระแสพระบรมราชโองการตั้งข้าพเจ้าเป็นข้าหลวงใหญ่แม่กอง มีอำนาจออกไปปราบปรามโจรผู้ร้ายในหัวเมืองตะวันออกตลอดพระราชอาณาเขตต์ ข้าพเจ้าได้กราบถวายบังคมลาออกไปตั้งกองจับโจรผู้ร้ายอยู่ที่เมืองชลบุรี และตำบลอ่างศิลา แต่เมื่อวันที่ เดือน รัตนโกสินทรศก ๑๐๕ นั้น ด้วยเมืองนี้มีผู้ร้ายตัวสำคัญมากเกือบจะเรียกพวกอั้งยี่ กับข้าพเจ้าได้แต่งข้าหลวงรองอีก ๑๐ กอง แยกย้ายกันไปทำการปราบปรามตรวจจับผู้ร้ายหัวเมืองต่าง ๆ คือเมืองชลบุรี เมืองพนัศนิคม เมืองจันทบุรี เมืองระยอง เมืองตราษ เมืองปราจีนบุรี เมืองกบินทร์บุรี เมืองนครนายก เมืองฉะเชิงเทรา เมืองพนมสารคาม เมืองสนามชัยเขตต์ เมืองสระบุรี เมืองเพ็ชรบูรณ์ เมืองพระตะบองกับเมืองเล็กที่ขึ้นกับเมืองใหญ่ ซึ่งมิได้ระบุชื่อเมืองไว้ในนี้ยังมีอีกหลายเมือง ตลอดไปในพระราชอาณาเขตต์ฝ่ายตะวันออกนั้น และกะกำหนดเขตต์แบ่งให้ข้าหลวงรองนายหนึ่งทำการสองเมืองบ้างสามเมืองบ้างตามสมควรแก่ระยะทางที่จะไปมาตรวจตราราชการได้อย่างรวดเร็ว ข้าพเจ้าได้มีคำสั่งวางระเบียบการที่จะทำนั้นถึงข้าหลวงรองกองจับทุกกอง ให้ปฏิบัติการโดยวิธีที่ข้าพเจ้าได้กราบบังคมทูลพระกรุณาถวายความเห็นไว้ดังที่ได้กล่าวไว้เบื้องต้นแล้วนั้น เป็นหลักของการไต่สวนผู้ร้ายทุกประการ และมีใจความที่สั่งเพิ่มเติมต่อไปอีกดังนี้.—

๑. เมื่อข้าหลวงกองจับได้ลงมือทำการไต่สวนผู้ร้ายได้ความตลอดแล้วอย่าเพ่อด่วนจับก่อน ให้รีบส่งรายงานการไต่สวนมายังข้าพเจ้าข้าหลวงใหญ่ตรวจอีกชั้นหนึ่ง เมื่อเห็นว่าเป็นผู้ร้ายจะได้สั่งให้จับโดยทันที

๒. เว้นไว้แต่ถ้ามีผู้ร้ายสำคัญฉกลักปล้นสะดมหรือฆ่ากันตาย มีเหตุปรากฏขึ้นฉะเพาะหน้าจะรอคำสั่งไม่ได้กลัวผู้ร้ายจะหลบหนีอย่างหนึ่ง หรือศาลใดมีอำนาจในแขวงนั้น ๆ มีหมายสั่งให้จับผู้ร้ายสำคัญอย่างหนึ่ง ใน ๒ อย่างนี้ไม่ต้องรอคำสั่งข้าหลวงใหญ่ ให้ข้าหลวงรองมีอำนาจพิเศษจับตัวผู้ร้ายได้ทันที เมื่อข้าหลวงรองทั้ง ๑๐ กองได้รับคำสั่งจากข้าพเจ้าดังที่กล่าวมานี้แล้วก็ได้ตั้งต้นลงมือทำการไต่สวนผู้ร้ายทุก ๆ กอง ข้าหลวงรองได้รายงานส่งคำไต่สวนทั้งรายชื่อผู้ร้ายมายังข้าพเจ้าทุกวัน ข้าพเจ้าได้คอยตรวจรายชื่อผู้ร้ายทั้งคำไต่สวนพะยานตลอดเรื่องทุกราย รวมจำนวนผู้ร้ายที่มีชื่อในบัญชีที่ได้ไต่สวนแล้ว ๑,๖๐๐ คน เห็นสมควรจะจับตัวผู้ร้ายได้คราวหนึ่ง

แล้ว ข้าพเจ้าจึงออกคำสั่งกำหนดวันยกล่วงหน้าถึงข้าหลวงรองทุกกองให้ออกจับตัวผู้ร้ายพร้อมกันในวันเดียวได้ตัวผู้ร้าย ๑,๖๐๐ คน ข้าหลวงรอง จึงรายงานให้กอง ทหาร คุมตัวผู้ร้ายมาส่งยังข้าพเจ้า ๆ ได้รับตัวผู้ร้ายไว้ถึง ๑,๖๐๐ คน จนไม่มีที่จะคุมขัง ข้าพเจ้าจึงให้ปลูกโรงหลังคามุงจากที่วัดกลางเมืองซลบุรี แย่งเอาตัวผู้ร้ายขังไว้ที่โรงนั้นแห่งหนึ่ง และปลูกโรงหลังคามุงจากที่ตำบลอ่างศิลาเป็นที่คุมขังผู้ร้ายอีกแห่งหนึ่งเป็นที่ใกล้กับทำเนียบของสมเด็จเจ้าพระยา และเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ทำไว้ก่อน เพราะข้าพเจ้าได้พักอยู่ที่ทำเนียบนั้น โรงที่คุมขังผู้ร้ายทั้ง ๒ แห่งหาได้มีไม้ฝากั้นไม่ ได้จัดให้ทหารบรรจุปืนนั่งยามเฝ้าผู้ร้าย และข้าพเจ้าได้ไปพูดประกาศชี้แจงให้พวกผู้ร้ายฟังว่าการที่จับมานี้ใช่ว่าจะถูกประหารชีวิตเสียทั้งหมดนั้นไม่ใช่ ยังมีเวลาชำระสอบสวนเอาความจริงโดยยุตติธรรมมีหนทางที่จะเอาตัวรอดได้อยู่บ้าง แต่เวลานี้ห้ามอย่าให้ผู้ใดทำใจกำเริบหลบหนีไปเป็นอันขาด ถ้าผู้ใดมิฟังหลบหนีออกจากที่คุมขัง ผู้นั้นก็จะถูกยิงด้วยกะสุนปืนตายทันทีในเดี๋ยวนี้ ด้วยเราได้มีคำสั่งให้ทหารที่เฝ้าอยู่นี้บรรจุปืนเตรียมอยู่ทุกคนแล้ว เมื่อผู้ร้ายได้ฟังคำประกาศข้าพเจ้าแล้วก็เป็นการสงบอยู่หาได้มีผู้ใดหลบหนีไปได้ไม่ ข้าพเจ้าได้จัดการคุมขังผู้ร้ายไว้แล้ว จึงส่งบัญชีรายชื่อผู้ร้ายทั้งคำให้การพร้อมถวายพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร ซึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เป็นหน้าที่ศาลพิเศษ ตั้งชำระความเรื่องผู้ร้าย อยู่ที่เมืองซลบุรี พร้อมด้วยผู้พิพากษาตระลาการพิจารณาโทษผู้ร้ายเหล่านั้น ตามพระราชกำหนดกฎหมายต่อไป พวกผู้ร้ายที่กำเริบนั้นก็ค่อยเงียบสงบเรียบร้อยไปได้คราวหนึ่ง ครั้นพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากรทรงพระประชวร เสด็จกลับมากรุงเทพ ฯ แล้ว มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้า ฯ จะให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนศิริทัศน์สังกาศ เสด็จไปทำการแทนคราวหนึ่ง พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนศิริทัศน์สังกาศกราบทูลพระกรุณาไม่สามารถจะรับฉลองพระเดชพระคุณได้ ก็เป็นการงดไป ในระหว่างนั้นข้าพเจ้ามีอาการป่วยต้องกลับเข้ามารักษาตัวอยู่กรุงเทพ ฯ แต่ข้าหลวงรอง ๑๐ กอง ข้าพเจ้าก็สั่งให้อยู่ทำการและให้คอยรับคำสั่ง พระเจ้าน้องยาเธอซึ่งได้ออกพระนามมาแล้วหรือจะโปรดผลัดเปลี่ยนข้างหน้าต่อไปกว่าจะได้รับคำสั่งยอกเลิก ภายหลังพระยาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริถึงพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสวัสดิ์โสภณ เป็นผู้ทรงพระปรีชาสามารถ ทั้ง

ได้มีความสัตย์ปฏิญญาณต่อกัน ถวายไว้ในใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทฉะเพาะพระพักตร์กับข้าพเจ้า ด้วยเป็นที่ชอบอัธยาศัยกัน พอจะรับทำการติดต่อกันได้ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสวัสดิ์โสภณ (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสวัสดิ์วัฒนวิศิษฏ์) เสด็จออกไปจัดการชำระผู้ร้ายที่ข้าพเจ้าจับไว้ได้แล้วนั้นที่เมืองชลบุรีต่อไป ข้าพเจ้าได้ทำบัญชีสารบบความผู้ร้ายทั้งคำให้การ และคำพะยานกับตัวผู้ร้ายมอบถวายพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสวัสดิ์ ฯ (สมเด็จกรมพระสวัสดิ์ ฯ) ทรงรับไว้โดยถูกต้องเรียบร้อยแล้ว แต่จะย้อนกล่าวความเรื่องจับผู้ร้ายเมื่อรัตนโกสินทรศก ๑๐๙ เบื้องต้นมาลงต่อไว้ เพื่อให้ทราบความตลอดต้นปลายดังนี้

ในชั้นต้นได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ทรงบังคับราชการตำแหน่งข้าหลวงใหญ่ตั้งกองชำระผู้ร้าย เสด็จประจำอยู่ที่หัวเมืองลาวกลาง คือเมืองนครราชสีมา และทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ข้าพเจ้าเป็นแม่กองใหญ่จัดนายทหารพลทหารแยกย้ายกันตรวจตราสืบจับโจรผู้ร้ายตามระยะหัวเมือง ข้าพเจ้าได้จัดตั้งนายทหารเป็นกองจับโจรผู้ร้าย ๑๐ กอง คือพระยาสเรนทรราชเสนา ๑ กอง พระยาศักดาพิเดช ๑ กอง หลวงสาตราธิกรณฤทธิ์ ๑ กอง นายร้อยตรีน้อย ๑ กอง กับนายทหารอีก ๕ กอง รวม ๑๐ กอง ข้าพเจ้าได้พิมพ์คำสั่งเรื่องจับผู้ร้ายเพิ่มเติม คำสั่งแจกถึงนายทหารทุกกอง ด้วยกระทรวงมหาดไทยได้มีท้องตราพระราชสีห์ใหญ่ ดำเนิรกระแสพระบรมราชโองการสั่งถึงพระพิเรนทรเทพข้าหลวงประจำเมืองนครราชสีมา พระยาสุรินเดช ฯ ข้าหลวงประจำเมืองหนองคาย ผู้ว่าราชการเมืองท่าอุเทน เมืองกมุทไสยบุรีรมย์ เมืองภูเขียว ผู้ว่าราชการเมืองต่าง ๆ ความในท้องตราใจความต้องกันทุกฉะบับ ได้คัดสำเนาไว้ในที่นี้ ๑ ฉะบับ

ศาลาลูกขุนในฝ่ายซ้าย

ที่ ๔๓๙ วันที่ ๒๐ กุมภาพันธ์ รัตนโกสินทรศก ๑๐๙

สารตรา เจ้าพระยาจักรีศรีองครักษ์สมุหนายกอัครมหาเสนาบดี อภัยพิริยปรากรมภาหุ มาถึงพระพิเรนทรเทพยดีศรีสมุหเจ้ากรมพระตำรวจใหญ่ซ้าย ข้าหลวงเมืองนครราชสีมา ด้วยมีพระบรมราชโองการมาณพระบัณฑูรสุรสิงหนาท ดำรัสเหนือเกล้าเหนือกระหม่อมสั่งว่า ตั้งแต่ปีกุน นพศก มาถึงรัตนโกสินทรศก ๑๐๙ นี้ มีหนังสือบอกข้าหลวงเจ้าเมืองกรมการหัวเมืองลาว

เขมรฝ่ายตะวันออก และเจ้าเมืองกรมการหัวเมืองชั้นในเข้าไป ณ กรุงเทพพระมหานครว่าโจรผู้ร้าย
มั่วสุมประชุมกันเป็นหมู่เป็นเหล่าปล้นสดมเอาเงินส่วยของหลวงและทรัพย์สิ่งของ แย่งชิงลักช้าง
ม้าโคกระบือของราษฎรในพื้นบ้านเมืองเที่ยวทำการโจรกรรมแก่ลูกค้าวานิช ฆ่าฟันเจ้าของทรัพย์
ตายเจ็บป่วยซุกซุมมากขึ้นทุกบ้านทุกเมือง ข้าหลวงเจ้าเมืองกรมการชำระสืบจับไม่ได้ตัวผู้ร้ายและ
พวกเพื่อนผู้ร้าย โดยมากที่ได้ตัวผู้ร้ายต้นเหตุหรือปลายเหตุคนหนึ่งหรือสองคนมาพิจารณารับเป็น
สัตย์ซัดพวกเพื่อน ข้าหลวงเจ้าเมืองกรมการก็ชำระสืบสาวเอาตัวผู้ร้ายและพวกเพื่อนผู้ร้ายไม่สิ้น
เชิงได้ อ้ายมีชื่อผู้ร้ายเที่ยวหลบหนีแอบแฝงอยู่ในเขตต์แขวงหัวเมืองต่าง ๆ ต่อ ๆ ไป และคุมสมัคร
พรรคพวกเที่ยวแอบแฝงซุ่มซ่อนอยู่ในป่าคงซอกห้วยเชิงเขาข้าง ครั้นข้าหลวงเจ้าเมืองกรมการชำ-
ระสืบสวนจับจางลงเมื่อใน อ้ายมีชื่อผู้ร้ายก็มีใจกำเริบเที่ยวทำการโจรกรรมแก่ราษฎร ลูกค้าชุกซุม
มากขึ้นทุกที ราษฎรลูกค้าพานิชพากันได้รับความเดือดร้อนด้วยอำนาจโจรผู้ร้ายทั่วไปทุกบ้านทุก
เมืองดังนี้ ก็ได้โปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้ข้าหลวงออกมาช่วยเจ้าเมืองกรมการปราบปรามผู้ร้าย
เป็นเมือง ๆ หลายครั้งแล้ว โจรผู้ร้ายก็ไม่สงบลงได้ บางเมืองข้าหลวงเจ้าเมืองกรมการกลับก่อการ
กดขี่ข่มเหงลงเอาเงินแก่ราษฎร เพิ่มเติมความเดือดร้อนให้แก่ราษฎรทวีมากขึ้น ได้ชำระทำโทษ
ข้าหลวงเจ้าเมืองกรมการผู้ทำผิดตามกฎหมายแล้ว ทรงสงสารแก่ราษฎรลูกค้าพานิชซึ่งเป็นไพร่ฟ้า
ข้าแผ่นดินโดยมาก จึงโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์
เสด็จพร้อมด้วยพลทหารข้าราชการขึ้นไปทรงบังคับข้าราชการตำแหน่งข้าหลวงใหญ่ชำระผู้ร้ายอยู่
ที่หัวเมืองลาวกลาง คือเมืองนครราชสีมา และเมืองชั้นตามกำหนดเขตต์แขวงในแผนที่ซึ่งเป็นตรา
มาแต่ก่อนกองหนึ่ง ให้นายพลตรี พระยาสุรศักดิ์มนตรี ผู้ขัญชาการกรมทหารบกเป็นแม่กอง
ใหญ่ จัดพลทหารแยกย้ายกันเที่ยวตรวจตราสืบสวนจับโจรผู้ร้ายตามระยะหัวเมืองให้พร้อมกันทุก
เมืองทุกกอง ถ้าได้ความว่าผู้ร้ายมีพวกมากซุ่มซ่อนอยู่ที่ตำบลใด แต่กำลังกองทหารที่จะไป
จับผู้ร้ายน้อยตัว กำลังไม่พอต่อสู้โจรผู้ร้าย กองทหารจะขอกำลังต่อข้าหลวงเจ้าเมืองกรมการ
ไปติดตามจับผู้ร้ายในเขตต์แขวงบ้านเมืองตำบลใด ก็ให้ข้าหลวงเจ้าเมืองกรมการเร่งรีบจัดกำลัง
พาหนะไปพร้อมด้วยกองทหารสืบสาวติดตามจับเอาตัวผู้ร้ายให้เต็มกำลังบ้านเมืองโดยแข็งแรง ถ้า
กองทหารสืบจับได้ตัวผู้ร้ายรายใด ให้กองทหารส่งตัวผู้ร้ายให้ผู้รักษาเมืองกรมการจัดกำลัง

พาหนะคุมตัวผู้ร้ายให้มั่นคงไปส่งถึงเมืองนครราชสีมา แต่กำลังเจ้าเมืองกรมการหรือพร้อมด้วยกองทหารตามสมควร อย่าให้ผู้ร้ายหลบหนีต่อไปได้ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ จะได้ทรงรับสั่งให้ตระลาการพิจารณาที่หัวเมืองลาวกลางสืบสวนเอาตัวผู้ร้าย และพวกเพื่อนผู้ร้ายให้สิ้นเชิง ได้โปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้พระราชทานเงินเดือนเบี้ยเลี้ยงและเงินใช้สอยแก่นายพลตรี พระยาสุรศักดิ์มนตรี แม่กองใหญ่ และพลทหารกองขับโจรผู้ร้ายตามสมควรแล้ว ไม่ให้กองทหารรบกวนกะเกณฑ์สะเบียงอาหารสิ่งของต่าง ๆ แก่เจ้าเมืองกรมการราษฎร ให้ได้รับความเดือดร้อนต่อไป นายพลตรี พระยาสุรศักดิ์มนตรี แม่กองใหญ่มีคำสั่งสำหรับกองทหารที่แยกออกตรวจตราสืบสวนขับโจรผู้ร้ายตามระยะหัวเมืองเป็นกอง ๆ ได้พิมพ์คำสั่งพระยาสุรศักดิ์มนตรีสอดซองผนึกมากับท้องตรานี้ฉะบับ ๑ และมีตราพระราชสีห์น้อยสำหรับกองทหารออกมาเป็นสำคัญทุกกองฉะบับหนึ่งความแจ้งอยู่แล้ว ให้ข้าหลวงเจ้าเมืองกรมการท้าวเพี้ยเมืองใหญ่และเมืองขึ้นประพฤติราชการให้ถูกต้องตามท้องตราและคำสั่งนายพลตรี พระยาสุรศักดิ์มนตรี จงทุกประการ ถ้าพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ ทรงพิจารณาผู้ร้ายจะให้การซัดพวกเพื่อนอยู่ในเขตต์แขวงบ้านเมืองใด จะมีรับสั่งให้สืบสาวขับพวกเพื่อนผู้ร้ายหรือความจะเกี่ยวข้องกับเจ้าเมืองกรมการจะเอาตัวเจ้าเมืองกรมการ ไปพิจารณาประการใด กองทหารมีอำนาจที่จะขับเอาผู้ร้ายและนำเจ้าเมืองกรมการไปส่งตามรับสั่ง พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ให้ทันท่วงทีจงได้ ถ้ากองทหารสืบขับได้ตัวโจรผู้ร้ายส่งให้ข้าหลวงเจ้าเมืองกรมการท้าวเพี้ยคุมไปส่งเมืองนครราชสีมาเท่าใด ให้มีใบบอกลงไป ณ กรุงเทพพระมหานครให้ชัดแจ้ง ได้มีตราถึงเจ้าเมืองกรมการท้าวเพี้ยซึ่งอยู่ในบังคับข้าหลวงด้วยเมืองละฉะบับความต้องกัน

ประทับตราพระราชสีห์ใหญ่มาเป็นสำคัญ

(สำเนาคำสั่ง)

นายพลตรี พระยาสุรศักดิ์มนตรี ผู้บัญชาการทหารบก แจ้งความมายังนายทหารคนสนิทรับบัญชา นายทหารผู้ใหญ่ผู้น้อยและพลทหารซึ่งจะคุมทหารไปในแม่กองใหญ่ และกองขับโจรผู้ร้ายครั้งนี้ให้ทราบทั่วกันว่า มีพระบรมราชโองการมา ณ พระบัณฑูรสุรสิงหนาทดำรัสเหนือ

เกล้า ฯ สั่งว่า ผู้ว่าราชการเมืองกรมการ มิยอก เข้ามากราบยังคมทูล พระกรุณาความ ต้อง กันทุก ๆ เมืองว่ามี โจรผู้ร้ายมั่วสุมประชุมกันเป็นหมู่ ๆ เหล่า ๆ เที่ยวกระทำโจรกรรมแก่ลูกค้าวานิชและราษฎรพลเมืองได้รับความเดือดร้อนทั่วทุกบ้านทุกเมือง

จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ ว่าที่นายพลจัตวา และปลัดทัพยกใหญ่ เป็นข้าหลวงใหญ่คุมกองทหารขึ้นไปตั้งชำระและจัดราชการเมืองอยู่ ณ เมืองลาวกลางกองหนึ่ง ให้นายพลตรี พระยาสุรศักดิ์มนตรี ผู้บัญชาการทหารบกเป็นแม่กองใหญ่คุมกองทหารแยกย้ายกันเที่ยวปราบปรามจับกุมโจรผู้ร้ายกองหนึ่ง มิให้ตั้งมั่วสุมประชุมกันกระทำโจรกรรมแก่ลูกค้าวานิชและไพร่บ้านพลเมืองได้อีกต่อไป ให้ราษฎรได้ตั้งทำมาหากินตามภูมิลำเนาโดยปกติเรียบร้อย จะได้นำมาซึ่งผลประโยชน์และความรุ่งเรืองแก่พระราชอาณาเขตต์สืบไป ให้นายทหารผู้ใหญ่ผู้น้อยและพลทหารซึ่งเป็นแม่กองจับผู้ร้ายแยกย้ายกันไปตั้งปราบปรามจับกุมโจรผู้ร้ายตามเมือง ในพระราชอาณาเขตต์ครั้งนี้ ปฏิบัติราชการให้ต้องตามพระบรมราชประสงค์และคำสั่งซึ่งมีแจ้งต่อไปนี้ทุกประการ

๑. นายทหารซึ่งคุมทหารไปด้วยแม่กองใหญ่ กองจับ เป็นพนักงานแต่จะสืบสวนจับโจรผู้ร้ายเท่านั้น ห้ามมิให้เกี่ยวข้องแก่การชำระและการบ้านเมืองแต่สิ่งหนึ่งสิ่งใดเลยเป็นอันขาด

๒. เมื่อนายทหารกองจับกุมทหาร ไปตั้งอยู่ ณ เมืองใดที่เป็นเขตต์แดนติดต่อแก่เมืองประเทศราช ซึ่งเป็นพระราชอาณาเขตต์แล้วก็ให้มีหนังสือแจ้งราชการไปยังเจ้าประเทศราช และข้าหลวงซึ่งอยู่ประจำราชการเมืองให้ทราบว่า ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้นายทหารเป็นข้าหลวงเที่ยวสืบจับโจรผู้ร้าย ให้เจ้าประเทศราชกักด่านทางตรวจผู้คนซึ่งจะออกไปจงกวดขัน ถ้าเห็นแปลกประหลาดให้จับส่งมายังกองทหารโดยเร็ว

๓. เมื่อนายทหารกองจับจะสืบจับโจรผู้ร้ายแล้วให้สืบแก่ผู้รักษาเมืองกรมการ กำนันอำเภอเมืองนั้นก่อน ขอรายชื่อมาให้รู้ว่า เมืองนั้นในอำเภอนั้นมีคนที่ประพฤติตัวเป็นโจรผู้ร้ายชะนิดใดบ้าง ให้จดชื่อตัวชื่อบิดามารดา และสังกัดรูปพรรณ์ตำบลบ้าน และผู้ใดเป็นหัวหน้า ผู้ใดเป็นคนร้ายมีมากน้อยเท่าไร เป็นชาติใด ภาษาใด ได้ความชัดแล้วให้ไปสืบปากนอกอีกชั้นหนึ่ง

๔. ลักษณะที่จะสิ้นปากนอกนั้นให้สิ้นแก่พระสงฆ์ ซึ่งเป็นเจ้าอาวาส เจ้าคณะซึ่งเป็นที่นับถือของมหาชนในแว่นแคว้นนั้นหนึ่ง ให้สิ้นแก่ผู้รักษาอุโบสถศีล และผู้ประกอบการหากินโดยชอบธรรมหนึ่ง เมื่อได้ถ้อยคำแก่ชนสองหมู่นี้ประการใด แต่คำนั้นจะต้องกับคำผู้รักษาเมืองกรมการอำเภอ หรือมิต้องก็ดี ให้ประกอบเข้าด้วยความดำริของนายทหารจงชัดเจน เมื่อนายทหารเห็นว่าเป็นผู้ร้ายแน่นอนแล้วก็ให้ทำหนังสือบอกยังแม่กองใหญ่กองขับ และบอกยังกองทหารที่แยกย้ายกันไปตั้งอยู่เมืองต่าง ๆ ให้จงรู้จงทั่วกันทุก ๆ กอง และให้แต่งกองขับออกขับให้พร้อมกันแก่หนังสือบอก เมื่อคนร้ายจะหลบไปอยู่เขตต์แขวงใดจะได้ออกก้าวสะกัดสิ้นสวนตามรูปพรรณนั้นให้ได้ตัวโดยเร็ว

๕. ถ้ารู้แน่ว่าหมู่โจรมีมากจะไปแต่ลำพังทหารจะไม่เพียงพอแก่การขับกุมหรือระงับปราบปรามก็ให้แจ้งความแก่ข้าหลวงหรือผู้ว่าราชการเมืองขอให้จัดกรมการอำเภอ กำนันไปด้วยพอควรแก่กำลังที่จะทำการสะดวกได้ ถ้าการหนักแน่นเหลือกำลังจะทำไปไม่ตลอดก็ให้บอกขอกองทหารที่ตั้งอยู่ในเมืองให้มาช่วย เมื่อเห็นว่าจะยังไม่เพียงพอ ก็ให้บอกถึงกองทหารที่ตั้งอยู่ตามเมืองประเทศราชและเมืองส่วย สุดแต่อย่าให้เสียราชการได้

๖. เมื่อกองทหารได้ตั้งอยู่เมืองใด ตำบลใด หรือจะไปเที่ยวจับโจรผู้ร้าย ณ ที่ใดก็ดี ห้ามมิให้กะเกณฑ์ขอร้องพาหนะสะเบียงอาหารต่อผู้รักษาเมืองกรมการและเที่ยวจับกุมสัตว์เลี้ยง และทิ้งถอนพันธุ์พืชผลเพาะปลูกของราษฎรชาวบ้าน และมิให้รับของกำนัลชาวบ้านชาวเมืองแต่สิ่งหนึ่งสิ่งใดเป็นอันขาด

๗. ถ้าขัดสนด้วยสะเบียงอาหารก็ให้ใช้เงินเบี้ยเลี้ยงประจำตัวซื้อหามาเลี้ยงกันกัน แม้ว่าจะขัดขวางด้วยกำลังพาหนะที่จะไปจับกุมผู้ร้ายแล้ว ให้ใช้เงินพิเศษสำหรับกองข้างออนเอาตามราคาซื้อหาข้างออนเอาในเมืองนั้น ถ้าจะซื้อหาข้างออนเองไม่ได้โดยสะดวกแล้ว ก็ให้ไปหาเจ้าเมืองกรมการให้ช่วยจัดแจงซื้อหาข้างออนให้ตามสมควรแก่ราคา

๘. เมื่อกองทหารไปตั้งอยู่เมืองใดตำบลใด หรือไปเที่ยวสืบจับผู้ร้ายที่ใดก็ดี ให้นายทหารระวังรักษาพลทหารและพลเมืองที่ไปด้วยในกองทหาร อย่าให้สูบฝิ่นกินเหล้า และเที่ยวข่มเหงรุกรานราษฎรพลเมืองให้ได้ความเดือดร้อนและตื่นตกใจด้วยอาการพาลต่าง ๆ เลยเป็นอันขาด

๙. เมื่อจะจับผู้ร้ายให้นายทหารพลทหารมีจิตต์เมตตากรุณาเป็นเบื้องหน้า จงคิดว่าคนร้ายพวกนี้เป็นไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินทั้งนั้น เมื่อจะจับห้ามมิให้ทหารใช้อาวุธก่อนเลยเป็นอันขาด เว้นไว้โจรมีอาวุธต่อสู้ใช้อาวุธก่อนแล้ว จึงให้ทหารใช้อาวุธจับโจรตามกำลังอาวุธของโจร และเมื่อทหารจะใช้อาวุธจับโจรเป็นต้นจะยิงหรือฟันแทงตีประการใดก็ดี อย่าให้มุ่งหมายให้ถึงแก่ชีวิต ต้องให้ใช้อาวุธที่สมควรจับเป็นมาให้จงได้ จะได้พิจารณาเอาสมัครพรรคพวกต่อไป

๑๐. โจรนั้นจะต่อสู้หรือมิต่อสู้ก็ดี เมื่อจับได้แล้วห้ามมิให้โบยตีฟันแทงโจรเลยเป็นอันขาด แต่ให้คุมขังจงแน่นหนา แล้วนำตัวส่งยังผู้ว่าราชการเมืองกรมการให้ส่งไปยังข้าหลวงใหญ่กองชำระเมืองนครราชสีมา แม้ว่าผู้ว่าราชการเมืองกรมการจะคุมไปเองไม่เป็นที่ไว้ใจ ก็ให้นายทหารจัดทหารตามสมควรคุมคนร้ายไปด้วยกรมการจนถึงกองชำระ และให้ระวังจงกวดขันอย่าให้คนร้ายหนีได้

๑๑. เมื่อกองทหารจับคนร้ายได้แล้ว แต่ยังมิได้ส่งถึงข้าหลวงและผู้ว่าราชการเมืองกรมการให้ทหารพิทักษ์รักษาคนร้ายจงแข็งแรงอย่าให้หนีได้ แต่การคุมขังนั้นห้ามมิให้ทรมารคนร้ายด้วยอาชญาที่อดกินอดนอนและจะอันตรายถึงแก่ชีวิตเป็นอันขาด ถ้าคนร้ายนั้นจะเจ็บไข้ได้ป่วยหนักเบาประการใดก็ดี ให้ช่วยผ่อนผันรักษาพยาบาลตามกำลังคุณยาที่จะบำบัดได้. ดังคนที่มาในกองเดียวกัน

๑๒. เมื่อจับคนร้ายได้ จะส่งให้แก่เจ้าเมืองกรมการหรือจะส่งยังข้าหลวงใหญ่กองชำระก็ดี ให้นายทหารทำรายงานเรื่องอ้ายคนร้ายนั้นโดยละเอียดส่งไปด้วย เพื่อเป็นทางแนะนำและเป็นพะยานซึ่งตระลาการจะพิจารณา ถ้าและผู้นั้นมีโทษก็ยืนยัน ก็ให้ส่งตัวผู้เป็นโทษก็และตัวผู้ร้ายไปด้วยพร้อมกัน

๑๓. นายทหารซึ่งจะไปสืบจับผู้ร้ายนั้นให้เอาใจใส่พิจารณาดูกิริยาคนร้ายดังนี้ คือคนร้ายที่เดินทางมักจะไม่มีหาบคอน มีแต่ย่ามและอาวุธประจำตัวและมีกะเป๋าคาดเอว ในกะเป๋ามีขวากและหลอดไม้เล็ก ๆ บรรจุกะสุนดินดำพร้อม และมีกะบอกน้ำไม่สู้โตนักไม้เพียงปล้องเดียวสะพายอยู่กับย่าไม่ใช้หาบคอน

๑๔. เมื่อเห็นคนเดิรทางมีภาระดังกล่าวนี้แล้วให้พิจารณาดูกิริยาอีกชั้นหนึ่ง แม้ว่าเป็นที่สงสัยประการใดอยู่ก็ให้เรียกมาตรวจดู ถ้าได้สำคัญดังกล่าวแล้วและเห็นอาการเป็นพิรุธด้วยความกลัวหรือความกล้าผิดจากสุจริต ก็ให้คุมตัวส่งยังเจ้าเมืองกรมการหรือข้าหลวงกองชำระกับทำรายงานด้วยจงชัดเจน

๑๕. นายทหารที่เป็นข้าหลวงกองจับ เมื่อคุมกองทหารไปตั้งอยู่ ณ เมืองใดตำบลใด ถ้าจับได้ตัวผู้ร้ายแล้วให้บอกยังผู้รักษาเมืองนำส่งยังข้าหลวงใหญ่กองชำระ เว้นไว้แต่แม่กองใหญ่กองจับตั้งอยู่ ณ ที่ใกล้เคียงแก่กองทหารที่จับผู้ร้ายได้หรือตั้งอยู่ต้นทางที่จะต้องคุมผ่านไป จึงให้นำส่งตัวผู้ร้ายต่อแม่กองใหญ่ก่อน

๑๖. นายทหารซึ่งคุมทหารเป็นข้าหลวงกองจับจะแยกย้ายกันตั้งอยู่ ณ เมืองใดตำบลใดก็ดี ถ้าพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ข้าหลวงใหญ่กองชำระจะมีรับสั่งทรงบังคับมาประการใดก็ดี ให้นายทหารปฏิบัติราชการตามรับสั่งจงทุกประการ

๑๗. นายทหาร ซึ่งเป็นข้าหลวงกองจับ ที่จัดแยกย้ายไปเที่ยวสืบจับคนร้ายนั้น เมื่อจะสืบราชการหรือจะบอกรายงานไปยังข้าหลวงแม่กองใหญ่กองชำระกองจับประการใดก็ดี ให้สืบและบอกจงชัดเจนดังที่มีแจ้งอยู่ในความแนะนำนั้น และให้รักษาตัวรักษาคนในบังคับให้ปฏิบัติในราชการให้ต้องตามคำสั่งนี้จงทุกประการ ถ้ามีผู้มากล่าวโทษด้วยเหตุประการใดก็ดี พิจารณาเป็นสัตย์แล้วจงลงโทษตามโทษานุโทษจงหนัก.

สุรศักดิ์

ผู้บัญชาการทหารบก

สำเนาตราพระราชสีห์น้อย

ที่ ๗๕๓ เดิรทาง ศาลาลูกขุนฝ่ายซ้าย

วันที่ ๒๐ กุมภาพันธ์ รัตนโกสินทรศก ๑๐๙

หนังสือเจ้าพระยารัตนยดินทรมหินทรมหากัลยาณมิตร์ ที่สมุหนายกมาถึงเจ้าเมืองกรมการหัวเมืองรายทาง ด้วยโปรดเกล้า ฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ เสด็จ

พร้อมด้วยพลทหาร ข้าราชการ ขึ้นไปชำระโจร ผู้ร้ายอยู่ ที่หัวเมืองลาว กลางเมือง นครราชสีมากองหนึ่ง ให้นายพลตรี พระยาสุรศักดิ์มนตรี ผู้ยัญชาการทหารยกเป็นแม่กองใหญ่จัดพลทหารแยกย้ายกันออก ตรวจจับโจร ผู้ร้ายตามระยะ หัวเมืองเป็นกอง ๆ ถ้าจับตัวผู้ร้ายได้ให้ส่งไป ณ เมืองนครราชสีมา พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์จะได้ทรงพิจารณาสอบสวนเอาความจริง ความแจ้งอยู่ในท้องตราที่ ๔๓๙ ลงวันที่ ๒๐ กุมภาพันธ์ รัตนโกสินทรศก ๑๐๙ และคำสั่งนายพลตรี พระยาสุรศักดิ์มนตรี ซึ่งกองทหารเชิญออกมาทุกประการแล้ว ถ้ากองทหารเชิญท้องตราออกมาจับโจรผู้ร้ายถึงเขตต์ แขวงหัวเมืองใดก็ให้ข้าหลวงเจ้าเมืองกรมการท้าวเพี้ย กำนันนายอำเภอทำบัญชีจำนวนผู้ร้ายชื่แจงเหตุที่รู้เห็นว่า อ้ายมีชื่อคนใดประพฤติการเป็นโจรผู้ร้ายตั้งบ้านเรือนพักอาศัยซุ่มซ่อนอยู่ที่ตำบลใด ให้ข้าหลวงกองทหารทราบเหตุโจรผู้ร้ายในบ้านเมืองยื่นแก่กองทหารให้ถูกต้องตามคำสั่งนายพลตรี พระยาสุรศักดิ์มนตรี โดยละเอียด กองทหารจะได้ไต่สวนเอาตัวผู้ร้ายโดยยุตติธรรมตามกฎหมาย แต่จะถือว่าถ้อยคำข้าหลวงเจ้าเมืองกรมการเป็นโจทก์นั้นไม่ได้ เมื่อมีโจทก์ยืนยันมั่นคงว่าผู้ใดเป็นผู้ร้ายจึงให้ส่งตัวโจทก์กับตัวผู้ร้ายไปพิจารณายังเมืองนครราชสีมาตามท้องตรากองทหารไม่มีอำนาจที่จะพิจารณาผู้ร้ายและชำระเอาพวกเพื่อนผู้ร้ายต่อไป เป็นแต่จะตรวจตราสืบสวนจับเอาตัวไล่เรียงไต่ถามให้ได้ความจริงว่าเป็นผู้ร้ายหรือไม่ได้เป็นผู้ร้ายเท่านั้น ถ้ากองทหารเห็นว่าเป็นผู้ร้ายมีหลักฐานควรจะพิจารณาเอาพวกเพื่อนต่อไปจึงให้ส่งตัวผู้ร้ายนั้นไปยังเมืองนครราชสีมาตามท้องตราโดยเร็ว.

ประทับตราพระราชสีห์น้อยมาเป็นสำคัญ

เมื่อกองทหารทั้ง ๑๐ กองได้รับตราเดินทางจากกระทรวงมหาดไทย และคำสั่งผู้ยัญชาการทหารยกแล้วก็ได้แยกย้ายกันออกไปสืบจับผู้ร้ายในหัวเมืองฝ่ายตะวันออกทั่วไป จับตัวผู้ร้ายได้ ๆ ส่งไปยังเมืองนครราชสีมาบ้าง และส่งผู้ร้ายมาที่ข้าพเจ้าซึ่งตั้งกองอยู่ที่ชลบุรี มีจำนวนผู้ร้าย ๑,๖๐๐ คน ครั้นจะให้ย้อนกลับไปส่งถึงเมืองนครราชสีมาก็เป็นระยะทางไกล จะต้องจัดทหารเป็นกองใหญ่คล้ายกับเดินกองทัพ ต้องคุมผู้ร้ายนับเป็นพัน ๆ ไปส่งจะต้องมีกองสะเบียงและกองพยาบาลไปด้วยเพราะมีความไข้เจ็บระหว่างเดินทางจะเป็นการลำบากมาก ข้าพเจ้าเห็นว่าควร

จะต้องมีข้าหลวงใหญ่ทำการพิจารณาชำระผู้ร้ายทางเมืองชลบุรีอีกกองหนึ่ง จะเป็นการสะดวก ข้าพเจ้าจึงนำความเห็นขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาทรงทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท แล้วทรงพระราชดำริเห็นชอบด้วย จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงพิชิตปรีชากร เสด็จพร้อมด้วยผู้พิพากษาตระลาการไปตั้งกองชำระพิจารณาผู้ร้ายรวมอยู่กับข้าพเจ้าที่เมืองชลบุรีอีกกองหนึ่ง ครั้นพระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงพิชิตปรีชากร ทรงประชวรเสด็จกลับกรุงเทพ ฯ ก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสวัสดิ์โสภณ (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสวัสดิ์ ฯ) เสด็จออกไปทรงรับหน้าที่พิจารณาผู้ร้ายที่เมืองชลบุรีต่อไป ดังที่กล่าวมาแต่ก่อนนั้นแล้ว เมื่อข้าพเจ้าได้มอบการงานถวายพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสวัสดิ์โสภณ (สมเด็จกรมพระสวัสดิ์ ฯ) แล้วเสร็จเป็นที่เรียบร้อยแล้ว ข้าพเจ้าก็กลับกรุงเทพ ฯ คงรับราชการเป็นผู้บัญชาการกรมทหารบกตามเดิม ในระหว่างนี้ข้าพเจ้าได้สั่งให้เจ้าพนักงานทหารทุกหน้าที่ตรวจเครื่องอาวุธยุทธภัณฑ์ทุกสิ่งทุกอย่าง ทำรายงานยื่นข้าพเจ้าได้ตรวจรายงานดูเห็นว่าอาวุธยุทธภัณฑ์กับเครื่องแต่งตัวทหารบกพร่องไม่พอกับราชการ จึงมาดำริว่าเมื่อเกิดจลาจลขึ้น สักครั้งหนึ่ง เจ้าพนักงานหน้าที่ก็ต้องจัดหาครบทุกสิ่งทุกอย่างเป็นการบกพร่องขาด ๆ เหลือ ๆ จึงมาคิดเห็นว่าควรจะจัดให้มีเครื่องแต่งตัวทหารพร้อม ๕,๐๐๐ สำหรับเก็บไว้ประจำราชการ เมื่อมีเหตุการณ์ขึ้นจะได้ใช้ราชการทันท่วงที ไม่ให้เป็นการลำบากดังที่เป็นมาแล้วแต่ก่อนนั้น

อนึ่ง ข้าพเจ้าเห็นว่าเมื่อยกกองทัพไปปราบฮ่อ ๒ คราวการที่ยกกองทัพไปนั้นเป็นการลำบากยากเหลือแสน จึงคิดว่าควรจะจัดทหารขึ้นเล็กขี่ม้าไว้สัก ๑,๐๐๐ คน ที่ทหารอินเดียได้จัดทหารพวกนี้ขึ้น เรียกชื่อทหารว่าอินฟันซิเกาวี่ เมื่อมีเหตุเกิดขึ้นที่ไหนเป็นการด่วนก็ได้ใช้ให้ทหารพวกนี้ออกไประงับเหตุได้ทันท่วงที จึงได้ขอสั่งปืนมอเลเคอคาไบเอามาไว้ ๑,๐๐๐ กระบอก ที่ประชุมเสนาบดีก็อนุญาตให้ซื้อได้ตามความประสงค์ ปืนนี้เมื่อได้สั่งไปได้มาแล้วได้จ่ายให้พลตำรวจใช้อยู่จนทุกวันนี้

ครั้นเมื่อรัตนโกสินทร์ศก ๑๑๐ ที่ประชุมเสนาบดีได้ประชุมงบประมาณสำหรับประจำปี ข้าพเจ้าจึงได้ส่งงบประมาณที่จะขอสั่งเครื่องแต่งตัวทหาร ๕,๐๐๐ สำรับ เวลานั้นพระยุพรมวงศ์เธอกรมพระนราธิปพันธ์พงศ์ รั้งตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ ไม่ทรงเห็นด้วย

ไม่ยอมตกลง ข้าพเจ้าได้ทูลชี้แจงเหตุและผลที่จะเกิดขึ้นในข้างหน้าหลายประการ พระองค์ท่านตอยกับข้าพเจ้าว่า เวลานี้ทั่วโลกเขาจะไม่ใช้อาวุธรบกันแล้ว เขาใช้ด้ามปากกาแทนอาวุธ ข้าพเจ้าจึงได้ทูลตอยไปว่าถ้าที่ประชุมไม่ยอมให้ตามความประสงค์ของข้าพเจ้า ๆ ก็ต้องขอลาออกจากหน้าที่ผู้ยุยญาการทหารบก ในทันใดนั้นข้าพเจ้าจึงได้ทำหนังสือทูลเกล้า ฯ ถวาย กราบถวายบังคมลาออกจากผู้ยุยญาการทหารบก เมื่อพระยาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระรามาธิบดีที่ ๕ ได้ทรงทรายใต้ฝ่าละอองธุลีพระยาทว่าข้าพเจ้าจะดึงตันออกจากหน้าที่ผู้ยุยญาการทหารบกแน่แล้ว จึงมีพระราชดำรัสในที่ประชุมเสนายดีว่า จะปล่อยให้พระยาสุรศักดิ์มนตรีผู้นี้ไปอยู่ลอย ๆ ไม่ได้ ให้หาตำแหน่งราชการบรรจุเข้าไว้ให้ได้เสนายดีที่ประชุมจึงปรึกษาพร้อมกันว่าเห็นมีอยู่ ๒ ทาง ๆ หนึ่งให้เป็นผู้ระงับโจรผู้ร้ายทั่วพระราชอาณาจักร อีกทางหนึ่งเข้าพระยาภาษกรวงศ์ดำรงศ์ตำแหน่งเสนายดีกระทรวงเกษตร ฯ เป็นผู้เชี่ยวชาญชำนาญในการศึกษา และกระทรวงธรรมการก็เป็นหน้าที่ศึกษาอยู่ด้วยควรให้ย้ายเข้าพระยาภาษกรวงศ์ไปเป็นเสนายดีกระทรวงธรรมการให้เอาพระยาสุรศักดิ์มนตรีเป็นเสนายดีกระทรวงเกษตร ฯ ต่อไป เมื่อที่ประชุมเสนายดีปรึกษาพร้อมกันดังนี้ พระยาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริเห็นชอบด้วย

จึงมีลายพระหัตถ์เลขาซองเล็กประทานมาให้ข้าพเจ้า ความในลายพระหัตถ์เลขานั้นว่าให้เจ้าระลึกถึงหน้าที่ของเจ้า ว่าเจ้าเป็นทหารไม่ใช่พลเรือน เมื่อมีเหตุการณ์สิ่งใดเกิดขึ้นเจ้าต้องกลับมาเป็นทหารทันที เวลานี้การทหารจะตั้งสถิมเล็ก ๆ เป็นตัวอย่างต่อไปเมื่อจะขยายสถิมใหญ่ออกไปเมื่อใด ข้าจะให้เจ้าเป็นหัวหน้าจัดการทหารต่อไป

เป็นเสนายดีกระทรวงเกษตรพาณิชยการ

ครั้นวันที่ ๒๗ มีนาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๑ ปีมะโรง จุลศักราช ๑๒๕๔ พ.ศ. ๒๔๓๕ พระยาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระรามาธิบดีที่ ๕ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ข้าพเจ้าเป็นเสนายดีกระทรวงเกษตรพาณิชยการ (กระทรวงเกษตราธิการ) และเป็นรัฐมนตรีรับปรึกษาราชการในรัฐมนตรีสภา อายุข้าพเจ้าได้ ๔๑ ปี ในขณะเจ้าพระยาภาษกรวงศ์เป็นเสนายดีกระทรวงเกษตร ฯ อยู่ก่อนนั้น ได้จัดการตั้งข้าหลวงเสนาให้มีเงินเดือนทุกนาย แต่ผลประโยชน์ที่เก็บเงินค่านาเข้าเป็นหลวงได้น้อย ครั้นทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เจ้าพระยาภาษกรวงศ์ย้ายหน้าที่ไปเป็น

เสนาบดีกระทรวงธรรมการเมื่อเวลาที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ข้าพเจ้าเป็นเสนาบดีกระทรวงเกษตร ฯ ระหว่างที่จะเปลี่ยนตำแหน่งมอบการงานหน้าที่กันนั้น ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ประชุมเสนาบดีปรึกษาเรื่องที่จะจัดการหน้าที่กระทรวงเกษตร ฯ นี้ ที่ประชุมปรึกษาตกลงกันว่าการที่จะจัดกองข้าหลวงเสนาให้มีเงินเดือนนั้นควรเลิก เพราะผลประโยชน์ที่เก็บได้เข้าหลวงนั้นน้อยนัก เสนาบดีเห็นพร้อมกันว่า ควรจะจัดการถอยหลังเข้าคลองตามแบบเดิม คือข้าหลวงเสนาให้รับผลประโยชน์ร้อยละ ๑๒ อย่างแบบเก่า ข้าพเจ้าจึงพูดต่อที่ประชุมว่าเคยเป็นทหารมาตั้งแต่หนุ่มจนบัดนี้ หาได้เคยทำการในหน้าที่พลเรือนไม่เกรงว่าการที่ไม่เคยทำเมื่อทำไปก็จะเสียราชการ ที่ประชุมเสนาบดีมีความเห็นชอบพร้อมกันว่าหน้าที่เสนาบดีกระทรวงเกษตร ฯ นี้ พระยาสุรศักดิ์มนตรีทำได้ดีแน่ ข้าพเจ้าจึงพูดคัดค้านขึ้นอีกว่าในการที่ ๆ ประชุมเสนาบดีกำหนดว่าให้ข้าหลวงเสนาได้รับ เงินผลประโยชน์ ร้อยละ ๑๒ นั้น จะเพียงพอหรือประการใดก็หาทราบไม่ พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นสวัสดิ์โสภณ (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระสวัสดิ์วัฒนวิศิษฏ์) จึงรับสั่งว่า แต่ก่อนมาเขาก็เคยทำกันมาได้แล้ว เจ้าคุณก็คงจะทำได้เหมือนกัน เงินค่าส่วนลดนี้ต้องเป็นเหมาอยู่กับเสนาบดีกระทรวงเกษตร ฯ ถ้าจัดการไม่ดีเงินค่าสิบลดที่กะให้นี้ไม่เพียงพอ ก็ให้เสนาบดีเป็นผู้ออกเงินให้พอแก่ราชการ ถ้าแม้ว่าจัดการดีเงินค่าสิบลดเหลือ เงินที่เหลือนั้นก็ให้เป็นประโยชน์ของเสนาบดีเพราะเป็นการรับเหมาไปแล้ว ที่ประชุมเสนาบดีก็พากันเห็นชอบด้วยตกลงตามความเห็นของพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสวัสดิ์ ฯ (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสวัสดิ์ ฯ) นั้นข้อความที่กล่าวมานี้ มีแจ้งอยู่ในรายงานการประชุมเสนาบดีนั้นแล้ว

เมื่อเป็นการตกลงว่าข้าหลวงเสนาจะได้รับเงินส่วนลดตามอัตราที่กำหนดไว้นั้น ถึงคราวฤดูแล้งราษฎรได้เก็บเกี่ยวเข้า แล้วกำลังมีกอซังอยู่ ข้าพเจ้าก็เลือกคัดข้าราชการชั้นบรรดาศักดิ์ฝ่ายพลเรือน และฝ่ายทหารบ้างที่เห็นว่าเป็นผู้มีความซื่อตรง ตั้งเป็นข้าหลวงเสนาออกไปเดิรสำรวจที่นาและเก็บเงินค่านาแก่ราษฎรผู้ทำนาตามหัวเมือง เอก โท ตรี จัตวา ทั่วพระราชอาณาเขตต์ ในคราวนั้นการเก็บเงินค่านาเป็น ๒ อย่าง ถ้าเป็นนาฟางลอยเก็บเป็นเงินไร่ละสลึงเฟื้อง นาคู่โคเก็บไร่ละสลึง ถ้าผู้ที่ทำนามาแล้วยังไม่มีสิ่งสำคัญสำหรับที่นา ข้าหลวงเสนาก็มีอำนาจออกใบเหยียบย่ำให้สำหรับจะได้เปลี่ยนรับตราจองต่อไปในภายหน้า ถ้าไม่มีวิวาทแย่งชิง

ที่นากัน ข้าหลวงเสนาก็ออกตรวจของให้ได้ตามพระราชบัญญัติ การเก็บเงินค่านาก็เป็นการสำเร็จได้เป็นปกติ หาได้มีเหตุการณ์ว่าข้าหลวงคนใดฉ้อยังเงินหลวง หรือฉ้อราษฎรแต่สักรายเดียวก็หามิได้

ในระหว่างที่ข้าพเจ้าเป็นเสนาบดีกระทรวงเกษตร ฯ บริษัท ฯ ขุดคลองคูนาสยาม คือ พระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ หม่อมสุวพันธ์บุตร พระนาพิธภาษี กับพระปฏิบัติราช-ประสงค์ ซึ่งได้รับพระบรมราชานุญาตขุดคลอง ๘ วาและคลอง ๖ วาสายเหนือ และคลอง ๖ วาสายใต้ ที่ได้ลงมือขุดคลองอยู่ก่อนนั้น ทำการขุดคลองยังไม่ทันแล้วสำเร็จขาดอายุสัญญาพระบรมราชานุญาตเสีย จะขุดคลองต่อไปไม่ได้ จึงทำเรื่องราวและแผนที่เขตต์คลองที่ขุดค้างอยู่มายื่นต่อเสนาบดีกระทรวงเกษตร ฯ ซึ่งมีหน้าที่เป็นผู้อำนวยการขุดคลองนั้น เพื่อให้ข้าพเจ้ากราบบังคมทูลพระกรุณาขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตต่ออายุสัญญาอีก จะได้ขุดคลองที่ค้างต่อไป ข้าพเจ้าได้ตรวจดูแผนที่ที่นำมายื่นนั้นก็มีแต่คลองใหญ่ ๓ คลอง ดังได้กล่าวไว้แล้วเท่านั้น ข้าพเจ้าพิจารณาดูเห็นกำหนดเขตต์คลองในแผนที่ ๆ บริษัทขุดคลองนั้นมีระยะยาวเป็นท้องทุ่งกว้างใหญ่ไม่มีต้นไม้เลย ทิศเหนือจดแขวงนครศรีอยุธยา และแขวงเมืองสระบุรี ทิศใต้จดเขตต์เมืองในจังหวัดกรุงเทพพระมหานคร ทิศตะวันออกจดเมืองฉะเชิงเทราและแขวงเมืองนครนายกบ้าง ทิศตะวันตกจดลำน้ำเจ้าพระยาเป็นทำเลอยู่เข้าอยู่น้ำ จะเป็นที่อุดมในการเพาะปลูก คือการทำนาเป็นต้น จะบริบูรณ์ด้วยพืชพันธัญญาหารต่อไปในภายหน้าเป็นอันมาก แต่จะเป็นการลำยากขัดข้องอยู่บางอย่าง คือราษฎรที่จะมาตั้งทำนาอยู่ในระหว่างคลองใหญ่ทั้ง ๓ คลองนี้ ผู้ที่อยู่ใกล้คลองก็จะเป็นการสะดวกแก่การทำนาหรือการค้าขายได้ดี ผู้ที่ตั้งทำนาอยู่ห่างคลองออกไปตกอยู่ในระหว่างคลองใหญ่ทั้ง ๓ คลองนั้น จะกันดารด้วยน้ำในฤดูแล้งไม่มีน้ำจะใช้และเลี้ยงสัตว์พาหนะโคกระบือเป็นต้น เมื่อทำนาเก็บเกี่ยวเข้าแล้วจะนำมาขายสินค้าก็ยาก ควรจะคิดช่วยเหลือแก้ไขขยายการขุดคลองให้มากคลองออกไป ให้ราษฎรชาวนาได้รับความสะดวกดีทั่วกันได้ ใช่ว่าจะเป็นประโยชน์ฉะเพาะราษฎรชาวนาฝ่ายเดียวก็หาไม่ เงินค่านาก็จะทวีเพิ่มขึ้นได้ด้วย ข้าพเจ้าเห็นการ

ดังนี้ ข้าพเจ้าจึงเอาดินสอขีดเส้นลงในแผนที่คลอง ให้มีคลองซอยแยกออกจากคลองใหญ่ออกไป รวม ๒๑ คลอง นับตั้งต้นแต่คลองซอยที่ ๑ ถึงคลองซอยที่ ๒๑ ไปถึงแขวงเมืองฉะเชิงเทราให้เป็นคลองกว้าง ๔ วา ลึกตามควร ที่กำหนดไว้ให้ไว้ระยะคลองห่าง ๖๐ เส้น คลองหนึ่งทุกระยะไปจะแบ่งหน้าที่ให้เป็นส่วนสมบัติของบริษัทที่จำหน่ายขายได้ยื่นขึ้นไปจากคลองทั้ง ๒ ฝั่ง ๆ ละ ๒๕ เส้น เว้นว่างไว้เป็นที่กลางหรือที่หลวงสำหรับเป็นที่เลี้ยงสัตว์พาหนะ ในระหว่างกลางนั้นกว้าง ๑๐ เส้น โดยยาวตลอดตามแนวคลองนั้น และในที่ ๒ ฝั่งคลองทุก ๆ คลองทั้งคลองใหญ่คลองเล็กให้เว้นที่ไว้เป็นทางเดินของประชาชนและนำสัตว์พาหนะไปมาได้สะดวก ตามกว้างที่ขีดเส้นไว้ในแผนที่นั้น เมื่อบริษัทได้ขุดคลองแล้วบริษัทต้องทำประตูน้ำไว้สำหรับเปิดและปิดน้ำได้ตามคราวฤดูต้องการ เพื่อให้น้ำขังไว้เลี้ยงต้นเข้าหรือให้เรือไปมาในฤดูแล้งได้ด้วย ถ้าบริษัทยอมตกลงตามที่กล่าวดังได้ขีดเส้นไว้ในแผนที่นั้น ข้าพเจ้าผู้เป็นเสนาบดีเกษตร ฯ จะได้นำความขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาขอพระบรมราชานุญาตให้บริษัทต่ออายุสัญญาขุดคลองเก่าที่ค้างอยู่ และขุดคลองซอยรวม ๒๑ คลอง ที่กะไว้ใหม่นั้นได้ต่อไป บริษัทได้ฟังคำชี้แจงของข้าพเจ้าแล้ว บริษัทพูดจิด-เจ้อนโต้แย้งกันอยู่หลายวันหลายเดือนกว่าจะตกลงกันได้ เมื่อบริษัทไปปรึกษาหารือกันตกลงกันแล้ว ข้าพเจ้าจึงนำความขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาถวายแผนที่ ทั้งรายงานความเห็นทูลเกล้า ฯ ถวายเพื่อขอพระบรมราชานุญาต เมื่อได้ทรงทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทเป็นที่พอพระราชหฤทัยแล้ว จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ข้าพเจ้าจัดการให้บริษัทขุดคลองคูนาสยามทำสัญญารับขุดคลอง ขนาดคลองกว้างยาวและลึกและมีกำหนดให้ขุดคลองให้แล้วภายในกำหนดเท่านั้นปี ดังมีแจ้งอยู่ในหนังสือสัญญาซึ่งรวมอยู่ในกระทรวงเกษตร ฯ นั้นแล้ว ครั้นต่อมาหลายปีบริษัทขุดคลองใหญ่คลองซอยแล้วเสร็จ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระรามาธิบดีที่ ๕ จึงพระราชทานขนานนามคลอง ๘ วา นั้นเรียกว่า คลองรังสิต และขนานนามประตูน้ำต้นคลองรังสิต ด้านตะวันตกว่าประตูจุฬาลงกรณ์ ประตูคลองรังสิตด้านตะวันออกขนานนามว่าประตูเสาวภา มีพระอักษรจารึกไว้ที่ประตูน้ำคลองรังสิตทั้ง ๒ แห่ง ปรากฏอยู่จนทุกวันนี้

ว่าด้วยเรียกทหารสมัครมาช่วยราชการรักษาพระนครคราวคับขัน–เรื่องฝรั่งเศส เมื่อรัตนโกสินทรศก ๑๑๒

เมื่อรัตนโกสินทรศก ๑๒๒ พ.ศ. ๒๔๓๖ ไทยกับฝรั่งเศสเกิดทุ่มเถียงกันขึ้น เรื่องเขตต์แดนแผ่นดินฝ่ายฝั่งซ้ายลำแม่น้ำโขง ฝรั่งเศสได้ส่งเรือรบชื่อลูตังมารักษาผลประโยชน์ของฝรั่งเศสที่กรุงเทพ ฯ ลำ ๑ แล้ว คราวนี้ฝรั่งเศสขออนุญาตจะเอาเรือรบเข้ามาอีก ๒ ลำ คือชื่อเรือคอเมต ลำ ๑ ชื่อลังคอนสตรองลำ ๑ ไทยได้ห้ามปรามไม่ยอมให้เข้ามา และรัฐบาลฝรั่งเศสก็ยอมตกลงแล้วว่า จะสั่งเลิกไม่ให้เรือรบเข้ามาอีก เรือรบฝรั่งเศส ๒ ลำ ยังขืนเข้ามาในปากน้ำเจ้าพระยาจนถึงป้อมพระจุลจอมเกล้า ฯ เจ้าพนักงานทหารเรือจึงยิงปืนห้ามไม่ให้เข้ามาตามธรรมเนียม แต่เรือรบฝรั่งเศสหาเชื่อฟังไม่ เรือรบฝรั่งเศสกลับยิงตอบไปข้าง ทั้ง ๒ ฝ่ายจึงเกิดยิงโต้ตอบกันขึ้น และเรือฝรั่งเศสทั้ง ๒ ลำได้แล่นเลยเข้ามาจอดที่หน้าท่าสถานทูตฝรั่งเศส แต่ทรงพระราชดำริว่าชนทั้งหลายไม่ทราบการหนักเบาจะพากันตื่นเต้นต่าง ๆ ให้กรมพระนครบาลจัดการป้องกันรักษาทรัพย์สมบัติพลเมือง และเสด็จตรวจตราพลทหารประจำกองในกรุงเทพ ฯ ทั่วไป

ข้าพเจ้าจึงคิดปรารภในใจว่า เวลานี้เรารับราชการเป็นเสนาบดีฝ่ายพลเรือน ไม่มีหน้าที่บัญชาการทหารให้ถืออาวุธได้ก็จริงอยู่ ถ้าเราจะถือว่าไม่ใช่หน้าที่จะนิ่งอยู่เฉย ๆ ก็จะได้ แต่ไม่น่าจะวางใจว่าฝรั่งเศสจะไม่เบียดเบียนบ้านเมืองเรา ถ้าเรานิ่งอยู่ก็เหมือนเราไม่รักชาติ ไม่มีความกตัญญูกตเวทิในใต้ฝ่าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระรามาธิบดีที่ ๕ พระองค์ได้มีพระกรุณาคุณแก่เราเป็นล้นเกล้า ฯ ทั้งเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยในความซื่อตรงจงรักภักดีของเราฝังอยู่ในพระราชหฤทัย ด้วยได้เคยทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานพระแสงอาชญาสิทธิ ให้เรามีอำนาจเป็นแม่ทัพใหญ่ คุมนายทัพนายกองไพร่พลทหารออกไปปราบปรามข้าศึกปลายเขตต์แดนทางเมืองนครหลวงพระบางจนสุดถึงแดนพระราชอาณาเขตต์ถึง ๒ ครั้ง ทั้งได้ตัดเส้นพระเกษาพระราชทานให้เราหลายองค์สำหรับให้เป็นชัยมงคล เพื่อแสดงว่าพระองค์ได้เสด็จพระราชดำเนินเป็นจอมทัพไปในกองทัพด้วย ด้วยเดชะอำนาจพระบารมีปกเกล้า ฯ กองทัพเราจึงมีชัยชะนะได้

ทั้ง ๒ ครั้งแต่นั้น และบางท่านก็พูดว่ากองทัพฮ่อเป็นทัพเล็กน้อยเหมือนกองโจร มิใช่เป็นกองทัพกษัตริย์เข้านครเราจึงรบชะนะได้ บางท่านที่เคยไปรบทัพฮ่อครั้งก่อน ๆ ที่ต้องอาวุธพวกฮ่อบ่วยเจ็บบาดแผลก็ว่าทัพฮ่อแยกย้ายกันอยู่หลายตำบล ถ้ายกมารวมกันก็เกือบเท่ากองทัพใหญ่ของกษัตริย์ได้เหมือนกัน เมื่อเราได้ยินคำพูดเป็นปัญหาแตกต่างกัน ครั้นเราจะพูดคัดค้านขึ้นบ้างก็คงจะว่ายกตนเกินกว่าเหตุผล

จึงยกเรื่องกองทัพฮ่อเมื่อยกมารบกรุงอังวะ ซึ่งเป็นพระนครหลวงของพะม่ามากล่าวพอเป็นข้อวินิจฉัยแก้ปัญหาได้อยู่บ้าง ดังมีใจความปรากฏอยู่ในสมุดพระราชพงศาวดารไทยเล่ม ๒ หน้า ๕๕๗ ครั้งแผ่นดินพระเจ้ากรุงธน ในปีฉลูเอกศกจุลศักราช ๑๑๓๑ นายทัพฮ่อชื่อกวยชวยแย เป็นแม่ทัพคุมกองทัพฮ่อมาตีกรุงอังวะ พระเจ้ากรุงอังวะแต่งให้อาแซหวุ่นกี้ซึ่งเป็นผู้มีชื่อเสียงปรากฏว่ามีสติปัญญาเข้มแข็งในการสงคราม ให้เป็นแม่ทัพคุมพลทหารพะม่าออกไปต่อต้านสู้รบกับกองทัพฮ่อ กองทัพอาแซหวุ่นกี้พวกพะม่าแตกหนีสู้กองทัพฮ่อไม่ได้ พวกฮ่อจึงยกกองทัพมาตั้งประชิดใกล้นครอังวะทางด้านหนึ่ง พระเจ้ากรุงอังวะเห็นว่าจะสู้รบกองทัพฮ่อไม่ได้กลัวจะเสียพระนคร จึงแต่งให้แม่ทัพพะม่าไปเจรจาความเมือง คุมเครื่องราชบรรณาการกับนางรูปงามไปให้แม่ทัพฮ่อขอเป็นเมืองพระราชไมตรีกับพวกฮ่อ แม่ทัพฮ่อรับเป็นไมตรีกับพะม่ากรุงอังวะแล้วก็เลิกทัพไป ตั้งแต่นั้นมาพวกฮ่อมิได้มารบกรุงอังวะอีกเลยด้วยถือว่าเป็นเมืองไมตรีกัน ก็แต่ว่าน่าพิศวงด้วยกรุงอังวะเป็นพระนครหลวงของพะม่า นับว่าเป็นกษัตริย์เอกราชใหญ่ในทิศเหนืออยู่เมืองหนึ่ง ประกอบด้วยรี้พลช้างม้าทะแกล้วทหารเครื่องศัสตราวุธยุทธภัณฑ์มีอยู่เป็นอันมาก ก็น่าที่จะรบต่อสู้เอาชัยชะนะพวกฮ่อได้อยู่ เหตุไฉนจึงพ่ายแพ้แก่กองทัพฮ่อ ต้องลดอำนาจราชศักดิ์ขอเป็นทางไมตรีกับพวกฮ่อด้วยเล่า จะมีความประมาทว่าทัพฮ่อเป็นทัพเล็กน้อยไม่มีอำนาจเหมือนทัพกษัตริย์นั้นก็ยากอยู่ ด้วยกองทัพฮ่อได้เคยมีชัยชะนะทัพกษัตริย์กรุงอังวะมาก่อนแล้ว ถ้าจะคิดพะม่าว่าไม่มีฝีมือเข้มแข็งในการสงครามพะม่าจึงแพ้พวกฮ่อก็ดียากเหมือนกัน ด้วยธรรมดาการศึกสงครามย่อมผลัดเปลี่ยนกันชะนะและแพ้ได้อยู่ด้วยกันทั้ง ๒ ฝ่าย ถ้าจะยกย่องว่าชาติใดประเทศไหนมีอำนาจราชศักดิ์อย่างยิ่งทั่วโลก ดังอำนาจพระธรรมมหาจักรพรรดราธิราชนั้นก็ยากจะเป็นไปไม่ได้ ด้วยเป็นโลกิย์สัญญาความหมายอารมณ์ไม่เที่ยงย่อมแปรปรวนกลับกลายไปได้หลายประการ บางคราวก็เจริญขึ้น บาง

คราวก็เลื่อมไป จะกำหนดเที่ยงตรงได้แท้จริงไม่กลัวกลายก็มีแต่โลกุตระสมยติสิ่งเดียว เมื่อเราเห็นความดังที่กล่าวมานี้ เราจึงมิได้คัดค้านในข้อปัญหาที่กล่าวกันนั้น เมื่อเรายกกองทัพขึ้นไปเมืองแถงครั้งที่ ๒ นี้ เราได้แบ่งแยกย้ายกองทหารออกไปปราบปรามพวกข่อเป็นที่เรียบร้อยแล้ว ฝ่ายกองทัพฝรั่งเศสได้ยกขึ้นไปพบกองทัพไทยเราที่เมืองแถง ฝรั่งเศสพูดว่าเมืองแถงเป็นของฝรั่งเศสให้กองทัพไทยถอยไปจากเมืองแถง ฝ่ายเราก็พูดชี้แจงว่าเมืองแถงเป็นพระราชอาณาเขตต์ฝ่ายสยามไม่ยอมถอย ต่างโต้เถียงกันจวนเจียนจะต้องใช้คมอาวุธกันอยู่แล้ว แต่หากว่ามองซิเออร์-ปาวีร์ฝรั่งเศสที่เคยไปมาหาเราอยู่แต่ก่อนนั้นเป็นที่ปรึกษาของกองทัพฝรั่งเศสอยู่ด้วย มองซิเออร์-ปาวีร์จึงได้พูดอ่อนโยนลงว่า ท่านแม่ทัพไทยจะให้ทำอย่างไรก็ให้บอกมาเขาจะได้ทำตาม เราจึงร่างหนังสือสัญญาเป็นความ ๙ ข้อ ใจความที่สุดมีว่ากองทัพทั้ง ๒ ฝ่ายต้องรอคำสั่งรัฐบาลเรื่องแบ่งเขตต์แดนด้วยกันทั้ง ๒ ฝ่าย ในระหว่างนี้ต้องรักษาความสงบเรียบร้อยไว้ก่อน ก็เป็นการตกลงกันตามสัญญาไม่มีข้อโต้เถียงกันต่อไป

ยังมีฝรั่งเศสกลับเอาเรือรบบรรทุกทหารทั้งศัสตราวุธเข้ามาถึงกรุงเทพพระมหานครถึง ๓ ลำ จนใกล้ที่ประทับพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวของเรานี้ หน้าที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะทรงพระราชวิตกอยู่ ด้วยทหารกรมยุทธนาธิการก็มีน้อย ควรเราจะเรียกทหารสมัครที่เคยไปราชการทัพกับเรา มาช่วยป้องกันรักษาพระนครครั้งนี้ด้วยจึงจะชอบ พอถึงเวลาประชุมเสนาบดี ข้าพเจ้าเป็นเสนาบดีก็เข้าประชุมพร้อมกัน พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จประทับหัวโต๊ะคอยทรงฟังข้อปรึกษาหารือกันอยู่ ข้าพเจ้าจึงกราบถวายบังคมทูลพระกรุณาชี้แจงความเห็นว่า ซึ่งฝรั่งเศสนำเรือรบ ๓ ลำมานี้มีทหารประจำลำเรือลำละ ๑๐๐ คน รวม ๓ ลำ ๓๐๐ คน และมีปืนขนาดใหญ่บรรจุกระสุนใหญ่ประมาณ ๔ นิ้วเท่านั้น หาอาจจะยิงทำลายกำแพงพระนครและพระตำหนักซึ่งก่อด้วยแผ่นอิฐที่แน่นหนานั้นได้ไม่ กำลังทหารและอาวุธฝ่ายเราก็พอจะรับต้านทานทำลายเรือรบ ๓ ลำนี้ได้อยู่ ข้อสำคัญที่น่าจะวิตกอยู่อย่างหนึ่ง ถ้าลูกปืนฝรั่งเศสยิงมาตกลงถูกบ้านเรือนที่แห่งใด พลเมืองจะพากันแตกตื่นตกใจกลัว ในเวลานั้นจะเป็นช่องให้คนพาลย่อแย่งทรัพย์สมบัติ และจะประสมซ้ำทิ้งไฟให้ไหม้บ้านเรือนขึ้นเพื่อแย่งชิงทรัพย์สมบัติ เช่นเมื่อคราวกองทัพเยอรมันยกไปตี

กรุงปารีส ซึ่งเป็นนครหลวงของฝรั่งเศสครั้งก่อนนั้น ก็มีเหตุร้ายเกิดขึ้นด้วยพวกพาลทำการกำเริบเอาไฟเผาบ้านเรือน และแย่งชิงทรัพย์ชาวประชาชนได้ความเดือดร้อนเป็นอันมาก และเมื่อครั้งพวกซ่อมารบเมืองนครหลวงพระบางแตก เข้านครหลวงพระบางพาเจ้านายบุตรหลานลงเรือหนีไปได้ พวกซ่อเอาไฟเผาคุ้มเจ้านครหลวงพระบางกับคุ้มเจ้าอุปราช ๒ แห่งเท่านั้น เจ้าอุปราชหนีไม่ทันตายในกองไฟ นอกจากนั้นพวกลาว และพวกอื่นคน ในพื้นเมืองหลวงพระบางนั้นเองที่เป็นคนพาล พากันเอาไฟเผาบ้านเรือนเจ้านายราษฎรพลเมืองหลายแห่งหลายตำบล แย่งชิงเอาทรัพย์ไปเป็นอันมาก บางรายก็ไม่ยอมด้วยหวงทรัพย์ต่อสู้กันถึงล้มตาย เมื่อมีตัวอย่างเป็นมาดังนี้

เวลานี้เป็นคราวขัดขันเข้าด้ายเข้าเข็มแล้ว ควรจะจัดการรักษาพระนครให้เข้มแข็งอย่างที่สุดพอจะทำได้ อย่าให้มีเหตุสำคัญเกิดขึ้นในพระนครได้จึงจะชอบ

ข้าพระพุทธเจ้าขอทูลเกล้า ฯ ถวายชีวิตเป็นราชพลี ขอพระราชทานพระบรมราชวโรกาสสนอง พระเดช พระคุณ ในครั้งนี้ และขอพระราชทานให้เรียกทหารสมัครที่เคยรบทัพจับศึกกับข้าพระพุทธเจ้าที่ครบกำหนด ๕ ปี ซึ่งปลดปล่อยไปแล้วนั้น ให้กลับเข้ามาช่วยป้องกันพระนครด้วย เมื่อยคำที่ข้าพเจ้ากราบบังคมทูลพระกรุณาแล้ว จึงมีพระราชดำรัสถามสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอกรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดชว่า ตามคำพระยาสุรศักดิ์มนตรีว่านี้ ท่านเล็กจะว่าอย่างไร สมเด็จกรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช กราบบังคมทูลพระกรุณาคัดค้านขึ้นว่า กองทหารหน้าล้มไปแล้วจะเรียกไม่ได้ จึงมีพระราชดำรัสกับข้าพเจ้าว่า การนี้ไม่ให้เกี่ยวข้องกับกระทรวงกลาโหม ข้ากับเจ้าสองคนช่วยกันจัดการให้เป็นส่วนหนึ่งต่างหาก

สำเนาที่ ๓๙

ที่ ๖๐/๕๑๙๘ พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท

วันที่ ๒๓ มิถุนายน รัตนโกสินทรศก ๑๑๒

ถึงท่านเล็ก ด้วยในเวลานี้ราชการฉุกเฉินยิ่งขึ้นจำจะต้องคิดเตรียมทหารให้มากขึ้นไว้ เพื่อจะได้เรียกได้ทันท่วงที เห็นว่าทหารสมัครที่พ้นกำหนดปลดไปแล้วนั้น เป็นคนชำนาญเคยการทหารมาแล้ว ถึงแม้ว่าปลดไปแล้วเวลานี้มีราชการฉุกเฉินก็ควรเรียกได้ พระยาสุรศักดิ์มนตรี

แจ้งความว่า ถ้าจะเรียกคงจะเรียกได้ไม่ต่ำกว่า ๑,๐๐๐ คน จึงเห็นว่าพระยาสุรศักดิ์มนตรีเคยยังคับญชาคนพวกนี้มา จะยังคับกันได้เรียบร้อยดีกว่าจะให้ผู้อื่นยังคับ จึงขอสั่งด้วยหนังสือฉะบับนี้ให้เรียกทหารสมัครที่ว่ามานี้ขึ้นอย่าให้ต่ำกว่า ๑,๐๐๐ คน ให้จ่ายเบี้ยเลี้ยงให้และจัดที่ให้อยู่ให้พอกัน ให้พระยาสุรศักดิ์มนตรีเป็นผู้บังคับการขึ้นอยู่ในกรมทหารบกเหมือนกองทหารทั้งปวง และจ่ายอาวุธยุทธภัณฑ์ให้พอรักษาราชการให้ทันท่วงที

พระปรมาภิไธย

แล้วก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาต ให้ข้าพเจ้าออกประกาศเรียกทหารสมัครกองพันเอก ได้คนเข้ามายอมสมัคร ๑,๘๐๐ คน มารวมในกองข้าพเจ้า กระทรวงกลาโหมได้จ่ายเบี้ยเลี้ยงให้ทหารสมัครเหล่านั้นคนหนึ่งวันละ ๘ อัฐ แต่เงินเดือนหาได้รับพระราชทานไม่ ข้าพเจ้าผู้เป็นหัวหน้าจึงต้องจัดเข้าปลาอาหารเลี้ยงดูพวกทหารสมัครเหล่านั้น และต้องจัดซื้อหาเครื่องแต่งกายให้นายทหารสมัครอีกด้วย เงินที่ใช้จ่ายรายนี้ข้าพเจ้าต้องยืมเงินกระทรวงเกษตร ฯ ทดรองไปเป็นเงิน ๓๐๐ ชั่งเศษ ด้วยความหวังใจว่าเมื่อเสร็จราชการแล้วจะเบิกเงินทางกระทรวงกลาโหมมาใช้ให้กระทรวงเกษตร ฯ ภายหลัง เมื่อรวบรวมทหารสมัครได้พอสมควรแล้ว ข้าพเจ้าก็เบิกเครื่องศัตราอาวุธขึ้น กะสุนดินดำมาจ่ายให้นายทหารพลทหารครบตัวและซ้อมทหารเตรียมอยู่ทุกวันมิได้มีความประมาท กับข้าพเจ้าได้เรียกหัวหน้าจีนยี่ และเจ้าของโรงสีไฟและนายห้างมาประชุมพูดชี้แจงให้ฟังว่า ให้กำชับห้ามปรามพรรคพวกอย่าให้มีใจกำเริบก่อเหตุขึ้นอย่างหนึ่งอย่างใดเป็นอันขาด ถ้าผู้ใดก่อเหตุขึ้นก็จะใช้ยุทธยักการศึกฆ่าเสียทั้งสิ้น

และเวลาวันหนึ่งทหารยกทหารเรือก็เตรียมตัว ข้าพเจ้ากับทหารสมัครก็เตรียมตัวบรรจุปืนไว้พร้อมกัน พอเวลาค่ำประมาณ ๒ ทุ่ม (๘ ล.ท.) พระยาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระรามาธิบดีที่ ๕ เสด็จพระราชดำเนินด้วยพระยาทมาที่ข้าพเจ้าเวลาที่ประชุมทหารพร้อมกันอยู่ที่สนามที่ว่าการกระทรวงเกษตร ฯ ยกพระหัตถ์เบื้องขวาวางบนบ่าข้าพเจ้า มีพระราชดำรัสว่า ในวันนี้แหละไม่เราก็เขา แล้วพระราชทานพระพรให้มีชัย สมเด็จกรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดชกับสมเด็จกรม

พระยาเทววงศ์วโรปการซึ่งโดยเสด็จไปด้วยก็ยกพระหัตถ์ลูบหลังข้าพเจ้าทั้ง ๒ พระองค์ มีรับสั่งว่าขอให้เจ้าคุณมีชัยชะนะ ข้าพเจ้ารับพระพรชัยด้วยคุษณีภาพแล้วเสด็จกลับ ฝ่ายข้าราชการทั้งทหารพลเรือนที่มาสมัครเข้ากองข้าพเจ้าก็มีหลายนาย ทั้งมิสเตอร์ เยรินี ฝรั่งชาติอิตาลีก็มาสมัครช่วยฝึกหัดทหารซ้อมรบด้วย ข้าพเจ้าได้ส่งบัญชีรายชื่อข้าราชการกับทหารสมัครทูลเกล้า ฯ ถวายให้ทรงทราบใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาทไว้ด้วยแล้ว

และในระหว่างนั้นบางวัน ข้าพเจ้าได้ให้ทหารสมัครแต่งเครื่องครบ พร้อม ทั้ง ยืน ยิ่สตันเดิร แถวไปถึงสระปทุมและซ้อมรบข้างหลายครั้ง ข้าพเจ้าได้ทราบความจากทหารบอกว่า มองซิเออร์ปาวีร์กับฝรั่งเศสขี่รถไปคอยดูทหารสมัครเมื่อเดิรแถวสองสามครั้ง ข้าพเจ้าจึงคิดว่าจะใคร่ไปถามมองซิเออร์ปาวีร์ฝรั่งเศสที่เคยรู้จักคุ้นเคยกันเมื่อครั้งข้าพเจ้าเป็นแม่ทัพไปปราบฮ่อทางเมืองนครหลวงพระบางนั้น เพื่อจะทราบเหตุว่าฝรั่งเศสจะคิดทำการอย่างไร จึงกราบบังคมทูลพระกรุณาพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำรัสว่า เจ้าจะไปถามกันเองเป็นส่วนตัวก็ไปได้ แต่อย่าให้พูดเกี่ยวกับรัฐบาล เมื่อได้รับพระบรมราชานุญาตแล้ว ข้าพเจ้ากับพระยารมยาทผู้น้อง ข้าพเจ้าซึ่งรู้ภาษาฝรั่งเศสฉะเพาะ ๒ คน พากันไปหามองซิเออร์ปาวีร์ที่สถานราชทูตฝรั่งเศส เขาได้เชื้อเชิญรับรองเป็นอันดีตามความคุ้นเคยมิได้เปลี่ยนกิริยา ข้าพเจ้าถามมองซิเออร์ปาวีร์ว่า เรารู้จักชอบพอกันมานานแล้ว อยากจะถามความลับฉะเพาะตัวว่า ฝรั่งเศสจะรบหรือจะทำอย่างไร มองซิเออร์ปาวีร์พูดกับข้าพเจ้าว่าไม่ใช่เช่นนั้น การรบทำให้เลือดตกในแผ่นดินนั้นเป็นการร้ายกาจะเป็นความลำยากติดต่อไปในการข้างหน้ามากมาย ฝรั่งเศสได้เคยรู้สึกมาแล้ว ที่เอาเรือรบมานั้นไม่ได้คิดมารบประเทศสยามดอก ต้องการจะพูดเรื่องเขตต์แดนกว่าจะเป็นที่ตกลงกันเท่านั้น ให้ท่านนำความไปทูลในหลวงเถิด ข้าพเจ้าได้ให้พระยารมยาทจดคำพูดมองซิเออร์ปาวีร์ แล้วลากลับ ข้าพเจ้าได้นำจดหมายถ้อยคำมองซิเออร์ปาวีร์ส่งทูลเกล้า ฯ ถวาย เพื่อให้คลายพระราชวิตก แต่ทางราชการคงต้องเตรียมคุมเชิงอยู่เสมอ

เมื่อบ้านเมืองเป็นปกติเรียบร้อยดีแล้ว ก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานตราเครื่องราชอิสริยาภรณ์แก่บรรดาข้าราชการ ซึ่งได้สนองพระเดชพระคุณในคราวศึกขันไว้เป็นความชอบที่ระลึก ส่วนข้าราชการฝ่ายทหารพลเรือนซึ่งมาเข้ากองสมัครช่วยทำการกับข้าพเจ้า

ดังที่ได้ส่งบัญชีรายชื่อทูลเกล้า ฯ ถวายไว้ก่อนแล้วนั้น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ทรงพระราชดำริจะพระราชทานตราเครื่องราชอิสริยาภรณ์ให้เป็นความชอบเป็นที่ระลึกไว้เหมือนเช่นพระราชทานนายทหารกรมยุทธนาธิการ กรมทหารเรือ กรมพระนครบาล จนถึงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เจ้าพนักงานกระทรวงวังออกหมายรับพระบรมราชโองการเรียกระบุชื่อ ข้าราชการตามบัญชีที่ข้าพเจ้าทูลเกล้า ฯ ถวายไว้ก่อนนั้น กำหนดวันและเวลาให้เข้าไปรับพระราชทานตราเครื่องราชอิสริยาภรณ์ ข้าราชการมีชื่อที่ได้รับหมายนั้นก็มีความยินดีพากันเข้าไปเฝ้าที่พระที่นั่ง วันนั้นยังเอิญพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงประชวร มิได้เสด็จข้างหน้าพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้สมเด็จกรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช เสด็จออกแจกตราเครื่องราชอิสริยาภรณ์ ได้แจกให้ข้าราชการกรมยุทธนาธิการ กรมทหารเรือ กรมพระนครบาล และกรมอื่นเป็นอันมาก แต่ส่วนข้าราชการในงบข้าพเจ้าซึ่งกระทรวงวังมีหมายเรียกนั้นหาได้รับพระราชทานสักคนเดียวไม่ มิรับสั่งว่า ตราหมดไม่มีจะแจกครั้งหนึ่งละ และครั้งที่ ๒ กระทรวงวังได้ออกหมายรับพระราชโองการเรียกให้เข้าไปรับเครื่องราชอิสริยาภรณ์อีกก็ไม่ได้รับว่าตราหมดจนเลยไม่ได้ เวลาที่กระทรวงวังออกหมายเรียกนั้นเรียกมิสเตอร์ เยรินี ฝรั่งชาติอิตาลี ซึ่งเป็นพระสารสาตรพลขันที่สมัครทำการอาสากับข้าพเจ้าด้วย เมื่อแกเข้าเฝ้าไม่ได้รับพระราชทานตราตามหมายกระทรวงวัง แกรู้สึกอายและเสียใจ แกบ่นว่าธรรมเนียมไม่แน่นอน ฝรั่งเขาไม่ทำอย่างนี้กับพวกนายทหารสมัครพากันเสียใจมาร้องกับข้าพเจ้าว่า กรมอื่นเขาได้รับพระราชทานทั่วกัน พวกเราทหารสมัครไม่ได้รับพระราชทานสิ่งใดเหมือนเขาบ้างเลย

เมื่อข้าพเจ้าได้ฟังนายทหารมาพูดเช่นนั้น ก็ไม่ทราบว่าจะทำอย่างไร จึงได้พูดชี้แจงนำเรื่องนะโปเลียนโบนาปาต ซึ่งเป็นแม่ทัพฝรั่งเศสครั้งยกไปตีเมืองออสเตรเลีย รัฐบาลฝรั่งเศสไม่เหลียวแลดูกองทัพ ไม่ได้ส่งเครื่องแต่งตัวอุดหนุนเครื่องใช้สอยสิ่งใดส่งไปให้ จนนายทหารพลทหารใส่เสื้อกางเกงขาดปุปะไปทั้งตัว นายทหารและพลทหารมีความเสียใจ มีเสียงติเตียนรัฐบาลฝรั่งเศสไปต่าง ๆ นะโปเลียนซึ่งเป็นแม่ทัพฝรั่งเศส จึงได้เรียกประชุมพูดชี้แจงว่า ที่พวกเราได้รับความลำบากอยู่เวลานี้ เป็นเกียรติยศใหญ่ของเราที่เราได้เข้ามาช่วยชาติบ้านเมืองได้รับความลำบากยากแค้นถึงเพียงนี้สูงกว่าที่ได้รับความสุขได้ดิกระเช่น ควรจะมีความพากภูมิใจให้มาก

นายทหารและพลทหารได้รับความแนะนำนะโปเลียนแล้วก็มีความสงบ เมื่อข้าพระเจ้าได้นำความนะโปเลียนนี้มาพูดตักเตือนนายทหารพลทหารจบข้อความแล้ว ข้าพเจ้าจึงพูดชี้แจงกับนายทหารพลทหารต่อไปอีกว่า เมื่อเวลาเข้าที่คับขันข้าพเจ้าเป็นหัวหน้าจึงได้เรียกนายทหารทั้งหลายเข้ามาช่วยทำการสนองพระเดชพระคุณชาติบ้านเมือง เวลาที่ท่านทั้งหลายเข้ามาก็หาได้ตั้งใจว่าจะเอาบำเหน็จรางวัลสิ่งใด ตั้งใจถวายชีวิตเลือดเนื้อเป็นราชพลีสนองพระเดชพระคุณสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวของเราเพื่อรักษาชาติบ้านเมืองเท่านั้น เวลานี้ก็สมประสงค์ตามความคิดของเราแล้ว ควรจะมีความยินดีทั่วกันตามหน้าที่ของเราที่เป็นชายชาติทหาร เมื่อนายทหารและพลทหารได้ฟังคำชี้แจงข้าพเจ้าแล้วก็เป็นการสงบไปได้ ข้าพเจ้ากับทหารสมัครก็คงตั้งกองรักษาราชการประจำอยู่ ๘ เดือนเศษ ครั้นเสร็จราชการแล้ว ข้าพเจ้าจึงขอเบิกเงินที่กระทรวงกลาโหม เพื่อได้ใช้ให้กระทรวงเกษตร ฯ กระทรวงกลาโหมก็หายอมจ่ายเงินให้ข้าพเจ้าไม่ เงิน ๓๐๐ ชั่งเศษที่ทดรองเลี้ยงกูทหารนี้จึงตกพับแก่ข้าพเจ้าต้องเป็นหนี้หลวงเข้าไปอีก เมื่อทหารสมัครจะกลับไป ข้าพเจ้าได้แจกกระบือให้ไป นายทหารคนละ ๒ กระบือ พลทหารคนละ ๑ กระบือ จะได้ไปทำนา เพราะข้าพเจ้าได้ขอพระบรมราชานุญาตขอกระบือพวกผู้ร้ายที่ตกเป็นของหลวงซึ่งพระราชทานให้เป็นสิทธิเป็นรางวัลแก่ข้าพเจ้าครั้งเมื่อข้าพเจ้าไปจับผู้ร้ายเมื่อ ร.ศ. ๑๐๙ นั้นให้ไป

เรื่องที่ประชุมเสนาบดีปรึกษาให้ใช้เครื่องชั่งวัดตวงเป็นเมตเตอร์เมตริก

เมื่อขณะที่ข้าพเจ้าเป็นเสนาบดีกระทรวงเกษตร ฯ ที่ประชุมเสนาบดีได้ปรึกษากันด้วยเรื่องที่จะให้ใช้อัตราเครื่องชั่ง ถัง วัด ตวง เป็นเมเตอร์เมตริก ข้าพเจ้าเห็นว่าที่ประชุมได้ปรึกษาตกลงกันแล้ว ก็คิดจะจัดการให้สำเร็จและเร็วขึ้น จึงได้สั่งเครื่อง ชั่ง ถัง วัด ตวง ไปยังต่างประเทศ คิดเป็นราคาเงิน ๓๐๐ ชั่งเศษ ครั้นของที่สั่งเข้ามาแล้วก็เบิกเงินหาได้ไม่ เพราะพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสวัสดิ์ ฯ (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสวัสดิ์ ฯ) ทรงคัดค้านในที่ประชุมว่า ไม่มีอนุญาต (แซงชั่น) และพระบรมราชานุญาตหายอมจ่ายเงินรายนี้ให้ไม่ ส่วน

ของที่สั่งมานั้นก็ริบเป็นของหลวงเสียสิ้น และสิ่งของนั้นก็ปรากฏคงใช้ในราชการทั่วทุกมณฑลจนทุกวันนี้ เช่นเครื่องรองน้ำฝนและโซ่วัดแผนที่เป็นต้น เงินรายนี้ก็ต้องตกพับอยู่แก่ข้าพเจ้า จึงเป็นหนี้พระราชทรัพย์หลวง

เมื่อเมืองนครหลวงพระบางตกเป็นของฝรั่งเศสแล้ว เงินที่เจ้านายลาวในเมืองนครหลวงพระบางยืมไปสร้างบ้านเมืองนั้นก็หาได้ใช้ให้ไม่ ยังคงมีอยู่แต่ใบสำคัญ ขณะที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้กรมหมื่นสวัสดิ์ ฯ (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสวัสดิ์ฯ) เป็นราชทูตพิเศษไปพูดการเมือง ๆ นครหลวงพระบางยังกรุงปารีส ข้าพเจ้าก็ได้ถวายใบสำคัญที่เจ้านายเมืองนครหลวงพระบางทำให้ยึดเป็นหลักฐานนั้นให้ช่วยทรงจัดการพูดจาด้วย แต่หาเป็นผลสำเร็จไม่ เงิน ๕๕๐ ชั่ง ที่เจ้านายหลวงพระบางยืมไปนั้นก็คงพับอยู่แก่ข้าพเจ้าอีก คิดเป็นเงินรายเจ้านายหลวงพระบางยืมเงิน ๕๕๐ ชั่ง เงินยืมจ่ายเลี้ยงทหารสมัครคราวฝรั่งเศส ๓๐๐ ชั่งเศษ ยืมซื้อเครื่องวัด ชั่ง ตวง ๓๐๐ ชั่งเศษ รวมเงินที่เป็นหนี้หลวงทั้ง ๓ ราย ๑,๕๐๐ ชั่งเศษ

ในระหว่างข้าพเจ้าเป็นเสนาบดีกระทรวงเกษตร ฯ นอกจากราชการพิเศษที่ได้กล่าวมาแล้วก็มีราชการประจำกระทรวงเป็นอันมาก มีกรมขึ้นอยู่ในกระทรวงเกษตร ฯ หลายกรม ก็คงรับราชการโดยเรียบร้อยตามปกติ หาได้มีเหตุเสื่อมเสียในหน้าที่ราชการอย่างหนึ่งอย่างใดไม่ จะว่าทำการดีหรือไม่ดีข้าพเจ้าก็ไม่รับรอง แต่ความตั้งใจของข้าพเจ้าจะทำผลประโยชน์สำหรับแผ่นดินให้เจริญขึ้นโดยความสุจริตธรรมโดยชอบอยู่เสมอ ตั้งแต่ข้าพเจ้าเป็นเสนาบดีกระทรวงเกษตร ฯ นับแต่รัตนโกสินทรศก ๑๑๑ ถึงรัตนโกสินทรศก ๑๑๕ นับได้ ๕ ปี

ว่าด้วยออกประกาศพระราชทานหิรัญญบัฏเป็นเจ้าพระยา

ครั้นวันที่ ๑๑ พฤศจิกายน รัตนโกสินทรศก ๑๑๕ ปีวอก อัฐศก จุลศักราช ๑๒๕๘ พ.ศ. ๒๔๓๙ ได้ทรงพระกรุณาพระราชทานหิรัญญบัฏเจ้าพระยากำลังเป็นเสนาบดีกระทรวงเกษตร ฯ อยู่นั้น ได้คัดสำเนากระแสพระบรมราชโองการต่อไว้ดังนี้.—

พระบรมนามาภิธัย จุฬาลงกรณ์ ป.ร.

ที่ ๓/๑๕๑

ศุภมัสดุ พระพุทธศาสนกาล เป็นอดีตภาคล่วงแล้ว ๒๔๓๙ พรรษา ปัตยุบันกาล จันทรคตินิยม ปลวังคสังวัจฉร กติกมาศ ศุกรปักษ์ สัปตมีดิถี พุธวาร สุริยคติกาล รัตนโกสินทรศก ๑๑๕ พฤศจิกายนมาศ เอกา ทสะมะมาสาหะคุณพิเศษ ปริเฉทกาลกำหนด พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ บดินทรเทพยมหามงกุฎ บุรุศรัตนราชรวิวงศ์วรุตมพงศ์บริพัตรวรขัตติยราชมิกโรดม ขาตุรันตบรมมหาจักรพรรดิราชสังกาศ อุภโตสุชาติสังสุทธเคราะหณี จักริยบรมนารถ มหามกุฎราชวรางกูลสุจริตมูลสุสาธิต อัครอุกฤษฎ์ไพบูลย์ บุรพาดุลย์กฤษฎาภินิหารสุภาธิการรังสฤษดิ์ ธัญญลักษณวิจิตร โสพาคย์สรรภางค์ มหาชโนตมางคประนต ยาทยงกชยุคลประสิทธิสรรพศุภผลอุดม บรมสุขุมาลทิพยเทพาวตาร ไพศาลเกียรติคุณอดุลยพิเศษ สรรพเทเวศรานุรักษ์ วิสิฐศักดิ์สมญาพินิตประชานารถ เปรมกระมลขัตติยราชประยูร มูลมุขมาตยาภิรมย์อุดมเดชาธิการบริบูรณ์คุณสาร สยาทินคร วรุตเมตรดิลก มหาปริวารนายก อนันต์มหันตวรฤทธิเดช สรรพวิเศษศิรินทร เอนกชนนิกรสโมสรสมมตประสิทธิวรยศมโหดม บรมราชสมบัตินพดลเศวตรฉัตร ศิริรัตโนปลักษณมหาบรมราชาภิเศกาภิสิต สรรพทศทิศวิชิตไชย สกลมไหสวริยมหาสวามินทร์ มเหศวรมหินทร มหารามาธิราชวโรดม บรมนารถชาติอาชวาธยาไศรย พุทธาทิไตรรัตนสรณารักษ์ อดุลยศักดิ์อัครนราศรามาธิบดี เมตตากรุณาสีตลหฤทัย อโนปไมยบุญการ สกลไพศาลมหารัษฎาธิบดินทร์ ปรมินทรธรรมมิกมหาราชาธิราช บรมนารถบพิตร พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ทรงพระราชดำริว่า พระยาสุรศักดิ์มนตรี ได้รับราชการในกรมทหารมหาดเล็กและเป็นราชองครักษ์แต่เดิมมา แล้วทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เป็นผู้ช่วยราชทูตพิเศษออกไปประเทศยุโรปด้วยราชการสำคัญในครั้งนั้น ก็ได้ช่วยราชการจนเป็นการสำเร็จตลอดโดยสะดวกดี ภายหลังมาได้รับราชการสนองพระเดชพระคุณในตำแหน่งหัวหมื่นมหาดเล็ก มีหน้าที่เป็นผู้ตกแต่งและรักษาพระราชมนเทียร ตั้งกรมเด็กชาขึ้นครั้งแรก และเป็นผู้บังคับการกรมทหารหน้า ได้จัดการทหารมั่นคงแข็งแรงขึ้นเป็นอันมาก แล้วได้เป็นผู้บัญชาการกรมยุทธนาธิการบังคับบัญชาการทหารทั่วไป และได้เป็นแม่ทัพใหญ่ยกไปปราบปรามพวกฮ่อปลายพระราชอาณาเขตต์ถึง ๒ คราว ได้รับราชการฝ่าย

ทหารในหน้าที่ทั้งหลายดังได้พรรณนามานี้ โดยความกล้าหาญองอาจ และมีสติปัญญาสามารถประกอบด้วยความอุตสาหวิริยภาพคงทนแก่ยากลำยากต่าง ๆ มิได้ย่อท้อต่อราชการ ยังนี้ได้ดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงเกษตรพณิชยการ ก็ได้รับราชการสนองพระเดชพระคุณโดยสมควรแก่หน้าที่ มีน้ำใจซื่อสัตย์สุจริตเที่ยงตรงยั่งยืนอยู่ในความจงรักภักดีต่อใต้ฝ่าละอองธุลีพระยาทยิ่งนัก สมควรที่จะดำรงตำแหน่งยศบรรดาศักดิ์ใหญ่ รับราชการสนองพระเดชพระคุณต่างพระเนตรพระกรรณผู้หนึ่งได้

จึงมีพระบรมราชโองการ ดำรัสสั่งให้สถาปนา พระยาสุรศักดิ์มนตรีขึ้นเป็นเจ้าพระยา มีสมญาภิกในหิรัญญบัฏว่า เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี นฤบดี มหาสวามิภักดี สัตยรักษเมตยชวาศรัย ยุทธสมัย สมันตโกศล อณิกมณฑลธุชสุปรีย์ เสนานิอุดมเดช พิเศษสาธุคุณสุนทรพจน์ อดุลยยศเสนาบดี ศิริวัฒนไตรวุฒิชาคา อภัยพิริยปรากรมพาหุ อชิตนาม ดำรงศักดินา ๑๐,๐๐๐ จงเจริญทฤฆชนมายุพรรณะศุขะสิริสวัสดิ์พิพัฒนมงคล ธนสารสมบัติ บริวารสมบูรณทุกประการเทอญ ฯ

ครั้น ข้าพเจ้าได้รับ หิรัญญบัฏ บรรดาศักดิ์ เป็นเจ้า พระยาแล้ว ก็คงดำรง ตำแหน่ง เสนาบดีกระทรวงเกษตรพณิชยการรับราชการต่อมา ในระหว่างที่ข้าพเจ้าเป็นเสนาบดีอยู่นี้ ข้าพเจ้าเห็นว่าเป็นหนี้พระราชทรัพย์หลวงอยู่มากมายตั้งพันชั่งเศษด้วยมูลเหตุไม่ควรจะเป็นอยากจะปลดเปลื้องหนี้สินชำระตัวให้บริสุทธิ์เสีย จึงได้ทำหนังสือกราบบังคมทูลพระกรุณาขอถวายบ้านศาลาแดงซึ่งมีที่ดิน ๒๔ ไร่ และตึกบ้านเรือนที่หักใช้หนี้พระราชทรัพย์ ซึ่งเป็นหนี้อยู่นั้นให้หายกันไป พระยาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ มีลายพระราชหัตถ์เลขามีใจความว่า เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรีจะต้องสัญญาว่าต้องอยู่ในบ้านศาลาแดงนี้จนตลอดชีวิต และการซ่อมแซมเป็นของเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี ฯ จึงจะยอมหักใช้หนี้ ข้าพเจ้า จึงยอมรับว่าจะอยู่บ้านศาลาแดงนี้ตามพระราชประสงค์ ข้าพเจ้าก็คงอยู่บ้านศาลาแดงต่อมา

ครั้น ร.ศ. ๑๑๖ ปีระกานพศกจุลศักราช ๑๒๕๙ พ.ศ. ๒๔๔๐ พระยาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสประเทศยุโรปประจวบกับข้าพเจ้ามีอายุได้ ๔๖ ปีเท่ากับปีกา จึงได้กราบถวายบังคม

ลาออกจากหน้าที่เสนาบดีกระทรวงเกษตรพณิชยการ ก่อนหน้าที่เสด็จประเทศยุโรป ๒ วัน ก็ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ มีพระราชกระแสรับสั่งว่าคงให้มียศเป็นเสนาบดี และได้รับเงินเดือนตามตำแหน่งเสนาบดีเดือนละ ๘๐๐ บาทกับเงินเบี้ยหวัดตำแหน่งจางวางมหาดเล็กปีละ ๘๐๐ บาท ตามเดิมต่อไปอีกก่อนจนกว่าจะเสด็จกลับคืนเข้าสู่กรุงเทพพระมหานคร

และเมื่อข้าพเจ้าลาออกจากหน้าที่เสนาบดีกระทรวงเกษตร ฯ แล้ว เสนาบดีกระทรวงพระคลังมหาสมบัติในเวลานั้น เข้าใจว่าเงินค่านาของหลวงคงจะยังเกี่ยวข้องอยู่กับ ข้าพเจ้าและข้าหลวงเสนามาก จึงได้ ขอพระบรมราชานุญาตตั้งกรรมการพิเศษชำระเงินค่านาอย่างกวดขัน กรรมการได้ชำระสอบสวนเงินค่านามาหลายศกจึงแล้วก็ปรากฏว่าหามีผู้ใดได้ฉ้อเงินของหลวงไว้ไม่

อนึ่งเงินสิบลดนั้น ขณะที่ข้าพเจ้าเป็นเสนาบดีกระทรวงเกษตร ฯ อยู่ ได้กะแบ่งเงินค่าสิบลดเสนาคิดเฉลี่ยให้ข้าหลวงเสนากรมการอำเภอกำนันผู้ใหญ่บ้านเป็นเมือง ๆ ไปตามเมืองเอกโทตรีจัตวา แต่ข้าหลวงเสนากรมการอำเภอกำนันผู้ใหญ่บ้านบางคนได้ถึงแก่กรรมไปเสียก่อนที่จะได้รับเงินค่าสิบลด ซึ่งชักจากหลวงร้อยละ ๑๒ นั้นก็มี เพราะการชำระบัญชีกว่าจะเสร็จตั้งหลายปี จึงไม่มีตัวรับเงินจำนวนนี้ควรตกเป็นผลประโยชน์ของเสนาบดีกระทรวงเกษตร ฯ รวมทั้งเงินที่เหลือจากงบประมาณที่ ๆ ประชุมเสนาบดีได้กะไว้นั้นเป็นเงินประมาณแสนบาทเศษครั้นกระทรวงพระคลัง ฯ ทรายบัญชีรายการที่กรรมการได้ตรวจตราเช่นนี้แล้ว ก็ยึดบัญชีนั้นเสียหาได้บอกความให้ข้าพเจ้าทราบด้วยไม่ว่า การตรวจตราได้ผลเป็นอย่างไร เพื่อที่จะขนทรายเข้าวัดเพราะฉะนั้นเงินผลประโยชน์ส่วนลดที่ ข้าพเจ้าควรจะได้ตามที่ประชุมเสนาบดีได้ตกลงไว้นั้นก็หาได้รับไม่ เสนาบดีกระทรวงพระคลังมหาสมบัติหาได้รักษาข้อความที่ได้ตกลงไว้ในที่ประชุมนั้นไม่ ส่วนเงินที่ทดรองให้เจ้านายลาวเมืองหลวงพระบางยืมไป และทั้งรองจ่ายใช้ราชการต่าง ๆ ก็ยังติด ๆ ขัด ๆ เบิกไม่ได้ จึงต้องเอาเงินของกระทรวงเกษตร ฯ จ่ายใช้หนี้ทดรองให้แก่กองทหารไปก่อน

เมื่อข้าพเจ้าออกไปอยู่ที่ศริมหาราชา จึงเห็นว่าเงินผลประโยชน์ที่ได้รับอยู่ไม่พอที่จะบำรุงบ้านศาลาแดงได้ จึงทำหนังสือถวายพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย เสนาบดีกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ ขอคืนบ้านศาลาแดงหักใช้หนี้หลวงเสียให้เป็นการเด็ดขาดกันไป เสนาบดี

กระทรวงพระคลังมหาสมบัติ ได้มีลายพระหัตถ์ตอบความว่า ได้รับบ้านศาลาแดงหักใช้หนี้หลวงไว้แล้ว และเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี ฯ ไม่มีหนี้สินพระราชทรัพย์ของหลวงเกี่ยวข้องติดตัวอีกต่อไป

การที่ข้าพเจ้าเป็นหนี้หลวงจนต้องเอาที่ดินและตึกบ้านเรือนที่ตำบลบ้านศาลาแดงตีใช้หนี้นั้น ความสัตย์จริงหนี้ซึ่งเป็นส่วนตัวก็ไม่มีมากมายกี่มากน้อยนัก ผู้ที่ยังไม่ทราบความจริงคงเข้าใจว่า ข้าพเจ้ามีใช้เงินสุรุ่ยสุร่ายมากจนต้องเป็นหนี้ถึงกับนำที่ดินและบ้านศาลาแดงตีใช้หนี้แทน แท้ที่จริงการเป็นหนี้หลวงนั้นก็เป็นเงินที่เกี่ยวข้องกับทางราชการ ดังได้เล่าชี้แจงมาข้างต้นนั้นแล้ว ประการหนึ่งที่ดิน และตึกตำบล ศาลาแดงบ้านเรือนที่ตีราคาใช้ หนี้หลวงโดยคิดเฉลี่ย ทั้งหมดเพียงตารางวาละ ๒๐ บาทเศษ ซึ่งเป็นราคาถูกกว่าที่ซื้อกันในเวลานั้นกว่าครึ่ง เมื่อได้ที่บ้านหักใช้หนี้หลวงเสร็จแล้ว ข้าพเจ้าจึงได้ขนเข้าของออกจากบ้านศาลาแดงไปอยู่ที่บ้านพระประมวญตำบลบางรักที่ซื้อไว้นั้น

ขณะที่ข้าพเจ้าออกไปทำป่าไม้ ณ ที่ศรีมหาราชานั้นทุนรอนก็หามีไม่ ยังมีแต่ที่ดินตำบลบางรักอยู่ ๑ แปลง ประมาณ ๑๐๐ ไร่เศษ ได้ตัดเป็นถนนขึ้น ๒ สาย เรียกว่า ถนนประมวญ, และถนนสุรศักดิ์, จึงได้แบ่งขายเสียราคาถูก ๆ กับได้ขายที่ซึ่งเรียกว่าคงตาล (ถนนรองเมืองเวลานี้) ให้แก่พระยาอินทราธิบดีสีหราชรองเมือง (เจ้าพระยาอภัยราชมหายุติธรรมธร) อีกแปลง ๑ ประมาณ ๑๐๐ ไร่เศษคิดราคาถูก ๆ เพียงวาละ ๑๐ สลึงเท่านั้น เพื่อเอาเงินมาลงทุนทำบริษัทป่าไม้กับหลวงอุดร (อากรเต็ง) นายห้างกิมเซ่งหลี ได้ลงมือทำกันมาตั้งแต่ศก ๑๑๕ ปีชวด จ.ศ. ๑๒๖๒ (พ.ศ. ๒๔๔๓)

(ข้อความ ตอนต่อไป นี้คัดลอกมา จากประวัติ แลความจำสังเขป ซึ่งท่านเจ้าพระยา สุรศักดิ์มนตรีได้เรียบเรียงย่อพิมพ์แจกเป็นที่ระลึกในคราวทำบุญอายุครบ ๗๔ ปีบริบูรณ์ ผู้รวบรวมจึงได้นำมาลงต่อเพื่อให้ครบบริบูรณ์ในการจัดพิมพ์คราวนี้ด้วย)

ครั้นถึงปี ร.ศ. ๑๒๑ ปีชาล จ.ศ. ๑๒๖๔ พ.ศ. ๒๔๔๕ พวกเงี้ยวก่อการจลาจลเป็นขบถขึ้นในมณฑลพายัพ เพราะเจ้าน้อยเทพวงษ์ และเจ้าแพร่ได้เข้ากับเงี้ยวด้วย เงี้ยวพากันมาฆ่าพระยาสุรราชฤทธานนท์ ข้าหลวงประจำนครกับพวกข้าราชการแลราษฎรที่เป็นคนไทย ณ ที่ต่าง ๆ ตายลง ๓๒ คน จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ข้าพเจ้าเป็นแม่ทัพใหญ่ยกขึ้นไปปราบเงี้ยวที่เป็นขบถ ครั้นปราบเงี้ยวสงบราบคาบจัดราชการในเมืองแพร่โอนเข้ามาเป็นพระราชอาณาเขตต์ชั้นใน โดยจัดตั้งให้มีผู้ว่าราชการจังหวัดขึ้น (เพราะเดิมมานั้น เมืองแพร่เป็นเมืองประเทศราชเมืองหนึ่ง) เมื่อจัดการเป็นระเบียบเรียบร้อยดีแล้ว ก็ยกกองทัพกลับลงมายังกรุงเทพ จึงกราบถวายบังคมลาออกมาทำการป่าไม้ตามเดิมอีกต่อไป และขอพระบรมราชานุญาตตั้งเป็นบริษัทศิริราชาทุนจำกัด ในระหว่างที่ไปราชการทัพปราบเงี้ยวนั้น ข้าพเจ้าได้มอบกิจการให้ห้างกิมเซ่งหลีเป็นผู้ดูแลการป่าไม้แทน ครั้นกลับจากราชการทัพแล้วห้างกิมเซ่งหลีได้ตั้งบาญชีว่าได้จ่ายเงินไปถึง ๗๕๐,๐๐๐ บาท บาญชีเงินใช้จ่ายรายละเอียดนั้นก็หามิได้ ข้าพเจ้าได้ตรวจกิจการงานดูเห็นหาสมควรกับเงินที่ตั้งบาญชีมาไม่ จึงได้พูดจาต่อว่ากัน ห้างกิมเซ่งหลีจึงยอมลดเงินให้ ๒๐๐,๐๐๐ บาท คงเหลือ ๕๕๐,๐๐๐ บาท ข้าพเจ้าเห็นว่าครั้นจะเป็นความฟ้องร้องกันขึ้นหรือหลวงอุดร (อากรเต็ง) ก็ไม่ได้อยู่ยังกรุงเทพ ฯ ไปอยู่เสียเมืองจีน ทั้งเมื่อครั้งต้นมือก็ได้ไปชักชวนหลวงอุดร (อากรเต็ง) ฯ ก็หามีความรังเกียจไม่ ยอมเข้าหุ้นส่วนด้วยโดยดี ครั้นจะฟ้องร้องว่ากล่าวขึ้นก็เห็นแก่หลวงอุดร เพราะฉนั้นจึงได้ยอมรับใช้เงินนั้น บริษัทกิมเซ่งหลีจึงขอเอาที่ดินตำบลศาลาแดงที่ยังเหลืออยู่ใช้แทนเงิน ต่อมาบริษัทบอเนียวก็มาขอเข้าหุ้นส่วนด้วย

อนึ่ง เมื่อข้าพเจ้าได้ ตั้งบริษัทศิริราชา เป็นบริษัท ทุนจำกัด ขึ้นส่วนห้าง กิมเซ่งหลี ก็ได้เอาที่ดินศาลาแดงและที่ดินอื่น ๆ ตั้งเป็นราคาที่ใช้หนี้ไปแล้ว ยังเหลือแต่บ้านพระประมวญ ฯ ซึ่งได้มา

อาศรัยอยู่นั้น เมื่อได้ถวายบ้านศาลาแดงคืนแล้ว ต่อมาพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงจึงมีพระกระแสรับสั่งกับข้าพเจ้าว่า "กรมพระคำรงค์ ฯ เขามาขอกกับข้าว่าหนี้ห้างกิมเซ่งหลีเจ้าก็ใช้เขาไปเสร็จแล้ว ส่วนหนี้ของข้าเมื่อเจ้าจะตั้งบริษัทศรีราชาเป็นบริษัททุนจำกัดขึ้นก็ให้ใช้หนี้ของข้าเสียก่อน" ข้าพเจ้าจึงได้กราบบังคมทูลว่า "เวลานี้เงินทองก็ได้นำไปลงทุนรอนเสียหมดยังอยู่แต่ที่บ้านพระประมวญ ที่ข้าพระพุทธเจ้าได้อาศรัยอยู่ที่เดียวเท่านั้น" มีพระกระแสรับสั่งว่า "เอาที่บ้านพระประมวญมาตีใช้หนี้ก็เอา" ข้าพเจ้าก็ยอมถวายใช้หนี้จึงโปรดเกล้า ฯ ให้กรมหมื่นสมมตอมรพันธ์ (กรมพระ) มาจัดการเรื่องหนี้พระคลังข้างที่เสียให้เสร็จ กรมหมื่นสมมตอมรพันธ์ ฯ เสร็จไปตรวจที่บ้าน และรับสั่งกับข้าพเจ้าว่า "เจ้าคุณเป็นหนี้อยู่ในพระคลังข้างที่กว่าสองแสนบาท ที่ดินและตึกรามที่จะตีใช้หนี้หลวงนี้ยังไม่พอ" ข้าพเจ้าทูลตอบว่า "ทั้งตึกและบ้านเรือนกับที่ดินอีก ๒๕ ไร่ ก็ไม่แพง คิดเฉลี่ยเพียงวาละ ๒๕ บาท ที่ดินแถวนี้ ริมถนนเขาขายกันถึงวาละ ๕๐ บาท" กรมหมื่นสมมติ ฯ จึงรับสั่งอย่างฉันกันเองว่า "เจ้าคุณมีที่อะไรเติมถวายเสียอีกที่หนึ่งก็แล้วกัน" ข้าพเจ้าจึงทูลท่านว่า "ยังมีนาที่คลองรังสิตอยู่ ๑,๐๐๐ ไร่" กรมหมื่นสมมติ ฯ จึงรับสั่งว่า "ดีแล้วถวายมาเสียเถอะ" ข้าพเจ้าก็ยอมตกลงนึกว่าให้หมดหนี้สินไปเสียคราวหนึ่ง ข้าพเจ้าจึงทูลท่านว่า "จะขออาศรัยไปพลางก่อนจนกว่าจะหาที่พักอาศรัยต่อไปได้" ครั้นอยู่มาไม่นาน เจ้าพนักงานกรมพระคลังข้างที่ก็มาเร่งให้ขนของออกจากบ้าน ข้าพเจ้าจึงได้ไปขอพักอาศรัยที่โรงขายไม้กระดาน ศรีราชาอยู่ที่บ้านหม่อมราชวงศ์เล็ก ริมวัดลิงขบ ตำบลบางจากฝั่งธนบุรี ซึ่งได้เอาสังกะสีมากั้นฝาพอพักอาศรัยอยู่ได้ เมื่อได้ใช้หนี้สินโดยเรียบร้อย และได้ไปอาศรัยโรงขายไม้ศรีราชาที่บ้านหม่อมราชวงศ์เล็กแล้ว พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงประพาสทางเรือเฉียดไปและทอดพระเนตร์เห็นที่พักข้าพเจ้า ต่อมาจึงมีพระกระแสรับสั่งแก่ข้าพเจ้าว่า "ตึกและบ้านของพระคลังข้างที่มีอยู่หลายแห่งให้เจ้าไปเลือกอยู่ได้ตามชอบใจ"

อนึ่งเวลานั้นนายบุญเอกมาหาข้าพเจ้าขอซื้อที่ดินของแม่เลี่ยม ซึ่งอยู่ใกล้กับบ้านพระยาสารสินตำบลบางรัก ข้าพเจ้าจึงตอบว่าให้เขาซื้อที่บ้านอำเภอขาว ซึ่งไปตกอยู่กับห้างกิมเซ่งหลีเอามาแลกกับที่นี้จึงจะยอม นายบุญเอกก็ตกลงไปซื้อเป็นราคา ๒๕,๐๐๐ บาทมาแลกเปลี่ยนให้ข้าพเจ้า จึงได้ยกมาอยู่ที่บ้านอำเภอขาวตำบลบางพลูจนทุกวันนี้

การที่ ข้าพเจ้าต้องเป็น หนี้พระคลังข้างที่ ๆ ต้องเอาที่ดิน และตึก บ้านพระประมวญตำบลบางรักถวายใช้หนี้ดังได้กล่าวมาข้างต้นนี้แล้ว ก็โดยเหตุเมื่อข้าพเจ้าลงมือทำกิจการป่าไม้ศิริราชา ขณะนั้นสมเด็จพระมาตุฉาเจ้าประทับรักษาพระองค์อยู่ที่ศิริมหาราชา จึงได้ทรงพระเมตาประทานให้ยืมเงินประมาณ ๒๐๐,๐๐๐ บาท เพื่อลงทุนทำการป่าไม้ต่อไป และได้ถวายดอกเบี้ย ๑๐๐ ละ ๕ ต่อปี ต่อมาข้าพเจ้าจึงได้ขอพระมหากรุณาโอนเงินรายนี้ไปเป็นหนี้แก่พระคลังข้างที่ จนได้ถวายที่ดินและตึกซึ่งเป็นบ้านพระประมวญที่ข้าพเจ้าได้ซื้อไว้นั้น ติดถวายใช้หนี้แก่พระคลังข้างที่ดังได้เล่ามาข้างบนนั้นแล้ว

ระหว่างนั้น ข้าพเจ้าได้ ไปจัดการป่าไม้อยู่ ที่หนองยายยู่อำเภอศิริราชา ด้วยตนเองเกิดผู้ร้ายอุกฉกรรจ์ชุกชุมขึ้น ทั้งกำนันก็ถูกยิง พระเจ้าน้องยาเธอกรมขุนมรุพงษ์ศิริพัฒน์ (พระเจ้าบรมวงศ์เธอ) ข้าหลวงพิเศษ สำเร็จราชการมณฑลปราจิณ จึงได้ทรงขอร้องให้ข้าพเจ้าไปช่วยปราบปรามผู้ร้ายเหล่านั้น ข้าพเจ้าจึงรับไปปราบปรามผู้ร้ายให้สงบเรียบร้อยราบคาบเป็นปรกติได้ครั้นอยู่ต่อมามีผู้ร้ายอุกฉกรรจ์ ปล้นสดม แลเป็นอั้งยี่ ฆ่ากันตายวันละหลายรายที่จังหวัดชลบุรี บางพระ, ศิริราชา, พระยาประชาไศรยสรเดชผู้ว่าราชการจังหวัด (พระยาเพ็ชร์ดาสมุหพระนครบาลเวลานี้) กับ (พระเจ้าบรมวงศ์เธอ) กรมขุนมรุพงษ์ ฯ จึงได้ขอให้ข้าพเจ้าไปช่วยปราบปรามผู้ร้ายอีกครั้งหนึ่ง ข้าพเจ้าได้ไปปราบปรามผู้ร้ายอุกฉกรรจ์ แลอั้งยี่ ๕ พวกจับหัวหน้าผู้ร้ายแลอั้งยี่ได้ ๑๑๕ คน ได้ทำการปราบผู้ร้ายอยู่ ๓ เดือน ๑๕ วันจึงสำเร็จ การปราบผู้ร้ายในจังหวัดชลบุรีก็สงบเรียบร้อยเป็นปรกติได้ตลอด

เมื่อวันที่ ๓๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๕๑ บริษัทยอเนียวได้มาเข้าหุ้นกับบริษัทศิริราชา แต่บริษัทยอเนียวหาได้แบ่งผลประโยชน์กำไรให้แก่บริษัทศิริราชาเลย คิดเอาเสียฝ่ายเดียว หักกำไรเป็นค่าสึกหรอ ๑๐๐ ละ ๑๐ ค่าจัดการ ๑๐๐ ละ ๕ เพราะบริษัทยอเนียวได้ลงทุนทำการเป็นเงินถึง ๑,๗๐๐,๐๐๐ บาทเศษ ครั้นวันที่ ๘ มกราคม พ.ศ. ๒๔๖๔ บริษัทยอเนียวยังกลับฟ้องบริษัทศิริราชาหาว่าเป็นลูกหนี้อยู่ ๕๐๐,๐๐๐.— บาทเศษ กับว่าถ้าบริษัทศิริราชาไม่สามารถจะใช้หนี้ให้แก่บริษัทยอเนียวภายใน ๑ เดือนแล้วก็ขอให้ศาลบังคับให้บริษัทศิริราชาล้มละลาย บริษัทศิริราชาต่อสู้คดีกับบริษัทยอเนียวจนชนะความมาถึงที่สุดศาลฎีกา บริษัทศิริราชาจึงกลับฟ้องบริษัทยอเนียว

ว่าผิดสัญญาเมื่อวันที่ ๑๒ มกราคม พ.ศ. ๒๔๖๔ เรียกทุนทรัพย์แลประโยชน์ที่ควรจะได้แบ่งเป็นเงิน ๒,๗๐๐,๐๐๐.— บาท บริษัทยอเนียวจึงยอมคืนบริษัทศรีราชาให้ ขอให้เป็นการเลิกแล้วต่อกัน กับขอให้บริษัทศรีราชาให้เงินกับบริษัทยอเนียว ๓๐๐,๐๐๐ บาท บริษัทยอเนียวและบริษัทศรีราชาจึงได้ยินยอมโอนกรรมสิทธิ์ให้แก่กัน ให้บริษัทศรีราชารับทำการแต่ผู้เดียวต่อไปเมื่อวันวันที่ ๑ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๖๕ ถึงวันที่ ๒๘ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๖๕ อายุได้ ๗๑ ปี บริบูรณ์จึงได้ทำบุญวันเกิด

อนึ่งพระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๖ พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวกับสมเด็จพระบรมราชินีนารถพระอินทรศักดิ์ศจี (พระนางเจ้าอินทรศักดิ์ศจี) ก็ได้เสด็จมาเยี่ยม ณ บ้านที่ตำบลศรีมหาราชา แลทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานพระบรมฉายาลักษณทั้ง ๒ พระองค์ กับมีลายพระหัตถเลขาพระราชทานตรารัตนาภรณ์ชั้นที่ ๑ ว, ป, ร, ส่งมาพระราชทานเป็นของขวัญด้วย ดังสำเนาลายพระราชหัตถเลขาซึ่งได้คัดมาลงไว้ดังต่อไปนี้.—

(สำเนาลายพระราชหัตถเลขาพระราชทานพระบรมฉายาลักษณทั้ง ๒ พระองค์)

อินทรศักดิ์ศจี. ราม ๖

ให้เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี ฯ เพื่อแสดงความพอใจในการที่ได้จัดรับรองอย่างแข็งแรง, และเราทั้ง ๒ ขอบใจเป็นอันมาก.

ศรีมหาราชา วันที่ ๑๓ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๖๕

(สำเนาลายพระราชหัตถเลขา พระราชทานตรารัตนาภรณ์ชั้นที่ ๑ ว, ป, ร,)

พระที่นั่งไวยกูณฐ์เทพยสถานพญาไท

วันที่ ๒๒ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๖๕

ถึง เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี

ฉันได้รับจดหมายของเจ้าคุณลงวันที่ ๑๘ เดือนนี้ ทั้งได้รับโต๊ะไม้ปุ่มซึ่งส่งมาให้ฉัน กับลับแลไม้ปุ่มซึ่งส่งมาถวายพระราชินีนั้นแล้ว ขอขอบใจเป็นอันมาก และพระราชินีสั่งให้ขอบใจมากด้วย

อนึ่ง ฉันมีความยินดีที่เจ้าคุณได้มีอายุยืนยาวมาโดยสวัสดิภาพ จนจะได้ทำบุญอายุครบ ๗๑ ปีในวันที่ ๒๘ เดือนนี้ และฉันผู้ได้เคยมีไมตรีวิสาสะกับเจ้าคุณมานานแล้ว ย่อมจะต้องพลอยมีความโสมนัสด้วยเป็นอันมาก

ฉันขอฝากตราตั้งนาภรณ์ชั้นที่ ๑ มาโดยพระยามหาโยธา เพื่อเป็นของขวัญแก่เจ้าคุณ และเป็นพยานแห่งมิตร์ภาพที่ฉันมีอยู่เสมอแก่เจ้าคุณ ทั้งฉันและพระราชินีพร้อมกันอาราธนาคุณพระรัตนไตรย์ ขอให้จตุพิธพรมีแก่เจ้าคุณสืบไป แลมีความประสงค์สิ่งใด ขอให้สมมโนรถปรารถนาทุกประการ

(พระบรมนามาภิธัย) ราม ๖

ครั้นวันที่ ๒๙ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๖๖ ได้ทำบุญวันเกิดอายุ ๗๒ ครบ ๖ รอบ บริบูรณ์ที่บ้านศริมหาราชาประชุมบรรดาวงศ์ญาติพี่น้องมิตร์สหายชาวเกลอมาสโมสรสันนิบาตเลี้ยงดูทั่วหน้ากัน บรรดามิตร์สหายผู้ที่มีความเคารพนับถือรักใคร่ ก็ได้มีการมโหรศพคือมีงิ้ว หนังฉาย ลครร้อง ฉลองเป็นการรื่นเริงทั่วกัน.

บาญชีย่อจำนวนสัญญาบัตรเครื่องราชอิสริยาภรณ์, ยศ, บรรดาศักดิ์ และเงินเดือนที่ข้าพเจ้าได้รับพระราชทานดังแจ้งต่อไปนี้

วันอังคารขึ้น ๕ ค่ำ เดือน ๑๑ ปีมะแมตรีศก ร.ศ. ๑๒๓๓ (พ.ศ. ๒๔๑๔) ได้รับพระราชทานสัญญาบัตรเป็นหลวงศัลยุทธสรกรรร (ภายหลังเปลี่ยนเป็นหลวงศัลยุทธวิธีกรร) เป็นที่เอนไซน์ (นายร้อยตรี) ผู้ช่วยราชการในกำปนีที่ ๖ กรมทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์ ในรัชกาลพระรามาธิบดีที่ ๕ ถือศักดินา ๖๐๐ เงินเดือน ๆ ละ ๑๐ ตำลึง มีอายุได้ ๑๙ ปี

วันอาทิตย์ แรม ๕ ค่ำ เดือน ๑๒ ปีระกาเบญจศก ร.ศ. ๑๒๓๕ (พ.ศ. ๑๔๑๖) ได้รับพระราชทานสัญญาบัตรเป็นร้อยสราภัยสฤษดิการ เล็ยเตอร์แนนท์ (นายร้อยโท) ในกำปนีที่ ๖ กรมทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์ในรัชกาลพระรามาธิบดีที่ ๕ ถือศักดินา ๘๐๐ เงินเดือนเดือนละ ๑๒ ตำลึง มีอายุได้ ๒๑ ปี ต่อมาได้เลื่อนขึ้นเป็นกัปตัน (นายร้อยเอก) แลเอดิกง (ราชองครักษ์) ได้รับพระราชทานเลื่อนเงินเดือนขึ้นเป็นเดือนละ ๖๐ บาทจนกระทั่งถึง ๘๐ บาท

วันพุธขึ้น ๗ ค่ำ เดือนอ้าย ปีเถาะเอกศก ร.ศ. ๑๒๔๑ (พ.ศ. ๒๔๒๒) ได้รับพระราชทานสัญญาบัตร เป็นเจ้าหมื่นไวยวรนารถ หัวหมื่นมหาดเล็กเวรฤทธิ์ในรัชกาล พระรามาธิบดีที่ ๕ ถือศักดินา ๑๐๐๐ เงินเดือน ๆ ละ ๘๐ บาท ในตำแหน่งราชองครักษ์ กับได้รับพระราชทานเบี้ยหวัดปีละ ๔๐๐ บาท

วันอังคาร ขึ้น ๑ ค่ำ เดือน ๘ ปีกุนนพศก ร.ศ. ๑๒๔๙ (พ.ศ. ๒๔๓๐) ได้เป็นผู้บัญชาการกรมยุทธภัณฑ์ มีอำนาจบังคับและจัดการทั้งปวงที่เกี่ยวข้องด้วยโรงทหาร เครื่องใช้สรอยสรรพสาตราวุธและพาหนะ กับ เสบียงอาหาร ของทหารบกทั้งปวง ในราชกาลพระรามาธิบดีที่ ๕ อายุได้ ๓๔ ปี

วันศุกร์ ขึ้น ๑๑ ค่ำ เดือน ๘ ปีกุนนพศก จ.ศ. ๑๒๔๙ (พ.ศ. ๒๔๓๐) ได้รับพระราชทานสัญญาบัตรเป็น พระยาสุรศักดิ์มนตรี, จางวางมหาดเล็กในรัชกาลพระรามาธิบดีที่ ๕ ถือศักดินา ๓๐๐๐ ได้รับพระราชทานเงินเดือน ๆ ละ ๔๐๐ บาท และเบี้ยหวัดปีละ ๘๐๐ บาท มีอายุ ๓๔ ปี

วันศุกร์ แรม ๑๓ ค่ำ เดือน ๘ ปีชวดสัมฤทธิศก จ.ศ. ๑๒๕๐ (พ.ศ. ๒๔๓๑) ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ เลื่อนยศเป็นนายพลตรี (เมเยเนอราล) ในกรมทหารบก มีอายุได้ ๓๕ ปี

วันที่ ๑๕ เมษายน ร.ศ. ๑๐๙ ตรงกับปีขาลจุลศักราช ๑๒๕๒ (พ.ศ. ๒๔๓๓) ได้เป็นผู้บัญชาการกรมทหารบก ในรัชกาลพระรามาธิบดีที่ ๕ มีอายุได้ ๓๗ ปี

วันที่ ๑๙ กันยายน ร.ศ. ๑๑๑ ตรงกับปีมะโรง จ.ศ. ๑๒๕๔ (พ.ศ. ๒๔๓๕) เป็นองคมนตรีในรัชกาลพระรามาธิบดีที่ ๕ เพิ่มศักดินาอีก ๑๐๐๐ มีอายุได้ ๓๙ ปี

วันที่ ๒๗ มีนาคม ร.ศ. ๑๑๓ ตรงกับปีมะเมีย จ.ศ. ๑๒๕๖ (พ.ศ. ๒๔๓๗) เป็นเสนาบดีกระทรวงเกษตรพาณิชยการ (กระทรวงเกษตราธิการ) และเป็นรัฐมนตรี, รับปฤกษาราชการในรัฐมนตรีสภา มีอายุได้ ๔๑ ปี

วันที่ ๑๑ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๑๕ ตรงกับปีวอก จ.ศ. ๑๒๕๘ (พ.ศ. ๒๔๓๙) ได้รับพระราชทานหิรัญญบัฏเป็นเจ้าพระยา ตำแหน่งที่จตุสดมภ์เสนาบดี เป็นประธานาธิบดีในกระทรวงเกษตร์พานิชการ (กระทรวงเกษตราธิการ) มีนามตามอาริกในหิรัญบัตร์ ว่า

"เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี นฤบดีมหาสวามิภักดิ์ สัตยรักษ์เมตยาชวาศรัย ยุทธสมัยสมันตโกศล อณิกมณฑลชุชสุปริย์ เสนานีอุดมเดช พิเศษสาธุคุณสุนทรพจน์ อดุลยยศเสนาบดี ศิริรัตนไตรวุฒิธาดา อภัยพิริยปรากรมพาหุ อัชนาม ถือศักดินา ๑๐๐๐๐ ได้รับพระราชทานเงินเดือนในตำแหน่งเสนาบดีเดือนละ ๘๐๐ บาท มีอายุได้ ๔๓ ปี

(คำแปลนามใน หิรัญญบัฏ เป็นศัพท์ ๆ ไป)

เจ้าพระยา ผู้นี้

สุรศักดิ์มนตรี เป็นผู้มีอำนาจกล้าแลมีปัญญาความคิด

นฤบดี มหาสวามิภักดิ์ เป็นผู้สวามิภักดิ์ใหญ่ต่อพระมหากษัตริย์ ผู้เป็นเจ้าเป็นนิตย์ สวามิภักดิ์ยอมให้เข้าเลี้ยง ซึ่งเรียกว่าภักดิ์ต่อเจ้าสัตยรักษ์ เป็นผู้รักษาความสัตย์

เมตาชวาศรัย เป็นผู้มีเมตตาและความซื่อตรงอยู่ในสันดานหรือมีอัธยาไศรยประกอบไปด้วยเมตตาและความซื่อตรง

ยุทธสมัยสมันตโกศล เป็นผู้ฉลาดด้วยปัญญาความคิดของตนในการยุทธ์ หรือ ฉลาดในคราวรบศึก

อณิกมณฑลธุชสุปริย์ เป็นผู้รักด้วยดีต่อธงไชยของพวกพล หรือ เป็นเหมือนธงไชยของกองทัพ

เสนานิอุดมเดช เป็นผู้มีเดชมากต่อหมู่เสนาและพล

พิเศษ สาธุคุณ เป็นผู้มีคุณอันดีวิเศษ คือ แปลกปลาด

สุนทรพจน์ เป็นผู้มีถ้อยคำอันไพเราะ

อดุลยยศเสนาบดี เป็นเสนาบดี คือ เป็นเจ้าแห่งเสนา มียศยิ่ง

ศิริวัฒนไตรวุฒิธาดา เป็นผู้ธำรงคุณอันเจริญในพระรัตนไตรย์อันเป็นศิริ หรือเป็นใหญ่

อภัยพิริยปรากรมพาหุ เป็นผู้มีกำลังพาหา หรือ กำลังแขนอันประกอบด้วยความเพียร คือ ความกล้า และความพยายาม หาความครั่นคร้ามมิได้ หรือ พระเจ้าแผ่นดินโปรดให้อภัย

อัชนาม มีนามกำหนดอักษร เป็นนาม แพะ

ถือศักดินา ๑๐๐๐๐ แปลว่า มีอำนาจที่จะจับของเอาที่ดินในแผ่นดินลงเป็นไร่เป็นนาของตนได้หมื่นไร่.

(พระบรมนามาภิธัย) จุฬาลงกรณ์ ป.ร.

ที่ ๓/๑๕๑

ศุภมัสดุ พระพุทธศาสนกาล เป็นอดีตภาคล่วงแล้ว ๒๔๓๕ พรรษา ปัตยุบันกาล จันทรคตินิยม ปลวังคสังวัจฉร กติมาศ ศุกรปักษ สัปตมีดิถี พุธวาร สุริยคติกาล รัตนโกสินทรศก ๑๑๕ พฤศจิกายนมาศ เอกา ทสะมะมาสาหะคุณพิเศษ ปริเฉทกาลกำหนด

พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ บดินทรเทพยมหามงกุฎ บุรุศยรัตนราชวิวงศ์ วรุตมพงศ์บริพัตร วรขัตติยราชมิกโรดม จาตุรันตบรมมหาจักรพรรดิราชสังกาศ อุภโตสุชาติสังสุทธเคราะหณี จักริบรมนารถ มหามกุฎราชวรางกูล สุจริตมูลสุสาธิต อัครอุกฤษฎ์ไพบูลย์ บุรพาคุลย์กฤษภินิหาร สุภาธิการรังสฤษดิ์ ธัญญลักษณวิจิตร์ โสภาคย์สรรพางค์ มหาชโนตมางคประนต บาทยงกชยุคล ประสิทธิสรรพศุภผลอุดม บรมสุขุมาลทิพยเทพาวตาร ไพศาลเกียรติคุณ อดุลยพิเศษ สรรพเทเวศรานุรักษ วิสิฐศักดิ์ สมญาพินิตประชานารถ เปรมกระมลขัตติยราชประยูร มูลมุขมาตยาภิรมย์ อุดมเดชาธิการ บริบูรณคุณสารสยาทินคร วรุตเมตรดิลก มหาปริวารนายก อนันต์มหันตวรฤทธิเดช สรรพวิเศษศิรินธร อเนกชนนิกรสโมสรสมมต ประสิทธิวรยศมโหดมบรมราชสมบัติ นพดลเศวตรฉัตร ศิริรัตโนปลักษณมหา บรมราชาภิเศกาภิสิต สรรพทศทิศวิชิตไชย สกลมไหสวริยมหาสวามินทร์ มเหศวรมหินทรมหารามาธิราชวโรดม บรมนารถชาติอาชวาธยาไศรย พุทธาทิไตรรัตนสรณารักษ อดุลยศักดิ์ อัครนราศรามาธิบดี เมตตากรุณาสีตลหฤทัย อโนปไมยบุญการ สกลไพศาลมหารัษฎาธิบดินทร์ ปรมินทรธรรมมิกมหาราชาธิราช บรมนารถบพิตร พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ทรงพระราชดำริ ว่า พระยาสุรศักดิ์มนตรี ฯ

ได้รับราชการในกรมทหารมหาดเล็ก และเป็นราชองครักษ์แต่เดิมมา แล้วทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เป็นผู้ช่วยราชทูตวิเศษออกไปประเทศยุโรปด้วยราชการสำคัญในครั้งนั้น ก็ได้ช่วยราชการจนเป็นการสำเร็จตลอดโดยสดวกดี ภายหลังมาได้รับราชการสนองพระเดชพระคุณในตำแหน่งหัวหมื่นมหาดเล็ก มีน่าที่เป็นผู้ตกแต่งและรักษาพระราชมณเฑียร ตั้งกรมเด็กชาขึ้นเป็น

ครั้งแรก และเป็นผู้บังคับการกรมทหารน่า ได้จัดการทหารมั่นคงแข็งแรงขึ้นเป็นอันมาก แล้วได้เป็นผู้บัญชาการกรมยุทธนาธิการ บังคับบัญชาราชการทหารทั่วไป และได้เป็นแม่ทัพใหญ่ยกไปปราบปรามพวกฮ่อ ปลายพระราชอาณาเขตต์ถึงสองคราว ได้รับราชการฝ่ายทหารในน่าที่ทั้งหลายดังได้พรรณนามานี้ โดยความกล้าหาญองอาจและมีสติปัญญาสามารถ ประกอบไปด้วยความอุสาหะ-วิริยภาพ คงทนแก่ความยากลำบากต่าง ๆ มิได้ย่อท้อต่อราชการ บัดนี้ได้ดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงเกษตรพาณิชยการ ก็ได้รับราชการสนองพระเดชพระคุณโดยสมควรแก่น่าที่ มีน้ำใจซื่อสัตย์ สุจริตเที่ยงตรง ยั่งยืนอยู่ในความจงรักภักดีต่อใต้ฝ่าลอองธุลีพระบาทยิ่งนัก สมควรที่จะดำรงตำแหน่งยศบรรดาศักดิ์ใหญ่ รับราชการสนองพระเดชพระคุณต่างพระเนตรพระกรรณผู้หนึ่งได้

จึงมีพระบรมราชโองการ ดำรัสสั่งให้สถาปนา พรายาสุรศักดิ์มนตรี ขึ้นเป็นเจ้าพระยามีสมญาจารึกในหิรัญญบัฏว่า เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี นฤบดี มหาสวามิภักดิ์ สัตยรักษเมตยาชวาศรัย ยุทธสมัยสมันตโกศล อณิกมณฑลธุชสุปริย์ เสนานิอุดมเดช พิเศษสาธุคุณสุนทรพจน์อดุลยยศเสนาบดี ศิริรัตนไตรวุฒิธาดา อภัยพิริยปรากรมพาหุ อัชนาม ดำรงศักดินา ๑๐๐๐๐ จงเจริญทฤฆชนมายุ พรรณะ สุขะ สิริสวัสดิ์พิพัฒนมงคล ธนสารสมบัติ บริวารสมบูรณทุกประการเทอญ ฯ

เมื่อ ร.ศ. ๑๑๖ ตรงกับปีระกา จ.ศ. ๑๒๕๙ (พ.ศ. ๒๔๔๐) ได้การายถวายบังคมลาออกจากน่าที่เสนาบดีกระทรวงเกษตรพาณิชยการ (กระทรวงเกษตราธิการ) ก่อนน่าที่สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๕ จะเสด็จประพาสยุโรป ๒ วันนั้น ก็ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ มีพระกระแสรับสั่งว่า คงให้มียศเป็นเสนาบดี และได้รับเงินเดือนตำแหน่งเสนาบดีเดือนละ ๘๐๐ บาท กับเงินเบี้ยหวัดตำแหน่งจางวางมหาดเล็กปีละ ๘๐๐ บาท อยู่ตามเดิมต่อไปอีกก่อนจนกว่าจะเสด็จกลับคืนเข้าสู่กรุงเทพพระมหานคร

วันที่ ๑๑ เมษายน ร.ศ. ๑๑๗ ตรงกับปีจอ จ.ศ. ๑๒๖๐ (พ.ศ. ๒๔๔๑) ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ เลื่อนยศเป็นนายพลโทในกรมทหารบกในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๕

มีอายุได้ ๔๕ ปี จนกระทั่งเมื่อ ร.ศ. ๑๒๒ ตรงกับปีเถาะ จ.ศ. ๑๒๖๕ พ.ศ. ๒๔๔๖ พวกเงี้ยวก่อการจลาจลขึ้นที่มณฑลพายัพ ต้องเป็นแม่ทัพขึ้นไปปราบเงี้ยว ครั้นปราบเงี้ยวแล้วก็ได้รับพระราชทานเบี้ยบำนาญในตำแหน่งที่ได้เป็นเสนาบดีมาแล้วเดือนละ ๑๐๐๐ บาท มีอายุได้ ๕๐ ปี

วันที่ ๓๐ มิถุนายน ร.ศ. ๑๒๙ ตรงกับปีจอ จ.ศ. ๑๒๗๒ (พ.ศ. ๒๔๕๓) พระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๕ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ตั้งให้เป็นมรรคนายกวัดท้าวเทพากร ตำบลบางพลูแขวงกรุงเทพ ฯ จังหวัดธนบุรีเหนือ มีอายุได้ ๕๗ ปี

วันที่ ๑๑ ธันวาคม ร.ศ. ๑๒๙ ตรงกับปีจอ จ.ศ. ๑๒๗๒ (พ.ศ. ๒๔๕๓) เป็นองคมนตรีในพระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๖ พระปรเมนทรมหาวชิราวุธพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เพิ่มศักดินาอีก ๑๐๐๐ มีอายุได้ ๕๗ ปี

วันที่ ๒๘ ธันวาคม ร.ศ. ๑๓๗ ตรงกับปีมะเมีย จ.ศ. ๑๒๘๐ (พ.ศ. ๒๔๖๑) ได้รับพระราชทานสัญญาบัตรยศเป็นนายหมวดเอกในกองเสือป่า ในรัชกาลที่ ๖ มีอายุได้ ๖๕ ปี

วันที่ ๓๑ มีนาคม พุทธศักราช ๒๔๖๘ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จออก ณ พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ในการพระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาสงกรานต์ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานเลื่อนยศให้

นายพลโท เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี เป็นจอมพลทหารบก

รายนามเครื่องราชอิสริยาภรณ์ เหรียญที่ระฤก ซึ่งได้รับพระราชทาน

วันพฤหัสบดี แรม ๖ ค่ำ เดือน ๕ ปีระกาเบญจศก ร.ศ. ๑๒๓๕ (พ.ศ. ๒๔๑๖) ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ตรามงกุฎสยามชั้นที่ ๕ วิจิตราภรณ์ โดยความชอบในราชการซึ่งเป็นทูตที่ ๒ ไปเมืองสิงคโปร์แลปัตเวียกับพระยาสมุทโยรานุรักษ์ (เนตร์) ราชทูต

วันศุกร์ ขึ้น ๑๑ ค่ำ เดือน ๔ ปีเถาะเอกศก ร.ศ. ๑๒๔๑ (พ.ศ. ๒๔๒๒) ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ ตรามงกุฎสยามชั้นที่ ๓ ชื่อมณีฑนาภรณ์ ในความชอบที่ได้รับราชการแผ่นดินเป็นอุปทูตไปกับพระยาภาสกรวงษ์ (เจ้าพระยาภาสกรวงษ์) ราชทูต ไปราชการพิเศษ ณ กรุงลอนดอน เพื่อเจรจาความเมืองเรื่อง นายสำอาง อมาตยกุล กับนายน๊อกกงซุลอังกฤษ ช่วยแนะนำเจ้าพระยาภาสกรวงษ์ ชี้แจงราชการต่อคอร์เวอร์นแมนต์อังกฤษไม่ให้เป็นทางมัวหมองแก่ทางพระราชไมตรี ทั้งไม่เป็นที่เสื่อมเสียพระเกียรติยศ แล้วได้ไปแสดงทางพระราชไมตรี ณ กรุงเยอรมันนี พร้อมด้วยพระยาภาสกรวงษ์ ราชทูต เป็นพระเกียรติยศอันใหญ่ยิ่ง

วันพฤหัสบดี แรม ๑๔ ค่ำ เดือน ๑๐ ปีมะเส็งตรีศก ร.ศ. ๑๒๔๓ (พ.ศ. ๒๔๒๔) ได้รับพระราชทานเหรียญเงินมีรูปเทพยดาถือพวงมาลัย ในความชอบที่ได้ตั้งโรงพยาบาลรักษาคนเจ็บเป็นอหิวาตกโรค

วันอังคาร เดือน ๖ ขึ้น ๑ ค่ำ ปีมะเมียฉัตวาศก ร.ศ. ๑๒๔๔ (พ.ศ. ๒๔๒๕) ได้รับพระราชทานเหรียญทอง, เงิน, ทองแดง, รวม ๖ เหรียญ เป็นที่ระฤกโดยความชอบในการที่เป็นนายกงษ์เบิกจ่ายเงินซ่อมแซมปฏิสังขรณ์วัดพระศรีรัตนศาสดาราม กับจัดการดูแลรักษาโรงพิพิธภัณฑ์ (เนชั่นแนลเอ๊กซิบิเชน) ในงานครบรอบสัตวรรษ (๑๐๐ ปี)

วันอาทิตย์ ขึ้น ๗ ค่ำ เดือนอ้าย ปีมะแมเบ็ญจศก ร.ศ. ๑๒๔๕ (พ.ศ. ๒๔๒๖) ได้รับพระราชทานราชอิสริยาภรณ์ช้างเผือกสยามชั้นที่ ๓ นิภาภรณ์ น,ช, ด้วยความชอบที่เป็นข้าหลวงออกไปปราบปรามโจรผู้ร้ายที่เมืองสุพรรณบุรี (จังหวัดสุพรรณบุรี) ให้โจรผู้ร้ายเข็ดหลาบสงบราบคาบได้

วันศุกร์ ขึ้น ๑๑ ค่ำ เดือน ๘ ปีกุน นพศก ร.ศ. ๑๒๔๙ (พ.ศ. ๒๔๓๐) ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสสริยาภรณ์ ตราจุลจอมเกล้า ฯ สำหรับตระกูลชั้นที่ ๒ ชื่อทุติยจุลจอมเกล้า ฯ ท,ร,ว, บุตรชายคนใหญ่คงรับตำแหน่งที่ ๓ ตติยจุลจอมเกล้า ฯ ต,ร, ดำรงวงษ์ตระกูลสืบต่อไปได้

วันพฤหัสบดี ขึ้น ๒ ค่ำ เดือนอ้าย ปีกุน นพศก ร.ศ. ๑๒๔๙ (พ.ศ. ๒๔๓๐) ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสสริยาภรณ์ ตราช้างเผือกสยามชั้นที่ ๒ จุลวราภรณ์ ร,ช, ในความชอบที่ได้เป็นแม่ทัพใหญ่ฝ่ายเหนือขึ้นไปปราบฮ่อครั้งที่ ๑

วันที่ ๒๓ มีนาคม ร.ศ. ๑๐๘ ตรงกับปีฉลู ร.ศ. ๑๒๕๑ (พ.ศ. ๒๔๓๒) ได้รับพระราชทานตราเครื่องราชอิสสริยาภรณ์ มงกุฎสยามชั้นที่ ๑ มหาสุราภรณ์

วันที่ ๑๖ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๑๒ ตรงกับปีมะเส็ง ร.ศ. ๑๒๕๕ (พ.ศ. ๒๔๓๖) ได้รับพระราชทานตราเครื่องราชอิสสริยาภรณ์จุลจอมเกล้า ฯ สำหรับตระกูลตำแหน่งชั้นที่ ๑ ปฐมจุลจอมเกล้า ฯ ป,ร, บุตรชายคนใหญ่คงได้รับตำแหน่งที่ ๓ ชื่อตติยจุลจอมเกล้า ฯ ต.ร. ดำรงวงษ์ตระกูลสืบต่อไปได้

วันที่ ๒๘ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๑๔ ตรงกับปีมะแม ร.ศ. ๑๒๕๗ (พ.ศ. ๒๔๓๘) ได้รับพระราชทานเหรียญจักรมาลา

วันที่ ๒๘ มกราคม ร.ศ. ๑๒๐ ตรงกับปีฉลู ร.ศ. ๑๒๖๓ (พ.ศ. ๒๔๔๔) ได้รับพระราชทานตราเครื่องราชอิสสริยาภรณ์ช้างเผือกสยาม ชั้นที่ ๑ มหาวราภรณ์

วันที่ ๓ ตุลาคม ร.ศ. ๑๒๒ ตรงกับปีเถาะ ร.ศ. ๑๒๖๕ (พ.ศ. ๒๔๔๖) ได้รับพระราชทานเหรียญทวิธาภิเศษชั้นทองคำ

วันที่ ๒๕ ธันวาคม ร.ศ. ๑๒๒ ตรงกับปีเถาะ ร.ศ. ๑๒๖๕ ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสสริยาภรณ์ เหรียญรัตนาภรณ์ชั้นที่ ๑ ในรัชกาลที่ ๕ โดยความชอบที่ไปปราบเงี้ยวสงบราบคาย

วันที่ ๖ กันยายน ร.ศ. ๑๒๕ ตรงกับปีมะเมีย จ.ศ. ๑๒๖๘ (พ.ศ. ๒๔๔๙) ได้รับพระราชทานเหรียญรัตนาภรณ์ชั้นที่ ๕ ในรัชกาลที่ ๔ เป็นเกียรติยศซึ่งได้เป็นมหาดเล็กวิเศษในพระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๔ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

วันที่ ๒๒ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๒๖ ตรงกับปีมะแม จ.ศ. ๑๒๖๙ (พ.ศ. ๒๔๕๐) ได้รับพระราชทานเหรียญรัชมงคลทองคำ

วันที่ ๑๒ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๒๗ ตรงกับปีวอก จ.ศ. ๑๒๗๐ (พ.ศ. ๒๔๕๑) พระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๕ พระบรมจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริห์ถึงความจงรักภักดีต่อใต้ฝ่าลองธุลีพระบาทของเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสง—ชูโต) เพื่อให้ปรากฏเป็นเครื่องหมายพระมหากรุณาฉะเพาะพระองค์ จึงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ เหรียญรัตนาภรณ์ชั้นที่ ๒ เพื่อประดับเป็นเครื่องเชิดชูปรากฏความที่ทรงพระมหากรุณาเป็นเกียรติยศสืบไป

วันที่ ๑๕ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๒๘ ตรงกับปีระกา จ.ศ. ๑๒๗๑ (พ.ศ. ๒๔๕๒) ได้รับพระราชทานเข็มพระชนมายุสมมงคลชั้นที่ ๒ ในรัชกาลที่ ๕

อนึ่ง ในราชการที่ไปปราบช่อครั้งที่ ๑ แลที่ ๒ เมื่อกลับลงมายังกรุงเทพ ฯ แล้ว ก็ได้รับพระราชทานเหรียญคุษดีมาลาพร้อมด้วยเข็มทั้ง ๓ เข็ม คือ เข็มราชการในพระองค์ เข็มราชการแผ่นดิน, เข็มกล้าหาญ, กับเหรียญปราบช่อ รูปคชาธารเหยียบย่ำลายช่อ กับมีเข็มปราบช่อ ๒ เข็ม หมายความว่าได้ไปราชการทัพปราบช่อมา ๒ คราว

วันที่ ๓๑ ธันวาคม ร.ศ. ๑๒๙ ตรงกับปีจอ จ.ศ. ๑๒๗๒ (พ.ศ. ๒๔๕๓) สมเด็จพระปรเมนทรมหาวชิราวุธ พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว พระรามาธิบดีที่ ๖ ทรงพระราชดำริห์ถึงความ

จงรักภักดีต่อใต้ฝ่าลอองธุลีพระบาท ของเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสง-ชูโต) เพื่อจะให้ปรากฏเป็นเครื่องหมายพระมหากรุณาฉะเพาะพระองค์ จึงได้พระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์เหรียญรัตนาภรณ์ชั้นที่ ๒ ให้ประดับเป็นเครื่องเชิดชูปรากฏความที่ทรงพระมหากรุณาเป็นเกียรติยศสืบไป

วันที่ ๒ ธันวาคม ร.ศ.๑๓๑ ตรงกับปีชวด จ.ศ.๑๒๗๔ (พ.ศ.๒๔๕๕) ได้รับพระราชทานเข็มพระบรมราชาภิเศกในรัชกาลที่ ๖ และเหรียญพระบรมรูปทองคำ

วันที่ ๔ มกราคม ร.ศ.๑๓๒ ตรงกับปีฉลู จ.ศ.๑๒๗๕ (พ.ศ. ๒๔๕๖) ได้รับพระราชทานเหรียญตราหมู ทำเป็นเข็มทองคำลงยาสำหรับติดแนบเสื้อ กับเข็มพระบรมรูปสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนารถ สมเด็จพระราชชนนี พระพันปีหลวง กรอบประดับเพ็ชร์ ในงานฉลองพระชนม์พรรษาซึ่งครบ ๕๐ ปี

วันที่ ๒๒ มีนาคม ร.ศ.๑๔๑ ตรงกับปีจอ จ.ศ.๑๒๘๔ (พ.ศ.๒๔๖๕) ได้รับพระราชทานตรารัตนาภรณ์ชั้นที่ ๑ ว,ป,ร, สิ่งมาพระราชทานเป็นของขวัญในวันทำบุญวันเกิดอายุครบ ๗๑ ปีบริบูรณ์

รายนามตราต่างประเทศ

เมืองฝรั่งเศสได้ตราลิยองออฟออร์เนอร์ชั้นที่ ๔ ครั้นเมื่อครั้งไปทัพปรายซ่อ ณ เมืองนครหลวงพระบาง ได้เพิ่มยศเลื่อนขึ้นให้เป็น ตราลิยองออฟออร์เนอร์ชั้นที่ ๓

เมืองเยอร์มันนี ได้ตรานกอินทรีแดงชั้นที่ ๑ พร้อมด้วยตราสตาร์และสายสพาย, ตรายรันสวิกชั้นที่ ๑ มีสายสพาย, กับครั้งเป็นอุปทูตไปนั้นได้รับตรารูปไม้กางเขนชั้นที่ ๕

เมืองโปร์ตุกอล ได้รับตราโปรตุเกต ชื่อ นอซาชินเยอ ราดากงเซซางเด วิลลาวิซอซา ทำแหน่งซิอลเย.

จอมพลเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี คงมีชนม์ชีพสืบต่อมาจนกระทั่งถึงวันที่ ๑ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๗๔ ท่านจึงได้ถึงอสัญกรรม โดยเหตุเนื่องจากป่วยเป็นโรคตับอ่อนพิการ คำนวณอายุได้ ๘๐ ปี ในวันที่ ๒ กรกฎาคม เวลาเย็น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต ซึ่งขณะนั้นดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระเจ้าพี่ยาเธอ ได้เสด็จพระราชทานน้ำอาบศพของหลวง มีประโคมกลองชนะแตง ๒๐ ท่าปี่ ๑ ท่ากลอง ๑ แตรงอน ๒ แตรฝรั่ง ๒ ได้รับพระราชทานโกศไม้สิบสอง ฉัตรเบญจา ๑๐ คัน กับเครื่องราชอิสริยยศตามฐานะ และโปรดเกล้า ฯ พระราชทานทอดผ้าไตรของหลวง ๑๐ ไตร พระราชทานบังสุกุล ให้มีประโคมประจำศพ กลองชนะแตง ๑๐ ท่าปี่ ๑ ท่ากลอง ๑ แตรงอน ๒ แตรฝรั่ง ๒ พระสงฆ์สวดพระอภิธรรมเวลากลางคืน รับพระราชทานฉันอาหารเช้า ๘ รูป เพล ๔ รูป มีกำหนด ๑๕ วัน เป็นเกียรติยศยิ่ง ครั้นถึงวันจันทร์ที่ ๑๐ เมษายน พ.ศ. ๒๔๗๖ ได้มีการประกอบพิธีพระราชทานเพลิงศพท่าน พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ได้โปรดเกล้า ฯ ให้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัติวงศ์ (ขณะนั้นยังทรงดำรงพระยศเป็นกรมพระ) เสด็จแทนพระองค์ไปในการพระราชทานเพลิงศพ เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี ณ สุสานหลวงวัดเทพศิรินทราวาส เป็นเกียรติยศแด่ท่านที่ได้บำเพ็ญคุณประโยชน์แก่ชาติบ้านเมืองด้วยความจงรักภักดีมาตลอดอายุของท่าน

ณ กาลบัดนี้ จอมพล เจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสง-ชูโต) ได้ล่วงลับไปแล้ว เป็นเวลาประมาณ ๓๐ ปี แต่เกียรติประวัติและคุณประโยชน์ที่ท่านได้รับราชการสนองพระเดชพระคุณปกป้องภัยแก่พระราชอาณาเขต นำความร่มเย็นสุขสงบสันติมาสู่พี่น้องชาวไทยทั้งหลายทั่วหน้าตลอดจนน้ำใจซื่อสัตย์สุจริตเที่ยงตรงยั่งยืนในความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์นั้น มิได้ลบเลือนไปจากความทรงจำของบุคคลทั้งหลาย ฉะนั้นในวงการทหารและพลเรือน จึงยกย่องท่านเป็นประดุจวีรชนผู้หนึ่งของชาติไทย

อนุสาริย์ของท่านที่ประดิษฐานไว้ ณ ค่ายสุรศักดิ์ จังหวัดลำปาง ย่อมเป็นประจักษ์พยานและเป็นเครื่องประกาศเกียรติคุณของท่านในฐานะวีรชนของชาติไทย และเป็นแบบฉบับอันดีงามแก่อนุชนไทยทั้งหลายชั่วกาลนาน,

